De Amsterdamse boekhandel 1680-1725. Deel 5. De boekhandel van de Republiek 1572-1795

Isabella Henriëtte van Eeghen

bron
I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725. Deel 5. De boekhandel van de Republiek 1572-1795*. N. Israel, Amsterdam 1978

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eegh004amst06_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

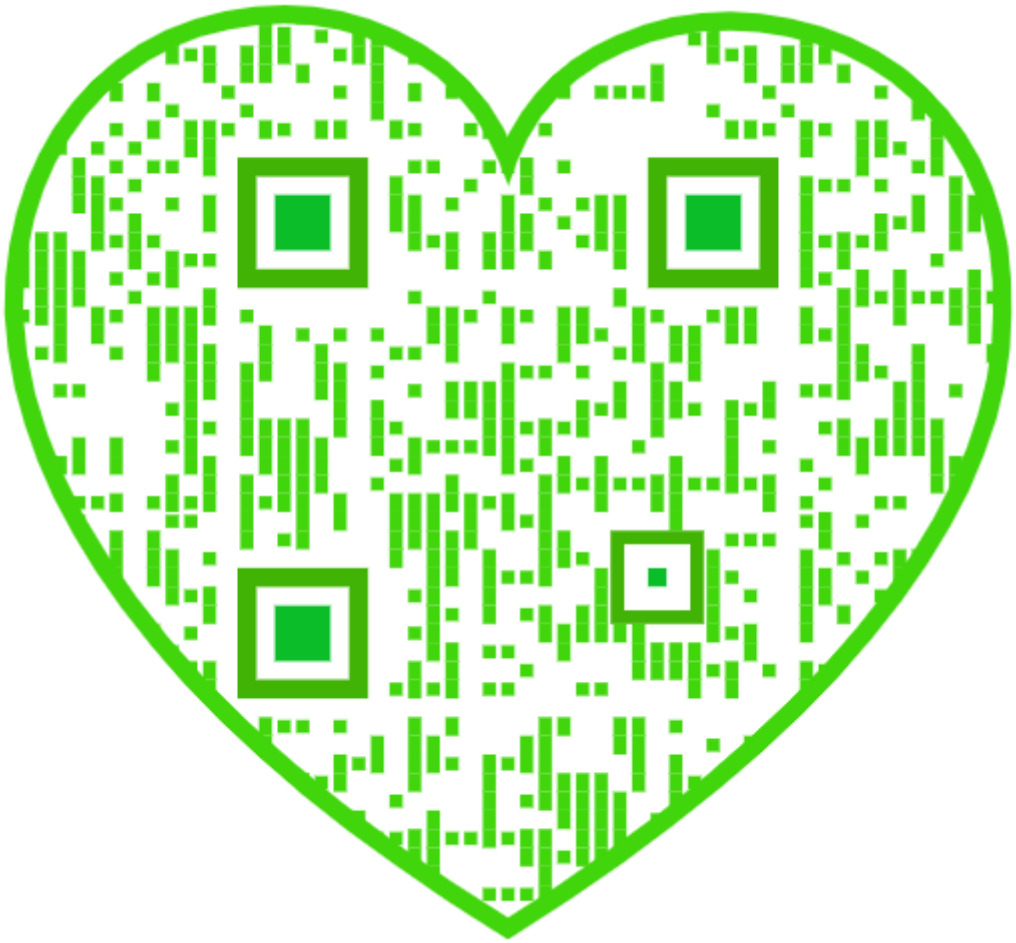

Inleiding

De tien jaar, die tussen de verschijning van deel IV en dit deel V liggen, maken dat de inhoud van dit laatste wat anders is uitgevallen dan de oorspronkelijke opzet was. Aan die lange tussenruimte kleven bezwaren. Een van de grootste is, dat als gevolg van de fusies in het uitgeversbedrijf de administratie betreffende de intekening zoek is geraakt. Ik vrees dan ook, dat in een aantal gevallen de serie voor goed beperkt zal blijven tot vier delen en verstoken zal zijn van dit door zijn indices zo belangrijke deel V. Ik ervoer telkens weer, dat de vorige delen in recente publicaties - vooral Franse - vaak niet of op onjuiste wijze aangehaald werden. Ik weet niet, of het ontbreken van de indices of de Nederlandse taal daarvan de hoofdschuldige is.

Daar tegenover staan echter ook voordelen. Het belangrijkste is, dat er intussen heel veel buitenlandse publicaties van groot belang voor mijn onderwerp zijn uitgekomen, in de allereerste plaats betreffende Frankrijk, zowel in de 17de als in de 18de eeuw. Daarom heb ik ervan afgezien om onvermijdelijk onvoldoende overzichten van de boekhandel in de drie grote buurlanden, Frankrijk, Engeland en Duitsland, te geven, wat wel mijn oorspronkelijke opzet was. Slechts heb ik in mijn literatuuroverzicht de belangrijkste werken opgesomd. Ik zal mij in de volgende hoofdstukken beperken en alleen voor zover onmisbaar ter verduidelijking van de gang van zaken in onze Republiek het een en ander daarover vertellen in de drie gedeelten van mijn chronologisch overzicht van de buitenlandse boekhandel of - beter gezegd - van de handel in Franse en Latijnse boeken. Ook geheel in tegenstelling tot mijn oorspronkelijk plan kom ik hier met een uiteenzetting over de gehele boekhandel van de provincie Holland, van 1572 tot 1795, met een enkele maal een uitweiding over een andere provincie, vooral over Utrecht. Een beperking tot het tijdvak 1680-1725 bleek onmogelijk. Uiteraard is het middelste tijdvak het uitvoerigst besproken en daarin op haar beurt weer de boekhandel van Amsterdam.

Hoe ondoenlijk het was om over de boekhandel alleen op grond van Amsterdamse gegevens te schrijven, blijkt uit de twee eerste bijlagen. In de eerste

behandelde ik het Leidse boekverkopersarchief Luchtmans. Daaruit wordt veel duidelijk over de gang van zaken in de boekhandel van de 18de eeuw, dat men nergens anders kan vinden. Het toeval heeft gewild, dat een Leids archief het enige was wat goed bewaard bleef. Uiteraard heb ik bij de voorbeelden, die ik eraan ontleende, mij zoveel mogelijk tot Amsterdamse gegevens beperkt.

Was deze eerste bijlage min of meer bij toeval Leids, hetzelfde kan men niet zeggen van de tweede. Daar heb ik de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa behandeld. Dat bleek voor mijn samenvatting absoluut noodzakelijk te zijn. Een goede biografie van hem bestond niet; alleen korte mededelingen waren te vinden. Een beschrijving van de boekhandel van Holland tussen 1680 en 1725 was niet te geven, voordat eerst zijn geschiedenis - zij het summier - op schrift was gesteld.

De bijlagen betreffende de privileges (Bijlage III), de aucties (Bijlage IV) de lettergieterijen (Bijlage V), en de compagnieën (Bijlage VI) waren aanvankelijk bestemd voor hoofdstuk II; hun omvang deed mij uiteindelijk plaatsing onder de bijlagen verkiezen.

Bijlage VII, een opgaaf van de Amsterdamse gildeleden tussen 1688 en 1742, dankt zijn aanwezigheid aan de recensies. Daar werd meermalen bezwaar gemaakt tegen mijn titel in verband met het feit, dat ik alleen producenten van Franse boeken had behandeld. Men zal uit deze bijlage kunnen constateren, dat vrijwel geen van de belangrijke boekverkopers in deel II/III ontbreekt. Aangezien het oudste contributieboek verloren ging, kon ik de lijst helaas niet met 1680 beginnen.

Een voordeel van de negen jaren tussenruimte is ondermeer, dat ik hier een opgaaf kan doen van recensies, die mij bereikten. Het meest was ik getroffen door de verbazing van een kenner als Horodisch over de veilingcondities van Brunel van 1724, die betaling in vier termijnen, over twee jaar lopende, mogelijk maken. Dat moedigde mij aan om speciaal de weinig bekende organisatie van de boekhandel tot uitgangspunt te nemen in dit deel.

Het overzicht van de voor mij belangrijkste literatuur voor de Republiek en ook voor het buitenland is mede in verband met de lijst van afkortingen beperkt gehouden.

Voor de ‘summary’ koos ik na rijp beraad de Engelse taal, niet de Franse, daar mij bij ervaring bleek dat de vorige delen in Frankrijk minder gebruikt werden dan in Engeland en Amerika.

In de lijst van Errata en addenda heb ik mij wat het tweede betreft zoveel mogelijk beperkt. In de afgelopen jaren zijn dank zij de voortschrijdende

indicering een heel groot aantal nieuwe akten te voorschijn gekomen. Om dit deel niet nog omvangrijker te maken heb ik alleen gegevens opgenomen, die op bepaalde facetten van de boekhandel een nieuw licht werpen en onmisbaar zijn voor mijn samenvatting.

De lijst van afkortingen spreekt voor zichzelf. Wat de vier indices betreft (onderwerpen, boeken, plaatsen en personen), meen ik alleen een toelichting bij de twee eerste te moeten geven. Ik maakte een vrij uitvoerige index op onderwerpen, omdat veel van het vroeger behandelde in het hier volgende niet ter sprake kan komen. Zoveel mogelijk trachtte ik namelijk herhaling te vermijden. Wat de boeken betreft heb ik mij - ook alweer om niet te veel ruimte in beslag te nemen - voor de in de tekst reeds volledig vermelde titels tot summiere opgaaf beperkt. Daartegenover heb ik, wanneer ik nu wel de juiste titel van een vroeger onvolledig of onjuist vermeld boek vond, deze volledig gegeven, soms zelfs met een enkele bijzonderheid. Vele titels konden niet worden opgelost. Voor de overzichtelijkheid leek het mij het beste, deze niet apart te vermelden, wat aanvankelijk mijn plan was, maar tussen de andere.

De boekhandel van de republiek 1572-1795

I Bronnen, literatuur en mogelijkheden

In feite is het thans nog niet mogelijk een overzicht te geven. Er zijn namelijk te veel belangrijke bronnen, die òf niet òf slechts gedeeltelijk bewerkt zijn. Ik wijs als voorbeeld op twee onderwerpen, die ik zelf voor dit werk snel onderzocht en beschreef, zij het oppervlakkig, daar ze absoluut onmisbaar voor mijn verhaal bleken: de privileges van Holland (en de Staten-Generaal) en het veilingwezen. Over beide was herhaaldelijk, maar meestal slechts incidenteel geschreven. Ik hoop, dat mijn korte overzichten hier een aanmoediging zullen vormen om deze materie apart en dan grondig te behandelen en dat ze niet - integendeel - een belemmering daarvoor zullen worden. Beide onderwerpen, uitgebreid tot alle provincies, zijn het volledig waard. Hetzelfde geldt voor een aantal grote boekverkopers, die tot nog toe slechts oppervlakkig besproken waren. Enkele van hen waren zo belangrijk, dat ik ze en passant even behandelde, echter uiteraard evenmin afdoende. Ik noem hier als voorbeelden uit verschillende tijden: de oudste generaties van het geslacht Commelin, Cornelis Claesz, Pieter van der Aa, Isaac Tirion, Arkstee en Merkus en Johannes Allart[1]. Een goede geschiedenis van onze boekhandel, waar meer dan bij andere takken van handel juist persoonlijke factoren een grote rol speelden, zal pas kunnen geschreven worden, wanneer de belangrijkste boekverkopers grondiger dan thans het geval is zullen zijn behandeld. Het allerbeste bewijs daarvoor is, dat de twee standaardwerken van Ledeboer van 1872 en 1876 thans, een eeuw later, nog in vele gevallen voor naslag moeten dienen.

Wat anders liggen de zaken met de boekverkopersfamilie Luchtmans. Ik zou deze, hoe belangrijk ook, zeker niet speciaal bestudeerd hebben voor mijn algemeen overzicht, ware het niet dat hun bewaarde archief de enige plaats is, waar men de organisatie van de 18de eeuwse boekhandel kan leren kennen. Daar het naast het meer speciaal gerichte archief van de Haarlemse familie Enschedé, uitgevers en drukkers van de bekende courant, het enige goed bewaarde archief van een belangrijke boekverkopersfirma is, vraagt dit in de allereerste plaats om nadere bewerking. Het gedenkboek, dat op stapel staat, zal daarvan slechts een onderdeel kunnen vormen.

Pas bij nadere bestudering van dit archief en van de geschiedenis van de privileges en de veilingen zal men met tegenwoordig onmisbaar geoordeelde statistische gegevens, die zinvol zijn, kunnen komen. Thans zie ik nog geen mogelijkheid om statistieken, grafieken of tabellen te geven. Een overzicht en grafiek van Martin op grond van Ledeboer's werken (aantallen boekverkopers) en van Schwetschke's werk (boeken op de messen) zijn al wegens het thans verouderde en onvolledige materiaal, dat de overigens uiterst verdienstelijke geleerden bijeenbrachten, van weinig nut[2].

Ik voel mij gesterkt door de opmerkingen van Darnton omtrent de resultaten van de recent gepubliceerde statistische gegevens over het 18de eeuwse Frankrijk[3]. Wat de productie in ons land betreft, houd ik het ervoor dat eens misschien een dergelijke bewerking voor

boeken in het Nederlands mogelijk zal worden, voor hier gedrukte boeken in vreemde talen - voor mijn onderzoek speciaal van belang - echter nooit.

De op zich zelf door hun speciaal karakter minder belangrijke gegevens uit deel I en II en vooral de lijst van boeken uit dat deel II kunnen als bewijs daarvoor dienen. Iets dergelijks kan men eenmaal als voorbeeld doen, maar zou zinloos zijn om voor andere onbelangrijke boekverkopers voort te zetten.

Catalogi en inventarissen van boekverkopers zullen ook altijd dankbare objecten voor zo'n bewerking blijven, maar zonder een voorafgaand grondig onderzoek naar de persoon in kwestie komt men toch gemakkelijk tot een verdraaide weergaaf[4)].

De min of meer clandestiene productie voor het buitenland, vooral voor Frankrijk, over de bestudering waarvan in 'Faire de l'histoire' hoopvolle woorden worden uitgesproken[5)], zal in ons land slechts indirect en dus uiteraard onvolledig te voorschijn kunnen worden gebracht. In Zwitserland bleef een zeer volledig archief van de Société Typographique de Neuchâtel (1769-1789) bewaard, die zich juist met de productie van verschillende soorten clandestiene werken voor Frankrijk - nadrukken en verboden boeken - bezig hield. In Nederland daarentegen hebben wij - ik mag wel zeggen: gelukkig! - in het archief van de firma Luchtmans een heel gewoon voorbeeld van het werken van boekverkopers in onze belangrijkste universiteitsstad. Over de clandestiene handel is daar maar heel weinig te vinden. Voor nadere gegevens daaromtrent zal men in de allereerste plaats weer op de nog te schrijven geschiedenissen van personen en firma's moeten bouwen. Daarnaast zal een onderzoek naar vervolging en verbod van boeken ook voor de buitenlandse handel nog heel wat kunnen opleveren. In de Republiek is wegens het in feite geheel ontbreken van preventieve censuur daarover misschien nog meer te vinden dan in de omringende landen. Er is op dit gebied nog maar weinig gedaan. Op mijn programma staat o.a. nog een speciale studie hieromtrent betreffende Amsterdam. Tenslotte kunnen onderzoekingen op hoger politiek niveau ook stellig nog veel meer aan het licht brengen dan tot nog toe verscheen.

Daarnaast zullen er altijd volkomen onverwachte en des te verrassender ontdekkingen worden gedaan. Ik denk aan het werk van Margaret Jacob, die een heel speciaal onderdeel van deze clandestiene kant belichtte in haar beschrijving van de 'Chevaliers de la Jubilation'[6)]. Daar wordt onder meer op duidelijke wijze verband gelegd tussen twee facetten, die men vaak geneigd is los van elkaar te beschouwen. De culturele en clandestiene kanten - de 'livres philosophiques et mauvais livres' van Darnton - vloeien hier als het ware in elkaar over.

De culturele kant - waarmee ik dan hier in grote lijn de onderwerpen van de boeken bedoel - komt in de volgende hoofdstukken vrijwel niet ter sprake. Alweer zou het voor het Nederlandse boek misschien mogelijk zijn in niet te groot bestek daarover iets te zeggen; het zou echter buiten het kader van dit boek vallen. Voor de enorme productie van ons land in vreemde talen is dit stellig ondoenlijk. Ik volsta hier met het noemen van enige recentere schrijvers, die zich op speciale gebieden verdienstelijk maakten. Als eerste, voor mijn onderwerp belangrijkste, is dat Gibbs in enkele artikelen over de réfuge in ons land. Daarnaast wijs ik op Le Dictionnaire des Journalistes onder leiding van Sgard. Geheel andere onderwerpen, die van belang voor mijn boekhandel zijn, werden belicht door Koeman (de cartografie), door Bruckner (de 17de eeuwse Nederlandse drukken in de Duitse taal) en door Dr. L.

Fuks en echtgenote (de Joodse uitgaven). Verdere beschouwingen daarover zullen hun plaats moeten vinden in detailstudies, net als de bovengenoemde.

Moge hieruit blijken, dat ik zeker niet geneigd ben om uitsluitend de mogelijke winst als

uitgangspunt van de boekverkoper te zien. Uiteraard had iedere persoon, die dit beroep koos, zijn eigen belangstelling en voorkeur. Ik denk bijvoorbeeld aan de Wetstein's met hun Böhme-uitgaven.

Die winst moet echter wel een heel belangrijke rol hebben gespeeld. Ik ben het hierin geheel eens met Darnton en Dupront[7)], die nog verder gaat dan de eerste in zijn beschouwingen over het lanceren van boeken en het zoeken van een markt.

In feite bestond er in de periode, die ik bespreek, zij het in steeds verfijnder vorm nog een systeem van ruilhandel en daarmee annex de boekverkoper-uitgever ter spreiding van het risico. Dat neemt niet weg, dat een van de belangrijkste punten toch altijd bleef, hoe men aan het benodigde kapitaal kwam voor de vrijwel steeds speculatieve productie, die een grote en langdurende investering vereiste. Mijn hoofdthema bij het behandelen van de verschillende onderwerpen zal dan ook dit kapitaal zijn. Ik bracht hierover reeds veel bijeen in mijn vorige delen. Ik zal in mijn hoofdstuk, dat aan dat kapitaal is gewijd, ingaan op enkele markante reeds behandelde en ook nieuwe voorbeelden als Daniel Elsevier, Samuel Luchtmans en Henry Desbordes. In de bijlagen, die ik aan de veilingen of aucties wijd, zullen de daarmee nauw in verband staande termijnbetalingen worden besproken.

Het is bijzonder moeilijk een overzicht te geven van de boekhandel van de Republiek. In andere landen bestaan steeds centrale punten: in Frankrijk Parijs, in Engeland Londen en in Duitsland de Frankforter en Leipziger messen, die als uitgangspunt kunnen dienen. Amsterdam was noch officieel noch officieus voor de Republiek zo'n middelpunt, wel heel lang de belangrijkste plaats, waarover papierleverantie, wisselverkeer, transport etc. grotendeels liepen.

De indeling van de materie, die ik behandelen wilde, kon op verschillende wijzen geschieden. Uiteindelijk heb ik gekozen voor de hier volgende. Eerst heb ik de overheidsregelingen betreffende de boekhandel en daarna de veel omvangrijker en belangrijker usanties in de boekhandel behandeld. Uiteraard overlappen deze beide elkaar af en toe. Hier heb ik soms in min of meer afgeronde beschouwingen, soms echter ook in losse opmerkingen een idee gegeven van de in feite niet zeer bekende organisatie van onze vroegere boekhandel. Het was m.i. het nuttigste, wat ik kon doen.

Tenslotte heb ik een kort chronologisch overzicht gegeven, voornamelijk gericht op de buitenlandse boekhandel, met Amsterdam als uitgangspunt. Daarin heb ik drie perioden onderscheiden: 1572-1680, 1680-1725 en 1725-1795. De middelste periode, het onderwerp van mijn vorige delen, kwam uiteraard het beste en volledigste over, ofschoon ook hier gebrek aan kennis van wat in andere plaatsen en provinciën omging - ik denk het meest aan Utrecht - nog wel eens tot foute conclusies aanleiding kan geven.

Over de eerste periode is uit de bewaarde schaarse bronnen vrij veel gepubliceerd. Het was mij echter niet mogelijk van alles kennis te nemen en daar kunnen dus in mijn verhaal lacunes zijn, die gemakkelijk zijn aan te vullen. Wat de derde periode betreft, is er nog heel veel ongepubliceerd materiaal, waarbij ik vooral aan de Bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels denk. toch waagde ik mij schoorvoetend aan een overzicht. Men houde dus in het oog, dat men vooral daar een tamelijk persoonlijke en min of meer oppervlakkige persoonlijke visie van mij zal vinden. Ik meende namelijk goed te doen niet met het

jaar 1725 op te houden, maar ook voor de laatste zeventig jaren de kennis, die ik veelal toevallig had opgedaan, vast te leggen.

Bepaalde personen spelen in alle drie perioden in mijn verhaal een rol. Soms lijkt de keuze willekeurig. Ik kan hier echter toch wel één motief daarvoor geven. Wanneer ik een boek-

verkoper telkens weer tegenkwam, op de meest uiteenliggende terreinen - ik denk aan Adriaen Vlacq, Pieter van der Aa en Johannes Allart -, dan voelde ik mij gedrongen meer over hem bijeen te brengen. En steeds bleek mij, dat de persoon in kwestie een plaats in mijn chronologisch overzicht verdiende. De geschiedenis van de boekhandel kan niet geschreven worden zonder de geschiedenis van de belangrijkste boekverkopers en eens zullen het er gelukkig veel meer kunnen worden dan hier.

Eindnoten:

1) Ik noem deze namen, omdat dank zij hun optreden wezenlijke veranderingen in de boekhandel plaats vonden. De reeds door mij samengebrachte gegevens over Commelin en Arkstee en Merkus hoop ik tot twee artikelen te verwerken voor Quaerendo. Aan Cornelis Claesz zal een afzonderlijke studie gewijd worden door Drs. B. van Selm, die de veilingcatalogus van de nalatenschap in Wolfenbüttel terugvond. Aan Pieter van der Aa, die tot de door mij behandelde periode behoorde, wijdde ik een bijlage. Isaac Tirion en Johannes Allart bespreek ik voorlopig zeer in het kort in de noten bij het chronologisch overzicht. Uiteraard zijn er nog veel meer boekverkopers, die in aanmerking zouden komen, maar ik meen toch wel de allerbelangrijkste hier te hebben genoemd.
2) Martin 310, 1081. Bruckner zette in zijn inleiding de onvolkomendheden van het werk van Schwetschke uiteen, evenals ter Horst in een artikel. Het lijkt mij onnodig om hier de bezwaren te noemen, die verbonden zijn aan het gebruik van de uitgaven van Ledeboer voor statistische doeleinden.
3) Darnton D. 215, 218.
4) Als voorbeeld noem ik de gegevens omtrent de verhouding De Lorme en Desprez (Martin 715 en 721, zie mijn deel I 80-81 en II 142-146).
5) Chartier-Roche 123.
6) Jacob, beide artikelen.
7) Darnton D. 238 en Dupront 207, 208.

II Organisatie

Overheidsregelingen, plaatselijk

Het bovengenoemde onderwerp kan men op zeer uitvoerige wijze behandelen, maar daarvoor ontbreekt hier de ruimte. In feite is voor mijn overzicht vooral van belang, wat de betekenis van de regelingen was voor de boekhandel, d.w.z. welke rechten en welke plichten er voor elke boekverkoper uit voortvloeiden en of die van plaats tot plaats nog sterke verschillen vertoonden. Die regelingen waren voor een aantal beroepen, waaronder ook de boekhandel etc., aan een gilde verbonden. Overlieden mochten echter geen eigen keuren maken, wel met initiatieven komen. Het afkondigen bleef aan de overheid voorbehouden. Het lidmaatschap in een grote plaats kon door de invloed van de overlieden bij de magistraat en op haar beurt van de magistraat in de staten van de provincie belangrijke voordelen bieden. Over het algemeen waren de gildebroeders, wat verplichtingen betrof - en dat was vooral in Amsterdam zo - zeer vrij.

Het lijkt mij goed hier ter relativering van het daarop volgende met twee aanhalingen uit brieven van Amsterdammers van 1765 en 1767, beide van 31 oktober te komen. In 1765 schreef Rey naar aanleiding van de censuur naar Frankrijk: 'Nous avons cependant des loix, mais que personne n'observe (je parle toujours librairie)'.[8] In 1767 berichtte de overman Petrus Schouten naar aanleiding van een kwestie over verkopingen van boeken, dat de keuren vanzelfsprekend met conniventie werden toegepast.[9] Het betreft hier twee speciale onderdelen van de boekhandel, maar de uitlatingen zullen zeker ook voor andere onderwerpen gelden.

Het feit, dat van het boekverkopersgilde geen gedrukte ordonnanties bewaard bleven van vóór 1750, is op zichzelf ook al tekenend. Het generaal gildereglement van 21 augustus 1749 bracht de verplichting tot het drukken en uitreiken van exemplaren aan de gildeleden mee. Bij enkele gilden vindt men die gedrukte ordonnanties al veel eerder. De overlieden van het boekverkopersgilde, voor wie het drukken het allermeest voor de hand had gelegen, zijn voor zover bekend hier pas in 1750, toen hun de verplichting was opgelegd, toe overgegaan. Voordien kende de doorsnee gildebroeder zijn rechten en verplichtingen dus niet of slecht. In mijn boekje over de gilden behandelde ik als een van de vier voorbeelden te Amsterdam uitvoerig het boekverkopersgilde. Belangstellenden verwijs ik daarheen. Hier wil ik de zaak van meer algemeen standpunt aanpakken. Daar wees ik er reeds op, dat keuren, ordonnanties of plakkaten eigenlijk altijd als een compromis tussen een of meer partijen en de overheid tot stand kwamen. Belangrijker dan het resultaat is dikwijls de voorgeschiedenis. Na 1749 blijkt, dat meer rekening wordt gehouden met ontevreden gildeleden dan voorheen. Een voorbeeld daarvan gaf ik in Bijlage IV: de keur van 1769 betreffende verkopingen van boeken kwam tot stand op initiatief van overlieden, maar de belangrijkste artikelen waren

ingelast na overleg met gildeleden. Een ander nieuw voorbeeld vindt men in Bijlage II: niet alleen in plaatselijke keuren, maar ook in de provinciale plakkaten kan men de invloed van de belangrijkste gilden terugvinden, zoals blijkt uit de voorgeschiedenis van de resolutie van de Staten van Holland van 28 juni 1715 betreffende de privileges.[10)]

Ik zal hier achtereenvolgens de belangrijkste onderwerpen ter sprake brengen en daarbij zoveel mogelijk ook andere gilden dan het Amsterdamse betrekken en wel de oprichting van de gilden, bewaarde bronnen en literatuur, een concept gildereglement voor algemeen gebruik, de aparte positie van Den Haag, censuur, privileges en tenslotte de leden.

Voor de oprichting van de boekverkopersgilden - ik laat de drukkers, binders etc. voor het gemak weg - geldt, wat ik hierboven zei: de voorgeschiedenis is belangrijker dan het resultaat. Helaas kan ik hier slechts van twee steden nadere bijzonderheden geven. Amsterdam behandelde ik in mijn artikel over het Sint Lucasgilde en in het bovengenoemde boekje over de gilden in het algemeen. De oprichting in Leiden, die sterk afweek van de normale gang van zaken, vindt men beschreven in Bijlage IV, daar de verkopingen van boeken er een grote rol bij speelden. Onzeker is of men 1636 of 1651 als aanvangsjaar moet nemen.

Overal elders moesten de boekverkopers etc. zich ontworstelen aan het Sint Lucasgilde, waarbij ze waren ingedeeld, toen hun aantal nog niet omvangrijk was. Te begrijpen is de weerstand van de overlieden van dit laatste gilde tegen het vertrek van een groep van hun rijkste leden, die zij tenslotte toch moesten laten gaan. Uiteindelijk gaf het stadsbestuur, dat alle burgers tevreden moest houden, toch toe. In Utrecht gelukte het al in 1599 door afscheiding van de zadelaars, die aanvankelijk ook onder Sint Lucas hadden geressorteerd. In de eerste ordonnantie wordt alleen van boekdrukkers, boekbinders en boekverluchters gesproken. Stellig moeten de boekverkopers daar, zoals uit de ordonnantie blijkt, onder de boekbinders worden gezocht. Haarlem volgde in 1616, op 30 januari. Vermoedelijk naar aanleiding daarvan deden de Amsterdammers toen ook een poging, die echter mislukte. Daar waren de drukkers buiten het Sint Lucasgilde gebleven en zij werden de initiatiefnemers. In het gildearchief vindt men nog de herdruk door Paulus van Ravesteyn - de grootste drukker - uit 1619 van het reglement van de librariërs van Antwerpen van 1558, die er m.i. op wijst dat men toen de hoop nog niet had opgegeven.[11)] In Amsterdam moest men echter tot 1662 wachten, voordat het eigen gilde tot stand kwam. Ongetwijfeld hielp het feit, dat Joan Blaeu in 1651 in de stadsregering was gekomen.

De Rotterdamse boekverkopers brachten het in 1699 tot een eigen gilde, de Haagse in 1702. Mij is niet bekend, of ook de weinige Delftse boekverkopers nog pogingen deden. Zeker is, dat zij onder het Sint Lucasgilde bleven.

Wat de archieven en belangrijkste literatuur betreft, met voorbijgaan van de bovenvermelde gedrukte losse ordonnanties en de bekende handvesten of plakkaatboeken, geef ik hier een kort overzicht. Van het Utrechtse gildearchief is vrijwel niets bewaard. Een merkwaardig onderdeel noem ik bij de knechtsgilden in mijn hoofdstuk over de drukkerijen. Hallema publiceerde het een en ander over de oudste geschiedenis.[12)] Uit het bescheiden archief van Haarlem, welke stad echter geen grote rol in de interlocale boekhandel zou spelen, geeft Briels veel

bijzonderheden.[13)] Voor Amsterdam maakte ik niet alleen de inventaris van het omvangrijke archief, dat op twee plaatsen bewaard bleef,[14)] maar gaf ook de meermalen genoemde beschrijvingen van het Sint Lucasgilde en het boekverkopersgilde. Hetzelfde deed Wiersum voor Rotterdam, waar van het archief echter vrijwel niets bewaard bleef.[15)] De Haagse gildeleden kregen ieder afzonderlijk een uitstekende beschrijving in het werk van Kossmann. Later maakte Geselschap zijn inventarissen van de Haagse gilden, waarbij die van

Sint Lucas en de boekverkopers.[16] Daaruit ziet men al direct de reden, waarom Kossmann geen algemene inleiding kon schrijven: resolutieboeken etc. ontbreken geheel. Prof. J.M. Montias van Yale University bestudeerde het Delftse Sint Lucasgilde in de 17de eeuw en verzekerde mij, dat de gegevens over de boekhandel summier zijn.[17]

Het is mij niet mogelijk om hier op alle gildekeuren en de verschillen daartussen in te gaan. Ik maak slechts enkele algemene opmerkingen. Het Amsterdamse gilde was in vele opzichten wat vrijer dan de gilden in andere plaatsen, o.a. door geen proeven te eisen. In andere opzichten was het echter behoudender, zoals bij de verkopingen. Daarover spreek ik uitvoerig in Bijlage IV. Telkens weer bleek mij, dat althans in de grote steden boekverkopers of kooplieden, die onder meer in boeken handelden, er bijna altijd in slaagden geheel vrij van het gilde te blijven. Wiersum deelt zelfs mee, dat in Rotterdam de hele grote boekverkopers geheel reglementair buiten het gilde bleven.[18]

Om toch een indruk van de gildekeuren te geven, meen ik het beste te doen een almanak van de Haagse boekverkoper Hendrik Florisz Scheurleer als uitgangspunt te nemen. Over deze almanak van 1761, bestemd voor boekverkopers, -drukkers en -binders, zal ik nog vaak spreken.[19] Hier wil ik speciaal de concept gildekeur, die hij opstelde na doorlezing van vele van de ordonnanties der verschillende boekverkopersgilden, behandelen.

Art. I handelt over de leden. Duidelijk blijkt, dat hij niet alleen de boekverkopers, drukkers en binders als zodanig wil zien, maar ook de prentverkopers en plaatdrukkers, omtrent wie vrijwel overal moeilijkheden met het Sint Lucasgilde zullen zijn geweest. Art. II-IX handelen over de knechten en leerlingen, art. X-XIII over de verschillende proeven, die zeer omvoerig worden omschreven, voor de drie soorten leden, dus ook de boekverkopers. Art. XIV is gewijd aan de papierverkoop, die Scheurleer aan gildeleden wil voorbehouden. Art. XV en XVI houden een verbod in van handelen in boeken voor komenijswinkels en voor omlopers. Art. XVII brengt alle aucties, tot zelfs van rariteiten toe, onder dit gilde, ook alle executoriale. Art. XVIII handelt over de contributies, art. XIX over beslechting van geschillen tussen gildeleden, art. XX over de voortzetting van de zaken door weduwen van boekverkopers, art. XXI over het advies van het gildebestuur over privilegeaanvragen en art. XXII-XXVI over de financiën en het bestuur van het gilde.

Hoewel het mij nog niet geheel voor ogen staat, hoe de situatie in Den Haag toen precies was en dat zeker van groot belang is geweest voor de opvattingen van Scheurleer, meen ik toch goed te doen ter verduidelijking de concept ordonnantie in enkele onderdelen te splitsen en daarover iets naders te zeggen. De artikelen betreffende de contributies, financiën en overlieden zijn m.i. in feite een weergaaf van de bestaande keuren. De overlieden werden overal gekozen uit dubbeltallen, die door het bestuur zelf werden opgemaakt. Het was - zoals toen ook niet anders te verwachten - een gesloten bestuur van de belangrijkste gildebroeders, welk feit echter voor zover mij bekend nergens tot hele grote excessen aanleiding heeft gegeven.

Art. I over de gildebroeders ging daarentegen vermoedelijk wat verder dan de bestaande toestand. Er waren sedert de afscheiding van het Sint Lucasgilde in vrijwel elke plaats tot het einde toe moeilijkheden over het lidmaatschap en hier haalde Scheurleer alles naar de boekverkopers toe. Ook de bepalingen omtrent de knechten

en leerlingen lijken mij strikter dan de werkelijkheid en hetzelfde geldt zeker voor de proeven. De artikelen over het uitsluitend recht van verkoop van boeken en papier met speciaal verbod daarvan voor komenijswinkels en omlopers zijn stellig steeds vrome wensen gebleven. Zolang de gilden

bestonden werd er al over omlopers geklaagd. De boekenverkoop in komenijswinkels was blijkbaar een 18de eeuws verschijnsel, dat ons zeer modern aandoet.

Het allerbelangrijkste echter zijn de artikelen XVII en XXI. Deze behandelde ik uitvoerig in de Bijlagen IV en III. Over art. XXI, dat de Staten de verplichting oplegt het advies van de gilden in te winnen bij aanvragen van privileges, wil ik hier nog iets meer zeggen. Den Haag, waar Scheurleer als boekverkoper was gevestigd, verkeerde in een uitzonderlijke positie. Het was geen stad, laat staan een stemhebbende stad, en dus niet vertegenwoordigd in de Staten van Holland, waardoor de ingezetenen in feite van alle directe communicatie met de Staten verstoken waren. Een tekenend voorbeeld daarvan kan ik op een ander terrein geven, dat van de censuur. Op 30 januari 1719 hadden schout en burgemeesteren blijkbaar bij vergissing een aanzegging gekregen van gecommitteerde raden wegens klachten van de ambassadeur van Frankrijk, de Morville, over berichten in de kranten. Als uitvloeisel daarvan waren de courantier en de deken van het boekverkopersgilde opgeroepen om de zaak bij de Haagse magistraat nader toe te lichten. Blijkbaar hoopte deze, dat hiermee een precedent was geschapen, maar deze hoop werd niet vervuld. Naar aanleiding van een resolutie van de Staten van Holland van 7 juni 1744 betreffende aanzeggingen omtrent de beteugeling van de licentie der courantiers, lieten schout en burgemeesters zelfs een 'Korte memorie ter nader adstructie bij request aan Ed. Gr. Mog. om maintinering in exercitie van het regt hunner magistrature' drukken, waarin het voorgevallene van 1719 uitvoerig werd verhaald.[20)] De memorie had echter geen succes en den Haag bleef tot 1795 in de oude positie. Voor het zeer belangrijke Haagse boekverkopersgilde of althans voor de aparte boekverkopers was het vaak nodig de eigen belangen in de Staten te verdedigen. Voor zover ik kon nagaan, moest dit altijd in de vorm van rekwesten geschieden, zo o.a. een rekwest van de gezamenlijke boekverkopers van den Haag van 27 juni 1721 tegen de verlening van een privilege aan Pieter van der Aa te Leiden en een rekwest antidotaal van Pieter de Hondt van 2 september 1757 tegen een Amsterdams verzoek om privilege, welke ik uitvoerig in Bijlage II en III behandelde. Uiteraard was directe verdediging van de belangen van de boekverkopers in de stemhebbende steden effectiever.

Het kwam in de boekhandel nogal eens voor, dat bepaalde belangen elders hogerop behartigd moesten worden. Het Amsterdamse stadsbestuur kon zich uiteraard wel direct tot soortgenoten richten, tot steden als Frankfort en Leipzig. De meeste buitenlandse contacten liepen echter over de Staten van Holland of over de Staten-Generaal, zoals we verderop nog zullen zien. Uiteraard werden de zaken aanhangig gemaakt, hetzij door een gilde, hetzij door een of meer grote boekverkopers en via hun stadsbestuur doorgegeven.

De stedelijke autoriteiten konden ook eigen octrooien, privileges of consenten voor uitgaven aan boekverkopers afgeven. Voor een grote stad met belangrijke boekhandel als Amsterdam was dit stellig niet zonder betekenis. Vooral op kleine locale uitgaven als adreslijsten voor bepaalde beroepen vindt men vaak de vermelding van het privilege van burgemeesteren en regeerders van Amsterdam. Afgiften daarvan zijn in het stedelijk archief echter slechts zeer incidenteel terug te vinden. Het Groot Memoriaal, eerst met chronologische tafels, sedert 1652 met alphabetische index, geeft er slechts enkele. Kleerkooper neemt deze vaak op, maar niet altijd, o.a. niet het consent van 6 december 1686 voor Hendrik Ram, notaris, voor twee jaren om de door hem ter instantie van Franse kooplieden vertaalde ordinaris lijst van convooien

en licenten in de Franse taal te mogen drukken, met een boetebeding voor overtreders van *f* 100. -. Men ziet hieruit, dat niet alleen boekverkopers dergelijke privileges verkregen. Een ander geval, dat Kleerkooper niet overneemt, dateert van 10 oktober

1662 en betreft de bewerking door J. Seidelius van Vestibulum, janua et atrium van Comenius, die in 1658 bij Gabriel de Roy in Amsterdam was verschenen. Een privilege hierop van de Staten-Generaal dateert van 21-1-1658, de attache van de Staten van Holland van 18 maart 1658. Blijkbaar voelde de auteur of de drukker zich bedreigd, toen ruim vier jaar later een verklaring van burgemeesteren en regeerders van Amsterdam werd gevraagd. Deze verklaarden, 'dat het voors. octroy ende attache in behoorlijcke forme is verleent ende dat de ingezetenen van dese stadt ende alle anderen, die het aengaet, gehouden sijn haer na het zelve in allen deelen preciselijck te reguleren'.

Voor de 18de eeuw zijn we beter ingelicht door de serie van rekwesten om privilege, waarover advies werd ingewonnen, in het gildearchief.[21)] Sedert ± 1721 vindt men daar ook de rekwesten aan het stadsbestuur. Over die serie sprak ik in Bijlage III. Hier wil ik het laatste rekwest als voorbeeld noemen, voor zover het althans geheel nieuwe uitgaven geldt; voor psalmboeken en bijbels bleven de aanvragen doorgaan. Op 25 januari 1792 vroeg P.G. Geijsbeek aan burgemeesteren octrooi voor een lijst van namen en woonplaatsen van boekverkopers etc. Op 16 februari adviseerden overlieden gunstig, 'mits niet in praejudicie van de gedrukte naamwijzers reeds door UwEd. Gr. Achtb. goedgunstig geapprobeerd', ondanks het feit dat hun gildebroeder A. van der Kroe er tegen op was gekomen. Geijsbeek had op 31 december 1791 in de Haarlemse en op 21 januari 1792 in de Amsterdamse Courant een advertentie geplaatst met het verzoek vóór 1 februari namen en woonplaatsen van boekverkopers, boekdrukkers, plaatdrukkers, boekbinders etc. te mogen ontvangen. Op de twee bewaarde exemplaren, van 1793 en 1797, wordt geen melding van een privilege van burgemeesteren gemaakt. Over die beide exemplaren vertel ik nog iets meer aan het eind van dit hoofdstuk.[22)]

Vaak oefende het stadsbestuur via het gilde censuur uit. Het is begrijpelijk, dat Scheurleer hierover geen artikel inlaste. Hoewel de Amsterdamse boekverkopers, toen ze poogden afscheiding van het Sint Lucasgilde te krijgen, gewezen hadden op het nut van een apart gilde in verband hiermee, waren overlieden in de praktijk weinig gesteld op deze taak. Vooral uit de 18de eeuw zijn er in het gildearchief veel gegevens over rondzeggingen te halen. Die uitoefening van de censuur staat echter in zo nauw verband met de censuur van generaliteit en provincie, dat ik er liever nog iets over vertel in het volgende hoofdstuk. Tenslotte wil ik hier nog iets zeggen over het aantal van gildeleden, waarmee het stadsbestuur te maken had. Voor Amsterdam zijn wij dank zij de bewaarde contributieboeken van 1700-1739 en 1785-1811 vrij goed ingelicht.[23)] Van vóór die tijd is er slechts een lijst van 1688 bewaard, waarover ik in bijlage VII spreek. Er waren toen 164 leden, die poorter waren, en 23, die slechts het kleinpoorterschap bezaten, wat in feite niet was toegestaan. In 1700 vinden we 189 betalende leden, in 1725 196, in 1739 ruim 200, in 1785 326 leden en in 1811 288. De bovengenoemde uitgaaf, Naamen en woonplaatsen der boekverkoopers, geeft in 1793 311 namen, waarvan drie firma's met 2 namen dubbel worden genoemd, dus totaal 308. Boekverkopers werden niet nader aangeduid; genoemd worden 35 boekbinders, 22 boekdrukkers, 14 plaatdrukkers (incluis tabaksplaten), 11 kunstverkopers, 4 muziekverkopers en tenslotte 1 Engelse boekverkoper en boekbinder (Pieter van den Berg). Dat in 1793 nog niet iedereen zich had opgegeven, blijkt uit het feit, dat J. Breeman - in 1811 de grootste boekdrukker van Amsterdam - hier

ontbreekt.[24)] Deze naamwijzer beslaat 24 pagina's, waarvan drie voor de aankondiging van nieuwe boeken gebruikt werden. De naamwijzer van 1797 gebruikt de 24 pagina's alle. Men vindt daar vóór elke naam het jaar van lidmaatschap van het gilde. Er zijn 332 namen, met daarbij twee firma's dubbel; genoemd worden

30 boekbinders, 25 boekdrukkers, 10 plaatdrukkers, 9 kunstverkopers, 2 kaartenmakers en 1 muziekverkoper.

Veelzeggender zijn misschien nog de volgende getallen. In 1678 ondertekenden 96 gildebroeders een rekwest tegen nadrukken en omlopen en in 1740 werden door de gildeknecht op 5 juli 127 aanzeggingen gedaan in verband met een verboden uitgaaf.[25)] In het kohier van 1742 vinden wij 117 boekverkopers, van wie 8 onder de laagste aanslag van *f* 600. - inkomen bleven, 10 boekdrukkers, 9 kaartenverkopers en 1 boekbinder.[26)]

Ik zou hier tegenover graag enkele andere steden stellen, maar kom daarmee niet ver. In Leiden worden op 26 januari 1651 16 boekverkopers en 8 boekverkopers en drukkers genoemd.[27)] Uit dezelfde periode dateert een rekwest, dat ik in Bijlage IV behandelde, van 21 kleinere gildeleden, die verklaren het merendeel van het gilde te vormen.

De enige bron, die iets nader licht werpt op de omvang van de boekhandel in de verschillende plaatsen en daarmee de uitzonderlijke positie van Amsterdam belicht, dateert van 1778. Het is een keurig geschreven manuscript: ‘Alphabetische naamlijst der boekverkoopers met hunne woonplaatsen in de Zeeven Provincien opgemaakt in den jaare 1778’.[28)] Welk uitgangspunt de samensteller heeft genomen, kan ik niet zeggen. Zeker is dat er belangrijke boekverkopers blijken te ontbreken, wanneer men de Franse Manuel de l'auteur et du libraire van 1777 er naast legt.[29)] Het is uiteraard mogelijk, dat we een index op een verloren gegaan grootboek van een onbekende boekverkoper voor ons hebben. Het handschriftje doet daarvoor echter wel wat te officieel aan. Uit het bewaarde archief van Luchtmans zou het mij niet mogelijk zijn zo'n lijst samen te stellen. Daarom meen ik goed te doen hier de plaatsnamen met aantallen te laten volgen:

Alkmaar 2, Amsterdam 121, Antwerpen 1 (P.L. van der Hey), Arnhem 3, Breda 1, Delft 3, Deventer 2, Dokkum 2, Dordrecht 8, Franeker 3, Gent 1 (J.F. van der Schueren), Goes 1, Gorkum 1, Gouda 2, 's Gravenhage 25, Groningen 6, Haarlem 7, Harlingen 2, Heerenveen 1, 's Hertogenbosch 1, Hoorn 3, Kampen 2, Leeuwarden 9, Leiden 26, Liège 1 (F.J. Defoer, imprimeur, libraire et gazettier), London 1 (van den Berg), Middelburg 6, Nijmegen 5, Rotterdam 22, Schiedam 1, Utrecht 19, Vlaardingen 1, Vlissingen 2, Weesp 1, Wezel 1 (C. Winnebruch), Wormerveer 1 (papiermakerij), Zaandam 3, Zierikzee 2, Zutphen 2, Zwolle Van de 304 genoemde namen zijn er vier firma's, die dubbel staan opgegeven. De namen van vijf boekverkopers buiten de Republiek en van enkele papierkopers aan de Zaan pleiten voor de waarschijnlijkheid, dat hier toch een index op een grootboek voor ons ligt. Toch geven m.i. de percentages een goede indruk van de verdeling van de boekhandel over het land: Amsterdam met 121, Leiden met 26, 's Gravenhage met 25, Rotterdam met 21 en Utrecht met 19 namen, terwijl Leeuwarden met 9, Dordrecht met 8, Haarlem met 7, Groningen en Middelburg met 6 en Nijmegen met 5 boven de rest, met 3 à 1, uitsteken.

Overheidsregelingen, landelijk en provinciaal

Invoer en uitvoer

De groei van het ingewikkelde systeem der heffing van in- en uitvoerrechten, eerst door de provinciën, later door de generaliteit vindt men, zij het summier, beschreven in de ‘Geschiedenis van de belastingen’ van Dr. A.C.J. de Vrankrijker van 1969, in het overzicht over ‘convooien en licenten’. Zijn slotsom luidt: ‘De republiek legde geen zware belastingen op de buitenlandse handel’. Voor ons is dit in feite het belangrijkste. De gegevens omtrent

inningen zijn namelijk slechts sporadisch bewaard. Ik noem hier de bekende lijsten van 1667-1668, 1753, 1774 en 1789-1793 voor Amsterdam. Enige andere statistieken werden in recenter tijd gepubliceerd. In het Economisch Historisch Jaarboek XXIX en XXX (1963 en 1965) vindt men in een artikel van Joh. de Vries een overzichtelijke samenvatting in 1963, terwijl Michel Morineau daar in 1965 zijn artikel over de Frans-Nederlandse handelsbalans aan hetzelfde onderwerp wijdt. Duidelijk is uit dit alles, dat de boeken en zelfs het papier een zo onbeduidende rol speelden, dat ze in het grote geheel in feite niet meetellen. Als bronnen voor de boekhandel zullen deze gegevens nooit van betekenis kunnen zijn, in tegenstelling b.v. tot de inningen van de douanerechten in Engeland, waar Barber wel mee kon werken.[30)]

Wat het papier betreft, gaf ik een overzicht in mijn deel IV. Daar kan men zien, dat in tegenstelling tot de boekhandel de papierhandel wel vaak bedreigd werd door overheidsmaatregelen, vooral in oorlogstijd of perioden van commerciële spanningen. Voor de boeken daarentegen blijken in oorlogsjaren de speciale paspoorten, die de Staten-Generaal uitreiken, een oplossing. Voor zover ik kon nagaan, is er later in de 17de eeuw een verbod van invoer en uitvoer, met als ontsnappingsmogelijkheid deze paspoorten, terwijl daarvóór hogere rechten worden geheven in geval de handel op niet neutrale landen plaats vindt. Dat blijkt niet alleen uit de gepubliceerde lijsten[31)] in het Groot Placaatboek I, maar ook b.v. uit een resolutie van de Staten van Holland van 15 mei 1601.

Een zeer bijzonder geval, dat tot in de resoluties van de Staten van Holland en van de Staten-Generaal te vervolgen is, behandelde ik in deel I 45-47. Daaruit leert men de gang van zaken bij invoer van boeken uit Frankrijk. Het betrof een geschil tussen de Rotterdammer Leers en de Amsterdammer De Lorme. Het was Leers, die de zaak voor de Staten-Generaal bracht, omdat het invoer betrof. Door de Staten van Holland werd hij hierover in het ongelijk gesteld, omdat beiden Hollanders waren. Wat het uiteindelijke compromis inhield, is niet bekend. In feite was Leers overwinnaar, omdat de Lorme's voorraden door het lange oponthoud hun waarde grotendeels hadden verloren.

Zowel Staten-Generaal als Staten van Holland zien we een enkel maal interveniëren. Het is niet eenvoudig de gevallen te achterhalen. Ik wijs hier b.v. op de brieven van aanschrijving van de Staten-Generaal aan hun gezant in Frankrijk in 1701 ten behoeve van een nieuwe druk van de Dictionnaire universel van Furetière van Leers.[32)] Een algemener interventie heeft misschien plaats gevonden, toen op 18 maart 1722 het rekwest van 25 Amsterdammers met klachten over Frankrijk en de belemmering van hun boekhandel in behandeling werd genomen in de Staten van Holland.[33)] Beide gevallen betroffen privileges en in mijn Bijlage III zal men er nog meer vinden, hetzij direct optreden in het buitenland voor boekverkopers hier, hetzij omgekeerd het afremmen van pogingen uit het buitenland ten behoeve van de boekverkopers hier.

Censuur

Heel veel werd over dit onderwerp geschreven. Sinds 1972 staat echter als beste algemeen overzicht het hoofdstuk ‘De drukpers’ van de ‘Getemperde Vrijheid’ van Van Gelder tot onze beschikking.[34)] Ik meen goed te doen om hier allereerst zijn openingswoorden over te nemen: ‘De drukpers was in de Republiek naar de wet op

vele manieren aan banden gelegd en onder toezicht gesteld. Ze was in de praktijk bijna volledig vrij.' Het is alsof men Rey in 1765 aan het woord hoort!

Meestal gaat men van de veronderstelling uit, dat preventieve censuur in ons land niet bestond. Geheel juist is dit niet. In geval van een privilegeaanvraag behoefde men geen manuscript in te leveren en werd het boek dus niet op zijn inhoud beoordeeld, maar het was toch wel mogelijk dat bepaalde voorbehouden werden gemaakt, zoals blijkt in mijn Bijlage III.

Wat de algemene wetgeving aangaat, vindt men bij Van Gelder een goed overzicht. Van 1572 tot 1581 heerste er absolute vrijheid. Het plakkaat van de Staten van Holland van 20 december 1581, dat uitgevaardigd werd met het oog op politieke vlugschriften, maakte daaraan een einde. Vernieuwingen en verscherpingen dateren van 1584 en 1589 en daarbij wordt zelfs van censores in de verschillende steden gesproken.

Van 22 december 1618 dateert het plakkaat van de Staten-Generaal, dat een week later door de Staten van Holland werd aanvaard, met verbod om seditieuse boeken uit te geven. Het was speciaal uitgebracht in verband met de nationale synode te Dordrecht. Deze synode was toen zelf nog bezig een advies op te stellen - daarbij zou men ook censores verlangen! -, maar dit advies kwam pas geruime tijd na de afkondiging van het plakkaat gereed. Dit plakkaat hield in theorie geldigheid tot 1795 toe. Het was in feite een herhaling van het plakkaat van 1581. Bij de vele renovaties werden wel kleinigheden gewijzigd, maar niets wezenlijks. In beide gevallen hadden de predikanten verder willen gaan dan de overheid. In wezen werden door de twee plakkaten alleen politieke geschriften bedoeld, maar de Gereformeerde kerk rekende daaronder ook alles wat in strijd was met de gereformeerde religie. De kerk bleef daarna steeds aandringen op de instelling van censores librorum.

Ik noem hier nog een poging daartoe, die ik niet bij Van Gelder vond, uit 1640. Op 20 juni brachten enige leden - er blijkt niet welke - een plakkaat van de Staten-Generaal tegen paskwillen, vooral tegen de koning van Engeland, ter sprake en werd daarbij de vraag opgeworpen of boeken niet vooraf zouden worden geëxamineerd door gecommitteerde raden. Na lange discussies werd besloten alles bij het oude te laten.

Daar Van Gelder alleen de 17de eeuw behandelt, wil ik hier in het kort nog wat nader op de 18de eeuw ingaan. Ik begin met 14 juni 1730, toen door de Staten van Holland een commissie werd ingesteld, die samen met het Hof deze zaak opnieuw moest bekijken. Op 21 september kwam deze met een rapport en een concept plakkaat in de Staten. Daar vindt men een grondige uiteenzetting over de vroegere verordeningen, te beginnen met 1581 en eindigend met 1726. Het concept plakkaat, dat een soort coördinatie hiervan beoogde werd echter niet gearresteerd, maar overgenomen door de verschillende belanghebbende leden. Zo kwam het om advies bij het Amsterdamse gilde. Het stuitte daar op een fel verzet, vooral ook omdat mede uit het buitenland ingevoerde boeken erdoor bedreigd konden worden. Van 12 oktober 1730 dateert de beschouwing van overlieden, die gericht was tot de burgemeesteren. Daarbij gevoegd werd een gedetailleerder uiteenzetting, ondertekend door 45 gildebroeders, die o.a. de gebruikelijke waarschuwing bevatte, dat in geval van afkondiging van zo'n plakkaat de Hollandse boekhandel zich naar andere provincies zou verplaatsen. Ongetwijfeld heeft het verzet van Amsterdamse kant een belangrijke rol gespeeld in het niet tot stand komen van het plakkaat.[35)]

Op 22 september 1742 werd een missive van gecommitteerde raden, waarbij een concept plakkaat was gevoegd, in de Staten van Holland behandeld. Was in 1730

een klacht van de keizerin van Rusland de aanleiding geweest, thans was het een klacht van de koning van Frankrijk. De relation de la trahison trainée contre la ville de Luxembourg en 1730, verschenen in 1742 bij de wed. Ch. LeVier, kon wel opgehaald worden, maar ‘naar de wetten

deeser landen' was de drukker en uitgever (Jacques LeVier) niet strafbaar, daar hij de drukkerij op naam van zijn moeder dreef, terwijl de persoon, die het manuscript had verstrekt, niet subject was aan de jurisdictie van Holland. Als gebruikelijk werd copie verzocht door de leden en gebeurde er niets meer. We vinden slechts twee verordeningen van het Hof van Holland van 29 jan. en van 4 juni 1745 en twee van de Staten van Holland van 12 oktober 1748 en 4 augustus 1761 op dit terrein, maar van wat andere strekking.

Op 2 februari 1765 werd in de Staten van Holland een missive van het Hof van Holland met een bijgevoegd concept plakkaat behandeld. Ditmaal was een algemene klacht over godslasterlijke boeken de reden en werd in de missive zelfs over de wenselijkheid van censores librorum gesproken. Een commissie uit de ridderschap, gecommitteerden tot de zaken van de justitie samen met commissarissen van het Hof werd benoemd. Pas op 24 januari 1770 wordt hun concept plakkaat in de Staten van Holland behandeld. Daaraan was veel voorafgegaan: een eerder concept plakkaat, waarin de censores librorum nog werden genoemd, was mede dank zij de adviezen van de verschillende gilden verworpen. Ditmaal neigden de Staten van Holland echter wel tot aanvaarding van het concept, maar weer werd copie gevraagd. Uit Leiden en Amsterdam kwam, nu werkelijk gevaar dreigde, hevig verzet. In Leiden waren het C. van Hoogeveen, P. van der Eyk en D. Vijgh, die door middel van de pen van Mr. Elias Luzac, advocaat en boekverkoper, en Isaac Elias Luzac, procureur, hun stem lieten horen. In Amsterdam deden Arkstee & Merkus, P. Meijer en Z. Chatelain en Zoon hetzelfde. Niet alleen in de archieven van de beide gilden, maar ook in de Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken van juli 1770, die werden uitgegeven door de Erven F. Houttuyn te Amsterdam en P. van der Eyk en D. Vijgh te Leiden, vindt men alle stukken terug. Hier beslaan na een korte inleiding, p. 783-788, de stukken de p. 788-896.

Het was de laatste maal, dat serieus werd gedacht aan censores librorum, maar dank zij het verzet uit de boekhandel, dat via de stadsregeringen de Staten van Holland bereikte, werd niet alleen een dergelijke instelling, maar ook een milder plakkaat verworpen. Als resultaat van ruim acht jaar werk kwam tenslotte de publicatie van 1 mei 1773 van de Staten van Holland tot stand, waarvan het belangrijkste was, dat aanbrengers een premie van *f* 1000. - zouden ontvangen.

Met Van Gelder wil ik er nog op wijzen, dat wellicht het meest markante onderscheid tussen de vrijheid van meningsuiting in ons land en de beperking daarvan in andere landen bestaat in het hier nooit introduceren van de censores. Ik hoef niet te zeggen, dat de Gereformeerde kerk wel zijn visitatores had.

Waar er in feite geen preventieve censuur bestond, is het te begrijpen, dat verbod van en vervolging wegens kleinere en grotere uitgaven heel veel voorkwamen. Knuttel achterhaalde als eerste een verbod in Leiden en als tweede een in de provincie Holland in februari 1583.[36)] Er waren vele instanties, die tot verbod konden overgaan, namelijk de Staten-Generaal, de Raad van State, de Staten van de verschillende provincies, de provinciale Hoven, de gecommitteerde raden en uiteraard elke stad en dorp, dus ook de magistraat van Den Haag. Merkwaardig is, dat juist de aanzegging van 1719, hiervoren besproken, het eerste geval betreft dat Knuttel van een verbod in Den Haag kan melden.[37)]

Ieder zal begrijpen, dat het werk van Knuttel slechts een miniem gedeelte bevat van wat er verboden werd ten tijde van de Republiek. Wil men hierbij nog algemene lijnen onderscheiden, dan zou ik een splitsing willen maken in verboden van politieke en van kerkelijke strekking. De eerste zou men moeten indelen in binnen- en buitenlandse politiek. Voor ons is uiteraard de laatste het belangrijkste. Van buitenlandse zijde werd zowel bij de Staten-

Generaal als bij de Staten van Holland aandrang tot maatregelen uitgeoefend, met meer of minder succes al naar mate de politieke omstandigheden. Men vindt daarvan vele voorbeelden in mijn vier eerste delen. Een verbod van de Staten-Generaal, resp. van de Staten van Holland werd doorgegeven aan gecommitteerde raden en aan stemhebbende steden. In hoeverre dat daar dan ten uitvoer werd gelegd, was uiteraard afhankelijk van de plaatselijke magistraten. Het lijkt mij, dat men meer geneigd was door te zetten bij gevallen, die de binnenlandse politiek betroffen, dan in gevallen, die van het buitenland uit aanhangig werden gemaakt.

Op kerkelijk gebied lagen de zaken wat anders. Daar ging vaak de aandrang uit van de kerkeraad, hoewel natuurlijk ook de synode het nodige hierover te zeggen had. Veel hing hierbij af van de kerkelijke gezindheid van het stadsbestuur. In het algemeen was Amsterdam zeer gematigd in zijn optreden. Ik verwijs daarvoor naar het verhaal, dat Leti deed over de woorden van een Amsterdamse burgemeester: 'Wij leven in een vrij land; hij heeft tegen U geschreven, welnu schrijft U tegen hem'.[38] Daartegenover staat echter het beruchte geval van Adriaan Koerbagh.[39] Uit schoutsrol, die in 1656 begint, en confessieboeken, die over het gehele tijdvak van de Republiek zijn bewaard, is nog heel wat te halen. Pas wanneer de volledige geschiedenis - wat nog op mijn programma staat - daarover zal zijn geschreven, zal men een goed beeld kunnen krijgen van het beleid in het centrum van de Nederlandse boekhandel.

Privileges

Genoodzaakt, door het gebrek aan een goede publicatie, om op het gebied van de privileges een nieuw onderzoek in te stellen, vond ik zoveel, dat ik het in Bijlage III afzonderlijk opnam. Ik behandelde daar speciaal de Staten van Holland, slechts ter zijde de Staten-Generaal. In deze korte samenvatting begin ik uiteraard daarmee.

Aanvankelijk gaf de gouverneur Matthias van Oostenrijk namens de afwezige landsheer privileges af. Of na de afzwering in 1581 de nieuwe landsheer, de hertog van Anjou, dit ook nog heeft gedaan, bleek mij niet. Zeker is, dat de Staten-Generaal pas in 1584 dit oude landsheerlijke recht gingen uitoefenen. Blijkbaar werd dit in de verschillende provincies zonder meer aanvaard. De Staten van die provincies waren er zelf al eerder mee begonnen, in Holland b.v. in 1579. Toen zij op dit terrein de Staten-Generaal als concurrent kregen, werd hun echter veel minder vaak om privilege gevraagd. Een strijd over het privilege voor de nieuwe statenvertaling van de bijbel liep er tenslotte op uit, dat de provincie Holland in 1637 dit privilege niet erkende. Sedertdien werd het de gewoonte om op een privilege van de Staten-Generaal attache in de betrokken provincies aan te vragen; zonder dat was het daar niet geldig. Dit bracht echter onvermijdelijk mee, dat steeds minder privileges bij de Staten-Generaal werden aangevraagd, tenslotte in de 18de eeuw vrij wel geen enkele. Het aantal van de in Holland verleende privileges groeide in de loop van de 17de eeuw daartegenover steeds.

Van 9 januari 1686 dateert de eerste algemene verordening omtrent de privileges van de Staten van Holland. Bepaald werd toen, dat een privilege slechts voor één bepaald werk kon worden verleend. Hoezeer zo'n verordening een dode letter kon blijven, blijkt uit de strijd, die vlak daarna begon tussen de Leidse boekverkoper

Pieter van der Aa en zijn Amsterdamse collega's. Ik beschreef deze uitvoerig in Bijlage II. Van der Aa poogde door privileges voor grote verzamelwerken zichzelf een soort van monopolie te verschaffen. Het belangrijkste

indirecte resultaat van het geschil was, dat kort vóór 1700 het gebruik in zwang kwam om voortaan advies in te winnen omtrent de aanvragen in de steden, die belang erbij konden hebben. Het directe resultaat was de ordonnantie van 28 juni 1715, die als compromis tot stand was gekomen. Het belangrijkste van de bepalingen was, dat voortaan buitenlanders niet meer in aanmerking kwamen, dat in collecties geen werken, uitgegeven door anderen, mochten worden opgenomen, en dat de te laag bevonden boete van *f* 300. - tot *f* 3000. - werd verhoogd.

Hoewel niet direct in verband met de privileges, moet toch ook de resolutie van de Staten van Holland betreffende het auteursrecht van de Leidse professoren van 28 april 1728 hier worden vermeld. Bij de tot standkoming speelde de befaamde Boerhaave een grote rol. Het is de enige vorm van auteursrecht, die de Republiek heeft gekend. Men kan het in feite beschouwen als een monopolie voor een geprivilegeerde groep. Mijn indruk is, dat het Amsterdamse gilde, dat zich ditmaal uiteraard veel heviger verzette dan het Leidse, er slechts op kleinere punten in slaagde zijn zin te krijgen, omdat het Boerhaave als tegenstander had. Een rol kan ook hebben gespeeld, dat de hoogleraren niet hoog betaald werden en dat men daarom steeds bevreesd was voor vertrek naar elders. Van monopolies waren de Staten van Holland en ook de Staten-Generaal verder weinig gediend; alleen de grote compagnieën hadden deze om geheel andere redenen. Dat andere provinciën niet met een dergelijk besluit als Holland kwamen, is m.i. te wijten aan het feit, dat daar toen nergens zulke corypheeën als Boerhaave waren.[40)]

Geschillen omtrent privileges vindt men in de 18de eeuw nog vaak in de Staten van Holland behandeld. Daarbij vond ik er echter slechts één, dat van meer algemene betekenis was. Het was de poging van de Hagenaar Pieter de Hondt om via een privilege op zijn Histoire générale des voyages een soort monopolie voor reisbeschrijvingen te vestigen. Zijn pogingen strandden echter op het verzet van de Amsterdammer Merkus, die, gesteund door een aantal Hollandse collega's, in 1758 een volledige overwinning behaalde.

In dezelfde tijd speelt de vervolging van de Amsterdammer Jacobus Wetstein wegens schending van een privilege voor een Leidenaar. Daar hier in wezen de toen nog steeds niet opgeloste vraag, of privileges de invoer van originele drukken uit het buitenland konden beletten, in geding was, was deze zaak van meer dan gewone betekenis. Een memorie omtrent de misbruiken in het systeem van de privileges werpt een goed licht op de toenmalige gebruiken. Uiteindelijk werd Wetstein in 1758 in hoger beroep van vervolging ontslagen. De beslissing van het Hof van Holland bracht echter geen oplossing voor de moeilijkheden, die men in bovengenoemde memorie geschetst vindt.

Tot 1795 bleef het niet zeer bevredigende systeem in zwang. Op het laatst lijkt nog een nieuwe strijd te zullen ontstaan uit het optreden van de Amsterdammer Allart, maar deze wordt pas na de afschaffing van de privileges in 1795 uitgevochten.[41)]

Zowel Van der Aa, De Hondt als Allart trachtten zich door de middel van de privileges een soort monopolie te scheppen. Alleen Allart slaagde daar in zekere zin in, maar nadat de privileges afgeschaft waren. Is er dus in feite in de Republiek nooit sprake van monopolies geweest, mede door de tegenwerking van de overheid, daarnaast is door deze evenmin getracht censuur of fiscale belangen aan het

privilegebeleid te koppelen. Dit is het grote verschil met de privileges, die verleend werden in de buurlanden.

Het aantal van de verleende privileges was niet groot en het nam in de 18de eeuw nog af. Hun belang bestond m.i. niet zozeer in het feit, dat een privilege het enige afdoende middel was om te kunnen optreden tegen nadruk of invoer daarvan uit het buitenland, als wel, dat

ze in zekere zin fungeerden als spil, waaromheen de gehele usantie van het toenmalige copierecht draaide.

Hoe het buitenland erop reageerde, komt in het chronologisch overzicht in de periode 1725-1795 ter sprake. Vrijwel in alle buurlanden ontstond toen verzet tegen het Hollandse privilegesysteem en dit bracht overal andere gevolgen mee.

Usanties, copie

Bij de usanties in de boekhandel zal ik achtereenvolgens de belangrijkste onderwerpen, zoveel mogelijk in de volgorde, waarin een uitgaaf tot stand kwam, behandelen. Een uitzondering maak ik voor het laatste onderwerp, dat eigenlijk vooraan had moeten staan, maar aan het einde beter tot zijn recht komt. Ik begin daarom met de copie, waarbij ik eerst de vervaardiging en daarna de copierechten bespreek.

Martin schrijft aanvankelijk over een enorm gebrek aan copie en herhaalt dat in zijn studie over Frankrijk in de 17de eeuw.[42)] Uit nadruk alleen mag men het echter niet concluderen; die zou m.i. meer op gebrek aan kapitaal wijzen. Hoe het zij, zeker lijkt mij, dat in de Republiek dat te kort aan copie geen rol speelde. Voor het verwerven van copie was in de Republiek de situatie uiterst gunstig. Ofschoon de materie overbekend is, wil ik er toch heel in het kort weer iets over zeggen.

Er waren in de eerste plaats in ons kleine land al spoedig vijf universiteiten: Leiden, beroemd om de klassieken, Franeker, Harderwijk, Groningen en Utrecht en daarnaast enkele athenaea, in de eerste plaats Amsterdam. Samenwerking op het gebied van de boekhandel ziet men bij Van der Aa te Leiden, die met Halma te Utrecht in compagnie ging werken en zo profijt trekt van twee universiteiten. Daarnaast zijn er de buitenlandse uitgewekenen, die in grote getale naar de Republiek komen, Walen uit de Zuidelijke Nederlanden en een eeuw later de Franse refugiés, Portugese en Hoogduitse Joden en tenslotte enkele kleinere groepen als Jansenisten etc. Het gunstige klimaat in de boekhandel, dat hier het gevolg van is, werkt weer als magneet op het buitenland, niet alleen voor daar verboden boeken, maar ook voor andere uitgaven. Elke auteur ziet immers graag de optimale verspreiding van zijn werk. Voorbeelden zou ik te over kunnen geven, maar ik beperk mij hier tot één enkel fenomeen op het gebied van de boekhandel.

In 1685 schrijft La Reynie nog aan Louvois over het gevaar, dat de dan blijkbaar nog niet bekende ‘nommé Bayle’ met zijn vaardige pen oplevert.[43)] Het wordt bevestigd door een brief van de gezant d'Avaux. Bayle woont dan nog in Den Haag, maar krijgt een benoeming in Rotterdam, wat voor de boekhandel daar gedurende een periode van 25 jaar een onvoorstelbare betekenis zal krijgen. Bayle is begonnen met Amsterdamse boekverkopers, die zelfs al privilege van de Staten van Holland voor zijn Dictionnaire hadden verkregen,[44)] maar vindt in Rotterdam, waar eigenlijk het toeval hem heenvoert, een zeer bekwame boekverkoper, Reinier Leers. Diens Haagse achtergronden zijn ook nog van betekenis. De samenwerking tussen Bayle en Leers is uiterst vruchtbaar. Wanneer Bayle's loopbaan aan het Athenaeum een einde neemt, kan hij Rotterdam verlaten. Uit een brief van 8 maart 1694 aan Minutoli blijkt echter, dat hij desondanks in Rotterdam wil blijven wegens het drukken van

zijn Dictionnaire.[45)] Niet lang na zijn dood doet Leers de zaken over aan de Duitse boekverkopers Fritsch en Bohm.[46)] Die kunnen ondanks hun relaties in Leipzig, waarvan zij min of meer een voorpost vormen, het niet bolwerken. Niet zozeer de grote koopsom

van het fonds van Leers als wel het ontbreken van een gelijkwaardige opvolger voor Bayle leidde m.i. tot dit fiasco.

Martin maakt een verdeling tussen de auteurs en de 'producteurs', die voor de uitgevers werken. Ik volg hier de indeling van Martin en gebruik het woord producenten.[47)]

Martin ziet de betaling van de auteurs in verhouding tot die van de producenten als slecht. Wat de Republiek betreft was dat niet anders dan elders. Zeker lijkt mij, dat de honoraria voor auteurs geen extra aantrekkingskracht hebben uitgeoefend om ons land voor een uitgaaf te verkiezen.[48)] In Frankrijk waren door het monopoliewezen wat dat betreft de mogelijkheden groter. Het was de uitgevers-boekverkopers hier in feite onmogelijk een groot honorarium te bieden. Het maakte een uitgaaf extra duur en gaf daardoor nog meer aanleiding tot nadruk dan anders het geval geweest zou zijn.

Verkoop van het copierecht bracht, vooral als een auteur privilege had verworven, soms een aardig bedrag in. Van royalties vond ik slechts eenmaal een voorbeeld, voor een kunstenaar, zoals men uit mijn index zien kan. Een groot aantal presentexemplaren, wat nogal eens werd gevraagd, kon voor de uitgever onvoordeliger zijn dan oppervlakkig zou lijken. In de 'Republique des lettres' was het directe en indirecte ruilverkeer tussen geleerden en auteurs groot. Een deel van de eerste en dus belangrijkste afzet kon hiermee de uitgever ontnomen worden. Heel veel over de betaling, in welke vorm dan ook, voor auteurs is niet bekend. Men raadplege alweer mijn index. Pensioenen en beneficiën, die in Frankrijk een rol speelden - men denke aan Claude Jordan - bestonden in de Republiek niet.

Auteurs konden uiteraard zelf hun werk uitgeven. Inschakeling van een boekverkoper was voor een belangrijke uitgaaf echter vrijwel onvermijdelijk. Ik denk b.v. aan het nog steeds herdrukte werk van Abraham Trommius.[49)] Sterker stond de auteur, indien hij een privilege wist te verwerven op eigen naam. Daarover schreef ik uitvoeriger in Bijlage III. Een goed overzicht van alle verleende privileges is er nog niet en pas daaruit zou mogelijk zijn vast te stellen, hoe hier de verhoudingen lagen. Het heeft weinig zin met speculaties te komen. Wel wil ik er hier - misschien ten overvloede - nog eens op wijzen, dat Leidse hoogleraren sinds 1728 in feite in hoofde van hun functie privilege bezaten en dat dus niet meer hoefde aan te vragen.

In geval van succesvolle werken konden auteurs, die niet zelf een privilege hadden en behielden, door middel van vermeerderingen ook nog enige invloed uitoefenen.

Een dergelijk geval liep uit in een strijd tussen de Haagse boekverkopers Johnson en De Rogissart. Johnson had in 1707 een contract gesloten met Rapin Thoyras voor een Histoire d'Angleterre. In augustus 1722 sloot deze een nieuw contract met De Rogissart, die een intekening opende en privilege aanvroeg. Johnson verzette zich in een gedrukte Deduction sommaire. Het rekwest om privilege kwam 18-11-1722 bij Haarlem als gecommitteerd tot de zaken van justitie. Het rapport van 7-1-1723 luidde, dat Rapin Thoyras met het tweede contract het eerste had geschonden. Het privilege werd pas toegestaan, nadat De Rogissart genoegdoening aan Johnson had gegeven (Staten van Holland no. 1384).

Naast de auteurs stonden de producenten, waarbij ik als belangrijkste groepen de redacteuren, illustratoren, vertalers en correctoren zou willen noemen, met het voorbehoud echter dat bij alle vier men in feite ook weer met auteurs te doen kan

hebben. Een goed voorbeeld van de betere verdiensten vindt men in een mededeling van Le Clerc in 1697 in verband met zijn redactionele werkzaamheden voor de Dictionnaire de Moreri: ‘Je suis obligé de perdre mon temps à ces sottises, parce que quelque chose de meilleur ne seroit pas mieux récompensé. C'est là le mal de la Hollande’. Ik ben het dan ook wel eens met Martin, dat de

producenten naar verhouding beter betaald kregen dan de auteurs, maar wil uitdrukkelijk aan het woord auteurs toevoegen ‘die voor hun eigen plezier werkten’.

Ik wil hier over de verschillende groepen enkele opmerkingen maken en meen, wat de redacteuren betreft, te kunnen volstaan met de woorden van Le Clerc.[50)] In mijn index vindt men verdere voorbeelden. Over de illustratoren zou heel veel te vertellen zijn, ik beperk mij tot een kort overzicht. Tot omstreeks 1635 werken de beste kunstenaars voor de Hollandse boekverkopers, die met thans nog steeds befaamde uitgaven kunnen komen. Daarna zakken de illustraties in de boeken erg af. Dat klopt met de buitenlandse mening, dat Frankrijk er in het midden van de 17de eeuw in slaagt, de hegemonie van de Republiek op dit gebied te breken.[51)] Later in de eeuw komen er weer goede illustratoren in de personen van Romeyn de Hooghe en Jan Luyken. Voor buitenlandse begrippen geldt echter de Republiek pas weer mee, wanneer Bernard Picart daarheen verhuist in 1710. Na zijn dood in 1733 bestaat er volgens Franse ideeën geen waardige opvolger, zoals blijkt uit deel III van de Histoire générale des voyages, waarover ik in Bijlage III schreef. Voor de Hollandse nadruk schakelt De Hondt Jac. van der Schley, ‘meilleur élève de Picart’, in. De bewerker van de originele Franse druk spreekt met minachting over dit werk, daar hij van oordeel is dat met Picart de kunst uit de Republiek is verdwenen. Van Nederlandse zijde wordt echter erop gewezen, dat de harmonie tussen auteur en illustrator in deze eeuw doelbewuster dan in Frankrijk wordt nagestreefd en nu en dan ook wordt bereikt. Op het gebied van de kleurendruk neemt de Republiek dan zeker een heel belangrijke plaats in.[52)]

Vormen de illustratoren van de boeken een groep apart. Bij de twee volgende categorieën, vertalers en correctoren lopen de werkzaamheden vaak ineen. Weer verwijs ik naar mijn index. Naast een kleine groep van beroepsvertalers waren er uiteraard velen, die dit vertalen naast hun eigen beroep deden. Zelfs de beroepscorrectoren behoorden niet uitsluitend tot de categorie producenten. Hoe alle werkzaamheden door elkaar konden lopen, wil ik tenslotte aan vier voorbeelden tonen.

Van 26 januari 1627 dateert het contract voor twee jaar voor notaris J. Bruyningh tussen Jan Janssoon, boekverkoper, en Daniel Bredan, die twee jaar eerder als 28jarig notarisklerk was getrouwd. Bredan zou ten huize van de boekverkoper of waar die liet drukken, ‘visiteren, corrigeren en verbeteren’ en indien daarin niets te doen was ‘componeren of translateren’, 's zomers van 7 en 's winters van 8 uur tot 11½ en weer van 1-7 uur tegen betaling van 20(?) st. per dag, die hij elke zaterdag zou ontvangen.[53)]

Over de levensomstandigheden van correctoren en vertalers als Bartholdus Nihusius, die op de drukkerij van Blaeu voor de rooms-katholieke kerkboeken werkte, maar ook uit het Grieks vertaalde, en van Willem Sewel, voor wie het vertalen uit het Engels, maar ook uit andere talen in het Nederlands voorop stond naast de correctie etc., zijn we goed ingelicht.[54)] Maar de meeste vertalers en correctoren leiden een anonymer bestaan. Omtrent vooruitzichten, die niet goed zijn, en betaling, per vel 12 st. à *f* 1.4. - voor een dergelijke corrector geeft een brief van de Janssoons van Waesberge in 1715 uitsluitsel, wat de correctie betreft. Een contract voor notaris Ph. de Marolles van 4 aug. 1724 te Amsterdam tussen Joan Duncan, stedehouder en schout van Muiden, Naarden en Gooiland, en de Haagse boekverkoper de Rogissart betreffende de vertaling van Rapin Thoyras' Histoire d'Angleterre voor *f* 5. - per vel

+ 6 exemplaren, toont dat hier de liefhebber-vertaler ook ver achter stond bij de beroepscorrector. Hij zou nog gratis de prospectus voor intekening samenstellen.[55)]

Moeilijkheden met vertalers bleven uiteraard vaak niet uit. Een voorbeeld uit 1776 toont, hoe twee drukken van een vertaling uit het Duits van een reis naar Palestina van Jonas Korte

- in 1741 in Altona verschenen, maar meermalen herdrukt - naast elkaar konden verschijnen, De Haarlemse boekverkoper Jacob Tijdgaat had een intekening opengesteld en Hendrik Gauma had zich met de vertaling belast. Er kwamen moeilijkheden o.a. over het tijdschema en Tijdgaat vond een nieuwe vertaler in de persoon van een zekere Cramerus. Gauma vond nu echter enige Amsterdamse boekverkopers voor zijn vertaling, die deze ook bij intekening lieten verschijnen. Zelfs vroeg Gauma einde 1755 privilege ervoor aan. Tijdgaat verzette zich uiteraard en vond volledig steun bij het Amsterdamse gilde. Intussen verschenen beide vertalingen: Haarlem 1776 en Amsterdam 1781.

Als aparte groep, die ook tussen producenten en auteurs instaat, noem ik de journalisten. Men treft ze in alle schakeringen aan, van eigen ondernemer tot kleine betaalde journalist in losse of vaste dienst. Ook correspondenten van kranten in andere steden kan men hieronder rekenen. Ik noem weer enkele namen.

Over Louis de Chavigny, die op gruwelijke wijze in een ijzeren kooi op de Mont Saint Michel stierf, vond ik met moeite gegevens omtrent zijn levensloop en werkzaamheden in Amsterdam.[56)] Voor een dergelijke 18de eeuwer wist M.C. Couperus een schat van bijzonderheden bijeen te brengen: J.B. le Vilain de la Varenne, auteur van Le Glaneur historique (1731-1733) trad afwisselend als vertaler, corrector, copiist, pamfletschrijver en journalist op.[57)] Geheel onbekend daartegenover is François de la Nivardière, die voor de boekverkoper Jan Schuring een Journal d'Amsterdam redigeerde en corrigeerde. Blijkens een akte van 3 februari 1784 voor not. Dorper ontvingen de drukkers J. Termeulen en Dirk Termeulen Jansz toen resp. *f* 143.5. - en *f* 214. - voor drukloon, de la Nivardière *f* 54. -, op voorwaarde dat in geval van terugeisen van geld door de intekenaren ze het geld zouden restitueren. Als slot wil ik hier nog de aandacht vestigen op de wederkerige diensten, die boekverkopers en geleerden of bibliofielen elkaar konden bewijzen. Ontbreken van goede openbare bibliotheken en de daarbij behorende apparatuur aan de ene kant, van overzichtelijke uitgeverscatalogi aan de andere kant, maakte de wederzijdse afhankelijkheid groot. Boekwinkels werden trefpunten van geleerden. Omgekeerd waren de geleerden de veelal gratis vraagbaak voor boekverkopers-uitgevers. Daartegenover stonden uiteraard vaak faciliteiten bij de berekening van de prijzen van door geleerden gekochte boeken. Aan deze samenwerking is het mede te danken, dat, ondanks het ontbreken van grote academies, zoals in het buitenland al in de 17de eeuw ontstonden, in de Republiek zeer belangrijke uitgaven het licht konden zien.

Een tweede facet van de copie, geheel verschillend van de totstandkoming en bewerking, is het copierecht. Het kwam hiervóór enige malen ter sprake naar aanleiding van de privileges. De aantallen van deze laatste waren niet indrukwekkend. Stellig was dat mede dank zij het feit, dat daarnaast als usantie een door velen erkend copierecht ontstond. Nadrukkers waren er natuurlijk van het begin af aan geweest, maar daarbij werden toch ook maatstaven van fatsoenlijke en onfatsoenlijke methoden aangelegd. Niet alleen nationaal, maar ook internationaal werd een zeker copierecht erkend. Daniel Elsevier, die zich zelf rekende tot de fatsoenlijke nadrukkers, getuigt daarvan in 1674 naar aanleiding van een nadruk van Hugo Grotius' De Veritate religionis Christianae in Engeland. Omdat men daar het recht van invoer van de originele editie erkende, kreeg de weduwe van de boekverkoper William Webb niet

meer dan 5£ voor het copierecht.[58)] Het geldt een boek, dat hier met privilege was verschenen. Daarover zegt Elsevier uiteraard in deze internationale zaak niets. Het is moeilijk in dit opzicht de geprivilegeerde en niet geprivilegeerde uitgaven te onderscheiden.

Dat is ook het geval bij de copierechten, die op de aucties onder de boekverkopers werden verkocht. In Bijlage IV ging ik daarop nader in. Behandelde ik daar meer bijzonderheden over speciale copierechten, hier wil ik enkele min of meer geslaagde pogingen om orde op dit gebied te scheppen bespreken.

Zeker is m.i., dat in Amsterdam voor de eerste maal in 1678 van een hevig verzet tegen de nadruk blijkt en dat dit stellig nadruk in het algemeen, dus niet geprivilegeerde uitgaven betrof. Toen ondertekenden 96 van de gildebroeders een rekwest, gericht tegen de omlopers, die nadrukken verkochten, en tegen de nadruk in het algemeen.[59] Speciaal gericht tegen onderlinge nadruk in Amsterdam zelf, vroeg het rekwest toch ook een verbod van invoer van elders. Blijkbaar waren er twee of drie gildebroeders, die zich er op toelegden met hun zeisen in andermans koren te slaan. Ik kan hun namen niet noemen. Zeker betrof het niet alleen de nadruk van kleine, maar ook van grote werken. In oktober 1678 bleek, dat burgemeesteren niet op het rekwest waren ingegaan.

Waar de overheid niet tot uitvaardiging van een keur te brengen was, zochten de gildebroeders onder elkaar een oplossing te vinden. Men krijgt dan het gebruik, dat men in de kranten per advertentie gaat aankondigen, dat men bezig is met het drukken van een boek, uiteraard vrijwel altijd een nadruk van een buitenlandse uitgaaf of een vertaling daarvan. Bij adverteren moest men in staat zijn de copie over te kunnen leggen. Daar de bewaarde kranten uit die tijd onvolledig zijn, is het niet mogelijk om te zeggen, wanneer dit gebruik in zwang kwam, zelfs niet bij benadering. Zeker is slechts, dat het op het einde van de 17de eeuw volop in wezen was. Echter pas in de periode 1710 tot 1715 kan ik verschillende gevallen noemen, waarin zwart op wit staat, dat de eerste adverteerder het copierecht verwierf. Dat daar al in 1687 sprake van was blijkt indirect uit een kwestie over privilegeverlening voor Camphuysen's Rijmen, die ik in Bijlage III behandelde.

Ik vertel hier na verwijzing naar een kwestie tussen de broers Wetstein en Hendrik Blank over de vertaling van een Engels werkje in 1715, waarin overlieden een voor de broers Wetstein gunstige uitspraak deden, iets over enkele algemener pogingen uit deze jaren.[60] In 1712, toen de vergeefse onderneming van 1678 dus meer dan dertig jaar achter de rug was, dienden 19 boekverkopers, gesteund door overlieden, weer een rekwest bij burgemeesteren in tegen de nadruk. In 1715 ging een gedrukt rekwest van overlieden naar het gerecht met een aantal punten, waarop redres nodig werd geacht. Gevraagd werd een boete van *f* 50. - voor het eerste nagedrukte vel, van *f* 25. - voor elk verder vel. Ze verzochten ditmaal officieel vast te leggen, dat zij, die het eerst aan overlieden een buitenlandse druk konden tonen, wat daarna in de kranten zou worden geadverteerd, eigenaren van de copie zouden zijn. Ditmaal kennen wij de namen van de beruchtste nadrukkers wel, of althans van enkelen van hen. Net als in 1678 legden nu schepenen, na het horen van overlieden aan de ene kant, de twee grote partijen van nadrukkers, met Van Egmond en Van Damme aan het hoofd, aan de andere kant, de zaak ter zijde. Op 31 januari 1716 tekenden overlieden aan, dat al hun moeite vruchteloos was geweest en dat zij nooit meer zoiets moesten ondernemen.[61]

De usantie van het adverteren van een uitgaaf in een krant, al of niet na vertoning van de copie aan overlieden, bleef bestaan, net als ook in Brabant en Vlaanderen. Pütter noemt dit aan het einde van de eeuw nog als een zeer merkwaardig gebruik

voor de Nederlandse boekhandel. Daarnaast meent hij, dat ook de Engelsen dit gebruik kenden.[62)] Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat hij daarmee juist is, daar het geheel in tegenstelling is met wat b.v. Buckley in zijn bekende memorie betoogt.

Een interlocale poging om verbetering te brengen in de usanties op gebied van het copie-

recht is de befaamde overeenkomst van 23 boekverkopers te Amsterdam, 6 te Leiden, 3 te Rotterdam, 18 te Den Haag en 4 te Utrecht, van 8 maart 1710.[63] Deze hoogst merkwaardige oudst bekende overeenkomst staat thans door mijn nadere vondsten niet meer als een los onbegrijpelijk feit in de geschiedenis van onze boekhandel. Ik meen, dat ik deze het beste hier kan bespreken, aangezien het copierecht er een belangrijke rol speelt. De overeenkomst treft men, zeer begrijpelijk, niet in een van de gildenarchieven aan. Het oorspronkelijke stuk is thans niet meer terug te vinden en we moeten hopen, dat de inhoud en de ondertekening, die we alleen uit een publicatie van 1853 kennen, goed zijn weergegeven.[64]

De overeenkomst betreft speciaal de handel in Franse en Latijnse boeken, van welke laatste het debiet niet zo snel was als van de eerste, waardoor dit 10% duurder mocht worden berekend. Nadruk van een boek van een der ondertekenaren zou door niemand van hen mogen worden aangenomen, met de uitdrukkelijke bepaling dat dit niet voor de originele druk gold. Zodra iemand - het lijkt mij dat dit ook internationaal bedoeld is - werd nagedrukt, zou men aanvallen op de beste copieën van de nadrukker en die tesamen nadrukken. Wanneer een van hen een buitenlands boek nadrukte, moest hij daarvan onmiddellijk kennis geven. Bij hetzij adverteren in de krant, hetzij mededelen aan de compagnie zou men verplicht zijn het werk uit te voeren en kon men zelfs beboet worden, wanneer men na drie maanden geen gedrukte vellen kon vertonen. Tegen dergelijke advertenties, geplaatst uit winstbejag of om anderen de uitgaaf te beletten, zou streng worden opgetreden.

Wanneer buitenlanders hier te lande lieten drukken, persoonlijk of door anderen, gold hetzelfde als boven: geen van de ondertekenaren mocht exemplaren aannemen en men zou ook deze werken gezamenlijk nadrukken. Omgekeerd zou, wanneer één van de ondertekenaren boeken in het buitenland, hetzij alleen, hetzij in compagnie met boekverkopers daar, liet drukken, deze copie niet als van hem gelden, maar mogen worden nagedrukt.

Het was dus in feite een compagnie, opgericht met het oog op de buitenlandse handel, die geheel gebaseerd was op het nationale belang. Wel waren er bij de ondertekenaren enkele buitenlanders, Humbert en Fritsch & Bohm, maar zij hadden zich hier juist gevestigd en waren dus als Nederlanders te rekenen. De nadruk, in welke vorm ook, veroordeelde men, wat het eigen land betrof, wat het buitenland betrof werd deze echter gelegaliseerd.

Uiteraard was men voorzichtig en in het laatste art., XIV, werd een merkwaardig punt aangeroerd. Eer men tot revanche van een nadrukker zou komen, moest de zaak goed door de leden van de compagnie onderzocht worden, namelijk of de ‘revenge’ ‘rechtmatig of uit passie geschiedde’. De beoordeling daarvan was een subtiele zaak, waarbij bekwame vakgenoten moesten worden ingeschakeld. De regeling hier vastgelegd, bleek in de praktijk echter niet uitvoerbaar. Zoals uit het taxatierapport, bewaard in het boekverkopersboek van Luchtmans, blijkt, is deze compagnie in feite op papier blijven staan.[65] Slechts één uitgaaf, een nadruk van een werk van Pieter van der Aa, is er nog als voorbeeld van ‘rechtmatige’ revanche.[66] Als eerste poging tot betere interne regeling van de handel in het Franse en Latijnse boek is de overeenkomst echter van grote betekenis.

Met een tweede vergeefse, ditmaal internationale poging wil ik dit hoofdstuk besluiten, omdat ze ook van Holland uitging. De Sérionne deelt mee, dat op het

vredescongres van Aken in 1748 een Nederlandse boekverkoper een voorstel tot bestrijding van nadruk aanbood, met de gedachte dat alle vertegenwoordigde staten dit zouden goedkeuren en dat het dan in het vredesverdrag zou worden opgenomen.[67] De Beaufort en na hem nog anderen deden nasporingen, in de hoop de tekst van dit voorstel en in ieder geval de naam van de boekverkoper te achterhalen.[68] Uit de archieven kwam echter tot dusverre niets te voor-

schijn. Aannemelijk is, dat De Sérionne het verhaal van zijn vriend en uitgever Luzac had gehoord. Diens naam is de enige, die men hiermee in verbinding kan brengen. Zijn enerzijds geavanceerde, anderzijds uiterst fatsoenlijke opvattingen, welke laatste o.a. uit zijn correspondentie met Rey blijken,[69] maken het inderdaad waarschijnlijk, dat hij op de een of andere wijze zijn meningen over het copierecht in Aken kenbaar heeft gemaakt. Uiteraard moest dat door een van de Nederlandse afgevaardigden geschieden en misschien schuilt daar dus een mogelijkheid om nog iets meer te vinden.

Als samenvatting van dit helaas weinig uitgewerkte hoofdstuk zou ik tenslotte nog willen zeggen, dat het verkrijgen van copie in allerlei talen en ook de noodzakelijke bewerking daarvan voor de 17de en 18de eeuwse boekverkopers in de Republiek gunstig lag en dat het met de bescherming van hun copierechten ondanks alle vrijheid zeker niet veel slechter gesteld was dan in andere landen. Eerder was dit nog iets beter, omdat ze dank zij de meestal bloeiende handel over geduchte middelen van 'revenge' beschikten om nadrukkers, vooral in het binnen- maar ook in het buitenland, af te straffen.

Usanties, papier

Het overbekende feit, dat het papier door zijn fabricage en benodigde grondstof van lompen aanvankelijk hoog van prijs was, behoeft hier geen toelichting. In het eerste kwam pas verbetering in het einde van de 18de eeuw, in het tweede pas omstreeks 1840 door gebruik van de houtpulp.[70] Voor bijna alle uitgaven was het papier de hoogste post op de onkostenrekening. De kleine goedkoper formaten van Blaeu, Elsevier en Janssonius stonden daar uiteraard ten nauwste mee in verband. Voor mijn overzicht zijn vooral van belang de papierfabricage, de papierhandel en de gedeeltelijke financiering van de boekhandel door deze laatste. Ik zal deze drie onderwerpen, alweer summier, hier de revue laten passeren, maar daarbij vooral wijzen op de literatuur waaraan in de laatste jaren veel is toegevoegd. Uiteraard hoort daarbij ook mijn deel IV.

Papierfabricage

De inlandse fabricage van de Republiek, later Nederland is door Hardonk voor de Veluwe en door Voorn voor Noord- en Zuid-Holland in voortreffelijke publicaties behandeld. Uiteraard vindt men hier velen van de papierkopers, hetzij als eigenaars, hetzij als geldschieters, hetzij als afnemers, de beide eerste categorieën echter misschien minder dan men zou verwachten. Wegens het grote belang voor de boekhandel gaf ik in deel IV eerst een overzicht van papierkopers te Amsterdam in de behandelde periode, daarna een overzicht van wat er aan gegevens over belastingen en invoerverboden, met de bezwaarschriften daartegen, te vinden is. Ze leren juist over de gang van zaken bij de fabricage nuttige zaken. Het Nederlandse papier was niet goedkoop en niet duurzaam. Het Gelderse papier was wel voordeliger in prijs wegens de daar goedkopere arbeidskrachten.

De belangen van de boekverkopers bij de papierfabricage waren niet groot. Een enkele maal hoort men van voorschotten, zoals 17 april 1615 door Hendrik Laurensz aan een papiermaker op de Hoef.[71)] Slechts een enkele grote boekverkoper te Amsterdam, zoals Gerrevink kwam uit de papierfabricage voort. De familie Janssonius had via de familie van Aelst nauwe relaties met de Gelderse fabricage.

De Hollandse papierkopers hadden voor zover na te gaan veel directere belangen bij de Franse papiermolens dan bij de eigen. Naast Frankrijk, dat zelfs na de herroeping van het edict van Nantes met zijn leeglopende molens en de daarmee gepaard gaande uittocht van de Protestantse families, toch nog van belang was, bleven ook Duitsland, Zwitserland en Italië van betekenis. Een goed overzicht van het belang van de fabricage daar voor ons land is thans echter nog niet te geven.

Papierhandel

In tegenstelling tot de fabricage van papier in ons land is de handel daarin nog nooit in een samenvattende studie behandeld. Het is mij daarom niet mogelijk hier een algemeen beeld te geven. Ik zal trachten zo goed of kwaad als mogelijk er hier iets van te vertellen.

Amsterdam is stellig gedurende de gehele 17de en 18de eeuw het middelpunt van de papierhandel voor de Republiek geweest, gedurende bepaalde perioden vermodelijk zelfs voor geheel Europa. De belangrijke leveranciers voor de boekhandel vindt men steeds in Amsterdam. Ik ken slechts één uitzondering daarop, de firma Verduyn, later Verduyn en Veenendael in de 18de eeuw in Boskoop, die de grootste bevoorrader van de Zuid-Hollandse boekverkopers werd. Ik sprak daarover in Bijlage I. Ongetwijfeld moet die plaats in de papierhandel te danken zijn geweest aan grote persoonlijke capaciteiten. In Den Haag en in Leiden moesten de papierkopers lid van het boekverkopersgilde zijn. In beide steden vindt men de bovengenoemde firma als zodanig. In Amsterdam is nooit van iets dergelijks sprake geweest, wat naar mijn mening te danken of te wijten is aan het veel grotere belang van de papierhandel daar.

Gegevens over de gang van zaken in de eerste tijd vindt men bij de Montchrétien, die reeds in 1615 de Republiek als een geduchte concurrent voor Frankrijk ziet.[72)] Voorn geeft een zeer belangwekkend overzicht over die oudste papierhandel van Van Lockhorst, die zelf ook iets aan de uitgeverij doet, en de voortzetting daarvan, waarbij de weduwe Van Wouw en de familie Janssonius betrokken zijn. Voorn gaf echter slechts een voorlopige beschouwing. De vele gegevens, die hieromtrent bewaard bleven, wachten nog op een gedetailleerde behandeling. De zogenaamde Duitse Compagnie lijkt zich te gaan ontwikkelen als een soort kartel, maar eindigt in een absolute mislukking.[73)]

In Angoulesme daarentegen is al direct sprake van vele personen naast elkaar, die onafhankelijk werken, met eigen belangen in bepaalde molens.

Op den duur wordt de papierhandel wel in een kleine kring gedreven, maar heeft ieder daarin een eigen plaats al naar mate zijn oorspronkelijke belangen. Het lijkt mij daarom goed hier een opsomming te geven van de herkomst van de door mij behandelde papierkopers, voor zover die belangen betreft, allereerst wat de handel aangaat, daarna geografisch: boekhandel of omgekeerd: A. van Dam, Jan van Duysbergh, Bern. van Gerrevink, Math. Hooghuys, Pieter Pietersz Hulck, Isaac van de Putte, Fred. Stegman.

speelkaartenhandel: fam. Couterier, fam. Fouquet, Abr. Kanjewiele.

geografisch: Duitsland E. Schlumpff; Frankrijk J. Dutry, Chr. van Gangelt, fam. Henry, G. van Hoven, André Janssen, C. Raket, F. Schulerus, P. Sebille, I. Surire, Lev. en IJ. Vincent; Moscovië fam. Corff, C. van de Heuvel, B. Hiddinck, H. Linquet, J. Staats; Veluwe J. Aertsen, E. Barst, J. van Munnickhuysen, H. Put, J. de Rave.

Naast de door mij besproken personen waren er uiteraard ook nog kooplieden, die in verschillende artikelen handelden, waaronder papier. Ik hoef slechts op Joseph Deutz te

wijzen. Als voorbeeld van de papierhandel door een boekverkoper haal ik hier het voorstel aan van De Lorme om in Parijs papier te kopen en dat hier te veilen, waardoor men het koersverlies op de wissel vermijdt.

Hoewel in feite onder overheidsregelingen vallende, moet aan de imposten en in- en uitvoerrechten ook hier een enkel woord worden gewijd. Wat de imposten betreft moet een onderscheid tussen bedrukt en onbedrukt papier worden gemaakt. Blijkens latere betogen zou voor dit laatste in 1606 gedurende een half jaar impost zijn geheven, van 1674 tot 1675 geschiedde dit weer, nadien blijkbaar nooit meer. Voor 1606 vindt men een bevestiging in een resolutie van de Staten van Holland om de gegijzelde pachter vrij te laten, daar bij onderzoek in de steden gebleken is dat de impost op papier, kaartspelen en tabak vrijwel niets heeft opgebracht.[74)] De imposten op het gedrukte papier werden met meer succes geind. Ze begonnen in 1624 met het zegelrecht, werden in 1674 uitgebreid tot kleine drukwerken onder het halve vel, met op 14 september 1691 een besluit tot verdubbeling van de impost, en eindigden met een resolutie van 14 maart 1750, die op 1 mei zou ingaan, waarbij de omvang van de drukwerken vergroot werd en buitenlandse gedrukte uitgaven dubbel belast werden. Het belangrijkste is voor ons, dat de boeken vrij bleven.

Voor de Amsterdamse papierhandel was het transitoverkeer van uitzonderlijk belang, met Frankrijk, Italië, Duitsland en ook ons eigen land in stijgende mate als leveranciers en het Noorden (Moscovië, Denemarken, Zweden) en ook Engeland en de Zuidelijke Nederlanden als afnemers. Aan de betekenis van de handel op Rusland danken we de merkwaardige combinatie van makelaar in papier en Moscovische waren.

Frankrijk was voor onze invoer van papier stellig het belangrijkste, hoewel in later tijd ook de uitvoer daarheen niet onaanzienlijk was. Martin geeft voor de 17de eeuw geen overzicht, maar wel interessante incidentele mededelingen, met als belangrijkste de memorie van Vitré van 1669.[75)] Deze betreft de verdubbeling van de prijzen wegens de verhoogde imposten sedert 1630. Men moet uit zijn gegevens opmaken, dat aanvankelijk Engeland 200000, Spanje 150000 en de Republiek 40000 riemen jaarlijks ontving, deze laatste hoofdzakelijk voor doorzending naar het Noorden, maar dat in 1669 de in Angoulesme nog geproduceerde 30000 riemen vrijwel geheel door de Republiek werden opgekocht en dat de Fransen zelf niet aan het papier uit Angoulesme - het allermooiste - konden komen wegens de te hoge prijzen. De wisselende fiscale en protectionistische maatregelen ten opzichte van deze imposten bleven tot 1715 toe ongunstig werken, waar nog het verloop van de papierfabricage als gevolg van de herroeping van het edict van Nantes bovenop kwam.

In de Republiek volgden verboden van invoer, die echter slechts korte tijd van kracht waren, 1671, 1688, 1703, 1747 en 1720-1722 als quarantaine maatregel. Engeland was veel strikter in de handhaving van de verboden van invoer, wat de Republiek zeer ten goede kwam. Zo kon men in 1711 erop wijzen, dat meer dan 150000 riem naar Engeland, Brabant en Moscovië werd verzonden.[76)] Of hierbij alleen op inlands papier wordt gedoeld, blijkt niet. Een bevestiging van het gebruik van Nederlands papier gedurende de eerste helft der 18de eeuw vindt men bij Voet.[77)] Buckley, die beschouwingen geeft over prijzen in Engeland en Holland van het papier, waarop de klassieken werden gedrukt, doelt vermoedelijk op geimporteerd Frans papier.[78)]

Het goedkope en toch goede papier uit de Republiek vindt blijkens de mededelingen van Luzac in de jaren 1780-1783 geen afname meer in de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Spanje en Portugal.[79] De uit deze tijd bewaarde overzichten van in- en uitvoerrechten tonen echter, dat er tot 1795 een tamelijk levendige papierhandel in ons land was,[80] al was de

gang van zaken vermoedelijk geheel anders dan voorheen. Het Noorden o.a. moet zich ook op dit terrein veel meer direct in Frankrijk bevoorraad hebben.

Financiering van boekhandel door papierhandel

Over dit onderwerp is veel meer te zeggen dan over de beide vorige. Ik moet mij echter uiteraard zeer beperken en wil volstaan met een korte beschouwing en een aantal voorbeelden uit de perioden vóór 1680 en na 1725, daar ik in mijn overzicht van de papierkopers in deel IV tal van gevallen speciaal uit de tussenliggende periode noemde.

Het gebruik was ook hier, dat in termijn(en) betaald werd. Wanneer men contant betaalde werd een rabat van 1% gegeven. De officiële termijn voor betaling was vrijwel altijd 6 maanden, maar de usantie bracht mee, dat dit tot 8 à 10 maanden uitliep. Voorbeelden daarvan gaf ik in Bijlage I. Daar blijkt ook, dat de betaling door een boekverkoper vaak geschiedde in de vorm van overdracht aan de papierkoper van een assignatie op een of meer andere boekverkopers.

Bij faillissementen van papierkopers vindt men begrijpelijkerwijze vrijwel nooit boekverkopers onder de crediteuren. De enige uitzondering, die ik aantrof, was de schoonzoon van de rijke weduwe Schippers in het faillissement Corff in 1703. Omgekeerd is het vanzelfsprekend, dat men bij elk faillissement van een boekverkoper of-drukker papierkopers onder de crediteuren vindt.

Bij mijn voorbeelden, hoezeer de papierhandel bij de boekhandel betrokken was, begin ik met de afwikkeling van de nalatenschap van Cornelis Claesz, de belangrijkste boekverkoper uit het begin van de 17de eeuw. Op 26 mei 1609 werd hij in de Oude Kerk begraven en volgens het mutueel testament voor not. Heylinc van 7 september 1599 moest de weduwe aan de enige broer van haar man binnen het jaar *f* 800. - uit keren, maar had het vruchtgebruik van de verdere nalatenschap. Pas na haar dood zou de helft van haar nalatenschap aan die broer of zijn erfgenamen worden uitgekeerd. Op 28 augustus 1609 werd echter een overeenkomst tussen de weduwe en Jan van den Nesse, zoon en gemachtigde van de broer van de overledene, voor not. Meerhout gesloten. Cornelis van Lockhorst, de grote Amsterdamse papierkoper, ten wiens huize alles geschiedde, en twee boekverkopers waren als goede mannen opgetreden. Overeengekomen werd, dat de weduwe de aanspraken afkocht voor een som van *f* 25000. -, die zou worden uitbetaald in 6 termijnen te beginnen met 30 september 1610 en te eindigen met 30 september 1615. Daartegenover nam de broer van de overledene op zich een nicht in Brussel levenslang *f* 50. - per jaar uit te keren en bovendien gedurende de zes bovengenoemde jaren voor 1/3 aansprakelijk te zullen zijn in geval van brand etc. voor schade aan de goederen, ‘over de welcke dese uytcoope geschiet is’. Op 14 september 1609 verschijnen Joos en Jan van den Nesse weer voor notaris Meerhout samen met Cornelis van Lockhorst en verklaren volgens machtiging van hun vader van 1 sept. deze uitkoop van *f* 25000. - over te dragen aan Cornelis van Lockhorst, die hen daar volkomen voor betaald heeft. Zij staan in voor de betaling van *f* 50. - aan de nicht en aanspraken van eventuele andere erfgenamen, maar Van Lockhorst neemt de eventuele schade voor zijn rekening. Helaas weten wij niet, hoeveel Van Lockhorst betaalde. Aan de hand van de gegevens van een

eeuw later in het archief Luchtmans, waar bij contante betaling voor termijnen over 6 jaar 19½% rabat werd gegeven, mogen we echter aannemen, dat hij ± *f* 20000. - aan de erfgenamen uitkeerde. De weduwe van Cornelis Claesz moest haar eerste betaling van ruim 4000 gulden op 30 sept. 1610 doen. Van de aucties van mei van dat jaar

moet toen al heel wat geld zijn binnengekomen. Ik vond geen verdere gegevens over de nalatenschap, maar duidelijk is dat de welvarende boekverkoper toch zeer afhankelijk geweest moet zijn van de voorschotten van de papierkoper.

De oude Cornelis van Lockhorst stierf in 1617, ± 70 jaar oud, zijn weduwe Geertje Pieters in 1629, ± 78 jaar oud. Ik sprak reeds over de Duitse Compagnie, waarbij de zoon van Lockhorst betrokken was. Het kapitaal bedroeg in 1627 *f* 200000. -. Belangrijk is, dat we hier de weduwe van Wouw deel zien nemen samen met een ander, ieder voor de helft van 32000 rijksdaalders.[81)] Bij de debiteuren voor een totaal van ruim *f* 250000. - zijn in 1635 blijkens een akte van 16 mei à 29 juni voor not. Jacob Jacobs voor zover ik kan nagaan weinig boekverkopers, wel veel papierkopers.

Minder schokkende feiten vindt men in een akte van 31 januari 1645 voor not. de Bary, wanneer de papierkoper Marcus Jordis aan de auteur-toneelspeler Krul niet alleen het papier levert, maar ook de drukkosten van diens Pampiere wereld betaalt, waartegenover hij de exemplaren ontvangt, met privilege van de Staten-Generaal en attache van de Staten van Holland incluis.

Ik wijs hier tenslotte nog op de door mij in deel IV uitvoerig behandelde archieven van de papierkoper Christoffel van Gangelt en Josephus Deutz, waar men beter dan elders de gang van zaken leert kennen, vooral ook omtrent de voorschotten aan en deelname in de boekhandel.

Voor de 18de eeuw bezitten wij vele gegevens omtrent een dergelijk optreden van de ook in het kort door mij behandelde papierkopers Verduyn en Veenendaal te Boskoop. Als gildeleden behandelt Kossmann deze in zijn Haagse overzicht en geeft daarbij vele bijzonderheden, o.a. over het op de markt werpen van de in pand ontvangen oplagen.

Hier wil ik ook twee wat raadselachtige akten voor notaris Ph. de Marolles te Amsterdam van 10 maart 1730 noemen, die ik in mijn overzicht van de familie Stegman niet behandelde. Pierre Gosse verklaart voor Gosse et Neaulme schuldig te zijn aan Cornelia Havicius, weduwe Paulus Stegman, *f* 21492. - voor verstrekte penningen, terug te betalen in 16 halfj. termijnen, met het recht van de laatste paey, en voor geleverd papier en verstrekte penningen aan Frederik en Gerard Stegman *f* 6753.13. - op dezelfde condities. Papierkopers kregen vaak als betaling recente of oude obligaties op boekverkopers, die meestal voor het gekochte op veilingen in termijnen moesten betalen, maar een dergelijke obligatie, die direct door een boekverkoper ten behoeve van een papierkoper werd verleden met dezelfde voorwaarden als gebruikelijk waren bij de aucties onder de boekverkopers, was mij niet bekend. Het zou mij hier te ver voeren om te trachten een verklaring te geven.

Ik besluit mijn overzicht met de vermelding van Zacharias Segelke, een kleine boek- en papierverkoper, die ook een handel in lompen dreef, omdat zijn archief[82)] betrekkelijk volledig bewaard bleef (1788-1803) en daarnaast van een van de grootste papierkopers, namelijk van Sebille, Van Ketel en Wassenbergh (1772-1794), daar ik met het laatste een onjuiste veronderstelling uit deel IV kan rechtzetten. Daniel Sebille en Hendrik Christiaan Wend richtten een compagnieschap voor papierhandel op 11 februari 1754 voor not. B. Phaff op, te beginnen met 1 jan. van dat jaar. Deze moet ontbonden zijn geweest in 1772, want toen gingen op 21 augustus voor not. E. van der Voort Daniel Sebille, Bernard van Ketel te Monnikendam en Adam Langerhert Wassenbergh een compagnieschap voor papierhandel aan, te beginnen met 1

september, waarvoor Sebille *f* 30000. - en de beide anderen ieder *f* 20000. - inlegden. Ze brachten daar hun eigen zaken in en verklaarden alle andere compagnieschappen gelikwideerd te hebben. Van 14 februari 1794 dateert de afreke-

ning voor not. J. Harmsen tussen de erfgenamen van Daniel Sebille, die in 1790 is gestorven, en de twee andere compagnons: van *f* 21000. -, die einde 1785 nog zijn gefourneerd, heeft Sebille *f* 9000. - verstrekt. Bij die uiteindelijke afrekening werd in totaal *f* 40935.18.8 verantwoord, die in 4 termijnen begin 1791, 1792, 1793 en 1794 was uitbetaald aan de erfgenamen van Sebille. Voor de precies opgesomde dubieuze schulden à *f* 7718.10. - werd een bedrag gekort. Ze waren vrijwel alle afkomstig uit de West of Amerika. Slechts één boekverkoper, de weduwe A. Stubbe te Utrecht met *f* 300. -, vindt men hierbij. Adam Langerhert Wassenbergh, geb. te Lekum 1739/40 als zoon van Ds. Abraham Wassenbergh, was hier in 1768 getrouwd met C.J.M. Masurel en werd op 29 oktober 1806 in de Zuiderkerk begraven. Blijkens het contract van 1772 dreef hij de papierhandel. Zijn broer, prof. E. Wassenbergh te Franeker, was getrouwd met Maria Ratelband, geb. in 1744 als dochter van de boekverkoper-papierkoper Jeronimus Ratelband en A.E. Sorgh, die later in de Bijbeldruckerije op de Rozengracht waren gevestigd.

Men ziet uit deze enkele gegevens, hoe groot de verschillen tussen de belangrijke papierkopers uit begin- en eindtijd waren. Stek men echter de vraag, hoe het met de papiervoorziening tijdens de Republiek was, dan geloof ik daarop te kunnen antwoorden, dat hier behalve misschien in oorlogstijd steeds gemakkelijk tegen een redelijke prijs aan papier te komen was.

Usanties: drukkerijen etc.

Het ontbreken van de censuur is vermoedelijk de voornaamste reden, dat wij zo bijzonder slecht zijn ingelicht over de drukkerijen ten tijde van de Republiek, wat sterk in tegenstelling staat tot het buitenland. Eén enkel besluit ken ik, dat althans opgaaf van drukkerijen ten gevolge had. Het plakkaat van de Staten-Generaal van 28 december 1650 tegen libellen had deze strekking: binnen drie dagen moesten drukkers zich bekend maken bij het plaatselijk bestuur. Het werd gepubliceerd op 4 januari 1651 en blijkbaar door de Staten van Holland overgenomen. Op 26 januari werd te Leiden dit voorschrift ten uitvoer gelegd. We danken daaraan onze kennis omtrent de 19 persen (2 × 4, 5 × 2 en 1 × 1) 8 boekverkopers en boekdrukkers en 16 boekverkopers zonder drukkerij.[83)] Van Amsterdam is de opgaaf, die stellig ook werd gedaan, helaas niet bewaard gebleven.

Ik kan dan ook geen enkele opsomming uit de tijd van de Republiek noemen van het aantal persen, dat in Amsterdam in gebruik was. Men kan slechts gissingen maken, o.a. aan de hand van de mededelingen in verband met de impost op het papier van 1674, toen werd gesproken van 150 drukpersen, 36 plaatpersen en 10 kaartspelpersen in Holland. Over de gemiddelde grootte weten we iets door de verkopen, waarover ik mededelingen deed over de jaren 1685-1768 in deel IV.

Ik vertelde reeds, hoe pas in 1662 de drukkers te Amsterdam onder gildeverband werden gebracht. Enkelen trachtten te ontsnappen daaraan. Von Zesen spreekt in 1664 van 40 grote en kleine drukkerijen: ‘Wir haben angetroffen über 40 grosze und kleine Drükkereien; darunter in den meisten fast nichts, als Niederdeutsch, in vielen Lateinisch, ja Englisch, Französisch, Spanisch und Wälsch darbei, in etlichen auch

Hochdeutsch, Griechisch, Ebreisch, Kaldeisch, auch wohl Arabisch, und Sirisch gedrückt wird. Uber alle diese Sprachen, werden itzund auch Böhmische, und Dänische Bûcher, mit ihren eigenen Buchstaben. in Kristof Konrads, eines Meisners, Drükkerei (darinnen zugleich, vor allen andern hiesigen

Drükkereien, alle Ahrten der Hochdeutschen Schriften zu finden, auch diese Beschreibung gedrükt wird) an das Tage-licht gebracht. Ja die Perser selbsten haben, im vergangenen Jahre, eine Armenische Drükkerei, darinnen die heilige Schrift in Armenischer Sprache sol zu lichte kommen, alhier anrichten laszen'.[84)]

Tijdens de Republiek hadden de boekverkopers slechts bij uitzondering een eigen drukkerij en wel alleen de allergrootste. De andere boekverkopers lieten hetzij bij een van de meestal betrekkelijk kleine zelfstandige drukkers, hetzij bij een van hun collega's met eigen drukkerij hun boeken drukken. Leti wijst hierop als een bijzonderheid voor de Republiek.[85)] Uiteraard kon het makkelijk voorkomen, dat een boekverkoper korter of langer een pers tot zijn beschikking had, zoals we o.a. bij Jean Louis de Lorme zagen.

De twee bewaarde contracten tussen de grote drukkers besprak ik uitvoerig. In 1681 waren het 29 meester-drukkers, die zich aaneensloten tegen één andere, Athias en Schippers, zodat men toen vermoedelijk 30 grotere drukkerijen had. In 1723 is sprake van 9 grote drukkers, die een contract wegens moeilijkheden met het arbeidsvolk sluiten.[86)] Dit zou er op kunnen wijzen, dat het aantal drukkerijen was afgenomen en daartegenover het aantal persen per drukkerij was vermeerderd. Zekerheid daaromtrent hebben we echter niet. Wat later in de 18de eeuw beginnen de rondzeggingen door de gildeknecht van verboden boeken, soms met opgaaf van drukkerijen, waar de aanzegging werd gedaan. Ik geef als voorbeeld de aanzegging omtrent een Frans boek in 1735 door Jan Roman, de gildeknecht, die overigens zelf ook een drukkerij had, bij Pieter Ouleander (drukkerij wed. Schippers), Keunhaak, Rampen, H. Smets, Dalemans of Daalmans, Kemna, Hoogenhuysen, Eel, M. Smets, Helm, Bruyn en Aalst, dus in totaal twaalf drukkerijen, die in aanmerking kwamen voor het drukken van een Frans boek.[87)] Ik behandelde verschillende al in deel III en IV. Over Claas Eel, de belangrijkste van de anderen, zal ik in dit hoofdstuk nog bijzonderheden geven. Hier vertel ik zeer in het kort iets over de vijf anderen.

Jacobus Helm werd 10 juni 1720 gildelid en werd 30 nov. 1736 begraven op het Anthonieskerkhof. Johannes Daalmans of Dalemans werd 22 sept. 1733 poorter, 22 maart 1734 gildelid, drukte in 1763 nog samen met Eel en werd vermoedelijk 16 januari 1773 op het Anthonieskerkhof begraven. Claas Kemna werd 10 juli 1726 poorter, 26 augustus 1726 gildelid en 14 oktober 1746 begraven op het Anthonieskerkhof. Zijn weduwe ging blijkbaar verder, want de veiling dateert van 18-9-1752. Pieter Keunhaak werd 31 augustus 1723 poorter, 3 oktober 1729 gildelid en werd 12 juli 1746 in de Nieuwe Kerk begraven. Arent Rampen uit het drukkersgeslacht te Harderwijk werd 4 januari gildelid, 17 januari 1735 poorter en op 15 mei 1752 in de Westerkerk begraven.

Wat de opgaaf van drukkers in het kohier van 1742 betreft; verwijs ik naar mijn beschouwing in Bijlage VII.

Een andere manier om in de archieven nog iets over drukkerijen te achterhalen is het nagaan van de renvooien aan het gilde. Enkele gilden, waar deze renvooien of arbitrages veel voorkwamen, hadden aparte registers daarvoor. Men vindt hier de sporadische gevallen, meestal naar aanleiding van klachten over te hoge prijzen, tussen de andere rekwesten van het gilde.

Een bron voor drukkerijen en lettergieterijen vormen ook de registers van de rooimeesters, waar men vooral de lettergietersovens, maar ook wel

boekdrukkersfornuizen voor het koken van water tot het wassen van de vormen of om loog te koken vermeld vindt. Verschillende noemde ik reeds. Ik laat hier de niet vermelde volgen: Erven wed. Jacobus van Egmond 30 maart 1762 fiat voor een boekdrukkersfornuis om water in te koken tot het

wassen van de vormen op de zolder van een huurhuis in de Reguliersbreestraat n.z. bij de Watersteeg; wed. Ploos van Amstel 22 februari 1763 lettergieterij Prinsengracht; Joseph en Jacob Salomon Proops 28 aug. 1753 voor een kachel, fornuis en waterketel op straathoogte in de drukkerij van de Blauwe Engel op de laagte van de Kadijk, getoond door de meesterknecht; Hendrik van de Putte 13 juni 1747 lettergieterij Lindengracht, 10 juli 1749 lettergieters en boekdrukkersfornuisje op de 2de zolder van de IJzerberg op de Brouwersgracht tussen Prinsen- en Keizersgracht w.z. over de Schutsluis; Johannes Roman 29 april 1755 lettergietersoven of fornuis Kalverstraat; Erven Dirk Schouten 4 nov. 1724 kachel en fornuis in nieuwe drukkerij Kromellenboogsteeg; Adam en Bart. Voskens 6 juni 1715 en 16 nov. 1718 lettergieterij Lauriergracht, Voskens en Clerk 8 juni 1728 lettergieterij hoek Kleine Spinhuissteeg.

De veilingen van drukkerijen, die in de kranten werden geadverteerd, zijn soms te achterhalen door middel van de opgaaf in de almanakken van het gilde. Wel moet men er op letten, dat Amsterdamse verkopingen dikwijls in de Haarlemse of Leidse Courant werden aangekondigd en niet in de Amsterdamse. Het enige echte verkopingsverslag in het Amsterdamse archiefbetreft de veiling van 18 maart 1732 van Willem en David Goeree, waarbij kopers en prijzen worden vermeld, met een opbrengst van *f* 3944.3. -. Bij de kopers vindt men alle bekende boekdrukkers, zowel van binnen als van buiten de stad.[88)]

Wat Amsterdam betreft, bleven alleen het archief van de stadsdrukkerij en een restant van het archief van de Erven van de wed. Stichter uit het allerlaatst van de 18de eeuw bewaard. Tenslotte zijn er vooral voor de 17de eeuw, echter in afnemende mate, en ook nog wel eens voor de 18de eeuw de boeken zelf, die de naam van de drukker vermelden. Voorzichtigheid is hier geboden. De bekende Von Zesen uitgaaf van 1664 had ik steeds voor een druk van Noschen gehouden op grond van de titelpagina, die spreekt van ‘Gedruckt und verlegt durch Joachim Noschen, Buchdruckern...’. Noschen had althans later een eigen kleine drukkerij, die in 1685 werd geveild.[89)] Zelf vertelt Von Zesen echter, dat zijn boek bij Cunradus werd gedrukt, die beter dan alle anderen van Duitse letters voorzien was.

Het goedkopere drukken ver van Amsterdam, b.v. in de provincie Overijssel, kan men soms uit de boeken achterhalen. Het geschiedde o.a. voor de compagnie van Blaeu. De bezwaren, die eraan kleefden, worden opgesomd in een betoog van Pieter van der Aa, dat ik in bijlage II behandelde.

Het uitzoeken van de geschiedenis van de afzonderlijke boekdrukkerijen, hetzij van de grote boekverkopers, hetzij van de boekdrukkers zelf, zal ons altijd nog het verst brengen. Ik noem in chronologische volgorde enkele min of meer bekende voorbeelden.

Paulus Aertsz van Ravesteyn, de eerste drukker op grotere schaal te Amsterdam, vestigde zich in 't Meelhuys, wat op zichzelf al een aanwijzing is voor de omvang van zijn bedrijf.[90)] Een verklaring van 7 januari 1660 van 11 knechten op de drukkerij van de weduwe Paulus Aertsz van Ravesteyn en Jeronimo Sweerts over de 12de onnozele knecht wijst ook op een flink bedrijf.[91)]

Over de modeldrukkerij van Blaeu op de Bloemgracht is veel bekend. Op naam van de stichter Willem Jansz Blaeu staat de uitvinding van een verbeterde pers. Ik kan daaraan nog enige bijzonderheden toevoegen uit mijn artikel over deze familie

als aanvulling op de gegevens, die ik in deel III bijeenbracht. Toen Blaeu ophield nam de familie Bruyn het gebouw in gebruik, wat tot 1766 zo bleef. Over de drukkerijen van Blaeu en van Cunradus geeft Von Zesen interessante gegevens.[92)] Van Cunradus zijn verschillende contracten met leerlingen bewaard.[93)]

Merkwaardigerwijze bestaan voor de drukkerij van Elsevier niet dergelijke verslagen. In tegendeel, in het boek van Willems zoekt men moeizaam naar de schaarse gegevens over de drukkerij. Zelfs is niet geheel zeker, wanneer Louis Elsevier deze op touw heeft gezet. Iets meer uit de eerste periode kon ik aan het licht brengen door een toevallige vondst over de vroeger niet bekende meesterknecht Rieuwert Dircksz van Baerdt.[94)]

De verrassendste van de boekdrukkerijen van de grote boekverkopers bleek die van de weduwe Schippers, voortgekomen uit die van haar echtgenoot en al spoedig door haar verenigd met die van Athias met het oog op het drukken van de Engelse bijbels. Op Athias' naam staat de tweede uitvinding in Nederland, de stereotype, die volgens de laatste beschouwingen van Carter omstreeks 1670 werd uitgevonden.[95)] Hier wil er op wijzen, dat ik nog een mededeling daar omtrent van de lettergieter Glauwe zal vermelden. Minder bekend is ook het feit, dat omstreeks 1685 in Frankrijk een rapport werd uitgebracht over de unieke drukkerij van de weduwe Schippers, wier naam tot 'Sceptre' werd.[96)] De drukkerij werd tenslotte geheel eigendom van de weduwe Schippers, die zich zelf uit de boekhandel terugtrok. Met zijn groot aantal persen en stellig steeds verminderende vraag naar Engelse bijbels werd dit de drukkerij, die vele opdrachten uit Amsterdam en ook van elders kreeg, tot de opheffing in 1755 toe. Ik noemde bij de beschrijving de enkele boeken, die ik kon terugvinden. Ik kan er hier nog één aan toevoegen. Op 14 november 1730 gaf de compagnie van Gosse en Neaulme te Den Haag procuratie voor notaris de Marolles om bij Ouleander af te halen 500 Oeuvres van Clement Marot 4 vol. 4°, 45 idem 'très fin papier royal', 20 idem 'super royal', 45 idem 'imperial' en 2100 6 vol. 12° met deffecten, alles volgens het contract gesloten met de abbé Langlet du Fresnoy.

Een andere belangrijke drukkerij uit deze periode met echter een veel kortere termijn van werkzaamheid was die van de familie Huguetan, met ± 10 persen. Het was de enige grote drukkerij onder de refugés. In 1703/04, wanneer de broers hun boekhandel stopzetten en de meesterknecht Gallet naar Engeland gaat, staken ook de berichten over deze drukkerij. Pas uit het archief Luchtmans bleek mij, dat die op 30 mei 1730 geveild werd. Die bestond toen in 11 fraaie drukpersen en 6 plaatpersen, met alles wat daartoe behoorde. Als zelfstandige drukkerij met een meesterknecht aan het hoofd komt men deze in die kwart eeuw nooit tegen en het lijkt mij daarom, dat het materiaal net als de voorraden boeken al die jaren ongebruikt bleef.

Niet toevallig is uiteraard, dat de drie grote drukkerijen, die hier naar voren springen, alle drie gebruikt werden voor het drukken van kerkboeken voor het buitenland.

Om van de grotere drukkerijen op de nog veel minder bekende kleinere over te stappen, vermeld ik allereerst een akte van 2 augustus 1728 voor notaris de Marolles, hoewel ik niet kan zeggen of dit plan werkelijk ten uitvoer werd gebracht. Samuel Jallasson en Guillaume Berseth sloten een contract van compagnieschap voor een 'fonderie de caractères pour l'imprimerie et imprimerie' te Amsterdam of Amstelveen. Berseth zou Jallasson de helft van de reiskosten van zich en zijn mensen en van het transport van het materiaal tot een minimum van 30£ vergoeden (art. 1) en ook de helft van de waarde van het materiaal (art. 2). Beiden zouden *f* 1500. - fourneren (art. 3). Art. 4 luidde: 'Que le dit sieur Jallasson portera en compte son ouvrage comme argent deboursé pour la compagnie scavoir les moulles à raison de trente florins, les

matrices sur le pied de deux florins dix sols, les quotations, justifians, quadrats ou espaces pour un florin et les autres ouvrages au prix que l'on paye ordinairement aux ouvriers'. Voor een leerling zou voor kost en inwoning *f* 250. - betaald worden (art. 5). Bij overlijden van een van de compagnons zouden de erfgenamen in

4 term. van 3 maanden afbetaald worden door de overlevende (art. 11). Het arbeidsvolk zou per week worden betaald (art. 14). De compagnie zou beginnen als Jallasson et Comp. met 1 september 1728 voor 7 jaren. Guillaume Berseth, die in Bern was geboren, was op 33jarige leeftijd, op 2 maart 1725 in ondertrouw gegaan met Margreta Jalabert en op 25 mei 1728 poorter geworden als koopman. Op 30 april 1725 had hij met zijn schoonvader Louis Jalabert een compagnieschap voor drie jaar als Jalabert père et Berseth met een kapitaal van hoogstens *f* 21000. - opgericht, op 3 november 1729 een compagnieschap met Christoph Hondennach voor het vervaardigen van en handelen in zijden stoffen, beide ook voor notaris Ph. de Marolles. Blijkens het attestatieregister van de Waalse Gemeente vertrok Berseth met zijn echtgenote 13 december 1740 naar Zwitserland. Over Jallasson, de vakman lettergieter-boekdrukker, vond ik geen nadere bijzonderheden, zodat ik niet kan zeggen in hoeverre het contract ten uitvoer werd gelegd.[97)] Op zich zelf is het echter al merkwaardig, dat het mogelijk was om hier zo'n bedrijf te vestigen, of althans dat men zover ging met plannen maken. De geboorteplaats van Berseth en zijn terugkeer naar Zwitserland wijst op nauw contact met dat land. Onwillekeurig brengt men daarom deze onderneming in verband met de bloei van de nadruk in Zwitserlanden deze periode.

Een vrijwel geheel onbekende drukkerij is die van Klaas Eel. Daar er veel Frans gedrukt moet zijn, lijkt het mij de moeite waard een korte opsomming te geven, wat daarover te vinden is. Leendert Lamsvelt, zoon van Assuerus Lamsvelt, die blijkens het aannemen van een Franse leerling in 1723 ook zeker in deze taal heeft gedrukt, verkocht in 1731 de helft van zijn drukkerij van zes persen met toebehoren aan Klaas Eel voor *f* 2500. -, waarvan *f* 1000. - contant, de rest na zes maanden en daarvan dan *f* 1200. - aan Gerard Wetstein.[98)] Leendert was zelf geen lid van het gilde en ik neem aan, dat Klaas Eel knecht op de drukkerij van Assuerus Lamsvelt was geweest en deze door eerst de helft en later vermoedelijk de andere helft over te nemen voortzette. Assuerus betaalde voor het laatst in 1731 contributie, Klaas Eel, die op 6 maart poorter en op 10 maart gildelid werd, voor het eerst in 1732.

Klaas Eel was op 23 december 1705 in de Noorderkerk gedoopt. Hij was de zoon van Jan Jansz Eel, lijstenmaker, en diens eerste vrouw. In diens generatie en ook in de generatie van Klaas konden de mannen schrijven, maar de vrouwen nooit. Hij kwam dus niet uit een geletterde omgeving, maar had toch een grote drukkerij. Behalve de aanzegging in 1735, die ik hiervoor noemde, is bekend dat hij samen met Rudolph Wetstein van 1737-1740 de Dictionnaire de Bayle drukte. In 1763 drukte hij samen met Dalemans een dergelijk groot werk, waarbij Neaulme belang moet hebben gehad. Over drukken voor Desbordes en Mortier sprak ik in deel III. Op 13 april 1761 kocht Klaas samen met zijn eveneens ongetrouwde broer Jan het huis Rozengracht, waar hij in ieder geval al in 1742 de drukkerij had en waar ze beiden woonden, op een veiling, voor *f*4000. - (opbod *f*3150. -, afslag *f*850. -). Het huis deed toen *f*345. - aan huur. Op 7 juli volgde de overdracht. Een zuster en een halve zuster waren blijkbaar met knechten op de drukkerij getrouwd, in 1750 de 39jarige Anna met de 25jarige Gerrit Hendrik Gertner uit Harderwijk, in 1759 de 34jarige Maeyke met de 27jarige Jan Philippus of Johannes Philips. De echtgenoten werden resp. op 15 september 1750 en 3 april 1759 behuwd poorter. Op 18 december 1776 sloot Klaas Eel voor not. Herm. de Wolff een contract met Gertner, dat ze na 1 januari

1777 samen de drukkerij zouden drijven, Eel voor 3/4, Gertner voor 1/4, waartoe deze *f*2000. - van de op *f*8000. - getaxeerde drukkerij zou inbrengen. Voor not. de Wolff vermaakten Klaas en Jan Eel op 27 december elkaar de helft van het huis. Op 27 juni 1777 bepaalde Klaas Eel in zijn testament voor not. de Wolff, dat Jan zijn erfgenaam zou worden en dat hij Gertner *f* 1000. - van de *f*

7000. -, die die nog moest betalen, met de onbetaalde rente kwijtschold.

Het liep echter anders dan Klaas dacht. Gertner was op 6 januari 1777 gildelid geworden en dreef blijkbaar de drukkerij. Anna Eel was reeds in 1774 gestorven en de weduwnaar was in 1775 hertrouwd, maar Gertner en zijn nieuwe vrouw stierven nog vóór Klaas Eel. Hij werd 23 september, zij 14 oktober 1777 in de Westerkerk begraven. Klaas Eel werd daar op 24 december 1778 begraven als meester-boekdrukker van de Rozengracht. Daarna moet Johannes Philips de drukkerij hebben overgenomen. Hij werd geen gildelid, maar zette de zaak voort als Erven Klaas Eel en betaalde als zodanig contributie tot en met 1797. Jan Eel, die eigenaar van het huis was, stierf op 20 september 1779. Sedertdien waren Johannes Philips en Maeyke Eel eigenaar van de gehele drukkerij. Zij werd op 8 november 1796 in de Westerkerk begraven, hij op 29 september 1803, maar de drukkerij was reeds in 1798 stopgezet. Het huis, waar 65 jaar lang een grote drukkerij was gevestigd geweest, werd 22 juni 1804 voor *f* 1500. - eigendom van H. Kelner.

In de desolate boedelskamer vindt men vrij veel bankroeten van boekdrukkers. In deel IV behandelde ik dat van Neus uitvoerig. Het was een weliswaar kleine, maar vrij bekende Amsterdamse drukkerij. Hier wil ik nog een voorbeeld geven van een hele kleine drukker, daar men uit de akte van cessie een goed inzicht krijgt in de moeilijkheden van zo'n bedrijfje. Gerardus Pereboom was in Leiden in 1734 gildelid geworden, maar in Amsterdam niet. Uit zijn overzicht van 25 maart 1739 blijkt, dat hij in de drie Leidse jaren *f* 2227.10. - en daarna in de twee Amsterdamse jaren *f* 1500. - voor levensonderhoud had uitgegeven. In die vijf jaren had hij niet meer dan *f* 1587.12. - verdiend. In Leiden had hij door tegenwerking geen werk en geen letters kunnen krijgen. Bij de crediteuren voor een totaal van *f* 2139.18. - vinden we Uytwerf en Isaac van der Putte, die letters hadden geleverd.

Ik vertelde reeds, dat het vaak moeilijk is vast te stellen of een boekverkoper een eigen drukkerij had of niet. Ik wil hier besluiten met een reeds vaak genoemde firma, Arkstee en Merkus, waarover ik een apart artikel hoop te schrijven. Van de grote boekverkopers, die zich in de 18de eeuw op het terrein van de Franse boekhandel bewogen, is het de minst bekende. Er waren familiebanden met de drukkerij van Keunhaak, die zeker veel voor hen gedrukt zal hebben. Evenmin als bij Rey kwam ik een eigen drukkerij tegen, totdat een geheel andere akte mij toevallig op het spoor bracht. Op 21 maart 1769 legateerde Geertruy Année, weduwe van Hendrik Rijnders, boekdrukster en boekverkoopster, in haar testament voor not. Pool aan Hendrik Jumpelt, directeur van de boekdrukkerij van Arkstee en Merkus op de Anjeliersgracht, *f* 800. - voor het toezicht houden op haar drukkerij. Over hem vond ik geen verdere bijzonderheden.[99)]

Over de boekdrukkers in de adresboekjes van 1793 en 1797 sprak ik reeds. Pas in de Franse tijd krijgen we goede overzichten en daarmee enig inzicht in de dan zeer moeilijke omstandigheden in de drukkerswereld, maar daarop in te gaan ligt niet in het bestek van dit overzicht.[100)]

Over de leerlingen en knechten is in Amsterdam bijzonder weinig te vinden. Pas met 1806 begint het enig bewaarde inschrijfboek van leerlingen. Het register van jaarlijkse rekening en verantwoording geeft van 1729 tot 1746 min of meer uitvoerige bijzonderheden over inschrijvingen. Een proef behoefden de drukkers niet af te leggen in Amsterdam. Slechts de uitspraak van overlieden in het geschil tussen Jan Wolversz

en Hendrik Bruyn in 1688 leert ons iets over de toenmalige opvattingen van de noodzaak van regelmatige betaling.[101)]

Gegevens over lonen, arbeidsvoorwaarden etc. over langere termijn vond ik uitsluitend voor de tweede helft van de 18de eeuw bij de drukkerij van de Amsterdamse Courant.[102)] Uit

de twee bekende overeenkomsten van drukkers van 1681 en 1723 blijkt iets over de opstandige houding van knechten. Uiteraard moet men meer moeilijkheden hebben gehad, maar ik kan geen voorbeelden noemen uit het Amsterdamse gildearchief. In het Leidse gildearchief wordt wel een merkwaardig stuk bewaard. Het is een brief van 18 juni 1739 geadresseerd aan Isak van der Mijn, een bekende boekdrukker te Leiden en vermoedelijk geschreven door een gezelschap van drukkersknechten.[103)] Het opschrift luidt: 'Mijn Heerren en Geneigene van onsse letter en boekdruykerijkonst'. Ze schrijven op die dag zelf in de Historische Courant met verwondering gelezen te hebben, dat zij zich zo noemden en niet 'de bloethonden', dat ze vermoedelijk 's avonds half dronken in een of ander hoerenhuis hebben gezeten en tegen elkaar hebben gezegd: 'Wij sullen het onsse knegts aan dat weerk verminderen, wij kennen daen nogh wel een flees wijn te meerder drinken. Willen sij voor sulken prijs niet weerken, daen sullen wij naar Amsterdam gaen om andere te ronssellen' en dan besluit de brief: 'Maar wij verseekeren UEd. hiermede dat gij van ons sult verwilcomt weerden, deeze dient maar voor copia van sulken schelmen prateik UEd. daar mede voor heeft noit is gepratesert, UEd. kent versichert weezen, dat UEd. voorgenoeme schelmstrijken sullen misluken, uyt het geheelle colligie met toestemmingh van ons gesamentlijk van Philadelphia'. Van de Hollandsche Historische Courant, die te Delft bij Boitet verscheen, vond ik geen exemplaar van 18 juni 1739, zodat ik niet kan zeggen wat daar precies werd verteld. Belangrijker is echter de brief uit Amsterdam. De gefingeerde plaatsnaam, ontleend aan de fictieve adressen op titelpagina's en ook de verdere inhoud - ongeletterd, maar niet slecht gecomponeerd - wijst op een zekere ontwikkeling van de schrijver. Als enige bewijs van een soort organisatie van Amsterdamse boekdrukkersknechten - het lijkt niet of de letterzetters meededen! - heeft deze reactie op een krantenbericht grote betekenis.

Het boekverkopersgilde had te Amsterdam een vrijwillige bos voor de eigen leden, waarbij alleen de kleinere zich aansloten. Voor knechten bestond bij een enkel gilde zo'n organisatie, hetzij onder opzicht van overlieden, hetzij onafhankelijk. Bij het boekverkopersgilde bleek mij hiervan niets. Voor zover na te gaan kende alleen Utrecht een letterzetters en boekdrukkersknechts gildebos. Een beschouwing daarover vindt men in het proefschrift van Timmer.[104)] Om duistere redenen behandelde de schrijfster niet het oudste reglement van 20 november 1741, dat in de vroedschapsresoluties van 1742 op fol. 24vo is opgenomen, met de amplicaties van 5 maart 1742 en 26 februari 1753, maar een later van 29 december 1777. De rekeningen van de bus- en rekenmeesters van 1742-1792 bleven bewaard.[105)] Utrecht staat aan de top van de Nederlandse steden, wat deze door de overheid gereglementeerde en goedgekeurde knechtsbossen betreft, en dat alleen al is een voldoende verzekering, dat hier geen brieven zijn uitgegaan als uit het Amsterdamse 'Philadelphia' in 1739.

Als slot wil ik hier nog wijzen op de twee bewaarde koppermaandagswensen, van 1734 van de drukkersknechten van Claes Kemna, en van 1791 van de knechten ter drukkerij van W. Marka en A. Rijmer.[106)] De maandag na Driekoningendag was een feestdag voor het werkvolk van de drukkerijen en dergelijke gedrukte wensen, die uit de 19de eeuw wel veel bewaard bleven, zullen er zeker veel meer geweest zijn. Het is vermoedelijk een toeval, dat de twee bewaarde beide uit een rooms-katholieke drukkerij voort zijn gekomen.

Op de schoutsrol vindt men een enkel maal vervolgingen wegens het weglokken van werkvolk naar het buitenland, b.v. op 27 maart 1770 van drukkers en plaatsnijders voor de katoenindustrie. Een dergelijk geval zou voor de boekdrukkerij ook denkbaar zijn geweest. Ik vond er echter op de schoutsrol geen. Peter Gedda kwam naar Amsterdam om zijn atlas te laten drukken.[107)] In deze zelfde periode werden ook letterzetters en boekdrukkers voor

grote uitgaven naar het buitenland gehaald. Ik gaf daarover reeds enkele gegevens onder Crellius en Pieter Mortier in deel III. Ik wil hier nog een en ander aan toevoegen betreffende het laatste geval om duidelijk te maken, dat dit bepaald wel was toegestaan.[108)] Gillis Willemsz (van Aps), die geboortig was van Dordrecht, trouwde, 22 jaar oud, december 1682 met Stijntje Govers. Zij was de dochter van de overleden scheepstimmerman Govert Arentsz, waardoor Gillis op 9 april 1688 als boekdrukker gratis behuwd poorter kon worden. Op 20 juli 1688 werd hij lid van het gilde, waar hij tot en met 1701 contributie betaalde. Op 10 februari 1702 werd de echtscheiding uitgesproken. Gillis was vóór 1688 o.a. werkzaam op de drukkerij van Frans Lamminga. Die legde op 30 augustus 1685 voor not. Hoff een verklaring af ten verzoeke van de moeder van Gillis, dat ongeveer drie maanden eerder enige kooplieden een pers met toebehoren bij hem hadden gekocht en hem hadden gevraagd om gezellen te recommanderen om mee naar Friesland of Groningerland te gaan. Gillis was buiten eigen weten naar Schotland vervoerd, waar hij nu gevangen zou zitten. Jurgen Jansz, een letterzetter, verklaarde dat hij ook haast was meegegaan. Blijkbaar kwam Gillis goed van dit avontuur af. In 1704 was hij de eerste en blijkbaar voornaamste van het werkvolk, dat naar Zweden ging om daar een bijbel te drukken voor G.G. Burchardi volgens contract van 10-11 november voor not. Emaus ten Bergh, dat door bemiddeling van Pieter Mortier werd gesloten. De letterzetters Gerrit van Rhee en Louis Berreman trokken zich op het laatst nog terug. Mortier belastte zich met de betaling van een deel van het loon aan de familie in Amsterdam. Nog op 15 oktober 1705 deed hij een uitkering in gevolge van een appointement van schepenen. Voor Gillis' aandeel werd Susanna Sijmens, zijn tweede vrouw, genoteerd. Blijkens het contributieboek van het gilde vertrok Gillis later naar Oost-Indië en betaalde Stijntje Govers, die in 1705 hertrouwd was met Cornelis de Wolff, van 1705-1708 nog contributie.

Hoewel ik mij in grote lijnen tot Amsterdam bepaalde, wil ik hier tenslotte nog een merkwaardig stuk met enkele bijlagen betreffende Arnhem behandelen, omdat men er veel over Amsterdam vindt, wat slecht uit het verband kan worden gelicht. Het is een rekwest van Jacob van Biesen, de schoonzoon van Jan Jansz van Arnhem en zwager van de bekende Amsterdamse boekverkoper Johannes Janssonius.[109)] Hij zette de zaken na de dood van zijn schoonvader in 1630 in Arnhem voort. Jacob van Biesen was blijkbaar ontevreden, dat in 1630 naast zijn drukkerij een tweede te Arnhem was opgericht. Hij betoogde, dat een drukkerij door het noodzakelijke onderhoud een duur paard op stal was, wat niet op te brengen was bij te weinig opdrachten. Hij begint met een vergelijking met de hier reeds vaak genoemde drukkerij van de weduwe Hillebrandt van Wouw in Den Haag, die al 60 jaar lang officieel bestaat en de leverantie van papier, perkament, pennen en schrijfboeken aan de Staten-Generaal, aan Holland, alle colleges en ook aan de prins van Oranje heeft, welke drukkerij van ± 1000 rijksdaalders niets beter is dan die van Jacob van Biesen of zijn schoonvader, die al 72 jaar bestaat. Hij oppert nu de mogelijkheid van een compagnie van 7 drukkers (vermoedelijk dus van elke provincie één), die samen de landsdrukkerij zullen exploiteren. Ze zouden privilege moeten hebben voor bijbels, testamenten en andere kerkboeken en ook voor schoolboeken en die kunnen uitvoeren naar andere landen! Men zou daardoor het drukken van paskwillen beter kunnen tegengaan. Hij drukt nu van alles ± 250 exemplaren tegen Van Wouw 2000

exemplaren. Het drukken daarvan is even duur en besparing geeft alleen het mindere papier. Hij en Van Wouw krijgen per stuk echter hetzelfde betaald. Een vroegere knecht van Willem Jansz Blaeu is in Den Haag samen met zijn vrouw een drukkerij begonnen, waarin zij *f* 10000. - hebben gestoken. Wegens gebrek aan

opdrachten waren ze zes jaar later behalve de drukkerij nog geen *f* 400. - waard: 'Soo can een drukckerij drucken'. Zo zou hij nog 25 voorbeelden kunnen geven, maar hij stelt er liever een Amsterdamse drukker tegenover. Die heeft 25 jaar geleden een afgesleten drukkerij van *f* 500. - à *f* 600. - gekocht en in deze 'Werelt vol Drucks' liedjes, kramers-, kwakzalvers- en tabaksbriefjes gedrukt met twee knechten, 3000 exemplaren op 6 riem, elke riem *f* 6. - van drukken, voor 2 duiten 't blad. Hij heeft veel werk gekregen en hield *f* 3. - per dag over, zodat hij rijk is geworden. De enige zoon heeft bij zijn trouwen op vaders raad 'De Wereld vol Vreugd' uitgehangen. Jacob van Biesen is 42 jaar lang goed bediend door twee knechten. In 1628 heeft hij zijn eerste, Duitse knecht gekregen, die in 1629 is getrouwd en een groot gezin heeft gesticht, een dochter is getrouwd met de volgende knecht, die ook een groot gezin heeft. Door de concurrentie van de tweede drukkerij gaan zijn zaken echter niet goed.

Zijn schoonvader, Jan Jansz boekverkoper, was op 22 augustus 1599 aangesteld tot statendrukker op een salaris van 50 rijksdaalders. Op deze 75 rijksdaalders (sic!) werd hem toegestaan *f* 17000. - op te nemen om een drukkerij te kopen. Jan Jacobsz, die vijf jaar lang als boekbinder bij Jan Jansz had gewerkt, slaagde erin bij diens dood in 1630 een eigen drukkerij in Arnhem te beginnen door voor te geven, dat Jacob van Biesen, die toen voor 4 of 5 maanden naar Frankrijk was voor zaken, ziek was en niet zou terugkeren. Tot 1636 ontving deze het hele en daarna het halve tractement.

Nogmaals komt Jacob van Biesen dan met zijn ongunstige positie ten opzichte van Den Haag, waar men voor 1000 vellen 2 st. per stuk of *f*200. - ontvangt, om dan de onkosten per vel op te sommen, 25 à 50 exemplaren *f*5.10. -, 100 *f* 8. -, 300 *f*15. - en 800 à 1000 *f*20. -. Hij heeft in 1669-1670 over de 1000 pond letters naar Amsterdam moeten sturen om te laten vergieten, wat hem meer dan *f*600. - heeft gekost. Hij heeft veel schade door ontrouwe knechten, die goede letters niet in de kassen opbergen, maar in de smeltkroes gooien. Tenslotte laat hij nog een beschouwing volgen over de betere kwaliteit van het Franse papier (8 gl.) dan van het Veluwse (5 gl.). Hij vraagt de hele leverantie en biedt aan een monster of drie van de allerbeste molens in Frankrijk uit Amsterdam te laten komen, waaruit de Staten mogen kiezen. Hij heeft al overleg gehad met een Amsterdamse papierkoper, die voor 6 gl. per riem wil leveren, indien er geen oorlog met Frankrijk komt.

Bijgevoegd zijn vijf brieven van de Amsterdamse lettergieter Cornelis Glauwe van 9 april 1669 tot 3 september 1670 betreffende werkzaamheden voor Van Biesen. De brief van 24 mei 1669 bevat een merkwaardig bericht omtrent de letters voor de Engelse bijbel, die Glauwe toen stellig voor Athias maakte: 'Dat ick de paerel romeyn giet daer de heele Engelse bijbel mee sal geset worden die altijt sal blijven staen en die men dagelijcks tot mijnent komt en mijn seer aenprest, soo dat U werck daerdoor wat is verachtert en hadt oock noch ander werck onderhande doen ick de last kreeg om u text duyts te gieten dat eerst most gedaen sijn want UE. weet wel dat onderhande is kan men niet uytscheyden eert gedaen is'.

Van Biesen bestelde dus duitse letters, wat begrijpelijk is, omdat hij veel in die taal drukte. Het stuk, dat ik in zijn geheel weergaf, is rommelig, maar vol gegevens en verhalen - juist of onjuist -, die men moeilijk elders zal kunnen vinden.

Jacob van Biesen diende vermoedelijk een rekwest van geheel andere strekking in. Het bleef echter niet bewaard. In het reces van kwartier van Veluwe van 20 maart 1672 is opgetekend, dat op het rekwest van Van Biesen om levenslang te worden

gecontinueerd in het tractement van 50 daalders, dat bij het oprichten van de drukkerij volgens resolutie van 22

augustus 1599 aan zijn schoonvader Jan Janssen was toegezegd en met een ‘onereusen titul’ was verkregen en daarom op hem gedevolveerd, op voordracht van de gecommitteerden van Harderwijk besloten was aan hem en aan de drukker binnen Harderwijk jaarlijks *f* 35. - te geven, zolang Van Biesen leefde en dat het met diens dood voor beiden zou vervallen. Jacob van Biesen leefde nog tot 1677 en moet in Arnhem zijn gestorven, ofschoon zijn begraafinschrijving niet is te vinden.

Zijn concurrent Jan Jacobsen (van der Wolde) had althans in later tijd alleen de leverantie van papier, pennen en zegelgaren, zoals o.a. uit de klapper op het resolutieboek van het Hof van Gelderland blijkt op 22 januari 1659. Hierin werd zijn weduwe Anneke Engelen op 20 december 1660 gecontinueerd en op 7 juli 1682 op haar verzoek haar zoon Steven van der Wolde aangesteld. Blijkens resoluties van 29 juni 1691 en 12 oktober 1695 waren de pennen, die de nakomelingen van Van Biesen leverden, beter. Deze Steven van der Wolde was ook stadsdrukker. Zeker had de familie zich dus een eigen plaats verworven.

Wat de Amsterdamse feiten betreft, krijgt men de indruk dat Van Biesen er nogal naast was. Bij Kossmann vindt men geen spoor van een drukker, die aanvankelijk bij Willem Jansz Blaeu in dienst kan zijn geweest. Met de kleine drukker, die fortuin maakte met liedjes etc., kan alleen Cornelis van Breughel in de ‘Werelt vol Drucks’ in de Dirk van Assensteeg bedoeld zijn. Blijkens gegevens bij Briels en KS hadden hij en ook zijn vader inderdaad een dergelijke drukkerij, maar Cornelis stierf in 1653 in armoedige omstandigheden met nalating van 6 minderjarige kinderen. ‘De Werelt vol Vreugt’ wordt alleen genoemd op een uitgaaf van 1631 met het vermoedelijk gefingeerde adres van Gerrit van Breughel.

Een tegenovergesteld rekwest behandelde het Amsterdamse gilde in 1748, toen geklaagd werd over de prijzen van de stadsdrukker en die werden aangepast aan Den Haag.[110)]

Wat de lettergieterijen in Amsterdam betreft, waarover het concept rekwest en de bijlagen uiteraard wel juiste gegevens brengen, meende ik in verband met de nieuwe mogelijkheden door de fichering van de verschillende bronnen een overzicht te moeten geven. Men vindt dit in Bijlage VII. Ziet Enschedé F. nog een duidelijk verschil tussen de 17de eeuw met de lettergieterij als ambacht en de 18de eeuw met de industriële onderneming, naar mijn mening is dit een te eenvoudige samenvatting van de veel gecompliceerder ontwikkeling. Naast Londen, Parijs, Basel, Frankfort en Leipzig wist Amsterdam zich inderdaad te ontwikkelen als een centrum van lettergieterij met als eigen inbreng de 17de eeuwse graveur Christoffel van Dijck en de 18de eeuwse graveur Joan Michiel Fleischmann, beiden geboortig uit Duitsland.[111)] Het was een uiterst conjunctuurgevoelig bedrijf en geen van de 17de eeuwse ambachtslieden - noch de graveurs-lettergieters noch de lettergieters - verkeerden in gunstige financiële omstandigheden. In of vlak vóór het laatste kwart van de 17de eeuw ziet men een nieuw verschijnsel. Daniel Elsevier gaat na de aankoop van de lettergieterij van Van Dijck in 1673 dit bedrijf ook voor de verkoop beoefenen, wat voortgezet wordt door Athias en de weduwe Schippers en haar nazaten tot 1755, dus als annex van een grote drukkerij. De familie Blaeu, die al sinds 1624 een lettergieterij moet hebben gehad, die niet voor anderen werkte, schakelde in 1678 de lettergraveurs-gieters Voskens bij haar gieterij in, die zich vermoedelijk daardoor op den duur ontplooien tot de enige grotere zelfstandige lettergieters tot diep in de

18de eeuw toe. De drukkers of boekverkopers-drukkers Goeree (vóór 1706), Bruyn (1714?), Wetstein (1728) Uytwerf (1730) en ook met onderbrekingen de Joodse drukkers Athias en Proops (begin 18de eeuw) volgen het voorbeeld van Elsevier uit 1673. Met de verkoop door Wetstein in 1743 van zijn lettergieterij aan Enschedé in Haarlem geeft Amsterdam zijn hegemonie op.

Met dit jaar eindigt het goede overzicht, dat Violet Barbour over de economische betekenis van de Amsterdamse lettergieterijen geeft.[112)] Wel moet ik daarbij één voorbehoud maken: het feit dat zij geheel uit Engelse bronnen put geeft uiteraard iets eenzijdigs aan haar betoog. Een dergelijk verhaal uit Duitse bronnen zou geheel anders luiden, maar vermoedelijk niet te maken zijn. Engeland was tot het optreden van Thomas Caslon ± 1725 geheel op de Nederlandse markt aangewezen. Duitsland daarentegen en vooral Frankfort bleef steeds leverancier van Nederland, niet alleen van matrijzen, maar ook van personeel voor de lettergieterijen.

Lijkt het na 1743, dat Enschedé in Haarlem op den duur Amsterdam geheel zal verdringen, dat wordt verhinderd door een gedeeltelijk commerciële, gedeeltelijk esthetische, voornamelijk liefhebberij onderneming, de lettergieterij van eerst Weyer, dan de Gebroeders Ploos van Amstel, die in 1750 begint te werken. Tot het einde van de eeuw blijft deze aan Amsterdam haar belangrijke plaats in de lettergieterij waarborgen.

Is het wel mogelijk een overzicht van de lettergieterij in Amsterdam te geven, hetzelfde is eigenlijk van zelf sprekend niet het geval voor de boekbinderij. Over het fraaie bindwerk werd in de laatste jaren veel gepubliceerd, zowel over de 17de als over de 18de eeuw.[113)] De gewone boekband bleef in doorsnee een zaak van de koper, die zelf liet inbinden. Slechts werd het gebruikelijk bijbels en kerkboeken gebonden te leveren. Over het bindwerk in deze branche van de boekhandel is echter te weinig bekend om daar enige algemener beschouwingen aan vast te knopen. Wel is het misschien goed om hier nogmaals de aandacht te vestigen op het feit, dat vrijwel alle boekbinders, zij het in geringe of in grotere mate, deelnamen aan de boekhandel. Vandaar dan ook, dat - vooral aanvankelijk - het beroep boekbinder ook de boekverkoper omvatte, zoals bij de oudste keur van Utrecht blijkt. Een recente uitgaaf, Dirk de Bray, ‘Kort onderweijs van het boeckenbinden’, heft voor dit eenvoudige boekbinden in de 17de eeuw althans één grote lacune op.[114)] We worden hier precies op de hoogte gesteld van het procedé, niet alleen in theorie door de tekst, maar ook visueel door de afbeeldingen, zowel van de verschillende stadia van het binden in de werkplaats als van alle instrumenten. De Haarlemse kunstenaar Dirk de Bray, die van 1656 tot 1658 door Paschier van Wesbusch tot binder werd opgeleid, is niet alleen de auteur van de tekst maar ook de tekenaar van de illustraties.

Tenslotte nog één opmerking over de aankoop van boeken door particulieren. Van ouds werden die naar verluidt in vellen verkocht door de boekverkoper. De particulierenboeken van Luchtmans tonen, voor zover leesbaar, dat daaraan in de 18de eeuw al een einde was gekomen. Vrijwel altijd vindt men daar aangetekend, dat het verkochte exemplaar hetzij ingenaaid, hetzij op de een of andere nader omschreven wijze gebonden was.

Usanties, onkostenberekening en intekening

Men vindt voor de Republiek slechts enkele losse opgaven van berekening van onkosten, die vroeger als merkwaardig gepubliceerd zijn. Als voorbeelden noem ik hier een anonyme aanbieding uit Leiden van 7-2-1748 voor het drukken van een 8° boek van 25 vel met 38 regels voor 3000 exemplaren *f*716.5. - zonder kleine onkosten,

en een ongedateerde berekening van Elie Luzac omtrent een uitgaaf van Lucretius, die gezien de getallen identiek met de vorige is.[115)] Er zouden zeker andere, zowel in de literatuur als in de archieven te vinden zijn, maar een serie die over een langer tijdperk loopt is voor zover mij bekend slechts te

vinden in het archief Luchtmans over de gehele 18de eeuw. Voor zover na te gaan zijn daar alle directe onkosten in rekening gebracht. Ik gaf enkele voorbeelden. Naast de hoogste posten van papier en drukloon heeft men correctie, vergaderen en tellen, vracht en touw en kleine onkosten, die vrijwel steeds voorkomen. Afwisselend heeft men dan ook nog posten voor snijden en tekenen van platen, plaatdrukken, copie, vervaardigen van index, privilege, banden voor de dedicatie en ook soms 'exemplaren van oude editiën', wat speciaal bij de uitgaven van klassieken bij Luchtmans zal zijn voortgekomen. Aan het slot volgt steeds een berekening, wat de uitgaaf per exemplaar kost. De oplagen zijn bij Luchtmans meestal van 1000 exemplaren of iets meer.[116] De enige andere uitgever, van wie ik iets meer vond, is de familie Huguetan. Daar wisselen de oplagen van 675 à 2000 exemplaren.[117] Grotere oplagen hadden in verband met de hoge papierprijzen weinig zin. Wat de afzet betreft licht het archief Luchtmans ons minder goed in. Slechts in geval van een compagnie met één of meer andere boekverkopers vindt men dank zij de afrekeningen wel eens iets over die afzet.

Een minder gedetailleerd, maar toch ook goed inzicht in de onkosten kunnen de boeken geven, die bij intekening verschenen. Op dit gebied ging Engeland vooraan. Pollard wijdt er een heel hoofdstuk aan, maar sedertdien kwam veel interessant nieuw materiaal te voorschijn. In de Times werd na vraag gedaan naar oude 'subcription lists' - de enige manier om ze te achterhalen - en als gevolg daarvan groeide het aantal grotere en kleinere artikelen, die in 1974 in The Library werden verwerkt. De oudst bekende subcription list dateerde toen van 1617, waarna er echter een hiaat was van bijna 60 jaar, de oudst bekende intekening van 1611.[118] Blijkens de gegevens van Pollard kwam deze intekening in Frankrijk pas ± 1710 in zwang en werd op 10-4-1725 bij koninklijk decreet geregeld.

Wat ons land betreft kan ik slechts vermelden, dat Kruseman zonder bewijsplaats meedeelt dat de bekende Martelaers Spiegel, een bewerking van een werk van T.J. van Braght uit 1660, in 1685 verscheen als onderneming van 11 compagnons bij intekening![119] Ondanks naarstig speuren vond ik van deze intekening geen spoor. Het privilege van 21-1-1683 maakt er uiteraard geen melding van. Het stond ten name van Hieronymus Sweerts, Jan ten Hoorn, Jan Bouman en Daniel van den Dalen, die later een compagnie van zes andere boekverkopers daarin deel gaven, zodat men exemplaren met de namen van de vier eerste en met de namen van de zes andere boekverkopers kent. Deze gang van zaken maakt, dat ik intekening bijzonder onwaarschijnlijk acht. Dat neemt echter niet weg, dat er misschien wel andere gevallen te voorschijn kunnen komen. Met zekerheid geloof ik echter te mogen zeggen, dat in ons land Pieter van der Aa iets later voor het eerst op grote schaal met intekening ging werken. Ik sprak daarover in de bijlage, die aan hem is gewijd. Andere boekverkopers wierpen het hem min of meer als verwijt voor de voeten, dat hij met andermans geld zijn boeken uitgaf, maar volgden wel het voorbeeld, b.v. met de Biblia Critica. Het lijkt mij het beste bewijs, dat het hier toen nog niet tot een algemener gebruik was geworden. Jaloesie kan in dat verwijt ook een rol gespeeld hebben: het is waarschijnlijk dat Van der Aa hiermee de basis voor de enorme uitbreiding van zijn boekhandel legde. Voor ons belangrijk is vooral, dat hij om alle kwade geruchten te weerleggen in de boeken een berekening van de onkosten gaf, o.a. in de beide series Thesaurus. Dergelijke verantwoordingen vindt men lang niet

altijd in de werken, die bij intekening verschenen. Ik zelf kwam slechts enkele gevallen tegen.[120)]

Naast die verantwoordingen van de onkosten zijn er annex aan de intekening nog verschillende vormen van berichten van de uitgever van het werk. In de eerste plaats zijn het de advertenties in de kranten en tijdschriften. Ook daar wordt soms al eens verantwoording

van de prijzen per vel en plaat gegeven, zoals door Pieter Mortier in 1701 voor zijn Historie des Ouden en Nieuwen Testaments.[121] Uitvoeriger condities van intekening werden los en ook wel in de letterkundige tijdschriften verspreid, zoals de condities voor de intekening op de Cérémonies van Picart in 1721.[122] Ook daar kan men een enkel maal berekeningen aantreffen.

De bovengenoemde lijsten van intekenaren, waarvan er in Engeland al een uit 1617 bewaard bleef, ken ik hier pas voor de 18de eeuw. Men moet ze uiteraard in de boeken zelf vinden. Voor de boekhandel kunnen ze grote betekenis hebben, daar tussen de intekenaren ook de boekverkopers - vaak met het aantal exemplaren - vermeld staan. Ik denk b.v. aan de uitgaaf van het bekende werk van Sérionne over de Republiek bij Luzac in 1766, waar vrijwel uitsluitend boekverkopers, over geheel Europa en met de aantallen, worden genoemd.[123] Zo zal men omgekeerd ook inwoners van ons land op buitenlandse lijsten kunnen aantreffen. Het bovengenoemde artikel in The Library van 1974 vermeldt de intekening van Pierre Humbert voor grote aantallen van Franse uitgaven in Engeland.[124]

Hoe zo'n intekening verliep - soms zelfs sneller dan de condities hadden aangegeven - vertelde ik aan de hand van het archief Luchtmans over het bekende Grachtenboek van Bernardus Mourik van 1769, waarvan ook een exemplaar van de condities van intekening bewaard is.[125]

De intekening, waarbij de uitgever zich verbond na sluiting van de intekening, hetzij geen verdere exemplaren, hetzij alleen exemplaren tegen hoger prijs te verkopen, ging nogal eens gepaard met ongerechtigheden. Ik deelde daarover het een en ander mede naar aanleiding van het werk van Geerlof Suikers, dat de broers Wetstein voor het eerst in 1719 aankondigden.[126] Daarop zal ik nader ingaan in een artikel in de bundel Ondernemende Geschiedenis van 1977 ‘Gijsbert Tijssens' toneelstukken en het bedrog in de 18de eeuwse boekhandel’. De hoofdpersoon in die toneelstukken is de door mij uitvoerig behandelde boekverkoper Jacobus Lindenberg. Hier wil ik slechts meedelen, dat door Tijssens vermeld wordt, dat Jacobus Lindenberg ook loterijen van bijbels op touw zette. Dergelijke loterijen waren in de Republiek zeldzaam en werden in de provincie Holland in de 18de eeuw blijkbaar niet meer toegestaan. In Duitsland waren ze daarentegen tegelijk met de intekening een zeer omstreden verschijnsel, dat veel repercussies heeft opgewekt. In de Republiek is dat m.i. zeker veel minder het geval geweest.[127]

Hiermee wil ik deze losse opmerkingen over dit onderwerp beëindigen. Een goed overzicht van de intekening in ons land aan het einde van de 17de en in de 18de eeuw zal pas te geven zijn, wanneer daarvoor eerst het nodige materiaal in werkgroepen of dergelijke bijeengebracht is. Het resultaat zal zeker de moeite waard zijn. De toename van de intekening houdt namelijk nauw verband met de economisch ongunstige toestand in de boekhandel.

Usanties, afzet

In het vorige hoofdstuk bracht ik reeds even dit onderwerp ter sprake, d.w.z. de afzet als direct uitvloeisel van de onkostenberekening. Hier wil ik die afzet meer uit

algemeen oogpunt beschouwen. Het lijkt mij nuttig om een Duits oordeel uit de laatste periode aan te halen. In 1777 schrijft Pütter met gepaste trots over de moderne methoden, die zich vooral als gevolg van de bestrijding van de nadruk in zijn streek hebben ontwikkeld. In Leipzig hebben de boekverkopers alle boeken in hun winkels. Daartegenover stelt hij Holland,

Engeland, Frankrijk en Italië, waar de boekverkopers alleen in hun eigen boeken handelen, zodat iedereen die een boek wil hebben zelf de uitgever moet opsporen of andere boekverkopers vragen erom te schrijven, wanneer die het tenminste niet door ruil in bezit hebben gekregen.[128)]

In theorie had Pütter geen ongelijk, maar in feite had uiteraard elk land voor zich zelf een oplossing gevonden om in de boekhandel op de beste wijze een onderlinge communicatie te vestigen. De Duitse vorm van een Messe was bij uitstek geschikt geweest om op een moderner systeem van levering over te gaan. In de Republiek was ook wel eens van een dergelijke Messe sprake geweest. Bij moeilijkheden in het Amsterdamse gilde in 1674 wordt door de grote boekverkopers aangevoerd, dat de buitenbpekverkopers tevergeefs hebben geprobeerd, o.a. in 1657 en 1658, om in Amsterdam net zulke vergaderingen als in Frankfort gevestigd te krijgen. Burgemeester Cornelis de Graeff had hun verzoeken afgewezen en gezegd, dat ze maar naar de Beurs moesten gaan. De gildekeur had enige jaren later voorgoed een einde gemaakt aan dergelijke pogingen.[129)]

Hier zal ik trachten de belangrijkste onderdelen der organisatie van de verkoop, met voor zover mogelijk vermelding van het speciaal Hollandse karakter, in het kort te bespreken. Ik begin met het adverteren in de kranten. Als eerste middelpunt van het perswezen was Amsterdam in een bijzonder gunstige positie. Ik neem het standaardwerk van Dahl als basis voor mijn beschouwing.[130)] Wegens de onvolledigheid van het materiaal zijn uiteraard kleine rectificaties bij het vinden van ontbrekende exemplaren mogelijk. Zeker lijkt mij, dat Broer Jansz vooraan ging op Het gebied van het adverteren. Na twee jaar geeft zijn krant op 8-3 en 5-6-1621 de eerste maal vermeldingen van nieuwe uitgaven en wel zuiver als bericht, zonder vermelding van een boekverkoper of graveur. Op 9-4-1622 wordt ook als onderdeel van de tekst een kaart van het Stift Paderborn van Jodocus Hondius aangekondigd. Hetzelfde geldt voor een gedicht van Starter bij Jan Evertsz Cloppenburch op 7-2-1623. Op 27-7-1624 komt de eerste aparte advertentie, van Broer Jansz zelf samen met Jacob Pietersz Wachter van de West-Indische Spieghel van Inga. Cloppenburch komt dan op 10-8-1624 met een advertentie van zijn Emblemata ofte Sinnewerck... tot uytdruckinghe en verbeteringe van verscheyden feylen onser eeuwe, die ook apart van de tekst van de krant wordt opgenomen. Dat zal Broer Jansz voortaan steeds doen. Op dezelfde 10-8-1624 plaatst Cloppenburch deze advertentie ook in de krant van Jan van Hilten, waar het af te gaan op het werk van Dahl de eerste advertentie is, die hier nog gewoon als onderdeel van de tekst wordt geplaatst. Op 23-11-1624 adverteert Broer Jansz weer een eigen uitgaaf. Men vindt die niet bij Jan van Hilten. Claes Jansz Visscher, die naast Cloppenburch een grote adverteerder zal worden, doet dat echter in beide kranten. Op 31-8-1624 verschijnt zijn eerste advertentie van een kaart in de krant van Broer Jansz, op 19-10-1624 van de belegering van Breda. Op 21-12-1624 wordt een nieuwe kaart van de belegering van Breda bij Van Hilten geadverteerd, terwijl op 25-1-1625 een dergelijke advertentie weer bij Broer Jansz is te vinden. Ik besluit mijn verhaal met de eerste advertentie van buiten Amsterdam, van 11-1-1625: ‘In de Druckerije van Isaack Elzevier tot Leyden is gedruckt het Boeck de *Nieuwe Werelt* ofte beschrijvinghe van West-Indien, uyt veelderhande Schriften ende Aenteeckeningen van verscheyden natien bijeenversamelt *Door Joannes de Laet*, met noodige kaerten ende tafels voorsien’.

Over de betaling van de advertenties in de 18de eeuw zijn we precies ingelicht.[131)] Ik vraag mij af, of in de eerste periode ook al werd betaald of dat de uitgever de aankondiging meer als een bron van informatie beschouwde. Zelfs Broer Jansz had toen namelijk telkens weer exemplaren van zijn krant, waar een flinke ruimte niet werd bedrukt.

Zeker zal echter de betaling al vrij spoedig in zwang zijn gekomen.

Het adverteren neemt voor zover ik kon nagaan niet direct een grote vlucht.[132] Wanneer in 1672 de serie van de Amsterdamse Courant op het Gemeente Archief, zij het aanvankelijk nog met enige hiaten, begint, zijn er nog steeds exemplaren zonder advertenties tussen. Met 1690 verdwijnt dat eigenlijk en vijftig jaar later gaat men ook de marges dwars met advertenties bedrukken en er komen meer pagina's. Ook in de kranten van andere steden wordt geadverteerd. Verschillende kranten in vreemde talen, die in Amsterdam worden gedrukt, hebben een eigen op deze taal afgestemde advertentierubriek. De nieuw verschenen boeken, die als allereerste in de oudste kranten werden geadverteerd, blijven een van de belangrijkste onderdelen vormen.

Naast de advertenties in de kranten, die enige malen per week uitkwamen, komen er veel later ook de advertenties en literaire rubrieken in de tijdschriften, die in de Republiek in grote getale verschijnen. Uiteraard is de inhoud van beide meer gebonden aan de boekverkoper, die het tijdschrift uitgeeft, dan het geval is bij de kranten.

Waren wat kranten en tijdschriften betreft, de boekverkopers in de Republiek in een bijzonder gunstige positie, niet minder dan in andere landen maakten ze ook nog gebruik van andere vormen van bekendmaking van hun nieuwe uitgaven en ook hun winkelvoorraad. Ik verwijs hier naar Pollard, hoewel sedertdien uiteraard veel aanvullend materiaal is gepubliceerd. Daar vindt men echter een algemeen overzicht. De aankondigingen in verschillende soorten van nieuwe uitgaven zou ik nog willen uitbreiden met eerste vellen en titelpagina's, die vaak als zodanig werden verzonden, maar voor Pollard - zelfs indien bewaard - geen belangrijk materiaal vormden. Wat de losse catalogi betreft, wil ik nog opmerken dat die vaak ook dienden om geheel of gedeeltelijk af te drukken op de overgeschoten pagina's van het laatste vel van een nieuwe uitgaaf. Van de grotere catalogi, die wel op zich zelf staan, wil ik hier speciaal de verkoopscatalogus van Blaeu van 1659 noemen, omdat Hellinga in twee studies hierover niet alleen de bedoeling van Blaeu, maar ook de mogelijkheden voor de kopers nagaat en daarmee dus min of meer een antwoord op de probleemstelling van Pütter van ruim een eeuw later geeft.[133]

De bibliografische bijdragen van de Republiek, die uiteraard ook bij de afzet van belang konden zijn, waren niet van grote omvang of langer duur. Het heeft geen zin om hier op de vaak besproken uitgaven van Broer Jansz, Van Beughem en Abkoude-Arrenberg in te gaan.[134] Alleen de eerste is te vergelijken met de catalogi van de messen en de termcatalogues. Dat er behoefte bestond aan jaarlijkse publicaties toonde Scheurleer in zijn Almanak van 1761. Het bleef echter bij één almanak, zodat we alleen Scheurleer's lijst van al het hem bekende nieuw verschenene in 1760 hebben.[135] Ik verwijs verder naar het bekende werk van Archer Taylor en noem daarnaast ook het minder vaak genoemde boekje van L.-N. Malclès.

Adreslijsten van boekverkopers, nationaal en internationaal, waarover o.a. Barber publiceerde,[136] zijn hier niet van de pers gekomen. Ik neem aan, dat daaraan geen behoefte bestond. Slechts van het laatst van de 18de eeuw dateren de Amsterdamse adreslijsten van Geijsbeek, die ik uitvoerig besprak.

De boekverkopers hebben elkaar nodig voor de afzet van hun eigen uitgaven en zijn als gevolg daarvan zelfs gedwongen voortdurend met nieuwe uitgaven te komen om op de goedkoopste wijze de uitgaven van anderen in handen te krijgen. Ze zijn,

zoals Martin in het Frans zo duidelijk omschrijft, partenaires-concurrents. Een Nederlandse vertaling zou ik daarvan niet kunnen geven, wel wil ik hier nog in het kort iets over het verloop daarvan

meedelen. Het is ondoenlijk om vast te stellen hoelang en in welke mate het oorspronkelijke ruilen van vel tegen vel in stand bleef. Vermoedelijk was dat langer dan men dacht, anders had Van der Aa de debacle van Daniel Elsevier niet kunnen toeschrijven aan dit ruilen van vel tegen vel en wel zijn goede drukken tegen slechte van anderen.[137] Die ruilhandel is hier de gehele 18de eeuw door in wezen gebleven, zij het niet meer in de vorm van vel tegen vel. De verschillende mogelijkheden vindt men in het boekverkoperscontract van 1710 in art. 3, een verbod om van nadrukkers boeken te mogen aannemen 'direct, noch indirect, hetzij in change, of op reekening, of in geld, of onder wat pretext het mag zijn'.[138] Die 'change' was toen zeker geen ruil van vel tegen vel meer, maar een ruil waarbij men de boeken naar kwaliteit en omvang schatte en daarnaar berekende, maar in doorsnee wel gelijkwaardige boeken leverde en ontving voor één zelfde bedrag. De tweede vorm, leveren 'op rekening', verschilde wat zijn uitwerking betreft niet van de change. Slechts de gelijktijdigheid ontbrak hier aan de handeling, wat uiteraard het zaken doen zeer vergemakkelijkte. De tijdsduur, die verliep tussen twee afrekeningen, kon zeer verschillend zijn. Ook de derde vorm, het aannemen van boeken 'in geld', wat bij bepaalde om een of andere reden gezochte boeken geschiedde, werd in geval van een rekening-courant daarop verrekend. Dit waren in 1710 de drie belangrijkste vormen van leveren van boeken. 'Onder wat pretext' houdt echter in, dat er nog andere vormen waren. Blijkens de boekverkopersboeken van Luchtmans kwam toen zeker de commissiehandel al heel veel voor. De zichtzendingen of zendingen à novitate, die men òf direct moest terugsturen òf behouden, vindt men er pas later en niet in zulke omvang vermeld.

Het was een langzaam gegroeid, ingewikkeld systeem, vooral voor een land, waar in zoveel belangrijke boekverkopers vlak naast elkaar werkten, zij het in dezelfde, zij het in een naburige stad. De administratie van Luchtmans was nog niets vergeleken bij die van Daniel Elsevier, waarvan we na zijn dood door zijn inventaris een oppervlakkig idee krijgen. Wat het buitenland betrof, werd niet afgeweken van dit systeem. Slechts kan men constateren, dat waar mogelijk bij voorkeur zuivere changezaken werden gedaan.

Doordat de interne binnenlandse boekhandel nog grotendeels gebaseerd was op een veredeld ruilsysteem, konden de kleinere boekverkopers slecht aan hun trekken komen. Tenzij wegens de hoge prijzen, tenzij wegens weigering om te leveren of - een tussenvorm - wegens het berekenen van lagere prijzen bij de afname van grotere aantallen, konden die kleinere boekverkopers vele belangrijke uitgaven niet in hun bezit krijgen.[139] Hun boeken werden meestal alleen in commissie aangenomen door de grotere boekverkopers en vaak geheel of voor het grootste deel geretourneerd. Bij Luchtmans ziet men de gehele eeuw door, dat de afrekeningen met hen eigenlijk altijd neerkomen op een flinke contante betaling van hun kant.

In het systeem kwamen weinig veranderingen. Tevergeefs probeerde ik aan de hand van het moderne woord *uitgever* te achterhalen, wanneer de scheiding tussen de boekverkoper en de uitgever ontstond.[140] Wanneer Johannes Allart in 1812 van Amsterdam naar Den Haag verhuist en op 14 april een circulaire rondzend met het bericht, dat hij voort zal gaan met drukken en uitgeven, maar niet met de boekhandel, wordt dat woord uitgever zelfs nog niet genoemd.[141] Het is het eerste voorbeeld, dat ik kan geven van een nieuwe ontwikkeling in de boekhandel.

Uiteraard bestonden er overal onderlinge contacten tussen de boekverkopers, waarbij de regeling van de afzet een belangrijk onderdeel was. Op meer officiële basis hielden daar ook de gilden van de verschillende steden zich mee bezig. Van een onderling contact tussen de

boekverkopersgilden in die verschillende steden is voor zover na te gaan nooit sprake geweest op dit gebied. Ondenkbaar was het volstrekt niet geweest; getuige daarvan is de bekende zogenaamde droogscheerderssynode van de lakenbereidersgilden.[142] Toch was er in één vorm wel een algemeen contact op officieuser basis. In mijn bijlage IV beschreef ik de tot nog toe weinig bekende ontwikkeling van het veilingwezen voor zover de boekhandel betreft. Een poging om ook nieuwe boeken in vellen te veilen vond in 1608 in Leiden tegenwerking en naar ik aanneem is hiervan op openbare veilingen nooit meer sprake geweest.[143] De veilingen van gebonden boeken van boekverkopers, die gestorven waren of uitscheidden, en van bibliotheken zijn voor de algemene afzet niet van grote betekenis geweest. Geheel anders staat het echter met de veilingen onder de boekverkopers. De eerste grote veiling was die van Cornelis Claesz' weduwe in mei 1610. Daar werd de basis gelegd voor de termijnbetalingen, die later de gehele boekhandel zouden beheersen. In 1681 op de veiling van Elsevier worden de voorwaarden door de grote Amsterdamse boekverkopers opgesteld. Dan is men in tegenstelling tot de vroegere veilingen al zover, dat alleen boekverkopers worden toegelaten op de veiling van het ongebonden goed. Die voorwaarden blijven de gehele 18de eeuw gehandhaafd. De veilingen onder de boekverkopers zullen het bindende element tussen de grote boekverkopers van de verschillende steden van Holland en Utrecht worden, waar ook van allerlei andere zaken kunnen worden afgedaan.

Om tenslotte nog tot de verkoop aan particulieren te komen, ook die geschiedde door de boekverkoper-uitgever in de eerste plaats zelf voor zover dat mogelijk was. Vermoedelijk was dat in de 17de eeuw nog veel internationaler geregeld dan in de 18de eeuw, althans wanneer men afgaat op de studentenboeken van Elsevier,[144] die misschien wel de grootste maar zeker niet de enige geweest zal zijn met zo'n klantenkring, en de geheel gelijksoortige particulierenboeken van Luchtmans uit de 18de eeuw, waar men in feite geen buitenlanders meer tegenkomt. Het betreft allen kopers, die een rekening hadden; kopers in de winkel zelf of van een enkel boek onttrekken zich vrijwel geheel aan onze waarneming. In Bijlage I gaf ik enkele voorbeelden van de prijzen voor particulieren en in de index vindt men er ook iets over.[145] Ik geloof niet, dat het zin heeft dit hier nog uit te breiden. Wel wil ik er op wijzen, dat m.i. de compagnieën zeer uniformiserend werkten door aan de deelgenoten vaak minimum prijzen, zowel voor de boekverkopers als voor particulieren voor te schrijven. Als enkel voorbeeld noem ik de Dictionnaire van Bayle, met in 1720 een minimum van / 54. - voor boekverkopers en van *f* 60. - voor particulieren.[146] De boeken waren door de hoge papierprijzen voor onze begrippen duur.

In de Republiek was men lang geheimzinnig over de beide soorten prijzen, wat de particulieren betreft vermoedelijk omdat men zich niet wilde vastleggen. Wanneer in de Franse catalogi allang prijzen worden genoemd, gebeurt dat bij ons nog niet, zoals men kan zien bij een aantal uitgaven, die ik in deel II behandelde.[147] Daarin komt echter verandering in het tweede kwart van de 18de eeuw en daarover zal ik iets meer vertellen.

Uiteraard was het iedere boekverkoper geoorloofd geweest wel een persoonlijke prijs voor de consument te noemen, ook in een advertentie of aankondiging. Het bleef echter uitzondering. Op grond van de Boekzaal en de Amsterdamse Courant tussen 1725 en 1750 meen ik te kunnen zeggen, dat dat in deze periode zich wijzigde.

In 1725 wordt nog niet met prijzen geadverteerd, in 1750 wel. Natuurlijk bleven er uitzonderingen op de regel. De firma Luchtmans b.v. blijft uit deftigheid(?) voortgaan vrijwel nooit prijzen te noemen. Die vermelding van de prijzen voor de afzet aan particulieren werd mogelijk, omdat er steeds meer uniformiteit in was gekomen.

Het is begrijpelijk, dat er dan ook meer algemene belangstelling voor ontstaat en ongeveer gelijktijdig zijn drie boekverkopers met een speciale uitgaaf, waarin ook prijzen worden gegeven, gekomen. Wegens het inzicht, dat ze geven in de boekhandel, zal ik er hier iets nader op ingaan.

Als eerste kwam Nicolaas Goetzee in Gorkum of Gorinchem met een Naamlijst van de uitgaven van 1740 in het voorjaar van 1741.[148)] Hij gaf voornamelijk uitgaven in het Nederlands, maar ook enkele in het Latijn en Frans in een volgorde, waaraan alle systematiek ontbreekt, met de prijzen voor de particulieren. Hij kondigde aan daarmee voort te zullen gaan, maar het bleef bij één boekje, hoewel hij zelf pas in 1750 of 1751 stierf: al sedert 1725 had hij contact met Luchtmans en daar vindt men in het archief dus heel wat over hem; de weduwe zette de zaak voort.

Als tweede komt de Amsterdamse boekverkoper Gerrit Noordbeek in de herfst van dat jaar met een Naam-rol. Hij was 1 januari 1712 in de Oude Kerk gedoopt als zoon van de kleermaker Arnout Noorbeeck, die geboren was in Bentheim, en Margarita Sloot. Gerrit bleef ongetrouwd, werd op 13 sept. 1728 als leerling ingeschreven - helaas zonder vermelding van meester - en op 23 april 1736 als lid van het gilde. Hij vestigde zich in de Sint Annendwarsstraat en bleef daar tot zijn dood in 1759 wonen. Op 3 april werd hij in de Oude Kerk begraven, na in de derde klasse te zijn aangegeven. Hij was een kleine boekverkoper en de contacten met Luchtmans zijn in tegenstelling tot die van Goetzee zeer onregelmatig en van geringe omvang. In 1737 gaf hij samen met Bernardus Mourik, die in 1734 gildelid was geworden een Naam-rol der godgeleerde schrijvers... door G.K.T.S. uit. Het boekje had veel succes en moest al gauw herdrukt worden. In de herfst van 1741 kwam Noordbeek met zijn eigen Naam-rol van veele Nederduytsche boeken, waarvan hij de gangbare prijzen onder de boekverkopers gaf.[149)] Waarom hij dat deed blijkt niet; misschien omdat hij iets anders als Goetzee wilde geven. In tegenstelling tot de rommelige uitgaaf van Goetzee was die van Noordbeek keurig en precies alphabetisch op duur schrijfpapier om nog te kunnen toevoegen, dus een werkelijke basis voor een boekverkoper. Hij beperkte zich niet tot onlangs verschenen boeken, maar gaf zelfs 17de eeuwse uitgaven, die nog verkrijgbaar waren. Voor de tweede druk van hun Naam-rol hadden Mourik en Noordbeek in april 1738 privilege van de Staten gekregen (voor de eerste alleen privilege van de burgemeesteren van Amsterdam) en voor deze nieuwe Naam-rol diende Noordbeek weer een rekwest in. Op 18 september 1741 gaven overlieden hun vernietigend advies aan burgemeesteren: een dergelijke publicatie met de boekverkopersprijzen zou de ruine van de boekhandel betekenen door de onrust, die er door zou worden gezaaid. Zelfs gingen overlieden nog verder en vroegen burgemeesteren om de uitgaaf te verbieden; zelf hadden ze geprobeerd Noordbeek er af te brengen en hem aangeboden alle onkosten te vergoeden, maar hij was doorgegaan en verkocht zijn boekje nu zonder titelblad. Noordbeek kreeg geen privilege, maar het verbod kwam evenmin.

In zijn interessante voorwoord, dat met titelblad inderdaad pas later werd rondgezonden om moeilijkheden te vermijden, zet Noordbeek uiteen, dat het boekje uitsluitend voor boekverkopers en hun leerlingen is bedoeld en dat hij daarom de exemplaren nummert en aan ieder er maar één verkoopt.[150)] Hij geeft verder verschillende practische wenken, o.a. over de prijsverhogingen na de verkoop van copierechten en voor eventueel ingenaaide exemplaren. Zelf wijst hij al op de

tekortkomingen van zijn werkje door de aard van zijn boekhandel: Men vindt er voornamelijk theologische, historische en poëtische uitgaven en reisbeschrijvingen, weinig rechtsgeleerde en medicijnse. Ondanks alles was hij nog vast

besloten verder te gaan.

Dat dat niet gebeurde vond zijn oorzaak niet in Amsterdam, maar in Leiden. Het is in feite alweer Pieter van der Aa, reeds jaren overleden, die daar een spaak in het wiel stak. Johannes van Abkoude had als leerling bij Van der Aa in zijn vrije tijd diens 'bijzondere naamregisters van allerhande boeken in alle faculteyten en taalen' mogen bestuderen en had dat werk, nadat hij zich in 1726 zelfstandig had gevestigd, voortgezet. Dit vertelt Abkoude in zijn Voorreden van het Naam register of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640 tot 1741 zijn uytgekomen, dat in 1743 als deel I bij hemzelf in de Kloksteeg in Leiden verscheen.[151)] Hij geeft daar een uitvoerige uiteenzetting over zijn werk en beschrijft zijn contacten met Mourik en Noordbeek en met Goetzee over hun werken.[152)] Hij deelt mede, dat hij hetzelfde als voor Nederlandse zal gaan doen voor Latijnse en Franse werken: voor particulieren zal dit ook bijzonder nuttig zijn, omdat ze op aucties vaak meer betalen dan de winkelprijs bedraagt. Goetzee was hem steeds vijandig gebleven, maar Noordbeek had tenslotte in hem zijn meerdere erkend.

Dit alles schreef Abkoude in zijn Voorreden, die gedateerd is 'uyt mijn boekwinkel 1 april 1743'. Op de lijst van intekenaren van 9 p. komt inderdaad ook Gerrit Noordbeek met 1 exemplaar voor. Over de vele vervolgen met ingewikkelde aanduidingen op de titelpagina's zal ik kort zijn. Abkoude verhuisde blijkbaar al spoedig naar Nieuwkoop, want daar is zijn Inleiding van 9 augustus 1745 voor het Eerste deel IIIde stuk geschreven, dat bij Samuel Genet in Leiden verscheen.[153)] Daarin vertelt hij o.a., dat hij veel aanmerkingen had gekregen wegens zijn publicatie van prijzen. Dat waren net als bij Goetzee de prijzen voor de gewone kopers, maar opgaaf daarvan werd zelfs toen nog niet algemeen als wenselijk ervaren. Ook deelt hij daar mede, dat hij zijn Latijnse boeken voorlopig opzij heeft gelegd wegens de enorme aantallen Nederlandse boeken, die hij nog bewerken moet. In een Inleiding van 11 juli 1756, net als alle andere te Nieuwkoop geschreven, bericht hij, dat zijn Index omnium librorum latinorum van 1620-1753 in 4 folio delen van ruim 1300 p. kan worden gedrukt, maar dat hij geen uitgever heeft, en dat hij zich nu aan een lijst van portretten zal gaan wijden.[154)] Intussen bewerkte hij tot en met 1761 zijn Nederduytsche boeken. Na zijn dood werd in 1769 het copierecht van zijn Naamregister door Reinier Arrenberg in Rotterdam verworven, die in 1773 met zijn Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken, dat over de jaren 1600-1771 liep, kwam, waarvoor hij op 19 december 1769 privilege had verkregen.

Daar Arrenberg zijn eigen gegevens met die van Abkoude dooreen mengde, heeft zijn werk voor de geschiedenis van de boekhandel niet veel betekenis. De uitgaven van Goetzee, Noordkerk en de eerste van Abkoude bieden samen met de boekverkopers- en particulierenboeken van Luchtmans een unieke momentopname voor de boekhandel van de Republiek. Duidelijk blijkt, dat de commissiehandel of à novitate handel, waarbij men de niet verkochte exemplaren kon teruggeven aan de uitgevers, toen al overheersend was. Uit het voorgaande neem ik aan, dat dit in het tweede kwart van de eeuw zo was gegroeid. De uitgever van het boek maakte bij verkoop een grote winst, de boekverkoper, die het doorverkocht een kleine. Gehandeld werd uiteraard het meest in recente uitgaven, maar er waren daarnaast toch ook nog vele oude - zelfs 17de eeuwse - uitgaven, die een vaste boekverkopersprijs hadden.[155)]

Een volgende lijst, die ook alweer tot één exemplaar beperkt bleef, vindt men achterin de almanak, die Scheurleer uitgaf in 1761. Daar geeft hij een lijst van boeken, die in 1760 zijn verschenen, met de gewone verkoopsprijzen. Uiteraard is deze lijst in verband met zijn

boekhandel in tegenstelling tot die van Goetzee speciaal op uitgaven in vreemde talen gebaseerd. Vrij vaak is het Scheurleer niet mogelijk de prijs te vermelden.[156)]

Tenslotte wil ik nog enkele woorden wijden aan de onderneming van de Amsterdamse boekverkoper Hermanus de Wit, die op 6 mei 1736 in de Noorderkerk was gedoopt als zoon van de stratenmaker Abraham de Wit en Sara Halboer. Hij trouwde in 1757 met Maria van Heun, de dochter van de boekverkoper Jacobus van Heun, kort nadat hij op 29 augustus lid van het gilde was geworden op zijn geboren burgerceel van 10 sept. 1756. Op 22 juni 1770 werd Hermanus de Wit in de Nieuwe Kerk begraven en zijn weduwe ging al op 22 maart 1771 in ondertrouw met Hendrik Gartman. Die was op 5 nov. 1747 in de Westerkerk gedoopt en de weduwe op 14 nov. 1734 in diezelfde kerk. Het lijkt mij, dat Gartman dus zeker leerling en knecht bij de overledene was geweest. Hij zou van 12 nov. 1771 - de datum van zijn lidmaatschap van het gilde - tot zijn dood op 12 juni 1819 de boekhandel voortzetten.

Hermanus de Wit kwam in 1760 de eerste maal met zijn Naam-Register van vooral Nederlandse, maar toch ook van enkele Latijnse en Franse boeken. Hij gaf telkens een nieuw deeltje en bundelde die per zes stukken, voorzien met een index. Deel I liep van aug. 1760-aug. 1761, deel II van nov. 1761-nov. 1762 en deel III van mei 1763-aug. 1766. Wat hij te koop aanbood, bestond vermoedelijk telkens uit een of meer exemplaren van meestal oudere werken; hele recente vindt men er niet bij. Maar vele van die oudere werken waren in de boekhandel nog normaal te koop en stellig bood hij zijn exemplaren blijkens zijn betiteling ‘goedkoop pryzen’ onder de toen al vaste boekhandelsprijs aan. Er ontstond in het gilde geweldig verzet daartegen[157)] en blijkens de notulen van 27 oktober 1760 ontboden overlieden Hermanus de Wit en werden ‘de swarigheeden en gevolgen dezer zaak aan hem voorgestelt, en wijders ernstig geraaden en gerecommandeert zulx voortaan na te laaten’. Hij betoogt echter, dat hij niet in strijd met een van de keuren handelt. Na overleg met oud-overlieden worden praeses en vice-praeses naar burgemeesteren afgevaardigd. De Wit zelf wordt eveneens gehoord en burgemeesteren zijn ook van mening, ‘dat het drucken ende uitgeeven dezer catalogussen van boeken met prijsen een refractie was in de commercie der boeknegotie, en tot nadeel van de gilde en gildebroeders was streckende’ en burgemeesteren verbieden hem ermee voort te gaan. De Wit gaat echter kalm door en blijkbaar klagen overlieden weer, want in maart 1761 worden ze door burgemeesteren ontboden om hierover te spreken. Ditmaal weten ze niet meer te verkrijgen dan dat De Wit de catalogi voortaan moet laten examineren ‘en zig verder te wagten om 't bij forme van publicque verkoopingen te doen, gelijk hij 't tot hier toe gepractizeert had’. Nog in maart moet die examinatie plaats vinden, maar als blijkt dat De Wit de gedrukte catalogus al verzonden heeft en dat overlieden geen tijd blijft voor examinatie, sturen ze hem weg met het mismoedige besluit om bij tijd en wijle burgemeesteren hiervan bericht te geven.

De vermelding van publieke verkoping wekt de indruk, dat De Wit net als Neaulme later in Berlijn de kopers gelegenheid gaf ondanks de prijzen elkaar te overbieden.[158)] Bewijs daarvan vond ik echter niet, ook niet op de bekende prent van 1763 die Vinkeles voor de catalogus maakte. Op een andere wijze is de bovengenoemde passage ‘bij forme van publicque verkoopingen’ m.i. echter niet uit te leggen.

De bundeling van de catalogi in drie delen vond blijkens het toen geschreven voorwoord ruim acht jaar na het verschijnen van de eerste catalogus plaats, dus

vermoedelijk herfst 1768 of begin 1769. Het is dus wel zeker, dat er na aug. 1766 geen meer zijn verschenen. Wat de reden was, blijkt niet. Verdere inmenging van overlieden acht ik onwaarschijnlijk. Vermoe-

delijk zal hetzij gebrek aan voorraad, hetzij gebrek aan belangstelling bij het publiek een rol hebben gespeeld. De Wit's opvolger Gartman is er zeker nooit meer aan begonnen. Zo blijven deze 18 catalogi, die zoveel opschudding in het gilde veroorzaakten, als een duidelijk beeld van de toen nog geheel gemengde handel in het uitverkochte en het nog voorradige boek. De scheiding van antikwariaat en boekhandel ging zich in de loop van de 18de eeuw aarzelend vormen en pas aan het einde van de eeuw ziet men de eerste werkelijke antikwaar in de persoon van Pieter van Damme optreden.[159)]

Klachten over winkelvoorraden, die zich in steeds grotere mate ophoopten, zoals dat in Duitsland het geval was, kwam ik hier niet tegen. Ik neem aan, dat op dit gebied de ontwikkeling van het systeem van verkopingen een gunstige rol had gespeeld.[160)]

Usanties, kapitaal

In feite had dit hoofdstuk vooraan moeten staan. In verband met verwijzingen leek het mij echter beter om met deze opmerkingen over het benodigd kapitaal voor de uitgaven pas aan het einde van dit overzicht te komen. Martin stelt in zijn algemene beschouwing over dit onderwerp, dat drukkerij en boekhandel van de Westerse wereld voortgekomen zijn uit het kapitalisme, dat van het boek koopwaar maakte, en dat China en Korea, waar de boekdrukkunst al eerder was uitgevonden een tegengestelde ontwikkeling zagen.[161)] Het lijkt mij echter, dat andere factoren in deze laatste landen een grotere rol speelden, zoals staatstoezicht en het gecompliceerde Chinese schrift.[162)] Sombart en vooral ook Bücher wezen erop, dat de oorspronkelijk kapitalistische vorm met zijn 'Verleger' al spoedig plaats maakte voor een niet kapitalistische productievorm.[163)] Zij spreken beiden speciaal over Duitsland, maar hetzelfde gaat ook op voor de naburige landen. Het systeem, dat bij de weinige uitgaven van het midden der 15de eeuw nog mogelijk was geweest, werd al gauw verlaten, omdat het boek nu eenmaal geen gewone eenvoudige koopwaar was. Ik kan hier niet uitvoeriger op ingaan, maar beveel aan belangstellenden Bücher's studie aan. Na 75 jaar geeft zijn theoretisch betoog, geschreven ter verdediging van het toen belaagde klantenrabat, nog steeds een zeer verhelderende kijk op de ontwikkeling. Wat de Republiek betreft, zal men een enkel maal - het komt nog ter sprake - iets opmerken van een poging tot meer kapitalistische vormgeving van uitgeverij en boekhandel, maar veel verder dan een poging kwam het niet. Voor de Republiek wil ik een onderscheid maken tussen twee soorten van boeken. De eerste wil ik met *koopwaar* aanduiden, voor de tweede het woord *boeken* gebruiken.

Koopwaar

De koopwaar wordt hier voor het buitenland gedrukt en in zijn geheel of althans in grote hoeveelheden tegelijk door de producenten geleverd. Over de uiteindelijke detailafzet hebben de producenten zich niet te bekommeren. Ik doel op de meermalen door mij genoemde drie belangrijke categorieën van kerkgoed. In chronologische volgorde zijn dat de Engelse bijbels,[164)] die reeds uit het begin der 17de eeuw

dateerden, de rooms-katholieke kerkboeken,[165] die hier in ieder geval al in 1626 werden gedrukt en de joodse equivalenten daarvan, die vlak daarna met het optreden van Menasseh ben Israel een aanvang namen.[166] Ze bleven alle drie van betekenis tot in de 18de eeuw. Het is niet mogelijk hier nader op in te gaan. Wel wil ik enkele akten noemen, die dat karakter van koopwaar duidelijk tonen. Men vindt in

1644 een ruil van Engelse bijbels tegen textiel, in 1683 de toestemming om joodse Hoogduitse bijbels te ruilen te Dantzig tegen zeer uiteenlopende producten als o.a. leer en masten.[167] Voor rooms-katholieke kerkboeken kan ik zo'n voorbeeld niet geven. De geschiedenis van de vervaardiging en de afzet daarvan is dan ook veel meer in het duister gehuld dan die van de beide andere producten.

De kapitaalsverstrekking op deze gebieden speelde zich uiteraard geheel af naast die van de gewone boekhandel. Zelfs wanneer de verhalen over omvang van de oplagen en de grote hoeveelheid daarvan overdreven zijn, moeten de investeringen hierin toch nog heel groot zijn geweest. Wat de Engelse bijbels betreft, ligt het in mijn bedoeling nog een uitvoerig artikel te schrijven voor Quaerendo om daar alle verspreide gegevens naast elkaar te zetten. Ik heb de indruk, dat aanvankelijk het geinvesteerde geld uit Engeland kwam en dat daarin geleidelijk wijziging optrad. Merkwaardig is, dat de joodse drukker Athias, die begon met zijn eigen Joodse kerkboeken, al in 1661 zich ook voor de Engelse bijbels blijkt te interesseren.[168] Aangezien het afzetgebied geheel verschillend was, zoek ik de combinatie eerder bij de kapitaalsverstrekking, waarover zo dadelijk meer. Zeker is voor de Engelse bijbels, dat in het laatste kwart van de 17de eeuw alles in één hand komt, en wel van de combinatie van de rooms-katholieke weduwe Schippers en van de joodse Athias en dat dan allang met eigen geld wordt gewerkt, d.w.z. van de weduwe Schippers, die meestal direct naar Engeland levert. De productie van de rooms-katholieke kerkboeken was voor zover thans bekend al van het begin af in handen van kapitaalkrachtiger Protestanten. Willem Jansz Blaeu vond ik als eerste vermeld. Over de financiering van zijn bedrijf is niets bekend. Een volgende generatie, net zoals de voortzetters, de compagnie van Blaeu, zullen zeker zelf het nodige geld hierin hebben kunnen investeren. Hetzelfde geldt voor de familie Huguetan, die uit Lyon deze tak van de handel overbracht naar Amsterdam en van 1686 tot ± 1705 daarin werkzaam was. Uiteraard waren er ook kleinere ondernemingen op dit gebied. Een ervan, waarbij H.A. van der Marck de geldschieter was, beschreef ik uitvoerig onder de uitgaven van De Lorme.[169] Of na de likwidatie van de compagnie van Blaeu in 1706 nog veel op dit gebied in Amsterdam geschiedde, durf ik niet te zeggen.

Wat de Joodse boeken betreft, constateert men niet een dergelijke concentratie als bij de beide vorige categoriëen. Van 18 maart 1626 dateert het contract voor notaris Sibrant Cornelisz tussen Manuel Dias Soeiro en Nicolas Briot, waarbij de laatste aanneemt Hebreeuwse letters te leveren, de eerste leverantie over zes weken. De opdrachtgever was Menasseh ben Israel, die zijn alias gebruikte! De eerste uitgaaf verscheen nog in 1626. Er zijn wel verdere sporen, o.a. een boek van hem op de Frankforter Messe van 1634,[170] maar pas van 1636 dateert de oudst bekende akte omtrent zijn drukken voor het buitenland. Op 15 februari 1636 sluit rabbi Juda Cohen, die te Dornum woont en tekent in Hebreeuwse letters Juda ben Midrri Isaak Cohen, met hem een contract voor not. Baddel over het drukken van Hebreeuwse gebedenboeken.[171] Getuigen zijn Jacob bar Juda Cohen en Moses bar Abraham, beiden te Norden woonachtig. Van beide zijden is men blijkbaar bevreesd voor de financiële draagkracht van de andere en Jonas en Ephraim Abravanel, de zwagers van Menasseh, staan borg voor hem. Voor zover uit de beschadigde akte is na te gaan, neemt hij zelf financieel geen deel in deze onderneming. Dat is twee jaar later anders gesteld. Op 5 maart 1638 doet notaris Venturin namens Menasseh insinuatie

aan Sr. Lopo de Luna Montalto, dat deze zich niet houdt aan het contract van 6 maanden eerder over het drukken van de Pentateuch, 5/6 voor zijn rekening en 1/6 voor Menasseh, geen papier koopt etc. Van 12 maart 1638 dateert het contract voor not. Nicolaas Jacobs tussen Menasseh en de bovenge-

noemde rabbi Juda Cohen over het drukken van hetzelfde werk, 3/4 voor rekening van Juda en 1/4 van Menasseh. Weer zijn Jonas en Ephraim Abravanel borgen voor hun zwager. Ditmaal worden ook bepalingen over de gemeenschappelijke en aparte verkoop in de akte gemaakt. Juda moet de eerste voorschotten doen en het papier kopen van Elias Tael. Op 8 april 1639 wordt voor not. van Zwieten een contract opgemaakt tussen Salomon Lievens en Jacob Lievens, die tekenen als Salomon Lewens Behemer (alsz Bain?) in Duitse en Jacob bar Noah Juda Cohen in Hebreeuwse letters. De laatste is stellig identiek met de getuige uit Norden in 1636. Zij lieten alweer een Pentateuch drukken bij Menasseh, maar zolang Salomon het voorgeschoten geld niet terug heeft gekregen in de vorm van wisselbrieven uit Polen, zal de voorraad in Amsterdam bij Elias Tael in de Vergulde Bril in de Warmoesstraat blijven berusten. Het lijkt, of de papierleverancier hier toch iets meer belangen bij de uitgaaf had dan gebruikelijk. Daarom laat ik enkele bijzonderheden over hem volgen. Hij was geboortig van Delft, sedert 1616 in Amsterdam gevestigd en trouwde daar, 26 jaar oud, in 1623. We vinden hem als koopman op allerlei gebied, niet speciaal papier. Op 28 oktober 1673 werd hij in de Oude Kerk begraven van uit het huis Warmoesstraat 109, dat vererfde in de familie van zijn dochter Margaretha, die in het jaar 1677 trouwde met Pieter Haack van Hoven.

Is Elias Tael belangrijk als eerste geinteresseerde in de handel in Hebreeuwse boeken van niet Joodse huize, later komen er talrijke dergelijke personen. De eerste echte geldschieters vond ik in de personen van de doopsgezinde kooplieden Arent Dircks Bosch en Ameldonck Leeuw, die bij contract voor notaris van Loosdrecht 7 november 1645 met Menasseh precies overeenkwamen, hoe hij een Hebreeuwse Mishnayot voor hen zou drukken en afzetten.[172)] Er zijn ook later nog veel doopsgezinde kooplieden bij de handel in de Hebreeuwse boeken als geldschieters betrokken.

Ik beperk mij hier verder tot het noemen van enkele namen. Voor de beroemde Athias verwijs ik naar de gegevens, die ik over Christoffel van Gangelt en Joseph Deutz daaromtrent publiceerde.[173)] Zij behoorden sedert 1662 stellig tot zijn grootste geldschieters. Bij andere Joodse drukkers trad Willem Blaeu, die zich uit de eigen familiedrukkerij terugtrok, als zodanig in ieder geval al in 1676 op.[174)] Merkwaardig is de onderneming van de Engelse boekverkoopster Abigael May, weduwe Steven Swart, die op 9 april 1685 voor notaris Tixerandet een contract sloot met David Tartas over het drukken van een Joods gebedenboek, waarvoor zij begon al het geld voor te schieten.[175)] Hier was alweer de combinatie van het laten drukken van Engelse bijbels en van Joodse kerkelijke uitgaven, net als bij Athias maar hier omgekeerd.

Er zou verder nog een reeks van namen te geven zijn, maar ik ga over naar de 18de eeuw en noem daar als voornaamsten van de Joodse deelnemers de familie Proops, die in dit boek meermalen ter sprake komt. In hoeverre zij zelf over kapitaal beschikten, kan ik niet zeggen. Er zijn naast hen echter ook kleineren, die met Hebreeuwse uitgaven kwamen en vaak in ongunstige financiële toestand verkeerden. Zo hoop ik nog eens de geschiedenis te schrijven van de verkoop van boeken, waartoe op 30-8-1730 fiat werd gegeven aan Christiaan van Eeghen, wiens schoonfamilie ze als onderpand had gekregen voor een lening van *f* 1954. - aan Isaac Cordova, boekdrukker.[176)]

Net als de Engelse bijbels namen ook de Joodse kerkboeken in de loop van de 18de eeuw in betekenis af en verloopt de productie in de tweede helft van deze eeuw geheel.

Naast deze drie categorieën van uitgaven, die ik als koopwaar heb omschreven, zou men uiteraard nog speciale uitgaven, hier gedrukt en voor het buitenland bestemd, kunnen

noemen. Ik aarzel echter deze in te delen bij de koopwaar. Of het buitenland gaf zelf de opdracht en het geld, dat benodigd was kwam van daar, of het initiatief ging van de Republiek uit, maar dan toch steeds ook in nauw overleg met de buitenlandse boekhandel. In beide gevallen ontbreekt het grotere verband in de afzet, dat bij de drie vorige categorieën kon worden geconstateerd.

Boeken

Het uitgeven van het gewone boek, al of niet voor afzet in de Republiek zelf of daarbuiten bestemd, vormde een vaak riskante onderneming en een belangrijke vraag is, vanwaar in het algemeen het benodigde kapitaal kwam.

Als eerste van de geldschieters moeten de papierkopers genoemd worden, die niet alleen in de vorm van termijnbetalingen geld voorschoten, maar ook op allerlei andere wijzen bij de boekhandel betrokken waren op financieel gebied, direct en indirect. Ik hoef hier niet nader op in te gaan, daar ik reeds tal van voorbeelden gaf in mijn overzicht van papierkopers te Amsterdam uit de periode 1680-1725 en hiervóór ook nog bijzonderheden gaf over enkele bijzondere gevallen als Van Lockhorst en Verduyn. Bij die eerste familie ziet het er een ogenblik naar uit, dat deze in het eerste kwart van de 17de eeuw een belangrijk deel van uitgeverij-boekhandel onder haar contrôle zal krijgen. Dat dit niet van langere duur was, kwam stellig uit de aard van het boek voort, dat in zijn gewone vorm geen koopwaar kon zijn.

Daarnaast vindt men onder de geldschieters nogal eens kooplieden, die niet bij de papierhandel betrokken waren. Vrijwel altijd bleek mij echter, wanneer ik een nader onderzoek instelde, dat hetzij liefhebberij voor boeken, hetzij familierelaties een rol speelden. Zelfs wanneer dit in de archieven niet op te sporen is, kan dat uiteraard toch nog het geval zijn geweest. Als voorbeeld noem ik hier leningen van Pieter d'Espar of Despar. Na een Indische carrière trouwde hij als weduwnaar van Anna van Gogh in 1751 met Susanna Maria Chatelain, dochter van Ds Isaac Samuel Chatelain. Hoe hij enige maanden later aan haar oom Zacharias voor één jaar *f* 20000. - leende, beschreef ik onder diens geschiedenis. Die was niet in staat terug te betalen en na zijn dood zijn erfgenamen evenmin. Toen werd wel de rente van 3½% naar 4% opgetrokken in een nieuwe obligatie van 15-3-1755 voor not. de Wolff en bepaald dat binnen drie jaar afgelost moest worden en dat indien gewenst boekverkopersobligaties van de te houden aucties als onderpand zouden worden gegeven. Uit deze akte blijkt, dat bij de scheiding van de nalatenschap van Pieter d'Espar op 16 april 1766 voor not. G. Trouillé in den Haag de obligatie van *f* 20000. - - dus nog steeds onafgelost! - aan de zoon Willem Pieter d'Espar werd toebedeeld, die op 15 maart 1767 te Utrecht verklaarde dit geld met nog *f* 400. - rente te hebben ontvangen. Hij was juist op tijd, want niet lang daarna raakte Z. Chatelain en Zoon in ongerede.[177)] Een andere lening van Pieter d'Espar van *f* 8000. - aan Jean Neaulme op 3-12-1762 voor not. van Heel laat zich minder eenvoudig verklaren. De boekenveiling, waaruit terugbetaald moest worden, werd opgeschort en vond pas in 1765 in Den Haag plaats. Wanneer deze obligatie werd afgelost, blijkt niet. Ogenschijnlijk is er geen relatie tussen d'Espar en Neaulme, die dan resp. in Haarlem en Amsterdam wonen. Toch moeten er contacten zijn geweest. In zijn laatste testament

van 26 juni 1780 vermaakte Neaulme alle papieren rakende de boeknegotie aan Samuel François Chatelain, de broer van mevrouw d'Espar, die als koopman te Amsterdam was gevestigd. Het lijkt een eigenaardig legaat.[178)] Neaulme stierf in 1780 en Chatelain werd op 26 januari

1803 uit het huis van zijn zuster, de weduwe d'Espar, op de Keizersgracht bij de Spiegelstraat begraven in de Walenkerk. Ik vraag mij af, of het legaat miscchien was geschied in verband met verplichtingen, die Neaulme ten opzichte van Pieter d'Espar had gehad.

Een ander geval van een lening, waarover ik uitvoerig schreef, door Josias Belesaigne aan Pieter Mortier in 1742, had vermoedelijk als grondslag het feit, dat beide diakenen van de Waalse Gemeente waren. Hier kon ik geen getallen geven, wel een zeer interessante beschouwing van Mortier van 1749 over de redenen, die hem verhinderden de aflossing naar afspraak te laten geschieden.[179)] Een merkwaardige geldlening vond op 30 september 1743 voor not. T.D. de Marolles plaats. De bekende Isaac de David de Pinto leende tegen 4% voor 8 jaar aan Emanuel Jean de la Coste *f* 16000. - en kreeg als onderpand alle koperen platen, muziekboeken etc., die de La Coste van de erfgenamen van M.C. le Cène had gekocht. La Coste moest per jaar *f* 500. - aflossen. Indien hij in gebreke bleef, mocht De Pinto het onderpand verkopen. Getuige was Isaac Lindo.

Over de veel grotere geldleningen van de families Pellissari en Pinet vertel ik iets in mijn chronologisch overzicht 1725-1795 onder Genève en Engeland. In beide gevallen waren er leden van de familie, die belangstelling voor de boekhandel bleken te hebben. In het algemeen gesproken lijkt mij echter, dat beleggers de boekhandel niet als mogelijk object zullen hebben gezien, tenzij er een speciale reden was.

Ik hoef niet te zeggen, dat het zelf financieren van auteurs van hun uitgaven natuurlijk voorkwam, maar dat dit zo'n minimaal gedeelte van de boekenproductie betreft dat men dit geheel kan verwaarlozen.[180)] Verenigde auteurs, die tezamen iets dergelijks nastreven, ken ik in de Republiek niet, wat uiteraard niet wil zeggen, dat er nooit enige sprake daarvan is geweest.[181)] Met zekerheid is wel te zeggen, dat hier niet, zoals in andere landen, academiën werden opgericht, die dure en grote uitgaven bekostigden.

De financiering door de consument zelf behandelde ik reeds bij het bespreken van de intekening.

Tenslotte blijft er de m.i. belangrijkste vorm van financiering van uitgeverij en boekhandel, de eigen financiering. In mijn mededelingen over de ruilhandel met de daarmee gepaard gaande verdeling van het risico, de aucties onder de boekverkopers, de boekverkopersobligaties met hun termijnbetalingen zonder renteverrekening en de compagniëen, die nog ter sprake zullen komen, vindt men in feite het verslag daarover. Hier wil ik nog één punt speciaal noemen, namelijk de financiering van de kleinere boekverkopers door de grotere. Ik vond daarvan weinig voorbeelden. Slechts de weduwe Schippers ziet men af en toe in de rol van geldschietster, hetzij direct door leningen, hetzij indirect door b.v. de aankoop van het huis van de familie Blaeu op het Water en verhuring aan de familie Waesberge.[182)] Als eigenares van een grote drukkerij, die veel voor anderen werkte, had zij natuurlijk speciaal belang bij een florissante toestand van uitgeverij-boekhandel. Een lening van *f* 18000. - van Hendrik Wetstein aan Zacharias Chatelain voor not. Wetstein op 15 november 1725 met als onderpand een notariële cessie en boeken met recht van copie en platen speelt zich ook buiten de gewone boekhandel af, gezien het feit dat rente - hier 5% - berekend werd, niet zoals in de boekverkopersobligatie pas na wanbetaling, maar direct. Ook hier blijkt niets over de terugbetaling.

Ik zal uit de door mij behandelde periode enkele voorbeelden geven van het kapitaal, waarover belangrijke boekverkopers beschikten en achtereenvolgens in het kort Elsevier (1680), Luchtmans (1714) en Desbordes (1722) - de laatste veel uitvoeriger - bespreken. Daaraan vooraf laat ik nog enige mededelingen gaan over de familie Blaeu. Wij weten

helaas bijzonder weinig over de financiële toestand van deze familie, daar geen boedelscheidingen etc. bewaard bleven. Slechts staat vast, dat Willem Jansz Blaeu met een groot gezin - bij zijn dood zes kinderen - zich blijkens zijn testamenten van 1612 en 1636 zeker geen scheiding tussen de erfgenamen kon veroorloven.[183)] Het gehele kapitaal was blijkbaar in de boekhandel belegd en de verkopingen vóór zijn dood waren slecht geweest. De zoon Joan Blaeu, die van het doopsgezinde geloof tot het remonstrante - zonder lid te worden - overging, werd lid van de vroedschap, maar kreeg naast de boekhandel blijkbaar toch geen andere financiële belangen. De 'fractas res', waarover Heinsius in 1678 schrijft, zullen niet alleen aan de brand te wijten zijn.[184)] Schattingen omtrent de schade lopen uiteen van enige honderdduizenden tot *f* 60000. - à *f* 70000. -. Ik denk, dat de laagste schatting, van Daniel Elsevier, het dichtst bij de waarheid kwam.[185)] Ook het kohier van 1674 wijst niet op grote rijkdommen. Hoewel de aanslagen vrij willekeurig zijn, krijgt men toch een indruk uit de *f* 75. - voor de - stellig nog onverdeelde - boedel op naam van de weduwe Dr. Joan Blaeu. Vóór haar staan de Erven van Jacob Colom met *f* 350. - en na haar J.J. van Waesberge met *f* 50. - en nog eens *f* 80. - voor de Erven van Johannes Janssonius. Daniel Elsevier vindt men iets eerder op het Water met *f* 205. -. Bij de dood van de weduwe van Dr. Joan Blaeu in 1675 waren er nog drie zonen en twee dochters in leven. Nergens vond ik wat hun erfdeel was; slechts wijst het ontbreken van een aangifte voor de collaterale successie bij het kinderloos overlijden van Elisabeth Blaeu, huisvrouw van Jeremias IJsbrants, in augustus 1689 ook weer in de richting van een bescheidener bezit.[186)] Louisa Blaeu, de jongere zuster, vermaakte bij de huw. voorwaarden voor not. A. van den Ende op 3 juni 1681 aan haar bruidegom Adolf Visscher bij kinderloos overlijden een douairie van *f* 20000. -, hij aan haar *f* 60000. -. Pas van het fortuin van haar broer Mr. Joan Blaeu krijgen wij na zijn overlijden een idee uit de inventaris, die in 1712 werd opgemaakt. Sedert 1708 had hij zich echter geheel uit de boekhandel teruggetrokken, zodat de getallen hier eigenlijk niets meer zeggen. Het is een rijke nalatenschap van een Amsterdamse regent, waarin nog maar een enkele vordering op de vroegere boekhandel duidt.

Betreffende Daniel Elsevier, die in het kohier van 1674 met *f* 205. - werd aangeslagen, hebben wij dank zij de bewaarde inventaris wel een goed beeld van de financiële toestand na de dood van zijn vrouw, die in 1681 overleed, vijf maanden na haar man. Er is in feite geen enkele belegging buiten de boekhandel, zelfs geen eigen huis of huizen, wat de familie Blaeu wel had gehad. De nalatenschap van Daniel's ongetrouwde oom en partner Louis Elsevier, die in 1670 was gestorven, bleek tenslotte in 1683 ruim *f* 85000. - te bedragen, waarbij o.a. zijn hofstede in 's Graveland, en blijkbaar ook obligaties op verschillende steden.[187)] Louis had zich enige jaren vóór zijn dood uit de boekhandel teruggetrokken en orde op zijn zaken gesteld. Daniel was daarentegen in de ongelukkige omstandigheid, dat hij in de kracht van zijn leven, 54 jaar oud, stierf, terwijl zijn oudste zoon Bonaventura - bestemd als opvolger - kort tevoren in Engeland was overleden. Een opvolger was er niet en de zaken moesten na de dood van de weduwe in 1681 snel worden gelikwideerd bij een ongunstige conjunctuur. Willems noemde wel verschillende aanwijzingen, dat er financiële moeilijkheden waren, maar werd blijkbaar mede door de hoge opbrengsten, die Graevius van de veilingen vermeldt, verblind en heeft niet beseft, dat hier in feite een te kort of althans slechts een uiterst klein batig saldo geweest

moet zijn.[188)] Dat blijkt uit de erfportie voor de acht kinderen, tezamen ± *f* 32000. -, waarbij drie nalatenschappen, die nog openstonden, van Louis Elsevier, Maria Elsevier en Willemina Beerninck stellig voor een groot deel, zo niet geheel, moeten hebben bijgedragen. Welke de vorderingen op de boedel waren, blijkt niet precies.

Onder de belangrijkste crediteuren, die aanzegging kregen, treden eigenlijk alleen Elisabeth Pelt, weduwe van de advocaat Paulus Biscop, en haar dochter Elisabeth Biscop, getrouwd met Joannis Verboom als buitenstaanders op. De anderen zijn allen familieleden, papierkopers of boekverkopers. Van der Aa betoogde enige jaren later, dat Daniel Elsevier zijn ondergang te wijten had aan het ruilen van goede boeken tegen slechte, per vel. Zo eenvoudig zullen de zaken vermoedelijk niet hebben gelegen en het lijkt mij zelfs heel goed mogelijk, dat Daniel, indien hij was blijven leven er bij de spoedig daarna volgende betere conjunctuur weer boven op zou zijn gekomen. Het blijft echter een feit, dat de grootste van de Amsterdamse boekverkopers van de tweede helft van de 17de eeuw met een debacle eindigde.

Samuel Luchtmans, die om onbekende redenen in 1714 zijn uitermate belangrijke balans opstelde met twee schattingen, een bezit van *f* 90000. - òf *f* 60000. -, het laatste voor geval hij onverwacht zou sterven, had veel kleinere en overzichtelijker zaken dan Daniel Elsevier en stond er financieel daarom ook veel beter voor. Ook hij had zijn kapitaal vrijwel geheel in de boekhandel belegd. Ik hoef er hier niet nader op in te gaan, omdat ik dat in de bijlage, die aan zijn familie werd gewijd, al uitvoerig deed. Hier noem ik hem speciaal als vervolg op Daniel Elsevier, daar deze een sprekend voorbeeld geeft, wat het overlijden van een groot boekverkoper zonder directe capabele opvolger, waarop Luchtmans bij zijn taxaties doelde, kon betekenen.

Ik kom nu tot mijn laatste boekverkoper op het einde van de periode 1680-1725, Henry Desbordes, een refugié die vrijwel die gehele periode met zijn werkzaamheid bestrijkt. Indertijd kon ik veel bijzonderheden geven, maar vond geen afwikkeling van de nalatenschap. De faam sprak over grote rijkdommen, die hij verwierf. Ook Martin onderschrijft min of meer die mening: ‘A ces différents travaux, Desbordes, puis ses fils, gagnèrent une solide fortune - moins considérables néanmoins que celle amassée par les membres d'une autre famille de libraires réfugiés: les Huguetans’.[189)] Hoewel in feite niet onjuist, is deze mededeling van weinig betekenis: de Huguetan's danken hun fortuin grotendeels aan andere zaken en over het vermogen van Desborbes was tot nog toe niets bekend! Martin geeft wel een aardig overzicht over zijn belangrijkste werkzaamheden, eerst in Saumur, dan in Amsterdam. Hij kwam hier met zijn tweede vrouw, die in 1706 zou sterven, in 1682. In 1709 hertrouwde hij met een weduwe, die in 1718 overleed. Net als hij zelf bij zijn dood werden de beide vrouwen voor de derde klasse opgegeven bij de begrafenis, wat op een betrekkelijk eenvoudig bestaan wijst. Ook zijn verhuizing na 1718 naar de Kerkstraat wijst daarop. De zoon uit het eerste huwelijk krijgt *f* 1500. - als moederlijk erfdeel bewezen, de vier kinderen uit het tweede huwelijk ieder *f* 2000. - en de dochter Marianne, die met de boekverkoper Pain trouwt *f* 5000. - als bruidschat, die haar echter niet wordt uitgekeerd. Dat alles wijst niet op grote rijkdom, maar wel op een redelijk bestaan, dat Desbordes zich in Amsterdam had opgebouwd.

De inventaris van de nalatenschap kwam nu echter voor den dag bij notaris van Midlum, gedateerd 13 november 1722. Mijn veronderstelling, dat Desbordes zich vrijwel geheel uit de boekhandel had teruggetrokken, werd bevestigd. De aanduidingen over de verwerving van zijn effecten maken het ons mogelijk precies te reconstrueren, hoe dit in zijn werk was gegaan. Hier had men dus het tegengestelde van het verloop van zaken bij Elsevier: een boekverkoper die rustig kon likwideren. Helaas bleef het testament, dat hij op 10 juni 1720 onderhands maakte en dat voor notaris de Marolles

op 21 oktober 1722 werd geopend, niet bewaard. Ook afrekeningen etc. werden niet gevonden. Er waren veel kwesties over dat

testament, dat in 1724 nog werd aangevochten door twee zonen. Jean Jaques en Jaques verlieten Amsterdam, net als hun zuster Marianne. Ook Henry Charles, de derde broer, verliet de stad, maar zijn dochter Aletta Maria Wolters Desbordes trouwde hier in 1736 met Hermanus Menso, baljuw van Kennemerland. Mogelijkheden om door de nazaten nog iets over de afwikkeling te weten te komen, waren er ook niet.

Bij zijn testament van 1707 had Desbordes, die nog volop in de boekhandel zat, Henry Wetstein en Pierre Brunel tot executeurs benoemd. Sedert de verkopingen van 6 augustus en 3 sept. 1708 onder de boekverkopers en de publieke van 14 sept. 1710, zette hij de handel vermoedelijk op een geheel andere wijze voort. Uit een verzoek om verschuiving van de verkopingen weten we, dat deze werden gehouden op grond van het overlijden van zijn tweede vrouw, niet wegens scheiden uit de boekhandel.[190)] Hij bleef in ieder geval tot 1718 in de Kalverstraat wonen en moet aanvankelijk althans indirect nog wel bij de boekhandel zijn betrokken. Op 14 juni 1720 benoemde hij voor notaris de Marolles tot executeuren Pierre Desmazures, de zwager van zijn schoonzoon Pain, en Paul Sebille, een papierkoper, geen van beiden dus boekverkopers.

Van de verkopingen van 1708 bleven verschillende boekverkopersobligaties bewaard, waarover ik reeds bijzonderheden gaf. Ze varieerden van 10 tot 16 termijnen en hadden als eerste vervaldatum 1 mei 1709. Voor de verkoping van 1710 gold uiteraard een conditie van contante betaling. Daarbij sluit de opgaaf van de bezittingen in 1722 geheel aan. Langzaam aan was Desbordes het binnenkomende geld buiten de boekhandel gaan beleggen.

Allereerst worden genoemd tweemaal *f* 800. - en tweemaal *f* 1000. -, afkomstig van de overleden vrouw. Ik laat de verdere verworven effecten, renten en lijfrenten op Holland etc., chronologisch volgen. In 1711 *f*1320. - en 1712 *f*2415. - en *f*4600. -, op naam van resp. hemzelf, zijn echtgenote en hemzelf, in 1714 *f* 6800. -, overgedragen door A. Walraven, J.F. Bernard (*f* 1000. -) en Sebastiaen Siebert te Breda, in 1715 *f* 1000. - lijfrente en losrente op naam van J.F. en H. Bernard (op 8 oktober getransporteerd door J.F. Bernard), in 1718 *f* 2600. - ten laste van Susanna de Caux rente 4% (7 april), in 1719 *f* 850. - ten laste van H. Strik rente 4% (3 maart), in 1720 *f* 600. - ten laste van Assuerus Lamsvelt en Gerritje Vonk rente 5% (26 juli), in 1722 *f* 3400. - en *f* 1000. - en ook in 1722 *f* 2750. - ten laste van P. de Coup, *f* 4200. - ten laste van P. Humbert, *f* 900. - ten laste van Chatelain et fils op een termijn van 4 maanden. Dan zijn er nog *f* 648.5. - onder de kassier Jacob Boullé Duval en *f*701.8. - content geld en in Engeland 800£ staatsloterij en 684.8.10£ Zuidzeecompagnie, tenslotte nog een collectie penningen en de gebonden en ongebonden boeken in het achterhuis, die geveild zullen worden en waarvan een catalogus wordt gedrukt.

Betreffende de obligatie van 10 aug. 1722 van Pierre Humbert voor not. de Marolles blijkt, dat de *f* 4200. - te betalen in 12 halfj. term., waarvan de eerste vervalt 1 januari 1723, afkomstig zijn 'pour solde de tous comptes arresté 6 aug. 1722'. De obligatie van Pieter de Coup, eens winkelknecht bij Desbordes, van 17-9-1722 voor not. de Wilde heeft een ingewikkelder herkomst. Deze betreft *f* 2750. - per rest van een obligatie van *f* 8748.10. - van 9-10 januari 1709 voor not. de Wilde voor gekochte boeken op de verkopingen van 1708. Borgen voor Pieter de Coup waren toen Hendrik

Schelte, Estienne Roger en de wed. Janssonius van Waesberge geweest. De Coup beloofde nu in 1722 de niet betaalde *f* 2750. - af te betalen met rente (6% volgens de obligatie van 1709) en 4% van 17 sept. 1722 af, in 6 termijnen, de eerste maal *f* 750. -, dan telkens *f* 400. - met de rente. Daarna verschenen de erfgenamen van Roger - Le Cène voor zijn vrouw en Johanna Roger - en verklaarden, dat hun overleden vader ter zake van zijn portie dit restant nog schuldig was geweest en

verbonden zich daarom dit bedrag als eigen schuld op te leggen. Duidelijk is, dat op de verkopingen van 1708 de vier boekverkopers een combinatie hadden gevormd om voordeliger voorwaarden te krijgen, maar dat niet alleen de Coup, maar ook de borgen voor zich zelf hadden gekocht. Waarom Roger zijn aandeel niet had betaald, blijft duister.

Desbordes had *f* 2500. - van het voorgaande op 20 jan. 1720 aan Geesje Homoet te Bentheim getransporteerd voor het onderhoud van Pieter Brisson. Wie dit was, blijkt niet.

Met inbegrip hiervan en van de effecten van zijn derde vrouw bedroeg het vermogen van Desbordes ± *f* 40000. -. Van rijkdommen is dus zeker geen sprake, maar wel had hij van 1682-1710 (1722) een behoorlijk fortuin bijeengebracht. Het lijkt mij, dat dit hem mede mogelijk was gemaakt door een eenvoudige levenswijze. Vergeleken met zijn zwager Hendrik van Bulderen en Pierre Mortier was hij stellig geen rijk man.[191)] Men vraagt zich onwillekeurig af, wat zijn vermogen zou zijn geweest, wanneer hij, zoals oorspronkelijk het plan was, samen met Wetstein de Dictionnaire van Bayle had uitgegeven.[192)]

Ik bracht ook voor later tijd zoveel mogelijk gegevens over de vermogens van boekverkopers bijeen; soms slaagde ik niet en daarom verheugt mij hier de schatting toe te kunnen voegen, die Fajn maakte van het vermogen, dat Marc Michel Rey, die hier van 1744-1780 werkzaam was, bijeenbracht: *f* 132.000.-.[193)]

Ik noem thans nog enkele voorbeelden van bijzonder welgestelde boekverkopers. In de allereerste plaats is dat de vele malen genoemde Haagse weduwe van Wouw. Zij werd in 1627 geschat op een vermogen van *f* 52000. -, in 1654 van *f* 225000. - en was, toen zij in 1661 stierf, de rijkste inwoner van Den Haag, terwijl de Staten-Generaal nog een schuld van *f* 60000. - aan haar hadden.[194)] Ik hoef dank zij de verdere gegevens, die ik in dit deel over haar publiceerde, niet nader op haar geschiedenis in te gaan. In de Duitse Compagnie zal zij met haar papierhandel niet veel geld hebben verdiend en het monopolie voor de Statenbijbel, dat zij had weten te verwerven, werd haar weer ontnomen, maar desondanks was de positie van landsdrukker van zodanige aard, dat zij tot deze resultaten kwam. Hier was een van de weinige monopolies, die in de uitgeverij-boekhandel van de Republiek te vinden zijn, de reden van.

In Amsterdam komt uiteraard de naam van de weduwe Schippers naar voren. De goede zaken van haar echtgenoot, die een zeer gevarieerd fonds met o.a. Cats had, en de Engelse bijbels uit haar eigen familie, waarbij ook die van anderen kwamen, liepen uit in de befaamde drukkerij op de Nieuwe Herengracht. Bij haar dood in 1700 wordt gesproken van een kapitaal van ruim *f* 500000. -; dit wordt bevestigd door enkele bewaarde stukken, waaruit blijkt dat er in ieder geval boven de *f* 300000. - was. Voor zover na te gaan belegde de weduwe Schippers wel in onroerend goed, maar had ze geen andere grote zakelijke belangen naast de boekhandel en drukkerij. Haar compagnon Joseph Athias daarentegen, die wel veel op ander gebied ondernam, ging zelfs failliet. De winsten op de Engelse bijbels, die vermoedelijk het meeste hebben bijgedragen aan haar rijkdom, dankte zij ondanks de verworven privileges niet aan een werkelijk monopolie, maar misschien zou men hier wel over een natuurlijk monopolie kunnen spreken.

Tenslotte werpt het kohier van 1742 in tegenstelling tot dat van 1674 nog enig licht op de financiële positie van de boekverkopers te Amsterdam. In dit in druk uitgegeven kohier vindt men goede overzichten.[195)] Hier beperk ik mij tot de hoogst aangeslagenen. Het getaxeerde inkomen is uiteraard een schatting gegrond op verschillende aanslagen en ook op de uiterlijke levenswijze. Ik noem eerst papierkopers: G. Stegman met *f* 6000. - en David Raket, Judith Sebille en P. van Hemert ieder met *f* 4000. -. Jonas Fouquet met papier- en

(speel)kaartenwinkel vindt men aan de top met *f* 8000. -. Wat de boekverkopers betreft, gaat Jacobus Borstius met *f* 6000. - vooraan en volgen Gijsbert de Groot Keur en Pierre Mortier met *f* 5000. -, Corn. Mortier-Joh. Covens, H. van Waesberge, Is. Tirion en H. Blank met *f* 4000. -. Borstius en De Groot Keur hebben hun plaats stellig te danken aan hun stichtelijke uitgaven en kerkgoed. Pieter Mortier, die toen al in financiële moeilijkheden was, gezien zijn lening bij Belesaigne, en dat tot zijn dood zou blijven, zal deze aanslag te wijten hebben gehad aan de oude reputatie van zijn familie en vermoedelijk niet eenvoudige levenswijze. De zee- en landkaartenhandel van zijn familiegenoten was vermoedelijk veiliger dan zijn tak van de handel. Ook Waesberge - dan een van de oudste boekverkopersfamilies van de stad - verkeerde in deze positie. Hendrik Blank was collecteur der staatsloterij. Dank zij de bewaarde inventarissen na zijn dood en die van zijn vrouw, Maria van Dam, van 12 mei en 9 sept. 1750 en de scheiding van 25 febr. 1752 voor not. Dorper, waar *f* 85000. - wordt genoemd, blijkt dat zeker de loterij, waarvan zelfs een schilderij aanwezig is, de reden vormt. Tirion vertegenwoordigt de opkomende handel in het Nederlandse boek, waarin langzaam aan meer winst is te maken dan in de buitenlandse handel!

Als tegenhanger wil ik hier de inventarissen van boekverkopers, drukkers etc., die sedert 1742 bij de desolate boedelskamer kwamen, noemen:[196] 1745 Hendrik van Bos, boekverkoper hoek Molsteeg en Voorburgwal (D.B. 442, 25), 1745 Jacob Rijkhoff boekverkoper (D.B. 442, 71), 1745 Jean Nicolaas Batailhey boekverkoper (D.B. 443, 110). 1745 Barent te Nuys in de Nes boekverkoper of boekdrukker (D.B. 443, 60), 1748 Jacob Verlouw op de Dam boekverkoper (D.B. 444, 286), 1753 Cornelis de Witt op de Texelse Kade boekdrukker (D.B. 448, 65), 1754 Hendrik Boussière op de Dam boekbinder en -winkel (D.B. 448, 263), 1753 Jacob Cornelis Schoots van Capelle in de Stilsteeg boekwinkel (D.B. 449, 128), 1758 Jan Janson Houtgracht boekdrukker (D.B. 452, 369), 1762 Jacobus Wilhelmus Pruys boekbinder over de Waal (D.B. 456, 167), 1763 Hendrik Constapel hoek Beurssteeg boekwinkel (veel Frans, getaxeerd op *f* 1653.11.8 en overgenomen door Isabelle Goury) (D.B. 457, 257), 1775 Charles Cuirot in de Warmoesstraat (D.B. 465A, 172).[197]

Ik wijs hier ook nogmaals op de gewoonten in het 17de eeuwse Amsterdam, het samen inkopen door de kleinere boekverkopers en het daarna onderling veilen om daardoor de hogere prijzen bij afnemen van weinig exemplaren te kunnen vermijden. Hetzelfde speelt zich in wat andere vorm af in 't 17-18de eeuwse Leiden, waar de kleinere boekverkopers hun exemplaren van de buitenboekverkopers verwerven.[198] Het is duidelijk alles het gevolg van gebrek aan kapitaal. Er was steeds een grote schare van onbemiddelde boekverkopers, die ternauwernood het hoofd boven het water kon houden. De grote uitgeverij-boekhandel had geen belang hen te helpen.

De Brigode Dubois schreef in 1706, dat iedereen voor zijn huishouding *f* 700. - à *f* 800. - per jaar nodig had. Dit wordt bevestigd door de eisen van Martin Cupy, lettergieter, in het contract dat hij in 1701 sloot. Merkwaardig is daarmee te vergelijken, welke mogelijkheden er waren bij de echtscheiding van Jacques Desbordes en Susanne de Caux. Op 13-11-1713 werd voor notaris Schabaalje vastgelegd, dat hij haar binnen drie jaar *f* 2000. - in boeken zou uitkeren en per jaar een alimentatie van *f* 240. -, maar dat hij meer zou geven, wanneer zijn zaken dat toestonden.

Aan het einde van de eeuw geeft Elie Luzac in deel III van Hollands Rijkdom van 1782 (p. 377) een uiteenzetting over de veelheid van gereed geld, die ons land in de koophandel boven alle anderen het voordeel heeft gegeven van in het verkopen een lange tijd van betaling te kunnen afwachten en zich met geringer winst dan andere volken te kunnen

vergenoegen. Luzac spreekt hier niet speciaal over de boekhandel, die hij uiteraard door en door kende, maar maakt deze opmerking naar aanleiding van de papierfabricage. Hoewel hij het niet met zoveel woorden zegt, spreekt hij m.i. toch in het verleden, want aan de veelheid van gereed geld was toen zeker al een einde gekomen. Tot slot wil ik daarover nog wat vertellen, voor zover dat bij de boekhandel tot uiting komt.

De schepenenkennissen, die preferentie gaven, waren vroeg in de 17de eeuw ook in de boekhandel gebruikelijk geweest, zoals we o.a. zagen bij de verkoping van het nagelaten fonds van Cornelis Claesz. Het was voor de geldschieter een veilige manier van lenen, voor de geldnemer vrij kostbaar: aan het einde van de eeuw werd de 40ste penning, die hierover geheven werd nog verhoogd met 1/10. In de boekhandel, die zijn eigen gebruiken van termijnbetalingen had ontwikkeld, vond ik er in Amsterdam na het begin van de 17de eeuw vrijwel geen voorbeelden van. In de tweede helft van de 18de eeuw gaat dat echter veranderen. Ik zal in het kort daarvan een samenvatting geven, maar moet er wel op wijzen dat ik geen grondig onderzoek kon instellen, maar slechts enkele steekproeven nam in de jaren rondom 1748, 1763 en 1772, het eerste een crisis speciaal in de boekhandel, de beide andere algemener crisisjaren.[199)] Vooral van belang daarbij zijn de schepenenkennissen, die door een makelaar namens zijn opdrachtgevers op grond van een notariële procuratie werden verleden. Voor zover ik kon nagaan, had deze makelaar geen aansprakelijkheid. Zijn optreden toont echter, dat de geldnemer aangewezen was op de openbare geldmarkt.

Op 30 augustus 1747 nam de makelaar Abraham Follé namens Zacharias Chatelain en Marianne Brians *f* 5000. - op van Joost Provoost, af te betalen in vier jaar, rente 4%, wat blijkens de royering van 1 sept. 1751 ook geschiedde. Onderpand was hun reeds in 1740 gekochte huis op de Bloemmarkt. Op 9 nov. 1747 namen Hendrik Bruyn en Catharina Smit zelf *f* 2500. - op, vermoedelijk vanwege de verbouwing van hun huizen in de Gasthuismolensteeg, die ze zelf gingen bewonen en gebruiken voor de drukkerij en die allang in de familie waren. Op 2 juli 1748 nam Joachim Hasebroek, boek- en kaartverkoper, zelf van de weduwe Joachim Botté *f* 7000. - op. Borgen waren zijn zonen en onderpand was zijn huis in de Nieuwebrugsteeg, dat hij in 1741 had gekocht. Op 2 juli 1749 nam Jan Rijswijk, boekbinder, zelf *f* 1200. - op met als onderpand zijn huis in de Goudbloemstraat.

Uit de volgende periode is het doel van de geldleningen aan Johannes Schreuder, boekverkoper te Amsterdam en Leipzig en voormalig bediende van Pieter Mortier, precies na te gaan. Hij had in 1754 een contract met de weduwe gesloten om zes jaar lang voor *f* 1000. - per jaar de zaken op haar overleden man's naam te mogen blijven voeren. Haar financiële toestand was slecht en na afloop gaf zij opdracht haar huis de Eenhoorn in de Kalverstraat in veiling te brengen. Op 16 juni 1760 bracht dit bij opbod *f* 17000. - op en mijnde de makelaar Isaac van Eyk voor Schreuder op *f* 1000. -. Hij zorgde ook voor het geld, dat Schreuder zelf ontbrak. Op 13 februari 1761 - de overdracht had reeds op 29 januari plaats gevonden - machtigde die voor not. W.J. Vos Van Eyk om namens hem drie leningen voor schepenen aan te gaan. Dat gebeurde op 19 februari. Over twee leningen, die een duur van acht jaar hadden, van *f* 3000. - en *f* 7000. -, werd 4% en over een van vijf jaar 3½% rente berekend. Merkwaardig is, dat de geldschieters alle rijke rooms-katholieken waren. Dit alles herhaalde zich op resp. 25 nov. en 2 dec. 1761 met *f* 5000. - voor 4 jaar tegen 4% rente van een geldschieter in Utrecht. Voor 40ste penning en 10de verhoging betaalde Schreuder

over de vier schepenenkennissen *f* 466.10. - en daarboven kwamen natuurlijk nog de kosten van de notaris en de makelaar. De leningen, op zeer verschillende condities, werden alle geprolongeerd en pas na de dood van Schreuder op 10 aug. 1778 geroyeerd. Zijn huis de Eenhoorn

in de Kalverstraat, dat als onderpand voor alles had gediend, bleef blijkbaar tot zijn dood voor 100% belast en werd daarom ook niet voor de collaterale successie aangeslagen.

Was dit geld dus voornamelijk opgenomen om de aankoop van het huis te bekostigen, toch maakte het wel onderdeel van de gehele boekhandel van Schreuder uit. Als voorbeeld geef ik een verslag van de gang van zaken bij de verkoop van het huis 'De Wetsteen' in de Kalverstraat door Johanna Coster, weduwe van Isaac Tirion. De makelaar Willem van Aalst droeg namens haar op 26 oktober 1769 het huis voor *f* 38000. - over aan Gerrit de Groot, die contant *f* 18000. - betaalde en de resterende *f* 20000. - in twee termijnen, waarover 3% interest werd betaald. Daarvoor verleed De Groot een schepenenkennis ten behoeve van de weduwe, die blijkens de aantekeningen in margine op de vervaldata 1 nov. 1770 en 1771 precies werd afgelost.

Deze twee gevallen van vrijwel insolvabele verkoper-koper naast zeer solvabele verkoperkoper vormen als het ware een illustratie van de toestand van de grote buitenlandse en grote binnenlandse boekhandel in die periode. Hierna ga ik weer verder met mijn voorbeelden van boekverkopers uit de schepenenkennissen; bij geen daarvan vond ik echter zo'n duidelijke aanwijzing, waarvoor het geld diende, als bij Schreuder.

Op 31 maart 1762 namen Jeronimus Ratelband en Elisabeth Sorg zelf *f* 10000. - voor schepenen op met als onderpand verschillende huizen. Op 26 jan. 1764 namen Barend Das, boekverkoper, en Catharina de Koning ook zelf *f* 5000. - op met als onderpand hun huis in de Gasthuissteeg. Op 16 mei 1764 volgden Andries van Dijk, boekverkoper, en Aletta Kiekenpoo met *f* 4500. -, geleend van notaris Pieter Lakeman door bemiddeling van een makelaar, voor een termijn van zes jaar met 3½% rente en als onderpand hun huis op de Haarlemmerdijk.

De volgende periode, die ik doornam, begint met de omzetting op 13 sept. 1770 van een onderhandse obligatie van de boekverkoper Jan Morterre en Maria Burger van 1 juli 1764 ten behoeve van Adrianus Douci van *f* 6400. - in een schepenenkennis van hetzelfde bedrag ten behoeve van de dochter Maria Douci, te beginnen met 1 juli 1770, rente 3½%, af te lossen na zes jaar. Als onderpand werden de copierechten van 7 boeken van drie stichtelijke schrijvers, Abraham Hellenbroek, Simon Molenaar en Petrus Nahuys, gegeven. Ongetwijfeld was in 1764 na de auctie een gewone boekverkopersobligatie voor de overname van boeken met copierechten verleden, maar was daar vermoedelijk niets op afbetaald. Hier vindt men in margine niets over een royering.[200)]

Vóór de crisis van 1772 trof ik weinig beleningen van boekverkopers in de schepenenkennissenregisters aan. Bekend is, dat begin 1773 ter voorkoming van de gebeurtenissen in 1763 en volgende jaren een Fonds tot maintien van het publiek crediet werd opgericht, dat in 1781 werd opgevolgd door de stads-belening-kas. Hier kon men obligaties en ook bepaalde koopwaren belenen; daartoe hoorden boeken niet.[201)] Ik heb dan ook de indruk, dat na 1772 de schepenenkennissen van boekverkopers, die over enig onroerend bezit konden beschikken, weer toenamen. Ik zal mij beperken tot enkele voorbeelden van grotere boekverkopers.

Op 17 mei 1774 leenden Jacobus Adrianus Crajenschot en Geertruyd Thamby voor schepenen *f* 4000. - van Johanna Maria Palsgraaff, weduwe van Jacobus Mondoteguy, - net als zijzelf rooms-katholiek - voor zes jaar tegen 3½% rente, op

onderpand van een huis in de Zandstraat en twee vierde parten in andere huizen. De schuldbekentenis werd geroyeerd op 2 februari 1792. Op 30 november 1793 leenden ze, ditmaal via de makelaar Hendrik Bosman, met alleen het eerste als onderpand *f* 1500. - van Wessel Geesink voor zes jaar tegen

3½%, welke schepenenkennis op 25 nov. 1803 werd geroyeerd.

Everardus van Harrevelt werd op 26 oktober 1774 door koop eigenaar van een huis in de Kalverstraat, het Wapen van Dokkum, dat hem namens de verkopers werd overgedragen door de makelaar Dirk Koster. De koopsom was *f* 16300. -, die blijkbaar contant moest worden betaald. Op 6 oktober 1774 had Harrevelt de makelaar J.P. Heinbach procuratie gegeven om voor schepenen een schuldbekentenis van *f* 16000. - te verlijden ten behoeve van Sara L'Espinasse. Op 1 nov. 1774 geschiedde dit. De som zou worden afgelost in 8 halfj. term. van *f* 2000. - of meer, de rente zou 4% bedragen, maar na aflossing van *f* 8000. - nog maar 3½%. Op 30 januari 1783 werd de schepenenkennis geroyeerd. Dit betrof dus een zeer normale lening ten behoeve van de financiering van de aankoop van een huis.

Veel ingewikkelder is het verhaal van een lening, die de drie broers Joseph, Jacob en Abraham Salomons Proops vlak na Harrevelt sloten. Het huis in de Anthoniebreestraat, dat hun vader in 1725 had gekocht, was bij de boedelscheiding in 1755 toebedeeld aan de zusters Rosa en Cornelia, die het op 13 nov. 1764 voor *f* 12000. - aan de drie broers overdroegen. Makelaar Gerrit Jarman nam op 13 dec. 1764 *f* 6500. - namens hen op van Anth. Abraham van Vianen voor een termijn van zes jaar met als onderpand het huis. Of deze som ook gebruikt werd voor betaling van de zusters blijkt niet. De lening werd geprolongeerd; pas op 8 dec. 1774 werd in margine het royement opgetekend. De broers, die alle drie weduwnaar waren geworden en resp. 5, 6 en 7 kinderen hadden, hadden op 30 maart 1774 fiat van schepenen gekregen het huis, dat restauratie behoefde en dat toen nog met *f* 5500. - was belast - slechts *f* 1000. - van de schepenenkennis van 1764 was afgelost -, met *f* 3000. - meer te belasten. Ditmaal verzorgde de makelaar Moses Henriques Medina Junior de lening voor hen. Op 1 dec. 1774 verleed hij voor schepenen de schuldbekentenis voor *f* 7500. - ten behoeve van Jacob Boreel Jansz. Onder de condities, o.a. een termijn van 5 jaar, rente 3½%, was ook die van assurantie van het pand opgenomen, zolang deze lening niet was afgelost. Zoals we zagen werd op 8 dec. 1774 met dit geld de *f* 5500. -, die nog resteerde van de lening van 1764, afbetaald. Op 11 jan. 1775 namen de broers buiten een makelaar nog de laatste *f* 1000. -, die hun was toegestaan, op tegen een rente van 4%, ook voor een termijn van vijf jaar. De geldschieters kwamen uit hun eigen kring. Beide schepenenkennissen werden op 7 dec. 1778 - dus binnen de termijn - geroyeerd.

Die conditie van assurantie werd steeds vaker gesteld en betekende uiteraard een extra verzwaring van de lasten van de lening. Een voorbeeld daarvan kan ik ook geven van 1792 betreffende het huis de Drie Roosen Hoeden in de Kalverstraat, waarop Josias Schouten *f* 10000. - leende. Op 4 december 1792 machtigde hij samen met zijn vrouw voor not. Mr. Paulus Hunthum de makelaar Gerrit Willem van Ophoven om van Hester van Kinsbergen, firma Jacob Schues, *f* 10000. - op te nemen, wat op 11 december voor schepenen geschiedde. Het betrof het familiehuis, dat hem reeds op 26 november 1792 voor schepenen voor *f* 20000. - was overgedragen door de executeuren van de nalatenschap van zijn ouders. De lening werd aangegaan voor zes jaar, 4% rente, met de condititie van assurantie van het pand, zolang de lening liep. Schouten maakte stellig geen gebruik van de mogelijkheid bij *f* 1000. - tegelijk eerder af te lossen en na zes jaar kon hij dit blijkbaar ook niet. Op 17 dec. 1798 werd het huis in veiling gebracht door van Ophoven en andere makelaars. De waarde van huizen was zeer gedaald en het huis bracht bij opbod slechts *f* 12500. - en bij afslag

ƒ 450. - op. De koper was Johannes Tideman. Op 27 februari 1799 werd hem het perceel officieel voor schepenen overgedragen. Toen kon Schouten, die volgens de veilingcondities van 15 januari tot 1 mei 1799 het huis nog mocht bewonen tegen huur, de lening van 1792 af

lossen. Pas op 8 maart werd de originele schepenenkennis ‘ter secretary vertoond geroyeerd & geknipt’, zoals in margine is aangetekend.

Het was geen goedkoper wijze om aan geld te komen en bovendien alleen voorbehouden aan de boekverkopers, die over onroerend goed beschikten. Dat er in de latere 18de eeuw vrij veel gebruik van werd gemaakt, was zeker te wijten aan de schaarste van het geld en de weinige geneigdheid tot belegging in riskante ondernemingen.

Tot slot wil ik nog iets over het bezit van een eigen huis zeggen. Het is haast altijd mogelijk dit na te gaan en ik deelde het in de delen III en IV steeds mee. Het is duidelijk dat er een neiging was, zelfs bij kapitaalkrachtige boekverkopers om geen eigen huis te kopen. Janssonius en zijn nakomelingen Van Waesberge bewoonden van ± 1615 tot 1748 huurhuizen op het Water.[202)] De Elseviers bewoonden ook steeds een huurhuis en hetzelfde geldt voor Rey. Of het feit, dat al het kapitaal voor de boekhandel nodig was, daarbij nog een rol speelde, durf ik niet te zeggen. Omgekeerd kochten minder kapitaalkrachtige boekverkopers nogal eens een huis. Helaas heb ik in de vorige delen niet altijd vermeld op welke wijze ze dat deden. Bij de aankoop door Pieter Mortier van drie huizen voor het complex op de Vijgendam deed ik dat wel.[203)] Mortier betaalde van de totale som van *f* 34000. - een bedrag van *f* 16000. - niet direct. Voor *f* 9000. - verleed hij een kustingrentebrief voor de verkoper, wat noodzakelijk was van wege de fideicommissaire bepalingen die op het huis rustten, voor het huis op de Vijgendam. Het was een oude vorm van hypotheekverlening door de verkoper aan de koper, die in de 18de eeuw geheel in onbruik zou raken en na 1750 niet meer voorkomt.[204)] De koopsom van *f* 7000. - voor het huis in de Heremietensteeg moest hij op ‘huisdagen’ voldoen, d.w.z. 1/3 contant bij de overdracht, 1/3 na ½ en 1/3 na 1 jaar. Wanneer men direct alles betaalde kreeg men korting op de koopsom.[205)]

De zoon Mortier, die zoals we herhaaldelijk zagen heel slecht bij kas was, kocht in 1730 het vroegere huis van Johannes van Ravesteyn in de Kalverstraat voor *f* 25000. -, maar betaalde slechts *f* 10000. - contant.[206)] Voor *f* 7000. - verleed hij een schepenenkennis ten behoeve van de verkoper, terug te betalen over zes jaar tegen 3¼% interest. De resterende *f* 8000. - bleven ook op rente staan in de vorm van vier schepenenkennissen, die de zoon van Johannes van Ravesteyn ten behoeve van notaris Samuel Wijmer en Jan Six tussen de jaren 1702 en 1729 had verleden. Vermoedelijk werd dit alles pas afbetaald ten tijde van de overdracht in 1761 aan Johannes Schreuder, daar overal de royering op 21-12-1762 werd aangetekend. Wij zagen al, dat Schreuder het benodigde geld door middel van een makelaar verwierf; de familiecombinatie Wijmer-Six doet veronderstellen, dat daar de geldschieters nog speciale contacten met de families Ravesteyn en Mortier hadden gehad. De geldmakelaars zouden pas in de tweede helft van de eeuw een rol gaan spelen voor de boekverkopers, die hun huizenbezit als onderpand konden geven.

Er is nog één vorm van financiering van uitgaven, die hier genoemd moet worden: het samengaan daartoe in een compagnie. Zo een compagnie had meestal ook nog vele andere doeleinden. Ik wijdde een aparte bijlage aan de grote Amsterdamse compagnieën met een aantal deelnemers. Men vindt ze in de Republiek pas sedert 1675. Ik behandelde uitvoerig de compagnieën met een algemener doelstelling, d.w.z.

niet met het oog op één speciale uitgaaf opgericht. Ik kreeg echter de indruk, dat juist bij deze laatste de mogelijkheid om in de vorm van een compagnie tot financiering te komen een belangrijker rol speelde dan bij de eerste. Het was echter niet doenlijk op de vele dergelijke compagnieën nader in te gaan.

Ik wil hier één voorbeeld geven van de bedragen, die daarmee gepaard gingen, namelijk bij

de Dictionnaire de Bayle. In 1720 hadden een aantal boekverkopers in verschillende steden exemplaren en copierecht van Bohm in Rotterdam gekocht. In mijn overzicht betreffende de familie Luchtmans nam ik de rekening voor de uitgave van 1740 op, die voor 3288 exemplaren in 4 delen in totaal vermoedelijk ongeveer *f* 46000. - bedroeg. Overdrachten van porties met de vermelding van het daarvoor betaalde vindt men slechts een enkel maal. Uiteraard varieerde de koopsom naar gelang van het aantal exemplaren dat nog voorradig was. Merkwaardig is het daarom zo'n verkoop bij of vlak na het gereed komen van de druk van 1730 te zien. Op 18 maart 1730 verklaarde Pierre Mortier voor not. Phil. de Marolles aan Maria Ouzeel, weduwe van Willem van de Water te Utrecht, *f* 11739. - courant geld schuldig te zijn, te betalen in acht halfj. term. in vier jaren met een rente van 4%, te beginnen met 1 april, voor de koop van haar 1/12 portie in de Dictionnaire en van 273 exemplaren daarvan. Dit was dus geen boekverkopersobligatie, maar een normale obligatie voor betaling in termijnen, waarover rente moest worden betaald. Mortier stelde twee borgen, Hendrik van Straalen en Esaye Augier, geen van beiden boekverkoper. De directe onkosten voor de vervaardiging van deze vierde druk kunnen nauwelijks hoger zijn geweest dan in 1740 en ik veronderstel dus, dat Mortier een grote overwaarde betaalde om tot deze compagnie te kunnen toetreden. Ik vrees, dat de borgen werden aangesproken. De eerste komt in ieder geval op de lijst van crediteuren na de dood van Mortier voor, de tweede, zijn zwager, vermoedelijk ook.

Het lijkt mij voldoende om hiernaast het aandeel van Hasebroek voor 1/7 in de compagnie van het kerkgoed in hetzelfde jaar 1730 te noemen: *f* 8089.-!

Eindnoten:

8) Deel III 22.
9) Zie Bijlage IV.
10) In Bijlage II kon ik thans dank zij mijn onderzoek naar de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa de totstandkoming van de resolutie van 28-6-1715 geheel uiteenzetten. In mijn boekje over De Gilden schreef ik nog (p. 123) ten onrechte, afgaande op een aantekening in het gildearchief, dat Pieter Mortier hier een belangrijke rol bij speelde. Hoe voorzichtig men met dergelijke aantekeningen moet zijn, bleek mij in dit geval. Mortier zal een van de vele gildebroeders zijn geweest, die voor de verhoging van de boete geijverd zullen hebben, maar speelde zeker geen bijzondere rol in deze zaak.
11) G.A. 57 voorin.
12) A. Hallema, 'Twee ordonnanties van het Utrechtse boekdrukkers, -binders en -handelaarsgilde. De ordonnantie van 1599 en 1663 onderling vergeleken'. (Folium V, 1957, 58-70).
13) Briels 572-582.
14) V.E. Inventarissen p. 23-37, V.E. Gilden 100-130. (In de inventaris van het boekverkopersgilde nam ik niet alleen de stukken op, die op het Gemeente-Archief worden bewaard, maar ook die bij de Bibliotheek van de vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels berusten, welke laatste met een B gemerkt zijn).
15) E. Wiersum, De archieven der Rotterdamsche gilden (1926) 6-7. E. Wiersum, Uit het Rotterdamsche gildewezen (1928): 'Het boekverkopersbedrijf' (40-46).

16) J.E.J. Geselschap, Inventarissen van de archieven van de ambachtsgilden, de bussen, het College van stadsdoctoren, en de Confrerie Pictura (1958 Den Haag); no. 15-17 ‘Boekverkopersgilde’ en no. 108-123 ‘St. Lucasgilde’.
17) Prof. J.M. Montias van de Yale University zal zijn studie over het 17de eeuwse Delftse Sint Lucasgilde nog publiceren. Hoewel pas in Bijlage IV ter sprake komend, noem ik hier volledigheidshalve ook J.C. Overvoorde, Gemeente-Archief Leiden, Archieven van de gilden (1921) 8-14 ‘Boekverkoopers’.
18) Wiersum, ‘Het boekverkopersbedrijf’ 40 (zie noot 15).
19) Scheurleer l 1vo.
20) B.V. 6237.
21) G.A. 8086.
22) Een exemplaar van 1793 op het Gemeente-Archief Y 2 1793, beide exemplaren bij B.V.
23) De contributieboeken van 1700-1739 op het Gemeente-Archief, van 1785-1811 bij B.V.
24) Het bericht omtrent J. Breeman vindt men in noot 100.
25) G.A. 56, na 33 en G.A. 81, na 144 (rondzegging sententie Mauritius Mase, em. Luth. pred. Den Haag).
26) Kohier 1742 deel I.
27) Briels 594. Een ongedateerd rekwest uit de tweede helft van de 17de eeuw noemt de 21 ondertekenaren het merendeel van de boekverkopers in Leiden (G.A.L. 108).
28) B.V.
29) Barber P. 240, met lijsten van 1777 en 1781. Daar worden nog genoemd 1777 Boitte et Comp. (Jean François Boitte 20-4-1763 poorter, van Montfermeil bij Parijs, 25-4-1763 gildelid, leertijd bij Balthazar te Nancy, ondertr. 28-9-1759, oud 30 jaar met Maria Breville van Sedan, die 30-1-1767 in de Walenkerk wordt begraven, hij vertrekt vóór 1781), 1777 Chatelain, 1777/1781 Veuve Merkus, 1777 Mortier, 1777/1781 Reviol (Frederich Reviol 28-7-1768 poorter, van Beguin in kanton Bern, 1-8-1768 gildelid, leertijd 4 jaar bij Eszlinger te Frankfort, vertrekt vóór 1785), 1777 Schreuder (ook op lijst 1781, ofschoon hij al in 1777 stierf, zie deel III 269), 1781 Schneider (Jean Herman Schneider 16-7-1755 poorter, van Heyger(?), 21-7-1755 gildelid, leertijd bij J. Neaulme, 2-9-1755 lid Waalse Gem., geen verdere bijzonderheden bekend als dat zijn zoon Jean Henry 23-6-1789 lid werd van de Waalse Gem. op belijdenis en 30-10-1790 begraven werd uit de Kalverstraat op het Leidse Kerkhof, Jean Herman bet. contributie tot en met 1793 en stierf 1793/1794), 1781 Tartara (Pierre Tartara, 19-8-1760 poorter, van Sedan, 10-6-1765 gildelid als boekbinder, ondertr. 1. 19-5-1758 Marthe Baudoin, 2. 8-4-1763 Janne Huet, begr. 30-11-1779 Walenkerk; de weduwe hertr. met Bartholomeus Josephus Buisson, bet. contributie toten met 1806 en wordt 10-11-1807 op het Leidse Kerkhof begraven), die geen van allen op de Amsterdamse lijst van 1777 voorkomen. Als anderen, die wel voorkomen op die Amsterdamse lijst, vindt men 1777 nog De Bruyn, Changuion, Meyer, Rey, 1781 Héritiers Rey, Vlam, Van Harrevelt, 1781 Héritiers van Harrevelt, 1781 De Groot, 1781 Schouten. (Meyer en De Bruyn zijn niet met zekerheid aan te wijzen).
30) Barber B., die Engeland van 1701-1780 behandelt.
31) Groot Placaatboek I 2422 en 2494; blijkens VI 1597 vielen de boeken sinds 1725 onder de niet nader omschreven artikelen.
32) Deel I 176.
33) KS 930, met onjuiste datum.
34) Gelder (Van) behandelt in hoofdstuk IV ‘De drukpers’ 151-194.
35) G.A. 87.
36) Knuttel V. no. 161, 101.
37) Knuttel V. no. 104.
38) Deel II 81.
39) Knuttel V. no. 210.
40) V.E. Leidse professoren.
41) Zie bijlage VI, waar ik over deze zaak iets meedeelde bij de compagnie voor het kerkgoed.
42) Martin o.a. 732 en 739.
43) Saint-Germain 180-181.
44) Deel III 89, H. Wetstein en H. Desbordes.
45) Bayle Lettres 1714 II 459, Labrousse no. 914.
46) Deel III 130 en Bijlage IV, mededelingen omtrent hun aucties.
47) Martin L. 77.

48) Krauss 141 betoogt, dat in Holland, 'französichen Literaturprovinz', zich het eerst een honorering naar vaste maatstaven heeft ontwikkeld, echter zonder bron. Het lijkt mij niet juist, althans onbewezen.
49) Het lijkt mij nuttig iets over de geschiedenis hiervan mee te delen. Johannes Martinus (1603-1665), predikant te Groningen en sedert 1657 schoonvader van Abraham Trommius (1633-1719), begon met het samenstellen van de concordantie en werd sedert 1662 door Trommius geholpen. De eerste privileges van 13-7-1665 van de Staten-Generaal en van 27-7-1665 van de Staten van Holland staan dan ook op zijn naam, dat van de Staten van Groningen van 11-3-1667 uiteraard niet meer. Het werk moest te Groningen gedrukt worden, maar voor de verkoop schakelde Trommius, die ook predikant te Groningen was geworden, Amsterdamse boekverkopers in. De eerste uitgaaf van het Nieuwe Testament van 1672 bij Johannes van Someren te Amsterdam, waarvoor de contracten voor not. D. Doornick bewaard zijn (KS 1448-1453, in extenso afgedrukt), geschiedde op kosten van Trommius. De tweede uitgaaf daarentegen bij Gerardus Borstius, van het Oude Testament in 1685 en van het Nieuwe Testament in 1691, gedrukt resp. bij Dominicus Lens en Hendrik van den Hoorn te Groningen, werd op kosten van Borstius uitgegeven, waartoe de auteur hem de privileges overdroeg. Hieromtrent zijn geen contracten bekend. Stellig behield echter Trommius de eigendom van het copierecht. Op 24-7-1717 ondertekende hij nog de inleiding voor de Concordantiae Graecae in 2 delen, die verscheen met het adres 'Amstelodami et Trajecti ad Rhenum, Sumptibus Societatis' 1718. Ofschoon Luchtmans hiervan een exemplaar kocht op de veiling van de Compagnie van 1738 (zie Bijlage VI), lijkt het mij toch niet erg waarschijnlijk, dat deze compagnie 'Vis unita major', die zich speciaal op nadrukken toelegde, samen met een Utrechtse combinatie deze uitgaaf bracht in naam van Trommius. Waarschijnlijker is m.i., dat R. en G. Wetstein, die in 1718 ook de Epistola apologetica van Trommius uitgaven, samen met een Utrechtse boekverkoper deze Societas vormden (Enschedé G. 14-15) en dat G. Wetstein, die deelgenoot was in de compagnie 'Vis unita major', op de veiling van 1738 exemplaren instak. De eigendom van de copie werd vermoedelijk na de dood van Trommius verkocht. De druk van Leeuwarden in 3 delen 1750-1754, voorzien van een voorrede van Aegidius Gillissen, professor te Franeker, wordt althans een van de bewijsstukken, dat Abraham Ferwerda in 1767 zijn fonds in Amsterdam op naam van de boekverkoper Baalde trachtte kwijt te raken (Zie Bijlage IV).
50) Deel II 185.
51) H. de la Fontaine Verwey, 'De Gouden Eeuw van de Nederlandse boekillustratie, 1600-1635' (Uit de wereld van het boek II 1976 149-175) en Steinberg 134.
52) J. Landwehr, Studies in Dutch books with coloured plates, published 1662-1875 (Den Haag 1976) en V.E. Schenk 122-126.
53) Daniel Bredan was sedert 1631 te Amsterdam notaris; op 21-2-1636 werd voor not. J. van de Ven een inventaris opgemaakt van de eenvoudige inboedel, nadat hij en zijn echtgenote enige maanden eerder waren gestorven (N.A. 1044, 130-132).
54) Bartholdus Nihusius (1589-1657) was hier van 1631-1647 werkzaam, voornamelijk in verband met de rooms-katholieke uitgaven van Blaeu, en keerde daarna naar Duitsland terug om kerkelijke functies te bekleden (NNBW VII 1927 en art. Maasbode 18-4-1926 door J.F.M. Sterck). Willem Sewel (1653-1720) vindt men door J.Z. Kannegieter, Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam, 1656 tot begin negentiende eeuw (1971), in hoofdstuk IV 94-134 uitvoerig behandeld.
55) Joan Duncan (1690-1753), verzamelaar van pamfletten, die thans op de K.B. in den Haag berusten (NNBW VIII 1930).
56) Louis de Chavigny (± 1651-1698) was de befaamde gevangene in de kooi op de Mont-Saint-Michel (V.E. Gevangene).
57) Jean-Baptiste le Vilain de la Varenne (1689-1745), journalist etc., werd door M.C. Couperus, Un périodique Français en Hollande. Le Glaneur historique (1731-1733), (1971), uitvoerig behandeld. Gegevens over Franse journalisten van 1600 tot 1789 vindt men in de Dictionnaire des journalistes, (1600-1789) Direction J. Sgard (1976). Zie ook, Dictionnaire des journaux 1600-1789 (Centre d'Etudes des Sensibilités 1976).
58) KS 208-210.
59) Deel IV 277, waar ik de 96 namen gaf.
60) Deel IV 178-179.
61) V.E. Gilden 124.
62) Pütter Beyträge 271 (ontleend aan Reich, zie Goldfriedrich III 17).

63) Deel II 268-269 afgedrukt, vergelijk ook Bijlage I en II.
64) De overeenkomst werd afgedrukt in het Weekblad voor den Boekhandel no. 24, 11-6-1853, p. 99, zonder namen van de ondertekenaren. Op een vraag van een zekere L. in no. 26, 25-6-1853, p. 110, om in ieder geval de namen van de Haagse ondertekenaren te krijgen, werd in no. 27, op 2-7-1853, p. 117, gereageerd meteen opgaaf van alle 54 namen.
65) De taxatie drukte ik met toelichting af in Bijlage I.
66) Deze druk besprak ik in Bijlage VI, daar dit boek van Puffendorf m.i. het begin van de werkzaamheid van de compagnie 'Vis unita major' betekent.
67) Sérionne 433.
68) Beaufort 39.
69) Dubosq 25.
70) Steinberg 190, 194.
71) Dillen (Van) II no. 193.
72) Montchrétien 94.
73) Over de boekhouder Roelandt van de Perre, zie Amstelodamum Jbk 1976, 95. Zie ook noot 81 en 230.
74) Van 21-11-1606 (p. 301) betreffende de opbrengst van *f* 382.14.-; op 31-3-1606 (p. 95) was reeds een regeling over de afbetaling getroffen.
75) Martin II 583-585 'La crise papètiere' en II 687-690 'Colbert et l'industrie papetière'.
76) Deel IV 269-270.
77) Voet II 32-34.
78) Buckley 4.
79) Luzac II 329.
80) L. van Nierop, 'Uit de bakermat der Amsterdamsche handelsstatistiek' Amstelodamum Jbk 1915 en 1917 s.v. papier.
81) Not. Jacob Jacobs (N.A. 408A, 193-199) in een ongedateerd overzicht van 1633.
82) Het bestaat uit 12 delen en maakt deel uit van de collectie koopmansboeken, maar is afkomstig uit het archief van het Burgerweeshuis of de Weeskamer.
83) Briels 594.
84) Zesen (Von) 370-371.
85) Deel II 85.
86) Deel IV 275.
87) Ik laat ook de namen van de boekverkopers volgen, daar het merkwaardig is te zien wie eventueel geacht werden betrokken te zijn bij deze uitgaaf van Les Princesses malabares (Knuttel V. no. 325): L'Honoré, Le Cène, Bernard, Dusauzet, Mortier, Changuion, Wetstein, Chatelain, Desbordes, Uytwerf, Humbert, De Coup en Pauli.
88) R.A., verkopingen van de vendumeester Jacob Boreel 1730-1735.
89) Joachim Nossche werd 8-11-1684 in de Oude Luth. Kerk begraven. Op 6-3-1685 werd zijn drukkerij verkocht. (KS 527).
90) Wagenaar II 416.
91) Dillen (Van) III no. 1436.
92) Zesen (Von) 215, 370.
93) Dillen (Van) III no. 1040, 1134, vier contracten van 1649 en 1650.
94) V.E. Elsevier.
95) Carter-Buday.
96) Saint-Germain 162.
97) In Bijlage V noemde ik hem in verband met zijn latere werkzaamheid in Amsterdam. Gegevens over zijn Engelse periode vindt men bij Reed 337.
98) KS 341, 343.
99) Slechts eenmaal komt deze naam in de ondertrouwregisters voor en wel op 8-7-1728, wanneer de 25jarige Jacob Jumpelt van Dessau met Sophia Margaretha Wedemeyer in ondertrouw gaat.
100) Toch lijkt het mij nuttig iets mee te delen uit de gegevens, die Drs. H.A. Diederiks voor zijn proefschrift bijeenbracht: 1811 waren er 34 drukkerijen, waarde *f* 84000. -, 353 arbeiders, dagloon *f* 1.5. -, echter niet meer dan 70 à 80 met werk, geen export naar het buitenland. De belangrijkste drukker is J. Breeman. Nieuwe Kapelsteeg 7, met 12 arbeiders, gesticht 1772, activiteit verminderd sedert 1801 (het jaar 1772 is vermoedelijk geflatteerd: Jeremias werd ged. Oude Kerk 30-12-1757, ging 22.5.1778 in ondertrouw met Marritje Duyf, werd 25-2-1779 poorter als letterzetter en 1-5-1786 gildelid als boekdrukker, st. 31-1-1835, dan nog steeds boekdrukker Enge Kapelsteeg 7). In 1812 verandert er weinig. De statistiek tabel van 31-12-1819

geeft 30 boek- en letterdrukkerijen, 150 arbeiders, middelprijs loon *f* 1. -, toestand kwijnend, vóór 1814 en na 1813 alleen voor binnenlands gebruik, te veel concurrentie door het te groot aantal drukkerijen. Als middelen van redres worden genoemd: 'Herstel der oude keuren der voormalige gilden waardoor het aantal der drukkerijen niet zo groot wierd, als thans'.

101) Deel III 155.
102) V.E. Amsterdamsche Courant 35-40.
103) G.A.L. 70.
104) E.M.A. Timmer, Knechtsgilden en knechtsbossen in Nederland. Arbeidersverzekering in vroeger tijden. (1913) 105-107.
105) Mr. S. Muller Fzn., Catalogussen van bij het stads-archief bewaarde archieven (Utrecht 1913) no. 142.
106) I.H. van Eeghen, 'Jacob Olie als verzamelaar: de koppermaandagwens' (Amstelodamum Mbld 1972, 145-147).
107) V.E. Winter.
108) Zie ook KS 1471-1474.
109) B.V. 6235. Daar Jan Jansz van Arnhem, zijn zoon Johannes Janssonius, die zich in Amsterdam vestigde, en zijn schoonzoon Jacob van Biesen bijzonder belangrijk zijn voor de boekhandel op Duitsland (vergelijk b.v. de drukken, die Bruckner noemt), meen ik goed te doen met hier iets over de vader en schoonzoon, over wie weinig bekend is, te berichten. Dit werd mij mogelijk door de inlichtingen, die ik van de Rijksarchivaris en de Gemeentearchivaris te Arnhem kreeg. Wanneer Jan Jansz tijdelijk te Amsterdam woont, is Jacob van Biesen daar op 17-9-1620 winkelknecht (V.E. Blaeu 91). Op 23-12-1627 gaat hij te Arnhem in ondertrouw met Catharina of Trineken Janssen, de dochter van Jan Jansz. Op 20-1-1628 wordt het huwelijk voltrokken. Op 11-3-1629 wordt daar een dochter Elisabeth en op 25-9-1631 een dochter Mariken gedoopt. Jan Jansz is dan al gestorven, blijkens het rekwest in 1630. Van Biesen wordt in 1628 en 1629 genoemd als gevestigd in Kleef (Amstelodamum Jbk 1908, 168). Uit de doop in 1629 zou men echter afleiden, dat dit slechts een drukkersadres betreft. Over de opvolging na de dood van zijn schoonvader, toen Van Biesen was teruggekeerd uit Frankrijk, vertelt het rekwest. Een stuk over diens nalatenschap van 5-2-1654 spreekt over een overlijden in Arnhem (Oud Holland 1892, 66, waar ten onrechte Adrichem is gelezen). De dochter Elisabeth ging op 22-5-1658 in ondertrouw met Johan Frederijck Hagen. Na de dood van Jacob van Biesen kreeg de weduwe op 4-5-1677 toestemming om onder directie van haar schoonzoon J.F. Hagen de leverantie en drukkerij voor het Hof van Gelderland haar levenlang voort te zetten. Reeds op 20-12-1677 deed ze ten behoeve van hem afstand. Als weduwe zette Elisabeth dit voort 1681-1683 (Ledeboer). Op 12-1-1684 ging zij in ondertrouw met Daniel de Haes, weduwnaar van Machtelt Harlaeus, welk huwelijk op 27-1-1684 werd voltrokken. Als Elisabeth van Biesen, gen. de Haes, was zij tot in ieder geval 1692 werkzaam als ordinaris drukster van den Hove van Gelderland, als weduwe de Haes in 1703 en 1715 (Ledeboer, 1715 aantekening in exemplaar Gemeente-archief).
110) G.A. 82, 65.
111) G.W. Ovink, Honderd jaren lettergieterij in Amsterdam (1951).
112) Violet Barbour, Capitalism in Amsterdam in the seventeenth century (1950) 64-65.
113) H. de la Fontaine Verwey, 'Amsterdamse uitgeversbanden van Cornelis Claesz en Laurens Jacobsz' (Uit de wereld van het boek II, 1976, 33-48).
114) Dirk de Bray, Kort onderweijs van het boeckenbinden (Amsterdam 1977).
115) Kruseman 92, Dubosq 125.
116) In Bijlage I gaf ik enkele voorbeelden; uiteraard kan men daar veel meer vinden.
117) Deel III 169.
118) Wallis 284.
119) Kruseman 6; Pollard nam dit over (p. 193). Ofschoon Kruseman meestal zeer goed geinformeerd is, twijfel ik toch aan dit bericht, vooral sedert ik in verband met de compagnie van het fonds van de weduwe Schippers een vrij grondige studie van deze uitgaaf maakte (zie Bijlage VI).
120) Deel III 269 en IV 156 vindt men dergelijke gevallen, waaraan ik uiteraard nog wel een aantal zou kunnen toevoegen. Het zou echter geen zin hebben. Een studie hierover zou alleen in teamverband tot stand kunnen komen.
121) Deel III 263, zie ook Kruseman 503.
122) Deel IV 41-42.

123) Bij de intekenaren in Amsterdam is Guillaume Jugla met 12 exemplaren, die 10-12-1762 het poorterschap kocht, geboortig was van St. Sainttdix de Sorgue(?) in Rouergue, 22-12-1766 gildelid werd en die ik het laatst in 1769 bij de jaarlijkse gildeveiling genoemd vond.
124) Wallis 264.
125) I.H. van Eeghen, 'De data van de uitgaaf der 24 vellen van het grachtenboek' (Amstelodamum Mbld 1972, 186-187).
126) Deel IV 180.
127) Nasporingen naar de activiteiten van Lindenberg, waarop in de toneelstukken werd gedoeld, leverden b.v. in Groningen wel loterijen op, echter niet de arrestatie van Lindenberg, waarop in de toneelstukken wordt gezinspeeld. Widmann 104 vertelt, hoe men zich in Duitsland van de grote voorraden tracht te ontdoen door veilingen en loterijen en verwijst o.a. naar G.P. Höhn, Betrugs-Lexikon, 1721-1730.
128) Pütter, Büchernachdruck 138, 137.
129) V.E. Gilden 118.
130) Folke Dahl, Dutch corantos; 1618-1650; a bibliography (1946), die de bewaarde kranten tot en met 1625 in facsimilé afdrukt.
131) V.E. Amsterdamse Courant 43-44.
132) Nog incompleter dan het materiaal, dat Dahl geeft, zijn de films van de collecties in Stockholm en Parijs van na 1625, aanwezig op het Gemeente-Archief te Amsterdam, die door mij ook bij mijn onderzoek werden betrokken.
133) Hellinga B.
134) Voor Broer Jansz zie men het artikel van Blum, voor Van Beughem deel IV 155, 162, 185, 186, voor Abkoude-Arrenberg mijn beschouwing later in dit hoofdstuk (noten 151 en 153).
135) Scheurleer M. Ik noem deze, omdat de opname in de almanak er een min of meer officieël karakter aan geeft en hij zich uitdrukkelijk tot het jaar 1760 beperkt. Uiteraard is echter het onderscheid met de lijsten achterin gewone boeken niet heel groot.
136) Barber P.
137) Bijlage II.
138) Deel II 268.
139) Deel IV 276-277 behandelde ik een dergelijke situatie in de 17de eeuw.
140) Dank zij de hulp van Dr. C. Kruyskamp kan ik het volgende berichten. Het Deutsches Wörterbuch meldt het woord Verleger voor de eerste maal in 1652, Murray in de Oxford English Dictionary het woord publisher in 1654, echter als 'hij die een werk als auteur uitgeeft, of die het werk van iemand anders publiceert', pas sedert 1740 in de moderne betekenis van het woord 'publisher'. Het W.N.T. heeft het woord 'uitgever' en het werkwoord 'uitgeven' nog niet behandeld. Het eerste komt reeds voor in Sewel's English and Low-dutch Dictionary van 1691: 'Publisher, de Uytgeever' en zeer tekenend niet in het Nederlands-Engelse deel. Het woord 'uitgever' kwam in de 18de eeuw steeds meer in gebruik, o.a. bij Halma's Lukas Rotgans Poëzy (1715), Janssoons van Waesberge's Abraham à St. Clara Iets voor allen (1717) en bij de dadelijk te noemen Goetzee, Noordbeek en Abkoude (noten 148, 149 en 151). Dr. Kruyskamp schrijft: 'Hier vallen dus uitgever-tekstbezorger en uitgever-exploitant samen. Het komt mij voor dat hier ook de oorsprong ligt van de moderne betekenis: deze moet zijn ontstaan als afsplitsing van of differentiatie uit de oorspronkelijk ongescheiden of niet onderscheiden begrippen tekstbezorger en exploitant. Het is dan ook dunkt mij geen toeval dat zoveel oude bewijsplaatsen betrekking hebben op tijdschriften (spectators etc.): de functies en begrippen "redacteur" en "uitgever" waren aanvankelijk nog ongescheiden'. Merkwaardig is, dat de in de volgende noot genoemde circulaire van Allart het woord 'uitgever' niet gebruikt.
141) Circulaire bewaard in het interessante dossier betreffende Johannes Allart op de B.V.: '*Vooreerst*, om UEd. te berichten dat ik besloten heb, het geheele Fonds mijner Boekafaire over te brengen, en schoon geen Boekwinkel doende, echter mijnen Boekhandel te continueeren, zoo ten aanzien van het drukken en uitgeeven van nieuwe Werken, als van het afleeveren en verkopen uit mijn Fonds aan mijne correspondenten'.
142) V.E. Gilden 135, 144.
143) Briels 562-564.
144) Deel III 116, 119.
145) Het woord prijscourant, dat Deel IV 212 wordt genoemd, hoort bij het daarvóór genoemde uit de hand verkopen, dus tegen de gangbare prijs, wat op zich zelf al iets zegt. Het woord prijscourant kwam toen blijkens het W.N.T. wel al voor, maar ik vond het nooit gebruikt in verband met boeken.

146) KS 949.
147) Blagden geeft een bijzonder interessante uiteenzetting voor Engeland, die niet alleen voor de behandelde boekverkoper Rhodes van belang is, maar ook van algemener strekking. Duidelijk is, dat ook Engeland Nederland voorging op dit gebied.
148) Naamlijst van nieuw uitgekome en herdrukte boeken in den jaare 1740, dienstig voor alle boekbeminnaars... zijnde de prijzen van elk boek daar bij gevoegt, zo als die bij de Drukkers daar opgestelt zijn. Te Gorinchem, Bij Nicolaas Goetzee. 1741. (104 p.).
149) Naam-Rol van veele Nederduytsche boeken, bestaande in godgeleerde, regtsgeleerde, medicijnsche, historische, poëtische, reysbeschrijvinge, &c &c, Nevens de plaatzen daar ze gedrukt zijn, de naamen der boekverkopers, het jaar getal, de deelen, hoe veel plaaten, het getal der vellen, en het formaat. Als mede de prijsen zo als deselve contant bij de uytgaeve ongebonden zijn gestelt geworden. Zeer nut en dienstig voor boekverkopers, desselfs knegts en hunne leerlingen. Bij een vergadert, opgestelt en in order geschikt door Gerrit Noordbeek. t'Amsterdam, bij Gerrit Noordbeek, boekverkoper in de Anna Dwars straat, bij de Oude Kerk. 1741 (312 p.).
150) Het zal in een zeer kleine oplaag zijn gedrukt en was daarom duur: voor de boekverkopers contant *f* 1.5. -. Luchtmans nam geen exemplaar.
151) Naam register of verzaameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640 tot 1741 zijn uytgekomen. Opgestelt en in order gebragt door Johannes van Abkoude. Eerste deel. Te Leiden, Bij Johannes van Abkoude, Boek en Kaartenverkoper in de Kloksteeg 1743 (440 p.).
152) Zijn verhaal is niet geheel juist. Dit bleek mij althans op één punt. Mourik en Noordbeek waren reeds in april 1738 met hun rekwest om privilege gekomen, niet na het onderhoud van 27-6-1738 met Abkoude, zoals deze laatste schrijft.
153) Ik noem deze latere uitgaven met uiterst ingewikkelde nummering, waarvan geen meer bij Abkoude verscheen, niet. Exemplaren zijn net als van de boekjes van Goetzee en Noordbeek bij de B.V. Uit de boekverkopersboeken van Luchtmans blijkt, dat Abkoude einde 1744 de boekhandel aan Samuel Genet overdroeg en zich toen blijkbaar al in Nieuwkoop had gevestigd.
154) Voor zover mij bekend bleef het manuscript van deze Index niet bewaard.
155) Het lijkt mij nuttig om hier, waar gelijktijdig materiaal uit verschillende bronnen ter vergelijking aanwezig is, enkele prijzen te noemen. De Naamrol der godgeleerde schrijvers werd onder de boekverkopers 1ste druk 8 st., 2de druk 14 st. en 3de druk *f* 1. - berekend. Luchtmans leverde 11-10-1738 aan Ds. Vroomans een exemplaar, verm. 2de druk, voor 18 st. Het werk van T.H. van den Honert, Waaragtige Wegen Gods, waarvan de onkostenrekening bij Luchtmans van 1742 bewaard bleef, zodat we weten dat de 800 exemplaren op 53 st. per stuk kwamen, werd door Noordbeek op *f* 6.10. - gesteld. Inderdaad levert Luchtmans 13-2-1742 2 exemplaren aan Smithoff in Rotterdam voor *f* 13.10. -, aan particulieren meestal voor *f* 8. - (verm. ingenaaid), aan Van Heek geb. voor *f* 8.5. -. Musschenbroek Beginselen der Natuurkunde, dat in 1739 door Luchtmans in 1050 exemplaren voor *f* 3.3. - per stuk was gedrukt, wordt niet door Noordbeek genoemd. Luchtmans berekende 27-11-1741 aan W. Brinkink te Harderwijk *f* 8.8. -, Abkoude (p. 253) geeft als prijs *f* 10.10. -, terwijl De Wit in 1761 dit in burgemeesters band voor *f* 8.10. - (I 31) en daarna in gewone band voor *f* 7.16. - aanbiedt (II 424) en Luchtmans vermoedelijk zijn exemplaren op de oorspronkelijke prijs had gehouden. Het heeft weinig zin om door te gaan met o.a. de verdere uitgaven van Musschenbroek. Slechts wil ik nog vermelden, dat Luchtmans in het algemeen met zijn berekening iets boven de prijzen, die Noordbeek noemt, ligt. Hij levert aan Mourik dec. 1737 Gargon over de Catechismus en Knibbe over de Catechismus voor resp. *f* 3.14. - en *f* 2.12. -, terwijl Noordbeek *f* 3.5. - en *f* 2.10. - als prijs noemt.
156) Scheurleer M.
157) Men vindt dit alles in het notulenboek van het gilde bij de B.V.
158) KS 488.
159) Leuven 72.
160) Widmann 117.
161) Martin L. 49.
162) Mark Elvin, The pattern of the Chinese past (1972) 181-183.
163) W. Sombart, Der moderne Kapitalismus II 2, (1919) 759, K. Bücher, Der Deutsche Buchhandel und die Wissenschaft (1903).
164) Carter L.
165) V.E. Acta.
166) De bewerking van dit materiaal door Dr. L. Fuks is uiteraard hier niet te omschrijven.
167) KS 1453, 1167.
168) Deel IV 102.

169) Deel II 142-146.
170) KS 1467.
171) In werkelijkheid voor not. Venturin, wiens akten dan in het protocol van not. Baddel zijn opgenomen.
172) KS 410-412, geheel afgedrukt.
173) Deel IV 211 etc.
174) Deel III 27.
175) V.E. Steen 53-54.
176) V.E. Gilden 116.
177) Deel IV 149. Over dit faillissement, dat buiten de Desolate Boedelskamer moet zijn gehouden, kon ik geen andere bijzonderheden vinden.
178) Kossmann 288.
179) Deel III 266-267.
180) Zie mijn systematische index.
181) Voor het Duitse Selbstverlag Widmann Kapittel 16; voor Engeland Plant 223.
182) V.E. Blaeu 92-93.
183) V.E. Blaeu 86.
184) Willems CCXXXIX.
185) Willems CCXLVII.
186) De enige schatting van de drukkerij vindt men bij de dood van Martina Piemont op 21-9-1683, die getrouwd was met Mr. Pieter Blaeu. De opgaaf voor de collaterale successie luidt: '1/6 in een huys ende erve staende ende geleegen aen de noordsijde op de Bloemgraft met een tuyn daeraghter ende een stal en het afdack ter sijde daer aghter uytkoomende in de Nieuwe Lelyestraet *f* 833.13. -, 1/6 in een packhuys of druckerije ende erve staende ende geleegen mede op de Bloemgraft op de hoeck van de Roode Lelyestraet naest het voorgaende huys, wel verstaende dat de wooningh tusschen dit packhuys ende voorgaende huys tot dit packhuys verstaen werd te behooren *f* 666.13. -, 1/6 in vijf wooningen onder een dack staende in de Nieuwe Lelyestraet achter de twee voorgaende perceelen *f* 86.14. -.' Het gebouw van de drukkerij was dus toen getaxeerd op *f* 4000. -, het totaal bezit op *f* 9520. -. Uiteraard had een woonhuis in de Jordaan in de loop van de 17de eeuw wegens de ligging veel van zijn waarde verloren. Dat verklaart de verkoop van het woonhuis voor *f* 6000. - en van de drukkerij voor *f* 7300. - in 1696 (deel III 23). Voor Martina Piemont vergelijke men mijn artikel 'Claes Claesz van Medenblick en zijn nakomelingen' (Amstelodamum Mbld 1962, 176-183). Wanneer op 25-10-1685 voor not. A. van den Ende Willem Blaeu uit de compagnie van boekhandel met zijn broers Pieter en Joan scheidt, blijft hij wel zijn 1/3 aandeel in de gebouwen houden, 'edog buyte en sonder de gereetschappen of instrumenten daer in of aen sijnde' en zal daarvoor huur ontvangen.
187) KS 1264-1266.
188) Deel III 120.
189) Martin 743 en NNBW deel X.
190) KS 175-176. Hij bleef tot zijn dood toe contributie betalen.
191) Kossmann 57 en deel III 261 (ik noem hen, omdat de nalatenschappen in dezelfde periode vielen).
192) Deel II 89.
193) Fajn 268. Merkwaardig is het bericht bij Birn B. 117, dat Rey alles zelf wilde financieren!
194) Kossmann 454.
195) Kohier deel I Tabellarisch overzicht.
196) Ik eindig bij het jaar 1777, daar dan een geheel nieuwe organisatie van de Desolate Boedelskamer komt, die het zoeken op naam van de boekverkopers thans mogelijk maakt.
197) Van Bos, Rijkhoff, Verlouw en De Wit komen met resp. *f* 600. -, *f* 1500. - en *f* 1000. - in het kohier voor, te Nuys (gildelid 1739) en Boussière (gildelid 1736) niet en waren dus onder de texatie van *f* 600. - inkomen. Jean Nicolas Batailhey 13-5-1743 gildelid, leerjaren bij Gosse, had vermoedelijk daaraan zijn debacle te danken. Jacob Cornelis Schoots van Capelle (16-9-1746 beh. poorter, van Koningsbergen, 17-10-1746 gildelid), Jan Janson (niet in gildeboek), Jacobus Wilhelmus Pruys (16-5 ingeb. poorter, 12-6-1747 gildelid), Hendrik Constapel (2-6 gekocht poorter, 7-6-1762 gildelid, voor Haagse loopbaan Kossmann 79) en Charles Cuirot (2-10-1753 gekocht poorter, van Varangebek in Normandië konstverkoper, 15-4-1765 gildelid). Over Jacobus Rijckhoff Jr. (1716-1753) en zijn ingewikkelde familie zal ik een artikel publiceren.
198) Zie Bijlage IV.

199) Uiteraard kon ik in de indices, die ik doornam, alleen de mij bekende namen van boekverkopers terugvinden; het is dus mogelijk dat er nog meer in voorkomen.
200) Ik neem aan, dat de schuld wel werd afgelost, maar dat dit niet werd aangegeven, omdat er geen onroerend goed als onderpand was gesteld. Bijzonderheden over Morterre geeft Leuven (p. 49 en 66). Op 30-1-1788 kwam het echtpaar bij de Desolate Boedelskamer. Onder de preferente crediteuren behoorde Douci te Rotterdam met een bedrag van *f* 414. - 'voor een obligatie, waarvoor 's lands gerechtigheid is betaalt met de interessen'. In oktober 1788 werden de preferente crediteuren voldaan. (D.B. 43, 383 en 961, 1406).
201) Het archief van deze instelling bleef bewaard, thesaurie ordinaris Stadsbeleeningkamer. In deel 1 vindt men een opgaaf van de goederen, die beleend konden worden.
202) V.E. Blaeu 90-93. Martin noemt bij Janssonius een enorm fortuin (p. 317), waarin ik niet geloof. Preciese gegevens staan niet tot onze beschikking, maar zeker hoorde hij wel tot de kapitaalkrachtiger boekverkopers.
203) Deel III 256-257, waar ik echter niet nader op de wijze van afbetaling in ging.
204) Sedert omstreeks het midden van de 18de eeuw werd de serie van rentebrieven vrijwel uitsluitend gebruikt voor het aantekenen van lijfrenten, die voortvloeiden uit de verkopen van onroerend goed.
205) Een voorbeeld hiervan vond ik bij de koop van Herengracht 495, dat Jan Six van het echtpaar Van Slingelandtde Wildt kocht. Op 27-4-1709 gaven verkopers procuratie aan Adolf de Zeeuw dit over te dragen voor de afgesproken koopsom van *f* 50000. - 'onder korting van een somme van een duyzent guldens voor interest van de termijnen welke naar costume der stad Amsterdam niet als over ses maenden en een jaar respective hadden moeten betaald worden'. Op 13-6-1709 vond de overdracht voor schepenen plaats en werd een koopsom van *f* 43610. - opgegeven! Ik vermoed dat dit geschiedde ter besparing van overdrachtskosten.
206) Deel III 265.

III Chronologisch overzicht *1572-1795*[207)]

De klassieke voorstelling, dat Venetië zijn alles beheersende rol aan Antwerpen af moest staan en deze op haar beurt weer aan Amsterdam gaat ook voor de boekhandel op, echter wat minder direct dan men misschien zou verwachten.[208)] Waaraan dankte Amsterdam die opgang? Ik wil hier een 18de eeuws kenner bij uitstek, Mr. Elias Luzac, aan het woord laten: 'Verscheiden oorzaaken hebben onzen hollandschen boekhandel tot dat toppunt gebragt, waarop die geweest is. 1. De menigte van Geleerden, welken in Holland gewoond en der geleerde wereld eere toegebragt hebben. 2. De goed koop van 't papier. 3. De fraaiheid onzer drukletteren. 4. Onze oplettendheid, om fraai te drukken. 5. De maatige prijs, voor welken wij onze drukken konden leveren. 6. De vrijheid der drukpers. Dit laatste heeft vooral veel toegebragt, om den boekhandel in Holland te doen bloeien. Doch van alle die opgenoemde voordeelen is ons niets overgebleeven dan losbandigheid in de plaats van *vrijheid*, en al het andere is weg. Men heeft elders zoo goed papier en beter koop als bij ons; men drukt elders zoo goed en beter koop als bij ons; men snijdt elders letters en giet zoo goed en beter koop als bij ons; en het mag bij ons van prul- en schotschrijveren overvloeien, maar onze hollandsche boekhandel lijdt geen last aan overvloed van geleerde werken, offschoon 'er zijn, die de eer van onze Natie in dit opzigt nog ophouden'.[209)]

Luzac publiceerde dit in 1783, vrijwel aan het einde van de periode, die ik hier wil behandelen. Ongetwijfeld spreekt hij hier vooral over de handel in de Latijnse en Franse boeken,[210)] die voor het buitenland bestemd waren. Daartoe zal ik mij in het volgende ook zo veel mogelijk beperken; uiteraard zal echter ook de handel in het Nederlandse boek af en toe ter sprake komen.

Periode 1572-1680

Een uitstekend overzicht van de situatie vóór, in en na 1572 geeft H. de la Fontaine Verwey in zijn Voorrede voor het werk van Briels. De opzet van dit werk, het aantonen van de Zuid-Nederlandse invloed, maakt dat de overigens interessante inleiding van de schrijver zelf van veel minder algemene strekking is.[211)]

Leiden, dat direct de zijde van de Staten koos, had daardoor een grote voorsprong op Amsterdam, dat pas in 1578 de Spaanse zijde verliet. Het wist zich eerst door het filiaal van Plantijn en daarna door de steeds groeiende activiteiten van de familie Elsevier voorgoed een plaats te verwerven op het gebied van de wetenschappelijke uitgaaf, vooral in klassieke en oosterse talen. De opzet in de universiteitsstad was geheel verschillend van die in de handelsstad Amsterdam. Er komt een merkwaardige confrontatie in 1608, wanneer grote 'fockers' uit Amsterdam, in compagnie met kooplieden elders, afzet voor hun nieuwe ongebonden

boeken op de aucties in Leiden zoeken.[212)] Stellig is daarmee, de combinatie Bonnenuit-Commelin bedoeld.[213)] Het lijkt, dat de tien grote Leidse boekverkopers met hun protest hiertegen succes boekten. Van een tiental jaren later dateren klachten over andere aggressieve methoden van Amsterdam. Dan is het Jan Barentsz, de zoon van een grote Amsterdamse drukker, die op het Binnenhof in den Haag een plaats huurt en zijn buurman Louis Elsevier Jr. daardoor kan beconcurreren met veel lagere prijzen.[214)]

Die ontwikkeling van Amsterdam begint in feite al vóór de opstand, wanneer het de enige stad in Holland is die meetelt, wat de boekhandel betreft.[215)] Direct na de alteratie blijkt Cornelis Claesz - vermoedelijk geboortig uit Leuven[216)] - zich in Amsterdam te hebben gevestigd en een jaar later wordt in 1579 het huwelijk Commelin-Bonnenuit voltrokken, dat op een andere wijze voor de Amsterdamse boekhandel van oneindig betekenis zal zijn. Hieronymus Commelin vestigt zich tenslotte in Heidelberg met een uitgeverij van hoog wetenschappelijk niveau. Contacten met Genève en Amsterdam, later, als Heidelberg vervalt, Amsterdam-Frankfort-Genève, leveren de bovengenoemde 'fockers' op, die de Leidse markt bedreigen. Van een volgende generatie Commelin vestigen zich twee broers in Leiden, terwijl één in Amsterdam blijft. In 1643 doen ze hun filialen in Genève en Frankfort over aan Adriaan Vlack, die dan in Parijs zetelt, maar na zijn vertrek in 1648 die koop in 1649 weer ongedaan maakt.[217)]

Cornelis Claesz blijft van 1578 tot zijn dood in 1609 steeds in Amsterdam gevestigd. Het heeft weinig zin om hier op zijn activiteiten in te gaan, daar een omvangrijke studie in voorbereiding is. Slechts wil ik wijzen op twee artikelen, die speciaal de internationale kant van zijn boekhandel belichten.[218)] Cornelis Claesz was de eerste Amsterdammer, die zich na de opstand weer te Frankfort liet vertegenwoordigen, in 1590. Uit zijn sterfjaar dateert de catalogus, die enig idee geeft van zijn handel in Franse en Duitse boeken. Dat ook Engeland zijn belangstelling had, is zeker. Enkele van zijn uitgaven op het gebied van zeevaart werden onvermijdelijk vertaald. Een Duitse uitgaaf van 1589 van een werk van Wagenaer, waarover ik naar aanleiding van de privileges in Bijlage III sprak, verscheen bij hem in eigen beheer. De Franse uitgaaf verzorgde Jean Bellère in Antwerpen in samenwerking met Cornelis Claesz, evenals de Latijnse; een Engelse uitgaaf verscheen in 1588 stellig buiten zijn medeweten. Toen de graveur, Jodocus Hondius I naar Amsterdam verhuisde, zal een uitgaaf van 1605 in de Engelse taal echter m.i. stellig wel in overleg met Cornelis Claesz tot stand zijn gekomen.[219)]

Ofschoon het op het eerste gezicht niet blijkt, moet er tussen de combinatie Bonnenuit-Commelin en Cornelis Claesz contact hebben bestaan; bij beiden zien we althans relaties met de grote papierkopers Van Lockhorst, die voor een belangrijk deel het bedrijf van Cornelis Claesz moeten hebben gefinancierd.

Wanneer Cornelis in 1609 in Amsterdam sterft na een ruim dertigjarige werkzaamheid komt er een einde aan deze nationale-internationale uitgeverij-boekhandel, die in een dergelijke alles omvattende vorm in de Republiek nooit meer zal voorkomen. De herinnering aan de overledene zal echter blijven voortleven in het blijkbaar dan uitgedachte betalingssysteem in termijnen voor de Nederlandse en buitenlandse kopers, die naar Amsterdam zijn gekomen voor de grote aucties in de maand mei 1610.[220)] Of Cornelis Claesz dat nog tijdens zijn leven had

bepaald of dat de waarnemers van de belangen van de weduwe - o.a. Van Lockhorst - dat als de beste oplossing hadden gezien, is niet te zeggen.

Op de verkopingen zal Hendrik Laurensz - discipel en gunsteling van de overledene - minder aangekocht hebben dan enkele andere Amsterdammers. Hij behoorde tot een ker-

kelijk milieu en naast zijn wetenschappelijke uitgaven zal ook de bijbeldruk een grote rol spelen. Een ogenblik bedreigd door de Statenvertaling, die aan een Haags-Leidse combinatie Van Wouw-van Ravesteyn ten deel valt, overwint Amsterdam tenslotte in de strijd, die daaruit voortvloeit.[221)] Amsterdam blijft ook het belangrijkste centrum voor de bijbeldruk. De privileges van de Staten-Generaal, die voor alle provinciën van kracht waren, blijven dat niet langer en verliezen daarmee steeds meer van hun betekenis. Holland wordt de instantie, die tenslotte alleen voor de privileges betekenis heeft met in deze periode de stem van Amsterdam daarbij vermoedelijk wel als de allerbelangrijkste.

Hondius en Janssonius,[222)] behorend tot een groep die met Cornelis Claesz had samengewerkt, hebben zeker ook van de verkopingen van mei 1609 kunnen profiteren, maar meer nog was dat het geval met Willem Jansz Blaeu, die niet tot die kring had behoord.[223)] Hij en zijn nakomelingen - van globemaker uitgegroeid tot de grootste uitgevers van cartografie etc. - waren ook op vele andere terreinen werkzaam. Van 1619 dateren reeds de kleine 12° uitgaven op wetenschappelijk gebied, waarmee ze vermoedelijk de eerste waren en Amsterdam dus ook vooraan ging. Over Blaeu's rooms-katholieke kerkelijke uitgaven horen we voor de eerste maal in 1626, wanneer Ds. Jacobus Laurentius - de broer van Hendrik Laurensz! - er in de kerkeraad over klaagt. Het blijft ondanks de protesten van deze zijde voortgaan, maar over de productie en afzet is uiteraard het allerminste bekend.

Wanneer in 1632 het Athenaeum in Amsterdam met de Remonstrantsgezinde hoogleraren wordt opgericht, krijgt de Amsterdamse uitgeverij nog directer contact met een aantal geleerden dan voorheen. In 1638 vestigt Louis Elsevier, die ook deze richting is toegedaan, zich in Amsterdam, waar hij later zal worden bijgestaan en opgevolgd door zijn neef Daniel Elsevier. Na Den Haag en Utrecht is Amsterdam dus ook direct bij de belangen van deze Leidse familie betrokken.

De Blaeu's zijn ogenschijnlijk de enige van de grote boekverkopers, die zich met het leveren van koopwaar in de vorm van rooms-katholieke kerkboeken voor de export bezig houden, maar toch blijkt dat Jan Jacobsz Schipper zich daar ook mee op heeft gehouden. De productie van de twee andere soorten - Engelse bijbels en Joodse kerkboeken - vindt aanvankelijk op veel verspreider schaal plaats. In deze periode valt al de uitvinding van de stereotypie door Athias voor de Engelse bijbels, welke tenslotte in een volgende periode het eigendom zal worden van de weduwe Schippers, oorspronkelijk een concurrente, maar door haar belangrijke fonds, waarbij de werken van Cats, de kapitaalkrachtigste van alle producenten van Engelse bijbels.[224)]

Zo blijft de al sedert het einde van de 16de eeuw sterk op de internationale boekhandel afgestemde productie van Amsterdam tot omstreeks 1680 in dezelfde banen voortgaan. Martin geeft in zijn overzicht van de eerste helft van de 17de eeuw ook voor de Republiek een lezenswaardige beschouwing mede aan de hand van zijn graphische voorstelling uit de catalogi van de messen, waar hij Amsterdam en Leiden opnam.[225)] Op grond daarvan plaatst hij de suprematie van Amsterdam betrekkelijk laat. Ik wil daartegenover echter wel stellen, dat de aantallen van de titels op de messen volstrekt niet maatgevend zijn voor de omvang van de boekhandel van die beide steden, zelfs niet voor de buitenlandse. Een veel beter inzicht geven de beschouwingen van Blum, ontleend aan de catalogi die Broer Jansz over de jaren

1639 tot 1650 in het licht gaf. Aan de hand daarvan maakte hij bijzonder instructieve overzichten van de uitgeverij in de Republiek, waarbij hij ook de catalogi van de messen betrok. Amsterdam neemt in die periode 61%, Leiden 14% en geen van de andere steden

meer dan 3% voor zijn rekening. Amsterdam heeft van 1463 titels 764 Nederlandse, Leiden van 341 titels 53 Nederlandse.[226)]

Helaas staan ons voor latere tijden niet dergelijke bronnen ter beschikking. Ik wil daarom dit overzicht beindigen met enkele mededelingen over de handel op Duitsland, Frankrijk en Engeland, die uiteraard zeer fragmentarisch blijven, ook al worden daarbij de buitenlandse bronnen betrokken.

Duitsland met zijn beroemde messen in Frankfort en in Leipzig valt in twee gedeelten uiteen. De zeer internationaal georiënteerde Frankforter messe - later door de keizerlijke commissaris min of meer geterroriseerd - is in deze periode de belangrijkste voor de Amsterdammers. Ik vertelde reeds, dat Cornelis Claesz er als eerste een boek uitbracht in 1590 en wel zijn Duitse Wagenaer! Dietz, Kapp en Goldfriedrich geven interessante bijzonderheden. De positie van de Nederlanders werd, toen de andere buitenlanders in de loop van de dertigjarige oorlog steeds meer wegbleven - met een laagtepunt in 1635 - en zij wel voortgingen met de messe te bezoeken, van zo'n aard, dat naar zeggen van de drie bovengenoemde schrijvers de Nederlanders in feite steeds meer de toon aangaven.[227)] Zij b.v. bepaalden in de zestiger jaren, dat ze slechts op de voet van 1 op 3 of 4 hun boeken wilden ruilen.[228)] Aan die positie zou een einde komen met de dood van Daniel Elsevier in 1680.[229)] Een bevestiging van dat bezoek aan de Frankforter messe vindt men in de geschiedenis van de door mij bij de papierhandel genoemde Duitse Compagnie of Compagnie in Duitse papieren. Het kapitaal van 64000 rijksdaalders, waartoe bij contract van 23 juni 1623 werd besloten moest volgestort worden op de herstmesse van 1623 en de gehele geschiedenis van die compagnie, waarin van de Republiek uit Amsterdammers en Hagenaren waren vertegenwoordigd, speelde zich om en op de messen af. De ongelukkige gang van zaken, die tot in 1639 in de notariële protocollen van Amsterdam is te vervolgen, staat vermoedelijk ook in verband met de achteruitgang van die Frankforter messe.[230)]

Een andere zaak van meer algemene betekenis begint te Amsterdam in 1659 op 17 maart. Dan sluit Joan Blaeu met Alexander Harttung[231)] voor not. Venkel een overeenkomst, dat deze na de herfstmesse in Frankfort naar Weenen zal gaan en boeken, globen en kaarten zal verkopen. De overeenkomst wordt te beginnen 1 november voor drie jaar aangegaan, voor 1/3 voor rekening van Harttung. Wanneer ze beiden willen ophouden zullen de voorraden in Weenen bij auctie of anders worden verkocht. Ingewikkelde regelingen worden getroffen voor de afbetaling in termijnen door Harttung en ook over de berekening van het geleverde door Blaeu: voor atlassen en kaarten wordt naar een register verwezen, maar voor de rubronigra en andere zwarte boeken wordt een rabat van 40% op de berekening in prijs aangenomen. Hier vindt men dus een spoor voor de afzet van de beruchte rooms-katholieke kerkboeken! Het contract werd op 26 april 1662 met ingang van 16 maart voor not. D. Doornick vervangen door een nieuwe overeenkomst voor acht jaar, waarin Blaeu en Harttung ieder voor de helft zouden deelnemen.[232)]

In Frankfort speelde toen al de kwestie over de 'Büchertaxe', d.w.z. een vaste winkelprijs voor de boeken.[233)] Daaruit vloeiden verdere voorstellen voort, o.a. een ontwerp voor een 'allgemeinen deutschen Ordnung', dat aan Harttung wordt toegeschreven. In de stukken wordt hij ook aangeduid als 'Blauwische Gemeiner'.[234)] Er ontstond fel verzet tegen dit plan, dat van Weenen uit gesteund werd, ook uit de

Republiek. Ondertekenaren van het protest in 1669 waren uit Amsterdam Joachim Nosche, Andries Fries, Hendrik van Aken, H. en D. Boom, J.J. van Waesberge, J. van Someren en Daniel Elsevier, uit Arnhem J.F.

Hagen, uit Leiden Pieter en Corn. Hackius en Daniel en Abraham van Gaesbeeck, uit Nijmegen Reinier Smetius, uit Rotterdam Aarnout Leers de Jonge en uit Utrecht Pieter Elsevier. Pas in 1672 keerde de rust terug, toen deze Ordnung voorgoed van de baan ging. Vast staat, dat Blaeu en Harttung toen nog steeds samenwerkten; in 1671 komt Blaeu op de voorjaarsmesse en blijft Harttung weg.[235)] Wat precies de achtergrond van alles was komt niet duidelijk naar voren. Zeker is echter wel, dat er een sterke controverse was tussen Blaeu enerzijds en alle andere grote boekverkopers uit de Republiek anderzijds.[236)]

De raad van Frankfort trad vaak ten gunste van de vreemdelingen op bij acties van de keizerlijke commissaris. Op 20 maart en 15 april 1655 protesteerde deze tegen de winkelsluiting van Nikolaus Weingarten, wiens Hollandse patronen keizerlijk geprivilegeerde boeken hadden nagedrukt zonder deze in het Rijk te brengen.[237)] Bij de confiscatie bij een dienaar van Janssonius op 28 maart 1657 wegens nagedrukte werken trachtte de raad ook te bemiddelen.[238)] Op 22 sept. 1660 waarschuwde de raad o.a. bij Janssonius, Blaeu en Elsevier tegen de commissaris.

Voor een gefingeerd privilege van de keizer op een Duitse bijbeldruk van Joachim Nosche springt de raad echter niet in de bres, en evenmin voor een kwestie die voortkomt uit de nadruk door Arnout Leers te Rotterdam in 1653 van Johann Zwelffer, Pharmacopoea regia Augustana.[239)] Volgens de raad is Lambert Paspoort de faktor van Leers en heeft hij deze nadruk zelf in Frankfort ingevoerd.[240)] Na de dood van Paspoort geeft de Amsterdamse raad in een schrijven van 9 dec. 1656 naar Frankfort een geheel andere kijk op de zaak: Lambert Paspoort is in 1654 over land van Frankrijk naar de messe gegaan met zijn eigen boeken en koopmanschappen, waar aan hem door Jan Hendricksz (Boom) te Amsterdam exemplaren van de nadruk van de Animadversiones waren geadresseerd, waarvoor hij tenslotte is vrijgesproken en alleen aan de afwezige Boom een boete is opgelegd; nu Hendrik Prins uit Amsterdam voor de erven Paspoort naar Frankfort is gegaan om de zaken af te wikkelen is alles in beslag genomen vanwege de onbetaalde boete van Boom![241)] De Frankfortse raad was blijkbaar niet overtuigd en protesteerde op 1 februari 1657 in brieven aan Amsterdam en Rotterdam over deze nadruk.[242)] Iets later in het jaar was het Amsterdam, dat weer de bemiddeling van Frankfort inriep.[243)]

De Leipziger messe is voor deze periode veel minder belangrijk.[244)] In de moeilijkheden met Brunswijk, die in 1675 ook een messe tracht te krijgen, wordt het verweer van Frankfort door Leipzig bevestigd: ze bloeien samen, doordat alles van Leipzig naar Frankfort, waar de buitenlanders komen, wordt gebracht.[245)] De Nederlanders en vooral de Amsterdammers vonden voor Noord-Duitsland een andere oplossing; ze benaderen het zelfstandig door in de belangrijkste plaatsen reeds zeer vroeg filialen te vestigen.[246)]

Naast de archivalische gegevens over de bezoeken aan de beide messen hebben we voor de 17de eeuw nog een geheel andere bron in het werk van Bruckner, die een zorgvuldige bibliografische beschrijving gaf van alle in de 17de eeuw in de Republiek gedrukte boeken in de Duitse taal. Het blijkt, dat natuurlijk met de nodige uitzonderingen de in Duitsland minder gewenste literatuur een hele grote rol speelt. Daarbij wil ik nog wijzen op het belang van de lijst van uitgevers achterin. Tot mijn verbazing[247)] vond ik daar onder de Amsterdammers Hans Fabel met 37 uitgaven over de jaren 1646 tot 1656. Ik hoef niet te zeggen, dat dit een gefingeerde naam

was, misschien nog kentekender dan de Franse navolging van Pierre Marteau. Uit de beschrijvingen van Bruckner zou ik in ieder geval geneigd zijn hem met Johannes Janssonius te koppelen, maar het is natuurlijk heel goed mogelijk dat ook anderen zich van deze naam bedienden.

Aan de familie Janssonius met hun verwanten Van Biesen, Hagen, Waesberge en Weyerstraten wil ik tenslotte nog enkele woorden wijden. De index vertelt al, dat zij als grote boekverkopers aan de top staan. Zij zijn de belangrijkste op het gebied van de filialen in Noord-Duitsland en Scandinavië. Afkomstig uit Arnhem, vestigt de vader zich voor korte tijd in Amsterdam, maar keert al spoedig naar zijn geboortestad terug.[248)] De zaken in Amsterdam laat hij weer over aan zijn zoon, die door zijn huwelijk met een Hondius ook op cartografisch gebied gaat werken. Een akte van die vroegste tijd, wil ik hier noemen, omdat daaruit het internationale karakter van de handel naar voren komt. Op 12 mei 1623 koopt de zoon, Jan Janssen, voor not. Westfrisius van Jan Berewout, koopman - en vroeger boekverkoper - te Rotterdam, een partij boeken van verscheiden materie, die gedeeltelijk al binnen Frankfort in de winkel van Janssonius is ingezet en gedeeltelijk nog gezonden zal worden, voor *f* 1200. -, te betalen in (Blaeu's) Lichten der Zeevaart in 't Frans met daarbij 25 in 't Duits en 25 in 't Engels ter keuze van Berewout, per stuk *f* 4. - gebonden, en in wereldkaarten van Plancius, Keerius en Ruyter, afgezet *f* 5. - per stuk, en grote afgezette kaarten van Willem Jansz, *f* 7. - per stuk.[249)]

Zwitserland beweegt zich tussen Duitsland en Frankrijk in.[250)] Het kwam reeds ter sprake bij de familie Commelin, die in 1649 nog een magazijn in Genève blijkt te hebben, dat Adriaan Vlack van Parijs uit sedert 1643 heeft beheerd.[251)] De compagnie in Duits papier, die van 1623 tot 1639 zijn moeizaam bestaan leidt, heeft in Basel deelgenoten.[252)]

Wat Frankrijk betreft, zal ik tamelijk kort zijn. Ik kan in hoofdzaak volstaan met een verwijzing naar het werk van Martin. Wel wil ik naar aanleiding daarvan enige opmerkingen maken. De titels van zijn hoofdstukken zijn suggestief ‘D'Anvers à Amsterdam’ 1598-1643 (p. 306-318), ‘L'intervention de l'étranger: le temps des Elzevier’ 1643-1665 (p. 591-593) en als onderdeel van ‘Les effets de la politique royale: de Lyon à Amsterdam’ 1661-1702, eerst ‘La ruine de l'édition provinciale’ (p. 732-739) en ‘La triumphe final de l'édition hollandaise’ (p. 739-753). Ik hoef weinig toelichting te geven. Van zelf spreekt, dat zijn indeling meebrengt, dat de tijd van de Elsevier's zich niet tot 1680 uitstrekt, wat een juistere begrenzing zou zijn. Martin geeft enkele bijzonder interessante nieuwe berichten over deze familie, o.a. dat Louis Elsevier in 1602 al zelf buiten Franse boekverkopers om aan het publiek verkocht en zonder datum, maar in het midden van de eeuw, dat een baal met geimporteerde boeken van de Elsevier's met gefingeerde adressen in beslag werd genomen en de boeken bij opbod geveild werden, waarbij uit angst voor de gramschap van Elsevier enkele Parijse boekverkopers weigerden het proces-verbaal te ondertekenen.[253)] Ook deelt hij uiteraard in een geheel ander hoofdstuk de bekende bemoeiingen van Daniel Elsevier van 1669 ten behoeve van de Franse regering op het gebied van de verboden publicaties in de Republiek mee.[254)]

Montchrétien komt in 1615 met zijn klacht over de drukken uit de Nederlanden, die de Franse markt overstromen en die bijna de helft goedkoper zijn dan de Franse drukken. Het zijn vooral veel gevraagde werken. Volgens hem zit het verschil in prijs in de mindere betaling van de drukkersknechten en hun grotere arbeidsprestaties. Het zetwerk daarentegen is hetzelfde.[255)]

Mijn hoop om bij Martin veel over Blaeu te vinden werd niet vervuld. Slechts eenmaal vond ik hem uit een Franse bron vermeld: bij het faillissement van Thomas Jolly, een Parijse boekverkoper, die van 1664-1672 een geweldige opgang maakte en veel op de Republiek handelde.[256)] Met Wolfganck had hij bemoeiingen gehad over de afzet diens werk van

de Mézeray.[257)] Onder zijn crediteuren worden Blaeu, Elsevier, Boom en Hackius in Leiden genoemd, Robert Scott in Londen, en Foppens in Brussel. Ook wordt meegedeeld dat Jolly zelf de Republiek bezocht.[258)]

Toch moet ook de handel van Blaeu op Frankrijk omvangrijk zijn geweest.[259)] Of zijn rooms-katholieke kerkboeken ook voor de Franse markt bestemd waren, blijkt nergens. Indien dat het geval was, zal zijn afzet in Frankrijk misschien nog die van de Elsevier's overtroffen hebben. Indirect vindt men zijn naam wel in verband met kerkboeken voor Frankrijk in een akte van 25 januari 1663 voor not. David Doornick. Joan Souburgh, een ongetrouwd koopman, die o.a. op Archangel handelt en veel belangen bij papiermolens in Angoulesme heeft, is op 18 juli 1662 in de Nieuwezijds Kapel te Amsterdam begraven.[260)] Zijn zwager Joan Clock te Gouda krijgt bij de afwikkeling van de nalatenschap moeilijkheden met Jan Jacobsz Schipper over de voldoening van drie obligaties van 1654, 1655 en 1656, door Schipper ten behoeve van Souburgh verleden 'en de Latijnsche brevieren in 4 gedeelten Parijsche druk, daarin begrepen'. Joan Blaeu en Jacob Aertsz Colom doen uitspraak als arbiters, dat Clock alle brevieren, 'bij ofte voor Schipper gedrukt', die hij of andere erfgenamen in handen hebben, aan Schipper moeten geven en dat deze, een brevier gerekend op *f* 3.5. -, het verschuldigde geld in acht halfj. term. aan de erfgenamen van Souburgh zal voldoen in de tijd van vier jaar. Hier krijgen wij even een kijkje op een overigens geheel verborgen tak van handel en ik vermoed, dat het drukken voor Schipper wel bij Blaeu zal zijn gebeurd.[261)] Wat het begin van de handel van Souburgh betreft, kan ik nog twee akten noemen. Op 3 januari 1637 verklaarde Jaspar van Diemen voor not. J. van de Ven geheel voldaan te zijn door Souburgh over *f* 546.15. -, een jaar huur voor zijn huis in de Kalverstraat, die op 1 nov. 1635 verschenen was ten laste van Jaques Carpentier, waarvoor Souburgh borg had gestaan.[262)] Op 25 februari 1637 verklaarde Nicolaas Briot te Angoulesme voor not. Jan Warnaerts aan Joan Souburgh *f* 7466. - schuldig te zijn in verband met de papiermolens aldaar. Als zekerheid gaf hij de contracten, die hij niet 10 verschillende meesters op de papiermolens (allen genoemd) ten behoeve van Souburgh had gemaakt en een schuldbekentenis van *f* 1100. -, die zijn stiefvader Jaques Carpentier ten behoeve van hem had verleden.

Op de techniek van de buitenlandse handel gaat Martin niet in. Daarover zijn we echter enigszins ingelicht door het werk van Pollard, dat ook de reeds meermalen genoemde Nederlander Adriaan Vlack bespreekt, van 1633 tot 1642 in Londen en van 1642 tot 1648 in Parijs.[263)] Hij neemt volgens zijn Parijse catalogus van 1644 van boeken uit Duitsland, Vlaanderen, Engeland en Italië bestellingen aan. Blijkens zijn eigen levensbeschrijving houdt hij het in Parijs zes jaar vol en laat er verschillende boeken drukken. Dan trekt hij zo de aandacht, dat hij Parijs moet verlaten, daar boekverkopers van buiten Parijs slechts eenmaal in het jaar daar mogen komen om hun boeken te verkopen. Hij keert in 1648 terug naar zijn geboorteland, maar kan in 1649 weer rustig Parijs bezoeken. Dan worden ook op 3 mei 1649 door not. S. van Nieuwland de contracten, die Vlack op 6 nov. 1643 met de broers Commelin heeft gesloten voor not. Pieter Barcman, geannuleerd. Abraham Commelyn te Leiden en Ysaac en Jacobus Commelyn te Amsterdam hadden toen aan Vlack een partij boeken te Genève (in Frankrijk!) volgens een erbij geleverde memorie voor *f* 5000. - verkocht voetstoots, te betalen in zes halfj. termijnen, te beginnen met paasmesse 1644, waartegenover hem dan steeds 1/6 van de boeken zou worden geleverd. Vlack nam

alle achterstallige huurpenningen voor pakhuishuur tot zijn last. Hij zou de kooppenningen mogen rabatteren tegen 8%. Eenzelfde overeenkomst werd tussen de twee Amsterdamse broers Commelyn

en Vlack gesloten betreffende de boeken te Frankfort voor een bedrag van *f* 10000. -. De voorwaarden waren geheel gelijk aan de vorige, maar hier moest Vlack 120 rijksdaalders voor winkelhuur en 50 rijksdaalders aan de kanunniken van Sint Lenert voor pakhuishuur voldoen. Er zat blijkbaar niet meer veel leven in de oude Commelin voorraden in Genève en Frankfort en na het vertrek van Vlack werden tegen kwitantie van Isaac Commelin de beide overeenkomsten voor de opvolger van Barcman geannuleerd, wat in margine werd genoteerd.[264)]

Voor Engeland geeft het werk van Pollard uiteraard veel meer bijzonderheden dan voor Frankrijk. Men had daar de machtige zogenaamde English Stock in beheer van het Londense gilde en daarnaast sedert 1616 de Latin Stock, die in 1628 failliet ging.[265)] Sedertdien waren er telkens andere boekverkopers, die zich speciaal op de buitenlandse boekhandel toelegden. Ook bij Blum vindt men hierover veel bijzonderheden. Ik zou wel meer namen kunnen noemen, maar daar het toch een vrij willekeurige opsomming blijft, lijkt het mij beter met één voorbeeld te komen.[266)] Adriaan Vlack had zich omstreeks 1633 in verband met zijn eigen mathematische arbeid in Engeland gevestigd en was daar boekverkoper geworden. Enkele Londense boekverkopers werkten hem tegen, maar uiteindelijk kon hij toch vrij ongestoord zijn beroep uitoefenen en zelfs boeken importeren. De burgeroorlog noopte hem in 1642 naar Frankrijk te verhuizen. Een van zijn belagers was Richard Whitacker geweest, die op 13 nov. 1637 een rekwest tot de aartsbisschop van Canterbury had gericht, dat door toedoen van David van Hoogenhuysen[267)] te Rotterdam, die de voorganger van Vlack in de Londense boekhandel was geweest, vier grote vaten boeken ter waarde van 500£ op weg van Frankfort naar Londen in Rotterdam in beslag zijn genomen, waarna deze voor 100 £ aan Vlack zijn verkocht. Hij vraagt nu 9 balen boeken, die Vlack tegen het decreet der Star Chamber heeft ingebracht (net als Hoogenhuysen indertijd, op voorwendsel dat die boeken bestemd zijn voor mensen aan wie hij geld schuldig is), in beslag te nemen, opdat hij zo Vlack kan dwingen de vier vaten boeken aan hem af te geven of te verkopen voor de prijs, die hij ervoor heeft betaald. Vlack schrijft zelf, dat met hulp van de bisschop van Londen een oplossing werd gevonden.

De moeilijkheden tussen Whitacker, een van de grote Londense importeurs van boeken, en de Hollanders, die hetzelfde beoogden, bleven voortduren. Bij Dietz vindt men bijzonderheden over de uitgaaf van de catalogus van de herfstmesse 1645 van Frankfort in 1646 door Whitacker te Londen[268)] en over zijn import van 8 balen in 1649, waarvan leveranciers en expediteurs precies bekend zijn.

Op 14 september 1657 schrijft de stad Amsterdam naar Frankfort op verzoek van Joan Blaeu, Louis Elsevier en de erfgenamen van Bonaventura en Abraham Elsevier, die door de Frankfortse boekverkopers gedreigd worden met sluiting van hun winkels daar wegens het arrest, dat ze hebben laten leggen op enige vaten boeken, toebehorende aan Thomas Whitacker[269)] of zijn erfgenamen te Londen, met de vraag dit te willen beletten en de belofte in deze zaak te zullen vigileren, indien die voor haar komt te devolveren. Het lijkt mij mogelijk, dat dit nog een veel oudere zaak betrof. Richard Whitacker was gestorven op 5 februari 1648 en zijn partner Thomas enige jaren daarna.

Moeilijkheden over import bleven er echter steeds, hetzij betreffende directe import uit de Republiek, hetzij betreffende de transitohandel, die uiteraard meestal via Rotterdam liep. Dit alles betrof boeken met onderwerpen, die de censuur toeliet.[270)] Daarnaast was er een enorme handel in verboden boeken. Wanneer een werk als dat van Bruckner voor de Duitse

uitgaven ook voor de Engelse tot stand zou komen, zou het vermoedelijk van ongeveer dezelfde strekking zijn.[271)] Of de import van die boeken en daarbij de befaamde Engelse bijbels, waarover ik in mijn vorige delen sprak, zich ook nog binnen de kring van de gewone boekverkopers afspeelde, durf ik niet te zeggen.[272)] Zeker is echter, dat Joseph Bruyningh, die van 1637 tot 1672 als speciaal Engels boekverkoper te Amsterdam werkte, en zijn weduwe Mercy Arnold vaak voor verboden literatuur met de schout in aanraking kwamen. Ik meld hen speciaal, omdat Pollard haar noemt als enige van wie hij in de Republiek een catalogus van Engelse boeken kent, van ± 1680.[273)] Zij verkreeg haar voorraad voor een groot deel van Nathanael Ponder en verkocht, toen ze ophield, alles aan Rest Fenner in Canterbury.[274)]

Pollard noemt ook speciaal John Ogilby en zijn uitgaven, die bij intekening - als eerste met groot succes! - verschenen.[275)] Ik wil daar nog aan toevoegen, dat hij in Amsterdam een medewerker in de persoon van Jacob van Meurs vond, die op dezelfde wijze als vroeger Cornelis Claesz en natuurlijk ook zijn latere grote collega's zijn reis- en landbeschrijvingen met platen niet alleen in het Nederlands, maar ook in het Frans en Duits liet verschijnen.[276)] Speciaal wil ik er op wijzen, dat het Frans en Duits wel in Amsterdam werd gedrukt, maar het Engels niet; de koperen platen moeten door hem aan Engeland zijn uitgeleend!

Tenslotte nog enkele woorden over Joan Blaeu. Bekend is dat de atlassen niet in de Engelse taal door hem werden uitgegeven. Wel is echter zeker, dat ook Engeland een rol in zijn boekhandel speelde. Hellinga noemt de ‘libri anglici’ en Londen met 69 boeken uit de catalogus van 1659, waarmee het echter wel onder aan het lijstje van 13 Europese steden staat.[277)] De twee bekende feiten betreffende drukken voor en samen met Robert Scott in 1672 en 1676, waarbij de laatste zelfs in het privilege van de Staten van Holland als Amsterdams boekverkoper wordt aangeduid, wijzen echter wel op nauwe betrekkingen met Engeland.[278)]

De Zuidelijke Nederlanden spelen eigenlijk zo vanzelfsprekend een rol bij de Noord-Nederlandse boekhandel, waarheen vandaar in de beginperiode een enorme toevloed kwam, dat het mij onnodig lijkt er hier verder op in te gaan.[279)]

Elke boekverkoper had zijn eigen individuele productie en handel en het is volstrekt ondoenlijk om een goed overzicht te geven, hoe in grote lijnen die internationale boekhandel verliep. Ik wil hier als slot verwijzen naar de inventaris van 1681, gemaakt na de dood van de weduwe van Daniel Elsevier. Deze laat het duidelijkste zien, wat in die periode een grote Amsterdamse boekhandel betekende.[280)]

Periode 1680-1725

Met de dood van Elsevier in 1680 eindigde, zoals zijn eigen tijdgenoten verkondigden, een tijdperk.[281)] Het was een uitzonderlijk ongunstige tijd, waaraan mede de oorlogsjaren schuldig waren geweest. Een rapporteur vertelt in Frankrijk over de nog steeds ongunstige situatie in de eerste jaren van deze nieuwe periode.[282)] Met de veiling na de dood van Elsevier's echtgenote in augustus 1681 begint in feite het volgende tijdperk, dat ondermeer ingeluid wordt door de nieuwe veilingcondities, die in overleg met de belangrijkste boekverkopers van Amsterdam werden vastgesteld

en die toen alleen van kracht waren voor de boekverkopers uit de Republiek.[283)] Stellig in verband met de crisis worden extra lange betalingstermijnen verleend voor grote aankopen.

De eerste belangrijke compagnie was al zes jaar eerder tot stand gekomen, maar hield niet lang stand. De twee compagnieën uit het begin van de nieuwe periode zouden ieder op hun eigen wijze een grote rol spelen.[284)] De compagnie van het kerkgoed rekte haar bestaan van 1680 tot 1961 toe en was wel niet een zeer kapitaalkrachtig lichaam, maar althans in de 17de en 18de eeuw een belangrijke factor in deze tak van de handel. De Compagnia della Latinità of compagnie van Blaeu, waarover Leti zo'n levendige beschouwing geeft, bestaat van 1682 tot 1706. Ze vormt vooral in de 17de eeuw een zeer belangrijk lichaam in de Amsterdamse en eigenlijk hele Hollandse boekhandel. Wetstein, de vroegere bediende van Daniel Elsevier, die er buiten blijft, is naast de verschillende compagnons een van de grote boekverkopers van het dozijn dat Leti noemt, helaas zonder hen nader aan te geven. De grootste boekverkoper met een geheel ander soort fonds, de weduwe Schippers, scheidt in 1682 uit met de gewone boekhandel, likwideert - ook al door middel van een compagnie - en legt zich verder op het drukken van de Engelse bijbels toe en stelt daarnaast haar grote drukkerij, net zoals de broers Blaeu nog tot 1696 zullen doen, ter beschikking voor opdrachten van derden.

Amsterdam, dat tot deze tijd een onaantastbaar overwicht in de boekhandel heeft gehad, krijgt in deze periode reeds spoedig een bestrijder in de persoon van de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa, die tot 1730 toe met meer of minder succes vecht om Amsterdam van dit 'magnificat' te beroven.[285)]

Wat het buitenland betreft: 1680 is het jaar, dat het aanbod op de Leipziger messe voor het eerst dat op de Frankforter messe zal overtreffen en in deze periode zullen al spoedig de Amsterdamse boekverkopers steeds meer de voorkeur geven aan het bezoeken van de Leipziger messe boven de Frankforter messe.

In Frankrijk is al wat eerder de bescheiden uittocht van Jansenisten en van angstige Protestanten begonnen, maar sedert 1681 en vooral sedert de herroeping van het edict van Nantes in 1685 stromen de Fransen in grote getale naar de Republiek. Engeland profiteert daar ook van, maar konsekwenter dan de eerste sluit ze in 1688 haar grenzen geheel voor de invoer uit dat land. Van dat ogenblik zal Holland de enige weg zijn voor de import van boeken uit Frankrijk naar Engeland.

Alweer volgens de rapporteur in Frankrijk heeft de refuge een merkwaardige vlucht gegeven aan de voordien zwakke boekhandel-uitgeverij der Republiek.[286)] Gibbs gaat echter uiteraard in zijn artikel over de intellectuele en politieke invloed van de refugés in ons land veel gedetailleerder op alle facetten daarvan in.[287)] De meeste refugés hoopten nog lang terug te keren naar Frankrijk en pas de naturalisatie van 1709, in navolging van Engeland, en de vrede van Utrecht in 1713 maakten daaraan een einde.[288)]

Van de Franse boekverkopers zijn in feite slechts weinigen heel belangrijke naar ons land gekomen. Een uitzondering maken Henry Desbordes uit Saumur en de broers Huguetan uit Lyon.[289)] Uit Parijs kwam in de eerste tijd alleen direct Etienne Lucas,[290)] die niet van grote betekenis werd in Amsterdam, wel echter zijn schoonzoon Pierre Brunel uit Montpellier. In latere jaren kwamen er nog refugés, die zich tot belangrijke boekverkopers ontwikkelden, maar niet direct bij de Franse boekhandel betrokken waren geweest.

De boekhandel van de Republiek was reeds tevoren zo internationaal en had bovendien steeds elke vreemdeling, die zich hier wilde vestigen, zonder meer

ontvangen, dat ook de stroom van refugés gemakkelijk werd opgenomen. Als groep hebben ze hier voor zover ik kon nagaan nooit iets betekend, slechts vormden ze een versterking van het Franse element in de boekhandel. Enkele voorrechten, die hun ten deel vielen - vrije toegang tot het

poorterschap en het gilde -, werden door de gevestigde boekverkopers blijkbaar niet met lede ogen aangezien.[291)] Slechts eenmaal vond ik in de boekhandel de Franse refugés in ongunstige zin genoemd, namelijk als de grootste nadrukkers.[292)] Ze sloten zich blijkbaar gemakkelijk aan bij de inheemse boekverkopers. De refuge bracht ook heel veel kleinere onbemiddelde ambachtslieden naar de Republiek, wat in de boekdrukkerij vooral tot uiting komt. Bij de ondersteunden door de Waalse diaconieën vindt men vrijveel drukkers, die er blijkbaar niet in slaagden hier regelmatig werk te vinden.[293)]

Wat van veel groter betekenis is was de inbreng aan intellect met haar copie en haar mogelijkheden tot bewerking daarvan. Gibbs schrijft hierover uitvoerig en ik wil mij daarom hier weer tot het klassieke voorbeeld van Bayle beperken. Bayle vindt in Rotterdam min of meer toevallig een bijzonder begaafde boekverkoper in de persoon van Reinier Leers uit een Rotterdams-Haagse boekverkopersfamilie, maar met het zich terugtrekken van Leers in 1709 na de dood van Bayle in 1706 valt Rotterdam weer terug op zijn oude minder belangrijke plaats in de boekhandel van de Republiek. De Duitsers Fritsch en Bohm, die als voorpost van Leipzig, de boekhandel van Leers trachten voort te zetten slagen daar niet in.

De internationale contacten van die Franse geleerden en semi-geleerden met Frankrijk en met de refugés in andere landen werken buitengewoon bevorderend op de boekhandel. Het is een tijdperk, waarin mede door de refuge het Frans meer nog dan al het geval was de plaats van het Latijn gaat innemen en de leidende taal in Europa wordt. De werkelijke Franstalige ‘republique des lettres’ wordt gevestigd.

Naast de grote door mij hiervoor genoemde compagnieën krijgt men nu ook voor het eerst de compagnieën voor bepaalde grote werken, wier deelnemers waarschijnlijk wel opzettelijk over verschillende plaatsen verspreid zijn. Ik denk dan allereerst aan Van der Aa en Halma-van de Water in Leiden en Utrecht en Mortier in Amsterdam, met o.a. de eerste Nederlandse druk van de Moreri in 1691 in de bewerking door Le Clerc.[294)] De Dictionnaire van Bayle van Leers kwam pas in 1720 door de verkoop van Bohm in een soortgelijke compagnie.

Leers in Rotterdam was een bijzonder belangrijk persoon voor de internationale boekhandel van de Republiek, maar Pieter van der Aa in Leiden was voor de organisatie van de gehele boekhandel - binnen- en buitenlandse - een nog veel merkwaardiger figuur, die op den duur ontwassen aan de bovengenoemde compagnieën dit tijdperk van 1680 tot 1725 in feite, hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin, geheel beheerste. Hij verzet zich tegen de oude usanties, tracht met hulp van de Leidse pensionaris een nieuw systeem van privilegeverlening, dat zich meer aansluit bij de monopolies van het buitenland, gevestigd te krijgen en gebruikt op grote schaal de inhoud van andermans uitgaven voor zijn eigen reuze series. De gehele boekverkoperswereld, zelfs zijn eigen Leidse collega's daarbij, komt tegen zijn optreden in verweer. Daaruit ontstaat het befaamde boekverkoperscontract van 23 Amsterdammers, 6 Leidenaren, 18 Hagenaren, 3 Rotterdammers en 4 Utrechtenaren. De getallen zijn tekenend voor het belang, dat de verschillende steden bij de internationale boekhandel hadden. Amsterdam heeft 12 refugés (of kinderen van refugiés), Den Haag 2 en Rotterdam 1.[295)] Amsterdam heeft ook nog een Frans-Zwitzer Humbert en de zoons van de Duits-Zwitser Wetstein, Rotterdam de Duitsers Bohm en Fritsch en Den Haag de enige Engelse boekverkoper Johnson.[296)]

Dit contract van 1710 wordt niet nageleefd, maar wel geeft het ons een uitstekend beeld van de boekhandel op het buitenland, speciaal in Franse en Latijnse boeken. Merkwaardig is, dat er de beruchte nadrukkerscompagnie van een aantal Amsterdamse boekverkopers uit voort-

komt, die 28 jaar stand zal houden. Bij de negen leden zijn vier oorspronkelijke Amsterdammers, 4 refugiés en 1 Zwitser.[297)]

Een andere vorm van compagnie werd door Margaret Jacob aan het licht gebracht. Het geldt een soort vrijmetselaarsloge van de zogenaamde 'Chevaliers de la Jubilation', waarvan een verslag van een vergadering uit hetzelfde jaar 1710 bewaard bleef in de papieren van Toland. Het zijn grotendeels Rotterdamse en Haagse boekverkopers, die lid zijn: Fritsch, Bohm, Gleditsch, LeVier, Picart, de Bey en Marchand. Het gezelschap wordt voortgezet en uit boekverkoperskringen treed later nog de Engelse boekverkoper Vaillant in Den Haag toe. Het is niet alleen een gezelschap van cultuur en vermaak; vermoedelijk vallen er ook besluiten over de handel in minder legale uitgaven.[298)]

De reeds in wezen bestaande verschillen tussen de vier steden, die meetellen in de buitenlandse boekhandel, gaan met de afname van de Latijnse boeken zich nog duidelijker aftekenen. Amsterdam blijft de eerste plaats behouden als centrum van de buitenlandse handel der Republiek, Leiden en Utrecht - het eerste eigenlijk pas na het verdwijnen van Van der Aa - krijgen een typische universiteits boekhandel, Den Haag wordt het internationale centrum op gebied van cultuur, terwijl Rotterdam haar vijfde plaats aan haar gunstige ligging dankt. Als leverancier van bijbels en kerkboeken voor het buitenland raakt Amsterdam in de loop van deze periode veel van haar betekenis kwijt. Met het ophouden van de Huguetan's in 1703 en de compagnie van Blaeu in 1706 verdwijnt de productie van rooms-katholieke kerkboeken vermoedelijk geheel. Het drukken van de Engelse bijbels, al in het begin van deze periode minder belangrijk geworden wegens de activiteiten van de Oxfordse pers, neemt stellig ook af.[299)] Alleen de Hebreeuwse kerkboeken blijven wel van belang, maar de handel komt steeds meer uitsluitend in Joodse handen.

De grote invloedrijke Amsterdamse compagnie, Leers met zijn zo gezochte uitgaven te Rotterdam, ook Van der Aa te Leiden, die zich steeds meer buiten de normale boekhandel beweegt, en natuurlijk ook nog anderen dragen ertoe bij, dat in deze periode de vaste prijzen onder de boekverkopers steeds meer in zwang komen. Bij het contract van 1710 komt dat o.a. al tot uiting.[300)]

Voordat ik over ga tot de handel op de verschillende omliggende landen, wil ik nog enige woorden wijden aan de grootsten onder de refugés, de broers Huguetan. Voor de boekhandel van Amsterdam en de Republiek was hun komst zeker van enorme betekenis. We weten thans veel meer over hun zaken buiten de boekhandel, wat de waardering van deze laatste vergemakkelijkt.[301)] De befaamde inventaris, die bewaard bleef, dateert uit 1694. Vergelijking met die van Elsevier van dertien jaar eerder toont, dat in wezen nog de eigenlijk weinig Nederlandse, veeleer Lyonse zaken met sterke nadruk op Zuid-Europa waren aangehouden. Daarnaast zijn er echter ook nieuwe facetten. Voor zover bekend zijn de Huguetan's de eerste met een eigen winkel in Leipzig. Omstreeks 1703 staakt de drukkerij haar werkzaamheden, omstreeks 1707 komt een eind aan de boekhandel. Maar nog gedurende deze hele periode blijven de opgeslagen voorraden, de copierechten en verdere eventuele aanspraken van deze familie, die op zo'n eigenaardige wijze een van de grootste Europese zaken op het gebied van uitgeverij-boekhandel stopzette, een rol in de boekhandel spelen. Pas met de verkopingen in 1729 en 1730 van voorraden en drukkerij komt daaraan een einde.[302)]

Uiteraard moeten er veel contacten met de Amsterdamse boekverkopers zijn geweest. Van Mortier is dat al bekend sedert 1690, van de Lorme voor de Bible de Mons sedert 1702 en enkele andere namen komen bij de likwidatie te voorschijn.[303)] Het lijkt mij echter niet onwaarschijnlijk, dat hun grote drukkerij net zoals die van Elsevier, Blaeu en Schippers ook

voor derden werkte en dat alleen al daardoor een nauwe relatie met de gehele Amsterdamse boekhandel moet hebben bestaan. Bewijzen ervan vond ik echter niet.

Frankrijk heeft voor deze periode allereerst het grote werk van Martin, dat tot 1702 loopt. Daarna komt er voor de 18de eeuw een stroom van recente literatuur, die alle mogelijke facetten weergeeft.[304)] Ik zal daarover dan ook heel kort zijn en mij zoveel mogelijk beperken tot de eigenlijke handel van de Republiek op Frankrijk en vice-versa.

De maatregelen van Colbert van 1667 voor Parijs en 1686 voor de rest van Frankrijk, die om economische redenen de drukkerijen sterk in aantal verkleinen, werden in het begin van de 18de eeuw voortgezet door de kanselier Pontchartrain en zijn neef Bignon, de officieuse directeur de la librairie, en in 1704 voltrokken. Gepaard daarmee was een systeem van privilegeverlening gegaan, waardoor enkele Parijse boekverkopers zeer bevoordeeld werden. Daardoor verloren Lyon en Rouen hun vroegere betekenis voor een groot deel. Veel van de handel van Lyon verplaatste zich naar Genève. Dat de drie zonen van Jean Antoine Huguetan echter Amsterdam als zetel kozen, waar hun vader uiteraard relaties had, was, zoals ik reeds zei, van enorme betekenis voor de Nederlandse boekhandel.

Martin geeft geen bijzonderheden over de Protestanten, die Parijs moesten verlaten, zodat ik niet kan zeggen, wie de zes libraires waren, die in 1685 drie maanden uitstel voor hun vertrek kregen in verband met de afwikkeling van hun zaken.[305)] In Parijs maakte in tegenstelling tot Lyon hun vertrek stellig weinig uit. Martin vermeldt een merkwaardige bijzonderheid over die eerste tijd van de refuge. Van oktober 1685 tot januari 1687 werkten een 15tal boekverkopers te Parijs in opdracht van de koning aan de productie van ruim een millioen stichtelijke werken, die gratis aan de bekeerde Protestanten werden uitgedeeld. Ook de provincie werd ingeschakeld bij het drukken en Frédéric Leonard gaf zelfs opdrachten in de Republiek.[306)] Het lijkt aannemelijk, dat dit òf bij Blaeu òf bij de wed. Schippers in Amsterdam gebeurde. Geheel uitgesloten is ook niet, dat het op de nieuwe drukkerij van de Huguetan's plaats vond.

Martin geeft belangrijke overzichten van het kleine aantal bevoorrechte boekverkopers en van de belangrijkste boekverkopers, die zich speciaal op de buitenlandse handel toelegden.[307)] De laatste zijn de reeds door mij genoemde Jolly, Billaine en Leonard, verder Jean de la Caille en na de dood van Billaine in 1681 Antoine Cellier en zijn schoonzoon Daniel Horthemels uit Noord-Nederland, een Protestant, terwijl in 1682 de schoonzoon van de weduwe Edme Martin, Jean Boudot, zich nog daarbij voegt. Daarna geeft Martin nog een interessant overzicht van de zaken bij de dood van Horthemels in 1691, die dank zij zijn overgang tot het rooms-katholieke geloof Parijs niet heeft hoeven te verlaten.[308)] Zijn fonds wordt dan nog getaxeerd op ruim 50000 livres, maar zes maanden later raakt zijn weduwe in ongerede en opent daarmee een reeks van faillissementen.[309)] Martin noemt er van 1692 tot 1703 in totaal acht en steeds wordt blijkbaar de oorzaak gezocht in de oorlog. Het tweede debacle betreft Jean Boudot, die afwezig is en wiens echtgenote, Marie Thérèse Martin, buiten gemeenschap van goederen getrouwd, zijn crediteuren samenroept op 24 februari 1694. Zij krijgt in tegenstelling tot de weduwe Horthemels de gunst om in een aantal halfj. term. te mogen afbetalen. Net als bij Horthemels is

er een opgaaf van de zakenrelaties in de Republiek, Zuidelijke Nederlanden, Engeland, Duitsland en Italië.[310)]

Het is duidelijk, dat de oorlog aan de Franse kant veel slachtoffers heeft doen vallen; aan de kant van de Republiek lagen de zaken veel gunstiger, zoals we reeds zagen. Zelfs in de tijden, dat de handel geheel verboden was, bleven er nog mogelijkheden van handel op paspoort

open en in ieder geval was er de goed georganiseerde smokkelhandel in boeken.[311)]

Het is niet mijn bedoeling om hier nog eens te herhalen, wat ik in deel I over de handel van Leers en De Lorme op Frankrijk onder bescherming van Bignon meedeelde.[312)] Wel wil ik er op wijzen, dat mij ondertussen bleek dat deze van uitzonderlijke betekenis was en dat ook andere boekverkopers gaarne van de mogelijkheden gebruik maakten om op deze wijze hun contacten met Frankrijk in stand te houden.[313)] De Lorme bleef overwinnaar in zijn strijd met Leers omtrent de gunsten van Bignon, maar raakte zijn bevoorrechte plaats weer kwijt, hetzij door zijn vertrek naar Frankrijk, hetzij al eerder omdat hij niet aan de verwachtingen van Bignon voldeed. Merkwaardig is te zien, hoe hij eerst de familie Boudot als vaste correspondent heeft, dan tracht met een groot aantal Parijse boekverkopers relaties aan te knopen en tenslotte in overleg met Bignon er weer over denkt om op een vaste correspondent Musier over te gaan.

De grootste transactie in Parijs is de verkoop van zijn bijbels van Mons aan Desprez, de eigenaar van het Franse privilege.[314)] We zien in de brief van 18 maart 1707 van De Lorme aan Pierre Huguetan, die ook een aandeel erin had, dat hij voorstelt de obligaties van Desprez over te doen aan een papierkoper, die er papier voor zal leveren, dat men in Amsterdam kan laten veilen. Zoals ik uitvoerig beschreef wordt het tenslotte een andere oplossing: De Lorme laat uit zijn aandeel van de opbrengst de Horatiusvertaling van Dacier te Parijs drukken bij Ballard en Quillau, die betaald worden uit de afbetalingen van de obligaties van Desprez. Dacier zelf wordt betaald uit obligaties van de weduwe Boudot, die in deze tijd dus ook een flinke achterstand moet hebben gehad in de afrekening met De Lorme.

Dit alles bevestigt de overheersende positie, die de Nederlanders toen nog innamen. Bignon's opvolger in 1714 De la Rochepot, de schoonzoon van de volgende kanselier, was niet geinteresseerd en de mogelijkheden, die Bignon aan de buitenlandse boekverkopers had geboden, vervielen.[315)] Het bewind werd echter gemakkelijker; uit deze tijd dateren de eerste permissions tacites en van Chauvelin, een latere directeur de la librairie, dateert van omstreeks 1725 de uitspraak, dat men beter zelf de Dictionnaire van Bayle kan drukken dan elk jaar ± 10000 exemplaren te laten invoeren.[316)] Ze kwamen uiteraard niet alleen meer uit de Republiek, want andere landen hadden deze uitzonderlijke gezochte Dictionnaire natuurlijk nagedrukt.[317)]

Dat Genève min of meer de rol van Lyon had overgenomen, kwam reeds ter sprake.[318)] Mededelingen te doen uit het uitstekende werk van Kleinschmidt heeft hier geen zin, maar wel lijkt het mij nuttig iets meer over de Amsterdamse kant daarvan te vertellen. Hoewel concurrenten van de Amsterdammers, hadden de Geneefse boekverkopers toch hun collega's in het Noorden ook nodig en zij hadden zelfs al sinds 1690 vertegenwoordigers in Amsterdam. Nadere bijzonderheden vindt men in mijn vorige delen. Hier noem ik de belangrijkste personen. Jean Mourillard is in 1690 al de vertegenwoordiger, vermoedelijk van Cramer in Genève of liever diens firma Léonard Chouet et Comp. Mourillard gaat in 1696 failliet, maar Cramer is al sedert 1694 geassocieerd met Philibert Perachon. Die is opgeleid in Amsterdam, stellig bij zijn neven Huguetan. Kort na het sluiten van het contract is hij teruggekeerd naar Amsterdam om te trouwen met Anne Marie Japin, die geboortig is uit een familie die al veel eerder Frankrijk heeft verlaten. Haar broer David Japin treedt dan op als

vertegenwoordiger van Cramer en Perachon, die zelfs een uitgaaf met Amsterdams adres laten verschijnen in 1696. Later is het de refugé Jean Frederic Bernard, die hier zijn

leertijd vermoedelijk ook wel bij de Huguetan's zal hebben doorgebracht en in 1704 naar Genève vertrekt om in 1707 terug te keren en zich te vestigen als ‘facteur de la société des libraires de Genève.[319)] Zijn dochter trouwt in 1744 met Marc Michel Rey, ook geboortig uit Genève en petekind van Marc Michel Bousquet, die intussen ook in nauw contact met de Amsterdamse boekhandel heeft gestaan. De rij wordt gesloten door Pierre Humbert, de zoon van een nicht van de broers Huguetan, die in 1707 naar Amsterdam komt, stellig in verband met de afwikkeling van de zaken der Huguetan's. Bij hem komt als leerling Emanuel Du Villard in 1712, die net als hij geboortig is uit Genève en daarheen ook weer terugkeert.

De Huguetan's spelen in dit alles een grote rol, die niet geheel duidelijk is, maar zeker is wel dat de boekverkopers van Genève ten volste aanspraak maken op de term partenaires-concurrents van Martin ten opzichte van hun Amsterdamse collega's.

Het Duitse gedeelte van Zwitserland is in deze tijd voor zover ik uit Amsterdam kan nagaan nog rustig; het zal pas in de volgende periode een belangrijke rol voor de Republiek gaan spelen.

In Duitsland begin ik uiteraard weer met de Frankforter messe, die gedurende de gehele 17de eeuw zeker nog een belangrijker rol dan de Leipziger messe voor Amsterdam en de Republiek speelt. Ik haal allereerst het antwoord op een vraag van La Reynie aan van enkele Fransen, die in 1682 de Frankforter messe bezochten.[320)] Hij krijgt te horen, dat daar bijna niet meer werken in het Latijn worden verkocht, maar vooral in het Frans. De boekverkopers uit de Republiek, die tot nog toe alleen de beste boeken uit Frankrijk, die met privilege verschenen zijn, hebben nagedrukt, drukken nu alles na en verkopen gemakkelijk, omdat ze goedkoper kunnen leveren. Boekverkopers uit de Republiek, uit Brussel, Antwerpen en Genève verkrijgen voor hun nadrukken privileges van de keizer en belemmeren daarmee in Frankfort de verkoop van de originele drukken, waarvoor geen keizerlijk privilege is aangevraagd.

Het was niet steeds zo'n goede tijd voor de Nederlandse boekverkopers. Pieter van der Aa deelt in een brief van 1689 aan Samuel Smith in Londen mee, dat in dat jaar wegens de oorlog, die in 1688 is uitgebroken, geen enkele van zijn landgenoten naar de Frankforter messe is gegaan.[321)] Dat is waarschijnlijk een eenmalige gebeurtenis, want uit de Amsterdamse notariële protocollen blijkt, dat het bezoek van deze stad uit nog lang bleef verder gaan, al geeft Amsterdam na de dood van Daniel Elsevier daar niet meer de toon aan. Kapp vermeldt een geval van meer algemene betekenis. Om aan de verplichting van het schenken van een zogenaamd ‘Pflichtexemplar’, wat bij dure uitgaven een zware belasting was, te ontkomen, lieten de Nederlanders hun boeken niet meer opnemen in de catalogi van de messe. In 1685 worden de bedienden van Waesberge daarvoor op het matje geroepen.[322)] In 1701 weigert de firma Huguetan of hun vertegenwoordiger een dergelijk exemplaar af te geven.[323)] In 1710 wordt voor de Nederlanders het Pflichtexemplar afgeschaft door bemiddeling van de gezant te Weenen.[324)]

In 1686 en 1696 worden in de Frankforter raad uitingen van bezorgdheid gedaan over de verplaatsing van het bezoek van de Nederlanders van de Frankforter messe naar de Leipziger messe.[325)] In 1711 vindt de beruchte verlegging van de Paasmesse in Frankfort naar een latere datum plaats, die een cathastrophaal gevolg zal hebben en de rol van Leipzig nog belangrijker zal maken.[326)] Het lijkt of dan de Nederlanders

weer zachter worden aangepakt. Bij besprekingen over het verbieden van de nadruk ook van ongeprivilegeerde wer-

ken besluit men daartoe niet over te gaan, omdat de Nederlanders, die zich het meeste hiermee bezig houden, er zich toch niet aan zullen storen.[327)]

Dat het bezoek van de Amsterdammers al of niet samengaande met een bezoek aan de Leipziger messe toch nog lang stand bleef houden, blijkt uit mijn eerdere delen.[328)] Ik noem hier nog enkele andere akten. Op 20 oktober 1713 machtigde Jacques Desbordes voor not. Schabaalje de Waalse predikant Dautun te Frankfort om namens hem zijn vorderingen op Thomas Lantelme te Frankfort te innen. Op 18 mei 1716 schrijven burgemeester en raad van Amsterdam aan hun collega's in Frankfort ten behoeve van Desbordes. Hieruit blijkt, dat Lantelme al jarenlang de correspondent van Desbordes in Frankfort is en als zodanig steeds boeken van hem heeft ontvangen om voor hem te verkopen. Nu zijn knecht Valois er met goederen vandoor is gegaan, hebben crediteuren beslag laten leggen, ook op de boeken, die Desbordes toebehoren.

Stuurde Desbordes dus blijkbaar goederen in commissie naar Frankfort, een Amsterdamse prentenverkoper, Johannes Danckerts zetelde er persoonlijk en stierf daar in 1712, zoals uit een akte van 3 nov. 1713 voor not. van der Groe blijkt.[329)]

Dank zij de publicaties van Kirchhoff is het gemakkelijker een overzicht omtrent Leipzig te geven. Nederlandse uitgevers waren al van ouds met uitgaven op de Leipziger messe vertegenwoordigd, maar wie ze meebracht, blijkt niet. Van een werkelijk bezoek aan de messe horen we voor het eerst door de moeilijkheden, die Johannes Wolters - zwager van de Waesberge's - in 1693 kreeg met de Leipziger boekverkoper J.C. Tarnovius wegens nadruk - hoewel niet ingevoerd! - van diens Grammatica graeca nova van Jacob Weller. Het proces, dat op 17 mei 1693 begon en doorging tot in 1694 wordt door Kirchhoff uitvoerig besproken.[330)] Merkwaardig is, dat er twee Amsterdammers als getuigen optreden, die ook op de messe aanwezig zijn, Johann Henrich Rischer en David Severinus. Ze staan sedertdien als Amsterdamse boekverkopers bekend, maar in werkelijkheid is er in Amsterdam geen spoor van hen te vinden. Johannes Wolters bleef weg van de Leipziger messe, maar toen hij daar in 1705 weer verscheen, eisten de erfgenamen van Tarnovius, die hun proces niet hadden gewonnen, op 22 mei zijn arrestering, echter zonder succes.

Veel belangrijker is de eerste werkelijke vestiging, die Kirchhoff vond. Het waren weer de broeders Huguetan, die vooraan gingen.[331)] Op 23 oktober 1695 klaagden 15 Leipziger boekverkopers - met Tarnovius als eerste - over vreemde boekverkopers, twee uit Jena en de Amsterdamse Huguetan's, die lang na het aflopen van de messe bleven. De Huguetan's hadden zich in de Salomonis-Apotheke gevestigd. Kirchhoff beschrijft dan, dat deze niet zozeer met hun eigen uitgaven kwamen als wel met een groot assortiment, waarin hij eigenlijk een groot deel van de Amsterdamse productie, ook van anderen, vermoedt. Als Lutheranen trachtten ze via het geloof van de buitenlanders verbod te krijgen, wat hun echter niet lukte.[332)] De broeders Huguetan bleven met een vaste vestiging in Leipzig doorgaan, aan het hoofd waarvan vermoedelijk al spoedig Johann Fleischhauer stond. In 1711 werd zijn naam opgetekend, toen de broers Huguetan al enige jaren hun handel hadden gestaakt. Op zijn beurt verkocht Fleischhauer deze winkel vermoedelijk ook, daar Sellius in Halle later als eigenaar wordt opgetekend.

Naast de Huguetan's moet zeker ook Petrus Schenk al vóór 1697 een belangrijke bezoeker, misschien met eigen vestiging, in Leipzig zijn geworden. Kirchhoff

vermeldt hem en zijn zoon zonder precies de oudste datum te kunnen zeggen.[333)] Hetzelfde geldt voor de broers Waesberge en als laatste voor de muziekverkoper Pieter Mortier, echter allen volgens hem nog in de 17de eeuw.[334)]

Het verzet van de grote Leipziger boekverkopers, die zelf importeerden en daarbij in Duitsland hoge prijzen in rekening brachten, was in die eerste tijd groot. Kirchhoff noemt behalve Tarnovius speciaal Johann Friedrich Gleditsch en zijn opvolger Johann Fritsch, Moritz Georg Weidmann met zijn opvolgers Johann Ludwig Gleditsch en M.G. Weidmann Jr. en tenslotte Thomas Fritsch en tijdelijk J.C. Martini, de schoonzoon van J.L. Gleditsch.[335)] Zij importeerden veel boeken en verkochten duur, zodat ze de concurrentie uit de Republiek niet gaarne zagen. Ze hebben zich er echter bij moeten neerleggen. Omgekeerd gingen zij in dezelfde periode vaak naar de Republiek. Thomas Fritsch is in 1692 in Amsterdam[336)] en J.F. Gleditsch in 1693. De laatste doet dan tot zijn grote tevredenheid zaken.[337)] Vermoedelijk hadden zij hier in Amsterdam een vertegenwoordiger in de kleine boekverkoper Jan Werver in de Beursstraat bij het Rokin in 't Journael.[338)] Die kondigde op 8 maart 1692 in de Amsterdamse Courant aan, dat bij hem voor *f* 4.10. - exemplaren van Glassius Philologia sacra 4° van de Duitse druk te koop waren. Joannes Wolters, die op 20 dec. 1691 privilege van de Staten van Holland had gekregen voor zijn nadruk hiervan, liet dit op 17 maart bij Werver insinueren door notaris Stafmaker Varlet. Ik neem aan, dat Werver zijn exemplaren aan zijn opdrachtgevers moest retourneren. In 1705 speelde de zaak weer. Caspar Fritsch was toen voor Fritsch en Gleditsch in Amsterdam en op 24 september liet Wolters hem door not. P. van Aken in zijn logement insinueren geen exemplaren te verkopen, daar zijn privilege nog van kracht was.[339)] Het was haast afgelopen en Fritsch antwoordde, dat hij geen exemplaren bij zich had ‘en soo sij deselven al quamen in te brengen, sij als dan des insinuants privilegio souden moeten sien’. Omtrent Caspar Fritsch vindt men uitvoerige inlichtingen in deel I. Hier wil ik slechts herhalen, dat hij in nov. 1706 lid van het Amsterdamse gilde werd,[340)] maar in 1709 naar Rotterdam verhuisde, waar zijn Leipziger verwanten het fonds van Leers voor hem en voor Michel Bohm hadden gekocht. Door vele van de Hollandse boekverkopers zal deze aankoop met lede ogen zijn gezien, maar het werd - zoals ik beschreef - een mislukking. Het verdwijnen van deze Leipziger voorpost, definitief met de dood van Bohm in 1722, zal in de Republiek niet betreurd zijn. Dat Leipzig, dat veel meer dan Frankfort zelf met uitgaven kwam, daaraan behoefte had gehad, bleek al uit de strijd met Wolters. Het is tenslotte misschien nog nuttig om hier te vermelden, dat J.F. Gleditsch in 1708 te Amsterdam de overeenkomst sloot met Ludolph Küster over diens bewerking van het Nieuwe Testament van Mill.[341)]

Wat Engeland betreft zijn er voortreffelijke recente publicaties, zodat ik hier kort wil blijven. Naast Pollard is dat voor de algemene gang van zaken Barber en dan ook nog meer speciaal Hodgson-Blagden en Mackenzie, welke laatste precies op deze periode betrekking hebben.[342)] Zoals ook al met andere landen het geval was, past de door mij behandelde periode van 1680-1725 niet geheel in het schema van de handel op Engeland. Daar vindt veeleer al een vernieuwing plaats in 1676, wanneer uit de Republiek de eerste veiling van boeken in Engeland wordt geintroduceerd.[343)] Zoals vaker wordt hier het systeem overgenomen, maar niet de bepalingen die in het land van oorsprong golden. De veilingen worden een geliefkoosde plaats voor de afzet van geimporteerde buitenlandse boeken, wat in de Republiek met de strenge reglementen geheel ondenkbaar zou zijn geweest!

Pollard noemt weer de belangrijkste van de boekverkopers, die zich bezig hielden met de import van boeken. De reeds in de vorige periode genoemde Robert Scott heeft als leerling Benjamin Walford. Moses Pitt, wiens eerste catalogus van geimporteerde boeken van 1674 dateert, heeft Samuel Smith als leerling.[344)] Het is een speculatieve handel en tenslotte gaat

Smith, die in 1687 met zijn eerste catalogus komt, samen met zijn zwager Walford en komen ze in 1695 met een gemeenschappelijke catalogus. We kennen hen uit de boeken van Luchtmans, waar later ook nog Guilelmus Innys en Timothy Childe worden genoemd.[345)] Vooral van Smith is veel bekend door de publicatie van Hodgson. Het lijkt mij het nuttigst om hier de namen van de boekverkopers uit de Republiek, die met hem handelden, te noemen.[346)] Hetzelfde zal ik doen voor de veel minder belangrijke boekverkoper Thomas Bennet, wiens 'notebook' de hoofdschotel van het werk van Hodgson-Blagden vormt.[347)] Naast de Engelse boekverkoper, die importeerden, waren er in Londen echter ook buitenlanders gevestigd, die daarvan hun werk maakten. Ik noem als eerste Pierre de Varennes, die zich in 1687 met zijn moeder Jeanne Cailloué en zijn zuster als refugé in Londen vestigde,[348)] en als tweede François Vaillant, die ook als refugé in 1696 naar Londen kwam.[349)] Zijn zoon Paul en zijn kleinzoon Paul II Vaillant bleven daar tot in het midden van de tweede helft der 18de eeuw de boekhandel uitoefenen.

Waren zij werkelijke refugés, geheel anders lagen de zaken met de broers Huguetan, die zich in Amsterdam hadden gevestigd, maar een filiaal in Londen stichtten. Op de inventaris van 1694 worden de boeken bij David Delgas in Londen en in commissie bij Crosley te Oxford op *f* 10000. - getaxeerd en in 1718 zijn er blijkbaar nog voorraden bij de erfgenamen van Delgas of Dalgas.[350)] Over de activiteiten van deze David Delgas vinden we van allerlei in verband met zijn leveranties aan Bennet.

Een nog merkwaardiger direct contact met Amsterdam werd gevormd door David Mortier, de jongere broer van Pieter. Gezien de relaties van deze laatste met de Huguetan's lijkt het zelfs niet onwaarschijnlijk, dat David Mortier aanvankelijk voor de Huguetan's naar Londen ging. Zeker is echter, dat hij daar in 1696 was gevestigd en tot 1711/12 bleef. In verband met het sterven van zijn broer, met wie hij steeds in nauw contact had gestaan, kwam hij naar Amsterdam terug om weer in 1722 te vertrekken naar Londen, waar hij vermoedelijk nog enige jaren met zijn boekhandel doorging.[351)] Ook hem vindt men met leveranties bij Bennet, in 1703-1705. Hij was geen refugié en is dan ook na Adriaan Vlack de eerste Nederlander, die zich in Londen blijvend met de boekhandel bezig hield. De tijden waren stellig veranderd, want in tegenstelling tot Vlack blijkt er niets van belemmeringen van de kant van zijn Londense collega's.

De Londense boekverkopers gingen regelmatig naar het vasteland voor hun zaken, niet alleen de grote importeurs, maar ook anderen. Tonson b.v. was er meermalen om letters te kopen en vermoedelijk ook omdat hij hier liet drukken.[352)] Voor de veelvuldige contacten van de Cambridge University Press met de Republiek beperk ik mij tot verwijzing naar het werk van Mackenzie.

In Amsterdam waren in het begin van deze periode nog twee grote Engelse boekverkopers, de weduwe Bruyningh en Steven Swart, maar na hun sterven bleef nog slechts op den duur een vaag restant bij de weduwe en zoon Swart bestaan.[353)] In Den Haag daarentegen was het omgekeerd. Daar vestigde zich Isaac Vaillant, de broer van Paul Vaillant in 1715 of 1716. In nauwe samenwerking met zijn broer in Londen, die in 1738 stierf, dreef hij zijn boekhandel in Franse en Latijnse boeken in Den Haag tot 1726, in Londen tot zijn dood in 1753 toe.[354)] Van een andere geaardheid was de boekhandel van Thomas Johnson, eerst bij andere ondernemingen betrokken, maar sedert 1705 samen met Jonas L'Honoré, die in dit jaar insolvent werd verklaard,

in compagnie voor de boekhandel. Johnson handelde niet alleen in Franse en Latijnse boeken, maar ook in Engelse, die hij zelfs hier liet drukken voor ‘The Company of booksellers’ te Londen (1717-1730). Hij vertrok in 1730 naar Rotterdam en zette daar tot

zijn dood in 1735 zijn zaken voort.[355)] Zijn weduwe en zoon gingen op veel minder grote schaal verder in Rotterdam en Den Haag.

Net als over hen, wil ik ook pas in de volgende periode spreken over Johannes Groenewegen, die zich in 1715 in Londen vestigde, en Pierre Gosse, die in 1718 naar Engeland reisde, wat speciaal in het Haagse gildeboek werd opgetekend als iets bijzonders![356)]

Tenslotte moet ik nog iets van algemener aard zeggen naar aanleiding van de in- en uitvoerstatistieken van boeken in Engeland. Van 1696/1697 af staan uitstekende overzichten tot onze beschikking, die lopen tot en met 1780.[357)] Zij geven een onweerlegbare bevestiging van de stelling, dat de Republiek van 1688-1713 de gehele boekhandel tussen Frankrijk en Engeland - afgezien natuurlijk van de enkele jaren van vrede 1697-1702 - beheerste. In 1713 wordt het directe contact tussen Frankrijk en Engeland aarzelend hervat om langzaam te stijgen, maar de belangrijke plaats die de Republiek in de jaren 1688-1713 was gaan innemen bleef tot het einde van de 18de eeuw van invloed.

De Zuidelijke Nederlanden blijven in deze periode dezelfde plaats innemen als in de vorige. Voor de verzending van boeken over land hebben zij een grote betekenis voor de Republiek. Er zijn vele contacten met de boekverkopers daar. Men vindt er in mijn vorige delen tal van voorbeelden van. De nadruk, die ik al in de vorige periode vermeldde - toen vooral van de familie Foppens - bleef doorgaan. Dat er echter restricties waren blijkt o.a., wanneer een zekere Marchand in Brussel in 1687 de Histoire abregée de l'Europe van Claude Jordan nadrukt. Vol trots kan deze laatste schrijven: ‘Ils n'osent pas le reimprimer mot à mot parcequ'ils ont d'autres mesures à garder qu'en Hollande’.[358)] Met de familie t'Serstevens in Brussel had De Lorme contacten over nadruk van Franse werken en, zoals ik uitvoerig in mijn vorige delen uiteenzette, een lid van deze familie, Joseph t'Serstevens, was van 1700-1710 in Amsterdam om daarna weer naar Brussel terug te keren.[359)]

Periode 1725-1795

Het belangrijkste van deze periode is de opkomst in de Republiek van de zuiver Nederlandse boekhandel. Die had natuurlijk allang bestaan; in de stichtelijke Nederlandse literatuur was zelfs stellig het meest geld verdiend. Maar nu zou voor het eerst een van de grote Amsterdamse boekverkopers - en wel Isaac Tirion[360)] - zich bezig houden met de publicatie van uiteenlopende werken, waaronder zeer omvangrijke, uitsluitend in het Nederlands. Hij werd 2 mei poorter en 5 mei 1727 gildelid en kwam toen meteen al met de aankondiging, dat hij E. Kaempffer's Beschrijving van Japan zou uitgeven. Dit werd hem belet door Gosse en Neaulme bij aanzegging van 26 juli 1727 door not. Baars, die de Franse druk brachten en voor de Nederlandse druk tenslotte met de Amsterdammer Lakeman in zee gingen.[361)] In de toekomst zou Tirion echter vaak de belangrijkste uitgaven van deze aard in samenwerking met de uitgevers van de Franse tekst, door het gebruik van dezelfde platen, in het Nederlands verzorgen. Hij werd ook steeds geraadpleegd in verband

met de adviezen over privileges, in welke taal ook. Daarnaast kwam hij met de grote zuiver Nederlandse uitgaven, o.a. op topografisch gebied, en verder met de verschillende werken van Jan Wagenaar, die net als hijzelf collegiant was. Als Tirion in 1765 op 60jarige leeftijd sterft en op 12 oktober in de Westerkerk is begraven, zet zijn weduwe, Johanna Coster, de zaken nog jarenlang voort, maar op geheel andere schaal. Pas in 1779 kocht een compagnie de rechten en exemplaren van de grootste uitgaven.

Beter dan bij Tirion kan men bij Jacobus Loveringh, die een soortgelijke boekhandel - maar veel minder belangrijk - had, zien wat zoiets toen inhield.[362] Het was zaak op de hoogte te zijn van de mogelijkheden voor vertalingen en Loveringh had daarvoor blijkens zijn correspondentieboek voortdurend contacten met een boekverkoper in Londen, Willem Meyer, die van Nederlandse herkomst was.[363] Het is zeker, dat Tirion ook veel dergelijke relaties moet hebben gehad. Voor Duitsland is zijn samenwerking met Arkstee en Merkus bekend. Wat de buitenlandse en vooral Franse boekhandel betreft, zou ik er eerst op willen wijzen, dat ± 1725 de directe resultaten van de refuge verdwijnen. Tronchin sterft in 1721, Desbordes in 1722 en de boekhandel van de Huguetan's neemt met de verkoping van 1729 een definitief einde.[364] Van de allereerste refugés is eigenlijk alleen Pierre Brunel nog in leven. De compagnie van 1710 zal nog tot 1738 in wezen blijven als grote nadrukker, maar een belangrijke factor in de boekhandel is ze niet.

De grote veranderingen zullen ditmaal uitgaan van Den Haag en wel door toedoen van één persoon, Pierre Gosse.[365] Geboortig uit Luxemburg, begon hij in 1703 onofficieel, in 1706 officieel met de boekhandel in Den Haag. Zijn buitenlandse contacten zullen grotendeels nog ter sprake komen: Engeland sinds 1718, Zwitserland sinds 1724, Duitsland 1733 en Frankrijk door zijn schoonzoon Antoine Coutelier 1740. Daarmee niet tevreden, was hij stellig ook de initiatiefnemer, louter in de hoop winst te maken, bij de reeks veilingen onder de boekverkopers in Den Haag, die omstreeks 1720 begon. Daaraan deden behalve terloops ook een aantal bona fide boekverkopers verschillende Hagenaren mee. Een associatie van Pierre Gosse met de 18 jaar jongere Jean Neaulme in 1725 wordt in 1734 weer opgeheven en het is tenslotte de compagnie van Vijven (Gosse, Block, Swart, Beauregard en Moetjens), die van 1741 tot 1744 als laatste met de speculaties voortgaat. In de jaren 1730 tot 1744 zijn er dertien officiële of officieuse bankroeten onder de Haagse boekverkopers.[366] Gosse sterft in 1755 in Genève.

In Amsterdam zijn het alleen Dusauzet en Batailhey, die als direct gevolg hiervan bij de Desolate Boedelskamer komen. Pierre Mortier had vermoedelijk niet aan de combinaties deelgenomen. Toch betekenden die ook zijn financiële ondergang, want bij zijn dood in 1754 wordt duidelijk dat hij er zich niet weer bovenop had kunnen werken.[367] Zijn zoon en naamgenoot vond een veiliger plaats in de Nederlandse boekhandel en eindigde als stadsdrukker. Johannes Schreuder, Mortier's bediende, zette op bescheidener voet de buitenlandse en vooral de boekhandel met Duitsland te Amsterdam en Leipzig voort. Johan (Hans) Caspar Arkstee en Hendrik Merkus, halfbroers uit Nijmegen, hebben een zelfde soort handel als Mortier. Ze vestigen zich in 1736 al in Leipzig en pas in 1740 officieel in Amsterdam en blijven, voor zover na te gaan, geheel buiten de speculaties van de Compagnie van Vijven. Reeds einde 1774 sterft Merkus en ruim een jaar later in 1776 Arkstee. Elselina Vaster, de weduwe van Hendrik Merkus, zet de zaken nog tot 1796, maar op veel bescheidener voet, in Amsterdam voort. Zij zijn de enige van de grotere boekverkopers, die een eigen drukkerij hebben, misschien voortgekomen uit de drukkerij van Pieter Keunhaak, de stiefvader van Elselina Vaster.[368]

In Amsterdam is het eigenlijk alleen Marc Michel Rey, die de oude faam van de Franse uitgeverij weet te handhaven. Geboren in Genève op 5 mei 1720 als zoon van refugés uit de Franse Dauphiné en petekind van de boekverkoper Marc Michel

Bousquet, die in zijn jonge jaren ook in Holland had gewerkt, komt Rey na een leertijd van acht jaar bij zijn peetvader naar Amsterdam in 1744, wordt in 1746 lid van het gilde en trouwt in 1747 met de dochter van de in 1744 gestorven boekverkoper Jean Frederic Bernard. Die zal vermoedelijk nog

geleden hebben onder de gebeurtenissen in Den Haag, maar Rey heeft een voorspoedige loopbaan tot zijn dood in 1780 toe. De zaken worden daarna uitsluitend voortgezet om tot een betere afwikkeling te kunnen komen; er is geen geschikte zoon om op te volgen en van andere zijde bestaat dan geen belangstelling meer voor overname.[369)]

Intussen heeft Amsterdam zijn aantrekkingskracht op dit gebied nog niet verloren; de gehele 18de eeuw door vestigen zich nog kleinere Franse boekverkopers in Amsterdam en ook uit de Amsterdammers zelf zijn er nog velen, die zich speciaal op deze kant van de boekhandel zullen gaan toeleggen.[370)] Uit Den Haag komt Jean Neaulme naar Amsterdam, wordt op 11 april poorter en op 20 mei 1754 lid van het gilde, vooral vermoedelijk ook om van hier zijn zaken met Duitsland te kunnen drijven.[371)]

Uit alles is echter duidelijk, dat de betekenis van Den Haag, van waaruit het verval begonnen was, die van Amsterdam desondanks voor de Franse boekhandel steeds meer ging overtreffen. Na de dood van Rey in 1780 was Den Haag stellig toonaangevend. Dit blijkt nog niet eens zo zeer uit de aantallen van boekverkopers in deze tak van de handel, die steeds meer ten gunste van Den Haag gingen overhellen.[372)] Tekender zijn m.i. de verkopingen. Jean Neaulme kwam in 1765 naar Den Haag voor de verkoping van zijn boeken, die hij aanvankelijk in Berlijn en later in Altona had willen houden.[373)] Veel belangrijker is echter, dat de weduwe Merkus voor de verkopingen van haar boeken onder de boekverkopers Den Haag boven haar eigen stad Amsterdam verkoos.[374)] De laatste grote ‘Franse’ boekenverkoping daar was die van de Société Typographique St. James's Street, die door Pierre Frederic Gosse op 17 september 1792 en volgende dagen onder de boekverkopers werd gehouden.[375)] Maar daarover vertel ik iets meer onder het hoofd Engeland.

Het was zeker volkomen toevallig, dat de laatste echte Franse boekverkoper in Den Haag de kleinzoon was van Pierre Gosse, die door zijn speculaties deze tak van de handel in ongerede had gebracht. Misschien mede door die speculatieve ondernemingen met steeds een slechte afloop wordt in het tweede kwart van de 18de eeuw de betaling in termijnen, waarop de boekhandel voordien had gedreven, steeds meer beperkt en blijft er in de tweede helft van de 18de eeuw maar weinig van deze oude usantie over.[376)]

Wat Frankrijk betreft is er voor deze periode zo'n overvloed aan recente publicaties, dat het haast overbodig lijkt om hier een beschouwing over te geven.[377)] Wel wil ik iets vertellen, voor zover mij mogelijk is, over de gegevens, die ik speciaal in de eigen archieven vond. Het protest van 24 Amsterdamse boekverkopers, dat op 18 maart 1722 in de Staten van Holland werd behandeld, noemde ik reeds vaak.[378)] De Amsterdammers komen in opstand tegen het feit, dat voor de nadrukken van hun originele Franse uitgaven en van hun vertalingen in het Frans uit het Engels en andere talen in Frankrijk door de koning privileges worden verleend en dat daardoor de invoer van hun originelen belet wordt. Het merkwaardige is, dat dit al veel eerder gebeurde. De Lorme vroeg in 1707 aan Bignon dit voor zijn Leguat niet te doen, welke gunst hij ook aan Leers voor bepaalde uitgaven had verleend.[379)] Alleen in geval van speciale protectie, zoals Leers en De Lorme genoten, had men dit kunnen voorkomen. Het officiële protest van de 24 Amsterdammers wijst er dus m.i. op, dat

het nadrukken in Frankrijk erg was toegenomen. Dit kan in verband staan met het sterk groeiende aantal vertalingen uit het Engels in het Frans, die in de Republiek verschenen en die speciaal in het rekwest worden genoemd. Of er van overheidswege iets ondernomen werd in Frankrijk, blijkt niet. Zeker is, dat er in Frankrijk niets veranderde. Interventie door de Republiek was ook moeilijk in verband met het eigen beleid op het gebied van privileges. Wanneer Mortier

in 1735 privilege vraagt voor de Mémoires de l'Académie des Sciences contenant les ouvrages avant 1699, die in 1731 in vijf delen gedrukt waren door Gosse en Neaulme en nu door hem waren gekocht, maar in Frankrijk waren nagedrukt, komen ditmaal de Haagse boekverkopers in hun advies met ‘remarques’ over deze privilegeaanvraag, waarvan ze het gevaar zelf inzien: ‘in consideratie dat haar Ed. Gr. Mog. onderdaenen, door de privilegien die op diergelijke voet in Vrankrijk verleent werden, zeer verregaende nadeelen lijden, en omtrent 't welke zij ter verhoeding van de vast aannaderende totale ruine van de Hollandse boekhandel haar Ed. Gr. Mog. hulpe en bijstand op de alleronderdanigste wijse versoeken’.[380)]

Vlak na het rekwest van de 24 Amsterdammers moet een koninklijk arrest van 20 januari 1723, waarbij blijkbaar boeken uit het buitenland belast werden, grote opschudding hebben gegeven. Ik vond er geen directe sporen van, slechts de vermelding in 1771, wanneer het geval zich herhaalt.[381)] Ik neem de passage over: ‘Car si l'arrêt n'est pas révoqué, il en resultera que les libraires de France ne feront point venir des livres imprimés en Hollande, & que les libraires de la Hollande n'ayant plus occasion de tirer par voye de troc de la France des impressions françoises, & n'ayant pas envie de se faire les colporteurs de la librairie de France, se dédommageront de l'impôt mis sur leurs fabriques, en contrefaisant tous les bons ouvrages qui s'imprimeront en France, pour les débiter dans le Nord, en Allemagne & ailleurs, comme il l'ont fait en 1723, à l'occasion d'un arrêt, que la sagesse du Roi a fait révoquer ensuite: là, où avant cet arrêt ils se trouvoient dans le cas d'écouler une quantité immense de livres imprimés en France’.[382)]

Het arrest van 11 september 1771 is in tegenstelling tot dat van 1723 zeer bekend. Darnton wijdde er een beschouwing aan, waarbij hij ook het verschil tussen de maatregelen van Turgot en die van Colbert besprak. Het arrest hield in, dat de import van boeken in Frans en Latijn belast werd met 60 livres per quintaal, en was het gevolg van een zuiver fiscale belasting op het papier. Wegens het nog overheersende systeem van ruilen in de buitenlandse handel was het fnuikend voor de handel, die vooral tussen de provincie en het buitenland werd gedreven. Na een verzachting werd de belasting in 1775 reeds geheel afgeschaft.[383)] Ditmaal verenigden 6 Amsterdammers, 5 Leidenaren, 3 Rotterdammers en 9 Hagenaren zich voor een protest.[384)] Het werd in het Frans opgesteld - misschien door Luzac - en gedrukt. Tegen de motivering, dat papier en handwerk in het buitenland goedkoper zijn dan in Frankrijk, komen de Hollanders op, daar dit voor hen niet geldt. Naar hun mening zijn het niet de Hollandse drukken, maar die van Marseille, Rouen, Orleans, Lyon, Avignon etc., die daarvan profiteren. Blijkens het arrest zelf hebben ‘plusieurs bonnes maisons’ in Frankrijk zelf er bezwaar tegen gemaakt. Aantekeningen op het exemplaar, dat bewaard bleef in het Leidse gildearchief, tonen, dat men zich in Holland verdiepte in de motieven van de boekverkopers en -drukkers, die dit arrest hadden weten uit te lokken.[385)]

Over de relaties tussen de Hollandse en Franse boekverkopers moet ik kort zijn. Wat dat betreft is slechts omtrent Rey veel bekend. Ik kreeg de indruk, dat hij met zijn afzet van 75% in Frankrijk een zeer uitzonderlijke positie innam.[386)] Het is dan ook verkeerd om uitgaande van onze kennis van zijn handel te gaan generaliseren. Zijn Parijse evenknie Charles-Joseph Panckoucke, zou in nauwe verbinding staan

met het Hollandse boekhandelskapitaal.[387)] Het lijkt mij meer een gerucht dan werkelijkheid en in ieder geval zal Rey niet de geldschieter zijn geweest.[388)]

Het enige algemene artikel over Rey toont, dat de toestanden nog geheel hetzelfde waren als in de tijd van De Lorme, die ik uitvoerig besprak.[389)] In wettelijke regelingen en uitvoering

daarvan was er natuurlijk wel heel wat gewijzigd.[390)] Het nadeligste voor de boekverkopers in de Republiek was naar mij voorkomt het feit, dat men in Frankrijk eerder geneigd was om door middel van de 'permissions tacites' de productie in eigen land te houden dan dat het geval was geweest in de vorige periode.[391)] Met de dood van Rey was in feite de grote en belangrijke bevoorrading van Frankrijk geëindigd. Het decreet van drie jaar later, 12 juni 1783, van Vergennes, dat voor het eerst een werkelijke afgrendeling van Frankrijk voor de buitenlandse drukken bewerkstelligde, kan hier geen bijzonder nadelige invloed meer hebben uitgeoefend, zoals wel in de directere buurlanden het geval was.[392)]

Die buurlanden van Frankrijk, gunstiger gelegen dan de Republiek, die successievelijk in daartoe geëigende plaatsen hetzelfde waren gaan doen als eens de Republiek vrijwel als enige deed, namen steeds op dit terrein in belang toe. Ik laat weer degene volgen, waarvan contacten met de Republiek bekend zijn.[393)]

In Zwitserland was het in de eerste plaats Genève, zoals reeds in de vorige periode bleek. De contacten tussen Amsterdam en Genève in de personen van verschillende generaties van de familie DuVillard vindt men in mijn vorige delen beschreven. Daar vertelde ik ook iets over de onderneming van Pierre Gosse in Genève, onder het hoofd François Changuion. Het zal geen toeval zijn, dat juist deze aanvankelijk in compagnieschap met Emanuel DuVillard had gehandeld. In het kort zal ik hier nog eens de gang van zaken herhalen.[394)] Pierre Gosse uit Den Haag richtte ook zijn aandacht op Genève en vond in Henry Pellissari voor zich en voor zijn compagnie, de Erven Theophile Pellissari bankiers te Amsterdam en Genève,[395)] een geldschieter en in Marc Michel Bousquet, die in de Republiek vertoefde, vermoedelijk als vertegenwoordiger van Cramer et Perachon, een geschikte in Genève opgeleide compagnon.[396)] Op 25 juni 1724 werd voor not. de Marolles in Amsterdam een contract van compagnieschap opgemaakt, voor 'Marc Michel Bousquet et Comp.' Gosse zou in Den Haag naast zijn eigen handel hiervoor werkzaam zijn, Bousquet in Genève. Gosse bracht *f* 10000. - aan boeken in, Pellissari *f* 10000. - aan geld. Uitdrukkelijk wordt gezegd, dat noch Henry Pellissari, noch zijn broer Jean Antoine verstand van de boekhandel heeft en dat zij dus vertrouwen op de beide anderen. In geval van geschillen zullen een Amsterdamse en een Geneefse boekverkoper als arbiters worden genomen. De compagnie bleef tot 1736 bestaan. Toen hield Bousquet er mee op, omdat Jean Antoine er zich te veel mee bemoeide. De compagnie werd daarna voortgezet als Pellissari & Comp.; na de dood van Jean Antoine in 1738 werd orde op zaken gesteld en ging deze compagnie bij onderhandse acte van 20 juni 1739, verleden te Genève, uiteen. Op 19 augustus 1739 werd voor not. T.D. de Marolles te Amsterdam het opheffingscontract gesloten. De Pellissari's hadden er steeds meer geld in gestoken. Gosse nam nu alles over en was daarvoor aan Henry Pellissari *f* 100000. - schuldig, die afbetaald moesten worden in 20 halfj. termijnen. Als onderpand zouden voor *f* 5 5000. - à *f* 56000. - boeken in pakhuizen in Genève worden opgeslagen, waarvan tegen afbetaling mocht worden weggehaald. Daarnaast werd voor not. de Marolles op 19 aug. ook nog een gewone boekverkopersobligatie van *f* 41666.13. - door Gosse ten behoeve van Pellissari verleden, te betalen in 10 halfj. term., de laatste 1 okt. 1749. Borgen waren François Changuion in Amsterdam, Jean Neaulme, Adriaan Moetjens, Gerard Block en Isaac de Beauregard in Den Haag.[397)]

Op 25 aug. 1739 verleed Gosse ten behoeve van hen een contraborgtocht voor not. de Marolles en verklaarde o.a. in juli of aug. 1740 een verkoping te zullen houden en de obligaties daarvan, hetzij in hun handen te zullen stellen, hetzij daarmee de schuld aan Pellissari te zullen afdoen. Hoe deze aflossing verliep, bleek mij niet.

De schuld van Gosse bedroeg in 1744 nog *f* 80000. -.[398)] Twee zoons Gosse hadden als Henri Albert Gosse & Comp, de zaken in Genève voortgezet. Bij de dood van Henry Pellissari op 8 aug. 1754 te Amsterdam was er nog een grote vordering, die hij al bij testament van 8 juni 1746 voor not. de Marolles aan zijn neven Martin had gelegateerd, in 1754 met de toevoeging dat bij betaling in geld de helft zou worden kwijtgescholden. Henri Albert Gosse & Comp, betaalde echter in boeken. De compagnie bleef nog bestaan tot 1789. Ook de broer Pierre Gosse Jr. in Den Haag maakte er deel van uit.

Bousquet was na aanvankelijk te zullen samengaan met G.P. Cramer in 1736 naar Lausanne vertrokken en bleef daar tot zijn dood in 1762 werkzaam. Bij hem opgeleid werd zijn petekind Marc Michel Rey, die in 1744 naar Amsterdam vertrok. Het lijkt mij mogelijk, dat dit in verband met de dood van J.F. Bernard, die geen opvolger had, geschiedde.[399)] Die was altijd contact met Genève blijven onderhouden. De lijn Huguetan-Perachon liep hier in zekere zin nog door. Rey bleef uiteraard meer dan zijn andere Hollandse collega's nauwe relaties met Zwitserland houden. Een bewijs daarvoor vindt men o.a. in het grootboek van Cramer & Perachon.[400)]

Over de andere Zwitserse plaatsen, die zich op drukken toelegden, kan ik kort zijn. Van speciale contacten in de vorm van vestigingen bleek mij daar niets. Het voorspel van de Duits-Zwitserse nadruk begint reeds omstreeks 1720 met vooral Johann Brandmüller (1678-1741) als kwaaddoener in Basel, maar daarnaast toch ook in Bern, om onder leiding van Frankfort omstreeks 1760 een periode van ongekend succes in te gaan.[401)] De Société Typographique de Bern is de eerste van dit nieuwe type van uitgeverijen, die in 1764 zijn intree doet in de boekverkopersboeken van Luchtmans.[402)] De Société Typographique de Neuchâtel, die in 1769 wordt opgericht, zal de grootste concurrent worden, maar toch blijven er nauwe contacten.[403)]

De nadruk van Zwitserland doet zich voelen in de Republiek. In 1715 wordt de Dictionnaire van Bayle in Genève nagedrukt met adres Rotterdam. Stellig in verband met de officiële nagedrukte editie van de Dictionnaire van 1724 in Genève gaven op 14 mei 1726 de Amsterdamse boekverkopers van de compagnie van Bayle voor not. Ph. de Marolles procuratie aan Daniel Tschiffeli, ‘bourgeois et directeur des imprimeries des L.E. de Berne’, om in de kantons Zürich, Basel, Bern en Schaffhausen privilege voor hun uitgaaf, die ter perse was, te krijgen. Of hun zakenrelatie Tschiffeli daarin slaagde, bleek mij niet. In de aanvragen om privilege aan de Staten wordt nogal eens als reden opgegeven, dat het bewuste werk in Genève is nagedrukt. Een rekwest van L'Honoré & Chatelain van 11 juli 1740 voor Savary's Dictionnaire universel de commerce, die ze in aug. 1739 op de verkoping Waesberge hebben gekocht, meldt zelfs het intekeningsproject, dat boekverkopers van Genève voor hun nadruk tot in de Republiek verspreiden!

Ook andere buurlanden worden in die rekwesten genoemd. Wanneer Johannes van Duren voor zijn Examen du prince de Machiavel (van Frederik van Pruisen) van 1740/41 en voor zijn Traité du vrai mérite de l'homme van Le Maitre de Claville, in 1738 naar de Parijse editie gedrukt, privilege vraagt, voert hij aan, dat deze in Frankfort, Rouen en Luik zijn nagedrukt.

De strengheid van de censuur in de Zuidelijke Nederlanden neemt af, maar het zijn vooral de onafhankelijke staatjes, waar zich de meer internationaal georiënteerde drukkerijen zullen vestigen.[404)] In Luik[405)] is het vanouds al de familie Bassompière, waaruit een lid - Jean-François - naar Genève trekt. Daar werkt korte tijd ook Pierre Rousseau om zich in 1760 in

Bouillon te vestigen en in 1769 ook een Société Typographique op te richten.[406)] De contacten met Rey zijn hecht en een dochter Rey trouwt met Rousseau's zwager Weissenbruch. Maastricht, dat uiteraard onder de Republiek ressorteert, sluit zich hierbij toch nauw aan met als belangrijkste figuur Jean Edme Dufour.[407)] Luzac en Van Damme in Leiden vragen en krijgen in 1778 privilege voor hun La Richesse de la Hollande wegens een nadruk, die Dufour en Roux uit Maastricht in de Haagse Courant hebben geadverteerd. Tevergeefs probeert Dufour in Brussel een vestiging te krijgen.[408)]

Uit de Zuidelijke Nederlanden komen Johannes Franciscus Fricx en Pieter van Damme naar het Noorden. Fricx behoorde tot de bekende Brusselse familie. Op 2 dec. 1748 werd hij gildelid met attestatie van zijn leertijd in Brussel.[409)]

Frankfort werd uiteraard steeds minder aantrekkelijk voor de Amsterdamse boekverkopers, hoewel nog lang enkelen van hen de messe bezochten, meestal samen met die van Leipzig. In 1732 weigeren Chatelain en Wetstein de verordening over de reeds besproken Pflichtexemplare te ondertekenen, in 1736 is er nog maar één boekverkoper uit de Republiek, vermoedelijk Chatelain.[410)] Slechts de rooms-katholieke Haagse boekverkopers Pieter en Johannes van Duren vestigen zich hier in 1740 met een filiaal van de Haagse zaak als ‘Gebrüder van Düren’, welke firma tot 1793 in beide plaatsen werkzaam blijft.

De leidende figuur in de Frankfortse boekhandel werd Franz Varrentrapp. Door zijn moeder Weidmann oorspronkelijk nauw verbonden met de Leipziger boekverkopers Gleditsch en Weidmann, begon hij omstreeks 1730 een filiaal in Frankfort en werd tenslotte de grootste tegenstander van de door hem zelf bij zijn neef M.G. Weidmann gerecommandeerde Philipp Erasmus Reich, die de leidende figuur in Leipzig zou worden.[411)] Merkwaardig is, dat de Haagse boekverkoper Pieter de Hondt bij de vestiging van Varrentrapp in Frankfort nog een rol moet hebben gespeeld. Op 11 sept. 1760 richtte hij zich tot de Haagse magistraat en vroeg deze te bemiddelen in Frankfort, daar Varrentrapp hem al sedert 1735 niets meer had betaald voor het door hem in 1733 ontvangen magazijn van boeken van De Hondt.[412)] Varrentrapp, zelf een groot nadrukker, werd de leider van de Zuid-Duitse en Zwitserse combinatie van nadrukkers, die in 1764 tot een volkomen breuk met Reich, de vertegenwoordiger van de nieuwe anti-nadruk principes, kwamen.[413)] Voor de Franse nadrukken was J.G. Eszlinger, die samenwerkte met zijn schoonmoeder, de weduwe Knoch, van nog meer betekenis.[414)]

Hoe de van ouds geldende bevoorrechting van de Hollanders verdwenen was, ziet men in een strijd tussen de vader Van Duren en Varrentrapp. Van Duren verzette zich in 1737 tegen de verlening van een keizerlijk privilege aan Varrentrapp voor een nadruk van een uitgaaf van hemzelf van P. La Mothe de la Hode, Histoire de Louis XIV, waarna het privilege werd gesuspendeerd. Varrentrapp betoogde o.a., dat de Hollanders dagelijks zelfs keizerlijk geprivilegeerde boeken nadrukten, wat omgekeerd niet mogelijk was: ‘weilen die Holländische Landesgesetze allen Auszländers die Obtinirung eines Privilegii in dortigen Landen schlechterdings nicht gestatten, ob man gleich deswegens öfters bei denen General-Staaten angesuchet’. Varrentrapp wordt in het gelijk gesteld, maar Van Duren krijgt enige jaren later zijn vestiging in Frankfort ondanks de geweldige tegenstand van Varrentrapp.[415)]

Varrentrapp had ook verwezen naar een soortgelijk geval in Saksen. Blijkbaar had de Saksische gezant Debrosse in den Haag in 1728 geinformeerd naar de mogelijkheden op het gebied van privileges en ten antwoord gekregen, dat die niet aan buitenlanders werden gegeven, zelfs niet ter bescherming tegen eventuele nadrukken.[416)] Op 31 januari 1729

besloot de Bücher Commission als represaille, dat de Hollandse boekverkopers, die in Leipzig handelden of gevestigd waren, geen privileges zouden kunnen krijgen. Dit werd op 5 mei 1729 aangezegd aan Waesberge en Wetstein & Smith. Waesberge antwoordde, dat hem niets bekend was over een besluit hieromtrent in zijn land en dat hij de magistraat van Amsterdam zou verzoeken deze maatregel te interdiceren, zodat Saksische boekverkopers ook Hollandse privileges zouden kunnen verwerven. Hij verzocht, de bepaling van 31 januari niet met terugwerkende kracht te doen gelden. Op 1 aug. 1729 werd zelfs de uitvoering ervan opgeschort. In feite was dus weer alles bij het oude, maar daar dit besluit van 1 aug. niet werd aangezegd bleef nog lang het misverstand heersen, dat Hollanders geen privileges meer konden krijgen.[417)] Dit zou pas het geval worden na het optreden van Reich in 1764 en volgende jaren en zijn besluit vinden in 1773.[418)]

Met J.J. van Waesberge waren er juist in deze eerdere jaren moeilijkheden geweest over een privilege voor Heineccius Elementa juris civilis, dat J.P. Krieger van Gieszen had nagedrukt. Tegen het privilege daarvoor had Waesberge zich verzet in 1727 en zelf voor het in 1726 door Halma in Franeker gedrukte en daarna door hem gekochte werk privilege gevraagd. Uiteindelijk trad hetzij Thomas, hetzij Caspar Fritsch voor hem als stroman op.[419)] Of de Waesberge's nog tot het einde - in 1748 - in Leipzig kwamen, blijkt niet. Ook in Dantzig werden de vaste banden min of meer verbroken blijkens een verklaring van Hendrik van Waesberge voor not. Ph. de Marolles op 8 maart 1731. De rekening van 1709-1730 tussen de Erven Johannes Janssonius van Waesberge te Amsterdam en Cornelis van Beughem te Dantzig werd gesloten en deze nam voor *f* 27000. -, te betalen in 6 jaarl. term. van *f* 4500. -, de voorraden over. Voortaan zou bij contract voor zeven jaar Waesberge alles leveren aan Van Beughem, wat deze wenste.

Van de oude Amsterdamse vestigingen te Leipzig bleef ook die van de familie Schenk gehandhaafd. Men hoort van moeilijkheden over drukken van prenten met privilege en spotprenten.[420)] Op 7 januari 1760 geeft Petrus Schenk een verslag van de ‘bange dagen in Saxen’, dat in maart door overlieden wordt beantwoord.[421)]

Vooral M.G. Weidmann ageerde in het begin van deze periode tegen de Hollanders. Door zijn toedoen kregen Mortier en Jacob Wetstein op 27 april 1731 aanzegging, dat ze niet buiten de messe om mochten blijven, overigens zonder resultaat. Mortier en zijn opvolger Johannes Schreuder zouden tot de dood van de laatste in 1777 met een vaste vestiging op de messe blijven.[422)] In 1736 trad Weidmann op tegen een nieuwe combinatie uit Holland, Arkstee en Merkus, om dezelfde reden als in 1731. Bij vergissing werd de aanzegging eerst aan de vermeende compagnon Mortier gedaan. Op 14 dec. 1736 betogen ze, dat ze al enige jaren op de messe komen en soms tussen de Michaelis en Nieuwjaarsmesse blijven, maar alleen exotica, gedrukt in Frankrijk, Engeland en Holland verkopen. Hun verzoek om vergunning wordt afgewezen, maar ondanks het ijveren van Weidmann in 1737 wel ingewilligd. Ze zullen jarenlang nog meer dan Schreuder de handel in Franse in de Republiek gedrukte boeken in Leipzig beheersen. Ze staan in aanzien en handelen, althans in Leipzig zelf, niet in boeken, die aanstoot zouden kunnen geven, tot en met het jaar 1785 toe.[423)] Ook Neaulme & Bourdeaux, die al gedurende de debacle in Den Haag hun heil in Duitsland hebben gezocht, vindt men in 1748 eenmaal met een vaste vestiging buiten de messe in Leipzig genoemd.[424)] Etienne Laurent de Bourdeaux, bediende bij

Neaulme, had zich al in 1743 in Berlijn gevestigd en handelde daar tot 1749 samen met Neaulme, die pas veel later naar Duitsland zou komen en in tegenstelling tot De Bourdeaux weer vrij spoedig naar de Republiek terugkeerde. Telkens blijkt, dat Elias Luzac contacten met Göttingen onderhield.

Reeds in het midden van de eeuw kwam er voor de Hollanders sterke concurrentie van de kant van G.C. Walther uit Dresden, die ook met Franse uitgaven begon, daarna van Bassompière uit Luik en van de Zwitserse drukkers. De belangstelling voor het Frans nam af en zo kwamen er na de dood van Schreuder en van Arkstee, die de Leipziger tak van de zaak had gedreven, geen opvolgers meer.[425)]

De belangstelling voor de Engelse boekhandel is in Amsterdam in deze periode niet meer heel groot. Na het overlijden van David Mortier heeft zijn neef Pierre Mortier geen directe vertegenwoordiger meer in Londen, waar hij altijd nog wel handel drijft.[426)] In Amsterdam is het alleen François Changuion, die met zijn schoonfamilie Soyer en Hoguel als Hoguel & Comp. van 1734-1737 een boekhandel in Londen heeft, daarna alleen tot 1739, met Abraham Maillet en Guillaume Meijer als zijn vertegenwoordigers, sedert 1739 J.J. Stephani. In 1742 wordt hijzelf als boekverkoper in Londen genoemd. Vermoedelijk is het dan al zijn zoon Philippe Changuion, die de zaken beheert. Op 21 januari 1744 geeft hij deze voor notaris van den Brink een algemene procuratie daartoe; de zoon is dan al als boekverkoper op de Strand in Juvenalis gevestigd. Hoelang hij hier gevestigd blijft, bleek mij niet.

Een voor mij onverklaarbaar verschijnsel is het intekenen van Pièrre Humbert voor grote aantallen op Engelse uitgaven, terwijl de Engelse boekverkopers zelf meestal niet meer dan 7 exemplaren namen. Ik vraag mij af, wat hier achter stak. La Vie de Mahomet van H. de Boulainvilliers, dat in 1730 in 8° in Londen verscheen, vermeldt op 'A list of the subscribers' 100 van de 260 intekeningen op zijn naam. De exemplaren werden gedrukt met 'Et se trouve à Amsterdam chez Pierre Humbert'. Reeds het volgend jaar kwam een aantrekkelijker 'Seconde edition' en geillustreerd bij François Changuion te Amsterdam uit, die net als Humbert deel had in de compagnie van Veertienen.[427)]

Den Haag is veel belangrijker voor de boekhandel met Engeland. In Den Haag zelf verdwijnen echter de boekverkopers uit Londen. Isaac Vaillant verkoopt voor *f* 63000. - zijn fonds aan de dadelijk te noemen compagnie Gosse en keert in 1726 terug naar zijn geboorteland. Thomas Johnson verhuist in 1728 naar Rotterdam en sterft daar in 1735. Zijn zoon Alexander keert vandaar nog korte tijd terug, 1741-1745, maar gaat dan onder in de debacle Gosse c.s. Van speciaal Engelse boekverkopers horen we niets meer.[428)]

Omgekeerd bestaat er echter veel animo voor vestigingen in Londen. Johannes Groenewegen ging er in 1715 heen en legde zich toe op verkopingen. Pierre Gosse legde stellig ook met hem contacten op zijn verkenningsreis in 1718. In 1725 kochten Gosse & Neaulme in Den Haag Vaillant uit en gingen samen met Groenewegen en Nicolas Prevost, die door zijn huwelijk met Susanna Vaillant van 1722 tot 1725 in Den Haag samen met zijn zwagers Isaac en Paul had gewerkt, maar nu weer naar Londen terugkeerde. Groenewegen ging al in 1728 mis, Prevost in 1733. Zijn zwagers Vaillant brachten het er beter af en een volgende generatie, Paul Vaillant II, bleef nog tot zijn dood in 1792 in Londen werkzaam.[429)]

Vermoedelijk geheel buiten de speculatieve ondernemingen van Gosse stond de vestiging van de broers Van den Hoeck uit Den Haag. Abraham was van 1727-1734 in Londen werkzaam, daarna in Hamburg en tenslotte in Göttingen. Isaac bleef in Den Haag, maar hield tot 1745 nauwe relaties met Londen.[430)]

Hoe Pierre Gosse zijn Engelse zaken had voortgezet na de debacles van Groenewegen en van Prevost blijkt niet. Op 4 augustus 1742 sloot hij in Den Haag een contract met John Nourse, de grootste van de 18de eeuwse Londense boekverkopers in de buitenlandse boekhandel; Nourse zou bij voorkeur alles uit Holland en het vasteland van Gosse afnemen en omge-

keerd zou Gosse niet met anderen in Engeland handelen. Of dit contract stand hield tot het vertrek van Gosse in 1745, blijkt niet. Nourse zal vermoedelijk niet veel geleden hebben door de Haagse gebeurtenissen en bleef tot 1780 werkzaam.[431)]

Pieter de Hondt was indirect ook bij de speculaties van Gosse betrokken en kreeg in 1744 een gevoelige klap, maar wist toch in 1745 de winkel van Johnson over te nemen en toont ook later zijn belangstelling voor Engeland door zijn zoon Pieter Abraham naar Londen te sturen, die daar van 1760 tot 1768 geassocieerd was met Thomas Beckett.[432)]

Tenslotte is er nog de enige Société Typographique van Hollandse origine, die door Pierre Gosse Jr. et fils in 1771 werd gesticht in Londen.[433)] Pierre Gosse scheidde pas in 1773 van Daniel Pinet, die in navolging van zijn oom Jaques Pinet de ondernemingen van de familie Gosse jarenlang had gefinancierd. Het lijkt mij mogelijk, dat dat ook nog het geval was met deze Société Typographique St. James Street onder leiding van J.B. Boissière en dat deze althans aanvankelijk door Daniel Pinet werd gefinancierd. Het doel was een 'commerce de livres François', vermoedelijk gebruikt zoals in de 17de eeuw het woord 'Latin trade', dus ook voor andere niet-Engelse boeken. Eén Catalogue général des livres qui se trouvent chez la Société Typographique à Londres bleef bewaard. Vermoedelijk dateert die van 1774 of kort daarna, gezien de vele uitgaven uit de jaren 1773 en 1774.[434)] Op 17 sept. 1792 vindt de verkoping onder de boekverkopers door P.F. Gosse in Den Haag plaats op verzoek van 'les intéressés ici à la dite Société', omdat Boissière zijn werkzaamheden neergelegd heeft. Boissière was een merkwaardige figuur. Zijn naam is uit andere hoofde bekend als medewerker aan de Franse schandaalpers, die van de Franse regering grote bedragen voor haar stilzwijgen wist te verkrijgen.[435)] In hoeverre de Haagse onderneming in Londen daarbij een rol speelde is niet geheel duidelijk.

Aansluitend aan de mededelingen in de vorige periode, wijs ik nog op de overzichten van in- en uitvoer, die ter beschikking staan. Het absolute overwicht, dat de Republiek zich toen had verworven, gaat omstreeks 1765 - dus eigenlijk vrijwel direct na de afloop van de zevenjarige oorlog - aan Frankrijk over, wat de invoer betreft.[436)]

Privilegemoeilijkheden waren er met Engeland, waar sinds 1710 de copyright act van kracht was minder te verwachten dan met de voorgaande landen. Toch speelt zich hier ook een interessant geval af. Samuel Buckley richt zich omstreeks 1733 tot het Parlement in verband met zijn kapitale uitgaaf van Thuanus met het verzoek een invoerverbod van veertien jaar af te kondigen, hoewel de bovengenoemde wet alle boeken in vreemde talen geheel vrij had verklaard. In zijn uitstekende uiteenzetting over privilegeverlening in de Republiek, Frankrijk en het keizerlijk Duitsland wijst Buckley op de vroegere gewoonte om privileges te geven aan vreemdelingen, die grotendeels in onbruik is geraakt. Ook hier richt zich echter de verontwaardiging, net als wij in Frankrijk, Frankfort en Leipzig zagen, tegen de Republiek: 'As for the States-General, it is incredible what Advantages have accrued to their Subjects by the Encouragement given to them, by exclusive Privileges, to reprint the most useful and vendible Books published in the neighbouring Nations, in the learned Languages, or in *French* the common Language almost of *Europe.* Great Estates have been gained in *Holland* by reprinting Books written in *France*, with which, as well as with the

Classicks, and other Books of Literature, the *Dutch* have for many years largely supplied *England*, *Scotland*, and *Ireland*, as well as *Germany* and the Northern parts of *Europe*'. De hele teneur van het rekwest - met vele bijzonderheden over prijzen, zowel van boeken als papier - is, dat de Republiek door de bestaande regels zijn machtige positie in de boekhandel heeft kunnen opbouwen.[437)]

Ik zal hier tenslotte nog enkele andere beschouwingen van tijdgenoten laten volgen. Allereerst het oordeel van Antoine de la Barre de Beaumarchais, die als uitgewekene van 1727-1735 in de Republiek voor de boekverkopers werkte, daarna enige jaren in Frankfort voor Varrentrapp, in de 16de brief van zijn Le Hollandois, ou lettres sur la Hollande ancienne & moderne, dat in 1738 bij Varrentrapp verscheen.[438] Onder het hoofd 'Librairie' toont hij zich in het algemeen geneigd gunstig te spreken over de resultaten van de bemiddelende rol van de Republiek, die veel meer naar het buitenland stuurt dan ze ontvangt: 'En un mot elle attire beaucoup d'argent en Hollande, & elle y nourrit une infinité de personnes'. Behalve over de nadrukken van Franse uitgaven, op het monopolie waarvan zij zich beroemt, spreekt hij ook over de nadrukken van Engelse uitgaven, die bevorderd wordt door de hoge prijzen in Engeland. Een gedeelte gaat voor een lage prijs naar Engeland; de rest wordt verspreid over Europa, waar de dure Engelse uitgaven niet worden gekocht.

J.A. de Sérionne publiceerde in zijn anonym by Elie Luzac te Leiden verschenen Les Intérêts des nations de l'Europe, dévélopés relativement au commerce van 1766 zijn 'Reflexions sur le commerce de la librairie'.[439] Holland heeft nu geen monopolie meer voor de nadruk van Frankrijk. Behalve Frankrijk zelf noemt Sérionne ook nog naast Holland Londen, Frankfort, Luik en Genève. In Parijs zijn de boeken duur, daar de boekverkoper er bij de verkoop van de helft van een uitgaaf tegen contant geld al uit de kosten moet zijn. De boekverkopers van de Republiek daarentegen moeten lang op hun geld wachten wegens de nog gangbare ruil en dus met veel grotere en langduriger voorschotten werken. Sedert ongeveer 30 jaar is men in Frankrijk veel mooier gaan drukken, zodat nu zelfs wordt gezegd, dat het daarin Holland overtreft.[440] Frankrijk verkoopt meer boeken dan het ontvangt. Er wordt echter in Parijs gedurende een heel jaar nog niet zoveel gepubliceerd als in Londen in drie maanden. Twee oordelen uit de Republiek van 1775 en 1778 zijn nog doordrongen van het belang van de Franse boekhandel in de Republiek. De Koopman treurt daarover in 1775 en deelt o.a. mee:[441] 'De Fransche boekverkoopers die zich met geen comptoirbehoeftens, lak, ouwels, pennen etc. bemoeien, hetwelk hen te laag is, laten zulks aan onze Hollandsche over! als de thans bijna eenigste tak (nevens de prullenkramerij) van hun handel'. En wat de drukkerij betreft, klaagt hij dat door de hoge lonen in Holland niet te concurreren valt tegen Arnhem, Deventer, Groningen etc. Professor M. Tydeman daarentegen verheugt zich in 1778 in de bloei van de Franse boekhandel.[442] Het is, merkwaardig als Voorrede bij een vertaling, een betoog tegen de vertalingen in het Nederlands, die in grote getale verschijnen. In de eerste plaats, omdat hij van mening is dat vooral de vertalingen uit het Frans geheel overbodig zijn, in de tweede plaats, omdat ze niet verhandelbaar zijn naar het buitenland. Als grote voordeel van de Franse boekhandel in de Republiek ziet hij het resultaat: door ruil met het buitenland zijn buitenlandse boeken hier altijd goedkoop geweest.

Na deze tegenstrijdige oordelen tenslotte nog de meest gefundeerde opinie, van de boekverkoper Elias Luzac in Hollands rijkdom van 1781.[443] Hij haalt de opmerking van Voltaire over een middelmatige roman aan: 'De hollandsche boekverkoopers winnen jaarlijks een millioen, om dat de Franschen vlug van geest zijn'.[444] Luzac bevestigt, dat de grootste winsten van de beuzelachtigste boeken komen: 'Een roman is daarom voor een boekverkooper meer waard, dan een wel uitgewerkt boek over

de wiskunde of sterrekunde. Maar de boekhandel, als een middel van bestaan voor de ingezetenen beschouwd, dan hebben alle de boeken tot de weetenschappen behoorende, niet minder voordeels aan het algemeen toegebragt dan de romans, ofschoon er juist een enkeld mensch al het voordeel niet van getrokken hebbe. De Hollandsche boekhandel heeft gedurende bijna een eeuw zig verrijkt met het

drukken van boeken, van welke hun de manuscripten uit Frankrijk gezonden werden, of die zij op de fransche drukken nadrukten; of die voor hen hier te lande bearbeid werden: waar toe de vrijheid van ons land, als eene schuilplaats tegen de onverdraagzaamheid en vervolging, gelegenheid heeft gegeeven. De vrijheid der drukperse heeft de boekneering hier te lande langen tijd doen bloeien, boven alle anderen. Men kan koophandel in boeken, welke in Holland gedreven wordt, in 2 takken verdeelen, waar van de een zich binnen 's lands bepaalt, en de andere den buitenlandschen handel in zich vervat. De eerste dezer 2 takken is, in een zekere zin, van 't minste aanbelang; en bepaalt zig tot het vertier van de hollandsche boeken. De andere, welk het vertier der latijnsche en fransche werken ter onderwerpe heeft, is inderdaad van meer gewicht geweest, en heeft tegenwoordig bijna niets meer te beduiden'.

Luzac was een tijdgenoot en zijn mededeling over de onbeduidendheid van de handel in vreemde boeken - één jaar na de dood van Rey en het begin van de oorlog - is stellig juist. Zijn oordeel over het 'vertier van de hollandsche boeken' verwonderde mij echter. Door zijn handel, die zich speciaal bezighield met het vertier der Latijnse en Franse werken, moet hij de betekenis van de sterk opgekomen handel in nederlandse boeken met enig vooroordeel voorbij zijn gegaan. Men is dan ook juist op een dood punt in die branche aangeland. De vrij conservatieve en logge compagnie met deelnemers uit vier plaatsen heeft twee jaar eerder het befaamde fonds van Tirion overgenomen, maar doet er in feite weinig mee. Pas in 1788 deed Johannes Allart, de domineeszoon uit Windesheim, die 15 jaar eerder gildelid was geworden, een bom in de boekhandel ontbarsten door de publicatie van deel XXII van de Vaderlandsche Historie als vervolg op Wagenaar.[445)] Ik vertelde in de Bijlage over de compagnieën daar iets meer over, ook over de financiële consekwenties die Allart echter gemakkelijk bleek te kunnen dragen. Het is jammer, dat Luzac voor zijn dood in 1796 niet meer een oordeel over Allart velde, zoals velen van zijn collega's daarvóór en daarna wel hebben gedaan.[446)] De geschiedenis van deze dynamische figuur bleef nog steeds ongeschreven. Hier beperk ik mij tot de mededeling, dat hij in 1812 naar Den Haag verhuisde, waar hij zuiver als uitgever optrad. Hoewel alle privileges afgeschaft waren, wist hij toch op 23 juli 1814 het uitsluitend octrooi tot het drukken en uitgeven van de wetboeken van het Burgerlijk Recht voor 25 jaar te verkrijgen tegen betaling van *f* 65. - voor ieder vel van 16 pagina's ten behoeve van de Landsdrukkerij, welk octrooi echter werd opgeheven na de vereniging met België. Allart stierf in Den Haag in 1816 en op de verkoping van het fonds in 1818 werd het copierecht van de Evangelische Zangen, dat hij in 1805 door zijn kerkelijke relaties had weten te verwerven, voor een kapitale som door de Bijbelcompagnie gekocht. Allart was de enige boekverkoper van zijn tijd, die - zoals Reich in Leipzig - door zijn macht en invloed een verandering in de Nederlandse boekhandel zou hebben kunnen brengen. Hij hoorde echter tot het ouderwetse soort van ondernemers, die net als Cornelis Claesz twee eeuwen eerder en Pieter van der Aa een eeuw eerder profijt trokken van de mogelijkheden, die de merkwaardige opbouw van de Nederlandse boekhandel bood. Op een geheel andere wijze zou de vernieuwing in Nederland plaats vinden en wel door de oprichting van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels in 1815.[447)]

Eindnoten:

207) Met aarzeling gaf ik dit hoofdstuk deze titel, daar dit overzicht in feite nog niet te schrijven is. Men vindt hier onderling zeer verschillende korte weergaven van de bestaande literatuur, verwijzingen en daartussen nogal wat onbekende akten, die ik uiteraard veel uitvoeriger moest behandelen.
208) Martin 28, 965 en kaart 2 (messen 1591-1599).
209) Luzac IV 425.
210) Luzac II 331.
211) Als voorbeeld: Briels 35-36 bespreekt de cartografie, maar uiteraard met weglating van de Noord-Hollandse Blaeu. Naar mijn mening had hij dergelijke figuren in zijn Inleiding beter niet ter zijde kunnen laten. Dat de Zuid-Nederlandse invloed zeer groot was, is echter zeker.
212) Briels 562-564, door mij besproken in Bijlage IV, onder Leiden.
213) NNBW deel X en door mij nog te behandelen in een artikel in Quaerendo.
214) Kossmann B. 14-15, 180. Wie Jan Barentsz was, die van 1620-1633 een winkel op de zaal huurde en daar met de uitgaven van zijn vader, die een grote drukkerij in Amsterdam had, onder de prijs van de andere boekverkopers kwam, bleek mij niet. De verwijzing van Kossmann B. naar KS heeft geen betekenis: er was toen geen Barent in Amsterdam, die in aanmerking kan komen. Daar ook over Jan Jansz wordt gesproken, zou het eventueel mogelijk zijn, dat Johannes Janssonius bedoeld is, wiens vader toen in Amsterdam woonde en die de Haagse winkel naast zijn Amsterdamse zaak gehad kan hebben.
215) B. Kruitwagen, ‘De uitvinding van de boekdrukkunst en hare eerste voortbrengselen’ (Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde 1917/1918, 49). Kapp 459 (in 1557 Amsterdam en Utrecht op de Frankforter messe).
216) Zie mijn bespreking van het werk van Briels in het Nederlands Archievenblad 1975, 186-189.
217) Over Adriaan Vlack geef ik in noot 263 bijzonderheden.
218) Zolang dit werk van Drs. B. van Selm over Cornelis Claesz nog niet is verschenen, is de samenvatting in NNBW deel X m.i. het alomvattendste. Ook noem ik nog 2 artikelen met gegevens over zijn buitenlandse handel: C.P. Burger Jr., ‘Amsterdamsche boeken op de Frankforter Mis 1590-1609’ (Het Boek, 23ste deel 1935-1936, 175-194), A.A. van Schelven, ‘Een catalogus van den Amsterdamschen boekverkoper Cornelis Claesz’ (Het Boek, 11de deel, 1922, 329-336).
219) Koeman IV 501, neemt aan dat er geen overleg was.
220) Bijlage IV, onder Amsterdam.
221) Bijlage III.
222) Voor Hondius zie men Briels 322-326, voor Janssonius V.E. Blaeu 90-93 en de gegevens verspreid in dit deel V.
223) Voor Blaeu zie men V.E. Blaeu, V.E. Acta, Koeman I en vooral het nog te verschijnen H. de la Fontaine Verwey, Uit de wereld van het boek III.
224) Uitvoeriger gegevens gaf ik hierover in de vorige delen en in het hoofdstuk Usanties, afzet. Verderop in dit hoofdstuk (bij noot 261) bespreek ik onder Frankrijk de akte, waaruit blijkt dat Schipper zich ook met het drukken en laten drukken van brevieren voor Frankrijk moet hebben ingelaten (KS 1163).
225) Martin 303-306 ‘La rôle des foires allemandes’.
226) Hoewel belangstellenden goed doen zelf Blum 300-301 te raadplegen, lijkt het mij toch nuttig iets meer daarvan mee te delen. Op Leiden volgen Dordrecht 74, Utrecht 66, Rotterdam 48, 's Gravenhage 45, Franeker 35, Leeuwarden 33, Haarlem 30 en dan 23 plaatsen met minder titels (Alkmaar, Arnhem, Bolsward, Breda, Delft, Deventer, Enkhuizen, Gouda, Groningen, Harderwijk, Harlingen, Hoorn, Kampen, Maastricht, Middelburg, Nijmegen, de Rijp, Schiedam, Vlissingen, Wormerveer, Zaandam, Zutphen en Zwolle); Blum spreekt van 25, maar rekent Munster bij de Republiek en Den Haag apart van 's Gravenhage.
227) Kapp 510, Goldfriedrich II 215 en Dietz III 116.
228) Goldfriedrich II 503.
229) Kapp 510, 520.

230) Kossmann publiceert enkele gegevens onder Hillebrant Jacobsz van Wouw en erfgenamen (p. 454), H. Voorn, 'Das hochdeutsche und Basler Papier im Holländischen Papierhandel' (Papiergeschichte, Zeitschrift der Forschungsstelle Papiergeschichte in Mainz, Jrg 10 (1960) 77-80), maar uit de fiches op de notariële protocollen te Amsterdam kan een veel gedetailleerder studie worden geschreven.
231) Alexander Harttung zal zeker zijn opleiding bij Blaeu hebben gehad. Ik vermoed echter, dat hij afkomstig was uit een Duitstalig gebied, daar over zijn familie in Amsterdam niets is te vinden. Heitjan 148 deelt mede, dat over hem in Weenen wel nog meer is te vinden. Ik kan slechts verwijzen naar de inventaris Elsevier van 1681, waar over zijn weduwe en erfgenamen wordt gesproken. Vergel. ook KS 1467.
232) KS 1162-1163 afgedrukt.
233) Kapp 692 etc., Dietz III 118-120, en Heitjan.
234) Kapp 692-693, die meedeelt dat hij van geboorte een Nederlander is.
235) Heitjan 148. Zij geeft de namen van bezoekers, die aanwezig waren in 1671. Dietz III 117 geeft de namen over 1669-1671. Aan de bovengenoemde zijn nog toe te voegen uit Amsterdam Joan Blaeu, Clemens de Jonghe (maart 1659 op de messe bij hem een spotprent op de koning van Zweden geconfiskeerd, Kapp 667) en Nikolaus Weingarten, uit Leiden Bonaventura en Abraham Elsevier, 4 boekverkopers uit Genève, 1 uit Parijs, 2 uit Lyon en 2 Denen.
236) De combinatie van vijf Amsterdamse boekverkopers in 1674, die samen inkopen op de verkopingen van de overleden Blaeu, maar afspreken dat onderling in de toekomst op andere wijze te doen, wijst ook in deze richting (KS 43 en deel IV 158).
237) Kapp 661-662. Voor welke Amsterdammer Weingarten optrad kan ik niet zeggen, daar van hem geen spoor in de Amsterdamse archieven te vinden is. Ik neem aan, dat hij misschien alleen als leerling in Amsterdam had gewoond.
238) Kapp 666.
239) Archief Frankfort Repertorium B 419, no. 28 en 29.
240) Kapp 851. Lambert Paspoort stamde uit de bekende Delftse familie. Op de inventaris van Elsevier van 1681 wordt hij genoemd als gestorven en verdorven. Dietz III 157 vermeldt echter, dat hij in Frankfort als herkomst in 1653 Lyon opgaf.
241) Stadsmissiven op Gemeente-Archief. Hendrik Prins trouwde in 1658 met de weduwe van Jodocus Janssonius en werd 28-3-1663 in de Oude Kerk begraven. Blijkens akten van 19-5 en 3-9-1661 voor not. Leuven was Jurrian van Kermt in Frankfort zijn dienaar en deed hij daar ook zaken met Schipper.
242) Kapp 750.
243) Daar dit de Engelse boekverkoper Thomas Whitacker betreft, behandel ik het bij Engeland.
244) Goldfriedrich II 220 wijst wel op de brieven met mededelingen over de Leipziger messe van Nederlandse geleerden van het midden der 17de eeuw, maar de deelname van de Amsterdammers aan de Leipziger messe was zeker van een geheel ander soort dan die aan de Frankforter messe. In de archieven vindt men slechts schaarse vermeldingen (1668 Blaeu met Saksische privileges, KS 1163-1164, en 1681 twee vermeldingen op de inventaris van Elsevier).
245) Hasse 465.
246) Pollard 113 geeft een goed overzicht van de catalogi, die er verschenen. Zie ook Davies 21.
247) Bruckner XX noemt namelijk mij als bron met een brief van 7-1-1964. Daar mijn gegevens in het Engels niet goed zijn overgekomen, deel ik mijn bevindingen hier mee. Ik vond geen spoor van Hans Fabel in het gilde, de poorterboeken en de doop-, trouw- en begraafregisters, maar wel vond ik hem vermeld als bezoeker van de Frankforter messe 1646-1648 als Joh. Fabel (KS 1467). Zelf constateerde ik pas later, dat KS daarin fout was geweest en dat ik had moeten zeggen, dat titels met zijn adres op de messe waren geweest. Bruckner heeft KS blijkens zijn literatuurlijst echter niet geraadpleegd.
248) Bijzonderheden over hem vindt men in het verslag van zijn schoonzoon Jacob van Biesen, dat ik in het hoofdstuk Usanties, drukkerijen behandelde. Zijn sterfjaar 1630 komt daardoor vast te staan.
249) Weerlegt deze akte de veronderstelling, dat Blaeu en Janssonius steeds felle concurrenten waren, hetzelfde geldt voor een andere akte van 1668 (KS 1163, zie ook 1327-1328).
250) Martin 323-324 geeft interessante bijzonderheden over de activiteiten van Genève, dat zijn vooraanstaande plaats in de Protestantse boekhandel van het einde van de 16de eeuw aan Leiden en Amsterdam moest afstaan, in zijn weer suggestief getitelde hoofdstuk 'De Genève à Lyon'. Dat Genève niet zo onbelangrijk werd als S. Weinzieber stelt in zijn Beiträge zur Geschichte der internationalen Periode des Buchhandels mit besonderer Berücksichtigung der Schweiz

(1913), waarin hij betoogt dat zelfs de Frans sprekende boekhandel van Genève werd mee omlaag getrokken met de neergang van de Frankforter messe, blijkt uit het feit dat er nog veel voorbeelden van boekhandel op Genève uit de Republiek te vinden zijn.

251) Zie noot 263.

252) Zie mijn mededelingen hiervóór (noot 72, 73, 230).

253) Martin 314 en 592, die als vertegenwoordigers van Elsevier de boekverkopers Pelé, Le Gras en Jolly noemt.

254) Martin 666. Zie hiervoor ook KS 203-205 en voor een dergelijk geval van 1660 een memorie van Daniel de Cosnac KS 1260.

255) Montchrétien 90.

256) Martin 643, 711-712.

257) Martin 711 en mijn deel IV 184, waar blijkt dat niet alleen Thomas Jolly, maar ook Louis Billaine - een van de grootste boekverkopers op het gebied van de internationale handel - bij die nadruk van Wolfganck van het iwerk van Mézeray was betrokken.

258) Martin 723 vraagt zich af, hoe Jolly na zijn faillissement in 1674 nog tot 1685 een groot aantal catalogi kon uitgeven. Het antwoord daarop vindt men bij KS 1263-1264 iri een akte van de Amsterdamse notaris Outgers van 26-6-1677, waaruit blijkt dat Daniel Elsevier zijn vertegenwoordiger Jolly ondanks zijn faillissement uit overwegingen van medelijden en vriendschap alle voorraden liet onder bepaalde voorwaarden.

259) In tegenstelling tot Elsevier vindt men hier slechts een enkel maal sporen van Blaeu: KS 1161-1162 akte van 23-12-1660 betreffende zending van Rouen en procuratie van 7-4-1672 voor not. Tixerandet op Jean Lucas, boekverkoper in Rouen, om kisten, waarin een atlas van 12 delen, in ontvangst te nemen.

260) Joan Souburgh was een rooms-katholiek koopman uit Gouda, geboren als tweede kind uit het huwelijk van Cornelis Souburgh en Machteld Swaen, getrouwd in 1606 (Alg. Nederl. Familieblad 1883-1884, no. 53), die van 1633 af in de notariële protocollen van Amsterdam voorkomt.

261) Daar de obligaties niet bekend zijn, is de zaak niet erg duidelijk. Zeker lijkt mij echter, dat voor en door Schipper brevieren met een Frans adres werden gedrukt. Schipper was in 1650 getrouwd met de stiefdochter van Jan Fredericx Stam, ook van Gouda geboortig en bekend drukker van Engelse bijbels, die na zijn dood voor zijn erfgenamen o.a. ook bij Blaeu werden gedrukt. Soortgelijk was een niet uitgevoerd plan om de Consilia generalia na te drukken in overleg met boekverkopers uit Lyon, vermoedelijk ook bij Blaeu (KS 1442-1443).

262) Ik sprak uitvoerig over hem in mijn Bijlage V over de lettergieterijen. Ook hij handelde in rooms-katholieke kerkboeken (Leuven 57). De familie van zijn vrouw was net als Souburgh rooms-katholiek en afkomstig uit Gouda.

263) Over Adriaan Vlack (hij zelf tekende als Arian Vlack) vindt men bijzonderheden in vele biografische werken naar aanleiding van zijn werkzaamheden op mathematisch gebied. Kossmann en Pollard geven beiden uitvoerige bijzonderheden. Zij kennen echter niet zijn jeugdige escapades. Vermoedelijk geboren ± 1600 in Gouda werd hij op 25 en 26-10-1618 voor not. Jacob Gijsbrechts door zijn vader, zijn broer Dirk en nog anderen gemachtigd om in Sevilla af te rekenen met zijn stiefbroer Hugo Anthoniss, die daar als factor voor hen optrad. In 1624 zien we Adriaan Vlack zelf als koopman in Amsterdam gevestigd; voor not. Jacob Meerhout treedt hij dan op als bevrachter van verschillende schepen. Zijn zaken gaan echter op grootse wijze mis, maar zijn broers Dirk in Amsterdam en Jan in Dantzig redden hem met *f* 24000. - wisselgeld, 22000. - florijnen Pools en *f* 24400. - vorderingen ten laste van hem over te nemen op 9-9-1624 voor not. Nicolaas Jacobs; uit de vorderingen die Adriaan inbrengt krijgen we een goed idee van zijn zeer uiteenlopende transacties. Ik neem aan, dat Vlack terug ging naar Gouda en zich aan zijn mathematische en astronomische studies wijdde. Hij trouwde er 20-12-1633 met zijn stiefzuster Claesge Tonis van Ommerink en ging daarna naar Londen. Door zijn pennestrijd met John Milton, die hem voor een bedrieger en bankroetier uitmaakte, kennen wij zijn Londense en Parijse periode uitzonderlijk goed. Op 1-8-1648 neemt hij voor not. Westfrisius te Amsterdam van zijn broer Jan te Hamburg *f* 11600. - op tegen 5%, waarvoor zijn vader borg staat. Hij vestigt zich dan eerst te Delft (levert voor een groot bedrag aan Moretus in tegenstelling tot zijn landgenoten, zie Voet II 495), in 1650 te Den Haag. Op 23-2-1661 stelt de Engelse boekverkoper Laurens Sadler in Den Haag een eis tegen hem in om 100£ aan Parijse boeken te betalen (Verbalen Schepenen). Kossmann noemt Vlack een van de belangrijkste en veelzijdigste uitgevers van Den Haag, vooral op wetenschappelijk gebied (Latijn, Frans, Duits en Nederlands). Zeker is echter ook, dat hij voor de buitenlandse boekhandel van Den Haag van grote betekenis is geweest. Hij stierf begin april 1667. Kossmann geeft uitvoerige berichten over de afwikkeling

van de boedel, die er financieel niet goed voorstond. De belangrijkste crediteuren waren te Amsterdam Christoffel van Gangelt, Joseph Deutz, Abrah. van Corff(?), Joh. Blaeu, Pieter Arentsz, de Engelse predikant te Delft, Christoffel van Dijck, Willem Lefebure, te Den Haag Isaac Vossius, Jan Vely, Ger. Amelingh en Jan Vlack, te Frankfort de erven van Mathijs Meriaen, wijlen Johan Presz, te Groningen Johannes Collen (R.A. Den Haag 139, 220). Isaac Vossius, de erven Mathijs Meriaen en Amsel Jode zur Maise (Dietz III 147, 162) eisten preferentie (R.A. Den Haag 142, 347vo). Op 20-7-1668 kregen Salomon Lefebure en Pieter Rogiers fiat om de onder hen berustende boeken van Vlack ter vereffening van rekening, tegen betaling van *f* 25. - aan het Amsterdamse gilde, te mogen verkopen (G.A. 80, 19). Het is te hopen, dat nog eens een uitvoerige biografie over hem zal verschijnen.

264) Een contract voor not. van Nieuwland is niet bewaard; slechts tekende deze in margine van de akten het volgende aan: 'Dit contract is tusschen partijen geannuleert volgens quitantie bij Ysack Commelyn ende Adriaen Vlack op den derden Maey 1649 gepasseert voor mij S. van Nieuland not. pub. tot Amsterdam'.

265) Pollard geeft in zijn hoofdstuk IV 85-102 'The "Latin trade" in England' een uitstekend overzicht van de buitenlandse handel van Engeland in de 17de eeuw. Onder Latin trade werd de import van boeken verstaan.

266) Richard Whitacker is een van de grote boekverkopers, die zich met de import bezig hielden, en over wie Pollard uitvoerige gegevens verstrekt, o.a. dat hij in 1633 een Grieks Nieuwe Testament bij de Elsevier's in Leiden liet drukken. Zijn werkzaamheid strekt zich uit van 1619-1648 en op 7-8-1620 werd hij gekozen tot boekhouder van de Latin Stock. (Pollard 92-93).

267) David van Hoogenhuysen, die getrouwd was met Margaretha van Waesberge, vindt men achtereenvolgens 1616 Enkhuizen, 1636 gildelid Amsterdam (misschien nog in 1641, wanneer hij getuige is bij het contract tussen de broers Voskens) en 1647 Rotterdam (Briels 536, 586). Vermoedelijk was hij dus in tegenstelling tot Vlack niet in Londen gevestigd, maar importeerde van buiten af de boeken.

268) Dietz III 60 en Pollard 92-93, niet bij Blum.

269) Thomas Whitacker wordt niet door Pollard behandeld, wel door Plomer: Hij werkte van 1642(?)-1650, zijn weduwe hertrouwde. Op 7-3-1653 werden 109 titels met copierecht verkocht.

270) Vergelijk hiervoor de brief van Daniel Elsevier van 1675, die is afgedrukt bij KS 209-210.

271) Carter L.

272) Uit een attest van de Engelse boekverkoper Johannes de l'Escluse te Den Haag ten behoeve van Athias, dat diens bijbels beter waren dan en geprefereerd werden boven de bijbels van de weduwe Stam en de weduwe Schippers, zou men wel opmaken, dat ook de normale boekhandel zich met de afzet van deze bijbels bezighield. Zie ook Davies 15-16.

273) Pollard 102. Ik behandelde hen in deel III, een andere Engelse boekverkoper, Swart, in deel IV. In Amsterdam kan ik nog noemen John Crosse, die 21-5-1644 lid van het gilde werd als boekbinder en zijn werkzaamheden vermoedelijk staakte, toen hij in 1651 notaris werd (N.A. 2435 bijzonderheden over zijn boekhandel, zie ook Plomer I 58), in Leiden vader en zoon Govert Basson (J.A. van Dorsten, Thomas Basson, 1555-1613, English printer at Leyden, 1961) en in Den Haag Samuel Browne, net als John Crosse een royalist, die in 1643 Londen verliet, waar hij tien jaar boekverkoper was geweest, waarheen hij na de restauratie terugkeerde en waar hij toen samen met zijn schoonzoon Johannes de L'Escluse in Den Haag Franse boeken uitgaf. Hij stierf er herfst 1665 aan de pest (Plomer I 36 en Kossmann 51-54). Zijn schoonzoon de L'Escluse, ook Engelsman van geboorte, zette de zaken in Den Haag voort tot zijn dood in 1676 (Kossmann 237-239). Tenslotte lijkt het mij nuttig te vermelden, dat de bovengenoemde Laurence Sadler, boekverkoper te Londen 1631-1664, op 2-8-1664 in Den Haag aan de pest stierf (Plomer 160).

274) Rest Fenner (Plomer I 73 en II 116); Nathanael Ponder, die wegens deze verkoop op grond van zijn vorderingen op de weduwe Bruyningh tegen Fenner een vervolging instelde, wordt bij Plomer II 240-241 uitvoerig behandeld.

275) Pollard 183.

276) V.E. Montanus 261-262. Voor Duitsland belastte Van Meurs' zwager Meygener, een drogist en Oostenrijker van geboorte, zich met de afzet.

277) Hellinga B. 31, 39.

278) KS 1164. Niet genoemd door L. Rostenberg 'Robert Scott, restoration stationer and importer' (The Papers of the Bibliographical Society of America 1954, 49-76). Zie ook N.A. 3669, 185vo., wel het Engelse privilege (52).

279) Men raadplege Briels voor de eerste periode. Voet II 491-499 toont in zijn overzicht van 1650 duidelijk, hoe de algemene boekhandel van Moretus achteruit ging. Volgens Martin 592 werd de familie Foppens in Brussel in navolging van de Noord-Nederlandse collega's de grote nadrukker.
280) Deel III 112-120. Uiteraard kan ik hier niet beginnen aan een nadere uiteenzetting over deze interessante inventaris uit een periode van crisis, die op zich zelf echter zeer nuttig zou zijn.
281) Kapp 520 haalt o.a. het oordeel van Locke aan.
282) Martin 758 geeft het oordeel van Denis Thierry, die in 1683 ons land bezocht.
283) Blijkbaar kwamen naar deze veiling nog de buitenlanders zelf, net zoals in 1610. Mortier zegt in 1749, dat dan ook de buitenlanders op de vele boekverkopersveilingen afkomen (deel III 266).
284) Bijlage VI.
285) Bijlage II.
286) Martin 758 verwijst voor deze mededeling naar Saint-Germain 162. Of hier weer een oordeel van Thierry wordt gegeven en van wanneer dit oordeel dateert (Saint-Germain zelf spreekt van ± 1685), blijkt niet.
287) Gibbs 262-263 geeft een opsomming van alle geleerden. Zie ook Erich Haase, Einführung in die Literatur des Refuge (1959).
288) Gibbs 276.
289) Ik beperk mij tot boekverkopers, noem b.v. niet Jean Tronchin Dubreuil van de Gazette, die - weliswaar geboortig uit Genève - uit Lyon in 1683 naar de Republiek kwam. Saint-Germain bevestigt, dat vooral Lyon door de refuge het meeste leed (p. 162).
290) Lucas hoorde in Parijs tot de middelgrote boekverkopers. Martin 707 noemt hem als uitgever van Protestantse psalmboeken en een Nieuwe Testament, van wie de boeken bij de dood van zijn vrouw in 1676 getaxeerd werden op 16074 livres.
291) In andere gilden was dat wel het geval, b.v. bij de chirurgijns, waardoor op 29-1-1692 de stedelijke resolutie van het vrij toetreden van refugés tot de gilden werd herroepen (V.E. Gilden 88).
292) Zie Bijlage II.
293) Men raadplege de systematische index, op Waalse Diaconie. Over de familie van een van de ondersteunde drukkers, Abraham Petitmaistre, schreef ik een uitvoerig artikel in Gens Nostra XXI (1966) 119-123 ‘De genealogie van de arme Walen te Amsterdam’ met nadere bijzonderheden over de werkzaamheden van de Diaconie en de geschiedenis van de familie Petit(maistre) of Kleinmeester uit Sedan.
294) Hoewel verspreid door mijn vier delen vrijwel geheel terug te vinden, heeft deze uitgaaf toch zo'n betekenis, dat ik hier in het kort het belangrijkste herhaal. Bij Martin vindt men de nodige gegevens over de Franse drukken, te beginnen met de eerste van 1673 in Lyon, die een goudmijn waren voor de achter een volgende libraires, die ze brachten, zodat voor dit monopolie hun ook andere verplichtingen werden opgelegd. In de Republiek lagen de zaken geheel anders. Van der Aa kreeg 15-9-1689 privilege van de Staten van Holland voor de bewerking van Moreri door Le Clerc, die zich beklaagde over het vervelende maar goed betaalde werk (deel II 185 en deel V Bijlage II). In 1691 verscheen het werk bij Halma en Van de Water te Utrecht, Van der Aa te Leiden en Pieter Mortier te Amsterdam. De prijs was per stuk *f* 22.10. -, per 25 *f* 20. - + gratis 26ste exemplaar, per 100 of meer *f* 17.10. - (Hodgson 17). In 1693 kochten Henry Desbordes en Pierre Brunel op de auctie van Halma op 30-8 350 exemplaren voor *f* 8062.9.8, te betalen in 12 halfj. term., waarvoor ze 22-2-1694 een obligatie voor not. Tixerandet verleden. Dit moet reeds de nieuwe druk van 1694 hebben betroffen, die op naam stond van Boom & Van Someren, Mortier, Desbordes te Amsterdam, Van de Water te Utrecht en Moetjens Den Haag. De Huguetans namen er echter ook voor 1/6 in deel en hadden het werk gedrukt. Hun naam wordt niet op de uitgaaf vermeld, evenmin op die van 1698, toen blijkbaar op hun deel van de exemplaren de naam van Gallet werd gezet. Andere exemplaren droegen toen het adres van Desbordes, Brunel en Antoine Schelte te Amsterdam en Moetjens en Van Bulderen te Den Haag (Kossmann 58 en KS 935). Wegens ontbreken van verdere gegevens is het niet mogelijk te zeggen, hoe ieder aan zijn portie kwam en waarom niet steeds alle compagnons zelf deel namen. Blijkens de opgaaf van de uitgaven van Le Clerc moet in 1702 nog een tiende druk zijn verschenen, waarvan ik het adres niet ken. De UBA heeft een exemplaar met het jaar 1714, dat echter blijkens het adres in feite de druk van 1694 is; een privilege wordt wel genoemd, maar niet afgedrukt. Van 8-8-1715 dateert een nieuw privilege voor Brunel, de Wetstein's, David Mortier, de Coup te Amsterdam, Moetjens en L. en H. van Dole te Den Haag en Van de Water

te Utrecht, die in 1717 met een nieuwe herdruk kwamen. Bij David Mortier vermeldde ik de moeilijkheden die er toen waren onder de compagnons over het herdrukken, bij de Wetsteins het besluit tot het herdrukken van enkele delen bij contract van de compagnons op 24-3-1718 (deel III 255 en deel IV 179). De bepaling over een eventuele attaque van de Huguetans, die nog gerechtigd waren, maar hun boekhandel zonder meer hadden stilgezet, wordt uit het voorgaande begrijpelijk. Blijkens de gegevens, vermeld bij Brunel, kwam er in 1724 weer een nieuwe druk, die ik niet onder ogen had. Op 14-12-1729 werd het privilege verlengd voor Brunel, die blijkbaar zelf zijn part op de eigen auctie van 1724 had ingekocht, Wetstein en Smith, de Coup, Hendrik van Waesberge (die de portie van David Mortier had gekocht) te Amsterdam, Samuel Luchtmans te Leiden (die de portie van A. Moetjens had gekocht, zie ook Bijlage I) en die allen gezamenlijk de portie van L. en H. van Dole hadden gekocht en de nadruk in Zwitserland van Brandmuller, die van 1730-1733 verscheen, met dit privilege te lijf wilden gaan. In Bijlage I besprak ik de aankoop door Luchtmans van 1/6 op 3-3-1729, bestaande in 117 exemplaren voor 6113.17. - met daarin rabat voor contante betaling. Op 10-10-1739, wanneer een nieuwe druk klaar is, dragen De Coup en Kuyper hun 1/12 copierecht en hun 1/12 van de exemplaren over aan Catuffe en Uytwerf voor not. de Marolles voor *f* 7424. -, af te betalen in vier jaar, die beginnen met 5-10-1739. Deze laatste druk in 8 delen van de Moreri verschijnt met het jaartal 1740 bij Brunel, R. Wetstein, wed. de Coup & G. Kuyper, L'Honoré & Fils, Humbert, Chatelain, Uytwerf, Changuion, J. Wetstein & G. Smith, P. Mortier en Catuffe te Amsterdam, Luchtmans en Haak te Leiden, Gosse, Van Duren, Neaulme, Moetjens, Block en van Dole te Den Haag en E. Neaulme te Utrecht (KS 935). De laatste Franse uitgaaf verschijnt te Parijs in 10 delen in 1759. Men ziet het bindende element van deze compagnie, die van 1689 tot 1740 met zeer verschillende deelnemers werkzaam was.

295) Ik neem tenminste aan, dat Abraham Achter een refugé was.

296) De weduwe Swart en haar zoon Jan Swart hadden nog wel een Engelse boekhandel, maar niet meer zo groot als voorheen en kwamen daarom niet in aanmerking voor deelname. Ze handelden alleen in Engelse preken (Hodgson 15).

297) Bijlage VI.

298) Hoe belangrijk de rol van de boekverkopers was blijkt uit de verdeling van de functies: C. Fritsch, Grand Maistre, M. Bohm, Echanson de l'ordre, G. Gleditsch, Thresorier de l'ordre, Ch. LeVier, Arlequin & Bouson de l'ordre, Bernard Picart, Enlumineur de l'ordre, M. de Bey (blijkbaar zonder functie) en P. Marchand, Secretaire de l'ordre. De samenkomst van 24-9-1710 had als doel de bestraffing van Jean Frederic Gleditsch, die tegen de regels gezondigd had en zich schuldig had gemaakt aan afvalligheid door ten prooi te vallen aan de liefde, waarvoor hij werd geëxcommuniceerd. Ik neem aan, dat de twee leden Gleditsch de halfbroers waren van Caspar Fritsch en misschien tijdelijk werkzaam in zijn boekhandel in Rotterdam. Voor nadere bijzonderheden zie men de beide artikelen van Margaret Jacob.

299) Handover 90.

300) De taxatie naar aanleiding van het contract van 8-3-1710 (Deel II 268-269) vindt men achterin Bijlage I.

301) Lüthy I 150-168.

302) Bijlage I, onder verkopingen. Hoe de likwidatie van de boekhandelszaken in het buitenland ging, blijft onduidelijk; het lijkt echter, dat die in 1718 bij een tussentijdse likwidatie alle al waren overgedragen (deel II 172).

303) Deel II 172.

304) De belangrijkste literatuur voor de 18de eeuw, waarvan ik gebruik maakte, vermeld ik in mijn 'Overzicht gebruikte literatuur'.

305) Op 14-5-1685 en 9-7-1685 kwamen al verboden voor het uitoefenen van boekhandel en drukkerij voor Protestanten (ff 21747, 252), die op 11-8-1685 gevolgd werden door een aanzegging van de Conseil d'Etat aan 6 Protestantse libraires te Parijs van drie maanden uitstel om hun zaken te kunnen afwikkelen, omdat ze anders grote schulden zouden achterlaten (ff 21747, 253). Ik neem aan, dat Lucas en De Varennes hierbij waren. Helaas noemt Martin deze besluiten niet, zodat ik niet aan de hand van zijn werk kan zeggen, wie de andere waren. In Parijs wordt door hem slechts Lucas als speciaal Protestantse boekverkoper genoemd. Ik neem aan, dat de andere behalve misschien De Varennes, welke familie in ander verband wordt genoemd, reeds onbelangrijk waren.

306) Martin 675-676 en Saint-Germain 329-330.

307) Martin 715-720 (op een van hen, Guillaume Desprez kom ik nog terug), 723.

308) Ik maak uit de mededelingen van Martin 726 op, dat op de inventaris van december 1691 de brieven en liassen omschreven worden. Martin spreekt van 143 brieven uit Holland en daarnaast nog 'Waesberghe et Boom, Mortier, Blaeu et Rey et des libraires de Leyde'. Afgezien van Rey(!) (misschien bedoeld Comp.?) is het voor kenners van de Amsterdamse boekhandel een wonderlijk gezelschap. Interessant is echter, dat Mortier erbij wordt genoemd. Pieter Mortier, wiens grootvader geboren was in de buurt van Parijs, ging daar in 1681 heen voor zijn leertijd. Merkwaardig is ook om Middelburg, de woonplaats van de familie Horthemels, niet als vervolg op Holland, maar bij Rome en Montréal genoemd te zien.
309) Martin 726-727.
310) Uit de interessante mededelingen omtrent de faillissementen blijkt helaas weinig over de technische kant. Men krijgt echter de indruk, dat net als in de Republiek de grotere boekverkopers meer op de steun van hun collega's konden rekenen dan de kleinere. Nader onderzoek lijkt mij zeer nuttig.
311) In tegenstelling tot het bericht van Hodgson 10, dat in 1702-1703 een absoluut verbod van handel etc. bestond, was dit volgens de afkondigingen van 11-5-1703 (Groot Placaatboek V 340 etc.) in werkelijkheid 1-6-1703-1-6-1704. De Lorme moet juist in deze tijd een paspoort verkregen hebben en daardoor in bijzonder gunstige positie verkeerd hebben. De smokkelhandel daarnaast moet extra kosten hebben meegebracht, maar aan de andere kant invoerrechten in Frankrijk bespaard hebben (Saint-Germain 163).
312) Over Pontchartrain en Bignon en hun betekenis geeft Martin 759-761(2) een duidelijke uiteenzetting. Bignon werd uiteraard ook behandeld in het nieuwe Franse biografisch woordenboek en over hem verscheen een aardig artikel van Clarke, die wel zijn latere correspondentie, bewaard in de Bibliothèque Nationale noemt, maar mijn deel I niet kent: in 1735 had Bignon een boekverkoper in Den Haag als correspondent (Clarke 226).
313) Bijlage I.
314) Martin is, zoals veel vaker, ook hier door zijn onbekendheid met de Nederlandse taal zeer onvolledig en verklaart de vordering van De Lorme op Desprez niet (Martin 715 en 721). Een korte uiteenzetting vindt men in Deel I 80-81. Waar hierbij de Huguetan's betrokken waren, over wier handel in rooms-katholieke kerkboeken zo bitter weinig bekend is, is dit een zaak van meer dan gewone betekenis. Voor mij was opvallend, dat de betaling in termijnen in Frankrijk blijkbaar even gebruikelijk als in de Republiek was.
315) Clarke 226.
316) Martin L 60.
317) Uiteraard waren het in 1725 al niet alleen meer drukken uit de Republiek, maar ook uit Genève van 1715 en van 1724 (Georgi).
318) Helaas bespreekt Martin de drukkerij in Trevoux bij Lyon, die op het einde van de door hem behandelde periode in werking kwam, niet. Verduidelijking van mijn mededelingen omtrent deze drukkerij en haar nadrukken uit deel I en II kan ik daarom niet geven.
319) Wie bedoeld zijn met deze 'Société des libraires de Genève' bleek mij niet. Kleinschmidt geeft geen opheldering. Ik neem aan, dat Bernard voor verschillende boekverkopers in Genève werkzaam was.
320) Saint-Germain 162-163.
321) Hodgson 10, uit brief van Van der Aa aan Samuel Smith.
322) Kapp 715.
323) Goldfriedrich II 234.
324) Dietz V 491.
325) Goldfriedrich II 220.
326) Hasse 67-68.
327) Goldfriedrich II 241-242.
328) Uit het leerlingencontract van Pieter Mortier van 10-10-1721 blijkt b.v., dat de broers Waesberge toen nog de Paasmesse in Frankfort en Leipzig plachten te bezoeken. (deel III 265).
329) Uit de inventaris opgemaakt voor not. van der Groe van 24-10-1712-3-11-1713 maak ik althans op, dat het verblijf van Johannes Danckerts in Frankfort niet een kort bezoek aan de herfstmesse van 1712 betrof, maar een langduriger verblijf aldaar. Hij was een zoon van Justus Danckerts en Elisabeth Vorstermans, die in 1659 waren getrouwd. Zijn doopinschrijving is niet gevonden, waardoor hij onbekend bleef. Zijn broers en zuster, ab intestato erfgenamen, brachten zijn nalatenschap op 17-3-1713 in veiling: 'Catalogus van een partije kopere platen, bestaande in landkaarten, steeden, architectuurboeken, als mede konst-platen van diversse meesters', waaraan boeken en afdrukken van kaarten en prenten waren toegevoegd (zie ook KS 1252). Deze gedrukte

catalogus is opgenomen als onderdeel van de inventaris. Ik betwijfel echter, of dit werkelijk alleen goederen van de overledene waren. Vermoedelijk had hij als vertegenwoordiger van de familie in Frankfort handel gedreven.

330) Kirchhoff 158, 176-177. Dit was stellig een represaille voor het zo dadelijk te melden voorval in Amsterdam.

331) Kirchhoff 161-162, 163, 181. Als laatste noemt hij Ploos van Amstel (er staat: Blosz und Amstel), Hollandse boekverkopers, die op 26-9-1726 op het oude adres met 40 Thaler Schutzgeld belast werden. Welke Ploos van Amstel dit was, kan ik niet zeggen. De vermelding van een gewone Amsterdamse koopman - er was geen boekverkoper van die naam! - maakt het aannemelijk, dat de voorraden toch nog eigendom van de Huguetan's waren gebleven en dat hier iets eerder dan in Amsterdam tot een definitieve likwidatie werd overgegaan. Wat de oorspronkelijke vestiging betreft, is het nog aardig om er op te wijzen, dat die in 1694 op de inventaris wordt getaxeerd op *f* 4451.14. - tegen *f* 14107.10. - in Frankfort! (deel III 168).

332) Wanneer in 1702 een Franse Gereformeerde gemeente in Leipzig wordt gesticht, vervallen bezwaren van deze aard geheel (Kirchhoff 163).

333) Kirchhoff 158. Over de vestiging van Petrus Schenk in Leipzig gaf ik enige bijzonderheden in mijn artikel (V.E. Schenk 120, 126).

334) De naam van Mortier wordt reeds in 1696 in verband met Leipzig genoemd (deel III 257). De broers Waesberge hadden uiteraard oude betrekkingen met Duitsland. Joannes was te Amsterdam gevestigd, Gillis te Dantzig, maar ze dreven in compagnie zaken. Gegevens, ook over hun vestiging in Leipzig, vindt men in deel IV 154. Kirchhoff 160 en 175 vermeldt een merkwaardige zaak met betrekking tot de volgende generatie, de broers Hendrik en Joannes. Nicolaus Förster uit Hannover had een Saksisch privilege verworven voor een door hem te ondernemen uitgaaf van het Nieuwe Testament van Mons (Darlow and Moule no. 3786), wat in de herfstmesse van 1710 werd rondgezegd en waartegen door de Waesberge's werd geprotesteerd. Op 21-1-1711 brachten zij van Amsterdam uit hun bezwaren in Dresden te berde. Hun vader had dit op de verkoping Elsevier van 1681 met privilege (bedoeld moet zijn copierecht) voor veel geld gekocht en zijzelf hadden die uitgaaf altijd op de Leipziger messe gebracht en waren nog net met een nieuwe druk gekomen, zodat ze verzochten het privilege voor Förster te annuleren. Hoe de zaak precies afliep, kon Kirchhoff niet achterhalen. Zeker is echter, dat de Bücher-Commission de Waesberge's gunstig gezind was en dus in principe wel voelde voor hun opvatting.

335) Dietz III 133 geeft een interessant overzicht van de herkomst van deze families uit Frankfort. Thomas Matthias Götz, een van de grote Frankforter boekverkopers, stichtte een filiaal te Leipzig, waar eerst de ondernemende Johann Fritsch, in 1666 getrouwd met de dochter Katharina Margaretha Götz, aan het hoofd stond. Na zijn dood in 1680 kreeg haar tweede echtgenoot, Johann Friedrich Gleditsch, die in 1694 een eigen boekhandel stichtte, de leiding. Zonen uit het eerste huwelijk waren Thomas en Caspar Fritsch, uit het tweede Johann Gottlieb Gleditsch. Sedert 1700 bezoeken J.F. Gleditsch, Th. Fritsch en Weidmann de Frankforter messe niet meer (Goldfriedrich II 238).

336) Hodgson 114, die hem zelfs als Amsterdammer beschouwt op grond van een brief van 9-10-1692 van hier aan Smith.

337) Goldfriedrich II 216.

338) Jan Werver ging op 25-4-1687 als 24jarig boekbinder, wonend in de Koningsstraat, in ondertrouw met Jesijntie Buys, van Zwolle en 39 jaar oud. Hij was blijkens zijn poorteracte van 4-8-1687 zoon van een turfdrager; op 17-11-1687 werd hij gildelid met de bos, wat niet op kapitaalkrachtigheid wijst. Hijzelf werd reeds op 16-9-1700 op het Leidse Kerkhof begraven. Zijn weduwe zette de zaken in de Beursstraat voort tot haar dood en werd 22-1-1717 uit de Beursstraat in de Nieuwe Kerk begraven. Het echtpaar komt niet bij Ledeboer voor en het is dus mogelijk, dat zij nooit met een eigen uitgaaf kwamen.

339) KS 1038-1040. Het lijkt, dat de strijd tussen de partij Wolters-Waesberge en Gleditsch-Fritsch in 1692 van de kant van de Amsterdammers begon en in ieder geval tot 1705 werd voortgezet. Ondertussen hadden de Duitsers met andere Amsterdamse boekverkopers wel goede contacten. De gelijktijdigheid van de geschillen in Amsterdam en Leipzig wijst in ieder geval op onderling verband.

340) Een enkel maal staat bij een boekverkoper van buiten Amsterdam opgetekend, waar hij zijn leertijd had doorgebracht. Bij Caspar Fritsch is dat echter niet het geval. Blijkens de brieven van De Lorme (deel I 152-155) was hij in deze jaren veel op reis; een adres van hem in Amsterdam kan ik dan ook niet noemen. Blijkbaar was de bedoeling om met uitgaven ook met een Amsterdams adres te komen.

341) Voor nadere bijzonderheden, zie de index op boeken.
342) Een opgaaf vindt men bij het 'Overzicht van gebruikte literatuur'.
343) Pollard 234.
344) Pollard 94-97. Samuel Buckley, door Pollard als laatste genoemd, komt in de volgende periode ter sprake.
345) Bijlage I.
346) Hodgson 114-115: H. Wetstein, broers Huguetan, J. en G. van Waesberge, H. Boom en wed. D. Boom, S. Swart en wed. Swart, IJsbrand Haring, A. Wolfgank, te Amsterdam tussen de jaren 1683 en 1692. Ten onrechte worden de Zwitser Tschiffely en Thomas Fritsch, met brieven uit Amsterdam, als daar gevestigd genoemd. In de Republiek verder nog Reinier Leers te Rotterdam, W. van Walcheren te Utrecht en Pieter van der Aa in Leiden. In Duitsland J.F. Gleditsch, Otto Mencke en uiteraard Thomas Fritsch te Leipzig en Jean David Zunner te Frankfort. In Frankrijk Charles Robustel voor J. Boudot en de wed. Martin (1686-1689) en Etienne Michallet te Parijs en A. Boudet te Lyon. In België G.A. t'Serstevens en F. t'Serstevens, vader en zoon en E.H. Fricx te Brussel, Mich. Knobbaert en J.B. Verdussen en J.B. Verdussen, vader en zoon, te Antwerpen en Madame Loyens te Leuven.
347) Hodgson 109-112: Waesberge, Wetstein, Huguetan's (met filiaal te Londen) en F. Halma te Amsterdam. Leers te Rotterdam, Pieter van der Aa te Leiden. Mortier wordt ten onrechte te Amsterdam geplaatst, stellig is David Mortier te Londen bedoeld. Als buitenlanders komen nog voor J. Boudot en Pierre Esclassan te Parijs, George Weidman en George Weidman & J.L. Gleditsch te Leipzig.
348) Deel I 118-119. Haar broer(?) Jean Cailloué uit Rouen was daar ook gevestigd, althans in 1696/97 (Labrousse I 343).
349) Pollard 309.
350) Deel III 168, 172.
351) Deel III 253-256. Dat de Mortier, die zonder voornaam in verband met leveranties aan Bennet wordt genoemd, niet Pieter, maar David was, blijkt niet alleen uit de titels van de boeken, maar ook uit het feit, dat geen enkele brief bewaard bleef.
352) Zie de index. Blijkens mededeling van Roberts 175 had hij ook contacten met Gerard Valck.
353) Hodgson 15 geeft een interessante kijk op die achteruitgang.
354) Kossmann 420-421.
355) Kossmann 206-210.
356) Kossmann 161, 144.
357) Barber B. geeft tabellen van 1701-1780 met een uitstekende beschouwing over de waarde van deze statistieken en uiteraard ook over de bronnen, terwijl men bij Hodgson 116-118 de gegevens omtrent de jaren 1696/1697-1702/1703 vindt. Duidelijk komt uit, waarom juist in de handel op Engeland, waar de boeken extra duur waren wegens de hoge prijzen van het papier (Hodgson 14), zoveel in wisselbrieven werd betaald door de Engelse boekverkopers.
358) Deel II 29, 31.
359) Ik noem hier speciaal Joseph t'Serstevens, omdat hij naar mijn mening min of meer als vertegenwoordiger van zijn familie in Amsterdam gevestigd was en weer naar Brussel terugkeerde. Andere drukkers en boekverkopers, die zich uit de Zuidelijke Nederlanden hier vestigden, vindt men bij Leuven genoemd. Het waren in deze periode François Sadelaar uit Brussel 1686, Dominicus de Haan uit Antwerpen 1694 en Carel François Morterre uit Gent 1718. Zij bleven in Amsterdam en de betekenis van hun verblijf in het Noorden was dus geheel verschillend van die van t'Serstevens.
360) Isaac Tirion werd geb. Utrecht 1705, als zoon van Christoffel en Dorothea Alderhoven, was doopsgezind, trouwde Amsterdam 1730 Johanna Fries, st. 1734, en hertr. Haarlem 1737 Johanna Coster, st. 1793. Hij kocht 1742 het huis van de Wetstein's in de Kalverstraat, dat zijn weduwe vier jaar na zijn dood in 1769 verkocht aan Gerrit de Groot. De verkoping van ongebonden boeken was reeds op 17-18-8-1767 gehouden. Als enige Franse uitgaaf van Isaac Tirion vond ik ten gebruike van het Franse onderwijs 'Abrégé de l'histoire de la patrie par demandes et par réponses' 1758 en 1759 (Bibliografische Adversaria III (1876-1877) 180) en verder enkele kleine Latijnse uitgaven.
361) Balthazar Lakeman (deel III 195-197) was net als Tirion doopsgezind. Ik heb geen aanwijzingen voor contacten, maar vraag mij wel af, of hij de tot nog toe onbekende leermeester van Tirion kan zijn geweest.
362) Jacobus Loveringh, geb. Den Haag 1708/09, leerling aldaar 1728 (Kossmann XII), 7-3-1733 poorter Amsterdam, 9-3 gildelid. Hij trouwde 1733 Glaudina van Santen, die 1747 stierf, en

hertrouwde 1751 Maria Blom, die op 13-10-1774 als weduwe in ondertrouw ging met Frederik Repke. Hun leerling Johannes Allart werd op 4-2-1773 poorter en op 8-2 gildelid, ofschoon nog drie maanden aan zijn leertijd ontbraken, uit consideratie van zijn patroons 'swacke toestand'. Vermoedelijk stierf Loveringh kort daarna; in Amsterdam vond ik geen spoor van zijn sterven of begraven. Uit het bewaarde brievenboek 1739-1749 blijkt, dat hij nauw samen werkte met Tirion. Hij betrok diens winkel op de Nieuwendijk in 1742, toen die naar de Kalverstraat verhuisde (p. 27). Met Tirion gaf hij toen een enorm werk in 17 foliodelen uit: Verklaring van de geheele H. Schrift door Patrik, Polus, Wels en andere Engelsche godgeleerden, met voorrede van Joan van den Honert, 1740-1757. Twee brieven aan Van den Honert zijn opgenomen, uiteraard geen aan Tirion, maar wel blijken uit andere brieven bijzonderheden over de kosten en de intekening. De weduwe Loveringh ging ondanks haar tweede huwelijk als zodanig verder met Allart, tot in 1778 toe. Zij beperkten zich niet meer uitsluitend tot het Nederlands, zoals o.a. blijkt uit de laatste privilegeverlening aan hen op 16-4-1778 voor J.F. Martinet, Catechismus der natuur, in het Nederlands en Frans.

363) De herkomst van Willem Meyer of Guillaume Mayer, die al in 1739 in Londen was gevestigd, maar stellig Nederlander was, is niet na te gaan. In Amsterdam vond ik slechts een Willem Meijer op 26-8-1748 ingetekend als leerling bij Eykeboom, die uiteraard niet de gezochte kan zijn.

364) Zie Bijlage I, onder verkopingen.

365) Zie Kossmann 144-150 en Kossmann H 223-241, die een interessante uiteenzetting over de verkopingen geeft, maar daaraan toevoegt dat de eigenlijke gang van zaken hem nog niet erg duidelijk is.

366) In de jaren 1737-1747 staakte het gildeboek zijn ledenlijst 'door ongelukkige tijden en groot discrediet van boekverkoopers' (Kossmann 145).

367) Een uiteenzetting geeft Pierre Mortier in zijn brief van 3-1-1749 (deel III 266-267).

368) Wegens het belang van het onderwerp wil ik aan Arkstee en Merkus een apart artikel wijden. Meer bijzonderheden vindt men ook nog verderop in dit hoofdstuk bij Leipzig. Helaas slaagde ik er niet in, iets meer te weten te komen over de drukkerij, die in 1769 door Hendrik Jumpelt werd geleid.

369) Zie voor Rey de uitvoerige artikelen van Fajn en Vercruysse R, Vercruysse Rey en mijn stukje 'Marc Michel Rey' (mnbl. Amstelodamum 1979). Het lijkt mij goed in verband met het laatste er hier nog eens op te wijzen, dat Rey geen eigen drukkerij had en dat het stellig van belang is om te trachten vast te stellen, met welke Amsterdamse drukkers hij werkte.

370) Voor zover van belang behandelde ik de Nederlanders reeds en het lijkt mij nuttig - vooral in verband met de vele gefingeerde namen - om hier een kort overzicht te geven van de boekverkopers van Waalse afkomst na 1725 - voor zover nog niet behandeld -: Louis Foubert 12-3-1734 poorter (zoon van Jaques Foubert, koopman), 9-5-1735 gildelid, ondertr. 16-9-1735 (26 jaar, geboren Londen) met Magdalena Trossart; Hendrik Boussière 17-11-1735 poorter, van Leiden, 12-3-1736 gildelid, ondertr. 28-4-1735 (26 jaar) Catriena Elsebeen Middelhof, zij begr. 27-4-1757 en hij 18-8-1762 Nieuwe Kerk (hun zoon Pieter Boussière 19-1-1759 poorter, 22-1-1759 gildelid); Jean Catuffe 1737 (deel III 269), begraven van hem en zijn echtgenote te Amsterdam niet gevonden; Philippe Jean Suriré 11-5-1740 poorter (zoon van Abraham Suriré, kuiper en wijnkoper), 11-5-1740 gildelid met boete wegens verzuim inschrijving door François Changuion, ondertr. als Philippus Jan Surirey 5-2-1740 (van Amsterdam, 27 jaar) met Helena Meyerink; Estienne Isaac Caillau 5-3-1743 poorter, 8-4-1743 gildelid, ondertr. 11-1-1743 (24 jaar) Marianne Pimart; Jaques La Caze 16-5-1753 poorter, 4-6-1753 gildelid, ondertr. 18-6-1756 (van Den Haag, weduwnaar van Johanna Hendrina de Gruyter) met Catarina Margareta Pijll, hij wordt begr. 21-10-1757 Walenkerk, zij hertr. 1758 Maarten Magerus, die 16-12-1757 poorter en 19-12 gildelid wordt; David Rusée 9-5-1765 poorter als letterzetter, 13-6-1765 gildelid, ondertr. 1.15-5-1721 (27 jaar, geboren Berlijn) Metje Bus, dochter Jan Bus en Elisabeth Jacobs, 2. 29-3-1765 als weduwnaar van Metje Bus in de Foeliestraat met Antje van Lingen; Isaac Gordinou de Gouberville 22-1-1766 poorter (van Zutphen), 13-10-1766 gildelid, ondertr. 19-7-1765 op acte van Zutphen. Van buiten de Republiek werden de volgende personen nog niet of onvolledig door mij behandeld: Jean François Jolly 16-11-1736 poorter als diamantsnijder, 2-12-1737 gildelid als boekbinder, ondertr. 30-12-1735 (32 jaar, van Angoulesme) met Susanne Marcotte (26 jaar, dochter Guillaume Marcotte, koopman), hij begr. Walenkerk 17-11-1757, zij 12-6-1767; Jean Joubert 29-12-1744 poorter, 11-1-1745 gildelid (bij compositie tegen betaling *f* 50. -), ondertr. 12-1-1731 (30 jaar, van Angoulesme) Anne Ducaux; François Michel Crespin 7-9-1751 poorter, 8-11-1751 gildelid (leerjaren in Genève), ondertr. 13-8-1751 (35 jaar, geboren

Genève, geassisteerd door Jean François Jolly) met Jeanne Fourdrinier; Pieter Tancrède de Hauteville 13-7-1762 poorter (van Rennes in Bretagne), 10-12-1764 gildelid zonder betaling wegens het recht van Franse vluchtelingen, dat te Utrecht nog gold, waar hij 6 jaar boekverkoper was geweest; Jean Baptiste Nicolas Dusaulchoy 5-12-1777 poorter (van Parijs), 30-12-1782 gildelid (bet. contributie tot 1787 †, veiling maart 1789); Jaques Edme Gabriel Dufour 12-1-1786 poorter (van Parijs), 23-1-1786 gildelid (zie voor hem en zijn opvolger Antoine Henri le Gras Mbld. Amstelodamum 1965, 175-176).

371) Kossmann 286-391. Niet na te gaan is, hoe lang Neaulme in Amsterdam lid van het gilde bleef.

372) Ik breng hier in herinnering, dat de verhouding in 1710 23-18 was (deel II 269), 1722 24-? (KS 931), 1771 6-9, 1777-1781 16-19 (Barber P. 234, waarbij ik wel moet opmerken, dat Amsterdam in deze adreslijsten blijkbaar precieser is weergegeven dan Den Haag). Het lijkt mij nuttig om hier vast de namen van het rekwest van 1771, dat ik zo dadelijk bij Frankrijk zal behandelen, te noemen: Amsterdam, Arkstee & Merkus, Pierre Schouten, Marc Michel Rey, D.P. Humbert, Fr. Changuion, E. van Harrevelt; Leiden, C. Haak, J. & H. Verbeek, Elias Luzac, docteur en droit, avocat & libraire, P. v.d. Eyk & D. Vijgh, S. & J. Luchtmans; Rotterdam, Henry Beman, N. Smithof, Jacob Burgvliet; Den Haag, Pierre Gosse Junior & Daniel Pinet, Nicolaas van Daalen, Isaac Beauregard, La Veuve d'Otthon van Thol & fils, Johannes Gaillard, H. Constapel, pro la Veuve van Duren, Frederic Staatman, H. Backhuysen, R. van Cleef.

373) Kossmann 87, 287. KS 483-490 geeft bijzonderheden over de catalogi, maar noemt niet het ‘Avertissement’, dat toegevoegd werd voor de verkopingen in Den Haag, die van 24-6-1765-13-7-1765 duurden. Men wordt erop gewezen, dat de catalogus volgens het Duitse systeem is gemaakt en dat Neaulme de prijzen opgaf om eventuele kopers niet onnodig tijd te laten verliezen; men hoeft er geen aandacht aan te besteden (exemplaar UBA).

374) Ik laat de verkopingen van de weduwe Merkus en van de erven Rey, welke laatste wel in Amsterdam werden gehouden, hier volgen: wed. Merkus Den Haag 8-8-1774 en 3-11-1783 (exemplaar B.V.), Amsterdam 19-9-1785, Den Haag 17-10-1791 (ik vond ze in het archief Luchtmans zonder vermelding van plaats en daar ze met één uitzondering niet in de almanakken van het Amsterdamse gilde voorkomen, veronderstel ik dat ze alle net als die van 1783 door Van Daalen-Wetters in Den Haag werden gehouden). Erven Rey: Amsterdam 26-29-8-1782, 14-25-9-1784 en 25-27-7-1786.

375) P.F. Gosse verkocht hier weliswaar onder de boekverkopers en in vellen, maar slechts per exemplaar, met uitzondering van de varia's, die en bloc werden verkocht. Hij week hier dus af van het toenmalige gebruik.

376) Deel III 266.

377) De belangrijkste literatuur voor de 18de eeuw, waarvan ik gebruik maakte, vermeld ik in mijn ‘Overzicht gebruikte literatuur’.

378) Afgedrukt KS 931, origineel in G.A. 87 onder het opschrift: ‘req. van verscheide tegen het verbod in Vrankrijk van Franse werken hier te lande gedrukt’.

379) Deel I 128 (bij Martin 753 aangehaald zonder vermelding pag.).

380) Staten van Holland no. 1384. Zie ook Diderot 133.

381) G.A.L. 172, Quéniart 160.

382) De datum ontleen ik aan Barber F. 323.

383) Darnton D. 231, Barber F. 328.

384) De namen van de ondertekenaren vindt men in noot 372.

385) Het feit, dat ik geen exemplaar van het gedrukte rekwest, noch vermelding ervan in het G.A. vond, wel een exemplaar in het G.A.L., wijst ook in de richting van Luzac.

386) Fajn 265.

387) Krauss 117 (zonder vermelding van bron) geeft de indruk, dat Diderot daarover mededelingen deed. Uit de uitgaaf van diens correspondentie blijkt hiervan niets. Darnton E. 1336 spreekt over leningen voor de Encyclopédie van consortia van Franse en Zwitserse bankiers. Hij geeft het beste beeld van de ‘entrepreneur’ (ondernemer) Panckoucke. Ook George B. Watts, ‘Charles Joseph Panckoucke, “l'Atlas de la librairie française”,’ (Studies on Voltaire 68 (1969) 67-205) geeft geen bijzonderheden over een dergelijke kapitaalsverstrekking.

388) Contacten tussen Panckoucke en Rey waren er vanzelfsprekend (zie o.a. deel III 1220), maar Rey had slechts een korte tijd een part in de publicatie van Panckoucke's Encyclopédie. De vermelding van Fajn 263 en Birn B. 117, dat Rey niet wilde deelnemen in een compagnieschap voor een nieuwe editie van de Encyclopédie werd achterhaald door Darnton, die daarover in zijn komende uitgaaf zal publiceren.

389) Fajn 265-267.

390) Zie vooral de artikelen Darnton D. en Barber F.
391) Diderot 133, P. Grosclaude, Malesherbes témoin et interprète de son temps (1961) 180.
392) Darnton D. 231.
393) Krauss 135 opent zijn overzicht met Avignon, dat als pauselijke stad tot 1768 buiten Frankrijk viel. Omdat het geheel buiten de Hollandse sfeer viel, bespreek ik deze belangrijke stad niet. R. Moulinas, L'Imprimerie, la librairie et la presse à Avignon au 18e siècle (1974) heeft geen index. Ik vond alleen Paul Marret genoemd (25) en interessante gegevens over valse adressen Amsterdam (152-153) en nadrukken van gazettes uit Holland (278 etc.).
394) Kleinschmidt geeft het verhaal onder de hoofden Bousquet, Gosse en Pellissari zeer uitvoerig.
395) Lüthy II 332. Veel uitvoeriger gegevens omtrent Henry Pellissari en zijn deelname aan de firma Pellissari, Horneca et Comp. vindt men in de notariële archieven van Amsterdam.
396) Kleinschmidt 78.
397) Een speculatie van de beruchte Compagnie van Vijven kan men hier niet in zien, daar in de eerste plaats Changuion daar buiten viel, in de tweede plaats Moetjens pas in 1741 toetrad en J. Swart wel al in 1739 lid was, maar hier niet meedeed.
398) Kleinschmidt 131.
399) Te weinig is m.i. in de publicaties over Rey aandacht besteed aan de voortzetting van de zaken van zijn schoonvader Bernard. De grote verkoping van ongebonden boeken onder de boekverkopers werd pas 24-28-7-1747, dus na zijn huwelijk, gehouden. We zien Rey bij privilegeaanvragen protesteren wegens copierecht van zijn schoonvader. De voogden Paulus Lemaitre en Ludokus (Levinus?) Vincent, die Elisabeth Bernard bij de ondertrouw assisteerden, waren geen boekverkopers. Door het ontbreken van een contributieboek van het gilde is het niet mogelijk na te gaan, of Rey de zaken van Bernard voortzette. Bernard had een rekening-courant met Luchtmans die in 1744 werd gelikwideerd door Humbert. In april 1746 wordt een rekening-courant voor Rey geopend met een creditpost, gevolgd door een debetpost van april 1747 voor een betaling door Luchtmans namens Rey aan Varrentrapp in Frankfort.
400) Barber C. 409 noemt in zijn interessante bespreking van het grootboek van de Frères Cramer (1755-1766) M.M. Rey over de jaren 1756-1766 met een bedrag van 8000 fr., andere Amsterdamse boekverkopers: Arkstee & Merkus 1759 1000 fr., Z. Chatelain et fils 1765 100 fr., Jean Gabriel Cramer 1760 1000 fr., Jean Neaulme 1760 100 fr., Jean Schreuder & Pierre Mortier le jeune 1762 1000 fr. (Jean Gabriel Cramer, stellig een familielid, was geen echte boekverkoper, maar sedert 1-6-1754 met Henry Pellissari, Jean Jaques Horneca en Jean Jaquet in de firma Pellissari, Horneca & Comp. en na de dood van Pellissari in de firma Horneca & Comp. blijkens afrekening van 7-10-1756 voor not. T.D. de Marolles).
401) Goldfriedrich III 9.
402) Vooral in Zwitserland, maar ook in de Zuidelijke Nederlanden, Duitsland en Italië werden toen dergelijke Sociétés Typographiques opgericht, die m.i. in wezen weinig verschilden van de vroegere ondernemingen. In de Encyclopedie van Diderot 1751 etc. worden zij nog niet genoemd. De benaming was waarschijnlijk een modeverschijnsel. Tekenend voor de toestand van de Franse boekhandel in de Republiek van die periode lijkt mij, dat er daar geen bekend is. Over de Société Typographique in Londen, die met kapitaal uit de Republiek werd gedreven, spreek ik bij Engeland.
403) Darnton A. geeft een uiteenzetting over de archieven, die in bewerking zijn. Ik vermeld hier ook het proces, dat de Société tegen de comp. van Pierre Gosse Jr. & Daniel Pinet over de Description générale des arts et métiers deel II voerde (R.A. Den Haag 245, d.d. 20-11-1777 en R.A. 6). De aantekeningen van Kossmann, die soms niet verwerkt zijn in zijn boeken, berusten bij de B.V.
404) Bock (De) 76.
405) In de index vindt men onder Luik reeds een groot aantal verwijzingen voor de eerdere periode. Hier wil ik een akte van uitzonderlijk belang van 2-12-1745 voor not. T.D. de Marolles noemen. François Changuion verkoopt aan Everard Kints, boekdrukker en -verkoper te Luik, het recht van copie van Henrici Ruysschii Theatrum animalium en ook alle koperen platen, die hij op order van de koper overhandigd heeft aan F. en G. Stegman, voor *f* 1500. - + het manuscript 'Portefeuille de monsieur Rousseau'. De *f* 1500. - zullen in 8 halfj. term. worden betaald, waarvan de 1ste vervalt op 1-6-1746, in wisselbrieven aan de broers Stegman. Bij nadruk hetzij in het Latijn of Frans belooft Changuion 'aan hem Everhard Kints te zullen bezorgen privilegie van dezen staat om het zelve werk alleen te mogen drucken ende den invoer in deze landen van alle zodanige nagedrukte exemplaren te beletten'. Bedoeld is H. Ruysch, Theatrum universale animalium, dat in 1718 bij R. en G. Wetstein was verschenen. Belangrijk is, dat hier blijkt, dat

het probleem van het verbod van verwerven van privileges door buitenlandse boekverkopers op deze wijze kon worden opgelost.

406) Birn B. geeft hiervan een gedetailleerde studie.

407) Of deze Jean Edme Dufour verwant was met de Amsterdamse kan ik niet zeggen; gezien beider voornaam Edme lijkt het wel waarschijnlijk. Men vindt de Maastrichtenaar in studies over de buitenlandse boekhandel vaak vermeld (Dubosq 136, Darnton E. 1335).

408) Bock (De) 81.

409) J.F. Fricx werd toegelaten als gildelid op een verklaring van 24-11-1748 van het gilde te Brussel (o.a. ondertekend door G. Fricx), dat hij 8 à 10 jaar bij zijn grootvader E.H. Fricx had gewerkt (G.A. 82, 72). Hoelang hij lid bleef, blijkt niet. Leuven geeft 1749 als jaar van overlijden, maar dit betreft de clavecimbelmaker Johannes Fricx, die reeds in 1741 in Amsterdam was gevestigd. Een andere Zuid-Nederlander, die in een brief van Panckoucke als libraire te Amsterdam lijkt genoemd te worden, J.J. Boucherie (de Bock 81), werd geen gildelid (deel III 22).

410) Goldfriedrich II 248, 251.

411) Dietz V 490-499, speciaal 495.

412) R.A. Den Haag 357 d.d. 11-9-1760, ook R.A. 4.

413) Widmann 107.

414) Krauss 144, Dietz V 504.

415) Kossmann H. 108-112, Dietz V 509, Goldfriedrich II 444. De toelating in 1743 geschiedde op voorwaarde, dat de broers geen drukkerij zouden beginnen en geen duitse boeken verkopen, welke laatste beperking in 1745 werd opgeheven.

416) Kirchhoff 157, 173. Hij geeft de indruk, dat in 1728 een officieel besluit werd genomen hieromtrent. Deze onjuiste conclusie is ook door enkele Nederlandse schrijvers overgenomen. In feite kan er wel een bespreking naar aanleiding van deze klacht zijn geweest, maar was uiteraard de resolutie van 28-6-1715 het enige, waarop de uitspraak gegrond kon worden.

417) Kirchhoff 173 noot 2. Wel werden echter Arkstee & Merkus in 1748 nog lastig gevallen (Goldfriedrich III 10).

418) Goldfriedrich III 16-17, 44.

419) Kirchhoff 177.

420) Kirchhoff 160, 178-179.

421) G.A. 83, 47.

422) Kirchhoff 166, 169, 171.

423) Kirchhoff 167-170, 181-182. Als hun correspondent, voordat ze zelf officieel te Amsterdam zijn gevestigd sinds 1740, noemen ze in 1737 François Changuion in verband met een bij hen gevonden verboden uitgaaf (Kirchhoff 172). Daar ik geen enkele andere relatie in Amsterdam van vóór 1740 ken, wil ik de mogelijkheid openlaten, dat Changuion de leermeester was van Hans Kaspar Arkstee, die omstreeks 1723 naar Amsterdam kwam om in de boekhandel te worden opgeleid. In Leipzig worden de broers steeds als Amsterdammers aangeduid, in Amsterdam vóór 1740 als boekverkopers te Leipzig. Op 3-7-1739 sloten ze voor not. Roermond met Covens & Mortier het merkwaardige contract om ‘als luyden van eer en goede trouw, elckanders wercken nooyt nogte nimmermeer van nu voortaan niet te sullen naadrucken direct nog indirectelijk omme daardoor elckanderen over en weeder geen schaade of naadeel toe te brengen ofte te veroorsaaken’. (KS 447). De akte geeft de indruk, dat dit het slot van een onderlinge strijd was.

424) Kirchhoff 372 (Nachtrag), Kossmann 44.

425) Kirchhoff (A.), ‘Der Zeitpunkt des Wegbleibens der Holländer von den Leipziger Messe’ (Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels Neue Folge 17 (1894) 363-365).

426) Bij het bankroet van Claude du Bosc & Guillaume Darrez, boekverkopers in compagnie te Londen, verklaarde Mortier per slot van rekening nog *f* 248. - te vorderen te hebben voor not. Phaff op 8-2-1743 en machtigde James Moetjens op 20-11-1744 voor not. T.D. de Marolles om namens hem op te treden. Of deze James of Jacques Moetjens (zie N.A. 10227, 613), die ook voor de erfgenamen van Le Cène optrad, zelf boekhandelszaken in Londen deed, blijkt niet. Ook de kleinzoon Mortier had aanvankelijk nog Engelse belangen (N.A. 11367, 148: 27-7-1757 procuratie voor not. T.D. de Marolles van M.M. Rey, John Schreuder, Peter Mortier Jr. en Pieter Spriet in zake John Brindley in Londen).

427) Wallis 264, geeft geen nadere uitleg.

428) Kossmann 206, 420.

429) Kossmann 161, 315, 420, Plomer III 112, 203.

430) Kossmann 181, Plomer III 250.

431) Kleinschmidt 130. Over Nourse, zie Documentatieblad van de Werkgroep 18de eeuw voordracht 24-11-1976 van Giles Barber, in afwachting van een artikel.
432) Kossmann 193, Plomer 73, Barber P. 254.
433) De meeste bijzonderheden ontleende ik aan de catalogus van 1792: 'Catalogue d'un assortiment choisi et considérable de livres en feuilles, François, Latins, Anglois, Italiens, &c., contenant un nombre des meilleurs articles dans toutes les branches de la littérature, soit ancienne ou moderne, de plusieurs livres rares, des plus belles éditions de Paris & de l'Etranger, dont la plus grande partie ont composé le fonds du commerce de livres François établi ci-devant à Londres sous la raison de la Société Typographique St. James's Street'. (B.V.).
434) Bodleian Oxford Vet. A5e 2995 (303 p.), in de catalogus gedateerd op 1780, door de heer Barber op 1774/75.
435) Krauss 142-143, zonder vermelding van bron, tenzij dit was 'Le Diable dans un bénitier et la Métamorphose du gazetier cuirassé en mouche, ou Tentative du Sieur Receveur, inspecteur de la police de Paris, pour établir à Londres une police à l'instar de celle de Paris, etc., revu, corrigé et augmenté par M. l'abbé Aubert et P. Leroux' van A.G. Laffitte, marquis de Pellepore, waarvan ± 1784 uitgaven met adres Parijs en Londen verschenen. C. Thevenot de Morande en P.A. Caron de Beaumarchais speelden een rol in deze zaak, waarvan men in de vele literatuur over Beaumarchais (o.a. bij Loménie) beschrijvingen vindt, zonder echter vermelding van Boissière. Hij ontbreekt bij Barber P. als Franse boekverkoper in Londen. Ik vond zijn naam vermeld op de volgende uitgaaf: 'Le Tocsin des rois. Par M. de Volt****. Suivi d'un mandement du Muphti, ordonnant la suppression de cet ouvrage; et d'un Decret du Divan, qui condemne l'auteur à être empalé. Ouvrage enrichi de notes.... Imprimé à Constantinople: L'an de l'Egire 1168. Se trouve à Londres, chez Boissiere, marchand-libraire, Rue St. James, près le Caffé de Smyrne'. (volgens catalogus B.M. van 1772) (H.B. Evans, 'A provisional bibliography of English editions and translations of Voltaire' (Studies on Voltaire VIII, 1959 no. 513)).
436) Barber B, Barber A.
437) 'A short state of the publiek encouragement given to printing and bookselling in *France*, *Holland*, *Germany*, and at *London.* With reasons humbly offered to the Lords Spiritual and Temporal in Parliament assembled, for granting to *S. Buckley* such privilege for *Thuanus* in *Latin*, as is already granted to every British Subject who is possessed of the copy of any book in *English*'. Samuel Kinser, The works of Jacques-Auguste de Thou (1966) 66-67, dateert dit rekwest op 1733 en wel kort voor de verschijning van Buckley's uitgaaf van de werken van Thuanus in 7 delen einde 1733 of begin 1734, die bij intekening verschenen. Hij geeft een interessante berekening van de onkosten en de inkomsten van de intekening, maar vermeldt niet wat op dit rekwest werd besloten. Elders hoort men, dat inderdaad de invoer van een nadruk werd verboden (Plant 261). Plant voegt er aan toe, dat dit gelukkig geen precedent schepte. Het is dus blijkbaar het enige haar bekende geval. Gosse & Neaulme, die al van 1731 een privilege aanvraag hadden lopen en in 1734 privilege kregen (Kossmann 148), kwamen echter niet met een nadruk van de Londense uitgaaf, misschien in verband met de beslissing van het Engelse parlement.
438) 'La librairie', 16de brief p. 88-91.
439) 'Reflexions sur le commerce de la librairie', 428-434. Aan het adres van deze uitgaaf is toegevoegd: 'Et se trouve à Leipzich, chez Weidmann & Reich; à Florence chez Bouchard; à Naples, chez Gravier; à Londres, chez John Nourse'. De lijst van intekenaren geeft een interessant beeld van de relaties van Luzac. Er waren 30 intekenaren met 1 exemplaar, Veuve Herold Hamburg met 2, Veuve v.d. Hoeck Göttingen met 3, D. Vis Junior Rotterdam met 3, Petit et Dumoutier Hamburg met 6, Jaspard Berlin met 6, Son Excellence le conte de Woronzow met 10, Harreveld Amsterdam met 12, Jugla & Consorts Amsterdam met 12, Veuve Mumme Copenhague met 12 en de bovengenoemde boekverkopers en ook nog Desain Paris met een groot aantal.
440) Ch.P. Coste d'Arnobat, wiens Voyage au pays de Bambouc in 1789 verscheen, vertelt op p. 301, betreffende zijn reis in 1774, dat in tegenstelling tot de Franse uitgever de Nederlandse alle typografische deugden uit zuinigheid verwaarloost met uitzondering van Rey (zie echter Fajn 265).
441) Deel V 117.
442) Richard Chandler, Reize door Griekenland, uit het Engelsch vertaald, en met eenige aantekeningen vermeerderd, door O.R.F.W. Winkelman (Gouda 1791). Voorrede VII.
443) Deel II 329. Wegens het belang van Elie Luzac voor de boekhandel, wil ik hier enige gegevens laten volgen, ofschoon reeds veel over hem is gepubliceerd, ook in de biografische woordenboeken. Over die boekhandel vindt men overal verspreid gegevens. Slechts Dubosq

23-28 en Jaques Marx, ‘Un grand imprimeur au 18e siècle: Elie Luzac fils (1723-1796)’ in de Revue belge de philologie et d'histoire, deel 46 (1968) 779-786, spreken speciaal over de boekhandel. Ook in het Amsterdamse G.A. zijn bijzonderheden te vinden. Ik noem o.a. zijn geschil met Rey naar aanleiding van Luzac's rekwest om privilege op de Ouvrages philosophiques van Samuel Formey (G.A. 83, 23). Rey protesteerde hiertegen op 10-10-1758 bij het gilde en deed Luzac een copie toekomen, die op 11-10-1758 aan Rey antwoordde. Op 2-11-1758 werd de zaak naar Haarlem doorgegeven en Luzac kreeg zijn privilege niet (Staten van Holland no. 1384). Een merkwaardiger voorval speelde zich af naar aanleiding van het tweede huwelijk van Luzac met Marie Massuet, dochter van de bekende Pierre Massuet, med. dr. in Amsterdam, in 1763. Op 10-8-1763 bij het verteren van de boeten door de Leidse practizijns ging het blijkbaar roerig toe en een van hen berichtte aan een lid van de Leidse regering, dat de ‘Homme Machine’ (naar aanleiding van Luzac's uitgaaf van J.O. de la Mettrie's L'Homme-machine van 1748, die in het openbaar was verbrand) daar had aangekondigd naar Amsterdam te zullen vertrekken. Dit werd doorgegeven aan een lid van de oud-raad van Amsterdam en op 14-9-1763 werd aan gedeputeerden gevraagd, of aan Luzac het poorterrecht, waarvoor hij zich kon laten overtekenen wegens zijn huwelijk, mocht worden geweigerd om zo iemand van ‘zeer woelige en oproerige inborst’ uit Amsterdam te houden. Besloten werd echter, dat dit niet mogelijk was. (Archief Burg. port. B).

444) Vercruysse geeft in zijn beide studies over Voltaire en Holland en over Voltaire en Rey een zeer gedetailleerd overzicht van alles wat Voltaire over de boekhandel van de Republiek betoogde.

445) Johannes Allart, ged. Windesheim 31-3-1754, st. Den Haag 8-11-1816, tr. Amsterdam 1. 1774 Anna Agneta Bredal, wed. Hendrik Lampe, 2. 1778 Johanna Cronemeijer, 3. 1807 Trijntje Hoedemaker, wed. Jan Jacob Muntingh, 4. Den Haag 1814 Susanna Maria Hebert. Een uitvoerig dossier wordt bewaard bij de B.V. Ledeboer schrijft omtrent hem: ‘Hij was een der grootste, zoo niet de grootste Boekhandelaar en Uitgever in zijn tijd. Door zijne ondernemingen, speculatiën, door zijne aanbiedingen voor verminderde prijzen en al zijne machinatien, schrijft mij de Heer Fred. Muller, bragt hij een ongekend leven in den handel’. Op de B.V. berust een exemplaar van de doctoraalscriptie van T. Broos sept. 1976: Lijst van boek- & plaatwerken uitgegeven door of in samenwerking met Johannes Allart. (behoudens enkele Franse schoolboeken en een enkele kleine Latijnse uitgaaf alleen Nederlandse uitgaven).

446) Bodel Nijenhuis, die uiteraard de verhalen van zijn grootvader, Johannes Luchtmans, had, geeft het levendigste verslag van de opinie van zijn tijdgenoten.

447) V. Loosjes, Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (1953, 6de druk).

Bijlagen

I Het archief van de Leidse boekverkopers Luchtmans

Verantwoording

Allereerst wil ik een verklaring geven, waarom in dit boek over de Amsterdamse boekhandel mij een bijlage over de Leidse boekverkopers Luchtmans (1683-1850) onmisbaar leek. Particuliere archieven van boekverkopers en boekdrukkers zijn uiterst zeldzaam, voor zover de tijd van de Republiek betreft. Op het Gemeente-Archief te Amsterdam zijn naast de hier uitvoerig behandelde papieren van Jean Louis de Lorme nog slechts het boekje met copieën van brieven van de boekverkoper Jacobus Loveringh (1739-1749), aangekocht in 1926, en ook twee archiefjes, van de bekende drukkerij De Erven Cornelis Stichter uit haar laatste jaren (1786-1796) en van de boek- en papierverkoper Zacharias Segelke (1788-1804), bewaard.

In de Bibliotheek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels te Amsterdam is geen 18de eeuws Amsterdams boekverkopersarchief aanwezig, wel het bovengenoemde Leidse archief, dat door de laatste firmant, Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis, wiens moeder een Luchtmans was, na de opheffing van de firma in 1850 aan de Vereniging ten geschenke moet zijn gegeven. Ik gaf een korte beschouwing over de inhoud voor de werkgroep 18e eeuw in 1976. De tegenwoordige firma Brill was de min of meer officiële voortzetter en hoopt daarom in 1983 een gedenkboek te brengen, dat voornamelijk aan de boekverkopers Luchtmans zal zijn gewijd.

Daarop vooruit lopend, meende ik toch hier dit korte overzicht te moeten geven. Daarvoor waren drie redenen. In de eerste plaats krijgt men alleen uit dit archief enig algemeen inzicht in de boekhandel van de door mij behandelde periode en moest ik er in het voorafgaande vaak naar verwijzen. In de tweede plaats bracht de interne organisatie van de toenmalige boekhandel mee, dat men hier ook veel zuiver Amsterdamse gegevens aantreft, welke ik bij mijn voorbeelden uiteraard speciaal zal aanhalen. In de derde plaats trekt het archief Luchtmans steeds meer de aandacht en wordt het door vele onderzoekers geraadpleegd om iets meer over een speciale uitgaaf te weet te komen. Publicaties op grond van dergelijke uiteraard oppervlakkige onderzoekingen tonen nogal eens tekortkomingen. Dit korte overzicht is daarom mede bedoeld als handleiding voor gebruikers van dit voor Nederland unieke archief.

Alvorens daaraan te beginnen, wil ik hier nog het enige andere goed bewaarde 18de eeuwse archief noemen en wel dat van de firma Enschedé te Haarlem. De series gaan wat minder ver terug dan die van de firma Luchtmans. Een serie, genaamd ‘winkelboek’ begint met een deel van 1732-1737 om pas sedert 1748 volledig bewaard te blijven. De belangrijker serie boekverkopersboeken vertoont meer hiaten; bewaard bleven 1745-1747, 1749-1753, 1755-1757, 1763-1769, 1771-1780, 1784-1786, waarna pas in de 19de eeuw de serie volledig

wordt. Zoals bekend was de firma sedert 1737 eigenaar van de Oprechte Haarlemsche Courant en had daarvoor een eigen drukkerij. Het archief is wat dat betreft van groot belang, maar de betekenis voor de geschiedenis van de boekhandel is niet te vergelijken met die van het archief Luchtmans.

De familiezaak

Allereerst zal ik een opsomming geven van de achtereenvolgende leden van de familie, die aan het hoofd van de zaken stonden, met hun geboortejaren. Jordaen Luchtmans (1652-1708), zijn zoon Samuel Luchtmans (1685-1757), diens zonen Samuel Luchtmans II (1724-1780) en Johannes Luchtmans (1726-1809), die in 1755 de zaken van hun vader overnamen, Samuel Luchtmans III (1766-1812), die op den duur zijn jong gestorven vader en naamgenoot opvolgde, en tenslotte de bovengenoemde Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis, de kleinzoon van Johannes Luchtmans, die in 1819 in de firma kwam en deze in 1850 ophief. De boekverkopers Luchtmans, over wie nogal wat is gepubliceerd, zijn vooral bekend geworden door hun zogenaamde ‘auctores classici’, en waren sedert 1730 academiedrukker en stadsdrukker. Ze hadden desondanks nooit een eigen drukkerij, maar besteedden alles bij verschillende drukkers uit. Pas in de 19de eeuw bracht de vaste samenwerking met de drukkers Brill daarin een verandering. Slechts de befaamde zogenaamde stereotypedrukken naar de uitvinding van dominee Johannes Müller werden door de compagnie, die daartoe was opgericht en waarvan de familie Luchtmans ook deel uitmaakte, van vaste platen op een eigen drukkerij afgedrukt.

Balanzen 1714, 1747 en 1810

Reeds van de aanvang af hoorden de leden van de familie Luchtmans tot de belangrijkste boekverkopers van Leiden. Voor het zogenaamde familiegeld van 1715 werden daar 35 boekverkopers en beoefenaren van aanverwante beroepen aangeslagen, van wie 23 met *ƒ* 5. -, 8 met *ƒ* 10. - en 4 met *ƒ* 20. -. Deze laatste waren Pieter van der Aa, Samuel Luchtmans, Daniel van den Dalen en de courantier Anthony de la Font. Om een beter inzicht te geven, vertel ik hier iets over de financiële omstandigheden van de familie Luchtmans. In het 18de eeuwse archief is slechts weinig aan algemene financiële overzichten bewaard. Men vindt er twee zogenaamde balanzen van 1714 en 1747. Pas met het jaar 1810 - misschien als gevolg van het sterven van Johannes Luchtmans - neemt het eerste rekening-en-verantwoordingboek een aanvang. Ik zal iets over deze drie overzichten vertellen, waarbij ik uiteraard de oudste bron - van buitengewone betekenis voor de geschiedenis van de boekhandel - het uitvoerigst zal behandelen.

Voor de balans van 1 augustus 1714 gebruikte Samuel Luchtmans als grondslag een gedrukte catalogus, die al van het einde van 1713 moet dateren: ‘Catalogus librorum, quos Samuel Luchtmans vel ipse typis mandavit, vel quorum major ipsi copia suppetit. Lugduni Batavorum. Apud Samuelem Luchtmans. 1714.’, van 24 pagina's, waarvan de laatste vier betrekking hebben op Nederlandse boeken. Tot en

met pagina 20 vindt men uitsluitend Latijnse boeken, waarop slechts vier Franse titels - zoals gebruikelijk cursief gedrukt - een uitzondering vormen. Deze catalogus is met wit papier doorschoten en daarop is de ‘Cataloge van eyge sorteering’ van 1 augustus 1714 geschreven. In tegenstelling tot de gedrukte catalogus, waar alle titels uitvoerig vermeld staan, vindt men in de geschreven catalogus zeer verkorte

titels, ditmaal echter met opgaaf van het aantal voorradige exemplaren, meestal de prijs per stuk en steeds bij elke titel twee totaalbedragen, namelijk ‘prijs’ en ‘zuyver geit’. Daaraan zijn soms nog aantekeningen toegevoegd over het eigendom van het copierecht, dat Luchtmans in vele gevallen hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk bezat.

Ik laat ter verduidelijking een voorbeeld volgen: Gedrukte catalogus pag. 11: ‘Jonstoni (*Arturi*) Psalmorum Davidis Paraphrasis Heroica. 12’. Geschreven catalogus: *f* 50. - à 125 Jonstoni Psalmi 12° à 5 st. *f* 31.5. -’ en eronder toegevoegd: ‘Jonston behoort mij half met Wetstein gekogt bij Sr. Halma’. Op de twee bedragen, de eerste ‘prijs’, het tweede ‘zuyver gelt’ kom ik later terug.

Enkele titels van de gedrukte catalogus worden op de geschreven catalogus niet meer genoemd. De vermoedelijk weinige voorhanden exemplaren waren dus in de eerste zeven maanden van 1714 verkocht. Omgekeerd staan op de geschreven catalogus enkele titels van boeken, die in de eerste helft van 1714 waren verworven en dus niet op de gedrukte catalogus voorkomen.

Van de vier Franse titels van de gedrukte catalogus komen er maar twee op de geschreven catalogus voor. Het zijn 5 exemplaren van Pierre Poiret, L'Oeconomie divine, 7 tomes 8°, à *f* 2. -, zuiver geld *f* 10. -, prijs *f* 15. - (een uitgaaf van H. Wetstein, Amsterdam 1687) en 148 Essais d'anatomie ou l'on explique clairement la constitution des organes & leurs operations mechaniques selon les nouvelles hypotheses, 12°, par Mr. Bedevole, à 1 st., zuiver geld *f* 7.8. -, prijs *f* 20. -, met de aantekening dat Luchtmans het gehele copierecht bezat.

In totaal is bij de Latijnse boeken 67 × sprake van heel en 13 × van half copierecht en bij de Nederlandse boeken 16 × van heel copierecht. Daarbij kwamen nog de reeds genoemde compagnie van Ds. Müller en tenslotte nog enkele boeken, waarin Luchtmans een gedeeltelijk copierecht variërend van 1/3 tot 1/13 bezat. Ik laat hier enkele posten van de geschreven catalogus van 1-8-1714 volgen, waarvan uit de toevoeging bleek dat het copierecht oorspronkelijk uit Amsterdam kwam:

pag. 4:	‘*f* 100. -, 5 Blancardi Anatomia 't geheele regt van de copij van 't Latijnse en de plaaten met Nic. ten Hoorn in comp. voor zijn Duytse alwaer de plaaten berusten, heeft mij gekost *f* 100. -’ (op gedrukte: Blancardi (Stephani) Anatomia novissima, sive concinna corporis humani diffectio, plurimis tabulis chaleographicis illustrata, ejusdem de balsamatione nova methodus, cum fig.).
pag. 6:	‘*f* 5096. - 637 Corpus juris civilis met een derde regt a *f* 4.10. - *f* 2756.10. -’, eronder: ‘Corpus juris civilis apud Blaeu 8’ (op veiling 10-8-1706 van compagnie Blaeu te Amsterdam 767 Corpus juris civilis à *f* 4.19. - per stuk gekocht).

pag. 8: ‘*ƒ* 160. - 200 Francii Specimen a 8 st. *ƒ* 80. -, bij H. Wetstein 't geheele regt gekogt’ (op veiling 22-5-1714 50 à 8¼ st. *ƒ* 20.12.8, - 155 à 8 st. *ƒ* 62. - en 50 pars secunda de twee à 8 st. *ƒ* 10. - gekocht; Francii (Petri) Specimen eloquentiae exterioris ad orationem M.T. Ciceronis pro A. Licin. archia accomodatum, in eerste druk verschenen bij Wetstein Amsterdam 1697 en volgende drukken).

pag. 12: ‘*ƒ* 180. - 3 van Leeuwen Censura met 't halve regt en 2 verbeeterde exemplaaren van den auteur *ƒ* 180. -’ (op veiling Erven Hendrik en wed. Dirk Boom 11-8-1710 op naam van Boutesteyn 8 Van Leeuwen Censura forensis à 28 gl. met halve regt *ƒ* 224. - gekocht; Leeuwen (Simonis van) Censura forensis theoretico practica in folio).

pag. 12: ‘*ƒ* 405. - 54 Leigh (Eduardi) Critica sacra folio *ƒ* 4.8. - *ƒ* 237.12. - met een portie

	in 't regt van de copy gekogt bij de wed. van Someren' (op veiling 29-3-1712 59 à *f* 4.8. - *f* 259.12. -).
pag. 14:	'Joh. Marckius...' (na opsomming van een reeks werkjes van Ds. Johannes van Marck) 'tot de werken van Mark hebbe ik zoo veel regt als ik of mijn zal. r. vaader bij Borstius heeft helpen koopen'.
pag. 18:	'*f* 108. - 6 Thesaurus Philologicus a *f* 10. - *f* 60. -, met eenig regt van Borstius' (Thesaurus theologico philologicus, sive Sylloge dissertationum elegantiorum ad selectoria Veti & Novi Testamenti, 2 vol. in folio).

Het totaal van de boeken van de geschreven catalogus bedroeg prijs *f* 65273.4. -, zuiver geld *f* 39210.11. -. Dan volgt de rest van de activa:

'*f* 1800. - mijn winkel te Duysburgh is nog onverkogt, daer de vragt en staate licent is af betaalt. De boeken alle contant gestelt voor welk in geld stelle *f* 1000.-.

f 3000. - mijn winkel met gebonde boeken zoo folianten, quartijnen, octaavos en duodecimoos aan gelt waardig *f* 2300.-.

f 4000. - mijn vremde sortementen, zoo in als uytlandische te zaamen in geit waardig *f* 2500.-.

f 443.6. - van mijn winkel die te Lingen geleegen heeft en weeder te huys komt bij afreekening van de prof. r. Otto Verbrugge mij aan zuyver geit *f* 443.6.-.

f 6976.12. - mijn ¼ portie in de compagnie van juffr. Müller en juffr. Boutesteyn daar in deeze volgende boeken en plaaten gegooten (bijbel met volkoome annot. in folio, bijbel in 't Engels in folio, bijbel in 't Duyts in quarto, Syris testament en Lexicon 2 vol., Ars magna Pandectarum 8°, Testamentum graecum et latinum, Havermans Gebeeden, Musiekpapier in folio, 4° et 8°) komt mij volgen 't accoord en daarop verdere gedaane onkosten *f* 6976.12.-.

f 1400. - in mijn oude burgerschuldboek bevinde in dato den 1 augusti 1714 nog onbetaalt de somme van *f* 2264.10. - en stelle daar maar voor *f* 1400. -, omdat verscheyde kwaade schulden zijn.

f 2500. - 't geen nog onbetaalt staat in mijn nieuw burgerschuldboek en kladboek tot den 1 augusti 1714, bedraagt omtrent te zaamen *f* 2645. - en omdat verscheyde schulden niet in mogte koomen zoo stelle *f* 2500.-.

f 250. - huys Korsteeg van grootvader Joost van Musschenbroek, komt mij voor een derden, reken ik hier voor *f* 250.-.

f 6000. - het huys, daar ik in woon, heeft gekost in inkoop *f* 6500. - en aan den opdragt en 't vertimmeren nog zaame *f* 9000. - en stelle hier nu voor *f* 6000.-.

f 1210. - 5 loten staatsloterij (gespecificeerd) *f* 900.-.

f 900. - 't oude boekverkoopers schuldboek bedraagt *f* 712.10. - 't nieuwe schuldboek *f* 1120.9. - = *f* 1832.19. -. Deeze somme komt mij of per slot van reekening, of in gelt of in boeken die in commissie zijn gezonde, en eenige wederom

konde koomen, ook omdat er kwaade schulden onder mogte loopen, stelle daarvoor in zuyver gelt maer *f* 900. -'.

Optelling van 'prijs' in totaal *f* 93753.2. -, van 'zuyver gelt' in totaal *f* 64360.9. - (door Luchtmans fout opgeteld, moet zijn *f* 64380.9. -!). 'Deeze begrooting van dit alles is mij waardig, waarom mijn zaalige vaader of ick dit gedruckt of gekogt hebben, als de almoogende God mij nog eenige jaaren in dit leeven liet, ik zegge waardig *f*93753.2. -. Als 't nu bij mijn afsterven moeste verkogt werden zoude ontrent gelden *f* 64360.9. -, zoodat bij verkoop de somme van *f* 29392.13. - minder daar van zoude koomen als 't ander door de tijd waardig zoude werden, dog 't zij ik leeve 't zij ik sterve ik beveele mij in de hande des Heeren'.

Daarna volgt een opgaaf: ‘de weynige lasten op mijn boedel zijn deeze’: een obligatie tegen 4% van 15-2-1698 van *f* 2000. - aan moei Musschenbroek (in margine 19-6-1715 hiervan *f* 1000. - afgelost, rest februari 1719 afgelost), idem van *f* 200. - tegen 4% aan oom Coenraad Bongaert, ‘hier teegens stelle 't geld van gelijke somme tegenswoordig bij mij in cassa leggende’. ‘Deeze balance van mijn wereldse goederen, die ik onder den zeegen des Heeren bezitte, hebbe ik opgestelt in dato den 1 Augusti 1714. Samuel Luchtmans’.

Ik ken geen duidelijker verklaring van de verschillende geldsoorten, waarmee de toenmalige boekverkopers plachten te rekenen, ‘prijs’ en ‘zuyver gelt’ (netto), dan deze van Samuel Luchtmans op zijn balans van 1 augustus 1714. Uit die balans blijkt ook, dat er geen vaste verhouding was tussen prijs en zuiver geld. Prijs was soms de helft, vaker 2/3 en in een heel enkel geval hetzelfde als zuiver geld. Bij het totaal van de balans was zuiver geld iets meer dan 2/3 van prijs. In de berekening van prijs had de persoon en ervaring van de boekverkoper een belangrijk aandeel. Uiteraard gold hetzelfde ook voor handel in andere producten, maar in veel minder sterke mate dan voor de boeken, waarvan de afzet langere tijd in beslag moest nemen.

Waarom Samuel Luchtmans op 33-jarige leeftijd, zes jaar na de dood van zijn vader en vier jaar na de dood van zijn moeder, Sara van Musschenbroek, deze balans opmaakte, is niet duidelijk. Pas in 1721 trad hij in het huwelijk met zijn nicht Cornelia van Musschenbroek; in verband daarmee kan de balans ook niet zijn opgemaakt.

Samuel Luchtmans bereikte een hoge ouderdom en kon een bloeiend bedrijf aan zijn twee zonen, die hem opvolgden in de boekhandel, overgeven. Van oktober 1747 dateert een taxatie van de boekhandel, net als die van 1714 aan de hand van een gedrukte catalogus: ‘Catalogus librorum quos Samuel Luchtmans vel ipse typis mandavit, vel quorum major ipsi copia suppetit anni 1747’. Het totaal van de boeken, vermeld op deze 16 pag., samen met de erachter geschreven ‘boeken die te Francfort leggen’ (*f* 191.2.8.) bedraagt *f* 24034.1. -. Daarna volgt een opgaaf van ‘papier, perkement, drukkerspers, losse letters, en pourtraiten’ *f* 533.5. -. Hierop volgt een gedrukte catalogus pag. 1-5 ‘Nederduytsche boeken meest gedrukt bij Samuel Luchtmans’ *f* 25132. -. 12, pag. 6-8 ‘Autores classici Graeci et Latini ex officina Luchtmanniana’ *f* 37241.1. -. Totaal van het voorgaande *f* 86940.7.12. Daarna volgt een geschreven opgaaf van de verdere activa: ‘de plaat van de effigies van de Hr. Prof. Z. van den Honert’ *f* 200. -, ‘de boeken papieren en pers in de winkel’ *f* 3925. -, ‘de boeken op de tweede agterkaamer’ *f* 1110. -, ‘de stadsrekening’ *f* 680.3. -, ‘de universiteytsrekening’ *f* 404.3. -, ‘uyt de boekverkopersboeken’ *f* 6436. -, ‘voor 't geen mij komt van mr. J. Neaulme’ *f* 800. -, ‘de vreemde assortimenten op de voorkamer en agterkamer etc.’ *f* 10502.10. -, ‘uyt de particuliere boeken’ *f* 4722.18. -, ‘Mr. R. Boitet debet volgens handschrift’ *f* 425. -, ‘Markii Opera omnia in 4° en 8°’ *f* 60. -. Totaal bedroeg *f* 116206.1.12. -, waaraan toegevoegd wordt ‘voor een surplus van alles’ *f* 5000. -, dus *f* 121206.1.12.-.

Deze taxatie betreft uitsluitend de boekhandel in tegenstelling tot de balans van 1714. Ditmaal is er slechts sprake van één geldsoort, stellig zuiver geld. Waarvoor de surplus diende, is niet duidelijk. De goede gang van zaken in de 33 jaren, die sedert 1714 waren verlopen, blijkt echter uit alles.

Als derde overzicht geef ik hier een samenvatting uit het laatst van het jaar 1810 uit het rekening-en-verantwoordingboek: ‘Rekening en verantwoording der

administratie van de boeknegotie op de firma van S. en J. Luchtmans gedreven over den jaare 1810'.

Ontvangst verdeeld in 8 capittels: '1e cap. saldo der vorige rekening' *f* 2771.5. -, '2e cap.

afrekeningen met boekverkopers binnen's lands' *f* 8853.9.8. -, '3e cap. afrekeningen met boekverkopers buiten's lands' *f* 1770.7. -, '4e cap. betalingen van particulieren' *f* 4563.18. -, '5e cap. ontvangsten per wissel van den cassier te Amsterdam of op dezelve' *f* 10689.3. -, '6e cap. van verkochte misdruk, koperen platen etc.' *f* 2179.14.8. -, '7e cap. van de Letteroefeningen' *f* 332.11. -, '8e cap. diverse ontvangsten' *f* 613.10. -. Totaal *f* 31773.18.-.

Uitgaaf verdeeld in 9 capittels: '1e cap. betalingen aan boekverkopers binnen's lands' *f* 3381. -. -., '2e cap. betalingen aan boekverkopers buiten's lands' *f* 5461.16. -, '3e cap. betalingen aan den cassier of particulieren' *f* 10327.9.8, '4e cap. betalingen aan drukken, binden etc.' *f* 1596.6.2. -, '5e cap. weddens' *f* 1207.16. -, ',6e cap. pakhuishuur, verpondingen' *f* 157.4. -, '7e cap. vrachtlonen en kleine verschotten' *f* 523.8.12. -, '8e cap. uitdelingen' *f* 6000. -, '9e cap. saldo' *f* 3118.17.10. Totaal *f* 31773.18.-.

Dan volgen opgaven voor einde 1810 van 'inneschulden van particulieren' *f* 4343. -, 'inneschulden van boekverkopers' *f* 40509.12. - en schulden van de firma zelf *f* 4777.19. -, van de getaxeerde waarde van het fonds *f* 40000. - en van de drie huizen *f* 1350.-.

De activa van de boeknegotie werden dus toen getaxeerd op *f* 86202.12. -. Er waren twee rechthebbenden voor de uitdelingen, Samuel Luchtmans voor de helft eigenaar en de Erven van Johannes voor de andere helft. Die uitdelingen bedroegen gemiddeld *f* 5000. - of *f* 6000. -, met laagtepunten in 1811 (*f* 3100. -) en 1813 en hoogtepunten van *f* 8000. - in 1816 en 1817.

De buitenlandse boekverkopers, die bij 3e cap. ontvangst vermeld worden, zijn in Livorno en Leipzig gevestigd, bij 2e cap. uitgaaf in Gent, Göttingen, Leipzig (5 ×) en Parijs (2 ×).

Drukken en aucties

In één serie van vier delen zijn gegevens omtrent de onkosten van nieuwe uitgaven en omtrent de aankopen op de grote veilingen van boekverkopers opgetekend. Het lijkt mij niet aan een toeval te wijten te zijn, dat deze twee onderwerpen hier samen zijn ondergebracht. Het resultaat van beide was vergroting van het fonds van de firma.

De onkostenrekeningen van het vervaardigen van nieuwe uitgaven sedert 1712 zijn niet compleet bewaard. Vaak zijn ook losse velletjes hiertoe ingevoegd. Zoals bekend zijn de grootste posten van elke rekening de uitgaven voor het papier en voor het zetwerk. Als voorbeeld geef ik hier de aantekeningen betreffende twee Franse boeken.

Het eerste is de bekende Dictionnaire historique et critique, par Mr. Pierre Bayle. Cinquième edition, revue, corrigée et augmentée. Avec la vie de l'auteur, par. Mr. Desmaizeaux, 4 delen folio, A Amsterdam, Chez P. Brunel, P. Humbert, J. Wetstein & G. Smith, F. l'Honoré & Fils, Z. Chatelain, Covens & Mortier, Pierre Mortier, F. Changuion, J. Catuffe, & H. Uytwerf; A Leyde, Chez Samuel Luchtmans; A la Haye Chez P. Gosse, J. Neaulme, A.M. Moetjens, G. Block & A. van Dole; A Utrecht, Chez Etienne Neaulme. 1740. Avec privilege.

‘Onkosten bij mij uytgeschoten aan de nieuwe druk van de Dictionnaire de Bayle voor mijn 1/12 portie:

‘1737		
22 nov.	aan de Hren Stegmans voor papier	ƒ 200.-.-
1738	voor 't vergaderen van het 2de alphabet van tom 2 van Bb tot bbb dat is 24 duernen	ƒ 6.17.-

11 april	aan de Heeren Stegmans voor papier in *f* 2049.11.-	*f* 170.16.-
16 april	aan de Heeren Verduyns en Venendael in 194 riemen	*f* 64.-1.-
9 mey	aan Mr. Eel gesonden voor Z. Aa in Tom 1	*f* 76.-.-
	voor de ½ (sic!) in een exemplaar van de Dictionnaire de Bayle voor de privilegie	*f* 15.-.-
	voor de 1/12 portie in de privilegie van de Keyser	*f* 8.17.-
9 aug.	aan Mr. K. Eel gesonden voor Aaa en bbb in Tom 1	*f* 76.-.-
5 dito	aan de Hr. Chatelain bet. volgens quitantie voor 1/12 in *f* 333.16.- voor de Keyserlijke privilege	*f* 27.16.-
1 nov.	aan Mr. K. Eel gesonden voor bbbb tot cccc in Tom 1	*f* 76.-.-
14 nov.	aan de vergaarder van Bemmel gesonde	*f* 6.17.-
10 dec.	aan dezelve gesonden	*f* 6.13.-
27 dec.	aan de Heren Stegmans betaalt	*f* 198.-.-
1739		
29 jan.	aan K. Eel voor 't drukken van E en F in Tom 3	*f* 76.-.-
24 febr.	aan van Bemmel voor 't vergaderen van dddd tot zzzzz in Tom 2	*f* 7.-6.-
2 maert	aan de Heeren Verduyns en Venendael voor papieren 1737 21 dec. 1738, 2 july, 26 aug., 9 oct., 6 nov., 11 dec. gelevert	*f* 260.13.-
14 dito	aan van Bemmel voor 't vergaderen van Tom 1 van dddd tot xxxx	*f* 3.-1.-

	voor 't lezen van de proeve van Tom 1 aan de Hr. Catuffe	ƒ 34.-1.-8
	aan de Hr. de la Motte	ƒ 34.-1.-8
	aan de heer Massuet	ƒ 34.-1.-8
	aan de makelaar in papieren betaalt	ƒ 7.-.-
5 mey	aan Mr. Eel ges. voor ff en gg in Tom 3	ƒ 76.-.-
23 mey	aan de Heeren Stegmans	ƒ 214.10.-
17 july	aan van Bemmel voor 't vergaderen van Tom 3 bb-ccc touw en vragten	ƒ 7.10.-
20 july	aan Mr. K. Eel voor drukloon in Tom 3 ggg en hhh	ƒ 76.-.-
22 oct.	aan van Bemmel voor 't vergaderen in Tom 4 bb-ccc	ƒ 7.-2.-
30 nov.	aan Mr. K. Eel voor 't drukken in Tom 3 hhhh en iiii	ƒ 76.-.-
17 dec.	aan de Heeren Stegmans betaelt	ƒ 255.-1.12
1740		
4 april	aan Mons. K. Eel drukloon in Tom 3 van Jiiii en kkkkk	ƒ 76.-.-
26 april	aan de Heeren Stegmans betaelt	ƒ 272.-5.-
1 juny	aan Mr. van Bemmel	ƒ 9.13.-
	aan de Heeren Verduyns en Venendael de papieren gelevert den 11 april, 17 juny, 16 aug. en 11 nov. 1739 tesaamen 691 riemen a 4 gl. is	ƒ 230.-6.-
	aan de Hr. Rudolph Westein voor drukloonen volgens memorie	ƒ 710.11.12
	aan de Hr. P. Mortier te betaalen voor vignetten etc.	ƒ 231.-6.-

aan Mr. van Bemmel voor 't laaste ƒ 10.12.-

aan de Hr. Mortier betaalt voor 1/12 in 't betaelde aan Mr. Desmazeaù ƒ 9.12.-8

aan Mr. Eel 't drukken van de Dictionnaire de Bayle Tom 1

	duern (N) dans la Vie de Bayle		*f* 38.-.-
	aan idem nog in 't selve		*f* 16.-1.-
	nog te betalen		
	aan Mr. la Motte	36.16.8	
	Mr. Catuffe	36.16.6	
	Mr. Massuet	36.16.8	
	de makelaar	6.-4.-	
	de Putter	3.-6.8	
	des Maseaux	4.14.8	
		———	
reets			*f* 124.14.-8
bet.	nog te betaalen aan de Heeren Stegman		*f* 157.17.12
	Venendael		*f* 71.18.-8
			———
1741			*f* 3843.-3.-4
22 febr.	aan Hr. Haak voor 't stellen in de couranten bet.		*f* 3.-.-
Daar voor hebbe ontfangen 274 exemplaria a 14 gl. is			*f* 3836.-.-'.

De in vorige delen (III 53 en 255 en IV 179) vaak ter sprake gekomen Dictionnaire de Bayle, waarin Luchtmans deel ging nemen door aankoop van A. Moetjens (KS 962), vermoedelijk in 1722 of 1723, is zo'n belangrijk boek, dat ik daarom de 1/12 portie van Luchtmans als voorbeeld nam van een onkostenrekening van een uitgaaf in compagnie. De eerste druk van het later steeds uitgebreide werk dateerde van 1697, de tweede van 1702, de derde van 1720 en de vierde van 1730. Nadrukken waren in Genève in 1715 en 1724 verschenen. Bijzonderheden over het nieuwe privilege van de Staten van Holland vindt men in mijn vorige delen. Ditmaal werd aan Zacharias Chatelain en Jacobus Wetstein op 20 februari 1738 ook een keizerlijk privilege verleend. Hoe de verdeling van de porties over de op de titelpagina's van de 5de uitgaaf van 1740 genoemde compagnons lag, kan ik niet zeggen. Slechts blijkt uit de onkostenrekening van Luchtmans, dat de onderneming in totaal op ruim *f* 46000. - kwam en dat iets meer dan 3288 exemplaren werden gedrukt.

De onkostenrekening wekt de indruk, dat Luchtmans inderdaad voor elke verschillende handeling 1/12 van het geheel betaalde. Daarvan uitgaande komt men tot de volgende bedragen, die men uiteraard steeds met 12 moet vermenigvuldigen om het werkelijke bedrag te krijgen: Papier *f* 2111.19.8, drukloon *f* 1363.12.12 (Klaas

Eel deel I en III, R. Wetstein deel II en IV, die ook achterin vermeldde 'NB. Imprimé chez R. Wetstein avec les caractères de la fonderie'), correctie etc. *f* 227.1. - (een van de correctoren, Jean Catuffe, die in 1737 gildelid was geworden, had blijkens de titelpagina zelf ook een aandeel in de uitgaaf), vergaarder *f* 65.11. -, privileges *f* 51.13. -, vignetten *f* 23.6. -, advertenties couranten *f* 3.-.-.

Uiteraard is het bedrag van *f* 14. - per exemplaar geflatteerd, daar Luchtmans op deze onkostenrekening niet een bedrag voor verwervingskosten van zijn 1/12 portie heeft vermeld. Men werkte voor deze vijfde druk met de copie en vignetten van de vierde druk, waarin vrijwel geen wijzigingen werden aangebracht.

Deze vijfde druk van de Dictionnaire van Bayle werd onmiddellijk in Bazel nagedrukt met dezelfde paginering, slechts met weglating van privileges etc. als 'Sixieme Edition' met adres 'A Basle, Chez Jean Louis Brandmuller 1741' (exemplaar aanwezig Gem. Archief Amsterdam) in bijzonder slechte uitvoering.

Als ander voorbeeld laat ik de onkostenrekening van een Franse uitgaaf van Samuel Luchtmans volgen:

‘Onkosten gevallen op Essay de physique par P. van Musschenbroek in 4°	
130 bladeren 't drukloon a *f* 7.18.-	*f* 1033.10.-
roode titel	*f* 5.-.-
overzetting a *f* 7.10.- 't blad	*f* 975.-.-
briefporten	*f* 7.10.-
maaken der hoopen	*f* 19.10.-
't papier a *f* 3.- de riem de hoop a *f* 9.9.-	*f* 1228.10.-
't vergaderen de hoop a 7 st.	*f* 45.10.-
touw kruyen etc.	*f* 10.10.-
't drukloon der platen van de 30 platen a 8 st. 't 100 maakt *f* 4.10.- ieder plaat	
't 100 maakt *f* 4.10.- ieder plaat	*f* 135.-.-
't papier daartoe 15 hoopen a 8 gl.	*f* 120.-.-
't papier tot de groote lugtpomp	*f* 9.-9.-
't papier tot de klijne lugtpomp	*f* 4.15.-
't papier tot de lange plaat	*f* 9.15.-
't drukloon der groote lugtpomp	*f* 13.15.-
't drukloon der kleyne lugtpomp	*f* 6.17.-8
't drukloon der lange kaart	*f* 9.12.-8
aan 't opsnijden der plaaten en nieuwe plaaten te maaken	*f* 138.-.-
	———
	f 3772.04.-
1350 exemplaren gerekent a *f* 2.16.- maakt *f* 3780.-’.	

Deze Essai de physique... Avec une description de nouvelles sortes de machines pneumatiques et un receuil d'experiences par Mr. J.v.M., die Samuel Luchtmans in 1739 publiceerde was een vertaling door Dr. Pierre Massuet van een boek van Luchtmans' zwager en neef, waarvan in hetzelfde jaar de tweede druk in het Nederlands verscheen: Beginsels der natuurkunde beschreeven ten dienste der landgenooten, door Petrus van Musschenbroek, Waar by gevoegd is eene Beschryving der nieuwe en onlangs uitgevonden luchtpompen met haar gebruik tot veele proefnemingen door J.V.M. Tweede Druk. Te Leyden, Bij Samuel Luchtmans, 1739 Ordinaris Stadsdrukker.

Ook van deze druk is een onkostenrekening opgenomen. Het totaal van onkosten bedroeg daar *f* 3310. -, zodat Luchtmans de onkosten per exemplaar op *f* 3.3. - voor de oplaag van 1050 exemplaren stelde. De omvang was iets groter dan die van de Franse vertaling, namelijk 132 bladeren, en hier waren 32 platen opgenomen. Het drukloon was hier *f* 7. - per blad (vertaling *f* 7.10. -), het papier *f* 8.2. - per hoop (vertaling *f* 9.9. -). Voor de correctie werd 18 st. per blad betaald. Daar die bij de vertaling niet in rekening werd gebracht moet die daar inbegrepen zijn geweest bij het salaris van Massuet van *f* 7.10. - per blad. De andere onkosten varieerden iets, maar een flinke post van *f* 363.7. - voor gebonden exemplaren voor de auteur, voor het maken van zijn portret van *f* 250. - en voor papier en afdrukken daarvan van *f* 60. - belastten deze uitgaaf zwaar. Tenslotte maakte hier Luchtmans nog een afzonderlijk overzicht van de onkosten per exemplaar, wat hij anders nooit deed: 132 bladeren *f* 6.12. -, 32 quartoplaten *f* 2.8. -, de lange plaat *f* -.5.-, de groote lugtpomp *f* -.6.-, de klijne lugtpomp *f* -.4.-, effigies *f* -.13.-, totaal *f* 10.8. - (bedoeld moet hiermee zijn de verkoopsprijs voor particulieren).

Een interessant overzicht van 29 juni 1736 tot 14 februari 1743 van onkosten voor de Nederlandse vertaling en uitgaaf van Noël Chomel, Dictionnaire Oeconomique, samen met de Amsterdamse boekverkoper H. Uytwerf (likwidatie 11-9-1743) geeft als totale uitgaaf voor de 2 delen in 4° *f* 9486.12. -. Het aantal exemplaren lag vermoedelijk wat onder de 1650, welk getal wordt opgegeven bij het afdrukken van de eerste 10 platen 1-4-1742.

De verkopingen van de boekverkopers, die in hetzelfde deel als de onkostenrekeningen van nieuwe uitgaven opgetekend staan, met opgaaf van de boeken, die Samuel Luchtmans daar kocht, en de betaling daarvan, zijn van groot belang. Er zijn vier delen bewaard, 1706-1742 en 1742-1755 van Samuel Luchtmans zelf, 1751-1780 en 1780-1806 van zijn opvolgers. In bijlage IV heb ik over een langere periode en in ruimer verband over deze verkopingen geschreven. Hier wil ik meer in het speciaal het nut van deze vier delen in het archief Luchtmans aantonen.

Elke stad heeft zijn verschillende bronnen voor deze verkopingen. Vooral over Den Haag is veel gepubliceerd door Kossmann. In Amsterdam zijn de bewaarde gegevens schaars. De almanakken in het gildearchief, die sedert 1711 met enkele hiaten bewaard zijn, bevatten een summiere vermelding. Aan de hand daarvan kan men trachten een advertentie in een van de couranten te vinden, die meer bijzonderheden geeft.

In de bovengenoemde delen in het Luchtmansarchief vindt men een uitstekend overzicht van de grote verkopingen, waar Luchtmans aankopen deed, te beginnen met 1706. Als voorbeeld van het grote nut van deze serie noem ik hier twee verkopingen. De eerste, die van Jean Host van 28 november 1729, was ik in de Amsterdamse gildealmanak wel tegengekomen, maar de vermelding had mij niets gezegd. Pas hier bleek mij dank zij een toevoeging en ook door de titels van de boeken, dat het befaamde fonds van de Huguetans, 25 jaar na de stopzetting van de boekhandel, werd verkocht. Het tweede geval betreft de eerste grote verkoping na het overlijden van de bekende Franse boekverkoper Hendrik Merkus te Amsterdam, waarnaar ik te Amsterdam steeds tevergeefs had gezocht: de weduwe veilde op 8 augustus 1774 in Den Haag!

De plaatsen, waar geveild werd, zijn op zich zelf al merkwaardig. Helaas worden ze niets steeds met name genoemd en moet men vaak raden daarnaar. Luchtmans kocht buiten de provincie Holland alleen te Utrecht, vrij geregeld. In Holland zijn het in de eerste plaats Leiden (in herbergen en ook op de gildekamer) en Den Haag, maar uiteraard ook vrij vaak Amsterdam. Met de toen nog zeer beperkende bepalingen van de gilden was Delft, waar slechts heel enkele boekverkopers gevestigd waren, een zeer gezochte plaats voor verkopingen van boekverkopers van buiten de provincie. Ook veilden daar boekverkopers van andere Hollandse steden, zowel van kleinere als ook uit de grote steden. Tenslotte vond ik drie veilingen elders, 22 november 1713 aan de Dam Mons. Albertz, 21 mei 1720 Mons. Vivié te Veur(n) en 18 juli 1754 J. Neaulme te Alphen.

Het zogenaamde insteken, d.w.z. verkopen van boeken op verkopingen van anderen, waartegen de gildereglementen altijd hadden geijverd, blijkt openlijk te gebeuren. Samuel Luchtmans, stellig een boekverkoper van onbesproken reputatie, deed dit al in 1718 en sedertdien telkens weer. Vaak kocht Luchtmans daar ook voor anderen

of omgekeerd anderen voor hem. Of dit nog een bepaalde bedoeling had, is mij niet duidelijk. Uiteraard kochten vaak op de verkopingen in andere steden boekverkopers, die daar gevestigd waren, voor hem. Maar ook gaat hij zelf of een andere Leidenaar naar elders, zoals voor de verko-

ping 11 aug. 1710 van de Boom's te Amsterdam. Voor de reis daarheen brengt Boutesteyn aan Luchtmans de helft van *f* 8. - in rekening. Vaak werd ook in compagnie met anderen gekocht, vooral wanneer het copierecht bij de koop was inbegrepen. Meestal gebeurde dit in compagnie met andere Leidse boekverkopers, maar ook zijn aankopen met boekverkopers in andere steden en zelfs in andere provincies in compagnie genoteerd.

Onder het hoofd van elke verkoping vindt men een preciese opgaaf van het aantal van gekochte exemplaren van elk boek, dat Luchtmans had gekocht, vrijwel altijd met de vermelding van de prijs per exemplaar en van het totaalbedrag. Bij het bieden was de prijs per exemplaar namelijk het uitgangspunt.

In de eerste jaren, toen Samuel Luchtmans blijkbaar nog niet over heel veel kapitaal beschikte, betaalde hij in de toen bij de boekverkopersverkopingen gebruikelijke termijnen. Maar al spoedig zien wij, dat hij steeds meer gebruik gaat maken van de mogelijkheid tegen rabat of korting het verschuldigde ineens te betalen. Naar mate de som van aankoop groter was, waren ook de termijnen van afbetaling langer en werd het rabat bij betaling ineens groter. De termijnen wisselden af van 16 halfjaarlijkse over 8 jaar tot 4 over 2 jaar en er werd dan gesproken over koop op acht jaren dag tot en met koop over twee jaren dag. Het rabat bij betaling ineens was over 8 jaar 25.10%, over 7 jaar 22.10%, over 6 jaar 19.10%, over 5 jaar 16.10%, over 4 jaar 12.10%, over 3 jaar 10%, over 2 jaar 7.10%. Daarnaast werd wel eens een enkel maal meer rabat verleend, zoals op een Haagse verkoping: ‘rabat van 4 jaaren 13.10’. De uiteraard veel ingewikkelder berekening van rente over alle 16 termijnen kwam neer op 6%, zoals bij de verkoping van de compagnie van de weduwe Muller, de wed. Boutesteyn en Luchtmans zelf van hun compagnie, die boven werd genoemd, blijkt. Luchtmans kocht daar de 4° bijbel c.a. en kreeg over de koopsom van *f* 5849.10. - *f* 1140.13. - rabat (‘gaat af 't rabat van 6 jaaren a 6 percento komt van 't hondert *f* 19.10. - maakt zaamen *f* 1140.13. -).

Ik laat hier verkopingen met vermelding van boekverkopers, die in de vorige delen van mijn werk - uiteraard dus meest Amsterdammers - werden genoemd, volgen. Bij enkele zal ik iets meer vertellen, o.a. over aankoop van copierecht, van betaling etc. Ook neem ik een enkele aantekening over een onderhandse aankoop van exemplaren en copierecht, die tussen de verkopingen genoteerd staat, over. Ik begin met als voorbeeld de tekst van de allereerste verkoping in zijn geheel af te drukken en van enig commentaar te voorzien.

‘1706 aug. 10. In de compagnies verkooping van Amsterdam gekogt den 10 aug. 1706 op de naam van C. Boutesteyn

25 Biblia Leusdeni a *f* 4.4.-	*f* 105.-.-
25 Biblia dito a *f* 4.-	*f* 100.-.-
10 Capelli Critica folio a *f* 3.4.-	*f* 32.-.-
166 J. Caesar Vossii met 1/3 regt a *f* 3.2.-	*f* 514.12.-
2 Ciceronis Opera omnia a *f* 23.15.-	*f* 47.10.-
6 Ciceronis Orationes a *f* 8.10.-	*f* 51.-.-
767 Corpus juris a *f* 4.19.-	*f* 3796.13.-

3 Cartesii Opera omnia a *f* 13.5.-	*f* 39.15.-
50 Cartesii Principia et meditationes a *f* 2.7.-	*f* 117.10.-
25 Cartesii idem a *f* 1.18.-	*f* 47.10.-
187 Plautus Variorum 8° a *f* 2.11.-	*f* 476.17.-
2 Vossii Opera omnia a *f* 36.-	*f* 72.-.-

2 Vossii Gr. pap. a *f* 42.5.-	*f* 84.10.-
13 Claubergii Opera omnia 4° a *f* 2.13.-	*f* 29.18.-
	f 5539.19.-
aan rabat getrokken a *f* 25.10.- percento	*f* 1412.13.-
blijft in geld dit betaalt den 1 Nov. 1706 volgens quitantie'.	*f* 4127.-6.-

Dit verslag van de aankoop door Samuel Luchtmans leert ons iets over de verkoping van de befaamde compagnie van Blaeu, waarvan ik vroeger alleen de advertentie terugvond (deel III 26). De betaling ineens met het gebruikelijke rabat geschiedde vanzelfsprekend niet direct, maar 2½ maand na de verkoping. Men ziet, dat Luchtmans niet zelf naar de verkoping ging, maar door Boutesteyn liet kopen. Dit hing ongetwijfeld samen met het feit, dat Boutesteyn met Luchtmans en Adriaan Beman uit Delft op deze verkoping drie werken in compagnie, ieder dus voor 1/3, aankochten. Slechts bij één wordt daarvan melding gemaakt. Dat was de uitgaaf van Caesar met aantekeningen van D. Vossius, een uitgaaf van 1697. Hetzelfde gold echter ook voor het Corpus Juris en de Plautus Variorum. Hierover werd uiteraard een accoord gemaakt en op grond van dat accoord namen Luchtmans en Beman na de dood van Cornelis Boutesteyn bij 'voorpresentatie' op 16 juni 1713 van de weduwe, die op 28 augustus 1713 tot een publieke verkoping overging, haar 1/3 in deze drie uitgaven over. De Caesar was toen net herdrukt en kwam volgens de bewaarde afrekening van 13 maart 1713 op *f* 1.10. - per exemplaar. Volgens contract werd dit verhoogd met 20%, zodat de 616 exemplaren van de weduwe samen met 70 exemplaren van Plautus Variorum a *f* 3.10. - en 587 Corpus juris a *f* 4.5. - met 6% rabat voor contante betaling van de drie termijnen van ieder zes maanden in totaal *f* 3617.13. - bedroegen. Beman en Luchtmans deden de koop van dit 1/3 van het Corpus juris op dezelfde voet over aan de Leidse boekverkoper Dirk Haak, maar behielden het 1/3 in de beide andere werken, zodat ze die voortaan voor de helft in compagnie hadden. Op de balans van 1714 vindt men 886 exemplaren van Caesar à *f* 2.10. - en 98 exemplaren van Plautus à *f* 3.10. -, beide met het halve copierecht en 637 exemplaren van het Corpus juris met 1/3 recht à *f* 4.10.-.

20-8-1707 verkoping Schouten:
laatste betaling van de 4 termijnen 5 sept. 1709, gekocht onder naam van Waesberge.

10-8-1708 verkoping wed. Waesberge:
gekocht op naam van Boutesteyn voor *f* 13.15. - met rabat a 5.15 percento, op naam van mrs. Wetstein voor *f* 113.12. - met rabat à 22.10 percento.

18-3-1710 verkoping François Halma:

gekocht op naam van Vivié voor *ƒ* 463.9.4, betaald in 8 termijnen van 1 mei 1711 tot en met 1 dec. 1714. Onkosten: voor 7 pakken à 3 st. *ƒ* 1.3. -, voor 6 st. percento voor reiskosten, teergeld etc. *ƒ* 2.11.-.

11-8-1710 verkoping erven Hendrik Boom en wed. Dirk Boom:
gekocht op naam van Boutesteyn voor *ƒ* 1047.14.12, verschot voor reis etc. *ƒ* 5.10. -. Hier werden door hen samen vier werken met copierecht gekocht. Luchtmans kreeg voor zijn

helft: 130 Coetsii Euclides Latijn à 14¼ st. *f* 92.12.8, 7 Coetsii idem in 't Duyts à 14¼ st. *f* 4.19.12, 8 Van Leeuwen Censura forensis à 28 gl. *f* 224. -, 55 Perizonii Animadversiones 8° à 1.15¼ *f* 96.18.12 en 65 Ruyschii Observationes in 4° à 3.11. - *f* 230.15. -, alle met het halve recht van copie en het laatste ook met recht van platen. Boutesteyn kreeg 1 Perizonii Animadversiones meer dan Luchtmans, die in verband met het copierecht niet voor het bedrag van aankoop, maar voor 18 st. werd berekend, waarvoor Luchtmans dus nog 9 st. moest geven. Daar gebruik was gemaakt van het 'rabat a 25.10 percento getrokken teegens 8 jaaren dag' betaalde Luchtmans op 3 jan. 1711 aan Boutesteyn *f* 1053.13.14.

29-3-1712 verkoping wed. Johannes van Someren:
gekocht op naam van Jan Boom, 'die als principaale in de obligatie voor 1179.14. - staat vermelt, daar ik borg voor ben, om in vier jaren te betaalen' (deel IV 130), betaald in 8 termijnen van 30 aug. 1713 tot febr. 1717 aan Jan Boom.

5-1-1714 verkoping Wolters:
gekocht op naam van Jacobus Borstius voor *f* 133.4.8, met 't rabat van 4 jaren a *f* 12.10. - voor contante betaling *f* 16.12.8. Deze *f* 116.12. - aan Borstius betaald per assignatie op Mons. Wolters van *f* 117. - de 4 febr. 1714.

22-5-1714 verkoping Hendr. Wetstein:
gekocht op naam van Jan Boom voor *f* 538.10. -, betaald aan Jan Boom van 5 juli 1715 tot en met 1723 in 16 termijnen.

11-11-1715 verkoping Michiel Bohm te Delft:
gekocht door Adriaan Beman voor *f* 1322.18.8, direct aan Bohm betaald op verschillende manieren van jan.-april 1716.

30-3-1717 verkoping wed. Schelte:
via Jan Boom werd op 13 juni 1717 de aankoop van *f* 195. - (met aftrek van *f* 11.3. - rabat) betaald, aan hemzelf *f* 39. - voor aankoop van het gekochte in de Appendix, waarvoor geen rabat werd gegeven.

21-7-1721 verkoping van Hero Nauta door François Halma te Delft:
Luchtmans kocht hier voor *f* 89.4. - en betaalde met het rabat à 7.10 voor 2 jaar op 16 aug. 1721 aan Halma *f* 82.10. -, terwijl hij blijkens een betaling van *f* 35.14. - aan Adriaan Beman voor het gekochte in de Appendix van 22 juli daar zelf ook van zijn sortering had verkocht (hetzelfde was reeds gebeurd op verkopingen van 25 juli 1718 te Utrecht voor *f* 1678.19. - en van 21 mei 1720 te Veur voor *f* 123.16.-).

6-10-1722 verkoping weduwe Halma:
Luchtmans kocht hier voor *f* 391. -, verkocht voor *f* 385.12. - (waarvoor hij 5% provisie aan Vivie betaalde) en betaalde aan geld aan de weduwe Halma *f* 4.8. - (van de ontbrekende *f* 5.8. - werd *f* 1. - aan rabat afgetrokken, daar de verkoopscondities blijkbaar op zes jaren dag waren gesteld). Na afloop van de verkoping kocht hij tegen hetzelfde rabat voor *f* 180. - van de weduwe.

22-8-1725 verkoping Erven weduwe Halma te Delft:
Luchtmans voldoet gekochte van *f* 2489.4. - met rabat à 19.10, dus *f* 2003.17. - op 5 nov. 1725.

11-11-1726 verkoping R. & G. Wetstein:
Luchtmans koopt hier verschillende boeken met recht van copie, enkele samen met Haak, 1 met Poolsum, 8 Mytographi Latini Var. met ½ copy & plaat a 21 *f* 168. - (Wetstein en Smith de andere helft) en 79 Francii Posthuma 8° stuk a 8¼ st. met de geheele copy *f* 32.11.12. Het totaal van *f* 2500.11.4 met aan rabat 25% (men gaat langzamerhand ophouden met de oude omrekening van rabat tegen 8 jaren dag à 6% = *f* 25.10. -) werd na verschillende betalingen op 4 maart 1727 geheel afgerekend.

9-8-1728 verkoping Schoonenburg te Delft:
Luchtmans koopt voor *f* 145.7. - met rabat à 7.10, verkoopt zelf 46 Ruimig 2de deel a 13 st. (provisie voor verkopen 5%).

3-3-1729 koopt hij uit de hand van de wed. Adriaen Moetjens 1/6 part in het recht van copie van Morery Dictionnaire en Supplement 6 tomes 4 vol. in folio. Hij ontvangt 117 exemplaren (nader gespecificeerd) a *f* 62. -, waarvan aan rabat *f* 19.10. - voor zes jaren afgaat, totaal *f* 5839.10. -. Daarbij komen voor 1/6 van verbetering en vermeerdering van de copie over de jaren 1725-1728 *f* 294.7. -. Op 20 juni 1729 doet Luchtmans de helft van deze 1/6 portie over aan de Heren Wetsteins en Smith, zodat hij 1/12 overhoudt.

5-8-9-1729 verkoping van Adriaan Beman te Delft:
Luchtmans verkoopt voor *f* 1578.15.8, rabat voor de kopers, die allen worden genoemd, 12½% (Amsterdammers zijn Boom, Mortier, Schouten, van Septeren, Tirion en Uytwerf).

28-11-1729 verkoping van Jean Host, ‘zijnde 't goed van Hugetan’:
Luchtmans kocht voor *f* 2150.3.6 in totaal 38 kopen, waarbij 6 van Franse boeken. Bij 3 is het recht van copie inbegrepen: 227 Curtius Freinshemii met ½ regt en platen à 6. - *f* 68.2. - (andere helft aan Wetstein), 40 Turretini Compendium 4° met 't regt van copy à 3. - *f* 120. - (met Wetstein, Kallewier en Paddenburg ieder 1/4), 176 Willis Opera omnia in 4° met copy en platen sonder titelpl. à 4.4. - *f* 739.4. - (van Sr. Kallewier geheel betaelt). Aan rabat van 8 jaren werd 25% gegeven, aan beschadigde boeken werd voor *f* 137.10. - teruggegeven, verder werd betaald in assignaties op Boom, Wetsteins en Smith en op Luchtmans zelf, op 10 mei 1730 geliquideerd. Luchtmans had hier ook voor van der Linden, Wishoff, Langerak en Haak gekocht.
Jean Host was een Amsterdamse koopman, die een enkel maal in notariële akten voorkomt. Hij verkocht (deel IV 274) 30-31 mei 1730 de drukkerij van de Huguetans. Men krijgt uit de volgende advertentie in de Leidsche Courant van 29 mei 1730 de indruk, dat deze niet in gebruik was gebleven: ‘Op Morgen, zijnde Dinsdag den 30 Mey, zal te Amsterdam ten Huyze van J. Westhuyzen, op de Cingel in de Witte Molen, verkogt worden een schoone en groote Boekdrukkerij, bestaande uit elf fraaye Drukparsen en 6 Plaatparsen, en al wat tot een wel-geconditioneerde Boekdrukkerij

behoord. De catalogus van de Proeven der Letteren is te bekomen te Utrecht bij Pieter Muntendam boekdrukker te Utrecht en te Amster-

dam bij S. Schouten boekverkooper in de Sta Luciesteeg'.

5-9-1729 verkoping Erven F. en H. Halma:
Luchtmans kocht hier voor *f* 187.13. - en nog 1/3 portie in de koop van 1538 Nouveau testament par Martina 1.4. -, welke 1/3 op *f* 563.18.12 kwam te staan. Rabat 12½%, geliquideerd 20 nov. 1729.

23-7-1731 verkoping Schoonenburg te Delft:
Luchtmans koopt voor *f* 314.5. - (rabat 10%), verkoopt voor *f* 15. - (provisie 16%) en betaalt de verschuldigde *f* 270.5. - met een assignatie op Boom op 6 okt. 1731.

20-8-1731 verkoping weduwe Pieter de Coup:
Luchtmans koopt 512 de Pays 12° 2 vol. Amitiés amours etc. met copy en plaatje à 6¼ st. *f* 169. - (andere helft aan D. Haak) en 270 Cluverii Geographia 4° à 3.8. - *f* 918. - (dit betreft de helft van de ½ copie en platen van dit werk, waarvan Pauli de andere helft bezit, die Luchtmans hier samen met Dirk Haak koopt, dus voor zich ¼; bij accoord wordt het rabat van 6 jaren gerekend à 19.2½ in plaats van 19.10).

15-6-1734 verkoping van Schoonenburg en S. Schouten:
Luchtmans koopt voor *f* 53. - en trekt aan rabat 7.10%, verkoopt 10 Calmets Bijbels Woordenboek voor *f* 355. -, waarvan 10% aan rabat afgaat.

23-4-1737 verkoping van A. Schoonenburg te Delft:
Luchtmans koopt voor *f* 552.13.8 en trekt aan rabat 7.10% en verkoopt 26 halve Calmets, die verrekend worden voor *f* 360.-.

27-5-1738 verkoping Boom te Amsterdam:
Luchtmans koopt voor *f* 130.2. - en trekt aan rabat 7.10%.

28-29-7-1738 verkoping Pauli cum sociis:
Luchtmans koopt voor *f* 264.9. - en trekt aan rabat 8%.

24-11-1738 verkoping van P. Brunel:
Luchtmans koopt voor *f* 203. - en trekt aan rabat 7.10%.

20-5-1739 verkoping bij executie te Amsterdam:
Luchtmans koopt voor *f* 123.2. -, die hij op 22 mei aan Boom betaalt (Blijkens advertentie in Amsterdamsche Courant: 'Op Pinxter Dingsdag den 19 May zullen t' Amsterdam op 't Rokkin bij de Olieslagerssteeg agter het Pand bij executie onder de boekverkopers verkogt worden, een considerable partij ongebondene Latijnsche, Fransche en Hoogduytsche boeken, waaronder eenige aenziennelijke werken (een weynige gebonden)'. Catalogus bij de boekverkopers in de buitensteden en bij Salomon Schouten. Uit de afrekening van de concierge (D.B. 26, 20-8-1739) blijkt, dat op last van schepenen werd verkocht ten name van Johan Ludwig Koning en dat na aftrek van onkosten *f* 2504.17. - werd afgedragen).

31-3-1739 verkoping van Antoni Schoonenburg:
Luchtmans koopt voor *f* 338.6. -, waarbij enkele werken met copierecht, o.a. 1 Callimachus Gr. en Lat. E. Spanhemi met 't ½ regt van copy en kopere platen *f* 92. - en los daarvan nog samen met Waesberge en S. Schouten 366 Pomey Pantheum Mythicum 8° met 1/3 copy en pl. *f* 256.4. -. Trekt aan rabat 10.10%.

17-8-1739 verkoping van Janssoons van Waesberge:
Luchtmans koopt voor *f* 1685.5.2, waarbij 2 Braunius de Vestitu 4° met de copy en koperen platen voor *f* 26.10. -. Trekt aan rabat 25%. Zelf verkoopt hij hier 70 Lucanus met noten van Oudendorp a 6. - *f* 420. - en 98 Wissenbach ad Instituta 4° met copy a 18½ *f* 90.13.-.

17-8-1739 verkoping Waesberge:
op naam van Haak koopt Luchtmans hier ook nog 11 Ovidius Burmanni in 4° a 17. - *f* 187. - met 1/3 regt van 1/4 copie. Trekt aan rabat 25%.

14-11-1740 verkoping Wetstein en Smith:
Luchtmans koopt voor *f* 547.17. -, waarbij Castelli Lexicon Medicum zonder Esempl. met copy *f* 81. - en 1 Juvenalis et Persius Hennini met ½ regt van copy *f* 40. - (de andere helft behoorde hem reeds). Trekt aan rabat 12½%.

27-2-1741 verkoping Boom:
Luchtmans koopt voor *f* 569.19.12 en koopt bovendien nog op naam van Poolsum voor *f* 72.6. -. Trekt aan rabat 10%.

4-9-1741 verkoping Wetstein en Smith:
Luchtmans koopt voor *f* 142.1. -. Trekt aan rabat 12½%.

14-8-1741 verkoping Jacobus Borstius:
Luchtmans koopt voor *f* 652.3. -, verkoopt zelf voor *f* 671.19. - (waarvan afgaat 4% aan vertering en 2½% aan de vendumeester samen *f* 39.17. -). Trekt aan rabat 10%.

14-8-1741 verkoping van Roman de Jonge:
Luchtmans koopt voor *f* 98.16. - en verkoopt voor *f* 192. - (3 Dictionnaire de Bayle in folio à 25. - *f* 75. - en 45 Gargon Catechismus a 2.12. - *f* 117. -).

9-7-1742 verkoping juffrouw Smith:
Luchtmans koopt voor *f* 324.11. - en verkoopt 14 Florus Graevii in 8° voor *f* 14. -. Trekt aan rabat 12½%.

17-11-1746 verkoping S. Schouten:
Luchtmans koopt voor *f* 115.17. - en verkoopt 4 Flavius Josephus voor *f* 56. -, waarvan *f* 7. - onkosten afgaan. Trekt aan rabat 5%.

4-4-1747 verkoping S. en P. Schouten:

Luchtmans verkoopt voor *f* 581.5. - (af 2 × 5% of *f* 29.1. - voor vendumeester en S.

Schouten en *f* 1.12. - vracht).

20-3-1749 verkoping Dusauzet bij Schouten:
Luchtmans koopt voor *f* 123.12.-.

25-8-1749 verkoping J.H. van Waesberge:
Luchtmans koopt voor *f* 393.3. -. Trekt aan rabat 7.10.-.

8-8-1750 verkoping Jean Neaulme:
Luchtmans koopt voor *f* 753.13. - 'tot afkorting van een obligatie van Mr. le Cène, waarvan hij (Neaulme) garandeur is' (op de inventaris na het overlijden van M.C. le Cène 1743 komt Samuel Luchtmans voor als crediteur als het recht bekomen hebbende van Jean Neaulme). Van een aankoop door Luchtmans op de verkoping van Neaulme van 18 dec. 1747 is nog *f* 40. - onbetaald: 'ergo rest nog *f* 40. - als zijnde 5% van 800 gl. die mij als crediteur gepermitteert was te kopen'. Op 8 okt. 1751 kocht Luchtmans tot afkorting van een obligatie als boven voor 4% of *f* 36.4. -. Vermoedelijk staat hiermee ook in verband de verkoop door Luchtmans op een verkoping te Utrecht van 18 Bible de Le Cène fol. a 2.16. - *f* 50.8. -, welke bijbel Le Cène in 1741 had uitgegeven.

16-11-1750 verkoping Erven H. van Waesberge:
Luchtmans koopt voor *f* 63.15. -. Trekt aan rabat 5%.

8-3-1751 verkoping weduwe P. de Coup:
Luchtmans koopt voor *f* 67.19. -. Trekt aan rabat 7.10. -. Voldaan 2 mei 1751 met assignatie op A. Wor.

5-4-1751 verkoping H.G. Borstius:
Luchtmans koopt voor *f* 400.12. -. Trekt aan rabat 10%. Hij betaalt met 3 assignaties 26 juni op J. Wetstein en 5 juli op A. Wor en M. Uytwerf.

16-8-1751 verkoping Erven Waesberge:
Luchtmans koopt voor *f* 20.8. -. Trekt aan rabat 5%.

21-8-1752 verkoping Erven Waesberge:
Luchtmans koopt voor *f* 34.9. -. Trekt aan rabat 5%.

2-4-1753 verkoping Erven Waesberge:
Luchtmans koopt voor *f* 11.3. -. Trekt aan rabat 5%.

7-8-1753 verkoping Chatelain en Zoon:
Luchtmans koopt voor *f* 304.3. -. Trekt aan rabat 6%. Geliquideerd op ordinaire rekening in geld.

11-6-1754 verkoping Erven van Pauli:

Luchtmans koopt voor *f* 181.8. -. Trekt aan rabat 6%. Luchtmans koopt in Appendix voor *f* 194.3. - en verkoopt in Appendix via P. Schouten voor *f* 512.13. -, waarvan aan onkos-

ten *f* 68.12. - afgaat.

10-9-1754 verkoping weduwe Uytwerf:
Luchtmans koopt voor *f* 442.16. -. Trekt aan rabat 6%.

10-9-1754 verkoping Meinard Uytwerf:
Luchtmans koopt voor *f* 570.4. -. Trekt aan rabat 6%. Hierbij 315 Les agrémens de la campagne, ou remarques particulières sur la construction des maisons de campagne, waarvan 195 met ½ recht van copie, voor *f* 488.5. -. In het onkostenboek vindt men de rekening van onkosten betreffende deze uitgaaf, een vertaling van Ds. de Calair, die *f* 280. - ontving, Massuet *f* 191. -. De 1080 exemplaren, die Luchtmans voor zijn helft kreeg, kwamen op *f* 1.14. - per stuk. Het drukken geschiedde bij Claes Eel te Amsterdam. (1744).

20-1-1755 verkoping Schouten:
Luchtmans koopt voor *f* 85.4.-.

1-4-1755 verkoping Schoonenburg:
Luchtmans koopt voor *f* 63.12.-.

28-7-1755 verkoping van Samuel Luchtmans:
Luchtmans koopt van Isaac Tirion de helft van de afgegoten foliobijbel met kaarten en platen voor *f* 1500. -. Trekt aan rabat 12½%, blijft over *f* 1312.10. -, met kosten etc. *f* 1418.18. -, die op 22 oktober 1755 voldaan worden met een assignatie op Wetstein.

Burgerschuldboeken en boekverkopers(schuld)boeken

Van 1702 tot 1839 bleef een serie van negen van de eerstgenoemde boeken bewaard, welke echter door waterschade gedeeltelijk onleesbaar zijn en soms bovendien nog moeilijk te raadplegen door het verdwijnen van de folionummers.

Elke burger- of particuliere klant, die op rekening bij Luchtmans kocht, had hier zijn debetrekening. Deze boeken werden behalve als burgerschuldboeken later ook aangeduid als particulierenboeken en bij Elsevier als studentenboeken (deel III 116 en 119). Het waren bij Luchtmans in de eerste plaats Leidenaren, onder wie nogal wat studenten (vaak met adressen), daarnaast vroegere studenten, die later elders woonden. Onder hen vindt men vrij veel predikanten.

Ook vindt men hier de auteurs, correctoren etc., die boeken kochten. Omgekeerd hadden zij wel eens een vordering wegens verrichte werkzaamheden. Slechts bij grote uitzondering werd in zo'n geval ook een creditrekening voor hen geopend. Als voorbeeld noem ik uit het oudst bewaarde boek Ds. Matheus Gargon te Vlissingen. Ds. Johannes Muller te Leiden, die samen met Samuel Luchtmans en Cornelis Boutesteyn de hiervóór genoemde compagnie had, komt alleen met een debetrekening voor. Ook voor de huizen was in deze boeken een debetrekening geopend.

De prijzen, die voor de particulieren gerekend werden, waren in doorsnee meestal gelijk. Men ziet echter toch vrij vaak bevoorrechten, die bepaalde boeken goedkoper dan andere particulieren kregen. Vergelijking is vaak moeilijk, omdat de niet veel gevraagde boeken soms op den duur goedkoper worden en de veel gevraagde boeken op den duur, wanneer

de verkoop goed was gegaan en ze uitverkocht dreigden te raken, hoger in prijs werden gesteld.

Tenslotte wil ik hier nog wijzen op de post op de balans van 1 augustus 1714. Daar stond toen nog *f* 2264.10. - aan onbetaalde schulden, die Luchtmans op *f* 1400. - stelde, daar hij niet meer dacht binnen te krijgen. Of dit in een universiteitsstad speciaal ongunstig lag, durf ik niet te zeggen. Zeker is dat de studentenboeken van Daniel Elsevier na zijn overlijden in 1680 geen gunstiger beeld geven.

De boekverkopersschuldboeken, die ook wel boekverkopersboeken werden genoemd - niet overal had de familie Luchtmans geld te vorderen - vormen een serie van 32 delen over de jaren 1697-1845 (alleen het eerste deel, dat in 1683 begon, is niet bewaard). Met de jaartallen, die later op elk deel zijn gezet, moet men uiteraard voorzichtig zijn. Kleinere rekeningen-courant werden soms nog lange tijd, wanneer een nieuw deel in gebruik was, in een ouder boek vervolgd.

Hier vindt men in doorsnee voor elke boekverkoper een debet- en een creditzijde. Er zijn natuurlijk uitzonderingen, waarbij hetzij alleen een debet-, hetzij alleen een creditpost te vinden is. Ook enkele delen van deze serie hebben waterschade gehad, maar gelukkig in veel mindere mate dan de vorige serie. Ze zijn vrijwel alle gemakkelijk te raadplegen, althans voor zover de indices, die soms los voorin liggen, nog leesbaar zijn en volledig bewaard bleven.

Daar deze serie, voor zover mij bekend, geen enkele tegenhanger heeft uit een ander Nederlands boekverkopersarchief vormt ze een geheel unieke bron voor de kennis van de 18de eeuwse boekhandel. Vrijwel elke andere grote boekverkoper in ons land kan men hier met meer of minder succes volgen, terwijl ook nog een klein aantal buitenlandse boekverkopers vertegenwoordigd is. Tenslotte zijn hier ook nog de papierverkopers opgenomen. Hoewel soms verwezen wordt naar het kladboek, zijn de boeken van deze serie in onze ogen bijzonder slordig. Men heeft met het dure papier zo zuinig mogelijk willen omspringen. Alle hoekjes en gaatjes zijn gevuld en debet- en creditzijde van een rekening-courant staan vaak niet tegenover elkaar of zelfs niet bij elkaar. Soms zijn de prijzen niet vermeld, vrij dikwijls wordt niet opgeteld en vaak is de uiteindelijke afrekening niet ingeschreven of zelfs niet vermeld. Dit stond mede in verband met het feit, dat het eigenlijk nog een voortzetting was van de oude ruilhandel. Men krijgt de indruk, dat met een gelijkwaardige boekverkoper als tegenpartij de familie Luchtmans zoveel mogelijk trachtte debet- en creditzijde op eenzelfde bedrag te houden. Bij belangrijke relaties werden afrekeningen soms pas na jaren gehouden. Wel vindt men nogal eens tussentijdse optellingen.

Om de rekeningen-courant precies op hun waarde te kunnen schatten, zou men de afspraken, die eraan ten grondslag lagen, moeten kennen. Slechts een enkele maal wordt daarover iets meegedeeld, meestal in geval van wijziging. Op credit- en debetzijde van één rekening-courant blijkt men soms met verschillende grootten van rabat te werken.

Een van de moeilijkheden daarbij voor ons is de verrekening van het wederzijds geleverde in verschillende reële of fictieve geldsoorten. Een enkel maal is aangetekend, welke waarde bedoeld was. Zelfs dan moet men echter nog voorzichtig zijn; geld bijvoorbeeld staat soms voor contant geld, soms voor zuiver geld. Er zijn rekeningen-courant, waarbij men het wederzijds geleverde in drie kolommen naast elkaar verrekende. Bij de uiteindelijke afrekening werden de verschillen dan alle tot

zuiver geld omgerekend. Ik zal daar later enkele voorbeelden van geven. Hier laat ik een opsomming volgen van de verschillende mogelijkheden, die ik in de eerste twee boekverkopersboeken aantrof. Van ruilen blad tegen blad (=

vel tegen vel) vond ik slechts één voorbeeld: op 7 april 1705 leverde Ant. Smits te Arnhem 6 P. van IJsel Over psalm CX voor *f* 5.8. -, welke Luchtmans voldeed met 'Groenewege', stellig een werk van Ds. H. Groenewegen, misschien Over de Catechismus (Leiden 1698).

Nogal eens vindt men in de boeken, vooral in het eerste, de vermelding à 3, 4 of 5 duiten. Dat wilde zeggen, dat de prijs berekend werd op dit aantal duiten per vel. Bleef er bij de afrekening van de beide zijden een bedrag over, dan werd er 30% afgetrokken om dit tot geld te maken. Om contant geld tot zuiver geld te maken, kortte men 10%. Hoe andere bedragen voor commissiegoed, 'voor nieuws' en op rekening uiteindelijk werden verrekend, kan ik niet met zoveel zekerheid zeggen. Kort na 1710 wordt vaak bij de afrekeningen aangetekend, dat na de uiteindelijke afrekening de debiteur zijn schuld, voor zover die onder de *f* 50. - is, voortaan in geld moet voldoen en niet in boeken. Over het algemeen ziet men in de boeken de neiging steeds meer in geld, al of niet met rabat, te gaan werken. Slechts enkele grote boekverkopers, met wie veel wordt gehandeld, hebben omstreeks 1750 nog twee kolommen op beide zijden van hun rekening-courant: geld en op rekening. Het rabat, dat voor het laatste wordt gegeven, loopt nogal uiteen bij de verschillende boekverkopers.

De twee hiervoor besproken balansen van 1714 en 1747 spreken beide van bedragen, die in geld zijn omgerekend. De balans van 1714 houdt rekening met kwade schulden en boeken in commissie, die kunnen worden teruggezonden, zodat in zuiver geld maar *f* 900. - in plaats van *f* 1832.19. - wordt gesteld als saldo van het boekverkopersschuldboek. De balans van 1747 geeft geen uitleg van een bedrag van *f* 6436. - van het boekverkopersboek. Zeker is echter, dat de berekening van dit bedrag dank zij de veel eenvoudiger methode, die men langzamerhand was gaan volgen, veel gemakkelijker was dan in 1714, toen nog gewerkt werd met de talrijke verschillende afrekeningen.

Als slot wil ik hier nog een concreet geval behandelen om aan te tonen welke voetangels en klemmen in het gras van het archief Luchtmans schuilen. Het bekende tijdschrift De Boekzaal van P. Rabus, dat in tweemaandelijkse afleveringen sedert 1692 tot 1701 bij Pieter van der Slaart in Rotterdam verscheen, en na een ruzie tussen uitgever en schrijver werd voortgezet als Twee maandelijke uittreksels bij Barent Bos in Rotterdam en later bij François Halma te Amsterdam, werd door Luchtmans aan een aantal particulieren geleverd, meestal onder de oude titel Boekzaal. Dr. Vromans, die correctiewerk voor Luchtmans deed, betaalde steeds 9 st. per exemplaar. Anderen, zoals de rector van de Rijp en Ds. Rouveroy, betaalden steeds 10 st., zoals uit het burgerschuldboek blijkt. Blijkens het boekverkopersschuldboek was het bedrag van aankoop door Luchtmans bij de uitgever-boekverkoper steeds 10 st. per exemplaar. Hoewel er niets boven de kolommen op de rekeningen-courant van Luchtmans met de bovengenoemde boekverkopers vermeld is, is uit het voorgaande duidelijk dat daar dus geen sprake van zuiver geld en zelfs niet van contant geld geweest kan zijn. De feitelijke prijs, die Luchtmans bij de uitgever voor een exemplaar betaalde, komen wij alleen door een toeval te weten. In 1708 liet François Halma deze uitgaaf over aan zijn zoon Samuel, die jong zou sterven. Die had uitsluitend een creditrekening in het boekverkopersschuldboek, op fol. 314. Daar wordt vermeld als enige leverantie in 1708: '13 Boekzaale iedere maand 't stuk 8 st. in gelt *f* 31.4. -'. Daar een exemplaar over twee maanden liep leverde Samuel 13 × 6 exemplaren.

Hieruit blijkt dus, dat aan de andere boekverkopers, die dit tijdschrift hadden geleverd, op het bedrag van 10 st. een rabat van 20% moet zijn gegeven. Uit de betreffende rekeningen-courant is dit nergens op te maken.

Omtrent de verkoopsprijs van een eigen uitgaaf van Luchtmans, ditmaal een kostbaar werk in 4 foliodelen, kan ik ook nog iets meedelen. J.J. Hofmann (1635-1706), hoogleraar in grieks en geschiedenis te Bazel, had daar in 1677 zijn Lexicon universalis in twee delen en in 1683 een supplement bij J.H. Widerhold laten verschijnen. Omdat het werk niet goed verkocht, weigerde de uitgever een tweede druk te brengen. Hofmann wendde zich daarop tot de Leidse boekverkoper Haak en in 1698 verscheen daar de tot vier foliodelen verwerkte en vermeerderde Lexicon universale, historiam sacram et profanam... explanans. Editio absolutissima, Lugduni Batavorum, apud J. Hackium, C. Boutesteyn, P. van der Aa et J. Luchtmans. De verontwaardiging van Widerhold bracht de auteur er toe hem een derde gewijzigde druk toe te zeggen, die door het overlijden van de auteur niet tot stand kwam.

Over de productie van dit werk in Leiden zijn geen gegevens bewaard. Op de balans van 1714 staan met ‘'t geheele recht’, dat Luchtmans dus blijkbaar van de drie andere Leidenaren had gekocht, 201 exemplaren à *f* 33. - en 8 defect à *f* 20. - genoteerd, wat in geld neerkwam op *f* 6633. - en *f* 160. -, in prijs op *f* 8484. - en *f* 200. -. Op de balans van 1747 worden nog 7 exemplaren à *f* 20. - vermeld, dus *f* 140. - en terzijde staat *f* 24. -, wat toen blijkbaar de verkoopsprijs was. Voor particulieren blijkt de normale prijs aanvankelijk *f* 50. - te zijn (Coymans 1705 en Ds. Beerevelt 1712, Ds. Kouwenhoven in Goeree *f* 57. -, misschien wegens transport, en van der Masch *f*42. -, beiden 1708). Op de boekverkopersboeken vindt men aanvankelijk steeds *f* 42. - (meestal onder hoofd ‘geld’ of ook ‘à 4 duyten’ berekend), waarmee contant geld gedoeld moet zijn (zo vermeld onder 26 aug. 1698 Lucas Cloppenburg). Slechts eenmaal blijkt hier de verkoopsprijs in zuiver geld, bij J.B. de Brigode Dubois, namelijk *f* 38. - (zie hierachter op zijn naam). Leers krijgt het ook voor *f* 42. -, soms in ruil tegen een Dictionnaire de Bayle, die meestal op *f* 42. - wordt gezet. Zijn opvolgers, Fritsch en Bohm, krijgen het daarvoor nog in 1712 en 1713. De Chatelains in Amsterdam wordt in februari 1710 al *f* 45. - berekend, febr. 1712 *f* 45. - contant geld of *f* 50. - boekenrekening. Op de debetzijde van de Waesberge's vinden we het tot 1709 voor *f* 42. -, in 1714 *f* 48. - en 1716 *f* 50. -. De broers Wetstein wordt in 1714 in geld *f* 40. - berekend, op 8 juni 1717 *f* 50. - en op 1 maart 1719 *f* 56. -, de twee laatste vermoedelijk op de boekenrekening. In het volgende slecht leesbare deel is het moeilijk zoeken. Ik vond daar nog 27 juli 1726 3 exemplaren voor Thomas Fritsch in Leipzig *f* 210. - en 30 aug. 1729 Pieter de Coup 1 exemplaar *f* 65. -, met toevoeging ‘zelfs geord(onneerd)’.

Ik ging zo uitvoerig op de prijs van dit ene boek in, omdat het door zijn kostbaarheid opvalt. De prijs van de Hofmann bracht mij vaak op het spoor, in welk soort van geld was gerekend. Ik laat hier nu een opsomming volgen van de Amsterdamse boekverkopers, die ik in de delen I-IV behandelde, met zo mogelijk vermelding van de jaren, dat zij in de boekverkopersboeken van Luchtmans voorkomen, vergezeld van enkele bijzonderheden die mij als merkwaardig troffen. Slechts bij uitzondering geven de boeken plaatsnamen. Ik beperkte mij mede daarom tot de boekverkopers, aan wie ik in deel II en III een apart hoofd wijdde. Ik geef hier dezelfde volgorde als ik daar deed. Uiteraard vindt men in de indices van de boekverkopersboeken zelf de persoon in kwestie een enkel maal op een andere letter terug. Het derde boekverkopersboek, beginnend met 1721, heeft veel waterschade. Van de index is leesbaar B, C (half), D (half), E, H, L, O, P, S, U, V (half), W, Z en onleesbaar A, F, G, J, K, M, N, R, T. Uitvoeriger gegevens kan men daarom slechts

uit de beide eerste boeken verwachten; uit latere delen neem ik alleen de jaren over.
De inrichting van de boeken wordt dan overzichtelijker.

Men blijve er op geattendeerd, dat er veel meer Amsterdammers in de boekverkopersboeken van Luchtmans zijn te vinden dan ik hier vermeld. Als voorbeeld noem ik Antony Schoonenburg (1712-1751), die hiervóór heel vaak bij de veilingen te Delft is genoemd.

Arentsz (wed. Pieter), 1699-1713

Alleen in 2de boek.

Bernard (J.F.), 1711-1744

De laatste vereffening of likwidatie vindt plaats met Humbert.

Boeteman (P.), 1711 (alleen credit)

Levert 12 Philaletes Brieven 8° *f* 12. -, 3 bet. 11-4-1712, 9 gerestitueerd door Van Dalen.

Boom (Hendrik of wed. Dirk en Hendrik), 1697-1709

Likw. op 12-10-1699 tot en met einde 1698 en daarbij genoteerd: 'dese rekening heb ik int uytschrijve tot cont. gelt gebracht en komt *f* 393.11. - en het teruggesonde comisie goet hebben van de rekening afgelaten'. Op debetzijde 1699 gaat 'à 4 duyten' in december over in 'geld' en vindt zonder meer een optelling van deze twee soorten plaats. Likw. 3-9-1709 over 1707 en 1708 debet- en creditzijde: *f* 942.7. - tegen *f* 738.1. - met 10% rabat, *f* 9.10.12 tegen 74.16½. - zonder rabat. Boom staat dan debet *f* 118.12. - en geeft een briefje voor *f* 115. -. Laatste likw. 17-11-1710 over 1709, waarbij het tekort van Boom van *f* 139.5. - wordt verrekend met zijn geldcredit *f* 43.16. -, vreemde sortimentrekening van 19-5-1710 *f* 27.11. -, gekochte boeken in zijn auctie *f* 14.19. - en aan geld *f* 50. -, totaal *f* 136.6.-.

Boom (Jan), 1710-1740

Deze rekening heeft net als de vorige aan beide zijden twee geldkolommen. Laatste likw. 11-4-1741.

Borstius (Gerardus), 1697-1706

Likw. op 8-8-1700 tot en met 1699. Debet- en creditzijde hebben ieder 3 kolommen, waarop heel vaak geen bedragen ingevuld zijn. Op 21-7-1707 wordt op debetzijde aangetekend (fol. 280): ‘Het comisie goet wederom gesonden voor de verkooping, siet opt kladboek en dat hier te plaetsen en de prijse hier voor te stelle’. Pas op 21-8-1711 rekent Luchtmans af met de Erven G. Borstius over 1700-1706 (fol. 348):

Credent	*geld*	*à 5 duyten*	*contant*
1700-1703	....	1408.19.-	894.1.-
1704	8.10.-		369.14.-
1705	5.-		274.8.-
1706	2.12.-		303.10.-
	11.7.-	1408.19.-	1841.13.-
*		422.14.-	184.3.-
	11.7.-	986.5.-	1657.10.-
		11.7.-	
		1657.10.-	
		2655.2.-	
aan geld ontfangen		32.-.-	

Debent	*geld*	*à 5 duyten*	*contant*
1700-1703	....	1499.13.-	721.19.-
1704-1706	6.8.-		1004.17.-
	6.8.-	1499.13.-	1726.16.-
commissie goed terug gezonden		16.19.-	58.18.-
voor abuyzen		6.-.-	7.-.-
	6.8.-	1522.12.-	1792.14.-
om tot geld te maken		456.15.-	179.6.-
	6.8.-	1065.17.-	1613.8.-
		6.8.-	
		1613.8.-	

* Om tot geld te maken 30% van 5d. per b., 't contante 10% af.

zuyver geld	2685.13.-

Men ziet, dat de afrekening rustig tot 4½ jaar na de dood van Gerardus Borstius kon wachten, hoewel het hier over bedragen van enige duizenden liep: debet- en creditzijde waren uiteindelijk ongeveer gelijk.

Borstius (Jacobus), 1707-1747

Hij rekende op de bovengenoemde 21-8-1711 ook voor zichzelf over 1707-1710 af, alleen in contant en geld (het eerste met 10% rabat), in totaal moest Borstius *f* 573.19. - betalen als tekort op *f* 1653.5. -. In 1711 en 1712 volgden likw. per jaar, daarna over langere perioden.

Borstius (Gerardus), 1748-1761

Braakman (A.), 1706-1707

Op 15-10-1706 debet voor 4 Gargon over Timotheus 4° *f* 14. -, op 18-2-1707 credit voor 1 Theatre Italien 6 vol.

Brigode Dubois (J.B.), 1706-1710 en 1740

Likw. 3-5-1707 over 1706-1707, waarbij aan de debetzijde is aangetekend: 'in gelt te betalen'. Dat dit zuiver geld is blijkt uit de prijs van Hofmann Lexicon 20-12-1706 2 exemplaren voor *f* 38. - per stuk. De volgende likw. van 1707-1710 heeft blijkens de prijs van de Hofmann Lexicon, *f* 42. -, niet in zuiver geld plaats. In 1740 wordt wel weer in geld gelikwideerd.

Brunel (P.), 1700-1740

Laatste likwidatie door Chatelain.

Changuion (Fr.), 1725-19de eeuw

Voor zijn eerste jaren met Duvillard, zie aldaar. Zijn zoon geassocieerd met den Hengst.

Chatelain (Z.), 1707-1710

Chatelain (frères), 1711-1715

Voor volgende jaren met L'Honoré, zie aldaar. Leveren 21-9-1711 1 Atlas Hist. compl. *f* 45. - contant (*f* 50. - geld).

Chatelain (Z.), ± 1726-1771

Niet precies (wegens onleesbaarheid van het boekverkopersboek) is uit te maken, wanneer Z. Chatelain weer voor zichzelf begon, later als Z. Chatelain et fils.

Coup (P. de), 1708-1750

Voortzetting van Kuyper, zie aldaar, na zijn dood in 1730 voortgezet door weduwe de Coup en Kuyper. Hij levert o.a. 30-8-1717 1 Voyage de Chardin 12° 10 vol. *f* 11.10. - en 2 Amours de Daphne et Chloé 12° *f* 1.6. -. Om het jaar of 2 jaar likwidatie, in 2 kolommen.

Covens en Mortier*, ± *1725-1782

Desbordes (Jacques)*, *1715-1739

In 2 kolommen, o.a. levert hij in geld kokertjes voor almanakjes.

Desbordes (wed. Jacques), 1720

Alleen debet: 30 juli ½ briefport van Fricx uit Brussel 3 st. en 6 aug. 1 idem 6 st.

Dusauzet (H.), 1715-1719

In 2 kolommen, een met 20% rabat, likwidatie 25-6-1720, betreft ook Den Haag.

Duvillard en Changuion, 1719-1725

Zie hierachter.

Groot (wed. G. de), 1705-1758

Gaat februari 1717 over in Erven de wed. de Groot en van Dam, later in Gijsbert de Groot Keur. In 1705 wordt vermeld, dat de rekening-courant uit het oude boek komt.

Halma (Fr.), 1699-1710

Aan het begin in 1699 staat François Halma ‘of Jan van Oosterwijk’ (zijn zusterszoon). De zeer omvangrijke handel met Luchtmans werd voortgezet, toen Halma in 1710 naar Leeuwarden verhuisde, na zijn dood in 1722 door de weduwe en zijn zoon Hendrik. Gedurende de Amsterdamse periode waren er ook nog rekeningen-courant met ‘Mons. Halma Franc. filius’ te Franeker 1702-1703 en met Samuel Halma 1708 (alleen debet en in geld), op wiens naam toen de Tweemaandelijke Uittreksels verschenen. In dit jaar had Luchtmans blijkbaar bemoeiingen met het drukken van de Dissertatio de poenis militaribus Romanorum, Amst. 1708 in 12° van Gerrit Sichterman. Op de debetzijde van Halma's rekening vindt men o.a. *f* 8. - voor ‘groot mediaan papier voor werk Sigterman 10 vellen van 25 bladen a 15 st. 't boek’ en *f* 7.10. - ‘voor 't teekenen, etzen en 't koopere plaatje van de Hr. Zigtermans boekje’, uiteraard in de geldkolom.

Hardenberg (Jac.), 1702-1722

Eerste likwidatie 1710, later elke vier jaar.

Heekeren (Jan van), 1709-1722

Alles wordt berekend in ‘zuyver gelt’, likwidatie elke één, twee of drie jaar. Van Heekeren levert heel veel gebonden boeken, vooral bijbels, die soms direct worden afgerekend. Op 2-1-1721 zendt Luchtmans ter betaling van 2 juchtleren banden folio *f* 12. - 4 Gargon Catechismus 4° à *f* 12.-.

Hoorn (Nic. ten), 1700-1728

Aanvankelijk af en toe, later steeds 2 kolommen. Bij likwidatie 1710 10%, 1711 15% en op het laatst 20% rabat. Met de vader Jan ten Hoorn had Luchtmans een rekening-courant

1700-1709. Bij de laatste likwidatie 16-3-1713 debet *f* 75.7. - en credit *f* 33. - noteerde Luchtmans: ‘aan rabat mij afgeperst van *f* 42.7. -’ *f* 10.7. -, ‘aen gelt ontfangen naa lang loopens’ *f* 32.-.

Huguetan (messieurs), 1697-1705

In de 2 kolommen (meestal werd blijkbaar in duiten gerekend, een enkel maal in geld) zijn vaak geen bedragen ingevuld. Dit geldt ook voor de opening van de debetzijde: ‘komt van 't jaer 1690, 91, 92, 93, 94, 95, 96’. Debet en credit openen beide met 1697. Debet eindigt met 19-2-1705, credit met 9-6-1705. Een laatste likwidatie vond blijkbaar niet plaats. Ofschoon slechts enkele malen prijzen zijn toegevoegd, is deze rekening-courant bijzonder belangrijk voor de uitgaven van de broers Huguetan, b.v. 1697 12 Malpichi Opera posthuma *f* 57.-.

Humbert (Pierre), 1708-1768

Gaat later over in Humbert en Zoon, in 1771 D.P. Humbert.

Jordan (Claude en Marc Antoine), 1708-1717

Zie hierachter.

Kuyper (Gerrit), 1703-1708

Van 1707-1708 weduwe G. Kuyper, die hertrouwt met P. de Coup, zie aldaar.

Lakeman (Balth.), 1722-1733

Le Cène (M.M.), 1718-1739

Bij de laatste likwidatie wordt o.a. het gekochte in zijn auctie 20-2-1742 verrekend.

L'Honoré (Fr.), 1704-1705, 1711-1715 en 1727-1747

Sedert 1738 Fr. l'Honoré en Zoon. Later steeds twee kolommen, geld en op rekening, de laatste met 25% rabat.

L'Honoré (Fr.) en Chatelain, 1715-1726

Lombrail (Thomas), 1700-1710

De debetzijde in geld begint met 1704, er is geen uiteindelijke optelling of likwidatie.

Lorme (J.L. de), 1704-1711

Zie hierachter.

Lucas (Et.), 1730

Alleen credit: 21-3-1730 ‘aan vragt voor 't goed van Mons. Rollin et fils de Paris *f* 5.15. -’. Voldaan 23-8-1730.

Marchand (Prosper), 1711

Alleen credit: 15-9-1711 6 Symbalum Mundi 12° *f*2.8. -. ‘Deeze verrekent aan de Messrs Vaillant et Prevost den 27-3-1722’.

Marret (David), 1717

Alleen credit: 5-4-1717 4 Bibliothèque Angloise 12° à 8 sous *f* 1.12. -. ‘NB Hierop betaelt vragt van 4 Hoffmanni Lexicon terug 8 st.’.

Mortier, Covens (en Zoon), 1784-1802

Zie Covens, voor de eerdere periode.

Mortier (David), 1710-1720

Hij had te Londen een rekening-courant over 1706, die in 1708 werd gelikwideerd. Likwidatie later om het jaar of 2 jaar. Hij levert 24-9-1720 2 Recueil Newton en Leibnitz voor *f* 4. -. Wegens onleesbaarheid van het derde boek is niet te zien, wanneer de rekening-courant precies een einde neemt.

Mortier (Pieter), 1700-1711, 1728-1753

Na de dood van Pieter Mortier in 1711 werd handel met David Mortier gedreven. De wed. Pieter Mortier komt slechts voor met een credit 22-12-1717 Flavius Josephus in fol. *f* 13. - geld. Wegens onleesbaarheid is niet te zien, wanneer de zoon Pieter Mortier een rekening-courant opent.

Onder de Linden (G.), 1710-1728

De weduwe hertrouwt 1728 Adriaan Wor, zie aldaar. Likwidaties elk jaar of 2 jaar.

Oosterwijk (Johannes), *1705-1706*, *1712-1737*

Zie ook bij zijn oom F. Halma, op wiens rekening-courant zijn naam enkele malen wordt genoemd. Likwidaties elke 2 jaar.

Oosterwijk en Gaete Comp., *1712*

Hendrik van Gaete alleen vindt men nog 1715 en 1717-1718.

Ottens (Josua en Reinier), 1727-1779

In latere jaren ook op namen van andere familieleden.

Pain (Daniel), 1698-1701

Likwidatie 18-6-1702.

Pauli (J), 1721-1737

Aanvankelijk op naam van zijn moeder wed. Wolters en Pauli, ook nog enige jaren na haar dood, zie aldaar.

Petzold (Sebastiaan), 1700-1701

Likwidatie 6-3-1703.

Petzold de Jonge (Christiaan), 1706-1707 en 1709-1715

In 1732 ook nog rekening-courant met Martinus Petzold.

Picart (B.), 1720-1722 en 1725

Hij levert actieprenten, waarvan enkele exemplaren aan David Mortier worden teruggezonden en Luchtmans adverteert voor hem in Leidse Courant 14-8-1721 en 9 en 21-1-1722. Op 6 maart worden de zes prenten voor de inschrijving door bemiddeling van de broers Wetstein teruggezonden.

Plaats (F. van der), 1700-1716

Bij de likwidatie 31-3-1713, waarbij Luchtmans zijn saldo van *f* 90. - in boeken betaald krijgt, wordt besloten een volgend maal in geld te betalen; bij de volgende likwidatie over de jaren 1713-1716 betaalt Van der Plaats toch weer het saldo van *f* 79.19. - in boeken.

Potgieter (Nic.), 1730-1732

Ofschoon geen voornaam is genoemd, moet deze boekverkoper, die sedert 1720 de zaak van zijn oom voortzette, bedoeld zijn.

Ratelband (J.), 1709-1752(?)

Na de dood van Johannes Ratelband hertrouwde de weduwe met de papierkoper Bern. van Gerrevink en haar zoon Jeronimus begon in 1740. Onder welke naam in het derde onleesbare boek, 1720-1727, de rekening-courant is opgenomen, kan ik niet zeggen, evenmin hoe lang deze nog na 1752 werd vervolgd.

Roger (Est.), 1699-1716

De creditzijde (bijna steeds zonder bedragen) begint 1699, de debetzijde 1703, geen likwidatie, wel bij debet lijst van teruggezondene van 9-7-1716. Met brieven van 28-6-1707 (‘Hier neevens sende aen UE voor nieuws 2 Voyages de Schouten a 42 st., 2 Chirurgien d'Hopital a 25 st., 2 Lettre de Cyprianus a 9 st.’) en 18-9-1717 (ter begeleiding van teruggezonden commissiegoed: ‘Mijn handeling zijnde weinig in latinse goed.’).

Rotterdam (J.), 1728(?)-1747

Ofschoon deze boekverkoper niet apart in de voorgaande delen wordt behandeld, alleen is vermeld onder het hoofd van een naamgenoot, noem ik hem hier van wege het belang van zijn uitgaven van Balth. Bekker.

Sceperus (Pieter), 1699-1707

Likwidaties 12-5-1701 en 22-9-1712.

Schagen (Marten), 1723-1738

Schelten (Erven Anth.), 1699-1701

Debetzijde opent: ‘Komt uyt mijn out boek van de jaren 1694-1698’ *f* 182.1.5 en *f* 24.8. -. Onder 18-10-1700 genoteerd: ‘Al dat daer bij was wederom gesonden, was niet bestelt’. Likwidatie 6-11-1702.

Schelten (Henr.), 1702-1714

Aanvankelijk ieder jaar likwidatie, later over langere perioden. Bij likw. 16-11-1709 ‘en voortaan geaccordeert bij slot onder de vijftig gl. aan boeken en booven die som aan geld te voldoen’.

Schouten (Sal.), 1711-1712 en 1719-1750

Zijn nakomelingen blijven voortgaan met rekeningen-courant.

Septeren (J. van), 1721-1729

Debet- en creditzijde beide uitsluitend in geld. Likwidaties 31-7-1725, 22-8-1727 en 24-8-1729. Op 12-2-1729 4 Historie der reformatie van Amsterdam fol. *f* 30. - voor boeken geruild, op 6-9-1729 1 Historie etc. terug door H. van Damme *f* 7.10. -. Levert laatste op creditzijde 18-11-1729, geleverd laatste op debetzijde 15-8-1730.

Someren (A. van), 1697-1701

Debetzijde sedert dec. 1699 à 4 duyten. Likwidatie op 11-2-1701 met de weduwe, die

hertrouwde met Hendrik. Wetstein. Op 19-3-1698 levert hij 2 Leigh Critica Sacra fol. *f* 15.-.

Steenhouwer en Uytwerf, 1715-1722

Rabat aanvankelijk 15%, later 1719 etc. 20%.

Strik (H.), 1710-1725

Likwidatie o.a. 8-8-1721 over debet *f* 529.13. -, credit (na aftrek van 15% rabat) *f* 365.1. -, geeft aan geld een briefje van *f* 164.14. - 'op vier maanden te betalen'. 1744 Leeuwarden.

Tronchin (J.P.), 1778-1780

Troyel (Isaac), 1708-1712

Alleen credit, slechts eenmaal een bedrag ingevuld.

Uytwerf (Herm.), 1722-1750

Van 1743-1759 ook een rekening-courant voor Meyndert Uytwerf.

Valat (Etienne), 1722

Alleen credit, levert 17-1-1722 2 Oeuvres de Capistron 2 vol. à 30 st.

Waesbergen (Johannes en Gillis Janssonius van), 1700-1751

Zowel debet- als credit zijde wordt voortgezet uit het 'oude boek'; wanneer precies deze naam vervangen wordt door Johannes en later Hendrik van Waesbergen (tenslotte Erven Hendrik van Waesbergen) is niet te zeggen. Over deze enorme rekening-courant werd aanvankelijk nooit gelikwideerd. Pas in 1725 geschiedde dit de eerste maal over mei-juli: 'Dit zedert den 5 mey afgerekent en geliquideert, sullende vervolgens jaarlijks afrekenen ende prijsen gestelt werden, soo als aen alle boekverkopers gestelt worden en malkanderen bij slot van rekening in gelt betaalen, ongeprejudiceert de oude rekening te Amst. 30 july 1725', waarna inderdaad jaarlijkse likwidaties volgen.

De eerste van 26-3-1726 over de rest van 1725, waarbij enkele kleine geldbedragen direct verrekend werden, had een credit van *f* 504.1.8, waarvan over *f* 316.12. - aan rabat 20% of *f* 66. - werd getrokken, tegen een debet van *f* 187.19. -. Op 4-4-1726 betaalde Luchtmans *f* 250. - aan geld.

Wetstein (H.), 1698-1702

Likwidatie 23-9-1702. Boven debet staat à 5 duyten.

Wetstein (Rudolph en Ger.), 1701-1726

De creditzijde opent 2-2-1701 met de aantekening ‘In comisie’, de debetzijde 10-11-1701 met de aantekening ‘in gelt’ op naam van Sr. Wetstein de Jonge, de eerste likwidatie vindt plaats 27-2-1702 en daarna wordt steeds hetzij in februari, hetzij in maart gelikwideerd. Bij de likwidatie van 21-2-1720, die te Leiden plaats vindt, accorderen ze in het vervolg boven *f* 30. - per slot van rekening in geld te zullen betalen. De broers Wetstein blijken dan veel meer aan boeken af te nemen dan te leveren. Zij moeten bij deze likwidatie aan geld *f* 240.9. - boven een som van *f* 851.2. - betalen en blijven per slot van rekening aan boeken *f* 528.7. - boven *f* 498.14. - schuldig. Op 17-3-1721 werd besloten voortaan de eerste *f* 200. - in boeken, de rest in geld met 20% rabat te betalen.

Wetsteins en Smith, 1727-1741

William Smith is vermoedelijk ook identiek met de Hr. Smith, die op 4-12-1725 met een debetpost genoteerd staat. Hij handelde daarna in compagnie met zijn schoonfamilie. Rudolph Westein had van 1733-1740 een eigen afzonderlijke rekening-courant, waarin met ‘suyver geit’ werd gerekend en die mede betrekking had op zijn drukkerij. Op 27 juni 1740 is sprake van de meester-knecht Lodewijk Kok. Op de rekening-courant van de compagnie vindt men voordien ook posten betreffende de drukkerij, o.a. 17-1-1727 uiteraard bij de kolom geld voor het drukloon van de Dictionnaire Bayle 4 bladen R en S *f* 76. -. Vorderingen op de debetzijde op Wetstein worden onder meer gelikwideerd tegen de druklonen van een volgende druk van Bayle op deze rekening van 1733-1740 en verder staan daar steeds 25 4° bijbels à *f* 85. - met een 26ste exemplaar als toegift genoteerd, die Luchtmans aan Wetstein leverde. Aan de creditzijde staan o.a. de 25ste tot 33ste inlaag door Wetstein voor Luchtmans, verm. in de Dictionnaire van Moreri 8 vol. 1740, een grote gezamenlijke onderneming van vele boekverkopers in verschillende plaatsen, vermeld. Rudolph Wetsteins zoon Jacob krijgt na de opheffing van de compagnie met zijn vader en zwager in 1741 een eigen rekening-courant, die na zijn verhuizing naar Leiden in 1758 werd voortgezet.

Wolters (Joannes), 1697-1720

Na de dood van Joannes Wolters werd de zaak gedreven door de weduwe Wolters en Mons. Pauli, haar zoon uit een eerder huwelijk. Deze zette tot hij op zijn eigen naam in 1721 begon de zaak ook zo voort na de dood van zijn moeder in 1718. De debetzijde opent begin 1697 met een bedrag van *f* 1040.13. - van de jaren 1690-1696, de creditzijde, die nooit werd opgeteld op 22-10-1697. Op 22-2-1705 wordt gelikwideerd over de jaren tot en met 1699, de debetzijde bedraagt dan totaal netto *f* 1430.7. - en geld *f* 132.11. - en de creditzijde wordt ondanks de likwidatie niet opgeteld. In latere jaren vinden vaker likwidaties plaats, elk jaar of 2 jaar. Bij de

likwidaties van 1711 en 1713 wordt resp. genoteerd: ‘20 jan. 1710 verscheidene nova teruggezonden volgens 't eind van 't kladboek van 't jaar 1710’ en ‘8 dec. 1712 hierbij 't nieuws uyt Duysland terug als in 't kladboek te zien is’.

Wor en Onder de Linden, 1729-1750

Adriaan Wor trouwde in 1728 de weduwe van G. Onder de Linden en zette sinds 1729 de zaak onder de bovengenoemde naam voort. Van 1750-1755 had hij een rekening-courant

op eigen naam. Zijn stiefzoon Dirk Onder de Linden kreeg in 1747 een eigen rekening-courant, die behoudens enkele onderbrekingen in het begin tot 1802 ook op naam van zijn nakomelingen doorging.

Papierhandel (1ste drie boekverkopersboeken)

In de boekverkopersboeken staan ook de rekeningen-courant met de verschillende papierverkopers. Niet verwonderlijk is te constateren, dat deze vrijwel allen Amsterdammers waren. Op 6-8-1708 en 23-10-1708 staat Mons. Keyser met een credit van totaal *f* 252.10. - voor geleverd papier vermeld. De toevoeging 'op de papiermolen' maakt wel zeker, dat de papiermaker Cornelis Keyser bedoeld moet zijn. Blijkens de beide boeken van H. Voorn was hij in ieder geval reeds in 1709 van de molen de Kok te Oostzaandam naar de molen van het Vliet te Zoeterwoude verhuisd. Gezien de bovengenoemde post lijkt mij waarschijnlijk, dat dit reeds in 1708 het geval was. Hij is de enige papiermaker, van wie de familie in de periode tot 1728 papier kocht. In 1714 werd hij om papier te mogen verkopen lid van het Leidse boekverkopersgilde.

Op 16 juli 1700 was een zekere Jan Pietersz Verduyn als papierverkoper lid geworden, die stellig identiek was met Jan Verduyn, die in 1714-1715 voor het eerst met papierleveranties in het boekverkopersboek van Luchtmans voorkomt. Zijn zoon Jan Verduyn Jr. werd althans tegelijk met de compagnon Klaas Veenendaal, notaris te Boskoop, in 1745 lid, Nic. Veenendaal Jr. in 1751 en Anna Veenendaal in 1770, welke laatste toetreding door de firma Luchtmans in orde werd gemaakt. Van 1721 tot 1770 zijn deze papierverkopers uit Boskoop de grote papierleveranciers in de boekverkopersboeken van Luchtmans: Jan Verduyn gaat in 1734 over in Verduyn en Veenendaal, in 1745 in K. Veenendaal, waaraan later 'en Zoon' en tenslotte 'weduwe' wordt toegevoegd. Zij waren de grote leveranciers van Zuid-Holland en daardoor vindt men op beide namen ook uitvoerige gegevens in het werk van Kossmann over Den Haag, waar vader en zoon Veenendaal ook lid van het gilde waren. Kossmann geeft ook bijzonderheden over het aandeel, dat zij in de eigenlijke boekhandel hadden. Zijn mededelingen vinden bevestiging in de boekverkopersboeken van de familie Luchtmans. Een onderzoek naar de activiteiten van deze papierverkopers in Boskoop zou ook voor de boekhandel van grote betekenis zijn. Sedert 1721 verdwijnen de grote Amsterdamse leveranciers van papier uit de boekverkopersboeken. Slechts met kleine leveranties - vaak van bijzondere papiersoorten - komen zij daar nog af en toe voor. Na het verdwijnen van de familie Veenendaal in 1770 keren de Amsterdammers weer terug: Sebille, Ketel en Wassenbergh (in 1754-1755 Sebille en Wend met een kleine leverantie), Stegman en Van Diepen en Wolbrink.

Ik laat hier een korte opsomming van de Amsterdamse papierverkopers van 1697-1728, zo mogelijk ook nog met latere toevoegingen volgen.

Corff en Gijsbertz, 1698-1703, Corff (Hendr.) 1710-1714, Corff (juffr. de weduwe) en Ligthart, 1718 (alleen debet!), Couterier (Reynier) 1701-1710 (12-1-1710 betaald met een assignatie op mons. de Lorme van *f* 34.12. -), Duisbergh (Jan van) 1700-1707, Gerrevink (van) 1721-1727 (levert papier en krijgt ook papier terug), Gijsbertz

(Paulus) 1705-1706, Hoven (Gilles van) 1708-1715, Kanjewile (Abr.) 1702-1705 (levert 'bort') en 1710-1712 (beide periodes vermoedelijk Leiden, waar hij in 1691 lid van het gilde werd; hij nam ook boeken van Luchtmans af), Ligthart (J.) 1723-1775 (met hiaten, levert vooral gevlekt en gemarmerd papier), Raket (Josias) 1700-1709, Ranson (Jacques) 1727-1731, Stegman (Pau-

lus) 1698-1708 (op 13 juli en 17 aug. 1705 geleverd papier voor *f* 266.3. - wordt door Luchtmans 21-11-1706 betaald met assignaties op Tonson *f* 120.2. -, op Dr. Voogt *f* 16.6. -, op Mrs. Wetstein *f* 104.9. - en op Waesbergeen Hiole *f* 25.5. -), Stegmans, later Stegman en Van Diepen, 1723, 1728 etc. tot 1778 (met grote tussenpozen), Vincent (IJsbr.) 1698-1708, 1711-1712, Vincent (wed. IJsbr.) en Zoon, 1721-1728, Vincent (L. en IJ.) 1729-1734.

Sedert 1728 wordt ook een enkel maal papier geleverd door Charles Campbell in Rotterdam, later ± 1745 als Campbell en Van Gijsen. In deze tijd leveren ook J. en C. Honig (Zaandijk).

Varia

In de boekverkopersboeken komen een enkel maal rekeningen-courant met drukkers voor. Ik noem hier Van der Mijn te Leiden (1711 etc.) en Muntendam te Utrecht (1709-1712) en als enige Amsterdammer Boeteman, die 9 mei 1699-18 aug. 1700 voor Luchtmans en Boutesteyn tezamen drukt en daarvoor geld, assignaties en papier ontvangt. Mogelijk hangt het hiermee samen, dat de weduwe Voskens te Amsterdam op 2 maart 1700 voor letters *f* 150. - betaald krijgt. Hetzelfde geldt voor een betaling van *f* 250. - van 18 aug. 1699 tot 27 maart 1701 aan Antoni Winter, kaartsnijder te Amsterdam. De weduwe Nicolaas Visscher vindt men van 1711-1721 met een credit voor het illumineren van kaarten à 5 of 9 st. per stuk.

Voor het verzorgen van transporten vindt men telkens de naam van de Rotterdamse koopman George Pennington, uiteraard vooral naar Engeland. Blijkens een rekening-courant van 1723 krijgt hij voor vervoer van een baal Rouen mede betaald in foliobijbels met platen. De Amsterdamse firma Benelle vindt men sedert 1727 vaak met een rekening-courant in het boekverkopersboek in verband met de door haar verzorgde transporten.

Buitenlandse boekverkopers

Blijkens de eerste twee bewaarde boekverkopersboeken hadden de boekverkopers Luchtmans in de periode tot 1720 directe contacten met enkele boekverkopers in Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië, Zuidelijke Nederlanden en Zwitserland. Hierbij moet ik wel een voorbehoud maken. De changeboeken waarnaar in deze periode op het boekverkopersboek af en toe wordt verwezen, zijn niet bewaard gebleven. Slechts drie delen over de jaren 1741-1787 zijn in het archief aanwezig. Hierin werden ruiltransacties genoteerd, waarvan slechts een enkel maal ook uit het boekverkopersboek iets blijkt. Ik geef hier een lijst van buitenlandse steden en namen van boekverkopers uit het eerste changeboek 1741-1755 (juni); daarnaast vindt men in dit boek 30 boekverkopers uit het eigen land.

Duitsland: Augsburg (Martin Veith), Dresden (G.C. Walther), Hamburg (C. Herold), Leipzig (J.F. Gleditsch; wed. Weidmann), Nürnberg (Endters consorten und Engelbrecht), Tübingen (C.H. Berger; J.G. Cotta).

Engeland: Edinburgh (Hamilton et Balfour), Glasgow (Robert Foulis), Londen (G. Darrez et Comp.; R. Maby; Jean Nourse; Paul Vaillant et J. Nourse, toevoeging van 1758).

Frankrijk: Parijs (Cavalier père; Debure et Tilliard; C.H. Jombert), Straatsburg (J.G. Bauer), Lyon (J.M. Bruyset, t.v. 1758).

Italië: Luca (Salvator Maria Venturini), Napels (Johannes de Simone), Turijn (Ant. Raby).

Zuidelijke Nederlanden: Antwerpen (Wed. C. Verdussen et Comp.; J. Bapt. Verdussen), Brussel (P. Foppens; Georgius Fricx).

Zwitserland: Basel (J.R. Imhoff; Emanuel Tourneisen), Genève (Albert Gosse et Comp.), Lausanne et Genève (Marc Michel Bousquet et socii. N.B. 15-6-1744 via M.M. Rey).

Dezelfde landen vindt men in de oudste boekverkopersboeken vertegenwoordigd. Uiteraard had de firma Luchtmans niet een eigen omvangrijke handel op het buitenland. Uit de boekverkopersboeken blijkt, dat er telkens min of meer incidentele contacten met de bovengenoemde landen bestonden. Alleen Duitsland maakt daarop een uitzondering. Ik zal de verschillende landen weer achtereenvolgens behandelen.

Duitsland: Zoals uit de balans van 1714 blijkt waren er toen winkels in de universiteitssteden Lingen en Duisburg. In Lingen verkochten de uit Leiden afkomstige professor Otto Verbrugge en in Duisburg de pedellen Ovenius. Het betrof blijkbaar verkoop in commissie tegen een vast percentage en de afrekeningen Lingen 1700-1708 (1714) en Duisburg 1721-1739 vindt men niet in de boekverkopersboeken, maar in de auctieboeken.

In 1747 is er blijkens de balans nog sprake van boeken, die te Frankfurt liggen, zij het voor een bescheiden bedrag, wat echter toch wijst op zaken daar. In Leipzig vindt men gedurende de hele 18de eeuw de nauwste contacten. Het is ook de enige plaats, die in de eerste boekverkopersboeken vermeld wordt. Men vindt daar Thomas Fritsch in 1700 met aan de debetzijde de volgende notitie: '26 mey 1700 aan mons. Boutesteyn betaelt 40£ francforts goet a 2 st. *f* 4. -. Noch aen Abraham van Someren betaelt 80£ dat Mons. Frits aen hem hadden voor mijn medegegeven a 2 st. *f* 8. -. N.B. Dit goet most mijn alle franco werde gelevert, alsoo mijn dat manqueerde uyt een cangie die mijn volgens sijn eyge hand in Holland franco most worde gelevert *f* 12. -. Dit is vereffent met een Pausanias 1706 door de broeder'. Deze ruiltransacties moeten ingeschreven zijn geweest op de verloren gegane changeboeken. Van 1706-1722 vindt men Thomas Fritsch met een rekening-courant op het boekverkopersboek. In 1724 opent de rekening-courant van J.G. Gleditsch, de halfbroer van Thomas Fritsch. Tot in de 19de eeuw vindt men vrijwel zonder hiaten leden van de families Fritsch en Gleditsch in de boekverkopersboeken.

De bovengenoemde broeder, die in 1706 een Pausanias leverde, was Caspar(us) of Gaspard Fritsch, die tot 1709 in nauwe samenwerking met zijn broer Thomas in Leipzig handelde. Dit blijkt o.a. uit het afwisselend gebruiken van beider namen. Van 1707-1709 had Casparus ook een eigen rekening-courant. Men kent zijn verdere geschiedenis als opvolger van Reinier Leers in Rotterdam, die ook zijn weerslag in de boekverkopersboeken van Luchtmans heeft: Leers' rekening-courant eindigt met 1713, Fritsch & Bohm opent 25-6-1709 en eindigt met 1715 (voortzetting Rotterdam Bohm et Levier 1715, Michel Bohm 1716-1718, Den Haag Charles Levier 1716-1721 en 1729-1734), Caspar Fritsch 1715-1719 in Den Haag (likwidatie 1720). Ook in de Rotterdamse en Haagse periode waren de relaties van Caspar Fritsch met zijn broer Thomas Fritsch in Leipzig nauw, wat in de rekeningen-courant met Luchtmans weerslag vindt.

Engeland: In de oudste boekverkopersboeken worden alleen boekverkopers in Londen vermeld. Bij de papierhandel onder Paulus Stegman bleek echter al van contacten van Luchtmans met Jacob Tonson, waarvan men hier geen spoor terugvindt.

Het is waarschijnlijk, dat dit een ruiltransactie betrof. Op de boekverkopersboeken vindt men de volgende Londense boekverkopers genoemd, behalve de laatste alle met kleine bedragen: David Mortier 1706 (zie hiervóór), Sam. Smith en Benj. Walfort 1706 (alleen credit: *f* 72. - voor

12 Newton's Critica en *f* 18. - voor 2 Hooke's Posthumous Works), Varenne 1707-1709 (aan debetzijde o.a. 27-12-1707 aankoop op veiling bibliotheek door Van der Linden *f* 19.4. -, waarbij aan pacht *f* -.12.- en 'op Amst. aen de Lorme aentijke' *f* -.1.- komt), Guillelmus Innys en Benj. Walfort, 1709-1710 (likwidatie 1716), Guilelmus Innys 1717-1719 (debet- en creditzijde lopen tamelijk gelijk op, maar wel wordt meer commissie-goed naar Engeland teruggezonden, o.a.: 'komt mij per slot van rekening *f* 61. - voor teruggezonden commissiegoed, 't geen in 't change boekje den 23 sept. 1719 is geliquideerd'), Timothy Childe 1718-1720 (leveranties van Luchtmans worden verzonden door Pennington en er wordt geaccordeerd op 6 maanden te betalen. Daar Childe slechts weinig terugzendt, geschiedt dit grotendeels door wisselbrieven, getrokken door Isaac Vaillant, £ à *f* 10.15. -. Over 1720 staat Childe debet in geld *f* 757.18. -, credit slechts *f* 37.10. -, wat niet meer verrekend wordt, zodat hij op de lijst van kwade schulden komt. Hij stierf blijkens procuratie van Luchtmans van 12-8-1721 voor notaris Wetstein te Amsterdam op Paul Vaillant te Londen om met de Erven af te rekenen. Er kwam echter niets binnen.)

Frankrijk: Te *Lyon* staat Anisson (ook als Posuel et Anisson of Anisson et Posuel) sedert 1699 in het boekverkopersboek. Vrijwel elk jaar vinden er tot 1713 toe op de rekening-courant transacties plaats, waarbij o.a. in 1707 en bij de likwidatie in 1717 naar changes wordt verwezen. In 1704 is er meermalen sprake van de Lorme, die boeken naar Lyon of vandaar transporteert. Te *Parijs* vindt men alleen Mons. Monicart 1720-1721, die 9 Les Versailles immortalisées I en II levert, totaal *f* 234. - frans geld. Aan de debetzijde is de vracht 'door de Mrs. Wetstein' van Parijs genoteerd voor *f* 5.15. - en de betaling per wisselbriefje aan hollands geld *f* 100. - (volgens de cours tegenwoordig aan frans geld *f* 293. -).

Italië: Te *Venetië* vindt men Franciscus Strijcker, consul van de Hollandse natie aldaar, 1700-1701 (likwidatie met Pieter Schacht of Schaft 20 april 1706), totaal *f* 332.5. -: 'Al dese boeke heb ik op ordere van de heer Strijcker gesonden wel ingebaleert tot Amsterdam op Francisco Grandi, Italiaens koopman bij de Beurs. Mijn is te kort gesonden in de eerste cangie...' (voor *f* 10. -). Op de debetzijde is op 7 sept. 1700 genoteerd: 'Hierbij dat nog tot een vorige changie hoort'.

Zuidelijke Nederlanden: Te *Antwerpen* vindt men op het boekverkopersboek de weduwe Foppens 1700 (die 22-11-1700 12 Telemacomania 12° 15 vellen voor *f* 7.4. - in commissie zendt en 13-11-1710 bij de likwidatie er 4 terugkrijgt met 2 Blancardi Lexicon medicum 8° voor *f* 5. - en 4 st. daarop toebetaalt), Jan Baptist Verdussen 1718-1729 (aan debetzijde 2 kolommen, betaald met boeken die van 20% rabat, betaald 'per assignatie door J. Verduyn ontfangen' *f* 76.10. - zuiver geld), wed. Henrico Verdussen 1725-1726. Te *Brussel* vindt men F. Foppens 1701 en 1718, Guilelmus Fricx 30-11-1706/27-5-1709 ('dit door den vader Sr. Eugenius Henricus Fricx voldaan in boeken den 15 april 1723'), E.H. Fricx 1718-1729, Simon t' Serstevens, sedert 1723 Simon en François t' Serstevens, Messieurs t' Serstevens, 1710-1731 (met brieven 1718-1730 van Simon, 1738 van François, 5 st., likwidatie 1741). Te *Leuven* worden genoemd Aegidus Denique 1707 en 1714-1715 en mons. t' Serstevens 1707-1709 (likwidatie 24-6-1710).

Zwitserland: Te *Genève* vindt men op het boekverkopersboek de heer Ritter, 1701-1704 (hij zendt voor *f* 855.5. - in 1701, Luchtmans van 29-7-1701/10-4-1704 zesmaal, bij de laatste zending is aangetekend: 'waermede dese cangie is voldaen'),

Perachon, Cramer, Ritters en andere compagnons, 1708 (aan beide zijden geleverd voor *f* 45.16. -, 31-7-1709 likwidatie met een brief).

Rekeningen-courant De Lorme, Jordan en Du Villard

Boekverkopersboek 1697-1708, fol. 249:

‘Mons. de Lorme credit

1707			
24 Nov.	1 Sections conique d'Hopital 4°		ƒ 8.-
7 Dec.	1 idem		ƒ 8.-
4	1 Bible in folio (dit terug gezonden 28 Mey)		
1710			
27 mei	1 Harduini Opera in folio		ƒ 15.-
	6 Basnage Histoire des Juifs 5 voll.		ƒ 42.-
		fr. geld	
	1 Amusement de la campagne 12° Paris	ƒ 4.10	
	2 Avantures de Sadeur 12°	ƒ 3.10	
	1 Baluzii Miscellanea 8° 5 voll.	ƒ 15.-	
	2 Caracteres d'Epictete 12°	ƒ 2.-	
	1 Frasse disquisitio 4°	ƒ 6.-	
	2 du Cerceau Carmina 12°	ƒ 4.-	
	1 Traité des tumeurs 12°	ƒ 1.10	
		ƒ 36.10	
	20 percent rabat voor de lage	ƒ 7.6	

1704		ƒ 29.4	ƒ 29.4
1 Sept.	2 Clerici Opera philosophica 12°		ƒ 8.-
			ƒ 110. 4

Mons. de Lorme debet tot Amsterdam

1704		
31 Oct.	24 Buxstorfi Epitome gram. 8°	ƒ 10.16.-
	4 van Til Comp. theol. 4°	ƒ 7.-.-
	2 Bachman Theol. nat. 12°	ƒ -.16.-
	2 Hottingerus Discursus 4°	ƒ 1.6.-
	2 Vitriarii Jus nat. et gent. 8°	ƒ 3.-.
	2 Bidlo Exsercit. Anat. 8°	ƒ 1.8.-
1705		
26 Juni	2 Essé d'anatomie 12°	ƒ -.14.-
	3 Voyages de Monconys 12°	ƒ 18.18.-
	2 Blankardii Lexicon medicum 8°	ƒ 4.10.-
1706		
25 Mey	25 Buxstorfi Epitome gram. a 9 stuy.	ƒ 11.5.-
	hier bij wederom het franse goet van de cangie om dat het beste wiert terug gehoude	
1707	59.13	

11 Janu.	2 Trigelandi Biblioteca 8°	*f* 1.-.
	3 Gronovii Filicitas Romansensis fol.	*f* 2.5.-
7 Oct.	24 Buxstorfi Epitome door Boutestyn	*f* 10.16.-

3 Nov.	6 van Til contra Joncoert		ƒ 3.12.-
1708			
19 Janu.	1 Hulsii Melchisedecus in 8° door Vivie		ƒ -.14.-
	1 van Til Malachias illustratus in 4°		ƒ 2.12.-
2 Aug.	2 Bidloo Exercitationes in 4°		ƒ 4.4.-
	2 Rudolphi Progymnasma 8°		ƒ -.10.-
	2 Snellen Defensio 8°		ƒ -.4.-
4	9 Rudolphi Progymnasma 8° door Vivie		ƒ 2.5.-
	4 Bidloo Exercitationes in 4°		ƒ 8.8.-
	4 Snellen Defensio 8°		ƒ -.8.-
1709		96.11	
2 Mey	2 Minutius Felix Gronovii 8°		ƒ 4.-.
	6 Gulielminus de Idearum vitiis 8°		ƒ -.16.-
17 Dec.	2 Spanhemii Laudatio 4°		ƒ -.16.-
	1 Triglandius de Josepho 4°		ƒ -.6.-
	2 Gronovius de Origine Romuli 8°		ƒ -.8.-
	1 Gronovius Resp. ad Fabr.		ƒ -.4.-
	1 Gronovius de Ratione stud.		ƒ -.4.-

	1 Saubertus de Sacrificiis 8°		ƒ 2.6.-
1710		107.9	
10 Janu.	6 Noodt Julius Paulus 4°		ƒ 3.-.
		110.9	
			ƒ 110.9.-

aldus geliquideert
1710 27 May'

Boekverkopersboek 1709-1719, fol. 79:

'1710 monsieur de Lorme credit:

21 Aug.	1 Clerici Opera Philosophica 4°	ƒ 4.-
12 Sept.	1 Elemens de mathematique par Lamy 12°	ƒ 2.8.-
	1 Elemens de mechanique 12°	ƒ 2.8.-
28 Oct.	1 Traité des tumeurs 12°	ƒ 1.-
	1 Traité de l'antimoine 12°	ƒ 1.10.-
1711		
1 Aug.	1 Voyage Chardin 12°	ƒ 1.10.-
	2 Clerici Vita et opera 12°	ƒ 1.10.-
15 Sept.	4 Clerici idem	ƒ 1.10.-
3 Oct.	4 Clerici Opera philosophica 4 voll.	ƒ 1.10.-
9 Oct.	4 Clerici Vita et opera 12°	ƒ 1.10.-

'Monsieur de Lorme debet:

1710		
23 Oct.	6 Markius contra Episcopium 4°	ƒ 1.10.-
	1 Loeffii Zedebia 8°	ƒ -.8.-
	hierbij 't goed van de change	

17 Juny	2 Vitriarius de Jure N. & Gent. 8°	*f* 3.-

24	6 Vitriarius idem	*f* 9.-
8 Dec.	2 Gronovii Decreta 8°	*f* 1.-
	2 La Mortii Chymiae facies 8°	*f* 1.16.-
	2 Bidloo Jesus Leeraar 4°	*f* -.6.-
	f 17.-’	

Voorin dit boekverkopersboek ligt een vel met opgaven van de niet verrekende bedragen met opschrift: 't extract van het boekverkoopersboek van de jaren 1709 tot 1719 incl. nagezien 17 oct. 1747’. Dit moet geschied zijn met het oog op de toen opgemaakte balans. Mons. de Lorme *f* 17. - debet (een credit wordt niet vermeld). J. Troyel komt hier voor met *f* 2. - credit, Tim. Childe te Londen met *f* 757.18. - debet en *f* 37.10. - credit. Waarom hier niets op het credit van de Lorme wordt vermeld en waarom de bedragen van het door hem geleverde in 1711 niet meer zijn ingevuld, kan ik niet verklaren.

Boekverkopersboek 1697-1708, fol. 196:

‘Mons. Claude Jordaan credit:

1708 4 Sept.	6 Nouvelles de Cervantes 2 voll. cum fig.	*f* 8.2.-
1709 26 Maart	4 Choix des bons mots 8°	*f* 1.16.-
		f 9.18.-
	geeffent den 31 Mey 1709	

Mons. Claude Jordaan debet:

1708 5 Sept.	6 Buxtorfii Epitome in 8°	*f* 3.-
(1709 31 Mei)	voor effening	
	3 Testamentum Graecum in 12°	*f* 3.12.-
	1 Essais de anatomie 12°	*f* -.5.-
	2 Anatomie des plantes 12°	*f* 1.4.-
	van 't commissiegoed wederom 4 Choix des bons mots 8°	*f* 1.16.-

		geeffent den 31 Mey 1709 ƒ 9.17.-
1717 24 Nov.	Mons. Claude Jordan debet	
	4 Histoire de Virginie 12° door mons. Langerack gerestit. volgens quit'.	

Boekverkopersboek 1697-1708, fol. 196:

'Monsieur Marc Antoine Jordaan cred.:

1710 8 Nov.	12 Memoires de Mad. D***	ƒ 4.4.-
1711 3 Maart	12 Curieux impertinant	ƒ 1.16.-
1711 29 Juli	12 Joseph Tragedie	ƒ 1.16.-
1711 19 Sept.	2 Traité contre l'impureté 8°	ƒ 1.10.-
		geliquideert den 24 Nov. 1717 ƒ 9.6.-

Monsieur Antoine Jordan debet:

24 Nov.

door Mons. Langerack teruggezonden

	9 Memoires de Mad. D***	ƒ 3.3.-

9 Curieux impertinent	ƒ 1.7.-
9 Joseph tragedie 12°	ƒ 1.7.-
2 Osterval contre impureté 8° tot liquidatie	ƒ 1.10.-
3 Oudini Dissertationes 8°	ƒ 1.19.-
	ƒ 9.6.-

geliquideert den 24 Nov. 1717'.

Boekverkopersboek 1709-1719, fol. 334:

'Mess.rs du Villard et Changion credent:

1719 2 Mey	1 Description de la France 6 voll.	ƒ 6.-
	2 Lettres de Filtz Moritz 12°	ƒ 1.4.-
	2 Polysynodie 12°	ƒ 1.-
	1 Bibliotheque des dames compl. 2 voll.	ƒ 1.16.-
	1 Bibliotheque tome II apart	ƒ -.16.-
	1 Histoire de Perou 2 voll.	ƒ 2.-
	1 Histoire de Ceylon 12° fig.	ƒ 1.4.-
	2 Principes de philosophie 12°	ƒ 1.10.-
	2 Daphnis et Chloe 12° fig.	ƒ 1.6.-
	1 Memoires sur le commerce 12°	ƒ -.18.-
1720 18 Juli	3 Bibliotheque des dames a 1.17.-	ƒ 5.11.-
1720 11 Sept.	6 Recueil de Leibnitz 2 voll.	ƒ 12.-

7	3 Recueil idem		ƒ 6.-
1721 14 Jan.	4 Femmes des XII Cesars 12°	41.5.-	ƒ 4.-
	2 Theatre de Boursault 12°		ƒ 4.-
	2 Histoire de Guillaume III 12°		ƒ 4.-
	1 Examen de l'esprit 12°		ƒ -.18.-
	2 Etat de la Suede 8°		ƒ 1.16.-
			ƒ 55.19.-
	geliquideert den 7 Aug. 1721’		

‘Mons. du Villard et Changion debent:

1719 2 Nov.	1 Gargon gekruyste Christus 4° door Janssoons van der Aa	ƒ 3.3.-
	1 Ruimig H. Zinbeelde 4°	ƒ 3.-
1720 5 Oct.	2 Herodotus Gronovii folio	ƒ 24.-
		ƒ 30.3.-

den 2 Aug. 1721 teruggezonden

1 Description de la France 12°	ƒ 6.-
1 Lettres de Filtz Moritz 12°	ƒ -.12
2 Polysinodie 12°	ƒ 1.-
1 Bibliotheque des Dames tom. I	ƒ -.18
2 Principes de philosophie 12°	ƒ 1.10
1 Memoires sur la commerce 8°	ƒ -.18

over te teekenen op nieuw credit ƒ10.18.-

4 Femmes des XII Caesars 12° ƒ4.-

2 Theatre de Boursault 12° ƒ4.-

2 Histoire de Guillaume III 12° ƒ4.-

1 Examen d'Esprit 12° ƒ-.18.-

2 Etat de la Suede 8° ƒ1.16.-

ƒ55.15.-

geliquideert den 7 Aug. 1721'.

Boekverkopersboek 1720-1728, fol. 117:

'Mess.rs du Villard et Changion credent:

1721 7 Aug.	bij afrekening in commissie overgetekent (zie hierboven)	ƒ14.14.-
13 dito	4 Bibliotheques des dames 2 vol.	ƒ7.4.-
1722 7 Jan.	1 Contes à rire avec fig.	ƒ3.-
	1 Contes à rire sans fig.	ƒ1.10.-
	1 Femmes des XII Caesars 12° 2 vol.	ƒ1.7.-
1722 7 Mei	3 Bibliotheques des dames 2 vol. 12°	ƒ5.11.-
1722 23 Dec.	2 Memoires de Anne d'Autriche à 5.10	ƒ11.-
1723 22 Sept.	2 Oeuvres de Segrais 2 voll.	ƒ2.16.-
1724 22 Juli	4 Babillard 12°	ƒ4.-
22 Dec.	2 Bibliotheque des dames tom. 3	ƒ1.16.-

	6 Bibliotheque dito	ƒ 5.8.-
		ƒ 58.3.-

geliquideert den 30 Juli 1725'.

'Mess.rs du Villard et Changion debent:

1721 18 Aug.	2 Wesselii dissertationes 4° zelfs geord. door Boom teruggezonden		ƒ 5.4.-
	3 Femmes de douze Cesars 12°	ƒ 3.-	
	1 Theatre de Boursalt 12°	ƒ 2.-	
	1 Histoire de Guilliaum 12°	ƒ 2.-	
	1 Examen d'esprit 12°	ƒ -.18.-	
			ƒ 7.18.-
1722 6 Febr.	2 Herodotus Gronovii in folio door Haak		ƒ 24.-
1722 30 Juni	2 Pomp. Mela Gronovii 12° door deselve		ƒ 10.-
		ƒ 47.2.-	

teruggezonden den 24 July 1725 door Wetst.

1 Femmes des douze Cesars 12°		ƒ 1.7.-
1 Memoires d'Anne d'Autriche 12°		ƒ 5.10.-
1 Oeuvres de Segrais 2 voll.		ƒ 1.8.-
		ƒ 55.7.-

per slot gezonden den 7 Aug. door Wetst. ƒ 2.16.-
1 Blancardi Lexicon

———
ƒ 58.3.-

geliquideert den 30 Juli 1725'.

Taxaties van boeken verschenen begin 1710

Boekverkopersboek 1709-1719, achterin:

Hier heeft Samuel Luchtmans ingeschreven de prijzen der nieuw uitgekomen boeken in het Latijn en in het Frans, die getaxeerd moesten worden in gevolge de overeenkomst tussen een aantal boekverkopers te Amsterdam, Leiden, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht van 8 maart 1710 (afgedrukt in deel II, 268-269). Uit de hier volgende opgaaf blijkt, dat men alleen boeken, die na 1 januari 1710 waren verschenen, taxeerde en dat men in ieder geval op 5 februari in verband hiermee bijeen was. Tot hoe lang men deze taxatie voortzette, blijkt niet. Uit het volgende lijkt mij aannemelijk, dat het na 8 maart 1710 niet meer is geschied en dat de overeenkomst tussen de 54 boekverkopers dus inderdaad, zoals steeds werd aangenomen, een dode letter is gebleven. Merkwaardig is hier de productie van de 54 boekverkopers in de eerste maanden van 1710 te zien, waarbij alleen Amsterdamse uitgaven met uitzondering van één Rotterdamse (Fritsch en Bohm) worden genoemd.

'Taxatien der prijsen begonnen met 't jaar 1710:

Roger	Avantures granadiennes 16° 11 bl. 1 kop. 1 roo t.	ƒ -.9.-
Wetstein	L'Art de bien parler françois par la Touche groot 12°, 38 bl. 6½ duyt 2 roo t. a 6 duyten 2 vig. a 3 duyten	ƒ 1.13.-
Schelte	Bibliotheque choisie torn 19, 19 bl. 1 roo tijt.	ƒ -.11.-
Bernard	Buttini Histoire de la vie de J.C. 4° 51	
tot	bl. 1 r.t.	ƒ 1.-
Genève	Buttini Histoire dito in 12° 50 bl. 2 r. tijt.	ƒ 1.-

Roger	Bellegarde Art de connoitre les hommes 12° schilt 8 blad. 1 kop 1 r.t.	ƒ -.5.-
Waasberge	Beuchem Apparatus ad hist. litterar. 12° brevier 19½ blad.	ƒ -.16.8
Schelte	Burmanniana 1 bl.	ƒ -.-.12
- - dito	Bibliotheque choisie tom. 20 12° 10 bl. 1 r.t.	ƒ -.6.-
Lombrail	Chaceverel Sermons 8° 4 bl.	ƒ -.2.-
Compagnie	Dictionnaire Fr. et Flam. par Danet 4° 138 bl. 1 r.t. 2 vign.	ƒ 7.3.-
Mortier	Dictionnaire duyts et ital. en ital. en duyts 4° vereert aan de Comp. omdat voor 1 Jann. 1710 uyt is geweest, niet getaxeert.	
De Coup	L'Esprit de Guy Patin 12° groot 12 bl. 1 kop. t. 1 r.t.	ƒ -.10.-
L'Honore	L'Esprit des cours de l'Europe 10 bl. zijnde is gereesolveert den 5 Febr. 1710 6 st. te moeten stellen.	
Waasberge	Freind Praelectiones chymicae 8° 7. bl. 1 r.t.	ƒ -.4½.
De Coup	Horace de Tartaron 12° groot 36 bl. 2 k. 2 r.t. 2. vig.	ƒ 1.14.-
Pauli	Histoire de Portecarero 12° 15½ bl. 1 r.t. 1 fig.	ƒ -.9.-
Waasberge	Journal des scavans kl. 12° is den 5 Febr. 1710 gereesolveert a 4½ duyt het blad te geeven	

Marret	L'Amy Elemens mathematiques groot 12° 22 bl. garmt. 2 fig. 1 k. 1 r.t. 1 vig.	ƒ 1.2.-
	Lucas Morale de l'Evangile 8° 22 bl. 1 k. 1 r.t.	ƒ -.12.-
Chatelain	Memoires et negotiations secretes de Munster batard 8° med. letter a 5 duyten is 3.3 de 100 bl. 1 r.t. per consideratie	ƒ 3.5.-
	Memoires idem in folio 101 bl. 1 r.t.	ƒ 3.15.-
	Memoires touchant Mr. de Thou 8° 7 bl. 1 fig.	ƒ -.4.-
Brunel	Negoce d'Amsterdam 4° 50 bl. 1 r.t.	ƒ 1.10.-
Bernard	Pictet Prieres pour les jours de la semaine 12° 10 bladen.	ƒ -.4.-
Mortier	Republique des lettres 12° is den 5 Febr. 1710 gereesolv. 5 bl. op 2½ st. gelt en 3 st. op reekening te moete geeven.	
- - - dito	Republique des lettres December 1709 en Jann. 1710	ƒ -.6.-
- - - dito	Republique des lettres dito Febr.	ƒ -.3.-
Chatelain	Science de la cour 12° 6½ duyt 't blad 43 bladen 9 vell. fig. 2 r. 2 k.t.	ƒ 3.13.-
	9 velle fig. a 4 st. ƒ 1.16.-	
	2 roode tijtels a 6 duyt ƒ -.1.8	
	2 fig. dezelve ƒ -.1.-	
	43 bladen ƒ 1.15.-	
Brunel	Sermons de Martin 8° 78½ blad	ƒ 1.18.-
Roger	Teissier Abrege de la vie des divers princes groot 12° 9½ bl. 6 fig. 1 roo tijt.	ƒ -.13.-

Fritsch en Bohm	Testamentum graecum Millisii in folio	
	't griex tot 1½ st. 't blad 158 bl. gr. et lat., de prologomena a 1 st. 50 blad, de vignette a 2 stuyvers 7 vig. 1 r. tijtel.	*f* 15.-
Roger	Tyrannie des fees 12° 8½ bl. 6 kl. fig. 1 k. 1 r.t.	*f* -.7.-
	Testament de Mons 8° 43½ bl. 1 fig. 2 r. tijt. item 5½ vel a 1 st.	*f* 2.15.-
Humbert	Voyage de Port Royal groot 12° 10 bl. 1 k. 1 r.t.	*f* -.9.-
	Voyage de Mogol per Bernier groot 12° om 't slegt pap. 3 bl. voor 2 st. 2 sl. kop. tyt. a 3 duyten 2 roo tijt. a 6 duyten 2¼ vel fig. a 6½ st. 29 bl.	*f* 1.8.-

Wegens het belang van deze unieke opsomming geef ik hier korte bijzonderheden over de verschillende uitgaven, waarvan meer dan de helft reeds in mijn vorige delen genoemd zijn. Les Aventures Grenadines, van Mademoiselle la Roche Guilhem, was een oorspronkelijke uitgaaf (Gay noemt de uitgaaf van Roger; Chatelain had er echter vermoedelijk ook geld in gestoken). (N.J.) de la Touche, L'art de bien parler François qui comprend tout ce qui regarde la grammaire et les façons de parler douteuses (Riemens 236), stelde deze grammatica samen in verband met zijn lessen aan de jonge Duke of Gloucester in 1694, maar liet die in 1696 in 2 delen in Amsterdam - ik neem aan bij de vader Wetstein - verschijnen. Dit werd nu door de zonen herdrukt. De 5de uitgaaf van 1737 werd door Neaulme in 1743 voor *f* 2.10. - verkocht (KS 458).

Op deel 19 en 20 van de Bibliothèque Choisie van Schelte hoef ik hier niet in te gaan. Het werk van Pierre Butini, Histoire de la vie de Jésus-Christ, Genève 1710, vindt men net als de andere uitgaaf van J.F. Bernard van Benedict Pictet, Prières sur chaque jour de la semaine & sur divers sujets bij J. Senebier (Histoire littéraire de Genève, 1786, III 32 en II 249). Bernard

was wel al in 1709 lid van de Waalse Gem. hier geworden en woonde dus te Amsterdam, maar werd pas in 1711 gildelid. Hij was dus vermoedelijk nog facteur de la société des libraires de Genève en hoorde niet tot de 54 ondertekenaren van de overeenkomst van 1710, maar werd te Amsterdam blijkbaar geaccepteerd, zodat zijn boeken werden getaxeerd. Het waren beide originele uitgaven, die vermoedelijk in Genève waren gedrukt.

J.B. Morvan de Bellegarde, L'Art de connoître les hommes, 3e édition, Amsterdam 1710, moet een nadruk van Roger zijn geweest. Bij welke Franse uitgever en wanneer het origineel verscheen bleek mij niet. Met adres H. Schelte Amsterdam en jaar 1712 verscheen de 5e édition.

Het laatste deel van Cornelii à Beughem Apparatus ad historiam literariam novissimam verscheen met adres: Amstelaedami, apud Janssonio-Waesbergios 1710. Zij voltooiden hiermee de reeks, die in 1680 door hun vader was begonnen.

Burmanniana seu calumniarum P. Burmanni specimen. Amst. 1710, wordt door A.F. Aude (Bibliographie critique et raisonné des ana, 1910, p. 23) met vraagteken toegeschreven aan Le Clerc. De vermelding van de Sermons van H. Sacheverell, 8° 4 bl., van Lombrail, die op 2 st. werden gesteld, is voor mij niet duidelijk. Ik behandelde dit geval uitvoerig (deel II 223) en noemde de beide 12° uitgaven van de beruchte preek, van R. Roberts Londres 1710 en van T. Lombrail Amsterdam 1711. Het waarschijnlijkst lijkt mij uit de taxatie van 1710, dat het jaartal 1711 van de Amsterdamse uitgaaf onjuist is.

De Dictionnaire Fr. et Flam. par Danet van de Compagnie, die op *f* 7.3. - werd getaxeerd als een uitgaaf van de Compagnie, is stellig identiek met de Dictionnaire de l'abbé Danet, François & Latin, & Latin & François, 2 vol. 4°, die ik o.a. in de Catalogue des livres nouveaux van de Memoires de la vie de Jacques-Auguste de Thou, een uitgaaf van F. l'Honoré van 1713, te koop aangeboden vond. Hetzij de copiist van Luchtmans, hetzij de taxateur hebben zich hier dus vergist. Van de Dictionnaire van Danet verschenen vele uitgaven. In 1710 waren er in Frankrijk twee boekverkopers, die een locaal privilege hadden, Deville in Lyon en De Mercier in Parijs. Bijzonderheden gaf ik in deel I naar aanleiding van een bestelling van de Lorme bij Deville. De Amsterdamse uitgaaf van 1710-1711 is geen zuivere nadruk, maar een nieuwe bewerking. Een avertissement deelt mee, dat toevoegingen zijn voorzien van een * en vierkante haakjes en dat deze van de hand van een bekende geleerde zijn, gemaakt uit zijn exemplaar van Tachard en gemerkt met L.C. Stellig zal dat Jean le Clerc zijn geweest! Op de U.B.A. is alleen het tweede deel van 1711 aanwezig: Magnum dictionarium Latino-Gallicum... M. Petrus Danetius... Editio nova, auctior & emendatior. Amstelodami, sumptibus societatis. 1711. Het vignet op de rood-zwarte titelpagina, een gravure van J. Mulder naar tekening van J. Goeree met de spreuk ‘Labor omnibus unus’, leert ons, wie toen de compagnons waren. Hun vignetten zijn aangebracht, links Wetstein, L'Honoré en Wolters (die de overeenkomst van 1710 niet had getekend, wel zijn stiefzoon Pauli) en rechts Boom, Schelte en Janssonius van Waesberge. De vignetten van Wetstein en Waesberge, die de rij openen en sluiten, zijn beneden nog eens groter herhaald, wat blijkbaar wilde zeggen dat zij de directie van de compagnie hadden. Hoe lang deze compagnie bleef bestaan en of er nog meer uitgaven kwamen, blijkt niet. Uit het feit, dat Pierre Mortier zijn Ital.-Nederl. Woordenboek aan deze compagnie vereerde, maak ik op dat deze zich

speciaal op woordenboeken toelegde. Dit woordenboek werd weliswaar niet getaxeerd, omdat het vóór 1 januari 1710 was verschenen, maar toch laat ik de beschrijving volgen. Il grande dittionario Italiano et Hollandese... da Mose Giron. I Parte. Amsterdam, appresso Pietro Mortier 1710. Met privilegie van de Ed. Gr. Mog. Heeren Staaten van

Holland en Westvriesland. (1080 p.). Het Groot Italiaansch en Nederduitsch Woordenboek ... door Moses Giron. II Deel. T'Amsterdam bij Pieter Mortier, boekverkooper op den Vijgendam, bij den zelven werd verkogt alderhande muziek, goet koop. 1710. (860 p. met achterin: Nieuwe Italiaense spraakkonst). De titelpagina's van de beide delen, die uiteraard de titel telkens in de twee talen geven, zijn rood-zwart. Van deel I heeft de U.B.A. ook nog een exemplaar met zwarte titelpagina en zonder vermelding van privilege. Moses Giron droeg deel I op aan Arnoldus van der Waeyen, deel II aan Jan André Jager. Moses Giron was boekhouder te Amsterdam en geboren in Padua 1667/68, zoals blijkt uit zijn ondertrouw op 7 mei 1694, en in 1739 bij de ondertrouw van zijn dochter Esther vermoedelijk reeds gestorven. Het gezin behoorde tot de Portugees-Joodse Gemeente. Zeker is, dat dit een oorspronkelijk woordenboek was.

L'Esprit de Guy Patin, tiré de ses conversations, de son cabinet, de ses lettres, & de ses autres ouvrages. Avec son portrait historique. A Amsterdam, Chez Pierre de Coup marchand libraire à Côté de la Maison de Ville. 1710. De Coup drukte dit werk na van een royalere uitgaaf met dezelfde titel, die het volgende adres draagt: A Amsterdam, Chez Henry Schelten, prés la Bourse 1709. Ik neem aan, dat dit een gefingeerd adres was, niet alleen van wege de druk, die Frans zou kunnen zijn, en vanwege de n achter de naam Schelte, maar ook omdat De Coup niet een uitgaaf van een van de medeondertekenaren van de overeenkomst kon nadrukken. Daar ik geen exemplaar van de originele uitgaaf bij G. Cavelier te Parijs in 1709 onder ogen had, kan ik niet zeggen, hoe de uitgaaf met het adres van Schelte met dezelfde paginering zich tot deze verhield.

L'Esprit des cours de l'Europe, geschreven door Gueudeville, dat van juni 1699 tot april 1710 eerst in Den Haag later te Amsterdam verscheen, wordt uitvoerig besproken door Hatin (p. 190, zie ook Sauvy 957). Het werk van J. Freind was in 1709 in Londen verschenen en dit dus blijkbaar een gewone nadruk met dezelfde titel: Praelectiones chymicae, in quibus omnes fere operationes chymicae ad vera principia et ipsius naturae leges rediguntur, Oxonii habitae. A Johanne Freind, M.D. Amstelodami, apud Janssonio-Waesbergios 1710. Achterin hadden zij drie pagina's gebruikt voor hun ‘Catalogus aliquot librorum medicorum, praeter innumeros alios in omne facultate ac lingua Amstelodami venalium in officina Waesbergiana’, waarbij enkele oude drukken. Les Oeuvres d'Horace, traduites en françois par le P. Tarteron, 4e édition, revue et corrigée, avec des remarques critiques sur la traduction, par Pierre Coste, dat P. de Coup in het licht gaf, was een bewerking van het origineel, zoals de titel aangeeft.

Histoire politique et amoureuse du cardinal Louis Portocarero archevêque de Tolède wordt door Gay (II 574) in drie uitgaven vermeld, 1704 chez Jeune le Sincère à la Sphère, 1710 en 1734, welke laatste uitgaaf de compleetste is. Het laatste had het adres van Jean Pauli. Of dit ook reeds het geval was met de uitgaaf van 1710, betwijfel ik, daar ik pas sedert 1715 uitgaven met zijn adres aantrof.

De nadruk van de Parijse Journal des sçavans behandelde ik bij de broers Janssonius van Waesberge, die deze alleen uitgaven van deel XXXIII af. Elemens des mathematiques ou traité de la grandeur en general, qui comprend l'artihmetique, l'algebre, l'analyse, et les principes de toutes les sciences qui ont la grandeur pour objet. Par le R.P. Bernard Lamy, prêtre de l'Oratoire. Quatrième edition revuë & augmentée, dat Paul Marret met titelplaat van W. Jonckman uitgaf, was een nadruk

van een gezochte Parijse copie, waarvan D. Du Puis de derde druk van 1704 op zijn naam heeft staan. De Lorme bestelde deze en noemde ze ten onrechte Elemens mecaniques (mathematiques is in de copie van de brief doorgehaald).

In 1715 verscheen in Parijs bij P. de Bats uiteraard weer een vierde druk.

Het volgende werk was een uitgaaf van Pierre Brunel van 1710, La Morale de l'Evangile, traduite de l'anglais, van Richard Lucas, een vertaling van een gezochte Engelse copie, Practical Christianity, die in 1686 voor de eerste maal was verschenen bij Pierre Savouret, in 1698 opnieuw bij Pierre Brunel; dit was dus een herdruk (Sauvy 993). De B.U. vermeldt onder Lucas, dat er in 1710 ook in Gex (Zw.) een druk kwam. Memoires et negociations secretes de la cour de France touchant la paix de Munster. A Amsterdam, chez les freres Chatelain 1710, verscheen tegelijk in folio en in 4 delen in 8°, waarvoor vrijwel uitsluitend hetzelfde zetsel gebruikt kon worden. Beide hebben achterin een catalogus, die ik in deel III 70 uitvoerig besprak. Daar wordt ook het andere boek van de broers Chatelain, dat getaxeerd werd, besproken: La Science des personnes de la cour, de l'épée et de la robe, par demandes et par réponses... par le sieur de Chevigny, waarvan het origineel in 1706 bij J. de Nully in Parijs was verschenen. Barbier geeft in zijn supplement hierover bijzonderheden. Uit deze catalogus blijkt ook, dat de volgende uitgaaf, waarbij geen naam van een boekverkoper is vermeld, niet van de broers Chatelain kan zijn. Barbier (III 261) noemt als auteur van dit anonyme werk: de la Roque. De titel luidt: Memoires touchant Mr. de Thou, ou l'on voit ce qui s'est passé de plus particulier durant son ambassade d'Hollande. Par Mr. D.L.R. A Cologne, Chez Pierre Marteau 1710. De titelplaat is gesigneerd G. Schouten del. et f., een graveur die niet vaak voor de Amsterdamse boekverkopers werkte. Gijsbert Schouten, plaatsnijder, 23 jaar en geboortig van Utrecht, ging op 4 maart 1707 in ondertrouw te Amsterdam met Pieternella Vonk van Linde en bleef daar wonen. Zij stierf in 1736, hij werd 16-9-1737 in de Nieuwe Kerk begraven. Volgens de opgaaf van Waller werkte hij tot 1715 voornamelijk voor Utrecht. Het is dus mogelijk, dat dit een Utrechtse druk is. In Amsterdam vinden we hem in 1707 werkzaam voor Lombrail, in dezelfde tijd voor een uitgaaf van Brunel, Le Vassor, L'Histoire de Louis XIII, die in 1710 werd voltooid. Welke boekverkoper achter deze Pierre Marteau schuilde, is dus niet met zekerheid te zeggen. Brunel, van wie ook de volgende uitgaaf is, ligt misschien het meeste voor de hand. Hij had in 1694 Le Négoce d'Amsterdam ou Traité de sa banque, de ses changes, des compagnies orientales et occidentales... par le sieur Le Moine de Lespine uitgegeven en kwam nu met een tweede druk, ‘augmenté d'un Traité des arbitrages et des changes’.

De drie volgende uitgaven op de taxatielijst zijn reeds behandeld, de maandelijkse Nouvelles de la Republique des lettres bij Pierre Mortier (Sauvy 20). Waarom hiervoor als enige twee prijzen (2½ st. geld en 3 st. op rekening) worden vermeld, kan ik niet verklaren. Daar aan het einde de 3 of 6 st. op rekening worden vermeld, neem ik aan, dat alle andere taxatieprijzen hier op rekening zijn.

David Martin, L'Excellence de la foi et de ses effets, expliquée en vingt sermons sur le chapitre XI de l'Epitre aux Hébreux, Pierre Brunel 1710, 2 vol. in 8°, was een originele uitgaaf. Of dit ook het geval was met de volgende uitgaaf van Roger, kan ik niet met zekerheid zeggen, vermoedelijk echter wel. Abregé de la vie de divers princes... par Antoine Teissier, réfugié in Pruissen, behandelde ik reeds in deel III (p. 70) bij de uitgaven van Chatelain. Het verscheen zonder adres en blijkens catalogus hadden de broers Chatelain er geld in gestoken. De titelplaat was van Lamsvelt.

De vermoedelijk belangrijkste uitgaaf van de lijst, in ieder geval de hoogst geprijsde, was een Rotterdamse: Novum Testamentum Graecum cum lectionibus

varientibus... studio et labore Joannis Millii S.T.P.... collectionem Millianam recensuit... Ludophus Kusterus. Roterodami, apud Casparum Fritsch et Michaelem Böhm, 1710. De Praefatio van Ludolph

Kuster was gedateerd 8-12-1709. Ik deelde deel III 129 mee, dat er ook exemplaren zijn met adres 'Amstelodami et Lipsiae sumptibus Thomae Fritsch'. Deze vermeerderde nadruk van de Oxfordse uitgaaf van 1707 was in feite een onderneming van de Leipziger boekhandel. Ludolph Kuster had in 1708 te Amsterdam een contract gesloten met J.F. Gleditsch, dat hij voor *f* 1200. - het Griekse Nieuwe Testament van Mill zou bewerken. Daarbij was bepaald, dat drie achtereenvolgende proeven door een ander gecorrigeerd zouden worden en dat hij voor het lezen van de vierde en laatste proef nog eens *f* 150. - extra zou ontvangen (Goldfriedrich II 203). Dit alles is een bewijs te meer, dat Fritsch en Bohm, die het fonds van Leers in Rotterdam overnamen, hier in feite zaten als voorpost van de boekhandel van de familie van Fritsch in Leipzig.

La Tyrannie des fées détruite. Nouveaux contes. Dédiés à Madame la Duchesse de Bourgogne. Par Madame la Comtesse D.L. A Amsterdam. Aux dépens d'Estienne Roger, marchand libraire, chez qui l'on trouve un assortiment général de toute sorte de musique. 1710. Achterin vindt men een catalogus van 4 pagina's en daaruit blijkt, dat dit boekje zonder inhoudsopgaaf en zonder voorwerk eigenlijk als onderdeel van een serie moest dienen, namelijk Les Contes des Fées, les Nouveaux Contes de Fées, Les Fées contes des contes & La Tyrannie des Fées 4 vol. in 12°. Het waren alle nadrukken naar de originele Franse uitgaven van de populaire boekjes van M.C. le Jumel de Baronville baronne d'Aulnoy, maar het merkwaardige is, dat Roger niet de enige was die ze nadrukte. Van het boekje, dat direct vóór de Tyrannie kwam, bezit de U.B.A. (1493 C 32) een exemplaar, Les Fées contes des contes. Par Mademoiselle de ***. A Amsterdam, Chez Pierre Mortier, Libraire, chez qui l'on trouve toute sorte de musique. De titelplaat is gelijk aan die van Roger, maar van een andere koperplaat gemaakt. In hun door mij vroeger besproken concurrentiestrijd over muziek, die tot 23-5-1709 en misschien nog langer duurde, waren ze dus ook overgegaan elkaar op ander gebied te hinderen.

Het Testament de Mons was een druk van de Waesberge's (zie noot 334).

Pierre Humbert adverteerde op 21-1-1710 (zie deel III 180) zijn uitgaaf Relation du voyage du Port-Royal de l'Acadie, ou de la Nouvelle France... par M. Diéreville. Het was een nadruk van een uitgaaf van J.B. Besongne in Rouen van 1708. Humbert nam ook de approbation van 6-11-1704 te Parijs op. In zijn Catalogue des livres nouveaux achterin dit werk vindt men verschillende uitgaven van de Lorme opgenomen.

Het laatste boek, dat zonder naam van boekverkoper wordt genoemd, was een uitgaaf van Paul Marret en wel een herdruk van een eerdere uitgaaf van hem van 1699. De eerste originele Franse uitgaaf was in 1670 bij Barbin in Parijs verschenen. Blijkbaar waren de exemplaren van deel II eerder uitverkocht en werd dit als eerste herdrukt; het heeft althans het jaar 1709 op de titelpagina, deel I het jaar 1710. De titel luidt: Voyages de François Bernier, docteur en medecine de la Faculté de Montpellier, contenant la description des Etats du Grand Mogol. Tome Premier. A Amsterdam, Chez Paul Marret, Marchand Libraire dans le Beurs-straet, à la Renommée. 1710. Idem: Tome Second. A Amsterdam 1709. Blijkens de opgaaf van twee rode titels en 29 bladen of vellen, waarvoor wegens het slechte papier maar 2 st. per vel mocht worden gerekend, werden de beide delen getaxeerd. Het was de enige van de uitgaven, waarvan het papier als slecht werd bestempeld.

Ik laat hier nog een alphabetische recapitulatie volgen: Bernard 2 originelen, echter beide van Genève, Brunei 1 origineel, 1 vertaling en 1 herdruk, Chatelain 1 origineel, 1 nadruk en 1 bewerkte nadruk, Compagnie 1 bewerkte nadruk, de Coup 1 nadruk en 1 bewerkte nadruk, Humbert 1 nadruk, l'Honoré 1 origineel, Lombrail 1 vertaling (nadruk?), Marret 1

nadruk en 1 herdruk van nadruk, Mortier 2 originelen, Pauli 1 herdruk van nadruk en 1 nadruk of herdruk, Roger 2 originelen en 2 nadrukken, Schelte 1 origineel, Waesberge 1 origineel en 1 nadruk, Wetstein 1 herdruk, tenslotte nog Pierre Marteau 1 origineel en verm. Gaspard Migeot 1 herdruk, Fritsch en Bohm te Rotterdam 1 bewerkte herdruk.

Van de 31 uitgaven waren er 2½ klassieke talen, 1 Nederl.-Italiaans en 27½ Frans.

De overeenkomst maakt onderdeel uit van een serie gebeurtenissen, die nooit goed is beschreven. De belangrijkste persoon daarin is de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa, die in het voorgaande slechts een enkel maal ter sprake kwam. Daar er evenmin een goede beschrijving van zijn werkzaamheden bestaat en daar hij voor de geschiedenis van de boekhandel van ons land van grote betekenis was, meen ik goed te doen aan dit stuk tenslotte nog een beschouwing over Pieter van der Aa en zijn verhouding tegenover zijn collega's toe te voegen.

II Pieter van der Aa, boekverkoper Leiden (1677-1730) en de strijd om de privileges

Over Pieter van der Aa en zijn familieleden bestaat veel verwarring. Uit een genealogisch overzicht in de Nederlandsche Heraut 1885 p. 1, de boeken van het Leidse gilde en de boekverkopersboeken van Luchtmans bleek echter, dat er twee generaties waren met een Pieter en een Boudewijn van der Aa, die een rol in de boekhandel speelden. De stamvader, Boudewijn Pietersz van der Aa(r) was een Luthers steenhouwer en uit Holstein geboortig. In 1659 werd hij poorter van Leiden. Van de vijf zonen, die in het bewijs op de weeskamer van januari 1685 na zijn dood werden genoemd, waren drie lid van het gilde. Pieter, geb. ± 1659 was sedert 1-11-1668 leerling bij Daniel van Gaesbeeck en werd op 16-11-1677 lid, op 12-11-1714 ook nog als drukker. Hij trok zich in 1730 uit de boekhandel terug en werd op 26-8-1733 in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam begraven. Zijn broer Hillebrand, geb. ± 1660, was plaatsnijder en werd in 1707 lid van het gilde, vertrok later naar Indië en stierf daar ± 1721. Hij was de stamvader van het latere bekende geslacht van der Aa. De derde en jongste broer, Boudewijn, geboren 1676, werd in 1697 lid van het gilde en trouwde in dat jaar met Anna Hackius, uit een hervormde Leidse boekverkopersfamilie. Blijkens bewaarde uitgaven werkte hij van 1697-1702 meest met zijn oudere broer Pieter samen. Van 1703 vindt men nog uitgaven met alleen zijn naam. In 1706 verdwijnt zijn naam uit het boekverkopersboek van Jordaen Luchtmans.

Naast Pieter van der Aa werden in 1719 twee zonen van zijn broer Jan, die timmerman was geworden, lid van het gilde, Boudewijn Janssoon van der Aa en Pieter Janssoon van der Aa. Zij werkten aanvankelijk samen als Janszoon of Janssonius van der Aa en komen sedert 1719 tot 1736 ook als zodanig in het boekverkopersboek van Luchtmans voor. Wie van de beide broers op 21-9-1714 als Janssonius van der Aa in het album academicum werd ingeschreven, is niet zeker, vermoedelijk Pieter, 20 jaar oud en de jongste van beiden. Tot juli 1736 werkten zij samen, daarna apart. Pieter stierf ongetrouwd in 1751, na onder curatele te zijn gesteld. Boudewijn was, 44 jaar oud, op 8-6-1736 te Amsterdam in ondertrouw gegaan met Maria Croesen, een nicht van de tweede echtgenoot van zijn oom Pieter. Hij speelde o.a. ook als overman een rol in het gilde en bracht uitgaven op zijn eigen naam na het uiteenvallen van de compagnie met zijn broer. Hij stierf in 1750. In 1751 werd het fonds verkocht. De latere Leidse boekverkoper Cornelis van der Aa behoorde tot een andere familie.

Pieter van der Aa zelf trouwde in 1685 met Elisabeth Pechlin, een dochter van de Lutherse predikant Johannes Pechlin. Na de dood van zijn vrouw en kort daarop van zijn enigst kind kwam hij op 8-6-1696 voor not. D. Walschaart te Amsterdam tot een overeenkomst met haar familie om *f* 10000. - uit te keren tot afkoop van de aanspraken uit het mutueel testament van 2-3-1686 voor notaris L. Overmeer te Leiden. Dit bepaalde namelijk, dat de helft van de gemeenschappelijke nalatenschap na de dood van de langstlevende naar eigen familie zou terugkeren. De afgifte geschiedde op 15-4-1697 voor not. Walschaart en daarbij

zag Van der Aa ook af van alle aanspraken op de nalatenschap van zijn overleden schoonvader. De waarde van de bezittingen van Van der Aa moet dus aanzienlijk meer dan *f* 20000. - bedragen hebben. Hij hertrouwde in 1697 met Anna Margrieta Croesen, dochter van de Amsterdamse tabakskoper Hendrik Croesen. Zij stierf 15 jaar na haar man en werd op 8-10-1748 in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam begraven. Johanna van der Aa, de enige van de kinderen uit beide huwelijken, die de volwassen leeftijd bereikte, trouwde in 1723 met de Amsterdamse koopman Diederich Garlich, weduwnaar van Johanna Maria Pechlin. Zij stierf op 19-8-1749, hij op 12-7-1759 te Amsterdam. Zij waren niet in gemeenschap van goederen getrouwd en de aangifte voor de collaterale successie bij haar dood bedroeg een totaal van *f* 102413.7. -. Aan de boekhandel van haar vader herinnert dan alleen nog maar het huis aan de westzij van het Rapenburg benevens 'zekere logie ofte galderije staande op de grond van de Academie naast desselfs ingang', in 1749 verhuurd aan prof. Gaubius, in 1759 aan Ds. J.L. Flournoy. Blijkens het testament van Diederich Garlich van 11-5-1757 voor not. T.D. de Marolles waren de betrekkingen met Maria Croesen, weduwe van Boudewijn van der Aa, goed. Het is echter zeker, dat deze niet de opvolger in de zaken van zijn oom was geweest.

Uitvoerige gegevens over de betrekkingen van Pieter van der Aa met de Leidse Academie vindt men uiteraard in de bronnenpublicatie van Molhuysen (deel IV en V), waaruit ik enkele feiten overneem. Op 26-2-1694 werd Pieter van der Aa drukker van het Waals college als opvolger van Felix Lopes. In 1705 kwam hij met een aanbod tot het drukken van de catalogus van de universiteitsbibliotheek, die in 1716 na acht jaar van werkzaamheid werd voltooid. Na het overlijden van Abraham Elsevier op 30-7-1712 werd op 24-10-1712 de pedel Jacob Poereep tot academiedrukker benoemd in plaats van de overledene. Pieter van der Aa had uit de boedel de bovengenoemde gallerij, waarvoor op 10-2-1621 aan Isaac Elsevier precario was gegeven, gekocht. Op 8-2-1713 werd zijn rekwest om deze te mogen vernieuwen behandeld. Daar Poereep geheel in gebreke bleef, werd Pieter van der Aa op 8-5-1715 aangesteld tot academiedrukker wegens de ijver, die hij aan de dag had gelegd bij de uitgaaf van 'notabele werken'. Misschien was er ook verband met zijn aanstelling op 18-4-1715 tot stadsdrukker. Op 8-2-1727 werd zijn verzoek om net als in de tijd van de Elsevier's - in 1712 was dit afgeschaft - het recht te hebben alle oraties, theses en carmina te drukken, daar hij 1½ pers leeg had staan, behandeld. Na een fel bezwaarschrift van 28 boekverkopers en 8 drukkers van Leiden (afgedrukt als bijlage deel V 10*), die o.a. wezen op de misbruiken van deze vroegere gewoonte en op de overvloedige rijkdom van Van der Aa, werd dit op 8-5-1727 afgewezen. Samuel Luchtmans hoorde niet bij de ondertekenaren. Misschien was de reden daarvan, dat hij in 1730 tot stads- en academiedrukker werd benoemd, nadat Pieter van der Aa op eigen verzoek 'wegens hoge ouderdom' op 8-8-1730 als academiedrukker was ontslagen, twee dagen later als stadsdrukker.

Blijkens de boekverkopersboeken van Luchtmans hield in 1729 Van der Aa ook met de boekhandel op; de uiteindelijke likwidatie tussen hen beiden vond in 1731 plaats.

Het is uiteraard niet mogelijk hier dieper in te gaan op de uitgaven, die op naam van Pieter van der Aa staan. Een indruk ervan krijgt men door de mededelingen van Ledeboer. Wel moet daar aan toegevoegd worden, dat naast zijn grote uitgaven op hoog wetenschappelijk peil zijn plaatwerken soms van zeer minderwaardige kwaliteit

waren. Met de andere Leidse boekverkopers werkte hij niet vaak samen. Ik behandelde hiervoor de Lexicón universalis van J.J. Hofmann, een uitgaaf van 1698 van J. Hackius, C. Boutesteyn, P. van der Aa en J. Luchtmans. Pollard noemt een veilingcatalogus van 19-9-1690 van de bibliotheek van

Theodorus Ryckens, Catalogus exquisitorum in omnia studiorum genere librorum, die bij Pieter van der Aa en Jordanus Luchtmans verscheen (p. 329) en dergelijke catalogi kunnen er natuurlijk wel meer zijn geweest. Uiteraard hadden de Leidse collega's rekening met hem te houden - sedert 1692 was hij o.a. herhaalde malen overman van het gilde -, maar de verstandhouding lijkt niet al te best. Met enkele boekverkopers uit andere steden stond hij wel kortere of langere tijd in regelmatig contact. Dit komt ter sprake bij de hier volgende behandeling van de aanvragen van privileges bij de Staten van Holland.

Bij mijn algemene beschouwing heb ik reeds een passage gewijd aan de merkwaardige rol, die Pieter van der Aa in dit opzicht heeft gespeeld. Hier ga ik uitvoeriger in op deze aanvragen, omdat de discussies die eruit voortkwamen veel belangrijke gegevens voor de boekhandel aan het licht brengen.

Pas in 1684 begint de stroom van uitgaven van Van der Aa. Sedert 1686 zijn verschillende daarvan voorzien van privilege. Op 13-11-1686 krijgt hij blijkbaar zonder moeilijkheden drie privileges voor werken van buitenlanders, de Opera omnia van M. Malpighius en van Lazarus Rivière en het ‘Mysterium Babylonis’ van J.H. Heidegger. Op 13-5-1688 reeds krijgt hij privilege voor alle werken van de vroegere Leidse professor in de medicijnen Theodorus Craanen, die in 1687 naar Berlijn is vertrokken en daar op 27-3-1688 is gestorven.

In september 1689 kreeg hij privilege voor de Opera omnia van Cicero, waarvan hij het copierecht had gekocht op 29-12-1687 van A. Leers en 11-6-1688 van J. Hackius in publieke auctie. Dit privilege bezorgde hem geen moeilijkheden, wel het andere privilege van 15-9-1689 voor Le Grand dictionnaire historique van Moreri, met vermeerderingen van Le Clerc (zie ook noot 294). De broers Arnout en Reinier Leers verzochten de Staten dit privilege te annuleren, daar zij met de uitgever Thierry te Parijs een contract hadden gesloten voor de leverantie van een aantal exemplaren van deel III, dat eind december 1688 door een ander auteur met een nieuw A-Z samengesteld was uitgegeven, welke reeds onder weg waren en waarvoor ze hem een aantal exemplaren van de Dictionnaire van Furetière zouden leveren, die ze zelf op de pers hadden. De consideratie hieromtrent van Pieter van der Aa en Comp. (G.A.L. 113) bevatte niet alleen een uiteenzetting dat de Dictionnaire in hun uitgaaf van Paapse fouten was gezuiverd en dat deel III van de Parijse editie door hen in de twee eerste delen was geïnsereerd, maar ook een uiteenzetting, hoe onjuist een dergelijk contract van twee ingezetenen met de vijand in oorlogstijd was: tegen de verboden in werden de boeken via Duinkerken en Ostende getransporteerd. De broers Leers hadden Van der Aa gedreigd, wanneer hij hun dit privilege niet wilde overdragen, dit boek en al zijn verdere zaken te ruineren. Blijkbaar hadden de broers Leers in hun verzoek om annulatie ook het nadrukken van een buitenlandse uitgaaf gehekeld. Van der Aa kwam nu althans met een opsomming van dergelijke werken uit Engeland, Duitsland en Frankrijk, die de broers Leers zelf hadden nagedrukt. Als lichtend voorbeeld van het namaken of verbeteren van buitenlandse boeken noemt Van der Aa dan de bewerking van J. Leusden van de 5 foliodelen van M. Pool (of Polus) Synopsis criticorum, aliorumque Sacrae Scripturae interpretum, een Utrechtse uitgaaf 1684-1686. Nooit is hier iets dergelijks verboden geweest: ‘omdat wij hier te lande voor de helft kunnen drucken van de somme die de boecken in Vrancrijk en Engeland ons selfs komen te kosten en van die hooge prijsen niet bij yder kunnen worden gekoft’. Als slot voegt Van der Aa nog toe: ‘Want door de bovenstaende

maximen souden een à 2 persoonen hier te lande altoos contracten met vreemdelinge maken waarbij sij alleen die boeke mochte krijge en niemant anders, waertegen sij soo een vreemdeling soude bevrijden dat

noyt iets mogte werden hier gedrukt voormaels buyten gedrukt sijnde, waerdoor de verdere boekverkopers van alle winste souden verstoken wesen, en gehouden sijn 't selve altoos uyt die contractanten haer handen te halen soo duer als het haer selfs belieft'. De consideratie van Van der Aa en Comp. had het gewenst resultaat. In 1691 verscheen de Dictionnaire van Moreri met privilege bij Halma en Van de Water te Utrecht, Van der Aa te Leiden en P. Mortier te Amsterdam (zie deel III 262).

Op 11-12-1692 kregen P. van der Aa en F. Halma (een Utrechts boekverkoper dus!) privilege voor de Thesaurus antiquitatum Romanarum van J.G. Graevius, de beroemde Utrechtse hoogleraar. Het werk verscheen in 12 delen van 1694 tot 1699. Gedrukte gegevens omtrent de intekening en verrekening van kosten vindt men in het exemplaar, dat afkomstig is van Willem Vos (U.B.A., zie ook deel III 150).

In maart 1693 kreeg Van der Aa privilege voor een uitgaaf van Flavius Josephus, in april van dat jaar voor nieuwe vertalingen van de bijbel in het nederduits en frans. Dit laatste stond ongetwijfeld in verband met de compagnie van Halma, Van der Aa en Mortier, waarover ik reeds bijzonderheden gaf. Uiteindelijk bleef Mortier vermoedelijk alleen over en hij kreeg 1.4.1700 nieuwe privileges voor Flavius Josephus en geïllustreerde bijbels. (Zie deel III 262-263 en ook deel II 16).

In oktober 1699 kreeg Van der Aa privilege voor de uitgaaf van de Opera omnia van Erasmus, die Le Clerc verzorgde en die in 1703 in twee delen het licht zag. Al eerder - vermoedelijk ± 1697 - was een andere privilegeaanvraag van Van der Aa op heftige tegenstand gestoten. Stukken daaromtrent zijn bewaard in de gildearchieven van Amsterdam en van Leiden (G.A. 87, 49 en G.A.L. 113). Het eerste geeft als enige speciale belangrijke bijzonderheid, dat men in Amsterdam vermoedde, dat de 'en Compagnie' van het rekwest om privilege een Utrechtse boekverkoper moest zijn - stellig weer Halma. Het tweede is een gedrukt stuk van 4 pagina's, waar Van der Aa allereerst zijn privilegeaanvraag, dan het bezwaarschrift van 10 Amsterdamse boekverkopers, dat 10 punten bevat, en tenslotte zijn consideratiën daarop geeft. De aanvraag om privilege voor een 'Thesaurus antiquitatum & numismatum Orientalium, Judaicarum, Graecarum, Italicarum, Sicularum, Sardinicarum & Corsicarum' 'in verscheyde stucken in folio, sijnde een versameling van de raarste boeken veeler vermaarde mannen der voorledene en dese eeuwe (wiens namen hier na voor een gedeelte staen uytgedrukt) die hun werk hebben gemaekt om de oudheden, godsdienst, en het leven van beroemde mannen, &c. der voorsz. landen te beschrijven en te verklaren, vercierd met een groote menigte curieuse kopere platen' (meer dan 40 auteuren werden daarna opgesomd en gevolgd door een etc.) gaf uiteraard grote opschudding in Amsterdam. Blijkbaar werden de aanvragen om privileges toen nog niet officieel rondgezonden naar de steden, waar de belangrijke boekverkopers waren gevestigd. De 10 ondertekenaren van het bezwaarschrift tegen deze aanvraag (Abraham van Someren, Hendrick Desbordes, Anthony Schelte, Rombertus Goethals, Johannes Wolters, Pieter Mortier, Hendrick Boom, Hendrick Wetstein, Johannes en Gilles Janssonius van Waesberge en Gerardus Borstius) begonnen dit althans met de mededeling, dat hen ter ore was gekomen dat Van der Aa een privilege voor de werken van meer dan 40 auteuren had aangevraagd en zijn compagnons niet noemde, zodat dit zelfs buitenlanders zouden kunnen zijn, die deel zouden hebben aan de meer dan 70 folianten. Zonder in te gaan op de bedoelingen van Van der Aa en de schadelijke gevolgen daarvan voor de boekhandel in het algemeen en de hunne in het speciaal, komen ze met 10 punten van bezwaar. Van der Aa voert hiertegen in,

dat zijn Thesaurus in bewerking van J. Gronovius en anderen reeds sedert drie jaar ter perse is en dat

binnenkort de twee eerste delen zullen uitkomen en dat deze zal bestaan in hoogstens 10 folio's, met als antwoord op punt I, waarin over 30 of meer jaren wordt gesproken, dat hij het in 4 jaar hoopt te voltooien. Punt II dat men alles zal moeten kopen, beantwoordt hij met het bericht, dat hij aankoop per land mogelijk zal maken. Op punt III over mogelijke slordigheid van zijn uitgaaf, voert hij de reputatie van de Thesaurus van Graevius van hemzelf en Halma aan; op de bewering, dat geen geleerde ooit meer het hier gepubliceerde zou mogen bewerken, zegt hij dat hij uitsluitend de directe nadruk met dit privilege wil weren. Hierbij doet hij mededelingen over de slechte drukken van de Amsterdammers, 'die om enkel gewin veele harer boeken in Overyssel &c. circa voor de helft der prijs dat alhier kost laten drucken alleenlijk om de kosten te sparen (daer sij dan hier een goet Hollands blad van andere tegen krijgen) waer door deselve behalven de slordigen druck, oock soo vitieus (dewijl 't behoorlijk loon der correctie daer aen oock is gespaerd) in de wereld komen, dat die met recht nevens haren *Lucianus Gr. Lat.* Ja selfs den *Bybel in Quarto* onlangs bij eenige der opposanten uytgekomen (waer aen Gods Kerke soo veel gelegen is dat correct mochte 't licht sien) in welke duysenden fauten sijn, geplaatst kunnen werden'. Als ander voorbeeld van een slecht gedrukt boek wordt *Donati Roma* van J. van Waesberge en J. Wolters genoemd en tenslotte wordt de *Biblia critica* van de opposanten aangehaald om te laten zien, dat de opposanten hier zelf met privilege doen, wat ze aan Van der Aa willen beletten. Punt IV en V en het antwoord erop laat ik in hun geheel volgen. 'IV. Hij dus de geleerden deser landen den aanwas deser studie, en wetenschappen belet hebbende, wil oock dat deselve missen sullen 't geene vreemdelingen dien aengaende souden kunnen uytvoeren, begeerende ten dien eynde dat diergelijke boecken elders buyten desen lande gedruckt, niet in dese landen soude mogen werden ingebracht, verhandelt of verkocht. V. Wat confusie dit nu daer en boven in de boeckhandel soude veroorsaken dat men die boeken, of waer in iets van die boeken instond, niet soude mogen hier te lande inbrengen, en hoe de vrye negotie daar door soude gestremt worden staat light te beseffen, door dien vremde boeckverkoopers op t sien van sulcke privilegien, en gevolgelijk op het beletten van haar negotie diergelijck tegen de ingesetenen van den Staat bij haar Souvereinen buyten twijffel obtineëren souden'. 'IV. en V. De supplianten versoeken in haer request dat de voorsz. autheuren *elders buyten desen lande gedrukt of nagemaekt wesende*, *niet te mogen in desen lande brengen*, *te verhandelen*, *ofte verkoopen*, *alles op verbeurte enz.* sijnde iets dat altoos, (oft' moeste van onkundige boeckverkoopers sijn) in de requesten tot het bekomen van octroyen is versocht, en van Uw Ed. Gr. Mog. toegestaen, gelijk als selfs te sien is aen privilegien door Uw Ed. Gr. Mog. verleent aen eenige der opposanten; want indien vreemdelingen dat door dese clausule niet werden belet, sou souden sij van baetsoekende menschen hier te lande tot instrumenten van sulke uytvoeringen werden gebruykt, en dat hier na te drucken door Uw Ed. Gr. Mog. octroy verboden was, soude dan van vreemdelingen, of ten minsten op haer naem uytgevoert, hier te lande inkomen, en tot ruine der ingesetenen die octroy sonder die clausule hebben gedebiteerd werden, gelijk Pieter van der Aa, reets genoech schade lijd aen den *Titus Livius cum notis var. 8. 3 voll.* die (om dat hij met geen octroy van Uw Ed. Gr. Mog. gewapent is) door Frederick Knoch, tot Francfort in den voorleden jaren is nagedruckt, om sich te revengeren aen de Hollanders, over haer direct en indirect nadrucken der *Dolaei Opera*, *Puffendorfi J. Gentium*, *Geieri Opera*, *Biblia critica*, en meer andere boeken, alle door eenige der

opposanten aan hem Frederick Knoch, en andere boekverkopers in Duytsland naergedruckt, dewelke door dat doen soo verbittert op onse natie sijn geworden, dat de onschuldige soo wel als de schuldige daer door moeten lijden, als aen Livius voorsz. getoond is, en aen meer andere werken kan

werden bewesen. Waer uyt Uw Ed. Gr. Mog. kunnen sien dat de confusien met vreemden uyt sulke exempelen werden veroorsaekt, en de vrije negotie gestremt: maer niet dat *vreemde boekverkoopers op het sien van sulken privilegie* als de supplianten versogt hebben sich selven daer aen gelegen sullen laten leggen, *en diergelijke tegen de ingesetenen van den Staet bij haare Souvereynen buyten twijffel obtineren.* Gelijck der opposanten woorden vermelden, dewijl yder Souvereyn van alle tijden sijn onderdanen met octroyen heeft begiftigt, tot desselfs securiteyt tegen nydige en baetsoekende menschen, soo wel binnen als buytens lands; ja selfs in naburige landen leggen wetten dat geen boeken die aldaer sijn gedruckt, schoon sonder privilegie, van elders ook gedruckt sijnde, aldaer mogen inkomen, of werden geconfisqueert, als gedoceerd kan werden. Komende de supplianten niet weynich vreemd voor dat de opposanten soo goede sorge voor vreemde boekverkoopers omtrent der supplianten request te weeren komen te dragen, daer sij selfs haer de genoemde *Biblia critica* &c. naergedruckt hebben, als vooren getoont, en nevens de onschuldige sedert daervoor met gelijke munt werden betaald'. Punt VI en eveneens punt VII slaan speciaal op de afbeeldingen, die Van der Aa ook in zijn privilegeaanvraag had genoemd. Op deze kwestie, die terugging op het feit, dat Petrus Schenk, de Amsterdamse kunstverkoper, niet alleen prenten van Van der Aa had nagedrukt, maar dit zelfs ook door middel van diefstal zou hebben gedaan, ging ik uitvoerig in in een artikel over Petrus Schenk (Jaarboek Amstelodamum 1974, p. 120, zie ook p. 114). Op punt VIII, dat Van der Aa auteurs had opgenoemd, waarop reeds privileges waren gegeven, betoogde deze, dat hij bereid was Maimonides, Ar. Montanus, Sigonius, Moncaejus en T. Livius (opgenomen in de Biblia critica) te schrappen. Punt IX, dat Van der Aa met zo'n privilege 'genoegsaam de geheele directie van den boeckhandel deser landen in sijn maght soude bekomen', beantwoordde Van der Aa door niet alleen te wijzen, aan de hand van de gedrukte intekeningconditiën, op de Biblia critica, waarvan men hetzelfde kon zeggen, maar ook op verschillende ergerlijke praktijken van de Amsterdammers. Zij eisen, wanneer anderen iets goeds blijken ondernomen te hebben, dat 'haer portie soude moeten werden gegeven, of tot uytkoping dat ten minsten aen haer wierden eenige exemplaren om niet gegeven, en daer en boven een partye overgedaen sonder winste, ten selven prijse gelijk die in den druck de ondernemers van werken quamen te kosten'. Voorbeelden zijn Poli Synopsis Criticorum, fol. 5 voll. en Hofmanni Lexicon Universale, fol. 4 voll.; Wetstein en enige andere van de opposanten hebben gedreigd dit laatste anders in een ander land te laten nadrukken. Van Wetstein wordt dan bovendien nog verteld, hoe hij 4 à 5 jaar eerder Gronovius heeft geraadpleegd over een verbeterde uitgaaf van de Parijse en Frankfortse drukken van Eusebius etc. cum notis Valesii, fol. 3 voll., maar daarna ondanks de beschouwingen van Gronovius de gehele Frankfortse druk heeft opgekocht en deze met een nieuwe titel met adres Amsterdam, voorzien van privilege, in omloop heeft gebracht, waardoor Gronovius belet wordt met een eigen bewerking te komen. Boekverkopers in Rotterdam en Leiden hebben al ervaren, dat de Amsterdammers hen verhinderen privileges te verkrijgen. Punt X vermeldt, dat Van der Aa zijn Cicero voor *f* 12. - à *f* 15. - verkoopt (omdat op grond van zijn privilege anderen niets van Cicero mogen drukken), terwijl Elsevier en Hackius hun niet veel kleinere uitgaaf van Cicero voor *f* 6. - verkochten. Van der Aa somt op, wat zijn Ciceronis Opera, onder toezicht van Gronovius uitgevoerd, voor voordelen biedt boven de uitgaaf van Elsevier en Hackius en zegt,

dat men hem per 100 exemplaren *f* 10.5. - heeft geboden en Wetstein op 1-11-1692 voor het gehele restant van 1350 exemplaren *f* 8.14. -, wat niet gebeurd zou zijn als het niet zoveel waard was. De *f* 6. - voor de druk van Elsevier en Hackius, uitgegeven door Schrevelius, is alleen ± 1665

voor een groot aantal tegelijk betaald, omdat de drukkers toen vreesden dat de Cicero Manutii, die werd uitgegeven, hun druk zou ruineren. Daar P. van der Aa en Comp. 'staende desen oorlogh' na de Cicero ook 'Munting Kruydboek fol. 2 voll., Gyraldi Opera fol. 2 voll. en soo veel stucken van den Thesaurus antiquitatum Romanarum' hebben uitgegeven, is de jalousie van de opposanten zo groot geworden, dat ze trachten hem het verkrijgen van privilege te verhinderen om al het beste van zijn werk te kunnen nadrukken. 'Stellende eenige der opposanten verscheyde harer slordige drucken die wel ten minsten een derde minder per blad haer kosten, ten selven prijse als P. van der Aa de Cicero steld, namentlijk Poiret de Eruditione, bij Wetstein gedrukt, en als 't beter uytgevoert is, wel dubbeld soo veel als aen de Hertspiegel, in Octavo, en andere boeken bewesen kan werden, 't geen een middel soude sijn, indien hij daer niet in voorsag, om hem te verderven, gelijk aen D. Elzevier Sal. en meer andere eerlijke boekverkoopers is geschied, die 6 duyten waerde gaven, en maer 4 duyten tegen bequamen, dat niet als te laet, en tot haer schade vernamen'. Dit is de reden, waarom Van der Aa en Halma bij de aflevering van de delen van de Thesaurus van Graevius het aantal bladen en platen met de kosten daarvan hebben meegedeeld. Tenslotte betoogt hij, dat het de opposanten om het *magnificat* te doen is. De invloed van de stad Amsterdam was blijkbaar groot en Van der Aa kreeg zijn privilege niet. De Thesaurus Graecarum antiquitatum van J. Gronovius verscheen als eerste van 1697 tot 1702 in 12 delen bij Petrus (et Balduinus) van der Aa in Leiden. Het exemplaar op de U.B.A. heeft weer voorin geplakt een preciese berekening van de kosten, op ordinair en op groot papier.

In oktober 1699 en juni 1702 kreeg Van der Aa privileges voor resp. de Opera omnia van Erasmus en het Grand Theatre historique van Gueudeville, zonder dat iets blijkt van speciaal verzet daartegen. In de herfst van 1703 begaf hij zich echter weer op het zelfde terrein als in 1697. Nu werden de privilegeaanvragen wel officieel in de verschillende belangrijke steden overgelegd om advies. In het memoriaal van het Amsterdamse gilde vindt men op 21-11 en 7-12-1703 een uitvoerig verslag hierover. Bij de losse stukken (G.A. 80, 61) vindt men een copie van het rekwest van Van der Aa met een copie van een brief van hem van 1-11-1703 aan Mr. Pieter Marcus, pensionaris van Leiden, waarin hij deze bedankt voor de notificatie en de hoop uitspreekt, dat hij het privilege gauw machtig zal worden daar de Thesaurus over 14 dagen zal uitkomen. De aanvraag strekte zich niet alleen uit over de Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae van Graevius, maar ook over alle prenten, in zijn grote en kleine werken bijeengebracht. Bekend was te Amsterdam, dat hij op 4 dec. e.v. een grote verkoping had belegd, 'waaruyt men klaarblijkelijk kan sien dat hij niet anders voor heeft dan dusdanigen generalen privilegie geobtineert hebbende, die privilegie dan te splitsen en een yder kooper van het een of ander werck een aparte privilegie op te veylen, waaruyt seekerlijk seer hevige dispuyten en verwerringen onder de boek- & kunsthandelaers sal moeten ontstaen'. De Leidse pensionaris was blijkbaar een grote steun voor Van der Aa. De Amsterdammers hadden van hun pensionaris, Mr. Willem Buys, ditmaal althans, niet zo'n directe medewerking. Op 7 dec. ontbood hij de overlieden Borstius en Conijnenberg, eveneens naar aanleiding van een ongunstig advies over een aanvraag om privilege door L'Honoré (zie deel III 209): 'Sijn Edl. sustineerde dat de overluyden in 't generaal wat te difficyl hun toonden omtrent de privilegien; of het niet beeter waar dat men aen niemandt na deesen meer privilegie verleende. Dat Mijn Heeren van Amsteldam

al dikwijl in de vergadering van de Staten van Holland een verwijt moesten hooren, dat er geen privilegien mogten doorgaen dan voor de Amsteldammers'. Wat Van der Aa betreft kwam Buys met de

blijkbaar weer door hemzelf aangevoerde argumenten over de Biblia critica, die hiervoor al zijn behandeld. In het Memoriaal staat dan: ‘Wij antwoorden hierop, voor eerst dat Pieter van der Aa seer ruw te werk ging met privilegien, veele twist & verwerringen brouwde. Dat hij nu op desen dagh te Leyden besig was met sijn goet te verkoopen, en dat hij de privilegien al opveilde, alvoorens hij se magtig was, dat dese manier van doen soo exorbitant was dat men dergelijken nooyt had gehoort, en sig daarover schamen moest. Dat niemand ooyt bedagt had privilegie te versoeken als hij uyt sijne boekneering scheyde, dat het niet dan op bedrog was aangelegt’. Buys, die zegt, dat hij één of twee jaar eerder al door Boom over deze zaak is ingelicht, verdedigt de aanvraag van Van der Aa en betoogt, dat ook een aanvraag om privilege door Adriaan Beman te Delft onnodig wordt opgehouden. De twee overlieden antwoorden, dat dit niet hun schuld is, want dat ze op die aanvraag direct gunstig hebben geadviseerd ‘en daarenbooven nog onder de hand gewaarschouwt, dat hij de kosten van privilegie wel mogt spaaren, alsoo hij voor het nadrucken niet behoefde te vreesen’. Buys stelde voor de beide privileges voor Beman en Van der Aa te laten passeren, ‘mits daarbij te stellen, dat se wierden geconsenteert op die werken soo als se souden uytkoomen in 't geheel en ook ten deelen, soo dat niemand eene van de stucken of deelen souden mogen nadrucken &c.’ Verder vroeg hij om een advies van het gilde over de kwestie, of het niet beter zou zijn alle privileges te stremmen, om 11 dec. mee naar de dagvaart te nemen. Van 10-12-1703 dateert het advies van het gilde, ‘dat het buyte twijfel beter is in het geheel geen privileges te verlenen dan deselve soo ruimschoots uit te breiden, gelijk die nu onlangs van eenige boek- en kunstverkopers zijn versogt en uitgegeven’. Wel is het mogelijk enige bepalingen te maken om processen en confusiën te vermijden, I kerk- en schoolgoed voor privileges uit te sluiten, II in privileges op boek- of kunstkaarten altijd de clausule op te nemen ‘sonder te benadeelen die geenen die reeds te vooren eenige derselve gemaakt ofte uytgegeeven hebben’, III de privileges te bepalen tot één boek, ‘gelijk voor desen den versoekers van privilegien altoos zijn afgeweesen, wanneer *meer* dan op *een* boek privilegie versogt wierd; in welken tijdt de aensoekers ook soo menigvuldigh niet waaren, nog soo veel strikken zijn gespannen om andere te vangen’. Tenslotte verzekeren ze, dat geen van de Amsterdamse boekverkopers iets heeft tegen het privilege voor de Thesaurus antiquitatum Italiae, zoals die gedrukt is, maar dat het hard zou zijn dat uit te strekken tot de ten dele nagemaakte platen en kaarten, ‘waardoor deselve booven de schade reedts door het naamaaken hun toegebraght, ook souden gestooten worden uyt de possessie van haar eygen goet’. Om deze reden zou een apart privilege op het lange register van kunstplaten en kaarten nog minder behoren te worden toegestaan. Op grond daarvan kreeg Van der Aa zijn privilege voor de Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae van Graevius nog in dec. 1703; in 1704 verscheen het eerste deel. Beman zag blijkbaar af van het privilege. In december 1703 vindt men er althans geen op zijn naam.

Privileges van 1705 juli voor Les Delices d'Italie (van de Rogissart), aug. voor de Voornaamste zee- en landgezichten uit verschillende talen 1246-1691 en nov. voor Les Delices d'Espagne et de Portugal (van J. Alvares de Colmenar) et de la Grande Bretagne (van J. Beeverell), van 1707 april voor Arnoldi Vinnius' 4 libros, gekocht op de veiling van Blaeu en Comp., en van 1709 maart voor Les Delices de l'Europe kreeg Van der Aa blijkbaar zonder moeilijkheden.

Ondertussen was in 1708 een nieuwe poging gedaan om tot een betere regeling voor het verlenen van privileges te komen. Op 21 juli werd door de Staten een gedrukt vertoog in handen van de gedeputeerden van Dordrecht gegeven om er advies over uit te brengen. Het

best geannoteerde exemplaar daarvan vindt men in het gildearchief van Leiden (no. 110). Het ging uit van 2 boekverkopers van Delft (Adriaan Beman, Andries Voorstad), 2 van Dordrecht (Dirk Goris, Joannes van Braam) van 12 van Amsterdam (Hend. Boom, H. Wetstein, J. Wolters, J. Conijnenbergh, Corn. Danckerts, P. Rotterdam, R. Wetstein, H. Schelte, Jac. Borstius voor de weduwe J.J. van Waesberge, P. Mortier, P. Sceperus, F. Halma), 'allen supplianten wegens nadruk hen overkomen'. Zes punten van bezwaar werden opgesomd: 1. soms wordt privilege verzocht voor verschillende boeken tegelijk, die geen verband hebben; 2. vele 'buitenluiden' laten door ingezetenen privileges vragen, die er zelfhaast geen deel in hebben; 3. ze voegen dan 'in Comp.' toe; 4. ze vragen privilege op collecties en voegen zo boeken in, die al met privilege zijn gedrukt; 5. privileges op school- en kerkboeken en auctores classici worden gevraagd om de prijzen te kunnen verhogen; 6. 'dat veele ingesetenen van deze provintie (waaronder de Fransse vlugtelingen wel meest uitmunten) zich niet ontzien boeken van hunne mede-ingesetenen, gemunieert met octroyen van UEd. Groot Mog., of selfs na te drukken, of door andere buyten 's lands (met dewelke zij daarover colludeeren en daar in participeeren) te doen nadrukken; dikwils met zulk een onbeschaamtheyt, dat zij zelfs de naam van den origineelen drukker en het octroy bij dezelve van UEd. Groot Mog. geobtineert, daarvoor komen te drukken, en daardoor op een zeer malitieuse en irreverente wijze te misbruycken, en te quetsen de authoriteyt van UEd. Groot Mog. met derzelver octroyen en privilegien in diervoegen illusoir te maken, ende ten eenemaal buyten executie en effect te stellen'. Dit komt allermeest voort uit de lage boete van *f* 300. - (in andere landen *f* 3000. -, Frankrijk zelfs *f* 9000. -), want de daaraan verbonden confiscatie is van wege de hoge kosten van vervolging dikwijls niet uitvoerbaar. Ter redres van deze 6 punten wordt voorgesteld: 1. dat ieder privilege slechts voor 1 boek mag dienen, dat de titel van het rekwest moet hebben; 2. en 3. dat ieder privilege dat voor niet-ingezetenen blijkt te zijn of grotendeels voor niet-ingezetenen, van geen waarde zal zijn en dat namen en woonplaatsen van rekwestranten om privilege in het rekwest moeten worden opgegeven; 4. dat in collecties geen boeken, die al met privilege zijn gedrukt, mogen worden ingevoegd, tenzij met consent van de eerste drukker; 5. dat voor school- en kerkboeken en auctores classici alleen in geval van nieuwe commentaren, indices etc. privilege kan worden verleend; 6. dat de boete verhoogd wordt tot *f* 3000. -.

De pensionaris van Dordrecht, D. van den Santheuvel, maakte op grond hiervan een ontwerp tot redres van de grieven. Het lijkt mij, dat we dit ontwerp terugvinden in een geschreven project, bewaard bij de stukken in Leiden, waarvan de strekking slechts op kleine punten afwijkt van het bovengenoemde, o.a. dat het privilege geen waarborg voor de inhoud geeft en dat de bibliotheek in Leiden een exemplaar moet krijgen. Bij de stukken in Leiden zijn ook enkele beschouwingen gevoegd en copie van een schrijven vermoedelijk aan de pensionaris Marcus, van januari 1709. Onverdeelde instemming met de voorstellen bestaat er zeker niet. Men denkt o.a. over aanstelling van 2 of meer commissarissen uit het Hof van Holland, die zonder vorm van proces kunnen oordelen of iets nadruk tegen een verleend privilege is, en aan een verklaring onder ede, dat men minstens de helft bezit van het werk, waarvoor privilege wordt aangevraagd, en daardoor gevrijwaard wordt voor het noemen van de naam van de correspondent elders. In hoeverre Van der Aa, die in 1708 overman van het gilde was, hierin de hand had, blijkt niet.

In het archief van het Amsterdamse gilde zijn de stukken zonder nader commentaar bewaard (G.A. 57, 71 en 85). Maar het volgend jaar krijgt men dat wel naar aanleiding van een nieuwe aanvraag door Van der Aa om privilege (G.A. 80, 65-69). Dit betrof de Rationarium

temporum van D. Petavius, die in 1707 bij F. Halma was verschenen en van hem door Van der Aa was gekocht. Het rekwest werd op 2-10-1709 in handen van overlieden gesteld om advies (KS 249, met verkeerde datum!). Het advies van begin oktober luidde niet ongunstig; slechts eiste men dat taal en formaat zouden worden opgegeven. Op 7-12-1709 schreef Van der Aa een brief aan een van de burgemeesters van Amsterdam. De overlieden van het gilde, die dit schrijven kregen om bericht erop te geven, veronderstelden dat het burgemeester G. Pancras Mzn moest zijn. Van der Aa berichtte hierin, dat pensionaris Marcus hem had gezegd, dat enige Amsterdamse boekverkopers moeilijkheden over dit privilege maakten, omdat het werk reeds met continuatie in het Frans te Amsterdam was gedrukt. Van der Aa verklaarde, dat dit niet het geval was en dat hij het uit Parijs had laten komen, maar de continuatie met walgelijke onwaarheden had laten vervangen door een additamentum van prof. Perizonius. Op 13-12-1709 deelden de overlieden Schouten en Rotterdam aan burgemeesters mede, dat ze al meer dan een jaar lang getracht hadden een verbetering voor de privileges in te voeren, dat de pensionaris van Dordrecht een ontwerp tot redressering van de grieven had opgemaakt, welk door de boekverkopers van andere steden was aangenomen, maar door Leiden '(ongetwijfeld door inductie van Van der Aa)' was tegengehouden. Andere Leidse boekverkopers hebben comparities belegd, waar Van der Aa al tweemaal heeft geweigerd te komen. Zij stellen daarom voor, dat Van der Aa met de twee pensionarissen nu daarover zal disputeren. Van der Aa kreeg op 16-1-1710 zijn privilege voor het werk van Petavius, dat in 1710 verscheen, maar omtrent de nieuwe regeling van de privileges geschiedde niets.

We zijn nu aangeland bij de overeenkomst van 8-3-1710, die zoals we zagen reeds eerder in dat jaar werd voorbereid, van de belangrijkste boekverkopers - vooral ten opzichte van de buitenlandse handel - in Amsterdam, Leiden, 's-Gravenhage, Rotterdam en Utrecht. Dat Van der Aa, één van de allerbelangrijkste, hier niet bij was, zal na de voorgaande uiteenzetting geen verwondering hoeven baren. Waar de regeling van privileges door zijn toedoen mislukte, probeerde men kennelijk Van der Aa op deze wijze in onderling overleg te lijf te gaan. De overeenkomst bleef echter, zoals ik uit de taxatielijst van begin 1710 kon aantonen, een dode letter.

De volgende aanvraag van Van der Aa om privilege gold een aantal tractaatjes, waarvoor Van der Aa een contract had gesloten met N. Gueudeville voor vertaling: Les Eloges admirables des choses merveilleuses, L'Eloge de la folie par Erasme, L'Utopie de Morus et Les Comédies de Plaute, 'in sulke taalen en formaaten' als hem goed zou dunken en bovendien met een boetebeding van *f* 3000. -, daar zoals Van der Aa betoogde *f* 300. - (waarvan hem slechts 1/3 ten deel viel; de andere 2/3 aan de officier en aan de Armen) veel te weinig was om de kosten van een vervolging van een nadrukker te dragen, wat hem nog net gebleken was bij drie andere boeken van hem, met privilege verschenen, die waren nagedrukt (Archief Staten van Holland no. 1667 en G.A. 80, 84). De aanvraag van Van der Aa kwam vlak na 10 januari 1715 bij het Amsterdamse gilde om advies. Dit adviseerde ongunstig, maar Van der Aa hield blijkbaar aan. De gebeurtenissen, die daarop volgden, achtte men zo belangrijk, dat een verslag ervan werd opgetekend (G.A. 87, 86). De overlieden Cornelis Danckerts en Rudolph Wetstein behandelden de zaak en brachten het rapport uit. Ze begonnen te vertellen, dat al verschillende steden vroeger om die verhoging van boete hadden verzocht, voornamelijk ook Amsterdam in 1709, maar dat dat toen

door toedoen van Van der Aa en pensionaris Marcus van Leiden was gestuit, zodat J. Wolters en R. Wetstein als gecommitteerden uit de overlieden niets hadden kunnen uitrichten. Nu hadden

ze van de pensionaris Jacob de la Bassecour gehoord, dat de zaak op 15-5-1715 weer in de Staten zou worden verhandeld. Zij gingen daarom persoonlijk naar Den Haag. Op 16 mei vroeg Van den Santheuvel, de pensionaris van Dordrecht, (stellig nog mede op grond van de opdracht van 21-7-1708!) hen, wat ze tegen het privilege, dat Van der Aa had aangevraagd, voor bezwaren hadden. Ze antwoordden, dat de Amsterdamse boekverkopers, Beman van Delft en Luchtmans van Leiden benadeeld zouden worden wegens hun copieën van Plautus. De pensionaris Marcus van Leiden gaat daartegen in. De Amsterdammers willen graag de Leidenaren Van der Linden en Luchtmans bij het besogne hebben en vertrouwen pensionaris Marcus niet. Ze sturen daarom zelf een schrijven naar Leiden. Luchtmans en Van der Linden blijken 'niet weinig verset' over Van der Aa, die voor hen alles verborgen heeft gehouden! Tenslotte komen niet alleen deze twee maar ook Du Vivié en Haak uit Leiden naar Den Haag. Op het besogne moet Van der Aa zijn rekwest tonen en wordt gedwongen te schrappen 'in generley spraack te drucken'. Uiteindelijk staan de anderen het privilege toe uitsluitend voor de Franse vertaling van Gueudeville. Van der Aa begint te opponeren en te zwetsen over zijn Thesaurus antiquitatum Romanarum in 12 stukken in folio en zijn Thesaurus antiquitatum Graecarum in 13 stukken in folio '(dog vergat daar bij te zeggen hoe hij het met intekenaars haar geld uytgevoert had)' en dat hij nu weer zo'n collectie wil drukken en die vooraf niet wil specificeren, omdat er achteraf tractaten bij kunnen komen en hij die niet wil openbaren, zodat iedereen er zich meester van kan maken. Het is duidelijk, dat men weer tot de behandeling van het ontwerp van 1708 was overgegaan, nadat men eerst de aanvraag om het speciale privilege had besproken. Ter bestrijding van art. 2 en 3 betreffende het noemen van de compagnons - speciaal tegen Van der Aa gericht! - betoogt die, dat hij niet wil publiek maken, met wie hij handel drijft. Pensionaris Marcus neemt het voor hem op, maar de andere Leidenaren gaan tegen hem in. Alle gemoederen zijn in hevige beweging en tenslotte zegt de pensionaris van Dordrecht, dat ze onderling weer moeten overleggen en dat dan ieder aan zijn eigen pensionaris een vertoog moet geven. De pensionarissen zullen dan een formulier van privilege formeren. De Amsterdammers besluiten daarna, 'dat het dienstiger was iemands kwaadwilligheit in iets toe te geven, als een nuttige zaak ten beste van de generale boekhandel te laten verloore gaan'. En ieder geeft aan zijn pensionaris een met de pen veranderd vertoog. Het privilege, dat beperkt werd tot ''t Frans volgens de traductie van Gueudeville', werd reeds op 17-5-1715 verleend aan Van der Aa, met het boetebeding van *f* 3000. -. De pensionaris van Dordrecht bracht zijn rapport uit in de vergadering van de Staten van 28-6-1715 volgens het appointement commissoriaal van 21-7-1708 (er staat ten onrechte 21-5). Ik laat hier de tekst van de uiteindelijke resolutie volgen:

'Waer op gedelibereert zijnde, is goetgevonden ende verstaen, dat niet sullen mogen werden versocht eenige octroyen tot het drucken ende verkopen van boecken onder verkeerde tituls, maer dat in de requeste sal moeten werden gestelt de rechte naem of namen van het boeck ofte boecken waer op soodanige octroyen sullen werden versoght.

Dat de boecken, waer op de voorschreve octroyen sullen werden versoght, sullen moeten toebehooren in vollen eygendom, ten minsten voor het grootste gedeelte, aen ingezetenen van desen lande, ende hier te lande gedruckt sullen moeten zijn.

Dat in cas van het versoecken ende obtineren van octroyen op collectien ofte corpora, in de selve niet sullen mogen werden geinsereert eenige boecken, dewelcke bij andere ingezetenen van den Staet reets zijn gedruckt, ten zij met consent van de eerste druckers.

Ende ten opsichte van School- ofte Kerckboecken, mitsgaders oude *Auctores Classici*, geen verdere octroyen sullen mogen werden versoght, als op de annotatien, commentarien,

indices, &c. die op nieuws daer bij gevoeght sullen werden.

Alles op poene van nulliteyt, en onwaerde van de versochte en geobtineerde octroyen.

Ende sal aen alle van de voorschreve hier na te accorderen octroyen van dese resolutie copie werden geattacheert, ten eynde dat de impetranten van dien daer van geen ignorantie konnen pretenderen.

Ende eyndelijck, dat de poenaliteyten tegens die geenen, die eenigh boeck, waer op octroy is geobtineert, in het geheel ofte ten deele komen na te drucken, ofte elders nagedruckt in dese provincie komen in te voeren, uyt te geven ofte te verkoopen, in de formulieren van octroy ordinaris gestelt op drie hondert guldens, voortaen sullen werden verhooght ende gestelt tot drie duysent guldens, ende dat telckens soo meenighmael, als de selve sullen werden achterhaelt, ende dat de formulieren van octroy daer mede geamplieert sullen werden'.

Van der Aa was weliswaar overwinnaar wat betreft de formulering omtrent de compagnons gebleven, maar had op andere punten weinig of niets bereikt. Zijn latere aanvragen om privilege gaven dan ook blijkbaar niet veel moeilijkheden meer. Hij verwierf ze nog voor de volgende werken: sept. 1717 herdruk van Les Delices de la France en van de Voornaamste zee- en landgezichten, vermeerderd en in het Frans, juli 1719 Colloques d'Erasme, vert. Gueudeville, nov. 1719 's-Gravesande Physices elementa mathematica, juni 1721 verdere delen van de Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae, jan. 1723 Tabulae chronologicae imperatorum... ad annum 1714 (ondanks ongunstig advies van Amsterdam) en jan. 1723 's-Gravesande Philosophiae Newtoniae institutiones. Alleen bij de aanvraag van 1721 blijkt iets van verzet, dat met succes werd bekroond. Het waren ditmaal de gezamenlijke Haagse boekverkopers, die protesteerden. Daar Den Haag niet vertegenwoordigd was in de Staten van Holland, kreeg het gilde hier de privilegeaanvragen niet om advies. Blijkbaar werden deze onderhands - misschien door de andere boekverkopersgilden - wel tot hun kennis gebracht. In dit geval kwamen de Hagenaren dus direct met hun bezwaren bij de Staten. In het Amsterdamse gildearchief is behalve een foliovel met een gedrukte lijst van alle auteuren, die Van der Aa in de Thesaurus wilde opnemen, ook een copie van het rekwest van de Hagenaren om over deze privilegeaanvraag, waarin voorkwamen 'verscheiden clausulen, dewelke niet alleen aen verscheiden supplianten, maar zelfs aen de boeck-negotie in het generaal prejudicabel', gehoord te worden, samen met de copie van de privilegeaanvraag bewaard (G.A. 80, 138). In de gedrukte resolutiën van de Staten van Holland van 27-6-1721 vindt men het verslag van Alb. Fabricius, de pensionaris van Haarlem, die volgens appointement commissoriaal van 18 juni de bezwaren van de Hagenaren had moeten onderzoeken. Deze hadden zich tenslotte accoord verklaard met een privilege voor de Thesaurus antiquitatum & historiarum Italiae, Neapolis, Siciliae & Sardiniae van J.G. Graevius, met voorrede van P. Burmannus in 10 folio delen, mits dit niet betrekkelijk was op Philippi Paruta Sicilia numismatica, in het Italiaans met verscheidene platen, volgens de titelplaat te Lyon gedrukt. Houders van dit boek zouden het mogen verkopen en indien gewenst mogen nadrukken, maar alleen in het Italiaans en met deze platen, zonder vermeerdering van tekst of platen uit het bij Van der Aa gedrukte. De bovengenoemde lijst van auteurs (waarbij Paruta), hier 4½ pag. druks, besluit de resolutie. Het bedoelde boek, waarvan de Hagenaren blijkbaar nog een grote voorraad hadden, was een slechte bewerking van Marc Maier, verschenen in 1697, van de oudere edities van

1612 Palermo en 1649 Rome (bewerking L. Agostini). S. Havercamp verzorgde de uitstekende uitgaaf in het Latijn voor de delen VI-VIII van de Thesaurus, die in 1723 verschenen.

De ‘gesamentlijke boekverkopers van 's-Gravenhage’ waren Abraham de Hondt, Jacob

van Ellinkhuysen, P. van Thol, P. Husson, Henri van Dole, W.D. Voys, T. Johnson, Chr. van Lom, Pierre Gosse, J. van Duren, Ch. LeVier en P.D. Hondt, die in een rekwest antidotaal aan de Staten verzocht hadden geen privilege toe te staan, voordat zij gehoord waren. Van der Aa richtte zich op 22-6-1721 tot Fabricius zelf met het verzoek dit te mogen inzien. Volgens hem handelden de Hagenaren louter uit jalousie en dwongen hem zo het verschijnen van enige delen uit te stellen. (Staten van Holland no. 1384.)

Na het gereed komen van de Thesaurus, waarvoor men *f* 440. - betaalde, kwam Van der Aa met een nieuw reusachtig werk, La Galérie agréable du monde, dat in 66 boeken in 27 delen verscheen en voltooid werd in 1729. Het intekeningformulier is afgebeeld bij Koeman die in deel I p. 1-33 Pieter van der Aa behandelt: Er zouden slechts 100 exemplaren worden gedrukt en de prijs zou *f* 416. - bedragen. Koeman geeft een uitvoerige beschrijving van de delen en de voor hem belangrijke kaarten en gezichten. Voor dit werk vroeg Van der Aa geen privilege aan.

Na het gereed komen van dit werk trok Van der Aa zich terug uit de boekhandel en in 1730 ook als stads- en academiedrukker, zoals ik reeds vermeldde. Blijkens het apparaat op het Instituut van Neophilologie te Amsterdam is een groot aantal catalogi van hem bewaard. Hier beperk ik mij tot de twee grote veilingcatalogi van 20-9-21-10-1729 en van 19 sept. 1735 etc. bij het scheiden uit de boekhandel en na zijn dood. Archer Taylor beschrijft ze beide. Catalogi van de veilingen onder de boekverkopers van 17-8-1716 en 31-5-1735 van de weduwe, die men in het auctieboek van Luchtmans vermeld vindt, zijn niet bewaard. Op de laatste veiling kocht Luchtmans 210 exemplaren van de Catalogus bibliothecae Lugd. Bat. folio met 1/2 copierecht zonder platen voor *f* 2. - per stuk, *f* 420. -. Luchtmans kocht in totaal voor *f* 740.13. - en op naam van Haak nog voor *f* 51.4. -. Het rabat voor contante betaling, op 7-9-1735, bedroeg *f* 12.10.-.

De neven Janssonius van der Aa kochten op deze veiling de exemplaren met copierecht van Aretaei Cappadocis de causis et signis acutorum et diuturnorum morborum libri quatuor in de bewerking van Boerhaave, dat in 1731 bij Pieter van der Aa was verschenen. Direct na de veiling vroegen zij hiervoor en tegelijk voor een aantal medische werken van de Harderwijkse professor Joh. de Gorter en voor de derde druk van Jaspar de Hartogh, De Wegwijzer der Eenvoudigen, privilege. Deze aanvraag stuitte blijkbaar niet op bezwaren en op 17-9-1735 werd dit drievoudig privilege verleend. De oude titelpagina werd vervangen door een nieuwe met het adres ‘Lugduni Batavorum apud Janssonios van der Aa 1735’ en vermelding van het privilege, dat ook werd afgedrukt. Het boek met op de laatste pagina het bekende vignet met de initialen PVA was verder geheel ongewijzigd.

De weduwe van Pieter van der Aa kreeg in april 1736 verlenging van het privilege voor de Thesaurus, dat na 15 jaar verlopen zou. Het was juist een halve eeuw na de eerste privilegeaanvragen van haar overleden echtgenoot. Slechts voor zover die privileges betreft, ben ik hier enigszins volledig geweest. De merkwaardige boekhandel van Pieter van der Aa met aan de ene kant de zeer wetenschappelijke series, aan de andere kant de in feite minderwaardige plaatwerken, waarover Koeman een beschouwing geeft, is zeker de moeite waard om nader onderzocht te worden.

III Privileges in de provincie Holland en West-Friesland

Chronologisch overzicht

Het is merkwaardig, dat over het beleid van de provincie betreffende de privileges of octrooien voor boeken eigenlijk slechts incidenteel is geschreven en wel door Bodel Nijenhuis, Kruseman en De Beaufort. Bronnen zijn namelijk in overvloed aanwezig en liggen nog steeds op een bewerking te wachten. Het onderwerp bleek voor mijn algemeen overzicht zo essentieel, dat ik mij voorlopig vast waagde aan een snel en oppervlakkig onderzoek, waarbij ik mij beperkte tot de provincie Holland en voor zover nodig ook de Staten-Generaal. Voor andere provincies zou iets dergelijks ook moeten geschieden om een werkelijk afgerond geheel te verkrijgen. Men houde in het oog, dat een aparte uitvoerige studie een dringend vereiste blijft. Veel van het hier besprokene staat in nauw verband met het copierecht. Daarover sprak ik in mijn algemeen overzicht.

Bij Doorman vindt men een uitstekend overzicht van het algemeen beleid op het gebied van de octrooien in de Republiek, maar juist op dat betreffende de boeken gaat hij niet diep in, daar hij zich meer speciaal op de uitvindingen toelegt. Als voorbeeld van een octrooi voor een boek (tevens uitvinding) drukt hij volledig het octrooi of privilege van de Staten-Generaal van 16-5-1645 voor een uitgaaf van Jhr. Willem Wheeler, Engels edelman, betreffende waterschepraden af (p. 204). Wel vindt men echter bij hem een goede opgaaf van bronnen en de mogelijkheden van het gebruik daarvan.

Voor de Staten-Generaal heeft men in de allereerste plaats de thans tot en met 1618 uitgegeven resolutiën (met een hiaat van 1613-1616). Ik gebruikte daarnaast de summiere oude index in handschrift, die van 1589 tot het jaar 1690 loopt. Men vindt de privileges van na die tijd in de gedrukte resoluties, waar ze wegens het ontbreken van een index echter moeilijk terug te vinden zijn. Pas in de loop van de 18de eeuw, wanneer vrijwel geen privileges meer worden gegeven, krijgt men wel uitvoeriger indices.

Voor de Staten van Holland gebruikte ik eveneens een oude index, die in 1601 begint en tot 1795 is bijgehouden.

Ik laat hier de aantallen - grotendeels ontleend aan die indices, voor Holland echter aangevuld uit de oude gedrukte resoluties - ter vergelijking volgen:

Staten-Generaal: 1584-1588: 7; 1589-1629: 290; 1630-1652: 112; 1653-1673: 58; 1674-1690: 13.

Holland: 1579: 2; 1580: 13; 1581: 4; 1582: 3; 1584: 3; 1585: 2; 1586: 1; 1587: 2; 1590: 1; 1595: 1; 1597: 2; 1598: 1; 1599: 1; 1601: 1; 1603: 1; 1608: 2; 1609: 1; 1612: 2; 1615: 1; 1616: 1; 1623: 1; 1627: 1; 1634: 1; 1635: 1; 1642-1650: 38; 1651-1675: 184; 1676-1700: 297; 1701-1725: 195; 1726-1750: 226; 1750-1775: 161; 1776-1794: 116.

Al te precies moet men deze aantallen niet nemen. Het is bijvoorbeeld zeker, dat een enkel

maal de afgifte van een privilege niet in de resoluties werd opgetekend, zoals nog ter sprake zal komen bij bijbels in 1579 en bij schoolboeken in 1626. Hetzelfde geldt voor verlengingen van privileges en attaches op privileges van de Staten-Generaal, welke onderwerpen ook nog ter sprake zullen komen. Tenslotte is het niet altijd mogelijk om een goed onderscheid te maken tussen eigenlijke boeken en kleine publicaties, die annex waren aan een uitvinding. Uit de bovengenoemde aantallen krijgt men echter in ieder geval een indruk van de algemene gang van zaken.

Van ouds werden de privileges door de landsheer verleend. Doorman wijst erop, dat men sedert 1580 de naam van de landsheer Philips wegliet, die aanvankelijk nog wel gebruikt was, en dat daarna eerst op naam van Prins Willem van Oranje en sedert 1584 op die van de Staten de afkondiging geschiedde. De zaak is echter veel ingewikkelder, zoals mij althans bij de privileges voor de boeken bleek. Ook daarop kom ik nog terug.

Met die verstrekking op naam van de landsheer hangt samen, dat de Staten-Generaal zoveel later begonnen met de afgifte dan de Staten van Holland. Op 27-4-1578 wordt in het eerste college nog besloten, dat men Plantijn zal steunen om van Matthias privilege te verkrijgen. En het is inderdaad de gouverneur-generaal Matthias, die als vertegenwoordiger van de landsheer van 1578 tot 1581 verschillende privileges afgaf. Of Anjou als landsheer dit in de jaren 1581 tot 1584 ook nog deed, kan ik niet zeggen; ik vond er geen voorbeelden van. Pas van 22 februari 1584 dateert het eerste privilege van de Staten-Generaal, voor Anthoine du Chesne voor zijn Quadrature du cercle (in werkelijkheid Simon du Chesne of van der Eycke, zie Bierens de Haan 1382). Dit werd gevolgd op 22-6-1584 door een privilege voor Plantijn voor het drukken van alle edicten.

De Staten van Holland hadden zich al veel eerder dit oude landsheerlijk recht - de eerste privileges in Holland stamden uit het begin van de 16de eeuw - aangematigd. Van 21-5-1579 dateert het privilege voor Aelbrecht Heyndricsz te Delft voor een herdruk van de bekende deux-aes-bijbel. Men kan het een revolutionair besluit noemen. Doorman vermeldt als eerdere octrooi- of privilegeverlening alleen een verlenging in 1574 van een reeds bestaand brouwersoctrooi.

Over het privilege voor Aelbrecht Heyndricsz is in de resoluties van 21 mei niets vermeld; men kent het slechts uit exemplaren van zijn bijbel. Hij werd pas later de officiële drukker van de Staten van Holland en de Staten-Generaal en verhuisde tenslotte naar Den Haag, maar bekleedde blijkbaar reeds een bevoorrechte positie in Delft. Er zal uiteraard bij andere drukkers grote verontwaardiging hebben geheerst over dit privilege. Blijkens de bewaarde bijbels dateert van 29-6-1579 een privilege voor J. Canin c.s. te Dordrecht voor 3 jaar en van 30-6-1579 een privilege voor Cornelis Jansz te Delft en Peeter Verhaghen te Dordrecht voor 7 jaar, beide met een boetebeding van 100 gouden kronen. Op 21-1-1580 werd het privilege van 30 juni nog uitgebreid tot andere formaten, tevens melding gemaakt van figuren en platen. Op 9 april 1580 kreeg tenslotte Jan Paets Jacobsz te Leiden nog privilege voor 5 jaar voor een bijbel met aantekeningen van Aug. Marlorat met een boetebeding van 50 kronen. In 1580 werden die privileges precies in de resoluties vermeld, maar in 1579 werd slechts op 30 juni het volgende genoteerd: ‘Op 't versoeck van Aelbrecht Hendricksz, boeckdrucker tot Delff, is deselve gegunt octroy, dat niemandt binnen drie jaren in Hollandt sal mogen drucken seeckeren Duytsche bijbel, die bij hem was gedruckt’. Het is een wat onjuiste samenvatting van het hierboven vermelde, waaruit

m.i. echter wel het directe verband tussen de drie oudste privileges blijkt. Wat men de een gaf, kon men de ander niet weigeren. Sommige van die oudste bijbels bevatten naast het privilege van de Staten van Holland ook

een privilege op naam van de landsheer Philips, resp. van 1 februari en van 9-5-1580. Ik veronderstel, dat Doorman daarop doelde met zijn mededeling over de handhaving van de naam van Philips. Ze werden uiteraard afgegeven door Matthias.

Een privilege van Holland van 24-9-1579 voor Marnix van St. Aldegonde voor 4 jaar voor de vertaling van de psalmen uit het Hebreeuws in het Nederlands is in wezen niet verschillend van de privileges voor de bijbeldrukken. Marnix had uiteraard ook een privilege van de generaliteitsinstanties verworven, op 7-7-1579 van Matthias en daarnaast van verschillende provincies, welke bevestigd werden door de Prins van Oranje op 6-6-1580. Bijzonderheden over de 'Somma der privilegiën', afgedrukt voorin het exemplaar, vindt men in het nog te noemen artikel van H. de la Fontaine Verwey (noot 22). Hij toont aan, dat de privileges, die Matthias afgaf en die aanvankelijk nog op naam van de Koning werden gesteld, in de exemplaren gewijzigd werden, al naar mate men in de tijd voortschreed. Na de afzwering van Philips kon diens naam niet meer gebruikt worden. (noot 12). Die samenvattingen gaven soms tot wonderlijke combinaties aanleiding, zo b.v. het privilege van 1-2-1580, dat in de bijbel van Peter Verhaghen te Dordrecht 1583 samengevat is als 'gedaan in den rade van Brabant ende Hollant' 'met den grooten zeghel van den Hooghen Hove onder aen hanghende, onderteeckent N. de Sille, ende C. de Rechtere'.

Hetzelfde geldt voor het eerste privilege, dat de Staten van Holland voor een geheel nieuw boek afgaven op 8-5-1580. Ik neem de passage wegens zijn belang geheel over: 'De Staten hebben geoctroyeert Lucas Jansz. Wagenaer, van Enckhuysen, te mogen doen drucken ende uytgeven den Spiegel van de Zeevaert, inhoudende verscheyde Zee-Caerten, ende noch twee grootte ende kleyne Pascaerten, sonder dat het selve binnen Hollandt of Zeelandt nagedruckt, of van andere druck aldaer verkocht sal mogen worden buyten sijn consent, binnen den tijdt van 10 jaren, op de poene begrepen in 't octroy in de Generaliteyt daer van verleent'. Er volgen dan nog enkele privileges voor officiële publicaties van de Staten van Holland en als enige, dat daar geheel buiten valt, een interdictie - het woord octrooi of privilege wordt niet gebruikt - van 19-12-1582 ten behoeve van Willem Brakel, dat niemand zijn Ephemerides en prognosticatiën mag nadrukken zonder zijn consent, met een boetebeding van 25 pond en zonder tijdsduur.

De bovengenoemde vermelding van de generaliteit in het privilege van Holland van 8-5-1580 levert weer problemen op. Welke instantie gaf dit privilege af? Zoals reeds bleek, dateren de oudst bekende privileges van de Staten-Generaal van 1584. In de resoluties van eerdere jaren vindt men geen melding gemaakt van privileges. De mogelijkheid bestaat, dat aanvankelijk net als bij de Staten van Holland daaromtrent niets werd opgetekend. Waarschijnlijker is echter, dat hier gedoeld wordt op het privilege van 20-12-1579, gegeven op naam van Philips te Antwerpen (blijkens het extract in de eerste druk van 1584). Ongetwijfeld draagt Matthias er de verantwoording voor, net als voor de bovengenoemde bijbelprivileges.

Als laatste voorbeeld van zo'n dubbel privilege noem ik nog hetgeen, dat afgegeven werd op 9-4-1580 door de Staten van Holland aan Andries Verschout te Leiden met zijn compagnie voor de Catechismus mitsgaders de Christelijke Ceremoniën ende geboden, gevisiteerd door Caspar van der Heyden voor 5 jaar met een boetebeding van 50 kronen. Die 'compagnie' leert men kennen uit de sommarie van de privilegien voorin het boek. Op 19-3-1580 is zowel door Matthias met de Raad van State privilege gegeven als door de Raad van Brabant aan Nicolas Soolmans, boekverkoper te

Antwerpen, en Andries Verschout, boekverkoper te Leiden. Het boetebeding bedraagt daar 10 st. per exemplaar!

Daar Wagenaer als vrijwel enige auteur zowel bij de Staten van Holland als bij de Staten-Generaal privileges aanvroeg, lijkt het mij nuttig hier een korte opsomming te geven als aanvulling op het overzicht van de uitgaven van zijn werken, dat men bij Koeman (IV 465-516) vindt. Allereerst de Staten-Generaal! Op 9-3-1589 kreeg hij privilege voor twee grote pascaerten van de Oosterse en Westerse zeevaart en van de Europese zeevaart, welke gedeeltelijk ontleend waren aan zijn bovengenoemde Spieghel der Zeevaert, die in 1584/85 door Plantijn was gedrukt. Op 28-2-1590 volgde een privilege voor zijn Thresoor der Zeevaert, een instructieboek met kaarten in kleiner oblong formaat, dat in 1592 door de schoonzoon van Plantijn werd gedrukt. Reeds in 1588 echter had Wagenaer contacten opgenomen met de Amsterdamse boekverkoper Cornelis Claesz, die samen met de Antwerpenaar Jean Bellère uitgaven van de Spieghel der Zeevaert ging drukken. Koeman (IV 470) vermeldt een privilege voor Bellère voor de Spieghel in Hollands, Latijn, Frans en Spaans, van 1589. Daar dit uiteraard niet van de Staten-Generaal was, ga ik daarop niet nader in, wel op het privilege, dat Cornelis Claesz op 29-8-1590 van de Staten-Generaal voor de Spieghel der Zeevaert verwierf. Het had een duur van 6 jaar. Blijkbaar vond Cornelis Claesz een privilege van Holland niet nodig. Wagenaer vroeg in 1591 bij de Staten-Generaal verlenging van zijn privilege van mei 1580, dat n.b. afgegeven was door de Staten van Holland en de Spieghel der Zeevaert betrof, die nu eigendom was van Cornelis Claesz. Op 17 september werd die verlenging gegeven, blijkens de omschrijving speciaal ook met het oog op de twee pascaerten. Op 8-10-1594 kreeg Wagenaer tenslotte nog privilege op het Enchuyser Zeecaertboeck en een pascaert in klein bestek.

Op 25-8-1590 had Wagenaer van de Staten van Holland privilege op het bovengenoemde Thresoor der Zeevaert verworven. Dat is alweer niet opgetekend in de resoluties, maar blijkt behalve uit de exemplaren, die bewaard zijn, ook uit een aanvraag om verlenging in 1599. Op 28-10-1599 verlengden de Staten van Holland het privilege voor de Thresoor met 5 jaar en gaven mede voor deze duur privilege voor het Enchuyser Zeevaertboeck, dat in 1598 bij Cornelis Claesz was gedrukt.

Cornelis Claesz was ogenschijnlijk aanvankelijk alleen eigenaar van de Spieghel, maar een akte van 21-5-1603 voor not. J.F. Bruyningh toont, dat de verhouding tussen hem en Wagenaer zeer ingewikkeld was. Er waren geschillen geweest en door tussenspreken van de goede mannen Laurens Jacobsz en Jan Veen verklaarden Wagenaer en Cornelis Claesz nu te zijn overeengekomen, dat Wagenaer zijn aandeel aan de platen mitsgaders het privilege voor het Thresoor der Zeevaert en zeker leeskaartboekje voor *f* 1200. - aan Cornelis verkocht, die boven de exemplaren van de Thresoor, door hem aan Wagenaer geleverd, er nog 25 zou geven, waartoe Wagenaer echter de platen zou leveren.

Wagenaer stierf in 1606 en Cornelis Claesz in 1609. De weduwe verkocht toen alle rechten op Wagenaer's werken aan Jacob Lenaertsz Meyn te Enkhuizen. Deze vroeg bij de Staten-Generaal privilege voor de Spieghel, de Thresoor en het Enchuyser Zeecaertboeck. Op 16-6-1610 werd hem opgelegd eerst bewijs te leveren, dat hij werkelijk eigenaar was. Blijkbaar kon hij aantonen, dat hij van beide weduwes de rechten had verworven, want op 13-9-1610 werd het gevraagde privilege aan hem gegeven. Hij kwam echter niet meer met uitgaven, vermoedelijk omdat in 1608 bij Blaeu - toen nog Willem Jansz - het Licht der Zeevaert was verschenen.

Willem Jansz had van de Staten-Generaal verschillende privileges voor precies omschreven uitgaven gekregen, o.a. op 27-2-1606 voor dit Licht der Zeevaert. Pas in 1608 wendde hij zich tot de Staten van Holland, die hem op 5 augustus een zeer algemeen privilege gaven

voor ‘alle sijne eygen werken soo dien hij van nieuws geinventeert heeft, als degeene dien hij als nogh inventeren sal’.

Men krijgt de indruk, dat de Staten van Holland wat gemakkelijker waren dan de Staten-Generaal. Van een privilege, dat zij op 7-3-1615 aan David Wachtendonck boekdrukker te Haarlem gaven voor een uitgaaf van het Nieuwe Testament en de psalmen in een bijzondere letter, waarvan hij aantoonde dat men het wilde nadrukken, is geen voorgeschiedenis bekend. De resoluties van de Staten-Generaal over 1613-1616 zijn nog niet in druk verschenen. Misschien zou daar nog wat te vinden zijn. Voor een volgend privilege van 1616 zijn we namelijk wel goed ingelicht. In 1610 en 1611 deed Johannes Waesberge in Rotterdam tevergeefse pogingen om van de Staten-Generaal een privilege te verwerven voor een Frans-Nederlands en Nederlands-Frans woordenboek van Mellema. Op grond van een privilege, dat de Rotterdamse schoolmeester Abraham Migoen op 11-3-1610 voor Franse schoolboekjes had verworven, werd het verzoek van Waesberge geweigerd. Op 10-3-1616 verwierf Johannes Waesberge wel een privilege voor dit woordenboek van de Staten van Holland voor 12 jaar. Op 6-10-1627 kreeg zijn weduwe verlenging voor 12 jaar en op 26-2-1635 zijn zoon Isaac van Waesberge, die met een nieuwe uitgaaf bezig was, weer een verlenging voor 12 jaar. Naast een privilege van 25-9-1623 voor Mr. Jacob van der Eycke, secretaris van het Hof van Holland, voor een uitgaaf van de Handvesten van Zuid-Holland, waren de drie privileges voor de Waesberge's de enige die de Staten van Holland in deze periode uitreikten. Aanvraag bij de Staten-Generaal was toen het gebruikelijke, daar men met hun privilege een veel groter gebied bestreek. De privileges werden blijkbaar zonder meer in de provincie Holland erkend. Een voorbeeld daarvan vindt men in een akte van 21-3-1613. De Utrechtse boekverkoper Jan Amelisz laat dan door notaris Van Banchem insinuatie doen bij Dirck Pietersz Wittepers in Amsterdam, dat hij alleen recht heeft op de uitgaaf van de Colloquia van Erasmus in het Nederlands volgens privilege van 13 maart van de Staten-Generaal. Het antwoord van Wittepers luidt: ‘Ick sal tegens de Heeren Staeten privilegie nyet doen’. (afgedrukt Van Dillen II 66).

Reeds meermalen kwam ter sprake, dat voorzichtige mensen wel bij beide instanties privileges hadden aangevraagd, maar blijkbaar werden toch de privileges van de Staten-Generaal ook in Holland in doorsnee geëerbiedigd en behoorden de dubbele aanvragen tot de grote uitzonderingen. Hieraan kwam een einde door de moeilijkheden, die ontstonden over het uitgeven van de nieuwe vertaling van de Statenbijbel. Bijzonderheden daaromtrent vindt men in een artikel van H. de la Fontaine Verwey, ‘De Statenbijbel en de drukkers. De strijd tegen een monopolie’ (gepubliceerd in ‘Plus est en vous, opstellen over recht en cultuur, aangeboden aan prof. Mr. A. Pitlo’, 1970, p. 441-456), dat in gewijzigde vorm in deel II van diens ‘Uit de wereld van het boek’ (1976) is herdrukt. Ik ga hier nog iets uitvoeriger op de kwestie van de privileges in. Over de oudste geschiedenis van de privileges voor de bijbels sprak ik reeds. Privileges voor bijbels werden sedertdien blijkbaar zonder meer aan verschillende boekverkopers en -drukkers uitgereikt. Daarnaast verschenen ook vele bijbels zonder privilege. Toen de nieuwe vertaling op gezag van de Staten-Generaal op touw werd gezet werden door deze instantie na langdurige besprekingen tenslotte twee privileges afgegeven, op 11-12-1632 een voor 15 jaar aan de vertalers van het Oude Testament en op 14-2-1634 een dergelijk aan de vertalers van het Nieuwe Testament. De 15 jaren zouden bij de verschijning ingaan.

Deze vertalers verkochten tenslotte hun rechten aan de stad Leiden, die op haar beurt reeds tevoren de overdracht daarvan aan de weduwe Hillebrant van Wouw in Den Haag had geregeld, echter onder uitdrukkelijk beding, dat de bijbel in Leiden zou worden

gedrukt. Daar de stad Leiden hiervoor zelf geen geschikte drukker had, verhuisde de grote bijbeldrukker Paulus Aertsz van Ravesteyn van Amsterdam naar Leiden om dit daar voor de weduwe van Wouw te doen. Van 10-6-1637 dateert de autorisatie voor Barent Langenes om de exemplaren te tekenen, van 29-7-1637 een plakkaat van de Staten-Generaal, dat deze vertaling autoriseerde en in september verschenen de eerste exemplaren, waarmee de privileges van 1632 en 1634 van kracht werden. Toen barstten de moeilijkheden in volle kracht los. Ditmaal weten wij er veel meer van dan van de vorige maal in 1579. Een verklaring van 19-12-1638 voor notaris Laurens Lamberti te Amsterdam van Broer Jansz, 59 jaar, en Theunis Jacobsz, 33 jaar, boekdrukkers, vertelt iets meer over de opwinding van de begintijd. Broer Jansz verklaart, dat hij in 1634 aan de weduwe van Wouw had verteld, dat de Staten-Generaal privilege voor 15 jaar aan de vertalers hadden gegeven, waarover de weduwe zich zeer verbaasd had getoond. Nadat haar dienaar, Barent Langenes, op informatie uitgestuurd, een half uur later terug was gekomen met het bericht dat het juist was, had de weduwe gezegd, ‘dat alle steden haar daertegen moste stellen en 't selve beletten’. Theunis Jacobsz verklaart, dat Van Ravesteyn in die tijd bij hem was gekomen met het bericht over de verlening van het privilege aan de vertalers en daaraan had toegevoegd: ‘Daar mosten we met alle macht tegen sijn en behoorden bij den andere te comen ende met malcanderen te spreken om 't selve te beletten’. Deze verklaring werd opgetekend in aanwezigheid van Jacob Pietersz Wachter en Jan Fredericksz Stam. Blijkbaar was pas na de afgifte van het tweede privilege het gerucht daarvan naar buiten doorgedrongen. Er zal sedertdien een voortdurende opwinding geweest zijn, vooral in Amsterdam, waar in 1579 nog geen, maar nu vele bijbeldrukkers waren.

De weduwe van Wouw en Ravesteyn hadden zich dus uiteindelijk niet solidair met hun collega's getoond. In dit geval is de houding van de stad Amsterdam in 1637 zeer begrijpelijk. Onder haar leiding weigerde de provincie Holland de invoering van de nieuwe vertaling te gelasten. Tegen nadrukken, ook in verkorte vorm, die in Amsterdam en ook elders het licht zagen, moest de weduwe Van Wouw zelf optreden. De zaak werd stellig door haar als benadeelde in haar privilege vermoedelijk al direct voor het Hof van Holland gebracht. Van 30-7-1638 dateert een sententie, die ons daarover nader inlicht. Op 6 juli was door het Hof aan de weduwe mandament poenaal verleend, dat op 9 juli aan Hendrick Laurensz en Jan Marcusz c.s., boekverkopers te Amsterdam was geëxploiteerd. Daarvan waren deze laatsten in appèl gegaan. Met succes, want op 30-7-1638 revoceerde het Hof, gezien de grieven der Amsterdammers, de clausule en interdictie poenaal van het bovengenoemde mandament. (Archief Hof van Holland no. 727, civiele sententiën no. 121.)

De Amsterdammers hadden gezegevierd, maar op 21-7-1638 hadden de Staten-Generaal besloten de weduwe Van Wouw en haar privilege te beschermen. Blijkbaar kwam daarna het geschil voor de Hoge Raad of een commissie daaruit. Hoe de zaken ervoor stonden, toen de Staten-Generaal blijkens een resolutie van 10-1-1639 aan de Staten van Holland schreven, dat de weduwe Van Wouw moest genieten van haar privilege, of blijkens de resolutie van 5-2-1639 de Gecommitteerde Raden verzochten om burgemeesters van Amsterdam te induceren bij provisie het drukken en verkopen van de nagedrukte bijbels te doen cesseren, is niet zeker. De resoluties van Holland van 8 maart vermelden een brief van de Hoge Raad van 3 maart, bevattende een rapport van commissarissen, voor welke de weduwe en enige

Amsterdammers waren verschenen, maar zonder accoord gescheiden. Blijkbaar ging men nu in de Staten van Holland over tot een behandeling door een commissie uit haar midden, bestaande in de heren van Dordrecht, Leiden, Amsterdam en Alkmaar. Op 11 mei bracht

deze rapport uit in de Staten.

Van 23-3-1639 dateert een akte van notaris Baddel, die ons iets leert van wat zich toen in Amsterdam afspeelde. (KS 1040, echter deerlijk verminkt.) Hendrick Laurensz, Jan Marcusz, Pieter Pietersz Wachter (bedoeld moet zijn: Jacob), Jan Jansen, Willem Cloppenburgh, Jacob Arentsen Colom, Louys Elsevier, Evert Cloppenburgh, Abraham de Wees, Joost Hartgertsen, Jan Benninck, Marten Jansen Brant, Balthasar van Dorsten, Jan van Hilten, Cornelis de Haes, Adriaan Roman de Jonge en Gerrit Jansen, allen 17 boekverkopers te Amsterdam, en Broer Jansz, Jan Fredericksz Stam, Theunis Jacobsz, Joost Broersz, Ott Barentsz Smient, Dominicus van der Stichel en Johannes Jaquet, allen 7 boekdrukkers te Amsterdam, blijkbaar allen betrokken bij het uitgeven en drukken van bijbels, machtigden Dirck Pietersz Pers en François Lieshout, overlieden van de boekverkopers, om met de weduwe Van Wouw c.s. te accorderen nopende het drukken van de gecorrigeerde bijbel en aankleven van dien. Op hun beurt machtigden de overlieden Jan Marcusz en Theunis Jacobsz, die nu blijkbaar de leiding hadden, op 2-4-1639 in twee verschillende akten voor dezelfde notaris om met de weduwe te accorderen en om in Den Haag voor de Staten van Holland of voor de commissie daaruit het recht tegen de weduwe Van Wouw voor te staan. Uit de reeds genoemde resolutie van 11-5 en resoluties van 29-7, 6-8 en 29-9-1639 van de Staten van Holland blijkt, dat de weduwe Van Wouw zeer had ingebonden, maar dat wegens de tegenwerking van de heren van Amsterdam, die niet van toegeven wilden weten, geen accoord werd bereikt.

Van 23-12-1639 dateert een waarschuwing van de Staten-Generaal, dat alleen exemplaren, door de weduwe gedrukt en door Barent Langenes getekend, voor orgineel mochten worden gehouden.

We horen daarna niets meer tot de laatste vermelding in de resoluties van Holland van 11-7-1641. Een concept plakkaat werd toen voorgelezen, gericht tegen de nadrukkers van het Oude en Nieuwe Testament en vooral tegen de stad Amsterdam en consorten. Na lange discussies werd besloten, dat de weduwe en de nadrukkers weer voor commissarissen, laatstelijk gebesogneerd om de partijen tot accoord te brengen '(is het doenlijk)', zouden verschijnen en dat wanneer dit niet bereikt werd, weer rapport werd verzocht. Het concept plakkaat - uiteraard van de Staten-Generaal - is niet in het Groot Placcaetboek opgenomen en dus stellig niet afgekondigd. Wat uiteindelijk de preciese afloop was, blijkt niet. Zeker is echter, dat de Amsterdammers geen duimbreed toegaven. Daar en ook in andere steden werden officiële consenten afgegeven voor het nadrukken van de Statenbijbel.

Met het aflopen van het privilege in 1652 - het werd natuurlijk niet verlengd - kwam er pas officieel een einde aan de zaak en kon voortaan iedereen geheel ongestoord de statenvertaling drukken, d.w.z. volgens de geautoriseerde versie. Van 19-3-1655 dateert de 'ordre op het drucken van het Oude en Nieuwe Testament' van de Staten van Holland, waarbij precies werd voorgeschreven dat men de eerste druk en daarbij het register van drukfouten daarin, dat bij Ravesteyn - intussen weer in Amsterdam teruggekeerd - was verschenen, moest volgen. Consent moest worden gevraagd van de Staten van Holland of de stad, waar gedrukt werd. Alles op een boete van *f* 1000. - en onverminderd het privilege voor Ravesteyn van de Staten-Generaal en de attache daarop van de Staten van Holland, die eveneens op 19 maart was gedateerd, voor zijn bovengenoemd register. Privileges voor speciaal

gedrukte bijbels met bijzondere letters bleven mogelijk. Een voorbeeld daarvan volgt later.

De hele zaak had de boekverkopers en -drukkers te Amsterdam veel geld gekost en bij de

afscheiding van het Sint Lucasgilde in 1662 werd nog als een grote grief aangevoerd, dat dit niet meer dan *f* 300. - en pas na een bevel van burgemeesters in het proces had bijgedragen. Van een tijdgenoot, Lieven van Aitzema (deel II, 552, van 1669), weten we, dat na deze kwestie nooit meer een privilege van de Staten-Generaal in Holland geldig werd geacht - wat voorheen zoals we zagen wel het geval was -, wanneer niet ook attache bij de Staten van Holland was gevraagd. Attache voor privileges van de Staten-Generaal kwam in Holland al veel eerder voor. Doorman geeft daarvan voorbeelden. Bij boeken vindt men in de 16de eeuw - b.v. bij Wagenaar - nog twee aparte privileges. De eerste maal, dat er daar sprake is van attache - althans voor zover ik kon nagaan - is in 1634, wanneer Havius in Dordrecht een attache op een privilege van de Staten-Generaal voor werken van Jacob Cats krijgt. Inderdaad zien we echter, dat in de latere periode van de hooglopende strijd over de statenvertaling in de registers van octrooien van de Staten-Generaal de vermelding van de noodzaak van dat attache langzaam aan tot een vaste formulering wordt.

In privileges voor Balthasar Florisz voor een prent van een zeeslag van 7-1-1640 en voor Hendrick Laurensz voor de Opera theologica van Casp. Sibelius van 19-4-1641 wordt nog niet over attache gesproken, in privileges voor De Huybert van 10-8-1640, voor B. en A. Elsevier voor Comenius' Janua aurea reserata quator linguarum (Willems 496) van 20-9-1640 en voor Louis Elsevier voor Comenius' Janua aurea, vertaald door Th. Simmius (Willems 983) van 19-6-1642 wordt de noodzaak van attache wel genoemd.

Hoe het toeging of kon toegaan, wanneer men de attache niet had aangevraagd, blijkt uit een privilegeaanvraag bij de Staten van Holland door Hendrick Laurensz in 1647. In 1638 had hij van Andries Cloeck te Leiden het Schatboeck der verclaringe over de catechismus van Zacharias Ursinus, vertaald uit het Latijn door F. Hommius, met het privilege van de Staten-Generaal van 30-12-1637 voor 5 jaar, gekocht en in 1641 had hij daarvan een nieuwe druk gebracht. Daar er geen attache op het privilege was aangevraagd, hadden vier boekdrukkers in 1642 ruim 200 exemplaren daarvan gedrukt, die hij van hen had moeten overnemen, opdat zijn eigen verkoop niet bedorven werd. Daarna had hij een nieuw privilege van de Staten-Generaal met attache van Holland van 30-1-1642 verkregen, weer voor 5 jaar. Hij had nu nog niet alles verkocht en vroeg verlenging voor 10 à 12 jaar en tegelijk privilege voor de belijdenispredicatie van zijn broer Ds. Jacobus Laurentius. Op 22-3-1647 gaven de Staten van Holland dit privilege voor de beide uitgaven voor 7 jaar met een boetebeding van *f* 300. -. Over de latere overdrachten en verlengingen van dit privilege schrijf ik nog onder dat hoofd bij speciale facetten.

Hoewel ik geen heel precies onderscheid kon maken, omdat sommige attacheverleningen officieel werden geregistreerd en andere niet, kan men toch uit de aantallen, gegeven voorin dit hoofdstuk, aflezen dat de noodzaak van attacheaanvraag op den duur ging betekenen, dat de Staten-Generaal werden gepasseerd en dat de Staten van Holland niet meer om attache, maar om een eigen onafhankelijk privilege werden verzocht. Nog enkele gevallen, waarin men wel bij de Staten-Generaal aanklopte, zullen in mijn verhaal ter sprake komen, maar in het algemeen mag men zeggen, dat dit college in de loop van de tweede helft der 17de eeuw zijn betekenis op dit gebied geheel verloor.

Overigens hoede men zich er voor hieraan te veel betekenis te hechten, wat het stijgende belang van de boekhandel van Holland betreft; Doorman constateert hetzelfde verschijnsel ook bij de privileges voor uitvindingen!

Ik kan hier natuurlijk niet over allerlei afzonderlijke privileges gaan spreken, hoewel daarbij nog hele interessante gevallen voorkomen, maar wil toch nog enkele punten van meer

algemeen belang behandelen, voordat ik overga tot het volgende besluit van de Staten van Holland betreffende de inhoud van de privileges.

Allereerst moet ik hier iets meer vertellen over de bewaarde serie van octrooien of privileges van de Staten van Holland. Zoals ik reeds zei, begint die met 1601. Uit de onvolledigheid, die ik meermalen opmerkte, had ik willen concluderen, dat deze serie, bestaande in bundels van omgewerkte rekwesten, pas later is aangelegd. Drs. J. Fox, de rijksarchivaris, is echter van mening, dat ze wel in de tijd zelf gebundeld zijn en dat omissies alleen op slordigheid berusten. Ik noem hier als voorbeeld van zo'n omissie een privilege, dat Cornelis Claesz te Amsterdam en Jan Bouwens te Leiden op 20-3-1603 kregen voor 4 jaar voor de psalmberijming van Dathenus, wat niet in de bundel rekwesten voorkomt, wel in de resoluties van de Staten van Holland. Uit de later nog te behandelen gang van zaken bij de schoolboeken, lijkt het mij ook zeker, dat professor Burgersdijck in Leiden een privilege moet hebben verkregen in 1626, dat niet in de bundel voorkomt.

Voor de attaches geldt hetzelfde. In 1642 begint de stroom van attaches in de bovengenoemde bundels, op 2-10-1642 twee voor Everard Cloppenburch en één voor Anthony Tielemans te Amsterdam en op 28-11-1642 één voor Claude Fontaine te Leeuwarden voor de Feestelijke fonteine der salicheyt van Ds. Rippertus Sextus; de bovengenoemde attache van 30-1-1642 voor Hendrick Laurensz vindt men er echter niet. Dat is ook de reden, dat het mij niet mogelijk is precies te zeggen, in hoeverre die attaches sinds 1640 werkelijk werden aangevraagd en evenmin hoe lang dit nog op grotere schaal doorging.

Zeker is wel, dat het bijzonder moeilijk is om in de 17de eeuw iets over afgewezen rekwesten te vinden. In de 18de eeuw zijn daarvoor hulpmiddelen, die zo dadelijk nog ter sprake zullen komen. Voor deze eerste tijd moet een onderzoek worden ingesteld in de bundels rekwesten en daarop betrekking hebbende adviezen (1580-1734 Archief Staten van Holland no. 1370-1371, vervolgd 1735-1780 idem no. 2243).

Dan wil ik hier nog zeer summier iets meedelen over de duur en het boetebeding van de privileges, daar hierin in het derde kwart van de 17de eeuw uniformiteit kwam. In het algemeen meende ik op te merken, dat in doorsnee de tijdsduur van de privileges van Holland aanvankelijk iets langer was dan die van de Staten-Generaal, uiteraard met de nodige excepties. De duur wisselde vaak sterk af evenals de hoogte van de boete, die op overtreding werd gesteld. Langzamerhand kwam er meer regelmaat en voor zover ik kon nagaan, krijgt men omstreeks 1664 een werkelijke uniformiteit. Het boetebeding in het privilege van 13-3-1662 voor Louis en Daniel Elsevier voor G.J. Vossius' Etymologicum linguae latinae in folio bedroeg nog *f* 600. -, de duur 15 jaar, wat ze ook hadden aangevraagd. Op 17-3-1664 kregen ze in hun privilege voor Nathanael Dhuez' Dictionnaire françois-allemand-latin etc. een duur van 15 jaar en boetebeding van *f* 300. -, terwijl ze om 20 jaar hadden gevraagd. Dit boetebeding van *f* 300. - en duur van 15 jaar werd sedertdien het gebruikelijke.

De meeste rekwesten om privilege, waaraan geen bijzondere moeilijkheden verbonden waren, zullen buiten de statenvergadering door gecommitteerde raden afgehandeld zijn. Was er echter wel een adder in het gras verscholen, dan bereikte zo'n rekwest wel de Staten en kan er iets over genotuleerd zijn. Dat is voor de eerste maal het geval op 9-1-1686. Jan ten Hoorn in Amsterdam had privilege aangevraagd op de tractaten in de medicijnen van S. Blankaart en H. Overkamp. Van welke zijde

verzet was gekomen, blijkt niet. Officieel werd echter besloten in de vergadering van de Staten, dat voortaan de namen van boeken of tractaten moesten worden opgegeven, dat alleen op opgemaakte tractaten privilege zou

worden verleend en dat men niet meer dan één auteur in een rekwest zou mogen noemen. Ten Hoorn kreeg geen privilege, want nadere omschrijving zinde hem blijkbaar niet, maar wel bracht deze resolutie het tot het Groot Placaet-Boeck, waar ze in deel IV p. 361 werd gepubliceerd. Had deze resolutie een korte voorgeschiedenis, de volgende ordonnantie betreffende de privileges, van 28-6-1715, had een voorgeschiedenis, die in feite ook in 1686 begon. Pieter van der Aa kwam toen met zijn eerste rekwesten om privilege, zoals ik in Bijlage II, die geheel aan hem is gewijd, uitvoerig uiteenzette. In het kort samengevat, werd door hem aan de stad Amsterdam haar almacht verweten. Vandaar het verwijt, dat alleen aanvragen van Amsterdammers een goede kans maakten om door te gaan. Pas na een grondige bestudering van deze materie, zal kunnen worden uitgemaakt of dit juist was. Van der Aa, die niet alleen Amsterdammers tegenover zich had, maar ook vele van zijn eigen stadgenoten, trachtte daartegenover een geheel nieuw gebruik van de privileges te maken. Onder meer werd hem ten laste gelegd, dat hij ze ging 'opveilen voor hij ze machtig was'. Het was een feit, dat de privileges van Holland, in tegenstelling b.v. tot de keizerlijke privileges, niet door druk bekrachtigd behoefden te worden. Zeker bekommerde Van der Aa zich in het minst niet over de resolutie van 1686, kwam met grote combinaties in zijn aanvragen en probeerde het wezen van de privileges te veranderen en dat meer om te buigen in de richting van monopolies. Uit de bewaarde stukken krijgt men hier voor het eerst iets van de achtergronden te zien, het optreden van de steden en vooral van de pensionarissen ten behoeve van hun eigen burgers. De pogingen van Van der Aa mislukten, hoewel hij op een enkel punt zijn zin kreeg. Tenslotte kwam na veel geharrewar als uiteindelijk resultaat een tamelijk onbevredigend compromis tot stand in de 'Ordre op het versoecken en verleenen van octroyen tot het drucken en herdrucken van boecken', die op 28-6-1715 door de Staten van Holland werd opgesteld. Men vindt dit alles in Bijlage II.

De veel te lage boete van *f* 300. - werd nu op *f* 3000. - gebracht, wat ten gevolge had dat enkele eigenaren van nog niet afgelopen privileges nieuwe privileges aanvroegen. De bepaling over de boete was namelijk niet van terugwerkende kracht. Het waren Bohm met een nieuw privilege voor de Dictionnaire van Bayle, dat op 22-6-1713 verlengd was, wegens nadruk te Genève, op 23-11-1715, David Mortier (deel III 255) in 1716 en Van der Aa voor zijn Délices de l'Europe van 15-3-1709 en zijn Verzameling van 18-8-1705 in 1717.

Belangrijker voor ons is een gebruik, dat stellig zijn ontstaan dankt aan de strijd van Van der Aa met zijn collega's. Aanvankelijk hoort men daar nog, dat slechts bij geruchte bekend is, dat een privilegeaanvraag liep. Op een bepaald ogenblik moet daarin verandering zijn gekomen en werden de belangrijkste steden op de hoogte daarvan gesteld om de aanvraag door te geven aan de overlieden van het boekverkopersgilde, die hun advies moesten uitbrengen. Voor het eerst vond ik daarvan melding gemaakt in 1697 in een privilegeaanvraag voor zeekaarten (KS 896). In een artikel ging ik daarop uitvoerig in (V.E. Winter). Van 1697 tot 1707 werden dergelijke verwijzingen om advies in het memoriaal van het gilde opgetekend, terwijl van 1703 tot 1795 stukken daaromtrent bijeengebracht zijn in een serie (G.A. 52 en 80-86, sedert 1726 met index op titel van boek of naam van schrijver en aanvrager van het privilege). In de bundels van privileges in het archief van de Staten van Holland worden de verwijzingen naar de verschillende steden aangetekend, maar niet altijd is men daarin consekwent. Als eerste vond ik daar een rekwest van Pieter

Mortier om privilege op de kunstplaten van het Oude en Nieuw Testament en op Flavius Josephus in het Frans en Nederduits. Op 28-7-1699 viel het besluit - in margine aangetekend -, ‘dat van dese requeste copie sal werden gegeven aen de heeren gedeputeerden der stad Amsterdam,

omme de consideratiën van de heeren hare principalen dien aangaande verstaen, verder te werde gedisponeert als naar behooren'. Na overleg met het eigen gilde kwam het privilege af op 1-4-1700. Toegevoegd aan het oorspronkelijk rekwest was nu betreffende de platen: 'hetwelck den voorn. suppliant jegenwoordigh onder handen heeft ende niet verder', en voor het boek van Flavius Josephus: 'sonder de handen van anderen te binden off uyt te sluyten soodaenige die na hem een andere oversettinge off aenteeckeningh moghten maecken'. Mortier verzocht ook een privilege aan de Staten-Generaal voor het eerste werk. Bijzonderheden daaromtrent vindt men in mijn deel II 263.

Bij enkele rekwesten in de bundel vindt men nog niets vermeld, maar op 17-9-1700 werd aangetekend, dat Jean Malherbe's rekwest voor zijn Histoire abrégée des Provinces Unies aan de heren van Amsterdam zou worden gegeven. Het Haagse gilde viel natuurlijk buiten de kring van geraadpleegden en een rekwest van Henry van Bulderen aldaar om privilege op een Dictionnaire Engels-Frans en Frans-Engels - bedoeld zal zijn: G. Miège, A short dictionnary in two parts, dat in 1699 verscheen - ging naar Amsterdam en werd op 20-3-1700 met privilege bekrachtigd, als gevolg van het gunstige Amsterdamse advies.

Al spoedig beperkte men zich niet meer tot de belanghebbende stad, maar kregen de belangrijkste andere steden, waar boekverkopers gevestigd waren, ook copie van het rekwest om het oordeel van het gilde te geven.

De Amsterdamse serie van rekwesten met adviezen en de daarbij behorende stukken is een uiterst dankbare bron, temeer omdat men hier niet alleen de met succes bekroonde rekwesten vindt, maar ook de afgewezen. In Leiden loopt de serie over de jaren 1736 tot 1796. Ongetwijfeld is een eerder deel verloren gegaan. In Rotterdam bleef, zoals ik reeds vertelde, niets bewaard.

In de bespreking van Scheurleer's Almanak van 1761 vertelde ik reeds, dat hij in zijn concept gildereglement in art. XXI deze rondzending om advies als recht wilde opnemen. Mogelijk speelde daarbij echter een rol, dat zijn eigen Haagse gilde tot 1795, dus tot het einde, officieel buiten de raadpleging viel. Officieus was dat natuurlijk anders. Aanvankelijk leest men in bezwaarschriften van de kant van de Haagse boekverkopers: 'On fait opposition' (KS 447, in 1728) of 'De remarques van de boekverkopers in 's-Gravenhage' (Staten van Holland no. 1384, in 1735 tegen rekwest van Mortier). Bij serieuse geschillen moesten de Hagenaren zelfs met een rekwest antidotaal komen, zoals we al in de vorige Bijlage zagen. Later blijkt echter, dat de gang van zaken in praktijk precies was als in de andere plaatsen. Bij het zo dadelijk te bespreken geschil tussen De Hondt en zijn collega's blijkt, dat een rekwest van Hendrik Merkus van aug. 1757 aan de boekverkopers van Den Haag is rondgezonden. Het verschil met andere steden is, dat hier niet het gilde via gedeputeerden, maar De Hondt direct bij de Staten protesteert, nu niet alleen in de vorm van een rekwest antidotaal, maar ook met een memorie. Hoe de rekwesten het Haagse gilde bereikten, kon ik niet achterhalen.

De rondzending kon ook wel eens vergeten worden of één van de steden kon worden overgeslagen. Een voorbeeld vindt men uit 1721, waarbij niet zeker was wie de schuld daarvan was (KS 951). Op 4-12-1770 zond het Amsterdamse gilde een deputatie naar burgemeesters om te vragen of zij een aanvraag om advies voor de Almanach des Heroides hadden laten liggen, waarvoor tot hun verbazing op 3-10-1770 privilege aan hun gildebroeder Mart. Magerus was verstrekt. Burgemeesters bleken

echter onschuldig en het bleef de vraag of de gedeputeerden in Den Haag in verzuim waren geweest of dat de Staten van Holland het gebruik, dat toen al meer dan 70 jaar oud was, niet hadden geëerbiedigd.

In geval van een Amsterdamse aanvraag, ziet men in de bijbehorende stukken vaak hetzij een bemiddelend optreden van overlieden tussen eigen gildebroeders onderling, het zij ook wel vermanende negatieve woorden tot de aanvragers.

In de Amsterdamse serie zijn eveneens de plaatselijke rekwesten om consent of privilege voor een uitgaaf, die ook bij het gilde kwamen om advies, opgenomen. Ook daar is uiteraard van groot belang, dat we de niet met succes bekroonde rekwesten leren kennen.

Naast deze series bleef ook nog een omslag hieromtrent in de 'Besognes van de gedeputeerden van Haarlem ter dagvaart' bewaard (Staten van Holland no. 1384), dat over de jaren 1717-1780 loopt. In geval van moeilijke kwesties, waarvoor geen oplossing werd gevonden, werd steeds Haarlem gecommitteerd 'tot de saeken van de justitie'. Aanvankelijk zijn het volledige dossiers; later zijn het vaak alleen de rekwesten, die bewaard bleven en zo de aandacht op de commissie aan Haarlem vestigen. Meestal staan gildebroeders van verschillende plaatsen tegenover elkaar. Het eerste geval met bijzonder interessante stukken betreft echter een strijd tussen de broers Wetstein en Onder de Linden over de uitgave van tijdschriften. Het Amsterdamse gilde had niets kunnen uitrichten en het was Mr. Albert Fabricius, pensionaris van Haarlem, die de partijen accommodeerde. (Deel IV 18-19, in dit dossier echter veel nadere bijzonderheden.) Een andere strijd tussen twee Amsterdammers betreft een rekwest van Jacobus Lindenberg om voorzieningen tegen Samuel Schoonwald, die zijn op 23-7-1715 geprivilegeerde Lutherse bijbel heeft nagedrukt. Op 13-3-1722 werd het in handen van Haarlem gesteld. Schoonwald kreeg echter zelfs privilege voor deze nieuwe bewerking op 23-9-1724 (deel III 57). Het Haarlemse dossier is helaas niet compleet; tal van gevallen, waarin gedeputeerden van Haarlem werden gecommitteerd, vindt men er niet.

Na de uitweiding over de ongetwijfeld gunstige werking van de advisering door de gilden, kom ik nog met één voorbeeld van het tegendeel. Uit de jaren 1720-1721 bestaat een merkwaardig verslag van een geschil tussen de broers Wetstein en de Leidse boekverkoper Haak, waarin men kan lezen dat de ongewenste toestanden van voorheen ondanks het nieuwe systeem toch nog niet helemaal verdwenen waren (KS 951-953). Ik geef hier slechts een korte samenvatting van de zeer ingewikkelde zaak, waar ik zelf ook al een mededeling over deed (deel IV 180). Geassisteerd door de pensionarissen Buys en Marcus voerden de Amsterdammer en Leidenaar een hevige strijd. Een overeenkomst, gesloten op een auctie, waar de partijen elkaar ontmoetten, door bemiddeling van een Utrechtse boekverkoper, leek een oplossing te zullen geven, zodat beide privileges konden doorgaan. Daar Haak in feite ontevreden was over het accoord, bleef tegen de afspraak in de Leidse pensionaris Marcus het Amsterdamse privilege stuiten, terwijl het Leidse door Amsterdam wel was toegestaan en afgegeven was. Het gevolg was, dat Amsterdam zich weer van het oude middel bediende: rustig zou worden gewacht tot de volgende Leidse privilegeaanvraag en dan zou Amsterdam die niet toestaan, voordat de Wetsteins hun privilege hadden verkregen. Als van meer algemene betekenis werd dit in het memoriaal van het gilde vastgelegd.

Dit geval, waaruit men de praktijk goed leert kennen, drong niet tot de resoluties van de Staten van Holland door. Deze bevatten van 1688 tot 1713 heel weinig over privileges voor boeken. Daarna komen er weer wel meer kwesties van verder gaande strekking ter sprake. Ik zal hier verder voornamelijk op deze kwesties ingaan.

In 1722 dient de auteur Mr. A.G. Luiscius in Den Haag een rekwest in om privilege voor zijn

Algemeen historisch, geografisch en genealogisch woordenboek, dat van 1724-1734 in Den Haag zou verschijnen. Vijf Amsterdamse en vier Haagse boekverkopers verzetten zich ertegen op grond van hun privileges van 8-8 en 23-11-1715 voor de Dictionnaires van Moreri en Bayle. Op 14-10-1722 werd de zaak commissoriaal gesteld en de commissie hoorde daarna beide partijen. Luiscius betoogde, dat zijn werk niet aan de bovengenoemde Dictionnaires ontleend was en dat de privileges daarvoor zich tot de Franse taal beperkten. Gecommitteerden waren eenparig van advies, dat aan Luiscius wel privilege moest worden verleend. In de vergadering van 27-11-1722 werd rapport uitgebracht, maar er werd niets besloten, daar Amsterdam en Rotterdam copie vroegen. Wel viel het besluit, dat heren uit de ridderschap en tien steden gecommitteerd werden om te beraadslagen, of er niet een betere ordre op het verlenen van privileges kon worden gesteld. Luiscius kreeg zijn privilege uiteindelijk wel op 15-1-1723, maar van een nieuwe ordonnantie kwam niets.

Op 22-11-1724 werd een rekwest van de Leidenaar Isaac Severinus en Comp. om privilege voor uitgaven van Cicero etc. met commentaren ter sprake gebracht in de Staten van Holland. Tevens werden toen al eerder ingediende rekwesten van de broers Wetstein - of het ging over de bovengenoemde rekwesten van 1720, bleek mij niet - voor dergelijke werken behandeld. Alle rekwesten werden in handen gesteld van de heren van Dordrecht en verdere leden tot de manufacturen en neringe met de vraag of de ordre van 28-6-1715 niet moest worden geëlucideerd en geämplieerd. Daar werd namelijk de mogelijkheid, opengelaten voor privileges voor uitgaven van klassieken, in zoverre ze van commentaren voorzien waren. Die commentaren werden echter op hun beurt haast tot klassieken, zodat er veel moeilijkheden over deze privilegeverleningen waren. Weer richtte deze commissie niets uit.

Van 30-4-1728 dateert het beroemde plakkaat, dat alle Leidse professoren tegen nadruk beschermde. De geschiedenis van de tot standkoming hiervan - Boerhaave was de drijvende kracht! - beschreef ik tot in details (V.E. Leidse professoren) en hiervoor in het kort.

Bij de drie volgende gevallen, die in de Staten van Holland werden behandeld, komt het buitenland ter sprake. Uiteraard was bij privilegeaanvragen deze factor steeds van groot belang geweest. Een klein onderdeel daarvan - konden buitenlanders hier privileges verwerven? - zal bij de speciale facetten door mij worden behandeld. Hier is meer de algemene vraag aan de orde. Buitenlandse nadrukken van Nederlandse uitgaven, die met privilege waren verschenen, konden gemakkelijk worden geweerd. Maar omgekeerd? Werd bij nadrukken in ons land van originele buitenlandse uitgaven ook de invoer van die originelen door een privilege verhinderd?

In deel IV 278 en in mijn chronologisch overzicht noemde ik het rekwest van 24 Amsterdamse boekverkopers (KS 930/31 met foute datering), dat op 18-3-1722 in de Staten van Holland werd behandeld. De rekwestranten wijzen op de onrechtvaardigheid, dat hier te lande de originelen ondanks geprivilegeerde nadrukken wel mogen worden ingevoerd, maar dat omgekeerd in Frankrijk (twee voorbeelden ten nadele van J.F. Bernard en de broers Wetstein worden gegeven) originele Franse uitgaven en Franse vertalingen van Engelse boeken, hier te lande gedrukt, op grond van daar gegeven privileges voor nadrukken in beslag worden genomen. Volgens de rekwestranten zijn de Franse privileges alleen bedoeld om verdere nadrukken te voorkomen en worden nu dus oneigenlijk gebruikt. In 1714 is een dergelijk geval betreffende een keizerlijk privilege voor een nadruk van het Corpus juris ook in de

rechtspraak in deze zin beslist. Ze vragen daarom bij het Franse Hof pogingen aan te wenden dit daar op een zelfde wijze opgelost te krijgen. Het rekwest werd

ditmaal om advies gegeven aan de gecommitteerden tot de zaken van justitie en alweer horen wij niets over de afloop.

De volgende gevallen in de resoluties van Holland betreffen in feite hetzelfde onderwerp. In 1730 verzochten de Wetsteins & Smith in hun rekwest om privilege voor J. de Heiss' Histoire de l'empire ook een verbod om drukken of nadrukken uit het buitenland in te brengen. Hier vroegen de Wetsteins dus, wat zij zelf omgekeerd in het bovengenoemde rekwest van 1722 fel hadden bestreden! Op 20-5-1730 werd de zaak in handen gegeven van de secretaris van Haarlem en verdere gecommitteerden, die op 17-8-1730 rapport in de Staten uitbrachten. Besloten werd, dat het gevraagde privilege verleend kon worden en dat door commissarissen zou worden nagegaan 'of eenige andere, en beetere, ordre soude konnen worden uitgedagt omtrent het nadrukken van boeken die buiten 's lands gedrukt mogten zijn'. We horen verder niets meer hierover.

Op 5-10-1735 komt er nogmaals een dergelijke poging, ditmaal van geheel andere zijde. De raadpensionaris draagt dan in de Staten voor, 'dat in de octrooien, welke van tijd tot tijd door haar Edele Groot Mog. verleent worden tot het drukken van boeken, geïnsereert zijn eenige clausulen, welke aanleiding geeven om het debit der boeken hier te lande gedrukt buiten 's lands seer difficil te maaken, tot nadeel van de commercie der boekverkoopers in deese provincie'. Besloten wordt tot examinatie door ridderschap en verdere gecommitteerden tot de zaken van de commercie, waarna overwogen moet worden, wat hierin kan worden veranderd 'en wat voorsiening verders soude konnen werden gedaan tot beneficieering van de drukkerije en boeknegotie in deese landen'. Ditmaal is mij de aanleiding niet bekend en ik zou zelfs niet durven zeggen, of die uit binnen- of buitenland kwam.

Het optreden tegen ingezetenen van de Republiek in het buitenland, dat indirect ook in verband staat met het Nederlandse en speciaal het Hollandse beleid op het gebied der privileges, is ter sprake gekomen in mijn chronologisch overzicht 1725-1795, net zoals het befaamde rekwest van de Engelsman Samuel Buckley van ± 1733, waarin hij een uiteenzetting geeft van het privilegebeleid in de Nederlanden, Frankrijk en Duitsland en de tegenstelling tot Engeland afschildert. Steeds komen uiteraard de Staten van Holland ter sprake.

Van 1754 dateert het in onze boekhandelsgeschiedenis beruchtste geval van vervolging wegens schending van een privilege, en wel dat van 20-4-1741 voor C. en G.J. Wishoff te Leiden voor de werken van Linnaeus. Op 14-1-1755 werd Jacob Wetstein tot zijn stomme verbazing door schepenen van Amsterdam veroordeeld tot de boete van *f* 3000. - wegens invoer van een nieuwe Zweedse uitgaaf van de werken van Linnaeus. Ik behandel deze zaak nog bij speciale facetten, maar vermeld deze hier wegens een memorie, die de overlieden samen met Pierre Humbert en Zoon, François Changuion, Z. Chatelain en Zoon, M. Uytwerf, Joh. Schreuder en Pieter Mortier de Jonge, weduwe Schouten en Zoon, Adriaan Wor, Anthoni Schonenburg en Zoon en Arkstee en Merkus op 30-11-1754 in de vorm van een rekwest om een ordonnantie, die aan deze misstanden een einde zou maken, tot de Staten van Holland richtten. Men vindt deze 'memorie ten bewijse van het verregaande misbruijck der privilegien in den boekhandel ten algemeene nadeele gestaaft door wangunst en knevelarij tegens alle regtzinnige bevattingen, ja tegen alle aangenoome en bekende usantie van ouds gegrond op het algemeen belang, en op het hooge denkbeeld aller welmeenende van de intentie der verleenders hunner voorregten, en de intentie selve'

met een algemene beschouwing betreffende dit geval afgedrukt bij KS, echter geheel buiten verband en onder het hoofd Hendrik de Leth (KS 360-363). De grote buitenlandse boekverkopers behalve uiteraard Jacob Wetstein ondertekenden allen. In de resoluties van de Staten wordt er geen

melding van gemaakt. Men wachtte uiteraard het vonnis van schepenen en daarna bij het appèl de sententie van het Hof van Holland af. Pas op 4-7-1758 werd de zaak afgesloten, toen Wetstein de eed aflegde, dat hij onbekend was geweest met het Leidse privilege. (KS 993-1000.)

Ik laat hier als slot nog een interessante passage uit de memorie van de Amsterdammers volgen: 'Eijndelijk is het misbruijk van privilegien tot so een top gereesen, dat sommige wel verre van deselve te requireeren met inzigt van sodanige werken te drukken, geen ander oogmerk daarmeede gehad hebben, dan enkelt en alleen uyt laage wangunst andere de pas af te snijden, van sodanige nieuwe werken te ondernemen. Dus is het, dat selfs steeden den een den andere groot nadeel hebben toegebragt, sonder sigselve in het minste te bevoordeelen, en oorsaak geweest is, dat veele werken of in het geheel zijn blijven steeken, of ook wel door beide de partijen tegelijk zijn ondernomen en moeilijkheeden van een langen nasleep veroorsaakt hebben'.

Er kwam geen nieuwe ordonnantie en tot 1795 bleef die van 28-6-1715 van kracht. Uit de getallen voorin dit hoofdstuk kan men constateren, dat in de 18de eeuw wel van enige teruggang sprake is, maar dat toch tot het allerlaatst toe de privileges voor bepaalde gevallen van nut moeten zijn geweest. Een vluchtige blik in de Amsterdamse serie met rekwesten toont m.i., dat de felle geschillen tussen de steden, waarover in 1754 nog wordt gesproken, langzaam aan verdwenen.

De laatste grote strijd, die men nog in de resoluties van Holland vindt, speelde zich af tussen de Amsterdammer Hendrik Merkus en de Hagenaar Pieter de Hondt. Ditmaal was er geen sprake van een geschil tussen twee plaatsen, maar bepaald van een geschil tussen twee personen. Alweer geef ik een zeer beknopt verslag van een zeer ingewikkelde zaak. De uiteindelijke resolutie van de Staten van Holland van 11-5-1758 wordt uitvoerig toegelicht door de bijlagen (Archief Staten van Holland no. 1953), terwijl ook het Amsterdamse gildearchief bij de bundel rekwesten op verschillende plaatsen stukken bevat met daarnaast nog apart opgeborgen drukwerken (G.A. 82, 58 en 83, 12 en G.A. 57).

Om de zaak goed te begrijpen, moet men teruggaan tot 1746. Toen vroeg De Hondt bij de Staten van Holland privilege aan voor een vertaling uit het Engels in het Frans en in het Nederlands, Histoire générale des voyages, Historische beschrijving der reizen. Het was een aanvraag van zeer algemene strekking en de drie steden, aan wie advies werd gevraagd, waren uiteraard niet gunstig gezind. Vooral het gilde in Amsterdam verzette zich. In het archief zijn protesten bewaard van Jacob Wetstein, Fr. l'Honoré et fils, Z. Chatelain en Salomon Schouten en een oproep van overlieden van 25 juli aan l'Honoré en Zoon, Chatelain, Schouten, Wetstein, Changuion, Humbert, Pieter Mortier, Kuiper, Tirion en Merkus om op 26 juli op de gildekamer met De Hondt te komen praten. Tenslotte werd een compromis gesloten. In een van de vier brieven, die De Hondt naar Amsterdam schreef, van 21-7-1746 deelde hij mee, dat het zijn intentie niet was iemand door dit privilege in het minst te prejudicieren. Uiteindelijk moest De Hondt er zich bovendien bij neerleggen, dat in zijn oorspronkelijk rekwest om privilege toegevoegd werd: 'alleen voor zover in Engeland gedrukt', en een verbod van invoer van een Franse uitgaaf werd geschrapt.

De Engelse uitgaaf werd echter stopgezet, nadat vier delen waren verschenen, maar de vertaling, die in Frankrijk was uitgekomen van de hand van de abbé Prévost, werd wel voortgezet. De Hondt ging toen deze uitgaaf nadrukken en ook gebruiken

voor zijn Nederlandse vertaling. In die Franse uitgaaf werd in 1757 een uitvoerig extract opgenomen van een boek, dat in 1752 door Hendrik Merkus was uitgegeven. Het was een vertaling uit het

Spaans: Le Voyage historique de l'Amerique meridionale, fait par ordre du roi d'Espagne par Don George Inan & par Don Antoine d'Ulloa. Merkus had daarvoor aanvankelijk geen privilege aangevraagd, maar deed dit naar aanleiding van de Franse uitgaaf wel, in het einde van augustus 1757. Dit privilege zou niet zozeer moeten dienen om de invoer van het betreffende deel van de Franse uitgaaf te beletten als wel om het voor De Hondt onmogelijk te maken dit in zijn Histoire générale over te nemen. Uiteraard kwam er verzet van De Hondt en wel in de vorm van een rekwest antidotaal, daar het Haagse gilde in de Staten van Holland niets direct kon uitrichten. In dit rekwest van 2-9-1757 betoogde De Hondt o.a., dat Merkus door de aanvraag van het privilege poogde ‘min of meer te treeden in het regt 't geen den suppliant als met zijne onderneeming veel anterieur zijnde reeds hadde geacquireerd’; zijn verzoek luidde daarom dit privilege niet toe te staan, of indien wel, toestemming voor zich zelf om voor zijn serie gebruik te mogen maken van de Spaanse uitgaaf en de Parijse editie in het Frans. Merkus kwam daarop op 20 september met een zeer uitvoerige memorie tot adstructie. Op 23 september gaven overlieden van het Amsterdamse gilde bericht aan burgemeesteren, dat was gebleken dat zij in 1746 terecht bezwaren hadden gemaakt tegen het privilege voor de Histoire générale, daar De Hondt voortdurend zijn belofte van 21-7-1746 schond ‘door te wijtlopige extracten, als wel bijna geheel insereeren van een ander zijn werken in zijn corpora’. De Hondt kwam weer met een ‘Korte deductie en bijlagen’, die hij liet drukken op tweemaal 16 pagina's, waartegen Merkus in verweer kwam in een drukwerk van eveneens 16 pagina's: ‘Korte consideratiën’. Een brief van 22-7-1757 van Merkus aan De Hondt als bijlage en ook het laatste stuk zelf tonen, dat er veel meer achter het geschil stak dan bij oppervlakkige kennisneming bleek.

In feite was naast de Franse ook nog een Duitse vertaling van de Histoire générale des voyages in het geding. De Hondt was in het bezit van een keizerlijk privilege, dat volgens Merkus alleen van kracht was als men werkelijk drukte, en Merkus van een Saksisch privilege voor deze uitgaaf. Merkus voerde aan, dat er bij hem geen sprake was van nadruk van De Hondt, want dat hij eerst zelf uit het Engels had laten vertalen en dat hij daarna uit Parijs de vellen direct na het afdrukken had ontvangen, dat deel XIII al bij de Paasmesse 1757 te Leipzig was verschenen, dat hij nu al de 40 eerste vellen van deel XIV van Didot uit Parijs had ontvangen en dat hij hier te lande geen exemplaren zou verkopen.

Het is duidelijk, dat de algemene sympathie naar Merkus uitging. Op 4-10-1757 was door de Staten van Holland de commissie benoemd, die op 11-5-1758 rapport zou uitbrengen. Op 14-12-1757 werd namens de Staten een apostille op een nieuw rekwest aangebracht van ‘verscheide burgers, ingeseetenen en boekverkoopers in eenige steeden van deese provincie, ten einde het gesustineerde bij de voornoemde Pieter de Hondt, als ruineus voor den boekhandel, soude vermoogen te werden afgeweesen’, dat ook aan de commissie werd doorgegeven. Zes grote boekverkopers schaarden zich aan de zijde van Merkus, daar zij zich ook in bepaalde eigen uitgaven van reizen bedreigd voelden door de praktijken van De Hondt.

Het was te Leiden Elias Luzac Junior, die in het Frans en Duits in 8° de Reizen naar de Baai van Hudson had gedrukt. Bedoeld moet zijn de Franse vertaling van het Engelse werk van H. Ellis, Voyage à la Baye de Hudson, en de Nederlandse vertaling, die beide in 1750 het licht zagen. Abraham Kallewier, eveneens te Leiden,

sloot zich aan wegens zijn uitgaaf van J.A. van Egmond van der Nijenburg, Reizen door een gedeelte van Europe, Klein Asien etc., dat in 2 delen in 4° 1757-1758 het licht zag. Te Amsterdam waren het Dirk Onder de Linden en Tirion, die Merkus te hulp kwamen. De eerste deed dat op grond van zijn vertaling van J.

G. Keyssler, Neueste Reise, waarvan hij in 1753 een Nederlandse vertaling in 4 delen in groot 4° had gebracht. Isaac Tirion vermeldde niet alleen zijn eigen uitgaaf van 1728, C.G. Zorgdragers Bloeyende opkomst der aloude en hedendaagssche Groenlandsche visscherij, uitgebreid met een korte historische beschrijving der noordere gewesten, maar ook een vertaling van een Engels werk van G. Anson, A voyage round the world uit 1746, die in 1748 (2de druk 1749) als de Reistogt van Mylord Anson bij hem het licht zag, terwijl de Franse editie, Voyage autour du monde, met dezelfde platen in 1749 verscheen: A Amsterdam et a Leipzig, Chez Arkstee & Merkus 1749. Tenslotte komt de Haarlemse boekverkoper Jan Bosch wegens zijn Zestienjarige reize naar Indiën door Jakob de Bucquoy, een tweede druk van 1757 van een werk, dat in 1744 met een andere titel verscheen, in 4°. Belangrijker is het tweede werk, dat hij noemt, Reizen van Jonas Hanway door Rusland nae en in Persië etc. van 1755, een vertaling van de bekende Historical account of British trade over the Caspian Sea, with a journal of travels, een Londense uitgaaf van 1753. Dit boek was door Bosch in compagnie met Isaac en Joh. Enschedé in 2 delen in 4° gedrukt, die zich ook bij de rekwestranten aansloten. Het rekwest zal zeker van invloed zijn geweest op het rapport van de commissie, dat de pensionaris van Haarlem, Mr. P.A. Gilles, op 11-5-1758 uitbracht, want Merkus kreeg zijn privilege voor Le voyage historique zonder meer. De Hondt kon er niets van in zijn Histoire générale inlassen.

Daar ik hier de afloop wil vertellen, moet ik iets nader op de uitgaaf zelf ingaan. Bij De Hondt verschenen van 1747 tot 1763 18 delen van de Histoire générale des voyages, ook in het Nederlands als Historische beschrijving der reizen. Op het werk kon men intekenen en elk deel bevat daarom de gebruikelijke bijzonderheden over de kosten en de prijs voor intekenaren, tevens meestal de vermelding van de Haagse drukker, eerst Pieter Vos, later Jac. van Karnebeek. Deel III van 1747 geeft een interessant Avertissement van Prévost tegen de Hollandse nadruk en een Réponse des editeurs de Hollande à l'avertissement précédent. Deel X van 1753 geeft een nieuw Avertissement van Prévost wegens het ophouden van de Engelse editie en een Avertissement des éditeurs de Hollande tegen Prévost. Ook vindt men daar de vermelding, dat men nog tot 1 mei 1754 de 10 delen voor *f* 70. - - de prijs van intekening - kan kopen, daarna voor *f* 84. -. Na de dood van De Hondt in 1764 werd deze uitgaaf niet verkocht in de auctie van ongebonden boeken van 2-7-1764, maar voor not. S. Favon onderhands door de weduwe op 17-11-1770 aan Van Harrevelt en D.J. Changuion, boekverkopers te Amsterdam. Door hen werd op 24-4-1771 voor de Amsterdamse notaris I. Pool een contract van compagnieschap opgericht voor de verdere uitgaaf, die nog in zes delen zou bestaan. Het restant van de oplaag zou twee jaren na het verschijnen van het laatste deel publiek worden geveild. Uit de condities vermeld ik slechts het volgende: Indien een van beide partijen voordien overleed, zouden de *f* 700. -, die betaald waren aan Arkstee & Merkus voor het publicatierecht van Ulloa, ook verrekend moeten worden. In het eerste deel, dat te Amsterdam verscheen, deel XIX, in 1772, vindt men uiteraard voorin weer een Avertissement des editeurs de Hollande. Zij zetten de intekening voort en hadden een prospectus uitgegeven, die veel bijval had geoogst. Ook zij kwamen weer met de gebruikelijke beschouwingen omtrent de nadelen van de Franse en de voordelen van de eigen uitgaaf. Met satisfactie deelden ze mee, dat ze de moeilijkheden met de eigenaar van

het privilege van Ulloa hadden opgelost en hier het extract eindelijk brachten. In 1780 werd de serie te Amsterdam met deel XXIV voltooid.

Het laatste privilege, dat de Staten van Holland verleenden, voor de Bijbelsche historievragen van Ds. A. van den Berg, werd gegeven aan boekverkopers te Amsterdam en te Arn-

hem en dateert van oktober 1794. Deze Bijbelsche Historievragen, tot gebruik van katechisatiën en Christelijke huisgezinnen, was de eerste maal in 1778 in Arnhem uitgegeven en een bestseller geworden. De Amsterdamse boekverkoper, die in 1794 het initiatief nam tot de privilegeaanvraag, was, zoals men zal begrijpen, Johannes Allart. Ik sprak al uitvoerig over hem. Hier wil ik iets meer zeggen over zijn beleid op het gebied van de privileges.

In oktober 1775 kregen de weduwe Loveringh en Allart privilege op de nieuwe berijming van het psalmboek in 4° met kunstplaten, waartegen bij het gilde geen bezwaar bestond. In augustus 1776 werd hun aanvraag om privilege voor een beknopte geschiedenis van Amsterdam voor de jeugd behandeld, maar op 9-9-1776 zagen zij ervan af. In april 1781 kreeg Ds. J.F. Martinet in Zutfen, een grote vriend en medewerker van Ds. A. van den Berg, privilege van de Staten van Holland voor zijn Zeemans Handboek, dat in 1781 bij Allart verscheen. Ditmaal betrof het de tweede druk van deze stichtelijke uitgaaf, die blijkbaar succes had gehad. Allart was als zoon van een predikant (Ds. Jacobus Allart te Windesheim) zeer thuis in kerkelijke kringen en uitgaven, maar ook op ander gebied lag zijn belangstelling. Ik vertelde al, hoe hij het privilege voor Wagenaar's Vaderlandsche Geschiedenissen schond en hoe deze zaak door een overeenkomst met de compagnie, die eigenaar daarvan was, werd opgelost. De grote financiële lasten, die hij hierbij op zich nam, bleek hij goed te kunnen dragen. De laatste privilegeaanvraag, die in het gilde werd behandeld, was afkomstig van hem, voor een werk van M. Stuart, Romeinsche geschiedenissen. Op 8-2-1795 werd dit rekwest nog rond gestuurd en op 3-3-1795 gaf het gilde gunstig advies. De gedeputeerden van Dordrecht etc., die moesten beslissen, wisten echter beter en wezen het rekwest af als strijdig met de nieuwe beginselen.

De verdere geschiedenis is uitvoerig beschreven door Th. Wink, ‘Van Privilege tot wet, 1795-1803’ (1942), waaruit ik hier als besluit alleen nog speciaal wil noemen het decreet van 27-11-1795, waarmee volgens art. 5 het recht van nadrukken van buitenlandse boeken na advertentie bleef bestaan, maar nu met de uitdrukkelijke bepaling dat het iedereen vrij zou staan de originele druk of uitheemse nadrukken in te voeren en te verkopen. Het werd naar aanleiding van vele protesten op 8-12-1796 wat verzacht: alleen de originele druk mocht worden ingevoerd. Van uit Den Haag en Leiden kwam op 3-6-1803 de definitieve wet tot stand, waarbij de privileges officieel werden afgeschaft.

Over de rol, die Allart daarna nog speelde ten opzichte van de gezangboeken en de wetboeken, vertelde ik al eerder iets. Hier wil ik besluiten met te constateren, dat indien de privileges niet afgeschaft zouden zijn in 1795, Allart ongetwijfeld een tweede Van der Aa zou zijn geworden.

Er bleven in het voorafgaande overzicht een aantal punten onbesproken, waarover ik nog wel het een en ander kan vertellen, al zal het vanzelfsprekend incidenteler blijven dan het bewust uitgezochte chronologisch overzicht.

Censuur

Was van ouds een privilegeverlening wel met censuur gepaard gegaan, bij de hervatting door de Staten van Holland en de Generaliteit was dat niet het geval. We zijn dan - in 1579 - in de periode van absolute vrijheid, waarover Van Gelder in zijn

beide boeken schrijft, en het afzien van censuur is verklaarbaar. Daarin is geen verandering gekomen. Waar een privilege geen vereiste was, had censuur voor de betrekkelijk weinige uitgaven, waarvoor dit wel werd verworven, uiteindelijk geen zin.

Doorman deelt op p. 34 mede, dat blijkens de missiven van het Hof van Holland van 28-5-1669 het toen wenselijk werd geacht in de privileges mee te delen, dat zij de boeken 'geen waerdigheyt ofte meer geloof en credyt' gaven, maar uitsluitend strekten om de nadruk te beletten. Dit gebeurde inderdaad. Ik neem de formulering over uit een privilege van 21-4-1670 voor Jan Rieuwertsz voor G. Brandt's Historie der reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden: 'In dien verstande, dat wij den suppliant met desen onsen octroye willende gratificeren tot verhoedinge van sijne schaede door het naedrukken van het voors. boek, daer door in geenen deele verstaen den inhoude van dien te authoriseren ofte te advoueren, en veel min het selve onder onse protectie en bescherminge eenigh meerder credit, aensien ofte reputatie te geven, nemaer den suppliant in cas daer in iets onbehoorlijks soude mogen influeren, alle het selve tot sijnen laste sal gehouden wesen te verantwoorden'. Of deze passage in alle privileges is opgenomen, kan ik niet zeggen.

Toch zijn er enkele gevallen, waar wel een zekere censuur werd toegepast. Ik noem als eerste voorbeeld de attache van 28-11-1648 voor Blaeu op zijn privilege van 21-11-1648 van de Staten-Generaal voor zijn Novum et magnum theatrum urbium Belgicae, dat gegeven werd op conditie dat de 'aenmerkingen moeten geredresseerd' worden. Het betrof een tamelijk onschuldig iets, namelijk de grenswijzigingen naar aanleiding van de vrede van Münster (Koeman I 295).

Een directer geval van preventieve censuur is het volgende. De Haagse boekverkoper Scheurleer vroeg voor zijn boekverkopers Almanak, die reeds vaak ter sprake kwam, privilege aan. In zijn aanvraag somde hij op, wat hij daarin wilde opnemen, waarbij o.a. een lijst van verboden boeken. Volgens usantie werd het rekwest rondgestuurd. In hun advies wezen overlieden van het Amsterdamse gilde op 4-3-1760 op een eventuele strijdigheid met de plakkaten omtrent verboden boeken. Hierdoor zou immers gelegenheid worden gegeven 'om na de selve meerder te zoeken'. Of de Staten van Holland zelf ook al op deze gedachte waren gekomen, blijkt niet. Zeker is slechts, dat bij de verlening op 7-3-1760 werd toegevoegd: 'met exceptie van de lijst der verboden boeken, als welke lijst in de voors. boekverkopersalmanak niet zal mogen werden geïnsereert'. Het is moeilijk te zeggen, wat Scheurleer precies had willen geven, maar zeker is dat wij door deze exceptie een interessant stuk missen.

Overlieden kwamen wel meer met dergelijke moraliserende adviezen. Als voorbeeld noem ik ook nog de aanvraag om verlenging van een privilege van 11-10-1683 door Carel Allart, waarop overlieden op 5-6-1699 berichtten, dat het tweede verzoek te breed was geëxtendeerd, 'te meer omdat requirant soo hier als te Frankfurt is geactioneert geweest van den Heer Hooftofficier indertijd over obscoene en pasquilleuse teekeningen en printen en het daarom nodig en beter (soude) sijn dat de requirant die caerten en printen waertoe hij privilegie versoekt vooraf vertoone om die te konnen examineren en na te sien'.

Wanneer achteraf de inhoud van een boek, dat met privilege was verschenen, aanstotelijk bleek te zijn, werd het privilege door de Staten herroepen. Zo werd het privilege van 10-12-1668 voor Pieter Hackius voor de bekende 'Aenwijzinge der heylsame politycque gronden ende maximen van de Republycke van Hollandt ende West-Vrieslandt', dat op naam van Pieter de la Court wordt gesteld, op aandringen van de stad Leiden op 28-5-1669 herroepen (Wittewaall p. 186-191, met stukken in extenso afgedrukt). Het bovengenoemde boek van Brandt, waarvan de tweede druk

van 1677 bij Jan Rieuwertsz, Hendrik en Dirk Boom nog in 1677 met privilege verscheen, werd in datzelfde jaar op aandringen van de synode, die zelfs een verbod van het boek had geëist, ook van zijn privilege beroofd door herroeping

door de Staten (De Beaufort p. 6). Een 18de eeuws voorbeeld vindt men in de herroeping van het privilege van 10-3-1762 voor de Amsterdamse boekverkoper Jean Neaulme voor Rousseau's Emile ou de l'éducation op 30-7-1762 door de Staten van Holland. Het privilege was al door Neaulme aan M.M. Rey overgedragen. (Knuttel 4 en KS 478, waar de herroeping afgedrukt is).

Dergelijke herroepingen zijn te achterhalen. Vrijwel, zo niet geheel, onmogelijk is het om na te gaan of privilegeaanvragen ook wel eens direct werden afgewezen op dergelijke gronden. Ik kan alleen zeggen, dat ik in de loop van mijn onderzoekingen geen voorbeeld daarvan tegenkwam.

Aanvragers in Holland en West-Friesland

Er bestaan sterk uiteenlopende meningen over de vraag, of iedereen gerechtigd was om een privilege aan te vragen. Naar mijn mening was dat tot 1715 wel het geval en waren sedertdien alleen buitenlanders officieel daarvan uitgesloten, d.w.z. buitenlandse boekverkopers. Serieus kon b.v. gepraat worden over een rekwest van J.G.E. de Schaumburg voor zijn Tableaux chronologiques in 1792 en mei 1793 werd het verleend ondanks protesten van Amsterdam (G.A. 86, 7).

Dat boekverkopers, -binders en -drukkers en ook plaatsnijders en kunstverkopers privilege konden aanvragen, is niet meer dan vanzelfsprekend. Daarop ga ik dan ook niet nader in. Evenmin wil ik gevallen noemen, waarin zij dit buiten de auteur om deden. Ik verwijs daarvoor naar De Beaufort (19), die met het bekende geval van Balthasar Bekker, De Betoverde Wereld, komt (zie ook KS 162). Ook noem ik hier nog het door mijzelf behandelde geschil tussen Sebastiaan Petzold en Petrus Dittelbach (deel IV 39). De eerste was boekverkoper, de tweede taalmeester, maar geen van beiden waren ze gildelid, zodat overlieden berichtten, dat volgens de gildeordonnantie geen van beiden gequalificeerd was tot het privilege. Wel voegden zij er aan toe, dat afgezien daarvan Petzold meer rechten had. Petzold kreeg het privilege niet en misschien was daarvan de reden, dat hij geen gildelid was.

Tenslotte noem ik nog twee voorbeelden van privileges voor auteurs, waarin de drukker al vermeld wordt. In 1611 krijgt J. Lydius van de Staten-Generaal privilege ‘omme alleene bij Loys Elsevier te mogen doen drucken ende uytgeven, Opera Nicolai Clemangii, die voor twee hondert jaren tegen het pausdom geschreven zijn’ (Beaufort 19). Het privilege van 27-6-1721 van de Staten van Holland voor A.H. Schuyl, de weduwe van Geerlof Suikers, voor diens Algemene kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, ook voor de Franse taal, noemde de broers R. en G. Wetstein als drukkers. Vermoedelijk stond dat hier ook in verband met de intekening (deel IV 180).

Nauw verwant aan de boekverkopers waren de geldschieters voor een grote uitgaaf. Het is m.i. echter een grote uitzondering, dat men hen als aanvragers van het privilege tegenkomt. Als enig voorbeeld daarvan kan ik een privilege van de Staten van Holland van 27-8-1718 voor Jacob Crommelin en Isaack Torin, kooplieden in Comp. te Rotterdam, noemen. Zij lieten voor hun rekening door Charles LeVier, boekverkoper in Den Haag, de Annales des Provinces-Unies, depuis les négociations pour la paix de Munster, avec la description historique de leur gouvernement, par M. Basnage

drukken en kregen het privilege voor alle talen en alle formaten, drie dagen na de behandeling in de Staten.

De Beaufort zegt (18), dat slechts bij uitzondering auteurs zelf een privilege aanvroegen en

verkregen. Hij meent, dat dit eigenlijk steeds gebeurde als de auteur tevens uitgever was, wat hier te lande - in verband met de niet strenge ordening van het beroep - vaak het geval zou zijn. Hij noemt dan enkele van de uitzonderingen. Zijn voorbeelden uit 1587 en 1595 (er staat ten onrechte 1585) zijn m.i. niet gelukkig gekozen, omdat men ze beide ook eventueel onder het hoofd uitvindingen zou kunnen onderbrengen, waarvoor heel vaak privileges aan de uitvinders werden gegeven. Ik denk b.v. aan de twee privileges van 4-12-1685 en van augustus 1711 voor Caesar Caze, die ook publiceerde (deel IV 146), maar waar de uitvinding toch voorop stond.

Wat anders lag het geval, wanneer het nieuw uitgedachte publicaties op handelsgebied betrof. Een bekend Engels koopman in Amsterdam, Robert Archer, kreeg in oktober 1695 privilege van de Staten van Holland voor het uitgeven van een 'Wekelijks advies uit Londen of prijscourant rakende koopmanschappen aldaar'.

In tegenstelling tot De Beaufort ben ik echter van mening, dat ook elke gewone auteur, wanneer hij dat wilde, zelf privilege kon aanvragen en dat ook meestal wel zal hebben gekregen.

Het is zelfs zo, dat ik enige voorbeelden kan geven van auteurs, die nog iets gunstiger voorwaarden kregen dan de gebruikelijke, die door de Staten van Holland sedert ± 1664 gesteld werden. In de drie volgende privileges is de tijdsduur gunstiger dan normaal. Op 24-7-1679 kreeg de Zeeuw Mattheus Smallegange privilege voor verschillende vertalingen voor 15 jaar, te rekenen van het tijdstip van de verschijning af. Op 3-8-1680 kreeg Anthony Courtin privilege voor 20 jaar voor vertalingen in het Frans van de Politica Lipsii en Grotius De Jure belli ac pacis en voor een eigen tractaat van welsprekendheid op de fundamenten van Agricola en Vossius. Hij was voormalig resident van de Noordse Kronen in de Republiek en uitdrukkelijk werd erbij gezegd, dat het privilege alleen van kracht zou zijn, wanneer deze werken in Holland werden gedrukt. Op 20-1-1683 kreeg Johannes Verwey, rector van de Latijnse School te Gouda, voor zich en voor zijn weduwe en erfgenamen privilege voor 25 jaar voor zijn Nova via docenda Graeca, dat hij op eigen kosten met speciaal gegoten letters wilde laten drukken. De voormalige Benedictijn de Blancheton de Frayssinet had op 19-6-1700 privilege van de Staten-Generaal voor 15 jaar voor L'Histoire de sa conversion gekregen. Daar privileges van de Staten-Generaal in tegenstelling tot die van de Staten van Holland bij de verschijning van het boek ingingen, kreeg hij door de attache van 16-7-1700 in Holland een dergelijke duur van zijn privilege.

In het gildebestuur stond men uiteraard in principe altijd afwijzend tegen privilegeverlening aan een auteur. De mate van verzet ertegen hing echter nauw samen met het onderwerp van de publicatie en de verkoopbaarheid ervan. Ik kies enkele vrij toevallige voorbeelden van de gezochte school-, toneel- en stichtelijke literatuur, waarover iets meer te vertellen is.

Voor de eerste kan ik verwijzen naar mijn beschrijving van de schoolmeester Pierre Marin (deel III 236-243), die ondanks het hevige verzet van de kant van het gilde tenslotte na enige jaren op 20-4-1706 zijn privilege kreeg, dank zij een burgemeester, wiens zoon hij les had gegeven. Zonder een dergelijke kruiwagen zullen auteurs van gezochte werken het in de 18de eeuw, toen het advies van de gilden werd ingewonnen, moeilijk hebben gehad. Hoe belangrijk dit privilege was, blijkt nog in maart 1773. Dan verlengen de drie kopers op de veiling van Jan van Eyl in 1768 A. Blussé te Dordrecht, S. en J. Luchtmans te Leiden en Hendrik Botter

te Amsterdam de privileges voor resp. de Dictionnaire, de Nouvelle Grammaire en de Nouvelle Methode.

De opvattingen over een privilege voor de auteur in het algemeen en voor toneelstukken in

het speciaal leert men goed kennen uit de stukken naar aanleiding van een rekwest, dat de (toneel)dichter Pieter Langendijk tot de Staten van Holland richtte om privilege op zijn werken (KS 1361-1362). Het werd op 17-12-1720 in handen van overlieden gesteld. Een comparitie van twee belanghebbende boekverkopers B. Visscher en D. Rank met Langendijk op de gildekamer op 10-2-1721 leverde geen resultaat op en overlieden berichtten aan burgemeesters, ‘dat de privilegie door een autheur versogt zij strijdig tegens 't interest van de boekverkopers in 't gemeen en ijder derselve in 't bijsonder, also 't in de hand van sodanigen autheur zoude sijn den boekverkoper te konnen quellen; als die na sijn goedvinden sijne werken bij anderen soude konnen laten drukken, terwijl d'eerste nog met onverkogte exemplaren beset bleef’, waaraan ze nog toevoegden, dat in ieder geval de reeds met privilege van de Schouwburg gedrukte werken van een eventueel privilege moesten worden uitgezonderd. Of het dank zij het advies van het gilde of dank zij het optreden van regenten van de Schouwburg was, blijkt niet, maar zeker is dat Langendijk zijn privilege niet kreeg.

Wat de stichtelijke literatuur betreft geef ik twee tijdgenoten als voorbeelden om te tonen, hoe verschillend de gang van zaken kon zijn. Op 17-9-1699 verwierf de geliefde Rotterdamse predikant Ds. Wilhelmus à Brakel (1635-1711) voor zijn Logicae latreia dat is Redelijke godtsdienst, dat ik ook nog zal bespreken in mijn behandeling van overdracht en verlenging van privileges, voor zover na te gaan zonder moeite een privilege. Ds. Johannes d'Outreyn (1662-1722), predikant en professor in Dordrecht, was minder gelukkig. Op zijn naam staan een enorm aantal stichtelijke werken, 70 in totaal. Zowel in het Amsterdamse als in het Leidse gildearchief vindt men felle protesten tegen zijn rekwest van 21-3-1707 om privilege op zijn eigen werken te verwerven. Dat was te begrijpen, want hij vroeg dat ook voor de werken, die reeds met privilege voor anderen waren verschenen en wel zodra de termijn van 15 jaar verlopen zou zijn. Ook Ds. à Brakel had al eerder werken uitgegeven, ofschoon niet in zulke grote getale, maar zijn privilegeaanvraag was tactvoller en voor één boek gedaan. Een gedeelte van de stukken naar aanleiding van de aanvraag van d'Outreyn, die niet ingewilligd werd, o.a. de correspondentie daarover tussen Leiden en Amsterdam, vindt men in extenso afgedrukt (KS 90-94). Pensionaris Marcus, die wij in andere zaken steeds als vijand van Amsterdam aantreffen, trad ditmaal met succes ten behoeve van de beide steden op.

Als besluit van deze beschouwing van privileges voor auteurs moet ik nog wijzen op het reeds genoemde plakkaat van 30-4-1728, dat aan alle professoren en andere ledematen van de Leidse Universiteit en aan hun erfgenamen rechten gaf, die in feite neerkwamen op een eeuwig privilege. Wel werd in de resolutie, waarvan dit plakkaat onderdeel uitmaakt, ook het recht van de boekverkopers op reeds gedrukte werken vastgelegd.

Een geheel op zich zelf staand geval van een auteur, die nul op al zijn rekwesten kreeg, zowel bij Staten-Generaal als bij de Staten van Holland, betreft Hugo de Groot. Noch tegenwerking van boekverkopers, noch bezwaren tegen de inhoud speelden een rol bij de weigering van privilege voor zijn Inleydinge tot de Hollantsche rechtsgeleertheyt. Uitsluitend wegens de vijandige gezindheid van leden der beide colleges tegen de auteur werden deze privileges in 1628/29 niet verleend. (De Beaufort 7.)

Tenslotte wil ik nog een langere passage wijden aan een van onze allerverkoopbaarste auteurs, Jacob Cats, die weliswaar nooit zelf een privilege op

zijn naam had, maar toch zorgde de touwtjes in handen te houden. Wij kennen Cats' opvattingen over de rechten van boekverkopers ten opzichte van privileges uit zijn briefwisseling met Huygens (Tijdschrift

voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde XII (1893), art. J.A. Worp, ‘Brieven van Huygens aan Cats’, 177-190). Huygens stelde Cats verontwaardigde vragen naar aanleiding van moeilijkheden tussen hem en een boekverkoper, die enkele van zijn gedichten had uitgegeven met privilege. Cats antwoordt op 13-11-1623, dat hij het buiten twijfel acht, dat een boekverkoper, die permissie heeft iets uit te geven, zonder toestemming van de auteur privilege kan aanvragen en zelfs de auteur beletten om zelf privilege te krijgen. Uit het eerste recht vloeit het tweede voort, omdat men zonder het tweede het eerste niet makkelijk ten uitvoer kan brengen.

Gaan wij nu de privileges voor Cats' werken na gedurende zijn leven! In de bovengenoemde brief vermeldt hij, dat hijzelf alle onkosten maakte voor de uitgaaf van zijn Emblemata en dat de Zeeuwse drukker het slecht in het licht gaf, zodat hij het aan Willem Jansz had gegeven, die het goed had gedrukt en hem goed had betaald, waarna hij naar de broers Van de Venne was overgegaan. Inderdaad staat het eerste privilege van de Staten-Generaal van 17-4-1618 voor 6 jaar ten name van Jan van der Hellen te Middelburg. Blijkens de bewaarde drukken transporteerde die het op 21-8-1619 aan Willem Jansz (Blaeu), die in 1619 en 1620 met drukken kwam, terwijl het privilege voor Selfstrijt op 16-5-1620 voor 4 jaar op naam van Jan Pietersz van de Venne in Middelburg kwam te staan. Het volgende privilege van de Staten-Generaal van 22-3-1625 voor 15 jaar was zeer algemeen en kwam ten name van de bovengenoemde Jan Pietersz van de Venne te Middelburg en van zijn broer Adriaan, tekenaar en graveur, te Den Haag te staan. Jan stierf nog in hetzelfde jaar en zijn weduwe kwam eerst in zijn plaats, maar deed haar aandeel ± 1628 over aan Joost Ockersz, boekdrukker in Den Haag. Hij was van 1628 tot 1632 bij de uitgaven van Cats betrokken. Het privilege kon voor bepaalde werken uitgeleend worden, o.a. blijkens de mededelingen in Proteus ofte minnebeelden verandert in sinnebeelden, van 1627 en 1629, geschiedde dit op 26-7-1626 voor de Emblemata aan Pieter van Waesberge te Rotterdam, die het op 24-11-1628 weer aan Adriaan van de Venne en Joost Ockersz overdroeg. De druk van 1627 bij Waesberge in Rotterdam werd gevolgd door de druk van 1629 bij Adriaan van de Venne en Joost Ockersz in Den Haag. In 1632 komt Isaac Burchoorn in Den Haag nog met een druk van de Spiegel van den Ouden ende Nieuwen Tijdt, waarin hij naar het privilege verwijst, zonder een vermelding van overdracht. Het jaar daarna blijkt voor het eerst, dat Cats een andere weg ging volgen. Hij was naar Dordrecht verhuisd in 1623 en zijn klerk en latere major-domus Matthijs Havius kreeg in 1633 Cats' Klagende Maeghden op zijn naam (‘Ghedruckt in 't Hof, in de Druckerij van de Maeght van Dordrecht, voor Mathijs Havius’). Vermeld werd een privilege ‘voor 19 jaren’! Op uitgaven van de Self-strijt van 1634, de Spiegel van 1635 en de Faces Augustae sive Poemata (een vertaling van Barlaeus en Boy) van 1643 wordt de drukker Hendrik van Esch, die voor Matthijs Havius drukte, samen met hem vermeld en ook steeds het privilege, al of niet met de mededeling van de duur van 15 jaar. Havius had zich intussen ook in Holland rechten verworven. Op 4-4-1634 willigden Gecommitteerde Raden (dus niet de Staten van Holland zelf!) zijn volgende verzoek in: Mathijs Havius ‘voor desen clercq geweest sijnde bij den heere pensionaris Cats’ had betoogd, dat ‘den voorn. heere pensionaris in de personen van Jan ende Adriaan van der Venne opten XXIIen Marty 1625 hadde vercregen octroy voor den tijt van 15 jaren, so ten regarde van wercken bij den voorn. pensionaris alre uytgegeven ende die namaels uytgegeven souden mogen worden, omme alleen in de Verenichde Provincien te mogen doen drucken

ende uytgeven seker groot ende nyeu poetisch werck met interdictie van allen andern personen hetselve werck ofte wercken in eenige manieren in 't cleyn ofte groot nae te

drucken, ende dat den voorn. heere pensionaris tevreden was, dat het voors. octroy voortaen soude worden gestelt op den naem van den suppliant', waarom hij nu 'atache aen 't voors. octroy' verzocht 'omme 't selve in dese Provintie te mogen gebruycken'. Op 7-12-1643 verwierf Havius een apart privilege van de Staten van Holland voor de bovengenoemde Faces Augustae, het laatste werk van Cats, dat met zijn naam zou uitkomen. Op 7-10-1646 gaven de Staten van Holland attache op een privilege van de Staten-Generaal voor 15 jaar voor een groot nieuw poetisch werk, genaamd Houwelijck en voor andere, reeds verschenen en nog te verschijnen werken van Cats. Gezien de vermelding van Houwelijck moet men aannemen, dat deze attache alweer op het langverlopen privilege van 1625 werd gegeven! Wijselijk werd in de aanvraag geen datum genoemd. Cats was sedert 1636 als raadpensionaris naar Den Haag verhuisd en Havius met hem. Zo kan men de laatste dus ook als Hagenaar aangeduid vinden. Wordt hij door de uitgaven op zijn naam in Dordrecht nog tot de boekverkopers gerekend, in Den Haag is dat niet meer het geval! De drukken werden aan anderen overgelaten. Zo sloot Matthijs Havius op 22-9-1640 een overeenkomst met Evert Cloppenburgh te Amsterdam. Er kwamen moeilijkheden en twee goede mannen deden een uitspraak, volgens welke Havius op 26-9-1641 voor not. Jan Warnaerts het octrooi van de Trou-ringh met de attache van Holland aan Cloppenburgh moest transporteren (KS 1228, waar één van de twee akten is afgedrukt, met fouten). 'S werelts begin, midden, eynde besloten in den trou-ringh van Cats verscheen in 1643, toen Cloppenburgh reeds was gestorven. Het extract van het privilege noemt de attache van 4-4-1635 (sic!) 'vergunt aan Evert Kloppenburgh'! Met de weduwe bleven er moeilijkheden, die in 1645 tot een proces voor het Hof van Holland leidden (KS 131). Vermoedelijk is de daar genoemde nadruk door Michiel Feermans te Dordrecht met instemming van Havius en Cats gedrukt. De attache van 7-10-1646 zal waarschijnlijk ook hiermee in verband staan. Ondertussen verschenen er werken van Cats met adres van geheel andere boekverkopers: o.a. in 1642 en 1644 geheel identieke drukken van Houwelijck voor J.J. Schipper te Amsterdam en in 1644 Self-strijt bij Theunis Jacobsz. Zij maken geen melding van een privilege. Hoe de relatie van deze boekverkopers tot Cats en Havius was, durf ik niet te zeggen. Slechts is zeker, dat Schipper de grote uitgever van de werken van Cats in diens laatste levensjaren zou worden. Op 23-3-1655 kreeg hij privilege van de Staten van Holland voor 16 jaar voor de onuitgegeven werken van Cats en wel Ouderdom, buytenleven (en hofgedachten) op Sorghvliet, maar niet voor de reeds met privilege van de Staten-Generaal en attache van Staten van Holland verschenen werken. In 1655 verschenen zijn Alle de wercken van Cats. Op 13-9-1658 verwierf hij een nog ruimer privilege van de Staten-Generaal voor 13 jaar, waarop de Staten van Holland op 7-10-1658 attache verleenden (KS 683 afgedrukt). Enige maanden eerder, op 7-7-1658 hadden de Staten van Zeeland hem een privilege gegeven voor 10 jaar voor alle werken van Cats, zowel oude als nieuwe. Havius was allang overleden en dat dit alles met instemming van Cats geschiedde is buiten twijfel. Ook de relatie van de familie Schipper tot zijn erfgenamen was bijzonder goed: op 9-3-1663 hield Cats' kleindochter Elisabeth van Aerssen van Wernhout in de Noorderkerk in Amsterdam de jongste dochter Schipper ten doop!

De gang van zaken van Constantijn Huygens' privileges, voor zover de Staten van Holland betreft, is gemakkelijker te verhalen. Op 13-5-1644 kregen Bonaventura en Abraham Elsevier te Leiden privilege voor de Poemata Latina en alles, wat Huygens

verder nog zou maken, voor 15 jaar. Reeds op 10-4-1653 wist Huygens op grond van het overlijden van beide Elseviers voor 6 jaar voor zichzelf privilege te verkrijgen. Reeds op 26-11-1657

verkreeg hij van de Staten van Holland verlenging van dit privilege voor 10 jaar, die op 10-4-1659 zouden ingaan.

Aanvragers buiten Holland en West-Friesland

Wat betreft de woonplaats van de aanvragers heb ik terloops al gevallen uit geheel Europa genoemd. Hier wil ik mij als slot nog eens speciaal met aanvragers uit andere provincies en uit het buitenland bezig houden.

Tot 1715 vond ik geen sporen van bezwaren tegen aanvragen uit andere provincies, hetzij voor directe privileges, hetzij voor attaches op privileges van de Staten-Generaal. Ik besprak al dergelijke gevallen, zoals van Claude Fontaine te Leeuwarden in 1642. Privileges voor ingezetenen van andere provincies kwamen vrij geregeld voor, vooral natuurlijk wanneer het auteurs betrof. Wat de boekhandel aanging waren het grotendeels privileges voor boekverkopers uit verschillende steden in compagnie. Een combinatie van Hollanders uit een of meer steden met Utrechtenaren kwam veel voor. In 1739 zien we echter op eens een fel verzet in het Amsterdamse gilde, wanneer Hendrik Cannegieter voor deel III van zijn Groot Geldersch Placaatboek in Holland privilege heeft gevraagd. Op 21-12-1739 brengt het Amsterdamse gilde advies uit in negatieve zin en verzoekt burgemeesters tevens om te bevorderen, dat noch Amsterdam zelf, noch de Staten van Holland privileges toestaan voor de 'buitenprovinciën', daar deze werken uit Amsterdam nadrukken en zelfs daarop in de eigen provincie privilege vragen. Blijkbaar wordt op een bepaald geval in Gelderland gedoeld, welk dat was, kon ik echter niet achterhalen. Cannegieter kreeg zijn privilege niet en deel III verscheen met een privilege van de Staten van Gelre en Zutphen van 16-10-1739 voor 25 jaar en net als in Holland met een boetebeding van *f* 3000. -, daarnaast een privilege van de Staten-Generaal van 10-11-1739 voor 15 jaar met een boetebeding van *f* 300. - en de gebruikelijke vermelding van de noodzaak van attache in de provincies!

Kon er in dit opzicht dus gesproken worden van concurrentie tussen de provincies, in een ander opzicht bestond er vermoedelijk een stilzwijgende afspraak. Overlieden verklaarden in 1759, dat bij hun weten geen souverein of magistraat van enige provincie of stad privilege verleend had op boeken of werken, waarop door een souverein of magistraat van een andere provincie of stad reeds privilege was gegeven (deel IV 21).

Wat het buitenland betrof noemde ik reeds een enkele auteur, die hier privilege aanvroeg, namelijk William Wheeler bij de Staten-Generaal in 1645. J. Blaeu kreeg op 10-6-1654 van dit college privilege ten behoeve van Timotheus Pont, Robertus en Jacobus Girdonius voor een kaart van Schotland voor 25 jaar met een boetebeding van *f* 300. -. William Cavendish, duke of Newcastle, kreeg hetzelfde voor zijn La methode et invention nouvelle de dresser les chevaux, dat in 1657 in Antwerpen het licht zag.

Of de reeds genoemde Antoine de Courtin en de Blancheton de Frayssinet ten tijde van hun aanvraag om privilege bij de Staten van Holland in ons land woonden, kan ik niet zeggen. Zeker is, dat Petter Gedda, een Zweed, niet in ons land woonde, toen hij op 17 en 18-9-1694 privileges kreeg, resp. van de Staten van Holland (dus

geen attache) en de Staten-Generaal voor zijn kaarten van de Oostzee die in Amsterdam werden uitgegeven. Hetzelfde geldt voor de Italiaan Sigismundo Alberghetty, die in oktober 1702 privilege voor zijn Nova artilleria Veneta in Latijn, Hoogduits en Italiaans aanvroeg, waarvoor hij reeds een keizerlijk privilege had. Het rekwest werd door Holland overgenomen, met het gevolg dat hij tenslotte een apart privilege van deze provincie verwierf en pas daarna, op 21-4-1703, een privilege

van de Staten-Generaal. Beide privileges spraken van drukken in ons land. Biografische woordenboeken noemen uitgaven van 1699 en 1703 en vermelden, dat Alberghetty reeds in 1702 stierf! De réfugié Ds. J. Aymon, die in juli 1709 privilege van de Staten van Holland voor zijn werken I-XIII kreeg, woonde uiteraard wel in de Republiek.

Later in de eeuw vinden we uiteraard na de ordonnantie van 1715 geen privileges meer door Holland aan buitenlandse boekverkopers verstrekt. Voor de Staten-Generaal was dit in theorie nog wel mogelijk, maar het zal wel zelden of vermoedelijk nooit zijn gebeurd. Wat auteurs betreft, ligt dat anders, zeker als ze een Hollandse uitgever hadden. Vooral later in de eeuw, wanneer de aanvragen door auteurs weer gebruikelijker worden, bestaat de mogelijkheid voor een privilege aan een buitenlander. Men vergelijke het rekwest van Schaumburg.

Dat de houding van Holland in dit opzicht vaak tweeslachtig was geweest, kan ik nog door twee ongeveer gelijktijdig spelende gevallen aantonen. Het bekendste privilege aan een buitenlandse auteur door de Staten van Holland gegeven dateert van 23-7-1668. Door wiens voorspraak de Franse schrijver F.E. de Mezeray dit voor zijn Abrégé chronologique de l'histoire de France en voor zijn Histoire de France voor 15 jaar verwierf met de toen reeds ongewoon hoge boete van *f* 600. -, is mij niet bekend (afgedrukt KS 1015-1017). Hoewel het privilege spreekt van drukken in Holland en dit alleen in Parijs gebeurde, werd daarover niet gerept, toen de Amsterdamse boekverkoper Abraham Wolfganck op grond van de onmogelijkheid van handel met Frankrijk wegens de oorlog in 1674 privilege voor de Abrégé vroeg. Wel betoogde hij, dat de Mezeray het bovengenoemd privilege in de meeste exemplaren van zijn boek niet had laten afdrukken. Op 10-12-1674 werd aan Wolfganck het gevraagde privilege verleend, dat hem beschermde tegen nadruk; originele exemplaren mochten wel worden verkocht, wat niet veel betekende, omdat ze door de oorlog niet konden worden ingevoerd.

In zijn aanvraag betoogde Wolfganck, dat de Staten van Holland niet gewoon waren privileges te geven ‘aan boeken buyten deese onse provintie gedruckt’ (wat ze in feite ook niet hadden gedaan). Het was een wat ongelukkige formulering. Beter had Wolfganck kunnen spreken over buitenlandse auteurs. Want inderdaad zien we, dat de Staten van Holland in dezelfde tijd weigeren privilege te geven aan Stanislaus Lubienietski voor zijn Theatrum cometicum, dat in 1668 in Amsterdam verscheen. Daarom verkreeg de Amsterdamse boekverkoper Frans Kuyper dit privilege op 21-11-1666. Moeilijkheden tussen auteur en uitgever leidden tot een overeenkomst op 11-10-1670, waarbij o.a. het privilege officieel aan de auteur werd overgedragen. Of de sociniaanse gezindheid van Lubienietski of uitsluitend het feit, dat hij geen Nederlander was, de reden waren geweest van de weigering, blijkt niet (KS 1246-1247).

Noemde ik reeds vaak buitenlandse auteurs, die privileges verwierven, naar buitenlandse boekverkopers moet men met een lantaarntje zoeken. Ik vond een merkwaardig privilege van de Staten-Generaal van 28-11-1667 voor Sebastian Mabre Cramoisy, drukker van de Koning van Frankrijk, voor 15 jaar om binnen hun gebied te mogen doen drukken, venten en verkopen Les Memoires de feu monsieur le Duc de Guise en Les Memoires concernant les traittés de Moucon et l'acquisition de Pignerol, met de gebruikelijke formule omtrent attache in de provincies. Daar deze,

althans in Holland, niet verkregen werd, bleef dit privilege een dode letter. Wat tot de verlening aanleiding gaf, is mij niet bekend. Beleefdheid tegenover Frankrijk?

Van de Staten van Holland ken ik enige dergelijke privileges, die uiteraard geen dode letter

waren. Het eerste is de attache van 24-3-1670 op een privilege van de Staten-Generaal voor de Duitse boekverkopers de erfgenamen van Job. Wilh. Fincelius en Joh. Mich. Pabst voor Joh. Brunnemann's Commentarius theoretico practicus in 50 litteras Pandectarum. Het tweede is een direct privilege voor Frederik Haring te Leiden, Joh. Ribbius te Amsterdam en Joh. Dav. Zunner te Frankfort van 4-8-1696 voor Mich. Etmuller's Opera omnia. Een dergelijk privilege, waarbij één buitenlander was betrokken, was zelfs na de ordonnantie van 1715 nog mogelijk.

De Beaufort vermeldt (36) pogingen van Duitse vorsten, in 1703 van de keurvorst van de Pfalz en in 1745 van de koning van Pruisen, bij de Staten-Generaal om nadruk in ons land van bepaalde drukken uit hun land verboden te krijgen, maar kan slechts mededelen, dat de verzoeken aan de provincies werden doorgegeven. In de resoluties van Holland vond ik geen nadere bijzonderheden.

Een laatste en veel opzienbarender poging ondernam Samuel Fauche voorheen van de bekende Société Typographique te Neuchâtel in 1777. Rey had na gunstig advies van het Amsterdamse gilde op 13-12-1776 privilege gekregen voor zes werken van de Zwitserse schrijver Charles Bonnet, uitsluitend in het Frans, niet in het Nederlands (er waren al vertalingen uitgekomen). Fauche zette nu in zijn verzoek aan de Staten van Holland het volgende uiteen. Van zijn nieuwe gewijzigde en vermeerderde complete uitgaaf van werken van Bonnet waren deel I (Essai de psychologie) en III-IV (Considérations sur les corps organisés en Contemplations de la nature) door Rey uitgegeven. Rey had Bonnet geschreven, dat de tweede druk van zijn twee boeken van 1764 bijna was uitverkocht en verbeteringen voor een herdruk gevraagd, waarop Bonnet geantwoord had, dat hij zijn verzamelde werken bij een andere boekverkoper liet drukken. Toch was Rey doorgegaan en had privilege aangevraagd, wat strijdig was ‘met de in den boekhandel aangenomen maximes’, zodat Fauche nu een verklaring vroeg, dat het privilege van 13-12-1776 ‘niet applicabel is tot de complete uitgaaf of originele editie’. (De Recherches van Bonnet waren in 1754 bij E. Luzac fils te Göttingen en Leiden uitgekomen, de Contemplations de la nature in 1764 bij M.M. Rey te Amsterdam en de verzamelde werken zouden in 1779 bij S. Fauche te Neuchâtel uitkomen.) Op 16-1-1778 werd het verzoekschrift van Fauche overgenomen door de ridderschap, Leiden, Amsterdam en Rotterdam en op 27 januari kwam het bij het Amsterdamse gilde. Op 23-2-1778 werd het uiteraard afwijzend advies door overlieden uitgebracht, vergezeld van drie adviezen van boekverkopers. De weduwe Merkus had een korte beschouwing gegeven, die speciaal tegen de auteur was gericht. Rey zelf betoogde, dat Fauche zijn naam leende aan een compagnie, die zich steeds op nadrukken toelegde, o.a. van de werken van Rousseau, dat hij zelf door bemiddeling van de Leidse professor J.N.S. Allamand, die geboortig was uit Lausanne, twee werken van de auteur had gekocht, twee andere van Luzac en de twee laatste bij ‘troquade’ had geruild met een andere boekverkoper en dat tenslotte zowel de auteur als Fauche onrechtmatig optraden en dat hij andere ‘maximes’ kende dan Fauche. Aan het einde van zijn betoog wees hij nog op het nadeel voor de ‘fabricque deser landen’. Luzac's betoog hield het volgende in: Fauche is een gewone nadrukker en zal moeten aantonen, dat hij het copierecht van de betrokken boekverkopers heeft verworven. Een auteur mag niet meermalen zijn werken verkopen. Hij moet vragen of er nog exemplaren over zijn. Inwilliging van het verzoek van Fauche zou een permissie voor invoer van nadruk betekenen.

Redenen van aanvraag

Uit het voorgaande is duidelijk, waarom Rey in 1776 zijn aanvraag tot privilege had gedaan. Wanneer in het buitenland hetzij een nadruk, hetzij een verbeterde herdruk dreigde uit te komen, was het uiteraard van groot belang een privilege te verwerven. Rey vermeldde dit niet in zijn rekwest van 1776. Er zijn echter gevallen te noemen, waarin de aanvrager dat wel deed. Pieter Mortier in 1729 en een compagnie in 1739 verkregen resp. op 19-7-1729 en 15-10-1739 op dergelijke gronden de door hen aangevraagde privileges (deel III 268 en IV 150). Luzac en Van Damme vroegen privilege voor La Richesse de la Hollande wegens een advertentie in de Haagse courant van een nadruk door Dufour & Roux te Maastricht. Na een gunstig advies van het Amsterdamse gilde van 6 april werd hun rekwest op 16-4-1778 bekroond met een privilege.

Een rekwest van 24-9-1776 van Johannes Schreuder aan de Staten van Holland om privilege op zijn Almanac des franc-maçons, die hij al 20 jaar lang uitgaf, omdat hij bevreesd was voor nadruk onder een andere titel, werd op 27 sept. aan Leiden, Amsterdam en Rotterdam gegeven. Het Amsterdamse gilde gaf in november gunstig advies, maar een privilege volgde niet.

Voor een verdere beschouwing over directe en indirecte redenen van aanvragen van privileges ontbreekt mij de kennis. Daarvoor zou men moeten beschikken over een goed algemeen overzicht van de privileges. Hier wil ik er echter wel nog op wijzen, dat blijkens meermalen uitgesproken oordelen van te goeder naam en faam bekende boekverkopers sommigen uit hun midden een oneigenlijk gebruik van de privileges wilden maken, d.w.z. niet alleen eigen schade, ontstaande uit nadruk door anderen, voorkomen, maar zelf door middel van privileges de macht over anderen verwerven. Dit was, zoals we al zagen, Pieter van der Aa en Pieter de Hondt door zijn collega's ten laste gelegd. Hetzelfde betoogde Hendrik van Waesberge in 1738 naar aanleiding van een rekwest om privilege van twee Amsterdammers voor een maandelijkse Schatkamer, terwijl een ander gildelid in zijn oordeel veel gematigder was (deel IV 156).

Aanvragen om privilege op maandelijkse uitgaven of op seriën stuitten vaak op verzet, vooral als de formulering wat algemener was. Of dat steeds inhield, dat de aanvragers daarmee macht over anderen wilden verkrijgen, zou ik niet durven zeggen. Ik noem hier nog een rekwest van Joh. Schreuder en Pieter Mortier de Jonge, die alle exemplaren en het recht van copie van de Histoire de L'Academie Royale des Sciences gekocht hadden. Het laatste privilege ten name van de overleden Pieter Mortier dateerde van 19-12-1731. De nieuwe aanvraag in 1756 stuitte o.a. op verzet van F. Houttuyn, die bezwaar had tegen de toevoeging van nadruk in andere ‘talen’ in het privilege. Op 14-6 kwam Houttuyn met de aanvragers overeen, dat het privilege tot de Franse taal zou beperkt blijven, en op die dag gaven de overlieden ook in deze zin advies. Het privilege van 24-9-1756 kwam met deze beperking tot stand (zie ook deel III 268).

Een geval van ongeveer dezelfde strekking betreft een rekwest van Jacobus Loveringh om privilege op een maandelijkse Letter-, historie- en boekbeschouwer, dat op 30-5-1763 door burgemeesters, tot wie ditmaal het verzoek was gericht, in handen van overlieden was gesteld. Uiteraard kwamen er bezwaren van G. de Groot en Zoon wegens zijn Republiek der Geleerden en van Dirk Onder de Linden wegens

zijn Boekzaal, beide op 8 juni. Loveringh, die zeer wijs was geweest op deze wijze al vooruit de moeilijkheden omtrent zijn nieuwe en concurrerende uitgaaf te bezweren, betoogde dat het de twee anderen juist altijd

geweigerd was om uitsluitend privilege te hebben, zowel door de burgemeesters van Amsterdam als door de Staten van Holland. Op 10-6-1763 gaven overlieden gunstig advies: burgemeesters konden volgens hen een privilege geven met de clausule, dat de privileges van de Staten van Holland voor de andere twee niet mochten benadeeld worden.

Hier wil ik tenslotte nog vermelden, dat nadruk, in welke vorm ook, slechts effectief te bestrijden was door middel van een privilege. Had men dat niet, dan kon men zelfs in de eigen stad niet optreden tegen een daar door een medegildelid nagedrukt boek. Zoals we zagen deden de Amsterdamse overlieden pogingen om daarin verandering te brengen in hun stad, in 1678 en in de jaren 1712-1715, maar beide malen zonder succes.

Verlenging en overdracht

Verlenging van een privilege, waarmee niets aan de hand was, werd voor zover ik kon nagaan eigenlijk altijd toegestaan. Een uitzondering als het uitvoerig besproken privilege voor de Statenbijbel bevestigt de regel. Wel werd bij verlenging gelet op eventuele nieuwe toevoegingen, vooral toen de gilden inspraak hadden gekregen. De Beaufort meende nog te moeten aantonen, dat overdracht van privileges mogelijk was, en gaf een aantal voorbeelden. Het lijkt mij volkomen overbodig. Wel wil ik er nog op wijzen, dat overdracht door een auteur of door een boekverkoper aan een papierkoper of geldschieter ook nogal eens placht voor te komen (zie b.v. KS 681-682).

Ik geef hier enkele willekeurige voorbeelden van verlenging. Het eerste begint trouwens met een overdracht. Ik noemde reeds het privilege, dat Ds. Wilhelmus à Brakel op 17-9-1699 van de Staten van Holland kreeg voor zijn Logicae Latreia en dat in 1700 in Rotterdam verscheen. Reeds het volgend jaar zag de tweede druk het licht, in 1795 de 20ste (F.J. Los, Wilhelmus à Brakel, Leiden 1892). Los vertelt, dat de dominee eerst geen drukker kon vinden en bij een roomse drukker terecht kwam. Een eerder werk van hem, Hallelu-Jah ofte lof des Heeren, was met privilege van 12-9-1686 van de Staten van Holland voor de Rotterdamse boekverkoper R. van Doesburgh uitgekomen. Het succes van het nieuwe werk bleek direct na de verschijning. Rabus schrijft in de Boekzaal jan.-febr. 1701, dat van de Logicae latreia de 1000 exemplaren van de eerste druk in een half jaar uitverkocht waren. Ik zag als oudste de vijfde druk (UBA), waarvan deel I te Rotterdam bij Hendrik van der Aak 1714 voor de auteur was gedrukt bij Hermanus Herts, deel II zonder de toevoeging van Van der Aak 1713 bij Herts. Hendrik van der Aak, aan wie Brakel het privilege had overgedragen, kreeg 16-10-1714 en 23-11-1729 verlenging, zijn weduwe Anna Stoop in juni 1747 en december 1765. Men ziet, dat de termijnen telkens iets langer werden, en dat tenslotte geen privilege meer werd aangevraagd. Ongetwijfeld hangt dit samen met het feit, dat in de boekhandel van de 18de eeuw privileges, ook wanneer ze verlopen waren, zeker nog enige tijd werden geëerbiedigd.

Een 17de eeuws voorbeeld van overdracht en verlenging geeft de ook reeds aangehaalde uitgaaf Het Schatboeck van Festus Hommius, dat voor de eerste maal in 1617 in Leiden verscheen en nog in 1736 in Gorkum. Ik besprak de verlening van

het privilege op 22-3-1647 aan Hendrick Laurensz, dat ook gold voor de Belijdenis predicatie van Ds. Jacobus Laurentius. Na de dood van Hendrick Laurensz droegen de erfgenamen op 9-11-1649 de exemplaren met het privilege voor notaris D. Doornick over aan Johannes van Ravesteyn (KS 1436). Op 13-12-1649 liet deze de overdracht bevestigen door de Staten van Holland en verkreeg meteen verlenging voor nog 7 jaar met ingang van 22-3-1654 (KS 580). Ravesteyn liet een

nieuwe druk van Het Schatboeck bewerken door Ds. Johannes Spiljardus in Gorkum en verkreeg daarvoor op 14-12-1656 privilege van de Staten-Generaal met attache van Holland van 16-3-1657. Op 15-9-1677 kreeg hij van Holland verlenging. In zijn rekwest had hij ditmaal de privileges van 1649 en 1656 en attache van 1657 genoemd en daarnaast de nieuwe druk van 1664, terwijl hij weer een nieuwe druk in het vooruitzicht stelde. Reeds op 28-1-1678 droeg hij het over aan Pieter de Frans, wat ditmaal op de pliek werd genoteerd. Vlak na zijn dood droeg diens weduwe, Trijntje Everts, op 27-7-1688 het privilege over voor notaris A. van Santen aan Lijntje Robijns, weduwe van Theunis Jacobsz Lootsman (KS 228 en 584, met onjuiste datum). Van privilegeverlenging vond ik geen sporen meer.

Een zeer eenvoudig en langdurig geval van verlenging vindt men bij de comptoir almanakken, waarvoor Gilles Joosten Saeghman op 30-3-1683 privilege kreeg voor drie formaten, 4°, 8° en 12°, die hij al sedert enige jaren uitgaf (KS 1044). Op 20-7-1697 werd het verlengd. Dat er verschillende dergelijke almanakken bestonden, blijkt uit een advies van overlieden van december 1699 (KS 57). Saeghman werd 24-12-1704 in de Nieuwe Kerk begraven en het copierecht werd verworven door de familie Stichter. Op 11-6-1711 kreeg de weduwe Stichter verlenging; omdat niet duidelijk gesteld was, dat het ook haar erfgenamen betrof, werd dit 22-6-1714 vernieuwd. Het privilege betrof ook de Legplaatsen en reys-wijzer, waarop de familie al 4-4-1703 privilege had gekregen. Ze werden steeds verlengd, tot 16-12-1785 toe. Uiteraard was er in 1800 geen sprake meer van verlenging, maar wel werd blijkens de serie in het gildearchief nog tot en met 1803 het privilege in de almanak afgedrukt.

Tenslotte noem ik hier nog een ingewikkelder geval betreffende de Dictionnaire van Furetière. Hij was na een ruzie met de Academie, die een eigen exemplaar uitgaf, in 1688 gestorven. Met privilege van 18-10-1689, verlengd 21-10-1704, brachten Arnout en Reinier Leers in 1690 de eerste druk, 1701 de tweede, bewerkt door Basnage. De nadruk van 1704 van Trevoux bracht de Lorme in moeilijkheden met Leers (deel I 46). Op 2-10-1708 werd Reinier Leers door aankoop van de Erven van Arnout voor not. J. van de Rijp te Rotterdam voor *f* 14000. -, te betalen in 4 halfj. term., eigenaar van hun helft van privilege en exemplaren. De weduwe van Reinier Leers vroeg in sept. 1719 verlenging en vestigde de aandacht op de nadruk van Trevoux van 1704, waarvan exemplaren ‘tot overgroote schade der geinteresseerdens waren gedebiteert geworden’ en vroeg in het privilege speciaal de onlangs verschenen nieuwe nadruk van Trevoux te vermelden. Op 17-11-1719 kreeg zij dit privilege. Een compagnie van zes Hagenaren verwierf dit alles (Kossmann 108) en bracht in 1727 een nieuwe uitgaaf. Zij verwierven ook het recht van copie voor een soortgelijke Dictionnaire van Chomel, die in 1709 in Lyon en in 1718 in Parijs was verschenen, van een andere compagnie, die als eerste had geadverteerd! Als zodanig verzetten ze zich zonder succes tegen een Amsterdamse aanvraag om privilege voor Chomel (KS 445-447 en deel III 251).

Kosten

Op 22-4-1950 schreef wijlen Dr. S.J. Fockema Andreae mij naar aanleiding van een opmerking van mij in mijn artikel in het Economisch-Historisch Jaarboek, dat een

privilege aan kosten slechts het zegelrecht voor het rekwest en een exemplaar voor de bibliotheek in Leiden meebracht, het volgende: ‘Ik betwijfel of dit juist is. Naar mijn bevinding werd in de oude tijd iedereen, die een papier van de overheid nodig had, nogal afgezet. Ik weet b.v., dat men voor het verkrijgen van een akte van aanstelling van de Staten van Holland niet alleen het officiële zegelrecht moest betalen, maar ook, en vooral: douceurs aan de raadpensionaris

en aan de dienstdoende secretaris, schrijfgeld aan de klerken ter secretarie, bellechière aan de kamerbewaarder. Hiervan blijkt uit de officiële stukken natuurlijk nooit iets, maar wel soms uit een particuliere boekhouding. Ik weet niet of U oude uitgevers-boekhoudingen onder Uw bereik hebt; zo já, dan zou het de moeite waard kunnen zijn hierop eens te letten. Deze hoge kosten waren het m.i., die de uitgevers ervan terughielden ook octrooi op kleine boekjes te vragen'.

Ik vond in de sedertdien verlopen kwart eeuw slechts tweemaal een bedrag voor Holland; op de afrekening tussen Waesberge en Hoogenhuysen wordt de eerste op 20-3-1670 *f* 20. - in rekening gebracht voor de helft in het privilege op Groenewegen (KS 1349). Het privilege van 25-9-1669 ten name van J.J. van Waesberge en de wed. El. Weyerstraet op S. Groenewegen van der Made, Tractatus de legibus abrogatis et inusitatis in Hollandia vicinisque regionibus, dat in 1669 in Amsterdam verscheen, werd door de Staten van Holland gegeven. De *f* 40. -, die hier besteed waren, zijn juist de helft van het bedrag, dat op 30-6-1670 voor een privilege van Dappers boek over Afrika, vermoedelijk aan de Keizer werden betaald door W. Meygener (V.E. Montanus' 268). Bij de uitgaven van Luchtmans voor het drukken in compagnie van de Dictionnaire de Bayle vindt men op 9-5-1738 *f* 8.17. - voor 1/12 in het keizerlijk privilege vermeld, dat dus in totaal 106 gulden en 4 st. had gekost. De compagnie betaalde in 1782 voor de verlenging van het privilege op Wagenaar's Vaderl. historie *f* 112.17. -.

Zeker is dat in Holland en ook verder in de Republiek niet opgaat, wat Bappert meedeelt omtrent de stijgende fiscalisering of wel het duurder worden van de privileges.

Formulering

Kwesties over de formulering van de privileges komen nogal eens voor. Ik noem hier een geval, waarin uitdrukkelijk vermeld wordt dat de fout lag bij de opsteller van het rekwest. Op 1-5-1663 kreeg Eva van Alphen, weduwe van Johan Elsevier, te Leiden privilege van de Staten van Holland voor 20 jaar voor een bijbel in een grote Romeinse letter. In het rekwest was zeer omstandig uiteengezet, hoe haar overleden echtgenoot daarmee was begonnen, welke voorzorgsmaatregelen waren genomen om een goede tekst te krijgen en welke hoge kosten aan dit alles waren verbonden. Bij de mogelijke nadrukkers waren ook werklieden of drukkersgasten en -knechten vermeld. Al die zorgvuldigheid had er echter toe geleid, dat in het privilege alleen een verbod tot nadrukken 'in de voorseyde grooten Romeynschen letter' was opgenomen. De weduwe, die ook bevreesd was voor nadrukken in kleinere Romeinse letter, vroeg direct een ampliatie aan en op 30-7-1663 kwam die ampliatie tot stand, waarin gesproken werd van een verbod tot nadrukken van de bijbel in Romeinse letter gedrukt 'in 't cleyn ofte groot'.

Was dit te wijten aan een vergissing bij het opstellen van het rekwest, meer algemene klachten vinden we in 1708 in het Amsterdamse gilde behandeld. Deze hielden in, dat het gebruikelijke formulier voor een privilege dikwijls geheel in strijd was met de bijzonderheden, ontleend aan het rekwest (G.A. 57, 71 en 85).

Bekendmaking

In feite was men verplicht een privilege voorin elk exemplaar af te drukken. Vaak volstond men echter met een verkorte weergave. Vrij vaak komt het ook voor, dat een privilege niet

werd afgedrukt. De klacht, dat omtrent een privilege niets bekend was, blijft terugkeren. Daarom nam Scheurleer in zijn Almanak in 1761 een overzicht op van de privileges, die de afgelopen 15 jaar door de Staten van Holland waren verleend, dus van 1745 tot 1760. Men ziet hieruit, dat de termijn van 15 jaar - door Scheurleer genomen, omdat alleen deze privileges nog geldigheid konden hebben - toen geheel ingeburgerd was. Het is misschien goed om hier te vermelden, dat vergelijking met de index op de registers van de Staten van Holland leert, dat beide - Scheurleer zowel als de index - niet helemaal volledig zijn. Bij Scheurleer ontbreekt terecht een privilege voor Cornelis Haak te Leiden en Pierre Gosse in Den Haag van 4-8-1746 voor Le Rapporteur universel ou a vertissements publiques concernant le négoce de la vie civile, daar dit volgens resolutie van 13-9-1746 van de Staten buiten effect werd gesteld. Amsterdam had in de vergadering van 31-8-1746 aanhangig gemaakt, dat de twee boekverkopers in werkelijkheid een Ontwerp van den algemeenen berigter, of de publicque bekentmaaking raakende het stuk van den koophandel en de saaken voorkoomende in de burgerlijke saamenleeving, die niets met koophandel te maken had, uitgaven. Besloten werd het privilege voor de uitgaaf, die 2 × per week verscheen, voor 4 weken op te schorten. De zaak werd commissoriaal gesteld en reeds op 13 september volgde het bovengenoemde besluit, waarbij aan de beide boekverkopers en alle anderen verboden werd ooit gebruik van dit privilege te maken. Ten onrechte m.i. vermeldt Scheurleer niet privileges van 15-9-1756 voor Dr. Will. Tib. Hattinga te Hulst voor een door hem zelf getekende kaart van een deel van Zeeland en van 6-12-1760 voor Gerard Hulst en Cornelis Buys van Keulen te Amsterdam voor Zeemanstafelen, opgesteld door Corn. Douwes, mathematicus aldaar.

Sedert de vraag om advies bij enkele gilden voor het verlenen van een privilege werd van zelf al meer bekendheid daaromtrent gegeven. Volgens een getuigenis in het beruchte proces tegen Jacobus Wetstein, echter van Leidse zijde, op 18-10-1755, werd ook te Amsterdam aan alle leden van het gilde aanzegging daarvan gedaan door de gildeknecht (KS 993). Ik betwijfel dit ten stelligste. Het ledenaantal in Amsterdam was zo groot, dat daar slechts aanzegging werd gedaan aan de boekverkopers of -drukkers, die volgens het oordeel van overlieden bij de aanvraag belang konden hebben.

Tenslotte wil ik hier nog een voorbeeld geven, hoe tegelijkertijd twee privileges voor een zelfde of althans gelijksoortig boek konden worden gegeven. De stukken daaromtrent geven namelijk een goed inzicht in de gang van zaken in de praktijk (afgedrukt KS 626-630 met onjuiste data). Aanvankelijk hadden Jan Rieuwertsz en Pieter Arentsz samen Camphuysen's Rijmen uitgegeven, 1669 etc. Op 29-10-1689 had echter de weduwe van Pieter Arentsz voor zich alleen privilege van de Staten van Holland verkregen. Vermoedelijk stond dit in verband met een privilege, dat de Rotterdamse boekverkoper Isaac Naeranus op 18-1-1687 op hetzelfde werk van de Staten van Holland had weten te verwerven. Een tiental jaren later zou hem dat niet meer gelukt zijn, daar toen de rondzending om advies in zwang kwam en Amsterdam zo'n privilege zeker niet had laten passeren. Vier akten van notaris J. Commelin van 5 en 9-4-1687 lichten ons nader in. Pieter Arentsz en Comp. hadden bij Barend van Lier een nieuwe druk ter perse, toen hij opgeschrikt werd door een advertentie van Naeranus in de Haarlemse Courant van 11-3-1687 over diens uitgaaf. Pas een advertentie van 18 maart vermeldde het privilege. Pieter Arentsz had intussen tevergeefs getracht een tegenadvertentie in de Amsterdamse Courant te krijgen; door

de overvloed van nouvelles was dit mislukt. Op 9 april machtigde hij een procureur om voor hem op te treden tegen Naeranus. Het privilege van 1689 moet daarvan het uiteindelijk resultaat zijn

geweest. Op 16-11-1701 liet Naeranus zijn privilege verlengen en op 16-4-1712 droeg hij dit over aan de wed. Pieter Arentsz en haar schoonzoon Cornelis van der Sijs. Zij verzuimden verlenging aan te vragen. De stadsdrukker Jan Rieuwertsz, een zoon van de bovengenoemde, wist nu op 19-10-1718 privilege op dit werk van de Staten van Holland te krijgen. Hij had zijn rekwest in september ingediend en pas op 18-10-1718 was het in handen van overlieden gesteld, maar hij had, ongetwijfeld dank zij machtige beschermers in het stedelijk bestuur, reeds op 19-10-1718 het privilege verkregen. Het advies van overlieden kwam op 5-11-1718, dus wel als mosterd na de maaltijd. Het verzet van Cornelis van der Sijs werd echter met succes bekroond en op 6-9-1719 werd op bevel van burgemeesters door overlieden een accoord tussen de partijen tot stand gebracht, waarbij Rieuwertsz alle exemplaren van zijn druk van 1718 met het privilege aan Van der Sijs verkocht. Reeds de volgende dag werd door notaris G. Wetstein de officiële overdracht vastgelegd.

Hoewel reeds afgedrukt, geef ik toch nog een passage uit het betoog van Cornelis van der Sijs in 1719: ‘En dewijl het een overoudt gebruyk onder de boekverkoopers is, dat iemand een boek met regt van copije en privilegie koopende, schoon de tijd bij de privilegie vast gestelt, reeds mogte zijn verloopen, niemant echter vermag hetzelve boek te herdrukken, veel min privilegie daarop te versoeken, dewijl het zeer zelden gebeurt, dat bij de expiratie van een privilegie ook het boek uytverkogt is, want zulks vrijstaande, zoude imand altoos in staat zijn om een anders druk in prijs te doen daalen, wijl men het recht van copij niet kopende ('t geen somtijds 1, 2, 3 off meer hondert guldens bedraagt), altoos de nadruk veel beeter koop kan geven, ofschoon nu Jan Rieuwertsz, boekverkooper alhier dit alles wist...’. Dat het betoog van Van der Sijs steek hield, blijkt uit het accoord, waarbij hem alles werd toegewezen, zij het tegen vergoeding.

Schoolgoed, kerkgoed en prenten en kaarten

Tenslotte wil ik nog iets vertellen over de bezwaren tegen het verlenen van privileges op enkele speciale gebieden, die maakten dat dit eerst moeizaam en later niet meer gebeurde. Alweer zijn het meer of minder losse opmerkingen op een terrein, waar nog veel te doen is.

Allereerst vertel ik iets over het school- en kerkgoed (waaronder natuurlijk de bijbels) en de auctores classici, welke laatste ik ook tot het schoolgoed zou willen rekenen. Zij alle werden bij de ordonnantie van 1715 uitgesloten voor privileges, tenzij ze zouden voorzien zijn van nieuwe annotaties, commentaren etc.

Allereerst het schoolgoed! In de jaren 1625/26 speelde zich een strijd af, die men kan zien als een voorloper van de strijd, die tien jaar later ontstond over de uitgaaf van de statenbijbel. Twee publicaties geven ons inlichtingen over de achtergronden: Dr. E.J. Kuiper, De Hollandse ‘Schoolordre’, 1958, en W.H. van Seters, De historische achtergrond van de uitgave van een Grieks-Latijns schoolboekje, volgens decreet der Staten van Holland in 1626 verschenen, en tot 1727 in gebruik gebleven (Het Boek, 3de reeks XXXIII, 1958-1959, 84-105).

Volgens de nieuwe schoolordre van 1-2-10-1625 moest een aantal boeken bewerkt worden, die voortaan in de scholen in Holland dienst zouden doen. Die bewerking

werd opgedragen aan professoren in Leiden, o.a. Burgersdijk en Vossius. In de vergadering van de Staten van Holland van 20-12-1625 werd ‘in deliberatie geleydt om den eersten druck van de boecken van de schoolordre... te mogen doen binnen Leyden, opdat de eerste exemplaren perfect

mogen werden gedruckt, maar omdat de meeste leden haer daer tegen formaliseerden, is het selve moeten aen alle de leden vrij gelaten worden'. Het is te begrijpen, dat Amsterdam, dat 16% van alle boeken zou moeten afnemen, hier een belangrijke stem in het kapittel had gehad. Het toestaan van een eerste druk van het winstgevende en begeerde schoolgoed aan Leiden hield grote gevaren in voor Amsterdam. Een van de belangrijkste boeken, welk ook buiten de scholen van nut zou zijn, was de Institutionum logicum van professor F. Burgersdijk. Op 8-1-1626 kreeg hij van de Staten-Generaal privilege hierop. De bewerking van de boeken schoot niet op en op 8-4-1626 kwam Leiden met een voorstel in de vergadering van de Staten van Holland om niet alleen de opdracht aan de professoren te verlengen, maar deze ook voor enige jaren privilege te geven en de boeken binnen Leiden te laten drukken. Het voorstel ging nog verder dan dat van 20-12-1625 en werd uiteraard afgestemd. Besloten werd, dat de Gecommitteerde Raden geautoriseerd werden de gecorrigeerde exemplaren uit de handen van professoren te lichten en dat ze moesten zorgen, dat ze gedrukt werden en rondgezonden. Ook zouden ze moeten zorgen, dat aan de professoren een recompensie werd gegeven. Van niet alle boeken is een eerste druk bewaard, maar wel van Fr. Burgersdijk Institutionum logicum libri duo, dat in 1626 bij Abraham Commelin in Leiden met privilege uitkwam. Er werden voor de Staten van Holland 1000 exemplaren van gedrukt ter verspreiding over de scholen. Ongetwijfeld moet Burgersdijk er meer hebben laten drukken, vermoedelijk ook voor verkoop aan zijn eigen studenten. Dit blijkt uit twee resoluties van de Staten van Holland. Op 23-24-9-1626 lezen we, dat Burgersdijk voor zijn boek, dat opgedragen is aan de Staten van Holland en tegen de resolutie van 20-12-1625 met privilege is verschenen, voor zijn moeite en dedicatie *f* 150. - zal krijgen, maar dat het privilege van geen kracht zal wezen. Burgersdijk komt daartegen in opstand en op 1-10-1626 wordt daarom in de vergadering besloten, dat hij het privilege nog een jaar lang zal mogen gebruiken om intussen zijn exemplaren kwijt te raken, voor de prijs die Gecommitteerde Raden zullen goedvinden, en dat hij er geen meer zal mogen laten drukken. Het lijkt mij niet aannemelijk, dat de Staten van Holland op een dergelijke wijze konden beschikken over een privilege van de Staten-Generaal. Aan de andere kant is er echter nergens ook maar het geringste spoor dat wijst op een verlening van een attache of privilege door Holland. Mogelijk is alleen, dat de Staten van Holland, die stellig de uitgaaf hadden betaald, zich als eigenaar daarvan beschouwden.

Het was in de 17de eeuw een ongeschreven wet, dat op het meer officiële schoolgoed geen privilege werd verleend. Pas in de ordonnantie van 1715 werd dit wettelijk vastgelegd. Daar worden ook apart de auctores classici genoemd.

Er kwamen hiervoren reeds enkele gevallen ter sprake en het heeft geen zin op de veelvuldig voorkomende moeilijkheden over privileges van bepaalde werken, voorzien van oudere of nieuwere commentaren, nader in te gaan.

Wat het kerkgoed betreft, behandelde ik reeds uitvoerig de statenvertaling en haar voorgangers. Ook zagen we, dat het aflopen van de privileges voor de statenvertaling in 1652 en het niet verlengen daarvan, volstrekt niet betekende, dat er nooit meer een privilege voor die statenvertaling werd verstrekt. Ik behandelde het privilege voor de weduwe Elsevier voor de Statenvertaling in Romeinse letter in 1663. Ik zou nog meer voorbeelden kunnen geven, maar beperk mij hier tot het vermelden van de plannen voor een merkwaardige uitgaaf. Op 20-5-1723 kregen overlieden van

burgemeesters een verzoek van Anthony Braak en Samuel Schoonwald om advies daarover te geven. De twee boekverkopers verzochten aan burge-

meesters brieven van aanbeveling aan de Staten van Holland om privilege te geven op een uitgaaf van het gereformeerde en van het Lutherse Nieuwe Testament in het Nederduits, waarin de woorden Christi in het rood zouden zijn gedrukt. Overlieden kwamen in hun advies allereerst met de mededeling, dat de Staten van Holland geen privileges op gereformeerde school- en kerkboeken gaven, maar dat daarvoor alleen het consent van burgemeesters nodig was en voegden daar nog aan toe 'en aengaende de woorden Christi met roode letteren te drucken, sulks een nieuwigheyt in de gemeente is, die niet weten of voor deselve nuttelijk of schadelijk sijn soude'.

Uiteraard doelden overlieden op de ordonnantie van 1715, die net als voor schoolboeken ook voor kerkboeken privileges had uitgesloten, tenzij ze voorzien waren van commentaren. Dat overlieden hier speciaal van gereformeerd spraken, is m.i. te verklaren uit het voorgevallene in 1699. Op 17-1-1699 was bij secrete resolutie van de Staten van Holland wegens de vele misbruiken bij het drukken van bijbels, psalmboeken en liturgieën opnieuw orde op zaken gesteld, voor zover het de Gereformeerde kerk betrof, boven en behalve de reeds bestaande plaatselijke regelingen. In Amsterdam leidde dit tot een ordonnantie van datzelfde jaar door regerende en oud-burgemeesters samen met de kerkeraad opgesteld op 24-7-1699. Bij beide colleges vindt men uitvoerige bijzonderheden en in het gildearchief werd deze 'consideratie', gedrukt in folio, onder no. 58 opgeborgen met de benaming 'wegens het drukken en corrigeren van de bijbels'. Een veel uitvoeriger reglement, dat de kerkeraad op 14-3-1713 aannam betreffende de bijbels, testamenten, psalmboeken, formulieren en liturgieën, werd uiteraard ook onder de gildestukken opgenomen.

Wat de psalmboeken betreft, is nog iets meer te vertellen. De vertaling van Datheen, waarvoor aanvankelijk, zoals we zagen, privilege kon gegeven worden, maar sedert 1715 niet meer, werd met de op 1-10-1773 door de Staten van Holland aanvaarde nieuwe psalmberijming buiten werking gesteld. Ditmaal kwamen er geen moeilijkheden. De landsdrukker Scheltus had de eerste foliodruk op 30-9-1773 afgeleverd. Iedereen mocht daarna de nieuwe psalmboeken drukken. De bekende bijbelcompagnie volgde snel met psalmboeken in de nieuwe berijming in vele formaten. Men zou verwachten, dat geen privileges werden gegeven, maar toch geschiedde dat weer voor uitzonderlijke drukken. In oktober 1775 kregen de weduwe Loveringh en Allart privilege van de Staten van Holland voor een 4° psalmboek nieuwe berijming met kunstplaten.

Het voorgaande betrof uitsluitend nederlands gereformeerd kerkgoed, voor andere kerkgenootschappen lagen de zaken anders. In mijn vorige delen kwamen herhaaldelijk de privileges voor Engelse bijbels ter sprake. Er zijn daar geen algemene lijnen te ontwaren, maar anders ligt dat bij de ook door mij uitvoerig besproken Lutherse bijbels, onder het hoofd van de drukkersfamilie Bruyn en van Jacobus Lindenberg. De afloop kwam daar echter niet naar voren, zodat ik daarover hier nog enkele bijzonderheden laat volgen. Het privilege voor de Lutherse bijbelvertaling, dat op naam van Samuel Schoonwald stond was in 1742 door de Lutherse kerkeraad van hem gekocht, maar voor de Lutherse psalmboeken werd het eerste privilege voor Van Duisberg van 1688 in 1703, 1717, 1731 en 1745 steeds verlengd, de twee laatste malen ten name van Hendrik Burgers, een lid van de bijbelcompagnie, en Comp. Op een rekwest van de Amsterdamse Lutherse kerkeraad werd op 29-9-1752 officieel

in de Staten van Holland besloten, dat men voor Luthers kerkgoed ook niet meer met privileges zou werken. Ook deze stukken werden bij het Amsterdamse gilde bewaard (G.A. 82, 52 en 108). Een rekwest om privilege van Jurriaan Ammeling voor een geloofsbelijdenis van de Hersteld Lutherse Gemeente binnen Amsterdam, dat op 12-8-1792 om advies bij het gilde

kwam, werd door overlieden op grond van de resoluties van 28-6-1715 en van 29-9-1752 negatief beoordeeld; desondanks kreeg Ammeling zijn privilege nog in augustus. Uiteraard had hij dit te danken aan het feit, dat hier van de Hersteld Luth. Gemeente sprake was. De Presbyteriaanse Gemeente in Amsterdam verkreeg in mei 1753 privilege voor de Psalmen in het Engels, berijmd door Tate en Brady en hield dit aan zich door verlengingen in juli 1768 (ampliatie oktober 1771) en maart 1783.

Ik zal besluiten met enige losse mededelingen over de Joodse kerkboeken en het oordeel van overlieden van het gilde daaromtrent. Uitdrukkelijk wil ik er bij zeggen, dat er vermoedelijk veel meer te vinden is.

Uitvoerig behandelde ik een geval, waarin verschillende personen elkaar beconcurreerden met uitgaven van de Tefilla en ter ondersteuning daarvan privileges verwierven. David Tartas kreeg dat op 24-6-1693 voor de Hebreeuwse Tefilla in alle formaten en letters, zonder vermelding van ritus. Toen het tot een proces kwam en aan overlieden hun mening werd gevraagd, verklaarden deze op 24-3-1694: 'David Tartas privilegie hebbende bekomen onder een algemeenen tytel werd gesustineert daer niet van te konnen gauderen' (V.E. Steen 53-56 en V.E. Moses Abrahamsz 60-64). Overlieden waren in die periode uiteraard nog niet gekend in de privilegeaanvraag. Dat gebeurde wel in 1712 voor een Talmuduitgaaf. Op 24-6-1712 gaven overlieden een advies daarover aan burgemeesters en betoogden, dat de Joden privilege van hun eigen parnassims vroegen en daardoor beschermd waren tegen hun eigen geloofsgenoten, dat een privilege van de Staten van Holland alleen kon strekken om christenen te verhinderen af en toe een Joods boek te drukken en dat zelfs bekend was, dat voorheen privileges waren verworven alleen om ze duur te verkopen aan latere gegadigden voor het drukken (KS 1291-1292).

In 1715 vroeg Aron de Salomon Antonis een privilege van de Staten van Holland voor verschillende kerkboeken. Op 13-4-1715 kregen overlieden copie van het rekwest. Ditmaal betoogden ze, dat het rekwest niet moest worden ingewilligd, omdat het een analoog geval met de psalmen Davids, de catechismus, kerkelijke gebeden en 10 geboden betrof. We zijn nog juist vóór de ordonnantie van 28-6-1715 en het is merkwaardig om te zien, dat men toen de usantie ook van toepassing achtte op Joodse kerkboeken. (V.E. Steen 62-65).

Hoewel in de ordonnantie van 1715 in het algemeen over kerkgoed werd gesproken, ging men er toch blijkbaar van uit, dat daarmee Gereformeerd kerkgoed bedoeld was. Wanneer Huyssteen in 1737 privilege vraagt voor de uitgaaf van een vertaling van de Joodse Talmud, geven overlieden op 3-9-1737 een gunstig advies aan burgemeesters. Joseph en Jacob Salomons Proops vragen bij de Staten-Generaal op 22-8-1750 privilege voor een Talmuduitgaaf voor 30 jaar, met een boete van *f* 3000. -. De provincie Holland neemt de aanvraag in deze vergadering over en in haar vergadering van 6-10 wordt het aan Gecommitteerden tot de Kerkelijke Zaken overgedragen. Zo komt deze om advies bij het Amsterdamse gilde. Overlieden horen hun enige andere belanghebbende lid, Jacobus Benedictus, en adviseren daarna op 4-11-1750 gunstig. Op 20-11 wordt op grond daarvan in de Staten van Holland besloten om steun te verlenen voor deze aanvraag in de Staten-Generaal en op grond daarvan besluit dit college op 23-11-1750 het privilege voor de Talmud Bable te verlenen. Van een attache in de provincies wordt niet gesproken!

In de bundel van rekwesten, waarover het gilde van 1779-1791 adviseerde, vindt men nog herhaalde malen rekwesten van Haagse kant voor Joodse kerkboeken behandeld, geen van Amsterdamse kant.

Tenslotte resten mij nog de privileges op prenten en kaarten. Bij De Beaufort vindt men enkele gegevens over de oudste tijden (10-12). Al eerder heeft hij als enig voorbeeld van de weigering om een privilege af te geven een geval van 1749 behandeld, waarin de Staten van Holland op 13-3 afwijzend beslissen omtrent afbeeldingen van verlichtingen in Den Haag. Dit éne voorbeeld zou met vele uit te breiden zijn en daar het onderwerp voor Amsterdam in het bijzonder van belang is, ga ik er hier wat uitvoeriger op in.

Over kaarten en prenten waren vrijwel altijd door moeilijkheden. In mijn beschrijving van de strijd van Pieter van der Aa met zijn collega's is dat o.a. duidelijk gebleken. Het geven van een uitsluitend en langdurig (door eventuele verlenging) privilege kon voor de gehele kaartenindustrie, die vooral in Amsterdam floreerde, een grote hindernis betekenen. Men moest in de cartografie verder komen en dit kon alleen door ook de gegevens van anderen te verwerken. Gedurende de hele 17de eeuw werd toch nog vaak privilege gegeven voor land- en zeekaarten (KS passim). Uit mijn artikel over Antoni de Winter, dat al ter sprake kwam, toen ik het eerste geval van adviesverlening door het gilde behandelde, bleek dat men op het einde van de eeuw wel grote voorzichtigheid betrachtte. Het lijkt, of men daarna steeds voorzichtiger wordt. De ordonnantie van Holland van 1715 mag dan wel geen land- en zeekaarten uitzonderen van privileges, maar uit een voorval van 1745 krijgt men toch de indruk dat dit in de praktijk wel gebeurde. Het betreft een aanvraag van de kunstverkoper Hendrik de Leth bij de Staten van Holland om privilege voor kaarten van de Orkneys van Murdoch Mackenzie. Op 15-10-1745 bereikte het rekwest het gilde. Op 25-10 kwamen drie belangrijke kaartverkopers, Joachim Hasebroek, Isaac Swigters en Johannes van Keulen, met een bericht hieromtrent voor overlieden, op grond waarvan overlieden op 1-11-1745 ongunstig advies uitbrachten. Of zij toen ook al een tweede ongedateerd rekwest van de drie kaartverkopers binnen hadden, is niet zeker. Daarin vertellen deze, dat al 50 jaar lang geen privilege op dit gebied is verleend. Overlieden spreken in hun advies voorzichtiger van *vele* jaren. Hendrik de Leth kwam daartegen op in een rekwest aan burgemeesters, waarin hij o.a. betoogde, dat hij zelf privilege op kaarten had en dat ook anderen dit hadden. Ter aanbeveling liet hij zijn rekwest door een aantal vooraanstaande Amsterdamse kooplieden tekenen. Hierop brachten overlieden op 30-11-1745 weer advies uit, dat ze geen privilege op naam van de Leth op kaarten hadden kunnen vinden en dat naar hun beste weten sedert meer dan 20 jaar geen privileges door de Staten van Holland op kaarten waren gegeven (KS 356-360 met verkeerde volgorde en gedeeltelijk verkeerde data). Het is uit de stukken duidelijk, dat de grote kaartverkopers reeds lang het principe huldigden dat men elkaars verbeteringen moest kunnen gebruiken (KS 358), maar dat hier een kunstverkoper een spaak in het wiel trachtte te steken. Uiteraard kreeg De Leth het privilege niet.

Wat prenten betreft, beschikken we niet over zulke feitelijke mededelingen. Tot het allerlaatste toe zien we dan ook wel privileges van de Staten of consenten van burgemeesters voor nauw omschreven prentwerken verleend, zoals op 21-2-1771 door burgemeesters voor Caspar Philips voor de uitgaaf van de tekeningen, die Cornelis Rauws van de opbouw van de nieuwe Muiderpoort gemaakt heeft. Ze behoorden echter tot de uitzonderingen en waren nooit van algemener strekking.

Als voorbeeld noem ik de befaamde Fouquet Atlas. Pieter Fouquet richtte zich in 1762, toen er 17 platen verschenen waren, met een rekwest tot de Staten van Holland,

dat op 10-9 in handen van de ridderschap, Leiden, Amsterdam en Rotterdam werd gesteld. Op 21-9 kwam het bij overlieden van het gilde. Hierop adviseerden J. Ottens en J. Loveringh gunstig, maar Isaac Tirion daarentegen protesteerde wegens het privilege voor de beschrijving van Am-

sterdam door Jan Wagenaar, dat naar zijn mening al geschonden was door de verschijning van de 17 platen. Op 4-10 brachten overlieden hun advies uit en kozen daarin bepaald de partij van Fouquet, verklarende dat op deze wijze de KUNST de handen werd gebonden. Welke belangrijke relaties Tirion voor zich wist in te spannen, kan ik niet zeggen, wel dat het rekwest met kantbeschikkingen werd opgeborgen in de bundel van niet ingewilligde rekwesten (Archief Staten van Holland 2243) en dat Fouquet zijn privilege niet kreeg.

Het is begrijpelijk, dat een soortgelijk verzoek van Willem Writs aan burgemeesters om een atlas van de stad Amsterdam voor de jeugd met hun privilege te mogen uitgeven, evenmin werd ingewilligd. Op 16-10-1771 werd het in handen van overlieden gesteld en nog op dezelfde dag brachten zij, mede op grond van hetgeen Fouquet was overkomen, negatief advies uit. Enkele maanden later probeerde Writs het opnieuw en wel langs slinkse weg. Ditmaal vroeg hij voor een atlas van Amsterdam het raadhuis te mogen aftekenen. Weer ging het rekwest naar overlieden van het boekverkopersgilde, op 9-1-1772. Drie dagen later brachten overlieden een ongunstig advies uit. Voor een aftekening van het raadhuis hadden ze vermoedelijk een gunstig oordeel gegeven, net als in dezelfde tijd aan Caspar Philips voor de opbouw van de nieuwe Muiderpoort, maar hier school duidelijk een adder in het gras, waar de afgewezen atlas van Amsterdam weer werd vermeld.

Op het gebied van de prenten was direct en ook indirect plagiaat voortdurend aan de orde. Juist daar kwam het heel vaak voor, dat eigenaren van privileges een zogenaamd oneigenlijk gebruik ervan maakten. We zagen het bij Tirion, die Fouquet een privilege misgunde en zelfs oordeelde, dat deze inbreuk op zijn privilege had gemaakt. Ik zou niet durven zeggen, of Fouquet op zijn beurt niet hetzelfde zou hebben gedaan, indien hij privilege had verworven.

Vervolging van overtredingen te Amsterdam

Wat de vervolging van schending van een privilege betreft, meen ik het beste te doen hier een overzicht te geven van de gevallen, die men op de Amsterdamse schoutsrol en copie schoutsrol aantreft. Deze rollen bleven bewaard van 1656 af en vullen elkaar aan. Bij de laatste twintig jaren zijn geen bijzonderheden meer aangetekend, zodat mijn gegevens beperkt blijven tot de jaren 1656-1763.

6-11-1658 Pieter Arentsz in de Beursstraat in de Drie Rapen over 't nagedrukte boek van Cats tegen het privilege (na ‘verblijf’ *f* 50. - boete en verbeurte van de nagedrukte exemplaren); Jacob Benjamins in Sint Anna Dwarsstraat idem en Abraham Jurriaans van Plancken in de Molsteeg in het Huysboeck idem; 19-2-1659 Salomon Savry en dochter wonende in de Nieuwstraat omtrent de Nieuwendijk over enige boeken van Cats verkocht te hebben tegen de plakkaten (5-3-1659 idem, geen vonnis vermeld).

25-6-1659 Josua Attias Joode over 't drukken van bijbels tegen de placcaten (1 defaut, 2-7-1659, geen vonnis vermeld. In de schoutsrol staat vermeld: Josua Attias Joode en de subst. Voerknecht).

12-1-1666 Otto Barentsz Smient over de Franse Courant frauduleuselijk nagedrukt te hebben (geen vonnis vermeld).

30-11-1666 Borrit Jansz Smit over het drukken van de aanspreeklijsten tegen het octrooi door de Staten gegeven aan Adriaan Micker (1 defaut, 7-12-1666 in handen van heer schepen Grotenhuys om te examineren, 11-1-1667 vonnis *f* 300. - boete). Dit privilege van 21-7-1666 voor Adriaan Micker, die ook aanspreker was, werd op 21-11-1680 ten name van

een dochter verlengd en blijkens de sedert 1739 incompleet bewaarde exemplaren, tot 1762 toe (overlijden Aaltje Micker, weduwe Willem Wildschut) op naam van deze familie, later op andere namen uitgegeven, de gehele 18de eeuw door verlengd.

12-7-1667 hoofdofficier en de advocaat Pothoven: Jacobus van der Linde in de Kalverstraat over des gevoegdens teeckens en mercken na te maken (19-7, 6-9 en 27-9-1667, geen vonnis vermeld); Mathijs Winekes in de Kalverstraat idem; Reynier Coutrier bij de Regulierstoren in de Vijf Huysen idem; Joost Ottensz Smient idem. Gezien de namen van de gedaagden moet het namaken van tekens en merken bij kaartspelen bedoeld zijn.

26-10-1683 Johannes Stichter over 't nadrukken van een anders almanak (schoutsrol 30-11-1683; ordinaris te procederen).

26-10-1683 Jacobus Robijn over 't namaken van een anders kaart (schoutsrol 30-11-1683; renvooi aan de overlieden om schriftelijk rapport te doen, geen vonnis vermeld).

18-12-1691 Johannes de Ram, kunstverkoper, over 't namaken van de kaart van de uitwaterende sluizen (renvooi aan Willem en Joannes de Broen om schriftelijk besloten rapport te doen).

13-5-1692 Johannes de Ram (schoutsrol renvooi aan het kunstverkopersgilde om de kaart in kwestie te inspecteren en schriftelijk besloten rapport te doen, 9-9-1692, geen vonnis vermeld).

26-1-1694 Moses Polak over 't nadrukken tegen een geobt. octrooi van zeker boek met Hebreeuwse karakters (23-2-1694 renvooi aan overlieden om schriftelijk rapport te doen, geen vonnis vermeld). Zie V.E. Steen 64-65 voor rapport.

3-7-1696 David Tartas over het drukken van zeker boek in de Hebreeuwse taal op een onbehoorlijke naam (10-7-1696 in statu ad octo, geen vonnis vermeld).

17-7-1696 Pieter Schenk over 't namaken van enige prenten tegen geobt. octrooi (21-8-1696 renvooi aan de prentverkopers De Wit en Visscher om schriftelijk rapport te doen; 4-9-1696 renvooi aan Justus Danckerts en Carel Allard, geen vonnis vermeld).

4-9-1696 Petrus Schenk over 't namaken en drukken van zekere kaart van Nicolaes Visscher (9-10-1696 renvooi aan Danckerts en Allard; schoutsrol 16-10-1696 in statu tot over een maand).

27-11-1696 Petrus Schenk over 't namaken en drukken van zekere kaart van Nicolaas Velters (15-1-1697, geen vonnis vermeld).

5-2-1697 Jacobus Lindenberg over 't namaken en debiteren van de nieuw geïnventeerde koopmans comptoir- en schrijfalmanak van de Erven Albert Magnus (in statu, geen vonnis vermeld). Zie deel III 215.

19-2-1697 gevoegt met Nicolaes Visscher contra Pieter Schenk over 't namaken en drukken van zekere kaart van de gevoegde (26-2-1697 overgenomen bij de heren ut in registro).

9-7-1697 Hendrik Herman Booter en Broot over 't nadrukken van de nieuwe en nadere gecorrigeerde lijste van de gemene middelen van alle inkomende en uitgaande waren en koopmanschappen (1 defaut, 16-7 en 20-8-1697 na verblijf van partijen geven schepenen als goede mannen voor uitspraak dat de gedaagde aan de eiser zal betalen de somma van *f* 20. - over breuke en de exemplaren verbeurd verklaard).

9-7-1697 Laurens Gunter over ut supra (20-8-1697 zelfde verblijf als boven).

2-9-1698 Johannes Loots over 't nadrukken van zekere paskaart van de Oostzee tegen een geobt. octrooi (9-9-1698 in statu, 19-5-1699 1 defaut, 26-5-1699 schepenen

condemneren de ged. in een boete van *f* 300. - en verklaren de gemelde nagemaakte paskaart verbeurd). Zie V.E. Winter.

12-5-1699 Estienne Roger over het nadrukken en debiteren van een muziekboek op octrooi door een ander uitgegeven (19-5 in statu, 2-6 in statu, 14-7-1699 in statu en de stukken overgenomen bij de heren ut in registro, geen vonnis vermeld). Zie deel IV 71. De muziekmeester Hendrik Anders kreeg privilege van de Staten van Holland dec. 1696 voor Verscheide vocale en instrumentale muziekwerken.

11-9-1703 Hendrik Schelte over het nadrukken van de Historie der Joden door Flavius Josephus in 't Frans tegen het privilege van Pieter Mortier (ad primam na de vacantie, 2-10 1 defaut, 9-10 copie van de gedaagde, 23-10 1 defaut, 13-11-1703 ad octo, geen vonnis vermeld). Zie deel III 263.

24-6-1704 De wed. Jan van Dijck over het debiteren van resolutiën van de Staten-Generaal niet gedrukt bij de Statendrukker en nagedrukt tegen de keure en plakkaten (1 defaut, 1-7-1704 in statu, geen vonnis vermeld).

11-11-1704 Hendrick Doncker over het verkopen van een nagedrukt boek genaamd 'T Vergulde Licht der Zeevaard door C.H. Gietermaker (1 defaut, 18-11-1704 copie ad octo).

13-1-1705 Hendrick Doncker over het verkopen van een boek genaamd de Schatkamer van Gietermaker tegen het octrooi (ad octo peremptorie, 27-1-1706 overgenomen de stukken om na verandering in handen van twee heren gesteld te worden, geen vonnis vermeld). Vermoedelijk beide malen bedoeld de Schatkamer van Klaas de Vries, zie deel III 225.

31-3-1705 Jacob Lindenberg wegens nadrukken O. en N. Testament tegen privilege van Mortier (copie van 't octrooi, 28-4 ad 14, 12-5-1705, geen vonnis vermeld). Zie deel III 219.

3-12-1709 Johannes Loots ter zake van 't verkopen van 'T Vergulde Licht der Zeevaard door Gietermaker ‘bij Joan. van Ceulen niet gedrukt, en sulks tegen 't octroy dienaangaande bij den souverein deses provintie voor den tijd van 15 jaaren verleend aen dito van Ceulen, op den 14-3-1709’ (copie), zie 5-12-1713.

3-12-1709 Casparus Lootsman en Conijnenberg ter zake ut supra in Zeeland gedrukt (copie, 10-12-1709 in statu tot de eerste rechtsdag na de vacantie peremptorie, 14-1-1710 1 defaut, 21-1 in statu, 4-3 de stukken in handen van de heren Scott en Lestevenon, 25-3-1710 schepenen ontzeggen de eiser zijn eis, mits de gedaagdens ieder in privé met ede verklaren, dat zij 'T Vergulde Licht der Zeevaard, gedrukt te Middelburg, aan de getuigen, in de verklaring van not. A. Karreman 1-11-1709 vermeld, direct of indirect niet hebben verkocht of geleverd of doen leveren, bij refus van den eed cond. in *f* 300. -). Of Lootsman en Conijnenberg de eed aflegden, blijkt niet. De akte van Karreman bij KS 1220. J. van Keulen, die 'T Vergulde licht van H. Doncker had gekocht, had diens privileges van de Staten van Holland van 17-7-1668 en 11-2-1683 blijkbaar niet verlengd, maar deed dat pas, toen in 1709 een nadruk bij Aaron van Poulle te Middelburg verscheen. Latere privileges voor J. van Keulen en familie zijn van 7-10-1712, 3-8-1727, 7-3-1742 en 1-9-1756. (Navorscher III, bijblad LII).

3-12-1709 Jochem Hasebroek ter zake als voren (‘verblijf’ *f* 100. -).

19-9-1713 Abraham Allard cond. in een boete van *f* 300. - wegens het verkopen van de Afbeeldsels van vaandels en standaarden etc. tegen het octrooi aan Anna Beek van de souverein verleend.

5-12-1713 Johannes Loots. De eiser concludeert dat de gedaagde zal worden gecondemneerd in een boete van *f* 300. - en de exemplaren van de Gietermaker

verbeurd verklaard. De gedaagde wordt copie toegestaan (in statu, 19-12-1713 1 defaut, 9-1-1714 in statu, 16-1

stukken in handen van schepenen, 23-1-1714 ‘verblijf’ uitspraak cond. in *f* 160. - wegens 't verkopen en distribueren van Gietermakers Licht der Zeevaard tegen het octrooi aan Joh. van Keulen verleend). Dit was voor zover na te gaan de afloop van de zaak, die reeds 3-12-1709 was begonnen. Zie ook KS 1220-1221.

28-8-1714 Jacobus van Egmont (‘verblijf’ uitspraak dat de gedaagde aan de eiser zal betalen een boete van *f* 50. - wegens het nadrukken en verkopen van staatplakkaten strijdende tegen het privilege van de Staten van Holland aan Jacobus Scheltus verleend). Vergel. KS 848-849 voor het nadrukken door Jacobus van Egmont, waartegen alleen in geval van schending van privilege iets kon worden gedaan.

15-9-1716 Nicolaas ten Hoorn over het drukken van een valse keur van het glas, kannen- en aardewerksgilde (schoutsrol 15-9-1716 schepenen condemneren in een boete van *f* 50. - over het nadrukken van een keur zijnde 2 exemplaren, zonder deszelfs naam daaronder te zetten).

6-10-1716 Hermanus Ackerman over het nadrukken van stadskeuren zijnde tegen het octrooi aan Jan Rieuwertsz verleend (in statu tot a.s. Dinsdag, 13-10 de zoon mede te citeren, 20-10 in statu, 27-10 de overlieden daarbij te roepen, 3-11 in statu, 10-11-1716 cond. *f* 15. - boete).

14-1-1721 Isaac Stokmans over het nadrukken van comediën tegen het octrooi aan de wed. Lescailje en Rank verleend (copie, 28-1 in statu, 11-2 copie (in schoutsrol: verzoekt recollement in statu), 25-2 copie recollement profijt, 25-2-1721 deselve over het verkopen van 2 comedieën of kluchtspelen, het ene Harlequin Actionist en het tweede Quincampoix tegen het octrooi aan het Oude Mannen- en Weeshuis verleend en door regenten aan de Erfg. J. Lescailje en Dirk Rank het recht van 't selve privilege of octrooi vergund, geen vonnis vermeld). Zie KS 799.

13-11-1725 R. en G. Wetstein over insereren van lijst in de Republiek der geleerden tegen privilege (ontzegging van eis). Zie deel IV 178.

1-11-1729 François Changuion over het nadrukken en verkopen van een boek genaamd Histoire d'Angleterre par Mr. de Rapin Thoyras onder de naam en titel van Abrégé chronologique de l'histoire d'Angleterre per M.J.G.D.C. tegen het octrooi en privilege eerst aan Alexander en naderhand aan Charlotte, Susanna en Elisabeth Rogissart vergund (copie, 8-11-1729 in handen van de heren, 10-1-1730 ontzegging van de eis). Zie deel III 66 voor advies gilde en Kossmann 330 voor privilege febr. 1729 en insinuatie op 15-11-1728 door not. Mathijs van Son te Amsterdam aan Changuion.

8-11-1729 de Erven van I. Lescailje en Dirk Rank over het drukken en verkopen van het boekje geïntituleerd De Spooken, de minnaar, zijnde tegen het octrooi daarvan aan de heren regenten van de Schouwburg alhier verleend, die daarvan alleen permissie gegeven hebben aan David Ruarus om het te drukken en verkopen (doorgehaald).

15-12-1739 Abraham Strander, boekverkoper over het drukken en uitgeven der 150 Psalmen Davids en andere geestelijke liederen ten dienste van de Luterse gemeente alle gebracht op de bekende zangwijze van haar geprivilegeerd Psalmboek en het uithalen van gehele verzen en honderden van regels (een overgroot getal maar een weinig verzettende) daarenboven nadrukkende het gehele register zonder enige omissie: niettegenstaande het privilege van de Staten van Holland etc. op 20-11-1731 aan Hendrik Burgers en Comp. om hetzelve alleen te mogen drukken verleend voor 15 jaar (1 defaut, 12-1-1740 de eis ontzegd).

16-6-1744 Charles le Sieur, boekverkoper, over dat hij gedaagde op 13 en 15 mei dezes jaars aan Joh. Covens en Corn. Mortier heeft verkocht drie exemplaren van zeker boek, geïntitu-

leerd Supplement au Dictionnaire oeconomique contenant divers moyens d'augmenter son bien et de conserver sa santé avec etc. Par M. Chomel, prêtre curé de la Paroisse de St. Vincent de Lyon, gedrukt tot Parijs bij Ganeau in 't jaar 1743 directelijk tegen het octrooi door de Staten van Holland etc. op 29-4-1740 aan Johannes Covens en Cornelis Mortier, boekverkopers binnen deze stad, verleend. (*f* 3000. - in statu tot na de grote vacantie, 18-8 1 defaut, 25-8 2 defaut met een 3e citatie ex superabundant uiterlijk tegen heden over 3 weken, 15-9-1744 schoutsrol schepenen condemneren de gedaagde in een boete van *f* 3000. - en verbeurdverklaring van de 3 exemplaren, copie schoutsrol 15-9-1744 condemnatie in de inhoude doch de boeten geschonken onder conditie dat hij Covens en Mortier zoude gaan bedanken en anders nog). Zie voor het privilege van 29-4-1740 KS 447. Charles LeSieur, die 22-2-1741 op belijdenis lid van de Waalse Gem. werd, ging op 11-1-1743, 24 jaar oud en geboortig van Sedan, in ondertrouw met Maddelaine Richard en liet op 10-3-1743 een zoon in de Walenkerk dopen. Hij werd geen gildelid en verliet vermoedelijk reeds in 1744 of kort daarna Amsterdam.

22-10-1754 Jacob Wetstein, boekverkoper, over en ter zake van het uitgeven en verkopen van de Genera Plantarum van Linnaeus, gedrukt Holmiae impensis Laurentii Savii, 1754, hebbende hij gedaagde op maandag den 9 sept. en op dinsdag den 10 sept. beide dezes jaars 1754 telkens een alzo gedrukt exemplaar van het voors. werk voor de waarde van 50 stuivers verkocht, alles direct strijdig tegen het privilege door de Staten van Holland etc. 20-4-1741 aan de boekverkopers Coenraad en Georg Jacob Wishoff te Leiden tot het drukken, uitgeven en verkopen van het bovengemelde werk voor 15 jaar vergund (in statu, 26-11 in statu, 17-12-1754 in handen van de heren, 14-1-1755 condemnatie in *f* 3000. - en verklaren de exemplaren bij de citatie vermeld verbeurd). Zie KS 361-363 en 993-1000 en deel IV 182, waar het appèl bij het Hof van Holland behandeld wordt.

13-6-1758 Jacobus Haffman over en ter zake dat hij ged. in deze jare heeft gedrukt en uitgegeven zeker boekje geïntituleerd Alphabetische naam-rol der nog in leven zijnde predikanten der Hervormde Kerk en strijdig tegen het privilege door de Staten van Holland etc. op 31-1-1747 voor 15 jaar aan Hendrik van Damme en Mr. Daniel van Damme tot het alleen drukken en uitgeven van het Naamregister der predikanten zo van de Nederduitse als Waalse en Engelse kerken met derzelver standplaatsen etc. vergund (eis *f* 3000. -, in handen van de heren, 4-7-1758 ontzegging van de eis). Zie ook KS 370.

11-1-1763 Johan Hendrik Schneider, boekverkoper, over en ter zake dat hij gedaagde op donderdag zijnde geweest 4 nov. l.l. zich niet ontzien heeft ten zijnen huize te verkopen een exemplaar van een nadruk van zeker Frans werkje geïntituleerd La nouvelle Heloise... par J.J. Rousseau, 6 deeltjes, mitsgaders een exemplaar van een nadruk van zeker Frans werkje geïntituleerd Oeuvres diverses de monsieur J.J. Rousseau de Genève, nouvelle edition, 2 delen, alles niettegenstaande het privilege door de Staten van Holland etc. op 29-1-1761 aan M.M. Rey verleend tot het alleen mogen drukken, uitgeven en verkopen van de voors. werken hier te lande (eis *f* 3000. - boete wegens octrooi, 8-2 in handen van de heren en 29-3-1763 ontzegging van de eis). Op dezelfde data werd hij gedaagd wegens het verkopen van de Emile van Rousseau, wat 17-7-1762 bij rondzegging door de gildeknecht verboden was. Ook hier op 29-3-1763 ontzegging van de eis. Schneider had zich in 1761 verzet tegen de verlening van het privilege aan Rey, zie deel III 21.

Men ziet uit het voorgaande, dat het resultaat van de vervolgingen van inbreuk op de privileges in de belangrijkste stad van de Republiek weinig indrukwekkend was. Hierbij

moet men echter wel in het oog houden, dat wij hier maar een fractie van de overtredingen terugvinden. De benadeelde boekverkoper zal allicht eerst buiten rechten met zijn privilege hebben gezwaaid. voorbeelden daarvan te geven zou mij te ver voeren. Ik wil hier slechts wijzen op de verdediging van J. Wolters van zijn privilege van 20-12-1691 voor de Philogiae sacrae etc. van S. Glassius, zowel in 1692 bij de Amsterdamse boekverkoper J. Verver als in 1705 bij Fritsch en Gleditsch, toen in een logement te Amsterdam (deel IV 186-187, zie ook KS 1039-1040).

Een merkwaardiger geval, waarbij de bovengenoemde Jan Verver ook betrokken was, speelde zich in 1688 af. Ik kan de verleiding niet weerstaan om hier een kort overzicht te geven, welke vergeefse pogingen Arnout Leers in 1688 deed om tot een vervolging te komen. Iets ervan is bekend uit twee gepubliceerde akten (KS 806-807 met onjuiste datum en fouten). Er is in het protocol van notaris Johannes Wijbrants echter veel meer te vinden. Arnout Leers had voor zijn drukken in Engels, Nederlands en Frans van The Declaration..., Declaratien ... en Declarations van stadhouder Willem III over zijn redenen om in november 1688 naar Engeland over te steken (opgesteld door Caspar Fagel en in het Engels vertaald door G. Burnet, waarnaar het Nederlands en Engels gevolgd waren, zie Knuttel 12773 etc.) privilege van de Staten van Holland verworven. Op 16 nov. bereikte hem het bericht, met een exemplaar, dat te Amsterdam twee nadrukken werden verkocht, één met zijn naam, de andere zonder zijn naam. Op 17 nov. verzocht hij burgemeester Witsen, die in Den Haag was, dit aan de hoofdschout Boreel mee te delen en hem te vragen door de substituut schouten enige omlopers te laten apprehenderen om de bron te weten te komen. Witsen verzekert Leers, dat hij ongetwijfeld genoegdoening zal krijgen, maar van een ander hoort Leers, dat de boekverkopers verwittigd zijn dat de hoofdschout een onderzoek naar de nadrukker instelt. Dit alles deelt Leers mee in een brief van 18 nov. aan Johan de Hertoghe, procureur van het college van Gecommitteerde Raden, die te Amsterdam vertoeft. Hij vraagt hem bedienden van de impostmeester op de wijnen over Amsterdam bij enkele boekverkopers langs te sturen om enige nagedrukte verklaringen te kopen. Hijzelf is bezig bij de secretaris van Beaumont te solliciteren om het geobtineerde privilege te expediëren en het ter executie te leggen. Marcus Doornick in Amsterdam zal zeker bereid zijn van de nadruk, die het wapen vertoont, vast te stellen, hoe die nadruk te kennen is, ‘opdatter dies te vaster werk moge gespeelt werden’. Leers sluit daartoe een aanbeveling voor Doornick in. Hij meent verder geen instructies te hoeven geven. De Advocaat Mr. Vincent Pothoven is te Amsterdam en met hem kan De Hertoghe overleggen. Zonodig kan Leers naar Amsterdam komen.

Als gevolg van deze brief gingen driemaal twee personen langs boekverkopers en legden steeds de volgende dag een verklaring voor notaris Johannes Wijbrants af. De 24-jarige Coenraat Hendriksz werd op 20 nov. vergezeld door Rijndert Adriaansz, op 25 nov. door Paulus van Zietbergen en op 29 nov. door Joseph Jacobsz. Ik laat allereerst de namen van de boekverkopers en de prijzen volgen: 20 nov. Jan Verver op de Dam tussen Kalverstraat en Kromelleboogsteeg in het Journaal 5 st., Jan Potgieter bij de Beurssluis in de Vergulde Bijbel 4 st., Isbrant Haringh in de Kalverstraat in de Wetenschap (geen prijs), Jan de Wees op de Middeldam in het Nieuwe Testament 4 st., Johannes van Lansmeer bezijden het Stadhuis in een neerhuisje achter de pennekoper 3 st.; op 25 nov. Johannes van Boekholt in de Gapersteeg 3 st., weduwe Steven Swart bij de Beurs 3 st., Hendrik Desbordes in de Kalverstraat 2 st. (Frans), Aart Oossaen op de Dam hoek Beursstraat 3 st. (Frans);

29 nov. wed. Swart 2 st., Boekholt 2 st., Pierre Savouret in de Kalverstraat 3 st. (Frans), Desbordes 2 st. (Frans),

Timotheus ten Hoorn in de Nes bij de Lombaart 4 st. (Frans), Oossaen 2 st. (Frans). Alle gekochte exemplaren werden van een nummer voorzien. Bij de personalia van notaris Wijbrants is nog het exemplaar bewaard, dat op 25 nov. bij Oossaen werd gekocht: Declarations de son Altesse Guillaume Henry, par la Grace de Dieu Prince d'Orange &c. Niet alleen is het merkwaardig, omdat geen van de pamflettencatalogi een exemplaar vermeldt, maar ook doordat er een aantekening op staat: 'Aardt Oossaen aen den Dam 3 st. aen d kneght betalt C H N.'. Voorop leest men 'n. 4. J. Wijbrants not.' Alles was dus gereed gemaakt voor een rechtzaak. Wij vinden er echter geen spoor van. Leers had reeds vele kosten gemaakt en zou er ongetwijfeld nog meer moeten maken, indien hij verder ging. Misschien was dat de reden, dat we er niets meer van horen. De uitgaaf zal bovendien betrekkelijk gauw zijn actualiteit hebben verloren.

Van een interne afhandeling zal hier geen sprake zijn geweest. Die kwamen bij belangrijker boeken vaak voor. Ik behandelde reeds van die gevallen, waarbij de 'beschadigde in zijn privilege' een accoord met de nadrukker sloot, al of niet na tussenkomst van de hoofdofficier. Ik wijs hier nog eens op twee zeer belangrijke gevallen: Van Septeren sloot op 24-11-1728 het accoord, dat hem te gronde richtte (deel IV 124), en Johannes Allart op 3-10-1789 het accoord, waarmee *f* 25000. - was gemoeid, die hij dank zij zijn zakelijke begaafdheid wel wist af te lossen (zie Compagnieën).

Tenslotte wil hier nog een geheel ander geval meedelen (KS 713). J.H. Schneider was in 1763, zoals we zagen, vrijgesproken van de beschuldiging, dat hij een privilege van Rey had geschonden. In 1764 kwam hij weer met de hoofdofficier in aanraking. In de Leidse Courant van 25-4-1764 had hij geadverteerd, dat hij *met privilege* in het Frans en Nederlands de Histoire chronologique du commerce van Adam Anderson zou uitgeven. Het ging over vertalingen van diens in 1762 verschenen Historical and chronological deduction of trade and commerce. Overlieden, die niets van dit privilege afwisten, ontboden hem op de gildekamer en kregen te horen, dat hij het nog moest aanvragen. Dit was misbruik van de naam van de souverein en misleiding van zijn gildebroeders. Overlieden gelastten hem een contra-advertentie te plaatsen. Daar hij talmde, gaven ze het aan de hoofdofficier te kennen. Schneider werd daarop door schepenen ontboden en kreeg het bevel om zijn advertentie te contradiceren. Op 10-5-1764 geschiedde dit uiteindelijk in de Haarlemse Courant.

Van deze en andere onderhands afgewikkelde zaken vinden we uiteraard in het Rechterlijk Archief niets terug. Het lijkt mij buiten twijfel, dat de hoofdofficier vaak in dergelijke gevallen een rol zal hebben gespeeld.

Als besluit wil ik nog wijzen op een maatregel, die de boekverkopers onderling namen tegen het nadrukken. In 1759 verklaarden overlieden, dat nadrukken op publieke veilingen plachten geweerd te worden (deel IV 21). Uiteraard wordt hier niet op een enkel exemplaar gedoeld, maar op grote oplagen, die op de verkopingen onder de boekverkopers werden geveild.

IV Aucties

Inleiding

Daar de boekverkopingen of aucties op den duur de basis vormden van de boekhandel van de Republiek, wijd ik er een aparte uitvoerige bijlage aan.

Allereerst wil ik iets over de verschillende daarbij gebruikte termen zeggen. De woorden (op)veiling, verkoping, vendu, vendutie, uitroep en auctie worden door elkaar gebruikt, zij het dat soms een ervan een meer speciale betekenis kreeg. Het woord auctie (vermeerdering) behoort stellig tot de jongere termen. Marin en Chomel leggen in de 18de eeuw schriftelijk vast, dat dit woord speciaal voor de verkoop van boeken bij opbod werd gebruikt. Dat daarop één uitzondering was, zal later ter sprake komen.

Het verkopen bij afslag was blijkens het thans nog bij veilingen bij opbod in gebruik zijnde woord *afslager* stellig de oudste wijze van veilen. Bij de executoriale veilingen op bevel van de overheid krijgt men blijkens de bewaarde bronnen voor het eerst in het oosten van ons land het opbod (W.N.T.). In Amsterdam vindt men voor het eerst in de keurboeken in 1494 gesproken van bij executie opveilen (J.C. Breen, Rechtsbronnen der stad Amsterdam (1902) 293-295). De veilingmeester werd, toen het opbod in zwang kwam, ook wel eens als opveiler (o.a. vooral in Leiden) aangeduid, maar gebruikelijk bleef toen het woord afslager.

Ik beschrijf hier nu verder in het kort de officiële regeling voor de veilingen in Amsterdam, die m.i. ook voor andere steden in de Republiek (met uitzondering van Leiden), zij het dikwijls met wat andere benamingen gegolden zal hebben. Ik schreef daarover uitvoerig in mijn artikel ‘Het Amsterdamse Sint Lucasgilde in de 17de eeuw’ in het Jaarboek van Amstelodamum 1969. Ik bepaal mij hier tot de verkopingen, die voor de boekhandel van belang waren en ga niet in op de verkopingen van koopwaren, waarvoor men weer andere regelingen had (V.E., Sint Lucas 74).

De klerk of bode van de weeskamer - in de loop der 17de eeuw groeide hun aantal tot 4 - was afslager op alle gewone veilingen, zowel van erfhuizen als vrijwillige. Het afslaan op veilingen was uiteraard slechts een onderdeel van hun veel omvangrijker taak. Wanneer sprake van de veilingen was werden ze altijd aangeduid als afslagers. In de 18de eeuw kwam daarvoor de deftiger betiteling vendumeester der meubilaire goederen in de plaats. Op de veilingen werd echter nog het woord afslager gebruikt.

De ambtenaar, die in Amsterdam was belast, met de leiding van de executoriale veilingen, gehouden op bevel van het gerecht, heette van ouds de concierge, omdat hij concierge van het stadhuis was, maar werd op de veilingen ook als de afslager aangeduid. Hier bleef het altijd bij één persoon.

Beide waren officiële ambtenaren, die voor de goede gang van zaken op de veilingen zorg

moesten dragen. Dit bleef zo tot de Franse tijd. Toen werd in 1811 de notaris aangewezen als officiële ambtenaar en verloor de veilingmeester of afslager zijn officiële status. Het voordeel daarvan was, dat sedertdien deskundigen de veilingen gingen leiden.

Enkele gilden in Amsterdam hadden weten te bereiken, dat niet de afslagers van de weeskamer optraden op veilingen, die hun ambacht betroffen, maar een van gildewegen aangesteld persoon (V.E. Sint Lucas 88). Het boekverkopersgilde bracht het echter nooit zover. Mij bleek zelfs nooit iets van pogingen daartoe gedaan door het gilde.

In Utrecht vroeg het gilde in 1753 aan burgemeesters en vroedschap verlof om zelf op de boekaucties te mogen afslaan, op grond van het feit dat dit in verschillende Hollandse steden geschiedde en dat de opbrengst van de aucties daar veel groter was dan in Utrecht. Het rekwest werd niet ingewilligd (G.A.U. II 516). Ik durf niet te zeggen, of de rekwestranten overdreven. Maar voor zover ik kon nagaan, was maar in één stad in Holland, waar grote aucties werden gehouden, daarvan sprake en dat was Leiden. Mogelijk is echter, dat hetzelfde in Delft gebeurde. In Leiden werd niet alleen op de gewone verkopingen door een persoon van gilde wegen afgeslagen, maar ook op de executoriale. In 1741 blijkt voor het laatste een wijziging beraamd te worden, waarbij voortaan de stadsboden voor de insolvente boedels (dus hier werd niet het woord concierge gebruikt) zullen worden ingeschakeld. De protesten van de gildeknechten hiertegen hebben echter succes (G.A.L. 71). In 1786 was hiervan weer sprake, niet meer zoals in 1741 in algemene zin, maar ditmaal speciaal voor de boekverkopers. Hun zou nog slechts oogluikend toegelaten worden om een eigen veilingmeester te laten optreden, maar deze zou onder de supervisie van een gerechtsbode staan, die betaling zou krijgen. Uitvoerig werden daarop in een rekwest de bezwaren opgesomd van het veilen door onkundige boden. Het rekwest werd op 31-8-1786 ingewilligd, mits de gewone executoriale boekveilingen publiek zouden zijn en de executoriale veilingen van ongebonden boeken publiek voor boekverkopers, zowel van Leiden als van buiten de stad (G.A.L. 79).

Na deze algemene beschouwing over de veilingmeester wil ik ook nog een korte uiteenzetting geven over twee verschillende soorten verkopingen, waarvan hierboven melding wordt gemaakt. Men moet die twee soorten verkopingen goed onderscheiden. Aan de ene kant had men de publieke aucties, die voor iedereen toegankelijk waren, hetzij van particuliere bibliotheken, hetzij van boekverkopersvoorraad, waar in doorsnee gebonden, maar ook ongebonden boeken telkens in één exemplaar werden verkocht. Aan de andere kant waren er de besloten veilingen onder de boekverkopers, waar meest gehele oplagen, vaak met het recht van copie, of ook grote voorraden van één uitgaaf werden geveild. Uit de beslissing op het bovengenoemde Leidse rekwest van 1786 blijkt, dat de boekverkopers daar verdacht werden bij dergelijke executoriale veilingen er een onderonsje van te maken, waardoor de opbrengst gedrukt werd.

In de eerste helft van de 17de eeuw zijn die twee soorten verkopingen nog niet geheel gescheiden. Assortiment en fonds werden toen altijd tezamen geveild, zoals verder op uit verschillende voorbeelden zal blijken. Voor zover ik kon nagaan, kwam de scheiding tussen beide soorten in de tweede helft van de 17de eeuw en werd het toen ook de gewoonte, dat op de tweede soort verkopingen alleen boekverkopers konden komen. Hier wil ik nog wijzen op een tussenvorm uit die periode: een publieke

auctie, waar iedereen kon komen, maar die in feite het karakter van een auctie onder de boekverkopers had. Ik behandelde een dergelijke veiling van 1688 uitvoerig (V.E. Veiling Athias). Dat was mogelijk, omdat alle stukken daaromtrent bewaard bleven in het archief van het Deutzenhofje. Op de veiling werden

voorraden verkocht, die Joseph Deutz in onderpand had gekregen van Joseph Athias. Hoewel verkopingen onder de boekverkopers toen al gebruikelijk waren, werd deze verkoping publiek gehouden. Dit geschiedde stellig van wege de vele Joodse boeken, die verkocht werden. Daarvoor hadden niet alleen de boekverkopers belangstelling, maar ook Joodse kooplieden, die geen boekverkopers waren. De boekverkoper Wetstein, in wiens huis de veiling plaats had, had de zorg voor alles, terwijl de officiële afslager Jacob Haring afsloeg. Ik zal later bij de bespreking van de veilingen onder de boekverkopers hier nog op terug komen, daar men nergens zo'n goed inzicht van de gang van zaken krijgt als uit deze papieren.

In de 18de eeuw is het ook nog wel eens moeilijk onderscheid te maken tussen deze twee of drie soorten veilingen. In 1699 ziet men uit een advertentie in de Amsterdamse Courant, dat bij de aucties die Wetstein dan aankondigt de publieke verkoping van assortiment overgaat in de verkoping onder de boekverkopers (KS 909). Op 24-6-1765 wordt blijkens het auctieboek in het archief Luchtmans op de publieke gebonden auctie van Neaulme ook een partij ongebonden boeken verkocht, wat wel tot de aucties onder de boekverkopers werd gerekend. Dat ook assortimenten van boekverkopers vaak werden geveild onder het mom, dat het particuliere bibliotheken betrof, blijkt uit de weigering op een rekwest van 1700 om de (zogenaamde) bibliotheek van Job van Meekeren te mogen veilen (KS 410).

Uiteraard zijn voor de geschiedenis van wetenschappen en letterkunde de publieke boekenaucties, waarvan vele catalogi bewaard bleven, het belangrijkst. Voor de geschiedenis van de boekhandel zijn de aucties onder de boekverkopers, waar de catalogi minder overlevingskansen hadden, echter van veel meer betekenis.

Wat die catalogi betreft, hebben wij gelukkig voor de 17de eeuw een uitstekende bron in het werk van Pollard-Ehrmann, dat als basis de collectie van Ehrmann (nu in de Bodleian in Oxford) heeft, maar daarnaast ook andere catalogi geeft. Hieraan dank ik een algemene kennis over dit onderwerp, die zonder dit werk niet te verkrijgen zou zijn geweest. Toch is Pollard-Ehrmann niet geheel volledig. Uiteraard verschenen enkele artikelen nadien, maar ook ontbreekt daar het befaamde artikel van Lange uit 1914 (KS 1720). Een niet gedrukte en nog niet afgeronde bron voor de 17de en 18de eeuw voor de catalogi van boekenveilingen vindt men in het apparaat van het Instituut voor Neofilologie te Amsterdam.

Uit de mededelingen van Pollard blijkt met zekerheid, dat de Republiek absoluut enig was op het gebied van de vrijwillige boekenaucties. Ze beginnen hier eind 16de eeuw en pas na enige tientallen jaren treffen we ze ook in de Zuidelijke Nederlanden aan (± 1635). Scandinavië volgt dank zij Hollandse boekverkopers (Denemarken 1639, Stockholm 1664). In Duitsland is er fel verzet en mislukken pogingen in Frankfort in 1671. Maar in Leipzig lukt het een agent van de Waesberge's wel in dit jaar te starten. Vijf jaar later beginnen de boekaucties in Engeland, ook regelrecht naar Nederlands voorbeeld. (Pollard 228-234). Executieveilingen waren echter wel al eerder in die landen bekend (Pollard 216 en 237). Ik neem aan, dat ze net als in de Republiek bij opbod geschiedden. Pollard geeft een hypothese, hoe het op een gewone verkoping van de Thou in 1680 zou zijn toe gegaan (p. 211). Het lijkt mij niet waarschijnlijk, dat hij daarmee juist is. Persoonlijk heb ik van Holland van de oudste verkopingen de indruk, dat het veilen bij afslag inhield, dat ingezet werd op de getaxeerde waarde, niet op een willekeurig hoog bedrag. Vandaar dat de veilingen bij opbod zich onderscheidden door hun hogere opbrengst. Het lijkt mij mogelijk,

dat een dergelijk systeem ook in het buitenland in zwang is geweest. Te meer, daar ik dadelijk een 17de eeuwse bron kan noemen, die wel spreekt over boekenveilingen in bepaalde steden van Europa.

Ik behandel hier nu achtereenvolgens de geschiedenis van de verkopingen in Leiden, Den Haag, Amsterdam en Utrecht, omdat zij voor interlocale boekhandel van belang waren, d.w.z. vooral de aucties onder de boekverkopers. Delft speelt wat dat betreft ook een rol en wel in de 18de eeuw. Het was mij echter niet mogelijk daar een onderzoek te doen. Tenslotte was Groningen als universiteitsstad van betekenis. Bij de Vereniging berust een register van het Groningse gilde, dat heel veel stukken betreffende de aucties bevat (Briels 583 drukt hieruit de eerste akte van 1619 af). Deze aucties spelen zich echter geheel buiten de Hollands-Utrechtse boekhandel af en komen daarom voor mijn overzicht niet in aanmerking.

Leiden

Vermoedelijk is Louis Elsevier de eerste boekverkoper geweest - dus niet alleen voor de Republiek, maar voor geheel Europa -, die met boekenaucties is begonnen. De bibliotheken namen in aantal en omvang toe en het veilen ervan bij opbod - we mogen aannemen, dat van de aanvang af zo verkocht werd -, dat door één van de Leidse boekverkopers uitgedacht moet zijn, was een initiatief dat navolging vond.

Volgens de overlevering had de eerste dergelijke auctie in 1584 plaats, in 1593 wordt een auctie Haneman in de correspondentie van geleerden genoemd en een auctie in Leiden op 7-5-1596 staat in een boek genoteerd (Lange 134). De oudst bewaarde catalogus is die van de bibliotheek van Marnix, die op 6-7-1599 ten huize van de weduwe in Leiden werd geveild (Briels 302, reprint van het exemplaar van de Kon. Akademie te Amsterdam: ‘The first known auction catalogue Philips van Marnix van St. Aldegonde Leiden 1599’, Nieuwkoop 1964). Slechts de drukker, Christoffel Guyot, is vermeld. Deze had veel contacten met Louis Elsevier en het is niet aan te nemen, dat hijzelf de veiling organiseerde. Mede op grond van het optreden van Louis' gelijknamige zoon in Den Haag sedert 1596 en zijn eigen bemoeiingen met veilingen in het 17de eeuwse Leiden, neemt men aan, dat deze en ook de eerdere veilingen van Louis Elsevier zijn uitgegaan. Pollard beschrijft bij andere landen, waarom de grote boekverkopers tegen het veilen waren: gesloten prijsring, bederf van de markt, opdrijven van prijzen en het gevaar van ketterse boeken (Pollard 237-240). Voor Louis Elsevier, die sedert 1580 in Leiden was gevestigd, sedert 1586 pedel van de universiteit was en zeker geen grote of rijke boekverkoper, hebben die bezwaren niet gegolden. Vermoedelijk speelde slechts het persoonlijk belang een rol. Hij had bovendien in zoverre de wind mee, dat er in Leiden geen sprake was van een gilde. Het enige, waarmee hij wel rekening diende te houden was de universiteit, waaraan hij echter zelf verbonden was. Een besluit, dat op 7-3-1592 boekbinders en boekverkopers verbood om studenten onder de 20 jaar boeken af te kopen (Briels 561), was stellig op instigatie van de universiteit genomen.

De beste indruk, hoe de situatie in Leiden was, krijgt men m.i. uit het pas in de 19de eeuw gepubliceerde manuscript ‘Het welvaren der stad Leyden’ uit 1659, naar men algemeen aanneemt van de hand van Mr. Pieter de la Court (Wttewaall). Een latere uitgaaf: ‘Het welvaren van Leiden, Handschrift uit het jaar 1659. Uitgegeven met Duitsche vertaling, aantekeningen en bibliografische bijzonderheden (door Felix Driessen)’, 's-Gravenhage 1911, is voor ons doel minder geschikt. Daar vindt men wel nog twee interessante marginale opschriften bij de beschouwing over de aucties,

die Wttewaall niet heeft opgenomen en die ik hier laat volgen: ‘Dat men door het verbod der auctien en 't opreghten van het boekverkoopersgilde de studenten verjaeghd, en den boekhandel geruineerd heeft’ en ‘Door auctien hadden de studenten keur van nieuwe ende oude oock rare boecken tot lager prijsen te

koopen'. Wat De La Court over de schadelijke ordonnanties schrijft, is in grote lijnen wel juist, maar niet altijd precies in details. Ik zal die ordonnanties zo dadelijk aan de hand van de bewaarde gegevens bespreken en ga niet in op de eerste beschouwingen van De La Court, die de bepalingen tegen de aucties betreffen. Slechts wil ik er op wijzen, dat die drie jaar eerder begonnen dan hij meende, niet in 1639 maar in 1636, en dat de bronnenpublicaties over de Leidse universiteit tonen, dat de professoren zich alleen bezig hielden met de uren en dagen, waarop de aucties werden gehouden, in verband met hun colleges en zelfs negatief reageerden op verdere voorstellen van de boekverkopers.

Ik laat De La Court eerst aan het woord, wanneer hij in 1659 schrijft over de ideale toestand van voorheen:

'Het is bekend bij allen die de gelegentheid van *Europen* weeten, dat in gansch *Poolen*, *Sweeden*, *Denemarken*, *Duitsland*, *etc.* geen considerabile bibliotheek, in auctiën aen den meestbiedenden kan werden verkoft, door gebrek van genoegsaame gegadigden; jaa buiten Londen, Parijs, Lissabon, Siviliën, Romen, Venetiën, kan naweliks in Engeland, Vrankrijk, Spanjen, Italiën enige auctie werden gehouden, alzoo wij door en van alle andere zeehavens in gansch Europen die handel tot onse stad seer gemakkelik konden trekken. Sulks deselven moeten werden vervoert, ende Hollandse koopmanschap gevoegd bij de correspondentie der uitheemse studenten met de geleerde persoonen had fraaitjens beginnen uyttewerken dat men die te *Leyden* bragt, ende de gedrukte *Catalogi* door geheel *Europen* afgesonden, veroorsaakten dat de boekverkoopers en studenten van over alle last kreegen seekeren op te koopen, 't welk zij, ook eenigen voor hun selven moetende koopen, gemakkelik konden waarnemen.

Dus quamen de boeken van, en gingen meest wederom naa buiten, aan den opveilder alhier, vijf ten honderd voor 't profijt gelaaten hebbende, behalven dat veele studenten om die goede occasiën te Leyden quamen, ende ook vele boekverkoopers uit de omleggende steden, om die auctiën waar te nemen.

Dit eerst merkelik voet hebbende beginnen te setten door de *verwoestingen in Duits-land* en de *ruine van Francfort*, daar voor deesen oorlog ongelovelik veel boeken pleegen te werden gedruckt ende verkoft, soude door onse goede situatie, in 't midden van Europen, aan zee en rivieren, ongelovelike sprongen hebben konnen doen, ten ware men deselven had gesteuit, want het gebruik van boeken seer wijt verspreit is, ende de malle sinnelikheid, om veel ende rare boeken bij een te vergaderen, bij den geleerden oneindelik. Dit blijkt aan *Parijs* en *Londen*, alles in dien deele op de binnen-landse consumtiën bestaande, daar nogtans wel sesmael meer oude boeken alleen, werden verkoft, als hier oude en niewe te samen. Daarenboven is waaragtig, dat te Leyden een groote gelegentheid zijnde, om alle vreemde oude rare boeken te verkoopen, onse ingesetenen boekverkoopers, door geheel Europen reisende om haare schoone niew gedrukte boeken te verkoopen, ende tegen anderen soo nieuwe als oude boeken te verruilen, een zeer groot voordeel hadden, om deselven aldaar op te koopen, ende daar naa alhier bij publike auctiën aan de meest biedende te verkoopen; daar zij nu ter contrarie, vermits alle boekdrukkers sig genoodsaakt vinden haare gedrukte boeken tegen andere te verwisselen, allengs veele rare boeken bij een vergaderd hebbende, deselve in stilheid ende heimlik blijven besitten, sonder deselven door publike *Catalogi* aan geheel Europen te konnen venten; waardoor zij eindelik zoo seer werden beswaard, dat

veelen, om van die boeken ontlast te werden, sig genoodsaakt vinden uit den boekhandel te scheyden, om volgens de *gildebrief* haare boeken alsdan door publike auctiën te mogen verkoopen. Ende indien wij den contrariën weg van absolute vrijheid, voor alle onse ingesetenen hadden

ingegaan, gelijk ten alle gelukke de omleggende akademiën ende steeden, jaa ook dat in deesen deele het negotieerende *Amsterdam* den slaafagtigen weg van beslooten gildens ende verbod der auctiën zijn ingegaan; warelik, *daar was groote apparentie*, *dat wij gelijk Amsterdam van alle waren*, *hier den stapel van alle boekhandel souden hebben konnen opregten*, want geen beswaring was daartegen, en veel gerief in onse stad.

Dus heeft men wel den studenten benoomen de gelegentheid om goedekoop ofte rare boeken te koopen, maar de professoren hun traagheid continueerende, en hebben niet meer toehoorders als voor heen gekregen. Ende dat meer is, onse soo considerabile negotie in boeken geruineerd, ende 't profijt der auctiën verlooren zijnde, soo en hebben die selve boekverkoopers soo veel boeken niet konnen verkoopen buiten *auctiën*, als te vooren, hoewel door hun *monopoly* nu ietwes dierder, maar dat en kan haar profijt der auctiën alleen niet opwegen, omdat veel studenten nu al te ligtelik na andere akademiën verloopen'.

De schrijver besluit zijn verwijten aan regeerders, professoren en boekverkopers van Leiden met een vermaning: de allerbeste kansen zijn door de vrede, die in 1648 in Duitsland is teruggekeerd, verkeken, maar het is beter ten halve gekeerd als ten hele gedwaald!

Het beeld, dat De La Court hier geeft van de eerste 30 à 40 jaren van de 17de eeuw, is ongetwijfeld in grote lijnen juist. Wel moeten we enkele vraagtekenen zetten, b.v. wanneer hij schrijft over de aucties in een aantal steden in Europa, wat geheel in tegenspraak is met de mededelingen van Pollard. De rol, die Leiden in zijn beschrijving speelt, wordt echter bevestigd, o.a. door een brief vart Janus Gruterus te Heidelberg aan een onbekende Duitser, die zijn bibliotheek wilde verkopen. We zijn in het eerste of tweede decennium van de 17de eeuw, wanneer hij schrijft dat de boeken zonder veel kosten langs de Rijn kunnen worden vervoerd en dat dan de opbrengst *f* 5. - tegen *f* 2. - in Duitsland zal zijn. (J.-U. Fechner, 'Das Schicksal einer Heidelberger Professorenbibliothek. Janus Gruterus' Sammlung und ihr Verbleib', in Heidelberger Jahrbücher XI (1967) p. 100).

De twee aucties van de nalatenschap van de boekverkoper Hieronymus Commelin in Heidelberg werden in Leiden gehouden 4-10-1606 bij Joh. Orlers en 8-10-1607 bij Louis Elsevier (Lange 136-137). Van een jaar later dateert het eerste verbod van een bepaald soort veilingen in Leiden (Briels 562-564). Tien Leidse 'Latijnse' boekverkopers - de rij wordt geopend door Louis Elsevier en Orlers is er ook bij - richten zich met een klacht tot de regering op 26-6-1608, dat toen reeds verscheidene malen 'zekere rijcke compaignie van coopluyden ende grote Fockers, tot Amsterdamme ende elders woonachtich' in openbare uitroepen of auctiën een grote menigte ongebonden boeken in allerlei talen en wetenschappen had verkocht, telkens voor zo'n hoog bedrag, als alle Leidse boekverkopers tezamen in één jaar vertieren. Deze compagnie heeft besloten om elk jaar zo'n auctie te houden, daar zij een grote voorraad heeft en dagelijks in Duitsland, Genève etc. laat drukken, waar het voor de helft van de prijzen hier gebeurt. Zij vragen nu een verbod voor vreemde boekverkopers en anderen van buiten Leiden om hier boeken te verkopen of te doen verkopen in openbare auctiën, met uitzondering van voorraad van weduwen en wezen van boekverkopers (bij Briels staat ten onrechte een komma p. 563, regel 25 einde!) en van bibliotheken van geleerden, van predikanten en van studenten, binnen en buiten Leiden. De universiteit werd gehoord en adviseerde gunstig. Desondanks

kwam er op 1-7-1608 niet meer dan een verbod voor ‘allen ende eenen yegelijcken diet zelve mach aengaen’ om ongebonden boeken in openbare aucties en uitroepen binnen Leiden te verkopen.

Met ongebonden boeken werden hier zeker geen grote oplagen van ongebonden boeken bedoeld, maar waarschijnlijk gewoon de nog niet gebonden exemplaren en in feite dus

nieuwe boeken. Met de grote Fockers (Fuggers, een woord dat blijkens het W.N.T. tot een begrip was geworden in deze jaren: grote internationale kooplieden) moet de firma Commelin, die in Heidelberg, Genève en Amsterdam zetelde, bedoeld zijn. Uiteraard kunnen het echter niet de bovengenoemde aucties van 1606 en 1607 zijn, daar die onder de categorie weduwen en wezen van boekverkopers vielen. Naast deze aucties zullen de verschillende firmanten, gelokt door de hoge opbrengsten, nog de bovengenoemde aucties van nieuw goed hebben laten houden.

Wttewaall (168) noemt nog een keur van 19-5-1623 op het verkopen van de boeken van buiten komende en het omlopen van de nieuwmaren, welke echter geen betrekking op de aucties heeft. Voor de verdere gang van zaken vullen Molhuysen, Wttewaall en de ongepubliceerde gegevens uit het gildeboek (G.A.L. 61) elkaar uitstekend aan, zodat men gemakkelijk tot een overzicht kan komen (blijkens de gegevens van Wttewaall 168 is Molhuysen echter niet geheel volledig: ik miste bij hem de Doc. Actorum vol. 8, p. 153).

Uit het universiteitsarchief is bekend, dat in 1633 Latijnse en Duitse boekverkopers te Leiden vroegen om net als in Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Utrecht en Middelburg een gilde te mogen hebben of althans ordonnanties. Ze stellen zelf vijf artikelen voor, namelijk vernieuwing van het verbod van 1592, een verbod voor omlopen, een verbod voor nadruk en twee artikelen betreffende de aucties. Net als bij de gilden in andere plaatsen willen ze betreffende de boekverkopers zelf, dat alleen bij uitscheiden of sterven aucties mogen worden gehouden van gebonden en ongebonden boeken, zoals o.a. in Amsterdam de keur van 17-10-1630 bij art. 3 heeft bepaald. Als laatste punt vragen ze een verbod van aucties van bibliotheken, tenzij die van personen zijn, die hier ter stede of onder de classis sterven, en ook een verbod van boekenverkoop op de vrije jaarmarkten (Molhuysen II 300*).

Tegen dat verbod van aucties komt fel verzet van rector en senaat, die deze aucties van vreemde bibliotheken zeer toejuichen, zowel voor de kopers als voor de verkopers. Wel vinden ze, dat tegen kwade betaling moet worden opgetreden, b.v. door parate executie of veilen door een openbare vendumeester(!) met pacht ten profijte van de stad.

Van 27-5-1634 dateren zes artikelen, opgesteld door de boekverkopers en verbeterd door rector en senaat. Ze tonen zo'n grote overeenkomst met de vorige, dat het wel zeker is dat nog steeds aan dezelfde zaak werd gesleuteld. In art. 2 geven rector en senaat iets toe, dat ze het vorig jaar nog van de hand hadden gewezen: Aucties van bibliotheken van buiten zullen worden geweerd, met uitzondering van goede bibliotheken, welke naar hun mening dienstig voor de universiteit zouden zijn om hier verkocht te worden. Wat verder de aucties betreft, is duidelijk, dat rector en senaat met het oog op studenten, die onbetaalde boeken verkopen, de touwtjes in handen willen houden. Geen auctie mag gehouden worden zonder dat zij de catalogus hebben gezien en zij toestemming hebben gegeven voor de auctie en het tijdstip daarvan. Aan de andere kant werd art. 5 geheel naar het verlangen van de boekverkopers opgesteld: ‘dat geen luyden van binnen ofte van buyten, als alleen die openbaere boeckvercoopers neeringe alhier sijn doende, haer sullen vervorderen eenige boecken ofte pampieren, hoedanich die souden mogen wesen, bij de huysen ofte straten te coop te dragen of te veylen ende om te roepen’. Art. 6 hield een verbod in om een ander een nieuwe copie na te drukken (Molhuysen II 302-303).

Het bleven echter vrome wensen. Pas op 9-10-1636 wisten rector en senaat de door De La Court genoemde ordonnantie te krijgen, die een einde moest maken aan het slechte collegebezoek als gevolg van de aucties: alleen op woensdagen en zaterdagen en collegeloze dagen mocht voortaan worden geveild en de grote aucties, zowel van bibliotheken van Leidenaren

als van vreemdelingen, mochten - met uitzondering van die van gestorven professoren - alleen in het begin van de vacanties worden gehouden. Verder werden de Leidse boekverkopers, die de aucties hielden, aan banden gelegd, doordat tarieven vastgesteld werden: bij verkoop voor contant geld 1 st. per gulden van de verkoper, maar als op dag of op tijd werd verkocht en de boekverkoper instond voor het geld, mocht hij nog eens evenveel van de koper vragen, met borgstelling. Slechts op één punt kregen de boekverkopers hun zin. Er werd als laatste een verbod tegen omlopers van buiten, die geen burger of ingezetene waren, tot omlopen en ook tot veilen opgenomen (Molhuysen II 315*).

Pas in 1639 kwamen de boekverkopers goed aan hun trekken. Klachten over de slechte uitvoering van de ordonnantie van 1636 leidden tot de aanstelling van drie boekverkopers, Bonaventura Elsevier, Frans Haak of Hackius en Frans de Heger, tot 'opsienders der auctiën' op 9-6-1639 (G.A.L. 61, 1) en tot de opstelling van een lange ordonnantie, die zich speciaal met de aucties bezighield. De bepalingen van 1636 werden hernieuwd. Toegevoegd werd nu, dat de boekverkopers hun eigen boeken niet mochten veilen, dat geen boeken mochten worden verkocht als van geleerde mannen binnen of buiten de stad overleden en van gestorven studenten, dat de boekverkopers consent van burgemeesters moesten hebben voor het veilen, op de catalogus de naam van de eigenaar moesten vermelden en geen andere boeken dan die van deze eigenaar mochten insteken. Op 25-2-1649 en 29-10-1650 werd deze ordonnantie nog uitgebreid met resp. de bepaling, dat ook opsienders een catalogus zouden krijgen en dat in herbergen door vreemdelingen geen opveilingen van boeken mochten worden gehouden.

Het waren de eerste schreden op weg naar een gilde en op 25-7-1651 kwam op vertoog van de opsienders van de auctiën, die optraden namens de gemene boekverkopers, -binders en -drukkers, een ampliatie tot stand, die in feite de oprichting van een gilde inhield. Er kwamen bepalingen omtrent het verplichte burgerschap, leerjaren etc. De opsienders werden ook in dit alles met de leiding belast. Art. 6 en 7 handelden speciaal over de boekverkopers van buiten de stad. Boekverkopers uit andere besloten steden mochten ongebonden boeken buiten de twee vrije jaarmarkten alleen verkopen, nadat ze deze op een door de opsienders aangewezen kamer hadden gebracht, wat aan alle Leidse boekverkopers minstens 24 uur voor de verkoping moest worden rondgezegd. In art. 7 werd daaraan toegevoegd, dat ze die boeken binnen acht dagen moesten verkopen of anders uit de stad brengen. Ampliaties van 10-8-1651 en 18-1-1652 voltooiden deze ordonnantie, die in feite een gildebrief betekende. Voortaan voegden de 'opsienders der auctiën' ook nog 'en van de boekneringe' aan hun benaming toe en Leiden had een gilde, waarvan soms ten onrechte werd gezegd, dat het van 1636, maar ook wel terecht dat het hetzij van 1639, hetzij van 1651 dateert.

Een ongedateerd rekwest van 21 boekverkopers, van wie er een tevens drukker is, zal van kort vóór of na deze ordonnantie stammen. Ze vormen het merendeel van de boekverkopers van Leiden (Dierck Frans Quint, een der ondertekenaren, werd 15-6-1650 vrijmeester). Ze hebben gehoord, dat enkele van de voornaamste boekverkopers - die ook altijd als opsienders fungeren - de venduën, die soms worden gehouden door lieden van buiten de stad met verscheiden sortering, willen afschaffen. Deze venduën zijn voor hen echter het enige middel om goedkoop aan boeken te komen, daar de grote boekverkopers te veel winst nemen. Tenslotte vragen ze ook

nog allen te samen de dubbeltallen voor opsienders op te mogen maken. (G.A.L. 108).

Ik behandelde dit alles zo uitvoerig, omdat Leiden weliswaar allang niet meer de stapelmarkt van bibliotheken van geheel Europa was, die De La Court had willen behouden en -

ondanks zijn beweringen - de Leidse professoren ook, maar toch nog een uiterst belangrijk middelpunt voor de aucties van bibliotheken van geleerden. Ik noem daaronder de auctie van boeken van de gestorven G.J. Vossius op 4-10-1656 door en ten huize van de boekverkoper Pieter Leffen, waarvan Dr. F.F. Blok bewees, dat ze niet van Vossius afkomstig konden zijn (F.F. Blok, Contributions to the history of Isaac Vossius library, Amsterdam 1974). Het is een interessante studie, die ons toont, hoe gemakkelijk men de ordonnanties kon omzeilen. Isaac Vossius, de zoon, mocht zijn eigen boeken niet laten veilen en liet ze daarom op naam van zijn overleden vader zetten.

Iets anders liggen de zaken met enkele andere Leidse veilingen uit deze jaren, die Hellinga aanhaalt in een artikel over de familie Blaeu. Hij veronderstelt, dat Johannes Elsevier de uit Frankfort meegebrachte boeken in Leiden veilde en verwijst daarvoor naar verschillende catalogi (Hellinga B.). Elsevier mocht echter volgens de ordonnantie van 1639 zijn eigen gebonden en ongebonden boeken niet veilen. De catalogi van aucties betreffen allemaal - geheel in overeenstemming met de ordonnanties - zijn scheiden uit de boekhandel. De catalogus van 31-5-1660 (Willems 10, bij de comte de Béhague) van de auctie onder de boekverkopers, waarvan de verblijfplaats thans niet meer bekend is, behoort daar ook toe. Hier wil ik ook nog wijzen op een tussenvorm, de auctiecatalogus van de Engelse boekverkoper Govert Basson te Leiden van 15-4-1630, waar gebonden en ongebonden boeken nog tezamen werden verkocht. Aan het einde vindt men de 'ongebonde boecken daervan menichte is', die verkocht worden bij half dozijn, bij dozijn en bij de riem (Dorsten 62 en 64).

Het lijkt of de geest van Pieter de la Court in het stadsbestuur van Leiden is gevaren, wanneer op 18-2-1669 een nieuw besluit over de aucties wordt genomen. Om deze te bevorderen wordt bepaald, dat iedere bibliotheek in Leiden mag worden verkocht. Men neemt aan, dat de prijzen daardoor zullen verminderen en daarom mag de boekverkoper, die de auctie houdt, 1 st. 4 p. per gulden berekenen en boven de *f* 2000. - 1 st. per gulden (G.A.L. 61, 9). Dat besluit moest bekendheid krijgen en daarom werd het als 'Notificatie' in de Haarlemse Courant van 26-3-1669 geplaatst: 'Een yegelijck werdt bij desen bekent ghemaeckt, dat de Achtbaere Heeren die van de Gerechte der Stadt Leyden hebben goet gevonden te consenteeren, toe te staen ende te admitteeren, binnen deselve Stede alle openbare Auctien van Boecken, sonder onderscheyt, of dezelve Boecken Luyden binnen of buyten de voorsz. Stadt woonende zijn toebehoorende, ende vermits alle de voorsz. Auctien door de Boeckverkoopers alhier gehouden werden, sullen deselve over het prepareeren van dien, mitsgaders het formeeren ende drucken van de catalogus, als mede het veylen ende verkoopen der Boecken, met het collecteeren van de koop-Penningen, en het gunt daer aen wyders dependeert, voor hare moeyten genieten, op yder Gulden, die voor de verkochte Boecken uytgelooft sal zijn, eene Stuyver vier Penningen; doch soo wanneer de koop-Penningen voortkomende uyt een Auctie van Boecken, sullen excedeeren de Somme van twee duysent Guldens, sullen de Boeckverkoopers als dan, in plaetse van de voorsz. eene Stuyver vier Penningen, ter saecke als vooren, genieten alleenlijck eene Stuyver op yder der voorseyde Guldens, sonder dat verder eenigh Recht ofte iets meer daer over betaelt sal werden'.

Onder de boekverkopers zelf heerst echter een andere opvatting. Op 13-3-1676 horen we min of meer bij toeval daarover iets. Opsienders besluiten dan niet mee te protesteren met het Amsterdamse gilde tegen de pacht op de gedrukte papieren in

Den Haag, wat ze op de 17de naar Amsterdam schrijven. Een van de redenen is ook, dat ze geen bezwaar hebben tegen de 40ste penning op de auctiën, omdat ze bij de instelling daarvan, in 1674, bezig

waren die auctiën te doen verminderen 'ende de beswarenis was tot ons oogmerk dienstiger als verligtingh' (G.A.L. 61, 10).

Die geest heerst ook nog in 1682, wanneer 19 boekverkopers, onder wie verschillende grotere, als Mocqué, Gaesbeeck, Boutesteyn en Van der Linden, rekwestreren om net als in andere steden alleen aucties van in Leiden en Rijnland overledenen toe te staan en dat met kennis van de boelmeester (G.A.L. 61, 13). Hoever die 'kennisse' van de boelmeester - dezelfde als in Amsterdam de afslager - zou moeten gaan, blijkt niet. Het is ook niet van veel belang, want het rekwest werd niet ingewilligd.

Beter slagen de deken en hoofdlieden - want zo gaan opsienders zich op den duur ook wel noemen - drie jaar later. Op hun rekwest om aucties van personen buiten Rijnland en vooral die van boekverkopers te weren - want omgekeerd mogen Leidenaren niet in andere steden verkopen -, komt op 29-9-1685 de apostille, dat boekverkopers uit plaatsen, waar Leidenaren worden geweerd, hun boeken niet mogen veilen in Leiden en dat voor iedere eigenaar apart consent moet worden gevraagd. Als van ouds wordt echter weer toegevoegd, dat bibliotheken van vermaarde geleerden wel zullen worden toegelaten (G.A.L. 61, 15).

Die laatste toevoeging - een stokpaardje van het stadsbestuur en de universiteit - gaf al het volgend jaar aanleiding tot een nieuw rekwest, waarin de schandelijke praktijken van sommige veilinghouders aan de kaak werden gesteld, o.a. het mengen van hun eigen boeken onder de bibliotheken van geleerden om die zo extra duur te kunnen verkopen. Dit rekwest leidt tot een uitvoerige resolutie van 1686 betreffende de samenstelling van de catalogi. Als gevolg daarvan weten hoofdlieden op 30-1-1687 officieel een vergoeding toegekend te krijgen van *f* 2.10. - voor het visiteren van iedere catalogus. Dit alles blijkt echter niet afdoende te zijn. Een rekwest met het verzoek om de aanstelling van een officiële vendumeester (alleen niet voor de eigen boeken van een boekverkoper), wordt op 1-11-1691 afgeslagen. Daarin vinden we weer de schandalige praktijken van veilinghouders genoemd, het opjagen van de prijzen en nog erger, het verschijnen van catalogi van gefingeerde personen. Er wordt een voorbeeld genoemd: 'cataloge op gefabriceerde naam van *Onellonius* (dit was een naem waaronder Pieter van der Aa zijn boeken had verkocht)'. Op een volgend rekwest komt op 21-12-1691 de apostille, dat de boekverkoper, die veilt, zal volstaan met het doen van de eed (G.A.L. 16, 17, 17a, 24 en 28).

Vermoedelijk in 1698 vraagt Jacobus Hackius, de zwager van Boudewijn van der Aa, om aangesteld te mogen worden tot directeur of vendumeester der auctiën. Daartegen kwamen 18 boekverkopers in verzet - uiteraard Pieter van der Aa niet, maar wel b.v. Jordaan Luchtmans - met uitvoerige argumenten. Daaruit blijkt o.a., dat Jacob Voorn en Pieter Hackius iets dergelijks in 1669 tevergeefs hebben aangevraagd (G.A.L. 61, 31b).

Twintig boekverkopers maken onderling in 1698 een reglement voor de aucties - ditmaal is Boudewijn van der Aa erbij, Pieter van der Aa echter niet -, voornamelijk betreffende het collationeren van de boeken. Vastgesteld wordt daarbij, dat geen boeken, toebehorende aan boekverkopers buiten Leiden en evenmin boeken van personen buiten Rijnland, tenzij overledenen, zullen worden geveild (G.A.L. 61, 32 waar ook het gedrukte reglement is opgenomen).

Over de blijkbaar niet behoorlijk geachte aucties van Pieter en waarschijnlijk ook van Boudewijn van der Aa kan ik hier nog een bijzonderheid geven. Catalogi van

de bibliotheek van Rippertus Groenendijck van 2-4-1696, geveild door Pieter van der Aa, en van de bibliotheek van Constantinus Huygens van 26-9-1701, geveild door Boudewijn van der Aa, hebben beide achterin een niet gebruikelijke afdeling ‘Libri prohibiti’ (UBA). Ofschoon

niet verboden, wijst het toch wel op voor die tijd agressieve verkoopsmethoden.

Pas in verband met een stedelijke belasting op de aucties werd op 21-5-1703 een nieuwe ordonnantie afgekondigd. Zowel rector en senaat als opsienders hadden hun bezwaren kenbaar gemaakt en daarom vindt men de stukken weer bij Molhuysen gepubliceerd (Molhuysen IV 94*-97*). Zoals ik reeds zei, is Molhuysen niet volledig en is het dus mogelijk, dat men in de archieven van de universiteit over de eerdere gevallen ook nog iets zou kunnen vinden. Rector en senaat komen in 1703 - of zij gelijk hadden, zou ik niet durven zeggen - met de stelling, dat boekenaucties hier nooit door de boelmeester zijn geschied om de belastingen, waaraan diens verkopingen subject zijn, te ontgaan. De nieuwe ordonnantie regelt wel meer in het speciaal de betaling van de belasting, maar komt daarnaast toch aan de verlangens van veel Leidse boekverkopers tegemoet. Iedere boekverkoper mag voortaan tweemaal per jaar, hetzij alleen, hetzij met een andere boekverkoper, in publieke auctie zijn boeken verkopen zonder een andere belasting als voorheen te betalen. Van alle boeken van aucties van gestorvenen of levenden in Leiden en Rijnland zal 4% betaald worden, van boeken van daarbuiten 5% en van alle boeken, die toebehoren aan boekverkopers buiten Leiden en Rijnland 10%. Daarna volgen nog vier bepalingen over aanvraag van de auctie, naam op de catalogus en termijn van betaling (G.A.L. 32a). Op 28-5-1711 wordt een nieuwe ordonnantie van acht artikelen over deze belasting afgekondigd (G.A.L. 42*c*).

De belasting heeft uiteraard remmend gewerkt en in 1718 wordt ze afgeschaft in de hoop, dat de aucties van 'verstorven bibliotheken' in Leiden weer zullen toenemen. Ook in het Amsterdamse gildearchief zijn afschriften van de nieuwe ordonnanties bewaard (G.A. 80, 129-130). De eerste dateert van 14-10-1718 en zal ingaan op 1 november. Publieke aucties Van bibliotheken van overledenen in de stad en mits van *f* 2000. - ook van overledenen en levenden van buiten de stad worden na aanvraag van toestemming van de stad mogelijk. Aucties van boekverkopers mogen alleen bij uitscheiden worden gehouden, maar elke boekverkoper mag zoveel hij wil op de gildekamer opveilen. Bij uitscheiden of bij sterven mag het in eigen huis geschieden, mits alle binnen- en buitenlandse boekverkopers worden toegelaten. Niemand (noch particulieren, noch boekverkopers) mag wekelijkse of maandelijkse veilingen van gebonden en ongebonden boeken beleggen om te verkopen bij op- of afslag. Geen boekverkopers uit andere steden mogen hier publiekelijk of onder de boekverkopers opveilen. Daarnaast regelde een resolutie van de oude en de in dienst zijnde hoofdlieden van 2-12-1718 de verkopingen op de gildekamer (G.A.L. 61, 55a). Op 9-4-1722 werd bij een nader ordonnantie bepaald, dat ieder boekverkoper eenmaal per jaar zijn eigen boeken mocht verkopen (G.A.L. 65a).

De verkopingen op de gildekamer werden al van 1689 af gehouden. Een ongedateerd accoord van 36 grote boekverkopers van 1689 of iets later betreft de boete bij het te laat komen op deze veilingen (G.A.L. 61, 20). Verder werd daar niets over vastgelegd en horen we alleen iets erover uit een rekwest van Huybert van den Bergh. Hij is 17 jaar eerder lid geworden van het 'boeck- en papierverkopers gilde', maar wordt niet toegelaten tot de maandelijkse venduen, die sedert enige tijd op de gildekamer worden gehouden en waar zelfs personen van buiten Leiden worden geadmitteerd, omdat hij niet vier jaar achtereen bij één meester heeft gewerkt. Hij verzoekt daarom het gerecht om voor hem toelating te gelasten, daar hij ook van de daar gemaakte winsten wil profiteren. Op 25-8-1689 werd door het gerecht gunstig

beschikt op zijn verzoek (G.A.L. 83, 1). Een memorie voor de posteriteit van Sybrant Verruwhert (van wie ook een merkwaardig boek over het Leidse gilde bij de Vereniging berust) van 10-4-1711 geeft een beschouwing over deze verkopin-

gen na bijna een kwart eeuw. Volgens hem bezwaarden de onkosten van drinkgelagen bij aucties deze te veel en ging men daarom in 1689 er toe over een maandelijkse verkoping op de gildekamer te houden, waarbij het gene de ene maand verkocht werd op de volgende verkoping werd betaald. De gildeknecht kreeg ½ ducaton hiervoor, bij de grote verkoping in de Doelen *f* 2.10. - (G.A.L. 61, 45).

De laatste rekwesten omtrent nieuwe keuren vond ik in 1739/40, toen zich tussen hoofdlieden en oproerige gildebroeders een geschil afspeelde (G.A.L. 108). Vermoedelijk was een rekwest van 13-3-1739 van dertien oude en in dienst zijnde hoofdlieden aan burgemeesters de eerste actie in deze zaak. Wegens de vele misbruiken verzochten ze om zware boeten voor de boekverkopers, die eigen goed of goed van boekverkopers van buiten de stad verkochten, na bij rekwest te hebben voorgegeven, dat het om boeken van particulieren ging. Om dit des te beter te kunnen tegengaan verzochten ze bovendien te bepalen, dat voor iedere veiling per particulier een rekwest moest worden ingediend en dat daarvoor *f* 1. - zou moeten worden betaald. Op 7-7-1740 dienden de dertien hoofdlieden opnieuw een gelijkluidend rekwest in, waarin nu nog twee artikelen meer waren opgenomen, een over drukkersknechten, die 14 dagen tevoren moesten worden opgezegd en ook bij ontbreken van werk moesten worden doorbetaald. Voor zover ik kan nagaan, kwam er geen beschikking.

Het is afgezien van de executoriale verkopingen, die ik in het begin van deze bijlage noemde, waar in 1741 en 1786 een einde dreigde te komen aan de bevoorrechte positie van de Leidse boekverkopers als veilingmeesters, het laatste wat we over de aucties horen.

Wel kan ik nog twee gevallen uit het begin van de 18de eeuw noemen, waar kwesties over de betaling van de rechten ons enig inzicht geven in de gang van zaken bij de verkopingen onder de boekverkopers. Allereerst een geval, dat blijkt uit enkele losse stukken (G.A.L. 106). In 1710 en 1711 zijn er moeilijkheden met de curator van Frederik Haring. Hoofdlieden geven dan aan het gerecht te kennen, dat sinds de oprichting van het gilde in 1636 (sic!) van verkopingen onder de boekverkopers altijd van iedere gulden 8 penningen of ½ st. aan het gilde is betaald, b.v. nog in 1704. Ze vragen de weigerachtige curator te verplichten dit ook te doen. Apostillen van 26-5-1710 en 6-2-1711 op het rekwest zijn voor mij onleesbaar, maar ik weet van elders dat het antwoord negatief was. Het jaar 1636, dat genoemd werd, mag wat vroeg zijn, daar er toen nog geen opsienders waren om iets aan te betalen, maar ik neem aan dat de hoofdlieden wel te goeder trouw waren en dat dit na 1639 een gebruik was geworden. Daaraan was echter wel een maar, want in praktijk zal het vaak anders zijn toegegaan. In 1713 tekende Daniel van den Dalen, die in 1662 was ingeschreven als leerling bij het Leidse gilde, later naar Amsterdam vertrokken en in 1702 teruggekeerd naar Leiden en daar gildelid geworden, zijn bevindingen hieromtrent op (G.A.L. 61, 33 en 107). Ik wil wel hierbij vermelden, dat in het Amsterdamse gildeboek op 27-4-1699 een klacht is ingeschreven over het knoeien op veilingen door Daniel van den Dalen en Andries van Damme, o.a. door het insteken van boeken!

Van den Dalen vertelt in zijn verslag, dat hem in november 1703 nog een ½ st. vaneen gulden gevraagd was, terwijl een gewezen opsiender hem had gezegd, dat dit rantsoen slechts op de buitenluiden reflecteerde, welke de ene dag verkochten en de volgende dag hun geld ontvingen. Ondanks zijn adres aan burgemeesters, dat een gildebroeder dit niet subject was, ‘dewijl het een usantie, geen ordonnantie was’,

werd hij gedwongen te betalen. Als reden is aangevoerd, dat hij nog maar kort gildebroeder was, maar daarbij is hem verzekerd, dat voortaan iedereen zal moeten betalen. Een maand later, in december 1703, verkoopt Van der

Aa voor zesmaal meer duizenden dan hij voor honderden heeft verkocht en geeft alleen een maaltijd voor de hoofdlieden! Hetzelfde gebeurt daarna met een verkoping van Abraham de Swart. Van den Dalen laat men echter rantsoen betalen, zowel van de van buiten komende boeken als van zijn eigen boeken. In 1709 worden de boeken van Haring verkocht. Van den Dalen is dan zelf hoofdman, maar het gerecht beslist, dat het gilde niets zal krijgen en 'bleven wij van de usantie verstoken'. Van 1710 tot 1712 wordt het rantsoen bij verkopingen onder de boekverkopers weer wel betaald. In 1710 heeft Van den Dalen zijn heupbeen gebroken en daarom moet hij uitscheiden met de boekhandel en zijn sortering verkopen. Weer eisen hoofdlieden, nog op 13 april (1713), ½ st. per gulden, niet alleen van het contant verkochte, maar ook van het verkochte op 2, 4 of meer jaren. Op zijn protest zeggen ze, dat hij maar moet accorderen. In de catalogus zijn ook boeken van Van der Aa en Vivié en Van der Aa stemt in art. 3 toe, alles volgens de ordonnantie van 1652. De volgende dag krijgt Van den Dalen een brief, dat hij zich zal moeten houden aan de gehele pretentie.

De serie van aucties, bewaard in het archief van het gilde, heeft niet veel om het lijf (G.A.L. 102-103). Ik noem slechts het gedrukte exemplaar daarin, een catalogus van ongebonden Latijnse, Franse en Nederduitse boeken, die op 29-5-1741 onder de boekverkopers werden verkocht. Veel belangrijker is de hiervoor besproken serie auctieboeken in het archief Luchtmans, die loopt van 1706 tot 1806 en alleen de boekverkopersaucties betreft. Daarbij zijn uiteraard ook de verslagen van het gekochte en verkochte op de Leidse veilingen in de Doelen en op de gildekamer. Ik kreeg daaruit de indruk, dat ze zich geheel in de interne Leidse boekverkoperskring afspeelden en dat men zich langzamerhand van de oude ordonnanties niet veel meer aantrok. Toch waren er nog redenen, ook voor de Leidenaren, om elders aucties te houden. Over die buitenaucties spreek ik echter nog uitvoeriger in mijn beschouwing over de Amsterdamse veilingen.

We hebben het stedelijk bestuur en de universiteit als beschermers van de aucties zien optreden, met naast zich enkele boekverkopers, die blijkbaar speciaal werk maakten van het veilen. Veel vaker gingen er echter stemmen van boekverkopers of gildeleden op, die tegen de aucties waren. Tot in de 18de eeuw bereiken die laatste echter weinig tegen de verkopingen van bibliotheken van geleerden. In hoeverre dat merkbaar is in de kwantiteit en de kwaliteit van de bewaarde catalogi, kan ik niet zeggen. Daarvoor is een uitvoerig onderzoek van die bewaarde catalogi nodig.

Den Haag

Dank zij de twee omvangrijke publicaties van Kossmann zijn wij over de aucties in Den Haag, zowel die op de Zaal als die in Den Haag zelf, goed ingelicht. Toch blijven er vragen, waarop de bovengenoemde publicaties geen antwoord geven.

Laat ik met het Hof beginnen. Louis Elsevier, de zoon van de Leidse boekverkoper, krijgt in 1596 privilege om hier aucties te mogen houden. Ik weet niet, of men uit zijn slechte betaling van de pacht en de remissie daarvan na zijn dood in 1620, aan de weduwe toegestaan, mag concluderen, dat de aucties geen succes waren. In 1643 komt naast de familie Elsevier als eerste andere ook Johannes Verhoeve daar als veilinghouder (Kossmann B 152-153). De aantallen van de aucties gaan op en neer.

In 1744 wordt een record bereikt met 19 aucties, maar na 1751 komt er een daling en stijgt het aantal aucties in Den Haag (Kossmann B. XVI). In de laatste grote tijd van de aucties op het Binnenhof worden hier zelfs bibliotheken uit het buitenland geveild. In 1717 neemt Adriaan de Hondt van anderen bibliotheken uit Rouen en

Hamburg over en betaalt daarvoor resp. *f* 315. - en *f* 600. -; bovendien geeft hij nog voorschotten van *f* 1000. - en *f* 5000. -. In 1722 verkoopt hij op het Hof twee Parijse bibliotheken (Kossmann B. XVIII). Pollard deelt mede, dat Parijs na 1725 Holland voorbijstreeft en het lijkt mij zeker, dat dit vooral ten koste van de Haagse boekenaucties is gegaan.

In het kort geef ik een opsomming van alle verordeningen, die Kossmann in extenso meedeelt. Op 4-12-1645 kwam een algemene verordening van 32 artikelen betreffende de veilingen, dus ook andere dan die van boeken, tot stand (Kossmann B. 147-152). De verordening geeft een goede indruk van het veilen, maar ik verwijs naar de tekst zelf en maak hier alleen melding van de pachter of vendumeester, die veilde.

De gang van zaken daarna bevestigt geheel de beschouwing van Pieter de la Court, die ik onder Leiden behandelde. Duidelijk is, dat Den Haag net altijd iets achterliep bij Leiden. In 1646 richtten boekdrukkers en boekverkopers van Den Haag - zij waren het uiteraard die het grootste aantal van de winkels op de Zaal in huur hadden - een rekwest aan de Rekeninge der Grafelijkheid over de venditiën van boeken uit vreemde en verweg gelegen steden, die nergens verkocht mochten worden in de rest van Holland, met het verzoek voortaan alleen boeken uit Den Haag toe te laten, net als in andere steden geschiedt. Hierop komt op 31-12-1646 fiat. Elsevier en Verhoeven, dan nog de enigen die veilingen houden, moeten voortaan een verzekering geven, dat de geveilde boeken in Den Haag thuishoren (Kossmann B. 153). Van 1659 en 1662 geeft Kossmann drie rekwesten van de gezamenlijke boekverkopers in Den Haag, dus zowel op de Zaal als in Den Haag zelf, gericht tot de Rekeninge der Grafelijkheid, met klachten tegen aucties van boeken, die nog geen 14 dagen in druk zijn en toebehoren aan personen, die nog leven. Het ontaardt in een handel, waarbij op de ene auctie wordt ingekocht en op de volgende weer verkocht. Driemaal wordt een uiterst vage apostille gesteld, namelijk dat zodanig reguard op het rekwest zal worden genomen als nodig en dienstig wordt geacht (Kossmann B. 155-156). Op 20-3-1669 komt er nogmaals een verordening tegen aucties van boeken van buiten. Merkwaardig is, dat we zes dagen zijn vóór de Notificatie van Leiden in de Haarlemse Courant! Maar vier jaar later keert het getij geheel. De boekverkopers op de Zaal betogen, dat in Den Haag zelf wel aucties van niet gestorvenen worden gehouden en vragen nu op het Hof hetzelfde te laten gebeuren, wat op 1-12-1673 wordt toegestaan. Op 25-6-1674 komt een afspraak tussen de Rekenkamer en Den Haag hieromtrent tot stand (Kossmann B. 157-159).

Daarna horen we niet meer van verordeningen, met uitzondering van een weinig belangrijke betreffende de catalogi in 1715. Van 1781 dateert echter een zeer interessante beschouwing over de historische ontwikkeling van het vendumeesterschap in Den Haag (Kossmann B. 160-166).

Wat de Haagse aucties onder de boekverkopers betreft, moet ik hier herinneren aan de reeds besproken Law-achtige auctiekoorts van het tweede kwart der 18de eeuw onder aanvoering van Pierre Gosse. Omstreeks 1750 kwam daaraan een einde. Wat betreft de Franse boekhandel bleef Den Haag echter de leiding houden. In de tweede helft der 18de eeuw zien we grote Amsterdamse boekverkopers, zoals Arkstee en Merkus, hun voorraden in Den Haag onder de boekverkopers verkopen.

Dank zij de bewaarde bronnen kon Kossmann in zijn boek over de boekhandel te 's-Gravenhage per boekverkoper een overzicht geven, dat voor later tijd vrij volledig is, van de aucties, zowel in de stad als op de Grote Zaal.

Utrecht

Het Utrechtse gilde besprak ik reeds in het kort. Bij de oprichting in 1599 kon er natuurlijk nog geen sprake van bepalingen omtrent aucties zijn. Van 1-12-1625 dateert de eerste bepaling, die ons toont dat dan de aucties reeds in zwang zijn. De erfhuismeesters (= de Amsterdamse afslagers van de weeskamer) wordt dan een verbod opgelegd om boeken, van buiten in te brengen, te verkopen. Dit geschiedt op een rekwest van dekens en gemene gildebroeders van het boekverkopersgilde, dat stellig naar aanleiding van misbruiken was ingediend (Water III 762).

Op 3-5-1652 bleek een officiëler regeling nodig. Die kwam tot stand, nadat zowel de erfhuismeester als de boekverkopers erover gehoord waren. Deze ‘ordre op de publicque verkopinge van boeken’ bevatte 5 artikelen. Art. 1 bepaalde, dat alleen aucties of verkopingen van boeken, die nagelaten zijn door personen, in de stad of in de provincie Utrecht overleden, zouden mogen worden gehouden. Art. 2 bepaalde, dat voor de auctie van boeken van een nog levend persoon consent van de vroedschap was vereist. Art. 3 hield in, dat de catalogi voor ze gedrukt werden aan de dekens moesten worden vertoond en dat de veilinghouder een verklaring moest doen, dat alleen boeken van de persoon in kwestie werden verkocht. Art. 4 schreef voor, dat de naam of namen van de gestorven of nog levende eigenaren op de catalogus moesten vermeld worden. Art. 5 laat ik in zijn geheel volgen: ‘Dat om alle frauden en bedrog voor te koomen; ende op dat van nu voortaan geen geraapte auctiën, ofte verkoopingen van boecken meer zouden mogen geschieden, onder wat praetext, ofte dexel sulks soude mogen wesen, den boode van 't gilde bij alle verkoopinge tegenwoordig zal moeten wesen, ende de boecken oplangen, op dat er geen buyten de catalogi verkogt worden’ (Water III 762).

Toen in 1663 op 2 februari een geheel nieuwe gildekeur tot stand kwam, werden ook de bepalingen omtrent de aucties herzien. Art. 4 bepaalt, dat geen vreemdelingen waren van dit gilde mogen veilen, verkopen of verhandelen als aan gildeleden. Aan de dekens moet een catalogus worden gegeven om op een bepaalde tijd de verkoping op de gildekamer te doen. Buitenboekverkopers zullen alleen met consent van dekens erbij kunnen zijn. De verkoper zal van iedere gulden 1 st. boven de gewone onkosten betalen aan de busmeester. Als de gildeleden zelf zo hun waren zullen laten verkopen, zullen ze maar half geld hoeven geven. Art. 6 bepaalt, dat verkopingen door gildeleden zelf alleen mogen geschieden in geval van overlijden van hetzij de man, hetzij zijn echtgenote of bij uitscheiden. Art. 7 legt vast, dat alleen boeken van personen in de stad of provincie gestorven bij openbare auctie mogen worden verkocht. Inwoners van stad en provincie mogen maar eenmaal - dat laatste is een toevoeging! - verkopen en alleen met consent van de regering. Art. 8 legt vast, dat een geschreven catalogus aan de dekens moet worden getoond voor de auctie. Art. 9 eist een verklaring van de verkopers, dat het hun eigen boeken zijn en dat ze er geen ‘in commissie ofte factorije’ hebben. Art. 10 bepaalt, dat de aucties zonder intermissie zullen voortgaan en dat de erfhuismeester geen boeken buiten de catalogus zal verkopen. Art. 11 tenslotte bepaalt, dat de erfhuismeesters in geen erfhuizen boeken, kaarten en prenten of andere koopmanschappen van dit gilde, die van buiten inkomen en vreemden toebehoren, zullen verkopen (Water III 762-763). Het is alweer duidelijk, dat deze gildeordonnantie van in totaal 21 artikelen grotendeels tot stand kwam ter bestrijding van toen heersende misbruiken. Men leest deze, wat de aucties betreft, uit de

verschillende artikelen af! Op 14-5-1666 werd artikel 4 nog nader uitgelegd: voor de onkosten van het afslaan en uitschrijven der

rekeningen zullen de verkopers van iedere gulden 4 penningen geven. De boekverkopers zullen de prijs van de boeken noch zelf noch door anderen mogen verhogen, op een boete van *f* 6. -, maar ze wel mogen ophouden, mits betalende 4 penningen voor elke gulden. Op 13-3-1667 werd deze ordonnantie ten dele gerenoveerd.

Het is de uitvoerigste ordonnantie, die ik in deze tijd tegen kwam, voor zover de aucties betreft, en daarom ging ik er zo diep op in.

In tegenstelling tot Leiden vinden we hier de universiteit, die uit 1636 dateert, pas laat officieel bij de aucties betrokken. Op 15-3-1685 wordt een oud gebruik vastgelegd: geen vendu van boeken zal worden gehouden, tenzij alvorens de catalogus vertoond is aan de rector magnificus (Water III 763).

Johan van de Water nam al deze ordonnanties op in deel III van zijn Utrechts placaatboek, dat bij Jacob van Poolsum in 1729 het licht zag. Dat gebeurde stellig, omdat ze officieel nog van kracht waren. In feite was er heel wat veranderd. In tegenstelling tot Leiden speelde Utrecht in de 18de eeuw een belangrijke rol bij de aucties onder de boekverkopers. Blijkbaar waren hier mogelijkheden tot afzet, die in Holland ontbraken. Op aucties bij Van de Water verkocht Luchtmans telkens weer een aantal exemplaren van zijn nieuwe drukken!

In Utrecht zelf voelde men - zoals we in het begin van de bijlage zagen - het als een bezwaar, dat nog steeds de erfhuismeester bleef afslaan, maar een verandering kwam daarin niet.

Wat de Utrechtse aucties betreft, dateert de oudst bewaarde catalogus van 27-1-1625 (oude stijl)/6-2-1625 (nieuwe stijl). Lange plaatste hem onder Amsterdam wegens de drukker: ‘Amstelodami, Typographia Ravesteyniana, 1625’. De auctie van de bibliotheek van de gestorven Utrechtse jurist Balthasar de Magistris vond echter in Utrecht plaats.

Opgaaf van verdere Utrechtse catalogi vindt men bij Pollard en Lange. Als merkwaardigste noem ik die bij Lange (p. 145) van 6-5-1644 van de Utrechtse boekverkoper Joh. van Doorn, waarbij ook boeken in meer exemplaren werden geveild. Een veiling van de wed. van Poolsum onder de boekverkopers op het einde van de 18de eeuw behandel ik, in vergelijking met de Amsterdamse en Haagse catalogi, bij het volgende.

Amsterdam

Amsterdam moest zijn oudste gedrukte veilingcatalogus afstaan aan Utrecht en komt met één uitzondering, die buiten het gebruikelijke valt en ik daarom later zal bespreken, nu als laatste van de vier behandelde steden. Dat wil echter volstrekt niet zeggen, dat de boekenaucties hier pas ver in de 17de eeuw begonnen, zoals Pollard daaruit concludeerde.

Eerst geef ik hier in het kort de ordonnanties of keuren met betrekking tot de aucties. In tegenstelling tot Leiden is dat in Amsterdam niet moeilijk. Reeds tweemaal publiceerde ik daarover gegevens (V.E. Sint Lucas en V.E. Gilden 115-120).

De reeds genoemde keur van het Sint Lucasgilde van 17-10-1630 bepaalde in art. 3, dat voor boekverkopers aucties alleen waren toegestaan bij scheiden uit de nering

of bij overlijden van de boekverkoper zelf of van zijn echtgenote. Overlieden zouden voortaan visitatie hebben van boeken, prenten en konsten (ook van schilderijen, maar daarover spreek ik niet). Dit gold voor verkopingen van sterfhuizen, weeskinderen betreffende, van insolvente boedels en op grond van schepenenkennissen. Bij deze verkopingen zou men geen andere goederen mogen voegen. Het was ongetwijfeld een artikel, dat zo niet geheel dan toch wel speciaal met het oog op de boekverkopers was ingelast (V.E. Sint Lucas 91).

Op 31-8-1658 wordt op verzoek van overlieden van het Sint Lucasgilde een keur afgekon-

digd, dat degeen, die uit de nering scheidt en op grond daarvan met consent verkopingen houdt, dit zonder intermissie moet doen en daarna geen winkel meer mag openen. Geen goederen van anderen mogen worden ingestoken (V.E. Sint Lucas 92). Dit sloeg stellig geheel op de boekverkopers.

Bij de oprichting van het gilde van 1663 werd dit uiteraard gehandhaafd en zelfs uitgewerkt. Zeer bewust werd echter het voorbeeld van Leiden, dat aucties van vreemde boekverkopers toeliet, niet gevolgd. In tegendeel bij art. 21 werden die ten strengste verboden.

Met het Sint Lucasgilde waren er vaak strubbelingen. De boekverkopers wisten een keur te krijgen, dat ook kunstverkopingen onder hun gilde vielen. Op 8-6-1666 werd dit na protesten van het Sint Lucasgilde weer veranderd. De verkopingen zouden voortaan vallen onder het gilde, waartoe degene, die de veiling hield, hoorde. Stukken omtrent deze kwestie, die licht doen schijnen over de voor Amsterdam zo belangrijke kunstveilingen, drukte ik in extenso af (V.E. Sint Lucas 99-102). Men profiteerde van deze keur om ook een enkel ander punt te wijzigen. De bepaling omtrent winkelsluiting na een veiling van ongebonden goed werd iets verzacht: voortaan zou die sluiting slechts voor 3 jaar gelden. Tussen de beide gilden bleven er moeilijkheden bestaan, die tot een explosie kwamen in het begin van de 18de eeuw. Ditmaal wisten overlieden van het Sint Lucasgilde op 2-1-1701 een ampliatie van de keur van 1630 te verkrijgen, waarbij o.a. verkopingen van kunstboeken en -prenten onder hun gilde werden gebracht. De boekverkopers waren er buiten gehouden en wisten pas in 1704 herziening te krijgen. Op 29-1-1704 werd vastgesteld, dat bij verkopingen van boeken en prenten tezamen het boekverkopersgilde het recht van visitatie zou hebben, als de prenten onder de *f* 100. - bleven, omgekeerd het Sint Lucasgilde, als dat met de boeken het geval was. Gingen beide de waarde van *f* 100. - te boven, dan zouden de twee gilden ieder voor hun afdeling visitatie hebben (V.E. Sint Lucas 96).

In Amsterdam was de overheid echter in het algemeen - dit o.a. in tegenstelling tot Leiden - niet geneigd om te dwingende bepalingen te maken. Toen b.v. in 1715 een aantal boekverkopers met verschillende klachten kwamen en o.a., dat in 1663 verzuimd was het verbod van insteken van 1658 in de gildekeur op te nemen, hadden ze geen succes met hun pogingen tot redressering. Ik vraag mij overigens af, of dat verzuim in 1663 niet opzettelijk had plaats gevonden (V.E. Gilden 118-119).

Pas op 26-1-1769 kwam een nieuwe keur betreffende de aucties tot stand. Daarover spreek ik later nog uitvoerig, daar de gehele voorgeschiedenis bekend is.

Moeilijkheden met makelaars over het veilen van boeken worden al in 1730 vermeld. Op 28-1-1761 werd aan de makelaars verboden om ongebonden boeken te verkopen. Zoals te begrijpen, bleven er echter steeds onenigheden (V.E. Gilden 119-120).

Het is een magere oogst aan ordonnanties, zeker in vergelijking tot Leiden, maar daaruit zijn eigenlijk alleen conclusies te trekken over de mentaliteit van beider stadsregeringen.

Over het archief van de Amsterdamse weeskamer, waar registers van verkopingen bewaard bleven van 1597 tot 1638, gaf ik een uitvoerige uiteenzetting (V.E. Sint Lucas 78 etc. en speciaal boekenveilingen 87-88). Het is geen volledige serie, maar toch kunnen we op grond hiervan wel een algemener beschouwing geven. Eerst doe ik dat voor de aucties van particuliere bibliotheken. Aanvankelijk zullen die naar

Leiden zijn gebracht om geveild te worden. De bibliotheek van de Amsterdamse predikant Johannes Halsbergius, die op 28-4-1607 in de Oude Kerk werd begraven, werd blijkens de bewaarde catalogus in Leiden geveild op 5-10-1607 (Lange 135). Minder belangrijke bibliotheken werden echter in die tijd tezamen met de

inboedel te Amsterdam in veiling gebracht, namelijk 26-11-1605 Elbert Boelisz (101 boeken met nog iets *f* 31.5) en 27-2-1608 Isaac Verbeeck (ruim 200 boeken *f* 231.2.8). Hier was ogenschijnlijk nog van een scheiding van de rest van de veiling sprake, maar op de grote veiling van 27-3-1613 van Jaques Verbeeck, waarvan de totale opbrengst boven *f* 10400. - was, werden 195 boeken tussen satijn etc. geveild (verderop de schilderijen tussen andere artikelen). De eerste apart geveilde bibliotheken zijn die van Willem Jansz Buys op 3-4-1610 (opbrengst *f* 439.10. -, willige verkoping) en van Johannes Cramerius op 28-9-1616 (opbrengst *f* 240.17. -). Na de dood van Pieter Ruttens werden op 24-1-1618 de boeken samen met de juwelen verkocht en brachten de eerste *f* 118.1. - op. Van de bibliotheek van Mr. Hugo Petit kwam op de auctie van 19-2-1626 slechts *f* 26.2.-.

De eerste grote auctie, die in de registers voorkomt, dateert van 26-4-1627 en betreft de overleden stadssecretaris Melchior Bouwer. De opbrengst is *f* 1000.17. -. De veiling geschiedde door de afslager Daniel van Beuningen. Een exemplaar van de gedrukte catalogus is te Utrecht bewaard. Voor zover mij bekend is dit de eerste boekauctie, waarvan men dank zij deze twee verschillende bronnen heel precies de gang van zaken kan volgen. Ik zal er iets over vertellen. De gedrukte catalogus vermeldt de afslager van Beuningen, in wiens huis wordt geveild en de datum 26-4-1627. In werkelijkheid werd ook nog de volgende dag geveild. De catalogus beslaat 18 p. en verdeelt de boeken in Theologici, Juridici, Missellanei, Italiaense, Spaense, ende Portegise boecken, Francoyse ende Engelse boecken, Hoogduytse, ende Nederduytse boecken, ondergebracht telkens in de volgende formaten: folio, 4°, 8°, 12° tot 24°. In de Turcsen Keyser op de N.Z. Voorburgwal bij Sint Luciensteeg kwam die twee dagen een merkwaardige verzameling mensen bijeen, die blijkens het geschreven verslag van de auctie contant betaalden of bij borgstelling een termijn van betaling van zes weken dag kregen. De contantbetalers - het waren maar weinigen - kennen we voor het merendeel niet, daar bij hun aankoop in principe alleen ‘solvit’ werd geschreven. Bij de anderen vinden we vele bekende Amsterdammers en ook enkele boekverkopers. De bovengenoemde Jan van Doorn uit Utrecht kocht veel. Jacob Elsevier uit Den Haag, die nog groter aankopen deed, was blijkbaar minder bekend, want hij gaf Wouter van Kermt, kleermaker in de Spaarpotsteeg als borg op. Abraham en Isaac Commelin vertegenwoordigden de Leidse boekverkopers. Op het laatst van de veiling bij de verkoop van de Nederlandse boeken zien we ook uitdragers, zoals Fluwele Bart, bij de kopers. De grote formaten worden steeds apart verkocht, maar bij de kleinere formaten worden vaak drie of vier boeken samen genoteerd. Ik neem aan, dat ze door de afslager al waren samengevoegd. Die afslager veilde op de eerste dag tot de Miscellanei in 8°, waarvan de drie eerste boeken nog aan bod kwamen. Daarna ging hij over tot de Italiaanse, Spaanse en Portugese boeken, die hij niet met titels, maar met de nummers 1-59 in zijn verslag noteerde. De volgende morgen ging hij gewoon verder met de Miscellanei in 8° etc. en kwam zo aan de zeven nog overgebleven titels van de Italiaanse etc. 4° boeken, die hij weer onder nummers, 60-66, veilde. Bij de daarna volgende kleinere formaten van Italiaanse boeken voegde hij heel veel samen. De rest van de ochtend werd in beslag genomen door de verkoop van het Frans en daarbij enkele Engelse boeken, waarbij weinig werd gecombineerd. In de namiddag volgde de verkoop van de Nederlandse boeken,

waarbij ook maar weinig werd gecombineerd. Nummers heeft de gedrukte catalogus niet.

Ik ging hier zo uitvoerig op in, omdat men daardoor goed kan zien, met welke omissies men in andere geschreven veilingverslagen rekening moet houden. Af en toe worden de afdelin-

gen genoteerd, maar niet altijd. Het was uiteindelijk dan ook geen catalogus, maar meer een financieel rapport van de auctie.

Hetzelfde zou mogelijk zijn bij de volgende veiling, op 4-12-1629, waarvan de opbrengst voor de kinderen van Ds. Petrus Pulleus *f* 1335.18. - bedroeg. De catalogus is in Kopenhagen bewaard gebleven (Lange 145).

De aucties in de registers van de weeskamer nemen een einde met 1638. Als laatste particuliere veiling daaruit noem ik nog die van Pieter le Febvre, waar de boeken weer samen met huisraad en kunst werden verkocht en de totale opbrengst *f* 2488.6.4 bedroeg.

In Utrecht is ook nog een catalogus van de bibliotheek van Ds. Adrianus Borraeus bewaard, die op 9-3-1632 ten huize van de Amsterdamse boekverkoper Emanuel Colijn werd geveild. Merkwaardig is, dat het een predikant uit Leiden betreft. Waarom deze bibliotheek, waarvan de catalogus 19 p. besloeg met voornamelijk theologische en historische boeken, naar Amsterdam werd gebracht, kan ik niet zeggen. De boeken waren hier in drie rubrieken verdeeld; gebonden (met onderafdelingen theologisch en historisch naar formaten), ingenaaid en ongebonden. In tegenstelling tot die van de bibliotheek van Bouwer zijn de verschillende afdelingen telkens opnieuw van nummers voorzien. In Utrecht berust ook nog een catalogus van een veiling van Manuel Colijn, die uit 1632 dateert, maar geen datum heeft. Deze beslaat 24 p. en ik vraag mij af, of de in oud schrift toegevoegde datum ‘9 Maert’ juist kan zijn. Het lijkt mij haast onmogelijk, dat beide bibliotheken door Colijn op één dag geveild konden worden. Deze veiling bestond uit twee gedeelten, p. 14 tot 24 werd in beslag genomen door een appendix. Een naam wordt niet genoemd.

Ik noem hier tenslotte nog enkele gedrukte auctiecatalogi van Amsterdam uit de eerste helft van de 17de eeuw. Morrish (p. 45) vermeldt de Catalogus librorum medicorum, philosophicorum et Hebraicorum van David de Haro in het huis van de overledene in maart 1637, wat later is gewijzigd in ‘op den Dam in 't Stedeboeck tot de weduwe van Manuel Colijns 13 May’. De catalogus is gedrukt bij J.F. Stam en bevat de mededeling: ‘Emptori/Hi libri eâ conditione venduntur, ut pretium illorum / statimper solvatur’. Dus geen betaling op zes weken dag!

Ook noem ik nog de catalogus der boeken van Ds. Casparus Pfeiffer, die op 8-10-1643 ten huize van de overledene op het Spui naast de Lutherse kerk werden geveild (UBA). Wie de veiling hield, blijkt niet. Lange (p. 145) noemt nog de catalogi van 30-5-1645 van Ds. Jacob Laurentius en van 12-4-1647 van de secretaris Daniel Mostaert.

Uit het voorgaande ziet men, dat aucties van bibliotheken al ± 1625 in Amsterdam gebruikelijk werden. Van verzending naar Leiden bleek mij niets meer. Het salaris van de afslager bedroeg steeds 5%. Op deze aucties kwamen ook boekverkopers, de ene maal meer, de andere maal minder.

Na dit overzicht van de aucties van particuliere bibliotheken, ga ik over tot de aucties van boekverkopers, boekdrukkers en schoolmeesters, die in de registers van de weeskamer - vooral in de eerste - in veel groter aantal voorkomen. Dit zou er op kunnen wijzen, dat toen toch meer bibliotheken dan wij nu weten van Amsterdam naar Leiden zijn gevoerd om geveild te worden.

Op 3-4-1603 worden 415 boeken en verder globen en gereedschap van de bekende wiskundige en schoolmeester Claes Pietersz geveild (los vel), waarvan de opbrengst

f 477.16. - is. Vaak worden de boeken in kavels van 6 verkocht. Bij de kopers treffen we Cornelis Claesz aan, niet Willem Jansz (Blaeu). Op 15-7-1606 wordt wat boekdrukkers gereedschap en

papier verkocht, zonder opgaaf van naam. Op 27-1-1609 is de verkoping van Joost van Loo, schoolmeester, met aan het einde van de inboedel papier en schoolboeken. De kopers zijn meest schoolmeesters.

In het enige bewaarde register uit de series, waarin niet de erfhuizen, maar de willige verkopingen door de afslagers werden opgetekend (1608-1610, van Gerrit Haringh), vinden we ook nog enkele veilingen, die geen sterfgeval als achtergrond hebben. Het zijn op 11-10-1608 boeken en papier van een onbekende in het Schoolsteegje, wat op een schoolmeester wijst, met een opbrengst van *f* 276.2. -, en op 17-4-1610 boeken, bijbels, letters en papier van Ghiertgen Pieters, vermoedelijk de weduwe van Hans Mathijsz van Paenderen (KS 405), die *f* 361.12. - opbrengen. Een veel belangrijker veiling in dit register betreft drie boekverkopers, wier voorraden op 9-4-1609 worden verkocht, Esaias van Someren voor *f* 266. -, Michiel Colijn voor *f* 14.9. - en Zacharias Heyns voor *f* 1125.4. -. Heyns scheidde toen uit de boekhandel te Amsterdam, maar voor de twee anderen bestond zo'n reden niet. Er waren toen echter nog geen beperkende bepalingen, die boekverkopers beletten hun boeken te veilen. Zoals we zagen, kwamen die pas in 1630. Op de auctie van 9 april waren uiteraard net als op de andere aucties van boekverkopers veel collega's. Daarbij was ook Cornelis Claesz als een van de grote kopers. Ruim een maand later stierf hij en op 26-5-1609 werd hij in de Oude Kerk begraven.

Even moet ik nu een zijpad bewandelen en de registers van de weeskamer verlaten. Van twee kanten blijkt, dat de grote veilingen van de nalatenschap van Cornelis Claesz in mei 1610 werden gehouden. De afslager Gerrit Jacobsz Haringh, die toen nog de enige was, moet veilingmeester zijn geweest. Toevallig zijn over deze periode zijn beide registers, van willige verkopingen en van erfhuizen, bewaard. De enorme aucties van de weduwe van Cornelis Claesz vindt men er echter niet. Ik neem aan, dat ze wegens de omvang in aparte registers werden ingeschreven. Dat toont ons, dat zelfs over de perioden, dat er registers bewaard zijn, men toch niet op volledigheid rekenen kan.

Allereerst hebben wij berichten over de aucties uit twee notariële akten. Uit een akte van 28-5-1610 voor notaris Meerhout blijkt het volgende. Op de grote verkoping van boeken, papieren, kaarten, kunstplaten, figuren etc. waren vóór de aanvang de veilingcondities voorgelezen en daarbij was gezegd, dat de kopers boven *f* 500. - in halfjaarlijkse termijnen van *f* 250. - zouden mogen betalen. Dit was dus in afwijking van de hierboven door mij genoemde gebruikelijke betalingen in contant of gereed geld of met borgstelling op zes weken dag. Willem Jansz (Blaeu) liet nu op 28 mei protesteren bij executeuren, dat het gerucht ging, dat men van plan was de voorwaarden te wijzigen, op grond waarvan hij ‘verscheyden goederen tot hooger prijse als anders wel soude hebben geschiet gecocht heeft’. Het antwoord was, dat men zich naar het recht van de weeskamer zou reguleren. Dat hield voor Blaeu dus in, dat hij na zes weken betaald moest hebben. Op zijn verzoek werd daarop de verdere verkoping geinterdiceerd. Op 29-5-1610 zond de weduwe van Cornelis Claesz daarom de notaris van Banchem naar Willem Jansz, globemaker, om te protesteren hiertegen, ‘nyettegenstaende gij weet dat veel persoonen vuyt diverse landen, steden ende plaetsen alrede hier ter stede gecoomen zijn, ende dagelicx noch coomen om volgens d'avertentie hen gedaen te coopen’. Blaeu antwoordde slechts: ‘Ick hoor ende sie’ en van de verdere afloop horen we niets. Ik neem echter aan, dat Blaeu gelijk kreeg, en wel op grond van één bewaarde schepenkennis van 12-5-1614

van de boekverkoper Dirck Pietersz Voskuyl, verleden ten behoeve van de weduwe, van *f* 1750. - ter zake van boeken, kaarten etc. *in't sterfhuys gemijnt ende gecoft.* Hieruit blijkt, dat hij in zeven termijnen van telkens een

half jaar te beginnen met 10-6-1614 betaalde (V.E. Blaeu 82 en 83).

Een gelukkig toeval is, dat Drs. B. van Selm juist toen ik dit schreef en de hoop uitsprak, dat nog eens een exemplaar van de zonder twijfel gedrukte auctiescatalogus of -catalogi van de nalatenschap van Cornelis Claesz te voorschijn zou komen, een van die catalogi in Wolfenbüttel ontdekte, namelijk de volgende: 'Catalogus vant gheene tot Amsterdam by groote menichten vercocht sal worden/uyt de Winckel van Saligher Cornelis Claesz. Boeck-vercooper / op den 10 Mey, 1610'. Op een plaatje, dat eronder is afgedrukt, dat willekeurig aan een van de uitgaven van Cornelis Claesz is ontleend, volgt dan: ''t Amsterdam. By de Weduwe van Cornelis Claesz. op 't Water/ in 't Schrijf-boeck/ by d'ouwe Brugghe/ Anno 1610'. De heer van Selm publiceerde hierover een kort artikel 'Onderzoek naar de veilingcatalogus van Cornelis Claesz uit 1610' in Dokumentaal 5 (1976) 2 (juni) p. 38-39, waarin hij een uitvoerige publicatie aankondigt.

Ik neem hieruit het belangrijkste over. De catalogus is onderverdeeld in verschillende rubrieken. Allereerst Theologie (292), 'Catholijcke Boecken, van verscheyden formaten' (59), 'Boecken in de Medecynen' (40), 'Boecken die op rijm ghestelt zijn' (30), 'Verscheyden Liedt-Boecken' (35), 'Boecken van verscheyden Faculteyten' (227), 'Boecken in Arithmetica, Mathematica ende Geometria' (52), 'Alderhande Duytsch School-goedt' (34), 'School-goedt in Frans ende Duytsch' (73) en tenslotte nog een kleine afdeling van papier, inkt, pennen, schoolbordjes etc. In totaal geeft de catalogus 842 titels, die in de afdelingen niet alphabetisch gerangschikt zijn, zonder nummers. De beroemde aardrijkskundige werken zijn opgenomen onder de Verscheyden Faculteyten. Alleen bij het schoolgoed is wat Frans. Verder zijn geen vreemde talen vertegenwoordigd. De heer van Selm schrijft dan ook, dat dit waarschijnlijk slechts één van de catalogi van de aucties is. Ik ben het daarmee uiteraard geheel eens.

Een tweede artikel schreef B. Dongelmans: 'Eenmaal, andermaal... Over een veilingcatalogus uit 1610' (Meta, Mededelingenblad voor Neerlandici in Leiden XI (1976) 11-14). Om van Cornelis Claesz terug te keren naar de weeskamer, waar hij niet vertegenwoordigd is, daar vinden we op 7-3-1613 boeken, letters en papier van Gerrit Hendricksz Breugel geveild voor *f* 808.1.2, een vrij bescheiden verkoping. Maar dan volgt op 12-3-1613 (er staat 1612, maar dat moet een vergissing zijn) de verkoping van de bekende boekverkoper Barent Adriaensz (van Hartochvelt). Waarom deze in de registers van de erfhuizen is opgetekend, is mij een raadsel. Hij scheidde uit de boekhandel en van een sterfgeval was geen sprake. Over hem en zijn familie hoop ik nog eens een artikel te publiceren, waarin alles uitvoeriger uiteengezet zal worden. Thans bepaal ik mij tot de voorwaarden, waarop werd geveild. Hier vindt men deze voor de eerste maal opgetekend: bij aankoop onder *f* 100. - moet men betalen op zes weken eerstkomende of dag, boven *f* 200. - zal men na 3 maanden *f* 100. - betalen etc. tot de volledige betaling toe en daarvan een obligatie tekenen ten believe van de verkoper; tenslotte belooft de verkoper zijn eigen drukken, indien deffect, binnen drie maanden te completeren (V.E. Sint Lucas 98-99). Het register geeft van deze verkoping soms ongenummerde titels, maar ook wel alleen nummers (1-87, 1-100, 101-200). Net als bij Bouwer doet dit veronderstellen, dat men toen wel met nummers werkte, ze vermoedelijk echter niet in de catalogus drukte. Er staat hier soms bij, dat het pakken Latijns goed betreft. Er was ook veel Duits goed. Veel wordt in kavels van 6 à 12 exemplaren verkocht. Jan Jansz van Arnhem behoorde

tot de grote kopets. Tussen de kopers - hoofdzakelijk boekverkopers - vindt men een enkele particulier, b.v. notaris Willem Benninck. De totale opbrengst bedroeg *f* 3945.18.-. Op 10-11-1613 rekende afslager Haringh af met Barent Adriaensz,

die het gebruikelijke salaris van 5% betaalde. Wanneer men hieruit echter wil opmaken, dat er geen kopers van boven de *f* 300. - waren, is men onjuist. Het geld, dat op langere termijn binnenkwam, moet Barent zelf hebben geïnd.

Een verkoping van 2-2-1618 van de nalatenschap van Jan Gerritsz, boekverkoper op de Dam in de kas, met veel ongebonden goed, dat in kavels van 12 en 25 werd verkocht, bracht *f* 1098.10. - op. Verkopingen van 18-3-1625 van Arnoldus Magistri Glaseri van *f* 527. - en van 18-2-1626 van Mr. Anthony Smijters van *f* 705. - betreffen, vermoedelijk ook de eerste, een schoolmeester. Een verkoping van Jan Thiet op 19-2-1626 brengt *f* 64.15. - op. Thiet was een relatie van Blaeu (V.E. Blaeu 86).

Tenslotte is er als laatste nog een heel grote auctie. Op 15-3-1638 etc. wordt op het Water de nalatenschap van Michiel Colijn geveild. De opbrengst is *f* 7187.9. -. Er zijn veel grote partijen, die in kleinere kavels worden verkocht. Tussen de vele boekverkopers zijn ook nog enkele particulieren, die bieden. Weer worden er speciale voorwaarden voor de verkoop van de 'naergelaten boecken, kaarten, konstplaten, houte figure' gemaakt (V.E. Sint Lucas 99): tot *f* 200. - binnen zes weken, van *f* 200. - tot *f* 600. - 2, van *f* 600. - tot *f* 1000. - 4 en van *f* 1000. - tot *f* 2000. - of daarboven 8 3 maandelijkse termijnen. Men moet obligatie geven en borgen stellen ten genoegen van de vendumeester. Het salaris bedroeg hier geen 5% meer, maar slechts *f* 144. -, dus naar boven afgerond 2%. Door die betaling in termijnen kregen de Erven Colijn in feite veel minder dan het hier genoteerde totaalbedrag. Ik veronderstel echter, dat niet deze overweging, maar het feit, dat ze zelf voor de invordering zorg droegen, zal hebben meegewerkt aan de verlaging van het salaris.

Lange noemt nog een catalogus van 4-4-1645 van de overleden Everhard Cloppenburgh op het Water en een van 17-10-1645 van de verkoping door Isaak de la Tombe van een kleine collectie van Pieter de la Tombe.

Tenslotte blijkt nog het een en ander uit de gunstig beantwoorde aanvragen om permissie voor dergelijke verkopingen, die in het gildearchief bewaard bleven. Broer Jansz krijgt op 17-5-1629 permissie om een veiling te houden om zijn crediteuren te kunnen voldoen, mits hij verzekert dat het de laatste maal is. Op 17-5-1629 krijgt ook Johannes Janssonius toestemming wegens dezelfde reden, echter op conditie dat hij niet voor meer dan *f* 8000, - en alleen *onder de boekverkopers* zal verkopen. Ook wordt bepaald, dat hij niets van anderen mag bijvoegen en dat hij niet mag opjagen of 'tamme eenden' gebruiken, zoals de boekverkopers zeggen. Voor elke overtreding zal de bos van het gilde *f* 50. - boete krijgen en verder direct als erkentenis *f* 18. -. Indien hij bij een volgende overtreding betrapt wordt, zal de boete zelfs *f* 200. - worden. Het is de eerste maal, dat ik uitdrukkelijk van een veiling onder de boekverkopers gesproken vond!

Op 20-10-1640 kreeg Janssonius wegens het overlijden van zijn vrouw en het voldoen van het moederlijk erfdeel aan zijn kinderen consent om tot *f* 12000. - à *f* 14000. - te verkopen, echter zonder intermissie. De familie Janssonius had blijkbaar geen goede naam op het gebied van de verkopingen. Na het sterven van Johannes Janssonius in juli 1664 werd in maart 1665 door de erfgenamen gevraagd om de grote voorraden langzaam aan te mogen verkopen. Overlieden wezen toen op alle bezwaren, die daaraan verbonden waren. Ze haalden voorbeelden aan van vroegere dergelijke verkopingen, weliswaar bij uitscheiden en niet bij overlijden, maar in dit geval met erfgenamen met eigen boekwinkels had dat hetzelfde resultaat. Op die veilingen werden dan boeken verkocht, die nog na de aanvraag in Duitsland gedrukt

waren. Dit alles strekte tot bederf van de boekhandel, daar in afwachting van deze opveilingen door de boekverkopers niet werd gekocht. Wat uiteindelijk de beslis-

sing van burgemeesters was, blijkt niet, maar wel dat de verkopingen door de erfgenamen Janssonius van 1665 tot in ieder geval 1670 (en misschien 1676) doorgingen (KS 301-304).

Een ander familielid Jan Jansz Brouwer, ook een zoon van Johannes Janssonius, ging het slecht in zaken. Op 5-12-1656 werd bij de Desolate Boedelskamer een curator aangesteld, die echter reeds op 29-3-1657 weer werd ontslagen. De boeken, opgesomd in de inventaris (D.B. 364, 73-195vo. in hetzelfde deel als de inventaris van Rembrandt!), werden daarmee weer vrijgegeven. Aan onkosten werd *f* 31.6. - betaald (D.B. 6, 313). Op 26-7-1657 kreeg hij fiat van burgemeesters op zijn rekwest om zijn boeken bij opslag door de bode van de weeskamer te laten verkopen, mits hij *f* 25. - aan het gilde betaalde. Jan Jansz Brouwer werd op 3-5-1659 begraven en was toen uit de boekhandel gescheiden (V.E. Sint Lucas 92 en Blaeu 92). Het lijkt mij echter mogelijk, dat de hiervoor behandelde keur van 31-8-1658, die stellig naar aanleiding van een bepaald geval in de boekhandel was opgesteld, iets met de verkopingen van Brouwer te maken heeft gehad.

In verband met het prijsbedervend effect van de executoriale verkopen was het ook in het belang van andere boekverkopers om het niet tot een faillissement van een collega te laten komen. Op 7-2-1690 b.v. adviseert het gilde gunstig op een verzoek van Johannes Schot om zijn boeken te mogen verkopen om zo in staat te zijn tot betaling van zijn crediteuren, ofschoon er noch van een sterfgeval, noch van uitscheiden, noch van een desolate boedel sprake is (KS 715-716).

Veilingen van voorraden van grote boekverkopers treft men dan ook maar hoogst zelden bij de Desolate boedelskamer aan. Zo werden b.v. de boeken van Jacobus de Zetter, die op 27-11-1666 Mathijs Crayers als curator toegewezen kreeg, waarna de voorraden werden geïnventariseerd (D.B. 373, 107-132), niet in veiling gebracht. Op 7-12-1666 gaven de commissarissen van de Kamer sureté de corps voor 7 maanden, nadat crediteuren gunstig advies hadden uitgebracht. Op 9-12-1666 werd cautie gesteld voor vermindering van de boekwinkel. Op 7-1-1667 werden Johannes van Waesberge en Jan Jacobsz Schipper als medecuratoren toegevoegd. Kleinere inventarissen van boekverkopers als Jan Jansen Ratelbant, die op 18-8-1678, en Anthony Lescaille, die op 13-1-1679 bij de Kamer kwamen en van wie ik ook geen veiling vond, laat ik buiten beschouwing. Bij Lescaille werd de inventaris overgenomen ter wille van onbetaalde huishuur.

De enige grotere boekverkoper, die ik uit de 17de eeuw kan noemen met een executoriale verkoping, was Philips van Eyck, over wie op 22-11-1675 een curator werd aangesteld. Op de inventaris (D.B. 380, 175vo-179) vindt men de boeken zeer summier omschreven (198 4°, 175 folio, 580 8° en 358 12° en kleinere formaten, met nog 209 pakken van ongebonden boeken). Op de afrekeningen van de concierge van de verkopingen vindt men op 18-12 en 24-12-1675 resp. *f* 485.9. - en *f* 228.12. - verantwoord en op 12-5-1679 nog eens voor een verkoping op 8-9-3-1679 in de Brakke Grond van boeken van Van Eyck *f* 67.2. -. Het totale bedrag van inkomsten was tot 1680 *f* 1788.19.4 (D.B. 11, 239 en 12, 264). Merkwaardig is bij de uitgaven op 6-3-1676 een bedrag van *f* 50. - aan Jan de Blocq voor het provenu van boeken. De Blocq was namelijk de gewone afslager en men zou zeggen, dat hij voor deze grote veiling blijkbaar op de een of andere manier was ingeschakeld. Op dezelfde veiling van 9-3-1679 werden door de concierge Frans Uyttenbogaert nog boeken uit

twee andere boedels in veiling gebracht. Van de boeken van Christiaan Thiel, schoolmeester op de Rozengracht (14-12-1678 curator aangesteld) bleef na aftrek van onkosten *f* 2.7. - over, van de boeken van Borrit Jansz Smit en Philip Levy, ongetwijfeld Joodse werken, *f* 831.9. -.

Zij waren reeds in augustus 1672 bij de Kamer gekomen, maar op de toen opgemaakte inventaris stonden alleen huisraad en een drukkerij van Levy vermeld, geen boekenvoorraad.

Krijgt men dus sinds de aanvang van de grootboeken van de Desolate Boedelskamer in 1645 een goed overzicht van alle veilingen door de concierge, daarvóór is eigenlijk alleen bij toeval in notariële akten iets te vinden. Op 1-1-1641 vindt men b.v. in een akte voor notaris Van de Ven de inventaris van Adriaan Roman, opgesteld ten verzoeke van Marcus Jordis, een bekende papierkoper, die op 29-12-1640 tot curator was aangewezen door schepenen (N.A. 1060, 1-3vo).

Ik keer echter terug naar de gewone veilingen onder de boekverkopers. Was daarvan reeds sprake in 1629 bij Janssonius, in 1630 en 1638 werden, zoals we zagen, bij Basson in Leiden en bij Colijn in Amsterdam nog assortiment en fonds met elkaar geveild en waren de veilingen blijkbaar ook nog voor particulieren toegankelijk. Daarin is in de tweede helft van de 17de eeuw een verandering gekomen. De aucties worden nu veel systematischer gesplitst in publieke verkopingen en in verkopingen onder de boekverkopers.

Over de eerste grote veiling, die ik vond, kan ik slechts indirecte berichten geven. Het betreft alweer Johannes Janssonius. De erfgenamen moeten aan het einde van 1668 een verkoping onder de boekverkopers hebben gehouden. Uit twee akten voor notaris Wijbrand Wijbrants horen we iets daarover. Van die verkoping stammen de eerste notariële obligaties, die ik tegenkwam. Of er al eerder zijn opgemaakt in plaats van de vroegere onderhandse of schaarse schepenenkennissen, durf ik niet te zeggen. Alles wijst er echter op, dat het in ieder geval niet veel eerder begonnen kan zijn. Op 8-4-1671 verklaarde de weduwe Boom voor notaris Wijbrants *f* 8793.4. - aan de Erven van Johannes Janssonius schuldig te zijn voor eigen sortering van Janssonius, die door haar op een openbare veiling was gekocht. Deze schuld was ingegaan op 1-1-1669, al vier van de 16 halfj. termijnen waren vervallen en de laatste termijn zou op 1-1-1677 vervallen. De betaling zou geschieden volgens de ‘keure op 't stuk van betaling van gekochte koopmanschappe laatsmael hier gemaneerd’. In mindering op de vier vervallen paeyen had zij tot diverse tijden al *f* 843.6. - betaald. Borgen voor haar waren haar beide zonen. Op 29-8-1678 verklaarden de Erven Janssonius geheel voldaan te zijn.

Op 8-4-1671 had notaris Wijbrants een tweede akte gepasseerd, waarbij de weduwe Boom verklaarde aan Johannes van Someren *f* 1750. - schuldig te zijn voor boeken, die ze van hem had gekocht of overgenomen. Vier termijnen van *f* 440. - ieder waren reeds door haar voldaan. Uit de datum van ingang 1-1-1669 mag men opmaken, dat deze boeken ook van de veiling Janssonius kwamen, waar Van Someren ze gekocht moest hebben, zodat hij aansprakelijk bleef.

Bij de grote veilingen na de dood van Dr. Joan Blaeu hebben we precieser gegevens, namelijk uit de advertenties in de Haarlemse Courant. Van de vier veilingen op 23-4, 14-6 en 14-8-1674 en 20-4-1677 was alleen de tweede uitsluitend voor de boekverkopers bestemd (KS 44). Daar werden alle eigen drukken behalve de atlas en de stedeboeken geveild. Uit een aantal notariële akten voor notaris Abraham van den Ende leren we indirect heel wat over de condities, waarop werd verkocht. Ofschoon ze al in extract gepubliceerd zijn (KS 43, met vele fouten en omissies) doe ik dat nogmaals. De 7 obligaties beginnen alle te lopen van 1 juli 1674 af en bij wanbetaling zal 5% worden gerekend. In de volgorde van het protocol van de notaris

noem ik de obligaties: 12-8-1674 Abraham Wolfganck *f* 1449.10. - in 6 term. van 3 maanden, 24-7-1674 Joh. van Waesberge *f* 10010. - 16 halfj. term. met boeken als pand ter

minne, 20-7-1674 Joh. van Someren *f* 3340. - 9 halfj. term. met de broers Boom als borgen, 20-7-1674 Arnout Leers in Den Haag *f* 7277.19. - 16 halfj. term. met Isaac van den Bergh, koopman te Rotterdam, als borg, 20-7-1674 Waesberge, Van Someren, Wolfganck en de broers Boom *f* 5500. - 10 halfj. term., 20-7-1674 H. en D. Boom *f* 6629.8.6 16 halfj. term. met Van Someren als borg, zonder datum en niet getekend Daniel Elsevier *f* 11254.8.4 16 halfj. term. (met aftrek van *f* 380. - voor Franse atlas, te betalen 6 maanden na 1-7-1674). De akten bevinden zich alle in één katern en zijn kennelijk tegelijk opgemaakt, waarna de genoemde boekverkopers op verschillende dagen kwamen tekenen. Elsevier kwam niet. De condities zijn gemakkelijk te reconstrueren: onder *f* 2000. - 6 term. van 3 maanden, onder *f* 4000. - 9 halfj. term., onder *f* 6000. - 10 halfj. term. en boven *f* 6000. - 16 halfj. term.

In deel IV (158-159) beschreef ik de overeenkomst, die Waesberge, Elsevier, Van Someren, Wolfganck en de Booms onderling hadden gemaakt op 28-3-1674 om bepaalde misbruiken op de verkopingen na het overlijden van een boekverkoper, zowel op de veilingen onder de boekverkopers als op de publieke, voor zich zelf tegen te gaan en zo voor de weduwen en wezen een gunstiger situatie te scheppen. Door verplichte aankopen van een bepaald percentage bereikte men juist het omgekeerde van de onderlinge afspraken om niet tegen elkaar op te bieden.

De volgende jaren komen er enkele verkopingen, op 18-2-1676 van de kinderen Weyerstraet en 15-2-1678 van Johannes van Ravesteyn, waarvoor de afspraak uiteraard niet gold. Op de eerste verkoping kocht Abraham Wolfganck blijkens een akte van 10-9-1676 voor not. Pelgrom Block ook op speciale condities (N.A. 3761, 23). Hij verklaarde toen van de *f* 545.7. -, waarvoor hij had gekocht, voor elke gulden 2 st. te mogen korten volgens afspraak, vóór de verkoping op 18 februari gemaakt. De *f* 490.10. -, die hij schuldig was, moest hij in 4 term. van 3 maanden voldoen. Van Someren en Hendrik Boom waren borg voor hem. Op de verkoping van Van Ravesteyn kochten Wolfganck, Van Someren, Waesberge en de broers Boom voor *f* 18072.7. - tezamen, maar ieder nam daarvan een verschillend bedrag voor zijn rekening. Vermoedelijk was dit gebeurd om zo gunstiger condities te krijgen. De gemeenschappelijke obligatie voor not. Gerrit Steeman van 7-9-1678 spreekt van 16 halfj. term. (KS 1017).

De eerste verkoping van een van de contractanten van 1674 vond plaats na de dood van Daniel Elsevier. Er was over de voorwaarden van deze veiling misschien net zoveel te doen als over die van Cornelis Claesz, 70 jaar eerder. De zaken lagen nu echter precies omgekeerd. Blijkbaar stelden de voogden van de kinderen Elsevier - Cornelis de Lange, burgemeester van Gouda, en Frederik Beerninck, koopman te Utrecht - de condities op. Helaas kennen wij die niet en is dus niet te zeggen, of ze zeer afweken van de tot nog toe behandelde. Zeker is, dat de Nederlandse boekverkopers bezwaren maakten. Stellig zullen daarbij ook de vier deelgenoten van het contract van 1674 zijn geweest. Zij hadden uiteraard het meeste recht van spreken en ik denk dan ook, dat zij een belangrijke rol speelden in het opstellen van de gewijzigde voorwaarden, die op 4-8-1681 - de dag waarop de veiling onder de boekverkopers begon - voor notaris Stafmaker Varlet werden vastgelegd. Ze zouden geheim worden gehouden en alleen voor de boekverkopers van Amsterdam en van binnen de Zeven Provinciën gelden. Voor de andere boekverkopers zouden de gedrukte condites, die vóór de auctie zouden worden voorgelezen van kracht blijven. Geen van de bewaarde exemplaren (UBA, Bodleian te Oxford en het verloren gegane

in Hamburg) bevat die gedrukte voorwaarden. Voordat ik die bespreek vermeld ik nog in het kort iets over de catalogus en over

de auctie, die op 4-8-1681 begon en op 13-8-1681 afgelopen moet zijn geweest. Dat laatste weten we uit een brief van Graevius van 13 augustus, die daarin de opbrengst vermeldt. Ten onrechte stelde Willems (p. 10) die op 3 augustus. Dat was de datering volgens de Oude Stijl, die toen nog in Utrecht gebruikelijk was.

De catalogus van 20 p. geeft geen nummers, maar de titels zijn alphabetisch gerangschikt, hetzij op auteur, hetzij op eerste woord. Willems noemt 925 titels (hij spreekt van artikelen). Er zijn echter een aantal boeken meermalen vermeld. De 26 comedies van Molière, die ook nog op een pag. achteraan worden opgesomd, gevolgd door een pag. met 11 autres comedies, komen b.v. driemaal voor. Een * voor een titel betekent dat het recht van copie mee wordt verkocht. Dit staat niet in de catalogus vermeld, maar was in het Hamburgse exemplaar bijgeschreven. Ik weet niet, of dit al eerder zo werd aangeduid, maar in de 18de eeuw werd het in ieder geval een vast gebruik. Merkwaardig is, dat het Corpus juris cum Gottefridi & aliorum notis fol. geen * heeft, terwijl Elsevier toch deelgenoot in de copierechten was. Ik telde 273 *, maar dat is uiteraard wat geflatteerd, omdat daar zeker dubbelen bij zijn. Daarvan zijn er 62 Frans (+ ½ recht in Comenius), 4 Duits, 4 Italiaans en 1 Nederlands, de rest Latijn. (Cardinalismo di Roma, Nepotismo di Roma, Ragguagli di Parnasso di Trajano Boccalini, Vita di Caesare Borgia, Amoena & amendi jungst erbawete Schafferey, Arriana des Herrn des Marets verteutschet, Freitag (A.) Newe vermehrte Fortification fol., J.W. Zinkgrafen Teutsche Apophthegmata, J.A. Bau, Zang-bloemsel ofte staeltje van den zinroerenden zang 4°).

Wat de buitenlandse kopers betreft, ontleen ik aan Willems het feit, dat Cramoisy uit Parijs de Differences de Fouquet 12° 5 vol., La Suite 12° 7 vol. en Conclusion 12° 1 vol. kocht.

De voorwaarden, die wij uit de akte van 4-8-1681 kennen, waren het prototype, dat de gehele 18de eeuw werd nagevolgd tot in dezelfde rangschikking toe, zij het dat daarbij op een enkel punt kleine wijzigingen optraden. Ik noemde de belangrijkste van deze voorwaarden (deel III 120). Hier wil ik aan de hand van deze en van de 18de eeuwse voorwaarden, die in tegenstelling tot deze wel in de catalogi werden afgedrukt, de gang van zaken bij de aucties onder de boekverkopers op 6 punten bespreken. De oudst mij bekende na die van Elsevier van 1681 in 19 artikelen dateren van 21-8-1724 in 14 artikelen en zijn in het Frans en in het Nederlands afgedrukt in de veilingcatalogus van Pierre Brunel (zie deel III 49-50). Verder gebruikte ik de volgende catalogi van verkopingen onder de boekverkopers, bewaard in de bibliotheek van de Vereniging: Pieter de Hondt Den Haag 16-8-1745 (19 art.), Jean Swart Den Haag 6-9-1745 (20 art.), Nicolaas van Daalen Den Haag 21-9-1761 (geschreven voorwaarden), weduwe J.J. van Poolsum Utrecht 25-7-1780, Johannes Gaillard Den Haag 4-7-1791, Bernardus Mourik Amsterdam 21-12-1791, Anonym Amsterdam 23-9-1794, Anonym (A.D. Sellschop en P. Huart, in potloodaantekening) Amsterdam 15-4-1800 en tenslotte nog de reeds genoemde catalogus van Joh. van Abkoude Leiden 29-5-1741 in het Leidse gildearchief (G.A.L. 102) en S.J. Baalde Amsterdam 23-24-10-1767 (G.A. 57).

Ik ga in het volgende uit van de artikelen, zoals die in de akte van 4-8-1681 worden genoemd:

Art. 1 Kopers beneden *f* 500. - krijgen 14 dagen, kopers boven *f* 500. - 4 weken voor collationeren. Wanneer eventuele deffecten niet kunnen worden aangevuld,

zullen de verkopers alles voor de geboden prijs mogen terugnemen, zonder dat de kopers enige pretentie daarop kunnen doen gelden. De termijnen voor collatie, vastgeknoopt aan de hoogte van de prijs van het gekochte, kwam ik niet eerder tegen. Voortaan was dit steeds art. 1, de gehele 18de eeuw door.

Art. 2 (‘Ten tweede, die coper blijft van de jongste partije eygen druk off sorteringe, sal vermogen de resterende exemplaren ten prijse als deselve jongste partije vercoft is aen sig te neemen, ende in sulken geval terstont daar van verclaring moeten doen’.). Dit artikel van de veiling van 1681 vereist enige toelichting. Bij grote voorraden van één boek, waaraan geen copierecht verbonden was, werd - we zagen het reeds herhaaldelijk - in kavels verkocht. Bij de eerste verkopingen in de registers van de weeskamer vindt men die kavels stuk voor stuk met koper en opbrengst genoteerd, uiteraard ter wille van de afrekening. In de gedrukte catalogus nam men echter alleen de titel van het boek op en werd zelfs geen aantal opgegeven. Het beste kan ik het uitleggen aan de hand van mijn artikel over de veiling Wetstein in 1688, al geschiedde die dan ook niet onder de boekverkopers (V.E. Veiling Athias, met afbeeldingen van de stukken). De gedrukte catalogus besloeg daar slechts één velletje, had wel nummers (25 gedrukte en 5 met de hand toegevoegde). Men bood per exemplaar, wat bij de afrekening vermenigvuldigd werd met het aantal exemplaren, waaruit de kavel bestond. De kavels verschilden per nummer zeer in omvang, maar waren voor één boek steeds gelijk. Wanneer er niet meer werd geboden, had de laatste bieder en dus ook koper het recht de resterende exemplaren - bij de veiling Wetstein steeds aangeduid als de *hap* - voor dezelfde prijs - meestal nogal laag - over te nemen. Bij de veiling van 1688 maakte men steeds gebruik hiervan. Ik maak daaruit op, dat de hap blijkbaar gewild was. Deze kon uiteraard zeer verschillend van grootte zijn, soms enige honderden exemplaren. Voor de verkoper was het nuttig zo van zijn voorraad af te komen en het bespoedigde ook de langdurige aucties onder de boekverkopers. Het woord hap vond ik alleen bij de veiling van Wetstein. Ik veronderstel, dat het een weinig officiële term was voor de bovengenoemde benaming: de resterende exemplaren.

Dit gebruik blijft de hele 18de eeuw door in zwang. Later wordt het soms wat nader toegelicht, zoals o.a. in 1745 in de catalogus van Swart, waar men het onder art. 5 terugvindt. Als enige getallen van boeken niet goed zijn opgenomen, zullen de verkopers niet gehouden zijn verder te leveren als het getal dat er is, te beginnen met de eerste koper. Omgekeerd - als er dus meer is dan is opgenomen - zal het de jongste koper vrij staan om de gekochte portie alleen of ook nog de overige exemplaren daarbij te nemen. Hier blijkt, dat de koper dus wel wist, hoe groot die zogenaamde hap zijn zou. Het bieden zal een spannende bezigheid geweest zijn! Dat daarbij afspraken konden worden gemaakt, ligt voor de hand. De Utrechtse catalogus van 1780 bepaalt in art. 3, dat de koper van de jongste partij de exemplaren niet met een ander mag delen. Uiteraard betekent dit niet meer dan dat de koper zelf alles met de verkoper moet afrekenen.

Art. 3 neem ik wegens zijn belang weer over (‘Ten derden, die den geheelen druk van eenige sortimenten sal coomen te coopen, sal verstaan werden daarbij vercregen te hebben het recht van copie & previlegie soo die daar bij is, item platen, figuren, defecten ende 't geen dien aangaande onder de vercoopers is berustende’.). In dit geval kon natuurlijk niet in kavels worden verkocht. De boeken, die onder deze bepaling vielen, waren in de catalogus gemerkt met een *. Ik vertelde reeds, dat dat in 1681 bijna 1/4 van de titels was. In zo'n geval werd de gehele voorraad - die kon variëren van 1 tot vele honderden - van een boek tegelijk ingezet, eerst bij opbod verkocht en daarna nog eens bij afslag, welke laatste bedrag door de mijner (‘mijn’ roepende) tezamen met het bedrag van het opbod werd voldaan. Aan de koper bij

opbod werd als vergoeding de zogenaamde plokpenning betaald. Bij de veiling van huizen is dit in Amsterdam nog steeds het geval; de plokpenning wordt daar echter betaald door de koper, terwijl dit blijkens enkele bekende gevallen in de vroegere boekhan-

del door de verkoper geschiedde. Hiervan kan ik enige voorbeelden geven. Op 12-3-1687 verkreeg Oossaen op deze wijze voor *f* 215. - + *f* 150. - op de veiling van Jan Bouman Commelin's Beschrijving van Amsterdam met koperen platen en recht van copie, waaraan hem veel gelegen was. De koop was hem haast ontgaan, omdat bij de afslag de vendumeester Haringh op *f* 50. - had ingezet en daarop tegelijk verschillende boekverkopers mijnden. Wegens de protesten herhaalde hij het met een inzet van *f* 200. -, waarna Oossaen bij *f* 150. - mijnde. Het is een voorbeeld van het bezwaar van een afslager, die niet goed in de zaken thuis was (KS 99-100 en V.E. Stadsbeschrijvingen 110). Het plokgeld wordt daar niet genoemd. Oossaen, op wiens verzoek een akte werd opgemaakt, had er ook niets mee te maken. De Erven Bouman moesten het betalen. Wel vinden we het in een akte van 1714 vermeld, wanneer Cornelis de Bruin, die twee van zijn reisbeschrijvingen met koperplaten en copierecht verkoopt, de plok van te voren op resp. *f* 15. - en *f* 9. - bepaalt (KS 927-928). Ook kwam ik voorbeelden tegen, dat een exemplaar van het te verkopen boek als plok werd uitgeloofd. Tenslotte kan ik nog twee gevallen uit het laatst van de 18de eeuw noemen, die tonen dat deze usantie steeds in gebruik bleef en ook buiten Amsterdam bestond. Luchtmans verkoopt op een auctie van Honkoop en Herdingh op 30-8-1787 zijn voorraad van twee uitgaven van Bellinus met copierecht, Opuscula 4° en Exercationes Anat. 4°. Bij de afrekening wordt hem voor plokgeld *f* 1.2. - gekort. Hetzelfde vindt twee jaar later plaats op 27-7-1789 op de auctie van G. Warnars en P. den Hengst. Het gekorte plokgeld bedraagt dan *f* 2.-.

Dat dit recht van copie vaak hoog werd betaald, blijkt uit het klassieke voorbeeld van de verkoop van één exemplaar van het werk van Mezeray na de dood van Wolfganck. Het boek was op zichzelf *f* 5. - waard, maar er werd *f* 5000. - voor betaald. Helaas weten we hier niet de bedragen van opbod en afslag (zie deel IV 184).

Het merken met een * van de titels, die op die wijze werden geveild, bleef de gehele 18de eeuw in zwang. Een enkele maal wordt het toegelicht, zoals b.v. in de catalogus Brunel van 1724 (zie deel IV 50). Niet uitgelegd werd, hoe men bood. Maar uit enkele exemplaren van catalogi met annotaties en vooral ook uit het auctieboek van Luchtmans meen ik met zekerheid te kunnen zeggen, dat steeds per exemplaar werd geboden in de 18de eeuw. Het opbod werd vermenigvuldigd met het aantal van de exemplaren. Zo is ook een bepaling te verklaren, die in 1681 nog niet in de condities, maar in latere catalogi in de een of andere vorm meestal voorkomt. Het aantal exemplaren van elk boek werd opgenomen en bekend gemaakt, maar kon uiteindelijk toch nog anders uitvallen, hetzij meer hetzij minder dan opgegeven. In 1724 vindt men bij Brunel in art. 5 een regeling voor het geval dit boeken met recht van copie betrof. Wanneer er daarvan exemplaren te kort waren, zou de koper voor elk te weinig geleverd exemplaar slechts de geldende boekverkopersprijs mogen korten. Als vierde punt behandel ik art. 14 van de condities van 1681. Ik nam dat slechts gedeeltelijk over indertijd, vermoedelijk omdat ik de laatste alinea toen volstrekt niet begreep. Ik laat dit artikel daarom nog eens in zijn geheel volgen: ‘Ten veertiende sullen de cooppenningen op haare preciese vervaldaagen moeten werden affgelegt ofte bij foute van dien den intrest daarvan werden betaalt tegens 5% in 't jaar, pro rato des tijds van de nabetalinge, sonder dat men nochtans onder dat pretext de voorseyde vervalle cooppenningen langer onder sig sal mogen houden als het de vercoper sal gelieve. Welverstaende dat de coopers d'eene pay uyt de ander houdende

over den intrest niet aansprakelijk zijn sullen, maar de payen in den andere lopende, sullen de copers gehouden weesen den intrest te betalen van den vervallen pay, van den eersten vervaldag aff'.

Dit hangt ten nauwste samen met de betaling in termijnen, waarop ik zo dadelijk uitvoerig inga. In de condities werd steeds de dag genoemd, waarop de eerste termijn inging. Dit was vaak de eerste van de maand na de veiling, dus in geval van de auctie van Elsevier 1-9-1681. Naar mate van de duur der termijnen kreeg men verschillende vervaldagen. Op die vervaldag moest de termijn worden betaald en zo de koper in gebreke bleef, moest hij rente - hier in 1681 5%, later meestal 6% - betalen. Uit artikel 14 blijkt nu, dat in feite nog langer respijt werd gegeven. Men hoefde niet op de vervaldag zelf te betalen, maar slechts vóór de vervaldag van de volgende termijn. Door bewaarde afrekeningen wordt dit bevestigd. In twee obligaties van 1695 in verband met het ingekochte op de aucties van Wolfganck in 1694 wordt het nog duidelijker gezegd: 'welverstaende de comparanten komende de eene pay te betalen eer dat wederomme eene andere pay vervallen is, ende oversulx d'eene pay uyt den anderen houdende sullen in dien gevallen egeene intresse verschuldigt sijn'. Merkwaardig is, dat een derde obligatie van dat jaar voor dezelfde aucties deze bepaling niet geeft (KS 1020-1024). Of dit met opzet werd gedaan of een verzuim was, blijkt niet.

Deze regeling bleef tot omstreeks 1740 in gebruik. Het wordt in de veilingvoorwaarden op verschillende wijzen omschreven, b.v. bij Brunel in 1724 in art. 8 'zonder dat d'eene paay in de andere zal mogen loopen'. Vaker leest men de kortere omschrijving b.v. 'met het recht van de negende paay', wanneer er van acht termijnen sprake is. Werd de afbetaling van de termijnen in de loop van de 17de eeuw, gezien dit artikel 14 in 1681, vergemakkelijkt, in de 18de eeuw zou dat weer veranderen. Ik vond de bepaling 'de eene pay uit de andere houdende' voor het laatst in een obligatie van 7-9-1741 voor not. de Marolles van Adriaan Moetjens ten behoeve van Covens en Mortier voor het gekochte op hun verkoping van 6-3-1741 voor een bedrag van *f* 11460.3.14 in 20 halfj. termijnen. Uiteraard hoeft het niet het laatste geval te zijn.

In de Haagse veilingcondities van De Hondt en Swart van 1745 vindt men echter uitdrukkelijk het omgekeerde in resp. art. 11 en art. 12: De kooppenningen moeten op de vervaldag betaald worden en indien de koper niet betaalt, zal het de verkoper vrij staan 'alle resterende paayen teffens in een som in te vorderen'. Dat Den Haag ook deze usantie had gekend, blijkt o.a. uit een obligatie van J.F. Bernard van 31-10-1727 voor not. van Midlum voor *f* 645.5. - wegens boeken gekocht op de vendu van 11-9-1727 in Den Haag van Pierre Gosse en Jean Neaulme, te betalen in 8 halfj. term., 'de ene pay uit de andere houdende'. Het is mogelijk, dat Den Haag - toen berucht om zijn speculatieve veilingen! - begonnen is met het schrappen van deze voorwaarde, maar in ieder geval is Amsterdam spoedig gevolgd. Elke verkoper kon naar believen de termijnen bepalen. De voorwaarden daaromtrent wijken sterk af. Elsevier bood in 1681 10 mogelijkheden, variërend van onder *f* 300. - tot boven *f* 6000. -, met betaling in het eerste geval binnen zes weken, in het laatste in 12 term. van 6 of 24 van 3 maanden. Brunel kwam in 1724 met weinig gunstige condities: termijnen van niet meer dan hoogstens 2 jaren.

Hierboven noemde ik nog in 1741 20 term. van 6 maanden. Die vindt men niet vaak, maar b.v. ook nog op 10-6-1712 voor een bedrag van *f* 19772. - (zie deel III 257). De langste periode, die ik aantrof, waren 40 term. van een half jaar, die de broers Wetstein blijkens een obligatie van 15-2-1713 voor not. P. Schabaalje voor de afbetaling van *f* 33000. - wegens het gekochte op de veiling van 17-22-8-1711

van de weduwe Mortier kregen. De termijnen begonnen te lopen op 1-12-1711 en van een 41ste pay was hier geen sprake! Voor een interessant overzicht van dergelijke boekverkopersobligaties verwijs ik nog eens naar wat ik over het vermogen van Henry Desbordes vertelde.

Van drie verschillende kanten blijkt, dat de betaling in termijnen, waar voorheen de gehele boekhandel op dreef, langzaam aan verdween. In de eerste plaats leert het archief Luchtmans ons, dat althans deze familie steeds meer contant ging betalen. Dan blijkt het in de tweede plaats uit het verminderen van de boekverkopersobligaties. Daarbij moet ik natuurlijk wel het voorbehoud maken, dat ik veel minder in de archieven van de latere tijd werkte en mij dus belangrijke akten ontgaan kunnen zijn. Ik noem er hier een van 21-3-1755, waarbij Hendrik Merkus in naam van zijn compagnie van negotie Arkstee en Merkus, boekhandelaars, voor notaris Van Heel verklaart aan de wed. Hermanus Uytwerf *f* 10000. - schuldig te zijn voor het gekochte op de verkoping van 10-9-1754, te betalen in 4 term. op 1-7-1755, 1-1 en 1-7-1756 en 1-1-1757. Uitdrukkelijk wordt er nu bij gezegd 'sonder eenige interessen', een toevoeging die voorheen geheel overbodig werd geacht. De notaris noteerde op 3-2-1757, dat in januari alles betaald was. Vermoedelijk werd deze akte voornamelijk opgemaakt, omdat er ook nog een bepaling in kwam over de koperplaten van deel III du Prince Eugene (Histoire du prince Eugene van De Mauvillon, die in 1740 bij Uytwerf was verschenen in Amsterdam). Deze zouden vóór de laatste vervaldatum geleverd moeten worden, zo niet dan zou niet betaald hoeven worden.

In de derde plaats - uiteraard het belangrijkste - hebben we de condities in de veilingcatalogi. De kleinere Leidse auctie van Abkoude van 29-5-1741 had aanvankelijk de bepaling, dat alles op 1-12-1741 betaald moest worden. Voor de copieën zou echter, indien nodig, meer tijd worden gegeven, wat bij het opveilen nader gezegd zou worden. Tenslotte werd bepaald, dat kopers voor *f* 100. - of hoger op 1-2-1742 zouden betalen. De Hondt heeft in 1745 4 mogelijkheden: onder *f* 150. -, tot *f* 300. -, tot *f* 600. - en boven *f* 600. -, met resp. 3 maanden, 6 maanden in 2 termijnen, 9 maanden in 3 termijnen en 12 maanden in 4 termijnen. Swart had nog een mogelijkheid daarbij, boven de *f* 1000. - 2 jaren in 8 termijnen. Van Daalen had in 1761 2 alternatieven: onder *f* 300. - binnen 6 weken, erboven binnen 2 jaar. De weduwe Poolsum verzocht in 1780 betaling binnen een half jaar en als dat niet ging in 4 term. van 3 maanden. De erfgenamen van Johannes Gaillard eisten in 1791 betaling binnen 4 weken, met de toevoeging 'zonder enige korting of rabat', die van Mourik in 1791 onder *f* 500. - binnen 3 maanden, erboven in 4 term. van 3 maanden.

Als vijfde punt heb ik de 5% korting bij contante betaling in art. 15 in 1681, zonder nadere omschrijving. Bij Brunel in 1724 was dat 6% en moest betaling binnen 6 weken geschieden (art. 9), bij De Hondt en Swart in 1745 idem (resp. art. 12 en 13). In later tijd wordt de termijn voor contante betaling iets langer. Over de berekening van de 6% 'pro rato de tijd', hoe meer termijnen hoe ingewikkelder, schreef ik al in de bijlage over Luchtmans.

Als zesde punt noem ik nog de art. 16-18 uit 1681. Ze handelen over het stellen van borgen, het lichten van het gekochte en het verlijden van de notariële obligatie. Indien dit niet gebeurt, zullen de verkopers tot kosten en schaden van de kopers opnieuw opveilen. Die borgstelling en obligatie kwamen al voor in de condities van 1638 van Colijn. Toen waren het vermoedelijk nog onderhandse obligaties, maar zoals we zagen waren in de laatste dertig jaren van de 17de eeuw de notariële obligaties gebruikelijk geworden. Dezelfde artikelen vindt men bij Brunel in 1724 onder 10-13 en bij De Hondt en Swart in 1745 onder 13-18, resp. 14-19. Ze waren daar erg uitgebreid. Er moesten 2 borgen zijn, bij dood of ongelegenheid nieuwe. 'Alle die eenige compagnie in deze verkoping met anderen maken, zullen gehouden

zijn de obligatiën van de koper mede als principaal te tekenen'. Binnen 3 weken moet men het gekochte lichten en de obligatie zal op kosten van de verkoper opgemaakt worden. Bij verkoop na verzuim van de koper zullen eventuele meerdere baten aan de

verkoper komen. Bij onmogelijkheid van directe leverantie zal pas betaling en obligatie na de leverantie volgen. Het zijn allemaal bepalingen, die ons tonen, welke moeilijkheden er konden zijn, maar verder zonder belang. Ik zal ze dan ook niet meer in de voorwaarden van de latere aucties nagaan.

Ik keer terug naar 1681 en kom tenslotte nog met enige veronderstellingen over de onbekende gedrukte voorwaarden, die voor buitenlanders geldig zouden blijven. Ik neem aan, dat de belangrijkste wijziging aangebracht was in de termijnen van betaling. Ook is mogelijk, dat de faciliteiten voor collationeren minder gunstig waren geweest.

Over de afloop van de veiling van 1681 schreef ik al uitvoerig (deel III 120). Men ziet daar, dat men het met de data van de obligaties niet zo nauw nam. De opbrengst van *f* 120000. - was zeker in boekverkopersobligaties en dus in feite veel minder. Dat de combinatie Van Someren, Waesberge, Wolfganck en Boom weer samen optrad, is begrijpelijk.

De alphabetische volgorde van de catalogus zou voortaan, naar ik aanneem, gebruikelijk blijven. We kennen die uit alle 18de eeuwse catalogi, hetzij gescheiden naar formaten, hetzij alles dooreen. Nummers zijn overbodig en vindt men niet. Merkwaardig zijn de twee Amsterdamse catalogi van 1791 en 1794. Ze geven gedrukt voor de titels het aantal der exemplaren dat aanwezig is.

Tenslotte wil ik nog een opmerking over de Utrechtse catalogus maken. Hoewel ze op enkele punten afwijkingen van de Hollandse catalogi vertoont, is het m.i. toch duidelijk, dat deze ten nauwste daarbij aansluit en dat ook hier vermoedelijk de voorwaarden van 1681 als voorbeeld hebben gediend.

Al ben ik reeds uitvoerig op de 18de eeuw ingegaan, toch moet ik hier nog iets over een bepaald soort verkopingen uit de 17de eeuw vertellen. Ik zette de algemene gang van zaken al eerder uiteen (deel IV 276-277). In het kort gezegd, de kleine boekverkopers konden bij gebrek aan eigen goede uitgaven niet ruilen met de grote boekverkopers en moesten daarom hun boeken kopen. Alleen bij afname van grotere aantallen kreeg men voordelige voorwaarden. Daarom kochten ze tezamen en veilden het gekochte dan onderling. Dergelijke veilingen worden al in 1662 genoemd. Er waren toen twee groepen, genaamd het Hogerhuis en het Lagerhuis, die ze in bepaalde herbergen hielden. Ze waren vermoedelijk mede aanleiding tot de oprichting van het gilde. Bij de gildeordonnantie van 1664 verbood art. 22 dergelijke wekelijkse of maandelijkse niet-officiële veilingen. Ze bleven echter doorgaan. De deelnemers richtten zelfs in 1674 een rekwest tot het gerecht om art. 22 te laten vervallen, maar bereikten natuurlijk niets.

Levendige verslagen van dergelijke clandestiene veilingen vindt men een enkel maal in notariële akten. Verklaringen van 24-2-1671 en 6-4-1671 spelen nog in de bovengenoemde periode (KS 1480, Van Dillen III 1746 en 1754), maar een dergelijke verklaring van 2-9-1689 voor not. Dirk van der Groe toont, dat dit soort veilingen bleef doorgaan (deel III 165). Uit de 18de eeuw hebben wij geheel andere bronnen dan uit de 17de eeuw. De gildealmanakken geven sedert 1711 korte berichten omtrent de aucties, die vaak aan te vullen zijn met de advertenties. Van het archief van de vendumeesters zijn slechts twee delen bewaard, waarin dergelijke verkopingen opgetekend staan. Blijkens de nummers voor de titels is daarbij geen auctie onder de boekverkopers. Toch noem ik degene, die men daar vindt: Jan Roman 9-2-1731, Gerard de Breenbach 30-3-1731, Goeree 9-4-1731 (drukkerij 18-3-1732), atlassen

van Blaeu door Port. Joodse makelaars 30-8-1731, Salomon Proops 24-10-1735, anonyme auctie van partij fraaie Nederduitsche en Fransche boeken, welke achter inboedel verkocht zullen worden (gedrukte catalogus) 18-10-1742. Bij alle vindt men de opbrengst en de namen van de kopers.

De 18de eeuw vangt aan met de eerste berichten omtrent een nieuw soort clandestiene verkopingen, niet in de stad zelf, maar erbuiten. Het is uiteraard toevallig, dat het eerste bericht uit 1700 dateert. Toch neem ik aan, dat dit niet vaak eerder zal zijn voorgekomen, daar er in het gildearchief geen sporen van te vinden zijn. Andries van Damme, die we al tegenkwamen als knoeier op veilingen, heeft dan een veiling aan de Overtoom in de kranten geadverteerd, die echter door toedoen van het gilde niet doorgaat (KS 163-165). Het betreft zeker geen verkoping onder de boekverkopers. Dat die echter ook buiten de steden werden georganiseerd blijkt uit de auctieboeken van Luchtmans. In de bijlage omtrent dat archief sprak ik er uitvoerig over, voor zover de eerste helft van de 18de eeuw betreft. Wat Amsterdam betreft, breng ik nog in herinnering dat Antony Schoonenburg geregeld veilingen onder de boekverkopers in Delft houdt.

In de tweede helft van de eeuw blijken de Amsterdammers echter ook in toenemende mate buiten de stad te veilen. Luchtmans noemt niet altijd de plaats erbij, maar dank zij de almanakken van het gilde kon ik gemakkelijk bepalen, of al of niet Amsterdam zelf als zetel van de veiling diende: 12-5-1761 verkoping door P. Schouten van Heymans (Nijmegen) te Alphen, 29-7-1763 Jean Neaulme te Alphen, 18-10-1768 G. de Groot en Zoon te Ouderkerk, 15-8-1769 door G. de Groot en Zoon en Yntema en Tiboel van F. van der Plaats te Ouderkerk, 7-8-1770 G. de Groot en Zoon te Ouderkerk, 2-10-1771 heren de Groot te Ouderkerk, 3-6-1773 Warnars en den Hengst te Ouderkerk, 25-8-1774 J.S. Baalde buiten Amsterdam, 8-8-1775 Warnars en den Hengst Bergenvaarderskamer (viel onder Amstelveen), 7-8-1776 Warnars en den Hengst Bergenvaarderskamer, 7-7-1778, 26-5-1779, 14-7-1783, 27-7-1786 en 27-7-1789, Warnars en den Hengst, niet genoemd waar, maar buiten Amsterdam, 2-10-1793 J.W. Smit, 15-9-1803 Allart buiten Amsterdam, 30-6-1806 Gartman-Vermandel (met briefje van J.W. Smit over verzending van 1-12-1806) buiten Amsterdam.

Dat Gartman-Vermandel al veel eerder verkopingen van ongebonden boeken buiten de stad hielden, blijkt uit een akte van 30-10-1786 voor not. Pool. De boekhandelaar Johannes Weppelman geeft dan aan Keyser, Gartman en Vermandel 109 pakken (19 titels met aantal, alle met copierecht, 2 met koperen platen) om in hun eerste ongebonden verkoping buiten de stad in 1787 te veilen. Hij krijgt *f* 500. - tegen 6% en een promesse van *f* 1500. - voor 1-4-1788, die beide verrekend zullen worden met de opbrengst van de verkoping in april 1788. Vermoedelijk ging deze verkoping uit van een zo dadelijk te noemen combinatie van vijf boekverkopers.

Het is niet duidelijk, in hoeverre dit verkopingen waren voornamelijk van eigen goed of voornamelijk van goed van anderen. Zeker is, dat Luchtmans er regelmatig verkocht. In ieder geval blijkt, dat bepaalde Amsterdamse boekverkopers er zich op toelegden aucties onder de boekverkopers te houden, die om de een of andere reden niet in Amsterdam konden plaats vinden. Duidelijk is, dat P. Schouten, die tot de familie van de belangrijkste veilinghouders uit de 18de eeuw hoorde, het goed van Heymans te Alphen veilde, omdat hij daarvoor in Amsterdam geen toestemming zou hebben gekregen. In 1767 probeerde Baalde ongemerkt een fonds van Leeuwardense en Gorkumse boekverkopers met zijn eigen boeken te Amsterdam te verkopen, maar werd de veiling door overlieden gestremd. Baalde verplaatste de auctie toen naar de 200 Roeden buiten de stad. Overlieden slaagden er niet meer in, zoals in 1700, om

de veiling verboden te krijgen. Het gevolg van dit alles was de keur van 26-1-1769 (V.E. Gilden 119).

Gezien de in de auctieboeken van Luchtmans genoemde veilingen in de omgeving van

Amsterdam, waren de Amsterdamse regelingen blijkbaar toch te belastend voor de boekhandel en ontsnapte men er op deze wijze aan. Andere steden waren zeker gemakkelijker, zoals we in het besluit nog zullen zien.

Veel licht op deze aucties geeft de voorgeschiedenis van deze keur van 26-1-1769, die ik zojuist noemde. Door de in het gildearchief bewaarde stukken (G.A. 57 achterin, G.A. 83, 134-135 en 153) en resolutieboek kunnen we de zaak vrijwel op de voet volgen. Ik schreef er reeds in het kort over (V.E. Gilden 119); hier wil ik dat wat uitgebreider doen, waarbij ik mij toch echter nog sterk moet beperken.

De grote tegenstanders in de moeilijkheden, die tot de keur aanleiding gaven, waren de overman Petrus Schouten, een van de bekendste veilinghouders, en Stephanus Jacobus Baalde (ged. Zuiderkerk 1-4-1739, zoon van Jacobus Baalde, tabakswerker, en Maria Maagh, 10-2-1758 poorter, 13-2-1758 gildelid als boekverkoper). In een brief van Schouten namens de overlieden van 31-10-1767, vermoedelijk gericht aan de procureur B.R. van der Meulen in Den Haag, vindt men de gang van zaken precies uiteen gezet.

Hij deelde daarin mee, dat de oude keuren uiteraard met conniventie werden nageleefd. Vermoedelijk doelde hij daarmee op het insteken van goederen van anderen op aucties van ongebonden boeken en het niet naleven van de keur van 8-6-1666, die drie jaar winkelsluiting voorschreef na verkoop van ongebonden goed. In 1765 was een groep van ± 60 gildeleden, met Baalde aan het hoofd, met een eis van strengere handhaving van de keuren gekomen. Overlieden hadden toen bericht, dat zij alleen decente op schrift gestelde klachten in behandeling zouden nemen en niets meer gehoord. Door een advertentie in de Leidse Courant van 7-9-1767 werden overlieden onaangenaam opgeschrikt. Baalde kondigde daar de verkoop in oktober aan van een aantal werken, die naar algemeen bekend aan Abraham Ferwerda in Leeuwarden toebehoorden. Van zuiveraar van de misbruiken tegen de keuren was hij nu ‘Overtreeder’ geworden. Overlieden ontboden Baalde op de gildekamer, maar brachten hem niet tot inkeer. In een brief van 14-9-1767 aan overlieden beschuldigde hij hen, hem te willen beletten, wat hun zelf werd toegestaan. Met name noemde hij Schouten, Loveringh en Esveldt. Daarna ontboden bij burgemeesters, verklaarde hij tenslotte bereid te zijn een eed af te leggen dat hij alleen eigen goed verkocht. Hij kreeg daarop consent voor het veilen op 23-24 oktober. Toen de catalogus uitkwam bleek, dat o.a. goed, zelfs met copierecht, van Ferwerda in Leeuwarden, Goetzee in Gorkum en van de overleden Amsterdamse boekverkoper A. Joorman erin was opgenomen. Gevraagd de eed af te leggen, weigerde Baalde dat, daar de keuren niets daaromtrent bevatten. Overlieden trachtten daarop tevergeefs burgemeesters ertoe te brengen door een ‘domestiek middel’ de veiling te verbieden. Tenslotte verkregen ze mandement poenaal van het Hof van Holland en opschorting van de auctie. Al 8 dagen eerder was bekend, dat Baalde in dat geval buiten de stad in een herberg aan de 200 Roeden zou veilen, waar hij al eens eerder een auctie had gehouden. In het resolutieboek werden mededelingen van enkele personen, die de auctie hadden bezocht, opgetekend. De knecht van Schouten was door Baalde de entree geweigerd met de woorden: ‘Ik permitteer hier geen knegts van Schouten, ik wil hier geen Judassen hebben zoo als hij is, zeg dit aan U Patroon’. Een comparitie voor het Hof van Holland op 27 oktober bracht geen oplossing en beide partijen gingen voort. Baalde richtte op 11-12-1767 een klacht tot burgemeesters over een auctie, die Schouten met consent ging houden. In zijn klacht sloot hij de copie van een brief in,

die 12 Rotterdamse boekverkopers hem op 27-11-1767 hadden geschreven met een pleidooi voor vrijheid van aucties van ongebonden boeken en copieën, die in alle welgelegen steden, maar vooral in Amsterdam

voordeel voor de boekverkopers brachten. De auctie van Schouten ging uiteraard wel door. Overlieden waren intussen mede blijkens de bovengenoemde brief van Schouten van 31-10-1767 verder gegaan en hadden tenuitvoerlegging van het poenaal gevraagd. Baalde zegevierde hier echter, want op 25-4-1768 ontvingen overlieden bericht van hun procureur dat nihil op hun verzoek was verleend op 20 april. De auctie van Baalde aan de 200 Roeden was geen succes geworden. Baalde adverteerde daarom een jaar later, op 11-10-1768, in de Haarlemse Courant, dat hij wegens dit nihil opnieuw zou veilen, daar op 23-24-10-1767 veel was opgehouden, en wel op 20-21 oktober in eigen huis. Een tweede druk van de catalogus van het vorig jaar, uiteraard met wat wijzigingen, verscheen. Weer vroegen en kregen overlieden mandement poenaal bij het Hof van Holland, ditmaal op 18 oktober. Op 20 oktober - de eerste dag van de veiling - liet Baalde door not. Dirk Oortmond aan overlieden insinueren, dat hij bereid was onder ede te verklaren, dat alles zijn eigendom was. Daaraan voegde hij nog enige beschuldigingen toe. Op 20 oktober antwoordde notaris van Beem namens overlieden op de ‘lasterlijke insinuatie’: ze zouden de surseance van het Hof niet benutten, wanneer hij de eed deed.

Ik neem aan, dat dit gebeurde en dat de auctie voortgang had. Veel belangrijker is echter een ander gevolg hiervan. Overlieden wendden zich tot het gerecht met het verzoek om een nieuwe keur. In het resolutieboek noemen ze 6 redenen: ingeslopen abuizen, procedures met S.J. Baalde en ‘de captieuse exceptien der practizijns’, nalatigheid van de gildebroeders in het aangeven van de verkopingen, vermaningen van burgemeesters, nadeel voor de gildekas van de kostbare procedures, en als laatste mankement van middelen van dwang tegen overtreders. Het rekwest om een nieuwe keur dat uiteindelijk uit de bus kwam was van behoudende aard: verbod van veilen van ongebonden boeken, drukkerijen etc. van elders ingevoerd, verbod van veilen van gebonden boeken van elders behalve uit plaatsen, waar niet verkocht kon worden, na de verkoop van ongebonden boeken door een boekverkoper sluiting van zijn open winkel (dus nog strenger dan de keur van 1666, die slechts van 3 jaar sprak) en tenslotte nog afleggen van de eed, dat geen ingevoerde boeken werden verkocht.

De heren Hope en Weveringh, die het rekwest ter behandeling kregen, wonnen ook het advies van de partij, die tegen het beleid van de overlieden was, in en daaraan danken wij het stuk, dat getekend werd door 15 boekverkopers en dat een goed inzicht in het systeem van de grote verkopingen van ongebonden boeken geeft. Het waren H. de Wit, Joh. Sluyter, Cesar N. Guerin, Hendrik Vieroot, Kornelis de Veer, Jacobus van Heun, Jan Roman (aan wie op 11-8-1766 een auctie van ongebonden goed van elders was geweigerd), T. Crajenschot, S.J. Baalde, D. Klipping, G. de Groot en Zoon, Yntema & Tieboel, weduwe Kornelis van Tongerlo en Zoon, M. Magerus en G. Rijkman (G.A. 83, 153). Zij klagen ook over de grote misbruiken tegen andere artikelen, maar houden zich speciaal bezig met de artikelen 15-20 van de oudste gildeordonnantie betreffende de verkopingen. Volgens hun opvatting hebben deze alleen betrekking op gebonden boeken en worden ze ten onrechte ook toegepast op de ongebonden boeken. Ze zouden willen, dat de aucties van ongebonden boeken net als in Rotterdam, 's-Gravenhage, Delft en andere plaatsen door een wet gefavoriseerd worden. Ze zetten uiteen, dat het reizen naar andere steden voor dergelijke verkopingen maar door weinigen kan geschieden, daar de affaires en omstandigheden dit aan de anderen niet toelaten. In de volgende passage, na het bepleiten van vrijheid van veilen van ongebonden goed in Amsterdam, krijgen we

een duidelijke uiteenzetting over de aucties buiten: ‘want dan zoude klijne stede en zelfs dorpen meerder voorregten hebben, dan

groote steeden, dewijl aldaar in de somer tot een uytvlugt, tot menagement van onkosten doorgaans de verkopingen van ongebonden boeken gehouden worden, zoo door overlieden als gildebroederen, en de voornaamste boekverkoopers van dese stad daar na toe gaan om die boeken te koopen, die hun zelve alhier te Amsterdam bij groote en klijne partijen geleeverd worden, want de monsters maar ter dier plaatse vertoond worden en de gekogte boeken even of die in Amsterdam waaren verkogt te Amsterdam geleeverd worden'. Als voorbeelden noemen ze de bij Luchtmans vermelde aucties van 1761 van Schouten te Alphen en van 18-19-10-1768 van G. de Groot te Ouderkerk (N.B. zelf ondertekenaar van dit stuk!). Tegen het artikel over het sluiten van de open winkel na de verkoop van ongebonden goed, verzetten ze zich zeer. In de eerste plaats wijzen ze erop, dat men in andere beroepen na het veilen van koopmanschappen ook zijn winkel niet hoeft op te geven, in de tweede plaats, dat Schouten, Loveringh en Esveldt wel ongebonden boeken verkopen, onder het mom dat ze in compagnie gedrukt zijn. Wanneer men dit artikel opnam, zouden de bovengenoemde drie en ook G. Borstius (eveneens overman) stellig direct uit hun affaires moeten scheiden. Tenslotte vragen de 15 ondertekenaren de artikelen 15-20 van de oudste gildeordonnantie voor gebonden boeken te handhaven, en zoniet daar in ieder geval in gekend te mogen worden.

Baalde kwam nog buiten weten van de anderen met een aantal voorbeelden aandragen, die in het resolutieboek onder de letters A-M worden vermeld. De andere ondertekenaren waren alleen van bijlage K (de bovengemelde brief uit Rotterdam) op de hoogte. Dit alles had ten gevolge, dat de keur van 26-1-1769 zeer afweek van het rekwest van overlieden. Met uitzondering van het artikel over de sluiting van de winkel na het houden van een veiling van eigen ongebonden goed, dat geheel verviel, werden de door overlieden voorgestelde artikelen wel opgenomen. Veel belangrijker waren echter geheel nieuwe bepalingen als concessie aan de tegenpartij. Bijna een eeuw, nadat dat in Leiden was ingevoerd, kreeg men de mogelijkheid van veilen van ongebonden goed nu ook in Amsterdam. Voortaan zouden de gildebroeders op de eerste dinsdag van februari 4 personen uit hun midden aanwijzen als directeuren voor de jaarlijkse auctie van ongebonden goed. Ieder van de gildebroeders, die dit wenste, mocht hier zijn eigen ongebonden goed verkopen (art. 4-5). Daarnaast werd aan iedere gildebroeder toegestaan eenmaal per jaar zijn gebonden boeken te veilen, wat niet tegelijk plaats vond (art. 6). Het resolutieboek geeft daarna vrij geregeld namen en data van deze laatste veilingen. Wat de jaarlijkse ongebonden aucties betrof, in 1769 werden Vieroot, Baalde, Roman en Spriet tot directeuren gekozen, in 1770 weer. In 1769 vond de verkoping op 9 augustus plaats. Het resolutieboek vermeldt de boekverkopers, die verkochten; ze werden later als 'reeders' aangeduid. In 1770 werd de veiling gestremd, omdat overlieden bezwaren maakten over bepaald goed. In 1771 maakte Baalde naar aanleiding daarvan nog eens moeilijkheden; er werden geen directeuren gekozen en de veiling ging niet door. Daarna trok hij zich blijkbaar min of meer terug. Voor het laatst zien we hem in de op den duur minder complete notities in het resolutieboek in 1777 als reder genoteerd. De jaarlijkse verkopingen gingen tot het einde van de eeuw door. In 1793 is er een kwestie over het visitatiegeld van *f* 1. -, dat voor elke reder door directeuren aan het gilde moest worden afgedragen. Tenslotte kwam men overeen, dat dit pas na afloop zou worden voldaan en alleen voor de reders, die werkelijk hadden verkocht. In 1797 is er bij het kiezen van directeuren zo weinig belangstelling, dat de 4 aanwezigen zich zelf

tot zodanig aanwijzen. Het zijn J. van Tetroode, W. Wijnands, J. Weege en A. Balster. Het volgend jaar herhaalt zich dit. Met 1799 verdwijnen alle notities hieromtrent.

Baalde maakte het resultaat van zijn optreden tot het allerlaatst mee. In 1805 betaalde hij nog contributie aan het gilde; dan wordt achter zijn naam 'obiit' geschreven. Petrus Schouten stierf reeds in 1788. Zoals te begrijpen, zien wij zijn naam niet genoemd in verband met de jaarlijkse verkopingen volgens de keur van 1769.

Aan het einde van dit overzicht wil ik nog iets over de boekenaucties, gebonden en ongebonden, die op rechterlijk bevel geschiedden, vertellen. Voor de executieveilingen in de 18de eeuw hebben we andere bronnen dan in de 17de eeuw. De afrekeningen van de concierge zijn niet meer zo gedetailleerd, dat men in de grootboeken de afzonderlijke veilingen kan terugvinden. Slechts, wanneer men een datum weet, kan men uitvinden voor wie verkocht werd. Dat lukte mij o.a. voor de enige executoriale veiling in Amsterdam, die in het auctieboek van Luchtmans wordt genoemd, 20-5-1739. Bij vonnis van schepenen moet daartoe toestemming zijn gegeven; ik kon dit echter niet achterhalen, bij gebrek aan voldoende gegevens.

Dat een dergelijke verkoping voor de betrokkene onvoordelig was, blijkt herhaaldelijk. Ik verwijs in de eerste plaats naar de brief, die Mortier op 3-1-1749 aan Belesaigne schreef (deel III 267). Een ander voorbeeld ontleen ik aan het gildearchief. Wilhelmus Koninck, prentverkoper en -drukker, dient een rekwest in om beleende goederen te mogen laten verkopen bij veiling. Op 12-6-1721 komt het rekwest om advies bij overlieden, die de volgende dag gunstig advies geven, omdat het, indien het door gerechtelijke dwang geschiedt, nog schadelijker voor Koninck zal zijn, ofschoon het in feite strijdig is met de ordonnantie van het gilde. Sedertdien komen dergelijke beslissingen veel vaker voor. Ik noem er nog twee hoewel ze vermoedelijk geen van beide tot de verkopingen onder de boekverkopers vielen. De bijlagen geven interessante bijzonderheden over de zaak. Op 7-4-1729 kreeg Panchaud et Comp. fiat op een rekwest om door S. Schouten voor *f* 4857.17. - aan Franse boeken te mogen laten verkopen, die afkomstig waren van Michel Guyot de Merville, boekverkoper in Den Haag. De overlieden hadden eerst argwaan gehad, dat de zaak niet in de haak was, maar na bestudering van de stukken kwam deze hen 'meerder voor de vuyst' voor. Het totale debet van Guyot had *f* 18899. -. 12 bedragen, maar na aftrek van zijn creditposten bleef inderdaad bovengenoemd bedrag tot zijn last over.

Op 30-8-1730 kreeg Christiaan van Eeghen fiat op zijn verzoek tot verkoop te mogen overgaan van een partij Spaans-Joodse boeken, die zijn schoonfamilie Laars als pand ter minne had van de drukker Isaac Cordova, aan wie ze *f* 1954. - had geleend.

Ik moet mij tot de aucties beperken en zal daarom geen overzicht geven van hetgene de in de 18de eeuw veel volledige archieven van de Desolate Boedelskamer kunnen opleveren. Ik verwijs hier slechts naar drie door mij behandelde boekverkopers, Johannes van Septeren, Henri Dusauzet en Johannes Rotterdam, die resp. 1730, 1747 en 1748 bij de Desolate Boedelskamer terecht kwamen. In tegenstelling tot de 17de eeuw kreeg men nu wel verkopingen bij executie. De opbrengst van deze verkopingen is dus precies te achterhalen. Merkwaardig is, dat die grote executoriale verkopingen niet terug te vinden zijn in de registers van de verkoping van meubelen, die van 1717-1775 bewaard zijn (D.B. 609-620). Hier vindt men wel prijzen, maar geen kopers opgetekend. Men treft er verschillende particuliere bibliotheken aan (o.a. op 2-8-1771 van de procureur Petrus Johannes Noelmans, met veel toneelstukken) en ook enkele van boekverkopers.

Ik noem er hier drie. Op 1-8-1719 veilde de concierge de boeken van Hendrik van de Gaete, die op de hoek Warmoesstraat en Vijgendam had gewoond. Bij deze veiling waren geen

ongebonden boeken. Op 30-6-1758 werden de gebonden boeken, genummerd 1-102 en de ongenummerde ongebonden boeken (met opgaaf van aantallen) van Philippus Doorewaard verkocht. Hierbij was Petrus Schouten ingeschakeld, maar het afslaan geschiedde uiteraard door de concierge. Op 12-8-1762 vond ik hier de laatste maal een veiling van een boekverkoper. Het was de Doopsgezinde Jan Hartig, die op het Singel over het Klerenveer zijn boekhandel had gedreven. De verkoping bestond uit vier nummers. Van J.F. Halmale, Ontleding van de Amsterdamsche apotheek 8° (eerste druk van 1739, herdruk van 1762) werden met recht van copie en de koperen platen, zonder titelplaat, 1250 exemplaren verkocht. Het bracht *f* 75. - op. No. 2 bevatte 17 exemplaren van drie verschillende Latijnse boeken en ging voor *f* 3.5. -, no. 3 met papier voor *f* 37.10. - en no. 4 'verscheide catalogussen' voor *f* 2.5. -. Ik ga er zo uitvoerig op in, omdat Hartig met deze ongetwijfeld enorme voorraad van oude catalogi nog een rol speelde in een bekend boek: Abraham Ferwerda, Catalogus universalis cum pretiis of de boeknegotie (Algemeene naam-lijst van boeken met de prijzen), 4 delen lopende over veilingen van 1702-1777, heeft in deel II achterin een beschouwing over de aantekeningen, die hij gebruikte. Dat waren als eerste de aantekeningen van J. Hartig, waarvoor hij op een veiling *f* 27. - had betaald, in de tweede plaats van H. Strick, eerst boekverkoper te Amsterdam, daarna te Leeuwarden ('en die wel voor de kundigste boekhandelaar van ons tijd van een ieder gehouden is, welke zijn aantekeningen begonnen is, toen hij woonde in zijn jonkheid bij den vermaarden boekhandelaar Waesbergen, en vervolgd heeft tot dezen tijd, voor welke aantekeningen hem meer dan eens 300 gulden van boekverkopers geboden is'). Als derde had hij zijn eigen verzameling van catalogi 1702-1772.

Besluit

Dank zij het archief Luchtmans bezitten we voor de 18de eeuw een overzicht van de grote aucties onder de boekverkopers, die in Holland en Utrecht werden gehouden. Stellig zullen alle grote boekverkopers zo'n auctieboek hebben gehad. Bij een Amsterdamse boekverkoper zou zo'n auctieboek vermoedelijk wat anders geörienteerd zijn. Ik doel daarmee niet op de verkopingen op de gildekamer en in de Doelen in Leiden, die er vanzelfsprekend ontbreken zouden, maar op een misschien iets anders geografisch gespreid bezoek aan veilingen. Bij Luchtmans vond ik tweemaal een auctie buiten Holland en Utrecht genoemd, 19-7-1763 Chalmot te Leeuwarden en 13-8-1776 Verdussen te Antwerpen. Allicht zal men in Amsterdam eerder naar het noorden zijn gegaan.

Tenslotte wil ik hier nog iets meer zeggen over de belangrijke rol van deze aucties in de boekhandel in het algemeen. In 1657/58 proberen 'buitenboekverkopers' net zulke vergaderingen als in Frankfort ook in Amsterdam te krijgen. Burgemeester De Graeff verwijst hen dan naar de beurs. Nadat het gilde is opgericht doen enige jaren later Friese boekverkopers nog eens een vergeefse poging daartoe. De organisatie van de grote aucties onder de boekverkopers, gepaard met de obligaties in termijnen, die ook vaak verhandeld werden, begon toen al op gang te komen en vond zijn definitieve vorm in de verkoopscondities van de veiling Elsevier van 1681. Die aucties werden tot de interlocale beurs van de Hollandse en Utrechtse boekhandel.

Daar vormden de boekverkopers combinaties, eerst uit eigen stad, later ook interlocaal. In de auctieboeken van Luchtmans vindt men tal van voorbeelden. Ik noem er hier nog een, omdat bij de oprichting van een compagnie op 15-2-1786, voor not. Pool tussen Harmanus Keyser, Hendrik Gartman, Willem Vermandel, Jan Willem Smit en

Jan Barend Elwe, boek- en kunstverkopers, uitdrukkelijk gesproken wordt van de doelstelling ‘ter inkoping van copieën op verkopingen van ongebonden boeken’ en art. 7 zelfs geheel daaraan is gewijd: ‘De catalogues der verkopingen van ongebonden werken, zullen op de bijeenkomsten gelezen werden en geresolveert werdende daar van eenige inkoop voor deeze associatie te doen, zullen een off twee der leeden gecommitteerd werden ter uytvoering van die commissiën en daarvan in het notulboek aantekening werden gedaen’.

Bekijken we de afzonderlijke plaatsen nog eens, dan blijkt Amsterdam voor de verkopingen onder de boekverkopers vooraan te staan, met bij deze aucties toppen als de veiling van Cornelis Claesz in 1610 en Elsevier in 1681, het begin en de voltooiing van het systeem. In de 18de eeuw neemt de betekenis ervan af en moet Amsterdam bovendien Den Haag als zijn meerdere erkennen voor bepaald soort veilingen.

Den Haag ontwikkelt zich naast Leiden ook al vroeg als centrum van de gewone publieke aucties. In het tweede kwart van de 18de eeuw zagen we de serie speculatieve aucties van de combinatie Gosse-Neaulme. Zij eindigen met een reeks van faillissementen, maar Den Haag profiteert er toch bij, doordat het nu het middelpunt van de Franse boekhandel wordt en alle verkopingen onder de boekverkopers in Frans goed naar zich toetrekt. Dusauzet trekt al in 1742 met zo'n veiling naar Den Haag (deel III 106), maar hij neemt dan ook deel aan de bovengenoemde zaken. In het auctieboek van Luchtmans zien we daarna ook andere Amsterdammers Den Haag voor hun veilingen verkiezen: 11-8-1760 Z. Chatelain en Zoon, 21-9-1761 H. Uytwerf, met appendix, 17-9-1766 Z. Chatelain en Zoon, 25-6-1770 Humbert en Zoon met appendix Z. Chatelain en Zoon, 24-6-1771 Z. Chatelain en Zoon, 9-6-1772 Arkstee en Merkus, 8-8-1774 H. Merkus, 25-9-1775 Chatelain by Van Daalen, 3-11-1783 weduwe Merkus, 19-9-1785 idem, 17-10-1791 idem. De laatste grote Franse veiling, van de Société Typographique van St. James Street in Londen werd door Gosse op 17-9-1792 gehouden.

Leiden heeft als overblijfsel van zijn befaamde veilingwezen uit het begin van de 17de eeuw vermoedelijk steeds een praerogatief op het gebied van de aucties van bibliotheken van geleerden gehad, maar voor de verkopingen onder de boekverkopers is het nooit een middelpunt geworden. Utrecht heeft die veilingen, net als het platteland van Holland veel meer weten te krijgen. Rotterdam is nooit van enig belang geweest daarvoor. De grote veilingen onder de boekverkopers worden niet daar, maar in Delft gehouden, waarheen ook de Friezen trekken.

V Lettergieterijen te Amsterdam

Het lijkt overbodig om hier een overzicht te geven van de lettergieterijen in Amsterdam in de 17de en de 18de eeuw, waar de zeer verbeterde en vermeerderde Engelse vertaling van de fonderies de caractères van Ch. Enschedé ter perse is. Dat ik toch er toe besloot, heeft twee redenen. In de eerste plaats meende ik, dat ik wat dit belangrijke facet van de boekhandel betrof niet volstaan kon met de losse mededelingen in mijn vier eerdere delen. In de tweede plaats is de fichering van de beroepen in ondertrouw- en poorterregisters gereed gekomen en konden daaraan nog een aantal nieuwe gegevens ontleend worden. Dit is vooral belangrijk, omdat de lettergieterij niet onder een gilde ressorteerde. Slechts bij hoge uitzondering vindt men in het boekverkopersgildearchief iets over dit onderwerp; zo een geval, van arbitrage, zal ik later noemen.

De graveurs of vervaardigers van de stempels in staal zijn uiteraard het belangrijkst. Aanvankelijk werden zij vaak aangeduid als letterstekers of lettersnijders, maar al spoedig werd dit onderscheid niet meer gemaakt. In de poorter- en ondertrouwregisters worden de bazen en knechten allen zonder meer lettergieters genoemd. Hoewel er geen proef werd afgelegd, sprak men wel van meester-lettergieter, wanneer de eigenaar van een lettergieterij werd aangeduid. Deze term vindt men in notariële akten gebruikt.

Met een enkele uitzondering, die ik nog zal behandelen, vindt men onder de poorters geen lettergieters, die het poorterschap hadden gekocht, alleen ingeboren of behuwd poorters, die het gratis konden worden. Hoewel dat dus van weinig betekenis was, laat ik toch in de hier volgende opsomming van lettergieters uit de ondertrouwregisters tot 1715 - daarna werd het beroep niet meer genoemd - door de letters ip. en bp. blijken of van een ingeboren of behuwd poorter sprake was. Ik vermeld voor zover mogelijk achtereenvolgens: datum ondertrouw met tussen haakjes nummer en pag. van register (eventueel hetzelfde voor latere ondertrouw), naam, leeftijd, herkomst van elders, merk of kruis in plaats van handtekening, datum poorterschap.

Het percentage van analphabetisme was bijzonder laag. Merkwaardig is bovendien, dat mij bleek dat sommigen met een merk tekenden en blijkens andere akten van dezelfde periode wel konden schrijven, zoals o.a. Daniel Katzenberger. Blijkbaar achtte hij een merk niet minder dan een handtekening. Slechts vier van de lettergieters ondertrouwden niet voor de hervormde kerk. Dat waren de rooms-katholieke Cornelis Glauwe en de lutherse Daniel Katzenberger, Joannes Rolu en Christoffel Karlof.

Vermelding van namen van vrouwen, van ouders, van adressen etc. had mij te ver gevoerd. Zij zijn, indien gewenst, gemakkelijk na te zoeken.

20-12-1631 (438, 162) Peter Janszoon, 31, Kempen, 31-1-1637, (445, 441) als Pieter Jansz Bosch.

19-12-1637 (447, 135) Ysaack Veltro, 20.

8-5-1638 (449, 32) Jaques Vallet, 35, Genève.

25-1-1642 (457, 186) Roeloff van Rijnsdijck, 24.

25-1-1642 (457, 198) Daniel Katzenberger, 32, Horn bij Wenen in Oostenrijk, merk, 17-6-1650 (680, 247).

29-3-1642 (457, 301) Gerrit Willems, 33, Kempen, p. 3-1-1647.

11-7-1643 (459, 298) Jan Janss van Stuyvesant, Haarlem.

24-10-1643 (460, 73) Hans Conrat, 44, Straatsburg.

23-4-1644 (460, 373) Willem Garbrantsz, 24, Groningen, merk.

12-4-1647 (464, 349) Reynier Voskens, 25, Rotterdam.

8-5-1649 (466, 516) Johannes Dircksen Verley, 19, p. 5-7-1650.

16-9-1651 (469, 218) Hendrick Clasen, 23, 20-11-1666 (489, 273).

8-4-1655 (682, 267) Cornelis Glauwe, 25, bp. 29-3-1656.

8-1-1656 (475, 234) Joannes de Graaff, 21, bp. 5-9-1656.

26-2-1656 (475, 355) Jan Bongert, 24, ip. 4-4-1656.

31-5-1659 (480, 33) David Marrechan, 24, Willemsstad, kruis.

21-8-1666 (481, 135) Jan Pietersen van Bleyswijk, 26.

26-11-1661 (482, 363) Adam Clasen, 24, Den Haag.

1-9-1663 (484, 455) Jan Evertsz, 18.

11-10-1664 (486, 125) Teunis Pieterse Pack, 23, p. niet gevonden.

4-9-1666 (489, 123) Harmen Harmensz, 22.

25-8-1667 (490, 384) Tobias Clasen, 23.

1-9-1668 (492, 298) Jan Paulusse, 27, kruis.

27-4-1669 (493, 296) Jan Jansz, 25, Vlissingen, kruis. 13-8-1670 (495, 250).

31-10-1670 (495, 412) Benjamin van Tiel, 21.

1-4-1672 (497, 461) Everhardt Jansz, 29, Ratingen, kruis, 22-7-1678 (505, 187), handtekening.

18-2-1673 (498, 425) Harmen Harmensz, 27, 12-4-1687 (515, 515).

9-2-1674 (500, 65) Jan Hessingh, 29, 25-4-1681 (508, 349) als Jan Barentsz, ip. 25-4-1691.

31-3-1674 (500, 151) Dirck Voskens, 27, ip. 28-10-1689.

30-4-1677 (504, 29) Klaes Pietersz Graver, 22, bp. 23-12-1677.

11-7-1681 (509, 47) Herman Coenraad Mandelslo, 25, Lünenburg.

2-5-1682 (510, 116) Clement Hendricks, 22, ip. 14-2-1690 als Clement Oudeman.

3-10-1682 (510, 388) Jan Pietersz, weduwnaar van Marritie Machielsz, 9-10-1688 (517, 300).

20-10-1684 (513, 85) Ulrich Kerckenaer, 30, Unkenbach (geassisteerd door Herman Mandelslo).

2-2-1686 (514, 410) Roeloff Jansz Touw, 25.

2-12-1689 (518, 268) Abraham Ente, 22, ip. 28-8-1691.

3-1-1693 (521, 235) Jan Willemsz van Ommeren, 27, Rees, bp. 22-6-1693.

22-5-1694 (698, 310) Joannes Rolu, 27, Frankfort a.m.

13-8-1695 (524, 351) Harmen Retteringh, 29, 19-4-1697 (527, 140), bp. 6-6-1697.

29-10-1695 (525, 50) Pieter Theunis Pack, 30, kruis, ip. 30-10-1696, (zet later wel handtekening).

7-3-1704 (704, 77) Christoffel Karlof, 30, Christiania.

1-5-1705 (538, 254) Adriaan Moolen, 38.

8-4-1707 (531, 113) Jan van Aersdel, 32.

6-1-1708 (542, 182) Hendrik van Rickenga, 22-11-1708 (543, 333).

11-5-1708 (543, 63) Hendrick Janse, 24, kruis.

10-4-1710 (545, 337) Coenraad Kock, 24.

22-5-1710 (546, 58) Johannes Mollijn, 24.

14-4-1713 (549, 140) Arent Janse, 25.

Men mist de belangrijkste van allen, Christoffel van Dijck. Hij gaf bij zijn ondertrouw op 11-10-1642 geen beroep op, maar werd op 7-1-1644 nog als goudsmid poorter. Zijn tijdgenoot Bartholomeus Voskens kwam als getrouwd man naar Amsterdam en werd 4 juni 1638 als beeldhouwer poorter. Men zij er dus op verdacht, dat onder deze ambachten ook lettergieters kunnen schuilen. Nog meer geldt dat voor de wapen(steen)snijders. Twee van de lettergraveurs, die nog ter sprake zullen komen, hoorden tot die categorie. Zij zetten allen een goede handtekening. Daar was dan ook geen sprake van knechten voor het eenvoudige werk.

Uit notariële akten kan ik nog noemen de 26jarige Ymanuel de Compos, stellig een Portugese Jood, die 14-5-1647 voor not. J. Bosch als getuige optreedt, Antoni Barens van Delden in dezelfde rol voor not. Karreman 5-5-1708 en Harmen van Elsen, die 10-3-1713 voor not. H. van Beeck zijn testament maakt. Enkele anderen komen nog ter sprake.

Zoals bekend was Amsterdam aanvankelijk zeker geen middelpunt van de lettergieterij. Wel moet men in het oog houden, dat thans onbekende lettergieters er werkzaam kunnen zijn geweest. De Roever vermeldt b.v. in Oud Holland van 1885 Simon Glauwe, die in zijn ondertrouwakten van 1617 en 1619 als goudsmid aangeduid wordt, later lettergieter werd. Het lijkt haast niet mogelijk, dat De Roever zich vergiste. Helaas zijn zijn aantekeningen, waarop o.a. ook Enschedé F. vaak teruggaat, niet meer te vinden.

Een korte periode van werkzaamheid van Jan Theunisz en Jodocus Hondius in het begin der 17de eeuw werd gevolgd door een langere, waarin de Amsterdammers naar elders gingen met hun bestellingen. Van de Leidenaars Van Hogenacker, die toen als lettergieters actief waren, kennen we een akte daaromtrent van 8-12-1632 voor notaris Nicolaas Jacobs. Dan verhuurt Arent Corsz Hogenacker aan Floris Willemsz Clinckhamer te Amsterdam - een overigens onbekende drukker - voor 6 jaar voor *f* 100. - per jaar de benodigde letters. Daar Floris de eerste huur al niet kan betalen, draagt hij zijn drukpers aan Hogenacker over, op voorwaarde dat hij deze precario mag blijven gebruiken.

Over de leveranties in Amsterdam door Nicolaas Briot te Gouda is reeds veel geschreven. In 1622 woont hij nog daar, maar in 1624 is hij reeds te Amsterdam woonachtig. Hij heeft daar grote opdrachten van Blaeu en ook de broers Ravesteyn, die getuigen zijn bij zijn testeren voor notaris Lamberti op 17-8-1626, zullen tot zijn klanten hebben gehoord. Reeds op 25-8-1626 werd hij ten grave gedragen in de Oude Kerk van uit de Dijkstraat, daar het Peerd in de gevel stond. Zijn weduwe, Geertruyt Jans de Vos, hertrouwde buiten Amsterdam met Jaques Carpentier, die ± 1600 geboren was en stellig jonger was dan zijn echtgenote. Hij was zeker geen lettersnijder zoals Briot en zelfs waarschijnlijk geen lettergieter. Afwisselend wordt hij in de akten boekverkoper, boekdrukker of lettergieter genoemd en als boekdrukker werd hij op 29-1-1633 lid van het Sint Lucasgilde. Drie ondernemingen, waaraan hij deel nam,

spelen door elkaar. Voor ons is de belangrijkste zijn compagnieschap met Paulus Aertsz van Ravesteyn, Andries Jansz van Aelst en Johannes Janssonius ‘van 't drucken der boecken, letteren en appendentien van dien’. Van 1-9-1635 dateert een verklaring van Ravesteyn en Carpentier, die dan ± 35 is, voor not. van Zwieten, waaruit blijkt dat er van de stempels en matrijzen, die aan Ravesteyn zijn toevertrouwd, matrijzen zoek zijn geraakt

en dat andere drukkers met de letters daarvan drukken. Het was de inleiding tot de ontbinding van de compagnie.

Voor ons is echter vooral de lettergieterij van belang. Allereerst blijkt uit een verklaring van Geertruyt Jans de Vos van 8-9-1637 voor not. J. van de Ven, waarbij Jaques Vallet als getuige fungeert, dat die het werk van Briot moet hebben voortgezet. Op 20-6-1637 had Geertruyt voor not. J. Jacobs aan Johannes Christenius ter voldoening van schulden, die haar man aan deze laatste had, al haar bezittingen, waarbij o.a. matrijzen, overgedragen, op voorwaarde dat ze alles mocht blijven gebruiken. Op 22-10-1637 werd Geertruyt van uit het huis in de Kalverstraat, dat Carpentier had gehuurd, in de Oude Kerk begraven. De klokken luidden, net zoals bij de begrafenis van haar eerste echtgenoot, wat wilde zeggen dat ze beiden rooms-katholiek waren. Carpentier vertoefde toen in Angoulesme en was overgestapt in de papierhandel. Op 23-10-1637 droeg Christenius, die ondertussen professor in Deventer was geworden, aan de boekdrukker-boekverkoper Jan Fredericks Stam het beheer op, bij akte voor not. J. Jacobs. Ditmaal worden stempels en matrijzen genoemd. Jaques Vallet zal er stellig zijn blijven werken.

Toen Aechje Jacobs, de vrouw van Jan Fredericksz Stam, stierf, werd onder leiding van de executeuren, professor Christenius en Joan Blaeu, voor not. J. van der Hoeven op 24-7-1648 een inventaris opgemaakt ten behoeve van de voorkinderen Veselaer van de overledene. De totale nalatenschap, waarvan Stam de helft toekwam, bedroeg *f* 28871.6.8. Er was een drukkerij met vijf persen, een enorme hoeveelheid letters, ook nog in compagnie met Broer Jansz en consorten, maar stempels, matrijzen of gietersgereedschap worden niet genoemd. Of Christenius daarvan nog de eigenaar was, blijkt niet. Het lijkt mij toch waarschijnlijk, dat de gieterij, die op 26-5-1650 voor not. J. van der Hoeven door Stam aan Vallet werd overgedragen, dezelfde was als die van Briot en dat Vallet daar reeds al die jaren de scepter had gezwaaid. Zekerheid kan men misschien krijgen, wanneer de gehele geschiedenis grondig is uitgezocht, uitgaande van de gegevens gepubliceerd door J.W. Enschedé in het Jaarboek Amstelodamum Van 1908, door Leuven en door Briels. Overigens wil ik er, misschien ten overvloede, op wijzen, dat de gegevens bij Briels over de afkomst van Jacques Carpentier, gezien diens leeftijd, volkomen onjuist zijn.

Kan men bij Stam dus vermoedelijk nauwelijks van een eigen lettergieterij spreken, geheel anders is dat gesteld met de familie Blaeu. Willem Jansz Blaeu's moeilijkheden met Briot worden door de bovengenoemde auteurs uitvoerig uiteengezet. Ook hier wordt de beschuldiging geuit, dat Blaeu's eigen stempels voor anderen werden afgeslagen. Het is begrijpelijk, dat dergelijke verdenkingen het oprichten van een eigen gieterij in de hand werkten. Merkwaardig is, dat er over die lettergieterij zo bijzonder weinig bekend is. Joly en Von Zesen prijzen deze in 1646 en 1664, maar wie er de leiding had blijkt nergens.

Het lijkt mij daarom nuttig, hier een kort relaas te geven over een typische lettergietersfamilie, waar van enig contact met Blaeu blijkt. Op 8-12-1626 legde Dirck Jansz van der Goude, een 29jarige voormalige lettergietersknecht van Briot, een verklaring af ten verzoeke van Blaeu voor not. Lamberti over het afgieten van Blaeu's matrijzen door Briot ten behoeve van Ravesteyn en van een Delftse drukker. In januari 1626 was Dirck bij Briot weggegaan en het lijkt aannemelijk, dat hij daarna bij Blaeu in dienst was gekomen. Dirck Jansz en zijn vrouw Marritge Jacobs waren van Gouda, waar ze een eigen huis bezaten (Briels), naar Amsterdam gekomen. Zij

werden in 1631 als lidmaten van de Remonstrantse gemeente genoteerd bij de oprichting. In 1643 woont Dirck Jansz in de Nieuwe Leliestraat en hij legt dan op 19 mei voor not. P. Carels een verklaring af over de bouw van een huis door een

buurman. Als zijn 19jarige zoon Johannes op 8-5-1649 in ondertrouw gaat met Margriet Jacobs, de dochter van de riembeslagmaker Jacob Daniels, noemen vader en zoon zich beiden Verley. Het gezin woont dan op de Bloemgracht en ook nog op 12-5-1654 als een dochter Anna in ondertrouw gaat. Dirck Jansz Verley leeft dan nog. Wanneer hij overlijdt, blijkt niet. De zoon koopt op 5-7-1650 het poorterschap als lettergieter en wordt op 13-5-1670 eigenaar van een huis in de Nieuwe Leliestraat, waar hij sedert zijn trouwen al gewoond heeft. In 1681 wordt hij bij de nog te noemen overeenkomst tot de lettergietersknechten gerekend. Op 12-3-1686 wordt hij op het Karthuizer Kerkhof begraven. De enige zoon, Daniel Verley, is op 16-4-1678, 25 jaar oud, als boekdrukker in ondertrouw gegaan, met Jannetje Wessinx. Op 3-11-1679 wordt hij poorter als aanspreker, zoon van Jan Verley mede aanspreker! Daniel's vrouw wordt op 16-6-1722 en hijzelf op 5-3-1737 in de Westerkerk begraven. Hij wordt dan aangeduid als krankbezoeker der Remonstranten. Het huis in de Nieuwe Leliestraat wordt door de nazaten op 8-5-1737 voor *f* 3250. - aan Andries van Hoorn overgedragen. Bij de grote nakomelingschap vindt men o.a. notaris Jan Verley.

Het is een lange geschiedenis, waarmee ik heb willen aantonen, dat een familie van lettergieters, die nooit eigen meester werden, toch een welstand bereikte, die enkele andere eigen bazen niet verwierven. Het aansprekersberoep in remonstrantse kring kan daarbij een rol gespeeld hebben. Dat remonstrantse geloof sluit zich ook weer goed aan bij de gezindheid van de familie Blaeu.

Enschede F. zegt, dat de gieterij van de Blaeu's na de verkoop in 1678 vrijwel niets meer kan betekend hebben. Daartegenover staat het levensverhaal van Nicolas Tótfalusi Kis, dat o.a. in het Gutenberg Jahrbuch van 1963 is verteld door Josef Fitz. Kis krijgt zijn opleiding in lettergieten, lettersnijden en drukken bij Blaeu van herfst 1680 tot herfst 1683. Heel precies deelt hij mede, hoe daarbij alles toe gaat. Hij betaalt 200 thaler (vermoedelijk guldens) per half jaar voor leergeld, maar mag daartegenover ook verdienen.

Wat de Elsevier's betreft meent Enschedé F., dat pas Daniel Elsevier en wel na 1670 een eigen lettergieterij opgericht kan hebben. Hij zegt dit op grond van het feit, dat Marshall in 1670 - diens bezoek komt dadelijk ter sprake - niet over Elsevier en wel over Blaeu als lettergieter spreekt. Marshall wilde echter een bepaalde letter hebben, waarvan Blaeu de stempel bezat, en deelde mede dat de lettergieterij van Blaeu niet voor de verkoop werkte. Hetzelfde zal het geval zijn geweest bij Elsevier en het lijkt mij daarom volstrekt niet onmogelijk, dat er toen wel al een lettergieterij bij Elsevier was. Zekerheid daaromtrent heeft men echter pas in de allerlaatste tijd van Daniel Elsevier. De grote aankoop geschiedde na de dood van de zoon van Christoffel van Dijck in 1673. Na de dood van Daniel Elsevier ging het grootste deel bij de verkoping over aan Joseph Athias, op 14-5-1681. Dit komt echter nog ter sprake. Van Athias kwam dit alles, zoals ik uitvoerig in deel IV beschreef, bij de weduwe Schippers. Er zullen zeker nog wel meer drukkers geweest zijn, die korte of langere tijd, eigen gieterijen hadden. Ik zal nog de gieterij van Gomperts en van de familie De Jonge behandelen. Hier wil ik slechts meedelen, dat uiteraard, net als de Blaeu's en de Elsevier's deden, ook de kleinere boekdrukkers zich voorzien konden van letters in Frankfort bij de bekende lettergieterij van de familie Luther.

In chronologische volgorde zal ik nu nog iets meedelen over de belangrijkste lettergieters. Enigen van hen waren tegelijk lettersnijder of -graveur, echter zeker niet zo velen als men vroeger aannam. Er was kapitaal voor een lettergieterij nodig,

alleen al omdat daar drie kostbare metalen bij te pas kwamen, staal voor de stempels, koper voor de matrijzen en lood

voor de letters. Zo ver mogelijk, zal ik vermelden, wie de geldschieters waren en wat mij bekend is over de financiële toestand van de betrokkenen. Interessante berichten geeft ook Thomas Marshall, die in de jaren 1670 tot 1672 Amsterdam bezocht om inkopen te doen voor de lettergieterij van de Universiteit van Oxford (Hart).

De eerste is Jaques Vallet, die we al in 1637 verbonden zagen met de lettergieterij van Geertruyt Jans de Vos. Het is mogelijk, dat hij poorter is geweest, daar het poorterboek pas met maart 1636 begint. Volgens zijn mededelingen aan Marshall woonde hij in 1672 al ongeveer 30 jaar in Amsterdam en daarvoor 7 jaar in Londen. Hij was geboren in Genève en gaf bij zijn ondertrouw in 1638 op, dat hij 35 jaar oud was. Van eigenhandig lettersteken vond ik geen spoor en aan Marshall, die hem naar Oxford wilde krijgen, verzekerde hij ook, dat hij dit niet kon. De eerste bekende akte omtrent zijn werkzaamheid, van 11-3-1645 voor not. van der Piet, noemt hem meester-lettergieter. Hij sloot toen met John Collett, lettersnijder, een contract over het snijden van een complete sortering letters klein hoogduits en de stempels daarvoor, waarvoor Collett bij de oplevering 22 st. per letter en 2 rijksdaalders verering zou ontvangen. De letters waren stellig bestemd voor Joachim Noschen, die ook aanwezig was. Collett wordt in deze akte lettersnijder genoemd, maar bij zijn ondertrouw op 9-12-1645 wapensnijder. Hij was toen 25 jaar oud, geboortig van Londen en woonde in de Bloeddwarsstraat. Van hem en zijn vrouw, Anna Goutsmit, vond ik tot 1651 sporen in Amsterdam. Er werden enige kinderen gedoopt in de Presbyteriaanse kerk en in het lidmatenregister staat op de lijst, die in oktober 1651 werd aangelegd, achter Anna Collett aangetekend ‘gone for England’. John Collett vond ik de laatste maal genoemd als crediteur van een naar Vianen uitgeweken lakenkoper in een akte van 15-5-1651 voor not. de Bary. Het echtpaar zal dus vermoedelijk niet zo heel lang na 1651 naar Engeland zijn teruggekeerd. Er blijkt nergens, wie daarna eventueel voor Vallet kan hebben gewerkt. Van Vallet zijn verschillende contracten met leerlingen voor het lettergieten bewaard: voor not. van der Piet 1-10-1645 Jan Jansz, 17 jaar, 9-8-1646 Joannes Rombouts, 20 jaar, en Joannes Salter, 15 jaar, wier moeder Sara van den Bergh met haar tweede man, de kleermaker Robbert Salter, in Engeland woont, 21-11-1646 Jan Hendrix, 19 jaar, en voor not. Hasen 1-9-1647 Cornelis Glauwe en 3-3-1648 Jean Gaube van Caux in Frankrijk. Zij krijgen allen betaald, ieder jaar iets meer; alleen Gaube wordt per 1000 letters, het eerste jaar 2 en het tweede 3 st., als betaling gegeven, dus geen vast bedrag.

Vallet moet lidmaat van de Walenkerk zijn geweest, maar is in het lidmatenboek helaas niet te vinden. Bij zijn huwelijk blijkt uit het gebodenboek van die kerk, dat de bruid, Engeltie Hans of Jans van Emmerik, in de Pieter Jacobsdwarsstraat woonde. Daar nam hij toen zijn intrek. Later verhuisden ze naar de N.Z. Achterburgwal, waar ze in 1664 in ieder geval al woonden (Enschedé F.). Van 26-5-1650 dateert het reeds genoemde contract voor not. van der Hoeven, waarbij de boekdrukker Stam aan Vallet zijn lettergieterij overdroeg, op voorwaarde dat hij een matrijs parel romein en cursief nog tot 1-1-1651 zelf zou mogen gebruiken. Over de koopsom van *f* 5000. -, die Vallet naar believen, maar binnen 12 jaar moest aflossen, zou 5½% rente worden berekend. Toen Vallet na twee jaren nog niets had afbetaald, werd een officiëlere schepenenkennis opgemaakt op 25-6-1652, waarbij hij zich onder verband van al zijn goederen verplichtte de *f* 5000. - binnen 10 jaar af te lossen. Van 26-4-1652 dateert een procuratie voor zijn vrouw voor not. Verhey om namens hem op te treden

voor commissarissen van kleine zaken wegens een vordering van *f* 115.16. -, die hij blijkens zijn schuldregister op Pieter Jacobsz Paets heeft voor geleverde letters. Andere opdrachtgevers vindt men vermeld door Enschedé F. Op 5-9-1671 werd Engeltie Jans in de

Nieuwe Kerk begraven. Vallet's financiële toestand was niet al te best en het is te begrijpen, dat hij in ging op de voorstellen van Thomas Marshall om naar Oxford te gaan. Op zijn voorwaarde om zijn materiaal voor *f* 4182. - over te nemen, die hij in een brief van 22-10-1672 had gesteld, was men daar blijkbaar niet ingetreden. Toen hij op 17-8-1672 wegens zijn vertrek naar Engeland procuratie voor not. Jurriaan de Vos gaf, zal hij niet lang meer in Holland zijn gebleven, maar de lettergieterij met toebehoren bleef er wel. Op 24-12-1672 stierf hij in Londen. (Hart 166, 167, 170 en 193). Uit een procuratie van 20-3-1673 voor de bovengenoemde notaris de Vos leren we alle familieleden van Vallet en echtgenote kennen. Veel zullen zij niet hebben geërfd, want tegenover de activa - de helft van een huis op het Oudekerksplein en kleine vorderingen in de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden voor geleverde letters -, die op de inventaris van 19-9-1673 werden genoemd, stonden flinke passiva, een kleinere schuld aan de loodgieter en grote bedragen aan de weduwe Schippers en aan haar stiefzuster A.M. Stam. Dat was niet alleen op grond van de niet afbetaalde schepenenkennis van 1652, maar ook als gevolg van een uitspraak van arbiters in een kwestie over de leverantie van letters aan de eerste. Hoe de afwikkeling precies verliep, kan ik niet zeggen. Wel dat op 23-2-1675 de bovengenoemde helft van het huis bij executie moest worden verkocht, omdat *f* 900. - van de schepenenkennis van 1652 niet waren afgelost. De verkoop bracht *f* 1600. - op. Mij bleek niet, of het restant dat overschoot naar andere crediteuren of naar de erfgenamen ging.

De lettergieterij was toen allang geveild; op de inventaris van 19-9-1673 wordt deze helaas niet beschreven, maar voor ‘de winkel van lettergieterij, zoo van letters, stempels als matrijssen neffens alle het gereedschap tot de lettergieterij behorende’ verwezen naar de gedrukte catalogus. Het merendeel moet in handen gekomen zijn van Johannes Adams en Dirk Voskens, want die adverteerden in de Haarlemsche Courant van 19-12-1673, dat men zich voortaan voor de lettergieterij van Vallet tot hen moest wenden.

Kopers waren de tweede generatie van een oude lettersnijdersfamilie, die ditmaal niet uit Duitsland maar uit Brabant afkomstig was. De schoolmeester Bartholomeus Voskens trouwde in 1612 in Rotterdam met Lijntgen Martens, die net als hij geboortig was uit Hasselt (misschien Hasselt onder Tilburg). In 1616 was zij reeds overleden, blijkens de benoeming van voogden. De weduwnaar zou nog tweemaal hertrouwen, eerst met Maycken Artsen, die hij op 13-8-1626 machtigde om geld te innen in Oosterhout, en tenslotte met Susanna Andries. Bij de doop van een kind uit dit derde huwelijk op 20-1-1641 was de zoon Reinier uit het tweede huwelijk getuige. Op 28-5-1649 is de oude schoolmeester, die blijkens een verklaring van 17-7-1635 in 1586/87 was geboren, overleden; zijn weduwe wordt dan in een testament genoemd.

Uit het eerste huwelijk was er een zoon Bartholomeus, die tussen 1612 en 1616 werd geboren en die vóór 1638 trouwde met Maria Hendriks. Op 4-6-1638 werd deze Bartholomeus poorter van Amsterdam als beeldhouwer, geboortig van Breda. Vermoedelijk was hij daar toevallig geboren, want er blijkt nergens dat zijn vader daar ook nog schoolmeester was. Op 20-7-1638 werd een dochter Maria in de Nieuwe Kerk gedoopt. De moeder was net als trouwens de vader niet onbemiddeld. Op 26-1-1640 verkocht Bartholomeus de helft van een looierij aan de Leuvehaven te Rotterdam, die zijn vrouw had geërfd van de echtgenote van Crijn Dircksz Bregman aan Pancras Dircksz Bregman. De opbrengst stelde Bartholomeus Voskens in staat zelf een lettergieterij te Amsterdam te beginnen. Op 21-5-1641 sloot hij met zijn

jeugdige halfbroer Reinier voor notaris Westfrisius een contract tot een onderneming van lettergraveren en lettergieten. Er wordt

van voorschotten gesproken en naar ik aanneem kwamen die uit het geld van de looierij. De boekdrukker David van Hoogenhuysen was getuige. Reinier trouwde in 1647, 25 jaar oud, te Amsterdam met Elisabeth Willems (van Westerveen). Hij gaf als geboorteplaats Rotterdam en als woonplaats de Moddermolensteeg op. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat hij uit het huis van Bartholomeus trouwde.

Op 9-7-1646 had Bartholomeus zelf als mede erfgenaam van Lysbeth Woutersdr. not. Joh. Cool te Rotterdam procuratie gegeven om geld van Maertgen Cornelisdr. te innen. Op 11-3-1647 maakte hij voor not. Hasen een huurcontract op met Tieleman van Beringen. Voor twee jaar, te beginnen met 1.5 huurde hij voor *f* 300. - een huis in het Hof van Genua in de Schoutensteeg bij de Warmoesstraat. Willem Doensz, witwerker bij de Varkenssluis, getrouwd met Anna Voskens en dus de zwager van Bartholomeus, was borg. Als Willem (Doense) Rodenburch zouden hij en ook zijn vrouw meermalen kinderen van Bartholomeus ten doop houden. Voor de laatste maal treffen we de halfbroers Bartholomeus en Reinier Voskens te Amsterdam aan bij de doop van Geertruy op 25-7-1649 in de Zuiderkerk, de eerste als vader, de tweede als getuige.

De beide gezinnen zullen vermoedelijk spoedig daarna Amsterdam hebben verlaten; Bartholomeus duikt op in Hamburg en Reinier in Frankfort (Dreyfus). Wat Bartholomeus betreft is dat heel zeker: zijn jongere kinderen werden niet in Amsterdam gedoopt! Over die Hamburgse tijd van Bartholomeus is veel gepubliceerd, zodat ik daarop niet nader inga. Op het einde van zijn leven kwam hij echter naar Amsterdam terug. Op 9-11-1668 vergezelde hij zijn neef, de glazenmaker Willem Denijs (Rodenburch), de zoon van zijn zuster Anna, die op 31-3-1658 van haar huis in de Kalverstraat bij de Osjessluis op het Leidse Kerkhof was begraven, bij de ondertrouw op het stadhuis. Hij was voogd over de kinderen geworden en banden met Amsterdam waren dus in de Hamburgse tijd steeds blijven bestaan. Een jaar later stierf hij en op 18-12-1669 werd hij op het Karthuizer Kerkhof begraven, komende van de Bloemgracht naast de drukkerij van Blaeu. Er waren toen nog zes minderjarige kinderen. De oudste dochter, Catharina, die in 1638 was geboren, was echter al getrouwd, vermoedelijk met een leerling van haar vader, genaamd Johannes Adams (Coesvelt). Hij kwam uit een Amsterdamse verversfamilie. Zijn ouders Adam Jansz en Maritie Heyndrix waren hier in 1642 getrouwd en hij moet dus wat jonger zijn geweest dan zijn echtgenote. Op 21-5-1669 werd hij behuwd poorter als schoonzoon van Bartholomeus Voskens en op 12-6-1669 hield die schoonvader zijn eerste kleinkind, dat genoemd was naar beide grootmoeders, Maria, de dochter van Johannes en Catharina in de Nieuwe Kerk ten doop.

Johannes Adams was in tegenstelling tot zijn zwager Dirck Voskens, die op 16-5-1647 in de Nieuwe Kerk was gedoopt en in 1674 met Johannes' zuster Aaltje zou trouwen, alleen lettergieter. Johannes en Dirk hadden, zoals we al zagen, samen de lettergieterij van Vallet gekocht. Merkwaardig is, dat Johannes Adams toen - eind 1673 - in de Elandstraat naast de Drie Baarsen woonde en Dirk Voskens in het ouderlijk huis op de Bloemgracht naast de drukkerij van Blaeu. Men moet haast wel veronderstellen, dat het niet zuiver toeval was, dat Bartholomeus Voskens na zijn terugkeer uit Hamburg naast de drukkerij van Blaeu was gaan wonen en dat zijn schoonzoon Johannes Adams even later naast de lettergieterij van Christoffel van Dijck gevestigd blijkt te zijn.

Het lijkt mij zeker, dat de weduwe van Bartholomeus Voskens, Maria Hendriks, een belangrijke rol speelde in de familiezaak, want na haar dood zien we dat alles uit elkaar valt. Op 21-1-1681 werd zij begraven op het Leidse Kerkhof; nog steeds was het adres ‘op de Blomgraft an de noordsij naest de druckerij van de heer Blauw’. In 1677 werden blijkens

advertenties in de Haarlemsche Courant de mooiste stempels, matrijzen en letters van de familie Blaeu in april geveild. Op 7-5-1678 volgde een advertentie, dat de lettergieterij van Blaeu met opsomming van letters voortaan 'gehanteert' zou worden door Dirck Voskens en Johannes Adams, wonende op de Bloemgracht bij de drukkerij. Zeker moeten anderen ook op de veiling hebben gekocht. Hoe de verhouding tussen Blaeu en de familie Voskens precies was, zal moeilijk te achterhalen zijn. In het hier volgende kom ik er nog op terug. Zeker is slechts, dat na de dood van Maria Hendriks het huis naast de drukkerij werd verlaten.

Op 4-6-1682 werd Johannes Adams eigenaar van een huis met twee achterhuizen in de Nieuwe Leliestraat aan de noordzijde voorbij de laatste Dwarsstraat, waar de Batavier in de gevel stond, voor *f* 1100. -. Over de aankoop in het volgend jaar van Dirck Voskens spreek ik later. Reeds op 8-7-1688 werd Johannes Adams Coesvelt op het Leidse Kerkhof begraven en net als zijn schoonvader liet hij 6 minderjarige kinderen achter. De dochter Geertruy trouwde in 1689 met Abraham Ente, vermoedelijk een leerling of knecht op de gieterij. Hij was geboren in 1667 en de zoon van de goudpletter Johannes Ente en Hester van der Bolck, die ook in de Nieuwe Leliestraat woonden. Daar er geen zonen Coesvelt waren, zette hij het bedrijf voort. De dochter Catharina Coesvelt trouwde in 1693 met de schuiermaker en toneelspeler Frederik Duym, die op den duur ook boekdrukker zou worden. Blijkbaar hield echter Catharina Voskens, de moeder, tot haar dood de leiding van de gieterij. Zo machtigde zij op 3-5-1701 voor not. Lev. Meijer een neef te Rotterdam om haar vorderingen te innen. Op 13-8-1706 werd zij op het Leidse Kerkhof begraven. Op 1-3-1708 maakten Abraham Ente en Geertruy Coesvelt in de Batavier hun testament voor not. Meerhout. Op 30-7-1717 verkoopt Abraham Ente de 'lettergieterije als vormen, matrijsen, stempels, schale, gewigten, bancken' etc. voor not. Backer voor *f* 4000. - aan de papierkoper-boekdrukker Isaac van der Putte, *f* 1000. - bij de leverantie aanstonds of begin volgende week, en *f* 3000. -, waarover 4% rente zal worden betaald, terwijl de afbetaling nog zal worden geregeld. De verkoop van het huis de Batavier in de Nieuwe Leliestraat, waar Ente blijkens de advertenties, die ik in deel IV afdrukte, was blijven wonen, vond ik niet. Wel vond ik de overdracht op 18-10-1719 door Ente van zijn ouderlijk huis aan Sara Hermans voor *f* 1600. -. Borg was de lettergieter Coenraad Kock, net zoals bij de verkoop van 1717. Hij was de broer van de meesterknecht op de drukkerij van de wed. Schippers.

Wat Abraham Ente daarna ging doen, blijkt niet. Zeker is dat hij verhuisde naar de oostelijke eilanden. Vandaar trouwden zijn jongere kinderen en toen eerst Geertruy Coesvelt op 4-8-1726 uit de Oostenburgerdwarsstraat en daarna Abraham Ente uit het Oude Vrouwenhuis op 2-2-1728 op het St. Antonieskerkhof werden begraven, werden zij als onvermogend niet aangeslagen voor de belasting op het begraven.

Met de andere tak was het heel wat beter gegaan. Dirck Voskens verwierf enige maanden na zijn zwager een eigen huis, op een wat voornamer stand en iets hoger van prijs. Op 27-2-1683 kocht hij op een executieveiling voor *f* 1800. - opbod en *f* 90. - afslag een huis aan de Bloemgracht in het blok van de drukkerij maar enige huizen oostelijker. Borg voor hem was niemand minder dan de bekende Jan Six! Het kan niet het huis zijn geweest, dat hij al bewoonde, want de Drie Edammer Kazen hingen er uit en vóór- en achterhuis waren nog verhuurd tot 1-5-1684. Daarheen moet Dirck Voskens verhuisd zijn. Op 28-6-1691 werd hij op het Leidse Kerkhof begraven, komende van de 'Blomgraft aen de noordzij bij de laaste Dwarsstraet'.

Zijn vader en moeder waren begraven van naast de drukkerij van Blaeu. Gezien het voorgaande en het volgende is de enig mogelijke reconstructie, dat zij werkelijk

in het complex van Blaeu zelf hadden gewoond en dat de gieterij aan de Bloemgracht tussen de drukkerij en het grote woonhuis van de Blaeu's lag (zie noot 186). De familie Voskens moet daar dan het opzicht hebben gehad. Dirck graveerde net als zijn vader zelf letters. Marshall trachtte hem te overreden naar Engeland te komen in 1672, maar kreeg niets meer gedaan dan dat Dirk een Koptisch alphabet voor hem sneed (Hart 166). Aaltje Adams Coesvelt bleef in 1691 als weduwe met vier nog jonge kinderen achter. De zonen Bartholomeus en Adam waren resp. in 1678 en 1680 geboren. Op de gieterij, die enige huizen verderop nog steeds in het oude complex van Blaeu gevestigd moet zijn geweest, was Harmen Harmensz meesterknecht. Samen met de weduwe van Dirck Voskens, die dan lettergietster wordt genoemd, legde hij op 3-12-1691 een verklaring voor not. Padthuijzen af over letters, die voor Spanje gegoten waren op bestelling van Alexander Colve en Comp. (KS 894).

Zoals ik in deel III vertelde, werd de drukkerij van Blaeu in 1695 aan de familie Bruyn verkocht, die vermoedelijk al op 1-5-1695 het complex in bezit nam. Op 7 april 1695 had hier de grote veiling van de inventaris, ook van de rest van de gieterij, plaats gevonden. Merkwaardig is een passage uit een brief van Joart Blaeu van even later aan J.G. Sparvenfeldt te Stockholm: ‘La vefve Voskens estime ses lettres Russiennes à cent escus, et ne les donnera pas a moins; je ne crois pas que vous voudriez que j'en donnasse tout: il y a des autres qui les ont voulu acheter’. (KS 51). Duidelijk blijkt hier m.i., dat nog steeds de gieterij, die eigendom van Blaeu was, door de weduwe Voskens werd ‘gehanteerd’. De weduwe moet een goede zakenvrouw zijn geweest. Van 1-11-1700 dateert een advies van het gilde aan commissarissen van kleine zaken betreffende een klacht van de boekdrukker H.W. Meyer te Lemgo over het allooi van door haar geleverde letters (KS 894). Ik laat chronologisch de verdere belangrijkste gebeurtenissen in haar leven volgen. Op 26-9-1702 maakte zij voor not. Mr. D. Doornick haar testament, waarbij ze de lettergieterij aan haar zonen Bartholomeus en Adam legateerde, op voorwaarde dat bij overlijden van een van hen, de overlevende aan alle erfgenamen *f* 2500. - uitkeerde. De lettergieterij werd dus op *f* 5000. - getaxeerd. Het testament bleef niet bewaard, maar deze bepaling blijkt uit een later contract. Op 23-1-1711 werd ze eigenaresse voor *f* 1700. - van het oostelijk buurhuis op de Bloemgracht. Bartholomeus en Adam werden poorter als lettergieter, resp. op 13-6-1711 en 28-2-1713. Intussen was in 1712 hun zuster Anna Catharina als enige van de kinderen getrouwd, met Moses Clerk, de zoon van de Engelse kleerkoper John Clark. Op 4-12-1713 werd de oudste dochter Maria als eerste van haar familie niet op een kerkhof, maar in de Westerkerk begraven. Daar volgde haar moeder op 20-11-1714, voor de belasting op het begraven in de 4de klasse.

Het zal stellig niet het gevolg van haar dood zijn geweest, dat Bartholomeus en Adam Voskens een nieuw huis voor hun lettergieterij en bewoning kochten. Daarvoor volgde het te kort op het overlijden van hun moeder. Op 24-11-1714 werden zij eigenaar van een huis op de Lauriergracht zuidzijde, het vierde bewesten de Hazenstraat. Van de koopsom betaalden ze *f* 3100. - contant en hield de eigenaar *f* 1900. - op rente, maar daarboven namen ze nog *f* 1900. - aan schepenenkennissen tot hun last, zodat het pand hun in totaal bijna *f* 7000. - kostte. Op 5-3-1715 droegen ze samen met hun zuster de twee huizen op de Bloemgracht voor *f* 5000. - over aan Philip Biseau. Het oostelijk huis was verhuurd aan Leendert Akerboom, het westelijk

bewoonden ze nog zelf. In een schepenenkennis werd bepaald, dat Biseau pas zou betalen bij de ontruiming van dit pand. Wat de lettergieterij betreft zou ik niet durven zeggen, of die daar gevestigd was geweest. Het lijkt mij ook

mogelijk, dat ze sedert 1695 van de familie Bruyn de naburige oude lettergieterij van Joan Blaeu waren blijven huren. Misschien begon die toen zelf met haar gieterij.

Uit de archieven blijkt het niet, maar wel uit een letterproef van 1710, dat Bartholomeus nog zelf graveerde. Hij werd 9-8-1725 in de Westerkerk begraven. Op 7-8-1725 was hij voor de belasting op het begraven in de derde klasse aangegeven door zijn aangetrouwde neef Frederik Duym, die het drukkersvak in 1716 weer vaarwel had gezegd. Het werd zonder meer aanvaard. Adam Voskens was ook ziekelijk en moest nu volgens het testament van zijn moeder van 1702 *f* 2500. - uit betalen aan haar erfgenamen, d.w.z. aan zich zelf *f* 1250. - en aan zijn getrouwde zuster *f* 1250. -. Voor not. Lageman sloot hij echter op 26-11-1725 een overeenkomst, dat haar man hem *f* 1250. - betaalde en daardoor voor de helft deelgenoot in de lettergieterij werd. Deze zou voortaan Voskens en Clerk heten. Op 30-11-1725 maakte Adam Voskens zijn testament voor not. Lageman. Uiteraard werd zijn zuster Clerk zijn enige erfgenaam, maar verschillende andere nakomelingen van zijn grootvader Voskens werden met legaten bedacht, o.a. uit de familie Ente. Mijn hoop nog een meesterknecht bedacht te zien, ging niet in vervulling. Leendert Akerboom, die *f* 600. - kreeg, was getrouwd met Sara Coesvelt in 1706 en werd toen in zijn poorterakte winkelier genoemd. Frederik Duym deed weer de aangifte voor de belasting op het begraven bij het overlijden van Adam Voskens op 27-9-1727, ditmaal in de tweede klasse, wat beroep en stand van de overledene ook zeer aannemelijk maakte. Maar hij werd op zijn vingers getikt en moest op 20-2-1728 bijpassen voor de eerste klasse, toen gebleken was dat de overledene ruim *f* 40000. - aan obligaties had nagelaten naast het huis op de Lauriergracht. Uit die obligaties kan men zien, dat de weduwe van Dirk Voskens al in haar laatste levensjaren veel had kunnen beleggen.

Moses Clerk hield de lettergieterij aan, maar waarschijnlijk voornamelijk uit piëteit. Door de firma Voskens en Clerk werden ook hele andere zaken gedaan. Op 11-8-1733 werd o.a. door Voskens en Clerk en Jan Erasmus Laasbije, de schoonzoon van het echtpaar Clerk, ruim *f* 26000. - tegen een rente van 6% voorgeschoten voor het timmeren en de uitrusting van een schip voor not. Baars. In het kohier van 1742 wordt Moses Clerk als rentenier aangeduid, maar hij deed nog grote zaken op eigen naam, o.a. geldleningen voor not. v.d. Brink aan de firma Hope. Zijn vrouw was reeds op 17-6-1735 in de Westerkerk begraven, hij werd op 14-10-1778 in de Oude Kerk ter aarde besteld. Dan wordt een inventaris opgemaakt op 8 oktober voor notaris Klinkhamer en daar wordt ook de lettergieterij op de zolder van zijn huis geheel opgenomen.

Voordat ik tot de volgende lettergieter overga, wil ik nog iets meedelen over de meesterknechten op de gieterij van de familie Voskens. Ik noemde er één in 1691, Harmen Harmensz. Deze wordt door H. Carter (The history of the Oxford University Press, I to the year 1780, 1970 p. 57 en 122) ten onrechte genoemd als de lettergieter, die in 1672 naar Oxford werd gelokt. Dat was een jongere 21j. naamgenoot, die bij Van Dijck nog tot 1-5-1672 moest dienen om zijn contract te voltooien. Van hem horen we nooit meer iets in Amsterdam. In Oxford verdwijnt hij ook ha 1675. Harmen Harmensz is de lettergieter, die ik driemaal bij de ondertrouwen noemde. In 1666 ondertrouwt hij 22 jaar oud met Geertruyt Engels en hij zal stellig identiek zijn geweest met degene, die door Enschedé F. in 1665 vermeld wordt als werkzaam bij Van Dijck. Daar zijn vrouw en enig kind jong sterven en Grietje Laurens al 7 maanden ver is, neemt hij niet de moeite bij zijn ondertrouw op 18-2-1673 op te geven, dat

hij weduwnaar is. Uit het tweede huwelijk worden vier kinderen geboren en na de dood van zijn vrouw bewijst hij bij zijn derde huwelijk de drie dan nog levende kinderen *f* 200. - op

11-4-1687 op de weeskamer. Hij trouwt dan met Saartje Jans, weduwe van Guiljam Joosten. Op 19-3-1709 komt de enige overlevende van de kinderen, Laurens Hermansz, de *f* 200. - in ontvangst nemen en dan is Harmen Harmensz ook aanwezig. Hij moet dan ± 65 zijn en het is niet denkbaar, dat hij zijn functie tot de dood van Adam Voskens in 1727 heeft kunnen vervullen. Wel heb ik daarvoor een andere candidaat. Toen Adriaan Moolen als 38jarige lettergieter op 1-5-1705 in ondertrouw ging met Marritje Luykas van Hasselt, weduwe van Jacobus Baptist, werd hij naar het stadhuis vergezeld door Aaltje Adams. Hij moet dus een belangrijke plaats op de lettergieterij van de wed. Dirck Voskens hebben ingenomen. Het lijkt mij daarom nuttig iets meer van hem te vertellen. Op 2-2-1706 maakte het echtpaar een testament voor not. Lev. Meyer. Twee jaar later, op 6-11-1708 verwierf hij een eigen huis Rozengracht noordzij naast het hoekhuis van de Baangracht. Op 10-11-1727 stierf hij daar en op 15-11-1727 werd hij in de Westerkerk begraven; de aangifte geschiedde in de 4de klasse. Het huis werd later door een stiefdochter aan de Hervormde Diaconie vermaakt en op 9-1-1759 overgedragen. Het is niet mogelijk te zeggen, of hij hier een eigen lettergieterij begon of dat hij op een van de grote lettergieterijen bleef werken. In het bovengenoemd testament van Adam Voskens is David van Hardenbergh het enige niet-familielid, dat met een legaat bedacht werd. Die ging op 27-4-1714 in ondertrouw, 26 jaar oud, en werd 30-8-1739 uit de Palmstraat op het Karthuizer Kerkhof begraven. Het is mogelijk, dat hij in 1725 meesterknecht bij Voskens was.

Na Bartholomeus Voskens volgt Daniel Katzenberger, ook een lettergraveur, geboortig van Horn bij Wenen, die bij zijn ondertrouw met de 28jarige Geertie Heyndrix opgaf 32 jaar oud te zijn op 25-1-1642. Beiden tekenen met merk, maar vijf jaar later zet Daniel Katzenberger een goede handtekening. Dan worden een aantal akten voor not. Hasen opgemaakt. Van 7-5-1647 dateert een contract met de moeder van de 16jarige Roelof Cornelisz, die voor 4 jaar bij Katzenberger in dienst komt om het lettergieten te leren, het eerste jaar voor 24 st., daarna 30 st. per week. Op 13-5-1647 sluit Katzenberger een overeenkomst met Geesje Heyndrix, blijkbaar zijn schoonzuster, ten behoeve van wie hij op 23-4-1641 een obligatie van *f* 550. - heeft verleden. Daar zij nu gaat trouwen met de letterzetter Heinrich Rung, wordt overeengekomen, dat Katzenberger dit geld zal blijven houden en dat *f* 300. - daarvan bestemd is voor Jannetje, het kind van Geesje. Op 4-6-1651 werd een nieuwe overeenkomst gemaakt door tussenspreken o.a. van Christoffel Cunradus, vermoedelijk de meester van Heinrich Rung. Binnen zes weken zal Katzenberger *f* 50. - betalen als uitzetting en verering voor Jannetje. Van de dan resterende *f* 400. - zal hij *f* 50. - binnen een jaar betalen en het restant met bedragen van *f* 10. - à *f* 30. -, al naar mate hem mogelijk is. Als onderpand zal hij aan Rung acht verschillende soorten matrijzen van letters geven, waarvan hij bij afbetaling van *f* 50. - telkens de slechtste soort terugkrijgt. Wanneer hij intussen een ervan nodig heeft, zal hij deze bij Rung tegen een ander soort tijdelijk mogen ruilen. Deze akte werd stellig opgemaakt, omdat Katzenberger's vrouw gestorven was. Met haar had hij op de Oude Schans gewoond, bij zijn hertrouwen woonde hij in de Barndesteeg, zoals uit de ondertrouwakte van 17-6-1650 blijkt. De bruid, de 38jarige Bayke Willems van Aurich, is waarschijnlijk identiek met de persoon, die op 20-4-1678 in de Oude Lutherse Kerk wordt begraven. Van Daniel Katzenberger weten we slechts, dat Thomas Marshall in 1671 met hem in aanraking kwam. Katzenberger was toen

blijkbaar geheel aan lager wal, maar had nog wel wat onvolledige matrijzen aan te bieden (Hart 171).

In hetzelfde jaar als Katzenberger trouwde Christoffel van Dijck. Daar uit enkele aantekeningen over goudsmeden, die de heer K.A. Citroen mij verschafte, blijkt, dat Enschedé F.

veel onjuistheden geeft, deel ik in het kort ook iets over hem mee. Hij moet blijkens zijn ondertrouwakte in 1606 in of bij Dexheim in de Pfalz geboren zijn, en wel als zoon van een predikant, en het lijkt mij mogelijk, dat hij zijn leeftijd wat te oud opgaf in verband met het feit, dat zijn bruid in 1601 was geboren. Haar verleden kennen wij uit een verklaring van 5-4-1647 voor not. Joh. Hellerus. Zij is dan 46 jaar en eerder weduwe van Ds. Johannes de Praet, met wie ze in 1624 op het schip Hollandia naar Oost Indië is vertrokken. Dit wordt bevestigd door een weeskamerinschrijving van 13-7-1634. Voor haar zoontje Johannes, wiens vader als predikant op Ambon was gestorven, waren 800 realen overgemaakt, waarvoor een obligatie van *f* 2200. - was gekocht en gedeponeerd op de weeskamer. De eerste akte, die Christoffel vermeldt, is het testament van Jacob Groot of Grott van 16-9-1640 voor not. de Vos. Grott ligt ziek te bed ten huize van Christina van Camp, weduwe van Samuel de Meijer, in de Breestraat. Hij is een goudsmidsgezel uit Stockholm en als getuigen fungeren zijn compagnons Christoffel van Deyck en Martein Silfflon. Op 24-9-1640 maakt Groot nog twee codicillen, waarbij hij o.a. zijn twee vrienden uit dank voor de trouwe bijstand in zijn ziekte ieder een eerlijk rouwkleed legateert. Bij de andere akte zijn zij weer getuigen. Ditmaal tekent de goudsmidsgezel als Christoffel von Dick. Silfflon zou later met de dochter de Meijer trouwen, Van Dijck vond een echtgenote in de bovengenoemde weduwe van Ds. Johannes de Praet, Swaantje Harmens, die bij de Sleutelsbrug over de O.Z. Voorburgwal bij de Grimburgwal woonde. Zij was geboortig uit Nordhorn en dus net als hij duits van afkomst. Op 11-10-1642 gingen zij in ondertrouw en hij werd vergezeld door Abraham de Later, een caffawerker in de Breestraat, stellig zijn huisheer. Ditmaal tekende hij de akte als Christoffel van den Deyck. Verder zou hij altijd consekwent tekenen als C(h)ristoffel van Deyck. Op 11-11-1642 werd het huwelijk in de Nieuwe Kerk voltrokken en hoe goed de verhouding met Abraham de Later was, blijkt uit het feit, dat het enig kind van het echtpaar door hem ten doop werd gehouden op 26-3-1645 in de Oude Kerk en naar hem Abraham werd genoemd. Intussen was Van Dijck op 7-1-1644 poorter geworden als goudsmid en stellig ook lid van het gilde. Een meesterteken van hem werd echter niet op de koperen gildeplaat aangebracht, wat er op wijst dat hij niet als zelfstandig meester ging werken. Waar het echtpaar toen woonde, blijkt niet, maar op 1-5-1645 verhuisde het gezin naar de Tichelstraat. Daar legde Swaantje Harmens op 5-4-1647 haar verklaring af en gaf als beroep van haar man goudsmid op. Voor dezelfde not. Joh. Hellerus legden buren op verzoek van Van Dijck een verklaring af op 19-9-1646 over de onvolmaaktheden van het huis. Van Dijck wordt dan nog goudsmid genoemd, maar op 1.5.1647 verandert dat. Hij huurt een huis op de Bloemgracht met ingang van die datum en daar begint hij een lettergieterij, waarvoor hij zelf de stempels vervaardigt. Van 4-11-1648 dateert een akte voor not. Joh. Hellerus met klachten over dit huis. Maar ditmaal wordt deze door drie lettergieters afgelegd op verzoek van Christoffel van Dijck, mede lettergieter. Klachten over de vloer in de achterwerkkamer tonen dat er ook nog een vóórwerkkamer was. Het zijn de 21jarige Hendryck Klasen, die nog uitvoerig ter sprake zal komen, de 34jarige Willem Hendriks en de 19jarige Jan Jansz, die alle drie anderhalf jaar bij Van Dijck in dienst zijn. Willem Hendriks zet alleen initialen en zal identiek zijn met een naaldenmaker, die in 1636, en niet met een varendsgezel, die in 1644 trouwde. Jan Jansz was vermoedelijk identiek met de reeds genoemde leerling van Vallet.

In het volgend jaar noemt Enschedé F. moeilijkheden op de lettergieterij met een akte van cessie door Van Dijck, die tegelijkertijd het materiaal liet onderduiken. Ik kon de stukken niet vinden en vermeld daarom slechts, dat o.a. juffrouw Blaeu, een buurvrouw, onderdak

verleende. Naar mijn mening moet dit Anna Spiering zijn, de weduwe van Willem Blaeu, die op 11-2-1647 van de Bloemgracht in de Westerkerk was begraven. Ik kan echter niet zeggen, of zij het huis naast de drukkerij bewoonde of een huis aan de zuidzij van de gracht, dat op 12-4-1645 eigendom van Willem Blaeu was geworden. Op 28-5-1650 sloot Van Dijck voor not. van der Piet een overeenkomst met de boekdrukker Engel Jacobsz de Jonge. Hij leverde hem 148 matrijzen joly romein, waarvan de stempels weggeraakt waren. Tegenover de conditie, gesteld door de Jonge, dat Van Dijck niet meer dergelijke matrijzen zou maken, stond de conditie van Van Dijck, dat de Jonge nooit door een ander ervan zou laten gieten, maar altijd door hem voor 28 st. tenzij hij de stad verliet of ophield. In deel III wees ik op de contacten, die de Jonge als compositeur met Blaeu had. Op 25-6-1658 werd hij van het Water begraven en het lijkt mij, dat hij in deze akte in feite voor Joan Blaeu moet zijn opgetreden. Op 27-11-1658 sloot Van Dijck voor not. van Tol een contract met Mattheo Avac over leverantie van stempels en matrijzen.

Verdere akten, die men bij KS vermeld vind, noem ik hier in het kort: vordering op Jan Mommaert te Brussel 16-10-1650 not. Capoen, idem op Pieter de Dobbeleer te Brussel 2-12-1662 not. Banning, idem op Jan Draeper te Groningen (proc. op zijn zwager Dirk Harmensz aldaar) 15-11-1663 not. Joh. Hellerus en idem op Hendrick Cornelisz van Puir te Rotterdam 11-5-1665 not. Engebrecht, allen boekdrukkers voor geleverde letters.

In 1652 werd zijn vrouw gemachtigd door hem om op te treden in de nalatenschap van zijn ouders Ds. Johannes Breberenus van Dijck en Catharina Bex (zie ook Nederlandsche Leeuw 1933, 409-412). Waarschijnlijk bracht de dood van haar zoon Johannes, die naar Oost Indië was getrokken, echter meer geld binnen. Op 20-2-1660 nam de moeder de obligatie van *f* 2200. - op de weeskamer in ontvangst. Enschedé F. zegt, dat het gezin vóór 1658 een betere woning aan de noordzij van de Bloemgracht betrok. In ieder geval woonde het in 1663 (zie akte Joh. Hellerus) in de Elandstraat. Op 10-1-1664 kocht Van Dijck daar voor *f* 4280. - een tuin met huis, dat men door een gang kon bereiken, waar de Drie Baarsjes uithingen, op een verkoping van de weeskamer. De betaling in termijnen viel hem niet gemakkelijk. Op 3-12-1664 verleed hij een schepenenkennis ten behoeve van Giertgen van Swoll, vrouw van Ds Cornelis van Loon en dochter van notaris Jan Stoffelsz van Swoll, voor *f* 1232, -, waarvan hij na 1 jaar *f* 44. -, na 2 jaar *f* 44. - en na 3 jaar *f* 1144. - zou terugbetalen; over rente werd niet gerept. Op 4-11-1666, vlak voor de laatste betaling van het huis, dat bij willig decreet werd overgedragen, verleed hij weer een schepenenkennis, ten behoeve van Ds. Isaac Le Maire, van *f* 1500. -, tegen een rente van 4%, tot vermaning terug te betalen. Daar verving Van Dijck de Drie Baarsjes door de Salamander. Op 9-7-1668 werd zijn vrouw van hier in de Westerkerk begraven, op 23-11-1669 hijzelf. Op 17-5-1669 had hij voor notaris N. Brouwer nog een koopcontract afgesloten voor een tuin met tuinhuis en twee woningen op de Heilige Weg voor de stad voor *f* 4000. -, welke tuin hij in gebruik had.

Abraham van Dijck zette de zaken voort. Marshall kwam bij hem en deed bestellingen. Hij prees de kwaliteit van de geleverde waar, maar vond de prijs heel hoog. Op 23-2-1672 werd Abraham in de Westerkerk begraven. Daarna had Marshall grote moeite het bestelde geleverd te krijgen. Daar er geen testament was, kwamen de familieleden van beide zijden naar Amsterdam. Op 11-3-1672 verklaarden ze voor not. Brouwer, dat ze zonder prejuditie de erfenis aanvaardden; tevens gaven ze

opdracht de begonnen werken en die geleverd moesten worden af te maken. Door het gerecht werden Hillebrant van Sobbe en Adriaan van Coppenol aangewezen tot reddering van de boedel. Op 6-2-1673 brachten ze het huis aan de

noordzijde van de Elandstraat, gelegen tussen de twee dwarsstraten in veiling. Het bracht *f* 3200. - bij opbod en *f* 15. - bij afslag op. Bepaald was, dat 'de plancken, bancken en backen op de winckelsolder en kamertjes sullen affgenomen werden als mede een kaggel op een winckelkamertie'. Op 10-4-1673 volgde de verkoping van de lettergieterij c.a. Voor de erfgenamen kwam er niets van het huis. In december 1673 ging er *f* 1144. - naar Ds. van Loon en *f* 1500. - met de nooit betaalde rente naar Ds. Le Maire. Op 23-1-1680 ging er in gevolge van een vonnis ter vierschaar van 25-8-1679 nog *f* 601.5. - naar de koopman Roelof de Swaen. Pas op 13-3-1694 werd de zaak gelikwideerd.

In hetzelfde jaar als Van Dijck, 1642, trouwde ook de lettergieter Gerrit Willemsz, 33 jaar oud, geboortig van Kempen bij Düsseldorf, wonende in de Nieuwe Leliestraat, met de 30jarige Metgie Arents van Solingen, die op de Verwersgracht woonde. Vermoedelijk vestigde Gerrit, die met duitse letters zijn naam schrijft, zich in de buurt van zijn bruid. Op 3-1-1647 werd hij als lettergieter poorter en ik neem aan, dat zijn zelfstandige lettergieterij van die tijd dateert. Op 15-6-1663 deed hij voor not. Molengraeff zijn lettergieterij over aan Cornelis Glauwe, maar op voorwaarde dat hij levenslang die zelf ook mocht blijven gebruiken. Glauwe betaalde daarom van de koopsom van *f* 2500. - maar de helft en wel *f* 500. - direct en over de resterende *f* 750. - interest, welk bedrag hij bij *f* 100. - tegelijk 'naar commoditeit' zou mogen af betalen, terwijl de afbetaling van de andere *f* 1250. - na Van Kempen's dood met de erfgenamen geregeld moest worden. Op 22-3-1667 werd Van Kempen in de Zuiderkerk begraven. Toen zijn dochter Marritje in 1672 met de verver Evert Jansz Bontridder trouwde, woonde zij in de Verversstraat. Op 29-4-1694 werd Metgie Arents, weduwe van Gerrit Willemsz van Kempen, in leven lettergieter, begraven van de hoek van de Verversgracht uit de Zwarte Kater.

Cornelis Glauwe, die in 1667 de zaak alleen ging drijven, ontmoetten we reeds als leerling van Jaques Vallet. Hij was de zoon van Dirk Glauwe, een borduurwerker, en zijn moeder Mettien Claerbeecq werd op 10-7-1649 uit Salomon's Tempel in de Kalverstraat in de Oude Kerk begraven. Toen de 25jarige Cornelis Glauwe op 8-4-1655 voor de pui - hij was rooms-katholiek - in ondertrouw ging met Geertruyt Volckerts de Wilde, de dochter van een kleermaker, werd hij vergezeld door Jaques Vallet en was dus zeker nog in diens dienst. De bruid woonde in de Betaniënstraat en daar vinden we Glauwe later ook terug. Net als bij Gerrit Willemsz van Kempen wordt altijd uitsluitend van gieten van letters gesproken. Bij de bespreking van het rekwest van de Arnhemse drukker Jacob van Biesen noemde ik de 5 brieven, die Glauwe hem schreef van 1669-1670. Aanvankelijk werkte die voor Athias en had in het geheel geen tijd voor de opdracht uit Arnhem. Later zette hij een knecht speciaal aan dat werk. Men krijgt de indruk uit de brieven, dat de grote moeilijkheid in de gieterij was, dat de opdrachten, waar haast altijd haast bij was, het ene ogenblik binnenstroomden, het volgende vrijwel stilstonden. Wat het contract met Athias van 25-2-1669 betreft, dat ik in deel IV noemde, wil ik hier nog toevoegen, dat Glauwe de matrijzen waar op werd gegoten voor *f* 245. - van Athias had gekocht en dat die ze na afloop, indien hij dat wilde, terug mocht kopen. Glauwe schrijft in de brieven over een ernstige ziekte, die vele weken duurde, en reeds op 10-5-1673 werd hij in de Oude Kerk begraven uit de Bethaniëndwarsstraat. De weduwe, die met zes kinderen achterbleef, zette de zaak zelf voort, maar verkocht die in 1676 aan Jan Barentsz. Blijkens haar testament van 29-10-1686 voor not. Tixerandet was zij een

komenijswinkel begonnen. Op 7-11-1686 werd zij uit de Betaniënstraat in de Oude Kerk begraven. In het begraafregister van de weeskamer is zij genoteerd als Geertruyd de Wilde, wed. van Cornelis Glauwe, aanspreker! Op de inventa-

ris, die op 12-11-1686 voor not. Tixerandet werd opgemaakt, wordt Glauwe als lettergieter genoemd. Dat het woordje aanspreker toch geen vergissing is, kan blijken uit een lening van *f* 400. - uit de niet rijke nalatenschap aan de uitdrager Evert Evertsz op de Nieuwmarkt. Een bedrag van *f* 500. - berust onder de weduwe van der Hem en is door Huybert Glauwe, stellig een broer van Cornelis, die op 1-1-1674 als schipper op Rotterdam uit haar huis in de Oude Kerk is begraven, aan Geertruyd de Wilde nagelaten. Een bedrag van 100 rijksdaalders, haar nagelaten door Johannes Valentijn, moet nog binnen komen. Vermoedelijk was dit de knopenmaker uit de Gasthuismolensteeg, die op 26-10-1686 in de Oude Lutherse Kerk was begraven.

Van een lening aan Jan Barentsz, die de lettergieterij tien jaar eerder had gekocht, vindt men geen spoor en vermoedelijk had hij deze dus direct betaald. Hij is op het oog zeker de minst welgestelde van de drie bezitters van de lettergieterij, maar blijkens latere vermeldingen was hij zelf graveur. Op 5-2-1645 was hij in de Oude Kerk gedoopt als Johannis, zoon van Barent Hessen en Beertgen Lamberts. De vader was een zeepziedersknecht, geboortig uit het Stift Münster, die in de Nieuwe Leliestraat woonde, toen hij in 1657 hertrouwde. Stellig kreeg Jan zijn opleiding bij Christoffel van Dijck, waar in 1665 een Jan Barentsz als knecht wordt genoemd. Op 3-2-1674 ging hij als Jan Hessingh in ondertrouw met Anna Iemans uit de Leidse straat. Zijn schoonvader David Iemans zou als dienaar van de hoofdofficier of schout op 31-3-1679 van daar op het Leidse Kerkhof worden begraven. Hoe Jan Barentsz aan het geld kwam om de lettergieterij van Glauwe te kopen, is niet duidelijk. Op 27-2-1676 werd een advertentie in de Haarlemsche Courant geplaatst, dat deze tot 1 mei in het huis van de weduwe, daarna bij Jan Barentsz, lettergieter in de Tuinstraat, tussen de 1ste Dwarsstraat en Prinsengracht, het tweede huis van de drukkerij van Israel de Paul zou worden gedreven. Op 22-4-1681 verklaarde Jan Barentsz, lettergieter, in het calisregister, dat hij niets kon bewijzen aan zijn drie kinderen als erfdeel van hun moeder, die in Haarlem was gestorven. Drie dagen later ging hij, evenals de vorige maal uit de Tuinstraat, in ondertrouw, als Jan Barentsz met Metje Jochems van 't Woolt. Net als de eerste vrouw kon zij goed schrijven. Op 14-5-1681 werd hij als Jan Barentsz Hessingh bij de meester-gieters gerekend, zoals dadelijk ter sprake komt. Wanneer op 30-4-1702 zijn zoon Jochem Jansz Hessingh wordt begraven, woont het gezin in de Anjeliersstraat voorbij de Violettenstraat. Vandaar wordt de weduwe op 29-1-1721 begraven en dit maakte mij mogelijk om ook de begrafenis van de lettergieter zelf als Jan Barentsz op 26-3-1717 op het Karthuizer Kerkhof terug te vinden. Na 1681 horen we nooit meer iets van zijn werkzaamheden. Toch moet hij zijn blijven werken en het lijkt mij mogelijk, dat de verhuizing van de Tuinstraat naar de Anjeliersstraat tussen 1681 en 1702 heeft betekend, dat hij daarmee zijn zelfstandig bestaan opgaf. Op de lettergieterij van de weduwe van Johannes Adams werden door hem gesneden stempels gebruikt (Dreyfus). De data van zijn overlijden en van de verkoop van die lettergieterij kloppen uitzonderlijk goed, maar dit blijven veronderstellingen.

Hiermee heb ik de thans bekende lettergieters in Amsterdam tot 1670, het jaar dat Marshall hier kwam, behandeld. Het is opvallend, dat hij ze niet allen ontdekte; Cornelis Glauwe b.v. wordt niet door hem in zijn brieven genoemd. Hij doet in een brief van 19/29-1-1672 een bijzonder belangrijke mededeling: ‘Founders here being reasonably furnished with matrices from Franckfort, the old van Dijke, etc. have no regard to cutting and justifying, unless perhaps to supply a defect or two. So that

some famous cutters, they say, are gone, to other countries for want of employment and now not one here to be found'. De 24jarige Dirck Voskens telde hij blijkbaar niet mee onder de beroemde lettergraveurs. Met de oude Van

Dijck moet m.i. de vader bedoeld zijn, niet de toen 26jarige zoon Abraham. Christoffel van Dijck kan inderdaad meer voordeel gevonden hebben in het bestellen van matrijzen in Frankfort dan in het snijden van eigen nieuwe stempels. In zijn latere leven zal hij misschien tot deze vorm van zaken doen geneigd zijn geweest. Ik kan nog verderop met een voorbeeld uit de 18de eeuw aantonen, dat het maken van de stempels niet bijzonder goed betaald werd.

Belangrijk is ook de mededeling, dat beroemde lettergraveurs Amsterdam hebben verlaten uit gebrek aan werk. Tot dusverre kwamen alleen de broers Voskens ter sprake, van wie Bartholomeus tenslotte toch weer terugkeerde, en ook John Collett, die echter ook niet beroemd kan worden genoemd. Ik kan nog één dergelijk voorbeeld geven. Hendrick Otsz, wapensnijder van Sankt Gallen, en Anna Jans (Valck), aan wier oudste kinderen reeds op 2-3-1610 bewijs op de weeskamer werd gedaan, kregen 3 zonen, die allen wapen(steen)snijder werden, Hendrick, Frans en Johannes, ged. resp. 3-3-1613 in de Oude en 17-11-1624 en 9-7-1628 in de Nieuwe Kerk. De vader stierf jong en is waarschijnlijk identiek met de persoon van deze naam, die 19-10-1633 in de Oude Kerk uit de Huiszittensteeg werd begraven en zijn gezin niet onbemiddeld achterliet. De oudste zoon Hendrick, die nog zelf van zijn vader het ambacht geleerd kan hebben, had de zorg voor de jongere kinderen. Merkwaardig is zijn testament van 8-9-1658 voor not. J. van de Ven, waarbij hij o.a. zijn gereedschap aan zijn knecht legateert. Uit allerlei gegevens blijkt, dat het Johannes minder goed ging. Hij ging op 24-2-1651 als juwelier van uit het huis van zijn broer Hendrick in de Kalverstraat in ondertrouw met Beatrix van Melsen, terwijl 10 dagen eerder een dochter in de rooms-katholieke kerk Geloof, Hoop en Liefde was gedoopt. Op 28-9-1652 gaf hij de hem toekomende huur van een huis, waarvan hem 1/6 behoorde, in onderpand voor een schuld voor not. J. van de Ven. Op 20-7-1658 was hij de eerste van een aantal ambachtslieden, die zich verbonden voor de czaar in Moskou te gaan werken. Diens commissaris Johannes Hebdon kwam voor not. Lock met hem overeen, dat hij als lettersnijder zou snijden in het staal en de letters in het koper slaan, maar niet gehouden zou zijn ander werk te doen, daar dit de gieter aanging. Hij zou de patriarch Nicon in zijn drukkerij dienen en letters in alle talen, die de czaar of de patriarch wenste, vervaardigen. Het staal, waarin de letters gesneden, en het koper, waarin ze geslagen werden, zou hem worden geleverd benevens al het grote gereedschap van aambeelden, schroeven, hamers etc., maar het klein gereedschap moest hij zelf meebrengen. De overtocht naar Moskou over Archangel zou voor hem worden betaald. Daar zou hij voor eigen kost en drank zorgen en 28 rijksdaalders per maand ontvangen. Op de hand kreeg hij 3 maanden loon, waarvoor zijn broer Hendrick borg stond. Een reeks contracten met andere ambachtslieden, o.a. veel goud- en zilversmeden, volgde. Het laatste werd gesloten met Frans Suyderbeeck, die als wapensnijder ‘in 't snijden van alderhande edele gesteente, silver en stael, soo uyt als inwendich’ zich op 10-4-1659 verbond voor 34 rijksdaalders in de maand. De broers waren daarmee de best betaalde van alle contractanten. Ze hadden zich voor resp. 2 en 5 jaar verbonden, maar geen van beiden keerde terug. Beatrix van Melsen werd zonder nadere aanduiding op 7-3-1670 op het Karthuizer Kerkhof begraven, komende van het eind van de zuidzijde van de Lauriergracht, de weduwe van Frans Suyderbeeck op 9-9-1679 in de Oude Kerk.

Uitvoerig verhaalde ik al in deel IV p. 105, hoe op de dag van de veiling van de lettergieterij van Elsevier, waar Athias alles verwierf, vijf meester-lettergieters met

acht lettergieters-knechten een overeenkomst aangingen om Athias te boycotten. Van de vijf eerste besprak ik Dirck Voskens, Johannes Adams, Jan Barentsz Hessingh en Leendert de Jonge reeds uitvoe-

rig, de laatste als boek- en plaatdrukker in deel III, p. 184. Daarbij moet ik echter wel enig voorbehoud maken, daar deze Leendert pas 26 was en een klein jaar later tekende als Leendert Jacobsz de Jonge om een onderscheid te maken met zijn oom, de dozenmaker Leendert de Jonge, die 27-9-1646 door Joan Blaeu ten doop was gehouden en in 1672 trouwde. Zeker is, dat zijn handtekening in het geheel niet klopt, die van de latere boekdrukker beter. De mogelijkheid bestaat ook, dat de lettergieter nog een geheel ander lid van deze familie was. Verder is er niets van hem te vinden.

De laatste ondertekenaar van de meester-lettergieters was Hendrick Claese. Hij schreef zijn naam anders dan in de beide ondertrouwakten van 1651 met Grietie Pieters en van 1666 met Marritie Hendricx, weduwe van Jan Groen. Toch ben ik het eens met Enschedé F., dat hij identiek moet zijn met de lettergietersknecht, die in ieder geval van 1647 tot 1665, later als meesterknecht, in dienst was bij Christoffel van Dijck. Hij was op 7-11-1627 gedoopt in de Nieuwe Kerk als zoon van de hoedenmaker Claes Henricx en Annetje Barents. In 1649 werden volgens de berichten van Enschedé F. de goederen van Van Dijck, die moesten onderduiken, ook ten huize van deze hoedenmaker geborgen. Bij zijn tweede huwelijk uit de Tuinstraat bewees Hendrick Claese een zoontje Barent, die 3½ jaar oud was, op 14-10-1666 *f* 25. - als moederlijk erfdeel. Het lijkt mij inderdaad aannemelijk, dat hij zich pas na de verkoop van Van Dijck in 1673 zelfstandig vestigde. Uit zijn tweede huwelijk werden nog enige kinderen geboren, maar verder was er niets omtrent hem te vinden. Geen van de personen van deze naam, die werden begraven tussen 1681 en 1710 leverde enig aanknopingspunt op.

Ik noemde in deel IV de knechten niet. Dat wil ik hier wel doen. Het waren Jan Verley, Jan Paulus, Jan Piersen, Jan de Stries, Harmen Harmensz, Evert Jansz van Ratingen, die met E.I. tekende, Herman Coenraad Mandelslo en Clement Hendricks.

Jan Verley en Harmen Harmensz kwamen reeds uitvoerig ter sprake. Jan Piersen moet blijkens zijn handtekening identiek zijn met de 26jarige Jan Pietersz van Bleyswijk, die in 1666 in ondertrouw ging met Jannetje Michiels, en een geboren Amsterdammer zijn geweest. Beiden konden schrijven. Het omgekeerde was het geval met Jan Paulusse, 27 jaar oud en ook van Amsterdam geboortig, die op 1-9-1668 met Levijntie Willems in ondertrouw was gegaan. Beiden tekenden met kruis, maar in 1681 kon Jan Paulusse wel zijn handtekening zetten. Jan de Stries vermeldde ik nog niet; hij ging namelijk op 17-1-1671 als Jan Lodewijcx varendsman in ondertrouw, met Aaltje Oliviers van Haarlem. Op 11-7-1638 was hij in de Nieuwe Kerk gedoopt als zoon van Louis de Stries en Ursel Andries. Reeds op 24-2-1682 werd hij op het Karthuizer Kerkhof begraven van de Baangracht bij de Leliestraat. Evert Jansz van Ratingen was op 1-4-1672 in ondertrouw gegaan met Margarieta Cochius. Hij was 29 en zette een kruis, zij 18 en tekende keurig. In 1681 had hij het gebracht tot het zetten van zijn initialen. Daarna komt de interessantste van de knechten, Herman Conradt Mandelslo, die op 11-7-1681 in ondertrouw ging met Anna Lubbers. Hij was 28 en zij 23 jaar en beiden waren geboortig van Lünenburg. Een lidmaatschap van de Lutherse gemeente trof ik niet aan, ofschoon wel alle kinderen daar werden gedoopt tot 1700 toe. Noch zijn, noch haar begraafinschrijving vond ik. Wel was zij nog in 1720 en 1728 aanwezig bij de ondertrouw van haar dochters. Of Mandelslo als volleerd lettergieter naar Amsterdam kwam of hier opgeleid werd, kan ik dus niet zeggen. Op 16-7-1680 werden hij en een drukker opgepakt, omdat ze de degen hadden getrokken. Ze werden beiden beboet met *f* 20.

- of drie weken te water en brood gevangenis. Hij geeft dan op 26 jaar oud te zijn en geboortig van Hannover. Bij zijn ondertrouw wordt hij vergezeld door Leendert

Blanke. Gezien een latere vermelding van die naam uit Lünenburg, zou het mij niet verwonderen in hem ook nog een lettergieter voor ons te hebben. Mandelslo woont in de Utrechtse straat. Hij blijft daar wonen, zoals o.a. blijkt uit de begraafinschrijving van een kind op het Leidse Kerkhof 1-12-1682. Merkwaardig is, dat hij in deze drukke winkelstraat een heel huis huurt. Op 20-11-1702 verklaren Pieter Teunisz Pack en Jan van Ommeren voor not. Rustenburg ten verzoeke van Mandelslo, dat ze in 1685 en 1686 als lettergieters onder hem als meesterknecht in dienst van Joseph Athias en de wed. Schippers hebben gewerkt in het huis in de Utrechtse straat, dat Mandelslo huurde van Gerrit Claasz Blaupot en waarvan hij de boven voor- en achterkamer verhuurde als lettergieterij, dat hij in hun aanwezigheid meermalen Athias heeft gemaand om de huur aan hem te betalen, nog kort voor de dood van Athias. Verder verklaren ze nog dat Emanuel Athias, de zoon van Joseph, bij het aflopen van de huur in 1686 de lettergieterij en bijbehorende gereedschappen door zijn werkvolk heeft laten weghalen. (KS 18). Blijkens de scheidingsakte van de nalatenschap van Blaupot 22-7-1701 voor not. Backer lag dit huis, dat *f* 3000. - waard was, naast het hoekhuis van de Kerkstraat.

Op 14-5-1681 was op de dramatische veiling van de lettergieterij van Elsevier het contract van de vijf meester-lettergieters en acht knechten gevolgd, die het Athias en de wed. Schippers onmogelijk maakten om direct hun aankoop van de gieterij voor *f* 4200. - en de letters voor bijna *f* 2500. - (deel III 120) productief te maken. Pas twee jaren later, op 17-6 en 15-7-1683 wordt in de Haarlemsche Courant geadverteerd, dat de lettergieterij van Van Dijck met mede de andere matrijzen, verzameld in het leven van gemelde Elsevier, die verkocht zijn door de Erven Elsevier, weer opgericht is te Amsterdam. Men kan zich adresseren aan Jan Bus ten huize van Joseph Athias. De prijs zal dezelfde zijn als Van Dijck en Elsevier hebben genomen. Zo luidt de eerste advertentie. In de tweede advertentie wordt nog toegevoegd, dat knechten er lange tijd werk op de gieterij kunnen krijgen. Daarom waarschijnlijk is ook vermeld, dat Mandelslo meesterknecht is en dat men zich voor bestellingen tot hem of tot Jan Bus kan wenden.

Helaas blijkt nergens, waar Athias toen woonde. Ik zou geneigd zijn de lettergieterij ten tijde van deze advertenties nog te zoeken in zijn drukkerij in de Zwanenburgstraat. Heel veel daarover is echter niet bekend en daarom wil ik zeker de mogelijkheid open houden, dat de lettergieterij al in 1683 in de Utrechtse straat was ondergebracht. Pack en Van Ommeren kunnen daar pas in 1685 in dienst zijn gekomen.

Op 25-4-1686 was blijkens een advertentie in de Haarlemsche Courant de nieuwe grote drukkerij en lettergieterij aan de Nieuwe Herengracht in gebruik genomen en kon ieder daar laten drukken en letters laten gieten. Ditmaal wordt weer alleen Jan Bus genoemd en het feit, dat de zoon Athias de lettergieterij had verhuisd van de Utrechtse straat naar hier, wijst erop dat Mandelslo niet mee was gegaan. Inderdaad vinden we hem niet zo lang daarna elders werkzaam. Twee drukkers verklaren op 23-2-1690 voor not. Sylvius ten verzoeke van Mandelslo, dat hij in het midden van de zomer van 1688 al enige tijd voor Cosman Elias Gomperts als lettergieter werkte en dat toen in hun aanwezigheid tussen Gomperts en Mandelslo werd overeengekomen, dat de laatste voor een jaar vast en verder voor zolang er werk was vijf dagen per week voor *f* 2. - per dag voor de eerste zou werken. Over deze drukkerij, die kort daarna door Gomperts werd verkocht aan Moses Abrahamsz, schreef ik uitvoerig (V.E., Moses Abrahamsz). Het was geen grote drukkerij, maar toch zag de

eigenaar er blijkbaar voordeel in om af en toe een eigen lettergieter in dienst te hebben.

Mandelslo keerde weer terug naar de lettergieterij van Athias. Drie advertenties in de

Amsterdamse Courant geven ditmaal bijzonderheden. Net als in de vorige wordt met ophef gewag gemaakt van de vermaarde lettergieterij van Van Dijck. Op 9-7-1695 is het een oproep aan knechten, dat er werk voor hen is op de lettergieterij, 'Daer tegenwoordig mr. knecht op is Mr. Harmanus Mandelslo', en dat ze zich kunnen vervoegen bij Jan Bus. Op 31-5-1696 wordt weer geadverteerd voor klanten voor de drukkerij en lettergieterij, ditmaal omschreven als van Athias. Op 22-11-1698 is het een oproep aan alle inlandse en buitenlandse knechten van de lettergieterij, dat er werk voor hen is. Mandelslo wordt niet meer genoemd, maar toch maak ik uit de verklaring van 1702 op, dat Pack en Van Ommeren hem daar nog tot de dood van Athias in mei 1700 meemaakten. We vinden hem in 1701 op de lettergieterij van Cupy, die nog ter sprake komt. Men is daar dan al druk bezig zo'n dure arbeidskracht overbodig te maken. Na 1702 horen we niet meer van hem; vermoedelijk stierf hij elders.

Tenslotte is er de 22jarige Clement Hendricks, die op 2-5-1682 uit de Anjeliersstraat in ondertrouw ging met de 20jarige Marieke Frederiks. Op 14-2-1690 werd hij als ingeboren poorter ingeschreven, daar zijn vader Hendrick Oudeman als steenhouwer poorter was geweest. Bij de begrafenis van een kind op het Karthuizer Kerkhof op 19-1-1701 vinden we hem nog als Clemens Oudeman in de Leliestraat. Daarna zien we zijn vrouw op 16-6-1719 bij de ondertrouw van haar dochter assisteren en was hij dus vermoedelijk overleden.

Er is één lettergietersknecht, die bij het contract van 1681 ontbreekt, terwijl men er hem kon verwachten. Dat is Jan Bongert, die als 24jarige lettergieter op 26-2-1656 met de 22jarige Goeltje Jaspers van Antwerpen in ondertrouw ging. Hij was blijkens zijn poorterinschrijving van 4-4-1656 de zoon van de brandewijnbrander Jan Bongert. Tot 1674 toe vindt men dopen van kinderen en pas op 25-8-1700 werd Jan Bongaert van uit de Kerkstraat op het Leidse Kerkhof begraven. Vermoedelijk is Goeltje Jaspers, die op 3-5-1685 op het Karthuizer Kerkhof werd ter aarde besteld van uit de Lindenstraat bij het kerkhof, zijn vrouw. In 1665 was Jan Bongaert in dienst van Christoffel van Dijck. In deel III, toen de fichering van de doop-, trouw- en begraafregisters nog niet ver terug ging, kon ik slechts een kleermaker als eventuele mogelijkheid noemen voor Jean Bongaert, de vertegenwoordiger van de broers Huguetan. Men zal het echter met mij eens zijn, dat deze lettergieter veel meer in aanmerking komt om in 1692 in die functie op te treden. Maar dat wil dan ook zeggen, dat de Huguetans bij hun grote drukkerij, die van ± 1686 tot ± 1703 in werking was, ook of althans een tijd lang een eigen lettergieterij moeten hebben gehad. Dat lag ook voor de hand. Waarom Jan Bongaert in 1681 niet meedeed aan het contract, blijft onopgelost. Mogelijk is natuurlijk, dat hij bij Elsevier in dienst was en wel over was gegaan naar Athias.

Van 1680 tot 1683 was als leerling een Hongaar, Nikolaas Kis, op de gieterij en drukkerij van Blaeu werkzaam, in de herfst 1683 vestigde hij zich zelfstandig en pas in 1689 na zes jaar keerde hij terug naar Hongarije. Twee artikelen in het Gutenberg Jahrbuch van 1957 en 1963 en Carter-Buday geven nadere bijzonderheden. Uit het voorgaande wordt bevestigd, wat de schrijvers van het eerste artikel zeggen, dat slechts Dirck Voskens zijn leermeester voor het lettersnijden kan zijn geweest. Binnenkort zal in het engels een boek over Miklós Tótfalusi Kis van prof. György Haiman verschijnen. Hier wil ik volledigheidshalve slechts het onderschrift van zijn Amsterdamse letterproef overnemen: 'Begeert iemandt af-slagen of matrijzen van

deeze letters, nu eerst gesneden door Nikolaas Kis, addresseere zich aan den voorn. meester, woonende t'Amsterdam, op d'Achterburg-wal, over de Brouwery van de Zwaan, ten huize van Warner Warnersz zal de zelve voor een redelyke prys bekomen'. Uit

de bewaarde contracten krijgt men ook de indruk, dat Kis in tegenstelling tot de vorigen geen gieterij had, maar stempels op bestelling of matrijzen leverde (KS 11, 774 en 1148).

De vestiging van een duitse lettergraveur sluit zich merkwaardig goed bij dit vertrek aan. Johan Adolf Schmidt was blijkens een aantekening op een letterproef de opvolger van de weduwe van Reinier Voskens in Frankfort (Dreyfus). Op 14-10-1689 werd hij lid van de Luth. gemeente te Amsterdam. Op 27-11-1689 werd een kind van hem begraven van af de Herengracht bij de schutsluis. Op 17-9-1695 adverteerde hij in de Amsterdamse Courant als lettersnijder en lettergieter in de Foeliedwarsstraat op Rapenburg naast de Swarte Hondt. Op 19-5-1697 werd hij vandaar op het Anthonieskerkhof begraven. Op 27-6-1697 kwam de weduwe, Catharina Werlin, op de weeskamer verklaren, dat zij geen middelen had iets aan de twee kinderen te bewijzen. De aanspreker Johannes Gesser en de voordochter Catharina Schmidt bevestigden dit. Dat men dit niet al te letterlijk moet opnemen, blijkt uit de akte van 25-6-1697 voor not. de Winter, waarbij de weduwe Anna Catharina Schmittin ook namens haar minderjarige voordochter Catharina en haar eigen dochter Elisabeth aan Joannes Rolu voor *f* 610. - de werktuigen en gereedschappen van de lettergieterij overdroeg. Hij moest in 2 termijnen betalen, de eerste van *f* 300. - direct, de tweede van *f* 310. - 3 of 4 dagen later. Getuigen waren de bovengenoemde Gesser en Christoph Mertz, een zilversmid van Heidelberg, die hier in 1689 was getrouwd met Maria Dorothea Jans uit Frankfort. (KS 737-739).

Ik veronderstel, dat de koper voordien zelfstandig lettergraveur was geweest. Hij werd geen lid van de Lutherse gemeente, zodat het niet mogelijk is te zeggen, wanneer hij naar Amsterdam kwam. Op 22-5-1694 ging hij, 27 jaar oud, geboortig van Frankfort en wonende in het Hemelrijk, in ondertrouw met Geertruyd Blanck, 26 jaar oud en geboortig van Lünenburg. Daar Geertruyd niet kon tekenen, neem ik aan, dat haar achternaam wat werd verhaspeld. Bij het mutueel testament van 4-11-1710 voor not. van Achthoven horen we wat naders. Zijn ouders Philippus en Philippina Margaretha Rolu zullen slechts de legitieme krijgen; zij wordt dan Geertruyd Blanken genoemd en tekent met initialen. Het is mogelijk, dat de Leendert Dirksz, die Rolu bij zijn ondertrouw vergezelde identiek is met Leendert Blanken, die dezelfde rol in 1681 bij de ondertrouw van Mandelslo speelde. Bij het testament fungeerde als getuige de drukker Cornelis van Hoogenhuysen. Van 4-9-1699 dateert een contract voor not. Schabaalje met Moses Mendez Coitinho voor levering binnen zes weken van 50 en 120 pond van twee soorten Hebreeuwse letters. Rolu vroeg een voorschot van *f* 100. -, maar Coitinho kreeg daartegenover ½% korting voor contante betaling. Van 9-2-1710 dateert een akte voor not. Brooks, waarbij o.a. Rolu een verklaring aflegt over door hem gegoten letters in januari 1709 op bestelling van Jeronimus Plaat, afgeleverd bij de drukkerij van Lobedanus. Op 3-12-1710 werd Rolu begraven op het Karthuizer Kerkhof van de zuidzij der Egelantiersgracht tussen de twee bruggen. Kort voor zijn dood had hij tegen de Engelsman Thomas James, die hier materiaal kwam kopen, nog gepocht, dat de vader van Bartholomeus Voskens, dus Dirck Voskens, zijn opkomst had te danken aan de letters, die hij voor hem had gesneden. Daar Voskens in 1691 overleed, moet Rolu dus in ieder geval enige tijd voordien naar Amsterdam zijn gekomen, misschien als leerling bij Voskens. In 1700 was hij blijkens een letterproef in de laatste Leliedwarsstraat gevestigd geweest. Na zijn dood moet de weduwe nog enige tijd de zaak hebben voortgezet, blijkens een

aankondiging van Hebreeuwse letters in 1711 (Dreyfus). Haar begraafinschrijving vond ik niet in Amsterdam.

De laatste, die zich als zelfstandige lettersnijders-lettergieters in Amsterdam vestigde, was de familie Cupy. Van 7-11-1701 dateert een contract voor not. Outgers tussen Martin Cupy met Jacob Schröder, koopman, aan de ene en Christoffel Werner met Anthoni Grill essayeur aan de andere zijde, bestaande in 12 punten. Schröder, die al *f* 728. - had voorgeschoten voor een compagnieschap van lettergieterij, was uitgetreden en nu werd overeengekomen, dat Werner zijn plaats zou innemen en dit bedrag, dat gebruikt was voor de lettergieterij en de huishouding van Cupy, aan Schröder zou teruggeven. Ik kan niet het gehele contract behandelen, maar noem enkele punten. In art. 4 wordt gezegd, dat Cupy zelf de stempels en matrijzen maakt en daarvan moet bestaan, waarvoor Werner zal betalen van alle soorten letters voor een stempel 12 st., voor een ongejusteerde matrijs 8 st. en voor abreviaturen en sieraden naar proportie. Daar Cupy echter voor zijn huishouding *f* 800. - per jaar nodig heeft, zal Werner zolang er nog geen winst gemaakt wordt, de betaling van het snijden suppleren tot *f* 200. - per kwartaal, later terug te nemen zonder interest uit de helft van de winst, die voor Cupy zal zijn. Art. 8 bepaalt, dat Cupy een huis zal huren voor eigen bewoning en tevens voor de lettergieterij. Art. 9 stelt de compagnie op 15 jaar van af het ogenblik, dat Cupy alles wat voorgeschoten is heeft gerembourseerd. Wanneer een van de compagnons sterft, zal de weduwe zijn plaats innemen. Bij overlijden van Martin Cupy komt zijn oudste zoon Philip in zijn plaats wat de werkzaamheden betreft. Zodra die bij het snijden gemist kan worden, zal hij op dezelfde voorwaarden als nu Mandelslo als meesterknecht over de gieterij worden aangesteld. Werner behoudt zich het recht voor om, zodra hij de gieterij geleerd heeft, ook daarvoor in aanmerking te komen.

Wanneer de compagnie met Jacob Schröder was begonnen blijkt niet en evenmin is bekend tot hoe lang de compagnie met Christoffel Werner bleef bestaan. Die zou op beider namen gedreven worden en daarvan is geen spoor te vinden. Gezien zijn relatie met Grill was Werner vermoedelijk een Zweed. Martinus Cupy werd op 13-12-1701 als lidmaat van de Lutherse gemeente ingeschreven als komende uit Bruck in Silezië, zijn zoon Philip op 2-3-1702 uit Kassel.

De enig bekende letterproef van Martinus Cupy stamt van een adres in de Jordaan, maar toen hij op 28-10-1705 werd begraven op het Leidse Kerkhof woonde hij in de Kerkstraat bij de Nieuwe Spiegelstraat. Hij liet drie minderjarige kinderen achter. De familie bleef daar wonen, zoals allereerst blijkt uit een advertentie van Jan Philip Cupi - de kinderen gingen hun naam zo schrijven - in de Amsterdamse Courant van 21-2-1711. Hij is gevestigd naast de perserij van de Witte Swaen en prijst zijn snijderij en gieterij speciaal aan, omdat wegens de diepte van de letters deze langer duren en niet zo gauw toevlakken als andere. Uit het dadelijk te noemen verslag van James uit 1710 weten we, dat hij in 1710 nog altijd aan het snijden was, geen grote voorraad stempels had en stellig nog altijd een geldschieter, die medezeggenschap in zaken had. Van drie zusters vond ik de ondertrouwakten. Charlotte en Willemyn Cupy gingen beiden in 1716 in ondertrouw met bruidegommen uit Zweden. Ze waren resp. 24 en 28 jaar en gaven op in Amsterdam geboren te zijn! Het gezin woonde toen nog in de Kerkstraat, maar bij de ondertrouw van Maria Cupi op 19-1-1720, ook met een Zweed, gaf de 20jarige bruid als woonplaats de Wolvenstraat en als geboorteplaats Amsterdam op. Van Philip Cupi vond ik geen spoor meer, tenzij hij dezelfde is als Johannes Coepe, die op 13-9-1727 werd begraven op het Karthuizer Kerkhof van het Singel bij het Koningsplein. Zeker is, dat zijn moeder, Anna Christina Breemer,

weduwe van Martinus Cupie, heel deftig werd begraven in de Oude Lutherse Kerk op 2-3-1733 uit haar woning in de Reguliersdwarsstraat bij het Koningsplein. De draad wordt dan overgenomen door een

zoon, die buiten Amsterdam was getrouwd, Willem Cupi. Hij en Anna Potter laten op 4-4-1734 een tweeling dopen in de Lutherse Kerk. Als getuigen fungeren daar Charlotte en Maria Cupi met hun echtgenoten. Toen Anna Potter op 1-2-1736 op het Karthuizer Kerkhof werd begraven, liet ze haar echtgenoot op de Egelantiersgracht voorbij de laatste dwarsstraat met 5 kinderen achter. Bij zijn hertrouwen in 1743 woonde Wilhelmus Cupi in de Bloemstraat en gaf op geboortig te zijn van Leeuwarden! Twee dagen eerder, op 13-2-1743, gaf hij bij de weeskamer te kennen geen middelen te hebben om iets aan zijn kinderen als moederlijk erfdeel te kunnen bewijzen. Op 9-2-1772 werd hij zelf uit de Bloemstraat begraven.

Toen Thomas James in 1710 naar Amsterdam kwam om hier net als Marshall veertig jaar eerder matrijzen en letters te kopen, bracht hij daarover in drie brieven van 22-6 en 10 en 27-7-1710 uit Rotterdam verslag uit. Blijkens zijn vermelding van een bezoek op maandag 10 juli aan de lettergieterij van Rolu is het echter zeker, dat hij de Engelse oude stijl volgde en dat men de brieven dus elf dagen later moet dateren. Hij bezocht vermoedelijk op 30 juni de lettergieterijen van Athias, Voskens, Cupy en Rolu. De gieterij van Ente ontdekte hij blijkbaar niet. Waarom hij de gieterij van de wed. Schippers niet bezocht, die blijkens leveranties van Oxford en Cambridge grote bekendheid in Engeland genoot, blijft onverklaarbaar. Emanuel Athias, die na de scheiding met de weduwe Schippers zelfstandig de lettergieterij voor het Hebreeuwse deel voortzette, bezat blijkbaar ook nonpareil en parel. Na enige vergeefse pogingen slaagde James er tenslotte in de werkplaatsen van Voskens, Cupy en Rolu te bezichtigen. De eerste had plaats voor 5 à 6 gieters, de anderen ieder voor 4. Bij Cupy was slechts één gieter werkzaam, bij Rolu geen enkele. Rolu verklaarde dit: ze waren allen naar de Haarlemse kermis! James geloofde hem niet, maar op zich zelf is het heel goed mogelijk dat het wel waar was. Die kermis begon dat jaar op zondag 29 juni en ging een week door.

James, die uiteindelijk zijn aankopen deed bij Rolu voor *f* 1700. - en dan merkt, dat die matrijzen heeft uitgeleend, veronderstelt, dat hij met de matrijzen ook zijn personeel uitleende. Het is natuurlijk mogelijk, dat die veronderstelling juist was, maar het bezoek aan de Haarlemse kermis kan net zo goed juist zijn. De lettergieter, die de matrijzen leende, was op 21 juli wegens de begrafenis van zijn moeder naar buiten vertrokken. Voor zover mijn kennis strekt kan het geen van de hierboven behandelde lettergieters zijn geweest en was het vermoedelijk een drukker met een lettergieterij annex aan zijn drukkerij, wanneer het verhaal tenminste waar was. Ik ga hier zo uitvoerig op in, omdat Reed, aan wiens werk ik het meeste over James ontleende, van dit uitlenen van matrijzen en personeel m.i. ten onrechte een speciaal Hollands gebruik maakt (p. 104). Ook de annotatie van Reed omtrent Tonson, voor wie Rolu gewerkt had, is voor verbetering vatbaar. Tonson bezocht niet alleen in 1703 Amsterdam, maar meermalen, in ieder geval ook in 1707 (deel I 124).

Ofschoon men voorzichtig moet zijn met de mededelingen, die James in zijn brieven doet, wil ik hier toch twee ervan nog speciaal noemen. Uitdrukkelijk zegt hij, dat Cupy en Rolu de enige graveurs in Amsterdam zijn, terwijl hij van Bartholomeus Voskens, die ook als zodanig te boek moet worden gesteld, en diens broer Adam alleen zegt dat zij het andere werk - vermoedelijk de commerciële leiding - doen. Uiteraard was James ook buiten Amsterdam naar lettergieters op zoek, maar het enige wat al zijn navragen naar Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft en Utrecht dan oplevert is, dat er misschien een lettergieter in Gouda (door hem Tergoes

genoemd) werkt. Of hij deze na zijn laatste brief op zijn doorreis naar Rotterdam nog opspoorde, zoals zijn plan was, blijkt niet.

De drie brieven van James tekenen in ieder geval duidelijk de dan nog alles beheersende positie van Amsterdam. Al spoedig gaat de situatie daar veranderen. In mijn vorige delen gaf ik bijzonderheden over de lettergieterijen van de weduwe Schippers, Goeree, Bruyn, Van der Putte, Wetstein en Uytwerf, waaraan ik hier weinig zou kunnen toevoegen. Een poging om een nieuwe lettergieterij en drukkerij op te zetten onder leiding van de Engelse graveur Samuel Jallasson in 1728 liep op niets uit, zoals ik in mijn chronologisch overzicht beschreef. Over hem zijn geen nadere bijzonderheden te vertellen. Wel kan ik nog iets meer meedelen over zijn vakgenoot Joan Michiel Fleischmann, die in Holland wel een geslaagde loopbaan had, eveneens beginnend met het jaar 1728. Enschedé F. geeft uitvoerige bijzonderheden en als geboorteplaats en jaar Wöhrd bij Nürenberg en 1701. Ik weet niet, of hij met dit jaartal juist is. Wanneer Joan Michiel Fleischmann op 14-6-1732 in ondertrouw gaat met Susanna Lohee geeft zij op 28 jaar oud te zijn en hij 26 jaar. Gezien de leeftijd van de bruid lijkt het mij niet waarschijnlijk, dat hij zich jonger wilde voordoen dan hij in werkelijkheid was. Zij was de dochter van de jong gestorven schuiermaker Abraham Lohee en Catharina van Oostvoort. Financiële mogelijkheden waren er van de vrouws kant niet en een poging van Fleischmann om een eigen gieterij op te zetten in 1734-1735 liepen op een mislukking uit. Hij werkte verder voor de verschillende lettergieterijen in Amsterdam en in Haarlem. In betrekkelijke welstand werd hij op 2-6-1768 in de Oude Lutherse Kerk begraven uit de chirurgijnswinkel van Johannes Saff, een zusterszoon van Susanna Lohee en aangegeven voor de vierde klasse. Fleischmann, de befaamdste graveur van deze tijd, had nooit gebrek aan opdrachten gehad, daar in verband met de nieuwe mode vele lettergieterijen op andere letters overgingen.

Na Fleischmann's dood vestigde zich nog eenmaal een lettergraveur in Amsterdam, Mathias Rosart, maar over hem spreek ik later. Zijn vader Jaques François Rosart, geboren in 1714 in Namen, had zich op 1-5-1740 in Haarlem gevestigd, niet alleen als lettergraveur, maar ook als gieter. Of het bedrijf mogelijkheden had gehad, is moeilijk te zeggen. In 1743 kochten Izaak en Johannes Enschedé te Haarlem de gieterij van Hendrik Floris Wetstein en voegden deze aan hun drukkerij toe. Op 9-3-1743 borgen zij alle stempels en matrijzen in de kast van de zaal, lieten die door not. Waarts verzegelen en maakte deze laatste het verkoopcontract op: de koopsom zou *f* 4000. - zijn, maar stof, krets en antimonium zou apart tegen een afgesproken prijs worden afgerekend. Stellig mede als gevolg daarvan vertrok Rosart in 1760 naar Brussel. Haarlem dreigde intussen Amsterdam te overvleugelen, maar juist in deze tijd kwamen nieuwe combinaties in Amsterdam op als concurrenten voor Haarlem. Daarover is veel meer te vertellen dan Enschedé F. kon doen, hoewel de preciese gang van zaken niet altijd te achterhalen is. Enschedé F. ontleende zijn gegevens aan de incomplete archieven van de Gebroeders Ploos van Amstel, die met de lettergieterij in 1799 werden overgegeven aan zijn voorvader. Veel blijkt echter niet te kloppen met de ons thans ter beschikking staande gegevens.

Fleischmann werkte hier in de jaren 1732-1734 ook nog voor de lettergieter Ulrich Pfeiffer te Nürenberg (Enschedé G. 5 en 8). Een lid van deze familie kwam in die tijd naar de Republiek en vond werk net als Fleischmann bij Uytwerf, eerst in Den Haag, later in Amsterdam. Deze Jan Leonard Pfeiffer ging op 5-5-1735, 32 jaar oud en geboortig van Nürenberg, in ondertrouw met Anna Wilhelmina Menkhoff van Borgholzhausen, die 28 jaar oud was en in de Sint Jansstraat woonde. Hij werd

vergezeld door zijn neef Godfried Jongbloed, zij door haar halfbroer Anthony Meijer.
Op 30-8-1737 ondertrouwde de 34jarige (Jan) Anthony Meijer, uiteraard ook uit Borgholzhausen, wonende in de Stoofsteeg, met

Helena Oenen. De bruidegom werd vergezeld door zijn zwager Leonard Pfeiffer. In het kohier van 1742 vinden we Meijer met een kruidenierswinkel in de Stoofsteeg, Pfeiffer als kruinenier in de Sint Jansstraat, resp. getaxeerd op *f* 800. - en *f* 600. - inkomen. Enschedé F. vertelt, dat in of na 1752 een letterproef verscheen bij J.L. Pfeiffer in de Sint Jansstraat, waarvan de letters gegraveerd waren door J.F. Rosart. Nog steeds echter werd daar kruidenierswinkel gehouden, zoals uit het testament van het echtpaar Pfeiffer van 30-1-1753 voor not. S. Dorper blijkt. Op 3-2-1753 werd Anna Wilhelmina Menkhoff in de Oude Lutherse Kerk begraven. Waarschijnlijk had zij de kruidenierswinkel gedreven, terwijl haar man zich had gewijd aan de lettergieterij, vermoedelijk nog steeds elders als meesterknecht. Het lijkt althans niet waarschijnlijk, dat het gieten zich afspeelde in de Sint Jansstraat. Het huis daar was in 1722 voor *f* 3000. - gekocht door de boekverkoper Johannes Oosterwijk, de zwager van Alberts en Uytwerf, die een lettergieterij hadden. Noch op zijn naam, noch op die van de weduwe of haar tweede man, noch op die van Pfeiffer zelf werd een rekwest ingediend voor de plaatsing van een fornuis. Op 22-2-1754 benoemt Pfeiffer nog voogden over zijn minderjarige kinderen voor not. Dorper. Op 12-1-1776 wordt hij in de Oude Lutherse Kerk begraven, van de Kerkstraat bij de Leidse Gracht. Uit de aangifte voor de belasting - onvermogend - blijkt, dat hij door een val is gestorven en 75 jaar oud is. Later zullen we zien, dat hij sedert 1763 meesterknecht was op de vlak bij gelegen lettergieterij van de Gebroeders Ploos van Amstel.

Er speelt echter nog een andere lettergieterscombinatie doorheen, en wel die van de boekdrukker Rudolph Brouwer en notaris Martin Weyer, die op 31-10-1750 onderhands werd opgericht. Stellig namen ze de lettergieterij van Hermanus Uytwerf over (deel IV 149 uit Enschedé F., die het ten onrechte in 1742 plaatst). Nog van 1750 dateert een verzoek van Brouwer om twee lettergietersfornuizen in zijn huis in de Voetboogstraat te mogen plaatsen, waarop 16-2-1751 fiat kwam. Op 30-7-1754 stuurde Weyer not. S. Dorper naar zijn compagnon om het contract van 1750 voor ‘een societeit of gemeenschap in een konst of lettergieterij’ ten name van Brouwer en Weyer op te zeggen met ingang van die dag. Weyer verweet Brouwer het voorgeschoten geld niet te hebben teruggegeven, geen rekening te hebben afgelegd, buiten hem knechten en jongens te hebben ontslagen en aangenomen, kortom meester te hebben gespeeld van een andermans geld. Op 9-8-1754 stelde Weyer voor not. Dorper Godfried Jongbloed - die we als getuige bij de ondertrouw van Pfeiffer ontmoetten - als meesterknecht op de lettergieterij aan, voor *f* 468. - per jaar. Op 10-3-1737 was Jongbloed's vrouw, Margaretha Meijers, in de Westerkerk begraven. Reeds op 28 juni ging hij weer in ondertrouw, met Anna Bernardie en het blijkt dan, dat hij uit Brunswijk geboortig is. Ook zij stierf en op 16-2-1748 trok hij weer naar het stadhuis, met Cornelia van der Kroes. Ditmaal kwamen er kinderen en op 23-3-1752 werd voor not. Martin Weyer - vermoedelijk al de werkgever van de echtgenoot - een testament gepasseerd. Reeds op 15-12-1757 werd Jongbloed in de Westerkerk begraven. Daarna blijkt niet meer, wie met de leiding van de lettergieterij werd belast. Notaris Dorper heeft in 1757-1758 slechts één akte over de lettergieterij. Op 27-5-1757 wordt door goede mannen een uitspraak gedaan over de geschillen tussen Brouwer en Weyer over de opheffing van de compagnie: Weyer krijgt al het materiaal, Brouwer daartegenover alle vorderingen voor leveranties, die nog lopen. Daarna horen we niet meer van Brouwer, die op 30-1-1781 op het Karthuizer Kerkhof werd begraven, in de wereld van de lettergieterij.

Van Martin Weyer blijkt daarentegen des te meer. Hij was 15-12-1717 in de Nieuwe Kerk gedoopt als zoon van Johannes Weyer en Agneta Maria Weyer. Zijn vader die grote

koopmanszaken met zijn broer Martin, die met een Pels getrouwd was, deed, overleed reeds spoedig en de weduwe hertrouwde. Toen haar zoon in 1745 wilde trouwen met de vijf jaar oudere Petronella Rebecca de Marre - gedoopt in de Oude Kerk 23-10-1712 - verzette Martin's moeder zich hevig, maar het huwelijk ging na het opmaken van huwelijkse voorwaarden voor not. J.A. Creyghton op 5-3-1745 toch door. Martin werd in dat jaar ook tot notaris benoemd. In later jaren werden er voor not. S. Dorper nogal eens obligaties, die de echtgenote had geërfd van haar ouders, Evert de Marre en Clasina Croese, verkocht. Het notariaat van Martin Weyer had geen grote omvang en misschien kwam het geld voor de lettergieterij van de kant van zijn vrouw. Hijzelf had bij zijn meerderjarigheid op 27-12-1742 voor not. Roermond bijna *f* 30000. - als nalatenschap van de moeder van zijn vader ontvangen, maar men krijgt de indruk uit overdrachten, o.a. voor notaris Waarts in 1743, dat hij de effecten weer vrij gauw kwijt was geraakt. Op 25-12-1762 stierf hij in het notarishuis op het Singel bij de Gasthuismolensteeg en op de laatste dag van het jaar werd hij in de N.Z. Kapel begraven. Bij de aangifte voor de collaterale successie bleek hij slechts één obligatie van zijn grootmoeder, van *f* 660. -, over te hebben en een huis onder Nieuwer Amstel op erfpachtsgrond buiten de Utrechtse Poort op het Grote Ververspad. Het lijkt me niet uitgesloten dat daar de lettergieterij was voortgezet. Weyer was blijkens de opdrachten aan Fleischmann, die Enschedé F. vermeldt, verder gegaan. De weduwe, die bij haar testament van 8-9-1763 voor not. S. Dorper verklaarde onder de *f* 8000. - gegoed te zijn, moest uiteraard zo snel mogelijk de lettergieterij van de hand doen. Kopers zou ze in de Gebroeders Ploos van Amstel vinden.

Dit waren de twee ongetrouwde zonen van de overleden wijnkoper Jacob Ploos van Amstel en zijn nicht Johanna Clementia Ploos van Amstel. De vader was niet bijzonder welgesteld geweest, in het kohier van 1742 getaxeerd op een inkomen van *f* 600. -, maar bij zijn overlijden in 1759 voor de belasting op het begraven toch aangegeven in de tweede klasse. Dank zij de studie van Jhr. G. Ploos van Amstel over de oudste zoon, de bekende houthandelaar-kunstverzamelaar-kunstenaar Cornelis Ploos van Amstel JCz, die ongeveer tegelijk met dit deel V zal verschijnen, kan ik hier veel nieuwe bijzonderheden over de lettergieterij geven. Net zoals Martin Weyer een liefhebber was geweest, was dit hier het geval met Jacob Ploos van Amstel, de jongste zoon (1735-1784). Hij had in Leiden medicijnen gestudeerd en zich in 1758 als dokter te Amsterdam gevestigd, wat hij tot zijn dood zou blijven. Hoewel er niets met zekerheid te zeggen valt, zou ik de jonge Jacob al willen plaatsen in een omgeving van Rijnsburgse collegianten, waartoe o.a. Jan Wagenaar en Isaac Tirion behoorden. Naast de godsdienstige was de letterkundige belangstelling daar groot. Jacob was hervormd gedoopt op 28-4-1735 in de Waalse dienst in de Westerkerk, maar werd noch lidmaat in een van deze kerken, noch bij de Remonstranten, terwijl hij zich bij zijn ondertrouw in 1778 wel remonstrant noemde. Later kom ik nog op die Collegianten terug.

Op 25-1-1763 werd in de Amsterdamse Courant ‘een van ouds vermaarde Letter-gieterij, waar in die Affaire sedert veele jaaren met goed succes is gedaan en nog gecontinueerd word’ uit de hand te koop aangeboden. Stellig op instigatie van Jacob hebben daar de weduwe Ploos van Amstel en haar twee ongetrouwde zonen, de wijnkoper Adrianus en Dr. Jacob zelf, op gereageerd. De weduwe kon een voorschot van *f* 10000. - opnemen op de nalatenschap van haar overleden broer, die

met vruchtgebruik was belast. Het lijkt mij zeker, dat makelaar Evert Doublet, die de advertentie had geplaatst, voor zijn moeders zuster, de weduwe Weyer, optrad. Merkwaardig is echter een advertentie van 10-2-1763,

waarbij aangekondigd wordt dat de lettergieterij van Jan Leonard Pfeiffer in de St. Jansstraat te Amsterdam overgenomen en aanvaard is door de Gebroeders Ploos van Amstel, welke te hunnen huize op de Prinsengracht bij de Bloemgracht 'onder opzigt en directie van gem. Pfeiffer de gieterij zullen exerceren'. Pas op 19-2-1763 volgde een advertentie, dat ze behalve de gieterij van Pfeiffer ook die van wijlen Martin Weyer hebben overgenomen. Reeds op 8-2-1763 was een rekwest van de weduwe om een lettergietersfornuis op haar zolder te mogen plaatsen in behandeling genomen en op de 22ste kwam al het fiat. Geheel verklaarbaar is het voorgaande niet, maar ik ben geneigd te veronderstellen dat Pfeiffer voor Weyer had gewerkt en dat zijn winkel in de St. Jansstraat het verkoopsadres was geweest. De weduwe Ploos kon nog meer geld opnemen en kocht in 1766 of 1767 de lettergieterij of althans het materiaal van de overleden Hendrik van der Putte. Nog op het allerlaatst kon het in de eerste letterproef van de Gebroeders Ploos van Amstel, die met jaartal 1767 verscheen, verwerkt worden. Op 19-10-1767 kwam weer een lettergieterij te koop, van Jan Roman en Comp. Hij had in 1755 op de veiling de vermaarde lettergieterij van de weduwe Schippers gekocht. Ik twijfelde in deel IV (p. 112) aan de mededeling van Enschedé F. dat de compagnons de heren Cambier en Lijnslager waren. Dit werd nu echter bevestigd. Jacob Cambier, die zich sedert 1752 zeer interesseerde voor de lettergieterij van zijn vrouws familie - dus ook al weer een liefhebber! -, was niet de enige rechthebbende en moest daarom wel instemmen met de veiling, maar had zelf gesteund door een lid van de familie Lijnslager - naar ik aanneem de buskruitmaker Joan Servaas - het geld aan Roman verstrekt. Die had de lettergieterij naar zijn huis in de Kalverstraat overgebracht, waartoe hij op 23-4-1755 in verband met één fornuis consent had gekregen. Toen hij in 1766 zijn drukkerij verkocht, was het lot van de gieterij ook beslist. Johannes Enschedé probeerde uit de hand te kopen, maar dat lukte niet. Cambier had nogal wat door Fleischmann laten maken, waarvoor uiteraard de Gebroeders Ploos van Amstel ook belangstelling hadden. Op 10-10-1767 kwamen ze voor not. Boese met Enschedé overeen, dat ze op de veiling van Roman, Cambier en Lijnslager samen zouden kopen en later een verdeling maken en dat ze dat voortaan ook bij andere te koop zijnde lettergieterijen zouden doen. Op 19-10-1767 geschiedde dit op de veiling Roman, in 1769 bij Cupy.

Wanneer na afloop van het vruchtgebruik de erfenis van haar broer is binnengekomen, koopt de weduwe Ploos van Amstel op 18-1-1773 op een veiling het huis Keizersgracht 407 voor *f* 13000. -. Er zijn op dit deftige stuk gracht wat meer moeilijkheden, maar er blijkt geen belemmerende keur te zijn en op 25-3-1773 komt het fiat af om daar 3 lettergietersfornuizen op zolder te mogen plaatsen. Het huis, dat op 2 maart officieel wordt overgedragen, krijgt de naam 'De Lettergieterij'. Daar zal Pfeiffer dus nog meesterknecht zijn geweest, wat goed klopt met het adres bij zijn overlijden in 1776. Op 18-11-1777 werd de weduwe Ploos van Amstel begraven in een graf in de Oude Kerk, dat ze ook had geërfd. Op 6-1-1779 volgde de scheiding tussen haar drie zonen voor not. Isaac Pool. De onverdeelde boedel van haar en haar echtgenoot werd op *f* 85000. - getaxeerd. Het huis werd nu op *f* 20000. - gesteld, zodat ik aanneem dat er voor de lettergieterij flink verbouwd was, 'de fabricq van lettergieten' op *f* 16400. -. In de negotie van wijnen, die de weduwe met Adrianus had gehad, zat slechts *f* 6500. -. Jacob nam het huis, de lettergieterij, een lijfrente en wat inboedel over en was daarmee bijna *f* 11000. - boven zijn portie. Die moest hij bij de afwikkeling in contanten voldoen en daarom gaf hij samen met zijn echtgenote

Sara Troost op 26-1-1779 voor not. Hottentot de Groot procuratie aan de makelaar Christiaan Seest om *f* 15000. - op te nemen van Daniel Doornick. Op de 27ste werd een schepenenkennis verleden: de lening

liep voor 6 jaar tegen een rente van 3¾%. Uit de inschakeling van een makelaar - uit de bekende klokkengietersfamilie - blijkt dat de geldschieter geen persoonlijke relatie was. Met terugwerkende kracht, van 1-1-1778 af, werd de wijnnegotie alleen door Adrianus, de lettergieterij alleen door Jacob - deze laatste echter bij voortduring op de naam Gebroeders Ploos van Amstel - gedreven.

Jacob was, zoals we zagen, getrouwd met Sara Troost, dochter van Cornelis Troost, zelf kunstenares en zuster van Elisabeth Troost, die in 1758 met Cornelis Ploos van Amstel was getrouwd. Op 3-6-1778 waren de huwelijkse voorwaarden voor not. Mastenbroek verleden. Daar krijgt men voor het eerst de indruk, dat de lettergieterij financieel niet al te veilig werd geacht: elke gemeenschap werd uitgesloten en de bruid zou bij overlijden van haar echtgenoot de keuze hebben om al of niet in winst en verlies te delen. Reeds op 22-6-1784 stierf Dr. Jacob Ploos van Amstel in zijn Lettergieterij en op de 26ste werd hij in de Walenkerk begraven. Een dag eerder had de weduwe voor not. C.W. Decker een akte van non prejuditie laten opmaken, d.w.z. dat ze haar man liet begraven, maar daarmee niet zijn nalatenschap aanvaardde. Toen ze de lettergieterij op 31-7-1784 echter voor *f* 18262.5. - kon verkopen, klaarde de financiële situatie zich. Precies op de vervaldatum 27-1-1785 loste ze de schuld van *f* 15000. - af. Of Jacob dat, indien hij in leven was gebleven, had kunnen doen, lijkt mij zeer de vraag. Voor de weduwe was ook nog een voordeel, dat het huis, getaxeerd op *f* 18000. - voor de collaterale successie, voor 5/6 was belast en dus maar voor *f* 3000. - werd gerekend. Ze bleef het niet bewonen, maar verhuurde het. Pas op 29-10-1799 droeg ze het voor *f* 10000. - over aan Dirk Kruyff. Dat kan geheel toeval zijn, maar wel is merkwaardig, dat juist in diezelfde tijd de lettergieterij De Gebroeders Ploos van Amstel ook een einde nam. Misschien heeft ze gehoopt, dat die nog eens op dit adres zou terugkeren. Na de dood van haar zwager Cornelis in 1798 had Sara Troost flink geërfd en toen ze in 1803 overleed, gaf haar executeur Christiaan Josi haar nalatenschap voor ruim *f* 80000. - aan voor de collaterale successie.

De koper van de lettergieterij was de 19jarige Govert Jan van Rijswijk. Hij was op 15-11-1764 in Den Haag geboren als zoon van Jacobus van Rijswijk en Geertrui Elisabeth Ebeling en in de Grote Kerk gedoopt, maar toen zijn moeder in 1778 met hem naar Amsterdam kwam, werd ze lidmaat van de Lutherse Gemeente. Daar werd hij op 4-4-1780 aangenomen. Op 1-3-1781 - dus 16 jaar oud - trad hij in dienst bij Jacob Ploos van Amstel. Voor not. Mastenbroek werd een contract opgemaakt voor 6 jaar, waarvan hij de eerste drie zou leren opzetten, de volgende drie zou leren slijpen en gieten, en de mogelijkheid van overname bij overlijden van de eigenaar werd vastgelegd (N.A. 16167, 81). Toen het na drie jaar reeds zo ver kwam, kon de weduwe van Rijswijk blijkbaar geheel uit eigen middelen de aankoop bekostigen: van een lening blijkt althans niets. De gieterij bleef ten huize van de weduwe Ploos gevestigd. Op 30-9-1791 ging Govert Jan in ondertrouw met Petronella Meijer, dochter van de bekende toen reeds overleden boekverkoper Pieter Meijer. Hij woonde nog bij zijn moeder op de Leidse gracht en gaf op Luthers te zijn. Op 1-5-1792 verhuisde hij naar een huis op de Leidse Gracht over de Kerkstraat en op die dag kreeg hij ook fiat daar twee lettergietersfornuizen te plaatsen. Van daarna dateert een lijstje, waarin hij vertelt, hoe de geschiedenis van de voorgangers in elkaar zit (Museum Enschedé cat. typ. 318 b/1).

Een zoon, Jacobus, werd in 1793 in het doopsgezinde kinderboek ingeschreven, want de vader was intussen collegiant geworden. Ik neem aan, dat de invloed van de familie Ploos van Amstel daaraan niet vreemd was. Cornelis was in 1775 regent van het Collegianten Weeshuis de Oranje Appel geworden en zijn schoonzuster Sara Troost verkeerde in haar

laatste levensjaren ook in Collegianten kringen, zoals ik beschreef in mijn Meniste Vrijage in 1969. Govert Jan van Rijswijk speelde in de laatste periode van de Rijnsburger vergadering een grote rol. In Amsterdam werd hij in 1793 ook regent van de Oranje Appel. In 1800 legde hij die functie neer, omdat hij tot doopsgezind predikant te Hengelo was beroepen. Dat betekende ook het einde van de Lettergieterij De Gebroeders Ploos van Amstel. Reeds op 19-11-1799 had hij de inventaris van de lettergieterij aan Johannes Enschedé en Zoonen verkocht voor *f* 9000. - en nog eens *f* 1000. - voor letters, lood, krest etc. Daarmee verdween de naam en ook de laatste grote lettergieterij uit Amsterdam.

Nog tot de 18de eeuw behoren drie personen, één graveur, één drukker en één lettergieter, die ik moet noemen. Mathias Rosart, zoon van de reeds genoemde graveur, was blijkens gegevens in het archief Enschedé reeds in 1768 in Amsterdam gevestigd en ging op 20-4-1770, 26 jaar oud, geboortig van Haarlem en wonende in de Utrechtse straat, in ondertrouw met Dorothea Starring uit Wijk bij Duurstede. Twee kinderen werden hier gedoopt, Maria 2-3-1774 op het Begijnhof en Alida Theresia 19-4-1773 in de Posthoornkerk. Reeds in 1772 maakt de vader plannen naar Brussel terug te keren, wat na de geboorte van de tweede dochter gebeurd moet zijn. Of Mathias zelf aanwezig was bij bij de doop van zijn petekind, de zoon van zijn broer Jacobus Franciscus Rosart, die als boekdrukker van Utrecht naar Amsterdam was gekomen, op 26-6-1780 in de kerk van de Barndesteeg, is niet zeker. Wanneer op 2-3-1798 zijn bovengenoemde dochter Maria te Amsterdam in ondertrouw gaat met Boudewijn Jacob Lohoff, woont de vader in Brussel. Het zal toeval zijn, dat zijn grootmoeder van vaders zijde een Ploos van Amstel is. De compagnie van Lohoff en Gebroeders Ploos van Amstel in blauwsel etc. hoorde in een andere tak van de familie thuis dan de lettergieterij.

De lettergieterij van Hendrik van Staden is minder gemakkelijk dateerbaar. Enschedé F. heeft vermoedelijk gelijk met zijn veronderstelling, dat het een voortzetting van de Haagse lettergieterij van Jan de Groot moet zijn. Van Staden was in 1775 getrouwd met Apollonia Maria de Groot, een dochter van Christiaan de Groot - de broer van Jan - en Angenis Maria van Dolree, wier moeder Maria Theresia Stichter was. Daardoor kwam Van Staden in 1786 in het bezit van de befaamde drukkerij van Stichter. Ik neem aan, dat hij in deze tijd, mogelijk echter ook al iets eerder, de lettergieterij van de oom van zijn vrouw aan zijn drukkerij toevoegde. Rooimeesters kwamen er niet aan te pas. In 1780 kochten zowel de Erven Stichter als J. de Groot op de veiling van de lettergieterij van Voskens en Clerk. Door de manipulaties van Van Staden kwam de drukkerij in 1796 bij de Desolate Boedelskamer en de verkoop van de lettergieterij is verklaarbaar. Men raadplege voor dit alles het werk van Leuven.

Enschedé F. vertelt, dat de gieterij in 1798 gekocht werd door Gerrit Harmsen. Op 24-4-1799 vroeg Harmsen & Comp. inderdaad consent voor plaatsing van twee fornuizen op de achterzolder van een huis Prinsengracht bij de Leidse straat, wat op 4-6-1799 werd gegeven. Gerrit was op 30-10-1789, 30 jaar oud, in ondertrouw gegaan met Elisabeth Denijssen, 21 jaar oud, dochter van de koopman Petrus Denijssen en Elisabeth Haffmann. Hij was geboortig van Zutphen, maar zijn moeder, Wilhelmina Coolhaas, woonde te Haarlem, waarvandaan Petrus Denijssen ook afkomstig was. Op 2-6-1790 werd Gerrit behuwd poorter als koopman, net als zijn schoonvader. Misschien was Gerrit Harmsen identiek met de persoon van deze naam, die op

18-12-1777 lid van de Hervormde Gemeente met attestatie van Deventer was geworden. Pas bij zijn overlijden op 19-10-1817 op de Prinsengracht bij de Runstraat, no. 242, thans no. 573, horen we voor de eerste maal zijn beroep: lettergietersbaas. Dat huis

stond nog steeds in het inkwartieringsregister op naam van zijn schoonmoeder, die al in 1813 was overleden. Ik vermoed, dat de familie Denijssen de Comp, had gevormd, waarmee de firma in zee was gegaan. De aangifte op 21-10-1817 van het overlijden geschiedde door een zwager en door de 40jarige lettergieter Petrus Cornelisse, die op de Prinsengracht tegenover de Reesluis woonde. Hij verliet Amsterdam en was van 1819-1822 werkzaam bij Enschedé. In Amsterdam was toen alleen nog maar de lettergieterij van de boekdrukkers Bruyn in wezen.

Bijzonderheden daarover lezen we nog in de overzichten van 1811-1813 en 1819 (zie noot 100). Er zijn in 1811 2 lettergieterijen met 4 werklieden; de belangrijkste Christiaan Woudman 'sous la raison de Hendrik Bruyn & Co. Rokin 161' werkt met 3 arbeiders (loon *f* 1. -) en bestaat meer dan een eeuw, maar de activiteiten zijn verminderd sinds 1801. In 1819 worden nog 2 lettergieterijen met 6 werklieden genoemd (loon *f* 0.90). Als middel van herstel ziet men het beletten of bezwaren van de invoer van buitenlands gegoten letters. Christiaan Woudman, die in 1802 getrouwd was met Aletta Kemper, de weduwe van Pieter Bruyn, stierf 7-3-1826, oud 78 jaar, en daarmee moet een einde zijn gekomen aan de laatst overgebleven lettergieterij in Amsterdam. Of de mededeling in 1811, dat die ruim 100 jaar oud was, niet eigenlijk had moeten luiden 'bijna een eeuw oud'? Daarmee doel ik op de mogelijke verhuizing in 1714 van de broers Voskens uit de oude lettergieterij van Blaeu. In ieder geval zal Hendrik Bruyn er al in 1720 beschikking over hebben gehad, toen hij op 11 januari in de Amsterdamse Courant de verkoop uit de hand aankondigde van een grote variatie van 'letteren, omtrent half sleet' voor psalmboeken, een Duitse bijbel, breviariums van allerlei formaat, missaal in folio etc.!

VI Compagnieen te Amsterdam

Elk land ontwikkelde zijn eigen vormen ter regeling van uitgeverij en boekhandel. Engeland met de 17de eeuwse monopolies van de 'English stocktrade' en 'Latin trade' en later met de 'congers' is geheel onvergelijkbaar met het vasteland. Duitsland met de 'Messen' levert waarschijnlijk als gevolg daarvan zelfs vrijwel niets op het gebied van grote compagniëen; althans Widmann noemt ze niet. Frankrijk daarentegen strekt op dit terrein misschien wel tot voorbeeld aan de Republiek. Martin wijdt een korte beschouwing aan dit onderwerp (p. 358-361). Reeds in 1585 is er sprake van. Bij de overgang van het eerste naar het tweede kwart van de 17de eeuw krijgt men grote activiteit. Uit de later slechts terloops en verspreid voorkomende berichten hieromtrent moet ik opmaken, dat die compagniëen in de tweede helft van de 17de eeuw verdwenen. Helemaal duidelijk is het echter niet.

In de Republiek lagen de zaken geheel anders. Uiteraard had men reeds van het begin af overal kleine compagniëen, ook hier, van twee of meer boekverkopers niet alleen om samen handel te drijven, maar ook wel om een of meer boeken samen te laten drukken. De exemplaren werden in het laatste geval verdeeld, hetzij met alle één gelijkluidend adres met de verschillende namen, hetzij met afwijkende titelpagina's, waarop ieder zijn eigen naam en adres liet drukken. Voorbeelden hoef ik niet te geven; bij De Lorme vindt men deze in overvloed.

Hier wil ik slechts wijzen op het ongerief voor ons, wanneer men ze niet met de namen van de deelnemers voorzag, maar met de aanduiding 'sumptibus societatis' of 'aux dépens de la Compagnie'. De samenstelling van dergelijke compagniëen is moeilijk te achterhalen, soms zelfs in het geheel niet. In de catalogus van de Leipziger Messe van 1764 moet een boek in de Franse taal met die laatste aanduiding zijn geweest. Ik ken geen grotere compagnie, die in die tijd nog in Amsterdam in Franse boeken deed en neem aan, dat het een gefingeerd adres was. Uiteraard waren de compagnons vaak in verschillende plaatsen en zelfs provincies gevestigd. O.a. waren Van der Aa en Halma en daarmee de universiteiten van Leiden en Utrecht op het laatst van de 17de eeuw op deze wijze nauw verbonden. Voor een dergelijke activiteit, zij het op veel kleiner schaal, die zich over twee landen uitstrekte, verwijs ik weer naar De Lorme, die zowel met een Franse als met een Engelse boekverkoper samenwerkte (deel II 98-102 en 161-165).

Naast deze meest incidentele en niet langdurige combinaties voor één of meer uitgaven had men ook de compagniëen, waarin niet alleen samen boeken werden uitgegeven, maar ook samen handel werd gedreven. Ik publiceerde het contract van oprichting en opheffing van een dergelijke onderneming, van Duvillard en Changuion, die van 1718 tot 1722 stand hield (deel II 269-272).

Wat het buitenland betreft is het dikwijls moeilijk te zeggen, in hoeverre van een werkelijke compagnieschap sprake is of van een agentschap, factorij, etc., in feite dus een vertegen-

woordiging. Over de befaamde onderneming van de familie Commelin, die in het begin van de 17de eeuw in Heidelberg, Genève en Amsterdam gevestigd was, hoop ik een artikel te publiceren, waarin ik de ingewikkelde verhoudingen nader uiteenzet. Contracten van compagnieschap tussen Dr. Joan Blaeu en Alexander Harttung van 17-3-1659 voor notaris Venkel en 26-2-1662 voor not. Doornick zijn al ter sprake gekomen in mijn chronologisch overzicht. Harttung vestigde zich in Weenen. Gottfridt Schultze, een vroegere bediende van de familie, geboren omstreeks 1642, sloot in 1670 een contract van compagnieschap met Johannes Janssonius van Waesberge, waarin hijzelf voor 1/4 en Waesberge voor 3/4 deel had. Deze compagnie, die te Hamburg was gevestigd, bleef stand houden tot 1682 (KS 1325 en 1337).

Onze kennis omtrent die compagniëen blijft echter altijd incidenteel en min of meer toevallig. Allereerst is het de vraag of een notarieel contract is afgesloten, en zelfs als dat het geval is, bleef het vaak niet bewaard of is niet terug te vinden. Een overzicht, zoals Kleinschmidt voor het 18de eeuwse Genève kon geven dank zij de daar geldende bepalingen van inschrijving van oprichting en vernietiging van compagniëen ter kanselarij, behoort in Amsterdam tot de vrome wensen. Ik verwijs hier naar de compagnieschappen tussen Pierre Gosse in Den Haag, De Erven Theophile Pellissari, bankiers te Amsterdam en Genève, en Marc Michel Bousquet te Genève, die een aanvang namen in 1724 en in 1739 tot een ongelukkig einde kwamen. Dank zij Kleinschmidt is men goed op de hoogte over deze zaken, waarover ik nog nader spreek. De contracten voor de notarissen De Marolles, vader en zoon, te Amsterdam werden met hulp van de gegevens uit Genève te voorschijn gebracht. Hetzelfde geldt voor een contract tussen Pierre Gosse Sr. en Jr. en de Londense boekverkoper John Nourse, dat echter niet zozeer een compagnieschap als wel een correspondentschap voor onbepaalde duur inhield (Kleinschmidt 130).

Het bleven echter alle zuiver persoonlijke overeenkomsten, waarbij de aandelen niet verhandelbaar waren. Hoewel het moeilijk is tussen de zeer uiteenlopende vormen van compagnieschappen een verdeling te maken, meen ik toch dat de hier volgende gevallen zich wezenlijk onderscheiden van alle voorgaande. Ik bespreek eerst enkele compagnieschappen voor een bepaalde grote lang lopende uitgaaf, die ter loops in mijn vorige delen ter sprake kwamen, maar waarvan ik hier nu een meer afgerond geheel kan maken. Het spreekt van zelf, dat dit slechts een keuze is uit veel meer van dergelijke gevallen. Daarna zal ik hetzelfde doen voor de veel belangrijker compagniëen, die zich niet tot één of enkele uitgaven beperkten, maar boekhandelscompagniëen van algemener aard waren. Wat de 17de eeuw betreft, meen ik dat ik vrij volledig ben, wat de 18de eeuw betreft is dat zeker niet het geval. Uiteraard bleef mijn onderzoek beperkt tot de compagniëen, waarin hetzij alleen Amsterdammers, hetzij Amsterdammers samen met collega's in andere steden, deel hadden.

Ik begin mijn overzicht met enkele mededelingen over een kapitale uitgaaf, de Opera Calvini, die in 9 delen in folio verscheen van 1667 tot 1671 bij Jan Jacobsz Schipper en zijn weduwe. Borrit Jansz Smit, boekverkoper-drukker, die er ook bij betrokken was, zal financieel niet veel hebben kunnen bijdragen. Voor de eerste maal wordt het plan genoemd in een akte van 1662. Op 2 juli cedeert de Leidse boekverkoper Jan Maire voor not. N. Paets aldaar een obligatie van *f* 1250. - op Gilles Valckenier, boekverkoper te Amsterdam, aan Schipper, waarvoor deze hem 24 exemplaren van de Opera Calvini zal leveren, die hij op de pers heeft. Na levering

zal Maire Schipper nog *f* 200. - extra uitkeren voor de risico van de obligatie (KS 684). Soortgelijke afspraken moet Schipper in deze tijd met vele andere boekverkopers te Amsterdam en erbuiten hebben gemaakt, op zijn allerlaatst in begin 1664.

Dat weten we uit een akte van eind april 1671 voor not. Abraham van den Ende. Met de weduwe, die blijkens het voorwoord wegens moeilijkheden met de indices pas zo laat met de uitgaaf kwam, waren er geschillen over deze afspraken van haar overleden man gekomen en wel met Joan Blaeu, Waesberge (voor de overleden Janssonius), Daniel Elsevier (voor de overleden Louis Elsevier), Arnout Leers, de broers Boom (voor hun overleden vader), Joannes van Someren en Gerbrand Schagen. Zij of hun voorgangers hadden zich verplicht een groot aantal exemplaren af te nemen voor *f* 50. - contant per exemplaar, maar waren daartegenover ook verbonden ze niet onder een bepaald minimum te verkopen. Hierover waren blijkbaar de moeilijkheden gekomen. Voor zes jaar werd nu alles precies geregeld: zolang zouden de ondertekenaren van het contract het recht hebben nog meer exemplaren voor *f* 50. - van de weduwe Schipper af te nemen. Voor de verkoop werd een minimum van *f* 60. - contant en *f* 150. - prijs vastgesteld. Alleen kopers van 25 of meer exemplaren tegelijk zouden *f* 50. - contant mogen betalen, maar dan ook automatisch als tekenaren van het contract worden beschouwd en ook de daarin gestelde boete bij schending ervan moeten betalen. Blaeu, Waesberge, Elsevier en Van Someren ondertekenden, de anderen niet. Voor not. Doornick werden vijf gelijkluidende boekverkopersobligaties verleden, 16 juni, 16 juli en 15, 17 en 24 aug. 1671 van resp. Blaeu, Elsevier, Van Someren, Waesberge en Schagen. Blaeu en Waesberge namen ieder 50, de andere 25 exemplaren. Van de koopsom van *f* 2500. - of *f* 1250. - verviel de eerste termijn op 6 oktober 1671, de tweede op 6 april en de derde op 6-10-1672 en bij wanbetaling werd een rente van 5% vastgesteld. Of Leers en de broers Boom zich terugtrokken, blijkt niet; een obligatie vond ik niet op hun naam (KS 684, 686, 1341, 1343, verkort en met onjuistheden).

Schipper's ongelukkige pogingen om voor de dedicatie een flink bedrag te krijgen, beschreef ik uitvoerig (deel III 158). Wat de verkoop betreft, bleek mij dat de nazaten in het midden van de 18de eeuw over ± 150 exemplaren beschikten.

Ik behandelde de geschiedenis van de financiering van deze uitgaaf zo uitvoerig om aan te tonen, dat de noodzaak andere wegen te gaan bewandelen groot was. Aan intekening was men in de Republiek blijkbaar nog niet toe en de vorm van een compagnieschap was aangewezen.

Precies in dezelfde tijd speelt zich het eerste belangrijke voorbeeld daarvan af. Blijkens een mededeling in een latere akte sloten in 1661 Joan Blaeu, Louis en Daniel Elsevier te Amsterdam en Frans Hackius te Leiden onderhands een contract van compagnieschap voor een uitgaaf van het Corpus juris civilis, cum notis Dionysii Gothofredi. In 1663 verscheen een folio uitgaaf, in 1663/64 een 8° uitgaaf met hun adressen. Van 2-7-1674 dateert een akte voor not. A. Lock, waarbij de broers Boom verklaren van de weduwe van Joan Blaeu haar 1/3 part te hebben gekocht en zich in alles te zullen houden aan het contract van compagnieschap van 4-8-1661. Daniel Elsevier verschijnt dan ook voor de notaris en keurt ook voor de erfgenamen van zijn oom Louis en voor de erfgenamen van Hackius deze overdracht goed en eveneens de toetreding van de broers Boom als compagnons voor 1/3. Blijkbaar waren er niet tegelijk ook exemplaren overgedragen, want op 20-7-1674 verleden Waesberge, Wolfganck, Van Someren en de broers Boom een schuldbekentenis in de serie van boekverkopersobligaties wegens op de verkopingen van Blaeu aangekochte boeken van *f* 5500. - te betalen in drie termijnen voor 350 exemplaren folio en 150 exemplaren

8° van het Corpus juris. Uitdrukkelijk wordt verklaard, dat ze dat ieder voor 1/4 doen. Er waren toen dus vermoedelijk nog ruim 1000 exemplaren folio over en 450 in 8°, tenzij de Elsevier's en Hackius meer hadden afgezet dan Blaeu. In 1681 kwam er een herdruk van de 8° uitgaaf, die

het opschrift heeft 'Amstelodami sumptibus societatis' en in deel I op de titelpagina de namen van de wed. Elsevier, Waesberge, Van Someren, Wolfganck en Boom. Tussen 1674 en 1681 moet dus een wijziging in de compagnie zijn aangebracht. De eigenaardige gang van zaken in 1674 wijst er op, dat toen de kopers van exemplaren ook al mee gingen doen met de gehele uitgaaf. Hoe dat geregeld werd en wanneer de erfgenamen van Louis Elsevier en van Hackius zich terugtrokken en de anderen zich inkochten, blijkt niet, evenmin of de vijf deelnemers in de uitgaaf van 1681 gelijke rechten hadden. Gezien de vermelding van de wed. Elsevier dateert de uitgaaf van einde 1680 of begin 1681. Op de verkoping na haar dood op 4-8-1681 kochten de vier anderen tezamen haar aandeel, voor *f* 13477.3. -, te betalen in 12 halfj. termijnen, of benaderden deze, welk recht althans in andere contracten van compagnieschap wordt gegeven. Aan het einde van de boekverkopersobligatie, die op 20-2-1682 werd verleden, staat genoteerd, dat op 29-9-1684 Joan Blaeu voor *f* 4955. - werd ingelaten in een portie hierin. Toen was dus de compagnie nog in stand. In 1700 kwam er weer een nieuwe 8° uitgaaf, nu met het adres: 'Amstelaedami ex typographia P. et J. Blaeu, prostant apud Waesbergios, Boom, Van Someren et Goethals'. De compagnie van het Corpus juris was toen zeker al geheel opgegaan in de grotere zogenaamde compagnie van Blaeu. Hoe de Leidenaren Luchtmans, Boutesteyn en de Delftenaar Beman eigenaren werden van een aantal exemplaren op de veiling van 1706, beschreef ik in Bijlage I. Gezien het grote aantal neem ik aan, dat het de 8° editie was. Na de dood van Boutesteyn namen in 1713 Luchtmans en Beman de 1/3 portie van de weduwe over en verkochten die aan Dirk Haak. Op de balans van 1714 van Luchtmans komt zijn 1/3 part met copierecht in de compagnie van het Corpus juris nog voor. De broers Waesberge wonnen in 1714 een proces in Frankfort betreffende deze Hollandse druk van het Corpus juris in 8° (KS 930).

Blijkbaar onafhankelijk hiervan werd een nieuwe compagnieschap betreffende het drukken van het Corpus juris in 4° op 17-12-1718 voor not. Wetstein opgericht tussen W. van de Water in Utrecht, de broers Wetstein, de broers Janssonius van Waesberge in Amsterdam en Samuel Luchtmans in Leiden. Hier weten we precies de regels vastgesteld voor de verkoop. Alles blijft gemeenschappelijk. Iedere compagnon krijgt 100 exemplaren, terwijl een volgende deling van 50 exemplaren pas zal geschieden, wanneer geen van de compagnons meer 6 exemplaren kan leveren aan degeen, die uitverkocht is. Deze zullen betaald worden met contant geld, boekverkopersprijs + 15%. Wanneer een van de compagnons overlijdt tijdens het drukken en de erfgenamen zich willen terugtrekken, zullen zij de gemaakte kosten gerestitueerd krijgen. Is hetzelfde het geval na het voldrukken, dan zullen zij nog 20% daarboven krijgen. Zijn de andere compagnons daartoe niet bereid, dan mogen de erfgenamen de portie laten veilen, mits verplicht stellende dat de koper zich aan dit contract houdt. (KS 945-946, zeer verkort).

Hoewel Duitsland in het algemeen geen compagnieën kende in de 17de en 18de eeuw (Kirchhoff 161), werd toch op 17-1-1661 door 8 boekverkopers in Frankfort een 'Buchhändlersozietät' opgericht (Dietz III 141-143). De opzet was verschillende boeken te drukken, maar toen ze voor fr. 12000. - van een Luzerner boekverkoper het copierecht van het Corpus juris met noten van Gothofredus hadden gekocht, hielden ze zich verder hier uitsluitend mee bezig. Op 6-2-1662 verwierven ze een keizerlijk privilege voor een 8° en een folio uitgaaf. Op dezelfde dag ontving Daniel

Elsevier voor zijn compagnie een gelijkluidend privilege! Vrijwel tegelijktijdig verschenen de Frankfortse en Amsterdams-Leidse uitgaven. Toen de Frankfortse compagnie al niet meer bestond en Knoch in 1713 met een nieuwe 8° editie kwam (Georgi), werden aan de Waesberge's blijkbaar moeilijkheden voor

de 8° uitgaaf van de compagnie van 1700 in de weg gelegd. Een proces erover viel toen echter nog ten gunste van de Amsterdammers uit.

Wat de compagnieën voor de twee grote Dictionnaires betreft, Moreri en Bayle, gaf ik reeds uitvoerige bijzonderheden (noot 294 en Bijlage I). Hier wil ik daar nog aan toevoegen, dat net als bij het Corpus juris het formaat van zo'n werk van belang kon zijn bij het verlenen van het privilege. Op 11-7-1723 schrijft Husson uit Den Haag naar Uytwerf te Amsterdam met het verzoek invloed uit te oefenen, dat het privilege voor Bayle folio niet wordt opgehouden: de kleinere formaten zullen vrij blijven. (G.A. 81, 2).

Tenslotte zal ik nog iets vertellen over twee compagniëen voor twee grote uitgaven, die bij intekening werden verkocht. Op 9-10-6-1721 werd voor not. Wetstein te Amsterdam een contract gesloten tussen de broers Wetstein (4/12), Brunel (2/12), de broers Waesberge (2/12), l'Honoré en Chatelain (1/12), allen te Amsterdam, Pieter Husson (2/12) en Charles Levier (1/12), beiden in Den Haag, voor het drukken van het Corps universel diplomatique du droit de guerre van J. Dumont en J. Rousset. Ik laat hier de 12 punten van het contract volgen: 1. geeft de verdeling in porties, 2. benoemt tot directeuren de broers Wetstein en Waesberge en tot kassier Brunel, 3. bepaalt de wijze van drukken, 4. de eerste inleg van *f* 100. - en daarna naar behoeften, 5. de eerste verdeling van 300 exemplaren pro rato de portie, 6. de tweede verdeling van 144 exemplaren etc. tot een restant van 300 exemplaren, die verdeeld zullen worden, 7. bepaalt, dat er geen verdeling zal zijn, zolang een compagnon exemplaren aanbiedt met 25% rabat van de prijs voor particulieren (bij afname van 25 tegelijk 2 exemplaren toe, bij 12 een 13de toe, met resp. als betalingstermijn 6 maanden of 3 weken), 8. bepaalt dat men aan boekverkopers buiten de compagnie voor niet minder mag leveren dan tegen 15% rabat en bij 25 exemplaren 1 toe, 9. verbiedt splitsing van de porties in meer dan 12, 10. bepaalt dat bij overname van een portie door de andere compagnons het copiegeld op *f* 4500. - contant inkoop met nog hetgeen wat aan de auteur is gegeven met 6% rente zal worden gerekend, 11. bepaalt dat geen overdracht zonder consent van de andere compagnons mag plaats vinden, 12. dat bij verkoop na de voltooiing van de druk in publieke veiling of onder de hand de andere compagnons binnen resp. 24 uur of 3 dagen de koop mogen benaderen.

Er is nog geen sprake van intekening en blijkbaar is daar pas later toe besloten, zoals ik bij Pierre Brunel publiceerde. De compagnie bleef werkzaam tot 1739. Uiteindelijk waren De Hondt en Neaulme voor Brunel en Husson in de plaats gekomen. Dat er moeilijkheden waren over het Supplement, dat toen werd gedrukt, blijkt uit een akte van 2-4-1739 voor not. T.D. de Marolles, die namens de broers Waesberge en Jean Neaulme, boekverkoper te Utrecht, aanzegging deed aan de drukkers Anthony en Hendrik Bruyn geen van de resterende vellen aan iemand af te leveren.

Van een soortgelijk contract, dat op 15-2-1723 voor notaris Wetstein werd gesloten, gaf ik onder Pierre Brunel reeds een uitvoerig extract. Hierin werd wel direct al van intekening gesproken, waarover reeds op 24-9-1722 bericht in de Amsterdamse Courant was geplaatst. De porties waren hier op veel ingewikkelder wijze verdeeld. Dat zal misschien te wijten zijn aan het feit, dat voor dit Groot Woordenboek van Hoogstraten, 8 delen folio, de Dictionnaires van Bayle, Moreri, Buddeus, etc. als grondslag dienden en dat de compagnons in dit contract op verschillende wijze bij

de eigendom van de copierechten van die Dictionnaires betrokken waren. Zowel de Dictionnaire van Moreri als die van Bayle verschenen in 1740 voor de laatste maal in een nieuwe bewerking, het Groot Woordenboek van David van Hoogstraten in 1733.

Veel belangrijker zijn uiteraard de compagniëen, die zich niet tot een speciale uitgaaf beperkten, maar die telkens weer met nieuwe uitgaven kwamen. Voor zover ik kon nagaan was in Amsterdam en vermoedelijk ook in de Republiek de eerste daarvan de compagnie, die Johannes van Someren, Abraham Wolfganck en de broers Hendrik en Dirk Boom op 21-3-1675 voor notaris Baers oprichtten. Doel was het drukken, bewaren, uitgeven en verkopen van bijbels, testamenten, psalmboeken en ander kerkgoed. (1) Op een boete van *f* 1000. - zullen ze dit niet meer voor zich zelf mogen laten drukken, tenzij ze dit aan de compagnons hebben aangeboden en die dit hebben geweigerd, met een boetebeding van *f* 1000. -. (2) Kosten van papier, lettergieten en drukken zullen door ieder voor 1/3 worden gedragen. (3) Alle contracten daarover zullen tezamen worden gemaakt en wanneer een van de compagnons zich hier niet aan houdt, zullen de andere hier niets mee te maken hebben. (4) Al het gedrukte zal gemeenschappelijk blijven en om beurten bij een van de compagnons berusten, voor wier rekening schade van diefstal en vermissing zal komen, terwijl andere schade voor de compagnie blijft. (5) Uit te geven werken zullen bij de aanvang achter de copie van dit contract worden aangetekend en na voltooiing zal een vaste prijs per stuk en bij meer exemplaren worden beraamd, waarvan alleen met aller consent kan worden afgeweken. (6) Elk jaar in februari zal een afrekening worden gehouden, waar ieder alle exemplaren, die hij afgehaald heeft, in rekening zullen worden gebracht. Wie meer verkocht heeft dan de anderen, zal op zijn laatst in mei moeten betalen, met een rabat van 10% voor het meer verkochte. Bij wanbetaling zal hem ½% rente worden gerekend van het begin van het betrokken jaar af. (7) Wie grote aantallen verkoopt - folio, 4° en 8° bij 25 en daaronder bij 100 - zal het geld daarvan direct na ontvangst aan zijn compagnons voor hun 1/3 afdragen zonder enig rabat, maar bij een door hen goedgekeurde verkoop zullen deze mede eventuele schade van bankroet etc. dragen. (8) Bij geschillen zal ieder een arbiter uit de nering aanwijzen om uitspraak te doen, na eerst geprobeerd te hebben bij meerderheid van stemmen een oplossing te vinden. (9) Na het overlijden van een der compagnons zullen de weduwe of kinderen, mits er een wordt opgeleid voor de nering, in de compagnie mogen blijven. Bij hertrouwen, zelfs met een boekverkoper, moet de nieuwe echtgenoot bij accoord worden goedgekeurd, anders de weduwe uit de compagnie scheiden. De andere twee, en zelfs eventueel enig, overblijvende mogen dan alles overnemen, mits 20% boven de kosten van het drukken gevende, welke kosten telkens in het compagnieboek zullen worden gesteld en door de drie compagnons worden ondertekend. Betaald zal worden in 8 halfj. termijnen in vier jaren. Wanneer de overblijvende compagnons het niet geraden vinden die portie over te nemen, zullen de erfgenamen tot verkoping mogen overgaan ‘apart en sonder gemeenschap van eenighe conditie van tijt omtrent ander goet toegestaen’, op termijnen, die door de overige compagnons zullen worden goedgekeurd, maar niet meer dan over zes jaar. De andere compagnons zullen dan hun porties of een gedeelte daarvan, indien ze het willen, tegelijk mogen verkopen. In geval weduwe of kinderen in de compagnie blijven zullen ze zich niet met de directie bemoeien, maar alleen met de jaarrekening. (10) Tenslotte beloven allen het belang van de compagnie boven hun eigen te laten gaan, b.v. bij een voordelige aanbieding van papier.

Aan de akte zijn twee andere toegevoegd. Op 7-9-1675 werd Michiel de Groot als vierde compagnon toegelaten, met terugwerkende kracht van het begin af. Ditmaal

wordt uitdrukkelijk gezegd, dat het alleen om ‘neederduyts kerckgoet’ gaat. Op 8-11-1675 brachten de vier compagnons een wijziging aan in het art. 6: voortaan zou in januari en in juli afrekening worden gehouden en degene, die meer had verkocht dan de anderen, zou het

geld met 5% rabat voor het einde van die maanden betalen etc.

De drie compagnons waren al eerder samengegaan, op 28-3-1674, in het contract over het inkopen op veilingen. Elsevier en Waesberge, die daaraan ook deel hadden, waren blijkbaar niet geïnteresseerd in het Hollandse kerkgoed (deel IV 158). De opstelling van het contract van compagnieschap kostte de drie blijkbaar veel moeite. Het is vol met doorhalingen en veranderingen. Vergelijkt men het met hiervoor behandelde van 1721, dan blijkt dat in de bijna halve eeuw, die tussen beide verliep, de compagnieschap op zich zelf een ontwikkeling van de kinderschoenen tot volwassene heeft doorgemaakt. Hier werd nog geen directie of aansprakelijkheid van de compagnie genoemd.

Op 14-6-1675 hadden de drie compagnons en ook Michiel de Groot het vereiste consent van burgemeesteren tot het drukken van bijbels verkregen. Als eerste stierf Johannes van Someren in nov. 1678; de weduwe hertrouwde niet. Als tweede overleed Michiel de Groot in oktober 1680; zijn weduwe hertrouwde in 1683 met Abraham van der Meer. Blijkbaar werd hij aangenomen door de compagnons, want de weduwe bleef in de compagnie.

Op 19-11-1686 werd in de Amsterdamse Courant geadverteerd, dat op de 25ste de weduwe van Johannes van Someren en de erfgenamen van Michiel de Groot hun sorteringen, bijbels in vier formaten en testamenten en psalmboeken in groot en klein formaat zouden verkopen en tevens de resterende exemplaren van de werken van Constantijn Huygens. Uit de volgende akte leid ik af, dat de vermelding van de verkopers geschiedde met het oog op de keuren, die veilingen uitsluitend toestonden na het overlijden, maar dat in feite de gehele compagniesvoorraad in veiling werd gebracht. Een van de grote kopers op de veiling in de herberg de Zon was Gijsbert de Groot, de neef van Michiel de Groot. Op 29-4-1687 verklaarde hij voor notaris van Leeuwarden schuldig te zijn aan Wolfganck, de wed. van Someren, Catalina Lootsman, eerder wed. van Michiel de Groot, nu huisvrouw van Abraham van der Meer, en Hendrik en de wed. Dirk Boom in comp. ‘en sulx voor de gesamentlijke compagnie’ *f* 7014.3.2 voor kerksortering, gekocht op de veiling van 25-9-1686, te betalen in 6 halfj. term., waarvan de eerste op 1-4-1687 was vervallen. Het feit, dat nog in een akte van 27-10-1687 sprake was van ‘de gemeenschap van het kerkgoed’ is te verklaren uit de likwidatie, die zeker een geruime tijd in beslag moet hebben genomen (deel IV 144).

Gezien het oprichtingscontract van de compagnie is de vermelding van de werken van Huygens merkwaardig. Men zou inderdaad denken, dat naast het kerkgoed ook deze, vermoedelijk de druk van de Korenbloemen van 1672 van Joh. van Ravesteyn, eigendom van de compagnie waren geworden. Een obligatie van 7-5-1675 van de drie compagnons voor not. Fraes ten behoeve van de executeurs van de boedel van Broer en Jan Appelaer voor de aankoop van 420 stuks Beschrijving van Frankrijk met defecten voor *f* 1373.10. -, te betalen in drie termijnen, wijst ook in die richting, al wordt niet gesproken van compagnie.

Een overblijfsel is misschien de 4° bijbel van 1690 van Wolfganck en Hendrik en de wed. Dirk Boom. De laatsten kochten vermoedelijk van de Erven Wolfganck de helft in 1694. Zij protesteerden althans tegen een rekwest van Laurens van der Wielen te Schiedam in 1701 om privilege voor een bijbel in 4°, daar zij al jarenlang de bijbel in 4° drukten. Met H. Schelte brachten zij in 1702 een Nieuwe Testament.

Bestond deze compagnie dus slechts 11 jaar, de concurrent, die in 1680 begon, ging voort tot 1961 en kan dus op een bestaan van 281 jaar bogen. De oprichting vloeide direct voort uit de vorige compagnie. Uit het eerste contract van 15-4-1680 voor not. Hemminck horen we,

dat het werk, dat de compagnie van Boom en Groot afleverde, slecht was. Duidelijk is, dat deze twee door de buitenwereld als de drijvende krachten van de compagnie werden gezien. Jan Appelaar, Johannes Schot, Jan Casteriecum, Jacob Loman, Abraham van der Putte, Meyndert Bout, Antony Hasebroeck, Pieter van Reyschoten, Jan Spruyt en Jacobus Bouman kwamen nu overeen, dat Appelaar voor twee porties en alle anderen ieder voor 1 portie het testament en psalmboek op noten in 12° zouden laten drukken, het testament bij Appelaar en het psalmboek bij Bouman, in 6000 stuks. Bouman zou de benodigde letters en noten zelf leveren en daarvoor niets krijgen. Wanneer zij fraudeerden en meer drukten, zouden zij hun ingelegde portie verbeuren. Wanneer twee onpartijdige lieden uitmaakten, dat hun werk niet beter was dan dat van de compagnie van Boom en Groot zouden zij de letters, aan Appelaar gegeven, terugnemen en bij iemand anders laten drukken. Aanvankelijk was stellig het plan geweest om 5000 stuks geheel door Appelaar te laten drukken, zoals blijkt uit veranderingen in de tekst van de akte. Appelaar en Bouman zullen voor ieder vel 42 gulden krijgen. Ieder der compagnons zal zijn eigen portie van het papier betalen en dit bij zich aan huis houden en bij de aflevering voor het drukken zelf aftellen (voor ieder boek 25 vel en 21 vellen voor een riem). Een plaats zou worden aangewezen, waar de testamenten, psalmboeken en gezamelijk ingekochte letters zouden worden bewaard, totdat er maar 200 stuks over waren, die dan onder de comparanten zouden worden verdeeld. Telkens zouden twee van de deelnemers gedurende twee maanden ieder een sleutel hebben en boekhouden van het verkochte. Al het afgehaalde zou op de prijs, die er gezamenlijk voor werd afgesproken, in rekening worden gebracht en op twee maanden precies moeten worden betaald, op verbeurte van het rabat van 7½%, dat daarop gesteld was. De twee maanden zouden ingaan met de laatste maandag van iedere maand, waarin het goed was afgehaald, ‘sullende de eerste maent vervallen sijn al was't dat 't selve daeghs voor den laeste maendagh wierde gehaelt’. Al het binnengekomen geld zou eens per maand worden verdeeld. Bij overlijden mochten weduwe of erfgenamen continueren en indien ze dat niet wilden, mochten ze hun portie alleen verkopen onder de deelnemers.

Ik neem aan, dat de uitgaaf een succes werd en dat het drukwerk beter werd bevonden dan dat van de compagnie van Boom en Groot. Appelaar, die we nog in 1675 als min of meer failliet tegenkwamen, voldeed blijkbaar. Op 22-2-1681 kwamen met uitzondering van Bouman alle vorige deelnemers weer bij notaris Hemminck, ditmaal om een contract op te maken voor het drukken door Appelaar van een bijbeltje, een testament en een psalmboek op noten, weer in 6000 stuks. Appelaar, die als enige weer voor twee porties deelnam, zou een proef leveren. Wanneer men daarmee geen genoegen nam, zou het papier ten laste van de deelnemers komen, het arbeidsloon ten laste van Appelaar. Bij meerderheid van stemmen zou ditmaal besloten worden, òf ze tevreden waren met het drukwerk, waarbij wel het afslijten van de letters in aanmerking zou worden genomen, òf dat ze elders zouden laten drukken. Kreeg Appelaar de opdracht, dan zou hij weer 42 gulden per vel krijgen (2 vel voor één te rekenen, als het halve vellen waren), bij goede aflevering *f* 50. - extra en bij meer exemplaren *f* 2.10. - per riem druk meer. Appelaar zou ditmaal voor psalmboek de letters en noten moeten leveren. Het papier was al gekocht op hetzelfde formaat als de vorige keer. De verdere punten waren precies hetzelfde als in het vorige contract; slechts het rabat werd nu verhoogd tot 10%.

Het is uit de beide akten duidelijk, dat men hier kleinere boekverkopers voor zich heeft dan bij de eerste compagnie: de afrekeningstermijnen zijn korter en het gaat beide malen slechts over één uitgaaf, zij het bestaande in verschillende onderdelen. De deelnemers noemen zich

'boekverkoopers'. Op 16-4-1681 kregen Van der Putte, Loman, Reyschoten, Bout en compagnons het noodzakelijke officiële consent van burgemeesteren tot het drukken van bijbels. Ik neem dan ook aan, dat deze compagnie, al golden de contracten aanvankelijk slechts voor bepaalde uitgaven, in feite met 1680 is begonnen. Over de jaren 1686-1689 bleef een boekje van de compagnie bewaard. Uitvoerig schreven hierover J.W. Enschedé in 'De voorgeschiedenis der Nederlandsche Bijbelcompagnie' (Het Boek 1914, 273-288 en 321-335) en het gedenkboek 'Twee eeuwen Brandt en Proost' (1942). Daaruit zal ik zeer in het kort een en ander vertellen, daar ik er nog al veel aan kan toevoegen. Spruyt wordt daarin niet meer genoemd en was dus uitgetreden of gestorven. Bout sterft in 1686 en de bemoeiingen van de compagnons met de nalatenschap leiden niet tot een voortzetting van de portie voor zijn minderjarige zoon (KS 102). Bruno Spanseerder, de schoonvader van Hasebroeck, is blijkens een akte van 1684 ook toegetreden (KS 761). Op 7-4-1687 wordt in het boekje een nieuwe overeenkomst opgetekend en wel dat voor Testament text en brevier voortaan 12 st. het stuk zal worden betaald en dat 'op de boete als ons eerste contrackt voor de notaris gemaeckt is'. Het is mogelijk dat gedoeld wordt op de akte van 22-2-1681 voor not. Hemminck, al was die maar voor bepaalde uitgaven opgesteld. Notaris Hemminck was al in oktober 1682 overleden en blijkbaar maakte de compagnie daarna gebruik van de diensten van notaris Kerckhoven. Zijn protocol is zeer beschadigd en heeft geen index, wat een onderzoek naar een eventueel ander contract onmogelijk maakt.

Het boekje geeft bijzonderheden over de werkwijze van de compagnie. Ik verwijs daarvoor naar de twee bovengenoemde uitgaven, waar men tal van interessante feiten vindt. Gijsbert de Groot, neef en mede-erfgenaam van Michiel de Groot, compagnon in de eerste compagnie van kerkgoed, had op 20-9-1686 - dus vlak voor zijn aankoop op de verkoping van die compagnie - consent van burgemeesteren tot het drukken van bijbels gekregen. Twee jaar lang deed hij dat blijkbaar alleen, maar blijkens het boekje treed hij in december 1688 tot deze compagnie toe. Een van de compagnons maakt als drukker aantekeningen in het boekje. Proost (p. 104) meent uit het handschrift, dat het Hasebroeck was. Het lijkt mij waarschijnlijker, dat Appelaar de aantekeningen maakte. Zeker is echter, dat ook andere drukkers werden ingeschakeld. In 1683 laten ze drukken bij Laurens van der Wiel in Schiedam. Er gaan Amsterdamse knechten mee en vermoedelijk daardoor komt uit, dat Van der Wiel behalve de 4000 bijbels voor de compagnie nog 1000 voor zich zelf drukt. Er komt een proces van, maar tenslotte wordt op 12-12-1684 voor not. Boots een accoord gesloten, waarbij op zeer ingewikkelde wijze wordt vastgelegd, hoe Van der Wiel die 1000 voor de compagnons - alle negen genoemd - moet laten liggen en pas, indien nodig voor hun gebruik, betaald zal krijgen. (KS 761 en N.A. 5131, 576). Het lijkt mij, dat een overeenkomst op 22-2-1686 voor not. Stafmaker Varlet tussen Abraham van der Putte, Johannes Schot en Jurriaan Brons, boekdrukker, tot het oprichten van een drukkerij, welke compagnieschap voor zes jaar wordt aangegaan en waarbij een speciale regeling voor het drukken van kerkgoed wordt getroffen, ook misschien wel met de compagnie, waartoe de beide eersten hoorden, in verband heeft gestaan. Op 18-11-1686 werd Brons gildelid en daarna verdwijnt hij spoorloos; het ziet er dus niet naar uit, dat deze onderneming lang van duur is geweest (KS 569-570).

Enschedé (p. 282) geeft een opsomming van de kerkboeken, die blijkens het boekje werden gedrukt, alles klein formaat, maar wel in grote aantallen. De compagnons,

van oorsprong veelal boekbinders en boekvergulders, waren vermoedelijk nog allen kleine boekverkopers, maar daarin kwam langzamerhand verandering. Dat blijkt, wanneer op 5-4-1700 voor not.

Boots nu een werkelijk algemeen compagniescontract wordt opgemaakt (KS 1278, geheel afgedrukt). Ik zal er niet uitvoerig op in gaan, maar wil wel vermelden, dat m.i. de aanleiding het overlijden van Bruno Spanseerder geweest moet zijn. Die was in de herfst van 1699 gestorven en blijkbaar wilden de compagnons zijn zoon Jacob niet als medelid opnemen. Als acht contractanten worden genoemd: Abraham van der Putte, Jan Appelaar, die dan in Utrecht woont, Pieter van Reyschoten, Anthony Hasebroeck, Johannes Schot, Anthony van Dam voor de weduwe van Gijsbert de Groot, Nicolaas Burgers en Johannes van Heekeren. Nicolaas Burgers was de opvolger van zijn oom Jacob Loman, die in 1693 was overleden. Wanneer Jan van Heekeren was toegetreden, blijkt niet. Mogelijk is, dat hij Jan van Castricum was opgevolgd. Die zou pas op 27-1-1710 op het Westerkerkhof worden begraven als boekbinder van de Keizersgracht, maar had toen al 10 jaar of meer zijn contributie van het gilde niet betaald als onvermogend.

Art. 9 van het contract legde vast, dat bij het overlijden van een compagnon de erfgenamen geen recht hadden op voortzetting, maar dat de compagnons bij meerderheid van stemmen konden beslissen of een van hen als volkomen lid van de compagnie zou worden aanvaard. Art. 10 regelde de overname van de portie, indien er geen opvolger kwam, hetzij door directe verkoop aan de compagnie, hetzij in de vorm van laten ‘aflopen’ van de portie. Ik neem dus aan, dat dit zo werd besloten van wege het niet toelaten van een opvolger van Spanseerder. Het lijkt mij nuttig om aan de hand van de volkomen leden van 1700 de verdere gang van zaken in de 18de eeuw na te gaan.

Abraham van der Putte werd bij zijn dood in 1718 opgevolgd door zijn neef Isaak van der Putte, die in 1710 getrouwd was met een dochter van Jan van Heekeren. Hoe hij na lange jaren van moeilijkheden de compagnie verliet in 1744, komt nog ter sprake.

Jan Appelaar, die te Utrecht woonde in 1700, is ook blijkbaar niet lang daarna uitgetreden of gestorven zonder een opvolger in de compagnie te krijgen. Pieter Van Reyschoten daarentegen bleef door zijn nakomelingen veel langer in de compagnie vertegenwoordigd. Hij werd in 1717 bij zijn dood opgevolgd door zijn weduwe, in 1721 door zijn zoon Karel, die in 1723 overleed. Voor hem kwam zijn zwager Cornelis Oterlijk, die in 1720 met Pieter's dochter Christina was getrouwd, in de plaats. Hij zette de zaak in de Haarlemmerstraat bij de Kleine Vismarkt tot zijn dood in 1750 voort en werd opgevolgd door zijn zoon Arent, die daar in 1753 stierf. Volgens de opgaaf van Proost (p. 92) zou Arent ook nog compagnon zijn geweest. Daar Proost echter een uitgaaf van 1749 - toen de vader nog leefde - als bewijs noemt, durf ik niet te zeggen of dit juist is. Het blijft dus onzeker, of de familie Oterlijk in 1750 of 1753 uit de compagnie verdween. Anthony Hasebroeck bleef tot zijn dood in 1731 compagnon. In verband met afwikkelingen van nalatenschappen in de familie kennen we de waarde van zijn portie in 1730 *f* 8089. - en vier jaar na zijn dood in 1735 *f* 7277.17. - (deel III 156). Daar er geen spoor van een opvolger in de compagnie te vinden is, neem ik aan, dat we hier te doen hebben met een zogenaamde aflopende portie ten behoeve van zijn erfgenamen.

Johannes Schot moet in 1702 zijn gestorven. Op 8-9-1702 werd een akte voor not. Backer opgemaakt, waarbij de dochter Clara de boedel van haar vader, die boekbinder wordt genoemd, repudieerde. Of hij bij zijn dood nog deel van de compagnie uitmaakte, blijkt niet. Zeker is dat er hier geen sprake van opvolging was.

Wat de portie van Gijsbert de Groot betreft, liggen de zaken ingewikkelder. Hendrickje Blaeuw, zijn weduwe stierf in 1716 of 1717, en men krijgt de indruk, dat de erfgenamen, voor wie de bovengenoemde Antony van Dam optrad, eerst wel in de compagnie bleven. Ik

neem aan, dat daaraan een einde kwam, toen op 27-11-1722 Pieter Keur, die in 1712 met Cornelia de Groot was getrouwd, van Van Dam zijn 1/3 part in de familiezaak overnam, maar zeker is dat niet. We weten slechts, dat de familie na de dood van de weduwe in 1717 nog een portie bezat en dat ze bij een verdeling in de familie Hasebroeck in 1730 niet meer bij de deelgerechtigden hoort. Of de compagnie op grond van de bepaling in art. 9 de Erfgenamen van de weduwe Gijsbert de Groot niet meer had toegelaten of dat deze zelf in verband met de bijbeluitgaven van de familie Keur in Dordrecht het besluit hadden genomen uit te treden, blijft ongewis. Slechts in het privilege van de Lutherse psalmboeken, waarover dadelijk meer, hielden ze een aandeel.

Nicolaas Burgers had stellig zijn in 1693 overleden oom Jacob Loman in de compagnie opgevolgd. Zijn zoon en opvolger Hendrik Burgers, die een leidende rol in de compagnie had, liet zijn portie aan een neef, Johannes Westrik, na (G.A. 82, 101). Westrik was geen boekverkoper en hij en zijn weduwe, Agnisa van Marken, bezaten resp. van 1751 tot 1763 en van 1763 tot 1785 hun portie onder zeer beperkende bepalingen, die in verschillende contracten werden vastgelegd en door Proost precies worden beschreven.

De laatste van de deelnemers in 1700 was Jan van Heekeren. Pas in 1694 was hij gildelid geworden en hij zal pas daarna tot de compagnie zijn toegetreden. Na zijn dood in 1724 zette zijn weduwe, Stijntje Pieters Erik, de zaken voort en werd ook toegelaten als deelgenoot in de compagnie. Na haar dood in 1737 kwam haar portie aan haar dochter, die getrouwd was met Isaac van der Putte, die zelf lid van de compagnie was, en men krijgt de indruk, dat, zij het met enige moeilijkheden, Van der Putte zich er bij heeft neergelegd heeft, dat deze portie afliep.

Kort na 1700 moet de Rotterdammer Bastiaen van Beaumont tot de compagnie zijn toegetreden, waartoe hij in ieder geval blijkens een uitgaaf al in 1706 hoort. Hij was een geboren en getogen Amsterdammer, die hier in 1692 met Marieke Ridderingh was getrouwd. Zij was de schoonzuster van Anna van Beaumont, Bastiaen's oudere zuster, die met de boekvergulder Rutgert Ridderingh was getrouwd. Direct na zijn huwelijk vestigde Bastiaen zich te Rotterdam en daar ging het hem blijkbaar goed. Van enige relatie tot een van de leden van de compagnie vindt men geen spoor en het blijft dus de vraag, waarom hij daartoe werd toegelaten. Na zijn dood in 1724 werd hij opgevolgd door zijn schoonzoon Philip Losel. Door diens toedoen moet enige jaren later Pieter Verschueren uit Rotterdam deelgenoot in de compagnie zijn geworden. Hij was in 1730 getrouwd met Maria Ridderingh, de dochter van Rutgert en Anna en dus door zijn huwelijk een neef van Philip. Op 16-5-1731 werd hij behuwd poorter, op 8-6-1731 gildelid en vermoedelijk toen ook al lid van de compagnie. In het kohier van 1742 vindt men hem als eenvoudig boekverkoper op de N.Z. Achterburgwal. Het lijkt mij mogelijk, dat men na het overlijden van Hasebroeck een nieuw niet te invloedrijk lid heeft gezocht. Hij werd op 23-2-1745 in de Westerkerk begraven en zijn weduwe, die hem opvolgde in de compagnie, op 20-3-1748. Als kinderloos echtpaar lieten ze geen gerechtigde na, maar toch werd een zwager, de loodgieter Otto van Grafhorst, die in 1731 was getrouwd met Catalina Ridderingh, in de compagnie opgenomen. Op 25-3-1748 werd hij in verband daarmee bij compositie tot lid van het boekverkopersgilde toegelaten. Op 31-12-1761 werd hij in de Westerkerk begraven. Op 21, 25, 26 mei en 5-6-1762 tekenden de verschillende compagnons het contract voor not. Jelmer de Bruyn met de weduwe.

Onder zeer beperkende bepalingen bleef zij tot haar dood in 1780 - op 12 februari werd zij in de Westerkerk begraven - lid van de compagnie. Philip Losel werd 14-5-1772 begraven in de Grote Kerk te Rotterdam en opgevolgd door zijn zoon Andreas Losel

(begr. Overschie 1-10-1791), die reeds op 17-5-1781 zijn portie in de compagnie voor *f* 8439. - verkocht aan Reinier Arrenberg (N.A. Rotterdam 3452, 167). Of de boekverkoper Nicolaas Theodorus Gravius (6-11-1788 poorter, van Leeuwarden, 10-11-1788 gildelid) de portie van Schouten of die van Arrenberg verwierf, staat niet vast. We weten slechts, dat hij in 1795 met Brandt, Onder de Linden en de Groot deelnam in de compagnie.

Tenslotte ziet men de kleinzoon van Bruno Spanseerder weer terugkeren. Ik neem aan, dat dat omstreeks 1725 geschiedde. Op 31-1-1725 kregen Jan Spanseerder en de bovengenoemde Cornelis Oterlijk consent tot het drukken van bijbels etc. van burgemeesteren. Jan Spanseerder was in 1722 zijn vader, die zelf blijkbaar nooit meer als lid was toegelaten, opgevolgd in de familiezaak. In ieder geval wordt Jan al als compagnon genoemd in 1730 bij de verdeling in de familie Hasebroeck. Reeds op 9-7-1733 werd hij in de Westerkerk begraven. Zijn weduwe volgde op, na haar hertrouwen van 1734 tot 1741 als vrouw van Gerrit Bouman, daarna nog vijf jaren als weduwe van Gerrit Bouman. Op 6-1-1746 werd zij begraven in de N.Z. Kapel en toen opgevolgd door haar schoonzoon Dirk Onder de Linden. Haar erfgenamen bleven als enige nakomelingen van de 17de eeuwse compagnons tot in de 19de eeuw in de compagnie vertegenwoordigd.

Voordat ik overga tot de compagnons, die niet op grond van oude rechten toetraden, maar gekozen werden wegens hun capaciteiten, vertel ik nog iets over de uitgaven. In het art. 7 van het contract van 1700 werd een gebruik, dat al eerder bestond, vastgelegd: niet alle compagnons hoefden aan elke uitgaaf deel te nemen. Ook in een later contract van 1733 bleef dit gehandhaafd. Volgens Enschedé, die de meeste studie ervan maakte, moet dit tussen 1745 en 1753 veranderd zijn (p. 280 en 287) door toedoen van nieuwe compagnons.

De uitgaven van de compagnie konden uiteraard ook door anderen worden gedrukt, daar privileges voor kerkgoed in de grote lijn waren afgeschaft. Er was echter één uitzondering. Al in de eerste tijd van de compagnie had deze de Lutherse psalmbundel bij haar uitgaven gehad. De nieuwe berijming van de papierkoper Jan van Duisbergh, die daarvoor in 1688 privilege kreeg (deel IV 207), had zo'n succes, dat deze tenslotte uitsluitend zou worden gebruikt. In 1703 kregen zijn weduwe en zoon verlenging daarvan. De weduwe stierf direct daarna. Van de zoon horen we de laatste maal door zijn testament van 24-7-1712 voor not. Valkenburg. Hij was blijkbaar gescheiden en benoemde zijn 5 jarig dochtertje tot enige erfgenaam. Executeuren zouden Jan van Heekeren en Johannes Strander zijn. Wanneer hij stierf, blijkt niet, maar zeker is dat omstreeks deze tijd de zeven compagnons stellig voor veel geld de psalmberijming van Duisbergh, samen met het privilege hebben verworven. Op 28-7-1717 werd verlenging verleend ten name van Hendrik Burgers, Jan van Heekeren, Anthony Hasebroeck, de weduwe van Reyschoten, Isaac van der Putte, Bastiaen van Beaumont en de Erven van de wed. Gijsbert de Groot. De laatste behielden hun rechten, toen ze de compagnie verlieten. De verlenging van 20-11-1731 kwam ten name van Hendrik Burgers, wed. Jan van Heekeren, Isaac van der Putte, Cornelis Oterlijk, Jan Spanseerder, Philip Losel en Pieter Verschueren en tenslotte ook nog van de erfgenamen van Gijsbert de Groot te staan (KS 112).

Waren er in de compagnie eerst moeilijkheden geweest met de laatsten, nu kwamen die ook met Isaac van der Putte. Het contract van 8-9-10-1733 voor not. Roermond (KS 763, geheel afgedrukt) is daar stellig het gevolg van. Het verschilt weinig van

dat van 1700; slechts alle prijzen werden veel nauwkeuriger vastgelegd. Bij art. 2, dat gewijd is aan het recht van de compagnie op bepaalde uitgaven, wordt voor vijf uitgaven een uitzondering gemaakt: deze behoren alleen aan Van der Putte toe. Toen de weduwe van Jan van Heekeren stierf en haar

dochter Barbara als erfgenaam in het bezit van haar portie kwam, zullen er stellig moeilijkheden zijn gekomen over het feit, dat Isaac van der Putte door zijn vrouw een tweede portie zou krijgen. Hieromtrent vond ik niets, maar wel eiste Van der Putte anderhalf jaar na het sterven van zijn schoonmoeder haar 1/8 aandeel in het privilege op de Psalmen op. Op 5-2-1739 liet hij aan zijn compagnons door not. Roermond aanzegging daarvan doen. Op 17-2-1739 kwam men tot een vergelijk voor deze notaris. De zeven compagnons - Gijsbert de Groot Keur was er ook bij als compagnon in deze speciale uitgaaf - kwamen overeen, dat bij overlijden het part in het recht op het privilege aan de compagnie zou vervallen, tenzij een vrouw of wettig kind van de overledene een boekhandel dreef, in welk geval deze niet zou mogen worden geweigerd om deel te nemen. Wat de moeilijkheden in 1744 waren, die Isaac van der Putte er toe brachten de compagnie te verlaten, wisten zelfs de vijf compagnons niet blijkens de akte die op 2-4-1744 voor not. Roermond werd opgemaakt. Van der Putte trad toen uit de compagnie met medeneming van zijn gehele portie van de zolders en zijn recht op 1/7 part van het privilege en het drukken, dat daaruit voortvloeide.

Ik neem aan, dat binnen de compagnie vooral Hendrik Burgers de tegenstander van Van der Putte was geweest. Zijn bediende Hendrik Brandt dient op 10-11-1745 een rekwest in bij burgemeesteren, dat naar het gilde gaat om advies. Op 11 nov. adviseert dit gunstig: Brandt mag voortaan samen met de andere compagnons kerkgoed drukken. (G.A. 82, 51*). Van 1-12-1745 dateert het contract voor not. Roermond tussen hem en de andere compagnons over zijn opname. Op 6-12-1745 geeft het gilde gunstig advies op de aanvraag voor verlenging van het privilege op de Psalmen, die ingediend is op 24-11-1745 door de vijf compagnons, Gijsbert de Groot Keur, Isaac van der Putte en ook door de erven van de wed. J. van Heekeren, als hoedanig toen de compagnie moet hebben gefungeerd. Op 9-12-1745 kwam het privilege af. Ik vertelde al, hoe door toedoen van de Lutherse Gemeente hieraan in 1753 een einde kwam. Enschedé deelt mede (p. 283), dat de compagnie schadeloos werd gesteld, doordat haar voortaan de Lutherse bijbel zou worden toevertrouwd.

In dat jaar 1753 blijken er twee nieuwe compagnons te zijn, die net als Brandt niet in relatie stonden tot een van de vroegere compagnons: Gerrit de Groot en Petrus Schouten. Wanneer zij tot de compagnie waren toegetreden, (Proost 111) blijkt niet. Het protocol van notaris Roermond loopt af in 1748 en dat van not. Jelmer de Bruyn, die later voor de compagnie werkte, begint pas in 1757. Ofschoon er wel notariële contracten zullen zijn opgemaakt, kan men daarnaar dus niet zoeken. Zeker is in ieder geval, dat zij op 26-3-1753 de bekende toestemming kregen van burgemeesteren om bijbels te mogen drukken met de compagnie van H. Brandt (G.A. 82, 112).

Gerrit de Groot was de zoon van de hoefsmid Jan de Groot en het lijkt mij aannemelijk, dat hij zijn opleiding genoot bij een van de compagnons. Op 12-1-1733 werd hij lid van het gilde en drie jaar lang betaalde hij ook voor de bos, wat eigenlijk alleen de hele kleine boekverkopers deden. In 1733 was hij, 20 jaar oud, in het huwelijk getreden met Margarita Steenmulders. Zijn zaken gingen blijkbaar goed en na Hendrik Brandt moet hij de tweede nieuwe compagnon zijn geworden, die van familiewege niets met de compagnie te maken had. Gerrit de Groot werd op 25-10-1771 van uit zijn winkel in de Kalverstraat bij de Dam in de Oude Kerk begraven en hetzij door zijn weduwe, die op 21-5-1777 hem in het graf volgde, hetzij direct door zijn zoon Jan de Groot opgevolgd. Petrus Schouten behandelde ik

uitvoerig. Hij was in 1723 geboren en dus 10 jaar jonger dan De Groot en zal, gezien de volgorde, die steeds werd betracht, iets later dan deze in de compagnie zijn opgenomen. Zijn zoon volgde bij zijn dood in 1788 niet op.

Zo had de compagnie in ieder geval kort na 1750 weer vijf volwaardige compagnons, Philip Losel en Dirk Onder de Linden als erfgenamen en drie geheel nieuwe.

Enschedé beschrijft, hoe de compagnons te lijden hadden onder het optreden van zijn voorouders in Haarlem, die zich in de jaren 70 ook op bijbeldrukkerij gingen toeleggen (p. 324), maar zich tenslotte verenigden tegen een gemeenschappelijke concurrent, Johannes Allart. Deze wist door zijn relaties in kerkelijke kringen het copierecht van de Evangelische Gezangenbundel in 1805 te verwerven van de Algemene Synode. Uitvoerig werd hierover door verschillende schrijvers gepubliceerd. Bodel Nijenhuis heeft zijn berichtgeving nog van zijn grootvader uit de tijd zelf en beschrijft de verontwaardiging hierover en ook over de processen, die er uit voortvloeiden. Na de dood van Allart, die in 1812 naar Den Haag was verhuisd, werd op 9-3-1818 de veiling daar gehouden. Een combinatie, waarin ook de families Brandt en Enschedé vertegenwoordigd waren, besloot ten koste van alles het copierecht te verwerven. J. Brandt en R. Schierbeek werden afgevaardigd en de laatste schreef naar huis: 'Brandt en ik waren te moede alsof wij in het veld gingen. De slag begon, de tienduizenden en duizenden volgden of het een bagatel was; alles was in de grootste spanning; toen door ons honderd duizend gulden geboden werd steeg de verbazing ten top en men juichte ons toe'. Een nieuwe compagnie werd opgericht, Evangelische Gezangen Compagnie, waarvoor om te beginnen *f* 105.629.11. - moest worden ingelegd. Het is te begrijpen, dat hier wel aan de weduwen en kinderen, die het bedrijf niet voortzetten, opvolging moest worden gewaarborgd. (Proost 255 en 132). De andere compagnie hield op 31-12-1821 op met bestaan en ging op 1-1-1822 verder als de Nederlandsche Bijbel Compagnie. Voordien had deze eigenlijk nooit een vaste naam gehad, maar was omschreven als compagnie van drukkers van kerkgoed en later ook wel van bijbels.

Ik wil hier eindigen met een merkwaardig bericht uit het gedenkboek van Proost (p. 110), dat vertelt over de van ouds gehandhaafde eenvoudige boekhouding, waarin geen sprake was van een jaarlijkse balans en winst- en verliesrekening: 'Toch leidde deze zeer simpele boekhouding er toe, dat de notulen eener comparitie (aldus werden en worden nog steeds de samenkomsten der deelgenoten genoemd) in 1873 een opmerking bevatten van den heer Enschedé, die op grond van de cijfers vermoedde, dat de Bijbel Compagnie een belangrijk verlies maakte, waartegenover de heer Proost van meening was, dat er winst, hoewel niet veel, en sinds jaren geen verlies was gemaakt'.

De grootste van de 17de eeuwse compagnieën dateert pas officieel van 1-7-1682, zoals blijkt uit de akte van overdracht van 23-11-1686 voor not. N. Brouwer door de weduwe van Someren van de helft van haar 1/5 portie aan haar schoonzoon Rombertus Goethals. De oprichtingsdatum is later ingevuld en moest dus blijkbaar nog opgezocht worden, toen de overdracht werd opgemaakt. Meegedeeld wordt, dat Mr. Joan Blaeu, Abraham Wolfganck, Hendrik en de wed. Dirk Boom en Johannes en Gilles van Waesberge ieder 1/5 portie hadden in deze compagnie 'wegens het drucken, bewaren, uytgeven ende verkopen van verscheyde sorteringe van boecken volgens specificatie daarvan sijnde, aen den contracte geannexeert'. Er wordt niet gesproken van een notarieel oprichtingscontract en ik denk dan ook niet, dat dit nog te voorschijn zal komen. Daarvoor ziet men ook al tekenen, die wijzen op samengaan van deze grote boekverkopers, met daarbij nog de in 1680 overleden Daniel Elsevier.

Ik noem het contract van 1674 in verband met de veilingen van Blaeu om elkaars weduwen en wezen in bescherming te nemen (deel IV 158), de aankopen op de veiling van Ravesteyn in 1678 (KS 1017) en op de veiling Elsevier van 4-8-1681 van het

Corpus juris, waartoe Blaeu pas later toetrad, maar dat tenslotte ook deel van het fonds van deze compagnie ging uitmaken. Bij Joan Blaeu gaf ik al vele bijzonderheden over deze compagnie, daar deze in de boekverkoperswereld zijn naam ging dragen (deel III 24-26). Hier wil ik nog eens de aandacht vestigen op de berichten van Leti, die over de 'Compagnia della Latinità' sprak en als een van de belangrijkste voortbrengselen daarvan de rooms-katholieke kerkboeken noemde, die over de gehele wereld verkocht werden. Juist deze ontsnappen namelijk geheel aan onze kennisneming in tegenstelling tot de andere uitgaven, die van een adres voorzien zijn. Naast Leti geeft IJsbrand Vincent er berichten over in een brief aan Moretus (deel III 175). Leti wijdt de uitvoerigste beschouwing aan de organisatie en daardoor weten wij, dat ook hier sprake was van een jaarlijkse afrekening, net als in de grote compagnie van het kerkgoed, wat wijst op de kapitaalkrachtigheid van de compagnons. Vond ik geen contract van oprichting, over de likwidatie van de compagnie des te meer. In het archief Luchtmans opent de verkoping van 10-8-1706 de serie van verkopingen, waarvan een verslag betreffende de aankopen door Luchtmans en deelgenoten in het auctieboek is ingeschreven (Bijlage I). Ook werd de notariële akte van de likwidatie teruggevonden, die ik hier met toelichting laat volgen (N.A. 7216, 153).

'Op den 16 july anno 1707 en elffden augusti anno 1708 compareerden voor mij Pieter van Aken openbaar notaris bij den Hove van Holland geadmitteert, tot Amsterdam residerende, in presentie van de naargen. getuygen den WelEd. hr. en mr. Joan Blaeu oud praesiderende schepen en raad deeser stad, mitsgaders bewindhebber van de geoctrojeerde Oostindische Compagnie ter camere alhier, etc. etc. voor zijn Ed. zelven, en nog als instaande en de rato caverende voor vrouwe de weduwe van zal. den hr. en mr. Pieter Blaeu; d'hr Hendrik Boom voor hem ende weduwe van Dirck Boom; juffr. de weduwe en boedelhoudster van wijlen Joannes Janssonius van Waasbergen, Gillis van Waasbergen; en Rombertus Goethals; woonende en zijnde respectivelijk binnen deese stad mij notaris bekent. Te kennen geevende dat zij respective comparanten zedert eenige jaaren herwaarts op diverse tijden, in compagnie en voor gemeene reeckeninge, namentlijk van de drij eerste comparanten respectivelijken yder voor twee seevende parten, en den laasten comparant voor een seevende part, hebben doen drucken onderscheydene soorten van bouken, dat zij comparanten vermits het afsterven van eenige der compagnons, zijn te raaden geworden, hunne opgemelte compagnie te dissolveren en te scheyden; dat zij vervolgens dan ook, de voors. boecken, off wel het meeste gedeelte vandien, op den 10 en 11 Augusti van den verledene jaare 1706, bij publicque opveylinge en auctie onder de boeckvercopers door een afslager hebben doen vercoopen, bij welcke vercoopinge van de zelven is geprocedeert een zomma van negen en negentig duysent, twee hondert, een en twintig guldens en vijftien stuyvers courant geld; waarvan gededuceert en affgetrocken de naarvolgende betaalde lasten en oncosten als namentlijck aan van der Lay voor papieren *f* 383.11. -, aan Corff *f* 686. -, aan Stegman *f* 25.14. -, aan de weduwe Sas voor het drucken van defecten *f* 57.10. -, aan Croonveld voor druckloonen *f* 211.6. -, aan Buyster *f* 8. -, aan Coccejus voor 258 bladen a 65 stuyver per rest *f* 711.12. -, aan 1 Cocceji Opera fijn papier *f* 60. -, aan do Costerus voor revisie per resto *f* 61.17. -, aan Boom voor verschot *f* 57. -, aan een jaar solderhuur tot may 1707 *f* 367. -, aan den afslager van de Put voort vercoopen *f* 2000. -, aan den Ed. hr. mr. Joan Blauw voor de halve Hortus *f* 706.18. -, uyt de auctie

penningen aan diverse posten betaalt *f* 1079.18. -. Monterende zaamen sesduysent vierhondert ses guldens en ses stuyvers *f* 6406.6.-.

Soo blijft suyver voor reeckening van comparanten een zomma van twee en negentig duysent agt hondert vijftien guldens en negen stuyvers; bestaande dezelve zomma in con-

tant geld ten beloope van seven en dertig duysent een en seventig guldens en agt stuyvers segge *f* 37071.8. - en in obligatien ten lasten van onderscheydene boeckvercopers ten beloope van vijff en vijftig duysent seeven hondert vier en veertig guldens en een stuyver *f* 55744.1. - (wordt samen) *f* 92815.9.-.

Waarin de drij eerste comparanten ijder voor haar twee seevende parten competeert een zomma van ses en twintigh duysent, vijff hondert, agtien guldens en veertien stuyvers, en den laasten comparant voor sijn een sevende part dertien duysent twee hondert, negen en vijftig guldens en seeven stuyvers.

Dat zij comparanten dan sullende treeden tot verdeelinge der opgemelte zommen, zoo werd eerstelijk toegevoegd en geimputeert aan den eersten comparant De Ed. hr. en mr. Joan Blau voor zijn Ed. en als in den hoofde deeses, voor zijn Ed. twee sevende parten tot *f* 26518.14. -, voor de helft van den Hortus Amstelod. folio voor zijn Ed. reek. vercoft *f* 706.18. - (wordt samen) *f* 27225.12. -. Af voor 2½ p. Co aan den afslager voort vercopen der helft in de Hortus *f* 17.12. - (wordt in totaal) *f* 27208. -. Waervoor werd toegevoegd: het gund door zijn Ed. zelfs gecogt *f* 81.17. -, het vremt goed onder zijn Ed. *f* 84.15. -, voor een Amianus *f* 4.12. -, de obligatie tot lasten van Thomas Appels ten behoeve van de resp. comparanten gepasseert, tot *f* 13410. -, de obligatie tot lasten van Pieter van der Aa, tot *f* 5393. -, de obligatie tot lasten van François Halma, tot *f* 2965. -, de obligatie tot lasten van Jan de Vivie, tot *f* 2944. -, de obligatie tot lasten van Joannes Wolters, tot *f* 1426. -, de obligatie tot lasten van Adriaan Moetjens *f* 761.12. -, nog in contant geld ontfangen *f* 137.4. -, maakende alsoo zijn Ed. competerende somma van *f* 27208.-.

Aan de hr. Hendrik Boom en de weduwe Dirck Boom, in voldoening van haar EE twee sevende parten tot *f* 26518.14. -: t'beloop vant gund door haar EE zelfs is ingecogt tot *f* 7968.14. -, contant geld door haar EE ontfangen *f* 9483.2. -, te ontfangen van George Bakker *f* 201.14. -, van Guillelmus Frix *f* 83.4. -, nog door haar te ontfangen in geld *f* 8782. -, maakt alsoo mede haar voorn. competerende portie van *f* 26518.14.-.

Aan de weduwe Joannes Janssonius van Waesbergen en Gillis van Waesbergen mede in voldoening van haar twee seevende parten tot *f* 26518.14. -: eerstelijk het gund door haar EE zelfs ingecogt ten beloope van *f* 13149. -, nog voor Camisii Lectiones *f* 55. -, de obligatie ten lasten van de weduwe Petzold, van *f* 1158.3. -, de obligatie tot lasten van Pierre Brunel *f* 393.13. -, door haar uyt de cas ontfangen in geld *f* 2000. -, nog aan geld ontfangen *f* 3500. -, nog te ontfangen in geld *f* 6262.18. -, monterende insgelijcx haar competerende portie voors. tot *f* 26518.14.-.

Aan Rombertus Goethals tot voldoening van sijn een seevende part tot *f* 13259.7. - werd toegevoegd de obligatie tot lasten van Willem van de Water ten behoeve van de comparanten respectivelijck gepasseert, ter zomma van *f* 5663. -, nog aan geld *f* 7596.7. -, maakende alsoo uyt sijn competerende portie van *f* 13259.7.-.

Ende verclaarden zij respective comparanten bij deesen aan een ygelijck van hen als aan den Ed. hr. eerste comp. en anderen dewelcken als hier vooren gemelt, obligatien op zijne portie zijn toegevoegd en aanbedeelt te cederen en off te staan alle het regt en actie, t'gund de andere de comparanten aan en tot dezelven obligaties hebben gehad, ende soodanigen stellende in den vollen eygendom en possessie van de gemelte aan haar toegedeelde obligatien met volcomen magt en faculteyt om den inhoude en beloope van dien als eygen schuld, van de respective debiteuren derzelver te innen, vorderen en ontfangen tot dien eynde (voor zooveel desnoods) verleenende

procuratie tanquam in rem propriam, en verder soodanige magt als naar regten werd, off soude connen werden gerequireert.

Edog alles met dien verstande, dat, ingevalle het quame te gebeuren, dat eenige der debiteuren van de opgemelte obligatien buyten staat en in onvermogen geraakten, zoodanigh, dat zij comparanten, die houders van alsulcke obligatien souden mogen zijn, den beloope vandien t'zij int geheel, t'zij ten deelen niet en conden erlangen off maghtigh werden, zij comparanten in sulcken cas, gehouden en verpligt blijven, van een ygelijck pro rato sijn voorn. aandeel en portie, in soodanige te vallene nadeelen en schadens te moeten concurreren en helpen dragen; belovende tot dien eynde aanstonts tot vermaninge hunne resp. portien aan de houders van soodanige nadeelige obligatien te sullen opleggen en betaalen, benevens de portien der oncosten in het persequeren en invorderen te vallen; verders oock te sullen concurreren en pro parte te helpen dragen en afdoen alle soodanige schulden en lasten van haar comparanten opgemelte compagnie als in tijden en wijlen souden mogen opcomen, en den anderen daarvan pro portione te ontheffen en indemneren; voorts is geconvenieert dat de resp. houders der opgemelte obligatien involgen voors. geimputeert en toegevoegd, in cas van wanbetalinge off diley der debiteuren naar den vervaltijd, zullen gehouden weesen, omme naar de eerste weeck der vervaldag van de tweede onbetaalde paye off termijn (gemerkt de gedagte debiteuren is geconcedeert en toegestaan, dat bij zoo verre zij de eene termijn voor den vervaltijd van de tweede termijn, en zoo voorts, comen te voldoen, en sulcx d'eene pay uyt d'andere houden, zij tot geen betaaling van interesse sullen gehouden sijn) van alsulcke wanbetalinge kennisse en notificatie te geeven aan de verdere medecomparanten, ten eynde dezelven (gelijck zij beloven bij deesen te sullen presteren) connen coöpereren en met gemeen consent ordre stellen tot de reële invorderinge bij regtspleginge off andersints.

Dat voorts nog onvercogt waaren gebleeven de naarvolgende sortementen en quantiteyten van boecken als namentlijck: 1201 Cocceji Scripta 2 voll. fol., 1030 Cicero Orationes 8° 6 voll., 33 Capellii Critica fol., 118 Claubergii Opera 4°, 37 Gejerii Opera 2 voll. fol., 275 Vossii Opera 6 voll. fol., 62 idem fijn papier, 268 Vossii Idolatria fol., 61 Vossii Rhetorica fol., 95 Vossii Theologica fol. en 3 Vossii Tomi 3, 4, 5, 6 fol. fijn papier, met welcke boecken zij respective comparanten onderling hadden gemaakt de naarvolgende verdeelinge, ende wel dat daarvan aan de resp. dry eerste comparanten zijn toegevoegd en door haar EE naar hun genomen ider 294 Cicero Orationes, 8 Capellii Critica fol., 32 Claubergii Opera 4°, 342 Coccei Scripta fol., 10 Gejerii Opera fol., 78 Vossii Opera fol., 16 idem fijn papier fol., 76 Vossii Idolatria fol., 16 Vossii Rhetorica fol., 26 Vossii Theologica fol. ende aan den laasten comparant Rombertus Goethals 147 Cicero Orationes 8°, 4 Capellii Critica fol., 16 Claubergii Opera 4°, 171 Coccei Scripta fol., 5 Gejerii Opera fol., 39 Vossii Opera 6 voll. fol., 8 idem fijn papier, 38 Vossii Idolatria fol., 8 Vossii Rhetorica fol., 13 Vossii Theologica fol.

Sulcx tusschen haar EE comparanten van de opgemelte compagnie noch alleen maar onverdeelt comen te blijven en overschieten de naarvolgende boecken en effecten, als niet deelbaar sijnde, dogh dewelcken bij de eerste gelegentheyt voor gemeene reeckeninge sullen werden vercogt en te gelde gemaakt, als 1 Cicero Orationes, 5 Capellii Critica, 6 Claubergii Opera, 2 Gejerii Opera, 2 Vossii Opera, 6 idem fijn, 2 Vossii Idolatria, 5 Vossii Rhetorica, 4 Vossii Theologica, 3 Vossii Tom. 3, 4, 5, 6 fijn, XI beschr. van Asia, XI beschr. van Morea, 1 Biblia Vulgata 8°, 1 Caesar Vossii in 8°, 1 Ciceronis Opera XI voll. 8°, 1 Cartesii Epistolae 4°, 1 Grotii

Epistolae fol., 1 Journaal van 1679, tot 1704, manqueert 83, 84, 89, 95, 97, 1 Lucianus gr. Lat. 2 voll. 8°, 1 Ovidius Variorum 8°, 1 Plautus 8°, 1 Tacitus 8°, 17 koopere plaaten, sijnde landcaarten wegende 45 lb. en eenige beschadigde, en defecte sortementen van boec-

ken, uytmaakende omtrent 40 riemen misdruck.

Met welcke voorenstaande scheydinge en verdeelinge zij comparanten respectivelijck hebben genomen volcomen genoegen en consentement, met belofte van een ygelijck sijn aanbedeelde gerustelijck en vredelijck te sullen laaten genieten en het zelve op en jegens een ygelijck voor alle aanspraak en moejenisse pro rato ider aandeel, te sullen helpen indemneren en bevrijden.

Waarmede en in voegen voormelt dan hunne comparanten opgemelte compagnie zijnde gedissolveert, alle d'affaires van dien affgelopen en d'effecten verdeelt, zoo verclaarden zij comparanten malckanderen, hiermede, over en weder te quiteren zonder dat den een tot lasten van den anderen, ter saacke vandien, eenige verdere actie off pretentie blijft openhouden off reserveren.

Belovende malkanderen den effecte deeses gestand te doen onder verband als naar regten. Dat aldus passeerde binnen Amsterdam present Hendrik van Blokland en Philip Hegeman als getuygen.

(Getekend:) J. Blaeu voor mij ende de Wed. van de Hr. Pieter Blaeu sal. Gillis Janssonius van Waesberge de wedu van Joannis Jansonius van Waesberge Hendrick Boom ende wed. van Dirk Boom Rombertus Goethals'.

Deze akte vereist enige toelichting. De gestorven compagnons waren Abraham Wolfgank (1694) en Abraham van Someren (1700). De preciese opbrengst van de verkoping van 1706 blijkt hier niet. Het bedrag van *f* 99221.15. - is stellig berekend in overeenkomst met de bepalingen voor de afrekening met de afslager, die ik in deel IV 269 publiceerde. Merkwaardig is, dat de afslager hier zijn 2½% niet ontving, maar slechts ruim 2%. Ik neem aan, dat dit een speciale regeling was wegens de hoge opbrengst van deze verkoping. Aan Blaeu werd wel 2½% in rekening gebracht voor de op deze verkoping door hem persoonlijk verkochte helft in de Hortus van J. en C. Commelin, waarvan de familie van Someren de andere helft moet hebben bezeten (zie deel IV 127). De zes bewaarde boekverkopersobligaties voor not. P. van Aken bevestigen het voorgaande. Dit zijn 30-9-1706 Theophila Gottorf, weduwe Petzold, voor *f* 1212.12. -, te bet. in 3 halfj. term., met Jacob Schröder, koopman, borg voor de eerste *f* 600. -; 5-10-1706 Adriaan Moetjens te Den Haag voor *f* 895.15. - voor boeken gekocht op naam en onder de boeken van François Halma, te bet. in 9 halfj. term., met de echtgenote Sara Josina Stichters borg; 16-11-1706 Thomas Appels te Utrecht voor *f* 18000. -, te bet. in 16 halfj. term., met Gerardus Borstius op de Dam, hoek Nieuwendijk borg; 27-12-1706 François Halma en Magtelt Pos voor *f* 3682.18.8, te bet. in 12 halfj. term. (geen borg); 4-1-1707 Joannes Wolters *f* 1505.4.8, te bet. in 6 driemaandelijkse term., met als pand ter minne 30 stuks van de Bibliotheca Critica, fol. 9 vol.; 18-1-1707 Willem van de Water te Utrecht *f* 7600. -, te bet. in 16 halfj. term. (geen borg). De eerste termijn ging voor ieder op 1 sept. 1706 in, met als vervaldag 1 maart 1707, resp. 1 dec. 1706. Bij verzuim van tijdige betaling werd 4% rente gerekend.

Verderop in de akte vindt men nog een uiteenzetting over de betaling, waaruit blijkt dat hoewel in deze boekverkopersobligaties de bekende clausule, die sedert de verkoping Elsevier van 1681 gebruikelijk was, ontbreekt, die toch als vanzelfsprekend gold. Ik noem hier nog enkele gevallen uit deze periode ter verduidelijking van het behandelde in Bijlage IV, zoals een obligatie van Dirk Schelte ten behoeve van de Erven Gerardus Borstius van 11 en 14 febr. 1708, ook voor not. van Aken. De eerste

van de 14 halfj. term. voor de som van *f* 6209. - loopt van 1 sept. 1707 tot 1 maart 1708, ‘evenwel soodanig dat als wanneer hij

comp. d'eene termijn uyt d'ander comt te houden geen interessen van sodanige vervallen termijn zal werden gevordert'. Uit de opheffingsakte van de compagnie blijkt nu duidelijk, dat dit inhield, dat bijv. Schelte zijn eerste 1/14 termijn niet op de vervaldag 1 maart 1708 hoefde te voldoen, maar pas op 1 okt. 1708, de vervaldag van de tweede termijn. Wanneer een week nadien geen betaling was binnengekomen, begon de houder maatregelen te nemen voor de invordering. Dat betekende dus in feite een grotere faciliteit voor de debiteur dan oorspronkelijk het geval zal zijn geweest. Hoe gebruikelijk dit toen was, blijkt uit het protocol van notaris Wetstein (1713-1726), waarin men veel boekverkopersobligaties vindt. Bijna steeds is daar de bovengenoemde clausule opgenomen, meestal geformuleerd als 'de eene paey uit de andere houdende zal daarvan geen interest schuldig weesen te betaelen' of 'genietende egter het recht van de 17e paey (dit in geval van 16 term.) mede brengende dat hij comparant de eene paey uit de andere houdende daarvan geen interest...'. Het duidelijkst is de formulering in de zes obligaties ten behoeve van de erfgenamen van Reinier Leers wegens het gekochte op de veiling van 11-11-1715 te Delft van Michel Bohm, verleden tussen 2-11-1716 en 2-1-1717: 'Dit alles nogtans met dezen verstande dat hij comparant zal genieten het regt ende costuyme onder de boekverkopers gebruykelijk, meede brengende dat geen interesse konnen werden gevordert, zolang d'eene paey uyt d'andere werd gehouden'. Hoe precies men hierin was, blijkt bij de obligatie van L'Honoré en Chatelain van 29-12-1716 van *f* 1600. -. Niet alleen de minuut van de akte is opgenomen, maar ook de weer ingenomen grosse, met aantekeningen over de afbetaling van de 16 halfj. term. en uiteindelijke kwitantie van Arnout Leers van 1-9-1724. Daar de eerste termijn van 1-3-1716/1-9-1716 had gelopen, werd dus precies op de laatste dag van de zogenaamde 17de paey de laatste termijn van *f* 100. - voldaan.

Deze lange uitweiding heeft de bedoeling nog eens duidelijk de feitelijke betekenis van een boekverkopersobligatie uiteen te zetten. De Boom's kregen in hun portie *f* 18265.2. - contant, de Waesberge's *f* 11762.18. -, Goethals *f* 7596.7. - en de Blaeu's slechts *f* 137.4. -. In de waardering van de boekverkopersobligaties was de rente precies berekend. Het is duidelijk, dat de Blaeu's in tegenstelling tot de drie andere partijen niet om contant geld verlegen zaten. Pas op 1-3-1715 zou de laatste termijn van *f* 1125. - van Appels binnenkomen. Uit de inventaris van de naltenschap van Joan Blaeu blijkt, dat hij bij zijn overlijden in 1712 alleen nog maar de obligatie van François Halma in zijn bezit had. Ofschoon er nog iets bij zijn schoonzuster kon zijn, is het toch duidelijk dat het grootste deel van de boekverkopersobligaties door de familie Blaeu van de hand moet zijn gedaan, hetzij door eerdere betaling door de debiteuren zelf, hetzij door overdracht aan anderen. Bij Luchtmans zagen wij reeds, welk rabat hij trok, namelijk 25½% door directe betaling op 1-11-1706.

Tenslotte nog een toelichting op enkele in de opheffingsakte genoemde personen! Van der Ley moet een lid van de bekende Zaanse papiermakersfamilie zijn geweest. De weduwe Sas was de Harderwijkse boekdrukster. Of Croonveld, die ook voor de compagnie drukte, identiek is met de Delftse boekverkoper Hendrik van Kroonevelt durf ik niet te zeggen. Niet geheel uitgesloten is, dat de Nederlandse opzichter van de drukkerij van Cambridge, Cornelis Croonveld of Crownfield bedoeld is (Mackenzie passim). Het thuisbrengen van Buyster - een naam, die in Amsterdam meer voorkwam, is niet doenlijk. Het was vermoedelijk J.H. Coccejus, die voor 65 st. per vel corrigeerde. Do Costerus is moeilijker te plaatsen. Misschien was het de in 1703

gestorven predikant Fl. Costerus. De familie Boom kreeg in haar portie een vordering op de Zuid-Nederlandse boekverkoper Guillelmus Fricx en op een zekere George Bakker, die ook een boekverkoper moet zijn geweest. Het waar-

schijnlijkst lijkt mij, dat het een verschrijving voor de Haagse boekverkoper Gideon Bakker was, temeer omdat in de voornaam is geknoeid.

Hebben de aucties na de dood van de weduwe Elsevier misschien indirect een rol gespeeld bij de oprichting van de vorige compagnie, de hier volgende compagnie vloeide direct voort uit de likwidatie van een ander groot fonds, dat van de weduwe Schippers. Ik veronderstel, dat de slechte afloop van de Elsevier afwikkeling haar bracht tot deze manier van handelen. Op 23-12-1682 verklaren voor not. Molensteen drie boekverkopers ten verzoeke van Aert Dircksz Oossaen, dat zij met nog drie anderen, in totaal zeven boekverkopers ongeveer drie weken eerder voor *f* 33561.10. - een partij boeken van de weduwe Schippers hebben gekocht, blijkbaar onderhands (KS 685, met verkeerd jaar). Betaald moest worden in 13 halfj. termijnen en het restant binnen een jaar na het vervallen van de laatste, wat op precies zeven jaar kwam. Blijkbaar werd deze akte opgemaakt, omdat de weduwe Schippers aanvankelijk niet had geeist, dat de compagnons tezamen aansprakelijk zouden zijn, maar dat na drie weken wel eiste. Het waren Jacobus van den Deyster, Sander Wijbrants (van den Jouwer), Johannes van Lamsvelt, Andries Vinck, Harmen van den Bergh, Aert Dircksz Oossaen en Johannes Blom, die op 9-1-1683 voor not. Lansman compareren (KS 693-696). Ze verklaren dan, 'dat zij comparanten waaren eens geworden diverse wercken voor hun gesamentlijcke reekeninge te drucken, gelijck sulcx bij hun comparanten al bereyts is aengevangen, als meede verscheydene boeken ten gemeenen voordeel te kopen gelijck sulcx in een seer considerabel partije van de wed. Schippers is geschiet, om deselve weder te debiteren onder de navolgende conditiën ende voorwaerden'. De akte wordt gevolgd door twee andere van dezelfde datum, die met de eerste een geheel vormen. De tweede is een obligatie ten behoeve van de weduwe Schippers door de zeven compagnons. De derde een verklaring van de weduwe over hetgene zij verkocht heeft met een preciese opsomming daarvan, gevolgd door een verklaring van de compagnons. Daar de drie akten vrijwel zonder onjuistheden bij Kleerkooper zijn afgedrukt, zal ik er niet diep op ingaan (KS 693-699). De eerste en derde akte vullen elkaar aan in deze zin, dat de eerste de rechten en verplichtingen van de compagnons onderling regelt, de derde de rechten en verplichtingen van de weduwe Schippers en van de compagnons ten opzichte van elkaar. De akte van compagnieschap verschilt niet veel van die van de andere soortgelijke compagniëen van die tijd. De bepalingen zullen grotendeels ontleend zijn aan de contracten, die al veel vroeger tussen één of twee compagnons plachten opgemaakt te worden. Blijkens enkele aanwijzingen had Oossaen, die de grootste boekverkoper onder de compagnons was, de leiding. Zeker is, dat de overname van het fonds van de weduwe Schippers de grondslag van alles was. Dat blijkt o.a. ook al uit de bepaling, dat de compagnons pas na zeven jaren mochten uittreden. Bij overlijden lagen de zaken natuurlijk anders, maar de weduwe Schippers had dan in ieder geval het recht om een nieuwe compagnon al of niet te aanvaarden.

In haar tegenwoordigheid deed op 23-2-1683 Johannes van Lamsvelt zijn portie voor not. Lansman over aan Andries Vinck. Als goede zakenvrouw was de weduwe daarmee blijkbaar toch niet gelukkig, want de volgende dag verklaarde ze voor notaris Lansman, dat ze Steven Swart bereid had gevonden deze plaats voor haar in te nemen, dat zij echter voor hem het geld zou voorschieten, dat ingelegd moest worden voor andere zaken dan haar overgenomen fonds, en dat alle verliezen, die hij zou lijden

ten haren laste zouden komen, maar daartegenover alle winsten voor hem, ‘dat voor ende in plaats van eenigh loon off premie voor sijn arbeyt, ijver vlijt en moeyte in 't waarnemen en beneficieren van deselve

compagniegoederen, opdat sij comparante, sonder verlies off schade, mogelijk (als sij comparante daardoor verhoopte) alsoo magh bekomen, de ordentelijke betaling en voldoeningh van de voorgenoemde capitale somme...'. (KS 699-702). Pas op 6-3-1683 werd Steven Swart door de andere compagnons officieel voor not. Lansman op de plaats van Lamsvelt in de compagnie toegelaten.

Hoe verstandig de weduwe Schippers had gehandeld, blijkt uit een akte van 8-10-1683 voor not. Lansman. Andries Vinck verklaarde toen zijn afbetaling niet te kunnen doen en de weduwe Schippers *f* 400. - schuldig te blijven, die haar binnen vier maanden zouden worden betaald. Hoe het verder met de portie van Vinck afliep, blijkt niet. Bij notaris Lansman vindt men geen verdere akten hieromtrent. We zullen echter dadelijk zien, dat hij in 1685 niet meer bij de compagnons wordt genoemd. Andries Vinck was van huis uit geen boekverkoper. Bij zijn huwelijk in 1667 wordt hij factor genoemd. Hij was op 8-9-1644 in de Oude Kerk gedoopt als zoon van Jan Jansz Vinck en Mayke Andriesdr. Busscher. Op 13-2-1676 sloot hij samen met enkele andere katoendrukkers, onder wie Hermanus Hendricksz van den Bergh, voor not. Phil. Laurentius een contract tot oprichting van een plaatdrukkerij. Een inschrijving in het boekverkopersgilde vond ik niet. Slechts zijn naam op enkele uitgaven van deelgenoten in deze compagnie, 1678-1684, geeft blijk van deel aan de boekhandel. Het lijkt uit de handtekening mogelijk, dat de katoendrukker Hermanus Hendricksz van den Bergh identiek was met de gelijknamige boekverkoper en dat deze Andries Vinck als deelgenoot in de compagnie introduceerde.

Swart stierf reeds na enkele maanden en zijn weduwe nam zijn plaats in. Hoe de afbetaling door de compagnie verliep, blijkt niet. In 1694 deed Sander Wijbrants van de Jouwer verslag in verband met een cessie aan zijn crediteuren. Daaruit blijkt, dat hij persoonlijk wel *f* 400. - heeft verloren op de verkoop van boeken van de weduwe Schippers en bovendien nog een schuld aan de compagnie heeft van *f* 679.15. -. De compagnie zelf en de andere deelnemers kunnen er wel beter uit zijn gekomen. Ik neem aan, dat de compagnie na een bestaan van zeven jaar, in 1689 of 1690, zeker in likwidatie is gegaan. Duidelijk is, dat naast de cessionant ook Andries Vinck, die al veel eerder was uitgetreden, niet in goede financiële omstandigheden verkeerde; op hem had Van de Jouwer nog vorderingen.

Over de uitgaven van enkele of van alle compagnons samen vertelde ik al iets bij Van den Deyster. Over Het Bloedig Tooneel of de Martelaersspiegel wil ik nog wat toevoegen. Ten onrechte sprak ik van drie compagnons, die op 21-1-1683 privilege op dit werk van T.J. van Braght verwierven (deel III 98), het waren er vier: Hieronymus Sweerts, Jan ten Hoorn, Jan Bouman en Daniel van den Dalen. Op 9-1-1683 had bij de door de weduwe Schippers overgedragen boeken ook gehoord: 'Het martelaersboeck geplaetdruckt met de koopere plaeten, bijna twee mael compleet'. Heel duidelijk is de gang van zaken niet. Onder het in de boeken afgedrukte privilege van 21-1-1683 is gedrukt: 'Van dese bovenstaende privilegie zijn mede-deelgenooten geworden Jacobus van den Deyster, Harmen van den Berg, Jan Blom, de wed. Steven Swart, Sander Wijbrands, en Aart Oossaen'. Het boek verscheen in 1685 en de exemplaren staan hetzij op naam van de vier eerste, hetzij van de zes laatste compagnons. Zeker is dus, dat Vinck in 1685 al was uitgetreden. De weduwe Schippers moet van het begin af hiermee bemoeiingen hebben gehad. Dat dit geen voordelige onderneming voor alle deelgenoten in haar compagnie werd, blijkt in 1694; voor Van de Jouwer was het een schadepost van *f* 350. - geworden!

Toch was Van de Jouwer niet afkerig geworden van compagnieschappen. Op 30-3-1691 verlijden Harmen van den Berg, Sander Wijbrants, David Volkner, Willem van Lamsvelt

en Claes ter Loo voor not. Servaes een boekverkopersobligatie ten behoeve van de weduwe van Jurriaen van Poolsum te Utrecht van *f* 1193.5.8 voor op haar veiling van 6/16-3-1691 gekochte boeken. Op 23-1-1692 wordt een dergelijke obligatie ten behoeve van Jan ten Hoorn voor not. Servaes verleden door Van den Berg, Van den Jouwer en Lamsvelt (KS 1300).

Willem van Lamsvelt was voor een uitgaaf van Joh. Guadorfius in compagnie verbonden met Willem de Coup en Jacob Hulk (KS 151). En op 14-2-1695 verenigden Jan van Lamsvelt, die indertijd als eerste wegens zijn geringe financiële draagkracht uit de compagnie van de weduwe Schippers was getreden, Sander van de Jouwer, Jacob Hulk, Claes ter Loo, Willem de Coup en Willem van Lamsvelt, alle boekbinders en boekverkopers, zich voor not. J. van Geuns tot een algemener compagnie ‘om te drucken, kopen en verkoopen sodanige boeken als zij met den anderen raetsaem sullen oordeelen en dat op conditien hier naer beschreven’. (KS 341-343). Het was een imitatie in miniatuur van de vorige contracten van compagnieschap, waarvan Willem de Coup de leiding zou hebben. Ik neem aan, dat de compagnie spoedig weer is ontbonden; men hoort er niet meer van en ik vond geen enkele uitgaaf op naam van alle of enkele compagnons. Voor de kleinere boekverkopers was deze vorm van uitoefening van hun beroep blijkbaar alleen bij kerkgoed tot een gelukkig resultaat te brengen.

Over de 18de eeuw kan ik veel korter zijn. De compagnie van het kerkgoed behandelde ik reeds, evenals de laatste jaren van de compagnie van Blaeu. Even later hoort men van een compagnie van woordenboeken. Ik weet slechts, dat deze begin 1710 bestond en dat ze in 1710-1711 met een Frans-Latijns en Latijns-Frans woordenboek van Danet kwam. Het vignet met de spreuk ‘Labor omnibus unus’ en daarop de vignetten van de zes deelnemers leert ons, dat de Wetstein's, L'Honoré, Wolters, Boom, Schelte en de Waesberge's de compagnons waren. Nadere bijzonderheden gaf ik in Bijlage I.

Van vlak daarna dateert een nieuwe compagnie met het devies ‘Vis unita major’. Tot mijn grote verrassing bleek de eerste uitgaaf, die te achterhalen was, een nadruk van een uitgaaf van Pieter van der Aa in Leiden te zijn. Het zijn de vier delen van de Introduction à l'histoire des principaux etats, tels qu'ils sont aujourd'hui dans l'Europe. Traduite de l'original allemand de Samuel Pufendorf par Claude Rouxel. A Amsterdam, aux dépens de la Société 1710. De titelplaat en het portret van Pufendorf zijn van W. Jonkman, die misschien ook het vignet van Putti's, die geld uit een hoorn van overvloed storten, vervaardigde. De voorrede van een latere druk bij Zacharias Chatelain, die van 1732-1735 verscheen, deelt mee, dat de editie van Pieter van der Aa te Leiden als eerste verscheen en in dezelfde tijd een uitgaaf van de ‘compagnie de libraires d'Amsterdam’. Het is duidelijk, dat een aantal Amsterdamse deelnemers van het befaamde contract van 8-3-1710 uit ‘revenge’ een nadrukker en wel Pieter van der Aa, tegen wie het contract gericht was, hier nadrukten. Er waren 23 Amsterdamse ondertekenaren en zij zullen zeker niet allemaal meegedaan hebben. Hieruit kwam de compagnie des libraires voort, die 28 jaar zou bestaan en vooral Franse boeken, afgewisseld door een enkel Latijns, bracht.

Het is zeer waarschijnlijk, dat een akte van 6-10-1711 voor not. de Marolles hierop betrekking heeft. Fritsch en Bohm te Rotterdam, die ook het contract van 1710 hadden ondertekend, lieten aanzeggen aan Estienne Roger, Jan Wolters voor Jan Pauli, R. en G. Wetstein, Hendrik Schelte, Jaques Desbordes, François l'Honoré, Pieter de

Coup, Johannes van Waesberge, Pierre Brunel, en Pierre Humbert, die in de couranten het verschijnen binnen enige dagen van de Iliade d'Homère van madame Dacier hadden aangekondigd, dat dit

tegen het accoord van 3-10-1711 indruiste, waarbij was vastgesteld dat de verschijning pas zou plaats vinden, wanneer Fritsch en Bohm de exemplaren van de Parijse editie hadden verkocht. (KS 639-640). De aanzegging geschiedde 7 okt. in de vergadering van de tien boekverkopers in de bovenkamer van de Karsseboom in de Kalverstraat. De Amsterdamse uitgaaf verscheen met het jaartal 1712, het vignet 'Vis unita major' en het adres 'Aux dépens de la compagnie' te Amsterdam. Of in de eerdere uitgaaf, die van Société spreekt, nog meer van de ondertekenaren hadden deelgenomen, blijkt niet. Met tien compagnons ging in ieder geval de nieuwe compagnie van start, die op den duur veertien leden ging tellen en toen naar het toenmalig gebruik ook werd aangeduid als compagnie van veertienen. Notariële aktes zijn vrijwel niet bewaard, maar indien er tussen 1710 en 1738 sprake is van een compagnie des libraires is zeker deze bedoeld.

Dank zij de catalogus Enschedé slaagde ik erin een aantal van de uitgaven op te sporen. Ik noem de belangrijkste, daar er verder vrijwel niets over de compagnie is te vertellen. Van 1714 is Isaac Newton's Philosophiae naturalis principia mathematica, een nadruk van de Engelse uitgaaf van Roger Cotes van hetzelfde jaar. Het vignet 'Vis unita major' gaat vergezeld van het adres 'Amstaelodami, sumptibus societatis'. Een nieuwe bewerking hiervan van W. Jones werd in 1723 ook weer direct door de compagnie nagedrukt (Brunet IV 49). Ook de eerste uitgaaf van Pufendorf werd blijkens opgaven in catalogi nog enige malen herdrukt door de compagnie. Wel moet men daarbij voorzichtig zijn, want uiteraard drukten anderen op hun beurt de compagnie weer na en kunnen daarvoor heel goed het vignet van 'Vis unita major' gebruikt hebben. Er waren verschillende koperplaten daarvan vervaardigd. Twijfelt men aan een uitgaaf, dan kan slechts een grondig onderzoek licht op de oorsprong werpen.

Bij de broers Waesberge kan men zien, hoe zij in 1718 en 1719 uitgaven van de compagnie soms alleen met hun eigen naam adverteerden, soms ook met de vermelding dat het uitgaven van de compagnie betrof (deel IV 166). Het is daardoor al duidelijk, dat het toen de enige grotere compagnie in Amsterdam was. Bij Roger kan men zien, hoe einde 1722 na zijn dood, wanneer de catalogus al gemaakt is, door de compagnie 75 exemplaren van Newton's werk worden afgeleverd (deel IV 70).

Hoe moeilijk het is vast te stellen of men werkelijk met een uitgaaf van de compagnie te doen heeft, kan ik aan de volgende boeken tonen. La Vie de Pierre Mignard, premier peintre du Roy, par M. l'abbé de Monville. A Amsterdam, Aux dépens de la Compagnie, 1731, is blijkens het bekende vignet (ditmaal M. Pool sc.) zeker van de compagnie. Het portret van Mignard werd door J.C. Philips in 1730 op de koperplaat gebracht. Voor Pausanias ou voyage historique de la Grèce, traduit en François, avec des remarques Par M. l'abbé Gedoyn, A Amsterdam, Aux depens de la Compagnie, 1733, geldt hetzelfde. Het eerste vignet is dat van M. Pool, de drie andere ook met het 'Vis unita major' zijn van andere koperplaten gedrukt. In 1734 verscheen in drie delen Les Provinciales ou lettres ecrites par Louis de Montalte a un provincial de ses amis... Nouvelle edition, revue, corrigée & augmentée. Deel I heeft het bekende vignet, deel II en III daarentegen bloemvazen als vignet. De titelplaat in deel I is van W. Jongman, die ook al in 1710 voor de compagnie werkte. De portretten van Pascal en Nicole in deel II en III zijn van Jan Schenk. Een andere uitgaaf van 1734, L'Alcoran des cordeliers, Nouvelle Edition ornée de figures dessinées par B. Picart, in 2 delen, dat het adres heeft 'A Amsterdam, Aux depens

de la Compagnie, 1734', heeft alleen kleine vignetjes en geen enkele aanduiding dat de druk verzorgd werd door de compagnie, hoewel die wel Amsterdamse kenmerken heeft. Dit als voorbeeld om te

laten zien, dat een catalogus van uitgaven van de compagnie, die ik in geen enkel van de geraadpleegde werken aantrof, niet gemakkelijk te maken zal zijn.

Op 7-10-1733 krijgen we weer een opsomming van de deelnemers dank zij een rekwest van Jacob Wetstein en Willem Smith om privilege op Rollin's Histoire Ancienne des Egyptiens, dat zij op 7-10-1733 hadden gekocht van R. Wetstein, Hendrik van Waesberge, Jan Boom, Joannes Pauli, Pierre Humbert, François l'Honoré, Zacharias Chatelain, M.C. Le Cène, J.F. Bernard, Fr. Changuion, Herm. Uytwerf, H. Dusauzet, Pierre Mortier en Willem Kuyper (deel IV 181). Ik schreef daar al uitvoerig over. Hier wil ik er slechts op wijzen, dat de compagnie van Veertienen dan dus in wezen is. Schelte was gestorven, Desbordes en Brunel blijkbaar uitgetreden, maar daarentegen waren zeven nieuwe leden toegetreden. Waesberge, Le Cène en Kuyper hadden de plaats van hun voorganger ingenomen en alleen Wetstein, Pauli, Humbert en L'Honoré waren van het begin afbij de compagnie geweest. In 1738 heeft Pauli blijkbaar de leiding of althans die van de likwidatie van de compagnie. Ik deelde hierover reeds iets mede (deel IV 34), maar kan daaraan nog wel wat toevoegen. Blijkbaar was overeengekomen, dat Pauli de obligaties van de kopers, die niet gebruik maakten van de mogelijkheid om met 8% rabat direct voor het aangekochte op de verkopingen van 28/29-7-1738 in de Graaf van Holland te betalen (zoals b.v. Luchtmans op 25-11-1738), alle of althans een deel tot zijn last zou nemen. Daarvoor moest hij stellig de andere compagnons uitkopen. De leningen, die hij op 12-12-1738 voor not. de Marolles, beide van *f* 4000. -, bij Jan van Segveld en Nicolaas van Kempe sloot, staan daarmee in direct verband. Als onderpand gaf hij aan Van Segveld drie notariële obligaties - van Jean Neaulme van 4-10-1738 voor not. G. Trouillé in den Haag, van Hendrik van Waesberge van 20-10-1738 voor not. de Marolles en van Jean Catuffe van 22-9-1738 voor idem, resp. van *f* 1905.4. -, *f* 761.14. -, en *f* 453.16. - - met een onderhandse van 30-8-1738 van Zacharias Chatelain van *f* 1312.6. -, en aan Van Kempe drie notariële obligaties - van Jan Roman de Jonge en echtgenote van 10-10-1738 voor not. van Eybergen, van Fr. Changuion van 22-9-1738 voor not. de Marolles en van Pierre Gosse van 27-10-1738 voor not. S. Favon in den Haag, resp. van *f* 864.17.4, *f* 1436. - en *f* 2220. - -, welke alle ingingen op 1-9-1738 en betaald zouden worden in vier halfj. termijnen. Voor de leningen van Van Segveld en Van Kempe werd in tegenstelling tot de boekverkopersobligaties rente betaald, 4%. Ze zouden in vier halfj. term. worden afbetaald, die begonnen op 12.12.1738, maar Pauli was ook gerechtigd bij het vervallen van de eerste term. (12-6-1739) alles af te betalen. Hij zou de invordering van de termijnbetalingen van de boekverkopers aan zich houden en niet verplicht zijn vóór de volledige afbetaling daarvan deze lening af te lossen.

Over de veiling van ‘De Compagnie’, zoals genoteerd staat in de gilde almanak, op 28/29-7-1738 zijn nog meer indirecte berichten bewaard. Luchtmans kocht er en rekende op 25-11-1738 af, waarvoor hij het rabat van 8% voor contante betaling genoot. Bij de 19 posten op de lijst van aankoop is geen enkele uitgaaf van de compagnie. Bij de boeken, die hij in aantallen van 1 tot 25 exemplaren verwierf, komen o.a. 2 Trommii Concordantiae, samen *f* 13. -, en 2 W. v. Ranouw Konstkabinet 8°, samen *f* 18. - voor. Dit Kabinet der natuurlijke historien, dat van 1719-1725 in 9 delen verscheen bij Pieter Mortier, was de enige Nederlandse uitgaaf. Het hoogste bedrag was *f* 48. - voor 6 exemplaren van Pufendorf's Droit de la nature et des gens,

naar ik aanneem in de uitgaaf van 1734 van de weduwe van Pieter de Coup. Het lijkt mij dan ook buiten twijfel, dat de compagnons van deze gelegenheid gebruik hadden gemaakt om op grote schaal van hun eigen voorraad in te steken.

De compagnie zelf had naar mijn indruk uit de titels vrijwel uitsluitend nagedrukt of althans

herdrukt. Slechts over twee gevallen van copierecht, die op de veiling werden gebracht, kan ik iets meer vertellen. In de eerste plaats was, dat het recht op de Lettres provinciales van Pascal in 3 delen 8°, dat de compagnie in 1734 had uitgegeven. Een druk van 1735 op naam van J.F. Bernard had ik niet onder ogen, maar het lijkt mij, dat zoals ook in andere gevallen, de compagnie hiervoor het recht nog tijdens haar bestaan had overgedragen. Dat beweerde ook Bernard, die op de ochtend van de tweede veilingdag insinuatie liet doen om dit dààrom niet te verkopen. Een uur voor de aanvang van de veiling kreeg hij te horen, dat de compagnie wel zou verkopen. (Deel IV 34). Hoe dit afliep, weet ik niet, daar ik geen latere Amsterdamse druk van deze uitgaaf ken (Maire II 243).

Een ander copierecht, dat van Voltaire's L'Histoire de Charles XII roy de Suède van 1732, moet op de veiling door Changuion zijn gekocht. Ik ga hier wat uitvoeriger op in, omdat het een interessante episode uit de boekhandel betreft. Voltaire had dit werk, zoals ook andere in deze tijd in Rouen bij Jore laten verschijnen met het gefingeerde adres van Christophe Revis te Basel, de eerste druk in 1731, de tweede in 1732. Naar deze druk had de compagnie haar exemplaar gedrukt, waarvan in 1734 nog een nieuwe druk verscheen met toevoegingen van Voltaire zelf, zoals Dusauzet in zijn Bibliothèque Française aankondigde (Bengesco I 1257-1263). Er waren twee boekverkopers buiten de compagnie zeer verlangend dit copierecht te verwerven en het is merkwaardig, dat zij dit niet direct zelf op de veiling deden. Dat waren Estienne Ledet & Comp. en Jacques Desbordes. Over Desbordes schreef ik al uitvoerig, over Ledet en zijn familie zal ik hier enige bijzonderheden laten volgen.

Jean Elie Ledet, 28 jaar oud en geboortig van Tours, trouwde hier in 1696 met zijn nicht Marthe Berthon. Als Jean Ledet & Comp. handelde hij in zeer verschillende zaken. De drie zonen Ledet gingen zich blijkbaar speciaal op de boekhandel toeleggen. Ze werden successievelijk lid van het gilde. Het eerste trad Elie Jacob, de jongste, gedoopt in de Walenkerk op 5-10-1704, in 1728 toe, maar in 1732 vertrok hij ‘naar de warme landen’ (Suriname, zie ‘Erekrans, gezongen op den berugten straatslijper Ledet’ in ‘Zesde vervolg van de Latijnsche en Nederduitsche keurdichten’ 1733, p. 62) en op 8-3-1734 werd de tweede zoon, Estienne, in zijn plaats lid van het gilde. Hij was gedoopt in de Walenkerk op 28-8-1701. Op 5-3-1736 trad ook de oudste broer, Jean Michel, die op 28-7-1697 in de Walenkerk was gedoopt, tot het gilde toe. Ik neem aan, dat ze allen samen handel dreven. Eerst vindt men E.J. Ledet & Comp., tot 1732 toe, daarna al van 1732 af Estienne Ledet & Comp. Estienne Ledet bleef ongetrouwd en na de dood van zijn ouders - de moeder werd 4-12-1739, de vader 17-5-1741 in de Walenkerk begraven - wonen in het huis O.Z. Achterburgwal, verm. no. 151, op de hoek van de Hoogstraat, dat de familie al van ouds huurde van de regenten van het Sint Jorishof. Evenmin als van Elie Jacob kan ik van de beide andere broers vertellen, wanneer en waar ze overleden. Het laatste gegeven omtrent hen blijkt bij het begraven van Marianne Baronneau, met wie Jean Michel in 1721 was getrouwd. Op 5-4-1766 werd zij ter aarde besteld in de Walenkerk als weduwe van Jean Michel Ledet en uitgedragen uit het huis van haar zwager Estienne, gelegen op de Achterburgwal tussen de Hoogstraat en het Walenpleintje.

Elie Jacob Ledet kreeg 13-8-1729 privilege vooreen werk van P. Du Moulin (KS 350). Reeds in 1728 liet hij door G.F.L. Debrie, een leerling van Picart, een vignet ‘L'Espérance me guide’ tekenen en door Cl. Duflos graveren. Samen met Jacques

Desbordes, wiens moeder als weduwe reeds in 1725 een toneel stuk van Voltaire had nagedrukt (Bengesco I 20), drukte hij in 1731 en 1732 weer verschillende stukken van Voltaire na, steeds met adres van E.J.

Ledet & Compagnie et Jaques Desbordes. Na het vertrek van Elie Jacob ging Estienne Ledet verder met Desbordes, maar voortaan steeds ieder met eigen exemplaren met alleen de eigen naam. Allereerst, nog in 1732, een uitgaaf 'Oeuvres de M. de Voltaire. Nouvelle Edition, revuë, corrigée, augmentée par l'auteur' in 2 delen in 8°, deel I een aaneensluitend geheel, deel II samengesteld uit eerder verschenen stukken (UBA 1218 C 35). Deze Oeuvres noemen alleen Estienne Ledet, latere uitgaven steeds Estienne Ledet & Compagnie, welke stellig de broer Jean Michel was. Ledet en Desbordes vroegen in 1736 privilege voor de Oeuvres aan. Het rekwest kwam op 20-3-1736 bij overlieden, die gunstig adviseerden. Gosse en Neaulme in den Haag hadden reeds in 1728 als eersten de titel Oeuvres gebruikt, maar als Hagenaren waren zij blijkbaar niet in staat met succes te protesteren en op 30-3-1736 werd het privilege van zeer algemene strekking aan de Amsterdammers gegeven (KS 350 en 1254). Voltaire, die zich altijd graag zelf met de uitgaven, ook van nadrukkers, bemoeide, had blijkbaar al in 1732 contact met de familie Ledet en ging eind 1736 zelfs daar logeren, blijkens een brief van 17-1-1737 (Bengesco IV 2117-2120). Op 4-11-1737 schrijft hij nog, dat hij een Hollandse boekverkoper een voordeeltje gunt door hem een exemplaar van een nieuwe comedie toe te sturen vóór de verschijning, zodat deze door een advertentie in de krant eigenaar van het copierecht wordt (Bengesco I 119). Het betreft uiteraard Ledet en Desbordes. In 1738-1739 verscheen de tweede en vermeerderde druk van de Oeuvres, weer met aparte exemplaren voor beiden. Voltaire zou deze uitgaaf later bestempelen als 'une des plus mauvaises' (KS 1363 en Vercruysse R. 1709, Vercruysse V. 143-145).

Men begrijpt, dat in deze situatie het copierecht van L'Histoire de Charles XII van groot belang voor de beide boekverkopers was. Ik beschreef al (deel III 96), hoe ze dit op 9-9-1738 verwierven van Changuion, die het stellig op de verkoping van de compagnie had gekocht, voor *f* 345. -, betaalbaar in twee jaar, te beginnen op 1 sept. volgens de condities op de veiling gesteld, en daarenboven nog 25 exemplaren van alle werken van Voltaire, die al gedrukt waren of zouden worden gedrukt, voordat de *f* 345. - geheel afbetaald waren. Ledet kon zijn verplichtingen nakomen, Desbordes echter niet. Ik beschreef hoe hij geld opnam van Changuion tegen rente en hoe die de obligatie weer overdeed aan François Brouerius, alles met onderpand van Desbordes' 600 exemplaren van de nieuwe druk van de Oeuvres, die in november 1738 van de drukker zou komen. Bij zijn dood op 28-10-1742 was Desbordes nog steeds niet tot aflossing gekomen. (Deel III 95-96). Wel was hij blijkbaar nog steeds samen met Ledet werkzaam, zoals blijkt uit de vermelding van zijn naam bij een uitgaaf van 1743, die vermoedelijk al in 1742 van de pers kwam (Bengesco I 136). Ledet kwam er met zijn 600 exemplaren van de Oeuvres van 1738-1739 stellig beter af. Hij schakelde na de dood van Desbordes Arkstee en Merkus bij de uitgaaf in, maar verkreeg als enige bezitter en eigenaar van het privilege voor de Oeuvres op 20-7-1750 verlenging daarvan met ingang van 30-3-1751 voor 15 jaar, echter ditmaal wel met de beperking 'voor sooveel deselve reets gedrukt zijn en verder niet'. Aan zijn uitgaven van losse werken van Voltaire, die met 1760 eindigen (Bengesco I 194) kan ik er nog een latere toevoegen: Tancrede, Tragedie, opgevoerd 3-9-1760, verscheen met adres: 'Amsterdam, Chez Etienne Ledet & Comp. 1761'.

Mij bleek na het ter perse gaan van het voorgaande, dat Estienne Ledet in 1772 naar Naarden vertrok en daar in 1777 overleed. Het duidelijkste overzicht over zijn

contacten met Voltaire geeft Conlon (Conlon V. 75-79). Daar hij de familieleden niet goed kent, maakt hij uiteraard enige vergissingen, maar deze kan men aan de hand van het hierboven vertelde gemakkelijk recht zetten. Liefst vertrouwde een Franse auteur de eerste druk aan een

Franse libraire toe, daar er in dat geval minder kans op drukfouten was. Later speelde men die dan graag door naar buitenlandse boekverkopers om na- of herdrukken te brengen. Van deze opvatting was Voltaire ook, maar dat nam niet weg, dat hij aan de familie Ledet, met wie hij sedert 1732 in direct contact was, ook verschillende werken gaf, die nog nooit eerder gedrukt waren. Conlon vond gevallen van 1732 af tot 1743 toe en geeft een boeiend verhaal van alles wat zich daaromheen afspeelde en hoe dit uiteindelijk tot een breuk tussen Voltaire en Ledet leidde.

Opmerkelijk is, dat latere uitgaven van de Oeuvres vaak op naam van de in 1738 opgeheven compagnie werden gesteld, niet op die van Estienne Ledet & Comp., terwijl de compagnie zelf nooit iets met die Oeuvres te maken had gehad. Ik noem drukken van 1740, vermoedelijk van Paupie in Den Haag, van 1741 en 1741-1742 met steeds het adres 'A Amsterdam, Aux dépens de la Compagnie' (Bengesco IV 2120 en 2122-2124). Het lijkt mij het duidelijkste bewijs, dat de compagnie 'Vis unita major' bekend had gestaan als beruchte nadrukker. Ook vele andere uitgaven, die niet met een normaal adres konden verschijnen, werden reeds tijdens de jaren van werkzaamheid van de compagnie en later met dit adres getooid, zodat de herinnering eraan nog lang na de opheffing bleef bestaan.

Uiteraard adverteerde de compagnie ook, mede om daardoor copierecht te krijgen. Als voorbeeld noem ik L'Anatomie de Winslow 8° 4 vol. fig. op 27-9-1731 in de Amsterdamse Courant.

Geheel andere advertenties brengen mij op de volgende compagnie. Op 27-12-1749 kondigde de 'Groote Compagnie Boekverkopers' daar het uitkomen van het 21ste stuk van de Staatsgeheimen van Europa aan, weldra te volgen door het 22ste en laatste stuk. Deze uitgaaf van Johannes Haverkamp noemt Abkoude met het adres van Jan 't Lam, Arrenberg met het adres P. Schouten, 1740-1750. Ze moet van 't Lam overgegaan zijn naar een compagnie, waarin vermoedelijk een lid van de familie Schouten deel had. Ik ken geen exemplaren en het blijven dus veronderstellingen.

Merkwaardig is, dat onder deze advertentie een andere is opgenomen van zes met namen genoemde boekverkopers: Schouten, Huyssteen, Roman de Jonge, De Groot, Esveldt en Boussière kondigen het verschijnen van de vier laatste delen van P. le Clercq, Schouwtoneel der natuur aan. Deze vertaling uit het Frans van een werk van N.A. Pluche verscheen in 14 delen van 1741 tot 1749, de delen I-VIII van 1741 tot 1743 bij Christiaan Wijers, die in 1745 stierf, de delen IX-XII in 1748 en XIII-XIV in 1749 bij S. Schouten, A. v. Huyssteen, J. Roman de Jonge, G. de Groot, S. van Esveldt en H. Boussière. Hoewel Boussière uit deze combinatie verdween en daarvoor in de plaats drie anderen kwamen, lijkt het mij toch aannemelijk dat hier in 1749 al een voorloper van de latere compagnie van Achten aan het werk was. Daarover vindt men een akte van 30-1-1754 (deel IV 120) met als compagnons: wed. S. Schouten en Zoon, J. Hayman, J. Roman, G. de Groot, J. Loveringh, Gerrit Tielenburg, S. van Esveldt en G. van Huyssteen. Later zal nog blijken, dat bij het opvolgen van een jongere generatie deze naar achteren op het adres van de compagnie werd geschoven. Arent van Huyssteen was op 3-4-1751 in de Westerkerk begraven en zijn zoon Gerard was daardoor de laatste in de stellig toen al bestaande compagnie van Achten geworden. Dat blijkt ook op 14-7-1757, toen Tirion door notaris Wijthoff insinuatie liet doen ten huize van de acht compagnons. De weduwe Schouten was overleden en opgevolgd door haar zoon Petrus Schouten. Hetzelfde gold voor vader en zoon

van Huyssteen, maar hier leefde de naam van de vader nog zo voort, dat in de akte aanvankelijk van Arent werd gesproken, maar uiteindelijk de naam doorgestreept en veranderd in Gerard. De notaris las de insinuatie

van Tirion voor: met verwondering had die gezien, dat Pieter de Hondt in Den Haag in zijn laatste deel van L'Histoire générale des voyages niet alleen Le Voyage d'Anson autour du monde had ingelast, waarin het zakelijk deel de beschrijving van R. Walter volgde, die door hem insinuant in 1748 en 1749 in het Nederduits en bij onderlinge conventie door Arkstee en Merkus in het Frans was gedrukt, maar dat De Hondt ook in het laatste deel alle koperen platen, die hij insinuant had laten tekenen en graveren voor Anson's reis, had laten copiëren met Franse en Nederduitse onderschriften, kennelijk met de bedoeling deze ook in een vertaling op te nemen en wel naar de mening van de insinuant voor de uitgaaf van de zogenaamde compagnie van Achten, aan wie De Hondt het recht voor deze uitgaaf had overgedaan (G.A. 83, 9). Inderdaad had Pieter de Hondt zijn uitgaaf van de Historische Beschrijving der reizen, waarvan de eerste elf delen van 1747 tot 1750 bij hem waren verschenen, overgedaan aan de compagnie. De delen XII-XXI verschenen met de namen van de compagnons te Amsterdam van 1755 tot 1767. Daaruit blijkt precies, hoe de compagnie van Achten tot een compagnie van Zessen inschrompelde. Ook de volgorde van de compagnons op de verschillende adressen - zonen gingen immers naar achteren, wanneer ze hun vader opvolgden - helpt ons nog iets. Tot deel XVIII, dat in 1759 verscheen, vinden we de acht compagnons, zij het met enige verschuivingen. Uiteraard is het steeds G. van Huyssteen, die vermeld wordt. De weduwe S. Schouten en Zoon moeten hun plaats vooraan, die ze nog in 1757 - het jaar van haar dood - in deel XVI hebben, in 1758 in deel XVII inruimen voor een plaats achteraan voor de zoon Petrus Schouten. G. van Huyssteen komt de laatste maal voor in deel XVIII van 1759, niet meer in deel XIX van 1760. Zijn vader was op 3-4-1751 en zijn moeder Christina van der Weyden op 31-8-1757 in de Westerkerk begraven, zijn weduwe Johanna Catrina Croll werd op 14-7-1762 in de Oosterkerk begraven. Ik neem daarom aan, dat Gerard van Huyssteen, die op 5-4-1751 gildelid was geworden, direct na de dood van zijn vader, zelf in 1759-1760 buiten Amsterdam overleed. Duidelijk is, dat zijn weduwe niet in de compagnie bleef. In deel XIX van 1760 komt J. Hayman nog als de eerste van de compagnons voor, in het volgende deel XX van 1765 is hij verdwenen en neemt J. Roman de eerste plaats in. Over een eventueel overlijden of uitscheiden van Hayman vond ik geen bijzonderheden en ik kan dus niet zeggen, waarom hij afviel. De compagnie ging eerst ‘van Zevenen’ heten, zoals blijkt uit een verkoping op 28-12-1765 bij De Groot en Zoon, vermeld in de gildealmanak. Blijkens advertenties in de AC van 17 en 21-12-1765 voegde Tielenburg daar nog op het laatst de copierechten en exemplaren, gedeeltelijk ter perse, van allerlei Dagwijzers bij, die de op 12-12-1765 in de Westerkerk begraven boekverkoper Cornelis Wilt had bezeten. Merkwaardig is te zien, dat men achter de werkelijkheid aanliep, daar de compagnie toen nog maar zes leden had.

Omtrent de opheffing vond ik door een toeval aardige bijzonderheden. Na de dood van J. Roman, wiens nalatenschap onder beneficie van inventaris was aanvaard, werd op 14/15-8-1770 een verkoping van de ongebonden boeken gehouden. De executeuren wilden daar ook zijn portie in de compagnie verkopen, maar de vijf overblijvende compagnons waren het daarmee niet eens. Daarom richtten G. de Groot, J. Loveringh, G. Tielenburg, S. van Esveldt en P. Schouten - nog altijd precies in de volgorde van ancienniteit - zich met een rekwest tot het stadsbestuur: Zij hadden zonder een contract te maken in compagnie boeken en copieën gedrukt, die niet door een van hen afzonderlijk konden worden verkocht, zodat ze nu vroegen om tegen de keuren in

ook hun porties op de bovengenoemde veiling te mogen verkopen. Op 30-7-1770 gaven overlieden een gunstig advies, daar het maar 6 à 7 artikelen betrof en zo kwam toen dus een einde aan de compagnie.

Een kleine compagnie van boekverkopers, die in Franse boeken handelden, en in verschillende steden waren gevestigd, ken ik uitsluitend door enkele uitgaven. De compagnons waren te Amsterdam D.J. Changuion, B. Vlam, J.A. Crayenschot, J. van Gulik, C.N. Guerin en T. van Harrevelt, te Leiden Les Frères Murray, te Rotterdam L. Bennet en te Utrecht B. Wild. De volgende uitgaven van hen kreeg ik onder ogen over de jaren 1786 tot 1788.

Le Coran, traduit de l'Arabe... Par M. Savary, 2 delen met adres 'A Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht. Chez les libraires associés. 1786'. Binnenin vindt men de namen van de bewuste boekverkopers.

Numa Pompilius, Second Roi de Rome, par M. de Florian, met hetzelfde adres en jaar. Het vignet 'Virtus ingenio' is van J.v.S. f. Binnenin vindt men weer de namen.

Commentaires de César. Nouvelle Edition, 3 delen met hetzelfde adres en 1787. Binnenin vindt men weer de namen.

La Vie de Frédéric baron de Trenck, traduite de l'Allemand par M. le Tourneur, 2 delen 'A Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht. Chez les libraires associés. 1788'. Het portret van Trenck is van 'B. de Bakker omnes'. Hoewel hier de namen niet meer worden genoemd, lijkt mij de uitgaaf zeker van dezelfde compagnie te zijn.

Het lijkt mij nuttig enkele bijzonderheden over de boekverkopers, die hiertoe hoorden, te geven. Changuion behandelde ik al uitvoerig (deel III 66-67).

Jacobus Adrianus Crajenschot, geb. 1746, stierf pas in 1835 en het is niet precies te zeggen, wanneer hij de boekhandel stopzette. Uitvoerige bijzonderheden over zijn rooms-katholieke en patriottische uitgaven vindt men bij Leuven (p. 71-72).

Timotheus van Harrevelt behoorde net als Changuion, die samen met zijn vader in compagnieschap de grote uitgaaf van De Hondt had voortgezet, tot een bekende familie in de Franse boekhandel uit de latere periode. Evert van Harrevelt was 29-5-1729 in de Zuiderkerk gedoopt als zoon van Paulus van Harrevelt, tabakskoper, en Catrina van Wageningen. Op 17-5-1754 was hij in ondertrouw gegaan met Geertruy Hoevelak; op 1-5-1754 als poorter ingeschreven, werd hij 22-7-1754 gildelid. Hij was sedert 1774 eigenaar van een huis in de Kalverstraat tegenover het Franse Koffiehuis. Op 8-2-1783 werd Everhardus van Harrevelt begraven in de Oude Kerk van de Kalverstraat over de Gapersteeg in een eigen graf Middelkerk no. 279. De zoon Timotheus, ged. Nieuwe Kerk 25-9-1757, werd 17-3-1779 poorter, 23-1-1786 gildelid en ging 15-4-1785 in ondertrouw met Sara Kaal. Hij werd 2-8-1793 van het Rokin begraven. Op 7-7-1788 had hij voor not. Zilver een contract van compagnieschap gesloten met Jan la Pro voor 6 jaar, te beginnen met 1-7-1788, hij voor 3/4 en la Pro voor 1/4, waarvoor hij aan boeken inbracht voor *f* 34441.7. - (gerekend op 25% minder dan de normale prijs onder de boekverkopers) en La Pro *f* 6000. -. Uitvoerige bepalingen over de vergoeding van rente en over de winsten werden gemaakt. La Pro, die misschien identiek is met Jan la Pro, die op 1-5-1799 uit de Hoogstraat bij de Betaniënstraat op het Anthonieskerkhof werd begraven, was zelf geen boekverkoper.

De andere drie compagnons waren veel kleinere boekverkopers. Bartholomeus Vlam was op 19-11-1766 gekocht poorter geworden, op 24-11 gildelid. Hij was geboortig van Nijmegen en werd 1-8-1797 in de Oude Kerk begraven van uit de Kalverstraat tegenover de Luciënsteeg. De aangifte geschiedde in de vierde klasse en zijn leeftijd wordt als 65 opgegeven.

Jan van Gulik werd 8-3-1776 ingeschreven als gekocht poorter, 11-3 lid van het gilde en ging op 26-4-1776, oud 26 jaar en geboortig van Utrecht, wonende in de Kalverstraat, in

ondertrouw met Anna Helena Smits; op 18-6-1795 ging hij als weduwnaar van de Kalverstraat over de Gapersteeg in ondertrouw met Grietje Hilbers de Wit. Op 15-7-1807 werd hij van daar in de Nieuwe Kerk begraven. Zijn weduwe betaalde daarna de contributie.

César Noel Guerin behoorde tot een tweede generatie van een boekverkopersfamilie. Zijn gelijknamige vader was op 27-8-1751, oud 29 jaar, in ondertrouw gegaan met Gesina Veenhoven, oud 28 jaar en geboren van Nijmegen. Hij was gedoopt 27-9-1722 in de Walenkerk als zoon van Anthony Noel Guerin en Anna Elisabeth Valmalette, werd 22-1. gekocht poorter en 27-1-1766 gildelid. Op 20-12-1782 werd hij en 22-1-1784 zijn weduwe van de Herengracht, het tweede huis van de Hartenstraat, in de Walenkerk begraven. De zoon César Noel Guerin, ged. 20-12-1759 in de Walenkerk, werd 20-6-1782 poorter en 24-6 gildelid. Op 27-3-1790 werd hij uit de Doelenstraat in de Walenkerk begraven en aangegeven in de vierde klasse. Wie de erfgenamen waren, die blijkens het contributieboek van het gilde de zaken tot 1810 etc. voortzetten, blijkt niet.

Tot hoelang deze compagnie, waaraan in Amsterdam drie grotere en drie kleine boekverkopers deel namen, werd voortgezet, kan ik niet zeggen. Evenmin bleek mij, of er ook nog andere boeken dan Franse werden uitgegeven.

Geheel anders is het gesteld met de laatste grote compagnie, die ik kan noemen. Deze bracht alleen Nederlandse uitgaven. In 1779 was deze opgericht door Petrus Schouten, Jan de Groot en Gerrit Warnars te Amsterdam, Samuel en Johannes Luchtmans te Leiden, Abraham Blussé en Zoon te Dordrecht en Volkert van der Plaats te Harlingen. De beide eerste kennen wij reeds als compagnons in de compagnie voor het kerkgoed. Zij namen tezamen van de weduwe van de in 1765 overleden Isaac Tirion de Vaderlandse Geschiedenissen van Wagenaar en het Kabinet van Nederlandse Oudheden over en legden daarvoor *f* 36000. - in. Later werden nog enkele belangrijke copierechten verworven. Johannes Allart maakte tenslotte inbreuk op het door de compagnie verlengde privilege van Wagenaar's werk. Bij minnelijke schikking werd hem toen in 1789 het vervolgrecht voor *f* 15000. - en het copierecht voor *f* 12500. - overgedaan - uiteraard te betalen in termijnen, tot 1797 toe -, hetgeen belangrijk bijdroeg aan het financiële succes van de compagnie. Allart slaagde erin zonder geld van elders te hoeven opnemen om zijn verplichtingen na te komen.

Ik hoop over deze compagnie, waarover dank zij het bewaarde register van resoluties etc. heel veel te vertellen is, nog uitvoerig te schrijven. Hier wil ik alleen iets zeggen over de Amsterdamse deelname. Petrus Schouten stierf in 1788, zijn weduwe in 1789 en de zoon Josias, die in de boekhandel was en de portie mocht overnemen, deed dit niet, maar werd uitgekocht. Hij was niet meer in goede financiële omstandigheden. Wel nam hij het huis in de Kalverstraat over, maar daarvoor moest hij geld opnemen en tenslotte was hij in 1799 gedwongen het te verkopen en met 1 mei het huis te verlaten.

Jan de Groot stierf kinderloos in 1801. Na de dood van Gerrit Warnars in 1805 werd de directie overgebracht naar Leiden, hoewel de weduwe haar portie behield. Tot 1810 bleef de compagnie nog werkzaam.

VII Leden van het boekverkopersgilde te Amsterdam 1688-1742

Algemeen

De vele bezwaren in besprekingen van de vier eerste delen van 'De Amsterdamse boekhandel' tegen de titel van het boek, daar alleen personen zijn behandeld, wier namen in verband zijn te brengen met één of meer Franse boeken, brachten mij er toe de volgende momentopnamen van gildeleden uit de door mij behandelde periode te brengen. Ik hoop daarmee de bezwaren enigszins te hebben ondervangen en bovendien aan te tonen, dat niet heel veel belangrijke boekverkopers in mijn werk ontbreken. Die momentopnamen bestaan in de lijst van gildebroeders uit 1688 en de contributieboeken van 1700 tot 1740.

Betreffende de eerste bron vindt men gegevens in de bundel van Mr. W.F.H. Oldewelt, 'Amsterdamsche Archiefvondsten' (Amsterdam 1942) pag. 172-176 'Een beroepstelling uit den jare 1688'. Naar aanleiding van een besluit van 30-1-1688 moesten de overlieden zo spoedig mogelijk een lijst inleveren van gildebroeders, gesplitst in poorters en ingezetenen of kleinpoorters. De lijsten van de 37 gilden, die bewaard bleven in het archief van het Burgerweeshuis, dateren dus van kort daarna. De heer Oldewelt geeft alle getallen, o.a. voor het boekverkopersgilde 186 leden. Uit de gildepapieren (G.A. no. 56) blijkt echter, dat dit niet geheel juist is. Op 14 februari 1688 vroeg de klerk ter thesaurie-ordinaris J.L. Fouquart opgaaf. Nog in dezelfde maand werden drie lijsten ingeleverd, een van de leden, die hun burgercedulen hadden vertoond, een tweede van leden, die hun vaders burgercedulen hadden vertoond (bij overlegging daarvan kon men namelijk gratis burger worden) en een derde van leden, die ingezetenen of kleinpoorters waren. Ik laat deze lijsten volgen en vermeld tussen haakjes de datum van inschrijving als lid en indien mogelijk het beroep. Daar het gildeboek niet altijd goed werd bijgehouden - blijkens de vaak verkeerde chronologische volgorde maar te hooi en te gras - en er nogal eens namen ontbreken, moest ik soms volstaan met vermelding van een poorterakte of van een huwelijk en leeftijd.

Hoe men tot die lijsten kwam, blijkt uit bewaarde papieren in het gilde-archief. Het zou mij te ver voeren, dat precies uiteen te zetten. Vergissingen op de ingeleverde lijsten zal ik in noten ter plaatse aangeven. Hier laat ik slechts volgen een lijst van gildebroeders, die hun burgercedulen niet vertoonden, met weglating van zes namen, waarvan vijf nog op de ingeleverde lijst van poorters en één op de ingeleverde lijst van ingezetenen werden bijgeschreven. Alweer laat ik de datum van lid worden voor zover mogelijk volgen: Abraham Wtenboogaert (?, tr. 1682, 22 jaar oud), Casparus Commelin (17-7-1662 boekverkoper), Carel Niellius (5-1-1688 boekverkoper), Christoffel Kegel (?, 23-9-1683 kleinpoorter als smid), Casparus Lootsman (17-8-1665 boekverkoper), David Tartas (?), D'Erven van Jacob Lescaille (16-4-1685), Fredrick Steghman (20-8-1663 boekverkoper), Gerrit Schellingwouw (8-2-1683), Hendrick Harmensz (21-1-1675), Huigh Gerritsz (17-11-1687), de Hr. Mr.

Johan Blaeuw (10-4-1677), Joannes Boekart (1680 gildepenning), Justus Dankertsz (31-3-1664), Joannes Stichter (31-5-1677), Joseph Athias (31-3-1661 boekverkoper); Jan Jansz Otto (?), Rudolph van der Meer (27-2-1679 boekverkoper), de Wed. van Someren (27-7-1657 Johannes van Someren boekverkoper), de Wed. van Jan J. Schipper (28-10-1637 hij gildelid), de Wed. Lootsman (14-4-1635 Anthony Jacobs boekdrukker en verkoper), de Wed. van der Storck (5-12-1654 Abel Symensz boekverkoper).

In feite moet men dus nog deze 22 namen optellen bij de 186 en komt men tot 208 leden in 1688. Uit een aantekening van 12 oktober 1688 e.v. ziet men, dat de kleinpoorters hun celen hadden moeten inleveren. Negen van hen verklaren dan, dat zij hun ceel teruggekregen hebben. Verdere maatregelen werden niet genomen tegen deze leden, die een ceel van 28 stuivers hadden. Wel lette men er voorlopig weer op, dat nieuwe leden wel de duurdere poorterceel bezaten.

Alvorens over te gaan tot de contributieboeken van 1700 etc. laat ik nog een opgaaf volgen van personen, die lid werden na januari 1688 en dat niet meer waren in 1700: Adriaen Pietersz (10-2-1687 boekvergulder), Adriaen Schonenbeeck (31-1-1689 kunstverkoper), Arnoldus van Ravesteyn (8-2-1694 boekverkoper), Allert Klumpert (4-11-1697), Borrit Janssen Smit (26-9-1689 gilde vernieuwd, 30-9-1651 eerste maal lid), De Erven van Michiel Colijn door Sr. Willem Cloot (10-12-1685), Etienne Lucas (27-7-1688), Elias de Broeker (22-8-1695), Fransoys Tichelaer (27-8-1685), Hendrik Buyn (10-5-1694), Johannes Verstraaten (20-7-1688 boekbinder), Jean Garel (6-2-1690), Johannes de Ram (12-11-1691 kunstverkoper), Johannes Blas (8-11-1694), Jacob Jacobse Jaardag (9-5-1695), Laurens Gunter (11-1-1690 boekdrukker), Louis Duvall (26-5-1698 boekverkoper), Moses Dias (4-2-1692 boekdrukker), Moses Abrams (22-3-1694 boekdrukker), Nicolaus Maeyer (10-12-1691 kaartdrukker), Symon Root (20-12-1688 boekbinder), Tymen de Vreede (31-1-1690).

Helaas is het eerste contributieboek verloren gegaan. Bewaard zijn gebleven de contributieboeken 1700-1720 en 1721-1740, waarna weer een hiaat tot 1785 volgt. In tegenstelling tot de lijst van 1688 en het gildeboek zijn deze contributieboeken alphabetisch op achternaam ingedeeld. Ik vermeldde niet steeds, slechts in bijzondere gevallen, wanneer de contributie onregelmatig werd voldaan en later weer ingehaald. Hoewel de contributieboeken wat verder lopen dan de door mij behandelde periode verwerkte ik deze geheel. Ook hier gaf ik tussen haakjes de datum van lid worden, die bij de leden van na 1700 trouwens in het contributieboek zelf vermeld wordt, bijzonderheden over sterven en uitscheiden en tenslotte een vermelding van wijk en taxatie uit het kohier van de personele quotisatie van 1742, indien de betreffende persoon daar voorkwam.

Ter meerdere volledigheid laat ik hier ook nog de namen van de nieuwe leden van 1740 tot 1742 volgen, die niet meer in het contributieboek voorkomen, met eventueel vermelding van de opgaaf in het bovengenoemde kohier: Adrianus Schonenburg (13-8-1742 boekverkoper), Abraham Grael (20-8-1742 boekverkoper), Anthony Schonenburg (22-4-1743 boekverkoper, 1742 29, 4943 *f* 2000. -), Cornelis de Haan (19-6-1741 boekbinder), Cornelis van Tongerloo (4-9-1741 boekverkoper 1742 26, 3538 *f* 800. -), Cornelis Jesuit (18-9-1741 boekdrukker), Charles Becu (23-4-1742 boekdrukker), David Raket Casparusz (26-6-1741, 1742 23, 2585 papierwinkel 1742 *f* 4000. -), Dirk Sligtenhorst (24-2-1741 1742 26, 3528 *f* 1200 -), Emanuel DuVillard (5-3-1742 boekverkoper), Etienne Isaac Cailleau (8-4-1742 boekverkoper), Gerrit

de Broen (13-2-1741 boekverkoper, 1742 27, 3808 met Joh. de Broen *f* 2500. -),
Gerrit ten Boekelaar (4-9-1741 boekverkoper), Gijsbert Outshoorn

(16-4-1742 boekdrukker), Harmanus Swerus (28-5-1742 boekdrukker), Hendrik van Dijk (6-8-1742 boekbinder), IJsbrand Vincent Jr. (17-7-1741 koopman, 1742 8, 1854 met Lev. Vincent *f* 4000. -), Johannes Kleynpenning (2-10-1741 boekverkoper), Jacobus Benedictus (16-10-1741 boekverkoper), Isaak Spaan (26-2-1742 boekverkoper, leerjaren Dordrecht bij Walpot, 1742 36, 496 *f* 600. -), Jacob Verlou (30-4-1742 boekverkoper, 1742 24, 2847 *f* 1500. -), Jan François Morterre (20-8-1742 boekverkoper), Jan de Wolf (26-11-1742 boekdrukker), Johannes Oudart (3-12-1742), Nicolaas Wilkens (30-7-1742 boekverkoper, leerjaren den Haag, 1742 25, 3172 niet taxabel), Nicolaas van Borkulo (30-7-1742 boekdrukker), Tjaart Bliek (24-7-1741 boekverkoper, 1742 23, 2820 *f* 600. -), Thomas Beets (18-9-1741 boekverkoper, 1742 24, 3060 *f* 600. -).

Een overzicht van de boekwinkels en aanverwante beroepen in 1742, ontleend aan de gegevens van het kohier van de personele quotisatie, kan men vinden in de hierboven genoemde uitgaaf van Mr. W.F.H. Oldewelt. Een vergelijking met de gegevens van het gildearchief heeft, wat betreft de boekverkopers en de boekwinkels, weinig zin. In het kohier worden 2 boekbinders, 2 boekverkopers en 115 boekwinkels genoemd, maar daarbij zou men nog een aantal gildeleden kunnen voegen, die opgegeven staan met o.a. kaartenwinkels, papierwinkels, kunstwinkels etc.

Wel heeft het zin iets meer over de drukkers te vertellen, over wie verder eigenlijk niets algemeners bekend is. Men vindt in het kohier de broers A. en H. Bruyn, ieder met *f* 1500. - als de hoogst aangeslagenen. Daarop volgen H. Smets, A. Aaltsz en Claas Eel met *f* 1200. -. Joseph Proops en Jac. Rijkhoff zijn aangeslagen op *f* 800. -; Proops heeft een goed huwelijk gedaan, Rijkhoff is de vader, die de Franse courant drukte en niet de gelijknamige zoon, die gildelid was. Dan volgen met een aanslag van *f* 600. - Ol. van Aalst, P. Keunhaak, Arent Rampen en M. Smets. Niet taxabel, dus onder de *f* 600. -, zijn Joh. Dalemans en P. de Winter. De laatste was geen gildelid. Misschien werkte hij bij de Amsterdamse Courant. Zijn vader was als Reyn(ier) Jansz letterzetter, geboren in Franeker 1646/47, in Amsterdam in 1672 en 1684 getrouwd. De zoon Paulus de Winter, die in 1742 in de Slootstraat woonde, had door zijn tweede huwelijk op 2-10-1731 het gratis poorterschap verworven. Zijn zoon Reynier werkte bij de stadscourantendrukkerij, evenals de kleinzoon Paulus de Winter, als letterzetter. Deze vestigde zich in april 1776 zelfstandig. Daarom liet eerst de vader, Reinier de Winter, zich op 7-5 en daarna de zoon Paulus op 11-6-1776 als ingeboren poorter inschrijven, beiden als letterzetter. Op 19-1-1778 werd Paulus de Winter lid van het gilde als boekdrukker.

J. Spanjert, de officiële drukker van de Amsterdamse Courant, maar toen reeds als rentenier levende, met een aanslag van *f* 600. -, was geen lid van het gilde. De vermelding van Joh. Maret met *f* 4000. - als stadsdrukker berust op een vergissing - de boekverkoper Samuel Lamsvelt was stadsdrukker, maar drukte met zelf -: Maret was stadsdoctor. Daarmee verdwijnt uit het tabellarisch overzicht van de heer Oldewelt deze onwaarschijnlijk hoog getaxeerde drukker. De broers Bruyn met *f* 1500. - vormen de top.

Dat wilde echter volstrekt niet zeggen, dat zij de grootste drukkerij van de stad hadden. Er waren, zoals ik indien mogelijk, steeds vermeldde, verschillende grote boekverkopers met eigen drukkerijen. Voor zover ik kon nagaan komt maar één daarvan in de vorm van een meesterknecht, namelijk die van de weduwe Schippers, met *f* 600. - in het kohier voor. Pas na zijn vertrek als meesterknecht van de drukkerij

werd deze Pieter Ouleander op 14-6-1751 lid van het gilde. Uit zijn vermelding in het kohier mag men echter afleiden, dat zijn drukkerij tot de grootste van de stad hoorde, zo niet de grootste was. De enige andere niet

nader aangeduide meesterknecht, C. Bughout, stond aan het hoofd van de scheepsbeschuitbakkerij van de familie Rijgerbos op de Anjeliersgracht. De gebroeders Bruyn in de oude drukkerij van Blaeu hadden blijkens het kohier geen meesterknecht, die in aanmerking voor taxatie kwam. De enigen, die men met hem vergelijken kan, zijn de bovengenoemde J. Spanjert en Jacobus Rijkhoff, die de leiding op de drukkerijen van de twee grote couranten hadden en evenmin als hij bij het gilde waren aangesloten.

De dus wel schaarse oogst aan drukkers in het kohier van 1742 doet nog eens het belang van de particuliere drukkerijen van de boekverkopers, die ook wel voor anderen drukten, zien.

Lijst van leden van het boekverkopers, boekdrukkers en kunstverkopersgilde, 1688 met opgaaf van lid worden (A.B.W. 452b)

Eigen burgercedulen vertoond:

Abraham van Ossen (19-10-1671 als Abraham van Essen), Agge Fopkens (2-8-1683), Abraham Jansz Deur (3-12-1674 lettersnijder), Aert Wolsgrijn (januari 1682), Abraham Schuerman (?, tr. 1669, 33 jaar oud), Alexander Lintman (22-1-1665 als Alexander Jansz drukker), Abraham van der Putten (28-10-1660), Alexander Wijbrants (3-8-1665 boekbinder), Adriaen Borsius (3-11-1687 als Adriaan Bartius), Albert Magnus (4-6-1674), Abraham Pantes (2-12-1675), Anthony Pointel (24-3-1687), Aert Dircks Oossaen (?), Aernout Ouwens (15-1-1673 gildeknecht), Albert Visser (17-12-1685), Andries Pieters (26-1-1688 als boekdrukker).

Barent Dircks van Lier (13-3-1684), Baltus Boeckholt (28-9-1658 als Baltus Jansz boekverkoper), Bruno Spanseerder (17-4-1655 boekverkoper), Barent Gerrits weduw (?), Barent Otto Smient (15-1-1674).

Claes Adriaensz Wassenaer (15-10-1685), Cornelis Blancort (21-10-1686 als Cornelis Blanckardus boekverkoper), Casper Pieters Steen (1670 gildepenning), Cornelis Elberts Batist (24-10-1661 als Cornelis Elbertsz Baptista boekverkoper), Claes Pouwels Bloemendael (19-7-1683), Cristofel Conradus weduw (21-4-1665 hij boekdrukker), Claes Pieters Sonder Gelt (1-10-1668 als Claes Pietersz boekbinder).

Daniel van Daalen (16-1-1673), Dirck Hendricks Willenar (17-12-1674 als D.H. Wullenaer boekbinder), David Hogenhuysen (?, tr. 1682, 22 jaar oud), Daniel Bakamude (4-9-1662 als Daniel Baccamude boekdrukker), Dirck Ficke (4-12-1649 als Dirck Barentsz boekbinder), Dirck Boeteman (6-7-1684 poorter).

Elias Webber (25-1-1686), Evert Jansz (31-3-1661 als Evert Jansz Blommendael).

François Sadelaer (7-1-1686), Frederic de Wit (8-5-1664), Frederic Klinchamer (8-6-1658).

Gilles Joosten Zaagman (11-6-1644 als Jilles Joosten), Guiljam Engelgraef (19-12-1674), Gerrit Ewoutz (?, zie KS 222, boekdrukker, al 1675 doop kind), Gerrit Arentz (?), Gerrit Lucas van Schagen (6-1-1688 poorter), Gerrit Huygen (24-10-1643 boekverkoper), Gerrit Borstius (29-10-1674), Gijsbert de Groot (19-7-1683).

Hendrick Boom (27-1-1670 boekverkoper), Harmen van den Bergh (30-7-1668 boekverkoper), Harmen Aeltz (11-9-1662 boekdrukker), Harmen Matelingh (16-6-1664 als Harman Gerritsz Mattlick), Hendrick Desbordes (1682), Hendrick Donker (St. Lucas 1647), Huybert Hendricks (10-1-1686 boekbinder), Hendrick van

Vreden (4-11-1675), Hendrick Nobileau (21-5-1684), Hendrick Wetsteyn (22-6-1676), Hieronymus Sweerts (14-1-1664), Hendrick Jans Moll (24-6-1686).

Isbrant Haringh (18-3-1686), Joris Jansz van Antwerpen (20-8-1685), Johannes Wolters (23-6-1687 boekverkoper), Jacob Allart (?, 'geen ceel', tr. 1688, 29 jaar oud), Johannes Buyn (12-10-1665 boekverkoper), Justus Dankertz (31-3-1664 'geen ceel'), Jacob Claus (6-5-1675), Jacobus Bouman (21-1-1675), Jan Andriesz van Castricum (30-1-1668), Jan Carstensz (17-12-1685), Jan Harmensz (15-7-1686), Jaques Bourse (13-8-1644 boekverkoper), Jacob van der Gronden (16-11-1676), Joannes Lansmeer (23-6-1687 boekverkoper), Jacob Rijke Compas (3-8-1665 boekbinder), Joannes Dailli (16-8-1666 als Johannes Dalee boekverkoper), Jacob Hardenbergh (27-12-1677), Jochem van Deyck (4-6-1674), Juriaen Brons (18-11-1686 boekdrukker), Joannes Werver (17-11-1687 boekverkoper), Jan Jansz de Commer (7-1-1686), Jacob Lemmers (23-7-1663 boekverkoper), Jochem Brantlight (6-8-1663), Jan Potgieter (30-10-1679), Jacob van de Velden (29-1-1683), Jacob Genel (?, 29-6-1682 als Jacob Snell?), Jelle Visser (5-3-1685), Jan Ficke (2-10-1685 poorter als boekbinder), Jan Appelaer (23-7-1664 boekdrukker), Johannes Huysingh (24-1-1669), Joannes van Veen (25-1-1665 boekverkoper), Jan ten Hoorn (5-3-1663 als Jan Claesz boekbinder), Joris Jansz (verm. identiek met bovengenoemde), Jacob van Rojen (15-2-1672), Jan Riewertz (15-10-1685), Jacob Looman (13-4-1665 boekbinder), Joannes van Ceulen (22-8-1678), Joannes de Wees (19-1-1688), Joannes van Waesbergen (16-12-1675), Jacob Spanceerder (15-3-1683), Jonas Fouquet (23-6-1687), Jacobus Robijn (26-1-1674), Jacobus van der Linde (20-7-1664 kaartenmaker).

Leendert de Jongh (10-12-1685 plaatdrukker), Louwes Ellen (9-9-1686 als Louis Elle plaatdrukker), Lambert Coop (10-12-1685).

Marten Hoet (18-11-1686 als Marten Pietersz van der Hoedt plaatdrukker), Markus Doornick (23-11-1657 boekverkoper), Mattheys Wijnkens (20-7-1664 kaartenmaker).

Nicolaes Neus (27-8-1685), Nataniel Holbeek (9-8-1683), Nicolaes Burgersz (12-7-1683 als Claes Borgers), Nicolaus Visscher (8-5-1664).

Otto Barentz Smient (31-5-1635 boekverkoper).

Pieter van Rijschooten (23-11-1689, jaar verm. onjuist), Pieter Cornelisz Bors (9-9-1679 poorter als boekverkoper), Pieter Savouret (16-6-1686), Pieter Paets (9-9-1686), Pieter de Frans (29-8-1667 boekverkoper), Pieter le Grant (20-8-1663 boekverkoper), Pieter van Someren (13-12-1683), Pieter la Borgh (28-5-1644 als Pieter IJsbrantsz Laburgh boekverkoper), Paulus Mathijsz (4-8-1640 boekverkoper; 12-3-1685 De Erven), Philips Levi onder de naam van Philips Atenor (28-1-1664 als Philip Levi van de Velde boekdrukker), Pieter van den Bergh (16-6-1657 boekverkoper), Paulus Stroobant (3-11-1687 boekbinder), Philip van Eyck (22-11-1654 poorter als boekverkoper), Pieter Arentz (6-3-1649 boekverkoper), Pierre Brunel (7-7-1687).

Reinier van den Bern (4-9-1660 boekverkoper), Rutgert Ridderingh (12-11-1686 poorter als boekbinder), Reinier van Lier (4-6-1674), Rest Fenner (3-11-1687), Reinier Coutrier (23-11-1665 kaartenmaker), Robert Roger (19-5-1682), Rembertus Goethals (3-11-1687).

Symon Opmeer (30-10-1659 boekverkoper), Steven Stevensz (17-12-1685), Servaes Wittelingh (31-3-1661 boekverkoper, doorgehaald op lijst: 'obiit'), Samuel Eykenbergh (3-12-1685).

Timoteus ten Hoorn (31-8-1677 boekverkoper).

Willem Hoofd (25-1-1666 als Willem van Hooft boekverkoper), Weduwe Swart (17-12-1663 als Steven Swart boekverkoper), Wilhelmus Goeree (14-3-1681 poorter als boekverkoper), Weduwe Bruyning (22-2-1639 als Joseph Bruyningh boekverkoper), Weduwe Baltus de Wild (20-10-1650 als Baltus de Wilde boekverkoper), Weduwe van der Hoeyen

(12-5-1664 als Sara de Bary, vrouw van Rombout van der Hoeije), Weduwe Gijsbert van Veen (1-2-1642 als Gijsbrecht Jansz boekverkoper), Weduwe Dirck Boom (27-1-1670 hij boekverkoper), Weduwe Hendrick Magnus (17-12-1663 hij boekverkoper), Willem Jansz Lamsveldt (3-11-1687 als Willem van Lamsvelt).

Vaders burgercedulen vertoond:

Abraham Blotelingh (6-1-1687), Anthony Haselbroek (23-11-1681), Abraham Boekholt (12-1-1688), Abraham Wolfgangh (23-10-1658), Cristiaen Cool (31-1-1678 als Christina Kool), Dirck en Hendrick Bruyn (15-10-1685), Gerbrant Schagen (26-5-1657 boekverkoper), Joannes Wricht (15-12-1681), Jan Stalfort (16-6-1664 boekbinder), Joachim van Metelen (24-7-1648), Joannes Boekholt (?, tr. 1679, 23 jaar oud), Joannes Spruyt (23-11-1681 of 1687), Willem Gordt (17-4-1662 boekdrukker), Weduwe van Gerrit Indius haer mans borger-ceel verlooren, maer de mans commissie van pedel vertoont (19-3-1685 als De weduwe Gerrit Indies).

Ingezeten gildebroeders:

Andries Hogenhuysen (26-3-1685), Adriaen Meyboom (27-8-1685), Adriaen Gaesbeeks weduwe (23-5-1670 hij kleinpoorter), Barent van den Bergh (2-8-1683 boekbinder), Christoffel Rotter (28-1-1684 kleinpoorter als comenijhouder, van Danzig), Claes Focken (5-3-1685 boekdrukker), Daniel du Fresne (4-2-1675), David Ruarus (16-11-1676), David Velckenenaer (10-12-1685 als David Felkenaer), François Sadelaer (7-1-1686), Hendrik van Aeken (25-1-1674), Johannes Schodt (20-7-1671 boekbinder), Johannes Coyman (20-3-1684 plaatdrukker), Jodocus Olgers (28-1-1684 kleinpoorter als boekbinder, van Jever), Jan Witvoet (25-2-1675), Isaac van Wimphen (juli 1678 als Jacob Isaacz van Winsem), Joseph Props (11-6-1677), Joannes Crellius (24-11-1684 kleinpoorter als boekdrukker), Pieter Mortier (27-8-1685), Willem van Holst (16-8-1683 boekverkoper), Wouter van Kel (5-2-1685 boekbinder), Willem Meijer (5-2-1685 boekbinder), Willem de Jongh (10-3-1678 kleinpoorter als letterzetter).

Lijst van leden uit contributieboeken 1700-1739 met toevoegingen uit kohier 1742 en gildeboek (G.A. 68 en 69)

Aalssen (Harmen) 1700-1739 (1742 23, 2722 All. Aalst boekdrukker *f* 1200. -); Athias (Joseph) 1700-1707 (lid 31-3-1661; arm); Aardenburg (Jan Andriesse van)... (lid 1-8-1695; bankroet); Almeloveen (Sebastiaen) 1700-1739 (lid 29-11-1700); Allard (Carel) 1700-1707 (lid 17-8-1699; obiit); Andrada (Isaack) 1700-1707 (lid 25-7-1695; vertrokken naar Suriname); Anvers (Robbert Jansz) 1703-1726 (lid 19-2-1703 boekdrukker; obiit); Alexandersz (Wijbrant) 1704-1717 (lid 4-2-1704; obiit); Ackerman (Hermanus) 1704-1739 (lid 25-2-1704); Aaltwijk (Anthoni van) 1705-1730 (lid 9-3-1705; uitgescheiden); Ansen (Luggert van) 1708-1715 (lid 21-12-1707 lettersnijder; obiit); Allardt (Abraham) 1708-1715 (lid 2-6-1708 kunstverkoper; klerk ter secretarie geworden); Arentz (weduwe Pieter), zie Raap; Antunes (Aron de Selomoh) 1716-1717 (lid 30-3-1716 boekdrukker; uit de stad gegaan); Aaltwijk (Nicolaas van) 1725-1730 (lid 6-8-1725 boekbinder; weduwe,

hertr. aan Gersson); Anvers (Thomas)... (lid 21-10-1726 boekdrukker; weg); Aldewerelt (Pieter) 1729-1739 (lid 30-8-1728 boekverkoper; weduwe); Aelst (Olyvier van) 1734-1739 (lid 8-3-

1734 boekverkoper; 1742 36, 539 boekdrukker *f* 600. -); Athias (Abraham)... (lid 18-7-1740 boekdrukker).

Braakman (Adriaen) 1700-1713 (lid 29-10-1691 boekverkoper; uitgescheiden); Berg (Barent van den) 1700-1707 (bij commisaris op drie gulden geset; arm); Burgers (Nicolaas) 1700-1719 (desselfs weduwe; uitgescheiden); Boeteman (wed. Dirck) 1700-1708 uitgescheiden; Boom (Hendrick)... (overman); Boom (Wed. Dirck) 1700-1709 (obiit); Bloemendael (Evert) 1700-1713 (om sijn ouderdom uytgedaen; obiit 1716); Bruyn (Dirck) 1700-1707 (obiit); Bruyn (Hendrick) 1700-1737 (overman, obiit 1738); Blaau (de Hr. Jean) 1700-1708 (lid 10-4-1677; uitgescheiden); Boursse (Jaques) 1700-1705 (uitgescheiden); Brons (Juriaen) 1700-1704 (uitgescheiden); Boucart (Johannes) 1700-1724 (gildepenning 1680; obiit); Broers (Johannes)... (lid 20-3-1690; uitgescheiden 1700); Burg (Pieter la) 1700-1708 (erven; uitgescheiden); Brunell (Pierre) 1700-1739; Bloemen (Willem van) 1700-1718 (lid 21-7-1692; uitgescheiden, zoon in het gilde, zie onder); Berg (Pieter van) 1700-1705 (obiit); Berg (Pieter van) Junior 1700-1736 (poorter 7-6-1694 plaatsnijder; obiit); Blocklant (Robbert) 1700-1734 (lid 14-7-1698; erven, uitgescheiden); Boulestein de la Contie (Daniel) 1700-1728 (lid 26-8-1697; uitgescheiden); Buyn (Jan) 1700 (kan niet betalen); Bouman (Jacob) 1700-1714 (uitgescheiden); Boom (Hendrick) Junior... (lid 30-1-1702, obiit); Borstius (Jacobus) 1703-1709 (lid 30-1-1702, poorter 16-2-1702; overman); Boom (Johannes) 1703-1725 (lid 30-1-1702; overman); Brouwer (Jacob) 1703-1736 (lid 29-1-1703; uit de stad); Bouman (Jan Michielsz) 1703-1705 (lid 16-1-1690 boekdrukker; op de vaart); Blom (Jan) 1708-1720 (lid 21-1-1675, opnieuw geaccordeerd 6-6-1707; obiit juli 1721); Blanck (Hendrik) 1708-1739 (lid 5-12-1707 boekverkoper; 1742 7, 1606 collecteur der Generaliteitsloterij *f* 4000. -); Blondo (Jacobus) vulgo van Kell genaamd naar zijn oom 1708-1736 (lid 12-12-1707 boekbinder; obiit); Back (Willem) 1708-1727 (lid 7-5-1708 kleinpoorter; obiit); Boeteman (Pieter) 1709-1718 (lid 4-3-1709 boekdrukker, 1713 makelaar; obiit); Bernard (Jan Fred.) 1711-1739 (lid 17-8-1711 boekverkoper; 1742 24, 2897 *f* 2000. -); Burgh (Pieter Michielse van den) 1713-1739 (lid 18-7-1712 boekverkoper; 1742 8, 1979 *f* 600. -); Bouman (Jan) 1712-1723 (lid 25-7-1712 boekverkoper); Burgers (Hendrik) 1716-1739 (lid 3-9-1714 boekbinder, naar Duitsland; 1742 5, 1172 *f* 1200. -); Barentse (Willem) 1715-1728 (lid 20-5-1715 boekbinder: obiit); Bruyn (Jan) 1715-1735 (lid 3-6-1715 boekbinder kleinpoorter; obiit); Bos (Hendrik) 1716-1729 (lid 14-1-1715 boekbinder kleinpoorter; 1729 weduwe); Boket (Paulus) 1716-1720 (lid 6-4-1716 boekbinder kleinpoorter; obiit); Braak (Antony) 1716-1739 (lid met bos 18-5-1716 boekbinder kleinpoorter); Bos (Gerrit) 1717-1739 (lid 14-9-1716 boekbinder kleinpoorter; 1742 26, 3556 *f* 3000. -); Boekholt (Adriaan van) 1717-1728 (lid 2-11-1716 boekverkoper; obiit); Bas (Jan) 1718-1736 (lid 21.2.1718 boekbinder; uitgediend en arm); Bruyn (Christiaan de) 1718-1739 (lid 27-2-1718 plaatdrukker; weduwe); Bloemen (Gerrit van) 1719-1736 (27-2-1719 boekdrukker; onbekend waar hij woont); Broen (Joannes de) 1721-1739 (lid met bos 9-9-1720 boekbinder; 1742 27, 3808 G. en J. de Broen *f* 2500. -); Broekerhoff (Otto) 1721-1725 (lid 12-5-1721 boekverkoper; uitgescheiden); Bastiaansze (Adriaan) 1721-1726 (lid 3-11-1721 boekverkoper; 1726 weduwe); Beernink (Jan) 1723-1739 (lid 20-7-1722 kleinpoorter; 1742 9, 2338 *f* 2500. -); Beusecom (Adrianus van)... (lid 17-8-1722 boekbinder kleinpoorter; uitgescheiden); Beekman (Hendrik) 1727-1739 (lid 29-2-1727 boekbinder; 1742 26, 3515 *f* 600. -);

Ber (Joseph Jacob) 1726-1739 (lid 11-8-1727 joods boekdrukker); Barentz (Nicolaes)... (lid 16-2-1728 boekverkoper; obiit); Beekman (Dirk) 1729-1736 (lid 30-8-1728 boekbinder; bankroet); Broen (Gerrit de) 1729-1739 (lid 30-8-

1728 boekverkoper; 1742 zie boven); Bruyn (Anthony) 1729-1739 (lid 30-12-1728 boekdrukker; 1742 43, 2964 *f* 1500. -); Bruin (Hendrik) Junior 1729-1731 (lid 30-12-1728 boekdrukker; overman; 1742 43, 2973 *f* 1500. -); Bouman (Gerrit) 1730-1739 (lid 15-8-1729 boekverkoper; weduwe; 1742 25, 3308 *f* 800. -); Broek (Gerrit van den) 1732 (lid 10-9-1731 boekverkoper; weg); Brouwer (Rudolph) 1733-1739 (lid 21-7-1732 boekverkoper; 1742 25, 3302 *f* 600. -); Bastiaanse (Pieter) 1733-1739 (lid 18-8-1732 boekbinder; 1742 24, 2935 *f* 800. -); Borstius (Gerardus) 1733-1739 (lid 23-2-1733 boekverkoper); Broek (Jan van) 1735-1739 (lid 27-6-1735 boekverkoper, getr. met Maria van Boudon, wed. Cornelis Lelyvelt; 1742 24, 2844 *f* 1500. -); Boussiere (Hendrik) 1736-1739 (lid 12-3-1736 boekbinder); Bormeester (Pieter) 1736-1739 (lid 19-3-1736 boekverkoper); Boman (Willem) 1737-1739 (lid 25-6-1736 boekverkoper); Bijl (Nicolaas) 1737-1739 (lid 18-3-1737 boekverkoper; 1742 22, 2365 *f* 1200. -); Blom (Willem) 1738-1739 (lid 3-3-1738 boekverkoper); Blokland (Sara) 1738 (lid 10-3-1738; vertrokken naar den Haag); Backer (Anthony) 1739 (lid 8-12-1738 kleinpoorter); Boom (Dirk)... (lid 7-12-1739 boekverkoper; 1742 30, 5142 *f* 800. -); Bos (Hendrik van)... (lid 7-3-1740 boekverkoper).

Castricum (Andries van) 1700-1728 (lid 16-1-1690 boekbinder; 1714 weduwe); Castricum (Jan Andriesse)... (kan niet betalen); Carelsz (Baltus) 1700-1729 (lid 14-10-1686 plaatdrukker; weduwe, obiit); Claver (Gerrit) 1700-1739 (lid 10-5-1694 als Gerrit Gijsbertse Claver boekverkoper; 1742 24, 3041 *f* 600. -); Claus (Jacob) 1700-1726 (obiit) en 1732; Conijnenburg (Jacobus) 1700-1701 (lid 21-2-1695; overman); Ceulen (Johannes van) 1700-1703 (uitgescheiden); Compas (Jacob Rijcks)... (vertrokken 1700); Coops (Lambert) 1700-1719 (obiit, overreden); Coup (Willem de) 1700-1706 (lid 29-10-1691; obiit); Couterier (Reynier) 1700-1734 (weduwe; uitgescheiden); Chayer (Pierre) 1700-1709 (lid 20.12.1688; weduwe 1704, uitgescheiden); Chevalier (Nicolaas) 1700-1702 (lid 21-3-1700; vertrokken); Cotinho (Moses Mendes) 1705-1707 (lid 10-11-1704 boekdrukker); Chatelain (Zacharias) 1706-1739 (lid 25-1-1706; 1742 25, 3331 *f* 3000. -); Coup (Pieter de) 1708-1714 (lid 13-2-1708 boekverkoper; overman; obiit 3-5-1731, weduwe; 1742 25, 3107 met zoon *f* 1500. -); Calverum (Jan) 1714-1728 (lid 26-2-1714 boekverkoper kleinpoorter; onmachtig); Cops (Coenraad) 1714-1739 (lid 5-3-1714 plaatdrukker kleinpoorter); Coeymans (Johannis) 1713-1726 (5-3-1714 bij accoord betaald zesmaal; obiit); Coonink (Wilhelmus) 1717-1732 (lid met bos 15-3-1717 boekbinder en kunstkoper; obiit); Changuion (François) 1719-1739 (lid 4-4-1718 boekverkoper; 1742 25, 3146 *f* 1500. -); Coovens (Johannes) Junior 1722-1739 (lid 20-10-1721 boekverkoper; 1742 7, 1641 met zwager *f* 4000. -); Carstensz (Jan) 1727-1734 (lid met bos 16-12-1726 boekverkoper; obiit); Cats (Johannes Hendricks) 1731-1732 (lid 2-7-1731 boekverkoper; naar O. Indië of Altona); Catuffe (Jean) 1738-1739 (lid 18-7-1737 boekverkoper, eertijds corrector; 1742 26, 3545 *f* 1500. -); Claarestijn (Gerrit van) 1738-1739 (lid 13-1-1738 boekverkoper; 1742 weduwe 27, 4047 niet taxabel); Charlois (Pieter Hendrik)... (lid 2-8-1740 boekverkoper; 1742 8, 2150 *f* 1000. -).

Desbordes (Henry) 1700-1723 (obiit); Desbordes (Jaques) 1700-1732 (lid 7-7-1698; weduwe, obiit); Damme (Andries van) 1700-1730 (lid 15-8-1695 boekverkoper; weduwe, te Leiden gaan wonen, obiit 1733); Deur (Abraham) 1700-1701 (arm); Daalen (Daniel van)... (vertrokken); Duysberg (Johannes van) 1700-1703 (lid?; obiit); Doncker (Hendrick) 1700-1702 (obiit); Danckerts (Justus) 1700-1702 (obiit); Danckerts (Cornelis) 1700-1706 en 1720-1724 (overman; weduwe, obiit; erven);

Dijck (Wed. van Joachim van) 1700-1703 (uitgescheiden); Dalé (Johannes) 1700-1716 (obiit); Dibbits (Paulus) 1700-1702 (lid 8-11-

1694 boekdrukker; obiit); Doornick (Willem) 1700-1717 (lid 20-7-1688 boekverkoper; obiit); Doornick (Marcus) 1700-1701 (obiit); Doncker (Hendrick) 1703-1726 (lid 6-11-1702; weduwe, obiit); Danckers (Theodorus) 1702-1714 (lid 20-11-1702; obiit); Duytsbergh (Willem van) 1704-1711 (lid 31-12-1703; vertrokken naar Woerden en overleden); Doole (Markus) 1708-1717 (lid 19-3-1708; uitgescheiden); Duym (Fredr.) 1711-1716 (lid 7-9-1711 boekdrukker; uitgescheiden); Dijkhuysen (Roelof) 1712-1730 (lid met bos 25-7-1712; obiit); Douci (Johannes) 1713-1739 (lid 24-4-1713; 1742 24, 2875 *f* 1500. -); Draasman (Jan)... (lid 18-2-1715 boekverkoper kleinpoorter; obiit in het Gasthuis); Duvillard (Emanuel) 1716-1720 (lid 17-2-1716 boekverkoper; naar buiten); Dor (Nicolaus) 1716-1727 (lid 16-3-1716 boekverkoper; obiit); Dole (Aris) 1716-1723 (lid 20-4-1716 boekbinder kleinpoorter; obiit); Duym (Johannes) 1717-1723 (lid 31-5-1717 boekdrukker; vertrokken); Dam (Antony van) 1718-1724 (lid 21-2-1718 boekverkoper; obiit); Duim (Willem) 1719-1729 (lid 5-12-1718 boekdrukker; obiit); Duim (Isaak) 1719-1739 (lid 5-12-1718 boekdrukker; 1742 24, 2881 boekwinkel *f* 1500. -); Doucy (Adrianus) 1719-1739 (lid 27-2-1719 boekverkoper; 1742 24, 2939 *f* 1500. -); Dankers (Theodorus) 1719-1725 (lid 1-1-1720 kunstkoper); Delet (Andries) 1723-1731 (lid 17-8-1722 kunstkoper; weduwe, uitgescheiden); Desbordes (Jan Jaq.) 1723-1724 (lid 10-5-1723 boekverkoper; verlopen); Doux (Michel le)... (lid 16-4-1725 boekbinder kleinpoorter); Damme (Hendrik Jansz van) 1728-1729 (lid 19-5-1728 boekverkoper; uit, naar Leiden); Deleth (Hendrik) 1729-1739 (lid 13-12-1728 kunstverkoper; 1742 7, 1615 kaartenwinkel *f* 3000. -); Dijkhuysen (Barent)... (lid met bos 12-11-1731 boekbinder; obiit); Dithmar (Reynier van) 1733-1739 (lid 14-7-1732 boekdrukker); Desbordes (Jaques) 1733-1739 (lid 19-1-1733 boekverkoper; 1742 7, 1617 insolvent); Daalemans (Johannes) 1734-1739 (lid 22-3-1734 boekdrukker; 1742 44, 6631 niet taxabel); Duyvené (Jan) 1735 (lid 20-12-1734 boekbinder; obiit); Das (Barent) 1736-1739 (lid 5-9-1735 boekverkoper; 1742 24, 2884 *f* 1200.-).

Essen (Abraham van) 1700-1730 (uitgescheiden, obiit); Engelgraaf (Guiljam) 1700-1729 (nu erven; uitgescheiden); Eylkens (Rudolf) 1700-1718 (lid 8-12-1692; obiit); Eyckenberg (Samuel) 1700-1706 (obiit); Eppens (Jacob) 1708-1722 (lid 5-12-1707; uitgescheiden); Eyl (Hendrik van) 1711-1738 (lid 13-4-1711 boekverkoper; overman; 1742 24, 2850 *f* 9000. -); Egmont (Jacobus van) 1712-1739 (lid 18-7-1712, gewerkt bij Limburg 6½ jaar, bij Hoogenhuyse 3, etc.; 1723 weduwe, 1742 28, 2813 *f* 2000. -); Eupen (Johannes Petrus) 1714-1717 (lid 24-4-1713 boekbinder, uitgescheiden); Esders (Obbe) 1727-1739 (lid 16-9-1726 boekbinder); Eykeboom (Albert Pieters) 1727-1739 (lid 24-2-1727 plaatdrukker); Ekelman (Hermanus) 1729-1739 (lid 30-8-1728; 1742 19, 1796 *f* 600. -); Egmont (Willem) 1730-1732 en 1735-1738 (lid 12-6-1730 boekdrukker; naar Indië; weduwe); Eel (Claas) 1732-1739 (lid 10-3-1732 boekdrukker; 1742 41, 2407 *f* 1200. -); Esveld (Steven van) 1735-1739 (lid 12-7-1734 boekverkoper; 1742 7, 1609 *f* 1200. -); Eurm (Johannes den) 1736-1739 (lid 10-10-1735 boekbinder); Eyl (Jan van) 1739 (lid 27-4-1739; 1742 24, 2850 *f* 1000.-).

Focken (Claas)... (obiit); Feuille (Daniel la) 1700-1711 (lid 19-3-1691 etser en kunstverkoper; obiit); Feuille (Jaques de la)... (4-10-1696 poorter als horlogemaker; bankroet); Foucquet (Jonas) 1700-1736 en 1738-1739 (weduwe, obiit 1737; erven weduwe); Ficken (Johann) 1700-1707 (katoendrukker uit de stad); Fresne (Jean du) 1700-1703 (lid 5-9-1695; niet te vinden); Fritsch (Casper) 1707-1708 (lid 8-11-1706;

naar Rotterdam); Feuille (Paul de la) 1712-1730 (lid 18-7-1712 boekverkoper; uitgescheiden); Francfort (Moses) 1727-1739 (lid 28-7-1727 boekdrukker); Foubert (Louis) 1735-1739 (lid 9-5-1735 boekverkoper).

Gaasbeeck (wed. van Adriaen) 1700-1707 (naar Leiden vertrokken, uitgescheiden); Groot (wed. van Gijsbert de) 1700-1737 (erven; uitgescheiden, nu Keur); Gallet (George) 1700-1703 (?, gereduceerd in een tapper); Gronde (Jacobus van de)... (is te kwaad 1696-1700, vertrokken naar Wijk bij Duurstede); Goethals (Rembertus) 1700-1709 (vertrokken naar Utrecht); Grand (Pieter le) 1700-1708 (uitgescheiden); Gole (Jacobus) 1700-1726 (lid 26-8-1697 kunstverkoper; obiit); Graal (Jan Andriesse) 1700-1732 (lid 21-3-1695; weduwe, obiit); Groenewoudt (Jan) 1700-1704 (lid als getr. met de wed. van Andries Pietersz, uitgescheiden); Goeree (Willem) de Jonge 1702-1717 (lid 17-11-1701; overman); Graal (Jacobus Andriesse) 1703-1739 (lid 17-12-1703; 1742 33, 6092 *f* 800. -); Geelkerke (Johannis van) 1704-1718 (lid 12-11-1691; door commissarissen gecondemneerd in 't gilde; uit, oud afgeleefd); Gaete (Hendrik van de) 1710-1717 (lid 25-8-1710 boekverkoper; obiit); Gunst (Pieter Stevensz van) 1712-1718 (lid 13-6-1712 kunstverkoper; vertrokken naar buiten); Groen (Jan), alias Jan met de Neus of Johannes Harmensz 1711-1737 (reeds lid in 1686, zie boven; obiit); Goeree (David) 1713-1729 (lid 6-3-1713 boekdrukker; overman); Goeree (Jan) 1714-1730 (lid 20-11-1713 boek- en kunstverkoper; obiit); Gebhard (Christian) 1727 en 1730-1734 (lid 14-7-1727 boek- en kunstverkoper; uit); Gijsius (Johannes) 1730-1739 (lid 26-9-1729 boek- en kunstverkoper; 1742 10, 2750 papierwinkel *f* 800. -); Gersson (Barthold) 1731-1739 (lid 18-6-1731 boekbinder, getr. met Lena de Leeuw, weduwe Nicolaas Aaltwijk); Greve (Isaac) 1732-1739 (lid 10-3-1732 kunstkoper); Groot (Gerrit de) 1733-1738 (lid met bos 7-1-1733 boekverkoper; 1742 27, 4062 *f* 1200. -); Glas (Hendrik van der) 1739 (lid 1-12-1738 boekverkoper kleinpoorter; 1742 24, 3064 *f* 1000.-).

Harthals (Adriaan) 1700-1722 (lid 10-2-1687 als Adriaen Pietersz boekvergulder); Haasebroeck (Anthony) 1700-1730 (obiit); Hartong (Christiaen) 1700-1702 (lid 11-2-1686 plaatdrukker; arm en uitgescheiden); Hoogenhuysen (Andries van) 1700-1703 (uitgescheiden); Haan (Dominicus de) 1700-1739 (lid 22-2-1694 boekbinder); Huygen (Gerrit) 1700-1701 (arm); Hardenberg (Jacobus van) 1700-1722 (obiit); Harmensz (Hendrick) 1700 (lid 21-1-1675; weduwe, uitgescheiden); Huysing (Johannes) 1700-1702 (obiit); Hekeren (Johannes van) 1700-1736 (lid 17-5-1694; weduwe, obiit); Hoorn (Jan ten) 1700-1713 (obiit); Hoorn (Nicolaas ten) 1700-1728 (lid 29-11-1700; obiit); Hoorn (Timotheus ten) 1700-1715 (weduwe, uitgescheiden); Holbeeck (Nathanael) 1700-1707 (obiit); Hulck (Pieter) 1700-1729 (lid met bos 24-10-1689 als Pieter Pietersze Hulck; obiit); Hooft (Willem) 1700-1711 (arm); Holst (Willem van) 1700-1705 (arm); Helm (Frederick) 1700-1730 (lid 4-2-1697; obiit); Halma (Francoys), 1700-1711 (lid 13-4-1699; naar Leeuwarden); Huguetan (Marck) 1700-1705 (lid 6-3-1686 boekverkoper; obiit); Harmsz (Judithje) weduwe van Claas Bloemendaal 1700-1708; Heuvelman (wed. van G.) 1700-1718 (Marritje Claes Vis, wed. Albert Magnus, hertr. 1691 Gozewijn Heuvelman, die 1696 stierf; erven Magnus, overgeschreven op erven Cornelis Danckerts); Huysman (Julius Arnoldus) ... (lid 24-7-1702 boekdrukker; obiit); Hesselman (Dirck) 1703-1739 (lid 13-11-1702); Honoré (François) 1704-1739 (lid 4-2-1704; 1742 39, 1583 koopman *f* 4000. -); Hogenhuysen (Cornelis van) 1705-1739 (lid 17-11-1704); Hochstede (Jeurian) 1705-1719 (lid 1-12-1704; weduwe of zoon); Humbert (Pieter) 1707-1739 (lid 30-3-1705; 1742 25, 3113 *f* 1500. -); Hasselt (Abram Gerritsz van)... (lid 28-11-1707, naar Oost-Indië); Holten (Jan ten) 1708-1736 (lid 2-1-1708; obiit); Hasenbroeck (Jochem) 1708-1739 (lid 16-1-1708 kunstkoper; 1742 1, 22-23

graadbogenmaker *f* 1500. -); Heekeren (Willem van)... (lid met bos 23-7-1708 boekverkoper, obiit); Hasselt (Hendrik van)... (lid 18-3-1709 boekver-

koper, uitgescheiden); Heems (Marcelis Jansze van) 1711-1716 (lid met bos 20-7-1711 boekverkoper; naar Groningen); Hendriksz (Dirk) anders van Veen 1712-1719 (lid met bos 1-8-1712 binder); Hoogewaart (Jesaias) 1715 (lid 29-10-1714 boekverkoper; naar Oost-Indië); Holst (Hendr.) 1716-1739 (lid 15-7-1715 boekbinder kleinpoorter); Huyer (Michiel) 1717-1725 (lid 8-3-1717 plaatdrukker; weduwe Christina Huyers, obiit nov. 1726); Helm (Jacobus) 1720-1736 (lid 10-6-1720 boekdrukker; obiit); Horreus (Fredericus) 1722-1729 (lid 1-9-1721 schrijftuigverkoper kleinpoorter; naar Franeker vertrokken, obiit); Heck (Andries) 1723-1737 (lid 5-10-1722 boekverkoper; uitgescheiden); Hartman (Gerrit) 1724-1730 en 1732 (lid 16-8-1723 boekverkoper; wed. hertr. Muller, zie daar); Hartigh (Jan) 1725-1739 (lid 12-3-1725 boekverkoper; 1742 30, 5045 *f* 2000. -); Helders (Hendrik) 1726-1732 (lid 23-7-1725 boekdrukker; belooft 15-7-1735 zoveel op te brengen als kan, wegens onvermogen); Hesselman (Casparus) 1727-1728 (lid 24-2-1727 boekverkoper; obiit); Hulso (Hendrik) 1727-1739 (lid 23-6-1727 boekverkoper; 1742 13, 3583 wed. Hulso *f* 600. -); Haayman (Jacobus) 1728-1739 (lid 22-3-1728 als J. Heyman boekverkoper; 1742 7, 1664 *f* 1000. -); Huyssteen (Arent van) 1730-1739 (lid 27-4-1730 boekverkoper, met boete verzuim inschrijving als leerling van Eyl; 1742 25, 3078 *f* 1000. -); Hobers (Dirk) 1730-1739 (lid 7-5-1731 boekbinder); Holst (Jan) 1732-1735 (lid 19-11-1731; werkt bij de vader voor knecht); Heun (Jacobus van) 1734-1739 (lid 26-10-1733 boekverkoper); Hennebo (Arent) 1734-1739 (lid 10-5-1734 boekbinder; 1742 13, 3622 *f* 600. -); Haffman (Johannes Hendericus) 1734-1739 (lid 25-1-1734 boekverkoper); Hulst (Coenraad van) 1735-1737 (lid 27-6-1735 boekverkoper; uitgescheiden); Haffman (Jacobus) 1736-1739 (lid met bos 1-8-1735; 1742 9, 2294 *f* 600. - en 27, 4141 *f* 600. - recht verkoop Lat. School); Houten (Jan ten) 1738-1739 (lid 8-9-1738 boekverkoper; 1742 24, 2846 *f* 2000. -); Honoré (Zacharias l') 1739 (lid 1-12-1738 boekverkoper); Heyden (Jan van der) 1739 (lid 27-4-1739 boekverkoper); Heynits (Joh. Erasmus) ... (lid 30-5-1740 boekdrukker).

Jong (Leendert de) 1700-1718 (obiit); Indies (wed.) 1700-1714 (oud en onvermogend); Jordaans (Claude) 1708-1717 (lid 18-6-1708 boekbinder kleinpoorter; bankroet); Jordan (Marc Antoine) 1711-1714 (lid 18-11-1710; naar Frankrijk); Jannink (Hendrik) 1715-1736 (lid met bos 24-12-1714 boekbinder kleinpoorter; obiit); Jaspers (Dirk) ... (lid 30-8-1728 boekbinder; dol); Jemans (Dirk) 1734-1739 (lid 21-12-1733 boekdrukker); Jolli (Jean François) 1738-1739 (lid 2-12-1737 boekbinder); Jannink (Bern.) 1738-1739 (lid 28-4-1738 boekbinder; 1742 51, 1229 papierwinkel niet taxabel).

Kell (wed. Wouter van) 1700-1706 (uitgescheiden); Kerstens (Jan) 1700-1725 (erven; obiit); Klinckhamer (Frederick) 1700-1712 (obiit); Klinckert (Claas) 1700-1701 (lid 14-7-1698; uitgescheiden); Kuyper (Gerrit) 1700-1706 (lid 21-7-1698; weduwe, uitgescheiden); Karswerf (David van der) 1700-1702 (lid 8-11-1700; obiit); Keulen (Gerard van) 1704-1722 en 1726-1731 (lid 25-2-1704; overman; weduwe); Kannewet (Jan) 1705-1708 (lid 18-8-1704; vertrokken); Krellius (Johannes) 1707-1719 (lid voor de 2de maal 5-12-1707; vertrokken); Keetelaar (Jan) 1708-1729 (lid met bos 5-3-1708; erven, obiit); Kuyper (Willem) 1724-1739 (lid 6-9-1723 boekverkoper; 1742 25, 3107 met zijn moeder *f* 1000. -); Klumper (Hendrik) 1724-1739 (lid 13-9-1723 boekverkoper; 1742 3, 550 *f* 600. -); Kannewet (Johannes) 1725-1739 (lid 23-7-1725 boekverkoper; 1742 8, 2109 *f* 1000. -); Keulen (Johannes van) 1726-1739 (lid 26-11-1725 boek- en kunstverkoper; 1742 1, 21 *f* 7500. -);

Kemna (Claas) 1726-1739 (lid 26-8-1726 boekdrukker of letterzetter); Kouwe (Johannes) 1728-1739 (lid 8-3-1728 boekverkoper); Klumper (Albert) 1730-1739 (lid 4-7-1729 boekverkoper; 1742 23, 2652 niet taxabel); Keunhaak (Pieter) 1730-1739 (lid 3-10-

1729 boekdrukker; 1742 48, 4865 *f* 600. -); Keetelaer (Jan) 1730-1739 (lid met bos 27-2-1730 boekverkoper; 1742 25, 3261 boekbinder niet taxabel); Kellink (Albert) 1731-1739 (lid 9-10-1730 boekdrukker); Klooster (Jan) 1731-1739 (lid 18-6-1731 boekverkoper; 1742 19, 1773 niet taxabel); Kattenbelt (Hendrik) 1735-1739 (lid 29-11-1734 boekverkoper); Kemmers (Alexander) 1735-1739 (lid 9-5-1735 boekverkoper, leerlingsbriefje van Wagens; 1742 9, 2389 *f* 600. -); Keyser (Anna) klopje in de Boom 1736-1739 (lid 14-5-1736); Keur (Gijsbert de Groot) 1738-1739 (lid 25-8-1738; 1742 17, 1187 *f* 5000. -); Koster (Klaas) 1739 (lid 13-4-1739 boekverkoper).

Lier (Barent van) 1700-1706 (obiit); Lootsman (Casparus)... (lid 17-8-1665; overman; obiit); Lotten (Justus van) 1700-1733 (lid 3-11-1698; weduwe, uitgescheiden); Lescaille (d'erffgenaamen van Jac.) 1700-1729 (lid 16-4-1685 als De erven Lescailje; obiit); Linden (Jacob van der) 1700-1704 (lid 23-7-1691; obiit); Lorme (Jean Louis de) 1700-1722 en 1728 (lid 15-3-1694 boekdrukker); Lemmerts (Jacobus) 1700-1712 (obiit); Loots (Johannes) 1700-1739 (lid 18-5-1693; weduwe; 1742 1, 16 *f* 1000. -); Lier (Reynier van) 1700-1728 (obiit); Lamsvelt (Willem) 1700-1704 (weduwe, getrouwd met Graal); Lamsvelt (Jan) 1700-1728 (lid met bos 30-11-1699 boekverkoper; weigert te betalen); Lamsvelt (Assuerus) 1700-1731 (lid 18-1-1700 drukker; obiit); Lindenberg (Jacobus) 1700-1732 (23-8-1696 poorter als boekbinder; weduwe, uitgescheiden); Lobée (Balthasar) 1700-1729 (lid 26-5-1698; weduwe, erven, zoon koopt gilde); Lombrail (Thomas) 1700-1710 (lid 3-5-1710; weduwe, obiit); Loo (wed. ter) 1703-1715 (lid 6-2-1690 Claes ter Loo boekbinder; onvermogend); Loy (Barent) 1705-1706 (lid 9-3-1705 boekdrukker; niet te vinden); Limmen (Jan van) 1709-1736 (lid 3-12-1708 segrijnbinder, 1738 uitgescheiden); Lobedanus (Nicolaes) 1710-1724 (lid 18-3-1709 boekdrukker kleinpoorter; weduwe, obiit); Leeuwen (Johannes van) 1711-1732 (lid 10-8-1711 boekverkoper; naar Weesp); Lanoy (Salomon) 1712-1739 (lid met bos 17-10-1712 boekbinder kleinpoorter, 1742 6, 1497 boekbinder *f* 600. -); Lucas (Estienne) 1716-1734 (lid 15-6-1716 boekverkoper, 5 jaar leerling bij Pierre Brunel; naar Suriname); Luik (Gerrit Pieterse van)... (lid 6-7-1716 boekbinder; niet te vinden); Le Cene (Michiel Carel) 1717-1735, uitgescheiden, 1738-1739 (lid 31-5-1717 boekverkoper; 1742 26, 3624 *f* 1500. -); Lakeman (Balthasar) 1721-1732 (lid 26-5-1721; obiit, bankroet); Louis (Jan) 1722-1735 (lid 9-2-1722 boekbinder, knecht bij P.D. Schoonenbeek geweest; weduwe, uitgescheiden); Lutjeshoff (Pieter) 1723-1730 (lid 20-7-1722 kleinpoorter; uitgescheiden); Let (Andries de), zie Delet; Lampe (Hendrik) 1726-1730 (lid 1-4-1726 boekverkoper; weduwe hertr. met Hobers); Lelivelt (Cornelis) 1726-1736 (lid 8-4-1726 boekverkoper; weduwe, is nu alleen erfg. Jan van Broek); Lobbedanius (Arnoldus) 1726-1738 (lid 10-3-1727 boekdrukker); Ledet (Elias) 1728-1733 (lid 2-2-1728 boekverkoper; naar de warme landen); Lobée (Adam) 1730-1739 (lid 20-2-1730 boekverkoper; 1742 5, 1195 *f* 800. -); Leeman (Martinus) 1732-1739 (lid 19-5-1732 boekbinder); Lamsvelt (Samuel) 1733-1739 (lid met bos 5-1-1733 boekverkoper; 1742 23, 2684 boekwinkel en stadsdrukker *f* 1200. -); Loveringh (Jacobus) 1733-1739 (lid 9-3-1733 boekverkoper; 1742 23, 2637 *f* 2000. -); Ledet (Estienne) 1734-1739 (lid 8-3-1734 boekverkoper; 1742 9, 2346 *f* 2000. -); Ledet (Jan Michel) 1736-1739 (lid 5-3-1736 boekverkoper); Liefring (Alida) klopje 1736-1739 (lid 16-4-1736 boekverkoopster); Louis (Martinus) 1736-1739 (lid

18-6-1736 boekverkoper); Lam (Jan 't) 1738-1739 (lid 10-9-1736 boekverkoper); Linden (Jan van der) 1737-1739 (lid 1-10-1736 boekverkoper; 1742 7, 1614 *f* 1200.-).

Meyboom (Adriaen)... (1699 te kwaad, kan niet betalen); Metelen (Frederick van) 1700-

1715 (26-1-1688 poorter als boekverkoper; weduwe, naar Brabant); Moele (Jacob) 1700-1722 (lid 16-1-1690 boekbinder; uitgescheiden); Marret (Paul) 1700-1721 (lid 20-7-1688; weduwe, uitgescheiden); Matthijsen (Pauls Erffgenaamen) 1700-1723 (obiit); Mortier (Pieter) 1700-1720 (weduwe, obiit); Mijls (Thomas) 1700 (lid 4-8-1698; uitgescheiden); Malherbe (Jean) 1700-1702 (lid 3-5-1700 boekverkoper en -binder; vertrokken); Moll (Hendrick) 1700-1726 (uitgescheiden); Marcus (Samuel)... (lid 15-8-1701; bankroet); Molestein (Erasmus) 1706-1716 (lid 7-9-1705 boekverkoper; ziekentrooster geworden); Mottegert (Jan Cornelis) 1708-1732 (lid 5-12-1707 boekbinder; obiit); Monnem (Hendrik Claasz van) 1710-1730 (lid 2-12-1709 boekdrukker; obiit); Magnus (erven Albert), zie Heuvelman; Marchand (Prosper) 1711 (lid 20-4-1711 boekverkoper; naar Rotterdam); Michielsz (Pieter), bijgen. van der Burgh 1713-1739 (lid 18-7-1712 boekverkoper; 1742 8, 1979 *f* 600. -); Mortier (David) 1713-1715 (lid 6-3-1713; overman, in Engeland); Marcus (Samuel) Jood 1715-1721 (lid 15-8-1701?, zie boven, volgens condemnatie van commissarissen betaald tot 1714 incluis; obiit); Martens (Arnoldus) 1718-1734 (lid 27-6-1718 boekverkoper; obiit); Morterre (Karel François) 1718-1739 (lid 5-12-1718 letterzetter); Marret (David Paul) 1719-1724 (lid 20-10-1719 boekverkoper; obiit); Moelee (Zacharias) 1720-1735 (lid 13-5-1720 boekbinder; obiit); Mortier (Cornelis) 1721-1739 (lid 21-7-1721 boekverkoper; 1742 7, 1641 kaartenwinkel met zwager Covens *f* 4000. -); Martens (Dirck) 1723-1739 (lid 20-7-1722 kleinpoorter); Mol (Jan) 1724-1726 (lid 3-1-1724 boekverkoper; uitgescheiden); Mortier (Petrus) 1728-1739 (lid 9-2-1728; 1742 24, 2867 *f* 5000. -); Monnem (Abraham van) 1730-1739 (lid 7-8-1730 boekdrukker); Muller (Johan Daniel) 1731-1738 (lid 8-5-1731 boekbinder, getr. met Agneta Cuypers, laatst weduwe van Gerrit Hartman); Martini (Gustavus) 1734-1739 (lid 19-10-1733 boekverkoper); Mourik (Bernardus) 1735-1739 (lid 13-9-1734 boekverkoper; 1742 8, 2122 *f* 800. -); Man (Willem de)... (lid 8-8-1735 boekbinder, werkt voor knecht); Merkus (Hendrik)... (lid 11-7-1740 boekverkoper; 1742 22, 2510 *f* 1200. -); Mans (Jan)... (lid 1-8-1740 boekverkoper).

Nieuweveen (Jacobus) 1700-1702 (17-10-1696 poorter als boekverkoper; uitgescheiden); Neus (Nicolaas) 1700-1702 (uitgescheiden); Neus (Jan Harmensz)... (lid 15-7-1686 als Jan Harmensz; te kwaad 1693-1699, is naar Oost-Indië); Nieveen (Steven)... (lid 10-4-1702; uitgescheiden); Neuman (Matthijs)... (lid 10-7-1730 kleinpoorter, onmachtig); Noordbeek (Gerrit) 1736-1739 (lid 23-4-1736 boekverkoper; 1742 4, 793 *f* 800. -); Nuys (Barent te) 1739 (lid 13-4-1739 boekverkoper, 8 jaar leerling bij van Straten te Zwolle); Nieuwout (Cornelis)... (lid 22-2-1740 boekverkoper; 1742 58, 4517 *f* 600.-).

Oossaen (wed. van Aert Dircks) 1700-1704 (getrouwd met D. Schouten); Otto (Jan) 1700-1711 (weduwe, obiit); Opmeer (Simon) 1700 (uitgescheiden); Oosterwijk (Johannes van) 1701-1736 (lid 7-6-1700; obiit); Ottens (Joachim) 1710-1724 (lid 2-6-1710 kunstverkoper; weduwe, obiit januari 1725); Onder de Linden (Gerard) 1711-1739 (lid 27-4-1711 boekverkoper; erven); Oosterhuysen (Hermanus) 1715 (lid 11-3-1715; naar Moskou); Oterlijk (Cornelis) 1724-1739 (lid 2-10-1724 boekbinder kleinpoorter; 1742 32, 5650 *f* 2000. -); Ottens (Rijnier) 1725-1739 (lid 12-2-1725 kunstkoper; 1742 25, 3136 kaartenwinkel *f* 1500. -); Outgers (Anthoni) 1727-1738 (lid met bos 11-10-1726 boekverkoper; obiit); Ottens (Josua) 1727-1739 (lid 3-3-1727 kunst- en kaartwinkelier; 1742 23, 2719 kaartenkoper *f* 1200. -);

Oostvries (Leendert) 1732-1739 (lid 14-1-1732 boekbinder); Olofsen (Arnoldus) 1735-1739 (lid 9-8-1734 boekdrukker; 1742 22, 2404 boekwinkel *f* 800.-).

Putten (Abraham van der) 1700-1718 (obiit); Paviljoen (Jeremias) 1700-1735 (lid 1-3-1694 boekbinder; obiit); Potgieter (Jan) 1700-1719 (uitgescheiden); Propts (wed. Joseph) 1700-

1714 (obiit); Paats (Pieter) 1700-1735 (weduwe, obiit); Pain (Daniel) 1700-1705 (lid 30-6-1698; vertrokken, doch wederom gekomen, in Engeland in de militie); Pieterssen (Jan Andriesz) 1701-1730 (lid 13-9-1700; obiit); Plaas (François van der) 1702-1715 (lid 15-8-1701; weduwe, uitgescheiden); Postelman (Albert Abrahams)... (lid 18-8-1710 boekverkoper; uitgescheiden); Putte (Isaac van der) 1711-1718 (lid met bos 4-5-1711 boekdrukker; overman; 1742 18, 1434 *f* 3000. -); Petzold (Christiaan) 1713-1715 (lid 3-4-1713 boekverkoper; naar Rotterdam); Picard (Bernard) 1714-1735 (lid 27-11-1713 kunstverkoper; 1731 weduwe, obiit); Pauli (Johannis) 1714-1739 (lid 12-3-1714 boekverkoper); Proops (Salomon) 1715-1735 en 1738 (3 ×) en 1739 (lid 6-5-1715 boekverkoper; erven); Petzold (Martinus) 1718-1739 (lid 4-7-1718 boekbinder kleinpoorter); Perkel (Jan)... (lid 8-5-1719 boekverkoper; naar Zaandam); Potgieter (Nicolaas) 1720-1739 (lid 22-4-1720 boekverkoper; 1742 7, 1616 *f* 2000. -); Putt (Jan van der) 1727-1739 (lid 24-3-1726 boekbinder kleinpoorter); Putten (Abraham van der) 1729-1739 (lid 22-12-1728 boekverkoper en boekdrukker; 1742 18, 1434 *f* 1000. -); Paats (Barent) 1736-1739 (lid 26-9-1735 boekdrukker; 1742 7, 1681 boekwinkel samen met Casparus en Nic. Paats *f* 600. -); Peterson (Christian)... (lid 23-6-1740 plaatdrukker of boekdrukker; 1742 59, 5330 schilder *f* 1000. -); Proops (Joseph Salomons)... (lid 5-12-1740 boekverkoper; 1742 15, 4836 *f* 800. - N.B. heeft een goed huwelijk gedaan).

Rieuwertz (Jan) 1700-1722 (obiit); Robijn (Jacob) 1700-1703 (naar Delft vertrokken); Royen (Jacob van) 1700-1723 (erven; obiit); Raap (wed. Pieter Arendts) 1700-1714 (obiit); Rotterdam (Pieter) 1700-1707 (lid 24-12-1691; overman); Riddering (Rutgert) 1705-1707 (te kwaad 1699, geaccordeerd voor 3 gulden; obiit); Reyniersz (Harder) 1700-1730 (lid 29-2-1697; weduwe, uitgescheiden); Roger (Estienne) 1700-1722 (lid 7-11-1695); Roman (Jan) 1700-1725 (lid 7-9-1699; gildeknecht); Rijschooten (Pieter van) 1700-1723 (lid met bos 23-11-1689; 1718 weduwe, obiit); Ridderingh (Jacob) 1702-1705 (lid met bos 11-7-1701; obiit); Renard (Louis) 1704-1735 (lid 17-9-1703; uitgescheiden); Ratelbant (Johannes) 1705-1739 (lid 30-6-1704; erven; kohier 1742 24, 2870 Bern. Gerrevink, hertr. met de weduwe, *f* 3000. -); Rijschoten (Carel van) 1705-1723 (lid met bos 1-12-1704; obiit, wed. hertr. C. van der Stolk); Rempelaar (Andris) 1709-1729 (lid 17-12-1708 boekdrukker; obiit); Rank (Dirk) 1712-1735 (lid 20-6-1712; obiit); Rotterdam (Pieter) de Jonge 1713-1732 (lid 20-2-1713; uitgescheiden, obiit); Ruarus (David) 1717-1732 (lid 29-6-1716 boekverkoper en - binder; obiit); Rotterdam (Joannes) 1718-1739 (lid 21-2-1718 boekverkoper; 1742 39, 1548 *f* 800. -); Rijke (Harmanus) 1721-1731 (lid 16-6-1721 boekbinder kleinpoorter; obiit); Raket (Jacob Josiasz) 1721-1735 (lid 18-8-1721 boekverkoper; obiit 1736); Ruyter (Johannes de) 1724-1739 (lid 4-1-1723 boekverkoper); Riddering (wed. Rutgert) 1721-1730 (weder tot gilde toegelaten 21-2-1724 na voldoening van jaarzangen a *f* 5. -; obiit); Robelot (David) 1725-1739 (lid 26-3-1725 boekbinder); Rijswijk (Frans) 1727-1739 (lid 30-6-1727 boekbinder; 1742 51, 377 aanspreker niet taxabel); Rijkman (Gijsbert) 1728-1739 (lid 15-3-1728 boekverkoper; 1742 22, 2576 *f* 1500. -); Ridder (Willem de) 1731-1739 (lid 25-6-1731 met bos plaatdrukker); Roman (Jan) de Jonge 1732-1739 (lid 26-11-1731 boekverkoper; 1742 26, 3562 *f* 1000. -); Romberg (Zacharias) 1735-1739 (lid 27-9-1734, leerling bij Wolschendorff in Soest in Westphalen; 1742 26, 3595 *f* 1000. -); Rijkhoff (Jacobus) Junior 1736-1739 (lid 22-8-1735 boekverkoper, leerling bij Tronchin Dubreuil; 1742 7, 1622 *f* 1500. -); Renkink (Ludolf) 1737-1739 (lid 3-9-1736

boekverkoper; 1742 19, 1775 niet taxabel); Rampen (Arent) 1736-1739 (lid 17-1-1735 boekdrukker; 1742 48, 4859 *f* 600. -); Rijn (Pieter van)... (lid 11-7-1740 boekbinder, leerling bij H. Jannink).

Strander (Johannes) 1700-1732 (lid 14-6-1694; obiit); Someren (wed. Johannes van) 1700-1713 (lid 27-7-1656 hij boekverkoper; obiit); Someren (wed. Abraham van) 1700 (lid 18-2-1686 hij; obiit); Schelten (Erven van Anthony) 1700-1702 (10-2-1694 Anthony Schelten poorter als boekverkoper); Schuurman (Abraham) 1700-1701 (uitgescheiden); Schoonebeeck (Pieter Damianus) 1700-1726 (lid 7-4-1698; obiit november 1726); Smitt (Claas) 1700-1704 (lid 17-5-1694; uitgescheiden); Sweerts (Cornelis)... (lid 10-1-1695; uitgescheiden); Sadelaar (Françoys)... (te kwaad 1694-1699, onmachtig); Schellinghwou (Gerret) 1700-1716 (lid 8-2-1683; weduwe); Schagens (Gerrit) 1700-1709 (verarmd); Slaats (Gerret) 1700-1728 (lid 5-11-1692; weduwe, obiit); Schagen (wed. van Gerbrand) 1700-1715 (obiit); Smetts (Johannes) 1700-1720 (lid 18-1-1694 boekdrukker; obiit); Spanseerder (Jacob) 1700-1722 (uitgescheiden); Schot (Johannes) 1700-1701 (20-7-1671 kleinpoorter als boekbinder; weduwe, uitgescheiden); Snell (Jacob)... (te kwaad 1697-1699); Stighter (Johannes) 1700-1702 (lid 7-9-1671; obiit); Stigter (Cornelis) 1700-1739 (lid 8-9-1700; weduwe, erven weduwe); Soer (Johannes) 1700-1726 (lid 6-11-1689 boekbinder; uitgescheiden); Smient (Erffgenaamen van Otto) 1700-1708 (lid 31-1-1695 Maria Smient op naam Erven; obiit); Sceperus (Pieter) 1700-1710 (lid 27-7-1693 boekverkoper; weduwe, obiit); Stroobach (Paulus) 1700-1720 (weduwe, uitgescheiden); Swart (wed. Steven) 1700-1712 (lid 17-12-1663 hij boekverkoper; uitgescheiden); Spanseerder (Bruno) 1700-1711 (weduwe, obiit); Streep (Johannes) 1700-1701 (lid 17-10-1695 boekverkoper; obiit); Steen (Caspar) 1700-1702 (obiit); Sollmans (Engelbertus) 1700-1707 (lid 7-12-1699 boekverkoper; naar Oost Indië); Staal (Cornelis) 1701-1719 (lid 30-6-1698; obiit); Sijs (Cornelis van der) 1700-1739 (lid 8-11-1700; 1742 24, 2845 *f* 1500. -); Soset (Eleasar)... (lid 26-8-1697 als Andries Eleazar Sochet; te kwaad 1698 en 1699, vertrokken); Slicht (Willem Jansz van) 1702-1734 (lid 10-10-1701; uitgescheiden); Schelte (Hendrick) 1703-1712 en 1715 (lid 2-10-1702; overman, obiit, weduwe); Steen (Jacobus) 1703-1720 (lid 6-11-1702; uitgescheiden mei 1721, voorzanger van de Nieuwe Kerk geworden); Sloot (Abraham van der) 1703-1713 (lid 27-11-1702; obiit); Stockmans (Isaack) 1703-1736 (lid 16-4-1703 boekverkoper; obiit); Schouten (Dirck) 1705-1708 en 1719-1728 (lid 11-2-1704; overman, weduwe, erven); Schipper (erven van de wed. J.J.) 1700-1739 (lid 28-10-1637 Jan Jacobsz Schipper; 1742 15, 4912 Piet. Ouwenaller meesterknecht *f* 600. -); Schonenburg (Antony) 1708-1738 (lid 5-12-1707; naar Friesland; 1742 29, 4943 *f* 2000. -); Swart (Jan) 1708-1723 (lid 12-12-1707; uitgescheiden); Steen (wed. Casp.) 1711-1723 (weer in gilde gekomen als drukker 27-7-1711; niet te vinden); Schoonwald (Samuel) 1712-1738 (lid 17-8-1711 boekverkoper kleinpoorter; obiit); Strik (Hendrik) 1711-1728 (lid 17-8-1711 boekverkoper; obiit (sic!)); Sadelaar (Lodewijk) 1712-1739 (lid 18-7-1712 kleinpoorter); Strobach (Hendrik) 1712-1713 (lid 22-8-1712 boekbinder; naar Oost-Indië); Sloot (Jacobus van der) 1712-1716 (lid 3-10-1712 boekverkoper; uitgescheiden); Stepraat (Sybrant) 1715-1720 (lid met bos 3-9-1714 als boekverkoper; uit); Steenhouwer (Josua) 1715-1721 (lid 11-2-1715 boekverkoper; obiit 31-1-1721 subito); Swigters (Isaak) 1717-1739 (lid 15-3-1717 boekverkoper); Sanen (Jacob van) 1717-1733 (lid 24-5-1717 boekverkoper; uitgescheiden); Schouten (Salomo) 1718-1739 (lid 13-9-1717 boekverkoper; 1742 25, 3133 *f* 2500. -); Stockink (Hendrik) 1718-1739 (lid 10-1-1718 boekverkoper; 1742 22, 2517 *f* 800. -); Sauzet (Henry du) 1718-1739 (lid 27-6-1718 boekverkoper; 1742 27, 3802 *f* 1500. -); Septeren (Johannes van) 1721-1729 (lid 23-6-1721

boekverkoper; vertrokken, obiit); Smets (Marten) 1721-1739 (lid 30-6-1721 boekdrukker); Smets (Henrik) 1721-1731 (lid 30-6-1721 boekdrukker; overman; 1742 23, 2745 *f* 1200. -); Spanseerder (Jan) 1724-1733 (lid 27-7-

1722 boekbinder, knecht bij zijn vader Jacob Spanseerder geweest; weduwe, getrouwd); Stolk (Cornelis van der) 1724-1739 (lid 22-5-1724 boekverkoper; 1742 18, 1454 *f* 2500. -); Soudaan (Franco) 1725-1739 (lid 29-1-1725 boekverkoper; 1742 36, 477 drukker van 's lands zegel *f* 1500. -); Schagen (Marten) 1723-1736 (lid 22-3-1723; vertrokken); Stockink (Jan) 1725-1739 (lid 12-3-1725 pen- en inktverkoper boekbinder kleinpoorter); Smith (William) 1726-1739 (lid 11-2-1726 boekverkoper); Strander (Abraham) 1727-1739 (lid 16-12-1726 boekverkoper; 1742 7, 1612 *f* 1000. -); Schouten (Aart Dirk) 1727-1738 (lid 20-1-1727 boekverkoper; uitgescheiden); Schenk (Petrus)... (lid 14-7-1727 kunst- en boekverkoper; overman; 1742 7, 1704 kaartenwinkel *f* 1500. -); Schenk (Leonard) 1728-1739 (lid 15-12-1727 kunstverkoper); Slaats (Adriaan) 1729-1739 (lid met bos 2-5-1729 boekverkoper; 1742 46, 3713 niet taxabel); Swart (Dirk) 1729-1739 (lid 30-5-1729 boekverkoper; 1742 30, 5147 *f* 800. -); Schabrol (David)... (lid 23-4-1731 boekverkoper; obiit); Schets (Johannes) 1731-1735 (lid 7-5-1731 boekverkoper; uitgescheiden); Städler (Beatus) 1731-1734 (lid 20-7-1731 boekbinder kleinpoorter, leerjaren te Maagdenburg); Spriet (Pieter) 1732-1739 (lid 19-11-1731 boekbinder; 1742 26, 3495 *f* 600. -); Sibelius (Cornelius) 1732-1739 (lid 21-7-1732 kunstplaatdrukker); Sligtenhorst (Hendrik) 1733-1739 (lid 13-4-1733 boekverkoper; 1742 7, 1611 *f* 1000. -); Sligt (Johannes van) 1736-1739 (lid 4-7-1735 boekverkoper; 1742 29, 4902 *f* 800. -); Schouten (Rudolphus) 1738-1739 (lid 13-1-1738 boekverkoper; 1742 25, 3133 drukker van de naamwijzer van de magistraat *f* 1200. -); Sauset (Joannes François du) 1739 (lid 1-12-1738); Schoonwald (Samuel Anthony Josua) 1739 (lid 6-4-1739 boekverkoper; 1742 26, 3502 *f* 600. -); Staalwerf (David) 1739 (lid 13-4-1739 boekverkoper, leerling bij Rijnvisch te Zutphen); Sadelaar (Frans) 1739 (lid 15-6-1739 boekverkoper; 1742 26, 3673 *f* 800. -); Saurel (Etienne Louis)... (lid 9-5-1740 boekbinder); Suriré (Philippe Jean)... (lid 16-5-1740 boekverkoper, leerling bij François Changuion).

Troyel (Isaac) 1710 (3 ×)-1712 (lid 11-10-1709; uitgescheiden, obiit); Terbeek (Jacob) 1720-1739 (lid 8-5-1719 boekbinder; 1742 25, 3101 boekwinkel *f* 1000. -); Tjenk (Jan) 1725-1739 (lid 5-3-1725 boekbinder, woont in de Goudbloemdwarsstraat); Tirion (Isak) 1728-1739 (lid 5-5-1727 boekverkoper; 1742 24, 2862 *f* 4000. -); Tissie (Johannes) 1729 (lid 30-5-1729 boekverkoper, leerling bij H. Bos, die kort tevoren is verdronken; verdorven); Thielenburgh (Gerrit) 1734-1739 (lid 19-4-1734 boekverkoper, leerling 1½ jaar bij Thijssens te Leeuwarden en bij Van Saanen; 1742 29, 4828 *f* 800. -).

Visscher (Nicolaas)... 1702-1721 (overman; weduwe); Visscher (Barent) 1700-1726 (lid 14-6-1694; weduwe, obiit); Visscher (Jelle) 1700-1708 (weduwe, uitgescheiden); Velde (Jacob van de) 1700-1708 (obiit); Veen (Jan Ghijsbertse van) 1700-1703; Veer (Jacob de) 1700 (lid 14-6-1694; uitgescheiden); Verbeecq (Philip) 1700-1719 en 1721 (2 ×) (lid 14-2-1695 segrijnbinder; weduwe, uitgescheiden); Vreede (Hendrick van) 1700-1711 (bij provisie niet te betalen; onvermogend); Versteegen (Johannes) 1700-1709 (lid 10-5-1694 boekverkoper; uitgescheiden); Verjaager (Johannes) 1700-1707 (lid 6-10-1698; obiit); Visser (Pieter Tjaartsze) 1700-1739 (lid 28-3-1695 als Pieter Tjaarts; 1742 44, 3133 *f* 1200. -); Violet (Nicolaas) 1700-1739 (lid 21-3-1700; 1742 7, 1669 weduwe oppasser op het postkantoor van 's Hertogenbosch niet taxabel); Visscher (Jan) 1700-1702 (lid 30-3-1699 boekdrukker; vertrokken); Vogeas (Jacob) 1702-1709 (lid 31-10-1701 als Jacob Vegias; heeft 3 gulden laten

brengen, zodat hij 1 jaar te kwaad blijft; obiit); Valk (Gerard)... (lid 29-5-1702 kunstkoper; overman, obiit 16-10-1726); Verheyden (Jacobus) 1704-1737 (lid 3-9-1703; uit de stad gegaan); Veen (Reynier van) 1704-1739 (lid 11-2-1704; in de Hoogstraat, erven); Valk (Leonardus) 1711-1725 (lid 5-1-1711 kunstverkoper; 1742 32, 5580 compassenmaker

f 1000. -); Veen (Dirck Hendriksze van, later veranderd in Adriaansze van) 1712-1719 (lid met bos 1-8-1712 als Dirk Hendriksz boekbinder; bos verloren door kwaad betalen, 1726 weg); Werff (Hendrik Janszoon van der) 1714-1715 (lid 31-7-1713 boekverkoper; naar Oost-Indië); Uytwerf (Hermanus) 1716-1739 (lid 11-2-1715 boekverkoper; 1742 8, 2139 boekwinkel, collecteur van de loterij *f* 2000. -); Vleuten (Hendrik van) 1716-1739 (lid 6-4-1716 boekverkoper; 1742 27, 3939 *f* 600. -); Veehof (Ernst) 1719-1739 (lid 27-2-1719 plaatdrukker); Valat (Steven) 1719-1723 (lid 23-10-1719 boekverkoper; uitgescheiden); Visscher (Albert) 1726-1735 (lid 11-2-1726 graadboogmaker, kunstverkoper en kaartwinkel; stom en buiten staat); Visscher (Evert) 1727-1734 (lid 23-6-1727 boekverkoper; obiit); Verbeek (Sacherias) 1728-1737 (lid 1-3-1728; weduwe hertrouwt Willem Blom); Vieroot (Hendrik) 1729-1739 (lid 11-10-1728; 1742 23, 2631 *f* 2000. -); Voie (Willem de la) 1729-1735 (lid 30-5-1729, leerling bij Nicolaas ten Hoorn; op de Werff(?)); Verschuure (Pieter) 1731-1739 (lid 16-5-1731 boekverkoper, getr. met Maria, dochter van Rutgert Jansz Riddering; 1742 24, 2929 *f* 800. -); Verheyde (Nicolaas) 1734-1739 (lid 22-3-1734 boekverkoper; 1742 22, 2514 *f* 600. -); Verlem (Frans) 1738-1739 (lid 17-9-1736 boekverkoper).

Waasbergen (Johann. Jansson. van) 1706-1726 (overman; weduwe, obiit); Waasbergen (Gillis Jansson. van) 1700-1708 (lid 16-12-1675; obiit); Wetstein (Hendrick)... (overman, obiit 1726); Wolters (Johannes)... en 1701 (overman, obiit; weduwe); Witt (Frederick de) 1700-1709 (weduwe, obiit); Willemsz (Gilles) 1700-1701 en 1705-1708 (lid 20-7-1688 drukker; naar Oost-Indië vertrokken; nu Stijntie de Wolf); Webber (Elias) 1700-1719 (uitgescheiden); Werver (Jan) 1700-1715 (weduwe, obiit); Wijnekes (Matthijs) 1700-1719 (obiit); Wijnbrugge (Pieter van) 1700-1708 (lid 28-6-1694 boekdrukker; vertrokken); Wijbrandts (Sander) 1700-1714 (lid 1664 als Alexander Wijbrants); Wolsgreyn (Aert sijn vrouw) 1700-1701 (obiit); Wittebol (Pieter) 1700-1703 en 1706-1707 (lid?, tr. 1696, 24 jaar oud; obiit); Winter (Anthony de) 1700-1704 (lid 26-8-1697 plaatsnijder en kunstverkoper; uitgescheiden); Wees (Jan de) 1700-1717 (in het oude mannenhuis); Wetstein (Rudolff) 1703-1707 (lid 20-2-1702; overman); Wetstein (Gerardus) 1703-1726 (lid 20-2-1702; naar Utrecht); Wolf (Stijntje de) 1705-1717 (zie Gilles Willemsz; obiit); Westervelt (Jacob van) 1711-1714 (lid 20-7-1711 boekverkoper; naar Oost-Indië); Waasbergen (Johannes Jansonius) 1712-1717 (lid 10-10-1712; overman, obiit 1726); Wijk (Dirk van) 1714-1727 (lid 18-9-1713 boekbinder; obiit); Woude (Joris van der) 1715-1739 (lid 17-9-1714 boekverkoper; 1742 8, 1980 *f* 800. -); Wit (Claas de) 1716-1735 (lid 23-3-1716 als Claas Leendertsz de Wit boekbinder; obiit); Wolf (Laurens de) 1717-1734 (lid 5-4-1717 boekbinder; weg); Waasbergen (Hendrik Janssonius van) 1718-1726 (lid 28-3-1718 boekverkoper; overman; 1742 19, 1684 *f* 4000. -); Wolffers (Jacobus) 1722-1726 (lid 17-11-1721 boekverkoper, knecht geweest bij J. Ratelbant; uitgescheiden); Winter (Meindert de) 1723-1739 (lid 7-12-1722 boekdrukker); Wetstein (Jacobus) 1724-1735 (lid 30-8-1723 boekverkoper; overman; 1742 47, 4012 koopman *f* 6000. -); Wijbrants (Jan) 1727-1739 (lid 2-12-1726 boekverkoper); Wor (Adriaan) 1729-1739 (lid 1-11-1728 boekverkoper, getr. met Adriana van Dakenburg, weduwe Gerard Onderdelinden; 1742 26, 3526 *f* 3000. -); Winkel (Jan) 1729-1736 (lid 16-5-1729 boekverkoper; vluchtig); Wiggers (Jan) 1733 (lid 27-8-1732 boekbinder, leerjaren te Deventer; bankroet); Winter (Abraham de) 1734-1739 (lid 22-3-1734 boekverkoper); Wallein (Dirk) 1734-1739 (lid met bos 31-5-1734

boekbinder); Wit (Cornelis de) 1736-1739 (lid 30-4-1736 boekverkoper; 1742 17, 1230 *f* 1000. -); Weyers (Christiaan) 1738-1739 (lid 6-8-1736 boekverkoper; 1742 24, 3064

f 1500. -); Waldorp (Anthoni) 1738-1739 (lid 8-4-1737 boekverkoper; 1742 25, 3072 *f* 1200. -); Wetstein (Hendrik Floris) 1739 (lid 8-9-1738 koopman; 1742 6, 1281 fabrikeur *f* 3000. -); Welberge (Hendrik Wilhelm)... (lid 28-9-1739 boekverkoper; 1742 26, 3557 *f* 1500. -); Wadder (Ide de)... (lid 17-10-1740 boekverkoper, leerling bij I. Tirion; 1742 7, 1589 *f* 600.-).

Zaagman (Gillis Joosten)... (overman; obiit); Zijl (Dirk van) 1713-1733 (lid 10-10-1712 boekbinder; verarmd).

Summary

The Amsterdam book trade 1680-1725

Vol. I *Jean Louis de Lorme and his letter-book* (Jean Louis de Lorme en zijn copieboek)

Pp. 6-7 The *Preface* (Ter introductie) deals with the fund established by H.J. Duyvis for the publication of documentary material of the Municipal Archives of Amsterdam.

Pp. 9-13 The *Introduction* (Inleiding) surveys the scarcity of published material about the Dutch book trade in general in the 17th and 18th centuries as well as the errors likely to be made in a broad study of this subject without sufficient knowledge of the details. It was the discovery of a letter-book written in 1707 and 1708 by J.L. de Lorme, a well-known Amsterdam bookseller that led to writing about him and his relatives, (pp. 9-10).

Volume I deals with these letters. An outline is made for the three other volumes, (pp. 10-11).

Details about how the letters are published in vol. I follow. Particulars about each addressee are given, about his relations with De Lorme in particular. Where known, the date of the letter answered is added between brackets and excerpts from the letters are given. All the letters to l'abbé Bignon, the unofficial director of the book trade in France (directeur de la librairie), are printed *in extenso*, as well as those to De Lorme's Dutch connections, to various French booksellers, etc., and to the illustrator Picart. (pp. 11-13).

Pp. 14-23 *The life of J.L. de Lorme and his relatives* (Het leven van J.L. de Lorme en zijn familieleden).

First, the life of Claude Jordan, born in the Dauphiné around 1660, is described. He came to Holland as a refugee in 1681. He lived alternately in Leyden and Amsterdam until 1691, when he returned to France. There in later years he either wrote or edited ‘La Clef du cabinet des Princes’ (Journal de Verdun). In 1682 he married Elisabeth le Bret and they had five children, (pp. 14-15).

J.L. de Lorme, who was born around 1665 in Corinthe, married Elisabeth's sister Marie in 1691. In 1693 he took over all the books and the small printing office of his brother-in-law Jordan. For his book trade he took several trips to Paris. In 1709 he was briefly imprisoned in the Bastille. In 1711 he failed to return from Paris, instead he cohabitated there with the widow Pralard. His wife lived in Amsterdam until her death in 1724. To the Walloon Deacons' Chamber was left a quarter of her inheritance, which explains why the papers were kept at the Hospice Wallon. They are now with the Municipal Archives of Amsterdam, (pp. 15-20).

Three of Claude Jordan's children had remained in Holland with their aunt and uncle De

Lorme. The two sons, Claude and Marc Antoine Jordan, became booksellers. Guillot de Marcilly writes about them and describes how he converted Marc Antoine Jordan to Roman Catholicism in 1715, after which the latter joined his father in France. Claude Jordan went bankrupt in 1718 and died in 1720. (pp. 20-22 and vol. II 209).

In 1716 the daughter, Catherine Philis Jordan, married Emanuel Du Villard, a bookseller from Geneva. Later Du Villard was associated with François Changuion, but in 1721 he returned to Geneva. From 1740 until 1742 his son, Emanuel Du Villard, lived in Amsterdam as a bookseller's apprentice, (pp. 22-23).

Pp. 24-43 *Printing office and publishing business of J.L. de Lorme and his relatives* (Drukkerij en uitgeverij van J.L. de Lorme en zijn familieleden).

Printing office. Claude Jordan had his own printing office in Leyden and later in Amsterdam. De Lorme must have continued it for a short time, but after a few years he gave up printing and concentrated on publishing an bookselling only. (pp. 24-25).

Publishing business of Claude Jordan. From 1686 until 1688 Jordan published a journal in Leyden called 'Nouvelles extraordinaires de divers endroits', a periodical called 'Histoire abrégée de l'Europe', and some books. Thereafter he moved to Amsterdam where from late 1688 until late 1690 he published a newspaper named 'Journal universel', later called 'Gazette d'Amsterdam'. In 1691 all French newspapers were prohibited and Jordan left for France. (pp. 25-26).

Publishing business of J.L. de Lorme. Initially he mainly published French pirated editions. From 1696 until 1697 he was associated with Estienne Roger. After 1697 he worked on his own again, though occasionally he published books in association with other booksellers (A. Braakman and P. Mortier of Amsterdam, D. Mortier of London and E. Picart of Paris). From 1700 onwards he published a few books jointly with Joseph t'Serstevens of Brussels, who lived in Amsterdam for some years; funds were provided by the well-known and wealthy book collector H.A. van der Marck. Three publications resulted: the famous Bible of Mons, a French translation of the New Testament by Le Clerc, and the works of Gerson. In 1713 this company was finally liquidated. (pp. 27-30).

Then follows a survey of the most important publications by De Lorme: a pirated edition of the French 'Memoires pour l'histoire...' (generally called 'Journal de Trevoux') with additions 1701-1705, several works by Jean le Clerc (a professor of Remonstrant theology in Amsterdam), works by Gerberon, Jacques Boileau, Hardouin, François Leguat and Chardin. Many more details about all these publications follow in vol. II. (pp. 30-34). Not much is known about the sales of these books in Holland (most of them in French; a few in Latin), more is known about their sales in France. Related is how they were brought into France, sometimes with the help of Bignon, where they were frequently not allowed (pirated or censored books). (pp. 34-36).

Various details are then given about his connection with the authors Chardin in England, and Dacier and Hardouin in Paris. Jean le Clerc advised him in most of his enterprises. The proof-readers in Holland were French refugees; the names of two of them, both physicians, are known. The illustrators were Dutch, but after 1697 the more important illustrations were done by Bernard Picart of Paris, who came to Amsterdam in 1710. (pp. 36-39).

Some differences between the Dutch and French editions are mentioned. In general, the former were cheaper. Some of De Lorme's publications were pirated by others, and

several publications were wrongly ascribed to him. Fairly often De Lorme and his relatives published unchanged editions with new title pages. (pp. 39-41).

Publishing business of the brothers Claude and Marc Antoine Jordan. The publishing business of De Lorme's two nephews was of far less importance than his own. Several of their works are mentioned. (pp. 41-42).

Publishing of Emanuel Du Villard. The publishing business of Emanuel Du Villard, their brother-in-law, was more important. From 1718 to 1722 he was associated with François Changuion. As early as 1721, however, he returned to Geneva. He had closer connections with England than his wife's uncle De Lorme. (pp. 42-43).

Pp. 44-58 *Book trade of Jean Louis de Lorme* (Boekhandel van Jean Louis de Lorme).

Little is known about the book trade of the other members of the family. About the book trade of De Lorme in Holland only a few facts can be given. Good or bad relations with several other Dutch booksellers are mentioned, *e.g.* he had an unusual amount of trouble with the famous Rotterdam bookseller Leers. Before De Lorme took his place, Leers had for years and years been Bignon's special bookseller in Holland, and had been protected by the latter. A fierce struggle, fought out in 1704, resulted from this competition; since then, De Lorme and Leers were virtual enemies. De Lorme maintained his position in France, but Leers did everything he could to thwart him. (pp. 44-47).

Various items are given about the sales of books printed in France and in Holland, for some of which there was no demand at all, about the lack of bibliographical sources, about book auctions in Holland and about the advertising of books in newspapers and periodicals, in catalogues printed both at the end of books and separately. (pp. 47-51).

Much more is known about De Lorme's trade with France. After 1704 he made several trips to Paris, where booksellers Jean Boudot (father and son) were his agents. They had to obtain the permits required for importing the books into France in wartime. Apart from Paris other cities in the North of France, especially Rouen, were also of importance to De Lorme. (pp. 51-53).

Furthermore De Lorme sold his books to private customers in France. The most important of these was Bignon. As early as 1701 the two had dealt with one another, but from 1707 until 1711 De Lorme was Bignon's special bookseller in Holland, (pp. 54-55).

De Lorme's relations with booksellers of other countries were naturally less important. The few facts known about them are given: Germany, the Southern Netherlands and England. (pp. 55-56).

About the financial side of the business one important fact is stated: in the years 1707 and 1708 his imports into France far exceeded his exports from France. Because of unfavourable rates he did not wish to transfer his gains by letter of exchange. Instead, he tried to buy paper in France for resale in Holland, and published the book by Dacier in Paris at his expense. (pp. 56).

A description of De Lorme's character is given. Then there is an account of the small book trade carried on by his wife after his departure in 1711 until her death in 1724. (pp. 56-58).

Pp. 60-175 *Letter-book of Jean Louis de Lorme* (Copieboek van Jean Louis de Lorme).

First, there are items about the addressees and excerpts of letters (pp. 60-121).
In an appendix some letters are given *in extenso* (pp. 123-175).
Some items about the most important addressees follow here:

Ballard: 5 volumes of Dacier's translations of Horace are printed by him for De Lorme. (p. 60).

Bohm: a German bookseller who works for Rigaud in Paris during this period. Details are given about him and about Gaspar Fritsch, who carry on Leers' business in Rotterdam from 1709 on. (p. 64).

Boileau: data about his importation into France of a book published by De Lorme. (p. 65, corrected vol. II, p. 146 and p. 166).

Boudot: agent of De Lorme in Paris. His relations with the printing office of Trevoux are mentioned. (p. 66).

Clement: assistant at the Royal Library, for which De Lorme provides books. The theft of manuscripts by Aymon is mentioned. (p. 76).

Dacier: De Lorme publishes his translation of Horace. (p. 78).

Desprez: data about the sale of the Bible of Mons, printed by De Lorme in Amsterdam, to Desprez, who has the privilege in France. (p. 80).

Etienne: formerly ‘facteur’ at Jean Boudot's, and still maintaining relations with him and with the printing office of Trevoux. (p. 84).

Fraguier, S.J.: his intervention in the quarrels between De Lorme and Hardouin. (p. 88).

Fritsch (G.): his travels in Germany, from 1709 onwards associated with Bohm in Rotterdam. (p. 90).

Ganeau: arrival from Trevoux at Paris, where he continues to lead the Trevoux printing office. (p. 90).

Hardouin: De Lorme publishes his works in Amsterdam during these years. (p. 93).

Hôpital (marquise de l'): intervention of De Lorme on her behalf in some difficulties she has with Leers about books written by her late husband (p. 95).

Leers: items about Leers' book trade, especially in France. (p. 100).

Marck (Van der): De Lorme writes from Paris about the sale of the publications financed by Van der Marck. (p. 104).

Mortier (D.): De Lorme writes about their joint publication of Leguat's travels. (p. 107).

Picart: De Lorme writes about illustrations for his publications. (p. 109).

Quillau: 5 volumes of Dacier's translations of Horace are printed by him for De Lorme (p. 110).

Tournemine, S.J.: the editor of the ‘Journal de Trevoux’. De Lorme sends him books for editing purposes. (p. 118).

Varenne (De): a French bookseller in London with whom De Lorme quarrels. (p. 118).

Vienne (De): thought to be a fictitious name (p. 120, corrected vol. II p. 10).

Vol. II *Publications of Jean Louis de Lorme and his relatives* (Uitgaven van Jean Louis de Lorme en familieleden)

Pp. 7-24 The *Introduction* (Inleiding) describes the contents of volume II. It mainly consists of a bibliography of all the books found that have some connection with De Lorme himself or with his relatives: 135 numbers are listed. An account is given of the different kinds of books to be distinguished:

I Own publications: 1. books with own imprint; 2. joint publications with other publishers, in which the partners are either named on the title page or are given an individual title page with their own imprint; 3. books without mention of publisher or with a neutral imprint (*e.g.*, 'amis de l'auteur'); 4. books with a fictitious publisher (*e.g.*, Pierre

Marteau); 5. reprints under the name of the original publisher, occasionally with the annotation ‘suivant la copie de...’; 6. books issued under other publishers' imprints with their permission; 7. unchanged editions with new title page under own imprint; 8. unchanged editions with new title page under the imprints of other publishers.

II Works of other publishers: 1. Unchanged editions either with new title pages or with labels bearing new imprints pasted over the original imprint with the name of De Lorme or of one of his relatives; 2. editions (mainly foreign) with the name of De Lorme or of one of his relatives, without previous permission; 3. editions (domestic and foreign) with the name of De Lorme or of one of his relatives, with previous permission; 4. reprints of De Lorme's or of his relatives' publications (domestic and foreign), using his or their name, without permission. (pp. 7-8).

A general review follows, stating locations and explaining why all the books announced in advertisements by De Lorme and his relatives are included, even though some books did not bear their imprint. (pp. 8-12).

The books of which so far no copy has been found are listed, to enable others to trace them. (Just after the publication of vol. II, the second edition of no. 93 was acquired from an antiquarian bookdealer) (pp. 12-13).

A survey of the particulars given under each number follows: title in italics, location in ordinary print, items about advertisements, reviews, prices, confiscations etc. in small print. Since many of the earlier publications of De Lorme and his relatives were pirated ones, particulars about the original editions and their publishers are given, also in small print. Occasionally, again in small print, details about later reprints and pirated editions published by others are furnished. Next, once more in ordinary print, all sort of particulars about the book follow (relation author-publisher etc.). (pp. 13-19).

A description is given of the research in general and some examples are quoted of the discoveries made by studying the entire collection of editions published by this family. (pp. 19-23).

A brief explanation of the nine appendices follows. (pp. 23-24).

Pp. 25-260 *Publications* (Uitgaven) consists of a bibliography of 135 numbers. Numerous details about the numbers 81, 82, 85 and 86 emerge from the letters.

Pp. 261-272 *Appendices* (Bijlagen).

Advertisements of Jean Louis de Lorme and of his relatives in the Gazette and in the Amsterdamse Courant (1695-1719) are given *in extenso* or in excerpt. (pp. 261-265).

A current account of J.L. de Lorme and of D. de la Feuille for the years 1694-1712 is quoted *in extenso.* (pp. 265-267).

The agreement of the most important booksellers of Amsterdam, Leyden, Rotterdam, the Hague and Utrecht concerning the Latin and the French trade, dated March 8, 1710 is quoted *in extenso.* (pp. 268-269).

The contract of partnership of Emanuel Du Villard and François Changuion of March 19, 1718, and the deed of liquidation of March 23, 1722 are quoted *in extenso.* (pp. 269-272).

Vol. III *Items about the makers*, *their international relations and the publications A-M* (Gegevens over de vervaardigers, hun internationale relaties en de uitgaven A-M)

Pp. 7-11 The *Introduction* (Inleiding) gives a survey of the contents of the volumes III and

IV. These contain a short history of all persons in any way concerned with the production of French books in Amsterdam between 1680 and 1725. Evidently, many items dating from before and after this period had to be given here. People from French-speaking countries who were in any way employed in the book trade are included. It was impossible to cover all Amsterdam booksellers, as they were too numerous; taking the French ones as a starting-point was the only way of avoiding an arbitrary choice. In any case, all booksellers of importance for the trade in French and Latin books are included.

The items on a person are always divided into *Life* (Leven) (name, age, wife, religion, and some more general details), *Residence* (Adressen) (owned or rented house), *Book trade* (Boekhandel) and *Publishing business* (Uitgeverij). Two headings were used in the case of a bookseller, and a combined heading for *Printing office and publishing business* in the case of a printer. It was not possible to state all the publications the way Kossmann tried to do for the Hague. Only those publications were included about which some new facts were found. The last heading *Particulars* (Bijzonderheden) gives miscellaneous items, including (for the most important publishing houses) a short history of the continuation of the house. Pp. 13-271 contain the alphabetical survey of makers A-M.

Vol. IV *Items about the makers*, *their international relations*, *and the publications N-W*, *Paper trade*, *Printing offices and Booksellers in general* (Gegevens over de vervaardigers, hun internationale relaties en de uitgaven N-W, Papierhandel, Drukkerijen en Boekverkopers in het algemeen)

Pp. 7-11 The *Introduction* (Inleiding) gives a survey of the three additional subjects.

Pp. 13-191 continue the alphabetical list of makers N-W.

Pp. 195-258 deal with paper merchants, paper factors or agents, paper shopkeepers and paper brokers, in the same way as was dealt with the makers, but less detailed.

Pp. 258-272 give items about taxes on paper levied occasionally between 1671 and 1750.

Pp. 272-275 give items about sales of printing offices and type foundries from 1685 to 1768.

Pp. 275-276 give some of the very rare particulars known about the agreements between the most important printing offices.

Pp. 276-279 give the names of the principal members of the guild as known from three petitions of 1674 and 1678, the names of the officially appointed arbiters from 1677-1716, and the names of the syndics of the guild from 1662-1807.

Vol. V *The book trade of the Republic of the United Netherlands 1572-1795* (De boekhandel van de Republiek 1572-1795)

Pp. 7-9 The *Introduction* (Inleiding) explains why the original plan was not carried out. A description of the book trade of France, Germany and England at this moment would be superfluous because of the many new studies published on the subject since 1960. Instead a survey of the book trade in the Low Countries from 1572 to 1795 is given; it deals with Latin and French works in particular. This is of course a very provisional survey, as many sources still wait to be exploited. Some details required special study. Six subjects assumed such proportions that they had to be placed in Appendices (I-VI). Appendix VII is added in order to give a more complete picture

of the members of the Amsterdam guild during the main period 1680-1725. Finally there is an enumeration of surveys and indices for all five volumes.

Pp. 11-128 *The book trade of the Republic 1572-1795* (De boekhandel van de Republiek 1572-1795) is divided into four parts.

I *Sources*, *literature and possibilities* (Bronnen, literatuur en mogelijkheden) gives a survey of the situation at the present moment (pp. 13-16).

II *Organization* (Organisatie) is subdivided into two parts: *Official regulations* (Overheidsregelingen) and *Trade customs* (Usanties) (pp. 17-73).

First, *local regulations* are dealt with. The guilds and their charters are viewed on the basis of a charter projected in 1761 by the bookseller Scheurleer of the Hague. Whenever possible numbers of guild members are given. (pp. 17-22).

National and provincial regulations include import and export duties, with their proceeds about which but little data remain, the censorship, which, notwithstanding several attempts, was never preventive, and the privileges. The latter, of which extensive data appear in Appendices II and III, are briefly summarized here. (pp. 22-28).

The far more important second part of the Organization, the *Trade customs*, is subdivided into six sections: *Copy* (Copie), *Paper* (Papier), *Printing offices etc.* (Drukkerijen etc.), *Cost-accounting and subscription* (Onkostenberekening en intekening), *Sale* (Afzet) and *Capital* (Kapitaal), about which miscellaneous items had to be given (pp. 28-73).

Copy, containing items on the authors, especially in Holland, and on the other producers in the book trade, also gives a more general survey of the customs concerning copyright which were an extension of the privileges. At the end of the 17th century the typically Dutch custom of establishing copyright by a mere newspaper advertisement came into force. (pp. 28-34).

Paper is divided into manufacture, trade, and investments by the paper merchants in the book trade. For the manufacture in the Republic reference is made to the publications of Voorn and Hardonk, for the trade much research remains to be done. For the investments vol. IV is referred to, although mention is made of some earlier and later cases, *e.g.* the investments of Lockhorst in the trade of Cornelis Claesz. (p. 34-39).

Printing offices etc. begin with some general remarks about printing. Because of the absence of preventive censorship, very little is known about this subject. A typical feature of Dutch printing is that only the very important booksellers had their own printing offices (see vol. II 85, information by Leti). The others engaged either these offices or the minor independent printers. Some details about the former are given: Blaeu, Elsevier, Athias-Schippers and Huguetan. Then two obscure minor printing offices are dealt with: Jallasson (only a short period), and Eel (1731-1798) who printed many French books. The firm of Arkstee and Merkus was the only one of the later French booksellers in Amsterdam which had a printing office of its own. Then some of the scarce items available about the conditions of the journeyman printers are mentioned. An interesting petition of 1670 made it possible to give a survey of the 17th-century printing office of Janssonius-Van Biesen in Arnhem, which produced many German books. Then follows a short survey of the history of the type foundries of Amsterdam, the complete story of which is told in Appendix V. About the book bindery only a few items could be given. (pp. 39-49).

Cost-accounting could be illustrated by some examples from the Luchtmans archives. The *subscription*, which in Holland was probably started by the Leyden bookseller Van der Aa, is a subject which still requires much research. (pp. 49-51).

Sale presents many different aspects. Those dealt with here are the advertisements which, starting from 1621, appeared in the various newspapers, and the announcements in the

periodicals. Important was the exchange of sheets (barter), later of books, which more or less evolved into the current accounts of the 18th century. Then follows a description of the use and meaning of the new word *uitgever* (publisher), and of the direct sale to private customers. Finally the bibliographies, composed by Goetzee, Noordbeek, Van Abkoude and De Wit are dealt with. (pp. 51-59).

Capital deals in the first place with the merchandise (koopwaar), the most important of which are the English bibles, the Roman Catholic church-books and the Jewish church-books, printed in huge numbers for the foreign market and sold wholesale. The funds were mainly provided by merchants outside the common book trade. It then deals with the books which had to be sold by the national and by the international book trade. Various kinds of moneylenders are enumerated. Next, the far more important internal capital provided by the book trade is dealt with. The payments in instalments without interest, which were typical for the Dutch book trade and which were closely related to the system of wholesale stock auctions, are described in Appendix IV. The financial situation of some of the well-known booksellers is given: Daniel Elsevier in 1681, a year after his death, Samuel Luchtmans in 1714, and Henry Desbordes upon his death in 1722. A short survey of the situation of the Amsterdam booksellers in 1742 follows, as well as a list of bankruptcies from 1742 until 1775. Official loans (schepenenkennissen) from outside the book trade became more and more customary during the second half of the 18th century. These loans, which gave greater security to the lenders, were more expensive than the former internal loans; the general shortage of money was probably the cause of this new custom. (pp. 59-73).

III *The Chronological survey* (Chronologisch overzicht) is divided into three parts: the periods 1572-1680, 1680-1725, and 1725-1795 (pp. 75-104).

Period 1572-1680. The rise of the book trade is described, first in the university town of Leyden, then in Amsterdam (Cornelis Claesz, the international combination Bonnenuit-Commelin and Blaeu). In Amsterdam an Athenaeum is founded in 1632 and Louis Elsevier comes to this town in 1638, both facts in connection with the more liberal Remonstrant ideas. The catalogues of Broer Jansz (1639-1650) show the important part played by the Amsterdam book trade in those days. The dominant role of the Dutch booksellers in Frankfurt (Blaeu's also in Vienna) and that of the Janssonius-Van Waesberge family in Frankfurt and in the rest of Germany is dealt with. As regarding France, reference is made to the study by Martin. Some more items about the trade of Blaeu and Schipper are given. One of the most important Dutch booksellers was Adriaan Vlack, who lived in Londen from 1633 to 1642, in Paris from 1642 tot 1648, and finally in the Hague. Then follows a description of the contacts, good and bad, between some Dutch and English booksellers. The sale of English bibles printed in Holland probably took place outside the ordinary trade. In 1680 Daniel Elsevier died, almost bankrupt, and his death - also according to his contemporaries - marked the end of a period. (pp. 75-83).

Period 1680-1725 With the big auction of Elsevier's wholesale stock amongst the booksellers in 1681 a new era begins, for which the novel conditions create the setting. Instalment payments without interest, introduced after the death of Cornelis Claesz in 1609, now reach their zenith (see Appendix IV). A new kind of trading, the companies, become the vogue. The Leyden bookseller Van der Aa starts his battle

against the Amsterdam ‘Magnificat’, which finally produces the resolution about the privileges issued in 1715 by

the States of the Province of Holland. The religious events in France and the arrival of the refugees are of special significance for the book trade, as at this time the hegemony of the Latin book is replaced by that of the French book. It is not so much the arrival of a number of French booksellers (of whom the most important are the Huguetan family from Lyons) as that of all sorts of potential manpower (*e.g.* Bayle) that is of major consequence for the Dutch book trade. The trade of De Lorme is depicted against the background of the ordinary book trade, and the importance of his efforts, though short-lived, to promote the entry into France of Dutch publications (with the help of Bignon) is emphasized. In these times of war relations with French booksellers are more difficult to maintain than before. Martin's study is again referred to. With Switzerland, where especially in Geneva a new generation of enterprising booksellers has established itself, relations are also close, probably due to the Huguetan family. Of course, these newcomers are also competitors. In Germany the Leipzig Fair, besides that of Frankfurt, becomes more and more important for the Dutch booksellers. Reversely, the Leipzig booksellers try to get an entry into Holland by acquiring the wholesale stock of the famous Rotterdam bookseller Leers in 1709. However, this attempt failed. In England, where the wars had made direct contact with France impossible, the Dutch booksellers acting as intermediaries obtained even more foothold than before. Several Dutch booksellers went to live in London. (pp. 83-93).

Period 1725-1795 An important, exclusively Dutch, book trade is established with the arrival of Isaac Tirion in 1727. The direct influence of the French refugees comes to an end. The Hague bookseller Pierre Gosse with his speculative undertakings (especially wholesale auctions) disturbs the Dutch international book-market during the second quarter of the century. Marc Michel Rey, of Swiss origin and living in Amsterdam, is the most important representative of the French book trade in Holland (1744-1780). Shortly after his death it is found that a mere remnant of this trade is left in Holland.

In other countries (France, Germany and England) opposition to the Dutch system of privileges occurs. For France reference is made to the many recent publications on the subject. Here only the events of 1722, 1723 and 1771, which caused considerable commotion in Holland, are dealt with. Relations, good as well as bad, with the French part of Switzerland and subsequently with the German part are dealt with. In Frankfurt the Van Duren family of the Hague is the last representative of the Dutch booksellers. More important are the Amsterdam booksellers Mortier-Schreuder and Arkstee & Merkus in Leipzig. Notwithstanding fierce opposition of German competitors they succeed in maintaining their position. For England many names are given of Dutch booksellers living in London or having a branch there, the last being the Société Typographique de St. James' Street. However, the English bookseller John Nourse is of far greater importance than they are for the import of the continental books.

Reviews by contemporaries on the Dutch international book trade are summed up: they are De La Barre de Beaumarchais, 1738, De Sérionne, 1766, ‘De Koopman’, 1775, Tydeman, 1778, and Luzac, 1781. Luzac is the first to deplore the decline of the foreign book trade of his country.

Meanwhile, publishers of exclusively Dutch books have become far more important. The leading bookseller is Johannes Allart, who moves from Amsterdam to the Hague in 1812 where he settles as a publisher, having given up his book trade. (pp. 93-104).

IV *Notes* (Noten) (pp. 105-128).

Pp. 129-352 *Appendices* (Bijlagen)
I *The archives of the Leyden booksellers Luchtmans* (Het archief van de Leidse boekverkopers Luchtmans).

These archives are of vital importance for the history of the Dutch book trade of the 18th century, since no other archives have been preserved. A survey of the most interesting documents and volumes is given. Five successive generations were booksellers (1683-1850). The balance sheets of 1714, 1747 and 1810, etc. present a general picture of this trade. The costs of some new publications are accounted for in the same volumes as those of the books acquired at the wholesale auctions (1706-1806). Two cost accounts of new publications are reproduced *in extenso*, and the wholesale stock auctions of the major Amsterdam booksellers are listed (1706-1754), whereas the Blaeu auction of 1706 is also given *in extenso*. Next, the series of volumes pertaining to debts of private customers (burgerschuldboeken) are dealt with. By far the most important is the series of ledgers of the booksellers (1697-1848) in which every bookseller has his own current account (boekverkopersboeken). Some details about the Amsterdam booksellers have been taken from those books. The same procedure is followed for the paper merchants, for the foreign booksellers, and finally for some miscellaneous items. Current accounts of De Lorme, Jordan, and Du Villard are reproduced *in extenso*, as well as the valuation of books at the beginning of 1710 as a result of the booksellers agreement (see vol. II, p. 268). (pp. 131-177).

II *Pieter van der Aa, a Leyden bookseller (1677-1730), and the conflict about the privileges* (Pieter van der Aa, boekverkoper te Leiden (1677-1730) en de strijd om de privileges).

Pieter van der Aa, a contempary of the first Luchtmans, was in a way a predecessor of this family as a holder of various official functions in Leyden. A short description of his life and work is given, followed by an extensive survey of the conflict with his colleagues in Holland. With the aid of the Leyden Pensionary he tried to obtain privileges from the States of Holland for his various large series of publications, sometimes successfully, sometimes in vain. The conflict resulted in the agreement of 1710, reached by 54 booksellers in the provinces of Holland and Utrecht, which was certainly aimed against Van der Aa, and then in the resolution concerning the privileges issued by the States of Holland in 1715. (pp. 179-191).

III *Privileges in the province of Holland and West-Friesland* (Privileges in de provincie Holland en West-Friesland).

During the last part of the 16th century both the States-General and the States of Holland used to extend privileges. As the privileges of the States-General were valid throughout the Republic, and the privileges of the States of Holland only in that

province, the demand for the latter dwindled to almost nothing. A conflict about the official bible translation of the States-General (Statenbijbel) resulted in the refusal by the States of Holland to recognize the privilege of the States-General for their province. Consequently, a new custom became the vogue. From then on, privileges of the States-General were not recognized in the province of Holland until the States of Holland had given their ‘attache’. As from 1637 the privileges of Holland became more and more important, whereas in the course of the century there was less and less demand for the privileges of the States-General.

The later history of the privileges in Holland is then related. On this matter there were only two resolutions, in 1686 and in 1715. In the period between, the practice grew to send petitions for privileges to the most important towns to obtain the advice of the guilds, but even then many controversies remained. Conflicts of such major importance that they were mentioned in the resolutions of the States of Holland are reported on.

Then the various aspects of the privileges are dealt with: censorship; applicants from Holland and West-Friesland; applicants from outside the province (as from 1715 foreigners were excluded); motives for the application; extension of privileges; costs of petition (the privilege itself was free); formulation; announcement of privileges on behalf of other booksellers; school-books and church-books which were entirely excluded from the privileges as from 1715; prints and maps which were excluded for the greater part; prosecution of infringements in Amsterdam 1658-1763. (pp. 193-236, and a short survey pp. 26-28).

IV *Auctions* (Aucties).

A general introduction is given, followed by a survey of all the Dutch towns which were of importance for the auctions. At the end of the 16th century the first book auctions were held in Leyden. Contrary to other towns, here the bookseller-auctioneer was entitled to handle the auctioneer's hammer. Other towns employed an official ‘afslager’, ‘vendumeester’ or ‘erfhuismeester’, Leyden the bookseller-‘opveiler’. The auctions held in Leyden in the first quarter of the 17th century were of national, even international, fame. Many regulations were made, and the Leyden booksellers' guild even ows its existence to the auctions, as the syndics originally acted as auction supervisors. Similarly to what happened in the other towns, severe restrictions were made to protect the book trade. Permissions for auctioning were generally given after decease and, in the case of a bookseller, also after closing down the shop. In the last quarter of the 17th century every Leyden bookseller was allowed a wholesale stock auction once a year. Leyden always kept a great reputation for the auctions of libraries of well-known scholars. For wholesale stock auctions, however, it never had much importance.

The Hague where, like in Leyden, auctions were started by the Elsevier family has an equally complicated story, as described in part by Kossmann in his three publications. During the 18th century it likewise grew important because of its wholesale stock auctions, especially of Latin and French books.

The Utrecht auctions actually formed part of the entire Dutch auction system. Groningen, where also many book auctions were held, lay too far from the centre to play any part. Consequently a short survey of the Utrecht regulations, especially for the wholesale stock auctions, is given, and Groningen is omitted.

Amsterdam, where the auctions started in the beginning of the 17th century, was by far the most important town for wholesale stock auctions. The auctions at the death of Cornelis Claesz in 1610 supply the first evidence of instalment payments in proportion to the sum spent. It is known that shortly afterwards only booksellers were admitted to them. As far as possible the development of the technique of those

auctions is described. A new era begins with the wholesale stock auction of 1681 after the death of Daniel Elsevier. Regulations concerning permissions were much stricter than in Leyden. Not until 1769 did Amsterdam follow the example of Leyden in the 17th century to allow every member of the guild a yearly wholesale stock auction.

This alleviation of the regulations was obviously not enough, for in the 18th century, to start with 1700, a new phenomenon occurs: wholesale stock auctions were increasingly held in the countryside and in Delft, where no booksellers' guild with strict regulations existed. The Luchtmans archives present the clearest picture of the importance of these auctions. The special conditions of instalment payments without interest (a booksellers obligation was a well-known concept) are disappearing in the course of the second quarter of the 18th century. The endless length of instalments is reduced to the fairly usual two years' period with four instalments. (pp. 237-274).

V *Type foundries in Amsterdam* (Lettergieterijen te Amsterdam).

This chronological survey of the Amsterdam type foundries and type cutters has been included here as a supplement to H. Carter's translation of Enschedé's 'Fonderies de caractères', for which extensive research had been done at the Municipal Archives of Amsterdam. A shorter survey is given under the head Drukkerijen etc. (pp. 64-65). Between the 17th and the 18th centuries a great difference exists. The former has the independent type cutters-type founders, amongst whom Christoffel van Dijck is the most famous. In the latter the type foundries, owned by important booksellers or amateurs, commissioning independent cutters, become usual. Fleischmann, who like Van Dijck was born in Germany, is the most important cutter of this period, and also, due to the changed style, the renovator, (pp. 275-304).

VI *Companies in Amsterdam* (Compagnieën te Amsterdam).

Companies having a longer duration and working with several partners can be distinguished in two sorts: companies for a single major publication, and companies for the publishing of a variety of books. The former sort is, from a financial point of view, often more important than the latter, but because of their large number it is not possible to deal with them all. Details are given about the oldest of them, the company for the Corpus Juris, which was established in Amsterdam and in Leyden in 1661, and about two 18th-century companies dealing with publications published by subscription. Reference is also made to a third, the company of Moreri-Bayle. The partners of those companies often lived in different towns.

Next, all the Amsterdam companies of the latter sort are dealt with: the first company of important booksellers publishing church-books (1675-1686), the second company of this kind of less important booksellers and bookbinders (1680-1961), the so-called Blaeu company or Latin company (1682-1706), and the company for the liquidation of the wholesale stock of the widow Schippers (1682-around 1690). Thereupon some smaller companies are mentioned, which did not last long. The company Vis Unita Major ('Compagnie des Libraires') follows, which originated in the conflict with Van der Aa, and in the booksellers agreement of 1710. It was notorious for its pirated editions 'aux dépens de la Société', mainly of French books. After its liquidation in 1738 the imprint was still used quite often for pirated editions.

Then there were some companies, mainly dealing with Dutch books, of which the name corresponded to the number of their partners. At the end of the century a rather insignificant company with partners in Amsterdam, Leyden, Rotterdam and Utrecht, publishing French books, could be signalized by a few publications (1786-1788). The last large company, with partners in Amsterdam, Leyden, Dordrecht and Harlingen, took over part of the important series of

Dutch publications by the late Tirion and was active from 1779 to 1806. (pp. 305-334).

VII *Members of the booksellers' guild of Amsterdam, 1688-1742* (Leden van het boekverkopersgilde te Amsterdam 1688-1742).

Two lists are given: one of 1688 with items about the members' citizenship, and one of the members on the basis of the annual payments to the guild 1700-1739, with particulars from the assessment list of 1742 (pp. 335-352).

In conclusion the following items are given: *Summary*, *Survey of reviews* (Overzicht recensies), *Survey of literature consulted* (Overzicht gebruikte literatuur), *Errata and addenda* (Errata en addenda), *List of abreviations* (Lijst van afkortingen), and four indices: *Index of Geographical names* (Plaatsnamen), *of Proper names* (Persoonsnamen), *of Subjects* (Onderwerpen) and *of Books* (Boeken).

Overzicht recensies

Nederlands:

G.J. Brouwer, Nieuwsblad voor de boekhandel 26-4-1962, p. 750 (deel I), 24-10-1963, p. 1916 (deel II), 11-7-1968, p. 1437 (deel III en IV).
E. de Bock, Bibliotheekgids maart/april 1962 (deel I), nov./dec. 1963 (deel II).
F. Kossmann, Bibliotheekleven 1963, p. 82 (deel I), p. 442 (deel II).
H. van Riel, Maandblad Amstelodamum 1965, p. 94 (deel I en II).
H.F. Wijnman, Tijdschrift voor geschiedenis 1965, p. 504 (deel I en II).

Duits:

A. Horodisch, Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel 25-4-1962 (n. 38), p. 734 (deel I), 11-10-1963 (n. 82), p. 1869 (deel II), 12-7-1966 (n. 55), p. 1419 (deel III).
Oskar Tyszko, Zentralblatt für Bibliothekswesen 1965 Jg 79, p. 110 (deel I en II).

Engels:

Anna E.C. Simoni, The Book Collector 1962 (vol. 11), p. 363 (deel I), 1964 (vol. 13), p. 88 (deel II), 1969 (vol. 18), p. 109 (deel III en IV).
Lawrence S. Thompson, Papers of the Bibliographical Society of America 1962 (deel I), 1963 (deel II), aankondiging.
Lawrence S. Thompson, Libri 1962 (vol. 12), p. 286 (deel I), 1964 (vol. 14), p. 88 (deel II).
H. Carter, The Library 1964 (vol. XIX) p. 292 en 293 (deel I en II), 1969 (vol. XXIV), p. 68 (deel III en IV).

Frans:

Bulletin de la librairie ancienne 1962, p. 250 (deel I), aankondiging.
H.H. Bolhuis, Echo des Eglises Wallonnes 1973 (26e année), n. 6, p. 3 (deel I-IV).

Overzicht gebruikte literatuur

Het heeft m.i. geen nut om hier een uitvoerige literatuurlijst te publiceren. Vanzelfsprekend vindt men bij de lijst van afkortingen de voor mijn onderwerp belangrijkste literatuur, die ik gebruikte, zij het natuurlijk niet systematisch opgesteld.

Hier wil ik daarom liever een summier overzicht geven van de stand van zaken betreffende het onderzoek in de verschillende landen, die in mijn vijf delen een belangrijke rol spelen. Ik beperk mij tot de in het laatste deel behandelde 17de en 18de eeuw en dan ook nog voornamelijk tot de internationale boekhandel. Slechts ten aanzien van schrijvers en boeken, die niet in de lijst van afkortingen voorkomen, zal ik hier volledige titels noemen.

Ik begin met Duitsland, dat als eerste in de 19de eeuw thans nog bijzonder waardevolle publicaties over de internationale boekhandel zag verschijnen, in de vorm van de studies van Kirchhoff, Kapp en daarna van Goldfriedrich. Verder hierop ingaan, is niet nodig, daar het laatste boek van Widmann, dat in 1975 verscheen, een uitstekend en recent literatuuroverzicht biedt. Daarnaast moet ik wijzen op de minder bekende publicaties van Werner Krauss en zijn volgelingen, die in Oost-Duitsland werkzaam zijn. Het speciale facet van de boekhandel, dat ik behandelde, vormt voor hen een belangrijk en blijkbaar aantrekkelijk onderwerp, en wel voornamelijk voor zover betreft de 18de eeuw. Meer daarover vindt men in een artikel van Paul H. Meyer, 'French Englightenment in eastern Germany: Werner Krauss and his circle' (Diderot Studies VIII, 1966, 171-183). Ik kan uiteraard niet ingaan op de verschillende werkgroepen en de annexe tijdschriften, die - vooral in de laatste tijd - in alle betrokken landen in toenemende mate tot stand komen. Daarop wil ik echter een enkele uitzondering maken. Voor Duitsland noem ik de sedert 1976 verschijnende Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, Im Auftrage des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens herausgegeben von der Herzog August Bibliothek. Het unieke bezit van deze bibliotheek, dat ook voor mijn onderwerp veel leverde, brengt mede dat hier reeds heel wat belangrijks het licht zag en dat dat ook zeker voor de toekomst het geval zal zijn. Engeland had van ouds wel veel publicaties over de boekhandel, maar vooral het optreden van Cyprian Blagden betekende een geweldige vooruitgang. Door zijn onderzoekingen op het gebied van de interne organisatie kreeg men inzicht in de werkelijke gang van zaken, de praktijk en niet meer de theorie. Zijn studies over de feitelijke organisatie van de Engelse boekhandel zijn niet alleen verhelderend voor zijn eigen land. Ik kon er in dit werk uiteraard niet op ingaan, maar ze hielpen mij toch om de zo anders ingerichte boekhandel van de Republiek beter te begrijpen. Als algemeen recent overzicht noem ik het werk van Robin Myers, The British book trade, from Caxton to the present day. A bibliographical guide based on the libraries of the National Book League and St. Bride Institute, van 1973. Zoals vaak bij dergelijke werken, die op bepaalde collecties zijn gebaseerd, zijn er belangrijke lacunes. Het boek van Norma Hodgson en Cyprian Blagden over de boekverkopers Bennet en Clements, dat juist voor de praktijk van de boekhandel met het buitenland in mijn hoofdperiode van grote betekenis is, ontbreekt. Als belangrijkste van de nog recentere literatuur over deze periode noem ik het standaardwerk van Mackenzie over de drukkerij van de Universiteit van Cambridge (1696-1712), waaruit de nauwe relaties met Holland als nergens anders blijken. Verscheen dit in 1966, een jaar eerder zag het werk van Pollard en Ehrmann

het licht, dat zich bezig houdt met de verspreiding van het boek door middel van catalogi, dat laatste woord in zeer ruime betekenis genomen. Ofschoon de titel vermeldt, dat de periode tot 1800 wordt behandeld, vindt men hier in feite een buitengewoon belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de boekhandel van Europa tot 1700. Voor de 18de eeuw sluit zich hierbij enigszins het werk van Giles Barber aan. Men vindt zijn verschillende artikelen op dit gebied in de lijst van afkortingen genoemd. Hij benadert de boekhandel als internationaal

verschijnsel en geeft vaak als het ware een dwarsdoorsnee. De Engelse handel in Latijnse en Franse boeken is daarvan slechts een onderdeel, dat in de latere studies echter steeds meer ter sprake komt. In 1964 verscheen zijn studie over de familie Cramer in Genève, in 1966 zijn opsomming van decreten betreffende de boekhandel in Frankrijk 1700-1789, in 1975 zijn publicatie van de eerste Europese adreslijsten van boekverkopers, in 1976 zijn studie over en tabellen van de internationale boekhandel van Engeland aan de hand van de betaalde in- en uitvoerrechten, en in 1977 zijn studie over de betrekkingen van Engeland en Holland, met speciale beschouwing over John Nourse in Londen, aan wie een volgende publicatie gewijd zal zijn.

Frankrijk vertoont in feite van ouds de grootste achterstand, ofschoon in later tijd wel enkele studies aan speciale onderwerpen, vooral van de 18de eeuw waren gewijd. Na de oorlog kwam daarin een ommekeer, in sterke mate beïnvloed door de befaamde Annales. Voor de 17de eeuwse boekhandel verscheen in 1969 het magistrale werk van Martin, een geheel eigen onderneming, met alle voor- en nadelen van dien. Daar hij zijn onderwerp groots opzette, danken wij hieraan ook beschouwingen over de omringende landen, voor zover die althans voor Frankrijk van belang waren, alles met overzichten van de voornaamste literatuur. Uiteraard konden deze hoofdstukken niet van dezelfde betekenis worden als de hoofdschotel van het werk. Onder leiding van Martin verschenen in de Publications du centre de recherches d'histoire et de philologie de Cinq études lyonnaises en de Nouvelles études lyonnaises, in 1966 en 1969, die de boekhandel van Lyon van de 17de en 18de eeuw als onderwerp hebben. Het Centre d'études des XVIIe et XVIIIe siècles aan de Sorbonne werkt daarnaast. Geheel in tegenstelling tot de behandeling van de 17de eeuw was tot nog toe die van de 18de eeuw. Daar werd veel gewerkt in teamverband of werden althans speciale onderwerpen als onderdeel van een groter geheel ter hand genomen. Tal van locale geschiedenissen betreffende de belangrijkste centra van de boekhandel verschenen. Over de bundels betreffende Lyon sprak ik reeds. Van de monografieën, gewijd aan andere plaatsen, noem ik als voor de Republiek belangrijkste de studie van Quéniart over het 18de eeuwse Rouen. Ook speciale facetten werden behandeld, al naar mate de bewaarde stof dat toestond. Als voorbeeld van de handel in het verboden boek in mijn hoofdperiode noem ik het werk van Sauvy. Een uitstekend overzicht voor Frankrijk en een samenvatting van het belangrijkste wat verscheen gaven Chartier en Roche in 1974. De ontoegankelijkheid van de Nederlandse taal voor de doorsnee Fransman blijkt hier echter wel: Jean Louis de Lorme werd tot Jean-Baptiste Le Clerc, terwijl zij slechts gemeen hebben dat de eerste in 1709 18 dagen en de tweede in 1767 acht maanden in de Bastille vertoefde.

In 1965 en 1970 verschenen de twee delen Livre et société dans la France du 18e siècle, waarin vooral een studie van Dupront van groot belang voor mijn onderwerp is. In aansluiting daarop gaf Birn in 1976 in de bekende Studies on Voltaire zijn artikel ‘Livre et société after ten years: formation of a discipline’ met een uitvoerig overzicht van de verschenen literatuur. Hij verdeelde zijn onderwerp in drie rubrieken: journalistiek, de betrekkingen uitgevers-lezers en de wereld van productie en verkoop van het boek. Tenslotte volgt een beschouwing over het belangrijkste, wat daar nog buiten valt, en over de verdere mogelijkheden.

Als een van de grootste resultaten van de samenwerking in direct en voortreffelijk teamverband verscheen in 1976 de Dictionnaire des journalistes 1600-1789, onder

directie van Jean Sgard te Grenoble. Het was aangekondigd en ingeleid in 1973 door de publicatie ‘L'Etude des périodiques anciens. Colloque d'Utrecht’, dat de naam van de toen helaas reeds op jeugdige leeftijd gestorven deelneemster Marianne Couperus droeg. In 1976 verscheen als voorloper van de eigenlijke grote uitgaaf de summiere Dictionnaire des journaux 1600-1789, als uitgaaf van het Centre d'études des sensibilités.

Hoewel ik op speciale sedertdien verschenen literatuur niet kan ingaan, maak ik hier een uitzondering voor de in oktober 1977 verschenen studie van Suzanne Tucoo-Chala, gewijd aan Charles-Joseph Panckoucke et la librairie Française (1736-1799), omdat het hier de belangrijkste persoon van de buitenlandse en ook de binnenlandse boekhandel van Frankrijk betreft.

Zwitserland heeft sterk de aandacht van de Engelstalige historici getrokken. Barber met zijn studie over de familie Cramer noemde ik reeds. De Amerikaan Kleinschmidt kwam al in 1948 met zijn werk over het 18de eeuwse Genève. Zijn landgenoot Darnton bereidt met de Zwitser Rychner de uitgaaf betreffende de Société typographique de Neuchâtel voor, waarvan de persen bekend bleven door hun clandestiene uitgaven. Als voorproeven van zijn grote werk publiceerde Darnton zijn door mij - en nog andere door Birn - genoemde artikelen, die zich begrijpelijkerwijze grotendeels in Frankrijk afspelen. Zijn reeds voltooide uitvoerige monografie over de uitgaven en de verspreiding van de Encyclopédie moet nog verschijnen. Rychner bewerkt het Franse materiaal

van 1701-1789 om dit min of meer als voortzetting van Martin's werk te publiceren.

Wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, moet ik uiteraard allereerst het werk van Voet noemen, dat met zijn gedetailleerde beschrijving van de zaken der familie Plantijn-Moretus tot omstreeks 1650 toe niet alleen Antwerpen, maar in feite geheel Europa bestrijkt. Voor de 18de eeuw is het een Amerikaan, de reeds meermalen genoemde Birn, die een interessante studie over de boekverkoper Rousseau, eerst in Luik en daarna in Bouillon gevestigd, in het licht gaf. Voet's landgenoot Vercruysse daarentegen gaf zijn aandacht aan de in Amsterdam gevestigde Rey, wiens dochter met de zwager en compagnon van Rousseau trouwde. Deze bijdragen kwamen alle uit in de Studies on Voltaire and the eighteenth century, die sedert 1952, eerst in Genève en later in Oxford verschenen en in hun al ruim 160 delen ondermeer over de internationale boekhandel van de 18de eeuw bijzonder veel bieden.

Wat Nederland betreft, moet allereerst worden geconstateerd, dat de drie delen, die Ledeboer van 1872-1877 publiceerde, nog steeds gebruikt worden. De voornaamste grondslag voor hem waren de uitgeversnamen op de boeken. Zo algemeen is daarna nooit meer gewerkt. Slechts Waller's biografisch woordenboek van graveurs met een goede lijst van uitgevers van prenten en hun jaren van publicatie kan ook op algemeenheid bogen. Van nut kunnen daarnaast de mededelingen over de uitgevers in twee standaardwerken zijn: M. de Meyer, De Volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw (1962) en C. Koeman, Atlantes Neerlandici (1967-1971). Beiden behandelen uiteraard ook uitgevers van boeken.

Ik laat hier nog enkele studies over boekverkopers en hun uitgaven van meer speciale strekking volgen: Willems over de Elsevier's in Leiden, Den Haag, Utrecht en Amsterdam (1888, met vervolgen door anderen), Kleerkooper en Van Stockum over het 17de en ook het 18de eeuwse Amsterdam (1914-1916), Kossmann over de Haagse boekverkopers (1937), Leuven over de rooms-katholieke boeknijveren van Amsterdam (1951), ikzelf met deze vijf delen (1960-1978) en Briels over de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige boekdrukkers en boekverkopers 1570-1630 (1974). Verschillende van deze werken maken een onderdeel uit van de serie Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, die uitgegeven werden door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, waarin van 1884 tot 1951 14 delen verschenen. Het is zaak om niet de kleinere bijdragen, die vaak over de geschiedenis van vóór 1795 handelen, over het hoofd te zien.

In aansluiting op het voorgaande lijkt het mij goed om hier ook nog te wijzen op de catalogus van Bruckner van alle Duitse boeken, die gedurende de 17de eeuw in de Republiek werden gepubliceerd.

Een recent algemeen overzicht van literatuur over de boekhandel van Nederland bestaat niet. Ik kan slechts enige publicaties, waar iets te vinden is, vermelden. Het bekende repertorium van L.D. Petit, dat van 1907 af verscheen en door anderen tot 1939 werd voortgezet, heeft geen speciale afdeling voor dit onderwerp. Sedertdien vindt men het vervolgd van 1940 tot 1971 (1943-1976) als Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland, waarin een speciale rubriek met o.a. ook dit onderwerp is opgenomen. Een dergelijke rubriek treft men ook aan in het werk van H. de Buck, Bibliografie der geschiedenis van Nederland (1968). Van veel groter betekenis is uiteraard de Catalogus der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels te Amsterdam, waarvan de delen I-VII verschenen (1920-1967). Deel VIII, dat als vervolg van deel III en IV

aan de catalogi gewijd zal zijn, zal in 1978 uitkomen. Deel IX betreffende de aanwinsten van 1965 etc. is in voorbereiding. Geeft deze catalogus veel meer dan de Nederlandse geschiedenis, daartegenover staat dat - net als het bovengenoemde Engelse geval - uitsluitend aanwezige publicaties worden vermeld. Ook op internationale leest geschoeid is de ABHB, Annual bibliography of the history of the printed book and libraries, edited by H.D.L. Vervliet (1973-1977), waarvan de 6 tot nog toe verschenen delen telkens een jaar behandelen, 1970-1975.

Zeer belangrijk is ook het Nederlandse vaktijdschrift. De reeks van Het Boek, met vrijwel uitsluitend artikelen in de Nederlandse taal, die in 1912 was begonnen, werd in 1967 stopgezet. Van 1971 dateert het tijdschrift Quaerendo met artikelen in het Engels, Frans of Duits betreffende het in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden gedrukte boek. In de Introduction voorin het eerste nummer wordt de bedoeling uiteengezet: het Belgische tijdschrift, De Gulden Passer, verschijnt sedertdien als jaarlijkse uitgaaf, hetzij met grotere artikelen, hetzij met monografieën. Bij de redactie van Quaerendo bestaat voorkeur voor artikelen, die ook voor buiten Nederland van belang zijn.

Uiteraard publiceerden niet alleen Nederlanders, maar ook buitenlanders over de boekhandel van de Republiek, vaak in buitenlandse tijdschriften. Voor de 17de eeuw noem ik Carter. Hij bracht veel interessante gegevens uit

onbekende Engelse bronnen bijeen. In tegenstelling tot Carter werkte de Amerikaan Davies op dit terrein voornamelijk aan de hand van reeds gepubliceerde bronnen. Voor de 18de eeuw noem ik als eerste Dubosq. Zijn vlotte, maar oppervlakkige studie van 1925, waarin de publicaties van de Franse philosophen een belangrijke rol spelen, vond sedertdien op vele punten uitbreiding en verdieping. Ik noemde reeds Vercruysse met zijn verschillende artikelen over Rey, maar kan daaraan ook nog Fajn toevoegen. Vaak vindt men ook in artikelen, die zich in feite afspelen buiten het gebied van de Hollandse boekhandel, bijzonder interessante gegevens. Ik denk bv. aan publicaties van Conlon, Larkin en Murphy. Men blijve erop verdacht, dat juist voor deze periode dergelijke gevallen veel vaker voorkomen.

Ook in Nederland wordt, zij het in mindere mate dan in Frankrijk, in teamverband gewerkt. De Dr. P.A. Tiele-Stichting, opgericht in 1953 te Amsterdam ter bevordering van de wetenschap van het boek, de drukkunst en de daarmee samenhangende technieken, stelde enige leerstoelen aan de universiteit in. Ook enkele kleinere studies verschenen onder haar auspiciën. In de Studies van het Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de zeventiende eeuw, waarvan Hans Bots van de Nijmeegse Universiteit de leiding heeft, zagen verschillende delen betreffende de geschiedenis van het boek het licht. Hetzelfde geldt voor het Sir Thomas Browne Institute van de Universiteit van Leiden, dat zijn serie opende in 1961 met een studie van J.A. van Dorsten over Thomas Basson. Uiteraard beperken deze publicaties zich tot de handel in het Engelse boek of vertalingen daarvan. Een Engels equivalent van het werk van Bruckner behoort tot de mogelijkheden. Het Instituut voor Neofilologie en voor Neolatijn van de Universiteit van Amsterdam kwam met enkele kleinere bijdragen. De verwerking van het apparaat voor veilingcatalogi, dat daar beheerd wordt door mevrouw G. Kuiper, tot een publicatie ligt in de bedoeling. De Werkgroep 18de eeuw, die met zijn Documentatieblad sedert 1968 een regelmatige bijdrage ook voor de internationale betrekkingen levert, bracht in 1977 in de nummers 34-35, die werden gecombineerd, de lezingen voor het symposium van september 1976, dat aan het Nederlandse boek gewijd was. Het bevat belangrijke studies over de boekhandel, zowel nationaal als internationaal.

Een toevallige vondst van B. van Selm in Wolfenbüttel was de oorzaak, dat thans bij de Vakgroep Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit van Leiden in teamverband de oudst bekende fondsveilingcatalogus van de nagelaten voorraad van Cornelis Claesz aan boeken in de Nederlandse taal uit 1610, wordt bewerkt. Het Museum Enschedé te Haarlem, naast de Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels te Amsterdam een zeer belangrijk documentatiecentrum voor de boekhandel, bereidt de uitgaaf van de Engelse vertaling, voorzien van verbeteringen en vermeerderingen, door H. Carter van Enschedé's Fonderies de caractères onder leiding van mevrouw L. Hellinga voor. Het is te hopen, dat een Amsterdamse instelling zich nog eens zal toeleggen op de bewerking van het Luchtmansarchief, dat in de Bibliotheek van de bovengenoemde Vereeniging bewaard bleef.

Tenslotte kan ik nog juist hier een nieuwe uitgaaf vermelden: Current Research in the Netherlands, Humanities 1976-1977 (Netherlands Organization for the advancement of Pure Research, 1977), waar men een goed overzicht van de tegenwoordige stand van zaken betreffende het onderzoek krijgt.

Errata en addenda

Voor de addenda beperkte ik mij tot de allerbelangrijkste gegevens, die hetzij van wezenlijk belang zijn voor de geschiedenis van de boekhandel, hetzij een vroeger niet volledig behandelde zaak afronden. Men houde in het oog, dat over vrijwel elk onderwerp thans meer is te vinden dan in de jaren 1960-1967 het geval was en dat men er daarom steeds op bedacht moet zijn, de door mij gepubliceerde gegevens niet als uitputtend te beschouwen. Wat de errata betreft bepaalde ik mij tot verbeteringen van fouten, die tot een vergissing aanleiding zouden kunnen geven.

Deel I:

p. 10, 2: van het Franse seminarie te Amsterdam overgebracht naar dat te Utrecht.

p. 11, 3: deel IV wordt deel V.

p. 12, r, v, o,: de Vienne, (zie rectificatie deel II 10-12), was geen gefingeerde naam.

p. 14, r. 9 v.o.: september wordt oktober.

p. 15, r. 7 v.o.: de ondertrouw vond 12 mei 1691 plaats, met afkondiging van de geboden in de Waalse kerk, het huwelijk werd op 27 mei in de Oude Kerk gesloten.

p. 17, r. 2: Quéniart 193 geeft nadere bijzonderheden, hoe tijdens dit verblijf van De Lorme in de Bastille de Administration Centrale op 3 april 1709 aan de Intendant te Rouen schrijft om diens aandacht te vestigen op verdachte schepen, die te Rouen zijn aangekomen, waarvoor De Lorme zich schijnt te interesseren, met de opdracht te onderzoeken, of De Lorme deze weg niet gebruikt om verboden boeken in Frankrijk in te voeren.

p. 22, r. 15: het was toch Claude Jordan zelf, die op 24 april 1720 werd begraven (zie deel II 209 rectificatie).

p. 26, r. 11 v.o.: over het gebruik van de naam Histoire abrégée voor de Gazette gaf ik een uiteenzetting in deel II 40.

p. 27, r. 3: het artikel over Jordan (Sgard 199-200) geeft helaas geen bijzonderheden over zijn werkzaamheden in Frankrijk.

p. 32, r. 18: twee nummers wordt drie nummers.

p. 33, r. 12 v.o.: en p. 34, r. 15: het werk van Boileau is niet zoals ik hier dacht het onder no. 75 door mij behandelde boek (deel II 146-148), maar no. 82 (deel II 165-167).

p. 40, r. 10: De Lorme zelf zal Zarate niet goed verkocht hebben, gezien het feit, dat in 1717 nog een nieuwe titeluitgaaf verscheen (deel II 109 onder no. 55).

p. 42, r. 5: de uitgaaf van 1716 was een nieuwe vermeerderde druk (deel II 196 onder no. 93 en Addenda).

p. 43, r. 14: het eerste deel van de Bibliotheque des dames verscheen reeds in 1716 bij Du Villard (deel II 220 onder no. 115).

p. 43, r. 19: de Memoires sur le commerce des Hollandois waren wel een nadruk van een Franse uitgaaf (deel II 228 onder no. 117).

p. 43, r. 7 v.o.: er verschenen wel 2 nummers van deze Journal (deel II 247-248 onder no. 125).

p. 46, r. 15 v.o.: 14 oktober wordt 17 oktober.

p. 49, r. 14 v.o.: Wijbrants wordt Wijnants.

p. 62, r. 1: Barbin, vergel. Reed B.

p. 63, r. 4: Bignon, vergel. Sgard 40-41.

p. 64, r. 4: Bohm komt in deel V vaak ter sprake (zie index). Hier wil ik nog drie bijzonderheden omtrent hem vertellen. Op 28 maart 1710 schrijft de La Motte aan Desmaizeaux, dat De Lorme en Bohm in een portefeuille

van Bayle, die naar Parijs is gestuurd, het Calendarium Carlananum hebben gezien met eigen ogen; op 8 april 1710 corrigeert hij dit: ze hebben het van Tournemine gehoord. (Labrousse B. 1-2). In de Clef du cabinet XV, oktober 1711, p. 293, protesteert Rousseau tegen de uitgaaf van Les Poesies du Sr. Rousseau, avec l'Anti-Rousseau, par le poete sans fard. Hij erkent deze niet, daar ze vol fouten zitten, en zal, wanneer Fritsch en Bohm doorgaan, een eigen goede editie van zijn werken brengen. De contacten tussen Fritsch en Bohm en Bignon blijken o.a. uit brieven van Cuper aan Bignon (Cuper 1-1, 23-2 en 10-6-1714).

p. 66, r. 14: 1863 wordt 1683.

p. 73, r. 18: Aury = Hugues Horry (Reed B. 59).

p. 75, r. 11: Chamillard le Sué, vergel. Sgard 86.

p. 80, r. 12: Desprez, vergel. Martin (zie index) en zijn publicatie 'Guillaume Desprez éditeur de Pascal et de Port-Royal' (Fédération des Sociétés historiques de Paris et de l'Ile-de-France. Mémoires 1952, 205-228).

p. 84, r. 26-27 etc.: raam wordt riem.

p. 88, r. 13 v.o.: De La Motte, die ik in 1960 nog niet kon thuisbrengen, komt zo herhaaldelijk voor (zie index), dat het mij de moeite waard lijkt, hier iets over hem te vertellen. Dank zij de heer H. Boeke slaagde ik erin meer over hem te weten te komen. Sgard (220) behandelt hem, maar op dat artikel moeten enige rectificaties worden aangebracht. De La Motte werd 13 november 1689 lid van de Waalse Gem. te Amsterdam als Charles Pacius (kladadmissieregister), op 15 november 1689 poorter als Charles Pacius de La Motte, rentenier, van Montpellier (verm. kwam de naam Pacius van een van zijn voorouders: Julius Pacius (1550-1635) verbonden aan de universiteit van Montpellier). In 1699 moet Desmaizeaux hem in Amsterdam hebben ontmoet (Sgard 120 en Broome 185). Op 1 maart 1701 was hij getuige bij het testeren voor not. Hoekebak van Pierre Castanet van Montpellier en tekende als Charles Pacius de Lamotte. Hij woonde later in de Lange (of Grote) Leidse Dwarsstraat no. 216 (kohier 1742, wijk 56, 3607, waar als beroep 'beunhaas' en getaxeerd inkomen f 600. - wordt vermeld) en werd op 26 juli 1751 in de Walenkerk begraven uit dit huis. De omvangrijke correspondentie, die op verschillende plaatsen bewaard bleef (brieven aan hem in Parijs) dateert van 1703 tot 1745. De La Motte was niet alleen corrector, maar ook redacteur en adviseur voor boekverkopers dank zij zijn relaties door geheel Europa. De brieven van J.B. Le Prévost aan P. Marchand (1735-1738), die J. Sgard publiceerde in zijn studie Prévost romancier (1968) in de Annexe II p. 626-640, geven interessante bijzonderheden over zijn werkzaamheden. Sedertdien toonde Larkin overtuigend aan, dat de oude legende, dat A.F. Prévost d'Exiles hier onder een schuilnaam optrad, niet kon worden gehandhaafd en dat hier sprake was van een onbekende voormalige monnik. Ik zal er in het kort iets over meedelen. J.B. Le Prévost kwam in 1735 naar Amsterdam, in de hoop daar correctiewerk te krijgen. Zijn eerste mededelingen uit maart 1735 over een geleerde, van wie hij opdrachten krijgt en die zich verheft op zijn Frans, omdat hij in Parijs is geweest, hoeven m.i. niet op De La Motte te slaan, ofschoon het wel waarschijnlijk is. In mei sluit hij een contract van compagnieschap met De La Motte, geantidateerd op 15 april 1735, om te gaan samenwonen en samen correctie te verrichten. De boekverkopers Smith en Le Cène hebben hun bemiddeling verleend. In mei neemt Le Prévost zijn intrek bij De La Motte. Op 3 april 1736 kondigt hij aan Marchand aan, dat hij vertrekt wegens de onmogelijke behandeling door De La Motte tien maanden lang. Het plan wordt

blijkbaar niet direct voltrokken, want pas van 29 mei 1736 dateert het contract van opheffing van de compagnie, dat net als het vorige geheel wordt afgedrukt. Samen blijven ze houden de correctie van Essai sur l'âme des bêtes (Changuion), Journal des Savans CIX (Waesberge), Moreri lettre R sign. O (compagnie Brunel, Waesberge etc.), Bibliothèque Germanique t. 44 (Humbert), Dictionnaire de la Martinière (comp. Uytwerf etc.), Peroniana (Covens & Mortier), Amusemens de la campagne (L'Honoré), Traité du feu (Humbert), Abrégé de logique (Chatelain) en Corps diplomatique tome 2, partie 1. De La Motte heeft dan al een zekere Garach voor de correctie in dienst genomen (hetzij Claude Garach, geb. Leeuwarden 1700-1701, tr. 1732, in 1742 snuifkoopman, hetzij Louis Pierre Garach, geb. Leeuwarden 1709-1710, tr. 1743, in 1742 linnenkoopman). Le Prévost vreest geen correctie van de boekverkopers te zullen krijgen en vraagt Marchand te bemiddelen, o.a. door een recommandatie voor Pierre Mortier en Pieter de Hondt en: 'J'apprends que les libraires de Bruxelles, de la Haye, de Leyden & d'Utrecht font beaucoup imprimer ici, ne pourais-je point avoir quelque chose de ce s côtés-là par votre moyen ou par celui de vos amis.' Als andere boekverkopers worden nog genoemd, Bernard, Catuffe en Pauli, bij welke laatste Le Prévost geld gaat halen, vermoedelijk voor correctie voor de Compagnie des libraires. De koopman Jean Baptiste de Bey van Parijs, in 1732 getrouwd met Marie Lacoste uit Berlijn (de zuster van Anna Maria Lacoste, getrouwd met J.F. Bernard), brengt Le Prévost onder op

hetzelfde adres, waar de marquis d'Argens woont, Nes 28 bij de weduwe J. Davidts, linnenwinkel (J. Fransen, 'Correspondence entre le marquis d'Argens et Prosper Marchand' in: Mélanges de philologie offerts à J.J. Salverda de Grave (1933) p. 106-125). Door diens bemiddeling komt Le Prévost in contact met Voltaire en krijgt daardoor de correctie van diens werken, die Ledet dan uitgeeft. In de geschillen tussen Voltaire en Ledet kiest Le Prévost de partij van de laatste en schrijft zelfs tegen Voltaire. (Larkin 35). Tevergeefs probeerde ik iets meer over het geschil tussen De La Motte en Le Prévost te vinden. De maand september 1736 van het protocol van not. Ph. de Marolles is vrijwel geheel verloren gegaan; toen schreef Le Prévost aan Marchand, dat hij door een notaris insinuatie bij De La Motte zou laten doen. Evenmin slaagde ik erin iets over de afwikkeling van de nalatenschap van De La Motte bij not. T.D. de Marolles te vinden. De aangifte voor het Middel op het begraven 4de klasse werd gedaan door de koopman Paul Lemaistre, die hier, 25 jaar oud, geboortig van Clairac, in ondertrouw was gegaan met Jeanne Lacoste, dochter van Jaques Lacoste en Susanne Brun, op 15 aug. 1726. Jordan (189) zegt, dat hij bij zijn bezoek aan Holland in 1733 De La Motte heel vaak heeft gezien, 'qui est fort estimé en Hollande'. Dat een samenwoning niet uitzonderlijk was, blijkt uit Jordan's mededeling (188), dat Bruzen de la Martinière, Desroches en Beaumarchais toen in Den Haag op dezelfde wijze als iets later De La Motte en Le Prévost in Amsterdam samenwoonden en samen werkten.

p. 92, r. 19: Aury = Hugues Horry (Reed B. 59).

p. 93, r. 8 v.o.: Hardouin, vergel. Sgard 189-190.

p. 105, r. 15: voor de verdere afloop vergel. Addenda IV 43.

p. 118, r. 4: Tournemine, vergel. Sgard 354-355.

p. 120, r. 19: Richard Simon, vergel. Sgard 343.

p. 120, r. 20: Bibliothèque choisie wordt critique.

p. 120, r. 1 v.o.: achter Antoine Dezallier vervallen de woorden in Holland.

p. 121, r. 20: 1716 wordt 1718.

p. 143, r. 14 v.o.: noot 36 slaat uiteraard op het werk van Boileau behandeld in deel II onder no. 82.

p. 174, r. 4 v.o.: Bernard de Vienne, vergel. deel II 10-12, waar ik een uiteenzetting gaf, hoe ik tot de onjuiste conclusie kwam, dat dit een schuilnaam voor Richard Simon was.

p. 178, r. 11: Broome 189 doet daarover mededelingen, o.a. dat De Lorme als intermediair tussen Bignon en Desmaizeaux optreedt, dat zijn verblijf in de Bastille ter sprake komt en dat Bignon zelfs voorstelt om met Desmaizeaux onder een valse naam te corresponderen.

Deel II:

p. 24, r. 8 v.o.: 4 en 5-5-1723 verkoping bij H. Uytwerf van de boeken van Willem Arnold en van De Lorme (G.A. 99).

p. 27, r. 2 v.o.: uitvoerige mededelingen omtrent de activiteiten van Claude Jordan op het gebied van deze courant en de interventie van de keizerlijke gezant in Den Haag 1687-1688 vindt men bij P. Polman, Romeinse bronnen voor de kerkelijke

toestand, deel III 1592-1727 (1952) p. 86-87. Nadat er een compromis was gesloten, leverde Jordan, daarvoor betaald door de bovengenoemde gezant, exemplaren aan de internuntius. Polman deelt mede, dat de delen van de Nunziatura di Fiandra in het archief van de Vaticaanstad wemelen van in Holland gedrukte krantjes.

p. 48, r. 12: Angle wordt Ange.

p. 72, r. 15: in zaken was Abraham Moubach blijkbaar minder gelukkig, bij de Desolate Boedelskamer werd hij aangegeven op 3 oktober 1703 (D.B. 310, 85).

p. 85, r. 13: Romano wordt Romana.

p. 88, r. 18: Dat zijn beschouwingen hem niet in dank werden afgenomen, blijkt uit het notulenboek van het gilde. De 71 jarige Gregorio Leti had een rekwest ingediend om zijn bibliotheek te mogen verkopen bij veiling. Het advies van overlieden van 14-5-1700 was afwijzend, daar Leti zich nooit bij het gilde had aangegeven, en vermaand zijnde, zich niet naar de ordonnanties van het gilde had gedragen, ‘maar daarenteegens de boekverkoopers selfs door publycke schriften in een seer injurieuse & calumnieuse wijse getraduceert’.

p. 103-104, r. 1: de heer Esmond S. de Beer, die Locke's correspondentie uitgeeft, berichtte mij, dat Dr. Pieter Guenellon in een brief van 15 december 1698 schrijft, dat hij de schrijver is van deze brief, die is toegevoegd aan het werk van Adam Brand, en dat hij de kaart van Witsen kreeg en voor de bijbehorende ‘Table’ zorg droeg.

p. 129, r. 7: wanneer in 1720 Desmaizeaux een exemplaar wil bemachtigen, schrijft Dusauzet hem 25 november, dat dat heel moeilijk is, want dat ze twee jaar eerder voor een lage prijs verkocht zijn en als pakpapier zijn gebruikt (Labrousse B. 259).

p. 147, r. 8: raam wordt riem.

p. 165, 11 v.o.: titelpagina wordt titelplaat.

p. 184, r. 2 v.o.: voor Le Clerc's journalistieke loopbaan vergel. Sgard 233-234.

p. 193, r. 13 v.o.: protes wordt protestants.

p. 196, boven r. 4: Hier moet de titel ingevoegd worden van het door mij deel III 227 reeds vermelde boekje: *Le choix des bons mots. Ou les pensées des gens d'esprit sur toutes sortes de sujets. Tirées des ouvrages des meilleurs auteurs & de quelques manascrits*, *qui n'ont pas encort été mis sous la presse; le tout mis par ordre Alphabetique. Seconde revûë*, *corrigé & augmentée de plus de 100. articles. A Amsterdam*, *Chez N. Etienne Lucas*, *libraire*, *dans le Beurs-straat près le Dam*, *à la Bible*, *1718. 469 + 9 p. 12*^{o}.

U.B.A.

[Titelpagina rood-zwart. Gestyleerde bloemen als vignet.]

p. 196, onderaan: Ik neem aan, dat deze uitgaaf van N. Etienne Lucas van 1718 een nieuwe titeluitgaaf van de tweede vermeerderde druk van 1716 van Claude Jordan was. Daar Du Villard en Changuion nog tot 1734 exemplaren te koop aanboden, lijkt het mij waarschijnlijk, dat Lucas - misschien in verband met zijn borgstelling (zie deel II 24) - een groot aantal exemplaren van Jordan had ontvangen.

Deze tweede editie heeft een ‘Avis du libraire’, die meedeelt, wat de redenen voor het brengen van een vermeerderde uitgaaf waren. Er zijn 16 nieuwe artikelen opgenomen (carnaval, chien, cocuage, curé, enfant, finances, jesuites, jeunesse, iniquité, jurer, miserere, naissance, naturel, nez, tirannie, triomphe), terwijl aan verschillende artikelen toevoegingen zijn gedaan, bv. op p. 51 uit 1715 en op p. 190 uit 1712.

p. 201, r. 3 v.o.: maestra wordt maestro.

p. 254, r. 16: Larkin geeft interessante mededelingen over de slechte correctie van dit werk door Le Prévost. Uit een mededeling van C.E. Jordan maakt hij op, dat er al in 1735 een herdruk van het Recueil bestond. (Larkin 24 en 33). Daar zelfs E. Ravier die in zijn bibliografie van Leibniz niet noemt, lijkt het mij een onjuist bericht.

Deel III:

p. 13, r. 8: 14 januari 1683 werd een achterhuis op de N.Z. Wester Voorburgwal bij Deventer Houtmarkt, waar de vermaarde boekdrukkerij van Harmen Aaltsz was gevestigd, in veiling gebracht: uitgesloten van de koop waren de drukpersen, zettafels en het verdere drukkersgereedschap, die de huurder toebehoorden. Het huis werd voor f 2200. - opgehouden. (Willige Verkopingen 56, 121).

p. 15, r. 21: Pieter Arentsz werd 22-9-1660 in de Westerkerk begraven, uit de Beursstraat.

p. 16, r. 1 v.o.: voor nadere gegevens over het werken op Joodse drukkerijen, zie V.E. Moses Abrahamsz 64.

p. 18, r. 5: deze collaterale successie betreft verm. een peettante.

p. 23, r. 5: De geschiedenis van de aankoop beschreef ik, maar naar later bleek niet geheel goed (V.E. Blaeu 80-81). Sedertdien kwam namelijk vast te staan, dat het huis Damrak 49 (dat in een aparte publicatie onder redactie van J. Baart zal worden behandeld) een dubbel huis was, waarvan het grote rechtse deel door een kruidenier, het kleinere linkse deel door een boekverkoper werd bewoond, in ieder geval tot 1625 toe. De bewoner van het laatste, Laurens Jacobsz, kocht in 1603 het huis Damrak 46, genaamd de Stam van Jesse, maar zal in verband met zijn overlijden in de herfst van dat jaar niet meer verhuisd zijn. Het is - in tegenstelling tot wat ik schreef - dus mogelijk, dat Willem Jansz het zelfs al sedert zijn komst in Amsterdam bewoonde. Waarschijnlijk is in ieder geval, dat hij in dit huis op het Water al was gevestigd in 1613, toen hij het kocht. De mogelijkheid is ook groot, dat het gehuurd werd door Willem Jansz, toen Laurens Jacobsz het kocht in 1603. Toen diens weduwe het verkocht in 1608 was de zuidelijke buurman de koper. Het lijkt, dat Willem Jansz pas in 1613 in staat was het zelf te kopen.

p. 41, r. 2: veilingen van 19-3-1686 en 12-3-1687.

p. 48, r. 5 v.o.: in een akte voor not. Tixerandet van 29-4-1694 verklaart Susanne Lucas, echtgenote van Pierre Brunel, dat zij omstreeks 1691 door haar eerste echtgenoot, Philippe Hendelin, is verlaten, dat hij naar Indië is gegaan en daar is gestorven, en dat zij afziet van de gemeenschap van goederen van de huwelijkse voorwaarden en zich crediteur van de boedel wil beschouwen. (N.A. 3724, 810).

p. 49, r. 14: in een akte voor not. H. Ram van 27-6-1692 verklaren Paul Marret en Andries Clinck (compagnon-libraire) beschadigde boeken te hebben bekeken in een schip, dat van Tessel kwam, ten verzoeke van Pierre Brunel. Deze verklaart, dat hij ze bevracht had in het schip Le Mouton Blanc van kapitein Henry le Clercq naar Lissabon aan het adres van Ozie Guibordenche, welk schip in de storm is vergaan. (N.A. 5584, 538).

p. 51, r. 18 v.o.: 40 wordt 4°.

p. 55, r. 12: Pieter Blaeu wordt Joan Blaeu.

p. 59, r. 20: Mercy Arnold was geb. 1617/1618 als dochter van hetzij Antoine, hetzij Nathanael Arnold.

p. 71, r. 23: Het was H.J. Chatelain, die als Zacharias Chatelain en Zoon zich in Amsterdam beschikbaar stelde voor de inzameling van gelden voor de familie van de ten onrechte ter dood veroordeelde Jean Calas, nadat op 9-3-1765, drie jaar na de veroordeling, het ontlastende koninklijk vonnis was uitgesproken. Het Franse 'Projet de souscription pour une Etampe tragique et morale' (Edna Nixon, Voltaire and the Calas case, 1961, p. 201) werd vertaald en uitgegeven als 'Plan van inschrijving tot een prent, geschikt om de gedagtenis van eene zo leerzaam als droevige geschiedenis te vereeuwigen'. Inzameling in de Republiek geschiedde door Chatelain te Amsterdam, P. Gosse Jr. en D. Pinet in Den Haag, Etienne Elie Peuch, schrijver van de Fransche Gazette, op de Ganzenmarkt te Utrecht, J. Bosch te Haarlem, Mr. Elie Luzac te Leiden en D. Vis Jr. te Rotterdam.

p. 76, r. 7: vergel. D.P. Snoep, 'Virtus post Nummos, Nicolaas Chevalier's Chambre des Raretez en zijn bezoekers' (Album Amicorum J.G. van Gelder, 1973, 277-284).

p. 76, onderaan: 7-15-4-1705 inv. nalatenschap van de wed. van Casparus Commelin voor not. Servaes (N.A. 4993, 147) en scheiding nalatenschap 14-9-1705 voor idem (N.A. 4994, 293).

p. 84, r. 8 v.o.: 7-10-1722 inv. nalatenschap van Jan Crellius, gest. 27-7-1722 voor not. Schabaalje (N.A. 6139, 835).

p. 102, r. 11: reeds in 1701 was Pierre Dufourc in de Handboogstraat gevestigd, in 1709 op de Prinsengracht naast het hoekhuis van de Leidse Kruisstraat, blijkens de hieronder genoemde advertenties.

p. 102, r. 20: 5-5-1701 adverteerde Pierre Dufourc in de A.C., dat hij een Franse kostschool had opgericht in de Handboogstraat, 'daer de Aerdse Globe uythangt'; het leerprogramma voor de leerlingen, in de hele of in de halve kost, wordt uitvoerig omschreven. Een veel lichter leerprogramma wordt in de A.C. van 14-12-1706 en 5-5-1707 geadverteerd door Pierre du Lis, van Parijs, die met zijn school gevestigd is tussen de Leidse straat en Spiegelgracht op de Prinsengracht. Op 23-5-1709 komt Pierre Dufourc met een advertentie in de A.C., dat hij school houdt in een heel groot en wijd huis op de Prinsengracht naast het hoekhuis van de Leidse Kruisstraat, 'daer het Collegium Grammaticum uythangt' met 10 à 12 schone vertrekken, tuin, en verschillende leerkrachten. Het leerprogramma, dat wordt gegeven, is een combinatie tussen zijn oude programma en dat van Pierre du Lis. Gezien de identieke ligging van de huizen, neem ik aan, dat er verband was tussen beide scholen. Merkwaardig is, dat Pierre Dufourc zijn woonplaats op het Singel daarvoor blijkbaar even verlaat, maar daar weer terugkeert.

p. 103, r. 6. v.o.: een wordt geen.

p. 107, r. 3 v.o.: François Denis Camusat, vergel. Sgard 66-67, waar de sterfdatum niet juist is. Reeds op 22 oktober werd zijn overlijden aangegeven door Jaques Le Cène, vermoedelijk de broer van Michel Charles Le Cène, in de klasse van de onvermogenden. Aanvankelijk werd genoteerd: voor Theodore Tronchin. Ik vermoed, dat deze bekende dokter hem had bijgestaan. De ter aarde bestelling in de Nieuwezijds Kapel 24-10-1732, van af de Kerkstraat bij de Reguliersgracht, wijst ook op relaties met kapitaalkrachtiger personen. Jordan 187 vertelt over Camusat's dood op jeugdige leeftijd en zijn verijdelde plannen voor de toekomst.

p. 111, r. 12: dood Anna Beerninck 1680 wordt 1681.

p. 115, r. 13: Make wordt Mabre.

p. 142, r. 7 v.o.: Lysbeth Abrams werd 1-4-1640 in de Nieuwe Kerk gedoopt.

p. 143, r. 4: Achtereenvolgens werden uit de Tuinstraat bij de eerste dwarsstraat begraven op het Karthuizer Kerkhof: Israel de Paull 28-8-1680, Abraham Olofse 26-12-1686 en Andries Pietersz 17-6-1693. Drie brieven van Dr. Balthasar Bekker, die verschenen ‘t'Amsterdam, bij de Weduwe van Andries Pietersz’ (Knuttel 13976), moeten dus van nadien dateren.

p. 146, r. 6: in Bijlage VI bij de behandeling van deze compagnie bleek, dat de zaken enigszins anders lagen.

p. 149, r. 9 v.o.: Jacob wordt Joseph.

p. 161, r. 21: vergel. NNBW deel VII, waaraan ik nog kan toevoegen een verklaring van 19-2-1718 voor not.

Tzeewen van Daniel Waeywel over de verzending van twee tractaten naar Nederlandse en buitenlandse instanties, namelijk Demonstration de la quadrature du cercle trouvée par Daniel Waeywel à Amsterdam le 15 Juin 1712, en Traité ou considerations mathematiques & impartiales sur la demonstration de la quadrature du cercle de Daniel Waeywel,... par Agnes Waeywel. (N.A. 7600) Op 13-2-1719 werd de boedel van Daniel Waeywel en Maria Magdalena Gravius bij de Desolate Boedelskamer aangegeven (D.B. 235, 5).

p. 163, r. 6 v.o.: kort voor haar hertrouwen was Alida Gramingh genoodzaakt privilege bij de Staten van Holland te vragen voor een uitgaaf, die haar overleden echtgenoot al geruime tijd had gebracht, de Nederlandse Maandelijkse Postrijder. Na zijn dood was de wed. van Egmond met een Nieuwe Nederlandse Maandelijkse Postrijder gekomen. Op 17-12-1728 kreeg de wed. ten Hoorn haar privilege en op 24-12-1728 liet zij daarvan insinuatie doen door not. Angelkot (N.A. 8495, 831).

p. 169, r. 6: raam wordt riem.

p. 179, r. 2: blijkens de akte van huw. voorwaarden voor not. Hoekebak kreeg Marie Huguetan bij haar trouwen met Mathieu Hullin de Gastine, die in Engelse militaire dienst was, *f* 19986.15. - als bruidsschat en in totaal voor haar vaderlijk erfdeel *f* 53915.11. - (N.A. 5948).

p. 184, r. 16 v.o.: Engel Jacobsz de Jonge werd begr. 25-6-1658, zijn weduwe 18-9-1684, beiden in de Nieuwe Kerk en komend van het Water.

p. 185, r. 12: Engel de Jongh werd begr. 10-10-1692 op het Karth. Kerkhof, komend van de westzij van de N.Z. Achterburgwal bij de Torensluis.

p. 186, r. 16: Gerard van Keulen verklaart voor not. J. Schrick op 15-5-1704, dat hij op 1-2-1704 de winkel van zijn vader heeft overgenomen voor *f* 18560-6-10, waarover hij 4% rente zal betalen (N.A. 5651, 1081).

p. 198, r. 18: Isaac de Latre maakt op 9-2-1691 voor not. Rosa zijn test., wonend op de Groenburgwal in de Suydergangh, en benoemt tot erfgenaam Marya Jans van Achte, de dochter van zijn zuster Judith, maar bij haar eventueel ongetrouwd overlijden zullen al zijn nagelaten goederen aan de Waalse Diaconie komen (N.A. 3132, 677).

p. 211, r. 16: in het protocol van not. Akersloot zijn alle stukken over de nalatenschap van Barent van Lier, op grond waarvan deze uitspraak werd gedaan, bewaard (N.A. 5578A).

p. 221, r. 3: voor Jacobus Lindenberg vergel. men vooral mijn artikel, dat gewijd is aan de toneelstukken, die betrekking op hem hebben.

p. 222, r. 20: 15-4-1712 procuratie voor not. van Midlum van de crediteuren van Thomas Lombrail (N.A. 7166, 65).

p. 230, r. 13 v.o.: Jean Malherbe, die op 3-2-1692 met *f* 5.2. - werd ondersteund 'pour necessité' was vermoedelijk identiek met hem, zeker was dat 'Jean Malherbe, veuf, 63 ans, de Berlin', die 8-4-1730 *f* 6. - van de diacre des passants ontving (Waalse Gem. 357D, 518 en 411H).

p. 235, r. 6 v.o.: voor Prosper Marchand vergel. men Drs. C. Berkvens-Stevelinck, 'Prosper Marchand, auteur et éditeur' (Quaerendo 1975, 218-234). Najaar 1978 zal een proefschrift van haar verschijnen, dat aan Marchand is gewijd.

p. 242, r. 10 v.o.: Laurens Marion werd begr. Leidse Kerkhof 1-3-1693.

p. 244, r. 11 v.o.: le wordt de.

p. 247, r. 11: Jacob van Meurs werd begraven Nieuwe Kerk 29-12-1679, vergel. voor hem V.E. Montanus. Hij leende 7-6-1658 voor schepenen *f* 2080. - van St Lucasgilde, geroieerd 22-12-1676.

p. 255, r. 7: vele wordt enkele.

p. 257, r. 18 v.o.: op verzoek van Pieter Mortier legden op 23-1-1698 voor not. Ypelaer twee personen een verklaring af over de aankoop door hen bij vier boekverkopers (H. Desbordes, P. Brunel, E. Roger en P. Marret) van exemplaren der nagedrukte Trio's des opera de Lully etc. (N.A. 5332, 135).

p. 264, r. 11 v.o.: de moeilijkheden moeten reeds veel eerder zijn begonnen, vergel. addenda p. 257.

Deel IV:

p. 17, r. 8 en 4 v.o.: Dirk Onder de Linden wordt Gerard Onder de Linden.

p. 21, r. 12 v.o.: wetten wordt weten.

p. 32, r. 2-4: Niet het hier genoemde werk, maar de Dissertations sur l'autorité légitime du roi, van deze schrijver, van 1682 (Querard V 271) werd nagedrukt. De heer A. Gerits, die mij dit meedeelde, voegde eraan toe, dat hier

ook nog is opgenomen: Arrest rendu en la cour de parlement, les grande chambre et tournelle assemblées, sur la bulle du pape, concernant les franchises dans la ville de Rome... etc. Avec le plaidoyé de M. Talon, avocat général (71 apart genummerde p.). De druk van Pain heeft verbeteringen en o.a. aan het einde in plaats van de oorspronkelijke tekst van onderwerping 'à la doctrine et à la censure de l'Eglise': 'à la Doctrine et à la Censure des sçavans ausquels je communiqueray mon travail'.

p. 36, r. 5 v.o.: vergel. noot 293.

p. 43, r. 19: 15-5-1727 werd voor not. van den Ende een overeenkomst gesloten tussen de executeuren van het testament van H.A. van der Marck en Bernard Picart betreffende de geschillen over het contract van 3-10-1710, dat 24-10-1710 voor not. de Wilde werd bevestigd en 11-4-1712 werd geamplieerd; volgens de uitspraak van de arbiters Hendrick Tersmitten, Rudolph Wetstein en Pieter de Hondt zal Picart alle desseinen, platen, vignetten, boeken en papieren ter hand stellen aan de executeuren en zal daarvoor ontvangen *f* 4710.12. -, waarvan *f* 2000. - bij de aflevering en de rest op 1-9-1727 (N.A. 8235, 87).

p. 85, r. 8: vergel. Addenda IV p. 146.

p. 94, r. 2: aan wordt van.

p. 110, r. 11: 8402 wordt 4802.

p. 115, r. 10: Philip wordt Johannes Philips.

p. 114, r. 7 v.o.: Mackenzie geeft uiteraard heel veel over de leveranties van Jan Bus en zijn lettergieterij voor Cambridge, vergel. zijn index.

p. 116, r. 20 v.o.: Interessante gegevens over het geloof van de Wed. Schippers en over het drukken van rooms-katholieke werken op haar drukkerij geeft Polman. Op 18-2-1697 verklaart de minderbroeder Egidius de Glabbais aan zijn provinciaal, dat E.H. Fricx uit Brussel en Aegidius Denique uit Leuven o.a. Jansenistische werken bij haar laten drukken en dat niet pater Gabriel Prauwels de leiding heeft bij het drukken van de Opera Baji, maar een zekere Bareau, terwijl Prauwels daarbij slechts enigszins assisteert (Polman III 453). Deze Bareau was M.A. Boyer (KS 23, met foutieve datum, die moet zijn 13-2-1703). De Opera van Michel de Bay of Baius verschenen in 1696 met een Keuls adres (KS 1539). Een verklaring van 29-1-1702 van De Glabbais, gericht tegen een getuigenis van Codde omtrent deze uitgaaf en de bewering van Johannes Bus, dat deze en ook de Engelse bijbels met De Glabbais medeweten worden gedrukt, geeft beschouwingen over de biechtvaders van de weduwe Schippers: in de tijd van de Engelse bijbels volgens De Glabbais pastoor Justus Modersohn van de Brouwersgracht. (Polman III 574).

p. 177, r. 8 v.o.: aanvankelijk waren executeuren Bonaventura van Overbeke en Pieter Le Grand, later Hendrik Wetstein in plaats van Overbeke. Op 11-5-1690 krijgen Le Grand en Wetstein fiat van schepenen op hun rekwest om obligaties te mogen verkopen, daar Joachim Schilperoort en echtgenote als erfgenamen van hun zoon Joannes staat en inventaris hadden geëist en na uitspraken op de vierschaar en ordinarisrol *f* 1264.12.6 moesten uitgekeerd krijgen (Schepenen-Minuut-register 767, 71vo).

p. 130, r. 1 v.o.: de wordt du.

p. 131, r. 12: deel II wordt deel III.

p. 133, r. 12: copy en wordt copyen.

p. 142, r. 9 v.o.: verm. ged. Oude Kerk 10-12-1647 als Jan, zoon van Cornelis Jansz en Lysbet Jans.

p. 146, r. 10: bijzonderheden over Caesar Caze, die aug. 1711 een privilege van de Staten van Holland kreeg voor zijn inventie van arithmetische machines en zijn dissertatie wegens gebruik en verbetering van de arithmetica, en ook over zijn nalatenschap zullen worden gepubliceerd door A.H. Huussen Jr.

p. 152, r. 19 v.o.: Ledeboer noemt Laurens Autein met een druk van 1671 te Amsterdam; lid van het gilde werd hij niet.

p. 157, r. 11 v.o.: benoorden wordt bezuiden; dit huis werd op een onbekend ogenblik door de familie Waesberge verlaten, vermoedelijk niet lang na het vertrek van de familie Blaeu uit het buurhuis op de hoek van de steeg in 1678, welk huis toen door de familie werd betrokken en ook werd gehuurd van de weduwe Schippers (V.E. Blaeu 92-93).

p. 176, r. 14: en valt weg.

p. 212, r. 7 v.o.: prijscourante wordt prijs courante.

p. 226, r. 14 v.o.: 30-10-1706 transporteert Daniel van den Dalen te Leiden, als procuratie hebbende van Sara van Valkenburg, wed. van Adriaan van Dijk, in leven boekverkoper te Rotterdam (laatst van kapt. Wouter Bras)

voor not. Denijs ter verzekering van *f* 1643.16.8 voor geleverd papier, uit een obligatie van Lucas Cloppenburg, boekverkoper te Gouda, van 15-4-1706 van *f* 2748. - (met acte van cautie van de wed. Cloppenburg voor haar zoon) de vijf eerste termijnen (met inhouding van *f* 73.13.8 ten opzichte van de laatste van de vijf termijnen van ieder *f* 343.10. -). Guillaume en Michel Henry verklaren mede als gemachtigden van de erfgenamen van Pierre Gaultier hier mede in te stemmen. (N.A. 6647, 1293).

Lijst van afkortingen

De met een * gemerkte afkortingen betreffen archivalia.

Aa (van der) = A.J. van der Aa, Biografisch woordenboek der Nederlanden (1852-1878) 21 delen.
AC = Amsterdamsche Courant (Gem. Archief).
Account = An account of the life and writings of Mr. John le Clerc (1711), zie deel II 184.
*AWD = Afschriften willige decreten (Gem. Archief).
Bachman = A. Bachman, Censorship in France from 1715 to 1750: Voltaire's opposition (1934).
Bappert = W. Bappert, Wege zum Urheberrecht. Die geschichtliche Entwicklung des Urheberrechtsgedankens (1962).
Barber A = G. Barber, 'Aspect of the book trade between England and the Low Countries in the eighteenth century' (Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw no. 34-35 (april 1977) 47-63).
Barber B = G. Barber, 'Books from the old world and for the new: the British international trade in books in the eighteenth century' (SV CLI-CLV (1976) 185-224).
Barber C = G. Barber, 'The Cramers of Geneva and their trade in Europe between 1755 and 1766' (SV XXX (1964) 377-413).
Barber F = G. Barber, 'French Royal decrees concerning the Book Trade 1700-1789' (Australian Journal of French Studies III (1966) 312-330).
Barber P = G. Barber, 'Pendrid abroad, a view of the late 18th-century book trade in Europe' (Studies in the book trade in honour of Graham Pollard (1975) 231-277).
Barbier = Dictionnaire des ouvrages anonymes par A.-A. Barbier, 3e éd. (1872-1879) 4 delen.
Barnes = Annie Barnes, Jean le Clerc (1657-1736) et la République des lettres (1938).
Barthélemy = Ch. Barthélemy, La comédie de Dancourt 1685-1714. Etude historique et anecdotique (1882).
Bayle Lettres = Lettres choisies de M. Bayle avec des remarques (1714) 3 delen.
Bayle Nouv. Lettres = Nouvelles lettres de Mr. P. Bayle (1739).
Bayle O.D. = Oeuvres diverses de Pierre Bayle, à Rotterdam. Nouvelle édition augmentée (1737) 4 delen.
Beaufort = H.L. de Beaufort, Het auteursrecht in het Nederlandsche en internationale recht (1909).
Beckmann = J. Beckmann, Literatur der älteren Reisebeschreibungen. (1807-1810) 2 delen.
Begrafenisceduul = gedrukte aansprekerslijsten (Gem. Archief).
Berghmann = G. Berghmann, Nouvelles études sur la bibliographie Elzévirienne, Supplément à l'ouvrage sur les Elzevier de Alphonse Willems (1897).
Bernus = A. Bernus, Notice bibliographique sur Richard Simon (1882).
Bibl. Mazarine = Bibliothèque Mazarine Parijs.
Bibl. Nat. = Bibliothèque Nationale Parijs.

Bierens de Haan = D. Bierens de Haan, Bibliographie Néerlandaise historique-scientifique des ouvrages importants, dont les auteurs sont nés aux 16e, 17e, 18e siècles, sur les sciences mathématiques et physiques avec leur applications (1883, reprint 1960).
Birn L = R.F. Birn, 'Livre et société after ten years: formation of a discipline' (SV CLI (1976) 287-312).
Birn R = R.F. Birn, 'Pierre Rousseau and the philosophers of Bouillon' (SV XXIX, 1964).
Blagden, zie Hodgson.
Blagden = C. Blagden, 'The memorandum book of Henry Rhodes, 1695-1720' (The Book Collector (1954)

28-38 en 103-116).
Blum = R. Blum, ‘Vor- und Frühgeschichte der nationalen Allgemeinbibliographie’ (Archiv für Geschichte des Buchwesens 2 (1960) 233-303).
B.N. = Bibliothèque Nationale Parijs.
Bock (de) = E. de Bock, Het Nederlandsche boek, overzicht van zijn geschiedenis (1939, Brussel).
Bodel Nijenhuis = J.T. Bodel Nijenhuis, De Wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXde eeuw (1892).
Boekzaal = De Boekzaal van Europe 1692 etc.
Bonno = G. Bonno, Lettres inédites de Le Clerc à Locke (1959).
Bossuet - Correspondence de Bossuet, ed. Ch. Urbain et E. Levesque (1909-1923), 14 delen.
Briels = J.G.C.A. Briels, Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630 (1974).
*brieven Le Clerc = op UBA.
Br. M. = British Museum Londen.
Broome = J.H. Broome, ‘Pierre Desmaizeaux, journaliste, Les nouvelles littéraires de Londres entre 1700 et 1740’ (Revue de l'histoire comparée XXIX (1955) 184-204).
Bruckner = J. Bruckner, A bibliographical catalogue of seventeenth-century German books published in Holland (1971).
Brunet = J.C. Brunet, Manuel du libraire et de l'amateur de livres, 5e éd. (1860-1880).
B.U. = Biographie universelle ancienne et moderne (s.d.).
Buckley = voor titel zie noot 437.
Budé (de) = E. de Budé, Lettres inédites, adressées de 1686 à 1737 à J.-A. Turrettini théologien Genevois (1887), 3 delen.
Buisman = M. Buisman J. Fzn., Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815. Romans, novellen, verhalen, levensbeschrijvingen, Arcadia's, sprookjes. Alphabetische naamlijst (1960).
B.V. = Bibliotheek van de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels (afdeling UBA).
BWPGN = Biografisch Woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland A-L (...-1943, wordt vervolgd), 5 delen.
Carter-Buday = H. Carter und G. Buday, ‘Nicholas Kis and the Janson types’ (Gutenberg Jahrbuch (1957) 207-212).
Carter L = H. Carter, ‘Archbishop Laud and scandalous books from Holland’ (Studia Bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey (1966) 43-55).
Catalogus Enschedé = catalogus op naam van drukkers en uitgevers van fiches, geknipt uit catalogi (BV).
Cat. Boursault = Oeuvres Boursault, 1721, II achterin (zie deel II 256).
Cat. Huet = Memoires sur le commerce des Hollandois, 1717, achterin (zie deel II 224).
Cat. Kon. Akad. = Catalogus van de boekerij der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, gevestigd te Amsterdam (1858-1891), 4 delen.

Cat. La Placete = Jean La Placete, Essais de morale, 1716, IV achterin (zie deel II 218).
Cat. Longus = Les amours pastorales de Daphnis et Chloé, 1717, voorin (zie deel II 233).
Cat. Piganiol de la Force = Piganiol de la Force, Nouvelle description de la France, 1719, V achterin (zie deel II 249).
Cat. Roger = zie Lesure.
Cat. Steele = R. Steele, Bibliotheque des dames, 1719, II voorin (zie deel II 221).
ceduul = zie begrafenisceduul.
Chartier-Roche = R. Chartier et D. Roche, 'Le livre un changement de perspective' (Faire de l'histoire, nouveaux objets, sous la direction de Jaques le Goff et Pierre Nora III (1974) 115-136).
Chauffepié = J.G. de Chauffepié, Nouveau dictionnaire historique et critique pour servir de supplement ou de continuation au dictionnaire historique et critique de Mr. Pierre Bayle (1750-1756) 4 delen.
Churchill = W.A. Churchill, Water marks in paper in Holland, England, France etc. in the XVII and XVIII Centuries and their interconnection (1935, reprint 1967).
Clarke = J.A. Clarke, 'Abbé Jean-Paul Bignon, "Moderator of the Academies" and Royal Librarian' (French

historical studies VIII (1973) 213-235).
Cohen-de Ricci = H. Cohen, Guide de l'amateur de livres à vignettes du XVIIIe siècle, 6e éd., revue par Seymour de Ricci, Premiere partie (1912).
Coleman = D.C. Coleman, The British paper industry 1495-1860. A study in industrial growth (1958).
*Coll. Marchand = collectie Marchand (UBL).
*Coll. succ. = belasting op de collaterale successie (Gem. Archief).
Conlon = P.M. Conlon, Prélude au siècle des lumières en France: répertoire chronologique de 1685 à 1715 (1970-1975) 6 delen.
Conlon V = P.M. Conlon, 'Voltaire's literary career from 1728 to 1750' (SV XIV, 1961).
Cordier = H. Cordier, Bibliotheca Sinica. Dictionnaire bibliographique des ouvrages relatifs à l'Empire Chinois (1881-1895), 2 delen.
Corr. Adm. = zie Depping.
Coyecque = E. Coyecque, Inventaire de la collection Anisson sur l'histoire de l'imprimerie et la librairie principalement à Paris (1900) 2 delen.
Cuper = G. Cuper, Lettres de critique, d'histoire, de littérature etc. écrites à divers savans de l'Europe. Pub. sur les originaux par M.d.B. (1742).
Darlow and Moule = T.H. Darlow and H.F. Moule, Historical catalogue of the printed editions of Holy Scripture in the library of the British and Foreign Bible Society (1903-1911), 2 delen.
Darnton A = R. Darnton, 'Le livre français à la fin de l'Ancien Régime' (Annales (1973) 735-744).
Darnton D = R. Darnton, 'Reading, writing and publishing in eighteenth-century France: A case study in the sociology of literature' (Daedalus (1971) 214-256).
Darnton E = R. Darnton, 'The encyclopédie wars of the prerevolutionary France' (American historical Review LXXVIII (1973) 1331-1352).
Davies = D.W. Davies, 'The geographic extent of the Dutch book trade in the seventeenth century' (Het Boek, Nieuwe Reeks, XXXI (1952-1954) 10-21).
*DB = Desolate Boedelskamers (Gem. Archief).
DBF = Dictionnaire de biographie française A-D (1933-1961) 9 delen.
deel I-V = De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725 (1960-1978), 5 delen.
Depping = Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV, recueillies et mise en ordre par G.B. Depping (1850-1855), 4 delen.
*Deutzenhofje = archief van regenten van het Deutzenhofje (Gem. Archief).
Dibon = Pierre Bayle, le philosophe de Rotterdam, Etudes et documents publ. sous la direction de Paul Dibon (1959).
Diderot = Diderot, Lettre sur le commerce de la librairie, commentée par Bernard Grasset (1937).
Dietz = A. Dietz, Frankfurter Handelsgeschichte III en V (1921, 1925).
Dillen (van) = J.G. van Dillen, Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam I 1512-1611 (1929), II 1612-1632 (1933) en III 1633-1672 (1974).
Doorman = G. Doorman, Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e tot 18e eeuw; met bespreking van enkele onderwerpen uit de geschiedenis der techniek (1940-1942), 2 delen.
dr. = druk.

Dreyfus = Type specimen facsimile's, general editor J. Dreyfus I (1963).
Dubosq = Y.Z. Dubosq, Le livre français et son commerce en Hollande de 1750 à 1780 (1925).
Dupront = A. Dupront, ‘Livre et culture dans la société française du 18e siècle’ (Livre et société dans la France du 18e siècle I (1965) 185-238).
E. = catalogus Enschedé, zie aldaar.
Enschedé F = Ch. Enschedé, Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XlXe siècle. Notice historique principalement d'après les données de la Collection typographique de Joh. Enschedé en Zonen à Haarlem (1908).
Enschedé P = J.W. Enschedé, ‘Papier en papierhandel in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw’ (Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen VII (1909) 97-111 en 173-231).
Fajn = M. Fajn, ‘Marc-Michel Rey: boekhandelaar op de Bloemmark (Amsterdam)’ (Proceedings of the

American Philosophical Society, vol. 118 (1974) 260-268).
Febvre-Martin = L. Febvre et H.J. Martin, L'apparition du livre (1958).
*ff = Fonds français op Bibi. Nat. Parijs.
Fontaine Verwey = H. de la Fontaine Verwey, Uit de wereld van het boek, II Drukkers, liefhebbers en piraten in de zeventiende eeuw (1976).
Funck-Brentano = F. Funck-Brentano, Les lettres de cachet à Paris. Etude suivie d'une liste des prisonniers de la Bastille (1659-1789) (1903).
*G.A. = Gilden archieven Amsterdam.
*G.A.L. = Gilden archieven Leiden.
*G.A.U. = Gemeente Archief Utrecht.
Gay = J. Gay, Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes, au mariage et des livres facétieux, pantagrueliques, scatalogiques, 4e éd. (1894-1900) 4 delen.
gaz. = z.g. gazette d'Amsterdam (Bibl. Nat. Parijs).
Gelder (van) = H.A. Enno van Gelder, Getemperde vrijheid (1972).
Gelder (van) = H.A. Enno van Gelder, Vrijheid en onvrijheid in de Republiek. Geschiedenis der vrijheid van drukpers en godsdienst van 1572 tot 1798, I van 1572 tot 1619 (1947).
Georgi = Th. Georgi, Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon (1742) 4 delen, met Supplement 1739-1747 en overgeslagen boeken (1750), en V Frantzösischen Auctores und Bücher (1753).
Gesamtkatalog = Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken, mit Nachweis des identischen Besitzes der Bayerischen Staatsbibliothek in München und der Nationalbibliothek in Wien (A-Beedh.) (1931-1939) 14 delen.
Gibbs = G.C. Gibbs, ‘Some intellectual and political influences of the Huguenot Emigrés in the United Provinces, c. 1680-1730’ (Bijdr. en Mededelingen betr. de geschiedenis der Nederlanden, 90 (1975) 255-287).
Gigas = Lettres inédites de divers savants de la fin du XVIIe et du commencement du XVIIIe siècle. Publiées d'après les originaux conservés à la Bibliothèque Royale de Copenhague par. Em. Gigas (1890-1893) 2 delen: I Choix de la correspondance inédite de Pierre Bayle, 1670-1700. II Lettres des Bénédictins de la Congrégation de St. Maur, 1652-1700.
Goldfriedrich = zie Kapp.
Goovaerts = A. Goovaerts, Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas (1880).
*Groot Memoriaal = op Gem. Archief.
Groot Placaetboek = Groot Placaetboeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de... Heeren Staten Generael... Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt; mitsgaders van de Heeren Staten van Zeelandt (1658-1797) 9 delen met register.
Haag = Eug. et Em. Haag, La France protestante ou Vie des protestants français (1846-1859) 10 delen, 2e éd. A-Gasp. (1877-1888) 6 delen.
Handover = P.M. Handover, Printing in London, From Caxton to modern times (1960).
Hardonk = R. Hardonk, Koornmullenaers, pampiermaeckers en coperslaghers, korte historie der waterradmolens van Apeldoorn, Beekbergen en Loenen (1968).

Hart = H. Hart, Notes on a century of typography at the University Press Oxford 1693-1704, facs. ed. Harry Carter (1970).
Hasse = E. Hasse, Geschichte der Leipziger Messen (1885, reprint 1963).
Hatin = E. Hatin, Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècle (1865).
Hazard = P. Hazard, La pensée européenne au XVIIIème siècle de Montesquieu à Lessing (1946) 3 delen.
Heitjan = I. Heitjan, 'Zum Besuch der Frankfurter Fastenmesse 1671' (Gutenberg Jahrbuch (1963) 141-150).
Hellinga = W. Gs. Hellinga, Kopij en druk in de Nederlanden; atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie; met twee inleidende studies van H. de La Fontaine Verwey en G.W. Ovink (1962).
Hellinga B = W. Gs. Hellinga, 'De catalogus van de boekhandel Blaeu uit 1659' (In officina Joannis Blaev, Twee inleidende studies bij een kleine tentoonstelling van de Dr. P.A. Tiele-Stichting door H. de la Fontaine Verwey en W. Gs. Hellinga (1961) 13-51), ook als 'The booksellers catalogue of Blaeu anno 1659' (Quaerendo (1973) 106-116).
herenboekje = collectie Gem. Archief.

Hodgson = N. Hodgson and C. Blagden, The notebook of Thomas Bennet and Henry Clements (1686-1719) with some aspects of book trade practice (1956).
Horst = D.J.H. ter Horst, 'Een belangrijke verzameling Frankforter en Leipziger Mis-catalogi' (Het Boek XXI (1932/33) 325-332).
Huguenot Society = Proceedings of the Huguenot Society.
Jacob = M.C. Jacob, 'An unpublished record of a masonic lodge: 1710' (Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte XXII (1970) 168-171).
Jacob = M.C. Jacob, 'Newtonianism and the origins of the enlightenment: a reassessment' (Eighteenth century studies 11 (1977) 1-25).
Jacob = M.C. Jacob, 'Clandestine culture in the Early Enlightenment' (Album amicorum in honor of Henry Guerlac, edited by H. Woolf (1978) Cornell University Press).
Janmart de Brouillant = L. Janmart de Brouillant, La liberté de la presse en France aux XVIIe et XVIIIe siècles, histoire de Pierre Du Marteau, imprimeur à Cologne (1888).
Jay = zie Gay.
Jöcher = C.G. Jöcher, Allgemeines Gelehrten-Lexicon (1750-1751) 4 delen, met vervolgen.
Joly = C. Joly, Les voyages de Munster, d'Hollande, d'Osnabrugh, Varendorph, des Pais-Bas et de Cologne (1672).
Jones - S. Paul Jones, A list of French prose fiction from 1700 to 1750 (1939).
Jordan = C.E. Jordan, Histoire d'un voyage litteraire fait en 1733 en France, en Angleterre et en Hollande, 2e éd. (1736).
Kapp = Friedrich Kapp, Geschichte des deutschen Buchhandels (1886-1913) 4 delen, I Bis in das siebzehnte Jahrhunderts (1886), vervolgd door Joh. Goldfriedrich: II 1648-1740 (1908), III 1740-1804 (1909) en IV 1805-1889 (1913).
KB = Koninklijke Bibliotheek Den Haag.
Kirchhoff = A. Kirchhoff, 'Der Ausländische Buchhandel in Leipzig im 18. Jahrhundert' (Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels, Neue Folge XIV (1891) 155-182).
Kleerkooper = KS.
Kleinschmidt = J.R. Kleinschmidt, Les imprimeurs et libraires de la république de Genève 1700-1798 (1948).
Knuttel = W.P.C. Knuttel, Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek (1889-1920), 11 delen.
Knuttel V = W.P.C. Knuttel, Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden; beredeneerde catalogus (1914).
Koch = Joh. Koch, Brueys und Palaprat und ihre dramatische Werke (1906).
Koeman = C. Koeman, Atlantes Neerlandici, Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880 (1967-1971), 5 delen.
Kohier (1742) = Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742, uitgegeven en van een inleiding voorzien door Mr. W.F.H. Oldewelt (1945) 2 delen.
Kossmann = E.F. Kossmann, De boekhandel te 's Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw (1937).

Kossmann B = E.F. Kossmann, De boekverkoopers, notarissen en cramers op het Binnenhof (1932).
Kossmann H = E.F. Kossmann, 'Haagsche uitgevers van de zeventiende en achttiende eeuw' (Het Boek, Nieuwe Reeks, XXIII (1935-1936) 101-118 en 223-241).
Krauss = W. Krauss, 'Über den Anteil der Buchgeschichte an der literarischen Entfaltung der Aufklärung' (Studien zur Deutschen und Französischen Aufklärung (1963) 73-155, ook in Sinn und Form XII (1960) n. 1 en 2).
Kruseman = A.C. Kruseman, Aantekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw (1893).
KS = De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw, Biografische en geschiedkundige aanteekeningen verzameld door M.M. Kleerkooper, aangevuld en uitgegeven door W.P. van Stockum Jr. (1914-1916) 2 delen.
*Kw. = Registers van kwijtscheldingen (Gem. Archief).
Labrousse = E. Labrousse, Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle (1961).

Labrousse B = E. Labrousse, Pierre Bayle, I Du Pays de Foix à la cité d'Erasme (1963).
Landwehr = J. Landwehr, Fable-books printed in the low Countries; a concise bibliography until 1800 (1963).
Lange = H.O. Lange, 'De Hollandske Bogauktioner i deres første halve Aarhundrede' (Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen I (1914) 133-148).
Larkin = S. Larkin, 'Voltaire and Prévost: a reappraisal' (SV CLX (1976) 9-135, speciaal 'A mythical collaboration' 13-37 en 134-135).
Ledeboer = A.M. Ledeboer, De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der negentiende eeuw (1872), Alphabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland (1876), en Alfabetische lijst der boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert het jaar 1440 tot het begin onzer eeuw, chronologisch register (1877).
Lelong = Jac. Lelong, Bibliothèque historique de la France; contenant le catalogue de tous les ouvrages, tant imprimez que manuscrits, qui traitent de l'histoire de ce roiaume, ou qui y ont rapport, uitg. Fevret (1768-1778) 5 delen.
Lepreux = G. Lepreux, Gallia typographica ou Répertoire biographique et chronologique de tous les imprimeurs de France depuis les origines de l'imprimerie jusqu'à la révolution (1909-1913) 7 delen.
Lesure = Fr. Lesure, Bibliographie des éditions musicales publiées par Estienne Roger et Michel-Charles Le Cène (Amsterdam 1696-1743) (1969).
Lesure K = Fr. Lesure, 'La datation des premières éditions d'E. Roger (1697-1702)' (Kongress-Bericht Bamberg (1953) 273-279).
Lettres = zie Bayle.
Leuven = L. Leuven, De boekhandel te Amsterdam door Katholieken gedreven tijdens de Republiek (1951).
Lombard = A. Lombard, L'abbé du Bos, un initiateur de la pensée moderne (1670-1742) (1913).
Lombard C = A. Lombard, La correspondence de l'abbé Du Bos (1670-1742) (1913).
Lottin = A.M. Lottin, Catalogue chronologique des libraires et des libraires-imprimeurs de Paris, depuis l'an 1470, etc. (1789).
Lüthy = H. Lüthy, La banque Protestante en France de la Révocation de l'Edit de Nantes à la Révolution (1959-1961) 2 delen.
Luyken = P. van Eeghen en J.H. van der Kellen, Het werk van Jan en Casper Luyken (1905) 2 delen.
Luzac = E. Luzac, Hollands Rijkdom (1780-1783) 4 delen.
Mackenzie = D.F. Mackenzie, The Cambridge University Press 1696-1712 (1966) 2 delen.
Maire = A. Maire, L'oeuvre scientifique de Blaise Pascal. Bibliographie critique et analyse de tous les travaux qui s'v rapportent (1912).
Malclès = L.-N. Malclès, La bibliographie, 3e èd. corrigée (1967).
*Marchand = collectie Marchand op UBL.
Martin = H.-J. Martin, Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598-1701) (1969) 2 delen.
Martin L = H.-J. Martin, 'Hier' (Le livre Français (1972) 45-79).

Meijer = W. Meijer, ‘De strijd der refugées in Holland tegen het staatsbeleid van Lodewijk XIV’ (Tijdspiegel III (1904) 35-50).
Molhuysen = P.C. Molhuysen, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit (1913-1924) 7 delen.
Montchrétien = A. de Montchrétien, Traicté de l'oeconomie politique dédié en 1615 au roy et la reine mere du roy avec introduction et notes par Th. Funck-Brentano (s.a.).
Morineau = M. Morineau, La balance du commerce Franco-Neerlandais et le resserrement economique des provinces-unies au 18ème siècle (Economisch Historisch Jaarboek XXX (1965) 170-235).
Morrish = P.S. Morrish, ‘A collection of seventeenth-century book sale catalogues’ (Quaerendo I (1971) 35-45).
Muller = F. Muller, De Nederlandsche Geschiedenis in platen; beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinnespreuken en historische kaarten (1863-1882) 4 delen.
Müller = K. Müller, ‘Gottfried Wilhelm Leibnitz und Nicolaas Witsen’ (Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin (1955) nr. 1, 1-45).
Murphy = T. Murphy, ‘Jean Baptiste René Robinet: The career of a man of letters’ (SV CL (1976) 183-250).

*N.A. = Notarieel Archief (Gem. Archief).
Nicéron = J.P. Nicéron, Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Avec un catalogue raisonné de leurs ouvrages (1729-1745) 43 delen.
NNBW = Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (1911-1937) 10 delen.
Nouv. lettres = zie Bayle.
Nijhoff = W. Nijhoff, Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw, 2de dr., bew. en aangevuld door F.W.D.C.A. van Hattum (1953).
Obreen = Fr. D.O. Obreen, 'Notice sur Daniel de la Feuille; graveur, orfèvre, horloger et libraire à Amsterdam' (Bulletin de la commission de l'histoire des Eglises Wallonnes VI (1894) 45 etc.).
Palau = Ant. Palau, Manuel del librero Hispano-Americano. Inventario bibliográfico de la productión científica y literaria de España y de la América Latina desde la invención de la imprenta (1923-1927) 7 delen, 2de druk (1948 etc.).
Paquot = Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines (par J.-N. Paquot) (1765-1770) 3 delen.
Peignot = G. Peignot, Dictionnaire critique, littéraire et bibliographique des principaux livres condamnés au feu, supprimés ou censurés (1806) 2 delen.
Petit = L.D. Petit, Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten; verzamelingen van de bibliotheek van Joannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, met supplement H.J.A. Ruys (1882-1934) 4 delen.
Plant = M. Plant, The English book trade, an economic history of the making and sale of books (1939), 2nd ed. revised (1965).
Plomer = H.R. Plomer, A dictionary of the booksellers and printers who were at work in England, Scotland and Ireland, I from 1641 tot 1667 (1907), II from 1668 to 1725 (1922), III (with G.H. Bushnell and E.R. McDix) from 1726 to 1775 (1932).
Pollard = Gr. Pollard and A. Ehrmann, The distribution of books by catalogue from the invention of printing to A.D. 1800 based on material in the Broxbourne Library (1965).
Polman = P. Polman, Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727, deel III 1686-1705 (1952).
Proost = Twee eeuwen Proost en Brandt (1942).
Pütter Beyträge = J.S. Pütter, Beyträge zum Teutschen Staats- und Fürstenrechte (1777).
Pütter Büchernachdruck = J.S. Pütter, Der Büchernachdruck nach ächten Grundsätzen des Rechts (1774).
Quéniart = J. Quéniart, L'imprimerie et la librairie à Rouen au XVIIIe siècle (1969).
Quérard = J. Quérard, Les supercheries littéraires dévoilées, 2de éd. (1869-1879) 7 delen.

Quesnel = Un Janséniste en exil. Correspondance de Pasquier Quesnel, prêtre de l'Oratoire sur les affaires politiques et religieuses de son temps, publ. avec des notes par Mme Albert le Roy (1900) 2 delen.
*R.A. = Rechterlijk Archief (Gem. Archief).
*R.A. Den Haag = Rechterlijk Archief (Gem. Archief Den Haag).
Rahir = E. Rahir, Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes hollandais du XVIIe siècle (1896).
Reed = T.B. Reed, A history of the old English letter foundries, ed. A.F. Johnson (1952).
Reed B = G.E. Reed, Claude Barbin libraire de Paris sous le règne de Louis XIV (1974).
Riemens = K.-J. Riemens, Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle (1919).
Roberts = W. Roberts, The earlier history of English bookselling (1892).
Rostenberg = L. Rostenberg, ‘Robert Scott, Restoration stationer and importer’ (The Papers of the bibliographical Society of America (1954) 49-76).
Saint-Germain = J. Saint-Germain, La Reynie et la police au grand siècle d'après de nombreux documents inédits (1962).
Sautijn Kluit = W.P. Sautijn Kluit, ‘De Amsterdamsche Courant’ (Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde N.S. V (1868) 1-84).
Sauvy = A. Sauvy, Livres saisis à Paris entre 1678 et 1701 (1972).
Scheurleer = Almanak der boekverkoopers, drukkers en binders, uitgaaf Hendrik Florisz Scheurleer (1761).

*schoutsrol = schoutsrol (en copie schoutsrol) in R.A. (Gem. Archief).
Schwetschke = G. Schwetschke, Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis 1564-1765 (1850).
Scoville = W. Scoville, The persecution of Huguenots and French economic development 1680-1720 (1960).
Sérionne = Le commerce de la Hollande ou tableau du commerce des Hollandois dans les quatre parties du monde. Par l'auteur des intérets des nations de L'Europe (J. Accarias de Sérionne) (1768) 3 delen.
Sgard = Dictionnaire des journalistes (1600-1789) sous la direction de Jean Sgard (1976).
Short Title Catalogue = Short Title Catalogue of books printed in England, Scotland, Ireland, Wales and British America (1641-1700).
Sommervogel = C. Sommervogel, Bibliothèque de la compagnie de Jesus, nouvelle édition (1890-1932).
Staten van Holland = gedrukte resoluties van de Staten van Holland 1524 etc.
Steinberg = S.H. Steinberg, Five hundred years of printing (1955).
Stockum (van) = La librairie, l'imprimerie et la presse en Hollande à travers quatre siècles. Documents pour servir à l'histoire de leurs relations internationales. Recueillis et annotés par W.P. van Stockum Jr. (1910).
Streit = R. Streit, Bibliotheca Missionum (1916-1928) 28 delen.
Stuck = G.H. Stuck, Verzeichnis von aeltern und neuern Land- und Reisebeschreibungen (1784-1787) 3 delen.
SV = Studies on Voltaire and the eighteenth century (aanvankelijk Publications de l'Institut et Musée Voltaire, Travaux sur Voltaire et le dix-huitième siècle) (1955-...) ruim 170 delen.
Tassin = R.P. Tassin, Gelehrtengeschichte der Congregation von St. Maur, Benedictiner Ordens (1773-1774) 2 delen.
Taylor = Archer Taylor, Book catalogues (1957).
Thieme-Becker = U. Thieme und F. Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart (1907-1950) 37 delen.
Tiele = Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten; eerste afdeeling, verzameling van Frederik Muller te Amsterdam, naar tijdsorde gerangschikt en beschreven door P.A. Tiele (1858-1861) 3 delen.
Turrettini = zie de Budé.
U.B.A. = Universiteitsbibliotheek Amsterdam.
U.B.L. = Universiteitsbibliotheek Leiden.
Uffenbach = Z.C. von Uffenbach, Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland (1753-1754) 3 delen.
V.E. = I.H. van Eeghen:

Acta = ‘De Acta Sanctorum en het drukken van Katholieke boeken te Antwerpen en Amsterdam in de 17de eeuw’ (De Gulden Passer XXVIII (1951) 49-58).
Amsterdamsche Courant = ‘De Amsterdamsche Courant in de achttiende eeuw’ (Jbk Amstelodamum 44ste deel (1950) 31-58).
Blaeu = ‘De familie van de drukker Willem Jansz Blaeu in Alkmaar en in Amsterdam’ (Jbk Amstelodamum 64ste deel (1972) 75-93).

Elsevier = ‘Une édition Elsevier inconnue: la Bible luthérienne de 1648’ (Studia Bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey (1966) 119-128).
Gevangene = ‘De gevangene van de Mont-Saint-Michel’ (Spiegel Historiael I (1966) 104-110).
Gilden = De Gilden, theorie en praktijk (1965) tweede druk (1974).
Inventarissen = Inventarissen der archieven van de gilden en van het brouwerscollege, Archief der Gemeente Amsterdam (1951).
Leidse professoren = ‘Leidse professoren en het auteursrecht in de achttiende eeuw’ (Economisch Historisch Jaarboek XXIV (1950) 179-208).
Lindenberg = ‘Gijsbert Tijssens' toneelstukken en het bedrog in de achttiende-eeuwse boekhandel’ (Ondernemende geschiedenis, 22 opstellen geschreven bij het afscheid van Mr. H. van Riel als voorzitter van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (1977) 109-123).
Montanus = ‘Arnoldus Montanus's book on Japan’ (Quaerendo II (1972) 250-272).
Moses Abrahamsz = ‘Moses Abrahamsz, boekdrukker in Amsterdam’ (Studia Rosenthaliana VI (1972) 58-70).
Schenk = ‘Petrus Schenk en zijn “afbeeldinge der voornaamste gebouwen van Amsterdam”’ (Jbk Amstelo-

damum 66ste deel (1974) 117-136).
St. Lucas = 'Het Amsterdamse Sint Lucasgilde in de 17de eeuw' (Jbk Amstelodamum 61ste deel (1969) 65-102).
Steen = 'Casper Pietersz Steen, een drukker van Hebreeuwse boeken in Amsterdam (1692-1703)' (Studia Rosenthaliana I (1967) 51-65).
Veiling Athias = 'Een veiling van boeken van Athias in 1688' (Studia Rosenthaliana II (1968) 30-41).
Winter = 'Antoni de Winter en de 100 ambachten' (Mbl Amstelodamum 63ste jg. (1976) 25-30).

Vercruysse R = J. Vercruysse, 'Voltaire et Marc Michel Rey' (SV LVIII (1967) 1707-1763).
Vercruysse Rey = J. Vercruysse, 'Marc-Michel Rey imprimeur philosophe ou philosophique?' (Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw no. 34-35 (april 1977) 93-121).
Vercruysse V = J. Vercruysse, Voltaire et la Hollande (SV XLVI (1966)).
Voet = L. Voet, The golden compasses (1969-1972) 2 delen.
Voorn = H. Voorn, De papiermolens in de provincie Noord-Holland (1960), De papiermolens in de provincie Zuid-Holland alsmede in Zeeland, Utrecht, Noordbrabant, Groningen, Friesland, Drenthe (1973).
Vries (de) = 'De statistiek van in- en uitvoer van de admiraliteit op de Maaze 1784-1793, I De Statistiek van invoer, II De Statistiek van uitvoer' (Economisch Historisch Jaarboek XXIX (1963) 188-259 en XXXX (1965) 236-307).
Wagenaar = J. Wagenaar, Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterijen, gilden en regeringe (1760-1767) 3 delen.
Waller = F.G. Waller, Biografisch Woordenboek van Noord-Nederlandsche graveurs (1938).
Wallis = P.J. Wallis, 'Book subscription lists' (The Library, 5th series, XXIX (1971) 255-286).
Water = Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der staten 's lands van Utrecht; mitsgaders van de burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten, uitg. Johan van de Water (1729) 3 delen.
Watts = G.B. Watts, 'Charles Joseph Panckoucke, 'l'Atlas de la librairie française' (SV LXVIII (1969) 67-205).
Widmann = H. Widmann, Geschichte des Buchhandels, Teil I Bis zur Erfindung des Buchdrucks sowie Geschichte des Deutschen Buchhandels (1975).
Willaert = L. Willaert, Bibliotheca Jansonicana Belgica. Répertoire des imprimés concernant les controverses théologiques en relation avec le Jansénisme dans les Pays-Bas catholiques et le Pays de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècle (1949-1951) 3 delen.
Willems = A. Willems, Les Elzevier, Histoire et annales typographiques (1880).
Williams = R.C. Williams, Bibliography of the seventeenth-century novel in France (1931).
W.N.T. = Woordenboek der Nederlandsche Taal (1882-...).

Wttewaall = Proeve uit een onuitgegeven geschrift: ‘Het welvaren der stad Leyden’ opgesteld in 1659 door Pieter de la Court, uitg. B.W. Wttewaall (1845).
Zesen (von) = Ph. von Zesen, Beschreibung der Stadt Amsterdam (1664).

Index van plaatsnamen

AARLANDERVEEN III 185.
AFRIKA II 86, 203.
AIX III 50.
AIX-LA-CHAPELLE III 182.
AKEN IV 209, 235: V 33, 34.
ALAIS III 139.
ALCALA DE HENARES III 174.
ALENÇON IV 52.
ALEPPO II 87.
ALEXANDRIË II 87.
ALICANTE III 168.
ALKEMADE III 162.
ALKMAAR II 234; IV 90, 92, 178, 195, 234, 238, 248, 267, 269, 274; V 22, 114, 198.
ALPHEN IV 87; V 140, 268, 271.
ALTONA III 266; V 31, 95, 342.
AMBON V 287.
AMERIKA II 94, 149: III 119; V 39.
AMERSFOORT 102, 104: IV 96, 172, 191, 225.
AMIENS II 11; III 50, 114.
AMSTELVEEN IV 235; V 42, 268.
AMSTERDAM PASSIM.
ANDOUSE I 176.
ANGERS III 62.
ANGOULÊME IV 41, 201, 208, 209, 211, 224, 227, 231, 232, 239, 240, 242, 252, 253, 255-257; V 35, 36, 81, 123, 278.
ANTWERPEN I 29, 37, 57, 74, 89, 127, 176; II 20, 21, 29, 33, 99, 108, 136, 137, 159, 160, 165, 176, 208; III 13, 14, 42, 43, 46, 78, 90, 99, 114, 116, 118, 119, 137, 168, 173, 174, 176, 182, 236, 248, 259, 263, 267; IV 8, 98, 100, 108, 115, 117, 200, 209, 234, 252, 255-257, 266, 267; V 18, 22, 75, 76, 80, 89, 121, 122, 164, 165, 195, 196, 273, 294.
APELDOORN IV 50, 195, 229, 236.
APPINGENDAM III 119.
ARCHANGEL IV 210, 225, 228, 256: V 81, 291.
ARNHEM II 125; III 116, 154, 166, 248; IV 29, 186, 197, 199, 216, 274; V 22, 46-48, 78, 80, 103, 109, 114, 150, 209, 210, 289.
ARRAS IV 205.
AUGSBURG I 74; IV 42; V 163.
AURICH V 286.
AVIGNON II 52; V 96, 124.
AZIË II 190, 203.

BAIEUX IV 68.
BALK IV 143, 144, 146.
BAR-LE-DUC I 15, 67, 75, 125; II 217.

Batavia III 211, 265; IV 176, 181.
Bayonne III 168.
Bazel II 10, 122, 123, 132, 137, 168, 169; III 52, 117, 118, 159; IV 169; V 48, 80, 98, 138, 151, 164, 329.
Béarn II 219.
Beaumont I 14.
Beauvais I 108.
Beguin V 106.
Beieren I 74.
Belfast IV 182.
België V 104.
Bentheim III 116, 119; IV 250; V 56, 67.
Berbices III 226-228.
Bergen in Henegouwen III 117.
Berlijn I 88, 115, 132; II 54, 103; III 18, 63, 68, 116, 168, 174, 180, 209, 222, 230; IV 36, 37, 42, 49, 70, 74, 77, 245; V 58, 95, 100, 123, 127, 181, 372, 376.
Bern I 56, 117, 118: III 101; IV 127; V 43, 98, 106.
Besançon III 104.
Betlehem II 119.
Bever III 27.
Beverwijk IV 236.
Bichl III 112.
Bilbao IV 256.
Blois III 18, 87.
Blokzijl IV 125.
Bohemen V 61.
Bolleville II 122.
Bologna III 65, 66, 168.
Bolsward V 114.
Bon(dy) III 256.
Bordeaux II 93, 94; III 19, 112, 113, 115, 116, 119, 167; IV 197, 208, 210, 211, 224, 239, 270.
Borgholzhausen V 298.
Boskoop V 35, 38, 162.
Bouillon V 98.
Boulogne IV 205.
Bourget (Le) I 84.
Bourgogne I 120.
Braams III 42.
Brabant I 130; II 263, 264; III 94, 175, 259, 264; IV 98, 108, 133, 178, 268, 269, 270; V 32, 36, 195, 281, 347.
Brandenburg I 74, 90; II 86; III 112, 138; IV 77, 172, 237.

BREDA IV 58, 251; V 22, 66, 114, 281.
BREMEN II 113, 125, 230; III 110, 115, 118; IV 115, 129, 132, 246, 267-269.
BRESCIA III 115.
BRESLAU I 23; III 117; IV 210.
BRESSE II 163.
BRETAGNE III 73; IV 251; V 123.
BRIE III 206; IV 245.
BRIEL (DEN) III 118.
BRUCK V 296.
BRUGGE III 168; IV 99.
BRUNSWIJK IV 116; V 79, 299.
BRUSSEL I 25, 28, 36, 37, 48, 51, 55, 68, 71, 84, 86, 87, 96, 102, 106, 107, 116-118, 128-131, 133-136, 140, 141, 145, 146, 149, 164, 165; II 28-31, 40, 54, 64, 78, 97, 98, 113, 115, 118, 145, 149, 150, 161, 167, 180-182, 205, 238, 263, 264; III 92, 114-116, 119, 139, 168, 244, 249, 259, 262, 263; IV 20, 44, 74, 84, 108, 125, 217, 254, 256; V 37, 81, 89, 93, 99, 121, 122, 125, 155, 164, 165, 288, 298, 303, 372, 377.

CAEN I 20; II 226; III 105; IV 68.
CAMBRAY II 243, 244.
CAMBRIDGE II 153, 154, 185; III 113, 116; V 92, 297.
CANADA II 230.
CANTERBURY V 83.
CARTHAGO II 113.
CASTELJALOUX III 226.
CASTILIË II 117.
CAUX V 280.
CAYENNE IV 201.
CELLE III 114, 118; IV 144.
CÉVENNES III 142; IV 151.
CHÂLONS I 53; II 208; IV 48.
CHÂLONS-SUR-MARNE II 115; III 175, 176.
CHAMPAGNE III 175, 176, 264.
CHAMPIGNY-EN-BRIE I 84.
CHARENTE IV 201, 210, 226, 239.
CHARENTON III 102, 104, 116, 176, 226; IV 33, 146.
CHARLEMONT IV 60.
CHARLEVILLE IV 49.
CHÂTEAU-THIERRY III 236.
CHÂTELLERAULT IV 142.
CHAUX-DE-FONDS III 100.
CHENEVIL IV 52.
CHINA II 70-71, 103, 104, 110, 111, 183; IV 245; V 59.
CHRISTIANIA V 276.
CLAGNY II 215.
CLAIRAC V 373.
CLERMONT II 167.

COEVORDEN III 109; IV 54.
CONFLANS III 176.
CONSTANTINOPEL II 87, I92.
CORDOVA II 124.
CORINTHE I 15.
CURAÇAO II 231, III 127.

DANTZIG II 230; III 84, 86, 112, 119, 168, 188, 193; IV 154-156, 159, 163, 165, 170, 203, 225; V 60, 100, 116, 120, 340.
DAUPHINÉ I 14; II 30; V 94.
DELFT I 49, 65, 87, 176; II 29, 78, 125, 251, 262; III 46, 50, 151, 215, 237, 256; IV 16, 45, 121, 148, 195, 247, 265, 267, 269, 274; V 18, 19, 22, 61, 105, 114, 116, 140, 141, 143-145, 152, 186, 187, 189, 194, 238, 240, 268, 270, 274, 278, 297, 308, 323, 348.
DENEMARKEN I 74, 87, 90; II 259, 260, 265; III 117, 167; IV 268; V 36, 37, 114, 239, 241.
DESSAU V 108.
DETMOLD IV 245.
DEVENTER I 178; II 125; III 56, 113, 116, 118, 150, 185, 187, 238; IV 28, 47, 82, 125, 196, 199, 228, 257, 274; V 22, 103, 114, 278, 303, 351.
DEXHEIM V 287.
DIEMEN IV 59, 195, 204.
DIEMERMEER III 120; IV 17.
DIEPPE II 122, 123, 170; III 91; IV 52.
DOESBURG IV 185.
DOETICHEM III 249.
DOKKUM III 114; V 22.
DOMBES I 176, 178.
DOMBRESSON III 179.
DOORNIK I 81; III 221.
DORDRECHT II 29, 262; III 24, 35, 68, 93, 114, 115, 118, 119, 145, 147, 215, 237, 241; IV 15-18, 20, 22, 79, 80, 100, 102, 161, 184, 239, 253, 254, 264, 267, 274; V 22, 46, 114, 186-189, 194, 195, 198, 200, 205, 210, 213-216, 243, 315, 334, 337.
DORNUM V 60.
DORTMUND IV 228.
DOUAY I 86, 136; III 30.
DRESDEN III 186, 201; V 101, 120, 163.
DUBLIN II 138; III 49, 105, 106; IV 69.
DUINKERKEN II 231; V 181.
DUISBURG III 114, 150, 236; V 134, 164.
DUITSLAND I 9, 11, 45, 54-56, 61, 67, 68, 73, 82, 83, 85, 88-90, 94, 99, 126, 129, 132, 139, 148, 156; II 86, 87, 153, 162, 176, 178, 198, 200, 217, 240; III 23, 51, 61, 68, 73, 93, 94, 169, 175, 181, 193, 269; IV 8, 39, 40, 46, 71, 77, 179, 186, 243, 258, 265, 267, 268, 270, 271; V 7, 15, 35, 36, 48, 49, 59, 78-81, 87, 89-91, 94-96, 99-102, 109, 110, 125, 161, 163, 164, 181, 183, 206, 219, 239, 241, 242, 258, 281, 305, 308, 341.
DUIVENDRECHT IV 60.
DÜSSELDORF V 289.

DYON II 117, 229.

ECHELLE (L') III 236.
ECHTERNACH I 89.
EDAM III 119; IV 201.
EDINBURGH III 115, 118, 267; V 163.
EGMOND OP DEN HOEF IV 55, 196; V 34.
EIBERGEN IV 89.
EMBDEN III 114, 115, 118; IV 129, 188, 201, 247, 267, 268.
EMMERIK III 97; IV 162; V 280.
ENGELAND I 9, 11, 30, 33, 52, 56, 61, 67, 69, 70, 73, 74, 77-79, 82, 83, 88, 98, 101, 102, 110, 118, 119, 121, 124-126, 129, 138, 144, 148, 172-174, 177; II 32, 35, 82, 86, 87, 132, 153, 162, 163-165, 172, 173, 178, 183, 185, 186, 188, 190, 192,

195, 207, 231, 241, 251, 252, 260, 263, 264; III 46, 51, 62, 67, 77, 86, 94, 97, 118, 138, 169, 176, 202, 208, 229, 246, 250, 253-256; IV 9, 31, 32, 42, 43, 47, 62, 72, 75, 76, 99, 101, 109, 136, 137, 141, 211, 212, 231, 236, 265, 267-271; V 7, 15, 24, 31, 32, 36, 49-52, 60, 63, 64, 66, 76, 78, 81, 82, 84, 87, 91-95, 100-103, 106, 111, 115, 122, 163-165, 183, 206, 235, 239, 241, 280, 281, 284, 297, 305, 347, 348, 376.
ENKHUIZEN III 80, 113, 118, 119; IV 63, 161, 204, 254, 267; V 114, 116, 195, 196.
ESSEC II 30.
EUROPA IV 259; V 239, 241.
EVERDINGEN IV 113.
EVREUX II 242.

FEURS-EN-FOREZ I 66.
FLORENCE II 12; III 117, 119; V 127.
FONTAINEBLEAU I 89, 149.
FONTENAY IV 31.
FONTENAY-EN-BRIE II 11.
FRANCHEVAL III 71.
FRANEKER II 82, 125, 219; III 113, 118, 119, 149, 151, 196, 206, 237; IV 36, 47, 134, 135, 151, 274; V 22, 28, 100, 107, 114, 337, 345.
FRANKFORT I 55, 67-69, 74, 90, 116, 126-128, 154; II 40, 103, 163, 199; III 27, 32, 65, 69, 77, 87, 112, 115, 117, 118, 120, 168, 172, 201, 207, 260, 265, 267; IV 46, 47, 64, 71, 92, 97, 117, 126, 127, 129, 132, 136, 154, 155, 169, 175, 186, 187, 216, 218; V 15, 20, 48, 49, 52, 60, 76, 78, 79, 82, 89-91, 98, 99, 102, 103, 106, 113-116, 120, 121, 124, 135, 164, 183, 184, 211, 219, 239, 241, 245, 273, 276, 279, 282, 291, 295, 308.
FRANKRIJK I 9, 11, 12, 17, 21, 26, 27, 29, 30, 32-36, 38, 45, 46, 48, 50-56, 65, 67-69, 75, 80-83, 90, 97, 100, 101, 107, 115, 116, 119, 121, 128, 130-133, 141, 143-145, 147, 152, 158-161, 164, 165, 172, 176, 177; II PASSIM; III 21, 46, 47, 51, 63, 73, 89, 94, 169, 176, 178, 203, 208, 210, 223, 235, 236, 250, 255, 259, 266; IV 8, 41-43, 48, 52, 71, 72, 110, 141, 143, 146, 150, 179, 184, 201, 206, 208, 219, 228, 232, 239, 242, 253-256, 258, 259, 265-271, 278; V 7, 13-15, 17, 28, 34-37, 42, 47, 50, 52, 78-82, 84, 85, 87-89, 93-97, 100, 102-104, 109, 114, 118, 124, 163, 165, 181, 187, 205, 206, 241, 305, 330, 331, 345.
FRÉJUS II 245.
FREYSTAD II 95.
FRIESLAND III 15, 149, 151, 153; IV 18, 266; V 46, 273, 274, 349.

GASCOGNE III 241.
GEERTRUIDENBERG II 200.
GELDERLAND IV 178, 187, 269; V 47, 48, 217.
GENÈVE I 22, 23, 74, 76, 101, 176; II 15, 24, 86, 133, 136, 156, 216, 218, 220, 260, 265, 271, 272; III 18-20, 50, 51, 65, 92, 94, 112, 117, 118, 167, 168, 170, 171, 178, 179, 181, 182, 214, 255, 267, 270, 271; IV 33, 42, 45, 52, 55, 85, 143, 169; V 63, 76, 80-82, 87-89, 94, 97, 98, 103, 114, 115, 117, 120, 123, 138, 164, 165, 171-173, 176, 202, 234, 242, 243, 276, 280, 306.

GENT I 85, 128, 131, 134, 141, 149; III 114, 168; V 22, 122, 136.
GENUA II 202, 203 230; III 168, 169, 257; IV 24, 198, 205, 226.
GIESZEN V 100.
GLAS IV 116.
GLASGOW V 163.
GLOUCESTER II 207.
GLÜCKSTADT II 103.
GOEREE V 151.
GOES IV 78, 245; V 22.
GOOILAND V 30.
GORINCHEM II 29; III 67, 71; IV 144, 241; V 22, 56, 111, 222, 268, 269.
GORKUM, ZIE GORINCHEM.
GOTHENBURG III 114, 119.
GÖTTINGEN III 127, 201; V 100, 101, 127, 136, 219.
GOUDA I 106; II 29, 30, 262; III 119, 164; IV 99, 165, 225, 265, 269, 274; V 22, 81, 114-116, 127, 213, 261, 277, 278, 297, 377.
GRAVENLAND ('S) V 64.
GRAVENHAGE ('S) I 10, 21, 45, 49, 50, 64, 65, 76, 77, 90, 93, 96, 97, 104, 106, 144, 146, 147, 164, 177, 179; II 29, 30, 33, 34, 40, 43, 45, 49-51, 53-55, 59, 63, 69, 70, 77, 82, 90, 106, 107, 125, 135, 140, 144, 157, 181, 190, 200, 207, 210-213, 216, 219, 225-227, 231, 238, 254, 258, 261, 262, 265, 268, 269; III 8, 10, 19, 22, 29, 43, 48, 50, 51, 53, 65, 66, 72, 82, 85, 90-92, 94, 95, 101, 102, 105-108, 112, 114-116, 118, 119, 122, 130, 135, 138, 150, 158, 160, 162, 172, 178, 179, 181, 190, 195, 199-205, 207, 208, 210, 215, 216, 220, 228-230, 233-237, 246, 251-253, 255, 258, 262, 264, 266, 269; IV 16, 26, 30, 33, 41, 43, 50, 51, 56, 57, 67-70, 78, 85, 96, 109, 115-119, 121, 141, 144, 146-148, 150, 156, 167, 170, 175, 179, 181, 182, 185, 188, 195, 211, 219, 224, 243, 250, 251, 265, 267-269, 274, 275, 278; V 18-20, 22, 25, 27, 28, 33, 35, 38, 42, 46-48, 54, 62, 67, 76-78, 85, 86, 92-97, 99-102, 104-107, 113, 114, 116-119, 122, 123, 127, 140, 141, 155, 164, 171, 174, 188-191, 194, 197, 203-205, 207-212, 215, 216, 222, 224, 228, 229, 235, 240, 249, 250, 254, 261, 262, 265, 269, 270, 272, 274, 276, 297, 303, 306, 309, 318, 322-324, 328, 330-332, 337, 342, 372, 373, 375.
GRENOBLE I 113; II 67; IV 164.
GROENLAND IV 221.
GROENLO IV 255.
GRONINGEN I 73; III 113-116, 118, 119, 131, 202; IV 16, 39, 40, 86, 121, 141, 144; V 22, 28, 103, 106, 107, 110, 114, 116, 240, 276, 288, 345.
GRONINGEN (PROV.) V 46.
GUINEA II 230, 231.

HAAG (DEN), ZIE GRAVENHAGE ('S)
HAAKSBERGEN IV 231.
HAARLEM I 104, 105, 107; II 29, 125, 230; III 15, 51, 92, 115, 150, 166, 214, 215, 237, 247, 258; IV 19, 45, 50, 68, 86, 91, 128, 130, 139, 189, 199, 243, 265, 266, 274, 276; V 13, 18, 22, 31, 49, 62, 114, 127, 190, 197, 204, 206, 209, 243, 276, 290, 292, 297, 298, 303, 318, 375.
HADT IV 153.
HALLE I 55, 115, 116; III 63, 201; IV 74, 152, 245; V 90.

HAM (DEN) III 116, 119; IV 76.
HAMBURG I 50, 55, 90, 98, 116, 128-130, 151, 155; II 103, 173, 206, 230, 261, 262, 265; III 15, 50, 51, 92, 113-116, 156,

161, 168, 251; IV 33, 36, 42, 55, 74, 117, 129, 137, 158, 161, 185, 201, 205, 232, 259, 267-269; V 101, 116, 127, 163, 250, 282, 306.
HANAU III 208.
HANNOVER I 67; II 199-201, 223, 224; III 114, 117; IV 62, 75; V 120, 292.
HARDENBERG IV 80.
HARDERWIJK I 50; III 48, 118, 119, 146; IV 40, 131, 186, 187, 216, 242, 261; V 28, 40, 43, 111, 114, 323.
HARLINGEN IV 16, 39, 47, 247, 254; V 22, 114, 334.
HASSELT V 281, 286.
HAVRE III 122.
HEELSUM IV 203, 237.
HEERDEN IV 195, 197.
HEERENVEEN V 22.
HEIDELBERG I 178; III 117; V 76, 242, 243, 295, 306.
HELDER (DEN) IV 169.
HENEGOUWEN III 264.
HENGELO V 303.
HERENBERG ('S) IV 188.
HERFORD III 8; IV 152.
HERTOGENBOSCH ('S) III 16, 43, 115, 116, 221, 238; IV 111, 144, 153, 178; V 22, 350.
HEUSDEN III 48.
HIERDEN IV 238.
HILLEGOM IV 95.
HOLSTEIN V 179.
HONFLEUR III 198.
HOORN III 20, 119; IV 102, 265; V 22, 114.
HORN V 276, 286.
HUIZEN IV 272.
HULL IV 136.
HULST V 224.

IEPEREN III 50.
IERLAND III 96, 221; IV 270.
INDIË I 18; II 127, 183; III 74, 94, 122; IV 109; V 46, 287, 288, 342-345, 347, 349, 351, 374.
ISPAHAN II 188.
ITALIË II 35, 59, 67, 80, 87, 194, 206, 240; III 169, 235, 267; IV 41-43, 71, 72, 116, 150, 160, 226, 265, 267, 268, 271; V 35, 36, 52, 81, 87, 125, 163, 165, 241.

JARNAC IV 242.
JENA IV 186; V 90.
JERSEY IV 143.
JEVER III 61; IV 64; V 340.
JONQUIES III 221.

KAMPEN III 14, 26; IV 99, 131, 161, 187, 254; V 22, 114.
KASSEL V 296.
KEMPEN V 275, 276, 289.
KENNEMERLAND V 66.
KEULEN I 26, 35, 74, 103, 116, 124, 126, 128, 178; II 34-36, 40, 48, 52, 53, 64, 75, 78, 95, 110, 112, 114-116, 123, 160, 199, 219, 260; III 108, 114, 135, 159, 168, 173-175, 229, 262; IV 74, 89, 97, 98, 115, 172, 202, 216, 229, 254; V 377.
KLEEF III 118, 158; V 109.
KOBLENZ IV 216, 217.
KOLBERG III 119.
KONINGSBERGEN III 114, 168, 172, 268; V 113.
KOOG IV 261.
KOPENHAGEN I 56, 72, 87, 121, 132; II 219; III 114-117, 119, 127, 135, 139, 167, 267; IV 254; V 127.
KOREA V 59.
KRAKAU II 137.
KREUZNACH III 117.

LACON III 116.
LA FÈRE II 199.
LA FERTÉ-SOUS-JOUARRE III 236.
LANGERAK III 148.
LANGUEDOC II 26, 28.
LAON I 110.
LASSALLE III 142.
LAUSANNE II 156; III 20, 109, 142; V 98, 164, 219.
LEERDAM IV 78.
LEEUWARDEN II 125; III 36, 39, 148, 152, 240; IV 18, 26, 135, 146, 149, 237, 245, 252; V 22, 107, 114, 155, 160, 201, 217, 268, 269, 273, 297, 316, 344, 350, 372.
LEIDEN I 10, 14, 24, 26, 34, 45, 101, 104, 118, 147, 172, 177, 179; II 10, 16, 26-33, 36-38, 125, 131, 185, 211, 261, 262, 268, 269; III 32, 33, 48, 50, 53, 73, 76, 91, 92, 97, 99, 101, 111, 112, 115-119, 125, 130, 131, 150, 164, 166, 177, 183, 184, 188, 196, 201, 204-206, 210, 215, 235, 237, 241, 256, 257, 262; IV 16, 19, 26, 32, 33, 46, 53, 57, 61, 68, 83, 91, 101, 102, 116, 117, 121, 127, 130, 144, 160, 163, 170, 174, 180, 182, 187, 190, 202, 203, 206, 215, 216, 224, 229, 233, 239, 245, 254, 257, 265, 267-269, 274, 275, 277; V 8, 18, 20, 22, 25-28, 33, 35, 39, 44, 45, 49, 52, 55, 57, 68, 75-79, 81, 84-86, 96, 98, 106, 111, 113-119, 121, 123, 127, 131-191, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 203-208, 210, 211, 213, 214, 216, 219-226, 229, 234, 237, 238, 240-249, 250, 253-255, 260, 262, 266, 271, 273, 274, 277, 297, 305-308, 326, 333, 334, 342-344, 372, 375, 377.
LEIDSENDAM V 140.
LEIPZIG I 33, 40, 55, 85, 89, 90, 116, 127-136; II 152, 154, 163, 184, 185, 189, 228, 263; III 106, 115, 117, 129, 168, 172, 201, 222, 257, 265, 266, 268, 269; IV 36, 154, 155, 187; V 15, 20, 28, 48, 51, 69, 78, 79, 85, 86, 89-91, 94, 99, 102, 104, 120-122, 126, 127, 136, 151, 163, 164, 176, 208, 209, 239.
LEKUM V 39.
LEMGO V 284.
LESBOS II 234.

LESPARE II 11.
LEUVEN II 117; III 113, 114, 117-119; IV 272; V 76, 121, 165, 377.
LIÈGE, ZIE LUIK.
LIEGNITZ II 163.
LILLE I 48, 57, 61, 67-70, 72, 73, 75, 79, 84-86, 91, 92, 95, 98, 102, 106, 117, 121, 124, 125, 128-130, 134-137, 140, 141, 156, 167, 177; II 29, 30, 34, 181; III 45, 46, 50, 88, 116, 139; IV 64.
LILLO III 115.
LIMOGES II 205.
LISSABON II 124; III 16, 50, 51, 115, 168, 172; IV 42, 81, 101,

115; V 241, 375.
LIVORNO III 50, 100, 168, 172; IV 109.
LOCHES II 73.
LOENEN IV 224, 229.
LOENERBROEK IV 229.
LEENERSLOOT IV 99.
LONDEN I 30, 43, 55, 56, 61, 67, 85, 98, 101, 107, 118, 126, 132, 141-145, 176, 177; II 10, 24, 40, 43, 50, 56, 74-76, 102, 104, 106, 109, 138, 141, 149, 152, 154, 162-165, 173, 184, 188-192, 194, 207, 223, 224, 228, 241, 245, 246, 251-253, 259-261, 263; III 24, 29, 45, 51, 54, 59, 64, 66, 85, 94, 100, 112-116, 118, 119, 122, 131, 138, 140, 141, 167, 168, 170, 172, 178, 192, 194, 198-200, 206, 214, 227, 236, 247, 249, 253, 256, 259, 264, 267, 269; IV 14, 31, 32, 36, 42, 69, 74, 76, 77, 108, 109, 137, 141, 173, 175, 213, 219, 222, 232, 267; V 15, 22, 48, 81-83, 89, 92, 93, 101-103, 116, 117, 121-123, 125-127, 157, 163, 164, 209, 241, 274, 280, 281, 306.
LONGPENDU IV 146.
LOTHARINGEN II 196, 208.
LOUDUN III 230.
LÜBECK I 223; II 103; III 114, 115, 118.
LUCA III 168; V 163.
LUIK I 55, 67, 74, 80, 108, 121, 124, 126, 131, 134, 135; II 29, 30, 49, 112, 121, 156-158, 205; III 92, 113-115, 118, 119, 125, 168, 236, 264, 267; IV 99; V 22, 98, 101, 103, 125.
LÜNEBURG I 74, 90; III 114, 118; IV 106; V 276, 292, 293, 295.
LUXEMBURG I 80, 108, 130; II 31, 176, 196, 264; III 50, 51, 175, 176; V 94.
LUZERN IV 243; V 308.
LYON I 53, 65, 80, 81, 91, 92, 97, 99, 101, 102, 107, 108, 110, 112, 113, 156, 157; II 63, 64, 68, 69, 73, 85, 87, 88, 92, 117, 121, 129, 151, 173, 188, 189, 193, 243; III 92, 114-116, 118, 122, 137, 138, 167, 168, 172-175, 177-179, 181, 182, 270; IV 74, 146, 208; V 60, 80, 84, 86-88, 96, 114-118, 121, 163, 165, 173, 190, 222, 234.

MAAGDENBURG III 115; V 350.
MAARSSEN IV 139.
MAARSSEVEEN IV 236.
MAASSLUIS III 76.
MAASTRICHT III 50, 119, 125; IV 14, 245; V 99, 114, 125, 220.
MADRID II 156; III 170, 174.
MAINTZ IV 216.
MALNOUE II 65.
MANNHEIM III 97.
MARIENS III 122.
MARSEILLE III 18, 50, 116; IV 270; V 96.
MAURICIUS II 163.
MEAUX II 170; IV 142, 153.
MECHELEN II 264; III 46, 117.
MEISSEN I 64.

MENIN II 83.
MEPPEL IV 209.
METZ I 108; II 49, 52-55; III 148.
MEURS III 211.
MEXICO II 93, 108.
MIDDELBURG II 29; III 114, 115, 118, 119, 215; IV 32, 33, 127, 128, 152, 161, 162, 176, 274; V 22, 114, 119, 215, 232, 243.
MONNIKENDAM V 38.
MONS I 28, 29, 57, 69, 124, 131, 134, 177, 179; II 40, 115, 142-144; III 133, 173.
MONTAUBAN III 114, 138.
MONTFERMEIL V 106.
MONTPELLIER I 70, 176, 178; III 48, 66, 113, 116, 243, 246; IV 74, 151; V 84, 372.
MONTRÉAL V 119.
MONT SAINT MICHEL V 31, 107.
MOREA I 15, 82.
MORLAIX IV 227, 232.
MORTCERF IV 245.
MOSCOVIË II 231; III 90, 143, 157; IV 9, 202, 225, 227, 228, 232, 235, 247, 254, 265, 268, 269; V 35-37.
MOSKOU II 68, 104; IV 210, 228; V 291, 347.
MUIDEN V 30.
MUNSTER III 113, 116; V 114, 211, 290.

NAALDWIJK III 140.
NAARDEN III 119; V 30, 330.
NAMEN II 58; III 46, 264; v 298.
NANCY II 170, 208; III 69; v 106.
NANTES I 14; II 32, 33, 35, 37, 135; III 102, 116; IV 8, 9, 255; V 35, 36, 84.
NAPELS II 86, 183; V 127, 163.
NAUEN IV 172.
NAUMBURG III 117.
NEDERHORST DEN BERG III 207.
NÈGREPELISSE III 221.
NEUCHÂTEL I 127; II 136, 217; III 20, 45, 100, 167; IV 31, 243; V 14, 98, 125, 219.
NICHTEVECHT III 186.
NIEUWENHOVEN III 119.
NIEUWERAMSTEL V 300.
NIEUWKOOP V 57, 111.
NIEUWPOORT III 60.
NIMES II 64; III 115, 116.
NIORT III 60, 89; IV 76.
NOGENT-SUR-SEINE II 199.
NOORD-HOLLAND V 34.
NOORDWIJK III 119.
NORDEN III 15, 114, 116, 118, 119; V 60, 61.
NORDHAUSEN II 153.

NORDHORN V 287.
NORMANDIË II 169; III 62; V 113.
NORTHEIM IV 116.
NORWICH IV 137.
NUMEVILLE IV 48.
NÜRENBERG III 116, 117; IV 36, 243; V 163, 298.
NIJKERK IV 145.
NIJMEGEN II 125; III 31, 114-119, 158, 160, 162; IV 115, 158, 185, 213, 241; V 22, 79, 94, 114, 268, 333, 334.

OLDENBURG III 187.
OLDENZAAL IV 276.
OLST IV 197.
OOSTENRIJK I 74; V 276.
OOSTERHOUT V 281.

OOSTZAAN III 213; IV 226, 269.
OOSTZAANDAM IV 226; V 162.
OOSTZEE IV 268.
ORLEANS II 198; V 96.
OSNABRÜCK III 118; IV 75.
OSTENDE V 181.
OUDENAARDEN I 34, 149; II 166; IV 201.
OUDEWATER IV 227.
OUDERKERK V 268, 271.
OVERBRAKERPOLDER IV 155.
OVERSCHIE V 316.
OVERTOOM V 268.
OVERIJSSEL III 202; V 41, 183.
OXFORD I 173; II 113; III 113-117, 168; IV 47, 219, 267; V 86, 92, 176, 280, 281, 285, 297.

PADERBORN II 138; III 116.
PADUA III 116; V 174.
PALERMO III 168; V 190.
PAMIERS II 26.
PARIJS I 12-15, 17, 19, 24, 28, 29, 31, 34, 37-42, 44-46, 48, 49, 51-56, 60-75, 77-87, 90-103, 106-121, 125, 126, 128-130, 136-145, 147-154, 156, 157, 159, 160, 163, 164, 167, 173, 174, 176, 178; II PASSIM; III 39, 44, 46, 48-51, 63, 66, 67, 87, 89, 90-92, 100, 103, 106-108, 112-116, 118, 119, 130, 133, 135, 139, 141, 149, 150, 158, 159, 166, 173-177, 179, 180, 182, 201, 205-209, 215, 222, 225, 226, 229-236, 242, 245, 251, 255, 256, 258, 259, 261, 262, 266, 267, 270; IV 19, 32-34, 36, 41-44, 62, 71, 72, 74-76, 79, 84, 85, 93, 95, 97, 107, 122, 133-135, 141, 148, 152, 164, 165, 167, 175, 179, 181, 184-186, 198, 209, 226, 236, 245, 256, 269; V 15, 48, 76, 80, 81, 84, 87, 88, 103, 106, 114, 116-119, 121, 123, 126, 127, 136, 157, 163, 165, 173-176, 181, 184, 208, 218, 222, 234, 241, 250, 262, 327, 372, 375.
PERSEPOLIS II 189, 193.
PERZIË I 21; II 183, 188, 190, 193.
PETTEN IV 53, 238.
PFALZ II 201; III 91, 117, 120; V 219, 287.
PHILADELPHIA III 166; V 45.
PHILIPPIJNEN II 203.
PICARDIË III 176, 241.
PIN-AU-NOVERNE (LE) III 139.
POITOU III 60, 139.
POLEN II 77, 206, 232; III 186, 269; IV 167, 214, 215; V 61, 241.
PORTUGAL II 127; III 169, 208; IV 81, 265; V 36.
PRADIER IV 255.
PRAILLY IV 45.
PRUISSEN II 142; IV 39, 40; V 219.
PURMEREND III 119.
PURMERLAND III 119.

QUEVRIN III 259.

RAKOW III 86.
RATINGEN V 276.
RAWICZ IV 38.
READING IV 101.
REES V 276.
REGENSBURG II 54.
REIMS I 53, 76, 80; II 110, 113, 114; III 175.
RENNES III 73; V 123.
REPUBLIEK PASSIM.
RIED IV 206, 207.
RIGA IV 254.
ROCHECHOUART III 39.
ROCHELLE (LA) II 37; III 67, 112-114, 116, 119, 167; IV 84, 85, 226.
RODRIGUES II 163.
ROEDEN (200) V 268, 269, 270.
ROME II 34-36, 110, 139, 144, 183; III 149, 168; IV 98, 128, 160; V 119, 190, 241.
ROSTOCK III 116.
ROTTERDAM I 10, 32, 43, 45, 49, 50, 64, 65, 77, 89, 95, 99-101, 106, 107, 109, 118, 119, 125, 132, 135, 147, 163, 176-178; II 29, 33, 37, 43, 50, 51, 68, 81, 86, 106, 120, 123, 125, 189, 230, 245, 251, 261, 262, 268, 269; III 17, 18, 20, 36, 43, 50, 51, 62, 63, 65, 69, 76, 85, 89, 94, 101, 102, 114-116, 122, 129-131, 135, 149, 158, 159, 161, 162, 179, 187, 192, 202, 204, 205, 212, 214, 215, 218, 219, 230, 232-235, 237, 255, 258, 264, 269-271; IV 16, 18, 20, 37, 38, 41, 47, 57, 66, 68, 80, 86, 107, 111, 121, 139, 143, 149, 157, 179, 195, 203, 204, 210, 213, 221, 222, 226, 236, 245, 248, 254, 265, 267, 274, 277; V 18, 19, 22, 23, 28, 33, 57, 73, 79, 82, 85, 86, 91-93, 96, 98, 101, 105, 111, 114, 116, 121, 123, 127, 150, 163, 164, 171, 172, 175-177, 184, 188, 197, 203, 204, 212, 214, 215, 219-222, 224, 229, 261, 269-271, 274, 276, 281-283, 288, 290, 297, 315, 326, 333, 343, 348, 375, 377.
ROUEN I 17, 40, 49, 53, 61, 65, 68-71, 74-79, 81, 82, 84, 86, 91-93, 96-100, 103, 106-109, 111, 112, 114, 115, 117-120, 130, 133, 144, 146, 149-151, 157, 163, 165, 167, 172; II 20, 69, 74, 78, 118, 122, 123, 139, 146, 148-150, 156, 164, 165, 170, 180, 181, 188, 212, 225, 226, 242, 250, 263; III 49-52, 92, 113-115, 118, 125, 128, 148, 159, 222, 228, 230, 234, 235, 267; IV 49, 57, 67, 68, 74, 76, 77, 89, 134, 256; V 87, 96, 98, 115, 121, 163, 176, 249, 329, 347, 371.
ROUERGUE V 110.
ROZAY-EN-BRIE II 11.
RUSLAND I 37; II 104; IV 9; V 36.
RIJNLAND I 74, 90, 116; V 246, 247.
RIJNSATERWOUDE III 119.
RIJNSBURG IV 175; V 300, 303.
RIJP (DE) V 114.
RIJSSEL, ZIE LILLE.
RIJSWIJK III 69.

SAINT AVERTIN-EN-L'ISLE I 63.
SAINT DENIS III 206.
SAINT GERMAIN-EN-LAYE III 236.
SAINT LO IV 143.
SAINT MALO IV 226.
SAINT NICOLAS III 62.
SAINT QUENTIN I 63, 65; III 102.
SAINT VALERY III 175.
SAINTE MARIE-LA-BONNE II 254.
SAINTE MENEHOULD III 175, 176.

SAINTES III 115.
SAINTONGNE III 40, 122.
SAKSEN I 64, 74, 90; III 186, 269; IV 152, 167; V 99, 100.
SALAMANCA III 174.
SALE III 109.
SALISBURY II 52.
SAMES III 102.
SAMOUSE IV 223.
SANKT GALLEN III 168; V 291.
SAS VAN GENT I 45.
SAUMUR II 32, 33, 216; III 87, 91, 94, 113-115, 119, 246; IV 14, 32, 81; V 65, 84.
SAUVE I 178.
SAVIGNY I 110.
SCANDINAVIË IV 9; V 80, 96, 213, 239.
SCHAFFHAUSEN V 98.
SCHAGEN IV 238.
SCHALKWIJK IV 248.
SCHERMERHORN III 48.
SCHIEDAM III 33, 92; IV 54, 86, 131, 274, 275; V 22, 114, 311, 313.
SCHOONHOVEN II 211; III 119; IV 138, 189, 213, 239.
SCHOTLAND II 223; IV 109, 270; V 46.
SEDAN I 55, 67-70; III 71, 73, 139-141, 182, 189, 193, 208; IV 14, 36, 45, 49, 60; V 106, 118, 234.
SELBY IV 101.
SENLIS IV 75.
SENST II 199.
SERRIÈRE II 136.
SEVILLA III 118, 168; V 116, 241.
SIEVRE III 109.
SILEZIË IV 116; V 296.
SLEEN IV 140.
SLEESWIJK III 114, 119.
SLOTERDIJK I 14.
SMIRNA II 87.
SOEST IV 96, 99, 109, 110.
SOEST (WESTPHALEN) V 348.
SOISSONS III 175.
SOLINGEN IV 134, 196; V 289.
SOMEREN IV 196.
SOMMIÈRES III 221.
SPANJE I 52; II 87, 98, 117, 231, 240, 242, 243; III 169; IV 32, 101, 237; V 36, 241, 284.
STADEN III 60.
STAVOREN IV 239.
STEENWIJK IV 271.
STETEREN III 211.

STETTIN III 118.
STOCKHOLM I 56, 99; III 50, 62, 114, 116, 118, 119, 252, 257, 268; IV 36, 148, 163, 182; V 234, 239, 284, 287.
STRAATSBURG I 108; III 115, 267; IV 243; V 163, 276.
STRALSUND III 114, 116.
SURINAME III 226; IV 25, 151; V 329, 340, 346.
SYBEKARSPEL IV 80.
SYPESTEYN III 27.

TARTARIJE II 103.
TEKELENBURG IV 250.
TEXEL II 163; IV 222, 256; V 375.
THOUARS III
TIEL II 95, 104; III 119, 228, 242.
TILBURG IV 144; V 281.
TONNEINS III 16; IV 208.
TONNINGEN III 30, 116.
TOULOUSE III 21, 105, 116.
TOURAINE IV 45.
TOURS III 108; IV 45; V 329.
TREVOUX I 31, 66, 67, 85, 87, 91, 156, 176, 178; II 10, 52, 120-123, 128-130, 133, 134, 138, 139, 167-171, 183, 215, 250; III 74, 256; V 120, 222.
TROYES I 53; III 175; IV 52.
TÜBINGEN V 163.
TURKIJE I 15.
TURIJN II 138; III 168; V 163.

UCHELEN IV 229.
ULM II 230.
UNKENBACH V 276.
UPSALA I 134.
URMOND IV 237.
UTRECHT I 10, 28, 50, 102, 104, 105, 134, 135, 147, 164, 178; II 16, 24, 29, 68, 75, 124-126, 131, 162, 181, 183, 185, 200, 226, 245, 261, 262, 268, 269; III 20, 28, 33, 39, 40, 58, 65, 73-76, 89, 90, 93, 97, 111, 140, 141, 148, 150-153, 188, 201, 204, 215, 228, 238, 240, 241, 262, 264; IV 16, 19, 25, 28, 29, 38, 41, 50, 60, 68, 90, 92, 114, 115, 120, 121, 125, 128, 131, 147, 153, 157, 160, 163, 167, 168, 170, 173, 177, 179, 183, 185, 197, 199, 233, 237, 250, 253, 254, 274, 276, 277; V 7, 15, 18, 22, 28, 33, 39, 45, 49, 55, 62, 73, 77, 79, 84-86, 105, 107, 114, 118, 121, 123, 140, 143, 144, 147, 163, 171, 175, 181, 182, 188, 197, 204, 217, 238, 240, 243, 251, 252, 254, 261-263, 267, 273, 274, 297, 303, 305, 308, 309, 314, 322, 326, 333, 344, 351, 372, 375.
UTRECHT (PROV.) IV 60, 266, 269; V 251.

VAASSEN IV 54, 195.
VALENCE I 14; III 168.
VALENCIENNES I 95, 109; III 39, 42, 242; IV 235.
VANNES III 116.
VARANGEBEK V 113.

VARIK IV 120.
VELAUX-EN-PROVENCE III 18.
VELUWE II 230; III 248; IV 8, 50, 197, 228, 229, 236; V 34, 35, 47.
VENETIË II 34, 58, 112, 201; III 51, 77, 118, 168; IV 116, 117, 166; V 75, 165, 241.
VERDUN I 53, 67, 69, 107, 108, 124, 126; III 176.
VERNON IV 48.
VEUR V 140.
VEVEY III 27, 142.
VIANEN IV 112, 113, 125; V 280.
VIGAN (LE) IV 151.
VILLAFRANCA II 52.
VIRGINIA II 198.
VITRÉ III 207.

VITRÉ (BRETAGNE) IV 251.
VITRÉ-LE-FRANÇOIS III 139, 175.
VITRY II 208; III 63.
VIVARAIS II 26.
VLAANDEREN I 110; II 263; III 120, 169, 264; IV 64, 133, 270; V 32, 81.
VLAARDINGEN IV 50; V 22.
VLISSINGEN 272; V 22, 114, 148, 276.
VOLLENHOVEN IV 125.
VREDEN III 16; IV 63.

WALSLAND IV 153.
WARMENHUIZEN III 119.
WARMOND III 45.
WATERGANG IV 22.
WATERGRAAFSMEER III 269.
WEENEN I 74; II 40; III 51, 71, 115, 116; IV 109; V 78, 89, 114, 276, 286, 306.
WEESP IV 28, 125; V 22, 346.
WENSVEEN IV 196.
WESEL III 50, 113, 114, 157, 158, 192; IV 161, 213, 220; V 22.
WEST (DE) V 39.
WEST-INDIË (SPAANSE) IV 265.
WESTZAAN IV 196, 269.
WIESBADEN I 89.
WILDERVANK IV 142.
WILLEMSSTAD V 276.
WINDESHEIM V 104, 127, 210.
WOERDEN V 343.
WÖHRD V 298.
WOLFENBÜTTEL II 230; V 105.
WOLFSBERGEN III 117.
WOOLT ('T) V 290.
WORCESTER I 79.
WORMERVEER IV 121, 220; V 22, 114.
WORMS IV 249.
WIJK BIJ DUURSTEDE IV 236; V 303, 344.

YARMOUTH IV 137.
YORK II 150.

ZAAN (DE) IV 8, 229.
ZAANDAM III 86, 119; IV 260, 261; V 22, 114, 348.
ZAANDIJK IV 13, 196; V 163.
ZALTBOMMEL IV 125.
ZEELAND III 80, 81, 223; IV 46; V 195, 216, 224, 232.
ZELLE, ZIE CELLE.
ZEVENHOVEN III 119.
ZIERIKZEE III 97; V 22.

ZOETERWOUDE V 162.
ZUID-EUROPA V 86.
ZUID HOLLAND V 34, 35.
ZUIDELIJKE NEDERLANDEN I 54, 55, 128, 177; II 42, 144, 164; III 51; IV 255; V 28, 36, 83, 87, 93, 98, 99, 125, 163-165, 239, 281.
ZUILEN IV 15.
ZÜRICH III 183; IV 39, 118, 129, 243; V 98.
ZUTPHEN III 114, 115, 182, 215, 220; IV 63, 187, 240; V 22, 114, 123, 210, 217, 303, 350.
ZWEDEN I 74, 91; II 230; III 73, 257; IV 44, 209, 210, 268; V 36, 37, 46, 241, 296.
ZWITSERLAND I 45, 74, 154; II 200, 214, 217, 230, 255; III 51, 54, 94, 181; IV 8, 243; V 14, 35, 43, 80, 85, 86, 88, 89, 94, 97-99, 101, 115, 118, 121, 122, 124, 125, 163-165, 219.
ZWOLLE IV 80, 190, 274; V 22, 114, 121, 347.

Index van persoonsnamen

De index bevat alle historische persoonsnamen, die in de vijf delen voorkomen, met uitzondering van deel V 353 etc., waarvan slechts 371-378 opgenomen zijn. In verband met de vele Franse namen zijn de eigennamen, voorafgegaan door Du, La en Le, onder de letters D en L geplaatst.

De voornamen der vrouwen zijn steeds volledig gegeven, de voornamen van de mannen zo veel mogelijk afgekort.

Verwijzing van de naam van een weduwe onder die van de overleden echtgenoot naar de eigennaam die oorspronkelijk in de opzet lag, is achterwege gelaten. Men houde in het oog, dat men onder beide namen moet zoeken.

AA (Boudewijn Pietersz v.d.) V 179.
AA (Boudewijn v.d.) IV 203, 233; V 179, 185, 246.
AA (Boudewijn Jansz. v.d.) III 50, 51; V 179, 180.
AA (Corn. v.d.) V 179.
AA (Hillebrand v.d.) V 179.
AA (Jan v.d.) V 179.
AA (Janssoons v.d.) V 169, 179, 191.
AA (Johanna v.d.) V 180.
AA (Pieter v.d.) I 45, 104, 165, 179; II 16, 185, 261; III 23, 150, 188, 262; IV 26, 46, 91; V 8, 13, 16, 20, 26-28, 33, 44, 50, 54, 57-65, 84-86, 89, 104, 105, 118, 120, 121, 132, 151, 177, 179-191, 202, 210, 220, 229, 246, 249, 305, 320, 326.
AA (wed. idem) V 191.
AA (Pieter v.d.) V 179.
AAK (Hendrik v.d.) V 221.
AAKEN, zie Aken.
AALBERS, zie Alberts.
AALST (Olivier v.) V 337, 340.
AALST (Willem v.) V 70.
AALST, zie Aelst.
AALTSZ (Alexander) III 13.
AALTSZ (Allard) III 13-14, 105, 240; IV 190, 275; V 337, 340.
AALTSZ (Barent) III 14.
AALTSZ (Cath.) III 13.
AALTSZ (Geertruy) III 13.
AALTSZ (Joh.) III 13, 105.
AALTSZ (Maria) III 13.
AALTSZ (Pieter) III 14.
AALTWIJK (Anth.) III 51; IV 123; V 340.
AALTWIJK (wed. idem) III 51, 92; IV 123.
AALTWIJK (Nic. v.) IV 67; V 340, 344.
AARDENBURG (Jan Andriesse v.) V 340.
ABARBANEL (Isak) III 120.
ABBAS (not. M.) III 76.
ABBENHUYS (wed. Arent) III 104.

ABBESTE (Michiel) III 117.
ABEELE, zie Aveele.
ABENDANA MENDES (ARON) IV 150.
ABKOUDE (Joh. v.) V 57, 110, 111, 262, 266.
ABLANCOURT (J.J. Frémont d') II 92, 134, 135.
ABNES (Hendr.) IV 254.
ABRAHAM (Moses bar) V 60.
ABRAHAMS (El.), zie Wiaert.
ABRAHAMSZ (Moses) IV 276; V 293, 336, 374.
ABRAVANEL (Jon. en Ephr.) V 60, 61.
ABT (Cornelis den) IV 267.
ACHÉ (Pierre) IV 209, 270.
ACHER (Abr.) II 29, 261, 269; III 215; V 118.
ACHTE (Marya Jans v.) V 376.
ACHTHOVEN (Alida v.) III 54.
ACHTHOVEN (Anth. Cornelisse van) III 54.
ACHTHOVEN (not. C. v.) II 24; III 20, 55, 56, 109, 159, 197, 207, 212-214, 217; IV 54, 135, 147, 163; V 295.
ACKER (Eva en Reynier) III 61.
ACKERE (Hester Jacobs v.) III 183.
ACKERMAN (Herm.) V 233, 340.
A(C)KERSDIJCK III 204.
ACKERSDIJCK (erv. Dirck v.) III 115.
ACQUET (Emerentia d') III 158, 159.
ACQUET (Hend. d') III 151.
ADAM (Jacq.) I 84.
ADAMS (Joh.), zie Coesvelt.
ADELS (Maria) III 153.
ADRIAANSZ (Abr.) III 166.

ADRIAANSZ (Rijndert) V 235.
AELBERS (Johanna Cath.) IV 26.
AELBERTS (Joh.) IV 26.
AELBERTS (Rutgert), zie Alberts.
AELBERTSZ (Harm.) III 24.
AELST (fam. v.) III 153; IV 236; V 34.
AELST (Andr, Jansz v.) V 277.
AELST (I. v.) IV 236.
AELST (Johanna v.) III 153.
AELST (Judith v.) IV 236.
AELST (Lijntje v.) III 247, 248.
AELST (Sara v.) IV 50.
AELTSEN (Harmen) III 8, 14, 24, 105, 159; IV 106, 263, 277, 278; V 338, 340, 374.
AELTSEN (erv. idem) III 13, 14; V 40, 340.
AELTSZ, zie Aeltsen.
AELTWIJCK, zie Aaltwijk.
A(E)RNHEM (Jan Jansz v.) V 46-48, 109, 113, 115, 257.
A(E)RNHEM (zie ook Janssonius).
AERSDEL (Jan v.) V 276.
AERSSEN VAN WERNHOUT (Elisabeth v.) V 216.
AERTSEN (Elisabeth Rutgers) IV 237.
AERTSEN (Jan) IV 195, 196, 202; V 35.
AERTSEN (Rutgert) IV 237.
AERTSSENS (H.) IV 98.
AERTSZ (Hendrickje) IV 195.
AERTSZ (Jannetje) IV 195.
AERTSZ (Trijntie) IV 195.
AERTSZ (Willemina) IV 195.
AFFINGH (Jannetje) III 123.
AGESSEAU (Henri Franç. d') I 79, 120.
AKEN (Catharina v.) IV 59.
AKEN (Hendr. v.) III 113, 121; IV 201, 277-279; V 78, 340.
AKEN (not. H. v.) III 31, 34-36, 79, 80, 81, 86, 155; IV 15, 249, 250.
AKEN (not. P. v.) I 30; II 24; III 34, 142, 143, 211; IV 187; V 91, 319, 322.
AKERBOOM DOEDENSZ (not. C.) III 14; IV 50, 169, 222, 229.
AKERBOOM (Leendert) V 284, 285.
AKERSDIJK, zie Ackersdijck.
AKERSLOOT (pens.) III 215.
AKERSLOOT (not. P. v.) III 193, 211; IV 40; V 376.
ALARY (Jacob) II 203.
ALARY (Suzanne) III 97.
ALBERGETTHY (Sig.) V 217, 218.
ALBERTS (Hendr.) III 113.
ALBERTS (Rutger Christoffel) II 269; III 64-66, 82; IV 26, 70, 148, 149, 170; V 140, 299.
ALBERTSZ (Gerrit) IV 53.

ALBRINCK (Barent) IV 202.
ALDERHOVEN (Dorothea) V 122.
ALDEWERELT (Pieter) V 340.
ALDEWERELT (wed. idem) V 340.
ALDUS I 49; II 262; IV 46.
ALESTRY (Jaques) III 114.
ALEXANDER (Joseph) IV 243.
ALEXANDERSZ (Wijbrand), zie Sanderse.
ALLAIZ (Jaques) III 148.
ALLAMAND (J.N.S.) III 234; V 219.
ALLARD(T) (Abr.) V 232, 340.
ALLARD(T) (Carel) III 258; IV 260, 278; V 211, 231, 340.
ALLARD(T) (Hugo) IV 263.
ALLART IV 159.
ALLART (Jac.) V 339.
ALLART (Ds. Jac.) V 210.
ALLART (Joh,) V 13, 16, 27, 54, 104, 105, 110, 122, 127, 210, 227, 236, 268, 318, 334.
ALLÉE, zie Dalé.
ALMELOVEEN (Seb.) V 340.
ALMELOVEEN (Maria v.) IV 159.
ALMELOVEEN (Th.J. v.) I 102; IV 157, 186-188.
ALPHEN (Eva v.) V 223.
ALPHEN (Hier. v.) IV 202.
ALSSEM (A. v.) IV 127.
ALTENA (Theodora Maria v.) IV 120.
ALVAREZ PENSO (Jac.) II 24.
AMAMA (Hendrik) IV 274.
AMATIS III 199.
AMAULRY (Thom.) II 73, 188, 189.
AMELINGH (Ger.) V 116.
AMELISZ (Jan) V 197.
AMELONSEN (Elisabeth v.) IV 148, 150.
AMELONSEN (S. v.) III 224.
AMELOT DE LA HOUSSAYE (A.N.) III 63.
AMIOT, zie Amyot.
AMMELING (Jurriaan) V 227, 228.
AMONNET (Marthe) I 176.
AMSTERDAM (Ida) IV 225.
AMSTERDAM (Symon) IV 195.
AMSTERDAM (Willem) IV 225.
AMYOT (Jacques) II 233, 234, 236, 237; IV 31.
AMYOT (Sach.) II 229-232; III 170.
ANCILLON (CHARLES) III 52.
ANDERS (Hend.) IV 71; V 232.
ANDRADA (Is.) V 340.
ANDRADE (Manuel d') IV 42.
ANDRAU (G.) IV 43.
ANDRÉ (Pedro en Lazaro) III 168.

ANDRÉ & COMP. III 168, 169.
ANDREAS (Tob.) III 116.
ANDRIES (wed. Abr.) IV 253.
ANDRIES (Grietje) IV 53.
ANDRIES (Susanna) V 281.
ANDRIES (Ursel) V 292.
ANDRISEN (Abr.) III 119.
ANGELKOT (not. I.) IV 18, 54, 57, 123; V 376.
ANICET III 175.
ANISSON (Jean) I 64, 65, 80, 85 (?), 101, 102, 112; II 64, 70, 71, 146, 166, 176, 226; III 44, 90(?); V 165(?).
ANISSON (Laurent) III 174.
ANISSON (Louis Laurent) I 112.
ANISSON & C. III 116.
ANISSON & PERACHON III 244.
ANISSON & POSUEL II 88; V 165.
ANISSON & POUCET I 112.
ANJOU (hertog v.) V 26, 194.

ANNÉE (Geertruy) V 44.
ANOUWAERS (Maria) III 162.
ANSELMUS III 119.
ANSEN (Luggert v.) V 340.
ANTESPERGER (Joh. Balt. von) III 71.
ANTHONY (Nic.) IV 209.
ANTIÉ I 70.
ANTOINE (Marc) I 41; II 7, 155-158.
ANTONES (Catrina) IV 200.
ANTONIDES (not. N.) IV 211.
ANTONIS (Aron de Salomon) V 228, 340.
ANVERS (Robbert Jansz) III 30, 99, 164, 218; V 340.
ANVERS (Thomas) V 340.
ANVILLIERS (D'), zie Willart.
APOSTOOL (Frans) III 110.
APOSTOOL (Grietje) III 110, 111.
APPELAER (Broer) III 113; IV 277, 279; V 311.
APPELAER (Jan) IV 106, 277, 278; V 311-314, 339.
APPELAER (Joost Broersen) III 119.
APPELS (Thomas) II 262; V 320, 322, 323.
APS, zie Willemsz (Gillis).
ARCHAMBAUD, COMTE DE BUCQUOY (Jean Alb. d') II 199.
ARCHER (Rob.) V 213.
ARDINOIS (Catharina) IV 202-204, 234.
ARDINOIS (F.) IV 202.
ARDINOIS (not. Jac.) III 40, 128; IV 67.
ARDINOIS (Jacomina) IV 225.
ARDINOIS (not. Jan) III 29, 66, 265, 267, 268; IV 26, 41, 91, 138, 174, 227, 240, 255-257.
ARENTS (Metgie) V 289.
ARENTSZ (Govert) V 46.
ARENTSZ (Pieter) III 15, 16; V 116, 230, 339.
ARENTSZ, GEN. SCHRIJVER OF RAAP (Pieter) III 15, 16, 113; IV 63, 64, 66, 171, 260, 276; V 224, 374.
ARENTSZ, GEN. SCHRIJVER OF RAAP (wed. idem) IV 66; V 152, 225, 340, 348.
ARENTZ (Gerrit) V 338.
ARENTZEN (Jan) IV 196.
ARGELATI III 168.
ARGENS (J.B. de Boyer, marquis d') V 373.
ARGENSON (Marc. René de Voyer d') I 103; II 77; IV 44.
ARIAENS (Annetie) IV 22.
ARKSTEE (Hans Kaspar) V 94, 101, 126.
ARKSTEE & MERKUS III, 19, 83, 200; IV 167; V 13, 25, 44, 94, 100, 105, 122, 126, 206, 209, 250, 266, 274, 330, 332.
ARNAUD, zie Borde.
ARNAULD (Ant.) I 27, 100; II 32, 90, 91, 115, 116.
ARNHEM (Barent van) III 263.

ARNHEM, zie Aernhem.
ARNOLD (Ant.) III 59; V 375.
ARNOLD (Elias) III 48; IV 137.
ARNOLD (Eliseus) III 48.
ARNOLD (Lidia) III 48.
ARNOLD (Maria) III 48.
ARNOLD (Mercy) III 48, 59, 60; IV 102; V 82, 375.
ARNOLD (Nathanael) III 59; V 375.
ARNOLD (Willem) III 48, 78; IV 24; V 373.
ARNOLD (Willemina) III 48.
ARNOLD (Yda) III 48.
ARNOLDUS (prof.) III 119.
ARNOUDTS (Pieter) III 112.
ARONDEUS (Abr.) II 29; III 114, 205.
AROUET, zie Voltaire.
ARRAS (Claas v.) IV 260.
ARRENBERG (Reinier) V 57, 110, 316.
ARTHENAY (d') II 32.
ARTSEN (Maycken) V 281.
ARUMSMA (Rinnert Sydtses) III 151.
ASENDORP (Daniel) III 114.
ASSINGH (Hendrickje) IV 209.
ASSIONIERE (David) III 73.
ATENOR (Philips) V 339.
ATHIAS (Abr.) IV 108, 275; V 341.
ATHIAS (Imanuel) IV 96, 104, 106-108, 110, 113, 274; V 48, 293, 297.
ATHIAS (Jacob) I 119, 176; III 149; IV 96, 97, 102-107, 109-111, 114-116, 134, 211-218, 220-223, 277; V 40, 42, 47, 48, 60, 61, 67, 117, 230, 239, 263, 279, 289, 291, 293, 336, 340.
ATHIAS (Raphael) IV 108, 109.
AUBERT III 168.
AUBERT (Anna Maria) II 232.
AUBERT (Louis) I 176.
AUBERT (Louis) I 138, 177; III 105.
AUBERT (Louis Franç.) I 56, 57, 82, 120, 138, 141, 146, 176, 177; II 232; III 45.
AUBIE (Jean) III 8, 16, 100, 168, 169, 173.
AUBIN (Jeanne en Pierre) IV 143.
AUBOUIN (P.) IV 85.
AUBRY III 175.
AUCOURT (D'), zie Barbier.
AUDIER (Pieter) III 16.
AUDIGUIER (Vital d') II 156-158.
AUDRAN (B.) II 235.
AUGIER (Elie) III 265.
AUGIER (Esaye) V 73.
AUGIER (Marie) III 265; V 68.
AUGIER (Susanna) IV 270.
AULNOY (M.C. le Jumel de Barneville baronne d') II 74.

AUR(O)Y, zie Horry.
AUTEIN (Laurens) III 8; IV 152; V 377.
AUXBREBIS (Franç., Isaaq en Maria) IV 238.
AVAC (Mattheo) V 288.
AVAUX (J.A. comte d') II 157, 230; III 229, 230; IV 141; V 28.
AVE(E)LE (J.J. v.d.) III 43, 93; IV 115.
AVERANI (Ben.) III 12.
AYMON (Jean) I 76; V 217.

BAAK, zie Bake.
BAALDE (Jac.) V 269.
BAALDE (Steven Jac.) V 107, 262, 268-272.
BAARDT (Rieuwert Dircks v.) III 57; V 42.
BAARLAS (Gerrit) IV 262.
BAARLE (Hend. v.) III 213.
BAARS (not. A.) III 54, 106; IV 22; V 93.
BAARS (not. M.) III 31; IV 183; V 285, 310.
BACCAMUDE, zie Bakkamude.
BACHELE III 168.

BACK (Ern.) III 118.
BACK (Willem) V 341.
BACKEMUYDE, zie Bakkamude.
BACKER (fam.) IV 205.
BACKER (Anth.) V 342.
BACKER (Elisabeth) IV 182.
BACKER (Gideon) II 125; III 237; V 320, 324.
BACKER (not. J.) III 54, 55, 60, 81, 149, 156, 157, 187; IV 53, 63, 118, 206, 238; V 283, 293, 314.
BACKER (Erv. W.) III 111.
BACKER (wed.) IV 176.
BACKHUYSEN (H.) V 123.
BADDEL (not.) V 60, 112, 199.
BAEK (Jurrian) IV 254.
BAENE (Philippina de) III 97.
BAEREN, zie Baren.
BAGNOLE, zie Bayole.
BAHRINGEN, zie Behringen.
BAILLE(T), zie Boully.
BAILLI (Anna, Dionijs en Sara) IV 243.
BAILLIF, zie Boully.
BAILLIFFE (Jacq.) III 232.
BAILLON (Anne) III 233.
BAKE (fam.) IV 214.
BAKE (Ald.) IV 274.
BAKE (Justus) IV 214.
BAKE (Laur.) III 27; IV 214.
BAKELS (Jurriaan) III 161.
BAK(K)AMUDE (Daniel) IV 106, 125, 161, 260, 277-279; V 338.
BAKKER, zie ook Backer.
BAKKER (A.) IV 275.
BAKKER (George) V 320, 323.
BAKKER (B. de) V 333.
BALDE (Carel) IV 260.
BALDWIN (Rich.) II 75.
BALFOUR V 163.
BALLARD (Christophe) I 60; II 59; IV 95.
BALLARD (Jean Bapt. Christ.) I 60, 61, 69, 70, 72, 79, 85, 111, 113, 114, 131, 133; II 59, 164, 172-174; III 236; IV 48, 72; V 88.
BALLARD (Rob.) II 71.
BALLIS, zie Boully.
BALLONFEAUX (George de) I 89, 93, 130; II 176.
BALSTER (A.) V 271.
BALTHASAR V 106.
BALTUS (Johanna) IV 126.
BALUZE (Et.) II 114.
BAMBEECK (Theodora v.) III 22.

BANCHEM (not. v.) V 197, 256.
BANDURI (A.) III 130.
BANNING (not. W.) IV 254; V 288.
BANTJES (Jan) III 13.
BAPTIST (Jac.) V 286.
BAPTISTA (Corn. Elbertsz) IV 277; V 338.
BARAT (N.) II 171.
BARBIER D' AUCOURT (Jean) II 171.
BARBIER, GURIN & COMBA III 118.
BARBIN (Claude) I 62, 77; II 60, 61, 73, 74, 173; III 89; V 176, 371.
BARBIN (wed. idem) I 62, 73, 92; II 167; III 233.
BARBOU (gebr.) III 261.
BARCHON III 50.
BARCKHAUSEN (J.K.) III 150, 151.
BARCMAN (not. P.) V 81, 82.
BARDET (Jacq.) IV 239.
BARDOU II 230.
BARELS (not. J.) III 128; IV 175.
BAREN (Rutg. v.) IV 264, 276.
BARENS (Geertruyt) III 211.
BARENTS (Annetje) V 292.
BARENTS (Baartje) IV 207.
BARENTSZ (Abr.) II 17.
BARENTSZ (Dirck) V 338.
BARENTSZ (Hendr.) III 197.
BARENTSZ (Jan) V 76, 113.
BARENTSZ (Jan), zie Hessingh.
BARENTSZ (Willem) III 17; V 341.
BARENTZ (Nic.) V 341.
BARILLON, zie Barillot.
BARILLOT, zie Fabri.
BARITEL (Hil.) II 69, 73.
BARLE (Susanna) IV 159.
BARLINKHOFF (wed.) IV 176.
BARONNEAU (Marianne) V 329.
BARREME (Nic. de) III 255; IV 179.
BARRIN III 89.
BARST (Anna) IV 197.
BARST (Engel(bertus)) IV 195-197, 242; V 35.
BARST (Jan) IV 197.
BARST (Pieter Janse) IV 248.
BARST (Thom.) IV 196, 197.
BARST (Wilh.) IV 197.
BART (Fluwele) V 254.
BARTELS (Pieter) III 105.
BARTELSZ (Alb.) III 105.
BARTHOLINUS (Erasmus) III 119.
BARTIUS (Adr.) V 338.
BARTOLOTTI III 168.

BARRY (Jean de) III 69; IV 42.
BARY (not. P. de) III 34; V 38, 280.
BARY (Sara de) V 340.
BAS (Jan) V 341.
BASKETT IV 109.
BASNAGE DE BEAUVAL (J.) I 45, 46, 76, 100-102, 176; II 17, 57, 179; III 52, 178, 214, 218, 220; V 222.
BASSEN, zie Ernst.
BASSECOUR (Jac. de la) V 189.
BASSIGNY II 199.
BASSISTA (Sabbathay) IV 210.
BASSOMPIÈRE (Jean Fr.) V 98, 101.
BASSON (Gov.) V 117, 245, 260.
BASSON (Thom.) V 117.
BASTIAANS (Femmetje) IV 230.
BASTIAANSE (Adr.) IV 80; V 341.
BASTIAANSE (Pieter) V 342.
BASTONNET (Anne Marie) IV 143.

BATAILHEY (Jean Nic.) V 68, 94, 113.
BATENBURGH (Joh. v.) IV 238.
BATLEY (J.) II 194.
BATS (Imb. de) I 62; II 93.
BATS (Pierre de) I 62; II 93.
BATS (Pierre de) I 62, 63, 69; V 175.
BAT(T)IST, zie Baptista.
BAUCHE (J.B.C.) IV 122.
BAUDELOT III 129.
BAUDOIN (J.) II 123, 124.
BAUDOIN (Marthe) V 106.
BAUDOUIN (N.) II 214.
BAUER (J.G.) V 163.
BAUM (Nikkel) IV 198.
BAUQUEMARE (Elisabeth) IV 231, 233.
BAYEUX (Pierre) IV 70.
BAYLE (P.) I 37, 45, 51, 100, 101, 142; II 10, 17, 26, 30, 32, 33, 35, 53-57, 61, 63, 65, 70, 73-76, 78, 79, 81-84, 90, 130, 141, 150, 176, 184, 219, 251; III 19, 44, 52, 62, 63, 74, 75, 89, 90, 105, 174, 235, 264; IV 84, 143, 146, 169, 171; V 28, 29, 85, 372.
BAYOLE I 85, 95.
BEAUMARCHAIS (Ant. La Barre de) V 373.
BEAUMARCHAIS (P.A. Caron de) V 126.
BEAUME I 93.
BEAUMONT (Anna v.) V 315.
BEAUMONT (Bast. v.) III 17, 18, 144, 146; IV 79, 270; V 315, 316.
BEAUMONT (Willem v.) III 17, 118; IV 262, 277-279.
BEAUMONT (erv. idem) III 113.
BEAUMONT (secretaris v.) V 235.
BEAUREGARD (Is. de) V 94, 97, 123.
BEAUVAIS (not.) I 15.
BECKER (Aug. Joh.) III 117, 118.
BECKET (Thom.) V 102.
BECKHER (Daniel) II 33.
BECQUET II 199.
BECU (Charles) V 336.
BEDIOU (George) IV 256.
BEE(C)K (B.) II 29.
BEECK (Catharina v.) IV 241.
BEECK (not. H. v.) V 277.
BEECK (Nic. v.) IV 241.
BEECK (Sebus v.d.) IV 197.
BEECKMAN (Abr.) IV 197.
BEECKMAN (Corn.) IV 197, 208.
BEECMAN, zie Beeckman.
BEECQ (v.) IV 189.
BEECQ JOOSTEN (Pieter v.) IV 239.

BEEK (Anna) V 232.
BEEK (Jac. ter) IV 111, 113, 120, 138; V 350.
BEEK (Joost v.) IV 145.
BEEK (Bar. v.d.) IV 271.
BEEKMAN (Dirk) V 341.
BEEKMAN (Hendr.) V 341.
BEELS (Ds. L.) IV 19.
BEELS (Ds. Theod.) III 76.
BEEM (not. A. v.) V 270.
BEEMAN, zie Beman.
BEER (Joseph Jacob) IV 249; V 341.
BEEREVELT (Ds.) V 151.
BEERNINCK (Anna) III 111, 112, 122; V 375.
BEERNINCK (Barbara) IV 116.
BEERNINCK (Fred.) III 111, 113, 117; V 261.
BEERNINCK (kinderen Just.) III 117.
BEERNINCK (Wilhelmina) III 120; V 64.
BEERNINK (Jan) V 341.
BEETJENS (Franç.) III 43.
BEETKEN (Hendr.) III 118.
BÉGON (Michel) II 90.
BEGUIER (Charles) III 206.
BEIEREN (Jos. Ferd. v.) II 106.
BEKKE (Hendr.) III 113.
BEKKER (Balt.) II 105; V 159, 375.
BELANGER (Moise) III 87.
BELAY (Rob.) II 148.
BELESAIGNE (Josias) III 266; V 63, 68, 272.
BELESAIGNE & ZOON (Pierre) III 267.
BELIDA (Olphert) IV 254.
BELLAINE, zie Billaine.
BELLE (Stintie v.) III 184.
BELLEN (Elisabet v.) III 162.
BELLERE (Jean) III 115; V 76, 196.
BELLERUS (Petrus) III 114.
BELLET (Jules) II 94.
BELLY III 115.
BELMOND III 117.
BELTEN (Lucia) III 157.
BEMAN (Adr.) II 262; V 142-144, 186-189, 308.
BEMAN (Hendr.) IV 149, 203; V 123.
BEMAN (Jan Dan.) II 245; III 20, 65; IV 20, 149, 176.
BEMMEL (Adriana en Dirk v.) III 269.
BEMMEL (vergaarder v.) V 137.
BEMPDEN (Gillis v.d.) IV 24.
BENARD (Simon) II 65.
BENARD (wed. idem) II 61.
BENEDICT (Samuel) IV 323.
BENEDICTUS (Jac.) V 228, 337.

BENELLE (Paulus) IV 121.
BENELLE & C. I 116: V 163.
BENIER (Arent) IV 99.
BENJAMINS (Jac.) V 230.
BENNELLE, zie Benelle.
BENNET (L.) V 333.
BENNET (Thom.) II 10; V 92, 121.
BENNINCK (Jan) V 199.
BENNINCK (not. W.) V 257.
BENNINGH (wed.) IV 260.
BENT (Maria v.d.) I 176, 177.
BENTES (Alb.) IV 165.
BENTHEM (Joan v.) IV 56.
BENTINCK VAN RHOON (graaf) IV 44.
BENTLEY (R.) II 173, 184, 186.
BER, zie Beer.
BERCKHOUT (not.) III 101.
BERCY II 126, 134.

BERENS (Hendr. en Jan) IV 229.
BERENTSZ (Joh.) IV 254.
BEREWOUT (Jan) V 80.
BERG, zie Berge (v.d.)
BERG (ds. A. v.d.) V 209, 210.
BERG (Pieter v.d.) V 21, 22.
BERGE (Pieter v.d.) III 113; V 339, 341.
BERGE (Pieter v.d. Jr.) II 219, 220; IV 120, 278; V 341.
BERGER (C.H.) V 163.
BERGER (Louise) III 167.
BERGEYCK, zie Bergheyck.
BERGEYK (J.) IV 255.
BERG(H) (Bar. v.d.) V 340, 341.
BERGH (Herm. Hendricksz. v.d.) III 98; IV 277; V 324-326, 338.
BERGH (Huybert v.d.) V 247.
BERGH (J. v.d.) IV 276.
BERGH (Is. v.d.) V 261.
BERGH (Jillis v.d.) IV 233.
BERGH (Joh. v.d.) III 113, 119; IV 168.
BERGH (Sara v.d.) V 280.
BERGHEYCK (Andr.) III 116; IV 197, 198, 208, 218, 224, 228, 239, 255 (?), 261.
BERGHEYCK (Theod.) IV 198, 224, 255(?).
BERGMEYER (Jan Hendr.) III 55.
BERINGEN (Tieleman v.) V 282.
BERINGHEN (v.) I 132, 178; II 199; IV 244.
BERINGHEN (Elisabeth v.) IV 206.
BERINGHEN (Janneken v.) IV 243.
BERKE (graaf v.) I 177.
BERKMANS (Elysabet) IV 233.
BERN (Reynier v.d.) IV 277; V 339.
BERNABE DE LA BAT (Guillaume) IV 111.
BERNARD III 50.
BERNARD (Anne Marie) III 18, 20.
BERNARD (Barth.) III 18.
BERNARD (Elisabeth) III 18, 20; V 124.
BERNARD (H.) V 66.
BERNARD (Jacq.) I 25, 37, 121; II 17, 30, 35, 126, 148, 216, 227; III 89, 170, 254.
BERNARD (Jean Fred.) I 176; II 227; III 18-20, 51, 58, 64, 107, 108, 180, 222, 253; IV 26, 27, 34, 42, 44, 70, 94, 181, 249, 270; V 66, 88, 94, 98, 120, 124, 152, 171-173, 176, 205, 265, 328, 329, 341, 372.
BERNARD (erven idem) III 106; V 108.
BERNARD (Ds. Sam.) II 214.
BERNARD (Susanne) IV 245.
BERNARDIE (Anna) V 299.
BERNART (Sam.) IV 158, 244.

BERNOUILLI (Joh.) I 73.
BERREMAN (Louis) V 46.
BERRY (duchesse de) II 234.
BERSETH (Guillaume) V 42, 43.
BERTAULT (Rob.) I 80.
BERTHE II 166.
BERTHE (Jean Aug. en Marie Magdalene) 226.
BERTHELIN (Joh.) III 113, 118.
BERTHON (Elisabeth Esther) III 66, 67.
BERTHON (Marthe) V 329.
BERTIER (Ant.) I 66.
BERTRAND I 57.
BERTRAND (Henry) IV 242.
BESELAERS (Anna v.) IV 228.
BESO(N)GNE (J. Bapt.) I 118; V 176.
BESSELS (Margarita) IV 241.
BESSIN (Charles) II 49, 144.
BET (Dirk) IV 22.
BETTESWORTH (A.) II 194.
BEUCKELAER (Andries) IV 66.
BEUCKELAER (Anna en Isak) IV 126.
BEUDEKER (Christoffel) III 240; IV 123.
BEUGEN (Ida v.) IV 241.
BEUGHEM (Corn. v.) IV 162, 186; V 110.
BEUGHEM (Corn. Jr. v.) IV 155; V 100.
BEUGNIE (D.) II 63, 257.
BEUKELAAR (not. Is.) I 18-20, 58; III 83.
BEUKELAAR (not. Joh.) IV 15, 144.
BEUNINGEN (Dan. v.) V 254.
BEUNS (Joh.) III 116.
BEUS (Jean), ZIE BUS.
BEUSECOM (Adr. v.) V 341.
BEUSEUS (ds.) III 119.
BEUSI (Tietye) III 54.
BEVERWIJK (Jac.) II 29; IV 88.
BEX (Catharina) V 288.
BEY (Jean Bapt. de) IV 42; V 372.
BEY (M. de) V 86, 119.
BEYEREN (Jan v.) IV 178.
BEYERLAND (Willem v.) IV 50.
BEYLINCK (Dan.) IV 236, 248.
BEYTS (Willem) IV 202.
BICHON III 114.
BICKER VAN SWIETEN (Ger.) IV 62.
BICKER (Henrick) III 66.
BICKER RAYE (J.) IV 62.
BICQUET I 93.
BIDAL III 116.
BIEL IV 145.

BIELKE (Joh.) III 117.
BIELKE (comte de) III 50.
BIESEN (fam. v.) V 48, 80.
BIESEN (Elisabeth v.) V 109.
BIESEN (Jac. v.) V 46-48, 109, 115, 289.
BIESEN (wed. idem) V 109.
BIESEN (Marike v.) V 109.
BIGNON (Jean Paul) I 12, 34, 48, 49, 51, 52, 54-56, 63, 64, 66-72, 75, 76, 81, 82, 85-87, 89-95, 98, 100, 101, 103, 106, 112, 113, 118, 124-152, 153, 156, 158, 166-168, 170-173, 177, 178; II 12, 21, 75, 133, 149, 164-166, 170, 175, 177, 179-181, 190, 195, 197, 198; III 129, 130, 137, 234; V 87, 88, 95, 119, 371-373.
BIGOT I 49, 84; II 263.
BILLAINE (Louis) I 66, 113; II 161; III 116; IV 184; V 87, 115.
BINGE (Andreas) III 117.
BIRD (Anna Jacoba) III 252.
BIRD (Arn.) III 252.

BIRKMANNI (Haeredes) III 236.
BISCOP (Elisabeth) III 121.
BISCOP (Johanna) IV 93; V 65.
BISCOP (wed. Paulus) III 116, 121; V 65.
BISEAU (Philip) V 284.
BISPINGH (Hendrickie) IV 271.
BISSCHOP, zie Biscop.
BLAAUW (Hendrik en Sara) IV 126.
BLACQUIERE, zie Boullenger.
BLAEU (fam.) V 34, 48, 63, 64, 84, 86, 87, 107, 116, 245, 267, 279, 282-284, 294, 304, 338, 377.
BLAEU (Elisabeth) V 64.
BLAEU (G., P. & J. Blaeu) III 24-26, 205.
BLAEU (Hendr. Goosen) III 144.
BLAEU (Joan) III 22-24, 26, 27, 112, 118, 184, 187; IV 102, 158; V 18, 30, 64, 78, 79, 81-83, 114, 115, 211, 217, 260, 278, 279, 288, 292, 306, 307, 318.
BLAEU (wed. idem) IV 261; V 64, 116, 307.
BLAEU (erv. idem) III 24, 55, 113; IV 159, 161, 272.
BLAEU (Joan) II 84, 85, 87, 88; III 22-26, 121, 155, 203; IV 47, 99, 106, 127, 129, 131, 161, 162, 277-279; V 41, 64, 112, 119, 279, 284, 285, 308, 318-320, 322, 323, 336, 341, 375.
BLAEU (Louisa) V 64.
BLAEU (Pieter) III 23, 26, 27, 55; IV 269; V 112, 308, 319, 322, 375.
BLAEU (wed. idem) V 322, 323.
BLAEU (P. & G.) IV 93.
BLAEU (P. & J.) III 24-27, 140; IV 127.
BLAEU & C. (P. & J.) III 140.
BLAEU (Willem Jansz) III 23; V 41, 46, 48, 60, 64, 77, 80, 113-115, 215, 255, 256, 258, 277, 278, 374.
BLAEU (Willem) V 288.
BLAEU (Willem) III 23, 27; IV 214; V 61, 112.
BLAEUW (Hendrickje) III 144, 265; V 314.
BLAKE (Edmond) IV 137.
BLAMPIGNON (Anne) I 176.
BLAMPIGNON (Nic.) I 138, 177.
BLANC I 92.
BLANC (Judith en Pierre) III 221.
BLANCHARD II 156.
BLANCHETON DE FRAYSSINET V 213, 217.
BLANCHON (André) III 27.
BLANCKARDUS (Corn.) V 338.
BLANCKEN (Abr. v.) IV 260, 263, 277-279.
BLANCORT (Corn.) V 338.
BLANK (Hendr.) IV 37, 178, 179; V 32, 68, 341.
BLANKEN (Geertruyd) V 295.
BLANKE(N) (Leendert) V 292, 293, 295.
BLAS (Joh.) III 165; V 336.

BLASIUS (Ger.) IV 130.
BLAUHAEN (Machteltien) IV 200.
BLAUPOT (Claes) IV 277.
BLAUPOT (Gerrit Claasz) V 293.
BLAUWDUYF (Dieuwertje Segers) IV 90.
BLAUWDUYF (Jannetje) IV 90, 91.
BLAUWDUYF (Seger Reyersz) IV 90.
BLEEKER (Albert Claasz) IV 226.
BLEGNY (Nic. de) III 89.
BLEKOERT (Jan) IV 261.
BLENK (Johanna) III 35, 37.
BLENK (Wijnand Jansz) III 35.
BLEYSWIJK (Jan Pietersen v.) V 276, 292.
BLIEK (Tjaart) V 337.
BLOCK (Ger.) III 200; V 94, 97, 118, 136.
BLOCK (Marcus Claese en Maria) IV 208.
BLOCK (not. P.) IV 160, 208; V 261.
BLOCKLANT (Rob.) V 341.
BLOCQ (Jan de) V 259.
BLOCQUERY (Sal. de) IV 252.
BLOEMEN (Gerrit en Willem v.) V 341.
BLOEMENDAAL (Paulus) IV 264, 277.
BLOEMENDAEL, zie Blommendael.
BLOEMENDAEL (Claes Pouwels) V 338, 344.
BLOIS (Mad. de), zie Orleans.
BLOK III 210.
BLOK (not. D.) III 155; IV 82.
BLOKLAND (Sara) V 342.
BLOKLAND (Hendr. v.) V 322.
BLOM (Barbera) IV 125.
BLOM (Jan) III 98; IV 189; V 324, 325, 341.
BLOM (Maria) V 122.
BLOM (not. P.) III 55; IV 29.
BLOM (Willem) V 342, 351.
BLOM (Dirck de) II 54.
BLOMMENDAEL (Evert Jansz) V 338, 341.
BLOMMENDAL (not.) IV 233.
BLONDEAU (P.N.) I 66.
BLONDO (Jac.) V 341.
BLOTELING(H) (Abr.) IV 236; V 340.
BLUM (Luc.) III 113.
BLUSSÉ (Abr.) V 213, 334.
BLIJENBERGH (Nic.) IV 200.
BOBIN (J.) II 24.
BOCKHOVEN (Ida v.) III 48.
BOCKX (not. M.) III 159; IV 31, 71.
BODDENS (Louis) III 268.
BODEL NIJENHUIS (Joh. Tib.) V 128, 131, 193, 318.
BODISCO (Hendr.) IV 225.

BODMER (Joh. Jac.) III 117.
BOÉ III 115.
BOEBÉ (Jeanne) II 26.
BOECK (Abr. v.d.) IV 267.
BOECKART, zie Boucart.
BOEKELAER (Gerrit ten) V 336.
BOEKENES (Paulus) I 49; II 262.
BOEKHOLT (Abr.) IV 255; V 340.
BOEKHOLT (Baltus Jansz) III 27, 28; IV 264, 276, 277; V 338.
BOEKHOLT (Joh.) III 27, 28; IV 89; V 235, 340.
BOEKHOLT (Stijntje Jans) III 155.
BOEKHOLT (Adr. v.) V 341.
BOEKHOORN (Gerrit) III 16.
BOEKHOUT (Bastiaen) IV 239.
BOEKHOUT (Jan) III 165.
BOELENS, zie de Graef.
BOELENSZ (Is. en Josina) III 195.
BOELISZ (Elb.) V 254.

BOENDERMAKER (Theod.) III 34.
BOERHAAVE (H.) V 27.
BOERMAN (not.) IV 113.
BOESE (not.) V 301.
BOESSIÈRE, zie Bossiere.
BOETEMAN (Dirk) I 28; II 79, 80, 88; III 28, 29, 40, 108, 159, 185; IV 106; V 338.
BOETEMAN (wed. idem) III 213, 263; V 341.
BOETEMAN (Pieter Dircksz) III 28.
BOETEMAN (wed. idem) IV 207.
BOETEMAN (Pieter) III 29.
BOETEMAN (Pieter) III 28-30, 263; IV 198, 231, 274; V 152, 163, 341.
BOGAERT (Abr.) III 17.
BOGERIJEN (Wout. v.) IV 191.
BOHM (Michel) I 49, 64, 65, 82, 85, 89, 91, 100, 102, 105, 112, 113, 152, 158, 178; II 251, 269; III 54, 65, 129, 130, 252, 258; IV 41, 179, 270; V 28, 33, 73, 85, 86, 91, 118, 143, 151, 164, 171, 172, 175-177, 202, 323, 326, 371, 372.
BOILEAU (Jacq.) I 53, 65-67, 69, 72, 88, 143, 147, 149, 178; II 70; V 371, 373.
BOILEAU-DESPREAUX (Nic.) I 33, 34, 68, 119; II 66, 147.
BOINEBURGH (baron v.) III 117.
BOIS (Jean de) III 97.
BOIS (DU), zie Dubois.
BOISSAT & REMEUS III 114.
BOISSIÈRE (J.B.) V 102, 126.
BOITET (R.) V 45, 135.
BOITTE (Jean Franç.) V 106.
BOITTE & C. V 106.
BOIVIN (wed. J.) III 201.
BOIVIN (Louis) I 88.
BOJETET II 231.
BOKET (Paulus) V 341.
BOLCK (Hester v.d.) V 283.
BOLDING (Margrieta) III 105.
BOLMAYER (Annetje Hendricks) III 16.
BOLSENS (Joh.) III 59.
BOM (Dirck v.) III 118.
BOMAN (Willem) V 342.
BOMON III 229, 230.
BON (Pieter) III 30.
BONAMY III 116.
BONCKENBURCH (Symon) IV 139.
BONGAERT (Coenraad) V 135.
BONG(A)ERT (Jean) III 30, 178; V 276, 294.
BONGAERTS (Catharina) IV 64.
BONGERT (Jan) V 294.
BONNAC (Jean Louis d'Usson, marquis de) II 230.
BONNÉ (Pieter) IV 42, 257.

BONNEL (Catharine) III 67, 208.
BONNENUIT V 76.
BONNET (not. Benj.) III 64.
BONNET (Charles) V 219.
BONNET (Paul) IV 76.
BONREPAUS (Franç. d'Usson, marquis de) II 226, 230, 231.
BONS (de) II 253.
BONT (Carel de) IV 50.
BONTEKONING (Floris Dirksz en Geertruy) IV 240.
BONTRIDDER (Evert Jansz) V 289.
BONWICKE (Henry) III 115.
BONWICKE (R.) II 162.
BOOGAERT (Rijkje) III 211.
BOOGE (Johanna Margaretha) IV 151.
BOOM (A.) III 82; IV 202.
BOOM (Dirk) III 30, 31, 33, 34, 184; IV 158, 183, 201, 264, 277, 278; V 81, 211, 260, 261, 267, 307, 308, 310, 312.
BOOM (wed. idem) II 85; III 23, 29, 31-35, 90, 113, 120, 121, 141, 144, 169, 175, 262; IV 18, 47, 99, 130, 131, 163, 183, 188; V 78, 119, 121, 133, 141, 142, 152, 308, 311, 318-320, 322, 323, 340, 341.
BOOM (Dirk) III 34, 35; V 342.
BOOM (Hendrik) I 90, 118, 119; II 85, 125; III 23, 29, 31-34, 77, 79, 90, 112, 113, 120, 121, 124, 141, 144, 169, 175, 184, 248, 262; IV 18, 20, 47, 60, 88, 99, 118, 129-131, 158, 163, 183, 188, 201, 203, 223, 264, 277, 278; V 78, 81, 119, 121, 133, 141, 142, 152, 182, 186, 187, 211, 260, 261, 267, 307, 308, 310-312, 318-320, 322, 323, 338, 341.
BOOM (Hendrik de Jonge) III 33; V 341.
BOOM (Hendrik) III 34, 35.
BOOM (Jan Hendricksz) III 30, 32, 34, 35; IV 279; V 307.
BOOM (wed. idem) IV 88; V 260.
BOOM (Jan) II 269; III 31-35, 258, 261; IV 56, 130, 133, 170, 174, 181, 278, 279; V 143-146, 152, 170, 173, 326, 328, 341.
BOOM (Johanna Elisabeth) III 32.
BOOM (Susanna) III 32, 33.
BOOM & VAN SOMEREN V 118.
BOOM (Simon (de)) IV 198, 205, 206, 226, 242.
BOONER (Abr.) IV 198.
BOONER (Gillis Dircx) IV 198, 199.
BOONS (Lucrecia) IV 198.
BOONS (Michiel) IV 199.
BOONS (Michiel) IV 121, 199, 232, 233.
BOOT (Anna) III 253, 256.
BOOTER EN BROOT (Hendrik Herman) V 231.
BOOTS (not. J.) III 212, 213; IV 15, 41, 237, 238, 244; V 313, 314.
BOOY (Jan Jansz) III 211.
BORCHERS, zie Burgers.
BORDE, ARNAUD & BORDE III 114.
BORDE, ARNAUD & RIGAUD III 118.
BORDES (Pierre) IV 86.

BORDESIUS (Henri) III 91.
BOREEL (Jac.) V 235.
BOREEL (Jac. Jansz) V 71, 108.
BORKULO (Nic. v.) V 337.
BORMEESTER (Pieter) V 342.
BORN (not. N. v.) IV 135.
BORRAEUS (ds. Adr.) V 255.
BORREVELT (Jac.) III 113, 118.
BORRY (exc.) III 116.
BORS (Pieter Cornelisz) V 339.
BORSIUS (Adr.) V. 338.
BORSKI (David) IV 119.
BORSTIUS (Elisabeth) IV 240.
BORSTIUS (Ger.) II 125; III 35-38, 113, 140, 141; IV 195, 263,

277-279; V 107, 134, 152, 153, 182, 185, 322, 338, 342.
BORSTIUS (erv. idem) V 152, 322.
BORSTIUS (Ger.) III 36, 37; IV 279; V 147, 153, 271.
BORSTIUS (ds. Jac.) III 35, 36.
BORSTIUS (Jac.) III 35-38; IV 270, 278, 279; V 68, 143, 146, 153, 187, 341.
BORSTIUS (Joh.) III 36, 114; IV 265.
BORTEL (not. v.) I 64, 65.
BOS (Bar.) I 177; II 29, 125; III 85, 215; IV 18; V 150.
BOS (Gerrit) V 341.
BOS (Jan) III 213.
BOS (Hendrik v.) V 69, 113, 342.
BOS (Cathrina en Dirk v.d.) IV 83.
BOSBOOM (Anna Maria) III 147.
BOSCH (Arent Dircks) V 61.
BOS(CH) (Hendrik) III 154; IV 119; V 341, 350.
BOSCH (Jac.) IV 111.
BOSCH (not. Jan) V 277.
BOSCH (Jan) IV 91; V 209, 375.
BOSCH (Pieter Jansz) V 275.
BOSCH (Abr. en Pieter v.d.) IV 27.
BOSMAN (Abr.) III 43.
BOSMAN (Hendrik) V 70.
BOSMAN (Jan) III 99.
BOSMAN (Maria Jans) III 99.
BOSOET (Aron) IV 196.
BOSQUILLON (abbé) II 127.
BOSSCHAERT (Maria) IV 139.
BOSSIERE I 156, 157.
BOSSUET (J.B.) II 115, 139; IV 142.
BOTT (Elsie) IV 78, 205.
BOTTÉ (Joachim) V 69.
BOTTER (Hendrik) V 213.
BOUBAU (Heyndrick) IV 36.
BOUBAY (Marie) III 97.
BOUCARD, zie Boukart.
BOUCART (Joh.) V 336, 341.
BOUCH I 155.
BOUCHAI (Jean) III 131.
BOUCHARD V 127.
BOUCHARD (C.) III 176.
BOUCHE (Pet. Paul) II 192.
BOUCHER I 108.
BOUCHER (Eust.) III 39.
BOUCHERET (Catherine) III 63.
BOUCHERIE (J.J.) III 22; V 125.
BOUCOT I 49; II 261.
BOUCQUET (Engelbrecht) II 70, 106, 107, 269; IV 46.

BOUCQUET (wed. idem) III 64.
BOUCQUOY (Cornelia) III 125.
BOUDAEN (Annina) IV 244.
BOUDAEN (Gaspard) IV 209.
BOUDAEN (Lucretia) IV 209-211, 244.
BOUDET (Ant.) II 69; V 121.
BOUDON (Maria v.) V 342.
BOUDOT (fam.) I 34, 44, 48, 52, 56, 60, 61, 65, 82, 84, 86, 92, 93, 99, 103, 113, 114; III 180; V 88.
BOUDOT (Edmée Jeanne Françoise) I 178.
BOUDOT (Jean) I 31, 52, 53, 66, 67, 71, 78, 81, 82, 84-86, 90, 91, 103, 106, 118, 120, 143, 163, 176; II 51, 52, 78, 79, 103, 108, 113, 114, 120, 121, 123, 127, 129, 130, 139, 176, 261; III 188; V 87, 121.
BOUDOT (wed. idem) I 52, 61, 66-73, 75, 82, 83, 92, 99, 103, 106, 109, 113-115, 117, 127, 136, 142, 144, 145, 147, 149, 150, 157-159, 168-170, 172, 173, 175; II 172-174; V 88.
BOUDOT (Jean) I 52, 60, 61, 65-73, 74, 75, 79, 80, 82-85, 92, 98, 103, 107, 108, 113, 124-126, 130, 132-134, 136-138, 140-143, 145, 149, 150, 158, 171; II 164, 166, 172, 174, 178.
BOUDOT (P.J.) III 235.
BOUDRIE (Catrina) IV 67.
BOUFET (Dirk) IV 153.
BOUGHA (Joh.) III 186.
BOUHOURS (D.) II 90.
BOUILLEROT (Jeremie) I 91.
BOUKART (Jac.) III 143.
BOUKART (Joh.) IV 195, 277.
BOULANGER (M.) II 188.
BOULEMONT, zie Boullemont.
BOULESTEYS (Catherine) IV 153.
BOULESTEYS DE LA CONTIE (Dan.) I 25; II 74, 92, 94; III 39, 231-233, 244, 245; IV 71; V 341.
BOULESTEYS DE LA CONTIE (Louis) III 39.
BOULLE DUVAL (Jac.) IV 70; V 66.
BOULLEMONT I 39, 67; II 177; III 234.
BOULLENGER & BLACQUIERE IV 42.
BOULLIARD (Jeremie) III 40.
BOULLY (Elisabeth) IV 14.
BOUMAN (Gerrit) IV 27; V 316, 342.
BOUMAN (wed. idem) V 316, 342.
BOUMAN (not. G.) III 37; IV 54, 58, 59, 119.
BOUMAN (Harm.) III 40.
BOUMAN (Jac.) III 41; IV 106, 195, 263, 277; V 312, 339, 341.
BOUMAN (Jan Harmensz) III 40-41, 98, 113, 165; IV 25, 56, 139, 262, 276, 277; V 50, 264, 325.
BOUMAN (erv. idem) V 264.
BOUMAN (Jan Jacobsz) III 41, 77; IV 279.
BOUMAN (Jan Michielsz) III 42; V 341.
BOUMAN (Jan) III 41; IV 195; V 341.

BOUMAN (Michiel Michielsz) III 42.
BOURBON, zie Maine.
BOURDEAUX (Et. Laurent de) V 100.
BOURDELIN (Charles) I 73, 74, 129.
BOURGOGNE (duchesse de) II 70.
BOURGUET (Louis) IV 166.
BOURICIUS (Ger.) IV 199.
BOURICIUS (Ger.) IV 199, 270.
BOURICIUS (Joachim) IV 199.
BOURICIUS (Livius) IV 149.
BOURITIUS (Herono) IV 209, 270.
BOURLINE (Jeanne) III 243, 247.
BOURRET (G.) II 139.
BOURSSE (Jaq.) III 42.
BOURSSE (Jaq.) III 42, 114; IV 218, 277, 278; V 339, 341.
BOURSSE (Sim.) III 97.
BOUSQUET (Marc Michel) III 20, 65; V 89, 94, 97, 98, 124, 164, 306.

BOUSQUET (gebr.) IV 42.
BOUSSIÈRE (Hendr.) III 95; V 68, 113, 123, 331, 342.
BOUSSIÈRE (Pieter) V 123.
BOUT (Meyndert) IV 277; V 312, 313.
BOUTESTEYN (Corn.) II 269; III 116; V 133, 134, 141-143, 148, 151, 163, 164, 166, 180, 246, 308.
BOUTESTEYN (wed. idem) IV 174; V 141, 142, 308.
BOUTESTEYN (Pieter) IV 170.
BOUTET (Catharina) IV 153.
BOUTTATS (Gasp.) III 147.
BOUTTATS (Philibert) III 42, 43.
BOUTTEMONT, zie Boulemont.
BOUVIER (Magdeleine (le)) III 62.
BOUVINES (Marie des) III 204.
BOUWENS (Jan) V 201.
BOUWER (Anth.) IV 199.
BOUWER (Claas) IV 59.
BOUWER (Cornelia) III 76.
BOUWER (Joh.) IV 59, 279.
BOUWER (Melch.) V 254, 255, 257.
BOUWMANS (Catrina) III 160.
BOWMAN (Thom.) III 114.
BOWYER (W.) II 223.
BOXE (Dan. Willem v.d.) IV 160.
BOYER (Marc Ant.) I 18, 37, 176; II 157; III 18, 222; V 377.
BRAAK (Anth.) V 226, 341.
BRAAKMAN (Adr.) III 43.
BRAAKMAN (Adr.) I 27, 28, 44, 121; II 61, 88, 89, 91, 269; III 39, 43, 44, 226; V 154, 341.
BRAAKMAN (Schelte) III 43, 44.
BRAAM (Helena) III 28.
BRAAM (Joh. v.) III 241; IV 17, 18, 20; V 187.
BRAAM (erv. idem) IV 20.
BRAAM (Willem v.) IV 17.
BRACQ (Claudine) III 225.
BRACTEARIUS (not.) IV 251.
BRADLEY (Benj.) IV 175.
BRAEMS (Dan.) II 225-228.
BRAEU(W) (C.) III 237.
BRAKEL (Wilh. à) V 214, 221.
BRANDENBURG (Trijntie) IV 202.
BRANDLIGHT (Joachim) IV 264, 277; V 339.
BRANDMÜLLER (Joh. (Louis)) V 98, 118, 138.
BRANDT (Cornelia) IV 198, 199.
BRANDT (Cornelia) I 64, 100.
BRANDT (Hendrik) III 58, 61; IV 279; V 316, 317.
BRANDT (J.) V 318.

BRANGAIE (Jan) III 50.
BRANT (Marten Jansz) V 199.
BRANTLIGHT, zie Brandlight.
BRANTS (Corn.) IV 271.
BRANTS (Willem) IV 209, 270, 271.
BRAS (Wouter) V 377.
BRASCHOU IV 111.
BRASKER (not. J.) IV 201.
BRAUER (Herm.) II 113; IV 132.
BRAY (William) IV 69:
BRAY (Dirk de) V 49, 109.
BREDAN (Dan.) V 30, 107.
BREDERODE (Hedwigh comtesse de Hollande) III 116.
BREDESTEYN (Joannes) IV 71.
BREEMAN (Jeremias) V 21, 106, 108.
BREEMER (Anna Christina) V 296.
BREEN (Anth., Clara en Maria v.) III 42.
BREENBACH (Ger. de) V 267.
BREGMAN (Crijn en Pancras Dircksz) V 281.
BREGUET (Henry) III 45.
BREITKOPFF (Bern. Christoph) III 269.
BRESSER (Harm.) III 158.
BRETONNEAU (père) II 167.
BREUGEL (Gerrit Hendricksz) V 48, 257.
BREUGHEL (Corn. v.) V 48.
BREUGHEL (not. G. v.) V 48.
BREUSEGEM (not. P. v.) IV 200.
BREVILLE (Maria) V 106.
BREYERS & c. (wed. Joh.) III 117.
BREYNE (Joh.) IV 248.
BRIANS (Dan.) III 67.
BRIANS (Marianna) III 67-69; IV 27; V 69.
BRIASSON II 213, 245.
BRICHAUX (Nic.) IV 145.
BRIGAULT (Louis) II 243.
BRIGODE DE CANTALEU (Pierre de) III 46.
BRIGODE DUBOIS (Arnold Joseph de) I 45, 48, 69, 85, 86, 91, 92, 109, 113, 178;
II 45-47, 92; IV 51; V 68, 151, 154.
BRIGODE (J.B.A.J. du Bois de), zie boven.
BRIGS (Philips) III 118.
BRINDLEY (John) V 126.
BRINGUIER (Marie) III 142.
BRILL (firma) V 131, 132.
BRINK (Jan ten) IV 279.
BRINK (Maria ten) III 81.
BRINK (not. D. v.d.) III 66, 123, 126; IV 225; V 101, 285.
BRINKHUYSEN (Jan) IV 175, 176.
BRINKINK (Wm.) IV 112, 113; V 111.
BRIOT (Nic.) V 60, 277, 278.

BRIOT (Nic.) V 81.
BRIQUET III 175, 176.
BRISBAR (Louise) III 236.
BRISSAC (ds. Benj.) IV 61, 70.
BRISSON (Pierre) V 67.
BRODEAU DE MONCHARVILLE (P.J.) II 57.
BRODEAU D' OISEVILLE (J.S.) II 52-57.
BROË (S. de) II 108.
BROEBES (J.B.) III 262.
BROECKE (Judith t.) IV 196, 204.
BROECKE (Milca t.) IV 196.
BROEDELET (Abr.) IV 175.
BROEDELET (Joh.) IV 19, 175, 177.
BROEDELET (Willem) II 125, 126, 162, 226, 261, 269; III 141; IV 128, 131.
BROEK (Jan v.) V 342.
BROEK (erv. idem) V 346.
BROEK (Gerrit v.d.) V 342.
BROEK (raadsheer v.d.) IV 202.
BROEKER (Elias de) V 336.

BROEKERHOFF (Otto) V 341.
BROEN (Ger. de) I 38; II 140; V 336, 341.
BROEN (G. & J. de) V 341.
BROEN (Joh. de) IV 264, 277; V 336, 341.
BROEN (Willem & Jo. de) V 231.
BROERS (Frans Jansz) III 47.
BROERS (Joh.) II 76; III 47, 48, 59, 78; IV 23, 24; V 341.
BROERSZ (Joost) III 48; IV 136; V 199.
BRONCKART (Jean Franç.) I 67, 74, 80, 108, 113, 121, 131; II 49, 121, 156, 157.
BRONCKHORST (Franç.) III 114.
BRONKHORST (Geertruyt v.) IV 231.
BRONKHORST (Hendrik v.) III 118.
BRONS (Jeuriaan) IV 54; V 313, 339, 341.
BRONSWINCKEL (Herm.) IV 198.
BRONSWINCKEL (Magdalena) IV 198, 224, 233.
BROOKS (not. Th.) IV 110, 111; V 295.
BROUERIUS (Franç.) III 64, 95, 96, 153; V 330.
BROUERIUS VAN NIDEK (Matthijs) III 53, 153; IV 27.
BROUN (Rob.) III 118.
BROUNE (George) II 138.
BROUSSON (Claude) III 244.
BROUW (not. Joan) I 15; III 74, 108.
BROUWER (Alida) IV 21.
BROUWER (not. G.) III 123.
BROUWER (Hendrik) IV 245.
BROUWER (Jac.) V 341.
BROUWER (Jan Jansz) III 248; V 259.
BROUWER (Joh.) III 118.
BROUWER (Lysbeth Jans) IV 140; V 377.
BROUWER (not. N.) III 28, 31, 37, 151; IV 29, 126-129, 131, 132, 159, 162, 214, 237; V 288, 318.
BROUWER (Rud.) IV 148, 149; V 299, 342.
BROUWERIUS, zie Brouerius.
BROUWN (Thom.) III 115.
BROVELLIO (J.B.) I 91.
BROWN (D.) II 104.
BROWN(E) (Sam.) III 118; V 117.
BROWNING, zie Bruyningh.
BRUEL, zie Fleury.
BRUGMAN (Aart) III 127.
BRUIN (wed.) IV 222.
BRUIN, zie Bruyn.
BRUN (Antoinette) I 176.
BRUN (Susanne) V 373.
BRUNEL (Pierre) II 42, 43, 185, 195, 219, 226, 251, 257-260, 269; III 19, 39, 48-54, 89-91, 94, 172, 180, 207, 225-227, 229, 231, 246, 255, 258, 265; IV 32,

46, 56, 67, 70, 87, 127, 156, 179, 270, 278; V 8, 66, 84, 94, 118, 136, 145, 154, 172, 175, 176, 262, 264-266, 309, 320, 326, 328, 339, 341, 346, 372, 374-376.
BRUNEL (Pierre) III 54.
BRUNELLE (Pierre) III 54.
BRUNET (adv.) II 131.
BRUNET (Michel) II 60, 66, 68, 69, 73, 96.
BRUSSEL (Clara v.) IV 98.
BRUYN (fam.) V 41, 48, 227, 284, 285, 298, 304.
BRUYN (Anth.) III 55-58, 95, 268; IV 167, 275, 279; V 40, 309, 337, 338, 342.
BRUYN (Dirk) III 54, 55.
BRUYN (Dirk) II 88; III 23, 34, 54-56, 185; V 340, 341.
BRUYN (Hendrik) II 88; III 23, 51, 54-56, 58, 72, 92, 124, 185; V 40, 44, 69, 304, 309, 337, 338, 340, 341.
BRUYN (Hendrik) III 55-59, 95; IV 21, 167, 275, 279; V 40, 309, 337, 338, 342.
BRUYN & C. (Hendrik) III 59; V 304.
BRUYN (Jan) IV 202; V 341.
BRUYN (Joh.) III 59.
BRUYN (Lod. en Maria) IV 152.
BRUYN (Pieter) III 58, 59; IV 279; V 304.
BRUYN (Sara en Willem) IV 198.
BRUYN (IJsbrant de Jonge) IV 202.
BRUYN (de) V 106.
BRUYN (Christiaan de) V 341.
BRUYN (Corn. de) IV 63, 88, 100.
BRUYN (Corn. de) IV 14.
BRUYN (Corn. de) II 192, 193; V 264.
BRUYN (not. Jelmer de) IV 17; V 315, 317.
BRUYN (Joh. de) III 120.
BRUYN (Louise de) IV 40.
BRUYNENBURGH (not. H.) IV 228.
BRUYNINGH (Jan) IV 254.
BRUYNINGH (not. Jac.) V 30.
BRUYNINGH (not. Jan Fr.) V 196.
BRUYNINGH (Joseph) III 48, 59, 60; IV 23, 102, 136, 138, 183; V 82, 339.
BRUYNINGH (wed. idem) III 47, 59, 60, 88, 113; IV 152, 260, 276, 277; V 92, 117, 339.
BRUYNINGH (Joseph de Jonge) III 60; IV 260.
BRUYNINGH (Susanna) IV 135, 138.
BRUYNWATER (Jannetje) III 197, 198.
BRUYNWATER (Madeleine) III 198.
BRUYSET (J.M.) V 163.
BRUZEN DE LA MARTINIÈRE (A.A.) II 122, 170, 171; V 373.
BUBENIUS (ds.) III 119.
BUCHIUS (dr. Paulus) IV 66.
BUCKLEY (Sam.) V 32, 36, 102, 121, 126, 127, 206.
BUCQUOY, zie Archambaud.
BUFFART I 67, 68.
BUFFIER (Claude) I 84.
BUFFIER (Louis François) II 217.

BUGHOUT (C.) V 338.
BUISSIERE (Paul) I 72.
BUISSON (Barth. Jos.) V 106.
BULDEREN (Hendrik v.) I 106, 179; II 29, 107, 269; III 91, 92; V 67, 118, 203.
BULDEREN (Joh. Wolfert) III 118.
BULIFON (Ant.) II 183.
BULL (H.) III 62; IV 142.
BULLENS (Jacomina en Matth.) IV 88.
BULSINCK (Anneken v.) III 130.
BULSINGH (Abr.) IV 261.
BULTET (Jeanne) II 203.
BUR, zie Burr.
BURCHARDI (Georg Gottl.) III 257; V 46.
BURCHOORN (Is.) V 215.

BUREAU I 57.
BUREAU (Caterine) IV 76, 77.
BUREAU (Franç) IV 77.
BUREAU (Philippe) IV 76.
BUREAU (Pierre) III 60.
BURGER (Maria) V 70.
BURGERS (Helena) IV 234.
BURGERS (Hendrik) III 57, 61, 156; V 227, 233, 315-317, 341.
BURGERS (Nic.) III 60, 61, 144, 146; IV 82, 118, 217; V 314, 315, 339, 341.
BURGERS (wed. idem) V 341.
BURGERS (apotheker) IV 189.
BURGERSDIJK (prof. F.) V 201, 224, 225.
BURGH (v.d.) III 119.
BURGH (Abr. v.d.) III 113; IV 88, 201, 279.
BURGH (wed. idem) IV 263, 277.
BURGH (Jac. v.d.) IV 279.
BURGH (Meynardus v.d.) IV 201, 207, 224, 260, 277.
BURGH (Pieter Michielsz v.d.) V 341, 347.
BURGH (Sara v.d.) III 31.
BURGHERS (M.) II 113.
BURGHOUT (not. G.) IV 120, 226.
BURGHOUT (Maria) IV 191.
BURGVLIET (Jac.) V 123.
BURLEMACHI (ds.) III 116.
BURLET (Anna de) III 212-214.
BURLET (Jan Ever. de) III 212.
BURLET (Maria de) III 214, 217.
BURMAN II 184, 186; III 130.
BURNET (Gilbert) II 76; V 235.
BURR (Dan.) IV 109, 229.
BURR (Nath.) IV 229.
BURROUGH (R.) II 165.
BURVENICH I 51.
BUS (Jan) I 119; IV 51, 96, 106-108, 114, 115; V 123, 293, 294, 377.
BUS (Marretje) IV 114.
BUS (Metje) V 123.
BUS (Abr. (de)) IV 114.
BUSCH (Pieter Jansz) IV 196.
BUSSCHER (Mayke Andriesdr.) V 325.
BUSSY (Joh.) IV 237.
BUUREN (Corn. v.) III 79.
BUYL (subst. v.) IV 101.
BUYN (Hendrik) V 336.
BUYN (Joh.) IV 276, 277; V 339, 341.
BUYS (not. A.) I 105; III 143.
BUYS (not. E.) IV 246.
BUYS (Gerrit) III 172.

BUYS (Jac.) IV 279.
BUYS (Jesijntie) V 121.
BUYS (Joris) III 118.
BUYS (Willem) I 164, 179; V 185, 186, 204.
BUYS (Willem Jansz) V 254.
BUYSEN (v.) III 235.
BUYSER (Corn. de) IV 39.
BUYSTER V 319, 323.
BUYTENE (not. P. v.) IV 200, 211.
BUYTENWAARD (Elisabeth) IV 21.
BUYTENWAARD (Is.) IV 22.
BUYTENWEG (Adr.) III 213, 217; IV 236.
BUYTEWECH (not. J.) IV 254.
BIJL (Herm. v.d.) III 34.
BIJSTERUS (Lucas) III 162; IV 106.

CAFFART (Anna) IV 202.
CAILLAU (Est. Is.) V 123, 336.
CAILLEAU (A.) IV 134.
CAILLOUÉ (Ant.) I 99.
CAILLOUÉ (Jean) II 141; V 121.
CAILLOUÉ (Jeanne) I 118; V 92.
CAILLOUÉ (Pierre) I 99; IV 57.
CAJOT IV 218.
CALABER (Jac. en Jac. Jr.) IV 199.
CALAIR (ds. de) V 148.
CALAS (Jean) V 375.
CALCAR (Manuel David) IV 249.
CALCKBERNER (Pieter) IV 218.
CALEBRIUS (Willem) IV 25.
CALKER (Trijn Jans v.) IV 63.
CALKOEN (Alida) III 77.
CALVE, ZIE COLVE.
CALVERUM (Jan) V 342.
CALVIJN (J.) II 136.
CAMBIER (Jac.) IV 97, 111-116; V 301.
CAMBRARIUS (zusters) IV 117.
CAMERLINGH (Gerrit) IV 200, 208, 218, 228, 252, 264.
CAMP (Cristina v.) V 287.
CAMP (Mart. en Thom. v.d.) IV 17.
CAMPBELL (Charles) V 163.
CAMPBELL (M.F.A.G.) III 220.
CAMPBELL & v. GIJSEN V 163.
CAMPBELLEZ IV 111.
CAMUSAT (F.D.) III 107; V 375.
CANDOSSE (de), zie Mustel.
CANIN (J.) V 194.
CANNE (John) IV 136-138.
CANNEGIETER (Hendrik) V 217.

CANTALEU, zie de Brigode.
CANTILLION (not.) IV 108.
CANTILLON (Zegers Christoffels de) IV 145.
CANTO III 168.
CAPIONNE (Marguerite) III 54.
CAPOEN (not.) V 288.
CAPPEL (Gemer v.) III 115.
CAPS (wed. Abr.) III 114.
CARBONEL (Dan. de) III 213.
CARELS (not. P.) IV 101; V 278.
CARELS (not. P.) III 238; IV 125, 195.
CARELS (Joh.) III 113.
CARELSE (Jan) IV 272.
CARELSZ (Baltus) V 342.
CARELSZ (wed. idem) V 342.
CAROUDET (Joël) IV 36, 37.
CARPENTIER (Jaques) V 81, 277, 278.
CARPZES (Fred. Ben.) III 117.

CARRÉ (Louis) I 67.
CARRON (Franç.) IV 211.
CARSTENS (Fred.) III 187.
CARSTENSZ (Jan) IV 189; V 339.
CARSTENSZ (Jan) III 114; V 342.
CARTIER (Jean) III 131.
CARY (Pierre) III 50.
CASAL (Is.) III 270.
CASANOVA (G.G.) II 203.
CASE, zie Caze.
CASLON (Thom.) V 49.
CASSEL (Jan v.) III 155.
CASSUBE (Christiaen) III 114.
CASTANET (Pierre) V 372.
CASTELEYN (Abr.) III 115; IV 265, 266.
CASTELEYN (Jac.) II 29; IV 239, 240.
CASTELEYN (Joh.) IV 243.
CASTELEYN (Maria) IV 213.
CASTRICUM (Andries v.) IV 14; V 342.
CASTRICUM (wed. idem) V 342.
CASTRICUM (Barnardina v.) III 48.
CASTRICUM (Jan Andriesz. v) IV 263, 276, 277, 312, 314, 339, 342.
CASTROP (Hendrik v.) IV 30.
CATEAU (Pieter) III 204.
CATHEAU (Rachel) III 204; IV 227.
CATS (Elisabeth) IV 100.
CATS (Jac.) IV 100; 214-216.
CATS (erv. idem) IV 100.
CATS (Joh. Hendricks) V 342.
CATUFFE (Jean) III 65, 69, 269; IV 34, 67, 112, 150; V 118, 123, 136-138, 328, 342, 372.
CAUX (Jacq. de en Jacq. de Jonge) III 62.
CAUX (Jean en Marie) III 91.
CAUX (Pierre de) IV 256.
CAUX (Susanne de) III 91; V 66, 68.
CAVALIER (Pierre) I 155, 178.
CAVALIER (père) V 163.
CAVELIER (Guillaume) I 74-76; II 108, 188, 197; V 174.
CAVELIER (Guillaume) I 74.
CAVINUS, GEN. PADUANUS (J.) III 74.
CAYLUS (A.C.P. comte de) II 237.
CAYLUS (M.M. markiezin de) II 234.
CAYMAR (Fincent) III 118.
CAYROUZE (Marie) III 167.
CAZE D' HARMONVILLE (Caesar) III 85, 89, 189; IV 146; V 213, 377.
CAZE (Jean) IV 146.
CEINGLEN (Gabr. de) II 38; III 62, 63, 230.

CEINGLEN (wed. idem) III 154; IV 141, 142.
CELLAMARE (A.G. prins de) II 243, 244.
CELLIER (Ant.) I 95; V 87.
CELLIER (Claude) I 107.
CELLIER (Marie Anna) I 95.
CENGLEIN, zie Ceinglen.
CENTEN (Pieter) IV 237.
CENTEN (Vincent Pietersz) IV 237.
CERTE I 92.
CEULEN, zie Keulen.
CEULEN (Sara v.) III 111.
CEULEN (not. W. v.) IV 214, 243.
CHAAMONT I 75.
CHABERT (Pierre) I 177; II 229, 232.
CHAIMER (abbé de) III 116.
CHALMOT V 273.
CHALUEL III 119.
CHAMHOUDRY (Louis) II 92.
CHAMILLARD (Et.) I 75, 85, 95; V 372.
CHAMILLART (Michel) I 137, 177; II 175.
CHANGUION (Dan.) III 63, 66.
CHANGUION (D.J.) III 65-67; IV 20, 149, 279; V 106, 209, 333.
CHANGUION (wed. idem) III 67.
CHANGUION (Franç.) I 23, 40, 42, 43, 49, 58; II 24, 93, 103, 107-109, 127, 136, 140, 156, 196, 218-222, 224, 225, 229, 234, 238-244, 246-249, 251, 252, 254-260, 265, 269-272; III 19, 20, 50, 63-66, 95, 96, 107, 200, 250; IV 26, 27, 34, 71, 112, 113, 149, 150, 175, 181, 250, 270; V 97, 101, 108, 118, 123-126, 136, 154, 155, 169, 170, 206, 207, 233, 305, 328-330, 342, 350, 372, 374.
CHANGUION (Jean) III 63.
CHANGUION (Philippe) V 101.
CHANGUION & DEN HENGST III 67.
CHANGUION, zie Mussels.
CHAPPIN (Gillis) III 119.
CHAPPUZEAU III 119.
CHARDEVIN (Gideon) III 78.
CHARDIN (Jean) I 36, 38, 144, 178.
CHAREAU (Ant.) III 200; IV 151.
CHAREAU & DU VILLARD III 200.
CHARLES II, kon. v. Engeland II 190, IV 236.
CHARLES (Philip) III 119.
CHARLOIS (Pieter Hendrik) V 342.
CHARMOT (Nic.) II 111.
CHARPENTIER (Guillaume) III 101.
CHARPENTIER (Hierosme Henry) I 75, 76, 86, 91, 112, 113; II 108, 204.
CHARPENTIER (Thom.) I 75.
CHARTIER (Jeanne) III 18, 20.
CHASE (Marie) III 122.
CHASSONVILLE, zie Saint Martin.
CHASTEL (Moise) II 223, 224.

CHATEAUNEUF (marquis de) I 21.
CHATELAIN (Henry) III 69.
CHATELAIN (Henry Jedis) III 71; V 375.
CHATELAIN (Is. Sam.) III 67, 68, 231; V 62.
CHATELAIN (Marthe) III 67, 68, 208.
CHATELAIN (Sam. Fr.) V 62.
CHATELAIN (Susanna Maria) V 62, 63.
CHATELAIN (Zach.) III 67.
CHATELAIN (Zach.) III 39, 67, 68, 70, 208, 209, 214, 230, 231, 258; V 154, 172.
CHATELAIN (Zach.) III 20, 21, 67-71, 88, 124, 208-210, 231, 250; IV 21, 27, 57, 113, 156, 167, 175, 181, 279; V 62, 63, 69, 98, 99, 108, 118, 136-138, 154, 207, 326, 328, 342, 372.
CHATELAIN & FILS (Z.) III 71, 106; IV 149; V 25, 62, 154, 206,

274, 375.
CHATELAIN & FILS V 66, 106, 124, 147.
CHATELAIN FRÈRES II 269: III 68-70, 209, 233; V 151, 154, 172, 175, 176.
CHATELAIN, zie L'Honoré.
CHAUMON, zie Chaamont.
CHAUVELIN V 88.
CHAVIGNY II 194.
CHAVIGNY (Franç.) III 228.
CHAVIGNY (Louis de) III 228, 229; IV 141; V 31, 107.
CHAYER (Franç. en Louis) III 71.
CHAYER (Philippe) III 72, 73.
CHAYER (Pierre) I 25; III 71, 72, 103, 105, 108, 109, 229; V 342.
CHAYER (wed. idem) II 134; III 72; V 342.
CHENIN (Jeanne) IV 36, 37.
CHES (Jean Jacques) III 257.
CHEVALIER II 108.
CHEVALIER (André) I 80; II 31, 176; III 50, 175, 176.
CHEVALIER (Elisabeth) III 182.
CHEVALIER (Jean) III 73, 182, 183.
CHEVALIER (Jean) III 73.
CHEVALIER (Nic.) III 30, 50, 73-76, 92, 178, 182; IV 143; V 342, 375.
CHEVRAUX (Jean) III 100.
CHEVROU (Marianne Laurier) III 100.
CHÉZELLE (Marie) III 91.
CHICOT (Jaques David en Paul) III 142.
CHIERAVAL II 205.
CHILDE (Jean) IV 175.
CHILDE (Timothy) IV 175; IV 175; V 92, 165, 168.
CHOUET (J.A.) III 168.
CHOUET (Pierre) III 118.
CHOUET (Leonard) III 117.
CHOUET & C. (Leonard) V 88.
CHRISTENIUS (Joh.) V 278.
CHRISTIAANS (Jannetje) IV 174.
CHRISTIAANS (Willem) IV 101.
CHRISTIANUS (Hier.) III 119.
CHRISTINA VAN ZWEDEN II 34-36.
CLAARESTIJN (Gerrit Huygen v.) IV 223, 277; V 338, 342, 344.
CLAARESTIJN (wed. idem) V 342.
CLAAS (Geertruyt) IV 209.
CLAASZ (Jan), zie ten Hoorn.
CLAERBEECQ (Mettien) V 289.
CLAES (Anna) III 249.
CLAESE (Hendr.), zie Clasen.
CLAESZ (Corn.) V 13, 37, 76-78, 83, 104, 105, 109, 114, 196, 201, 255, 256, 261, 274.
CLAESZ (wed. idem) V 37, 55, 69, 76, 196, 256, 257.

CLAESZ (Meus) III 85.
CLARK (John) V 284.
CLASEN (Adam) V 276.
CLASEN (Hendrick) IV 105, 152; V 276, 287, 292.
CLASEN (Tobias) V 276.
CLAUDINOT (Ant.) I 116, 117; II 263.
CLAUS (Jac.) III 99; V 339, 342.
CLAVER (Gerrit Gijsbertse) V 342.
CLAVER (Esias v.) IV 263.
CLEEF (R. v.) V 123.
CLEIN (Pierre de) II 29.
CLÉMENT (Nic.) I 76, 77, 106, 164, 177, 179; II 183.
CLÉMENT IX (paus) II 117.
CLEMENTS (H.) II 223.
CLERCK (de) III 168.
CLERCK (Bartha en Jac. de) IV 241.
CLERK, zie Voskens.
CLERK (Moses) V 284, 285.
CLEYBURGH (fam.) IV 97, 98, 114.
CLEYBURGH (Jac.) IV 96-99, 107-110, 195, 202.
CLEYBURGH (wed. idem) IV 97, 110, 113, 114, 275.
CLEYBURGH (Jac.) IV 109, 110, 113.
CLEYBURGH (Jacoba Clara) IV 110-113.
CLEYBURGH (Jan Jac. Died.) IV 110.
CLEYENBURG (Maritgen Jacobs v.) III 76.
CLEYN (Jan Claasz) III 165.
CLIGNET (Nic.) II 27.
CLINCK (And.) V 375.
CLINCKERT (Claas) IV 14.
CLINCKHAMER (Floris Willemsz) V 277.
CLINQUANT (Rebecca) IV 252.
CLINQUANT (Sara) IV 247, 252.
CLOBRIG (Balsamina Florentina Catharina) IV 134.
CLOCK (Joan) V 81.
CLOCKENER (Cornelia) III 124.
CLOECK (Andr.) V 200.
CLOECK (Corn.) III 112.
CLOECK (Jac. en Odilia) IV 174.
CLOECK (Pieter) III 117.
CLOECK (Teuntje Gijsberts) III 147.
CLOETING (Simon) IV 265.
CLOOT (Willem) V 336.
CLOPPENBURCH (Jan Evertsz) V 52.
CLOPPENBURGH (Jan Jansz) IV 228.
CLOPPENBURCH (Lysbeth Jans) IV 200.
CLOPPENBURG (Lucas) V 151, 378.
CLOPPENBURG (wed.) V 378.
CLOPPENBURGH (Dorothea) IV 207, 208.
CLOPPENBURGH (Evert) V 199, 201, 216, 258.

CLOPPENBURGH (wed. idem) V 216.
CLOPPENBURGH (Willem) V 199.
CLOS (Joh.) II 269.
CLOUSIER (Michel) II 108, 159.
CLUMPER (Alb.) II 209.
COCCEJUS (J.H.) IV 128, 130; V 319, 323.
COCHART (Marie) I 62; II 74.
COCHIUS (Margarieta) V 292.
COCHON (Pieter) IV 70.
COCK (Catharina) IV 200.
COCK (Catharina) IV 80.
COCK (Dan. en Gillis) III 118.
COCK (Jeremias) IV 200.
COCK (Jeremias) IV 200, 228, 264.
COCKARTS (Anna) IV 236.
COCKARTS (Apolonia) IV 222.
COCKARTS (Christina en Joh.) IV 236.

COCKARTS (Willem) IV 222, 236.
COCKIUS (Franc. Jac.) III 119.
COCQ (Cornelio en Elisabeth Antonia) IV 182.
COCQUELLE (Cecilia) III 221.
CODDE (Petrus) I 88; III 74; V 377.
COEPE (Joh.) V 296.
COERTEN (Frans) III 187.
COESAERT, zie Cousart.
COESAART (Jac.) III 48.
COESVELT (Aaltje) V 282, 284, 286.
COESVELT (Catharina) V 283.
COESVELT (Corn.) III 114.
COESVELT (Geertruy) V 283.
COESVELT (Joh. Adams) IV 105; V 281-283, 290, 291.
COESVELT (wed. idem) IV 272, 273.
COESVELT (Maria) V 282.
COESVELT (Sara) V 285.
COEYMANS, zie Coymans.
COHEN (Jacob bar (Noah) Juda) V 60, 61.
COHEN (Juda ben Midrri Isaak) V 60, 61.
COHEN (Symon) III 41.
COHLER, zie Kohler.
COIGNARD (Jean Bapt.) I 77, 103; III 91.
COIGNARD (wed. idem) I 77; III 135.
COIGNARD (Jean Bapt.) I 48, 69, 73, 77, 78, 92, 115; II 245; III 135.
COITINHO, zie Cotinho.
COLB (Jan Christoffel) I 155, 178.
COLBERT (Charles Joachim) I 70.
COLBERT (J.B.) I 63; II 92, 99; V 87, 96.
COLBERT (J.N.) III 235.
COLDEWEY (Jannettie en Lucas) IV 195.
COLIN (Hyac.) I 70.
COLLAS (Marie) III 73, 182, 183.
COLLEN (Joh.) III 113, 118; V 116.
COLLEN (Ferd. v.) IV 50.
COLLETT (John) V 280, 291.
COLOM (wed. (Arn.?)) III 118.
COLOM (Jacob Aertsz) IV 264, 276; V 81, 199.
COLOM (erv. idem) V 64.
COLOMBAT (Jacq.) I 60.
COLONIER & POSUEL III 116.
COLPIJN (erv. Joh. Bapt.) III 114.
COLSTER (Cornelia) III 158, 160.
COLVE & C. (Alexander) V 284.
COLVE (Ernst) IV 170, 203.
COLVIUS (ds. Nic.) III 112, 215, 218.
COLIJN (Emanuel) V 255.

COLIJN (wed. idem) V 255.
COLIJN (Michiel) V 256, 258, 260, 266.
COLIJN (erv. idem) V 258, 336.
COLIJNS I 57.
COMBA, zie Barbier.
COMBI (Seb.) III 118, 169; IV 116, 117.
COMEN (Maria Elisabeth) IV 155, 156.
COMENIUS (J.A.) III 116.
COMMELIN (fam.) V 13, 76, 80, 105, 306.
COMMELIN (Abr.) V 81, 227, 254.
COMMELIN (Caspar) I 26; II 38, 39; III 48, 76-79, 113, 118, 131, 204; IV 23-25, 130, 263, 266, 272, 277-279; V 335, 375.
COMMELIN (wed. idem) III 76.
COMMELIN (Dr. Casparus) III 189.
COMMELIN (Hier.) V 76, 242.
COMMELIN (Isaac) III 76; V 81, 82, 116, 254.
COMMELIN (Jac.) III 79; V 81.
COMMELIN (not. Joh.) III 69, 76; IV 163, 210; V 224.
COMMER (Jan Jansz de) III 165; V 339.
COMPAS (Jac. Rijks) V 339, 342.
COMPOS (Ymanuel de) V 277.
CONGNARD (Madeleine) III 203, 204.
CONINCK(X) (Cornelia) IV 28.
CONINCX (Christianus) IV 201, 243.
CONINCXVELT (Christianus) IV 201, 207, 218, 224, 260.
CONINCXVELT (Joris) IV 201.
CONING (Philip) IV 202.
CONRADUS, zie Cunradus.
CONRAT (Hans) V 276.
CONSTANT DE REBECQUE (David) II 219.
CONSTANT (Maria) IV 139.
CONSTAPEL (Hendrik) V 68, 113, 123.
CONSTART I 68.
CONTI (A.S.) II 253.
CONVENTS (Femmetie en Steven) IV 196.
CONIJNENBERG (fam.) IV 239.
CONIJNENBERG (Ant.) III 80.
CONIJNENBERG (Jac.) III 79, 225; IV 264, 276, 279.
CONIJNENBERG (Jac.) III 79-81, 223; IV 270, 278, 279; V 185, 187, 232, 342.
COOL (Corn.) IV 261.
COOL (Christiaen) V 340.
COOL (not. Joh.) V 252.
COOLHAAS (Wilhelmina) V 303.
COONINK, zie Koninck.
COOP VAN GROEN (not. B.) IV 210.
COOP (Lamb.) V 339, 342.
COOPER (Edward) II 102.
COOPER (Willem) III 116.
COOPS, zie Coop.

COPIUS (dir.) IV 55.
COPPENOL (Lieven Willemsz) IV 260.
COPPENOL (Adr. v.) V 288.
COPPENOLE (Catharina en Dan. v.) IV 201.
COPPELOLE (Lucas v.) IV 201, 206, 220, 244, 260.
COPPINS (wed.) III 168.
COPS (Alex.) IV 229.
COPS (Coenraad) V 342.
COPIJEWITZ (Elias) IV 40.
COQ I 86.
COQUAINE I 70.
COQUILLON (Jean) III 101.
CORBEAU (Marguerite) IV 145.
CORBIAC DE NOUCLUS III 113.
CORDOVA (Is. de) IV 257; V 61, 272.
COREN (not. G.) IV 210.
CORFF (fam.) 35, 319.
CORFF (Catharina Wilhelmina) IV 204, 234.

CORFF (Hendrik) IV 202.
CORFF (Hendrik) III 38, 121; IV 195, 202-204, 225, 234; V 37, 162.
CORFF (wed. idem) V 162.
CORFF (Hendrik) IV 204.
CORFF & GIJSBERTS III 40, 121, 218; IV 60, 99, 195, 202, 203, 218, 220, 232, 237, 260; V 162.
CORFF (Abr. v.) V 116.
CORNABÉ (Abr.) IV 182.
CORNEILLE (Thom.) II 66, 257.
CORNELIS (Anna) IV 89.
CORNELIS (Giertje) IV 140.
CORNELIS (Lysbeth) III 35.
CORNELISDR. (Maertgen) V 282.
CORNELISSE (Petrus) V 304.
CORNELISZ (Roelof) V 286.
CORNELISZ (not. Sibrant) V 60.
CORS (Hendrickje) IV 22.
CORVER (Adam) IV 271.
CORVER (Nic.) IV 95.
CORVER, zie Corff.
CORVINUS (Arn.) III 119.
CORVO III 168.
COSNAC (Dan. de) V 115.
COSSON III 159.
COST (Joannes) III 118.
COSTA (da), zie Franco.
COSTAX (wed. da) IV 246.
COSTE (Pierre) II 130.
COSTER (Johanna) V 70, 93, 122.
COSTERUS (not. I.) III 67, 69, 71, 251.
COSTERUS (ds. Fl.) V 319, 323.
COSTERUS (Margaretha Jacoba) III 252, 253.
COT (Jean) I 78, 79, 84.
COT (Pierre) I 69, 78.
COTES (Roger) V 327.
COTINHO (Moses Mendes) IV 248, 249; V 295, 342.
COTIUS (Casp.) III 26; IV 131, 161, 187.
COTOLENDI II 156.
COTRAY (Nicolaas) IV 145, 146.
COTRAY (Nicolaas) IV 145.
COTRAY (Pieter) IV 145, 146.
COTRET, zie Cotray.
COTTA (J.G.) V 163.
COTTIN (Catherine) III 233, 236.
COTTIN (Gabriel) III 236.
COUCHARD (not.) I 15.
COUP (Aarn. de) III 81-84.

COUP (Pieter de) III 84.
COUP (Pieter de) III 83; V 342.
COUP (Pieter de) I 154; II 185, 269; III 35, 53, 54, 70, 81-84, 88, 171, 172, 187-189, 222, 240, 245, 258, 261, 268; IV 27, 47, 70, 170, 179, 186, 256, 270, 278, 279; V 66, 67, 108, 118, 151, 154, 156, 171, 174, 176, 326.
COUP (wed. idem) III 82, 83; IV 27, 150; V 118, 145, 147, 154, 328, 342.
COUP (Willem de) III 82-84, 110, 216; IV 80, 190; V 326, 342.
COUP (erv. idem) III 84.
COURBÉ (A.) II 124.
COURCELLES (de) III 119.
COURCILLON, marquis de Dangeau (Philippe) II 245.
COURET (Jeanne) IV 52.
COURTAIN (Claude en Jeanne) III 131.
COURTIN (Ant.) V 213, 217.
COURTILS (des), zie Milly.
COUSART (Matth.) III 77, 131; IV 263, 266.
COUSIN (adv.) III 175.
COUSTELIER II 235.
COUSTELIER (Ant.) V 94.
COUSTELIER (Ant. -Urbain) II 248.
COUTERIER (fam.) V 35.
COUTERIER (Jan) IV 204.
COUTERIER (Reynier) III 40, 159, 213; IV 196, 202, 204, 205, 218, 221, 233, 240, 242, 255, 262, 279; V 162, 231, 342.
COUTERIER (wed. idem) V 342.
COUTERYER (Reynier) IV 204, 205; V 339.
COUTEROT (Edme) I 120; II 58; III 233.
COUTRIER, zie Couterier.
COUTURIER II 110.
COUVREUR, zie Kovereur.
COUWENHOVE (J.) IV 271.
COVENS (Corn.) III 252, 253; IV 279.
COVENS (Corn. J.) III 253.
COVENS (Joh.) III 84.
COVENS (Joh. Jr.) III 84, 250-252, 257, 259-261, 268; IV 26; V 68, 126, 136, 157, 233, 234, 265, 342, 347, 372.
COVENS (Joh.) III 250-252.
COVENS & MORTIER V 154.
COVEREUR, zie Kovereur.
COYMAN (Joh.) V 340, 342.
COYMANS V 151.
COYMANS (not. A.) IV 151, 225.
COYMANS (Maria) IV 230.
COYMANS (Pieter) IV 99.
COYPEL (A.) II 235.
CRAEMER IV 34.
CRAFOORTH, zie Craford.
CRAFORD (Thom.) IV 101.
CRAJENSCHOT (Jac. Adr,) V 70, 333.

CRAJENSCHOT (T.) V 270.
CRALINGEN (Jac. v.) IV 202.
CRAMER (historiogr.) III 50.
CRAMER II 265; V 88.
CRAMER (G.P.) V 98.
CRAMER (J.A.) II 136; III 182.
CRAMER (Jean Gabr.) V 124.
CRAMER (Leon.) III 270.
CRAMER (Reymond) IV 248.
CRAMER (frères) V 124.
CRAMER & PERACHON III 182, 183, 244, 270, 271; IV 52; V 88, 97, 98.
CRAMER, zie Perachon.
CRAMERIUS (Joh.) V 254.
CRAMERUS V 31.
CRAMOISY, zie Mabre.
CRAMOISY (André) I 90.

CRAMOISY (Seb.) II 236; V 262.
CRAMOISY (hérit. de) I 43; II 233, 235.
CRASBEECK (P.) II 124.
CRAWFORD (John) IV 69.
CRAYENSCHOT, zie Crajenschot.
CRAYERS (Mathijs) V 259.
CREED (John) III 116.
CREEFTS (Johanna Jacoba) IV 58.
CRELL, zie Crellius.
CRELLIUS (Catharina, Dan., Dorothea, Jan, Joh.) III 86.
CRELLIUS (Joh.) III 84, 86.
CRELLIUS (Joh.) III 10, 30, 84, 85; V 46, 340, 345, 375.
CRELLIUS (Joseph, Maria, Mart., Margaretha, Pieter, Sam., Steph., Theophile) III 86.
CRESPIN (Franç. Michel) V 123.
CREUX (Maria en Pieter de) IV 197.
CREYGHTON (not. J.A.) III 195, 197; V 300.
CRIEX (Gijsb. Matth.) III 220.
CROESE (Clasina) V 300.
CROESE (Willem) IV 263, 276.
CROESEN (Anna Margrieta en Hendrik) V 180.
CROESEN (Maria) V 179, 180.
CROLL (Johanna Catrina) V 332.
CROMMELIN (Jac.) V 212.
CROMWELL (O.) II 86.
CRONEMEYER (Johanna) V 127.
CRONENBURGH (Corn.) III 118.
CROOCK (Maria) IV 246.
CROOCKE (Jean) III 114.
CROOK (Maria Hester) IV 113.
CROONVELD (Corn.) V 319(?), 323.
CROSLEY (Jean) III 115, 168; V 92.
CROSNIER (Jean) IV 141.
CROSSE (John) V 117.
CROWNFIELD, zie Croonveld.
CRU(C)QUIUS (Joh.) III 118; IV 254.
CRUSIUS (Mart.) III 119.
CRUYDNER (Hendrik) III 114.
CRUYS (wed.) III 77; IV 263.
CUBACH (Michiel) III 114, 118.
CUCHENS (Anna) IV 167.
CUIROT (Charles) V 68, 113.
CUNNINGHAM (A.) II 173.
CUNRADUS (Christoffel) III 57; IV 106, 272; V 39, 41, 286.
CUNRADUS (wed. idem) V 338.
CUPER (Gisbert) I 37, 76, 100, 154, 178; II 130, 131, 133, 134, 176, 179, 192, 197; III 75, 76, 129, 130, 150; IV 165; V 372.

CUPI, zie Cupy.
CUPY (Charlotte) V 296, 297.
CUPY (Jan Philip) V 296.
CUPY (Maria) V 296.
CUPY (Martin) V 68, 294, 296.
CUPY (Philip) V 296, 297.
CUPY (Willem) V 297, 301.
CUPY (Willemijn) V 296.
CURIO(N) (Hendrik) III 114, 119.
CURLL (E.) II 184.
CUYPERS (Agneta) V 347.

DAAKENBURGH (Abr. Dirksz v.) IV 15.
DAAKENBURGH (Adriana v.) IV 15-17; V 351.
DAALEN, zie van den Dalen.
DAALEN (Nic. v.) V 123, 262, 266, 274.
DAALEN-WETTERS (v.) V 123.
DAALMANS, ZIE DALEMANS.
DABENES (Lysbeth) IV 75.
DACIER (André) I 33, 36, 51, 60, 61, 69, 78, 79, 84, 127, 131, 138, 169, 170, 172, 173, 179; II 181; III 177; V 88.
DACIER (mad. André) I 36, 173, 174, 179; II 172, 173.
DAEMS (Maria) IV 224.
DAFFY (Ant.) IV 138.
DAILLÉ LE JEUNE III 116.
DAILLI, zie Dalee.
DAKENBURG, zie Daakenburgh.
DALÉE (Joh.) IV 218, 276, 277; V 339, 342.
DALE (Anna Catharina en Wilh. v.) IV 228.
DALEMANS (Joh.) V 40, 43, 337, 343.
DALEN (v.) III 150.
DALEN (Ant. v.) III 200.
DALEN (Dan. v. (d.)) II 29; III 29, 40, 97-99, 164, 166; IV 19, 56, 87, 127, 128, 189, 217(?), 263, 276-278; V 50, 132, 152, 248, 249, 325, 338, 342, 377.
DALGAS (David) III 168, 172; V 92.
DAM (Ant. v.) III 144-147; IV 205, 242; V 35, 155, 314, 315, 343.
DAM (Dirkje v.) IV 15.
DAM (Maria v.) V 68.
DAM (not. O. v.) III 123, 124.
DAMEN (Adam) IV 229.
DAMME (Adr. v.) III 118.
DAMME (Andr. v.) II 77, 225, 228; III 30, 33, 83, 146, 166, 208; IV 46, 56, 123, 133; V 32, 248, 268, 342.
DAMME (wed. idem) IV 57, 121, 123, 124; V 342.
DAMME (Dan. v.) V 234.
DAMME (Hendrik Jansz v.) III 194; V 159, 234, 343.
DAMME (Jan Hendrik v.) V 99, 220.
DAMME (Pieter v.) V 59, 99.
DANCHET II 214.

DANCKERTS (Anna) IV 139.
DANCKERTS (Bern,) IV 205.
DANCKERTS (Corn.) III 86; IV 139.
DANCKERTS (Corn.) III 87, 211; IV 278, 279; V 187, 188, 342, 344.
DANCKERTS (wed. idem) V 342.
DANCKERTS (Danckert) III 86, 87.
DANCKERTS (not. Dirck) IV 183.
DANCKERTS (Dirck of Theod.) III 87, 252; IV 274, 278; V 343.
DANCKERTS (Dirck of Theod.) V 343.
DANCKERTS DE RIJ (Jacob) IV 205.
DANCKERTS (Joh.) V 90, 120.
DANCKERTS (Joh.) IV 205.
DANCKERTS (Justus) III 86, 87; IV 262, 278; V 120, 231, 336, 339, 342.
DANDITAN (Jean Jer.) III 228.
DANEL (Lieven (André)) I 86, 87, 121.
DANGEAU, zie de Courcillon.
DANIEL (Gabr.) II 78, 79.

DANIELS (Jac.) V 279.
DANLEVY I 92.
DANSERIE I 92.
DAPPER (Casp.) IV 129.
DARANDA II 138.
DARREZ (Guillaume) V 126.
DARREZ & C. (Guillaume) V 163.
DAS (Bar.) V 70, 343.
DATI (Carlo) III 117, 119.
DAUFIN III 95.
DAUTUN (Is.) V 90.
DAVID (Denis) I 79; III 115.
DAVID (Michel) I 75, 76, 79, 111, 112, 115; II 108, 177, 195; III 176(?).
DAVID (Michel Est.) II 108.
DAVID & ASSOCIÉS III 50.
DAVIDS (Rich.) III 116.
DAVIDTS (wed. J.) V 373.
DAVITS DE LA CHAPELLE (Marguerite) III 202.
DAVOIS (Anna) IV 251.
DEBEY, zie de Bey.
DEBRIE (G.F.L.) V 329.
DEBROSSE (Ger.) V 99.
DEBURE V 163.
DECKER (Coenr.) III 131.
DECKER (not. C.W.) V 302.
DECKER (Is.) IV 248.
DECKER (Joh.) IV 45.
DECKERS (Cornelia en Johanna) IV 45.
DEFOER (F.J.) V 22.
DEFRONSSEAUX & OYENS III 74.
DEGAN (Franç.) III 127.
DEIK (Joch.) III 109.
DEKEL (Gautier) III 99.
DELAMONCE (F.) II 249.
DELAUBE I 102.
DELAULNE (Flor.) I 57, 69, 73, 80; II 93, 249, 250; IV 71.
DELAULNE (Pierre) I 80; II 93; IV 71.
DELAULNE (Pierre) I 80.
DELBY (Marie) III 97.
DEL COUR (Maria) III 198.
DELDEN (Antoni Barens v.) V 277.
DELESSART III 50.
DELET(H), zie de Leth.
DELGAS, zie Dalgas.
DELISLE (Claude) II 126.
DELLINCKHUYSEN, zie Renselaer.
DELO, zie de Lo.

DELPRAT (Ester Elisabet) III 71.
DELVENDIEP (Apollonia) IV 46.
DEMASSO (M.) II 188.
DENDRINUS (Henr.) III 32; IV 172.
DENIQUE (Aeg.) V 165, 377.
DENIS III 50.
DENOUX III 176.
DENIJS (not. W.) IV 45, 46, 87; V 377.
DENIJSSEN (Elisabeth) V 303, 304.
DENIJSSEN (Petrus) V 303.
DERNEN (Michiel) III 117.
DESAIN V 127.
DESBORDES (Aletta Maria Wolters) V 66.
DESBORDES (Franç.) III 96.
DESBORDES (Henry) I 44, 48, 87, 107, 111, 115, 116, 121, 154; II 28, 29, 53, 54, 56, 57, 70, 71, 82, 85, 86, 88, 133, 162, 184, 185, 191, 192, 195, 216, 269; III 52, 60, 70, 82, 84, 87-92, 94, 97, 100, 104, 115, 189, 222, 227, 246, 257, 262, 264; IV 31, 32, 46, 68, 69, 85, 87, 93, 127, 223, 278; V 15, 63, 65-67, 84, 94, 106, 118, 182, 235, 26s, 338, 342, 376.
DESBORDES (Henry Charles) III 87, 91, 97; V 65, 66.
DESBORDES (Is.) III 87, 91.
DESBORDES (Jaq.) III 94.
DESBORDES (Jaq.) II 205, 261, 269; III 39, 88, 91-95, 208; IV 256; V 43, 68, 90, 326(?), 328(?), 342.
DESBORDES (wed. idem) III 50, 65, 92-95, 182; V 155, 329, 342.
DESBORDES (Jaq.) III 92, 92, 96; IV 34, 245; V 108, 154, 326(?), 328(?), 329, 330, 343.
DESBORDES (Jaq.) V 65, 66.
DESBORDES (Jean) II 33; III 91.
DËSBORDES (Jean Jaq.) III 88, 91, 96, 97; V 65, 66, 343.
DESBORDES (J.) III 103.
DESBORDES (Margaretha) III 97.
DESBORDES (Marianne) III 87; IV 31, 32; V 65, 66.
DESCARTES (R.) II 105, 153, 233.
DESCHAMPS (Pierre) III 104.
DESCLASSAN IV 269.
DESCOURTEAUX (Marie) III 71.
DESHAYES (A.) IV 134.
DESJOBERT (Louis) III 252.
DESLOGES, DIT SAINT JEAN (Gilles) II 242.
DESMAIZEAUX (Pierre) I 88, 89, 146, 178; II 60, 74, 75, 82, 252-254; III 63, 107, 108, 264; IV 84; V 136-138, 371-374.
DESMARET III 168.
DESMARETS (Anna) III 125, 148.
DESMARETS (mevr.) III 172.
DESMAREZ (Maria) III 36.
DESMAZURES (Pierre) III 92, 266; V 66.
DESPAR, zie d'Espar.

DESPREZ (Guillaume) I 29, 51, 60, 61, 69, 71, 73, 80-82, 84-86, 96, 106, 111, 163-165; II 143, 145, 146, 173; V 88, 105, 119, 372.
DESPREZ (G.) II 250.
DESRIOUX DE MESSIMY II 167.
DESROCHES-PARTHENAY (D.B.) V 373.
DETOURNELLE III 50.
DEUIN (Jean Bapt.) IV 205.
DEUN (Annetie Marcus en Marcus Claes) IV 114.
DEUR (Abr.) II 134; V 338, 342.
DEUR (Jac. en Joh.) II 134.
DEUTZ (not. Jan) III 156, 159.
DEUTZ (Josephus) IV 10, 210, 211, 213; V 35, 38, 61, 116, 239.
DEUTZ (mevr.) III 40.
DEVAULX (A.) IV 70.
DEVAULX (Moise) III 222.
DEVEAULX III 51.
DEVELLE (Maria Magdalena) II 229.
DEVILLE (B.) III 181; V 173(?).

DEVILLE (Nic.) I 53, 81, 115.
DEYMANS (Marritie) IV 208.
DEYSTER (Guiljam v.d.) III 97.
DEYSTER (Guilliam v.d.) III 98-99.
DEYSTER (Jac. v.d.) III 97, 98; IV 23, 118, 137, 190; V 324, 325.
DEYSTER (Jan v.d.) III 99.
DEZALLIER (Ant.) I 35, 62, 64, 65, 68-70, 81-83, 85, 93, 97, 107, 109, 120, 138, 167, 177; II 89-91, 174, 226; III 259; V 373.
DIACRE I 171.
DIAS (Moses) V 336.
DIBBETS (Reinier) III 153.
DIBBITS (Paulus) III 78, 99, 238; IV 125; V 342.
DICAS (Thom.) III 119.
DICKENSON (Henry) III 116.
DIDELET, zie Mussels.
DIDELOT (Dan.) III 125.
DIDEROT V 124.
DIDIER (Clara) III 204.
DIDIER (Pierre) III 206.
DIDOT V 208.
DIEMEN (Jaspar v.) V 81.
DIEPEN, zie Stegman.
DIEST (v.) III 112.
DIEU (Dan. en Elisabeth de) III 117.
DILHE IV 51.
DIMOCK (Henrick) III 113.
DINCKELS (Casper) IV 197.
DINGHENUS (prof.) III 117.
DIRCKS (Marretie) IV 196.
DIRCX (Jaapie) IV 80.
DIRCX (Machtelt) III 249.
DIRKS (Cors) IV 22.
DIRKS (Leendert) V 295.
DITMAR-KEERT III 30.
DITHMAR (Rein. v.) V 343.
DITTELBACH (Petrus) IV 39; V 212.
DOBBELE(E)R (Pieter de) III 115; V 288.
DOCTOR (M.) IV 70.
DODEMONT I 84.
DOECKES (Jac.) IV 112-115.
DOEDE (E. v.) IV 202.
DOEDIJNS, zie Doudijns.
DOENSZ, zie Rodenburch.
DOESBURG(H) (R. v.) II 125; V 221.
DOEYENBURGH (Willem v.) III 117.
DOGEN (Matth.) III 119.
DOLE (Anth. v.) III 106, 107; V 118, 136.

DOLE (Hendr. v.) III 53; V 191.
DOLE (Louis & Hendrik v.) II 140, 210, 261, 262, 269; III 54, 181, 203; IV 179; V 118.
DOLHOFF (Joh. Alb.) III 117.
DOLL (Jasper) III 114; IV 265.
DOLREE (Angenis Maria v.) V 303.
DOMINGO (Abr.) III 127.
DOMINICUS (Catrina en Jan) IV 258.
DOMINICUS (ds. Th.) III 217.
DOMMECRACHT (Jac. Claesz) IV 96.
DOMMEKRACHT (Jan Jacobsz) IV 100.
DOMMER (fam.) IV 114, 116.
DOMMER (Anna Constancia) IV 97, 109-116.
DOMMER (Catharina Maria) IV 97, 99, 109-116.
DOMMER (Constancia en Cornelia) IV 110.
DOMMER (Gijsb.) IV 109.
DOMMER (Gijsb.) III 137; IV 99, 108-110, 116.
DOMMER (Jan) IV 99.
DOMMER (Jan Jac.) IV 108, 109.
DOMMER (Pieter) IV 109.
DOMNA (A.) III 40.
DOMNA (Dion.) IV 206.
DOMNA (Hendrik) IV 202, 206, 246.
DOMNA (Pieter) IV 9, 198, 202, 206, 207, 220, 224, 226, 232, 243, 244, 246, 251, 252, 270.
DOMNA (Tjallingh) IV 206, 207.
DONATI (Don.) I 176; II 79; III 100, 171, 173.
DONATI (Gio.) III 168, 169.
DONCKER (Hendr.) III 87, 113, 118, 223; IV 260-263, 277-279; V 232, 338, 342.
DONCKER (Hendr.) V 343.
DONCKER (wed. idem.) V 343.
DONCKER (Jan Jakobsz) IV 196.
DONCKER (Joh.) III 224.
DONIS (Maria Madeleine) III 139.
DONNEAU DE VISÉ (J.) II 197.
DOOLE, zie Dole.
DOOLE (Aris en Markus) V 343.
DOOREWAARD (Phil.) V 273.
DOORN (Joh. v.) 252, 254.
DOORNICK (Dan.) V 301.
DOORNICK (not. Dav.) IV 128, 129, 139, 154, 157, 158, 163; V 78, 81, 107, 221, 306, 307.
DOORNICK (not. Mr. Dav.) IV 139, 154, 248; V 284.
DOORNICK (Gerrit Willemsz) III 183; IV 211, 239, 279.
DOORNICK (Marcus Willemsz) III 109, 113, 147; IV 78, 80, 260-263, 277-279; V 235, 339, 343.
DOORNICK (Willem) III 84; IV 278; V 343.
DOR (Nic.) V 343.

DORLANT (Huybert. Hendrickse) III 98.
DORP (Jan Stevense v.) IV 77, 78.
DORP (Jer. v.) IV 14.
DORPER (not. C.W.) III 59, 94, 124, 249, 252; V 31, 68.
DORPER (not. S.) V 299, 300.
DORSTEN (Balth. v.) V 199.
DORTMOND (Neeltje) IV 55.
DORVAL III 229.
DOSE (Joh.) III 113.
DOUBLET (Ev.) V 300.
DOUCI (Adr.) V 70, 113, 343.
DOUCI (A. & J.) III 146.
DOUCI (Joh.) V 343.
DOUCI (Maria) V 70.
DOUDE (Arn.) III 115; IV 254.
DOUDIJNS (H.) II 105; IV 56.
DOUWE (Franç. v.) IV 41.
DOYENBURGH (Jac. v.) III 113, 114.
DRAASMAN (Jan) V 343.

DRAEPER (Jan) V 288.
DRAKENBORCH (David en Susanna Maria) IV 199.
DRELING (Hier. v.) IV 223.
DREUNEN (Andr. v.) III 193.
DREUNEN (Meyn. v.) III 116.
DREYER (Willem) III 127.
DRIEHUYSEN (Corn.) IV 254.
DRINKMAN (Corn.) IV 76.
DRINKMAN (Gerrit) IV 68-70, 76.
DRINKMAN (wed. idem) IV 69, 70, 76.
DRONK (Alida) IV 15.
DRONSBERG (H.W.) IV 27.
DROZ (J.) III 106.
DRUCKERUS (Jean) II 116.
DRUENEN (Cornelia v.) IV 197.
DRUMMOND (Hendrik) II 27, 33, 211, 212.
DUARTE (Em. Levy) III 149.
DUARTE (Isabella) IV 102.
DUBOIS, zie de Brigode.
DUBOIS III 172.
DUBOIS (Aug.) III 95.
DU BOIS (Franç.) II 88.
DUBOIS (abbé G.) I 63, 77.
DUBOIS DE SAINT GELAIS (Louis Fr.) II 183.
DU BOIS (Susanne) IV 209.
DU BOS (J.B.) 165, 176: II 61, 63, 65, 70, 71, 73, 74, 81, 90; III 74, 177; IV 146.
DU BOSC (Claude) V 126.
DUBREUIL, zie Tronchin.
DU BREUIL (Pierre) III 266.
DU CAILLAR III 50.
DU CANGE (Ch. Du Fresne seigneur) II 91.
DUCAUX (Anne) V 123.
DUCHANGE (Caspar) II 215; IV 42, 43.
DUCHESNE I 68, 72, 83.
DUCHESNE (Anth. en Simon) V 194.
DUCKER (Susanna Wolphius) IV 255.
DU CLOU (not. J.) III 18.
DU CLOUX (Dan. en Josué) III 100.
DU COMMUN (Abr.) III 100.
DU CORBIER (Benj.) III 100, 101.
DU CORBIER (Pierre) III 100.
DU CROS III 116.
DU CROS (Marte) II 41.
DUDVIS II 199.
DUEF (Nath.) III 119.
DUFAY (C.J.) I 101.

DUFLOS (Cl.) V 329.
DUFOUR (Jaq. Edme Gabr.) V 123.
DUFOUR (Jean Edme) V 99, 125.
DUFOUR (Jean Fr.) II 38; III 63, 72, 101, 102; IV 142.
DUFOUR (wed. idem) III 101, 102.
DUFOUR (Jeanne) III 87.
DU FOUR (Pierre) III 102.
DUFOUR & ROUX V 220.
DUFOURC (Pierre) II 102; V 375.
DU FRENE III 50.
DU FRESNE II 53, 55.
DU FRESNE (Dan.) III 72, 100, 102-105, 113; IV 277; V 340.
DU FRESNE (Jean) I 177; III 88, 104-105; IV 13; V 343.
DU FRESNE (Marianne) IV 75.
DUFRESNOY, zie Langlet.
DU HEN (Johanna) IV 83.
DUIM, zie Duym.
DUISBERG(EN), zie Duysberg.
DU LIS (Pierre) V 375.
DULKEN (Herm. en Jac. v.) IV 46.
DULKEN (wed. v.) IV 55.
DU LONG (Jean) III 95.
DUMAZ (abbé Hil.) II 91.
DU MESNIL I 69, 84, 112, 114, 156.
DU MESNIL (Gilles Paulus) II 96.
DU MESNIL (Jean) III 49, 50.
DUMON III 229.
DUMONG (Ottilia) IV 272.
DUMONT (Dav.) IV 226.
DUMONT (Jean) III 94.
DU MONT (Steven) III 115.
DU MORTIER (Abr.) IV 202.
DUMOUTIER, zie Petit.
DUNCAN (Joan) V 30, 107.
DUNMORE (Jean) III 114.
DUNOIS, zie d'Aulnoy.
DU NOYER, zie Petit.
DU NOYER (P.) III 82, 94, 256.
DUPEYROU DE JONGE (Jaq.) IV 202.
DU PEYROU (Jean) III 121.
DUPIN (L.E.) I 29; II 159-160.
DUPONT (J.) IV 68.
DU POTY (Anne) III 100.
DU PRÉ (Abr.) III 239, 240.
DU PRÉ (Apollonia) IV 80.
DU PRÉ (Martin) IV 205.
DU PREE IV 228.
DU PUIS III 50.
DUPUY I 68-70, 83, 84, 92.

DU PUYS L'AINÉ (Denis) I 69, 73(?), 83; V 174.
DU PUYS (Greg.) I 83; IV 62, 148.
DU PUYS (Jean) I 83.
DURAN (Jeanne) III 122, 123.
DURAND, zie Du Villard en Jordan.
DURAND (de) II 218.
DURAND (Phil. de) II 217.
DUREN (Anna v.) IV 195.
DUREN (Benj. v.) III 162.
DUREN (Joh. v.) III 50, 92, 195, 199, 200, 202, 252; IV 170, 250; V 98, 99, 118, 191.
DUREN (wed. idem) V 123.
DUREN (Pieter v.) V 99.
DUREN (gebr. v.) V 99, 125.
DU RIEU (Hendr.) IV 202.
DU RIEU (Magtilda) IV 30.
DURINGH (Joh.) III 118.
DU ROGIER (Nic.), zie Martin.
DU RONDEL III 89.
DURVAL III 117.

DU SARRAT (Arnaud) I 55, 115; III 88, 202, 209; IV 74.
DUSAULCHOY (Jean Bapt. Nic.) V 123.
DUSAUZET (Henry) I 43; II 181, 247, 251, 253, 254; III 20, 49, 50, 105-108, 255; IV 43, 67, 112, 113, 181, 270; V 94, 108, 147, 155, 272, 274, 328, 329, 349, 374.
DUSAUZET (Henry Jr.) III 106-108.
DUSAUZET (Jean Franç.) III 108; V 350.
DU SOUILLET (Louis) IV 57.
DUSSEN (Jer. v.d.) III 116.
DU TEMPS (Jean), zie Eude.
DUTINGH (Elisabeth) III 46.
DUTRY (Benj.) III 171, 172.
DUTRY (Jean) IV 197, 208; V 35.
DUTRY (Joh. Dayman) III 172.
DUUREN, ZIE DUREN.
DUURKAN(T) (Theod.) III 204.
DUURKAN(T) (wed. idem) III 114.
DUVAL, zie Boulle.
DUVAL (Charlotte Françoise) II 217.
DUVAL (Louis) III 28, 72, 108, 109, 230; V 336.
DU VAL (Pierre) III 109.
DU VAUCEL (P.Z.) I 100; II 78.
DU VILLARD (fam.) V 97.
DU VILLARD (Em.) I 22, 23, 25, 40, 42-44, 49, 58; II 13, 15, 22, 24, 44, 50, 52, 58, 60, 62, 64, 65, 68, 73, 77, 79, 88, 90, 107-109, 113, 114, 117, 127, 128, 140, 144, 149, 152, 156, 160, 162, 169, 171, 173, 175, 181, 184, 194, 196, 198, 215, 216, 218-260, 265, 269-272; III 63-65, 107, 109, 181; V 97, 154, 155, 166, 169, 170, 305, 343, 371, 374.
DU VILLARD (Em.) I 19, 23; III 200, 201; IV 151; V 89, 336.
DU VILLARD DE DURAND (Em. (Est.)) II 218.
DU VILLARD & RICHARD II 272.
DU VIVIÉ (Joh.) II 28, 262, 269; III 23, 196; IV 170; V 140, 142, 143, 167, 189, 249, 320.
DUVIVIER (Guillaume) II 156.
DUYF (Marritje) V 108.
DUYM (Fred.) III 30; V 283, 285, 343.
DUYM (Is. en Joh.) V 343.
DUYM (Willem) V 343.
DUYM (wed. idem) IV 121; V 343.
DUYN (Gooswijn v.) III 119.
DUYNEN (Alb. v.) III 143.
DUYNKERCKEN (not. J. v.) IV 246.
DUYRCOOP (Jan en Lidia) III 47.
DUYSBERG(H) (Jan v.) III 40, 56, 57, 214; IV 56, 207, 208, 226, 229, 253, 255, 262, 277; V 35, 162, 227, 316, 342.
DUYSBERG(H) (wed. idem) IV 207; V 316.
DUYSBERG(H) (erv. idem) IV 207; V 316.

DUYSBERG(H) (Willem v.) III 159; IV 195, 207, 208; V 343.
DUYST (Nic. v.) III 13; IV 272.
DUYTS (Geesie) III 185.
DUYVELAND (Jacomina v.) IV 22.
DUYVENÉ (Jan) V 343.
DIJCK (Abr. v.) V 279, 287, 288, 291.
DIJCK (Christoffel v.) IV 103, 105, 107; V 48, 116, 277, 282, 285-294.
DIJCK (Jac. v.) IV 224.
DIJCK (Jan v.) III 110, 111; IV 131.
DIJCK (wed. idem) III 110, 111; V 232.
DIJCK (erv. idem) IV 131.
DIJCK (Jochem v.) III 109, 110; IV 263, 277; V 339.
DIJCK (wed. idem) III 84, 109, 229; IV 56; V 342.
DIJCK (ds. Joh. Breberenus v,) v 288.
DIJCK (Jordaen Jansz v.) III 110.
DIJCK (Lev. v.) IV 264.
DIJK (Joost Tomasz) III 157.
DIJK (Adr. v.) IV 47; V 377.
DIJK (Andr. v.) V 70.
DIJK (Anna Margaretha v.) III 124.
DIJK (Cornelia v.) III 123.
DIJK (Hendrik v.) III 123, 124.
DIJK (Hendrik v.) III 124.
DIJK (Hendrik v.) V 337.
DIJK (Hilletje v.) III 157.
DIJKHUIZEN (A.) II 269.
DIJKHUYSEN (Bar.) V 343.
DIJKHUYSEN (Jan en Reinier) III 138.
DIJKHUYSEN (Roelof) V 343.
DIJKLANDER (Johanna Jacoba) IV 238, 239.
DIJL (Annetje v.) III 80.
DIJVOORT (Corn.) IV 265.

EBELING (Geertruy Elisabeth) V 302.
EBRAER (Eli) III 74.
EDELINCK (G.F.) II 70, 90; IV 43.
EDEMBURG, zie Endenburg.
EDEN (Ev. v.) III 113.
EDENS (wed. Pieter) IV 202.
EDINGER (Willem) IV 203.
EDUARTSZ (Ys.) IV 261.
EDWARDS (Roger) III 221.
EECKHOUT (not. H.) I 104, 105.
EEGHEN (Christiaen v.) V 61, 272.
EEL (Anna) V 43, 44.
EEL (Jan Jansz) V 43.
EEL (Jan) V 43, 44.
EEL (Klaas) III 95, 96, 268; V 40, 43, 44, 137, 138, 148, 337, 343.
EEL (erv. idem) V 44.

EEL (Maeyke) V 43, 44.
EEMST (v.) II 230.
EEMST (Maria v.) IV 58.
EERNST(HUYS) (Gerrit Thomasz) IV 169.
EEVERS (Madeleentie) IV 205.
EFFEN (Justus v.) II 247, 248; III 107.
EFFIAT (marquis d') II 246.
EGEREN (Maria v.) IV 238.
EGGE, zie Kielmans.
EGMOND (B. ab) 64, 219; IV 115.
EGMOND (Jac. v.) III 30, 161; IV 133, 274; V 32, 233, 343.
EGMOND (wed. idem) V 343, 376.
EGMOND (erven wed. idem) V 40.
EGMONT (Willem) V 343.
EGMONT (wed. idem) V 343.
EGTEN (Dirk v.) IV 209, 270, 274.
EGTEN (Luc. v.) IV 209.

EKELMAN (Herm.) V 343.
ELERS (Jannes) IV 207.
ELIAS (Gerb.) III 122.
ELIAS (Jac. en Michiel) IV 16.
ELLE(N) (Louis) V 339.
ELLIGER (O.) III 251, 263.
ELLINCKUYSEN (Jac. v.) II 45, 47, 269; IV 99; V 191.
ELLIS (Huygh) III 115.
ELSEN (Harm. v.) V 277.
ELSEVIER (fam.) II 51, 53, 54, 87, 144, 145, 250; III 57, 206, 249; IV 46, 127, 184, 187; V 34, 72, 75, 80, 86.
ELSEVIER (Abr.) III 111; V 82, 114, 216, 250.
ELSEVIER (Abr.) I 180.
ELSEVIER (Adr.) III 119.
ELSEVIER (Anna) III 122.
ELSEVIER (Barbara) III 111-113, 120, 122.
ELSEVIER (Bonav.) III 111, 112; V 64, 82, 114, 216, 244.
ELSEVIER (wed. idem) III 112.
ELSEVIER (Bonav.) III 122.
ELSEVIER (Cornelia) III 122.
ELSEVIER (Daniel) II 161; III 8, 23-25, 52, 111-122, 205; IV 98, 105, 158, 160, 169, 172, 183, 201, 222, 224, 260, 277-279; V 15, 31, 43, 48, 54, 55, 63-65, 77-81, 84, 86, 89, 114, 115, 117, 120, 149, 185, 201, 261, 265, 273, 274, 279, 291, 293, 294, 307, 308, 311, 318, 322.
ELSEVIER (wed. idem) III 119; IV 105; V 64, 83, 308, 324.
ELSEVIER (erv. idem) V 261.
ELSEVIER (Daniel) III 122.
ELSEVIER (Elisabeth) III 121.
ELSEVIER (Grietje) III 119.
ELSEVIER (Is.) V 52, 180.
ELSEVIER (Jac.) V 254.
ELSEVIER (Joh.) III 111; V 245.
ELSEVIER (wed. idem) V 223.
ELSEVIER (Justus) III 119.
ELSEVIER (Louis) V 80, 212, 240, 249.
ELSEVIER (wed. idem) V 249.
ELSEVIER (Louis Jr.) V 76, 240, 242.
ELSEVIER (Louis) III 111-115, 117, 118, 120, 121, 183, 205; V 42, 199, 201, 307.
ELSEVIER (erv. idem) V 308.
ELSEVIER (Louis en Margaretha Wilhelmina) III 122.
ELSEVIER (Maria) III 117, 120, 122; V 64.
ELSEVIER (Pieter) III 113, 114, 119; V 79.
ELSEVIER (Sara) III 121, 122.
ELWE (Jan Bar.) V 274.
EMAUS TEN BERGH (not. G.) III 31, 32, 123, 141, 157, 221, 257; IV 119, 158, 163, 183, 187, 199, 241, 248, 249, 252; V 46.

EMBDEN (Joachim Benj. v.) IV 251.
EMMERIK (Joh. Conr.) III 117.
EMPELFORT (Godfr. del) IV 229.
ENDE (not. A. v.d.) III 76; IV 96, 103, 117, 158; V 64, 112, 260, 307.
ENDE (not. J. v.d.) III 76.
ENDE (not. P. v.d.) III 179; IV 208; V 377.
ENDENBURG (v.) II 29; III 30; IV 274.
EN(D)TER (Joh. Andr.) III 116-118.
ENDTER (Michiel & Joh. Fr.) III 118.
EN(D)TER (Wolf Mourits) III 116-118.
ENDTER (Wolfgangh Andr.) III 117.
ENDTERS c. V 163.
ENGBERTSE (Willem) IV 80.
ENGEBREGT (Maghtelt) III 29.
ENGEL (Gerrit) IV 121.
ENGELBRECHT V 163.
ENGELBRECHT (not. Ph.) V 288.
ENGELBREGT (Peter) III 143.
ENGELEN (Anneke) V 48.
ENGELEN (Marten v.) III 161.
ENGELGRAAF (Guilliam) IV 14, 261; V 338, 343.
ENGELS (Catharina) IV 247.
ENGELS (Geertruyt) V 285.
ENGELSE (Jean Willemsz en Willem) III 122.
ENGELVAERT (Pieter) IV 265.
ENNO, graaf van Friesland III 15.
ENNUS (not.) IV 96.
ENSCHEDÉ (fam.) V 48, 49, 131, 304, 318.
ENSCHEDÉ (I.) III 30; IV 50.
ENSCHEDÉ (Is. & Joh.) V 209, 298.
ENSCHEDÉ (Joh.) V 301.
ENSCHEDÉ & ZONEN (Joh.) V 303.
ENTE (fam.) V 285.
ENTE (Abr.) IV 238, 273; V 276, 283, 297.
ENTE (Joh.) V 283.
EPPENS (Jac.) V 343.
ERASMUS II 113, 186.
ERIK (Stijntje Pieters) III 61, 156; IV 238; V 315, 317.
ERKELENS (Hendrik) III 263.
ERKELENS, zie Overveldt (J.C. v.).
ERNST V. BASSEN (Maria) IV 228, 235.
ERNSTHUYS (Agatha) IV 169.
ERNSTHUYS (Joris) IV 117.
ERNSTHUYS & REGIS IV 99.
ERTINGER (F.) II 70.
ES (Corn. v.) III 25.
ESCH (Hendrik v.) IV 184, 220; V 215.
ESCH (Joh. v.) IV 184.
ESCLASSAN (Pierre) V 121.

ESDERS (Obbe) V 343.
ESGERS (Joh.) IV 16, 17.
ESPAR (Pieter d') III 69; V 62, 63.
ESPAR (Willem Pieter d') V 62.
ESPINASSE, zie Lespinasse.
ESSELINGER, zie Eszlinger.
ESSEN (Abr. v.) III 84; IV 276, 277; V 338, 343.
E(S)TIENNE (Jacq.) I 31, 42, 48, 52, 65, 66, 68, 69, 76, 78, 81, 84-86, 92, 95, 111, 113, 114, 137, 156, 157; II 174, 215, 232, 239; IV 167.
ESTINGOUT, zie Esturgeon.
ESTINGOUT (Barth.) III 122.
ESTRÉES (duc d') II 34, 35.
ESTRÉES (V.M. d') III 235.
ESTURGEON (Guillaume) III 122, 123.
ESVELDT (Steven v.) II 234; IV 120, 156, 157, 279; V 269, 271, 331, 332, 343.
ESZLINGER (J.G.) III 200, 201; V 99, 106.

ETIENNE (Henry) I 49; II 262.
ETIENNE (Jacq.) IV 181.
ETIENNE (wed. idem) IV 181.
ETIENNE (Rob.) I 49.
EUDE DU TEMPS (Jean) IV 48.
EUGENE DE SAVOYE II 209; IV 62.
EUPEN (Joh. Petr.) V 343.
EURM (Joh. den) V 343.
EUSTACHE (wed.) III 244.
EVERARDI (Nic.) IV 53.
EVERS (Annetje) III 16.
EVERSDIJCK (not. S.) IV 221.
EVERSEN (Nic.) IV 226.
EVERTS (Trijntje) V 222.
EVERTS (Tyerck) III 115.
EVERTSZ (Ev.) V 290.
EWOUDS (Anna) IV 162.
EWOUTZ (Gerrit) V 338.
EYBERGEN (ds.) IV 159.
EYBERGEN, zie Sceperus.
EYBERGEN (not. A. v.) IV 78.
EYBERGEN (not. J. v.) IV 19; V 328.
EY(C)K (Phil. v.) II 137, 138; IV 261, 277; V 259, 339.
EYCKE (Jac. v.d.) V 197.
EYCKENBERGH (Sam.) III 113; V 339, 343.
EYERMEET (Leendert Leendertse) IV 78.
EYK (Is. v.) V 69.
EYK (Pieter v.) IV 202.
EYK (P. v.d.) V 25, 123.
EYKEBOOM (Alb. Pietersz) V 122, 343.
EYKEDUIN (Elisabeth) IV 59.
EYL (Hendrik v.) III 123, 124, 238; IV 38, 86, 87, 279; V 343, 345.
EYL SLUYTER (Hendrik v.) III 123, 124.
EYL (Jan v.) III 123.
EYL (Jan v.) III 123, 124, 238; IV 20, 21, 279; V 213, 343.
EYL (Johanna v.) III 123.
EYLBRACHT (Joh.) III 117.
EYLKENS (Rud.) V 343.
EYNDE (Arn. v.d.) III 114.
EYNDEN (Theod. v.d.) IV 50.
EYS (Anna v.) II 72.
EYSDEN (Rachel v.) IV 15, 17.
EYSSEN (Grietje) IV 241.

FABEL (Hans of Johann) V 79, 115.
FABER (A.) III 119.
FABER (Isbr.) III 69.

FABER (Mag. Otto) III 117.
FABIUS (Jacomina) IV 271.
FABRE, zie Fabri.
FABRI (Paul) II 86; III 93.
FABRI & BARRILOT III 50, 93, 244.
FABRICIUS (Alb.) V 190, 191, 204.
FACQUELIS (Anne) IV 31, 32.
FAGEL (Caspar) V 235.
FALCKIJSEN (Theod.) III 112, 118.
FAMARS ((Jan) Jac. de) III 23.
FAR (Joh.) IV 118.
FARELMANS (Willemyna) IV 115.
FARO, zie Vas.
FAROO (Joseph) IV 254.
FARRET (Dirk) III 106.
FATINELLI (Giov. Giac.) II 111.
FAUCHE (Sam.) V 219.
FAULTRIER (J.) III 235.
FAUVEAU (E.) III 222.
FAVAR III 176.
FAVER (David) IV 201.
FAVON (Abr. en Anna Maria) IV 26.
FAVON (not. S.) I 64; IV 250; V 209, 328.
FAVRIOU (Jer.) III 132.
FEBUS (Dan.) III 242.
FEERMANS (Michiel) V 216.
FEITS (Joanna) III 42.
FELGIBEL (Josias) III 117.
FELIX (Louis) III 171, 172.
FELKENAAR (David) V 340.
FELL (John) II 113.
FENNER (Rest) V 83, 117, 339.
FER (N. de) I 92; II 31, 69, 96, 259.
FEREMANS (Michiel) III 118.
FERRAND IV 114.
FERRAND (Charles) II 188.
FERRAND (P.) I 100.
FERWERDA (Abr.) V 107, 269.
FESSARD (Et.) II 73, 75.
FETISSON (Ger.) III 231.
FICKE (Dirck) V 338.
FICKE(N) (Jan) V 339, 343.
FICQUET (Judith) IV 74.
FIERENS (erv. Jaq.) III 114.
FIÉVET (Claire Therèse) I 86.
FIÉVET (Franç.) III 116.
FIÉVET (Ign.) I 86, 87, 117, 121.
FINCELIUS (Job. Wilh.) III 117; V 219.
FISCHER (Hendr.) III 193.

FISCHER (voerman) III 266.
FITZ (Hugo) IV 101.
FLAMEN (Maria) III 212-214.
FLEISCHERUS (Christoph. en Dav.) IV 187.
FLEISCHHAUER (Joh.) V 90.
FLEISCHMANN (Joan Michiel) IV 113; V 48, 298, 300, 301.
FLEURNOIS III 62.
FLEURY BRUEL III 116.
FLEURY (A.H. de) IV 52.
FLEYSCHER (Theod.) III 117.
FLINES (Corn. de) IV 263.
FLORISZ (Balth.) V 200.
FLOTTE II 242.
FLOURNOY (ds. J.L.) V 180.
FLOURNOY (Susanne) III 265.
FOCKEN (Claes) V 340, 343.
FOCKEN (Hendr.) IV 278.
FOLKEMA (Jac.) II 155.
FOLLÉ (Abr.) IV 113; V 69.

FONBONNE (Quirijn) I 38; II 187, 192.
FONTAINE (Claude) V 201, 217.
FONTAINE (Guillaume) IV 256.
FONTENELLE (Bern. le Bovier sieur de) II 68, 69, 197, 215, 254.
FONTEYN, zie Plemp.
FONTEYN (Jac.) III 161.
FONTEYN (Thom.) IV 63.
FOPKENS (Agge) V 338.
FOPPENS (fam.) III 249; V 81, 93, 117.
FOPPENS (Adr.) III 114.
FOPPENS (erv. François) IV 159.
FOPPENS (wed. Franç.) I 74, 87.
FOPPENS (Franç.) I 55, 84, 87, 140, 145, 146, 148, 150; II 54, 64, 113, 145, 160, 161; III 116, 139, 168; IV 20, 44; V 165.
FOPPENS (P.) V 164.
FOPPENS (wed.) V 165.
FORCHAND (Cousin) III 116.
FORE (Anna de) III 42.
FÖRSTER (Nic.) III 117; V 120.
FOSS (Niels) I 87.
FOSTER I 109, 118, 119.
FOUBERT (Jaq.) III 50; V 123.
FOUBERT (Louis) III 227; V 123, 343.
FOUCAULT (wed. Damien) II 192.
FOUCAULT (Hil.) II 108.
FOUCHEROL II 230, 231.
FOUILLOU (J.) II 116; III 46.
FOULIS (Rob.) V 163.
FOULQUE (Est.) II 49-51, 59, 63, 258, 269; IV 33.
FOUQUART (J.L.) V 335.
FOUQUET (fam.) V 35.
FOUQUET (Jacq.) III 125, 128.
FOUQUET (Jonas) III 62, 125, 128, 148, 214; IV 195, 209, 226, 279; V 343.
FOUQUET (wed. idem) III 125, 126; IV 121; V 343.
FOUQUET (wed. idem & Sonen) III 126, 127; IV 209, 233, 279.
FOUQUET (Jonas) III 125-128, 149; IV 271; V 67.
FOUQUET (Jonas) III 128.
FOUQUET (Josias) III 125, 126.
FOUQUET (Marie Anne) III 125; IV 226.
FOUQUET (Olimpe) III 270.
FOUQUET (Pierre) III 125-129.
FOUQUET (Pierre Jr.) III 128; V 229, 230.
FOUQUET (Pierre) III 128.
FOUQUET (Pierre Jonas) IV 226.
FOUR (Clara de) IV 36.
FOURDRINIER (Jeanne) V 123.
FOURNIER (François) I 71, 87, 88, 103; II 225-227.

FRAES (not. S.) III 76; V 311.
FRAGUIER (Claude Fr.) I 38, 56, 78, 88, 93, 94, 130, 131, 134, 138, 150, 151, 172-174, 177; II 20, 172, 175, 177, 180, 232.
FRANCE (André) III 201.
FRANCEN (Magdaleentje) III 187.
FRANCFORT (Moses) V 343.
FRANCIUS (P.) III 117.
FRANCO DA COSTA (Man.) III 82.
FRANÇOIS (Jores) III 118.
FRANS (Pieter de) III 153; IV 263, 276, 277; V 223, 339.
FRANSEN (Joh.) III 48.
FRANSSEN (Frans) IV 218.
FRANSZEN (Alida Maria) III 36.
FREDERIK AUGUST, koning van Polen IV 167.
FREDERIKS (Marieke) V 294.
FREDRIK, koning van Pruissen IV 39, 40.
FREEBAIRN IV 109.
FREEMAN (W.) II 162.
FRÉMONT, zie d'Ablancourt.
FRÉMONT (Et.) II 242.
FREMIJN (David) IV 271.
FREMIJN (Jan) IV 209, 270, 271.
FRÉRET (N.) I 63.
FRERIXSZ (Jan), zie Stam.
FRICX III 244, 263; IV 99; V 155.
FRICX (Eug. Henry) I 36; II 78, 97, 98, 115, 145; V 121, 125, 165, 377.
FRICX (Guilelmus) V 125, 164, 165, 320, 323.
FRICX (Henry) II 225, 227; III 115, 116.
FRICX (Joh.) V 125.
FRICX (Joh. Franc.) V 99, 125.
FRIELINGH (Joachim) III 113, 118.
FRIES (Andreas) III 158, 206; IV 105, 116, 117, 172, 277; V 78.
FRIES (erv. idem) III 113, 172.
FRIES (Andries) IV 116.
FRIES (Johanna) V 122.
FRIESMA (not. H.) IV 157.
FRITSCH (fam.) V 164, 176.
FRITSCH (Caspar) I 12, 45, 55, 64, 83, 89, 90, 100, 116, 148, 152-155, 178; II 160, 179, 251, 269; III 106, 129, 130, 151, 201, 252; IV 41, 69, 167, 187, 270; V 28, 33, 85, 86, 91, 118, 121, 151, 164, 171, 172, 175-177, 326, 343, 372.
FRITSCH (Caspar) V 100.
FRITSCH (erv. idem) III 201.
FRITSCH (Johann) I 89, 178; V 91, 121.
FRITSCH (wed. idem) III 117.
FRITSCH (Thom.) I 55, 56, 90, 116, 152-154, 178; II 185, 189, 263; III 129; V 91, 100, 121, 151, 164, 176.
FRITSCH & GLEDITSCH V 235.
FROMENT (Jacq.) IV 198.
FROMOND (Joh.) III 113.

FRONTEN (A.) II 125.
FRONTSKI (Hertsigh Abr.) IV 248, 249.
FRUYT (not. L.) III 157.
FRIJLINGH, zie Frielingh.
FUCHS III 117.
FULCHICQ (wed. Jean) IV 70.
FULCHICQ (Marthe) III 226-228.
FULCHICQ & PENNAUX (wed.) III 228.
FURETIÈRE (Ant. de) II 247; V 222.
FURST (wed. Paulus) III 117, 118.

GABRIEL (Pierre) I 95, 131, 135.
GAEGH (not. P. v.d.) III 179.
GAEL (Harm.) IV 188.
GAEL (Hir.) III 114.
GAESBEECK (fam.) V 97, 246, 340.
GAESBEECK (Abr. Cornelisz v.) III 130.

GAESBEECK (Abr. v.) III 131; IV 218.
GAESBEECK (Adr. (v.)) II 17; III 77, 113, 130, 131; IV 263, 276, 277.
GAESBEECK (wed. idem) III 130, 131; V 340, 344.
GAESBEECK (Daniel (v.)) III 116, 131; V 79, 179.
GAETE (Hendrik v.d.) IV 28, 133; V 157, 272, 344.
GAILLARD III 116.
GAILLARD (Joh.) V 123, 262, 266.
GAILLARD (Pierre) III 92.
GALEMA (Hero) IV 247.
GALES (Rebecca) IV 239.
GALES (Thomas) IV 240.
GALINE (Anne) III 18.
GALLAS (Franç.) IV 144, 145.
GALLET (George) I 33, 40, 42; II 80, 88, 106, 109, 149, 150, 152, 153, 176, 185, 219; III 16, 30, 39, 100, 101, 122, 131-138, 142, 173, 178, 262; V 42, 118, 344.
GALLET (Paul) III 137.
GALLOIS (abbé) II 127.
GALRAM (Pedrozo) IV 81.
GAMBINO (Giac.) IV 226.
GANEAU III 251; V 234.
GANEAU (Et.) I 13, 15-17, 31, 66, 84-86, 90, 91, 155-157, 176, 178; II 121, 123, 127, 129, 130, 138, 139, 167, 169, 183, 188, 208, 215, 218, 239, 250; III 93, 258; IV 133.
GANEAU & C. III 259.
GANGEL (Jac. en Jan v.) IV 209.
GANGEL (not. L. v.) IV 96, 98.
GANGELT (Apollonia v.) IV 209, 235.
GANGELT (Barbara v.) IV 236.
GANGELT (Christoffel v.) IV 10, 209-213, 215-224, 236, 243, 244, 246; V 35, 38, 61, 116.
GANGELT (Elias v.) IV 209, 219.
GANGELT (Gaspar v.) IV 209, 222.
GANGELT (Jac. v.) IV 209.
GANGELT (Jean v.) IV 209, 222.
GANGELT (Joh. v.) IV 209, 235.
GARACH (Claude en Louis P.) V 372.
GARBRANTSZ (Willem) V 276.
GAREL, zie Garrel.
GARGON (ds. Math.) III 220; V 148.
GARLIC (Dom.) III 130, 131.
GARLICH (Dieder.) V 180.
GARLIJN (Anna) III 102.
GARREL (Jaq.) III 114, 138.
GARREL (Jaq.) III 138.
GARREL (Jean) II 218, 219; III 138, 139; V 336.
GARST (Jan v.d.) IV 276.

GARTMAN (Hendrik) IV 279; V 58, 59, 268, 273.
GASTINES (de) III 168.
GATAR (Marie) III 139.
GAUBE (Jean) V 280.
GAUBIUS (prof.) V 180.
GAUGUÉ (Nic., Nic., Pierre en Theod.) III 139.
GAULE, zie Gole.
GAULTIER III 116.
GAULTIER (Denis) IV 201, 239, 252, 253.
GAULTIER (Nath.) IV 226.
GAULTIER (Pierre) IV 239, 254.
GAULTIER (Pierre) IV 226; V 278.
GAUMA (Hendrik) V 31.
GAUTIER (Et.) III 17.
GAUTIER (N.) III 89.
GAUTIER (Sal.) III 17.
GAVEREN (Joan v.) III 151; IV 177.
GAYDON (wed.) II 208.
GAYMANS (Elsabé) IV 257.
GAYOT (Jean Joseph) I 82.
GAZAIX (Pierre) III 139.
GEBERT (David) I 50; II 262.
GEBHART (Christiaen) III 186; V 344.
GEDDA (Pieter) III 224; V 45, 217.
GEDOIN (Louis) II 158.
GEELKERKE (Joh. v.) V 344.
GEELVINCK (Lieve) IV 50, 180.
GEENLAND (Hester Jansse v.) IV 45.
GEER (Ger. de) IV 209.
GEER (Laur. de) IV 216.
GEERTSEN (Christiaen) III 116.
GEESINK (Wessel) V 70.
GELDER (Catharina v.) IV 116.
GELDER (Joh. v.) II 26-28, 32, 33, 211; III 33, 115.
GELDER (wed. idem) I 25.
GELDROP (Ger.) IV 241.
GELLE I 71.
GELLIBRANT (Jean) III 115.
GENDRON (Pierre) III 233.
GENEL (Jac.) V 339.
GENET (Sam.) V 57, 111.
GENIETS (not. D.) IV 235.
GENNES (de) II 96, 97.
GENT (Sara v.) III 260.
GENTILS, marq. de Langallerie (Phil. de) II 206, 207.
GEORGE I, koning van Engeland II 207; IV 43.
GERBERON (Gabr.) II 78, 115-118.
GERBRANTS (Margrieta) III 141.
GERKENS IV 55.

GERRETS (Annetje) III 16.
GERRETS (Wijntye) III 187.
GERREVINK (fam. v.) V 34.
GERREVINK (Abr. v.) IV 55, 196.
GERREVINK (Bern. v.) III 210; IV 54, 55, 57, 58, 121, 224; V 35, 158, 162, 348.
GERREVINK (wed. idem) IV 55-58.
GERREVINK (Is. v.) IV 196.
GERREVINK (Jacomina en Jan v.) IV 55.
GERREVINK (Jochem v.) IV 196.
GERREVINK (Lubb. v.) IV 54, 55, 196.
GERRITS (Aeltie) III 153.
GERRITS (Anna) IV 41.
GERRITS (Annetje) IV 82.
GERRITS (Barbara) IV 201.
GERRITS (wed. Barent) V 338.
GERRITS (Jaarus) III 116.
GERRITS (Jannetje) III 105.
GERRITS (Jannitje) IV 80.

GERRITS (Lysbet) III 247, 248.
GERRITS (Marritje) III 184.
GERRITS (Metje) IV 76.
GERRITS (Trijntie) IV 125.
GERRITSDR. (Aeltie) IV 237.
GERRITSDR. (Hendrickie) III 185.
GERRITSE (Jan) IV 53.
GERRITSZ (Gerrit) IV 252.
GERRITSZ (Huigh) V 335.
GERRITSZ (Jan) IV 140, 228; V 258.
GERRITSZ (Pieter) IV 261.
GERRITSZ (Swaentje) IV 225.
GERSEN, zie Gersson.
GERSSON (Barth.) IV 67; V 340, 344.
GERTNER (Gerrit Hendr.) V 43, 44.
GERTSEN (Christiaen) III 115.
GESELLE (Dan.) II 29, 125; III 114.
GESSER (Joh.) V 295.
GETS (Pieter) III 61.
GEUNS (not. J. v.) III 160; IV 197; V 326.
GEURTSZ (Mart.) IV 261.
Geus (Jac. de) IV 224.
GEUS (Jac. de) IV 195, 198, 224.
GEUS (wed. idem) IV 224, 233, 270.
GEUS (Jac. de) IV 224, 225, 271.
GEIJSBEEK (P.G.) V 21, 53.
GHEEL (Dan. en Jan v.) III 23.
GHESEL (Herm. v.) III 250.
GHESEL (Jan v.) IV 202.
GHIESSEN (Phil. v.d.) IV 78.
GIBERT (Benj.) III 106, 269.
GICHTEL (J.G.) III 159, 162.
GIELESSEN (Pieter) IV 128.
GIESEN (J. v.) III 80.
GIESIUS (Joh.) IV 271.
GIFFART (Pierre) I 67, 68, 91, 93; II 93, 94, 139; III 209; IV 42.
GILLES (P.A.) V 209.
GILLESZ (Abr. en Dan.) III 198.
GILLISSEN (Aeg.) V 107.
GILLJON (Is.) III 197.
GILLOT (Esaye) IV 70.
GILLOT (Jean) III 118, 139, 140.
GIRARD (Est.) III 212, 242.
GIRARD (Nath.) III 212.
GIRARDOT (Magdalena) IV 144.
GIRAULT IV 153.
GIRDONIUS (Rob. en Jac.) V 217.

GIRIN (Barth.) I 52, 53, 61, 67-73, 77, 83-85, 91-93, 99, 114, 115, 120, 121, 131, 136, 137, 141, 142, 152, 167, 169, 170; II 174, 195.
GIRON (Esther en Moses) V 174.
GIVERY III 119.
GIVRY (Jeanne de) III 128.
GLABBAIS (Eg. de) V 377.
GLANIUS III 113.
GLAS (Hendr. v.d.) V 344.
GLASERI (Arn. Magistri) V 258.
GLAUWE (Corn.) IV 102, 104; V 42, 47, 275, 276, 280, 289, 290.
GLAUWE (Dirk) V 289.
GLAUWE (Huybert) V 290.
GLAUWE (Simon) V 277.
GLEDITSCH (fam.) V 164.
GLEDITSCH (Joh. Fr.) I 178; V 91, 121, 176.
GLEDITSCH (Joh. Fr.) IV 187; V 86, 119, 163.
GLEDITSCH (Joh. Gottl.) I 132(?), 138(?), 178; V 86, 118, 121, 164.
GLEDITSCH (Joh. Ludw.) V 91.
GLEDITSCH & WEIDEMANN III 106; V 99.
GLOUCESTER (Duke of) V 172.
GOADWIM, zie Goodwin.
GODARD (Franç.) I 53, 80; II 110, 113, 114; III 175, 176.
GODEFROY (Jean) I 102.
GOEDAERT (Pieter) IV 267.
GOELET (Annetje en Phl. Jansen) III 247.
GOEREE (fam.) V 48.
GOEREE (Anna) IV 188.
GOEREE (David) IV 162, 163, 274, 275, 279; V 41, 344.
GOEREE (Hugo Willemsz) IV 162.
GOEREE (Jan) II 99; III 146, 251; IV 162; V 173, 344.
GOEREE (Wilh.) III 120, 211, 263; IV 119, 159, 161, 162, 187; V 339.
GOEREE (Wilh.) III 30; IV 162, 274, 275, 279; V 41, 267, 298, 343.
GOESBERGEN (Gerrit v.) IV 261.
GOETHALS, zie ook Vlietarpius.
GOETHALS (Joh.) IV 129, 173.
GOETHALS (Romb.) II 85; III 23-26, 32, 79, 140, 141, 213; IV 126, 129-131, 187, 278; V 182, 308, 318-323, 339, 344.
GOETZEE (Nic.) IV 112, 113; V 56, 57, 58, 110, 111, 269.
GOGEU (A.) IV 68.
GOGH (Albertine v.) III 166.
GOGH (Anna v.) V 62.
GOGH (Hendrik v.) III 166.
GOGNI (Seb.) III 202.
GOLE (Adr.) III 141, 142.
GOLE (Jac.) I 38, 170, 171, 179; II 187, 192; III 141, 142; IV 278; V 344.
GOLE (wed. idem) III 142.
GOLE (Jean) III 142.
GOLE (Marie Marguerite) III 142.
GOLS (not. Ph. de) IV 109.

GOMES MORENO (Rachel) IV 108.
COMPERTS (Cosman Elias) V 279, 293.
GOMPERTS (Zadock) IV 249.
GOMPERTS & REITLINGER IV 249.
GONGOUX (Dan.) IV 144.
GONSET (Jean Pierre) II 203.
GOOD (James) III 113.
GOODWIN (Tim.) II 104, 162, 259.
GOOR (Dina v.) IV 80.
GOOS (Anna) IV 255.
GOOS (Pieter) IV 261, 277, 279.
GOOT (Anna v.d.) III 252.
GORDINOU DE GOUBERVILLE (Is.) V 123.

GORDT, zie Gort.
GORIN DE SAINT AMOUR III 117.
GORIN (de) III 116.
GORIS (Dirk) II 16, 262; III 115, 237; IV 264, 267; V 187.
GORIS (erv. idem) IV 18.
GORIS (Jasper) III 114, 118; IV 254.
GORIS (Johanna Jacoba) IV 30.
GORIS (Joh.) III 114, 118.
GORIS (Joris) IV 254.
GORLIN (Dan.) III 118.
GORT (Willem) IV 106; V 340.
GOSSE ((Henry) Albert) III 65; V 98, 164.
GOSSE (Pierre) III 19, 50, 64-66, 96, 106, 200, 210, 268, 269; IV 27, 57, 70, 115, 150, 151, 250; V 38, 93-95, 97, 98, 101, 102, 113, 118, 124, 136, 191, 224, 250, 265, 306, 328.
GOSSE (Pierre Jr.) III 96; V 98, 102, 123, 125, 126, 306, 375.
GOSSE & C. (Pierre Jr.) III 201, 266; V 102, 123.
GOSSE (Pierre Fred.) V 95, 123, 274.
GOSSE & NEAULME V 38, 42, 93, 96, 101, 127, 274, 330.
GOSSELIN (Nic.) II 63.
GOT (Pierre) III 271.
GOT & C. III 244.
GÖTZ (Katharina Margaretha en Thom. Math.) V 121.
GOUBERVILLE, zie Gordinou.
GOUGOUX (Dan.) III 194.
GOUJET (C.P.) III 107.
GOULDINGH (Johanna) IV 271.
GOUPY I 69.
GOURAY I 156.
GOURNAY I 92.
GOURY (Isabella) V 68.
GOUTSMIT (Anna) V 280.
GOUWEN (Gilliam v.d.) I 38; II 113, 140, 142, 143, 146, 152, 154, 159, 174, 187, 188; III 191.
GOVERS (Stijntje) V 46.
GOZELIN (Dav. Et.) III 197.
GOZENS (Thom. Matth.) III 117.
GRAAF (de) I 90, 113, 153, 178.
GRAAF (Joost de) III 195.
GRAAF (Maria de) III 242.
GRAAF (Phil. Boelens de) III 196.
GRAAF (Pieter de) II 27, 29(?), 32, 33; III 116.
GRAAFF (Joannes de) V 276.
GRAAFF (v.d.), zie Hodshon.
GRAAFF (ds. Ger. v.d.) III 265.
GRAAFLAND (Corn.) IV 50, 203.
GRAAL (Jac. Andriesse) III 154; V 344.

GRAAL (wed. idem) V 346.
GRAAL (Jan Andriesse) III 157; V 344.
GRAAL (wed. idem) V 344.
GRACE (A.) I 119.
GRADELLE (Sam.) III 142.
GRAEF II 33.
GRAEF (de), zie de Graaf.
GRAEFF (Corn. de) III 116; V 52, 273.
GRAEF(F) (Henri de) II 33.
GRAEFF (Pieter de), zie de Graaf.
GRAEFF (Alida v.d.) IV 226.
GRAEL (Abr.) V 336.
GRAET (Maria) IV 86.
GRAEVIUS, zie Grovius.
GRAEVIUS (J.G.) I 101, 105; II 125, 186; III 119, 120, 150, 177; V 64, 262.
GRAFHORST (Otto v.) V 315.
GRAFT II 29.
GRAMINGH (Aeltje) III 162, 163; V 376.
GRAMINGH (Simon) III 162.
GRAMSBERGEN (Hendr.) IV 210.
GRANAET (Simon) III 115.
GRANDI (Franc.) V 165.
GRANDJEAN (Marie en Pierre) IV 45.
GRANET (F.) III 107.
GRAS (Henry) III 198.
GRASWINCKEL III 119.
GRAUMAN (N.) IV 55.
GRAU(W) (prof. A. de) III 119.
GRAVER (Klaes Pietersz) V 276.
GRAVESANDE (Amelia 's) III 84, 88, 249, 250, 253, 256, 257.
GRAVIA (Henr. Louis) IV 254.
GRAVIER V 127.
GRAVIUS (Christiaen) III 119.
GRAVIUS (Maria Magdalena) V 376.
GRAVIUS (Nic. Theod.) IV 279; V 316.
GREFLINGEN (Conr.) II 103.
GRELOT (Guillaume) II 192, 193.
GRENIER (Aug. en Pierre) II 203.
GREVE (Is.) V 344.
GRIFT (Swaentie) IV 51.
GRILL (Anth.) V 296.
GRILL (Maria) IV 182.
GROE (not. D. v.d.) III 144, 165; IV 24, 28, 78, 93, 96, 98, 99, 108, 110, 114, 214, 238; V 267.
GROE (not. G. v.d.) III 43, 86; V 90, 120.
GROEN (Anth.) III 29; IV 188.
GROEN, zie Coop.
GROEN (Jan Harmensz) V 292, 344.
GROENENDAEL (Jan) III 58.

GROENENDIJCK (Rippertus) V 246.
GROENEWEGEN (Joh.) V 93, 101.
GROENEWOUDT (Jan) III 142, 143, 219; V 344.
GROENEWOUT (Elisabet) IV 28.
GRONDEN (Jac. v.d.) V 339, 344.
GRONOVIUS (Jac.) I 102; II 184, 186; III 116; V 184.
GROOT (Jac.) V 287.
GROOT (Apolonia Maria de) V 303.
GROOT (Catharina de) III 144.
GROOT (Christiaen de) V 303.
GROOT (Cornelia de) III 144, 147; V 315.
GROOT (Gerrit de) IV 120, 279; V 70, 106, 122, 271, 316, 317, 331, 332, 344.
GROOT & ZOON (G. de) V 220, 268, 270, 332.
GROOT (GIJSBERT DE) III 144.
GROOT (Gijsbert de) III 18, 61, 144, 145, 147, 156, 157; IV 88; V 311, 313, 314, 338.
GROOT (wed. idem) III 30, 33, 144-147, 238-240, 242; IV 79, 82, 89, 118, 189, 195, 242, 273; V 155, 314, 315, 344.

GROOT (erv. wed. idem) III 57, 144-147, 238; V 155, 316, 344.
GROOT KEUR (Gijsbert de) III 144, 147; V 68, 155, 317, 344, 346.
GROOT (Hugo de) II 148; V 214.
GROOT (Jan de) V 317.
GROOT (Jan de) V 303, 317, 334.
GROOT (Michiel de) III 144, 145, 147, 148; IV 183, 218, 221, 224, 262, 263, 276; V 310-313.
GROOT (wed. idem) III 114, 147, 148; V 311.
GROOT (erv. idem) III 148; IV 129; V 311.
GROOT (Pieter de) IV 127.
GROSJEAN (George) II 271.
GROSS (Anth.) III 92.
GROSSENS (erv. Henningh) III 117.
GROSSENS (erv. Joh.) III 117.
GROSSIUS (J.H.) II 153.
GROTENHUYS (ten) III 119; V 230.
GROTT (Jac.), zie Groot.
GROUWELS (Sara) III 31.
GROVIUS (prof.) III 116.
GRUB (Catherine) III 18.
GRUTERUS (Janus) V 242.
GRUTTER (Is. de) III 119.
GRUYTER (Johanna Hendrina de) V 123.
GRIJP (not. C. de) IV 97, 100, 211.
GSELL (Elisabeth en George) III 207.
GUALTERUS (Bern.) IV 172.
GUDIUS (Marq.) I 50.
GUENELLON (Pieter) III 172; V 373.
GUEPPRATTE (Dav.) III 148.
GUERIN (Anth. Noel) V 334.
GUERIN (Cesar N.) V 270, 333, 334.
GUERIN (Judith) III 148.
GUERIN (Louis) I 68, 92; II 113.
GUERIN (Marie) III 125, 128, 129, 148.
GUERIN (Pierre) III 125, 148.
GUEROUT (Michel) II 46.
GUEUDEVILLE (Nic.) I 155, 178; V 188, 189.
GUIARDI (Marie) III 83.
GUIBILLION (Et.) III 127.
GUIBILLON III 172.
GUIBORDANCHE III 50.
GUIBORDENCHE (Ozie) V 375.
GUIGNARD (Jean) I 113; II 44, 48, 108, 256; III 233.
GUIGNARD (Magdelon) IV 49.
GUIGNARD (Michel) II 108, 257.
GUILHOUT (Donné) III 142.
GUILIOT (Jac.) IV 122.

GUILLAIN (Thom.) II 45-47, 59, 66, 205.
GUILLAU, zie Quillau.
GUILLEMOT I 80.
GUILLEMET (J.C.) III 21.
GUILLON (Susanna) III 100.
GUILLOT DE MARCILLY I 20; II 203, 206.
GUILTAT II 146.
GULIELMI (Gulielmus) IV 187.
GULIK (Jan v.) V 333, 334.
GUNST (Phil. a) II 173.
GUNST (Pieter Stevensz v.) III 219; IV 278; V 344.
GUNTER (Laurens) IV 248, 274; V 231, 336.
GUNTER (wed. idem) IV 274.
GURIN, zie Barbier.
GUSTAAF ADOLF, koning van Zweden II 35.
GUTBERLETH (T.) III 150.
GUTH (Christiaen) III 114.
GUTTURPH (Hedwig of Theophile) IV 38; V 322.
GUYOT (Christoffel) V 240.
GUYOT DE MERVILLE (Michel) IV 119; V 272.
GIJSBERTS (not. Jac.) V 116.
GIJSBERTS, zie Corff.
GIJSBERTSZ (Paulus) III 164; IV 195, 202-204, 225; V 162.
GIJSBERTSZ (wed. idem) IV 203, 225.
GIJSBERTSZ (Paulus de Jonge) IV 203.
GIJSELAER (H.) II 125.
GIJSELAER (Nic. de) IV 261.
GIJSEN (Jac.) IV 261, 264.
GIJSEN (v.), zie Campbell.
GIJSIUS (Joh.) V 344.
GIJSZ (Pieter) IV 196.
GIJZEN IV 111.

HAACK, zie Haeck.
HAACK (Herm.) III 18.
HAAK, zie Hackius.
HAAK (fam.) V 118, 138, 144.
HAAK (Corn.) III 201, 210; IV 57; V 123, 224.
HAAK (Dirk) I 118; II 269; IV 170; V 142, 145, 146, 170, 189, 191, 204, 308.
HAAN (not. Corn. de) IV 26.
HAAN (Corn. de) V 336.
HAAN (Dom. (Jos.) de) III 43; V 122, 344.
HAAS (Nic.) III 57.
HAAS (de), zie ook de Haes.
HAAS (Abr. en Ermina de) IV 120.
HAAS (Franç. de) I 100.
HAAS (Jan de) IV 202, 206.
HAAZE (Corn.) III 266.
HACKERT (Dirk, Jan, Maria en Pieter) IV 200.

HACKEBERGH III 116.
HACKEN, zie Hackius.
HACKIUS (fam.) II 56; III 119; V 81.
HACKIUS (Anna) V 179.
HACKIUS (Corn.) IV 130; V 79.
HACKIUS (Franç.) III 34, 204, 205; V 244, 307, 308.
HACKIUS (Jac.) III 34, 112, 116; IV 129; V 151, 180, 181, 246.
HACKIUS (Pieter) III 34; IV 130; V 79, 211, 246.
HACKMAN (Aeltie en Dirck Barensz) IV 121.
HAECK (fam.) V 239.
HAECK (Maria) IV 230.
HAECK (Pieter) IV 209, 210, 239, 252.
HAEL (Marya Tomas) IV 118.
HAEMSTEDE (Bar. v.) IV 250.
HAEN (Is. de) IV 265.
HAERLEM (Corn. Hendriksz v.) IV 276.
HAES (Anth. de) IV 229, 243-245, 260.
HAES (wed. idem) IV 244.

HAES (Corn. de) IV 210, 243, 253; V 199.
HAES (Dan. de) V 109.
HAES (Eva de) IV 189.
HAES (Janneke de) IV 199.
HAES (Lot de) III 115.
HAFFMAN (Jac.) V 234, 345.
HAFFMAN (Joh. Hend.) V 345.
HAFFMANN (Elisabeth) V 303.
HAFFNER (Leonh.) III 159.
HAGE (Anna v.d.) IV 209.
HAGEN (not. B.) IV 96, 172.
HAGEN (Dan.) IV 274.
HAGEN (Joh. Fred.) III 116, 154; V 79, 80, 109.
HAGEN (Pieter) III 116.
HAGEN (Christiaen v.) IV 277.
HAL III 252.
HALBOER (Sara) V 58.
HALLERVOORT (Joh. Mart.) III 117.
HALLOY (Jean en Jeanne) III 141.
HALMA (Belitie) IV 26, 29.
HALMA (Franç.) I 104, 105, 119, 177; II 10, 16, 29, 103, 144, 185, 226, 269; III 23, 30, 82, 88-90, 116, 126, 148-152, 194, 238-241, 262; IV 16, 18, 26, 28, 29, 43, 46, 59, 60, 128, 162, 163, 165, 172, 203, 278; V 28, 85, 100, 110, 118, 121, 133, 142, 143, 150, 155, 157, 182, 183, 185, 187, 188, 305, 320, 322, 323, 344.
HALMA (wed. idem) V 143, 144, 155.
HALMA (erv. idem) IV 42; V 145.
HALMA (Franç.) III 149.
HALMA (Hendr.) V 155.
HALMA (erv. idem) V 145.
HALMA (Maria) III 149, 153.
HALMA (Reinier Jorisz) III 148.
HALMA (Sam.) I 177; III 151, 152; V 150, 155.
HALMAEL (Jan Otto v.) IV 213, 214, 224.
HALS (Adr.) IV 14.
HALSBERGIUS (Joh.) V 253.
HAMER (Franç. en Jean) III 83.
HAMER (P.) II 34, 48.
HAMILTON V 163.
HANEMAN V 240.
HANIUS (Dirk) IV 227.
HANSELAER (Helena Hanse) IV 121.
HARAGUE (Judith) IV 67.
HARCH (Her. Alb.) III 199.
HARCOURT (comtesse d') II 197.
HARDE (Anna de) IV 200.
HARDE (Anth. de) IV 250.

HARDE (Elisabeth de) IV 257.
HARDE (Fredrik de) IV 250.
HARDE (Gerrit Willemsz de) IV 200.
HARDENBERG (Harm. v.) III 153.
HARDENBERG (Jac. (v.)) III 40, 41, 57, 62, 153, 154, 164, 216; IV 106, 274; V 155, 339, 344.
HARDENBERGH (H.) IV 203.
HARDENBERGH (David v.) V 286.
HARDER III 30.
HARDERWIJK (Lambertje v.) IV 115.
HARDES (Simon) III 263.
HARDI (Jac.) III 213.
HARDOUIN (Jean) I 31, 33, 36, 75, 88, 89, 93-95, 99, 118, 130, 132, 138-143, 150, 169-171, 173, 174; V 373.
HAREL (Jannetie en Jean) IV 158.
HARENCARSPEL (Abr. v.) IV 37.
HARENCARSPEL (Jac. v. en Marguerite Clara) III 178.
HARINCKHOECK (Sam.) III 118.
HARING (Fred.) II 125; III 237, 257; V 219, 248, 249.
HARING, zie Haringh.
HARING (IJsbrand) III 154.
HARING (IJsbrand) II 188, 189, 192; III 154, 155; IV 186; V 121, 235, 339.
HARINGH (Gerrit Jacobsz) V 256.
HARINGH (Jac.) III 121, 122; IV 269; V 239, 264.
HARINGS (Giertje Claes) IV 22.
HARINGVEL (Leendert) III 157.
HARLAEUS (Machteld) V 109.
HARLEY (Fr.) II 51, 78.
HARMENS (Annetje) IV 114.
HARMENS (Swaantje) V 287, 288.
HARMENSZ, zie Groen en Neus.
HARMENSZ (Dirk) V 288.
HARMENSZ (Harm.) V 276, 284-286, 292.
HARMENSZ (Hendr.) V 335, 344.
HARMENSZ (wed. idem) V 344.
HARMENSZ (Jan) III 165; V 339.
HARMONVILLE, zie Caze.
HARMSEN (Gerrit) V 303.
HARMSEN (not. J.) V 39.
HARMSEN & C. V 303.
HARMSZ (Judithje) V 344.
HARO zie Lopes.
HARO (David de) V 255.
HARPERS (Agenieta) IV 258.
HARREVELT (Everh. v.) III 20; V 71, 106, 123, 127, 209, 333.
HARREVELT (erv. idem) V 106.
HARREVELT (Paulus v.) V 333.
HARREVELT (T. v.) V 333.
HARREWIJN (Jac.) I 37; II 72, 155; III 139; IV 125.

HARSKAMP (Bernh. v.) IV 85.
HARTEVELT (Catrina) II 68.
HARTGERTSEN (Joost) V 199.
HARTHALS (Adr. Pietersz) IV 50; V 344.
HARTIG(h) (Jan) IV 90, 112; V 273, 345.
HARTMAN (Gerrit) V 345, 347.
HARTMAN (Maria) IV 240.
HARTMANS (juffr.) IV 189.
HARTOCHVELT (Bar. Adriaensz v.) V 257, 258.
HARTOG, zie Hartig(h).
HARTONG (Christiaen) V 344.
HARTOOG & SEBILLE I 87.
HARTSOEKER (Nic.) I 158, 162, 178; II 65.
HARTTUNG (Alexander) V 78, 79, 114, 306.
HARTTUNG (wed. en erv. idem) III 115; V 114.
HASEBROEK (Ant.) III 144-146, 155, 156, 222; IV 79, 83; V 73, 312-316, 340, 344.
HASEBROEK (Cornelia) III 156; IV 83.

HASEBROEK (Jochem) III 80, 156; V 69, 229, 232, 344.
HASELBROECK (Ant.) II 155, 156.
HASEN (not. W.) V 280, 282, 286.
HASSELT (Abr. Gerritsz v.) V 344.
HASSELT (Andr. Jansz v.) IV 276.
HASSELT (Hendr. v.) V 344.
HATTEM (Willem v.) III 115.
HATTEVIER (Anna) IV 242.
HATTINGA (W.T.) V 224.
HAUBOLD (Pieter) III 114.
HAUTEVILLE, zie Tancrède.
HAVERCAMP (S.) V 190.
HAVERSTEYN (Thom. Henryck) III 114.
HAVICIUS (Cornelia) III 19, 64; IV 248-250; V 38.
HAVICIUS (Ger.) IV 248.
HAVIUS (Matth.) V 200, 215, 216.
HAYE IV 233.
HAYE (Agneta) III 182, 183.
HAYE (Hendrik) IV 33.
HAYE (Maria) III 73.
HAYKES (Maria) III 160.
HAYMAN (Jac.) IV 120; V 331, 332, 345.
HAZE (Jacomo de) IV 99.
HAZE DE GEORGIO (Jer. de) III 219.
HEBDON (Joh.) V 291.
HECK (Andr.) V 345.
HERBERT (Susanna Maria) V 127.
HEEK (v.) V 111.
HEEKEREN (Barbara v.) III 156, 157; IV 54, 238; V 315, 317.
HEEKEREN (Jan Willemsz v.) III 156.
HEEKEREN (Jan v.) III 61, 144, 146, 156, 157, 197; IV 79, 82, 238; V 155, 314-316, 344.
HEEKEREN (wed. idem) III 57, 61, 156, 157; V 316, 317, 344.
HEEKEREN (Willem v.) III 156, 157; V 344.
HEEL (not. H. v.) III 36, 46; IV 112, 238, 239; V 62, 266.
HEEMS (Marcelis Jansze v.) V 345.
HEERDEN (Jan Tilemanse v.) IV 159.
HEERE (Olof) III 143.
HEES (Jan v.) III 115.
HEGEMAN (Philip) V 322.
HEGELMEYER (Dan.) III 114.
HEGER (Frans de) V 244.
HEIDE (Ant. de) IV 159, 162.
HEIDE (Joannes de) IV 159.
HEILMANS (Catrina) III 13.
HEIMENBERG (ds. C.H. v.) IV 80.
HEINBACH (J.P.) V 71.

HEINRIX (Jannetje) III 248.
HEINSIUS (fam.) IV 257; V 64.
HEINSIUS (A.) I 77.
HEKEREN, zie Heekeren.
HELDERS (Hendrik) V 345.
HELERUS (Andr.) III 120.
HELL (Ed. v.) IV 229.
HELL (not. J. v.) IV 259.
HELLEMANS (Corn.) IV 278.
HELLEMIG (Christina) IV 28.
HELLEN (Jan v.d.) V 215.
HELLERUS (not. Christ.) I 104; III 82, 178, 204; IV 18, 86, 165, 227.
HELLERUS (Henr.) IV 226.
HELLERUS (Jac.) III 27; IV 105.
HELLERUS (Not. Joh.) III 248; V 287, 288.
HELLERUS (Willemina) IV 226, 227.
HELM (Fred.) II 105; III 30; IV 56, 133; V 40, 344.
HELM (wed. idem) III 274.
HELM (Jac.) V 345.
HELSDINGEN (Helena v.) IV 237.
HELST (Sam. v.d.) III 117.
HELT (Balth., Clara, Dirck Claesse en Elisabeth) IV 200.
HELT (Flora) IV 200, 206.
HELT (Immerentia) IV 246.
HELT (Maria) IV 200, 201.
HELVETIUS (Adr.) I 60, 79, 84.
HEM (Dirk v.d.) III 129.
HEM (Laurens v.d.) III 111, 121.
HEM (wed. v.d.) V 290.
HEMERT (v.) IV 261.
HEMERT (Paulus v.) IV 225.
HEMERT (Paulus v.) IV 154, 174, 225, 270, 271; V 67.
HEMERY (d') III 22.
HEMMINCK (not. N.) III 162; V 311-313.
HEMPEL (Benyamin in) III 117.
HEMSIUS (Nic.) III 117.
HENDELIN (Phil.) V 374.
HENDERICKX (Grietie) IV 49.
HENDRICKS (Bar.) V 292.
HENDRICKS (Clement), zie Oudeman.
HENDRICKS (Geertie) III 142.
HENDRICKS (Huybert) V 338.
HENDRICKS (Jan) III 164.
HENDRICKSEN (Jan) IV 220.
HENDRICKSZ (Jan), zie Boom.
HENDRICKSZ (Lambert) IV 229.
HENDRICKX (Hendrickje) IV 199, 246.
HENDRICKXSZ (Willemken) IV 229.
HENDRICX (Marretje) V 292.

HENDRICX (Neeltje) III 164.
HENDRICXSZ (Corn.) IV 228, 229.
HENDRIKS (Maria) V 281-283.
HENDRIKS (Willem) V 287.
HENDRIKSZ (Coenraat) V 235.
HENDRIKSZ (Dirk), zie van Veen.
HENDRIKSZ (Magnus) IV 277.
HENDRIX (Jan) V 280.
HENDRIXSZ (Jan) III 249.
HENGST (Bastiaan den) III 63, 67; V 154.
HENGST (Pieter den) IV 279; V 264.
HENGST (den), zie Warnars.
HENNEBO (Arent) V 345.
HENNES (Jaq.) I 67-69.
HENNIN (H.C.) III 150.
HENNON I 95.
HENRI (Guillaume) III 69.
HENRI (Jean) II 35.
HENRICX (Claes) V 292.

HENRIQUES, zie Rodrigues.
HENRY (fam.) V 35.
HENRY (Guillaume) IV 198, 207, 226.
HENRY (Guillaume) IV 226-227; V 378.
HENRY (Jean Bapt.) I 85, 95.
HENRY (Michel) I 95; II 29, 30, 34.
HENRY (Michel) IV 207, 226.
HENRY (Michel) III 204; IV 226, 227; V 378.
HENRY (Michel) IV 226.
HENRY (Pierre) IV 226, 227.
HENRY & GAULTIER III 213; IV 226.
HENSBERGEN (wed.) III 92, 93.
HERAU (Marie) IV 48.
HERAULT (Marie) III 67.
HERCULES (Nic.) III 118.
HERDINGH V 264.
HERINGHOEK (Pieter) IV 213.
HERISSET (A.) II 249.
HERLIJN (Elisabeth) III 13.
HERMANS (Maria Jacoba) IV 25.
HERMANS (Sara) V 283.
HERMANSZ (Hendr.) IV 106.
HERMANSZ (Laur.) V 286.
HEROLD (C.) V 163.
HEROLD (wed.) V 127.
HEROUVAL (d') II 160.
HERREVELT (Nic.) III 114, 118.
HERTEL (Joh. Ad.) III 115.
HERTOGH (F.) II 80.
HERTOGHE (Joh. de) V 235.
HERTS (Herm.) V 221.
HERVEAU (Marie) IV 48.
HERVELT, zie Herrevelt.
HERWIJNEN (v.) IV 111.
HESSEIN (P.) II 159.
HESSELINK (Corn.) III 268.
HESSELMAN (Casp.) V 345.
HESSELMAN (Dirck) V 344.
HESSEN (Bar.) V 290.
HESSINGH (Jan Barentsz) IV 105; V 276, 289-291.
HESSINGH (Jochem Jansz) V 290.
HETTEMA (Sara Pieters) IV 231.
HEUCLIN (Dan. Ern.) III 239, 240.
HEUGH III 117.
HEUL (Pieter v.d.) IV 254.
HEULEN (Christiaan en Sara v.) IV 138.
HEULINGEN (Margareta v.) III 17.

HEUN (Jac. v.) V 58, 270, 345.
HEUN (Maria v.) V 58.
HEUQUEVILLE (Jaq. de) III 116.
HEURN (Anthonia Maria v.) IV 15, 21, 22.
HEURN (Nic. v.) IV 22.
HEUSDEN (Anth. v.) IV 265.
HEUSDEN (Coenraad v.) IV 243.
HEUSDEN (Corn. v.) IV 267.
HEUVEL (Gerrit v.) IV 139.
HEUVEL (Is. v.) IV 141, 142.
HEUVEL (Arent v.d.) IV 276.
HEUVEL (Corn. v.d.) IV 227, 231-233, 235; V 35.
HEUVEL (Pieter Cornelisz v.d.) IV 227.
HEUVELMAN (Gozewijn) V 344, 347.
HEUVEN (Elisabeth v.) IV 54.
HEVELIUS (Joh.) III 116.
HEY (Dan. v.d.) IV 213, 221.
HEY (P. L v.d.) V 22.
HEYDANUS (ds. Joh. en Margareta) III 76.
HEYDE (Jan) III 78.
HEYDE (Corn. v.d.) IV 196, 227, 228.
HEYDE (Marretie v.d.) III 249.
HEYDEN (not. H. v.d.) IV 109.
HEYDEN (Jan v.d.) V 345.
HEYKOOP (Joh.) III 114.
HEYLINC (not. L.) V 37.
HEYMAN, zie Hayman.
HEYMANS (Hendr.) V 268.
HEYNDRICSZ (Aelbr.) V 194.
HEYNDRIX (Geertie en Geesje) V 286.
HEYNDRIX (Maritie) V 282.
HEYNINGEN (Michiel v.) IV 267.
HEYNITS (Joh. Er.) V 345.
HEYNS (fam.) IV 257.
HEYNS (Isb.) IV 254.
HEYNS (Jac.) IV 202.
HEYNS (Zach.) V 256.
HICKMAN (Spencer) III 115.
HIDDINK (Bar.) IV 228, 235; V 35.
HIDDINK (Jan) IV 228.
HIERAULT I 95, 114.
HIERDEN (Maria v.) IV 235.
HILLE (not. G. van) IV 136.
HILLEKES (Matth.) IV 264.
HILSCHER (Gotl. Christiaan) III 201.
HILTEN (Jan v.) IV 140; V 52, 199.
HIOLE, zie Waesberge.
HIOOL (Magdalena) IV 201.
HIRAULT, zie Hierault.

HIRSCH (Jochem) IV 217.
HOBERS (Dirk) V 345, 346.
HOBRINCK (Hendr.) IV 64.
HOBRINCK (Sophia) IV 64, 66.
HOCHSTEDE (Jeurian) V 344.
HOCHSTEDE (wed. idem) V 344.
HOCQ (Pieter) IV 229.
HODGES (Humphrey) IV 137.
HODSHON & VAN DE GRAAFF IV 202.
HOECK (Anth. v.) IV 28.
HOECK (Abr. v.d.) II 173; III 201; V 101.
HOECK (wed. idem) V 127.
HOECK (Is. v.d.) V 101.
HOEDEMAKER (Trijntje) V 127.
HOEDT (Marten Pietersz v.d.) V 339.
HOEK (Kunira v.) III 242.
HOEKEBAK (not. J.) I 15, 51, 176; II 24; III 16, 47, 49, 71, 72, 92, 94, 125, 131, 138, 139, 148, 159, 168, 170-173, 178, 179, 182, 202, 212, 218, 221, 225, 243, 244, 246, 257, 262, 270; IV 32, 68, 74, 77, 78, 232, 246, 376.

HOEKKE (H. v.) IV 176.
HOEKWATER (Crispijn) III 114.
HOET, zie Hoedt.
HOET (Hendr. Jansz) IV 238.
HOEVELAK (Geertruy) V 333.
HOEVEN (not. J. v.d.) IV 36, 102; V 278, 280.
HOEVEN (Maria v.d.) IV 157.
HOEYE(N) (wed. Rombout v.d.) V 340.
HOFF (Anth.) IV 262.
HOFF (not. S.) III 85; V 46.
HOFFMAN (Ant. Fred.) IV 163.
HOFFMAN (Georg.) III 118.
HOFHOUT (Joh.) II 269; III 50.
HOFHOUT (erv. idem) III 69.
HOGE (Gesina v. 't) IV 17.
HOGEBOOM (adv.) IV 263.
HOGEBOOM (Debora) IV 30.
HOGENACKER (Arent Corsz) V 277.
HOGENHUYSEN, zie Hoogenhuysen.
HOGEVEEN (Joh.) III 215.
HOGUEL (Charles) III 64; IV 147; V 101.
HOGUEL & C. V 101.
HOHUYS, zie Hooghuys.
HOJERS (luit.) IV 203.
HOLBEEX (Nath.) III 47, 78; V 339, 344.
HOLLANDE, zie Brederode.
HOLLEBEEK (Elisabeth) IV 239, 241.
HOLLEBEEK (Petrus) IV 239.
HOLST (Jan en Hendrik) V 345.
HOLST (Willem v.) V 340, 344.
HOLTEN (Jan ten) V 344.
HOLTHUYSEN (Pieter) III 32.
HOLTROP (Willem) IV 279.
HOLY, zie Muys.
HOLZEN (Bern. v.) IV 51.
HOMEYER (Caspar) III 127.
HOMMA (Gualt.) III 119.
HOMMA (Willem) IV 66.
HOMOET (Catharina Maria) IV 250.
HOMOET (Geesje) V 67.
HOMRIG (Is. v.) IV 121.
HOMRIGH (not. C. v.) IV 15, 145.
HOMRIGH (not. W. v.) III 59.
HONDENNACH (Christoph) V 43.
HONDIUS, zie Puppius.
HONDIUS (Elisabeth) IV 157; V 80.
HONDIUS (Jod.) V 52, 76, 77, 114, 277.

HONDIUS (wed.) III 228.
HONDT (Abr. de) II 45-47, 135, 269; IV 269; V 190.
HONDT (Adr. de) V 249.
HONDT (El. de), zie Hondius.
HONDT (Pieter de) II 181; III 65, 66, 106-108, 200, 202; IV 27, 43, 115, 150, 167, 250; V 20, 27, 30, 99, 102, 191, 203, 207-209, 220, 262, 265, 266, 309, 332, 333, 372.
HONDT (wed. idem) V 209.
HONDT (Pieter Abr. de) V 102.
HONERT (Joan v.d.) V 122.
HONERT (Z. v.d.) V 135.
HONIG, zie Honigh en Honingh.
HONIGH (Corn. Symonsz) IV 196.
HONIGH (Jacob Pietersz) IV 263.
HONIGH (J. & C.) V 163.
HONINGH IV 260.
HONI(N)GH (Corn.) IV 16, 202.
HONI(N)GH (Corn. Jacobs) IV 16.
HONINGH (Jacob) IV 13, 202.
HONKOOP V 264.
HONORÉ, zie l'Honoré.
HONS (Thom.) IV 47.
HONYWOD III 119.
HOOF (Egb. v.d.) IV 63.
HOOFDEN (Dirk, Hester en Maria v.) IV 52.
HOOFT (Aernout) III 184.
HOOFT (Joh.) III 121; IV 236.
HOOFT (Willem (v.)) IV 276, 277; V 339, 344.
HOOFTMAN (Susanna) IV 236, 244.
HOOGEBOOM (not. C.) III 42; IV 139.
HOOGENHUYSEN III 143, 169; V 343.
HOOGENHUYSEN (Abr. v.) III 157-159.
HOOGENHUYSEN (Adriaan v.) III 160.
HOOGENHUYSEN (Adriana v.) III 159, 160.
HOOGENHUYSEN (Andries v.) III 157-160, 162, 262; IV 98, 158, 161, 171, 185; V 223, 340, 344.
HOOGENHUYSEN (Catrina v.) III 160.
HOOGENHUYSEN (Cornelia v.) III 161.
HOOGENHUYSEN (Corn. v.) III 92, 160-162; IV 70; V 40(?), 295, 344.
HOOGENHUYSEN (wed. idem) III 161.
HOOGENHUYSEN (David v.) III 158; V 82, 116, 282, 338.
HOOGENHUYSEN (David v.) III 158, 159, 162; V 40(?).
HOOGERS (burg.) III 116.
HOOGEVEEN (C. v.) V 25.
HOOGEWAART (Jesaias) V 345.
HOOGHE (Romein de) II 257; III 113, 136, 137, 213-215, 218, 219, 227; IV 24, 38-40, 100, 263; V 30.
HOOGHT (Ever. v.d.) I 104; III 212.
HOOGHT (Joach. v.d.) III 212.

HOOGHUYS (Matth.) IV 208, 218, 228, 229, 242, 261, 262, 277; V 35.
HOOGSLAG (G.) II 125.
HOOGSTRATEN (David v.) III 53.
HOOGSTRATEN (Franç. v.) III 115.
HOOGT (v.d.), zie Hooght (v.d.).
HOOLA (Dirk) IV 211-213.
HOOREN (Corn. v.) IV 196.
HOORN (Thom.) III 204.
HOORN (Arn. ten) III 163.
HOORN (H. ten) III 164.
HOORN (Jan Claesen ten) III 40, 41, 98, 113, 153, 162-164, 166; IV 189, 203, 204, 262, 276-278; V 50, 155, 201, 202, 325, 326, 339, 344.
HOORN (Johanna ten) III 163, 164.
HOORN (Nic. ten) I 32; II 105, 225, 228; III 61, 146, 156, 162-164, 166; IV 58, 65, 133; V 133, 155, 156, 233, 344, 351.
HOORN (wed. idem) III 163; IV 57, 376.
HOORN (Nic. ten) III 164.

HOORN (Tiemon Tijs ten) III 166.
HOORN (Tim. ten) III 41, 113, 163-166; IV 277; V 236, 339, 344.
HOORN (wed. idem) V 344.
HOORN (Pieter v.) III 143.
HOORN (Susanna v.) III 22.
HOORN (Hendr. v.d.) V 107.
HOORNBEECK (Herc. v.) III 48.
HOP (Corn.) IV 133.
HOP (Jac.) III 113.
HOP (Neeltje) IV 237.
HOPE V 270, 285.
HOPFIUS (Joh.) III 119.
HOPMAN (Cornelia) IV 37, 147.
HORCKENS (Lour.) IV 263, 279.
HORN (Thom.) III 119.
HORNECA (Jean Jaq.) V 124.
HORNECA & C. V 125.
HORNECA, zie Pellissari.
HORREAS (Fred.) V 345.
HORRY (Hugues) I 73, 92; IV 93; V 372, 373.
HORSKAMP (Hermina) IV 276.
HORST (ds. Elisa v.d.) IV 16.
HORTHEMELS (fam.) V 119.
HORTHEMELS (Daniel) I 96; III 116, 262; IV 159, 186; V 87.
HORTHEMELS (wed. idem) I 95, 96; II 117, 135; III 50, 51; IV 186; V 87.
HORTHEMELS (Gillis) II 29; III 115.
HOST (Jean) IV 274; V 140, 144.
HOTTENTOT DE GROOT (not. S.C.) V 301.
HOUBLON (Caspar) I 21.
HOUBLON (Judith) I 21, 22; II 209.
HOUBRAKEN (A.) IV 91.
HOUDAR DE LA MOTTE (Ant.) IV 175.
HOULEZ (D.) IV 70.
HOURY (Laurent d') I 48, 68, 85; II 205; IV 72, 135.
HOUSEL (Dan.) III 166.
HOUTEN (Jan ten) V 345.
HOUTENUS III 150.
HOUTHAECK (Tyman) IV 63.
HOUTHUYSEN (Catharina) IV 83.
HOUTMAN (not. G.) III 111.
HOUTTUYN (F.) V 220.
HOUTTUYN (erv. idem) V 25.
HOUVE (Geertruyd v.d.) IV 163.
HOUWENS (Jan) III 149.
HOUWING (Lucas) IV 16.
HOVEN (fam. v.) IV 240.
HOVEN (Christoffel v.) IV 210.

HOVEN (Gillis v.) IV 207, 208, 221, 230, 244, 260; V 35.
HOVEN (Gillis v.) III 159, 218; IV 196, 202, 230; V 162.
HOVEN & ZOON (Gillis v.) IV 230.
HOVEN (Gillis v.) IV 199, 230.
HOVEN (Jean v.) IV 151.
HOVEN (Pieter Haack v.) V 61.
HOVIUS (Joh. Matth.) III 114, 118.
HOYMAN (Rutger) IV 22.
HOYWAGEN (Clara) III 18.
HUART (P.) V 262.
HUDDE (Joh.) II 80, 81; III 215; IV 144, 146, 239.
HUÉ (not. J. de) III 121; IV 163.
HUEBNER (Mart. Gabr.) III 117.
HUERLAND (Adriana of Juliana) IV 76.
HUET (Gédéon) I 101, 102.
HUET (Janne) V 106.
HUET (Jean) III 166.
HUET (Louis) III 166, 167.
HUET (Pierre) II 225, 227, 248.
HUET (Pierre Dan.) II 225-228.
HUGLA III 113.
HUGLER (Jac.) IV 129.
HUGUENIN (Moses) III 167.
HUGUETAN (fam.) I 29, 79, 80-82, 116, 120, 152; II 87, 88, 106, 107, 114, 131, 145, 149, 150, 153, 173, 176, 179, 185, 219, 220; III 16, 26, 30, 100, 101, 122, 132-138, 167, 168, 170-178, 181, 182, 259-262, 270; IV 31, 77, 179; V 42, 50, 60, 65, 84, 86-90, 92, 94, 98, 118-121, 140, 144, 145, 156, 294.
HUGUETAN (Elisabeth) III 179, 181.
HUGUETAN (Jean) III 181.
HUGUETAN (Jean Ant.) I 110; III 115, 167, 171, 174, 179.
HUGUETAN (Jean Ant.) III 179; V 87.
HUGUETAN (Jean Henry) III 167, 168, 170-173, 175, 179, 180.
HUGUETAN (Marc) III 26, 75, 132, 133, 135, 167-180, 261, 262; V 344.
HUGUETAN (Marie) IV 146.
HUGUETAN (Marie) III 179; V 376.
HUGUETAN (Marthe) III 179.
HUGUETAN DE MONFERRAN (Pierre) I 81, 96, 164; II 87, 88, 114, 150; III 168, 170-174, 178, 179; IV 174; V 88.
HUGUIER (C.) IV 134.
HUL(C)K (Jac. Pietersz) III 83; IV 231; V 326.
HULCK (Maria) IV 230.
HULCK (Pieter Jacobsz) IV 230, 231, 264.
HULCK (Pieter Pietersz) IV 230, 231; V 35, 344.
HULLIN DE GASTINE (Mat.) V 376.
HULS (Hendrik) V 345.
HULS (wed. idem) V 345.
HULST (Coenraad v.) V 345.
HULST VAN KEULEN (Ger.) IV 279; V 224.
HULST (Ant. v.d.) IV 256.

HUMBERT III 68.
HUMBERT (David Pierre) III 182, 266; V 123, 156.
HUMBERT (Dirk Pieter) III 182.
HUMBERT (Leon.) III 179, 181, 182.
HUMBERT (Pierre) I 22, 42, 44, 45, 68, 71, 73, 91, 92, 156; II 185, 217, 222, 269; III 20, 49, 50, 53, 54, 69, 70, 88, 107, 171-173, 179-182, 222, 234, 255, 258, 261; IV 27, 42, 179, 181, 270; V 33, 51, 66, 85, 89, 101, 108, 118, 124, 136, 152, 156, 172, 176, 207, 326, 328, 344, 372.
HUMBERT & ZOON (Pierre) III 182; V 156, 206, 274.
HUMBERT (Susanna) III 182.
HUNTHUM (not. D.C.) IV 174.
HUNTHUM (not. P.) III 58, 59; IV 148; V 71.
HURKES, zie Horckens.
HUSSON (Pierre) II 269; III 50, 53, 92, 94, 195, 253, 254; IV 30, 156; V 191, 309.
HUTTE (Hendrina en wed. Is.) IV 59.

HUVELINGH (not.) IV 264.
HUYBERT (de) V 200.
HUYBERTSZ (Michiel) IV 246.
HUYDECOPER (Joan) II 39; III 116.
HUYER (Michiel) V 345.
HUYERS (Christina) V 345.
HUYGEN (Gerrit) IV 223, 277; V 338, 344.
HUYGENS (Const.) III 77; V 214-217.
HUYGENS (Constantinus) V 246.
HUYSDUYN, zie d'Tagh.
HUYSEN (van) II 29.
HUYSINGH (Joh.) IV 262, 276, 277; V 339, 344.
HUYSMAN (Jul. Arn.) V 344.
HUYSMANS (wed.) III 114, 118.
HUYSSENS, Lucas & Verdussen III 259.
HUYSSTEEN (Arend v.) IV 120, 156, 157; V 228, 331, 332, 345.
HUYSSTEEN (Ger. v.) V 331, 332.
HIJDE (Thom.) III 117.

ICKROAN II 210.
IDES (Eberh. Isbr.) II 103, 104.
IEMANS (Anna en David) V 290.
IKESZ (Hendr.) III 13.
IMBRECHT (Sam.) IV 201, 221, 243, 262, 276, 277.
IMHOFF (J.R.) V 164.
INDIES (wed. Gerrit) V 340, 345.
INGRAHAM III 252.
INNOCENTIUS XI (Paus) II 34-36.
INNOCENTIUS XII (Paus) II 112.
INNYS (Guillelmus) V 92, 165.
INSELIN (C.) II 96.
INTES (erv. Abr. & Nic.) IV 102.
IPES (Eytje) III 42.
ISABU (ds. Pierre) II 264.
ISRAEL (Menasseh ben) V 59-61.
ISRAEL (Sal.) IV 223.
ISSALY (adv.) II 144.
ISSENDORP (Jac.) IV 175.

JAARDAG (Jac. Jacobse) V 336.
JAARLAND (not. S. v.) IV 117, 154, 208.
JAARLAND (Not. S. v. Jr.) III 212; IV 233.
JACKSON (Robbert) IV 175.
JACOBS (Aecht) IV 96; V 278.
JACOBS (Annetje) III 109.
JACOBS (Elisabeth) IV 114; V 123.
JACOBS (not. Jac.) V 38, 108, 278.

JACOBS (Lysbeth) III 198.
JACOBS (Margriet) V 279.
JACOBS (Marritje) V 278.
JACOBS (not. Nic.) V 60, 116, 277.
JACOBS (Pieter) IV 218.
JACOBS (Theod.) IV 212.
JACOBSON (Joh.) III 53.
JACOBSZ (Benj.) IV 204.
JACOBSZ (Corn.) III 113.
JACOBSZ (Engel), zie de Jonge.
JACOBSZ (Jan) III 223, zie ook ter Wolde.
JACOBSZ (Joseph) V 235.
JACOBSZ (Laur.) V 109, 196, 374.
JACOBSZ (Pieter), zie Hulck.
JACOBSZ (Theunis), zie Lootsman.
JACOBUS II, koning van Engeland II 76.
JACOT (Adam) III 100.
JACOTT (Joh.) IV 207, 208, 231.
JACOTT (Willem) III 30, 40; IV 208, 220, 231, 232, 242.
JAERSVELT (jonker v.) III 117.
JAGER (Jan André) V 174.
JAILLOT (H.A.) I 100.
JAKOBSZ (Thom.) III 164.
JALABERT (Louis en Margaretha) V 43.
JALABERT PÈRE & BERSETH V 43.
JALLASSON (Sam.) V 42, 108, 298.
JALLASSON & C. V 43.
JAMES (Thom.) V 295-298.
JANIÇON (Franç. Michel) II 221, 222; III 44.
JANNINK (Bern.) IV 271; V 345.
JANNINK (Hendrik) V 345, 348.
JANNOT III 116.
JANS (Aeltie) IV 234.
JANS (Aeriaentie) III 197.
JANS (Annetie) IV 188, 189.
JANS (Annetje) III 110.
JANS (Barbara) III 109.
JANS (Cornelia) III 97.
JANS (Engeltie) V 280, 281.
JANS (Engeltie) IV 135.
JANS (Geertie) IV 195.
JANS (Geertje) IV 229.
JANS (Giertie) IV 242.
JANS (Grietje) III 164.
JANS (Heldryn) IV 276.
JANS (Hendr.) IV 242.
JANS (Krijntje), zie Kompas.
JANS (Lijntje) IV 246.
JANS (Maria Dorothea) V 295.

JANS (Maritie) IV 258.
JANS (Maritie) IV 248.
JANS (Maritje) III 14.
JANS (Metje) IV 114.
JANS (Neeltie) III 97.
JANS (Saartje) III 223.
JANS (Saartje) V 286.
JANS (Trijntie) IV 228.
JANS (Trijntie) III 142.
JANS (Vroutje) IV 201.
JANSDR. (Susanna) III 47.
JANSE (Arent) V 277.
JANSE (Hendr.) V 277.
JANSE (Johanna) IV 145.
JANSEN (Abr.), zie Deur.
JANSEN (Corn.) III 118.
JANSEN (Gerrit) V 199.
JANSEN (Hendr.) IV 197.
JANSEN (Jan) IV 277.
JANSEN (Jan), zie Janssonius.

JANSENIUS (C.) II 117.
JANSON (Jan) V 68, 113.
JANSS (Lysbet) III 186, 187.
JANSSEN III 168.
JANSSEN (Abr.) IV 203, 231, 253.
JANSSEN (André) IV 203, 227, 231-233, 235; V 35.
JANSSEN (A.) IV 232.
JANSSEN (Catharina) V 109.
JANSSEN (Dirk) IV 253.
JANSSEN (Henriette) IV 233.
JANSSEN (Is.) IV 231.
JANSSEN (Jan), zie Kompas.
JANSSEN (ds. Lucas) III 228, 230.
JANSSEN (Theod.) IV 203, 231, 232.
JANSSONIUS (fam.) V 30, 34, 35, 80, 258.
JANSSONIUS (Elisabeth) IV 154, 157, 185.
JANSSONIUS (Jod. of Just.) III 206; IV 154, 157, 158; V 115.
JANSSONIUS (wed. idem) IV 157; V 115.
JANSSONIUS (Joh.), ook als Jan Jansz van Aernhem, IV 36, 97, 155, 157, 160;
V 46, 72, 77, 79, 80, 109, 113, 114, 258-260, 277, 307.
JANSSONIUS (erv. idem) IV 278; V 64, 258-260.
JANSSONIUS JR. (Joh.), zie Brouwer.
JANSSONIUS (Sara) IV 158.
JANSSONIUS (Susanna) IV 154, 155, 225.
JANSSONIUS, zie Almeloveen (Theod.).
JANSZ (Adam) V 282.
JANSZ (Alexander), zie Lintman.
JANSZ (Baltus), zie Boekholt.
JANSZ (Borrit), zie Smit.
JANSZ (Broer) V 52, 53, 77, 110, 198, 199, 258, 278.
JANSZ (Corn.) V 194.
JANSZ (Corn.), zie van Swoll.
JANSZ (Dirck), zie Verley.
JANSZ (Ev.), zie van Ratingen.
JANSZ (Gijsbrecht) V 340.
JANSZ (Harm.) III 113.
JANSZ (Hendr.) III 143.
JANSZ (Is.) IV 203.
JANSZ (Jac.) III 115.
JANSZ (Jan), zie Aernhem en Janssonius.
JANSZ (Jan) V 276, 280, 287.
JANSZ (Jan) IV 80.
JANSZ (Joris) III 182; V 339.
JANSZ (Jurgen) V 46.
JANSZ (Marten) IV 13.
JANSZ (Marten) IV 242.
JANSZ (Pieter) III 249.

JANSZ (Reynier) V 337.
JANSZ (Rieuwert) IV 63, 64.
JANSZ (Rob.), zie Anvers.
JANSZ (Stoffel) IV 265.
JANSZ (Willem), zie Blaeu.
JAPIN (Anna Maria) III 182; V 88.
JAPIN (Catharina) IV 153.
JAPIN (David) III 182, 183, 271; V 88.
JAPIN (Jaq.) IV 153.
JAPIN (Joan de Jonge) III 182, 183.
JAPIN (Maria) III 83, 84.
JAQUES IV 111.
JAQUET (Joh.) II 99; V 124, 199.
JAQUIER (Anne) IV 32.
JARMAN (Gerrit) V 71.
JASPARD V 127.
JASPERS (Dirk) V 345.
JASPERS (Goeltje) V 294.
JASPERS (Gov.) III 131.
JEAN (de) I 71, 92, 137, 167.
JEAURAT (Edme) II 99.
JEGER (George Marx) IV 210.
JEGERS (Just) IV 221.
JEMANS (Dirk) V 345.
JENICHEN (G.F.) II 153, 154.
JEROENSE (Jeroen) IV 139.
JESUIT (Corn.) V 336.
JILLIS (Hillegond) IV 119.
JOCHEMS (Metje) V 290.
JOHAN WILLEM FRISO III 152.
JOHNSON I 119.
JOHNSON (Alex.) III 106; V 93, 101, 102.
JOHNSON (Experience) III 59.
JOHNSON (Thom.) I 12, 45, 96, 159, 160; II 207, 215, 216, 269; III 85; V 29, 85, 92, 93, 101, 191.
JOHNSON (wed. idem) IV 27; V 93.
JOLLY (Jean Fr.) III 20, 21; V 123, 345.
JOLLY (wed. idem) III 21.
JOL(L)Y (Thom.) III 113, 115; IV 184; V 80, 81, 87, 115, 278.
JOMBERT (Claude) I 69, 96, 97; II 18, 77, 156, 160.
JOMBERT (C.H.) V 163.
JOMBERT (Jean) I 96; II 77.
JONAS (not. C.) IV 70.
JONAS (Grietgen) IV 201.
JONAS (Neeltje) III 81, 82, 187.
JONAS (Sal.) IV 249.
JONCKMAN, zie Jonkman.
JONES (D.) II 106.
JONG (de) III 213.

JONG (Jac. de) IV 120.
JONG (Pieter Dircksz de) IV 70.
JONGBLOED (Godfr.) V 298, 299.
JONGE (Adr. de) III 184, 185.
JONGE (Anna de) III 184.
JONGE (Engel Jacobsz de) III 109, 183-185; V 288, 376.
JONGE (Geleyn de) III 184.
JONGE (Jac. de) III 183-185; IV 277, 278.
JONGE (wed. idem) III 113, 184; IV 106, 162, 272.
JONGE (Joan. de) III 184.
JONGE (Leendert de) III 184; V 292.
JONGE (Leendert Jacobsz de) III 184; IV 105; V 279, 291, 292, 339, 345.
JONGE (Pieter de) III 184.
JONGE (Willem de) II 88; III 56, 184, 185; IV 106. 272, 278; V 340.
JONGH (de), zie Jonge (de).
JONGH (Engel de) III 185; V 376.
JONGH (Is. de) III 127.

JONGH (Jan de) I 106, 163.
JONGHE (Clement de) III 87; IV 263; V 114.
JONKMAN (Wouter) V 174, 326, 327.
JOORMAN (A.) V 269.
JOOSTEN (Gillis), zie Saeghman.
JOOSTEN (Guiljam) V 286.
JORDAN (Anna Maria) III 125.
JORDAN (Catherine (Philis)) I 14-17, 19-22; II 218, 260, 272.
JORDAN DE DURAND (Charles Phil.) II 217.
JORDAN (Claude) I 14-16, 18, 22-28, 42, 44, 50, 51, 67, 71, 75, 118, 125, 130, 177; II 13, 15, 21, 24, 26-43, 126, 195-197, 207, 208, 211, 212, 218, 223, 264; III 185; IV 85, 125; V 93, 371, 373.
JORDAN (Claude) I 14-17, 20-22, 25-27, 30, 41-44, 49, 130; II 13, 15, 21-24, 155, 156, 158, 194-213, 217, 223, 251, 263-265, 269; III 51, 185, 223, 227; IV 24, 94, 125; V 156, 166, 168, 345, 371, 374.
JORDAN (Claude) I 22; II 209.
JORDAN DE DURAND (Françoise Thérèse) II 217.
JORDAN (Isabella M.M.) I 14, 15; II 40.
JORDAN (Jean) III 126-128.
JORDAN (Jeanne) I 14, 15; II 40.
JORDAN (Judith) I 22; II 209.
JORDAN DE DURAND (Marc Ant.) I 14-17, 20, 21, 25, 30, 41-44, 130; II 13, 15, 23, 73-75, 157, 194, 195, 205, 213-218, 232, 265; III 185, 223; V 156, 166, 168, 345.
JORDAN DE DURAND (Marguerite Jeanne) II 217.
JORDAN (Phil.) III 125, 128.
JORDAN & C. III 128.
JORDAN & FOUQUET III 128.
JORDENS (gebr.) IV 243.
JORDIS (Marc.) V 38, 260.
JORE V 329.
JORES (Claude) I 97, 99, 106, 120; II 159.
JOSEPH (Simon) IV 243.
JOSEPH DE JOOD IV 218.
JOSI (Christiaan) V 302.
JOSSE (Georges) I 98.
JOSSE (Jaq.) I 97; II 225, 227.
JOSSE (Louis) I 98.
JOUBERT (Jean) V 123.
JOURDAIN (Abr.) III 128.
JOUVENEL (C.) I 120.
JOUVENEL (George) II 49.
JOUVENEL (Martin) II 49, 204.
JOUWER (v.d.), zie Wijbrantsz.
JOUWER (Wijbrant Jansz v.d.) IV 188.
JOVE (Michel) II 151.
JUERJANS (Treyntie) III 144.

JUGLA (Guillaume) V 110, 127.
JULIEN III 21, 22.
JUMPELT (Hendr.) V 44, 122.
JUMPELT (Jac.) V 108.
JUNIUS (Paulus) III 116.
JUNTARUM HAEREDES IV 116.

KAAL (Sara) V 333.
KAAM (Harm.) III 211.
KAARSGIETER (F. de) II 99, 102; III 191, 239.
KAEMPFER (E.) II 192.
KALCEUS (Anna) IV 243.
KALFF (not. G. Doedesz) III 153.
KALKOVEN II 29.
KALLEWIER (Abr.) V 144, 208.
KAM (Phil. Hendr.) III 114.
KAMPEN (Jan v.) III 55.
KANITSCH (Hans Christoph) III 117.
KANJEWILE (Abr.) IV 195, 233; V 35, 162.
KANNEWET (Joh.) V 345.
KANS (Maria) IV 271.
KANYEWILE (Jan Sybrantsz) IV 233, 234, 264.
KANYEWILE (Machteld) IV 234.
KAPPENBERGH (Joh.) IV 257.
KAREL V II 93.
KARLOF (Christoffel) V 275, 276.
KARNEBEEK (Jac. v.) V 209.
KARNEBEEK (Jan v.) IV 202.
KARREMAN (not. A.) III 155, 223; V 232, 277.
KARSTENSZ (Jan) III 98.
KARSWERF (David v.d.) V 345.
KASTNER (Joh. Adam) III 117.
KATE & C. (H. ten) IV 27.
KATTENBELT (Hendrik) V 346.
KATZENBERGER (Dan.) V 275, 276, 286.
KEERT, zie Ditmar.
KEERWOLFF (Lour.) III 221.
KEETELAAR, zie Ketelaar.
KEGEL (Christoffel) V 335.
KELL, zie Blondo.
KEL(L) (Wouter v.) V 340.
KEL(L) (wed. idem) V 345.
KELLINK (Alb.) V 346.
KELNER (H.) V 44.
KEMMERS (Alex.) V 346.
KEMNA (Claes) IV 275; V 40, 45, 345.
KEMP (Anna en Joannes Hendricksz) IV 236.
KEMPEN (Gerrit Willemsz v.) V 276, 289.
KEMPEN (Marritje v.) V 289.

KEMPEN (Nic. v.) IV 34; V 328.
KEMPENAER (zusters de) III 88.
KEMPER (Aletta) III 59; V 304.
KEMPER (Cornelia) IV 37.
KEMPER (Jacoba) IV 147.
KEMPER (Willem) IV 37, 147.
KENT (duke of) II 165.
KERCKENAER (Ulrich) V 276.
KERCKHOVEN (not. J. v.d.) IV 76; V 313.
KERCKRINCK (Dirck) IV 117, 172.
KERCKRINCK (Petronella) IV 117.
KERMT (Juriaen v.) IV 159; V 115.
KERMT (Wouter v.) V 254.
KERNER (Matth.) II 54.
KERSTENS (Jan) V 345.
KERSTENS (erv. idem) V 345.
KESSEL (v.) III 194.
KESSEL (Rebekka v.) III 164.

KESSEL (W. v.) II 125; IV 274.
KESTNER (F.G.) IV 202.
KESTNER (Jan Casp.) IV 244, 251.
KETEL (Bern. v.) V 38.
KETEL (Ulbo v.) IV 235, 245.
KETELAAR (Jan Hendrickxz) IV 234; V 345.
KETELAAR (erv. idem) V 345.
KETELAAR (Jan) V 346.
KETLEBY (Walters) III 115.
KETTELER (Pieter) III 117.
KEULEN (fam. v.) V 232.
KEULEN (Corn. Buys v.) V 224.
KEULEN (Eva v.) III 187.
KEULEN (Frans v.) III 154.
KEULEN (Ger. v.) III 186, 187, 224; IV 278, 279; V 345, 376.
KEULEN (wed. idem) III 186; V 345.
KEULEN (wed. idem en zoon) III 186, 225.
KEULEN (Ger. v.), zie Hulst.
KEULEN (Gerrit v.) III 187.
KEULEN (Joh. v.) III 154, 187.
KEULEN (Joh. v.) III 80, 185-187; IV 278; V 232, 233, 339, 342, 376.
KEULEN (Joh. v.) III 186; V 229, 345.
KEUNHAAK (Pieter) V 40, 44, 94, 337, 345.
KEUR (fam.) III 145, 147; IV 102; V 315.
KEUR (Gijsb.), zie de Groot.
KEUR (Jac.) IV 79, 80, 88; III 147; IV 80.
KEUR (Hendrik) III 147; IV 80, 267.
KEUR (Pieter) III 144, 145, 147; IV 79; V 315.
KEYM (Femmetje en Hendr. Jul.) III 40.
KEYSER (Anna) V 346.
KEYSER (Corn.) V 162.
KEYSER (Harm.) V 268, 273.
KEYSER (Willemina de) III 195.
KEYSERS (Lysbet) IV 152.
KIEBOOM III 106.
KIEKENPAS (Aletta) V 70.
KIELMANS-EGGE (baron de) II 265.
KIES (Franç. de) III 116.
KIES VAN WISSEN (Joan de) III 116.
KINCKIUS (Engelb.) III 118.
KIND (Hendr. 't) IV 210.
KINDERT (erv. Pieter v.d.) IV 254.
KINE (ds.) III 112.
KING (H.) II 223.
KINSBERGEN (Hester v.) V 71.
KINTS (Ever.) V 125.
KIRSTEN (Georgh Chr.) IV 166.

KIS (Nic. Tótfalusi) V 279, 294, 295.
KIST (P.) IV 274.
KITLER (Georg) IV 163.
KITTO (Joh.) II 269.
KLEEF (not. W. v.) III 265; IV 145.
KLEINMEESTER, zie Petit (maistre).
KLENCK III 119.
KLEYNE (Jan Claese) IV 196.
KLEYNPENNING (Joh.) V 337.
KLINCKEMAILLE (Sam.) III 249; IV 261, 276, 277.
KLINCKEMALEN, zie Klinckemaille.
KLINCKERT (Claas) V 345.
KLINCKHAMER (Fred.) IV 261, 277; V 338, 345.
KLINKHAMER (not. J.) V 285.
KLIPPING (D.) V 270.
KLOEK, zie Cloeck.
KLOETING (J.) II 29.
KLOOSTER (Jan) V 346.
KLOPPENBURGH (Marritie) IV 228.
KLOPPENBURGH (L.) II 262.
KLOPPER (Claes Janssen en Jan Claesz) III 43.
KLOPPER (Cornelia en Nic.) IV 230.
KLOUWES (Wed. Barth.) IV 276.
KLUMPER (Alb.) IV 51; V 336, 345.
KLUMPER (Hendr.) V 345.
KLUPPEL (Hendr.) III 113.
KLUPPEL (Wessel) IV 264.
KLUPPEL (wed. idem) IV 202.
KNAPTON (James) II 252.
KNECHTS (Marritje Jans) IV 13.
KNELLER (G.) II 251.
KNOBBAERT (Michel) V 121.
KNOCH V 308.
KNOCH (Fred.) III 117; V 183.
KNOCH (wed.) V 99.
KNODSENBURG (Jan Claesz v.) III 111.
KNOOP (Helena) IV 18.
KNUYT (Gerrit) IV 242.
KNUYT (Pieter) III 161.
KNUYT (not. S. de) III 55; IV 169.
KNIJFF (Cornelia) III 268; IV 126, 127, 169-171, 181.
KOCK, zie Kok.
KOCK (Dan.) III 114.
KOCKERS, zie Cockarts.
KOENIG (Em.) III 52.
KOENIG (idem & Sonen) III 117.
KOENIG (George) III 52.
KOENRAETS (Mary) IV 88.
KOERBAGH (Adr.) V 26.

KOERTEN, zie ook Coerten.
KOERTEN (Louwiesje) III 186, 187.
KOEVEREUR, zie Kovereur.
KOHLER (Joost Jr. en Pieter) III 118.
KÖHNE (not. F.) III 81.
KOK (Coenraad) V 277, 283.
KOK (Joh. Philips) IV 115; V 377.
KOK (Lod.) IV 111, 112, 114-116; V 161.
KOL (Grietie Benjamins) IV 204.
KOLBE, zie Colb.
KOMPAS (Jan Janssen en Trijntje Jans) III 14.
KONIG, zie Koenig.
KONIG (Samuel) I 55, 98; III 114.
KONINCK (Wilh.) V 272, 342.
KONING (Catharina de) V 70.
KONING (Joh. Ludw.) V 145.
KONST (Ludowina) III 186.
KONIJNENBERG, zie Conijnenberg.
KOOL (Christina) V 340.

KOOL (Jannetje Cornelis) IV 233, 234.
KOONIK (de) III 229.
KOOPMAN II 125.
KOORENHUYS (Claas) IV 196.
KOORNHUYS (Hendrik) III 153.
KOPER (Otto) III 247.
KOPS (Coenraet) III 43; IV 70, 75.
KORFF, zie Corff.
KOSTER (Dirk) V 71.
KOSTER (Klaas) V 346.
KOUWE (Joh.) V 345.
KOUWENHOVEN (ds.) V 151.
KOVEREUR (Joh.) IV 264, 276, 277.
KRAMER (J.H.) IV 175.
KRAUSE (Anna Elisabeth) IV 145.
KRAUSE (Jan Christoffel) IV 146.
KRELLIUS, zie Crellius.
KRIEGER (J.P.) V 100.
KROE (A. v.d.) IV 251; V 21.
KROEGER (Annetje Hendricks) IV 125.
KROES (Cornelia v.d.) V 299.
KROESE, zie Croese.
KROOCK (Margrieta) IV 228.
KRO(O)NEVELT (H. v.) II 29, 125; III 237; V 323.
KROP (Is.) III 113.
KRUL (J.H.) V 38.
KRUYS (not. N.) III 59; IV 243, 260.
KRUYFF (Dirk) V 302.
KRUYSKERK (Dan.) IV 16, 29, 30.
KUHL (J.F.) IV 145, 146.
KUHN (Balth.) III 117.
KUIPER (Jan Dircksz) IV 161.
KULENKAMP (Ger. en Maria Elisabeth) III 36.
KUNST IV 76.
KUNST (Barth.) III 13.
KUNST (Martina) III 13, 14.
KUSEN (Frans) III 114.
KÜSTER (Joch. Lud.) I 88, 89, 129, 132, 138, 140, 142, 152, 174; III 129; V 91, 176.
KUSUS (wed. Thom.) III 119.
KUYPEN (Jan Pietersz) III 118.
KUYPER (Frans) V 218.
KUYPER (Gerrit) II 123, 124; III 23, 81, 82, 187-189; IV 51, 95; V 154, 156, 345.
KUYPER (wed. idem) V 156, 345.
KUYPER (Hendr.) IV 267.

KUYPER (Willem) III 82, 83, 266; IV 34, 112, 113, 150, 181, 239, 279; V 118, 154, 207, 328, 345.
KUYPER (Phil. de) IV 195.

LAAR (Joh. v.) IV 195.
LAAR (Lamb. v.) IV 271.
LAARBY, zie Laasby(e).
LAARS (fam.) V 272.
LAASBY & C. I 121.
LAASBY & NIEUGAERT I 121.
LAASBYE (Jan Er.) V 285.
LABAN (dr.) III 95.
LA BAT (de), zie Bernabe.
LABE, zie Le Prince.
LA BEAUMELLE (Laur. Angliviel de) III 20, 21.
LABESSE & LASSEUR IV 226.
LA BICHE (Maria) II 230.
LA BOULONNIÈRE (Elisabet Magdaleine de) III 179.
LA BOULONNIÈRE DE LA GRANGE (Dav. Sal.) III 182.
LA BROSSETTE, zie Vienne.
LABURGH (Pieter IJsbrantsz) IV 277; V 339, 341.
LA CAILLE (Jean de) V 87.
LA CAZE (Jaq.) III 20; V 123.
LA CHAISE (Fr. d'Aix de) I 155, 178; II 78, 182.
LA CHALLUERE (de) III 50.
LA CHAPELLE, zie Davits.
LA CHAPELLE (Arm. de) III 246.
LA CHENELAYE (de), zie de Romilley.
LACHNER (Georgh) III 115.
LA CONTIE, zie Boulesteys.
LA COSTA (Jean de) III 115.
LA COSTE (Anna Maria) III 18; V 372.
LA COSTE (Em. Jean) III 200, 201; V 63.
LA COSTE (Jacq.) III 222; V 373.
LA COSTE (Jean) III 115.
LA COSTE (Jeanne) V 373.
LA COSTE (Marie) V 372.
LA COUR (Guillaume de) III 115.
LA COURT (Margaretha de) II 203.
LA COURT (Petronella de) III 74.
LA COURT (Pieter de) V 240-243, 245, 250.
LACROIX (Louis) IV 42.
LA CROIX (Elias en Magdalena de) IV 224.
LA CROY (Phil. de) IV 267.
LACROZE (Math. Veyssiere de) I 76, 88; II 133, 192.
LADOUESPE (Charlotte de) III 39.
LADVENAN I 98.
LAEKEMAN (wed. Jan) IV 189.
LAEN (v.d.) III 113.

LAFARGUE (Marthe) IV 271.
LA FEUILLE (Claude de) III 192, 195.
LA FEUILLE (Dan. de) II 9, 23, 43, 44, 49, 70, 73, 77, 90, 92, 93, 95, 97, 103, 108-110, 112, 114, 117, 127-129, 137, 152, 155, 265-267; III 88, 189-195; IV 60, 62; V 343.
LA FEUILLE (Dan. de) III 192.
LA FEUILLE (David de) III 194.
LA FEUILLE (Germaine de) III 192, 193; IV 60, 61.
LA FEUILLE (Henry de) I 50; II 43; III 192, 232.
LA FEUILLE (Jaq. de) III 192-194; V 343.
LA FEUILLE (Jaq. de) III 194.
LA FEUILLE (Jeanne de) IV 144.
LA FEUILLE (Jeanne de) III 51, 192, 194, 195; IV 57.
LA FEUILLE (Paul de) I 45, 57, 58; II 269; III 189, 192, 194-195; V 343.
LA FEUILLE (Paul de) III 195.
LAFFRANGUES I 98, 128, 131, 135, 136.
LAFFRENGE, zie Laffrangues.
LAFITTE III 51.
LA FITTE (Catrine de) III 102.
LA FONT (Anth. de) II 27, 28, 211; III 101; V 132.

LA FONT (Jean Al. de) II 26, 27; III 116; IV 61.
LA FONTAINE (Anna de) IV 182.
LA FONTAINE (Dan. de) IV 183.
LA FONTAINE (Jean de) III 148.
LA FONTAINE (Joanna Elisabeth de) IV 139.
LA FONTAINE (Maria de la) IV 92, 199.
LA FOSSE (Thom.) II 144, 215.
LA FRANCHISE (Jean de) II 199.
LA FRETÉ (Jean) III 244.
LAGARDETTE I 108.
LAGEMAN (not. W.) IV 257; V 285.
LAGISSE I 70, 72, 79, 82, 84, 93, 98, 99, 114, 120, 149, 155, 167; II 164.
LA GRANGE (de), zie La Boulonnière.
LA GRUE (Joh.) III 238, 239, 241.
LA GRUE (Phil.) III 105.
LA HALLE (Nic. de) III 119.
LA HAYE (Jasper en Sara de) IV 252.
LAIQUE (Jean de) I 17, 18.
LAISTRE (Charles de) I 34, 88, 94, 95, 99, 139; II 175-180.
LAKEMAN (Balth.) III 195-197; IV 26, 70, 173; V 93, 122, 156, 346.
LAKEMAN (Frans) III 268.
LAKEMAN (juffr.) III 214.
LAKEMAN (not. Pieter) V 70.
LAKEMAN (Willem Jacobsz) III 195.
LALANDE (mrs.) III 119.
LAM (Jan 't) IV 58; V 331, 346.
LA MARE IV 109.
LA MARE (de) III 176.
LA MARRE (Susanna de) IV 77.
LA MARTELLIERE (de) I 85.
LA MARTINIÈRE, zie Bruzen.
LA MARTINIÈRE (Judith) III 49, 226.
LA MARTINIÈRE (Rich.) III 49.
LAMBERTI (not. Laurens) V 198, 277, 278.
LAMBERTS (Aeltje) III 164.
LAMBERTS (Beertgen) V 290.
LAMBIN (wed. Ant.) I 111; II 51.
LA MEJANNELLES (Marie Jeanne de) I 65.
LAMIE II 230.
LAMMINGA (Frans Symense) III 103, 206; IV 106, 262, 277; V 46.
LA MOTTE, zie Houdar.
LA MOTTE (Charles Pacius de) I 88, 89, 154; II 130; III 222, 259; IV 43; V 137, 138, 371-373.
LA MOTTE & NOLTHENIUS (de) III 271.
LAMPE (Hendr.) V 127, 346.
LAMSVELD, zie Lamsvelt.
LAMSVELT (Assuerus) III 72, 143, 258; IV 234, 275; V 43, 66, 346.

LAMSVELT (Cornelia) IV 234.
LAMSVELT (Joh.) II 97; III 33, 83; IV 98, 189; V 324-326, 346.
LAMSVELT (Joh.) V 175.
LAMSVELT (Leendert) V 43.
LAMSVELT (Sam.) V 337, 346.
LAMSVELT (Willem Jansz (v.)) III 83, 165, 216; IV 183, 189, 190; V 325, 326, 340, 346.
LAMY (B.) I 56; III 234.
LAMY (Marie Madeleine) III 100, 101.
LANCELOT (Claude) II 237, 238.
LANCLOS (Ninon de) II 61.
LANCOM (Abr. v.) III 114.
LANGALLERIE (de), zie Gentils.
LANGE (Hendrik) III 114.
LANGE (Jean Math.) I 99, 100.
LANGE (Bonaventura de) III 117.
LANGE (Corn. de) III 117; V 261.
LANGE (Corn. de, de Jonge) III 117.
LANGE (Gerrit de) III 118.
LANGENDAEL (Pieter) III 27.
LANGENDIJK (Pieter) V 214.
LANGENES (Bar.) V 198, 199.
LANGERAK V 144, 168.
LANGLET DU FRESNOY III 88.
LANGLOIS (Elisabeth) III 232.
LANGLOIS (Jean Bapt.) II 48.
LANGLOIS (N.) II 99; III 135.
LANGNY II 230.
LANGRUNE (Pierre) II 271.
LANIE II 230.
LA NIVARDIÈRE (François) V 31.
LA NOÉ (Nic. de) IV 116.
LA NOEÉ (Clasina) IV 117.
LA NOU (Joannes) III 168, 169; IV 116, 117.
LA NOUE (Denis de) I 80.
LA NOY (Frans) III 197.
LA NOY (Sal.) III 197, 198; V 346.
LANOY (Margriet) III 206, 207.
LANOY (Jenne de) III 256.
LANSDORP (Jac. Pieterz v.) III 165.
LANSMAN (Anna) IV 202.
LANSMAN (not. Jac.) III 88, 149; IV 38, 96, 97, 99, 106-108, 202-204, 225; V 324, 325.
LANSMEER (Joh. v.) V 235, 339.
LANSON (Benj.) IV 97.
LANTELME (Thom.) V 90.
LANTELME (Toentje) IV 182.
LA PRO (Jan) V 333.
LARBÉ (Mart.) IV 221.

L'ARCEBAULT III 116, 119.
LA REYNIE V 28, 89.
LA RIVIÈRE, zie Poncet.
LA ROCHE (Jean) IV 48, 49.
LA ROCHE (Charles de) II 30.
LA ROCHE (Michel de) II 253; III 246.
LA ROCHEPOT (de) V 88.
LA ROQUE III 89.
LA ROSCHE, zie La Roche.
LASSEUR, zie Labesse.
LATER (Abr. de) V 287.
LATER (Is. de) III 143, 198, 229; V 376
LA TOMBE (Hendr. de) III 157.
LA TOMBE (Is. de) III 113; IV 261, 277; V 258.
LA TOMBE (Margarita de) III 157.
LA TOMBE (Pieter de) V 258.

La Tour, zie de Lorme.
La Tour (Susanne de) IV 77.
Latre (de), zie de Later.
Latre (Judith de) V 376.
Latre (Nic. de) III 198.
Lattre (de), zie de Latre.
Lau (Françoise) I 176.
Launay (Matt. de) II 255.
Launay (Pierre de) I 69; II 254.
Laurens (Grietje) V 285.
Laurens (Reynier) III 118.
Laurensz (Hendr.) V 34, 76, 77, 198-201, 221.
Laurentius (ds. Jac.) V 77, 200, 221, 255.
Laurentius (Not. P.) IV 130; V 325.
Lauson (Anna) III 195.
Lauterbach III 119.
Lavardin (A.C. de Beaumanoir, marquis de) II 35, 36.
Lavello (not. E. de) IV 239.
Lavenacier (Anne) IV 147, 148.
Lavernée (Marie) IV 67.
Lavernhe (Paul) III 244.
La Vigne (de), zie Martin.
La Vigne (de) I 68, 83, 92, 120.
La Voie (Willem de) V 351.
Law (John) I 63; V 250.
Lay (v.d.), zie v.d. Ley.
Lazaro, zie André.
Lazarus (Jac.) IV 249.
Le Begul (Ant.) I 97.
Le Bel (Guislain) II 11.
Le Blanc de Beaulieu (Charles) III 36.
Le Blanc (Jean) III 229.
Le Blanc (Marguerite) I 118.
Le Blanc (Marthe) III 125, 128.
Le Blois (Jaq.) III 113.
Le Boindre II 57.
Le Boiteulx (Elisabeth) III 125.
Le Boiteulx (Jeanne) III 126, 128.
Le Boiteulx (Paul) III 125, 128.
Le Boucher (Nic.) I 99.
Le Boulenger (Jacq. Jos.) I 99.
Le Bouvier, zie Bouvier.
Le Bret II 132.
Le Bret (Charles) I 18.
Le Bret (Elisabeth) I 14, 15, 18, 22; II 40.
Le Bret (J.) I 20.

LE BRET (Marie) I 15-23, 29, 36, 37, 45, 57, 58, 116, 117, 164, 165; II 23, 24, 191, 193, 194, 209, 212, 265, 267; III 172.
LE BRET (Nic.) I 14, 16.
LE BRET (R.) I 20.
LE BRETON (Jean) IV 202, 225.
LE BRUNE III 213.
LE CASTORIE, zie Neercassel.
LE CÈNE IV 71.
LE CÈNE (Charles) III 198, 202.
LE CÈNE (Jacq.) V 375.
LE CÈNE (Michel Charles) III 198-202, 210, 253, 259; IV 42, 57, 68-71, 75, 181, 250, 257, 270; V 66, 108, 126, 147, 156, 328, 346, 372, 375.
LE CÈNE (erv. idem) V 63.
LE CHANTEUR I 61.
LE CHARPENTIER (Jean) III 51.
LE CHEVALIER (Amédée) III 202, 203.
LE CLERC III 21.
LE CLERC (Jean) I 32, 33, 37, 38, 49, 51, 54, 56, 70, 74, 88, 89, 94, 100, 129, 132, 134, 135, 137, 139, 140, 142-144, 149-152, 154, 155, 172, 173, 176, 178; II 17, 80-82, 84, 118-120, 122, 124-126, 129-131, 138, 149, 150, 164, 170, 171, 177, 179-181, 194, 227, 228, 233, 242, 244, 254; III 85, 89, 178, 222; IV 169; V 29, 30, 85, 118, 173, 181, 182; V 374.
LE CLERC (Madeleine) III 236, 242.
LE CLERC (Marie) III 100.
LE CLERC (Marie) II 99.
LE CLERC (Nic.) I 77.
LE CLERC (Seb.) II 99, 102.
LE CLERCQ (Henry) V 375.
LE COINTE (Franç.) III 262.
LE COUNIER (Jean) IV 226.
LE DAN (Anne) III 71.
LEDET (Elie Jac.) V 329, 346.
LEDET & C. (E.J.) V 329.
LEDET (Estienne) III 20; V 329, 330, 331, 373.
LEDET & C. (Est.) III 96; V 329-331, 346.
LEDET & C. (Jean) V 329.
LEDET (Jean Elie) V 329.
LEDET (Jean Michel) V 329, 330, 346.
LE DOULX (Michel) III 203.
LE DOULX (Michel) III 203; V 343.
LE DOYEN II 89.
LE DUCHET (Jac.) II 53, 54, 56, 57; III 90, 91.
LEEMAN (Mart.) V 346.
LEEMHORST (Warnar Abramsz) IV 229.
LEENDERS (Sara) IV 190.
LEENHOF (Wouter v.) IV 274.
LEERS (Arn.) V 261, 307, 323.
LEERS (wed. idem) III 114, 116, 204.

LEERS (Arn. de Jonge) I 100; III 113, 114, 134, 135; IV 161, 267; V 79, 181, 222, 235, 236.
LEERS (erv. idem) I 176; V 222.
LEERS (Reinier) I 12, 32, 45-47, 51, 52, 54, 64, 65, 67, 82, 83, 100-102, 109, 112, 113, 128, 142, 146, 158-163, 176, 177, 179; II 24, 51, 55, 81, 82, 87, 120, 122, 123, 125, 160, 176, 178, 189, 190, 219, 242, 251; III 89, 129, 134, 135, 174, 205, 251, 255, 270, 271; IV 195, 203; V 23, 28, 29, 85, 86, 88, 91, 95, 121, 151, 164, 176, 181, 222, 323.
LEERS (wed. idem) V 222.
LEERS (erv. idem) IV 179.
LEERS (héritiers de) I 43; II 241.
LEEU (Joost de) IV 158.
LEEUW (Ameldonck) V 61.
LEEUW (Corn. de) III 118.
LEEUW (Lena de) V 344.
LEEUW (Gerretie v.d.) III 212.
LEEUWARDEN (not. C. v.) III 164; V 311.
LEEUWEN (v.) III 119.
LEEUWEN (A.M. v.), zie Schagen.
LEEUWEN (not. v.) IV 182.

LEEUWEN (Bar. v.) III 60.
LEEUWEN (DS. D. v.) IV 92.
LEEUWEN (Jan v.) II 95, 96, 104.
LEEUWEN (Joh. v.) IV 28, 46; V 346.
LEEUWEN (Michiel v.) IV 128.
LEEUWEN (Petr. v.) IV 225.
LEEUWEN (Teunis v.) IV 46.
LEEUWENBURG (Arent) IV 206, 237.
LEEUWENHOEK (A. v.) I 176.
LEEUWERICKX (Agnietie Jans) III 153.
LEEVEEL (Steven) III 213.
LEFEBURE (Marie) III 206.
LEFEBURE (Phil. Em.) III 45.
LEFEBURE (Pieter Jac.) III 47.
LEFEBURE (Sal. en Willem) V 116.
LEFEBVRE (Pieter) V 255.
LEFEEBEERE (Et.) III 229.
LEFÈVRE D'ETAPLES II 136.
LEFÈVRE (Anne) I 179.
LEFÈVRE, schuilnaam voor de Brigode Dubois.
LEFFEN (Pieter) III 206; V 245.
LE FONT, zie de La Font.
LEGER (Jean) I 76.
LE GOBIEN (Charles) II 70.
LE GOUCHE (Margaretha) IV 230.
LEGRAËS II 231.
LE GRAND (Abr. en Jeanne Marthe) III 27.
LE GRAND (Joachim) II 126, 127.
LE GRAND (Marie) III 102.
LE GRAND (Maria Magdalena) IV 227.
LE GRAND (Michel) III 204.
LE GRAND (Pierre) III 32, 77, 113, 122, 204-206; IV 117, 222, 227, 277; V 339, 344, 377.
LE GRAS III 51.
LE GRAS III 115; V 115.
LE GRAS (Ant. Henri) V 123.
LE GRAS (Nic.) II 40, 96.
LE GRAS (Theod.) II 249, 250.
LE GRIE (Jeanne) III 27.
LEIBNIZ (G.W.) I 67, 68, 111; III 117.
LEIGH (Thom.) II 10.
LE JEAN, zie Jean (de).
DE JEUNE (Guillaume) III 185.
LE JEUNE (Jacques) III 183.
LE JOLLE (D.) IV 59.
LE JOLLE (Est.) IV 70.
LE JUGE I 93, 150.

LELIE (Catharina) III 84.
LELIVELT (Corn.) V 346.
LELYVELT (wed. Corn.) V 342, 346.
LE LONG (Catharina) III 207.
LE LONG (Is.) II 228; III 17, 207, 208; IV 122-124, 166.
LELONG (Jaq.) III 234.
LE MAIRE (adv.) II 182.
LE MAIRE (ds. Is.) V 288, 289.
LEMAISTRE, zie de Saci.
LEMAISTRE (Paul) V 124, 373.
LE MAN (Pierre) III 242.
LE MERCIER (Jean) III 108.
LEMMERS (Jan) IV 227, 233.
LEMMER(T)S (Jac.) IV 261, 276, 277; V 339, 346.
LE MOINE III 117.
LE MOINE, zie l'Espine (de).
LE MORÉ II 199.
LEMS (Catharina) IV 51.
LENFANT (Jacq.) I 132, 134, 140, 177; III 62, 180, 181.
LENGEL (Engeltje v.) IV 276.
LENGLET, zie Langlet.
LE NIE (Jan de) IV 98.
LENNEP (Jac. v.) IV 202.
LE NOBLE (Eust.) I 177; II 183.
LENQUET, zie Linquet.
LENS (Dom.) III 114; V 107.
LENS (wed. Gijsb.) IV 203, 204.
LENS (Jan en wed. Jan) IV 204.
LEONARD IV 217.
LEONARD (Fred.) I 87, 102; II 139, 198; III 116; IV 44; V 87.
LEONARD (Fred. Pierre) I 102, 103, 106.
LEONARD (Jean) II 29.
LEONARD, CHOUET & C. III 168.
LEONARD & 'T SERSTEVENS III 259.
LEONARDT (Jean) IV 243.
LE PARC (Jean) III 206, 207.
LE PECHEUR I 84
LE PETIT (Pierre) II 97; III 114.
LE PREMIER I 68, 71, 83, 129.
LE PRÉVOST (J.B.) V 372-374.
LE PRINCE LABÉ II 117.
LEPROND (de) I 75.
LE RACHÉ I 156.
LE ROUGE (Pierre) I 66.
LE ROUX (Alexandre en Magdalena) IV 144.
LE ROY I 93, 115.
LE ROY (Barth.) I 69, 115.
LE ROY (Charles) I 115.
LE ROY (Charles) III 92.

L'ERPEMARE (Dan.) III 114.
LE SAGE (Denis) II 7, 208.
LESCAILJE, zie de Wreedt.
LESCAILLE (Anth.) III 24, 130; IV 263, 276, 277; V 259.
LESCAILLE (Catharina) III 24; IV 49.
LESCAILLE (Jac.) III 24; IV 99, 261, 277.
LESCAILLE (erv. idem) V 233, 335, 346.
L'ESCLUSE (Jean de) IV 265; V 117.
LESCOURS (Arman de) IV 144.
LESEUR III 234.
LE SIEUR (Charles) III 251; V 233, 234.
LE SINCERE (Jaques) II 36.
LE SIRE (Rachel) IV 67.
LESNIER (Jean) III 113, 119.
LE SOIN (D.) IV 111, 113.
LESPINASSE (Pierre) IV 271.
LESPINASSE (Pieter Jr.) IV 209, 270, 271.
L'ESPINASSE (Sara) V 71.
L'ESPINE (Jacques Le Moine de) III 207, 208.
LESPINE (Jean Bapt. (Alex.) de) I 69, 72, 84, 103.

LESTEVENON V 232.
LESTEVENON (Elizabeth) III 22.
LESTEVENON (Franc,.) IV 24.
LESTEVENON (Matth.) III 168.
LESTEVENON (Matth.) IV 24.
LESTEVENON (wed.) III 112.
LETELLIER (Charles Maurice) I 76.
LE TELLIER (erv. David) III 95, 96.
LETH (Andr. de) III 260; IV 61; V 343, 346.
LETH (Hendr. de) IV 61; V 206, 229, 343.
LETI (Greg.) I 28, 49, 100, 176; II 18, 21, 79-88, 105, 106, 260, 262; III 24, 26, 51, 56, 90, 169, 170, 179; V 26, 40, 84, 319, 373.
LETI (Maria) I 176; II 181.
LEURS (Herm.) IV 237.
LEURSSEN (G.) IV. 271.
LEUSDEN (Joh.) IV 215, 223; V 181.
LEUVEN (not. J.H.) IV 97, 157; V 115.
LE VASSOR (Mich.) I 101, 102; III 51, 52.
LEVER (Corn.) II 29; IV 241.
LEVI (Jac.) IV 217.
LEVI (Liefman) IV 249.
LEVI VAN DE VELDE (Phil.) IV 106, 213-215, 254; V 259, 260, 339.
LEVIER (Charles) I 64, 65, 90; III 50, 53, 54, 94; IV 156; V 86, 118, 164, 191, 212, 309.
LEVIER (wed. idem) III 235; V 24.
LE VIER (Jacq.) V 25.
LE VILAIN DE LA VARENNE (Jean Bapt.) V 107.
LEWENS (Sal.) zie Lievens.
LEY (v.d.) V 319, 323.
LEY (Pieter Gerritsz v.d.) IV 261.
LEYDACK (Joh. en Maria) IV 250.
LEYEN (Neeltje) IV 96.
L'HEUREUX IV 68.
L'HONORÉ (Franç.) I 44, 91, 107, 118; II 97, 269; III 19, 67-71, 171, 208-212; IV 27, 170, 181; V 98, 108, 156, 171, 173, 176, 185, 326, 344, 372.
L'HONORÉ (wed. idem) III 208.
L'HONORÉ ET FILS (Franç.) III 200, 208-210, 252; IV 57; V 118, 136, 156, 207.
L'HONORÉ & C. (Franç.) III 209.
L'HONORÉ (Jonas) III 211; V 92.
L'HONORÉ (Pierre Chartre) III 208.
L'HONORÉ (Zach.) III 208, 211; V 345.
L'HONORÉ FRÈRES III 29.
L'HONORÉ & CHATELAIN II 97; III 53, 68, 70, 71, 94, 209, 210; IV 70, 94, 156, 270, 278; V 154, 156, 309, 323.
L'HOSPITAL (G.F.A.) I 12, 158, 162.
L'HOSPITAL (marquise de) I 69-71, 95, 126, 158-160, 162.
LICHTHART (Gerret Koenraetsen) IV 234.

LIEBEFERT (Godfr.) III 116.
LIEBERGEN (not. D. v.) IV 26, 246, 256.
LIEFRING (Alida) V 346.
LIEGE (ds.) III 21.
LIEGE (Gabr. de) III 176.
LIER (Bar. Dirksz v.) III 211, 212; V 224, 338, 346, 376.
LIER (Dirk Stevensz v.) III 211.
LIER (Dirk v.) III 211, 212.
LIER (Nic. v.) III 211, 212; IV 273.
LIER (Reinier v.) III 161, 212; IV 14, 262, 276, 277; V 339, 346.
LIER (Steven Dirksz v.) III 212, 248; IV 88.
LIESHOUT (Franç.) V 199.
LIESVELT (Corn. v.) IV 196.
LIEVENS (Jac. en Sal.) V 61.
LIEVENS (Vincent) IV 252.
LIGNY (de) I 88.
LIGTHART (Jac.) IV 121, 204, 209, 234, 235, 270, 271; V 162.
LIGTHART & C. (Jac.) IV 235.
LIMBURG IV 212.
LIMBURG (Gillis v.) IV 56; V 343.
LIMIERS (H.P. de) IV 144.
LIMMEN (Jan v.) V 346.
LIN (Bern. v.) IV 259.
LINDEN (Wilh. v.) IV 262.
LINDEN (Aeltje Fredicks v.d.) IV 29.
LINDEN (Dirck Cornelisz v.d.) IV 114.
LINDEN (Jac. v.d.) IV 204, 218, 221, 262, 279; V 231, 246, 339, 346.
LINDEN (Joh. v.d.) III 116; IV 127; V 144, 165, 189.
LINDEN (Joh. v.d., de Jonge) IV 127.
LINDEN (Jan v.d.) V 346.
LINDENBERG (Jac.) III 8, 57, 61, 143, 212-221, 263; V 51, 110, 204, 227, 231, 232, 346, 376.
LINDENBERG (wed. idem) III 213; V 346.
LINDENBERG (Petrus) III 212; IV 221.
LINDENIUS (David) IV 262, 276, 277.
LINDO (Is.) V 63.
LINDOUW (not. M.) IV 45.
LINDT (Maria v.) IV 206.
LINGEN (Antje v.) V 123.
LINGELBAGH (Agneta) III 54, 55.
LINGELBAGH (Joh.) III 54.
LINQUET (Hendr.) IV 227, 228, 232, 233, 235; V 35.
LINQUET (Jean) IV 235.
LINT (Jac. en Johanna Jacoba de) IV 30.
LINT (Hendr. v.) IV 206.
LINTMAN (Alex. Jansz) III 14, 40, 99, 159, 165; IV 106, 277; V 338.
LINTMAN (Anna) III 14.
LISCALJE (Jac.) zie Lescaille.
LISELOTTE VAN DE PFALZ II 201, 234, 235, 243.

L'ISLE (de), zie Delisle.
LISTINGH (Nic.) IV 122, 214.
LITLEBURY (Rob.) III 114.
LIVERLOZ (Bern. Sr. en Jr.) III 221.
LO (Charles de) I 76, 144; II 269.
LOBEDANUS (Arn.) IV 274; V 346.
LOBEDANUS (Nic.) III 30; IV 190; V 295, 346.
LOBEDANUS (wed. idem) IV 274; V 346.
LOBÉE (Adam) V 346.
LOBÉE (Balth.) V 346.
LOBÉE (wed. en erv. idem) V 346.
LOBERAN (Nic.) III 143.
LOCATELLI (Pietro) III 199.
LOCHEM (Bar. v.) IV 202.

LOCHER III 168.
LOCHNER (J.F.) III 268.
LOCK (not. A.) III 60; IV 102, 201, 209, 215, 223, 228, 229, 244; V 291, 307.
LOCKE (John) II 118, 125, 130, 138, 141, 153, 154, 164, 185, 186; III 178; V 117, 373.
LOCKHORST (Corn. v.) V 35, 37, 38, 62, 76.
LOCKHORST (Corn. v.) V 38.
LOCUS (juffr.) IV 68.
LODEWIJK XIV, koning van Frankrijk I 18, 27, 29, 67, 76, 77, 80, 85, 99, 101-103, 112, 120, 129, 133, 142, 158, 159, 174, 176, 179; II 35-37, 65, 160, 166, 180-182, 242, 245, 246; III 74, 229; IV 74, 229; IV 141, 184, 228, 259; V 87, 218.
LODEWIJK XV, koning van Frankrijk I 19, 63; II 234, 241, 245; IV 52, 259; V 24, 95, 96.
LODEWIJX (Annetje) IV 163.
LOECKER (Guilliam en Jannetje de) III 15.
LOHEE (Ab. en Susanna) V 298.
LOHOFF (Boud. Jac.) V 303.
LOHOFF EN GEBR. PLOOS VAN AMSTEL V 303.
LOIR (Françoise) II 135.
LOIZEAU (Marie Anne) III 128.
LOKE (Benyamin) III 114.
LOM (Chr. v.) V 191.
LOMAN (Jac.) III 61; IV 118, 261; V 312-315, 339.
LOMBART (Cristina) IV 153.
LOMBART (Elie) III 253; IV 70.
LOMBRAIL (Alex.) III 222.
LOMBRAIL (Thom.) I 42; II 183, 185, 197, 198, 216, 217, 223, 269; III 221-223, 231; V 156, 171, 173, 175, 176, 346, 376.
LOMBRAIL (wed. idem) III 223; V 346.
LOMEYER (wed.) III 115.
LONNOY (de), zie La Noy.
LOO (Claas ter) III 83; V 326, 346.
LOO (wed. idem) V 346.
LOO (Joost v.) V 255.
LOOF (Thom.) IV 101.
LOOMAN, ZIE LOMAN.
LOON (Anna v.) III 27.
LOON (Bar. v.) III 39.
LOON (not. Corn v.) III 17, 28, 40, 125-128; IV 54, 166, 226.
LOON (ds. Corn. v.) V 288, 289.
LOOSDRECHT (not. J. v.) III 247; IV 63, 206, 207, 243; V 61.
LOOSDRECHT (not. N. v.) IV 63, 251.
LOOTS (Joann.) III 80, 223-225, 260; IV 278, 279; V 231, 232, 346.
LOOTS (wed. idem) III 223-225; V 346.
LOOTS (Lijntje Antonis), zie Lootsman (Cath.).
LOOTSMAN (Casp.) III 80, 81; IV 106, 218, 276, 278, 279; V 232, 335, 346.

LOOTSMAN (Cathalina) III 144, 147; V 311.
LOOTSMAN (Jannetie) III 79-81.
LOOTSMAN (Thenis Jacobsz) III 147; V 198, 199, 216, 336.
LOOTSMAN (wed. idem) III 113, 118; IV 220, 261; V 222, 336.
LOOY (Elisabeth v.) III 249.
LOPES (Felix) V 180.
LOPES DE HARO (Felix) III 115; IV 265, 267.
LOPES (Michael) IV 249.
LOPO DE LUNA MONTALTO V 60.
LORME (Anth. de), zie Santfoort.
LORME DE LA TOUR (J.) III 106.
LORME (Jean Louis de) I 10-20, 24, 25, 27-47, 50-58; II passim; III 9, 10, 39, 46, 72, 82, 93, 129, 172, 179, 180, 225, 234, 256, 260; IV 31, 41, 69, 71, 72, 125, 174; V 23, 36, 40, 60, 86, 88, 93, 95, 96, 105, 119, 121, 131, 156, 162, 165, 166-168, 174, 176, 222, 305, 346, 371, 373.
LOSEL (Andreas) V 315.
LOSEL (Phil.) III 18, 57, 156; IV 57; V 315, 316, 318.
L'OSME LE JEUNE (not. de) III 179.
LOS RIOS (Barth. de) II 117.
LOTTEN (Justus v.) III 149; V 346.
LOTTEN (wed. idem) V 346.
LOUIS AUG. DE BOURBON, zie Maine.
LOUIS (Jan en Mart.) V 346.
LOURENS (Coba) III 253.
LOUVOIS (F.M. Letellier, marquis de) I 63, 77, 112; V 28.
LOVERINGH (Jac.) IV 112, 120, 279; V 94, 122, 131, 220, 229, 269, 271, 331, 332, 346.
LOVERINGH (wed. idem) V 210, 227.
LOWDER (William) II 191.
LOY (Bar.) V 346.
LOYENS (mad.) V 121.
LOYSON (Est.) III 206.
LUBBERS (Anna) IV 106; V 292.
LUBEEX (Michiel) IV 26.
LUBIENIETSKI (Stanislaus) V 218.
LUBIN (Jaq.) II 90.
LUCADOUX (Isabelle) III 39.
LUCAS IV 33.
LUCAS, zie Huyssens.
LUCAS (Abr.) III 113.
LUCAS (Catharina) III 228.
LUCAS (Centurion) III 115, 118.
LUCAS (Et.) III 48, 90, 225, 226; V 117, 119, 336.
LUCAS (Et.), zie Lucas (Nic. Et.).
LUCAS (Ipigeo) III 227.
LUCAS (Jaq.) III 225.
LUCAS (Jaq.) III 114.
LUCAS (Jean) III 49, 51, 114; V 115.
LUCAS (Jean Max.) III 63, 113, 198, 228-230; IV 260, 277.

LUCAS (Jean Pierre) III 227.
LUCAS (Louis) III 49, 225, 226.
LUCAS (Marguerite) III 225.
LUCAS ((Nic.) Et.) II 24, 158; III 49, 50, 226-228; IV 27, 57, 151; V 157, 346, 374.
LUCAS (Susanne) III 48, 49, 51, 225, 227; V 374.
LUCAS (Willem) III 228.
LUCHTMANS (fam.) V 8, 13, 14, 22, 33, 37, 42, 49-51, 54-56, 73, 92, 98, 111, 123, 124, 131-178, 191, 249, 264, 266, 268, 271-274, 319, 323.
LUCHTMANS (Joh.) III 69, 237; V 123, 128, 132, 318, 334.
LUCHTMANS (erv. idem) V 136.
LUCHTMANS (Jord.) V 132, 151, 179-181, 246, 319.
LUCHTMANS (Samuel) II 269; III 53, 54; IV 130, 257, 274; V 15, 63, 65, 107, 111, 118, 132, 135, 136, 139-141, 148, 180, 189, 191, 328, 334.

LUCHTMANS (Samuel) III 237; V 123, 132.
LUCHTMANS (Sam.) V 132, 136.
LUCHTMANS (Sam. en Joh.) V 123, 135, 213.
LUDERWALT (Fred.) III 117.
LUDERWALT (Joh.) III 115, 117.
LUDIK (v.), zie Rothe.
LUDOLF (H.W.) II 104.
LUIK (Gerrit Pieterse v.) V 346.
LUISCIUS (A.G.) V 204, 205.
LUGTMANS, zie Luchtmans.
LUKES (Anneke) IV 196.
LULLY (J.B.) I 60.
LULOFS (Hadewig en Hendr.) IV 240.
LUNEVILLE (de) I 102; II 189, 190.
LUQEIN (Andr.) IV 64.
LUQEIN (Geertruyd) IV 64, 66.
LUTIUS (A.G.) IV 16.
LUTHER (fam.) V 279.
LUTJESHOFF (Pieter) V 346.
LUTSEKERK (Catrina en Is.) IV 248.
LUYKAS (Marritje) V 286.
LUYKEN IV 89, 90, 162.
LUYKEN (Casp.) II 50, 51, 70; IV 59.
LUYKEN (Jan) III 163, 219, 250, 251, 259, 263, 264; IV 59, 91; V 30.
LUYNE (Guillaume de) II 49, 62, 63.
LUYT (Claes Gerretse en Dieuwertie Claes) IV 230.
LUYTS (J.) III 151.
LUZAC (Elias) V 25, 34, 36, 49, 51, 68, 69, 75, 96, 99, 100, 103, 104, 123, 124, 127, 208, 219, 220, 375.
LUZAC (Etienne) II 28.
LUZAC (Isaac Elias) V 25.
LIJ, zie Ley.
LIJBREGHTS (Jer.) IV 54.
LIJBREGHTS (Maria) IV 54, 58.
LYDIUS (J.) V 212.
LIJN (Maria en Moures v.) III 249.
LYNDEN, zie van Randwijck.
LIJNSLAGER (Charles) II 272; IV 114.
LIJNSLAGER (Gijbland) IV 113.
LIJNSLAGER (Joan Servaas) IV 114; V 301.
LIJNTJES (Angeneta) III 60, 61.
LIJSERUS (J.) III 33.

MAAGH (Jac.) II 234.
MAAGH (Maria) V 269.
MAARTEN (Dirk v.) IV 55, 58.
MAARTEN (Jan v.) IV 55.

MAAS (Pieter) IV 235.
MAAS (Susanna) IV 78.
MAASLAND (Alb.) IV 271.
MABRE CRAMOISY (Seb.) I 97, 113; II 135; III 115, 150; V 218.
MABRE CRAMOISY (wed. idem) II 47, 135.
MABY (R.) V 163.
MACHIELSZ (Marritie) V 276.
MACHUEL (Jean Bapt.) II 242, 250; IV 57.
MACHUEL (R. le jeune) IV 134.
MADECKER (Steven) IV 262.
MAERLE (Gallof v.) IV 223.
MAEYER (Nic.) V 336.
MAGERUS (Maarten) III 116; V 123, 203, 270.
MAGISTRIS (Balth. de) V 252.
MAGNEVILLE (Marie Susanne de) IV 68, 71.
MAGNEVILLE (Pierre de) IV 76.
MAGNUS (Alb.) III 15, 113, 114, 121; IV 64, 117, 263, 277, 278; V 338.
MAGNUS (wed. idem) III 197; V 344.
MAGNUS (erv. idem) III 215; V 231, 344, 347.
MAGNUS (Hendr.) IV 264, 277; V 340.
MAGNUS (wed. idem) V 340.
MAGNUS (Jac.) IV 78.
MAIGROT (Charles) II 110, 111.
MAILLET (Abr.) III 64; V 101.
MAILLY (chevalier de) II 58.
MAINE (duc du) I 31, 66, 85, 86, 91, 118, 176, 178; II 121, 129, 130, 138, 215, 244, 246.
MAINE (duchesse du) II 215, 243.
MAINTENON (mad. de) II 73.
MAIRE (Jan) V 306.
MAISE (Amsel Jode zur) V 116.
MAKREEL (Cornelis) IV 240.
MALACRIDA & C. I 118.
MALASSIS (Jean) II 242.
MALEBRANCHE (N.) II 32.
MALEZIEU(X) (N. de) II 243.
MALFAICT (Maria) IV 138.
MALHERBE (abbé) I 92.
MALHERBE (Jean) I 50; II 43; III 39, 51, 67, 68, 70, 75, 149, 230-233; IV 143; V 203, 347, 376.
MALLAESE (Godefried) IV 264.
MALLIN (Anne) III 142.
MAL(O)PART (Frans) III 117, 120.
MAMPHRAS (Jer.) III 118.
MAN (Willem de) V 347.
MANCEAU (Marie) IV 84.
MANDELSLO(H) (Herm. Conradt) IV 105, 106; V 276, 292, 293, 295, 296.
MANDT (Willem Fredericksz) IV 229.
MANEES (Anna en Helie) IV 209.

MANEN (Joannes v.) IV 253.
MANICAU (de) II 199.
MANOLT (Jaq.) III 114.
MANS (Jan) V 347.
MANSHIP (S.) II 162.
MANSVELT (Sam.) IV 212.
MAON, zie Ravanel.
MARAIS (Matth.) III 234.
MARBRE, zie Mabre.
MARCASSUS (P. de) II 234, 236.
MARCHAND II 31; V 93.
MARCHAND (Joann.) III 233.
MARCHAND (Joann. Bapt., Joann. Natalis, Natalis en Petrus Nic.) III-236.
MARCHAND (Prosper) I 56, 86, 90, 103-105; II 30, 69, 75, 79, 80, 82, 83, 99-102, 135, 163, 193, 237; III 44, 75, 103, 233-236, 262; IV 41, 44; V 86, 119, 157, 347, 372, 376.

MARCILLY (de), zie Guillot.
MARCK (Hendr. Adr. v.d.) I 12, 28-30, 33, 65, 104, 105, 163-166; II 24, 142, 145, 146, 160, 181, 194; III 51, 92, 151; IV 43; V 60, 377.
MARCONNAY (Henriette de) III 269.
MARCOTTE (Guillaume en Susanne) V 123.
MARCUS (Jac.) IV 123, 124.
MARCUS (Jean) III 118.
MARCUS (Pieter) V 185, 187-189, 204, 214.
MARCUS (Sam.) V 347.
MARCUSZ (Jan) V 198, 199.
MAREES (de) III 95.
MARESCO (Charles) IV 213.
MARESCO (wed. idem) IV 212, 213.
MARET, zie Marret.
MARET (Joh.) V 337.
MARIETTE (Denis) I 92; II 93, 97.
MARIN (Dan.) III 236.
MARIN (Pierre) III 13, 99, 124, 146, 150, 236-242, 264; IV 87; V 213, 237.
MARIN (Susanna Françoise) III 242.
MARION (Laur.) III 242; V 376.
MARK (H. v.d.) III 239.
MARKA (W.) V 45.
MARKEN (Agnisa v.) V 315.
MARKT (wed. P. v.d.) IV 55.
MARLBOROUGH (duke of) II 199.
MARLER (Charlotte) III 189, 193; IV 60.
MARLER (Jaq.) III 189.
MARLET (Marie) I 14-16.
MARNIX, heer van St. Aldegonde (Fil. v.) V 195, 240.
MARNIX (wed. idem) V 240.
MAROLLES (not. Ph. de) I 23, 58; II 271; III 18, 63, 67, 68, 88, 96, 100, 106, 125, 198, 237, 244; IV 26, 32, 144, 151, 235, 256; V 30, 38, 42, 43, 65, 66, 73, 97, 98, 100, 118, 326, 373.
MAROLLES (not. T.D. de) III 19, 48, 49, 58, 64, 66, 96, 106, 128, 200, 201, 226, 250; IV 34, 67, 115, 149, 150, 167, 250; V 63, 97, 125, 126, 180, 265, 309, 328, 373.
MAROT (Dan.) III 142.
MAROYE I 167.
MARQUARD (Andr.) III 116.
MARRE (Ev. de) V 300.
MARRE (Jan de) IV 17.
MARRE (Petronella Rebecca) V 300.
MARRECHAN (Dav.) V 276.
MARRET (Barth.) III 246.
MARRET (Dav. Paul) III 50, 51, 82, 242-246; IV 151; V 347.
MARRET (Est.) III 116, 169.
MARRET (Franç.) III 243.

MARRET (Jean) IV 42.
MARRET (Julie) III 244; IV 151.
MARRET (Paul) I 44, 74, 82; II 58, 219, 269; III 39, 82, 113, 169, 242-247; IV 107, 151; V 124, 172, 174, 176, 347, 375, 376.
MARRET (wed. idem) II 236; III 82, 243-245, 247, 254; IV 94, 151; V 347.
MARRET & FILS (Paul) III 244.
MARRETET, zie Marlet.
MARS (Noé) II 203.
MARSCHAL (Jean) II 134.
MARSHALL (Thom.) V 279-281, 284, 286, 288, 290, 297.
MARSILLI (Luigi Fred.) III 65, 66.
MARTEAU (Pierre) I 26, 35, 103, 178; II 7, 13, 34-36, 48, 52, 75, 95, 96, 114, 115, 123, 199, 260; III 159, 262; V 175, 177.
MARTENS (Anna) IV 188.
MARTENS (Ant.) IV 236, 244.
MARTENS (Arn.) V 347.
MARTENS (Dirck) V 347.
MARTENS (Geertruydt) IV 236, 244, 245, 248.
MARTENS (Grietje) III 13.
MARTENS (Lijntgen) V 281.
MARTIANAY (Jean) II 118-120, 122.
MARTIN (Dav.) II 136.
MARTIN (wed. Edme) I 66; V 87.
MARTIN (Gabr.) III 235.
MARTIN (wed. Jean) III 114; V 121.
MARTIN (Marie Therese) I 66; V 87.
MARTIN (gebr.) V 98.
MARTIN DE LA VIGNE DES ROZIERS (Nic.) III 105, 138, 203; IV 48.
MARTINET (J.F.) V 210.
MARTINI (Gust.) V 347.
MARTINI (J.C.) V 91.
MARTINIUS (ds. Jac.) III 119.
MARTINUS (Joh.) V 106, 107.
MARY (Laur.) III 242.
MARY STUART, koningin van Engeland III 112.
MASANIELLO (Thom. Aniello gen.) II 86.
MASCH (v.d.) V 151.
MASERIER (René Louis) IV 226.
MASSARD (Jaq.) IV 164.
MASSÉ (J.B.) II 237.
MASSIS (vrouw) IV 99.
MASSON (Jean) I 78, 79, 94, 127, 172, 177.
MASSON (Phil.) II 182; III 93.
MASSON (Sam.) II 233.
MASSUET (Marie) V 127.
MASSUET (Pierre) V 127, 137-139, 148.
MASTENBROEK (Pieter) V 302.
MASUREL (C.J.M.) V 39.
MASURES, zie Desmazures.

MATELINGH (Harm. Gerritsz) V 338.
MATEN DE JONGE (not. M.) III 24, 195.
MATHAM (not. Jac.) IV 98.
MATHEUS (Sara) IV 199.
MATHEY (C.) IV 79.
MATHIJSZ, zie Matthijsz.
MATON (Magdalena) III 31.
MATROOS (Thom.) IV 252.
MATTE (Laur.) III 168.
MATTHAEUS (Ant.) I 102.
MATTHIAE (Jul. Georg) III 257.
MATTHIAS VAN OOSTENRIJK V 26, 194, 195.
MATTHIJSZ (Paules) III 113, 118; IV 48, 99, 106, 264, 267, 277, 278; V 399.
MATTHIJSZ (erv. idem) V 339, 347.
MATTHIJSZ (Severijn) IV 117, 254.

MATTLICK, zie Matelingh.
MAUBACH, zie Moubach.
MAUHL (Hans Herm.) IV 200.
MAULL (Angenita) IV 200.
MAURE I 119.
MAURICE II 208.
MAURRY (Ant.) I 68, 77, 84, 99, 103, 105, 106, 120; II 118.
MAUSSY II 41, 42.
MAUSSY (Pierre) II 41.
MAUZY (Pierre) II 41.
MAY (Abigael) II 60, 98; IV 135, 138; V 61.
MAY (Barber) III 86.
MAY (Hendr. Hendricksen) IV 135, 138.
MAY (Philippe) III 59.
MAZUEL (Jean) II 248.
MEARNE (Charles en Sam.) III 116.
MECHIN (Elisabeth en Marc. Ant.) III 45.
MEDENBLICK (Claes Claesz v.) V 112.
MEDINA (makelaar) IV 108, 275.
MEDINA JR. (Moses Henriques) V 71.
MEDINA (Sam. Henriques de) IV 246.
MEEKEREN (Job v.) V 239.
MEEL (J.W. v.) III 178.
MEELMANS (Giertje) IV 142.
MEER (Abr. v.d.) III 144, 147; V 311.
MEER (Rud. v.d.) V 336.
MEERHOUT (not. Franç.) III 22, 23; IV 96-98, 110, 241; V 37.
MEERHOUT (not. Franç. Jr.) V 283.
MEERHOUT (not. Jac.) V 116, 256.
MEERSCH (Magdalena v.d.) III 157.
MEERSCHE (Pierre v.d.) III 171.
MEERTENS (Joh.) III 114; IV 128.
MEFFERT (Pieter) IV 204, 209, 262.
MELEYN (Corn.) IV 222.
MELEYN (Is.) IV 209, 210, 217-219, 222, 235, 236, 244, 245, 260.
MELSEN (Beatrix v.) V 291.
MENDES, zie Abendana.
MENCKE (Otto) V 121.
MENKENIUS (Otto) III 117.
MENKHOFF (Anna Wilhelmina) V 298, 299.
MENSO (Herm.) V 66.
MENSO (Jan) IV 61.
MENTING (Joh.) III 200, 201.
MEPSCHE (Margareta de) III 220.
MERATTI (Guil.) III 168.
MERCATOR (Ger. en Rumoldus) III 236.
MERCHAND (Lamb.) III 115.

MERCIER (Elisabeth en Jaq.) IV 226.
MERCIER (de) V 173.
MERCIER (Pierre Aug. de) I 81.
MERCKER I 87.
MERCT (wed. Jac.) IV 260.
MERCT (Margarita v.d.) IV 244.
MERCUUR (Hendr.) III 143.
MERIAEN (erv. Mathijs) V 116.
MERKUS (Hendr.) III 20, 21; V 27, 94, 203, 207-209, 266, 274, 347.
MERKUS (wed. idem) V 95, 106, 123, 140, 219, 274.
MERLIN III 19.
MERRE (Jean) III 127.
MERTZ (Christoph) V 295.
MERVILLE (de), zie Guyot.
MERY (erv. Tobia) III 117.
MESNIL, zie Du Mesnil.
MESSCH(A)ERT (Pieter Joosten) IV 106, 264, 272.
MESSIMY, zie Desrioux.
METELEN (v.) IV 53, 237.
METELEN (Fred, v.) V 346.
METELEN (wed. idem) V 347.
METELEN (Joachim v.) IV 261, 277; V 340.
METELEN (wed. idem) III 113; IV 277.
MEULEN (B.R. v.d.) V 269.
MEULEN (not. P. v.d.) IV 80.
MEULEN (Willem v.d.) IV 203.
MEULENAER (Pieter Jansz) IV 189.
MEURANT (Beatrix) IV 247.
MEURE, zie Maure.
MEURS (v.), zie ook Meursius.
MEURS (Jac. v.) II 211; III 118, 247, 248; IV 72, 160, 164, 253, 277; V 376.
MEURS (wed. idem) III 113, 247, 248; IV 164.
MEURS (Sara en Willem Jaspersz v.) III 247.
MEURSIUS (Jac.) III 114, 248; V 83, 117.
MEURSIUS (Joh.) III 248.
MEYBOOM (Adr.) III 99; V 340, 346.
MEYBOOM (Johanna) IV 209, 235.
MEYER V 106.
MEYER (Adam) IV 279.
MEYER (Femmetje Hendricx) III 54, 55.
MEYER (Guillaume), zie Meyer (Willem).
MEYER (H.W.) V 284.
MEYER ((Jan) Ant.) V 298, 299.
MEYER (Jer.), zie Schrey.
MEYER (not. L.) I 101; III 42, 79, 80, 155, 211, 265; IV 22, 41, 128, 147, 246, 256; V 283, 286.
MEYER (Nic.) IV 279.
MEYER (Petronella) V 302.
MEYER (Pieter) V 25.

MEYER (Theunis) III 100.
MEYER (Willem) V 340.
MEYER (Willem of Guill.) V 122.
MEYER (Willem) V 94, 122.
MEYER (Elisabeth de) IV 199.
MEYER (Sam. de) V 287.
MEYERINK (Helena) V 123.
MEYERS I 106.
MEYER(S) (Elisabeth) III 101, 102.
MEYERS (Magaretha) V 299.
MEYGENER (Willem) III 248; V 117, 223.
MEYN (Jac. Lenaertsz) V 196.
MEYRINGH (Hendr.) II 72.
MEYS (Gerrit Samuels) IV 234.
MEYS (Guilliam) III 118.
MEYS (Johanna) IV 234.
MEZERAY (F.E. de) IV 184; V 218.

MICHALLET (Est.) I 103, 106; II 47; III 114, 134; V 121.
MICHALLET (wed. idem) I 103.
MICHEL (Ant. en Pierre) III 249.
MICHIELS (Grietie) IV 84.
MICHIELS (Jannetje) V 292.
MICHIELSZ (Ant.) III 248; IV 261.
MICHIELSZ (Gijsb.) III 147.
MICHIELSZ (Pieter), zie v.d. Burgh.
MICKER (Aaltje) V 231.
MICKER (Adr.) V 230.
MICREELIUS (Theof.) IV 166.
MIDDELEN (Jennetgen) III 130.
MIDDELHOF (Catriena Elsebeen) V 123.
MIDLUM (not. W.J. v.) I 17, 19; II 24; III 92: IV 205: V 65, 265, 376.
MIDWINTER (Dan.) II 10.
MIEGE (Vinc.) III 51.
MIERINCK (Anna) IV 95, 154, 155, 163, 165, 186.
MIERINCK (Hendr.) IV 163.
MIERINCK (Margrita) IV 93, 95.
MIGEOT (Gaspar) I 29; II 115, 142-145; V 177.
MIGNOT III 116.
MIGOEN (Abr.) V 197.
MILLY III 168.
MILLY DES COURTILS III 231.
MILTON (John) V 116.
MINNE (Anneke) III 86; IV 139.
MINUTOLI (V.) II 78, 141, 177; III 63, 75, 105, 174; IV 143; V 28.
MISPELBLOM (not. H.A.) IV 68.
MISSON (Franç. Max.) II 163-165.
MISSON (Jean) III 118.
MITS (Clara) III 265.
MOCQUE(T) (Jac.) II 33; III 32, 116; IV 188; V 246.
MODERSOHN (Justus) V 377.
MOELE (Jac.) V 347.
MOEL(EE) (Christiaen) IV 263, 277.
MOELEE (Zach.) V 347.
MOETJENS (Adr.) I 159, 179; II 29, 53-55, 157, 212, 213, 269; III 53, 54, 90, 92, 93, 116, 172, 253, 262; IV 99, 147, 179, 184, 185, 269; V 118, 320, 322.
MOETJENS (wed. idem) III 53, 82; IV 179; V 144.
MOETJENS (Adr.) III 53, 65, 252; IV 150, 250; V 94, 97, 118, 124, 136, 265.
MOETJENS (André) II 156, 157.
MOETJENS (Anth.) III 115.
MOETJENS (Jac.) III 82; V 126.
MOËTTE (Thom.) II 77, 261.
MOL (Jan) III 30; IV 274; V 347.
MOL (Pieter de) IV 255.
MOLANES (Anna Sibilla) III 40.

MOLENAERGRAFF (Alex.) IV 107.
MOLENGRAEFF (not. J.) V 289.
MOLENSTEEN (not. P.) IV 98; V 324.
MOLESTEIN (Erasmus) V 347.
MOLEWATER (Bast.) IV 111.
MOLIN (Horace) II 173.
MOLL (Hendr. Jans) V 338, 347.
MOLLO (Franc.) II 231.
MOLLIJN (Joh.) V 277.
MOMMA (Wilh.) IV 129.
MOMM(A)ERT (Jan) III 114, 118; IV 254; V 288.
MONCAU II 246.
MONDOTEQUY (Jac.) V 70.
MONGENOT (Catherine) IV 146.
MONICART V 165.
MONNEM (Abr. v.) V 347.
MONNEM (Hendr. Claasz v.) III 17; V 347.
MONNICKENDAM (Adr. en Symen) IV 229.
MONS (Corn.) I 87.
MONT (Wybrant de) IV 88, 119.
MONTANUS (ds. A.) III 119.
MONTANUS (Elisabeth en Jac.) III 37.
MONTAUBAN (de) II 94.
MONTCAULT (comte de) III 104.
MONTELAMBERT (Marie de) IV 256.
MONTEN (Annetje) III 165.
MONTESPAN (marquise de) I 176.
MONTFAUCON (B. de) I 101; II 179, 183.
MONTFORT II 29.
MOOLEN (Adr.) V 276, 286.
MOONEN (A.) I 102; III 150, 153, 240.
MOOR (Barth. de) IV 71.
MOORS (not. D.) III 164, 188, 263; IV 135, 186, 188, 205.
MOOSES, zie Moses.
MOOT (Jan) III 97.
MOOY (Dirk) III 214.
MOOY (Elizabeth Pieters) III 223, 225.
MOR (ds. Fred.) IV 80.
MORASIN (Leon) III 202.
MOREAU (Jean) I 48, 67, 106, 107.
MORELLI III 63.
MORENO, zie Gomes.
MORETUS (fam.) IV 44, 117, 255; V 116, 117.
MORETUS (wed. en erv. Balth.) III 116, 121, 175; IV 115, 255-257.
MORETUS (Balth.) III 175; V 319.
MORF (Jean Gasp.) III 183.
MORIN (Et.) II 32.
MORLOCKE (Henry) III 113.
MORME (Anne) IV 76.

MORRÉ (not. H.) III 160.
MORRIS I 177.
MORTERRE (Carel Franç.) V 122, 347.
MORTERRE (Jan) V 70, 113.
MORTERRE (Jan Franç.) V 337.
MORTIER II 204.
MORTIER, zie Covens.
MORTIER (Abr.) III 256, 257.
MORTIER (Agatha Amelia) III 84, 260.
MORTIER (Corn.) III 84, 249-253, 256-261, 268; IV 26, 270; V 68, 126, 136, 233, 234, 265, 347, 372.
MORTIER (David) I 30, 33, 36, 41, 55, 107, 119; II 102, 162-165, 169, 171, 174, 181, 183, 184, 190-192, 194, 195, 207, III 29, 51, 54, 89, 172, 253-256, 258-261; IV 170, 179, 180, 278, 279; V 92, 101, 118, 121, 157, 158, 164, 202, 347.

MORTIER (Geertruida) III 265.
MORTIER (Is.) III 259.
MORTIER (Jac.) I 107; III 254.
MORTIER (Johanna) III 252.
MORTIER (Pieter) III 265.
MORTIER (Pieter Isaacsz) III 263.
MORTIER (Pieter of Pierre) III 253, 256.
MORTIER (Pieter of Pierre) I 28, 44, 61, 73, 82, 170, 171; II 16, 29, 60, 75, 79, 83, 84, 100, 122, 136, 168, 185, 205, 258, 269; III 14, 29, 84, 88-91, 137, 143, 159, 169, 172-174, 200, 217, 219, 229, 240, 249, 250, 253-265; IV 25, 65, 72-74, 91, 94, 99, 112, 113, 169, 278; V 67, 72, 85, 86, 90, 92, 105, 118-121, 157, 171-177, 182, 187, 202, 203, 232, 347, 376.
MORTIER (wed. idem) III 172, 174, 180, 222, 250, 256-261, 264; IV 74; V 46, 51, 157, 265, 340, 347.
MORTIER (erv. wed. idem) III 255, 261; IV 179.
MORTIER (Pieter of Pierre) & C. IV 278.
MORTIER (Pieter of Pierre) III 19, 20, 189, 200, 250, 251, 256, 259, 265-269; IV 27, 58, 171, 181, 182, 250; V 43, 63, 68, 69, 72, 72, 94, 95, 100, 101, 108, 117, 118, 120, 122, 126, 136, 137, 144, 157, 203, 207, 220, 272, 328, 347, 372.
MORTIER (wed. idem) III 267, 268.
MORTIER (wed. idem et fils) III 182.
MORTIER (Pieter, de jonge) III 267-270; IV 36, 279; V 94, 106, 124, 126, 206, 220
MORTIER (wed. idem) III 270.
MORTIER (Pieter) III 270.
MORTIER (Sara) III 260.
MORTIER, COVENS & ZOON III 253; V 157.
MORTIER (Martijn de) III 256.
MORVILLE (de) V 20.
MOSES (Bar.) IV 195.
MOSES (Hartogh) IV 249.
MOSES (Joch.) IV 195.
MOSHEIM (J.L. von) III 137, 138.
MOSSEL (G.G.) IV 181.
MOSTAERT (Dan.) V 255.
MOTTEGERT (Jan Cornelis) V 347.
MOUBACH (Abr.) II 72; IV 27; V 373.
MOUBACH (Jac.) II 72.
MOUKEE, zie Mocquet.
MOUNIER (Pieter) III 213.
MOUQUE, zie Mocquet.
MOURIK (Bern.) II 228; V 51, 56, 57, 111, 262, 266, 347.
MOURILLARD (Jean) III 182, 270, 271; IV 74; V 88.
MOUSON (Phil. de) IV 223.
MOY (Dirck en Margreta) IV 59.
MOY (Jacomijntje Jans en Jan de) III 122.
MOYAERD (Frans) III 119.

MUGUET (Claude) I 50, 53, 107, 108.
MUGUET (Franç.) I 70, 79, 81, 84, 107; II 36, 176, 177; III 116, 119, 174.
MUGUET (wed. idem) I 79, 113.
MUGUET (Theod.) II 61.
MULDER (Joseph) II 188; III 154, 263; V 173.
MULERIUS (not. S.) IV 53.
MULLER (Brand) III 71.
MULLER (Georg.) III 119.
MULLER (Godefr.) III 201.
MÜLLER (Joh.) V 132, 133, 148.
MÜLLER (wed. idem) V 134, 141.
MULLER (Joh. Dan.) V 345, 347.
MULLER (Martin) III 117.
MUMME (wed.) V 127.
MUNCQ (Alex. de) III 220.
MUNIER (J.) I 106.
MUNNICKHUYSEN (Jan v.) III 170, 213, 216, 217; IV 187, 203, 236; V 35.
MUNNICKUYSEN (Willem Jansz v.) IV 236.
MUNSTER (v.) I 91.
MUNSTER (Hendr. v.) IV 279.
MUNTENDAM (Pieter) IV 114; V 144, 163.
MUNTER (Corn.) III 240.
MUNTER (Dirk) III 23.
MUNTER (Jan) III 240.
MUNTINGH (Abr.) III 119.
MUNTINGH (Jan Jac.) V 127.
MURAT (Isabeau of Elisabeth en Jeanne) I 155, 178.
MURAT (Nic. comte de) II 73.
MURRAY (les frères) V 333.
MUSIER (Jean) I 108.
MUSIER (Jean) I 13, 52, 108, 148-152, 166-168; V 88.
MUSSCHENBROEK (Corn. v.) V 135.
MUSSCHENBROEK (J. v.) V 139.
MUSSCHENBROEK (Joost v.) V 134.
MUSSCHENBROEK (Petr.) V 139.
MUSSCHENBROEK (Sara v.) V 135.
MUSSCHENBROEK (moei v.) V 134.
MUSSELS, CHANGUION & DIDELET III 169.
MUSTEL DE CANDOSSE IV 145.
MUYLMAN I 95, 114.
MUYS (Pieter) IV 273.
MUYS V. HOLY (Nic.) III 121.
MUYSSART (A.) III 45.
MIJGENAAR & ROOT IV 196.
MIJLIUS (not. A.) III 269.
MIJLS (Thom.) V 347.
MIJN (v.d.) III 30.
MIJN (Is. v.d.) V 45, 163.

NAERANUS (Is.) III 116, 213; IV 66; V 224, 225.
NAERDEN (Niesje v.) IV 126.
NAMPON (Marguerite) III 207.
NANNINGHS (Jarigh) III 13.
NASSAU ODIJCK (Maurice Marguerite en Willem Adr. v.) III 167.
NASSI (David) III 119.
NAUMAN (Joh.) III 117.
NAUTA II 125.
NAUTA (Hero) V 143.
NEAULME (C., verm. = E.) III 106.
NEAULME (Est.) III 65, 106, 200; V 118, 136.
NEAULME (Jean) II 238; III 21, 50, 58, 65, 106, 210, 252, 268, 269; IV 27, 112-116, 150, 151, 167, 181, 257; V 43, 58, 62, 63, 94, 95, 97, 100, 106, 118, 123, 124, 135, 136, 140, 147, 172, 212, 239, 265, 268, 309, 328. Zie ook Gosse.

NEAULME (Jeanne) III 208.
NECK (Eva en Luc. v.) III 22.
NECK (Margritte Presen v.) III 148.
NÉE (mad.) I 156.
NEEL (Robb.) III 213; IV 255.
NEERCASSEL (J. v.) IV 142.
NELIS (Maarten) III 76.
NELIS (Margaretha) III 76, 78.
NEMPE (Hir.) III 113, 118.
NERANUS, zie Naeranus.
NERET I 146.
NESSE (Jan en Joos v.d.) V 37.
NEUFGERMAIN (Michiel de) III 114.
NEULLY I 108.
NEUMAN (Matth.) V 347.
NEUS (Corn. Claesz) III 13.
NEUS (Jan Harmensz) IV 14; V 347.
NEUS (Nicolaes) III 105; IV 13, 14; V 44, 339, 347.
NEUTRE (Jean en Marie Marianna) IV 14.
NEWTON (I.) II 153.
NICAISE (Claude) I 100, 101; III 150.
NICHOLSON (F.) II 162.
NICOLAI (Corn.) IV 165.
NICOLE (Pierre) II 78.
NIEBERGEN (Abigael v.) III 28, 29.
NIELLIUS (Carel) V 335.
NIELLIUS (Pieter) III 118.
NIEROP (Margaretha Cornelisdr. v.) II 27.
NIEUGAERT, zie Laasby.
NIEUPOORT (Jac.) IV 203.
NIEUWENHUYS (Bar.) IV 196, 206.
NIEUWENHUYS (Dirkje v.) IV 196.
NIEUWENTIJT (Bern.) IV 248.
NIEUWE(N)VEEN (Jac. (v.)) III 160; V 347.
NIEU(W)LAND (not. Sal. v.) IV 229; V 81, 116.
NIEVEEN (Steven) V 347.
NIEVELT (Dav. v.) IV 202.
NIEWOUT (Corn.) V 347.
NIHUSIUS (Barth.) V 30, 107.
NIMAEL (Nic.) IV 65.
NINVILLE (Rob. de) III 113, 118.
NION (Jean Geoffry) II 108.
NISSE (Elisabeth v.d.) III 167.
NISSELIUS (Joh. Georg.) IV 215, 216.
NOAILLES (L.A. de) II 115, 116, 139, 182.
NOBILEAU (Henry) IV 14; V 338.
NOBILI (Nic. de) III 51.

NOBLET (not. L.) IV 15.
NOEL (wed. Anth.) IV 271.
NOELMANS (Petr. Joh.) V 272.
NOLTHENIUS, zie de La Motte.
NOORBEECK (Arn.) V 56.
NOORDBEEK (Gerrit) V 56, 57, 110, 111, 347.
NOORMAN (Corn.) IV 222.
NOORTHEEM (David) III 180.
NOOT (Metje) IV 202.
NORIS (H.) I 100.
NORMAN I 134.
NORMONDT, zie Ormont.
NORTH (Esther) III 253.
NOSS(CH)(EN) (Joachim) IV 267, 272, 277; V 41, 78, 79, 108, 280.
NOSE (Jannetie) III 16.
NOSSE (Anna) IV 45.
NOSSE (Claes) IV 45, 46.
NOUCLUS, zie Corbiac.
NOUEL (Elisabeth) III 45.
NOURSE (John) V 101, 102, 126, 127, 163, 306.
NUCIO (Martin) II 108.
NULLY (Jean de) I 108; V 175.
NUNES (Anth. Gabr.) IV 211.
NUYL (Immetie Jans) III 164.
NUYL (Jannetie Jans) III 166.
NUYS (Bar. te) V 68, 113, 347.
NIJHOFF (Willem v.) IV 86.

OBDAM (Jac. v.) IV 236.
OBREEN (not. J.) IV 179.
OCCO III 116.
OCKERS (Barth.) IV 42.
OCKERSZ (Joost) V 215.
ODENDAEL (Janneken) III 123, 124.
ODIJCK, zie Nassau.
OEDEKERK (Jan) III 187.
OEGES (Alle) I 99.
OENEN (Helena) V 299.
OFFENBERCH (Francina v.) IV 154, 158.
OFFSEN (Jaen) IV 113.
OFFWOOD (Susanna) IV 101.
OFRAY III 51.
OFSEN (Jacoba Cath. Anna El.) IV 97, 111-113.
OFSEN (Joan) IV 97, 109, 112, 113.
OFSEN (wed. idem) IV 113.
OFZE, zie Ofsen.
OGILBY (John) V 83.
OISEVILLE, zie Brodeau.
OLCHERS (Jod.) III 61; V 340.

OLDEN (not. G. v.) III 178.
OLEARUS (Adamus) III 119.
OLDENSCHLAGER III 168.
OLGERS, zie Olchers.
OLF(F)EN (Jan) III 55.
OLI(E), zie Oly.
OLIVET (abbé J.T. d') II 181.
OLIVETAN (P.R.) II 136.
OLIVIERS (Aaltje) V 292.
OLLIER (Jacq.) III 100.
OLOFSE (Abr.) III 142, 143; IV 106.
OLOFSEN (Arn.) V 347.
OLY (not. Jan Volckertsz) IV 60, 228.
OLY (not. Joh.) IV 244.
OLY (Joh.) III 119.
OMFALI (Magdalena) IV 189.
OMMEREN (Jan Willemsz v.) V 276, 293, 294.
OMMERINK (Claesge Tonis en Hugo Anthoniss v.) V 116.
OMSSEN (Blasius en Cornelia) IV 168.

ONDER DE LINDEN (fam.) IV 22.
ONDER DE LINDEN (ds. Abr.) IV 16.
ONDER DE LINDEN (Dirk) IV 15, 17, 19, 21, 22, 278; V 161, 208, 220, 316, 318, 376.
ONDER DE LINDEN & ZOON (Dirk) IV 19.
ONDER DE LINDEN & ZOON (erv. idem) IV 19.
ONDER DE LINDEN (Fred. Ger.) IV 15, 21.
ONDER DE LINDEN (Ger.) II 101; III 241, 253; IV 15-22, 90, 94, 133, 170; V 157, 204, 347, 376.
ONDER DE LINDEN (wed. idem) IV 19, 20; V 161, 351.
ONDER DE LINDEN (erv. idem) IV 15-21.
ONDER DE LINDEN (Ger. Adr.) IV 21.
ONDER DE LINDEN (Joan) IV 17.
ONDER DE LINDEN (Simon) II 29; III 215; IV 15, 267.
ONDER DE LINDEN (Willemina Antonia) IV 22.
ONELLONIUS V 246.
OOMIUS III 119.
OOMS (Jannetie) III 15.
OOMS (Jannetie) IV 252, 258.
OORSCHOT (Catharina en Joris v.) IV 230.
OORSKAMP (Jac. v.) IV 15.
OORT (Francina) IV 117.
OORT (Gerrit v.) IV 235, 245.
OORTMOND (not. D.) V 270.
OOSSAEN (Aert Dircksz) I 26, 27; II 28, 29, 34, 37-40, 42; III 41, 48, 60, 77, 78, 98, 229; IV 22-25, 101, 139; V 235, 236, 264, 324-326, 338.
OOSSAEN (wed. idem) I 50; II 42, 43; III 48, 99; IV 23-25, 189; V 347.
OOSSAEN (erv. idem) IV 24.
OOSSANEN (Dirck Aertsz v.) IV 22.
OOSTEN (v.) II 125.
OOSTEN (Catharina v.) IV 247.
OOSTERDIJCK (Elisabeth) III 186.
OÖSTERDIJK (Marten) IV 224, 225.
OOSTERHOUT (Jan v.) III 212.
OOSTERHUYSEN (Harm.) III 258; V 347.
OOSTERLINGH (Adr. den) IV 202.
OOSTERUM (ds. Adr.) IV 95.
OOSTERWIJCK (Dirck v.) IV 29.
OOSTERWIJCK (Jan v.) IV 26, 28.
OOSTERWIJK (Joh.) III 82, 149, 151, 152, 254, 260; IV 26-29, 70, 90, 91, 133; V 155, 157, 299, 347.
OOSTERWIJK & C. (Joh.) IV 130.
OOSTHUYSEN (Geertruy) III 160, 161.
OOSTHUYSEN (Joh.) III 160.
OOSTVOORT (Catharina v.) V 298.
OOSTVRIES (Leend.) V 347.
OOYENT (Dan.) III 113.

OPHOVEN (Gerrit Willem v.) V 71.
OPMEER (Simon) III 14; IV 260, 276, 277; V 339, 347.
OPPENBUSCH (Michel von) II 96.
ORIGANUS (Joh.) IV 116, 117.
ORLEANS (hertogin van) II 234, 235.
ORLERS (Joh.) V 242.
ORMEA DE PAPENDORP (Catharina) I 104.
ORMONT (Jan v.) IV 264, 276.
ORSKAMP II 125.
ORTT (Jean) IV 209.
ORTT (Jean) IV 220.
ORTT (Lucretia) IV 210.
ORVILLE (d') III 258.
ORVILLE (Jac. Phil. d') IV 16.
OSBORNE (Thom.) III 137.
OSMONT (Charles) I 109.
OSMONT (Charles) I 72, 74, 109; II 108.
OSSEN (Abr. v.) V 338.
OSTOME (Jean) III 244.
OTERLIJK (Arent) IV 83; V 314.
OTERLIJK (Corn.) III 57, 156; IV 82, 83; V 314, 316, 347.
OTSZ (Hendr.) V 291.
OTT II 272.
OTT (Jean Conr.) II 271.
OTTENS (Anna Sara) IV 31.
OTTENS (Fred.) IV 30.
OTTENS (Joachim) IV 29, 30, 278; V 347.
OTTENS (wed. idem) IV 29, 30; V 347.
OTTENS (wed. idem & Zoonen) IV 30.
OTTENS (Jochem) IV 29.
OTTENS (Josua) III 37; IV 29-31, 62, 279; V 158, 229, 347.
OTTENS (wed. idem) IV 30.
OTTENS (Reinier) IV 29-31, 62, 279.
OTTENS (Reinier) IV 30, 279; V 158, 347.
OTTENS (wed. idem) IV 30.
OTTERBEEK (Hendrina) IV 271.
OTTEREN (Pieter v.) IV 243.
OTTO (Jan Jansz) IV 66; V 336, 347.
OTTO (wed. idem) V 347.
OTTO (Sam.) III 115.
OUDART (Joh.) V 337.
OUDEGA (Jonathan v.) III 184.
OUDEMAN (Clement Hendricks) V 276, 292, 294.
OUDEMAN (Hendr.) V 294.
OUDERKERK (Alida v.) IV 132.
OUDTSHOORN (v.), zie de Vlaming.
OULEANDER (Pieter) IV 109-111, 114-116, 275; V 40, 42, 337, 349.
OUSEEL (not. Pieter) III 18.
OUTGERS (Ant.) III 80; V 347.

OUTGERS (not. H.) III 18, 23, 73, 183, 230, 231, 244; IV 48, 102, 169, 201, 212, 213, 228, 245; V 115.
OUTGERS (not. P.) V 296.
OUTMANS (Anna) II 72.
OUTMANS (Anna) IV 174.
OUTREYN (ds. Joh. d') III 36; V 214.
OUTSHOORN (Gijsb.) V 336.
OUTVORST (Magdalena) III 73.
OUWENALLER, zie Ouleander.
OUWENS (Aern.) IV 264, 277; V 338.
OUZEEL (Maria) V 73.
OVENIUS (pedel) V 164.
OVERBEKE (Bonaventura v.) IV 117; V 377.
OVERBEKE (Matthijs v.) IV 98.
OVERBEKE (Michel v.) III 85.
OVERMEER (not. L.) V 179.
OVERSCHIE (F.) IV 202.
OVERVELT (J.C. v.) IV 22.

OYENS, zie Defronsseaux.
OYENS (Abr.) III 19.
OYENS (Anna) III 105.
OZANAM (J.) III 177.

PAATS, zie Paets.
PAATS (Bar., Casp. en Nic.) V 348.
PABST (Joh. Mich.) V 219.
PACIUS (Julius) V 372.
PACK (Pieter Theunis) V 276, 293, 294.
PACK (Teunis Pieterse) V 276.
PADDENBURG (Gijsb.) IV 46; V 144.
PADDENBURG (G.T. v.) IV 19.
PADTHUYSEN (not. P.) IV 103, 105; V 284.
PADUANUS, zie Cavinus.
PAENDEREN (Hans Mathijsz v.) V 256.
PAERSLAKEN (not. J.) III 43.
PAETS (ds.) III 119.
PAETS (Jan Jacobsz) V 194.
PAETS (N.) V 306.
PAETS (Pieter Jacobsz) V 280, 339, 348.
PAETS (wed. idem) V 348.
PAGESTECHER (Arn. Gijsb.) III 116, 119.
PAIGNON II 102.
PAIN (Dan.) IV 31, 32.
PAIN (Dan.) II 219; III 87, 89, 90; IV 31, 32; V 65, 66, 158, 348, 377.
PAINSON (Jean) IV 48.
PAIRE, VINATIER & C. III 168.
PAJOT II 229, 231.
PAJOT (abbé) I 129, 132-134, 177.
PALLIER (Esther) III 198, 202.
PALMER (Sam.) III 137, 138.
PALSGRAAFF (Joh. Maria) V 70.
PAMAERE (juffr.) IV 195.
PANCHAULD & C. IV 119; V 272.
PANCOUCKE (Charles Jos.) III 22; V 96, 124, 125.
PANCRAS MZN (G.) V 188.
PANHUYSEN (Alb. v.) III 60; IV 263.
PANNEKOE(C)K (Claas) IV 203, 237.
PANNEKOEK (Hendr.) IV 196.
PANSER (Corn.) III 128; IV 199.
PANSER (Sara Constantia) III 128.
PANTES (Abr.) V 338.
PANTINUS (Abr.) III 118.
PAPAVOINE III 50.
PAPEBROEK (Dan.) III 177.
PAPENDORP, zie Ormea.

PARDOE (Marcus) III 115.
PAREAU (Willem Hendrik) III 27.
PARKER (R.) II 162, 198.
PARMENTIER (Nic.) IV 32, 33.
PARRIVAL (Pieter) IV 126.
PARRIVALL (Pieter) IV 158.
PASCAL (Blaise) II 90, 91; V 372.
PASMO(O)Y (Maria) III 81, 82, 187.
PASMO(O)Y (Willem) III 81, 187.
PASPOORT (Lamb.) III 118; V 79, 114.
PASPOORT (erv. idem) V 79.
PASSALAIGUE (Theod.) III 65.
PATER (Hillegonda) III 76.
PATIN III 116.
PATOILLAT (Maria) III 62, 63.
PATURLE (Renée) III 105, 106.
PAULI (Dan.) III 115.
PAULI (Joannes) II 269; III 171, 258; IV 26, 33-36, 133, 154, 166, 181, 185, 186, 188, 270; V 108, 145, 158, 161, 171, 173, 174, 177, 326, 328, 329, 348, 372.
PAULI (erv. idem) V 147.
PAULI (Joh.) IV 36.
PAULI (Simon) III 115, 117.
PAULL (Israel de) III 142, 143; V 290, 375.
PAULSEN (Servaes) IV 33, 36, 185.
PAULUS (Berber) IV 198.
PAULUSSE (Jan) III 55; V 276, 292.
PAULUSSE (Joannes) IV 33-35.
PAULY (Joh.) IV 211.
PAUPIE (Pierre) III 236; V 331.
PAUW (Adr.) III 116.
PAUW (Anth.) III 48.
PAUW (Henrik en Johanna) IV 257.
PAVILJOEN (Jeremias) V 347.
PAYEN (Joseph) III 51.
PEARCE (Joseph) IV 212.
PEARSON (John) II 113.
PEAU (René) III 114.
PECHLIN (Elisabeth) V 179.
PECHLIN (Johanna Maria) V 180.
PECHLIN (Joh.) V 179, 180.
PECQUET I 88.
PEE (Ign. v.) IV 99.
PEGASSE I 69, 70, 88; II 166.
PEIGNÉ (Nic.) IV 272.
PELÉ V 115.
PELGROM (Abr.) IV 238.
PELGROM (Gijsb.) IV 196.
PELHAM (Charles) III 48, 59.

PELHAM (wed. idem) IV 137.
PELICORNE (Franc.) IV 254.
PELLETIER (René) IV 36.
PELLISSARI (Jean Anth.) III 65; V 97, 124.
PELLISSARI (Henry) III 65; V 63, 97, 98, 124, 125.
PELLISSARI (erv. Theophile) V 97, 306.
PELLISSARI & C. III 64; V 97.
PELLISSARI, HORNECA & C. V 124, 125.
PELS & ZONEN (Andries) III 66.
PELS (Guil.) IV 50.
PELS (Guilliam) IV 207.
PELS (Hester) III 193.
PELS (Jan) IV 207.
PELS (juffr.) V 300.
PELSANT I 109, 118.
PELT (Arn.) IV 93.
PELT (Elisabeth) III 121; V 64, 65.
PELT (Susanna) II 24; III 255; IV 93.
PENCEER (Gerrit) IV 208.

PENNINGEN (D.) II 47.
PENNINGTON (George) V 163, 165.
PENNOUX, zie Fulchicq.
PENSO, zie Alvarez.
PEPIE (Denis) I 92, 97; II 93.
PEPIE (Nic.) III 233.
PERACHON II 265; III 214; V 98.
PERACHON (Marguerite) III 167, 179.
PERACHON (Phil.) II 136; III 182; V 88.
PERACHON, zie Anisson en Cramer.
PERACHON, CRAMER & RITTERS V 165.
PEREBOOM (Ger.) V 44.
PERESIUS III 119.
PEREYRA (Moyses) III 113.
PEREZ (dr.) III 95.
PEREZ (Salv.) III 168.
PERIER (Sam.) II 204.
PERIZONIUS (J.) I 101; III 177; V 188.
PERJODE (Louis) III 172.
PERKEL (Jan) V 348.
PERONNEAUX & C. (Jac.) III 172.
PERRE (Roel v.d.) V 108.
PERS, zie Wittepers.
PESSON (Marthe) III 139.
PETER (czaar) I 37; II 103, 104; III 90.
PETERSON (Christian) V 348.
PETIT, zie Petitmaistre.
PETIT (Anne Marguerite) II 199, 200, 243.
PETIT (Hugo) V 254.
PETIT (Jean) IV 67.
PETIT & DUMOUTIER V 127.
PETITMAISTRE (Abr.) IV 36, 37; V 118.
PETITPIED III 46, 47.
PETRINI HAEREDES III 117.
PETRUCCI (Kardinaal) IV 169.
PETRUS III 168.
PETTE (Paul v.d.) III 82.
PETZOLD (Christiaen) II 223; III 51; IV 37, 38, 40; V 158, 348.
PETZOLD (Mart.) IV 38, 40; V 158, 348.
PETZOLD (Seb.) III 214; IV 37-40, 147; V 158, 212.
PETZOLD (wed. idem) III 32; IV 37-39; V 320, 322.
PETZOLDT (Ernst Christ.) III 201.
PEUCH (Et. Elie) V 375.
PEUTINCX (Merten) IV 41.
PFEFFEL (André) IV 42.
PFEIFFER (ds. Casp.) V 255.
PFEIFFER (Jan Leon.) V 298, 299, 301.

PFEIFFER (Ulrich) V 298.
PHAFF (not. B.) III 198, 200-202; V 38, 126.
PHELIPEAU (Bonne) II 11, 155.
PHILIBERT (Jean) III 179.
PHILIBERT (frères) III 271.
PHILIPPE D'ORLEANS II 234-238, 241, 242, 245, 246, 248, 255; III 234.
PHILIPS V, koning van Spanje II 145, 201, 241-243; V 194, 195.
PHILIPS (Abr.) III 222; IV 203.
PHILIPS (Caspar) V 229, 230.
PHILIPS (Claasje) III 105.
PHILIPS (J.C.) III 196; IV 20; V 327.
PHILIPS (Joh.) V 43, 44.
PHOONSEN (Joh.) IV 238, 244.
PICARD, zie Pickaart.
PICART (Bern.) I 13, 28, 37, 38, 68, 79, 89, 94, 104, 105, 109, 117, 168-171, 179; II 15, 72, 73, 75, 79, 83, 91, 92, 94, 95, 98-102, 104, 109, 139, 140, 142, 146, 152, 154, 157-159, 164, 165, 172, 174, 175, 192, 220-222, 232, 238, 254, 256; III 106, 108, 233-236, 251, 255; IV 41-45, 62, 278; V 30, 86, 119, 158, 327, 329, 348, 377.
PICART (wed. idem) IV 42, 44; V 348.
PICART (Catharina) IV 42.
PICART (Et.) I 28; II 98, 100; IV 41, 44.
PICART (Jean en Jer.) IV 45.
PICKAART (Pieter) II 68.
PICKAART (Pieter) I 37; II 58, 60, 67-68, 89; III 44.
PIEMONT (Martina) V 112.
PIER (Willem) IV 206.
PIERNAY (Françoise) III 71.
PIET (not. K. v.d.) III 252.
PIET (not. Seb. v.d.) III 183, 247; V 280, 288.
PIETERS (Annetie) III 249.
PIETERS (Geertje) V 38.
PIETERS (Ghiertgen) V 256.
PIETERS (Grietie) V 292.
PIETERS (Hilletie) IV 63.
PIETERS (Jaapje) III 30.
PIETERS (Liva) IV 89.
PIETERS (Lysbeth) III 15.
PIETERS (Neeltje) III 99.
PIETERS (Truytie) IV 128.
PIETERSE (Phil.) III 161.
PIETERSEN (Jan) III 118.
PIETERSEN (Karel) IV 81.
PIETERSEN (Lieven) IV 252.
PIETERSSEN (Jan Andriesz) V 348.
PIETERSSEN (J.) II 95.
PIETERSSEN (Simon) IV 254.
PIETERSZ (Adr.) V 336.
PIETERSZ (Andr.) III 142, 143, 159, 198; IV 45; V 338, 375.

PIETERSZ (wed. idem) V 344, 375.
PIETERSZ (Arent) III 15. Zie ook Sonder Gelt.
PIETERSZ (Claes) V 255.
PIETERSZ (Claes) IV 277.
PIETERSZ (Gillis) III 142.
PIETERSZ (Is.) IV 230.
PIETERSZ (Jan) V 276.
PIETERSZ (Jan) III 153.
PIETERSZ (Luykes) IV 89.
PIETERSZ (Michiel) IV 262, 276.
PIETERSZ (Vinc.) IV 252.
PIETERSZ (Vinc.) IV 218, 221, 229, 237, 261.
PIGET (Simon) III 119.
PILÉ (Catherine) I 79.
PILOTTE I 92.
PIMART (Marianne) V 123.
PINART (Michel) I 109, 110, 174.

PINCHAULT I 156.
PINEAU (Dan.) IV 45.
PINEL (Anth. en Maria) IV 208.
PINET (fam.) V 63.
PINET (Dan.) V 102, 123, 125, 375.
PINET (Jaq.) V 102.
PINING (Sim.) III 152.
PINOT (Dan.) IV 45.
PINTO (Aron de) III 82.
PINTO (Aron de Joseph de) IV 97.
PINTO (Dav. de) III 82.
PINTO (Is. de David de) V 63.
PIOCHE (Nic.) I 61, 92, 93; II 173.
PIPART (Paul. en Sara) IV 247.
PIRENE (Balth. de) IV 211.
PIROT (abbé E.) II 182.
PISO (juffr.) III 112.
PISTORIUS II 272.
PISTORIUS (Jean) II 216.
PITT (Moses) II 188, 189, 192; III 113; V 91.
PLAAT (Jer.) III 143; IV 274; V 295.
PLAAT (Willem) III 143.
PLAAT (wed. Bar. v.d.) IV 262.
PLAATMAN (Pieter) IV 15.
PLAATS (Folkert v.d.) IV 47; V 268, 334.
PLAATS (Franç. v.d.) II 10, 98, 99, 101, 102, 167, 185, 269; III 143; IV 45-47, 170; V 158, 348.
PLAATS (Hester en Pieter Fransz v.d.) IV 45.
PLAES (Barber v.d.) III 86.
PLAES (Dav. v.d.) III 214, 263.
PLAET, zie Plaat.
PLAISANT (Jan) IV 262.
PLANCKEN (Abr. Jurriaens v.) V 230.
PLANTENBURGH (Jac.) IV 267.
PLANTIÈRE (Claudine) III 242, 243; IV 151.
PLANTIJN IV 46; V 75, 194, 196.
PLANTIJN-MORETUS I 102.
PLEMP FONTEYN (Ar.) III 152.
PLOOS VAN AMSTEL V 120.
PLOOS VAN AMSTEL (Adr.) V 300-302.
PLOOS VAN AMSTEL (Corn. JCzn) V 300-302.
PLOOS VAN AMSTEL (Jac.) V 300.
PLOOS VAN AMSTEL (wed. idem) V 41.
PLOOS VAN AMSTEL (Jac.) V 300-302.
PLOOS VAN AMSTEL (wed. idem) V 302.
PLOOS VAN AMSTEL (not. Jan) IV 250.
PLOOS VAN AMSTEL (Johanna Clementia) V 300, 301.

PLOOS VAN AMSTEL (gebr.) IV 239; V 49, 298-303.
PLOOS VAN AMSTEL (gebr.) zie Lohoff.
PLUYM (Machtelt Willems v.d.) IV 246.
PLUYMER (Dirk) IV 237, 276, 277.
PLUYMER(T) (Jodocus of Joost) III 118; IV 97, 237, 244, 254, 262, 279.
PLUYMER(T) (wed. idem) III 113.
POCQUELIN (abbé) I 68, 72, 86, 110, 130; II 139, 167.
POEL (erv. Geertruyt v.d.) IV 261.
POEREEP (Jac.) V 180.
POINTEL (Anne) IV 48, 49.
POINTEL (Ant.) III 203; IV 48, 49, 69; V 338.
POINTEL (Judith en Michel) IV 48.
POINTEL (Susanne) IV 49.
POIRET (Pieter) IV 175.
POL (juffr. v.d.) III 112.
POLAK (Moses) V 231.
POLIGNAC (M. de) II 243-245.
POLL (burg. J. v.d.) IV 275.
POLL (L. v.d.) III 150.
POLL (Jan van der) IV 220.
POMEREU (de) III 175.
POMMARES (Elie des) I 106.
POMPADOUR (Jean de) II 243.
POMPONNE (S.A. marquis de) I 100.
PONCELET (Ant.) IV 49.
PONCELET (Marie) IV 252.
PONCET (Marguerite en Michel) III 138.
PONCET DE LA RIVIÈRE (M.) II 167.
PONDER (Nath.) V 83, 117.
PONDT (not. J.) IV 97.
PONER (P.) IV 74.
PONTCHARTRAIN (L. Phélypeaux comte de) I 54, 63, 73, 103, 109(?), 112, 118, 146, 147, 178; II 77, 135, 166, 169, 182, 199; V 87, 119.
PONT (Tim.) V 217.
POOL (not. Is.) IV 119; V 44, 209, 268, 273, 301.
POOL (M.) V 327.
POOLSUM (fam. v.) V 144, 146.
POOLSUM (Jac. v.) II 269; III 32, 33, 35, 241; IV 130; V 252.
POOLSUM (wed. idem) V 252, 262, 266.
POOLSUM (Jurriaan v.) III 115; IV 158.
POOLSUM (wed. idem) III 215; V 326.
POOLSUM (Willem v.) II 269; III 93; IV 130.
POORTEN (Josua v.d.) III 45.
POOT (dr.) III 79.
PORCHE (Maria Magdalena) II 203.
PORT (Maria Françoise v.d.) IV 83.
POS(T) (Jac.) III 148.
POS(T) (Machteld) III 23, 148, 149; V 322.
POSTELMAN (Alb. Abrahamsz) V 348.

POSUEL II 88; III 93; V 165.
POSUEL (Jean) I 65.
POSUEL, zie Anisson en Colonier.
POT (not. Ph.) III 13.
POTDEVIN (Jeanne) IV 205.
POTGIETER (Bar.) IV 50.
POTGIETER (Dirck Barends) IV 49.
POTGIETER (Hendr.) IV 50.
POTGIETER (Jan) III 102; IV 49-52, 78; V 235, 339, 347.
POTGIETER (Jan) III 153, 248; IV 50, 218, 229, 236, 261.
POTGIETER (Nic.) IV 50-52, 115; V 158, 348.
POTHOVEN (Vinc.) IV 204; V 231, 235.
POTIER (Nic.) IV 52.
POTTER (Anna) V 297.
POTTER (Jac.) III 116.
POTTER (Luc. de) III 114.
POUCET, zie Anisson.
POULAIN IV 164.

POULLE (Aaron v.) V 232.
POUWELS (Marritie) III 206.
PRAET (ds. Joh. de) V 287.
PRAET (Joh. de) V 287, 288.
PRALARD (André) I 69, 80, 87(?), 110, 115; II 93, 165; III 115, 133, 173.
PRALARD (Franç. André) I 110.
PRALARD (wed. idem) I 17, 110.
PRALARD (René) I 110.
PRAULT (P.) II 255.
PRAUWELS (Gabr.) V 377.
PRÉCELLÉS II 90.
PRESZ (Johan) V 116.
PREVOST (A.F.) V 207, 209, 372.
PREVOST (Ed.) IV 52.
PREVOST (N.) III 53; V 101, 157.
PREVOST (Pierre) IV 52.
PRICE, zie Prise.
PRIGGE (Hendr.) III 113.
PRIGGE (Hillegond Hanss) IV 237.
PRINS IV 76.
PRINS (Hendr.) III 118; IV 97; V 79, 115.
PRINS (Joannes) II 27.
PRINSZ (Jan) IV 196.
PRISE (not. Jer.) IV 158.
PRISTON (Jean Phil.) III 69.
PROOPS (fam.) V 48, 61.
PROOPS (Abr. Sal. en Cornelia) V 71.
PROOPS (Joseph & Jac. Salomon) V 41, 71, 228.
PROOPS (Joseph) V 337, 340, 347, 348.
PROOPS (Rosa) V 71.
PROOPS (Sal.) IV 108, 112-114, 249; V 71, 267, 348.
PROOPS (erv. idem) V 348.
PROOST V 318.
PROST (Claudine) IV 41.
PROVOOST V 69.
PROVOOST (ds. Joh.) III 214, 215.
PRUDHOMME (Claude) I 110, 111; III 137.
PRUMBULL III 52.
PRUYS (Jac. Wilh.) V 68, 113.
PRIJS (Elisabeth) IV 59, 204.
PRIJS (Boud. de) IV 202.
PUF (Anna en Willem Cornelisz) IV 201.
PUIR (Hendr. Cornelisz v.) V 288.
PULLEIN (Oct.) III 114, 118.
PULLEIN (Oct. de jonge) III 114.
PULLEUS (ds. Petr.) V 255.
PUPPIUS HONDIUS (ds. Ger.) IV 35.

PURMERENT (Margrita) IV 201, 206.
PURMERENT (Symon Pietersz) IV 201.
PUSTERLE(S) (Nic.) IV 52.
PUSTRICH (Leon.) IV 243.
PUT (Herm.) IV 195, 196, 202, 203, 237, 238; V 35.
PUT (Joh.) IV 238.
PUTT (Jan v.d., Jr.) III 51; V 319, 320, 322.
PUTT (Joann. v.d.) IV 238.
PUTT (Joseph v.d.) IV 238, 246.
PUTT (Jan van der) V 348.
PUTTE (Abr. Jansz v.d.) III 37, 80, 81, 98, 144, 146; IV 53, 54, 79, 118, 276; V 312-314, 338, 347, 348.
PUTTE (Abr. v.d.) IV 54, 238.
PUTTE (Hendr. v.d.) III 79; IV 238, 239; V 41, 301.
PUTTE (wed. idem) IV 239.
PUTTE (Is. v.d.) III 37, 38, 57, 81, 156, 157, IV 53, 54, 233, 238, 239, 270, 271, 275, 279; V 35, 44, 298, 314-317, 348.
PUTTEN (Joh. v.) IV 250.
PUTTER (Sim.) IV 265; V 138.
PUYT (Jacomina Adriaensdr. de) III 183, 184; V 376.
PYLE III 252.
PIJLL (Catharina Margaretha) V 123.

QUEKER (Carel Pieterse en Elisabeth de) III 42.
QUESNEL (Pasq.) I 45, 100, 110, 126, 142, 147, 178; II 70, 78, 115, 131; III 45-47; IV 51.
QUILLAU (Jaq.) I 60, 61, 68, 79, 84, 85, 93, 111, 131, 133; II 172, 173, 215, 235; III 235; V 88.
QUILLAU (Pierre) I 111.
QUINET III 115.
QUINT (Dierck Frans) V 244.

RAAP, zie Arentsz (Pieter)
RABOIS (Marie Anna) III 221.
RABUS (Pieter) III 150, 259; IV 18, 177; V 150.
RABY (Ant.) V 163.
RACINE (J.) II 171, 257.
RAEGHVELT (Josina v.) II 68.
RAEY (J. de) III 116.
RAEY (Jer. v.) IV 239.
RAFFLE I 108.
RAGUET (G.B.) II 225.
RAIES (Jac. en Jeanne de) IV 45.
RAINETTE (Guil. Ma.) III 168.
RAKELMA (Catrina) IV 45.
RAKET (Casp.) III 40; IV 195, 202, 203, 239, 240, 242; V 35.
RAKET (Dav. Gerardsz) IV 228, 239-241, 244.
RAKET (wed. idem) IV 221, 261.
RAKET (Dav. Casparusz) IV 209, 240, 241, 257, 270, 271; V 67, 336.

RAKET (Dav.) & Zoon IV 240.
RAKET (Dav.) IV 30, 231.
RAKET (Elisabeth en Henr.) IV 240.
RAKET (Jac. Josiasz) IV 241, 270; V 348.
RAKET (Josias) IV 202, 240, 241, 248, 255; V 162.
RAKET (Pieter) IV 231, 241, 242.
RAKET (Sara) IV 240.
RAM (not. H.) II 225; IV 65, 84, 255; V 20, 375.
RAM (Joh. de) III 193; V 231, 336.
RAM (wed. idem) III 193.
RAM(M)AZEYN (Gerrit) IV 274.
RAMPE (Harm. v.) III 146.
RAMPEN (Ar.) V 40, 337, 348.
RANDWIJCK- VAN LYNDEN (Anna Theodora v.) II 221, 222.
RANK (Dirk) III 24; V 214, 233, 348.
RANSON (Jaq.) IV 9, 240, 242, 252, 270; V 162.
RANSON (Marie en Susanne) IV 242.
RAPIN THOYRAS V 29.

RAPPARD (Jod.) IV 45.
RASSICOD (E.) II 250.
RATELBAND (Elias) III 114, 119.
RATELBAND (Jacomina) IV 59.
RATELBAND (Jan Jansz) IV 54, 276; V 259.
RATELBAND (Jer.) IV 54, 57, 58, 271; V 39, 70, 158.
RATELBAND (wed. idem) IV 59.
RATELBAND (Joh.) II 225, 228; III 20, 109, 110, 124, 146, 194, 208, 270; IV 26, 54-58, 123, 124, 233; V 158, 348, 351.
RATELBAND (wed. idem) IV 56, 57; V 158, 348.
RATELBAND (wed. idem) III 110, 210; IV 54-58; V 348.
RATELBAND (Joh.) IV 58, 59.
RATELBAND (wed. idem) IV 59.
RATELBAND (Joh.) IV 59.
RATELBAND (ds. Joh.) IV 55.
RATELBAND (Marie) V 39.
RATINGEN (Evert Jansz v.) V 276, 292.
RAUWS (Corn.) V 229.
RAVANEL MAON (mrs.) II 24.
RAVE (Hendr. de) IV 242.
RAVE (Jochem de) IV 196, 228, 229, 242, 248, 263; V 35.
RAVEKES (Harm.) IV 70.
RAVENÉ (Susanna) IV 271.
RAVENEL (S.) II 255.
RAVESTEYN (fam.) V 252, 277.
RAVESTEYN (Arn. v.) IV 59, 60; V 336.
RAVESTEYN (Elisabeth & Hester v.) IV 139, 277.
RAVESTEYN (Elisabeth v.) IV 204.
RAVESTEYN (Emerentia v.) IV 236.
RAVESTEYN (Joh. v.) III 121, 183, 184, 265; IV 63, 224, 260, 266, 277, 279; V 72, 221, 261.
RAVESTEYN (erv. idem) IV 189.
RAVESTEYN (Joh.?) III 77; IV 260.
RAVESTEYN (Nic. v.) III 118; IV 59, 60, 204.
RAVESTEYN (Paulus Aertsz v.) III 249; IV 139, 262; V 18, 41, 77, 197-199, 277, 278.
RAVESTEYN (wed. idem) V 41.
RAYE, zie Bicker.
RAYMOND, zie Remond.
RAYMOND frères III 46.
REAEL IV 229.
RECHTEREN (C. de) V 195.
REDOC (Janne) IV 52.
REEDER (Floris de) IV 99.
REESEN (Sal.) IV 271.
REGIS, zie Ernsthuys.
REGIS (Pierre) I 37, 57, 176; II 81, 82, 114, 128, 130, 140, 142; III 19, 136, 243.

REGNAULT III 114.
REGNIER I 118.
REGNIER (Pierre) I 118.
REGULETH (David) III 268.
REICH (Phil. Er.) III 269; V 99, 100, 104, 107, 127.
REITLINGER, zie Gomperts.
RELAND (Adr.) I 150, 178; III 150.
REMBRANDT V 259.
REMEUS, zie Boissat.
RÉMOND DE SAINT MARD (Toussaint) I 13, 34, 70, 71, 76, 78, 88, 89, 111, 151, 168, 172-175; II 181.
REMPELAER (Andr.) III 30; IV 82, 83; V 348.
REMPELAER (Cornelia) IV 83.
REMS (Antonetta) III 104.
REMS (Hilletie Gerritse) III 102, 103.
RENARD (Dan.) IV 62.
RENARD (Louis) I 50; II 37, 43, 269; III 192, 193, 200; IV 60-62, 278; V 348.
RENAUDOT (abbé E.) II 169, 170.
RENAUT (Is.) IV 68.
RENKINK (Lud.) V 348.
RENS (not. C.) IV 86.
RENS (Maertje) IV 128.
RENSELAER & DELLINCKHUYSEN IV 203.
REPKE (Fred.) V 122.
RESIF III 119.
RETTERINGH (Harm.) V 276.
REUMAN (Otto) III 114.
REVIOL (Fred.) V 106.
REVIS (Christoph) V 329.
REY (Marc Michel) III 20-22, 107; IV 164; V 17, 23, 34, 44, 67, 72, 89, 94-98, 104, 106, 112, 119, 122-124, 126, 127, 164, 212, 219, 220, 234, 236.
REY (erv. idem) V 106, 123.
REYERS (Andr.) IV 264, 267.
REYGER (Joost de) IV 189.
REYHER (Sal.) III 117.
REYMER (fam.) IV 255.
REYMER (Hester) IV 252, 255.
REYMER (Jan) IV 252, 258.
REYMER (Sara) IV 258.
REYNDERS (Dirk) III 144, 145.
REYNIERS (Petronella) IV 241.
REYNIERSZ (Harder) III 30, 214; V 348.
REYNIERSZ (wed. idem) V 348.
REYNTIES (Anth.) IV 248.
REYSCHOOTEN, zie Rijschooten.
RHEE (Gerrit v.) V 46.
RHEE (Sim. v.) III 113, 118.
RHENFERD (Jac.) III 129.
RHETE (Joh. Val.) III 118.

RHIN (Elie Jogchemse de) III 41.
RHODES V 111.
RHOON, zie Roon.
RHIJN (Hendr. v.) II 78; III 46.
RIAUJOT (Jeanne) III 40.
RIBBIUS (Joh.) II 29; III 116; IV 25, 88, 163; V 219.
RIBERA (Juan de) III 118.
RIBOTTEAU (Henry) III 94, 246, 247; IV 74.
RIBOU (Jean) I 111; II 205, 257.
RIBOU (Pierre) I 75, 76, 111, 112, 115; II 45, 108, 195, 198, 214, 215, 248; III 139, 176.
RIBOU (mesdemoiselles) I 112.
RICARD (J.P.) IV 74.
RICHARD, zie Du Villard.
RICHARD (Maddelaine) V 234.
RICHELIEU (kard. de) I 63.
RICHEU (Et.) II 138.
RICHOU (Esther) III 87.

RICHTERUS (Joh. Heinr.) IV 187.
RICKENGA (Hendr. v.) V 276.
RIDDER (not. A. de) IV 54, 155.
RIDDER (Laur. de) IV 265.
RIDDER (Willem de) V 348.
RIDDERINGH (Catalina) V 315.
RIDDERINGH (Jac.) IV 234; V 348.
RIDDERINGH (Joannes) III 18.
RIDDERINGH (Maria) V 315, 351.
RIDDERINGH (Marieke) III 18; V 315, 374.
RIDDERINGH (Rutgert Jansz) IV 189; V 315, 339, 348, 351.
RIDDERINGH (wed. idem) V 348.
RIDMAYER (dr.) IV 34.
RIEDT (Clara Maria en Jac.) IV 199.
RIEDT (Jean v.) III 191.
RIEDT (Maria Jacoba v.) III 192; IV 230.
RIEMAN III 113.
RIEMER(S), zie Reymer.
RIEUWERTSZ (Jan) IV 63, 64, 66, 171, 263, 277, 278; V 211, 224.
RIEUWERTSZ (Jan) III 15, 113, 143, 164; IV 25, 64-66, 88, 126; V 225, 233, 339, 348.
RIGAR (Martha) III 197.
RIGART (Hendr. Jansz) III 197.
RIGAUD, zie Borde.
RIGAUD (Claude) I 64, 65, 84, 91, 112, 113, 129, 131, 136, 138, 149, 150, 158, 161; II 165, 235(?).
RIGAUD (H.) I 178.
RIGAUD (Jean) II 27.
RICO, zie Rigaud.
RIGOINE (L.) III 104.
RIHEL (fam.) IV 243.
RIMERS, zie Reymer.
RINGET (Elisabeth) IV 115.
RINKENRAAD (Herm.) III 119.
RIOU (Magdaleen) III 139.
RIPKE (Pieter) IV 56, 57.
RIPS (Joh.) IV 169.
RISCHER (Joh. Henr.) V 90.
RITTER(S) V 165.
RITSCH (erv. Tim.) III 117.
RIVIERE (Magdalena) II 26.
ROBELIN (Marie) IV 245.
ROBELOT (Dav.) IV 67; V 348.
ROBELOT (Nic.) IV 67.
ROBERT (Dan.) III 100.
ROBERTS (R.) II 223.
ROBERTSON (William) IV 111.

ROBETHON (Dan.) III 202, 203.
ROBUSTEL (Charles) I 61, 68, 71, 72, 74, 91, 92, 113, 114; V 121.
ROBUSTEL (Claude) II 108.
ROBIJN (Jac.) III 157.
ROBIJN (Jac.) IV 261, 277, 278; V 231, 339, 348.
ROBIJNS (Lijntje) III 147; V 222.
ROCHMAN (R.) III 82.
RODENBURCH (Willem Doense en Willem Denijs) V 282.
RODENBURGH III 119.
RODRIGUES HENRIQUES (Rachel of Caterine) I 17, 18.
ROEFS (Elsebé) IV 237.
ROELOFS (Catlijn) III 143.
ROELOFS (Meeuwes) III 266.
ROELOFSZ (Herm.) IV 29.
ROEMER (Jac.) III 18.
ROEPERS (Paulus) III 116.
ROERMOND (not. Arn.) II 271, 272; III 18, 19, 65, 93, 96, 156, 266; IV 27, 34, 149-151, 199, 250; V 126, 300, 316, 317.
ROETERS (Elsje en Otto) IV 213.
ROGÉ (Estienne) IV 74.
ROGER (Ant.) IV 76.
ROGER (David) III 72; IV 67, 68, 77, 274.
ROGER (Est.) IV 68, 75.
ROGER (Est.) I 24, 27, 37, 44, 60, 61, 67-69, 71, 79, 84, 97, 113, 119, 121; II 47, 52, 53, 58-72, 75, 98, 147, 148, 219, 227, 261, 269; III 70, 90, 92, 93, 198-201, 258, 261, 264; IV 46, 48, 68-76, 94, 127; V 66, 67, 159, 171-173, 175-177, 232, 326, 327, 348, 376.
ROGER ((Et.), zie Rosier.
ROGER (Françoise) III 198; IV 69, 70, 76.
ROGER (Jeanne) III 199; IV 68-71, 74, 75; V 66.
ROGER (mademoiselle) IV 76.
ROGER (Rob.) I 55, 115; II 88; III 60, 169, 174; IV 68, 76; V 339.
ROGER (Rob.) IV 77.
ROGGUET (Matth.) II 90, 91.
ROGIERS (Pieter) V 116.
ROGISSART (Alex. de) II 265; III 66, 251; IV 70; V 29, 30, 233.
ROGISSART (Charlotte, Elisabeth en Susanne) III 66; IV 250; V 233.
ROHRLACH (wed. en erv. Michael) II 163.
ROLLAND, zie Roulland.
ROLLIN & FILS V 157.
ROLU (Joannes) V 275, 276, 295, 297.
ROLU (Philippina Margaretha) V 295.
ROLU (Phil.) V 295.
ROMAN, zie wed. Smit.
ROMAN DE JONGE (Adr.) V 199, 260.
ROMAN (Jan) III 154; V 348.
ROMAN (Jan de Jonge) IV 114, 120, 175, 239, 250, 275; V 40, 41, 146, 267, 270, 328, 331, 332, 348.
ROMAN & C. (Jan) IV 275; V 301.

ROMBERG(H) (Zach.) IV 250; V 348.
ROMBOUTS (Hans) III 167.
ROMBOUTS (Joannes) V 280.
ROMILLEY DE LA CHENELAYE (Charlotte), zie l'Hospital (marquise de).
RONDEAU (Susanna) III 166.
RONDEAU (Susanne) III 194, 195.
ROOLEEUW (Anth.) III 213.
ROON (Anth. v.) IV 107, 217, 270.
ROON (Ant. v., de jonge) IV 270.
ROOS (Anna) IV 238.
ROOS (Corn.) IV 267.
ROOS (Corn. Franç.) IV 245.
ROOS (Jan Cornelisse) IV 199.
ROOS (Jan) IV 40.

ROOS (Joan) III 30, 178; IV 77.
ROOS (Judith), zie Sebille.
ROOS (not. Ph.) III 249; IV 240.
ROOS (Pieter) III 171.
ROOS (Pieter) IV 245.
ROOS (Sara) III 128; IV 199.
ROOS (Sara) IV 257.
ROOS (Willem) III 60.
ROOS (Jac., Johanna en Michiel de) III 122.
ROOSEKRANS (Wijva) IV 83.
ROOSTERMAN III 119.
ROOT, zie Mijgenaar.
ROOT (Symon) V 336.
ROOT (Willemijntie Jans) IV 49.
RO(O)VERS (Joh.) IV 263, 276.
ROQUES (P.) IV 43.
ROQUETTE III 115.
ROS (Jan) III 143.
ROSA (not. H.) V 376.
ROSART (Alida Theresia) V 303.
ROSART (Jaq. Fr.) IV 113; V 298, 299, 303.
ROSART (Maria) V 303.
ROSART (Mathias) V 298, 303.
ROSAYES (de), zie Martin (Nic.)
ROSE (dr.) IV 34.
ROSELLI (Guiseppe) II 183.
ROSENBERG (Paulus) IV 158.
ROSENDAEL II 241.
ROSEWEL (Abr.) IV 142.
ROSIER (Et.) IV 74.
ROSIER (des), zie Martin (Nic.)
ROSSET (Franç. de) II 156-158.
ROSTMAN (Georg) III 114.
ROTGANS (L.) III 152, 257.
ROTGANS (Sybrichte Alberts) IV 208.
ROTHE & VAN LUDIK III 258.
ROTTER (Christoffel) V 340.
ROTTERDAM (ds. Arn.) IV 80.
ROTTERDAM (Catarina) IV 78.
ROTTERDAM (Joh.) IV 80, 81; V 159, 272, 348.
ROTTERDAM (Pieter) III 84; IV 49, 77-80, 278, 279; V 187, 188, 348.
ROTTERDAM (Pieter) IV 78-80; V 348.
ROTTERDAM (Susanna) IV 80.
ROUBILLAC IV 69, 70.
ROUFFEAUX (Jeanne) III 109.
ROUGEAULT (not.) III 179.
ROUILLÉ I 86, 95, 114.

ROUILLÉ (madame) I 114.
ROULLAND (Lamb.) I 80, 108, 114; II 119.
ROULLAND (wed. idem) I 62, 63, 69, 72, 74, 75, 78, 80, 92, 96, 99, 107, 109, 112-115, 146.
ROUND (Ja.) II 165.
ROUSSEAU (Josué) IV 81.
ROUSSEAU (J.J.) II 245.
ROUSSEAU (Pierre) V 98.
ROUSSILLON (Louise de) IV 144, 145.
ROUVEROY (ds.) V 150.
ROUVIÈRE (Pierre) I 176.
ROUX (Jean) III 197.
ROUX (J.P.) V 99, 220.
ROUXEL (C.) III 238.
ROVERS, zie Roovers.
ROY (Gabr. à) IV 136; V 21.
ROY (Theodore de) IV 205.
ROYEN (Jac. v.) IV 89, 262, 276, 277; V 339, 348.
ROYEN (erv. idem) V 348.
ROYEN (Nic. v.) III 116, 119.
RUARUS (Dav.) III 113, 197; IV 206, 246, 277; V 233; V 340, 348.
RUAULT (Pierre Nic.) II 225-227, 229.
RUBBERS (Pieter) III 143.
RUBERT (Abr.) IV 203.
RUDIGER (Jean Michel) III 68, 117.
RUITER (Pieter de) IV 215.
RUNG (Heinrich) V 286.
RUSÉE (Dav.) V 123.
RUSIUS (Elsje) IV 248, 249.
RUSSEL (dr.) IV 138.
RUSTENBURGH (not. A.) III 224; V 293.
RUSWORM (Michiel) III 117.
RUTGERS (Elisabeth), zie Aertsen.
RUTGERS DAVIDSZ (Leon.) IV 145.
RUTGERS DAVIDSZ (wed. idem) IV 145.
RUTS (Dav.) IV 210.
RUTTENS (Pieter) V 254.
RUUSSCHER (Melch. de) IV 150.
RUYMVELT (Jannetje) III 37.
RUYTENBEEK (Everh. v.) IV 207.
RUYTER (Joh.) IV 177.
RUYTER (Andr. de) III 114.
RUYTER (Geertruy de) IV 181.
RUYTER (Jan de) IV 198.
RUYTER (Joh. de) III 56; V 348.
RIJ (de), zie Danckerts.
RIJCKE (prof. Th. de) III 117.
RIJCKENS (Theod.) V 181.
RIJCKEVORSEL & C. (Abr. v.) IV 270.

RIJCKEVORSEL (Joh. v.) IV 213.
RIJCKHOFF, zie Rijkhoff.
RIJCKS (Marytye) IV 257.
RIJGER (Pieter de) IV 263.
RIJGERBOS (fam.) V 338.
RIJKE (Harm.) V 348.
RIJKE (Jan de) IV 58.
RIJKE (erv. idem) IV 58.
RIJKHOFF (Jac.) V 337, 338.
RIJKHOFF (Jac. Jr.) V 68, 113, 337, 348.
RIJKMAN (Gijsb.) V 270, 348.
RIJMER (A.) V 45.
RIJN (Pieter v.) V 348.
RIJN (Theod. v.) III 221.
RIJNDERS (Hendr.) V 44.
RIJNEVELT (Jac.) IV 232.
RIJNEVELT (Willem v.) IV 232, 242.
RIJNEVELT (Willem v.) IV 242.

RIJNSDIJCK (Roeloff v.) V 276.
RIJNVISCH V 350.
RIJNVISCH (Hendr.) III 114.
RIJP (rector v.d.) V 150.
RIJP (not. J. v.d.) V 222.
RIJPLAND (not. Jan) III 67, 69.
RIJSBEEK (Warnaer) III 119.
RIJSCHOOTEN (Adr. v.) IV 83.
RIJSCHOOTEN & C. (Andr. v.) IV 83.
RIJSCHOOTEN (Anna v.) IV 82.
RIJSCHOOTEN (Anth. v.) IV 83.
RIJSCHOOTEN (wed. idem) IV 83.
RIJSCHOOTEN (Catharina v.) IV 82.
RIJSCHOOTEN (Christina v.) IV 82, 83; V 314.
RIJSCHOOTEN (Karel v.) III 156; IV 82, 83, 278; V 314, 348.
RIJSCHOOTEN (wed. idem) IV 83.
RIJSCHOOTEN (Karel v.) IV 83.
RIJSCHOOTEN (Karel v.) IV 83.
RIJSCHOOTEN (Pieter v.) III 144, 146; IV 14, 81-83, 189; V 312-314, 339, 348.
RIJSCHOOTEN (wed. idem) IV 82, 83, 118; V 314, 316, 348.
RIJSWIJCK (Dirk v.) IV 174.
RIJSWIJK (Frans) V 348.
RIJSWIJK (Jan) V 69.
RIJSWIJK (Gov. Jan v.) V 302, 303.
RIJSWIJK (Jac. v.) V 302.
RIJSWIJK (Jac. v.) V 302.

SAANEN, zie Sanen.
SABEAU (Marguerite) III 221.
SABEL (wed. Harm.) III 34.
SABONADIÈRE (Jaq.) I 15; II 24.
SACY (Louis de) II 244, 245, 247.
SADELAER (Franç.) IV 84; V 122, 338, 340, 349.
SADELAER (Frans) V 350.
SADELAER (Lod.) V 349.
SADLER (Lourens) V 116, 117.
SAECKMA III 119.
SAEGHMAN (Gillis Joosten) III 78; IV 106, 218, 263, 267, 277-279; V 222, 338, 352.
SAEN (Lod. v.d.) III 131.
SAFF (Joh.) V 298.
SAFFENBERG (Everwijn) IV 195.
SAINT AMOUR (Tim. de) III 166.
SAINT BLANQUART (Elie) III 268.
SAINT EVREMOND I 74; II 60, 61, 72, 73, 109.
SAINT GELAIS, zie Dubois.
SAINT GLEN, zie Ceinglen.

SAINT LOUP (abbé de), zie Boileau (Jacques).
SAINT MARC (abbé de) IV 51.
SAINT MARTIN DE CHASSONVILLE II 156.
SAINT SIMON I 63; II 245, 246.
SAINT TROPEZ (abbé de) III 46.
SALEL (Marguerite) III 139.
SALINIERES (Elisabeth en Jean) III 105.
SALIUS (Bern.) II 7, 21, 165, 166.
SALOMON (Corn.) IV 196, 202.
SALOMON (Samson) IV 97.
SALTER (Joannes en Rob.) V 280.
SALVIONI II 264.
SALVIUS (Laur.) IV 182.
SAMBIX (Jan v.) IV 157, 158.
SAMSON (Moses) IV 195.
SAMSON (P.A.) II 107.
SAMUELS (Gerrit), zie Meys.
SANADON (N.E.) II 173.
SAND (Herm. van) III 77; IV 64.
SANDE (v.d.) IV 269.
SANDERS (Annetje) IV 188.
SANDERSE (Wijbrand) IV 190, 191; V 340.
SANDERTS (Steffan) IV 203.
SANDRA (Jan de) III 73.
SANEN (Catharina v.) IV 109.
SANEN (Jac. v.) V 349, 350.
SANGER (E.) II 184.
SANIUS (Grietje) IV 22.
SANLECQUE (Jean) I 60; II 174.
SANTEMA (Is. Pietersz) III 114.
SANTEN (not. A. v.) III 155, 223; IV 225; V 222.
SANTFOORT DE LORME (Anth.) IV 228.
SANTHEUVEL (D. v.d.) V 187, 188, 189.
SAPIJN (Cath.), zie Japin.
SARDET (Dan.) IV 75.
SARDI (Cesar) III 50, 65.
SARDINE (Jacq.) II 205.
SARRAGON (Elisabeth) IV 206.
SARRAGON (Pieter) IV 207.
SARTRE (Pierre) III 47.
SAS (Alb.) IV 131.
SAS (wed. idem & Zonen) IV 40; V 319, 323.
SAS (Petrus) IV 187, 188.
SAUGRAIN (G.) II 96, 255.
SAUREL (Et. Louis) V 350.
SAUREL (Louis Sr. en Jr.) IV 67.
SAURIN (Jacq.) I 144, 146, 178; IV 43.
SAURIN (Joseph) II 198.
SAUTIJN (Maria) III 22, 23, 155.

SAUTIJN (Willem) III 22.
SAVIUS (Laur.) V 234.
SAVOURET (Anne) IV 86.
SAVOURET (Is.) III 245; IV 85, 86.
SAVOURET (Marianne) IV 85, 86.
SAVOURET (Marie) IV 86.
SAVOURET (Pierre) II 28, 29, 31, 36, 37, 39, 185, 205; III 89, 116; IV 65, 84-86, 143; V 175, 235, 339.
SAVOURET (wed. idem) II 37, 39; III 89; IV 84, 85.
SAVREUX (Charles) II 144.
SAVRY (Geertruyt Jans) III 197.
SAVRY (Sal.) IV 100; V 230.
SCALÉ (Bern.) II 263.
SCELTON (B.) III 162; IV 141.
SCEPERUS (Pieter) III 90, 123, 237, 238; IV 25, 37, 56, 86, 87, 129; V 159, 187, 349.
SCEPERUS (wed. idem) IV 37, 86, 87; V 349.
SCEPERUS VAN EYBERGEN (not. P.) III 269.
SCHAAF (Abr.) III 257.

SCHABAELJE (not. P.) III 22, 48, 82, 92, 141, 170, 179, 193, 231, 253, 257, 258, 260, 265; IV 28, 46, 64, 70, 78, 86, 96, 109, 127, 130, 133, 154, 169, 185, 197, 240: V 68, 90, 265, 295, 375.
SCHABROL (David) V 350.
SCHACHT (Pieter) V 165.
SCHADE III 117.
SCHAFT (Pieter) V 165.
SCHAGEN VAN LEEUWEN (A.M.) IV 92.
SCHAGEN (Alb. Garbrantsz) IV 88.
SCHAGEN (Gerbr.) III 113, 118, 258; IV 63, 88, 89, 262, 276, 277; V 307, 340.
SCHAGEN (wed. idem) IV 88, 89; V 349.
SCHAGEN (Joanna) IV 92.
SCHAGEN (Joh.) III 113.
SCHAGEN (Margaretha) III 121.
SCHAGEN (Marten) IV 26-28, 90-92, 157, 173; V 159, 350.
SCHAGEN (Pieter Martensz) IV 90.
SCHAGEN (Gerrit Luycasz v.) IV 89, 263, 276, 277; V 338, 349(?).
SCHAGEN (wed. François v.d.) III 19, 95, 96.
SCHALEKAMP (Matth.) IV 279.
SCHARBOTTEUR (Dan.) IV 228.
SCHAUMBOURG (J.G.E. de) V 212, 218.
SCHEAFE (Alex.) IV 109.
SCHEEPER(S) (Pieter) IV 86, 87.
SCHEFFER (Engelina) IV 115.
SCHEFFERS III 30.
SCHEFFERS (Pieter) IV 178.
SCHELE (Dan.) III 221.
SCHELLINGER (Bar.) IV 218.
SCHELLINGWOU (Barber Gerrits) IV 53.
SCHELLINGWOUW (Gerrit) IV 189; V 335, 349.
SCHELLINGWOUW (wed. idem) V 349.
SCHELT (Hendr.) IV 263.
SCHELTE (Anth.) II 70, 77, 88, 97, 185; IV 92, 93, 95, 183, 184, 278; V 118, 182, 349.
SCHELTE (erv. idem) II 97, 109; III 188; IV 92-95; V 159, 349.
SCHELTE (Dirk) IV 92-94, 199; V 322, 323.
SCHELTE (Hendrik) I 119, 150, 178; II 24, 71, 121, 141, 169, 185, 186, 269; III 43, 172, 188, 263; IV 92-95, 132, 278, 279; V 66, 159, 171-174, 177, 187, 232, 311, 326, 328, 349.
SCHELTE (wed. idem) III 255; IV 93-95; V 143, 349.
SCHELTE (Is.) IV 202.
SCHELTE (Johanna) IV 199.
SCHELTE (Maria) III 43.
SCHELTE (Sam.) IV 95.
SCHELTUS V 227.
SCHELTUS (Jac.) IV 220; V 233.
SCHELTUS (P.) III 220.

SCHENCK, zie Schenk.
SCHENDEL (Jan v.) IV 203.
SCHENK (Joh.) III 114; V 327.
SCHENK (Leon.) V 350.
SCHENK (Pieter) II 99; III 44; IV 27, 278; V 90, 100, 120, 184, 231.
SCHENK (Pieter Jr.) IV 278, 279; V 100, 350.
SCHEPER (Hendr.) IV 264, 276.
SCHERPENHUYZEN (Jan v.) IV 25.
SCHETS (Joh.) V 350.
SCHEURLEER (Franç. Hendr.) III 200.
SCHEURLEER (Hendr. Bastiaansz) II 69, 200, 219, 220, 265, 269; III 69, 261.
SCHEURLEER (Hendrik Florisz) V 19, 21, 57, 58, 211, 224.
SCHICKHARDT (Jean Chrestien) IV 74.
SCHIERBEEK (R.) V 318.
SCHIFFELY, zie Tschiffely.
SCHILLERN (Benj.) II 103.
SCHILPEROORT (Joachim) IV 117; V 377.
SCHILPEROORT (Joh.) V 377.
SCHILT (Jan) IV 205.
SCHINDEL (Geertruyd Goversz v.) IV 89.
SCHINKELIUS (Jean) II 117.
SCHIPPER (Jan Jacobsz) II 137, 138; III 16, 23, 112; IV 96-100, 102; V 77, 81, 114-116, 216, 259, 306, 307, 336, 349.
SCHIPPER (wed. idem) I 119, 176; III 113, 121, 158; IV 23, 51, 88, 96-100, 102-109, 111, 113-117, 136, 157, 159, 172, 185, 189, 190, 202, 213, 215, 218, 221, 222, 277; V 37, 40, 42, 48, 60, 63, 67, 77, 84, 86, 87, 109, 117, 279, 281, 283, 293, 297, 298, 301, 306, 307, 324-326, 336, 337, 377.
SCHIPPER (erv. idem) IV 97, 100, 275; V 349.
SCHIPPERS (Agatha) IV 98.
SCHIPPERS (Cornelia) IV 96-100, 108-114, 116, 172; V 216.
SCHIVELBERCH (Catharina) IV 238.
SCHLEY (Jac. v.d.) III 236; IV 42; V 30.
SCHLUMPFF (Er.) IV 201, 243; V 35.
SCHMID (ds. Seb.) III 56.
SCHMIDT (Catharina, Elisabeth en Joh. Adolf) V 295.
SCHMUCK (Frid. Wilh.) III 117.
SCHNEIDER (Jean Henry) V 106.
SCHNEIDER (Jean Herman) III 21; V 106, 234, 236.
SCHOBINGER (David en Jer.) IV 243.
SCHOEMAKER (Gerrit) IV 123, 124.
SCHOLTE (Arn.) IV 248.
SCHOLTEN (Bern.) III 117, 120.
SCHOLTEN (Hendr.) IV 195.
SCHOLTEN (wed. idem) IV 196.
SCHOLTEN (wed. idem & Zoon) IV 271.
SCHONENBURG, zie Schoonenburg.
SCHOONBIER (Corn.) IV 52.
SCHOONDERWOERT (not. G. v.) III 144, 145; IV 228.
SCHOONEBEEK (Adr.) II 48, 68, 89; III 90, 139; IV 87; V 336.

SCHOONEBEEK (Pieter Dam.) II 88, 89; III 204, 214; V 346, 349.
SCHOONENBURG (Adr.) V 336.
SCHOONENBURG (Ant.) III 17, 124, 149; IV 18, 19, 26, 27, 46, 90, 94, 130, 147, 170, 177, 186; V 144-146, 148, 152, 268, 336, 349.
SCHOONENBURG & Zoon (idem) V 206.
SCHOONEVELT (Steffen v.) IV 219, 220, 222.
SCHOONWALD (Sam.) III 57; IV 19, 35, 37, 154, 186, 250; V 204, 226, 349.
SCHOONWALD (Sam. Anth. Josua) III 57, 58; V 350.
SCHOONWINCKEL (Jan en Jannetje) IV 46.
SCHOOTS VAN CAPELLE (Jac. Corn.) V 68, 113.
SCHOT (Arent Willemsz) IV 80.

SCHOT (Clara) IV 118; V 314.
SCHOT (Everh.) III 113.
SCHOT (Jacomijntie) IV 80.
SCHOT (Joh.) III 97, 98, 113, 146; IV 54, 118, 262, 277; V 259, 312-314, 340, 349.
SCHOT (wed. idem) V 349.
SCHOTMAN III 30.
SCHOUTEN (fam.) IV 30.
SCHOUTEN (Aart Dirk) IV 23-25; V 350.
SCHOUTEN (Ant.) II 124-126, 245; IV 60, 119, 147.
SCHOUTEN (Christina) IV 225.
SCHOUTEN (Corn.) IV 24.
SCHOUTEN (Dirk Corsen) I 50; II 43, 206; IV 22-25, 278, 279; V 142(?), 188, 347, 349.
SCHOUTEN (wed. idem) IV 22-24, 123; V 349.
SCHOUTEN (erv. idem) IV 24, 233; V 41, 349.
SCHOUTEN (Gijsb.) II 216, 217, 251; V 175.
SCHOUTEN (Jac.) IV 28.
SCHOUTEN (Johanna) IV 119.
SCHOUTEN (Josias) IV 119, 120; V 71, 334.
SCHOUTEN (Petrus) III 269; IV 119, 120, 156, 167, 269, 279; V 17, 106, 123, 146, 147, 268-273, 316, 317, 331, 332, 334.
SCHOUTEN (Rud.) IV 119, 120; V 350.
SCHOUTEN (Sal.) III 34, 92, 95, 196, 199, 208; IV 119, 120, 156, 279; V 144-148, 159, 207, 272, 331, 349.
SCHOUTEN (wed. idem) IV 119, 120.
SCHOUTEN (wed. idem & Zoon) IV 119, 120; V 206, 331, 332.
SCHOUTEN (W.) IV 247.
SCHREUDER (Joh.) III 265-269; IV 36; V 69, 70, 72, 94, 100, 101, 106, 124, 126, 206, 220.
SCHREVELIUS III 119.
SCHREY & MEYER (Jer.) III 117.
SCHRICK (not. J.) IV 242; V 376.
SCHRICK (not. M.) III 84, 249, 250.
SCHRICK (not. P.) III 35.
SCHRÖDER (Jac.) V 296, 322.
SCHRIJVER (Geertruyd) IV 241.
SCHRIJVER, zie Arentsz (Pieter).
SCHRIJVER (Sara Arentsz) III 15, 16.
SCHUEREN (J.F. v.d.) V 22.
SCHUERMAN (Abr.) V 338.
SCHUES (firma Jac.) V 71.
SCHULERUS (Carel) IV 244.
SCHULERUS (Carel) IV 236, 248.
SCHULERUS (Fred.) IV 201, 218, 221, 236, 244, 245, 248; V 35.
SCHULERUS (wed. idem) IV 252, 260.
SCHULPEROORT (Adriana) IV 224.

SCHULTINGH (prof. J.) III 116.
SCHULTZE(N) (Godfr.) III 117; IV 158, 161; V 306.
SCHULTZE(N) (wed. idem) IV 159.
SCHUMACHER (Elerd) III 117.
SCHUPPEN (P. v.) II 90.
SCHURING (Jan) V 31.
SCHUT (Annetie) IV 230.
SCHUT (Dan. Jacobsz) IV 229.
SCHUT (wed. idem) IV 229.
SCHUT (Gierde) IV 63.
SCHUT (Hermetien Jans) IV 200.
SCHUT (Jan) IV 202.
SCHUURMAN (Abr.) IV 263, 276, 277; V 349.
SCHUYL (A.H.) V 212.
SCHUYL (Matth. Jansz) IV 82.
SCHUYL (Rebecca) IV 81.
SCHUYLENBURGH (Joh.) IV 244.
SCHUYLENBURGH (Adr. v.) IV 243.
SCHUYLENBURGH (Dionijs v.) IV 243, 244.
SCHWANDER (Joh. Georg) III 117, 118.
SCHWARZ (Jaq.) III 115.
SCHWERYN (baron v.) III 116.
SCHWEYN (kol.) III 116.
SCHIJNVOET IV 28.
SCIPIO (Maria) IV 197.
SCIPIONES (Menno) III 114, 118.
SCOTIN (J.B.) II 233, 235, 236, 249.
SCOTT (Balth.) I 117; V 232.
SCOTT (Rob.) V 81, 83, 91, 117.
SCOTT (wed.) III 172.
SCULERUS, zie Schulerus.
SEBASTE, zie Codde.
SEBILLE (Charles) III 92; IV 245, 270.
SEBILLE (Dan.) IV 245.
SEBILLE (Dan.) IV 245; V 38, 39.
SEBILLE (Grietje) III 92.
SEBILLE (Judith) III 95; IV 245, 271; V 67.
SEBILLE & ROOS (Judith) IV 209, 245.
SEBILLE (Maria) IV 245.
SEBILLE (Paul) IV 238, 245; V 35, 66.
SEBILLE, zie Hartoog.
SEBILLE, VAN KETEL & WASSENBERGH IV 245; V 38, 162.
SEBILLE & WEND IV 245; V 38, 162.
SEBUSCH (Aeltye) III 114.
SECRET (Pierre) II 244.
SEEST (Christiaan) V 301.
SEGELKE (Zach.) V 38, 108, 131.
SEGERMANS (Engeltie Jans) IV 29.
SEGVELD (Jan v.) IV 34; V 328.

SEIGNETTE III 119.
SEIGNORET (Pierre) III 168.
SELBAGH (Annetje) IV 188, 189.
SELDER (Hendrina v.) IV 238.
SELHOFF (Nic.) III 201.
SELLENTIN I 116.
SELLIUS (Adam) I 80, 90, 116, 152-154; II 145; III 201; IV 47, 72; V 90.
SELLSCHOP (A.D.) V 262.
SENA (Jan) III 254.
SENEGAT (Olimpe) III 270.
SENEUSE (P.) II 208.
SENNEPART (Jac.) IV 241.
SENNEPART (Jan) IV 240.
SENNEPART (Susanne) IV 241.
SENTE (Ariaentie) IV 126.
SEPTEREN (Abr. v.) IV 121.
SEPTEREN (Joh. v.) III 8; IV 120-125; V 144, 159, 236, 272, 349.
SERCY (Charles de) I 110; II 88, 89.

SEREAU (Françoise) III 122.
SERHANDRES (Anth.) III 114.
SERRARRIUS (ds. Petr.) III 119.
SERSTEVENS (fam. t') V 93, 165.
SERSTEVENS (François t') I 36, 55, 84, 86, 90(?), 116-118, 145, 164; II 113, 145; V 121, 165.
SERSTEVENS (G.A. t') V 121.
SERSTEVENS (Gilles t') II 264.
SERSTEVENS (wed. idem) II 264.
SERSTEVENS (Joseph t') I 28, 29, 47, 55; II 24, 264; IV 74, 125; V 93, 122.
SERSTEVENS (Simon t') I 116; II 264; V 165.
SERSTEVENS (t') (frères) II 263; V 165.
SERSTEVENS (t'), zie Leonard.
SERVAES (Jac.) III 117.
SERVAES (not. M.) III 48, 162-163, 263; IV 78, 92, 93, 110, 183, 197, 234; V 326, 375.
SERWOUTERS (Joh.) III 122.
SEVENHOVEN (not. S. v.) IV 59, 60, 195, 198, 202.
SEVENHUYSEN (Marten Cornelisz v.) IV 261.
SEVERINUS (wed. Adr.) III 115.
SEVERINUS (David) V 90.
SEVERINUS (Is.) II 269; V 205.
SEWEL (Willem) II 50, 223; III 79, 198, 239, 240; IV 18, 136, 137, 177; V 30, 107.
SHELTON, zie Scelton.
SIBELIUS (Conr.) V 350.
SIBERSMA (ds.) II 52.
SIBILLE, zie Sebille.
SIEBERT (Seb.) V 66.
SIEURIN (Catharine en Jacq.) IV 67.
SILFFLON (Mart.) V 287.
SILLE (N. de) V 195.
SILVERLINGH (Thob.) III 118.
SILVESTRE (Pierre) II 73, 74.
SILVIUS (not. A.) III 76.
SIMART (Nic.) III 117.
SIMLER (Joan Willem) IV 129.
SIMON (Abr.) IV 145.
SIMON (Jaq.) II 122, 123.
SIMON (Richard) I 13, 29, 120; II 11, 170; III 44; V 373. Zie ook Index op Boeken.
SIMONE (Joh. de) V 163.
SIMONNEAU (Ch.) II 232.
SIMONNEAU (Lud.) II 90.
SIMONS (Math.) III 213, 216; IV 195, 202, 242, 246, 255.
SIMPSON (Ralph en Rich.) II 50.
SIRE (Willem) III 58.

SIRJANS (Mayken) III 183.
SITTART (Pieter v.) IV 219.
SIX (Jan) III 119; V 283.
SIX (Jan) IV 150; V 72, 113.
SIX (Sara) III 27.
SJAMMERS (Maria) III 61.
SLAART (Pieter v.d.) II 16, 50, 125; III 43, 202, 237; IV 18, 19; V 150.
SLAATS (Adr.) V 350.
SLAATS (Gerrit) III 84; V 349.
SLAATS (wed. idem) V 349.
SLADUS (Janneke) III 31.
SLEGHERS (Henri) II 208.
SLICHT (Willem Jansz v.) V 349.
SLIGT (Joh. v.) V 350.
SLIGTENHOSRT (Dirk) V 336.
SLIGTENHORST (Hendr.) V 350.
SLINGELANDT-DE WILDT V 113.
SLOANE (Hans) I 67.
SLOESHAREN (Just. Aug.) III 172.
SLOOT (Margarita) V 56.
SLOOT (Abr. en Jac. v.d.) V 349.
SLUDT (Joris) III 187.
SLUYER (Hendr.) IV 262.
SLUYSKEN (Alb.) IV 246, 252.
SLUYTER (Alida) III 34.
SLUYTER (Hendr.) III 123.
SLUYTER (Joh.) V 270.
SLUYTER, zie van Eyl (Hendr.).
SLUYTER (Pieter) II 99, 101, 102.
SLUYTER (Wilh.) IV 89.
SLIJCK (not. J.) I 104; III 84; IV 60.
SMALINGH (not. Abr. v.d.) III 172.
SMALLEGANGE (M.) IV 162; V 162; V 213.
SMEDINGH (schoolmeester) III 165.
SMELTZING (Jan) III 73, 74.
SMETIUS (Regn. of Rein.) III 112, 116; V 79.
SMETS III 30, 143; IV 126.
SMETS (Hendr.) III 13; IV 126, 275, 279; V 40, 337, 349.
SMETS (Joh.) III 99, 238; IV 66, 125, 126; V 349.
SMETS (Marten Jansz) IV 125.
SMETS (Marten) IV 121, 126, 176, 275; V 40, 337, 349.
SMETSUS, zie Smetius.
SMIDS (L.) III 177.
SMIENT (Barend Otto) IV 106; V 338.
SMIENT (Joost Ottesse) IV 204; V 231, 349.
SMIENT (Maria) IV 272.
SMIENT (Otto Barentsz) II 26; III 41, 77, 131; IV 106, 140, 141, 262, 265-267, 277-279; V 199, 230, 339.
SMIENT (erv. idem) V 349.

SMISSEN (Hendr. v.d.) III 266.
SMIT (Aletta) III 164.
SMIT (Borrit Jansz) IV 97, 100, 213, 214, 216, 220; V 230, 259, 306, 336.
SMIT (Catharina) III 58, 124; V 69.
SMIT (Hendr.) III 185.
SMIT (J.) III 84.
SMIT (Jan) II 249.
SMIT (not. J.W.) III 63.
SMIT (Jan Willem) V 268, 273.
SMIT (wed., geb. Roman) III 201.
SMIT (Phil. de) IV 221.
SMIT (Cornelia en Wiggert Jansz v.d.) III 123.
SMIT(H) (John) I 83, 107, 119; II 102.
SMITH (Sam.) IV 173; V 89, 91, 92, 120, 121, 164.
SMITH (William) II 173; III 54, 108, 241; IV 57, 156, 167, 174-177, 180-182; V 118, 161, 328, 350, 372.
SMITH (wed. idem) IV 146(?), 176, 182.

SMITHOFF (N.) V 111, 123.
SMITS (Anna Helena) V 334.
SMITS (Pieter) IV 203.
SMITT (Claas) V 349.
SMITT (Coenraad) IV 241.
SMIJTERS (Anth.) V 258.
SNARENBURGH (Jan) III 160.
SNEL (Aeltie en Christiaen Pietersz) III 99.
SNEL (not. Jac.) IV 201, 204, 212.
SNELL (Jac.) V 339, 349.
SNOECK (not. J.) IV 38, 108, 110.
SOBBE (Hillebr. v.) V 288.
SOEIRO (Manuel Dias) V 60.
SOER (Joh.) V 349.
SOEST (Hendr. v.) III 118.
SOHIER (Susanne) IV 226.
SOLLMANS (Engelb.) V 349.
SOMEREN (fam. v.) V 322.
SOMEREN (Abr. v.) II 85, 88, 113, 125; III 24-26, 79, 90, 140, 141, 262; IV 20, 46, 60, 126-132, 169, 171, 181, 218, 278, 279; V 159, 164, 182, 322, 349.
SOMEREN (wed. idem) IV 127, 128, 131; V 159, 160, 308, 349.
SOMEREN (Esaias v.) V 256.
SOMEREN (Joannes v.) III 110, 140, 184; IV 88, 126-131, 158, 161, 183, 224, 260, 262, 277-279; V 78, 107, 118, 143, 260, 261, 267, 307, 308, 310, 311, 336, 349.
SOMEREN (wed. idem) III 111, 113, 120, 121, 144, 148; IV 126-132, 213, 222, 223; V 134, 311, 318, 336, 349.
SOMEREN (Maria v.) IV 131.
SOMEREN (Pieter v.) II 88; III 121; IV 126, 127, 129, 131, 132; V 339.
SOMEREN (Sara v.) III 140.
SOMERY (de) IV 111.
SOMMAVILLE III 119.
SON (not. M. v.) V 233.
SONDERGELT (Claas Pietersz) IV 262; V 338.
SONMANS II 113.
SONNENDAG (Willem) III 80.
SOOLMANS (Nic.) V 195.
SOOR (Elsien de) IV 220.
SORG (Elisabeth) V 70.
SORGH (Abigael Elisabeth) IV 58; V 39.
SORGH (Franç.) IV 58.
SOTTO (Rachel Alveres del) III 149.
SOSET (Eleasar en Andr. Eleazar) V 349.
SOUBURGH (Corn.) V 115.
SOUBURGH (Joan) IV 253; V 81, 115, 116.
SOUDAAN (Franco) IV 175, 182; V 350.
SOUSA (Louis en Sim. de) III 117.

SOUSSIN (Jean) III 168.
SOYER (fam.) V 101.
SOYER (Abr.) IV 42.
SOYER (Charles) III 64.
SOYER (Jean Phil. en Johanna) III 63.
SOYER (Marie) III 64.
SOYER (Michel) III 95.
SPAAN (Is.) V 337.
SPANCEERDER (Adriana) III 155.
SPANCEERDER (Bruno) III 155; IV 276, 277; V 313-315, 338.
SPANCEERDER (wed. idem) V 349.
SPANCEERDER (Jac.) V 314, 339, 349, 350.
SPANCEERDER (Jan of Joh.) III 57, 156; IV 21, 121; V 316, 349.
SPANCEERDER (wed. idem) V 350.
SPANCEERDER (Jannetje) IV 21, 22.
SPANHEIM (Ezechiel) II 186(?); III 116, 174.
SPANHEIM (F.) I 101.
SPANJERT (J.) V 337, 338.
SPANSEERDER, zie Spanceerder.
SPARVENFELDT (J.G.) V 284.
SPEECK (Hendr. v.) IV 246, 247.
SPEECK (Jac. v.) IV 215, 218, 221, 238, 246, 264.
SPEECK (Jac. v.) IV 246, 247.
SPIEGEL (Hendr. Dircksz) IV 262.
SPIERING (Anna) V 288.
SPILJARDUS (ds. Joh.) V 221.
SPILLENAER (Catharina Beatrix en Maria Christina) IV 120.
SPINECKER (Melis) III 115.
SPINOZA (Bar. de) III 220; IV 40.
SPRANGER (Pieter) II 231.
SPRANGH (Adr. v.d.) IV 276.
SPRIET (Pieter) V 126, 271, 350.
SPRINGER (Schipper) IV 221.
SPRUYT IV 189.
SPRUYT (Jan) V 312, 313, 340.
SPRUYTENBURG (Dirk) IV 195.
SPIJK, zie Speeck.
STAAL (Corn.) III 159, 160, 197; V 349.
STAALWERF (David) V 350.
STAATMAN (Fred.) V 123.
STAATS (Joh.) IV 247.
STAATS (Joh.) IV 227, 232, 233, 247; V 35.
STAATS (Joh.) IV 247.
STADEN (Hendr. v.) V 303.
STADEN (Jan v.) IV 202.
STÄDLER (Beatus) V 350.
STA(E)LSPRENGER (Joh.) III 116, 119.
STAE(T)S, zie Staats.
STAFFORD (Thom.) IV 101.

STAFMAKER VARLET (not. D.) III 31, 111, 112, 120, 121, 162; IV 169, 186, 196, 253; V 91, 261, 313.
STAKELBEEK (Dirk Jansz en Johanna) IV 209.
STALPORT (Joh.) IV 276; V 340.
STALPAERT III 119.
STAM (Jan Fredericx) IV 96, 101-102; V 116, 198, 255.
STAM (wed. idem) IV 102, 103; V 117, 199, 278, 280.
STAM (Anna Maria) IV 103-105, 218, 224; V 281.
STAMHORST (juffr.) IV 189.
STARRENBURG (Joh.) IV 197.
STARKENBURGH (Neeltje Harmens) III 144.
STARRING (Dorothea) V 303.
STAVEREN (wed. Jac. v.) IV 121.
STECHMAN, zie Stegman.
STEELANT (not. P. v.) III 256.
STEEMAN (not. G.) III 144; IV 198, 214; V 261.
STEEN (Casper Pietersz) V 338, 349.
STEEN (wed. idem) IV 195; V 349.

STEEN (Cornelia) IV 198, 199.
STEEN (Corn.) IV 198.
STEEN (Jac.) V 349.
STEEN (Jan) IV 199.
STEENBERGEN (Betje) IV 198.
STEENBERGEN (Joh.) III 26; IV 162.
STEENBERGEN (Joh. Bapt. v.) III 117.
STEENHOUWER (Johanna) IV 26, 148.
STEENHOUWER (Josua) III 64, 92; IV 29, 132-134, 148; V 349.
STEENHOUWER (N.J.) IV 27, 134.
STEENHOUWER (Pieter) IV 132.
STEENHOUWER & UYTWERF II 232, 233, 239; III 198, 253; IV 28, 94, 95, 133, 134, 148-150, 170; V 160.
STEENKIST (Catalyn v.) III 110.
STEENKOOPER (Jan) IV 221.
STEENMULDERS (Margarita) V 317.
STEENOVEN (Cornelia) IV 102.
STEENOVEN (Corn.) III 47.
STEENOVEN (Gov. Dircksz) IV 227.
STEENHOVEN (Reymerich) IV 227.
STEENPUIS (mad. de) II 117.
STEENWIJK (Catharina) IV 244.
STEGEMAN (fam.) IV 10, 233, 244; V 38, 319.
STEGMAN (Fred.) III 40, 64, 92; IV 224, 242, 247, 248, 252, 260, 276; V 35, 335.
STEGMAN (wed. idem) IV 247, 248.
STEGMAN (Fred.) IV 249-251.
STEGMAN (wed. idem) IV 250.
STEGMAN (Fred, en Ger.) III 106, 202; IV 70, 80, 121, 209, 270; V 38, 125, 136-138, 163.
STEGMAN (Ger.) III 92; IV 249-251, 271; V 67.
STEGMAN (Harm.) IV 247.
STEGMAN (Herm.) IV 248.
STEGMAN (Paulus) III 213, 216, 221; IV 13, 26, 60, 195, 197, 202, 203, 205, 240-242, 247-250, 252; V 162-164.
STEGMAN (wed. idem & Soon(en)) III 43, 222; IV 249, 250; V 38.
STEGMAN (Paulus) IV 250-252.
STEGMAN & V. DIEPEN IV 250; V 162, 163.
STELLINGHWERFF (Roel.) IV 263.
STENGEL (Catrina) IV 54.
STEPHANI (Dan.) III 116.
STEPHANI (Jean Jaq.) III 64.
STEPHANUS IV 46.
STEPRAAT (Sybrant) V 349.
STEUCKER (Dan. en Joh.) III 116.
STEURENBERGH (Joh.) III 83.
STEVENSZ (Steven) III 98; V 339.

STEYNINGEN (Michiel v.) III 116.
STEYNS (not. Jos.) IV 101, 137.
STICHEL (Dom. v.d.) V 199.
STICHTER (fam.) V 222, 303.
STICHTER (Corn.) III 213; V 349.
STICHTER (wed. idem) V 222, 349.
STICHTER (erv. idem) V 41, 131, 303, 349.
STICHTER (Joh.) III 113, 213; IV 106; V 231, 336, 349.
STICHTER (Maria Theresia) V 303.
STICHTER (wed.) IV 262.
STICHTERS (Sara Josina) V 322.
STIEVEN (Willem) IV 175.
STOCKINCK (Hendr.) V 349.
STOCKINCK (Jan) V 350.
STOESAK (Anna) IV 199.
STOESAK (Jochem Janse) IV 199, 246.
STOFFELSZ (Balth.) IV 244.
STOKMANS (Is.) V 233, 349.
STOLK (Corn. v.d.) IV 83.
STOLK (Corn. v.d.) IV 83; V 348, 350.
STOLLE (G.) IV 40.
STOLTINGH (Nic.) IV 228.
STOOP (Anna) V 221.
STORCK (Abel Simons v.d.) III 115; IV 218, 261, 276, 277; V 336.
STORCK (wed. idem) V 336.
STORF (kol.) III 117.
STORK (Pieter) III 58.
STORM (Johanna en Symon) IV 251, 252.
STORY (Eduard) III 113.
STOUBAGH (Michiel) IV 262.
STRAALEN (Hendr. v.) V 73.
STRAGHEM (Maria) III 185.
STRANDER (Abr.) V 233, 350.
STRANDER (Is.) III 155.
STRANDER (Joh.) III 155; V 316, 349.
STRATEN (v.) V 347.
STRATEN (Campigius v.d.) III 123.
STREEL (Guilliam & Henry) III 113, 119.
STREEL (Henry) III 113.
STREEP (Corn.) III 149, 214.
STREEP (Joh.) III 214; V 349.
STRIES (Jan Lodewijcx en Louis de) I 292.
STRIK (Hendrik) III 196; IV 134, 135, 149, 154; V 66, 160, 273, 349.
STRIK (Leon.) II 125; III 237; IV 134.
STROBACH (Hendr.) V 349.
STROBACH (Michiel) IV 277.
STROOBANT (Paulus) V 339.
STROOBANT (wed. idem) V 349.
STRIJCKER (Franc.) V 165.

STUBBE (wed. A.) V 39.
STURT (J.) III 256.
STUURMAN (Elisabeth) IV 27.
STUYVEZAND (Joh. v.) IV 273.
STUYVESANT (Jan Janss v.) V 276.
SUARTH, zie Schwarz.
SUPERVILLE (Emilie de) III 179.
SURIRÉ (Abr.) V 123.
SURIRÉ(Y) (Phil.) III 65.
SURIRÉ (Phil. Jean) V 123, 350.
SURUGUE (Louis) I 38; II 73, 184, 187, 192; IV 42.
SUTTAWAN (John) IV 203.
SUYDERBEECK (Frans, Hendr. en Joh.) V 291.
SUY(C)KERMAN(S) (Alida en Phil. Jansz) IV 225.
SUYS (Jannetje Abels) IV 64.
SWAAK (Fred.) IV 271.
SWAANWIJCK (Andr. v.) III 33.
SWAEN (Corn. Rensse) III 157.

SWAEN (Phil.) III 58.
SWAEN (Machteld) V 115.
SWAEN (Jan de) IV 260.
SWAEN (Roelof de) V 289.
SWAERTFEGER (Ant. Gunth.) III 115, 117.
SWANCKER (Jan) III 55.
SWANEN (fam.) IV 98, 99.
SWANEN (Jan Bapt.) IV 106.
SWANENBURG (not. J. v.) I 104.
SWART (Dirk) V 350.
SWART (Jan Claesz) IV 135.
SWART (Jan) III 77.
SWART (Jan) II 223; III 106, 107, 222; IV 27, 70, 136, 138; V 92, 118, 349.
SWART (Joh.) IV 138, 170; V 94, 124, 262, 263, 265, 266.
SWART (Steven) III 113; IV 98, 102-104, 135, 136, 138; V 92, 117, 121, 324, 325, 339, 349.
SWART (wed. idem) II 50, 185; III 47, 60, 98, 198; IV 23, 135-138, 195, 217, 223; V 61, 92, 117, 118, 121, 235, 325, 339, 349.
SWART (wed. idem & Zoon) IV 138.
SWART (Abr. de) V 249.
SWEERTS (Corn.) IV 139, 140; V 349.
SWEERTS (Elisabeth) IV 139.
SWEERTS (Hier.) III 40, 77, 87, 113, 130, 228; IV 25, 138-140, 260, 277-279; V 41, 50, 325, 338.
SWEERTS (Jer.) IV 138.
SWERIN (command.) III 119.
SWERUS (Harm.) V 337.
SWIDDE (W.) III 89.
SWIETEN (Corn. v.) IV 196.
SWIFT (Jon.) II 107.
SWIGTERS (Is.) III 223-225; V 229, 349.
SWIGTERS (Jac. en Sara) III 223.
SWOLL (Corn. Jansz (v.)) II 26, 38; III 62, 77, 113; IV 106, 140-142, 260, 277-279; V 377.
SWOLL (Giertgen v.) V 288.
SWOLL (Jan Stoffelsz v.) V 288.
SWOLL (Johanna v.) IV 242.
SWOLL (Harm. Stoffelsz v.) IV 242.
SYBILLE, zie Sebille.
SYBRANTSZ (Jan), zie Kanyewile.
SIJLVELT (A. v.) III 14.
SYLVESTRE (D.) I 176.
SYLVIUS (not. W.) III 40, 140, 212, 220; IV 89, 127, 128, 209, 236, 258; V 293.
SIJMENS (Susanna) V 46.
SIJMENSZ (Dirck) IV 220.
SIJS (Corn. v.d.) III 15, 16; IV 66; V 225, 349.
SIJS (Gijsbert Cornelisse v.d.) III 16.

SIJTHOFF (not. Joh.) III 178.

TABBERS (Gerrit) IV 80.
TACHARD V 173.
TACK (Leendert) III 257.
TAEL (Elias en Margaretha) V 61.
TAEYEN (Maria ten) IV 233.
TAFFILET II 86.
TAGH (Jan Dircksz) IV 196, 202.
TAGH & HUYSDUYN (Jan D.) IV 202.
TAIGNON I 57.
TAILLEFER (Benj.) IV 142, 143.
TAKENS (Jan) III 113, 118.
TALITSEN (Christoph Eus.) IV 36.
TAMÉ (Maria) IV 26.
TANCRÈDE DE HAUTEVILLE (Pieter) V 123.
TANIE (Joannes) IV 78.
TANSONS IV 109.
TARNOVIUS (J.C.) V 90, 91.
TARNOVIUS (erv. idem) V 90.
TARTARA (Pierre) V 106.
TARTAS (David) III 16; IV 243, 251, 277; V 61, 228, 231, 335.
TASSE I 57.
TAVERNIER (J.B.) II 183.
TAXIS (Prins v.) II 229.
TAYLOR (Randal) II 43.
TAYLOR (William) IV 137.
TECQUBOC I 81.
TEFFELEN (Pieter v.) IV 227.
TEFFELEN (Steph. v.) III 119.
TEKELENBURG (Elisabeth) IV 146.
TENELIERE (DE), zie Le Noble.
TENSINI (Oct. Franc.) IV 255.
TERBEEK (Jac.), zie ter Beek.
TERINCKX (Anneke) III 54.
TERMAATS IV 99.
TERMEULEN (Dirk Jansz en J.) V 31.
TERRASSON II 239.
TERWEN (Jaq.) III 114.
TESSEREAU (Abr.) II 37.
TESTART (Susanna) III 202.
TESTAS (Dan. en Susanna) III 167.
TETROODE (J. v.) V 271.
TEUNIS (Maritje) IV 204.
TEUNISSEN (Reynier) IV 36.
TEUNISZ (Herb.) III 145; IV 205.
TEXIER (Anna) III 87; V 65-67.
TEYLER (Is.) IV 202.
TEYLINGEN (Anna v.) IV 239.

TEYLINGEN (Cornelia Johanna v.) IV 238.
TEYLINGEN (Corn. v.) IV 238, 239.
TEYLINGEN (wed. Jan v.) IV 88.
TEYLINGEN (Pieter v.) III 77.
THAMBY (Geertruid) V 70.
THARNAY (Ev.) IV 228.
THESINGH (Egb.) IV 202.
THEUNISZ (Jac.) IV 276, 277.
THEUNISZ (Jan) V 277.
THEVENOT DE MORANDE (C.) V 126.
THIEL (Christiaan) V 259.
THIEL (Ald. v.) III 36.
THIEL (Roelant v.) IV 78.
THIEL (Susanna v.) III 36.
THIELMANS (not. J.) IV 231, 252.
THIERRY I 68, 117; V 181(?).
THIERRY (Denis) I 117; II 92, 173; III 115; IV 87.
THIERRY (Denis) I 117; V 117.

THIERRY (Janneke) IV 251, 252.
THIERS (J.B.) II 146, 166.
THIERS (L.A.) II 245.
THIET (Jan) V 258.
THIOLY (Jean) II 69.
THOL & FILS (wed. Ottho v.) V 123.
THOL (P. v.) II 269; III 146; V 191.
THOL (Willem v.) IV 225.
THOMASSIN (Sim.) II 91, 188, 192; IV 42.
THORP (Joseph) III 48.
THORP (Tabitha) III 47, 48.
THOU (de) V 239.
THOULIEU III 168.
THOULOUSE (Jean Bapt.) III 73; IV 207.
THOULOUSE (Johanna) III 73, 74.
THULDEN (Corn. (Gijsb.) v.) III 40, 78, 218; IV 196, 226, 238, 242, 245, 246, 251, 252, 255.
THUS (Maria) III 148.
THIJE (Elisabeth v.) III 22.
THIJE (Gerrit v.) IV 239.
THIJE (Is. v.) III 22.
THIJS (Duyfje) IV 81.
THIJSSENS (J.) V 350.
TIALLES (Corn.) IV 254.
TIBAUTE (schoolmeester) IV 189.
TICHELAER (Fransoys) V 336.
TIDEMAN (Joh.) V 71.
TIDEMAN (Phil.) III 263.
TIEBOEL, zie Yntema.
TIEL (Benj. v.) V 276.
TIELEMANS (Anth.) V 201.
TIELEN (Abr.) III 23.
TIELENBURG (Gerrit) IV 120; V 331, 332, 350.
TIEWELEN (Christiaan en Sara) III 130.
TIL (S. v.) I 102.
TILLIARD V 163.
TILLIER I 117, 118.
TIMMER (Johanna) III 79.
TIMMERS (Pieter) IV 106, 264, 276, 277.
TIPPING (W.) IV 138.
TIPS (Barbara, Goosen en Wijn.) IV 202.
TIREL (Jaq.) I 50; II 43; III 74, 75, 149, 231-233; IV 143.
TIRION (Christoffel) V 122.
TIRION (Is.) III 37; IV 111, 174; V 13, 68, 70, 93, 94, 104, 105, 122, 144, 148, 207, 208, 209, 229, 230, 300, 331, 332, 334, 350, 352.
TISSIE (Joh.) V 350.
TITSINGH (A.) IV 55.

TIXERANDET (not. F.) I 15, 16; II 113; III 60, 87, 89, 178; IV 93, 103, 136, 162, 197, 198, 208, 222, 226, 231, 243, 244, 252; V 61, 113, 118, 289, 290, 374.
TJAARTS (Pieter), zie Visser.
TJALLINGS (Karst) III 36.
TJENK (Jan) V 350.
TOINARD (Nic.) I 100, 101.
TOK (Elisabeth) IV 198, 199.
TOL (Eva) IV 118.
TOLAND (J.) V 86.
TOLL (not. P. v.) V 288.
TOLLIUS (Alex.) III 119.
TONGERLO (Corn. v.) V 336.
TONGERLO (idem, & Zoon) IV 275.
TONGERLO & Zoon (wed. idem) V 270.
TONGERLOO II 29.
TONGERLOO (Joh.) III 115, 116; IV 265, 267.
TONGERLOO (Pieter) IV 267.
TONISZ (Michiel) III 248.
TONNEBINDER (Laur. Koerten) III 186, 187.
TONNEMAN(S) (Pieter) IV 260, 276, 277.
TONNESTOEL (Eva Dircx) IV 54.
TONNIJN (Jan Ant.) IV 49.
TONSON (Jac.) I 119, 124, 177; II 74, 243, 246; III 264; V 92, 163, 164, 297.
TOOKE (B.) II 162.
TORIN (Is.) V 212.
TORMAN (Gabr.) III 117.
TOU, zie Touw.
TOULOUSE (comte de) II 93.
TOURNANT (Angelique) IV 41.
TOURNEISEN, zie Tourneysen.
TOURNELLE (de) II 230.
TOURNEMINE (R.J.) I 31, 85, 86, 95, 118; II 129, 244; V 372, 373.
TOURNES (Sam. de) IV 83.
TOURNEYSEN (Em.) III 71; V 164.
TOURNEYSEN (J.R.) II 71.
TOU(W) (not. C.) III 111, 112.
TOUW (Roel. Jansz) V 276.
TRAESE (mad.) IV 62.
TRASY (Jan) III 48.
TREMBLAY (Marie) III 87, 97, 100; IV 31; V 65.
TREMEL (E.) IV 188.
TRESSANT I 91, 92.
TRIMBLE (Franç.) IV 111.
TRIP (Adr.) III 119.
TRIP (Jan Willem) IV 35.
TRIP (Joh.) III 219, 220.
TRIPPIER (Elisabeth) III 63.
TROJEL, zie Troyel.
TROMMIUS (Abr.) V 106, 107.

TROMP (Corn.) III 121.
TRONCHIN (fam.) IV 153.
TRONCHIN DUBREUIL (Caesar) IV 144, 146.
TRONCHIN DUBREUIL (wed. idem) IV 144, 145, 176.
TRONCHIN DUBREUIL (Charles) I 57; IV 144, 146.
TRONCHIN (Eleonore Ang. Louise) IV 145.
TRONCHIN (Françoise Claudine) IV 144.
TRONCHIN (Jan Pieter) IV 145; V 160.
TRONCHIN DUBREUIL (Jean) I 26, 50, 57; II 38-43; III 77, 89, 229; IV 85, 143, 144, 146; V 94, 117.
TRONCHIN (Jaq.) IV 143.
TRONCHIN (Jean) IV 146.
TRONCHIN (Pierre) IV 143, 146.
TRONCHIN (Sal.) III 17.
TRONCHIN (Theod.) V 375.
TRON(C)QUOY (Denijs en Geertruyt) IV 208.

TROOST (Corn.) IV 62; V 302.
TROOST (Elisabeth) V 302.
TROOST (Sara) V 301, 302.
TROP (Anna) III 211.
TROSSARD (Denise) III 39.
TROSSART (Marie Madeleine) III 227; V 123.
TROUILLÉ (not. G.) III 19, 202; IV 250; V 62, 328.
TROYEL (Abr.) II 29, 125, 219, 262; III 32, 215, 216; IV 148, 223.
TROYEL (wed. idem) II 269.
TROYEL (Is.) IV 147, 148.
TROYEL (Is.) II 269; IV 147, 148; V 160, 168, 350.
TSCHIFFELY (Dan.) IV 127; V 98, 121.
TUDERT (Jeanne de) IV 143.
TUILE (Gerrit) IV 202.
TUINMAN (ds. C.) IV 17.
TURENNE (comte de) III 208.
TURGOT V 96.
TURRETTINI (J.A.) I 54, 63, 100, 101; II 194; III 178, 234.
TWILLERS (Theodora) IV 39.
TYDEMAN (prof. M.) V 103.
TIJDGAAT (Jac.) V 31.
TIJE (Mariecke) IV 113.
TYMANSZ (Claes) III 164.
TYSSENS (Gijsb.) V 51.
TZEEWEN (not. A.) III 35, 125, 153, 256; IV 80, 169, 226.

UBALDINI (Alex.) II 12.
UBBERS (Jan) III 41.
UBELMANS (Maria) III 154.
UCHELEN (Paulus v.) IV 117.
UCHELEN (Paulus v.) IV 117, 222.
UDELIN (Phil.) III 48.
UFFENBACH (Z.C. von) I 105; III 43, 74, 129, 178, 234; IV 136, 174, 191.
URBANUS VIII (paus) II 52, 53.
URSINS (A.M. de la Tremoille prinses d') II 242.
URVOY (fam.) III 62.
USSON (d'), zie Bonnac en Bonrepaus.
UYLENBROEK (Gos.) III 69.
UYLENBROEK (Jac.) IV 258.
UYLENBROEK (Maria) IV 93.
UYTENDIJK (Corn.) IV 262, 276.
UYTTENBOGAERT (Frans) V 259.
UYTWERF (fam.) V 48.
UYTWERF (Alida) IV 134.
UYTWERF (Herm.) I 57, 58; II 248; III 20, 64-66, 92, 94; IV 20, 26, 27, 29, 34, 70, 123, 124, 132, 134, 148-150, 181, 270, 279; V 44, 108, 118, 136, 140, 144, 160, 266, 274, 298, 299, 309, 328, 351, 372, 373.

UYTWERF (wed. idem) V 148, 266.
UYTWERF (Maria) III 64.
UYTWERF (Meynd.) I 50, 57; II 43, 77, 106, 107, 211, 212, 262; III 102, 190; IV 148; V 147, 148, 160, 206.
UYTWERF (wed. idem) I 58; II 269.
UYTWERF (Meynd.) IV 150, 151.
UYTWERF, zie Steenhouwer.

VAGIMAY II 173.
VAILLANT (fam.) III 93, 94; IV 109.
VAILLANT (Franç.) V 92.
VAILLANT (Is.) III 49, 53, 181, 246, 253, 255, 255, 258; IV 26, 27, 41, 179; V 86, 92, 101, 157, 165.
VAILLANT (Jean Foy) III 177.
VAILLANT (Paul) V 92, 101, 165.
VAILLANT (Paul) 92, 101, 163.
VAILLANT (Susanna) V 101.
VAISSEAU (Esther) IV 14.
VALAT (Et.) III 82, 243-246; IV 70, 151; V 160, 351.
VALAT (ds. Jean) II 219; IV 151.
VALCK (Anna Jans) V 291.
VALCK (Willem v.d.) III 247.
VALCKENIER (Gillis) III 77, 78.
VALCKENIER (Gillis Jans) III 78, 204; IV 97; V 306.
VALCKENS (Hendr.) III 257.
VALENTIJN (E.) III 164.
VALENTIJN (Joh.) V 290.
VALET, zie Valat.
VALETON (Josué) III 51.
VALJANT, zie Vaillant.
VALK (Ger.) I 77; III 228, 258, 260; IV 278, 279; V 121, 350.
VALK (wed. idem) IV 174.
VALK (Leon.) IV 279; V 350.
VALKENBURG (not. J.) IV 29; V 316.
VALKENBURG (Sara v.) V 377.
VALLET (Jacq.) IV 102, 103; V 276, 278, 280-282, 289.
VALMALETTE (Anna Elisabeth) V 334.
VALOIS V 90.
VALVALENSE (Stef.) II 58, 201.
VANBRUGH (John) II 109.
VANDIVE (Guillaume) I 117.
VARENNE (J.B. le Vilain de la) V 31.
VARENNES (Olivier de) I 118; III 114; V 119.
VARENNES (Pierre de) I 55, 107, 118, 119; II 141, 152, 154; V 92, 165.
VARESIUS IV 160.
VARIQUE I 61, 93.
VARLET, zie Stafmaker.
VARLET (D.M.) III 47.
VARRENTRAPP (Franz) V 99, 103, 124.

VAS FARO (Moises) IV 211.
VASTER (Elselina) V 94.
VAULTIER I 60, 61.
VAULTIER (Franç.) I 99, 106, 120; II 122, 123, 170.
VECHTEN (Corn. v.) III 115.
VEEHOF (Ernst) V 351.
VEELY (Joh.) IV 265, 267.
VEEN (Baart Cornelisz) IV 196, 202.
VEEN (Baert Stoffelse) IV 196.
VEEN (Jan) V 196.
VEEN (Symon Stoffelse) IV 196.
VEEN (Catharina Cornelis v.) IV 227.
VEEN (Dirk Adriaensz v.) V 351.
VEEN (Dirk Hendriksz v.) V 345, 351.
VEEN (Elisabeth v.) IV 237.
VEEN (Engeltie v.) IV 139.

VEEN (Gijsbert Jansz v.) IV 237; V 340.
VEEN (wed. idem) IV 261; V 340.
VEEN (Jan Ghijsbertse v.) V 350.
VEEN (Jan Joosten v.) IV 139.
VEEN (Joh. v.) IV 264, 277; V 339.
VEEN (N. v.) IV 14.
VEEN (Reynier v.) V 350.
VEEN (erv. idem) V 350.
VEEN (not. W. v.) IV 210.
VEENENDAAL (Klaas) V 162.
VEENENDAAL & ZOON (Klaas) V 162.
VEENENDAAL (Nic. Jr.) V 162.
VEENENDAAL, zie Verduyn.
VEENENDAEL (Adr.) IV 276, 277.
VEENHOVEN (Gesina) V 334.
VEER (Jac. de) V 350.
VEER (Korn. de) V 270.
VEER (Pieter v.d.) III 33, 161.
VEERIS, zie Veris.
VEGIAS (Jac.) V 350.
VEITH (Martin) V 163.
VELCKENENAER (David) V 340.
VELDE (Israel v.d.) IV 152.
VELDE (Jac. v.d.) IV 152; V 339, 350.
VELDE (Jac. v.d.) IV 152.
VELDE (v.d.), zie Levi (Phil.).
VELDEN (Hermina Barents ten) IV 208.
VELDEN (Joan v.d.) III 64; IV 16, 149, 166.
VELDEN (erv. idem) IV 16.
VELDEN (Tielleman v.d.) IV 200, 252.
VELEN (not. J.v.) III 213, 217; IV 36.
VELSEN (v.) III 30.
VELSEN (Aeltie v.) II 162.
VELSEN (Christina Stephinia v.) III 43, 44.
VELSEN (wed. Eldert v.) III 259, 260.
VELSEN (Jac. Samuelsz v.) III 162; IV 161, 260, 262, 277.
VELSEN (Joh. v.) IV 204.
VELSEN (Nic. v.) III 43.
VELSTEYN (Herm.) III 117.
VELTERS (Alex.) III 172.
VELTERS (Judith Adriana) III 178, 179.
VELTERS (Nic.) V 231.
VELTERS (Renette Clara) III 178.
VELTRO (Ys.) V 275.
VELY (Jan) V 116.
VEN (not. A. v.d.) IV 201, 212.

VEN (not. J. v.d.) IV 101, 209, 210, 236, 239, 243, 252, 254; V 81, 107, 260, 278, 291.
VENKEL (not. H.) III 33, 48; IV 214, 239; V 78, 306.
VENKEL (Jac.) III 130; IV 260, 262, 276, 277.
VENKEL (Joh.) III 38.
VENNE (Adr. v.d.) V 215.
VENNE (Jan Pietersz v.d.) V 215.
VENNE (wed. idem) V 215.
VENNE (erv. v.d.) III 116.
VENNEKOOL (Steven) III 213.
VENTURIN (not. Ph.) V 60, 112.
VENTURINI (Salv. Maria) V 163.
VERBEECK (Is. en Jaq.) V 254.
VERBEECQ (Frans) IV 213.
VERBEEK (Herm. en Jean) III 196; V 123.
VERBEEK (Phil.) III 83, 216; V 350.
VERBEEK (wed. idem) V 350.
VERBEEK (Zach.) II 99; V 351.
VERBESSELEN (Joh.) III 114.
VERBOOM (Joannis) III 121; V 65.
VERBOOM (Willemina) III 269.
VERBRUGGE (Marya) IV 254.
VERBRUGGE (Otto) V 134, 164.
VERBRUGGE (Willem) IV 253.
VERBURG (Is.) IV 180.
VERDUSSEN V 273.
VERDUSSEN (Jan Bapt.) III 116; IV 99; V 121, 164, 165.
VERDUSSEN & C. (wed. C.) V 164.
VERDUSSEN (wed. Henrico) V 165.
VERDUSSEN (Gebr.) IV 98.
VERDUSSEN, zie Huyssens.
VERDUYN V 35, 38, 62.
VERDUYN (Ger.) IV 252, 254.
VERDUYN (Ger. de Jonge) IV 252-254.
VERDUYN (Jan Pietersz) V 162, 165.
VERDUYN (Jan Jr.) V 162.
VERDUYN & VEENENDAAL V 35, 38, 137, 162.
VERDIJK (Jan) IV 255.
VERGEER (Corn.) III 119.
VERGENNES V 97.
VERGOUW (Maria) IV 227.
VERGUNST (Jac.) IV 229.
VERHAGHEN (Peter) V 194, 195.
VERHAMME (Abr., Alb. en Pieter) IV 202.
VERHEY (not. J.) V 280.
VERHEYDE (Nic.) V 351.
VERHEYDEN (Jac.) V 350.
VERHOEF (Hendrickje) IV 242.
VERHOEVEN (Jac.) IV 262.

VERHOEVE(N) (Joh.) V 249, 250.
VERHULST (Godgaft) II 29.
VERIS (Aaltje) III 124.
VERIS (Barent) III 31.
VERIS (Johanna) III 31, 121.
VERIS (Pieter Melchertse) III 31.
VERIS (Susanna) III 31, 124.
VERJAAGER (Joh.) V 350.
VERJANNEN (Maria en Willem) III 228.
VERKLOCKEN (Dan.) III 164.
VERKOLJE III 261.
VERLAAN (Jan) IV 271.
VERLAAN (Joseph) IV 270, 271.
VERLEM (Frans) V 351.
VERLEY (Anna en Dan.) V 279.
VERLEY (Dirck Jansz) V 278, 279.
VERLEY (not. Jan) V 279.
VERLEY (Joh. Dircksen) V 276, 279, 292.
VERLOO (Pieter) IV 87.
VERLOU(W) (Jac.) V 68, 113, 337.
VERMANDEL (Willem) V 268, 273.

VERMATEN (Catrina en Jac. Claasz) IV 246.
VERMATEN (Nic.) IV 93.
VERMEULEN (Corn.) IV 202.
VERMEULEN (Geertruid Pieters) III 22, 23.
VERMEULEN (Lod.) IV 202.
VERMOUT (Andr.) III 142.
VERNIER (Jeanne, Marie en Phil.) IV 153.
VERNORY (Guizeppe) III 168.
VERRUWHERT (Sybr.) V 247.
VERRIJKEN (Hendr.) III 28.
VERRIJKEN (Sara) III 28, 263.
VERSCHOUT (Andr.) V 195.
VERSCHOUW (Clara) IV 247.
VERSCHUEREN (Pieter) III 57; V 315, 316, 351.
VERSE (Noel Aubert de) III 62.
VERSPAREN (Jan Paulusen) III 118.
VERSTEEGEN (Joh.) V 350.
VERSTEEGH (Hendr.) III 119.
VERSTEGE (wed. Hendr.) III 113.
VERSTRAATEN (Joh.) V 336.
VERT (Melchior) III 168.
VERTANGE (Clara) IV 276.
VERTOT (R.A. de) II 108.
VERVER (Jan), zie Werver.
VERWER (Adr.) III 32, 271; IV 129, 130.
VERWER (P.A.) II 247.
VERWIJ (Gijsb.) IV 176.
VESELAER (fam.) V 278.
VESELAER (Joris) IV 96.
VESELAER (wed. idem) IV 116.
VESELAER (Judith) IV 169, 172.
VESELAER (Susanna) II 138; III 23; IV 96, 99, 102, 116, 172.
VESELAER (Symon) IV 99.
VETTE (Anna de) III 155.
VIANEN (Anth. Abr. v.) V 71.
VIANEN (Corn. V.) III 24.
VIANEN (not. D. v.) IV 168.
VIANEN (J. v.) II 124; III 137.
VICQ (Guillaume de) III 178.
VICQ (not. J. de, Jr.) III 195.
VICQ (Maria de) III 178, 179.
VIENNE (Bern. de) I 12, 120, 174, 175; II 10-12, 171; V 371, 373.
VIENNE (Elisabeth, Franç. en Marie de) II 11.
VIENNE DE LA BROSSETTE (Franç.) II 11.
VIEREVANT (J. Ev.) IV 271.
VIEROOT (Hendrik) IV 112, 113, 176; V 270, 271, 351.
VIEUSSENS (Raym. de) I 172, 179.

VILAIN (Abr.) III 138.
VILLARS (L.H. duc de) II 230.
VILLERADY (Jean) IV 230.
VILLEROY (F. duc de) II 246.
VILLERS (Cornelia) IV 235.
VINACESI (erv. Gabr.) III 115.
VINATIER, zie Paire.
VINCENT (fam.) III 49; IV 9, 10, 237.
VINCENT (Anna) III 49, 69; IV 41, 44, 45, 256.
VINCENT (Cathalina) IV 257.
VINCENT ((Franç.) Lev.) IV 255-257; V 337.
VINCENT (Hendr. Franç.) IV 257.
VINCENT (Hester) IV 255-257.
VINCENT (Jacq.) IV 35.
VINCENT (Lev.) III 40, 121; IV 198, 224, 252-256, 258.
VINCENT (wed. idem) IV 255.
VINCENT (Lev.) IV 209; V 124.
VINCENT (Lev.) IV 255.
VINCENT (Lev. en IJsbr.) III 95; IV 218, 220, 224, 257, 261, 270; V 35, 163.
VINCENT (Ludocus) V 124.
VINCENT (IJsbrand) I 95(?); III 175; IV 41, 44, 45, 147, 240, 254-257, 265; V 163, 319.
VINCENT (wed. idem) IV 256.
VINCENT & Soonen (wed. idem) III 92; IV 270; V 163.
VINCENT (IJsbr.) IV 256, 257.
VINCENT (IJsbr.) IV 257; V 337.
VIN(C)K (Andr.) III 57, 120; IV 189; V 324, 325.
VINCK (Jan Jansz) V 325.
VINCK (Jer.) I 109.
VINCKEL, zie Venkel.
VINKEL (Ary) IV 145.
VINNE (Is. v.d.) III 85.
VIOLET (Nic.) I 50; II 43, 248; IV 153; V 350.
VIOLET (wed. idem) IV 153; V 350.
VIS (D. jr.) V 127, 375.
VIS (Marritje Claes) V 344.
VISBEEK (Jacomijntje) IV 120.
VISSCHER, zie ook Visser.
VISSCHER (ds. Adolf) III 56, 57.
VISSCHER (Adolf) V 64.
VISS(CH)ER (Alb.) III 98, 153; IV 189; V 338, 351.
VISS(CH)ER (Bar.) III 83; IV 39, 189; V 214, 350.
VISS(CH)ER (wed. idem) III 260, 261; V 350.
VISSCHER (Claes Jansz) V 52.
VISS(CH)ER (Ev.) IV 39, 90, 94; V 351.
VISSCHER (Jan) V 350.
VISSCHER (Joh.) III 242.
VISS(CH)ER (Jelle) III 38; V 339, 350.
VISS(CH)ER (wed. idem) V 350.

VISSCHER (Nic.) II 84; III 85; IV 61, 263, 265, 277-279; V 231, 339, 350.
VISSCHER (wed. idem) IV 61, 278; V 163, 350.
VISSCHER (Is. de) IV 196.
VISSCHER (Jac. de) IV 240.
VISSCHER (Joris de) IV 206, 220.
VISSCHER (Maria Elisabeth de) IV 240.
VISSCHERUS (wed. ds. Joh.) IV 202.
VISSER, zie Visscher.
VISSER (Hendrik) III 29.
VISSER (Jan) IV 90, 94.
VISSER (J.) IV 271.
VISSER (Joh. Hendr.) IV 170.
VISSER (Pieter Tjaartsze) III 149, 157; IV 39, 90; V 350.
VITALIEN OF VITALIS II 208; III 175.
VITASSE II 182.
VITRÉ (Ant.) II 97; IV 98; V 36(?).

VIVÈS (J.L.) II 186.
VIVIÉ, zie Du Vivié.
VIVIEN (Balth.) III 114.
VIVIEN (Franç.) III 114, 119.
VLACK (Adr.) III 205; IV 85, 211; V 16, 76, 80-82, 92, 114, 116.
VLACK (Dirk en Jan) V 116.
VLAM (B.) V 106, 333.
VLAMING (Pieter) IV 123.
VLAMING VAN OUDTSHOORN (Volckert de) IV 105.
VLASBLOM (Claas) III 127.
VLECK (Jan. v.) IV 236.
VLEUGA(E)RT (Phil. en Pieter) III 115.
VLEUGELS (N.) II 232.
VLEUTEN (Hendr. v.) V 351.
VLIEGER (Gerrit Jacobsz de) III 15.
VLIEGER (not. Jac. de) IV 118, 239, 243, 244.
VLIET (Willem v.) IV 279.
VLIETARPIUS (Romb.) IV 129, zie ook Goethals.
VLIETHOORN (Susanna) IV 203, 225.
VLUYN (Ger. v.d.) IV 104, 107, 221.
VOERKNECHT (subst.) V 230.
VOGEAS, zie Vegias.
VOGEL (Catrina de) IV 237.
VOGELPOOT (wed. Joh.) III 114.
VOGELSANCK (Cristina) IV 209.
VOLCK (Michiel) III 115.
VOLCKERS (Alida en Jan Hemme) IV 239.
VOLDER (Grietje Jacobs) IV 90.
VOLKENS (Hans Georg) III 114.
VOLKERS (Hendrik) III 116.
VOLKNER (David) V 325.
VOLTAIRE (F.M. Arouet de) II 147, 233; V 103, 127, 329-331, 373.
VON(C)K (Gerretie) IV 234; V 66.
VONK VAN LINDE (Pieternella) V 175.
VOOGHT (Barent Jansz) IV 263, 276.
VOOGT (dr.) V 163.
VOOGT (Gerrit) III 152.
VOOGT (Harm.) III 160.
VOORDEN (Corn. v.) III 119.
VOORE (Willem v.d.) IV 202.
VOORN (Jac.) III 113; V 246.
VOORSTAD (Andr.) IV 274; V 187.
VOORT (not. E. v.d.) V 38.
VORSTERMANS (Dirck) III 86.
VORSTERMANS (Elisabeth) III 86; V 120.
VOS (ds. H.) III 217, 218.
VOS (Maria) III 58.

VOS (Pieter) V 209.
VOS (Willem) V 182.
VOS (not. W.J.) V 69.
VOS (Geertruyt Jans de) V 277, 278, 280.
VOS (not. Jurriaan de) IV 100, 207; V 281.
VOS (Sibilla (de)) III 17.
VOSKENS (fam.) V 48.
VOSKENS (Adam) V 284-286, 297.
VOSKENS (Adam & Barth.) V 41, 304.
VOSKENS (Anna) V 282.
VOSKENS (Anna Catharina) V 284, 285.
VOSKENS (Barth.) V 281.
VOSKENS (Barth.) V 116. 277. 281, 282, 286, 291.
VOSKENS (Barth.) III 211; V 284, 285, 295, 297.
VOSKENS (Catharina) V 282, 283, 291, 295.
VOSKENS (wed. idem) V 163, 284-286, 297.
VOSKENS (Geertruy) V 282.
VOSKENS (Maria) V 281.
VOSKENS (Maria) V 284.
VOSKENS (Reynier) V 116, 276, 281, 282.
VOSKENS & CLERK V 41, 285, 303.
VOSKUYL III 40.
VOSKUYL (Dirck Pietersz) V 256.
VOSKUYL (wed.) IV 274.
VOSSIUS (Ger. Joh.) II 125; V 225, 245.
VOSSIUS (Is.) III 116, 119; V 116, 245.
VOYER (Andries) IV 155.
VOYER (Catarina en Jac.) III 230.
VOYER (de), zie Argenson.
VOYS (Willem de) I 77; II 106, 269; III 253; IV 95, 170; V 191.
VREDE (Abr. v.) III 145.
VREDE (Hendr. v.) IV 276, 277; V 338, 350.
VREDE (Pieter v.) IV 276.
VREEDE (Tymen de) V 336.
VRERIX (Catharina) IV 219.
VRIES (de) IV 274.
VRIES (Claas de) III 224.
VRIES (wed. E. de.) III 56.
VRIES (Hendr. Tyarcksen de) III 118; IV 264, 276.
VRIES (Jan de, de Jonge) IV 202.
VRIES (Mar. de) III 56; IV 112, 113.
VRIES (Nic. de) IV 161, 184.
VRIES (P. de) IV 274.
VRIES (Sara de) IV 199.
VRIES (Sim. de) III 41.
VRIESENBURG (Hendr.) IV 229.
VROMANS (dr.) V 150.
VROOMANS (ds.) V 111.
VRIJ (Elisabeth) IV 257.

VIJGH (D.) V 25, 123.
VIJVER (Maria de) III 16.

WAAKHUYSEN (Sara) IV 30, 31.
WAARBERGHS (Hillegont) III 101.
WAARTS (Jan) IV 210.
WAARTS (not. J.) V 298, 300.
WACHTENDONCK (David) V 197.
WACHTER (Jac. Pietersz) V 52, 198, 199.
WACHTMANS (Hendr.) IV 218, 220, 243.
WACKERMAN (Christian) II 122, 168, 169.
WADDER (Ide de) V 352.
WAESBERGE (fam. v.) V 63, 72, 80, 98, 121, 377.
WAESBERGE (Elisabeth Janssonius v.) IV 162.
WAESBERGE (Gillis Janssonius v.) II 85, 88; III 121, 141, 188, 248; IV 33, 39, 131, 153-155, 158, 159, 163-165, 174, 225; V 90, 120, 121, 160, 182, 308, 318-320, 322, 323, 351.
WAESBERGE (wed. idem) IV 154.
WAESBERGE (Hendrik Janssonius v.) III 54; IV 70(?), 120, 154-

157, 164-167, 181, 279; V 68, 100, 118, 146, 147, 160, 220, 273(?), 328, 351, 372.
WAESBERGE (erv. idem) V 147, 160.
WAESBERGE (Is. v.) V 197.
WAESBERGE (Joh. v.) IV 157; V 197.
WAESBERGE (Joh. (Janssonius) v.) III 115, 158, 248; IV 97, 154, 155, 157-163, 185, 201, 224, 260, 265, 277-279; V 64, 78, 223, 259-261, 267, 306-308, 311.
WAESBERGE & Sonen (idem) III 113; IV 159, 161, 162, 164.
WAESBERGE (erv. idem) IV 160, 162.
WAESBERGE (Joh. Janssonius v.) II 85, 88; III 121, 141, 188, 248; IV 33, 39, 95, 99, 131, 154-156, 158, 159, 163-165, 278, 279; V 89, 90, 119-121, 160, 173, 182, 183, 339, 351.
WAESBERGE (wed. idem) IV 38, 134, 163, 164; V 66, 142, 187, 319, 320, 322, 323, 351.
WAESBERGE (erv. idem) IV 154, 155, 163, 164.
WAESBERGE (Joh. Janssonius v.) II 269; III 171, 253, 255, 260, 265; IV 94, 130, 154, 156, 164-167, 170, 174, 278, 279; V 100, 160, 351.
WAESBERGE (Joh. Janssonius Gillisz v.) IV 154, 155.
WAESBERGE (Marguerite v.) III 158; V 116.
WAESBERGE (Maria v.) IV 165.
WAESBERGE (Pieter v.) IV 270; V 215.
WAESBERGE (Susanna v.) IV 33, 34, 36, 162, 185, 186, 248.
WAESBERGE (Susanna Janssonius v.) IV 154, 174, 225.
WAESBERGE (Janssoons v.) III 23-26, 35, 53, 54, 58, 79, 106, 130, 140, 141, 175, 258, 261, 265; IV 35, 47, 101, 133, 154, 156, 161-167, 179, 187, 188, 270; V 30, 110, 120, 142, 146, 151, 171, 173, 174, 176, 177, 308, 309, 318, 326, 327.
WAESBERGE & HIOLE V 163.
WAEYEN (Arn. v.d.) V 174.
WAEYWEL (Agnes en Dan.) V 376.
WAGENAAR (Jan) V 300.
WAGENAAR (Joannes) IV 221.
WAGENAAR (Carel de) III 127; IV 279.
WAGENAER (erv. Jac.) III 113.
WAGENAER (Lucas Jansz) V 195, 196, 200.
WAGENAER (wed. idem) V 196.
WAGENINGEN (Catrina v.) V 333.
WAGENS (Anna) IV 236.
WAGENS (Joh.) III 205.
WAGENS (Joh.) IV 170; V 346.
WAGENS (Math.) II 29; IV 270.
WALCHEREN (W. v.) V 121.
WALDORP (Anth.) III 95; V 352.
WALDORP (wed. idem) III 95.
WALEUS (Anna) IV 88.
WALFORD (Benj.) V 91, 92, 164, 165.
WALLEIN (Dirk) V 351.

WALLENDAEL (Jac. v.) III 113.
WALLENDAL (not. Casper, v.) III 76, 79.
WALPOT V 337.
WALRAVEN (A.) V 66.
WALRAVEN (Is.) IV 42.
WALSCHAERT (not. D.) III 48, 65, 67, 69; V 179.
WALTHER (G.C.) V 101, 163.
WALTHOE (W.) II 162.
WANING (Abr. en Catharina v.) IV 83.
WARBERG III 23.
WARD (James) IV 103, 136.
WARIN I 72, 174, 175.
WARNAER (Orseltie) III 206.
WARNAER (Paulus) III 103, 205, 206; IV 36, 140, 262.
WARNAER (Tobias) III 206.
WARNAERS (Engeltje) III 247.
WARNAERTS (not. J.) IV 208; V 81, 216.
WARNARS (Gerrit) IV 279; V 264, 334.
WARNARS (Helena en Karel) III 60.
WARNARS & DEN HENGST V 268.
WARNERSZ (Warner) V 294.
WARSING (Adriaentje) IV 248.
WARTHABETH IV 201.
WASSENAER (Claes Adriaansz) V 338.
WASSENBERGH (Adam) V 39.
WASSENBERGH (Adam Langerhert) V 38, 39.
WASSENBERGH (E.) V 39.
WASTELIERS (Jacq.) IV 167, 168.
WASTELIERS (Jean) IV 167, 168, 277.
WASTELIER(S) (Joanna) IV 168.
WATER (Joh. v.d.) IV 128.
WATER (Joh. v.d.) V 252.
WATER (Willem v.d.) I 50; II 29, 185, 262, 269; III 35, 53, 90, 140, 141, 150, 240, 241, 262, 264; IV 128, 130, 170, 179, 183; V 73, 85, 118, 182, 252, 308, 320, 322.
WATERDRINCKER III 259.
WATEREN (not. Jac. v.d.) IV 255.
WATERINGE (Alida en Luc.) III 79.
WAYENBURG (Hillegonda) IV 199.
WEBB (wed. William) V 31.
WEBBER (Elias) V 338, 351.
WEBBER (Zach.) III 216, 217.
WEBSTER (Jan) IV 236.
WEDEMEYER (Sophia Margaretha) V 108.
WEEGE (J.) V 271.
WEER (Cornelia de) IV 168.
WEER (Hester de) III 140; IV 128.
WEER (Jan Tjaertsz de) IV 128.
WEERDEN (Helena v.) IV 139.

WEERT (Henr. v.) IV 198.
WEES (Abr. de) III 118; V 199.
WEES (wed. idem) III 113; IV 261, 277.
WEES (Joh. de) III 33, 229; IV 28; V 235, 339, 351.
WEHARD (Jac.) III 188.
WEIDMANN (fam.) V 99, 163.
WEIDMANN (George) V 121.
WEIDMANN (Moritz Georg) V 91, 100, 121.
WEIDMANN (Moritz Georg Jr.) V 91, 98, 100.
WEIDMANN & REICH V 127.
WEIDMANN, zie Gleditsch.
WEIER (Anna Catharina en Leon.) IV 80.
WEINGARTEN (Nic.) V 79, 114.
WEISSENBRUCH V 99.
WELBERGE (Hendr. Wilh.) V 352.
WELHEM IV 274.
WELLEKENS (J.B.) IV 52.
WELLEKENS (Jod.) IV 51.

WELLEKENS (Theresia Maria) IV 51, 52.
WELLENS (Jan) III 113.
WENCKSTERN (Christoffel) III 118.
WEND (Hendr. Christiaan) IV 245; V 38.
WENKSTERN (Christiaen) III 114.
WENTHOLT (Engeltje) IV 199.
WEPPELMAN (Joh.) V 268.
WERFF (op de) V 351.
WERFF (Hendr. Jansz v.d.) V 351.
WERLIN ((Anna) Catharina) V 295.
WERMELSKERK (Jac.) III 116, 119.
WERNER (Christoffel) V 296.
WERVER (Jan) IV 187; V 91, 121, 235, 339, 351.
WERVER (wed. idem) V 121, 351.
WESBUSCH (Paschier v.) V 49.
WESDORP (Willemina) IV 197.
WESEL (v.) III 51.
WESEL (David v.) III 118.
WESEL (J. v.) III 192.
WESLINGH (ds.) III 217.
WESSELS (Statius) III 114.
WESSINX (Jannetje) V 279.
WEST (George) III 113.
WESTER (Pieter) IV 203.
WESTERVEEN (Elisabeth Willems v.) V 282.
WESTERVELT (Gerarda) IV 22.
WESTERVELT (Jac. v.) V 351.
WESTFRISIUS (not. H.) IV 243; V 80, 116, 281.
WESTHUYZEN (J.) V 144.
WESTRIK (Joh.) V 315.
WESTIN (Frères) II 233, 236.
WESTROP (Ev.) III 211.
WETSTEIN (fam.) V 48, 99, 122.
WETSTEIN (Agatha) IV 199.
WETSTEIN (Agatha Cornelia) IV 182.
WETSTEIN (not. George) I 49; II 24; III 20, 38, 49, 53, 64, 65, 79, 92, 149, 154, 180, 195, 199, 208, 253, 260, 261; IV 19, 26, 46, 66, 70, 90, 94, 108, 128, 135, 151, 168, 170, 171, 174, 175, 178, 179, 186; V 63, 165, 225, 308, 309, 323.
WETSTEIN (Ger.) IV 168, 174, 181; V 351.
WETSTEIN (Hendr. Floris) IV 116, 174-177, 182, 275; V 298, 352.
WETSTEIN (Jac.) II 173; III 20, 71, 241, 268; IV 57, 167, 174-177, 180-182, 279; V 27, 100, 136, 138, 147, 148(?), 161, 206, 207, 224, 234, 328, 351.
WETSTEIN ((Joh.) Hendrik) II 29, 185; III 52, 57, 68, 88, 89, 112, 113, 121, 130, 221, 231, 245, 268; IV 20, 49, 98, 99, 117, 118, 126, 127, 130, 159, 168-173, 179, 183, 199, 213, 216-218, 223, 269, 270, 277-279; V 15, 63, 66, 67, 84, 106, 121, 133, 143, 160, 172, 182, 185, 187, 239, 263, 338, 351, 377.
WETSTEIN ((Joh.) Lucas) IV 173.

WETSTEIN (Joh. Rud.) IV 169.
WETSTEIN (Rud.) I 45, 154; III 221, 241, 260; IV 9, 57, 70(?), 171-182, 275, 278, 279; V 43, 108, 118, 137, 138, 144, 161, 187, 188, 328, 351.
WETSTEIN (Rud. & Ger.) II 10, 118, 120, 153, 155, 173, 185, 236, 269; III 23, 35, 49-51, 53, 54, 85, 94, 172, 241, 254, 255, 258, 261; IV 18-20, 130, 156, 167, 168, 170, 171, 173-175, 177-181, 186, 270; V 32, 51, 85, 107, 118, 125, 142, 144, 151, 158, 161, 163, 165, 170-173, 177, 204, 205, 212, 233, 265, 308, 309, 326.
WETSTEIN (Rud. Hendr. de) IV 182.
WETSTEIN(S) & SMITH IV 177; V 100, 118, 136, 144, 146, 161, 206.
WETSTEYN (wed. Ulrich) III 115.
WEVELINCKHOVEN III 116.
WEVERINGH V 270.
WEYDEN (Christina v.d.) V 332.
WEYER (Agneta Maria en Joh.) V 299, 300.
WEYER (Joh. Herm.) III 117.
WEYER (Martin) V 300.
WEYER (Martin) IV 148, 149; V 49, 299-301.
WEYERS (Aegje) III 31, 32, 34.
WEYERS (Christiaen) V 351.
WEYERSTRAET (fam.) V 80.
WEYERSTRAET (Elis.) III 118, 121, 248; IV 97, 158-161.
WEYERSTRAET (wed. idem) IV 158, 160, 161; V 223.
WEYERSTRAET (erv. idem) IV 160; V 261.
WEYERSTRAET (Wijnand) IV 158.
WEYERSTRATEN, zie Weyerstraet.
WEYMANS (Ger.) III 116.
WEYSINGH (Hendr.) III 60.
WHEELER (William) V 193, 217.
WHITACKER (Rich.) V 82, 116.
WHITACKER (Thom.) III 112; V 82, 115, 116.
WIAERT (Abr.) III 142.
WIART (Lysbeth Abrams) III 142, 143; IV 273; V 375.
WIDERFELD (erv. Joh.) III 117.
WIDERHOLD (J.H.) V 151.
WIEL(EN) (Laur. v.d.) III 24, 33; IV 131; V 311, 313.
WIERINGE (wed. Jasper Hendr. v.) IV 254.
WIERINGEN (Hendr. v.) III 115.
WIGGERS (Jan) V 351.
WILD (B.) V 333.
WILDE (Joachim) III 116.
WILD(E) (Baltus de) IV 276, 277; V 339.
WILD(E) (wed. idem) V 339.
WILDE (Geertruyt Volckerts de) V 289, 290.
WILDE (not. H. de) I 18, 22, 29, 55, 95, 104, 115, 118; II 24, 191, 194; III 20, 28, 39, 43, 45, 48, 67, 71, 72, 81, 83, 87, 88, 91, 92, 97, 105, 127, 132, 164, 179, 189, 192-194, 198-202, 215, 222, 226, 231, 232, 237, 240; IV 32, 41, 46, 61, 62, 68-71, 74, 75, 85, 86, 93, 134, 143, 147, 233, 240; V 66, 377.
WILDEYSEN (Joh. Georgh) III 117.

WILDSCHUT (wed. Willem) V 231.
WILKENS (Nic.) V 337.
WILKENS (Reynier) III 45, 46.
WILLART D'ANVILLIERS III 5I.
WILLEM VAN ORANJE V 194, 195.
WILLEM III (Stadhouder) II 135, 258; III 63, 77, 229; IV 141; V 46.
WILLEMS (Bayke) V 286.
WILLEMS (Const.) IV 101.
WILLEMS (Dirkje) IV 54.

WILLEMS (Frans) I 87.
WILLEMS (Gerrit), zie van Kempen.
WILLEMS (Jannetje) IV 80.
WILLEMS (Levijntie) V 292.
WILLEMS (Trijntje) IV 13.
WILLEMS (Trijntje) IV 139.
WILLEMSE (Francijn) III 30.
WILLEMSEN (Corn.) IV 220.
WILLEMSSEN (Gerrit) IV 221.
WILLEMSZ (Gilles) III 165; V 46, 351.
WILLENAR (Dirck Hendricks) V 338.
WILLIAMS (ambassadeur) III 131.
WILLIGEN (Jannetje Hendrickse v.d.) IV 242.
WILLINK (Dan.) II 102.
WILLIS (Arn.) III 162; IV 270.
WILMERDONX (David) IV 257.
WILMERDONX (David) IV 257, 258, 271.
WILMOT (John) III 113.
WILT (Corn.) V 332.
WILTENS (Nik.) III 81.
WILTHUYS (adv.) III 116.
WILTING (Jan) III 118.
WILTIS (Maria) III 27, 28.
WILTIS (Rijck) III 27.
WIMPHEN (Is. V.) V 340.
WINEKES (Math.) IV 204, 218, 262, 279; V 231, 339, 351.
WINEKES (erv. idem) IV 279.
WINGFIELD (John) IV 137.
WIN(N)EKE(N)S, zie Winekes.
WINNEBRUCH (C.) V 22.
WINKEL (Jan) V 351.
WINKELMAN (O.R.F.W.) V 127.
WINSEM (Jac. Isaacsz v.) V 340.
WINTER (Claas) III 143.
WINTER (not. Corn.) III 29, 55; IV 238.
WINTER (Harm.) IV 274.
WINTER (wed. idem) IV 275.
WINTER (Abr. de) V 351.
WINTER (Anth. de) I 38; II 79, 187, 188; III 224; V 163, 229, 351.
WINTER (not. Jac. de) III 155; IV 203, 229, 241; V 295.
WINTER (Meynd. de) III 80; V 351.
WINTER (Paulus en Reynier de) V 337.
WINTER (Nic. Sim. v.) III 145.
WISHOFF V 144, 234.
WISHOFF (C. en G.J.) IV 182; V 206.
WISSELT (Petronella v.) IV 159.
WISSEN, zie Kies.

WIT (Abr. de) V 58.
WIT (Catrina Jans de) III 184.
WIT (Claes Leendertsz de) V 351.
WIT (Corn. de) V 351.
WIT (Fred. de) II 84; III 113, 228, 258, 264; IV 263, 278; V 231, 338, 351.
WIT (wed. idem) IV 278; V 351.
WIT (Grietje Hilbers de) V 334.
WIT (Herm. de) V 58, 59, 111, 270.
WIT (Jan Harmens de) III 184.
WIT (Pieter de) III 62, 97.
WIT (Sijtje de) IV 264.
WITACKER, zie Whitacker.
WITE (Jan) II 110.
WITSEN (Jonas) II 102.
WITSEN (Maria) IV 78.
WITSEN (Nic.) I 176; II 102-104; III 130, 136, 150, 151; IV 88, 141, 144, 146, 187; V 235, 373.
WITSEN (Pieter) IV 78.
WIT(T) (not. Ed. de) III 31, 162; IV 125.
WIT(T) (Corn. de) V 68, 113.
WITTE (Pierre) I 41, 68, 93, 106, 120, 121; II 10, 11, 20, 21, 74, 147, 148, 156, 158; II 161, 204, 210-213; III 44, 159; IV 74.
WITTE (Adriana de) III 114.
WITTEBOL (Pieter) V 351.
WITTELING (Abr.) IV 277.
WITTELINGH (Servaes) IV 264; V 339.
WITTENOOM (Corn. Dirckse en Corn.) IV 258.
WITTEPERS (Dirck Pietersz) V 197, 199.
WITTERT (Adr.) III 46.
WITTEWRONGEL (Apollonia en Petr.) IV 78.
WITVOET (Jan) IV 106; V 340.
WITVOGEL (Ger. Fred.) III 199, 252.
WOESTHOFF (Magdalena) IV 22.
WOLBRINK V 162.
WOLDE (Jan Jacobsz ter) V 47, 48.
WOLDE (Steven v.d.) V 48.
WOLF (Jan de) V 337.
WOLF (Laur. en Stijntie de) V 351.
WOLFF (Andr.) IV 254.
WOLFF (Georgh) III 117.
WOLFF (Corn. de) V 46.
WOLF(F) (not. Ger. de) III 125.
WOLFF (not. Herm. de) III 105; IV 170.
WOLFF (not. Herm. de, Jr.) III 69; V 43, 62.
WOLFF (Jan de) III 161.
WOLF(F)ERS (Jac.) III 124; IV 38; V 351.
WOLFGAN(C)K (Abr.) II 29, 33, 85, 88, 101, 108, 135, 188, 189, 192, 204; III 8, 24-26, 43, 60, 79, 93, 113, 121, 122, 144, 184, 204-206, 229; IV 18, 85,

92-95, 106, 127, 131, 132, 158, 182-185, 243, 261-263, 268, 277, 278, 279; V 80, 115, 121, 218, 260, 261, 264, 265, 267, 307, 308, 310, 311, 318, 322, 340.
WOLFGAN(C)K (erv. idem) IV 93, 99, 187, 278; V 311.
WOLFGANG(H) (Anna en Jacomina) IV 185.
WOLFGANK (Joost Jenricxsz) IV 182, 183.
WOLSCHENDORFF V 348.
WOLSGREYN (Aart) IV 49, 65; V 338.
WOLSGREYN (vrouw v. idem) V 351.
WOLTERS II 125.
WOLTERS (Joannes) II 153, 185, 188, 189, 192; III 23, 140, 141, 154, 155, 188; IV 33, 34, 36, 39, 127, 155, 159, 162, 163, 183, 185-188, 248, 278, 279; V 90, 91, 121, 143, 161, 182, 183, 187, 188, 235, 320, 322, 326, 339, 351.
WOLTERS (wed. idem) IV 34, 35, 175, 186, 188; V 158, 161, 173, 351.
WOLTERS (Mevr. M.) III 172.
WOLTON (Tom.) IV 195.

WOLVERSZ (Jan) III 55; V 44.
WOR (Adr.) IV 15.
WOR (Adr.) III 13; IV 15-22, 275, 279; V 147, 157, 161, 206, 351.
WOR (Huberta) IV 16, 17.
WORM(S) (Christen) I 87, 121, 132, 134, 140.
WORNZOW (comte de) V 127.
WOTTON (M.) II 162.
WOUDE (Joris v.d.) V 351.
WOUDE (Roelofje Jacobs v.d.) IV 234.
WOUDE (Wouter v.d.) IV 204.
WOUDENBERGH (not. Herm. v.) I 28, 104; II 24.
WOUDMAN (Christiaan) III 59; V 304.
WOUTERS (Barbara) III 156.
WOUTERSEN (Arent) III 118.
WOUTERSDR. (Lysbeth) V 282.
WOUW (Hillebrant v.) V 114.
WOUW (wed. idem) V 35, 38, 46, 67, 77, 197-199.
WREEDT (Susanna Lescailje de) III 24.
WRICHT (Joh.) IV 33; V 340.
WRICHT (William) IV 222.
WRITS (Willem) V 230.
WTENBOOGAERT (Abr.) V 335.
WULLEN (dr.) III 119.
WULLENAER (D.H.) V 338.
WIJBRANTS (Jan) IV 191; V 351.
WIJBRANTS (Joannes) = Wijnants.
WIJBRANTS (not. Joh.) V 235, 236.
WIJBRANTS (Laurens) III 149.
WIJBRANTS VAN DE JOUWER (Sander) II 189; III 83, 98, 185; IV 23, 101, 188-191, 276; V 324-326, 338, 351.
WIJBRANTS (not. Wijbrant) IV 236; V 260.
WIJCKEL (Joh. v.) III 36.
WIJDEN (Christina en Roelof v.d.) IV 119.
WIJDNER (dr.) III 117.
WIJERMARS (Hendr.) IV 190.
WIJERS (Christiaan) IV 27; V 331.
WIJK (Dirk v.) V 351.
WIJMER (not. S.) III 74, 215; IV 86, 87, 242; V 72.
WIJNANDS (Alida) IV 239.
WIJNANDS (Anneke) III 60.
WIJNANDS (W.) V 271.
WIJNANTS (Elisabeth) IV 86.
WIJNANTS (Jean) III 51.
WIJNANTS (Joannes) I 49; V 371.
WIJNBERG (Catharina) III 15, 16.
WIJNBRUGGE (Pieter v.) IV 273; V 351.
WIJNCOOP (Joan) IV 88.

WYNNEKENS, zie Winekes.
WIJTHOFF (not. Ger.) V 331.

YNTEMA & TIEBOEL V 268, 270.
YPELAER (not. J.) III 29, 173, 256, 257, 263; IV 169; V 376.
YSARN (ds.) III 215.
IJSBRANTS (Jeremias) V 64.
IJSBRANTS (Neeltje) IV 252.
YVANS (Elias) III 51, 161.
YVER (Anna) IV 41, 256.

ZAAGMAN, zie Saeghman.
ZAHOROWSKI (Hier.) II 137.
ZANTEN (Franç. v.) I 93, 115, 174.
ZAPPETTA (Gio. Bapt.) III 168.
ZÄSLIN (Margaretha) IV 169.
ZEEMAN (Gualth. en Jac.) III 119.
ZEEUW (Adolf de) V 113.
ZEEUW (wed. P. de) IV 55.
ZESEN (Ph. von) V 39, 278.
ZETTER (Jac. de) III 23, 121, 228; IV 279; V 259.
ZETZNER (Joh. Eberh.) III 117.
ZIEGER (Johan) III 117.
ZIETBERGEN (Paulus v.) V 235.
ZILVER (not. J.H.) V 333.
ZITTERT (Marieke v.) IV 227.
ZOMEREN (Pieter v.) IV 131.
ZUBROD (Joh. Godfr. en Joh. Peter) III 117.
ZUNNER (Joh. David) III 117; V 121, 219.
ZÜRNER (Adam Friedr.) III 186.
ZUTPHEN (Maria en Math. v.) III 193.
ZWAERDECROON (not.) IV 29.
ZWIERING (Hendr.) IV 145.
ZWIETEN (not. Jac. v.) V 61, 277.
ZWOL, zie Swoll.
ZIJL (v.) II 29.
ZIJL (Dirk v.) V 352.
ZIJLL (Rud. v.) III 116.

Index van onderwerpen

Deze uiteraard slechts summiere index is veel minder omvangrijk geworden dan oorspronkelijk de opzet was. Uit deel V, dat systematisch ingedeeld is, is bovendien slechts met allerbelangrijkste opgenomen. De aanvankelijk bedoelde index zal op het Gemeente-Archief te Amsterdam worden gedeponeerd en daar te raadplegen zijn.

adreslijsten boekverkopers V 53.
adverteren voor copierecht, passim en II 240, 268; V 32, 33, 330.
afsetten kaarten en prenten I 92; III 23, 29, 127, 187, 220, 259; IV 183.
afslager I 58; III 34, 78, 87; IV 218, 224, 268, 269, 274, 276; V 146, 237.
afslagershuis IV 274.
agenda I 68, 125.
antikwariaatsboekhandel I 49; II 262; III 50, 86, 234; IV 46; V 59.
arbiters (zie ook gilden)

- Frankrijk I 61, 114, 140.
- Republiek I 15; II 268-270; III 38, 49, 69, 90, 121, 127, 144, 159, 203, 218, 231, 232, 244, 248, 251, 257(?), 271; IV 7, 63, 70, 98, 105, 129, 184, 196, 197, 201, 202, 205, 210, 225, 228-230, 233, 235-237, 240, 241, 244, 246, 247, 249, 251, 252, 256, 278, 279; V 19, 37, 231.
- Republiek-Zwitserland V 97.
- (oudste gasten als) IV 221.

artikelen (andere, bij boekhandel)

balsem IV 62; barometer III 224; bloembollen IV 86, 87; brandewijn IV 230; chocolade III 271; drogerijen IV 237; geneesmiddelen III 193, 223; IV 138, 152, 153, 164; globen III 154, 187; gouddraad III 67; gouddrukkersstalen plaatjes III 271; haar II 272; horloges III 189, 190, 193; instrumenten (zeevaart) III 80, 186, 223; juwelen III 172; kaneel III 172; koperwerken IV 236; kruidenwijn IV 30; lijnwaad IV 100, 220; messen I 70; Oost-Indische zaken I 162; pek IV 210; peper IV 74; porcelein III 128; pruimen IV 210; pruik I 92, 153, 155; pijpen I 60; robijnen IV 236; sajet IV 29; saphiersteentjes III 271; schilderstukken IV 174; steenspiritus III 16; stoffen IV 47; suiker III 271; tabak I 52, 70, 119; IV 175; teer IV 210; thee I 52, 79, 162; III 128, 271; theepotten I 60; thermometer III 224; waaiers I 84, 93, 106, 115; wol III 172; wijn IV 47, 210, 230; zaden (groente) IV 86; zilver-zand IV 89; zout I 119; IV 257; zijde III 169.

assurantie I 114; III 231; IV 42, 202, 211, 212, 230, 253, 254; V 71.
aucties onder de boekverkopers

- algemeen V 32, 55, 136, 140-148, 237-274.
- (buiten) V 268, 269.
- complotten om niet op te bieden IV 158.
- termijnbetalingen van gekochte V 264-266.

- plokpenning V 263, 264.
- ‘tamme eenden’ V 258.
- (verboden) III 165; IV 276; V 267.
- voorwaarden III 120; V 256, 257, 261-267.

Augustijnen II 117, 201, 203.
auteurs
- algemeen V 28-30, 148.
- contract met uitgever I 36; II 173; III 33, 65, 66; V 29.
- honorarium, zie aldaar.
- signeren ter waarborging II 71; III 56, 104, 105, 242; IV 79.

- privileges V 29.
- recht III 66; 27.

balanzen V 132-136, 150.
Bastille I 17, 34, 51, 54, 80, 97, 109, 110, 120, 121; II 49, 109, 148, 180, 193, 199-201, 226, 242, 243, 246; IV 52; V 371, 373.
bedrog in de boekhandel II 20, 21, 126; V 51.
Benedictijnen II 78, 119, 170, 171.
Beurs III 73, 75; IV 24, 232; V 273.
bibliografie II 169; IV 162; V 56-59.
boekbanden (Franse)
- algemeen I 68-70, 72, 77, 91, 107, 115, 159, 163, 172; II 180, 262; III 100, 146; IV 94, 122.
- in Republiek gemaakt I 121; III 152.

boekbinderij
- aantallen V 21, 22.
- algemeen V 49.
- geschil over rekening IV 53.
- van grote boekverkoper IV 176, 177.
- persen III 258, 260; IV 82, 84, 92, 118, 171, 229, 276.
- voor kerkgoed V 49, 155, 313.

boekdrukkerijen
- algemeen V 39-48, 108-109.
- betaling feestdagen en ziekteverzuim III 55; IV 221.
- buiten Amsterdam ingeschakeld III 26; IV 54, 63, 128, 131, 160, 161, 165, 173, 184, 187, 188, 247; V 183, 313.
- van grote boekverkopers I 100; II 87; III 9, 23, 26, 111, 112, 121, 122, 132-137, 149; IV 51, 96, 102, 107-116, 157, 158, 173-177, 180, 182, 184.
- idem werken ook in opdracht III 169, 203, 205, 206; IV 107, 112-116, 161.
- in buitenland ingeschakeld I 56, 124, 154; II 164, 173, 269; V 33, 116.
- contracten 1681 en 1723/24 IV 275-276; V 45.
- overdrukken door loondrukkers I 146; III 14; V 313.
- waarde III 13, 29, 58, 78, 80, 162, 169, 211; IV 14, 16, 99, 111, 176, 238; V 46-47.

boeken

Armenische V 40; belletrie III 19; bouwkundige IV 30; controverse I 21, 33, 40, 121; II 32, 116, 206, 207; III 22; devotie I 127; II 65, 86, 196, 214, 224, 240; III 19; doopsgezinde III 15, 85, 153; IV 90; Duitse I 74, 124, 129, 130, 133, 153; II 262; III 88, 112, 146, 168, 173, 184, 196, 205, 210, 247, 258, 270; IV 82, 132, 165, 170, 177,

237; Duitse (gedrukt in Nederland) III 15, 33; IV 171; V 14; Engelse I 69, 70, 73, 74, 77, 82, 85, 96, 98, 99, 107, 110, 119, 121, 124, 126, 129, 148, 172, 174; II 74, 106, 149, 262-264; III 50, 85, 112, 196, 199, 270; IV 58, 85, 101 etc, 116, 136, 138; V 21, 254; 'galanterie' II 196, 197, 208-210, 212, 213, 239; III 41, 72, 222; handels IV 56, 79, 207; geografische II 84; III 224; Griekse I 82; II 234, 262; IV 65, 161, 170, 172, 180, 254; historische I 21, 30, 58; II 197, 214, 261; III 19, 28, 165, 208, 222; IV 272; Italiaanse I 41, 76; II 34, 36, 52, 80, 81, 85, 86, 88, 106, 111, 183, 201, 203, 242, 262; III 29, 50, 69, 88, 112, 137, 185, 205, 258, 264; IV 77, 93, 95, 120, 127, 134, 164, 170, 184, 185, 247; V 254; Jansenistische I 28, 45, 80, 120, 126, 140, 141, 147; II 51, 78; IV 50-52; Joodse III 27, 159, 161; IV 10, 100, 107, 115, 206, 210-218, 220, 222, 223, 243, 244, 248, 249, 251, 254, 257; V 14, 59-62, 77, 86, 228, 239; juridische III 19, 33-35, 112; IV 128, 166; V 307-309, 319; kantoor IV 79, 82; kerkboeken V 42, 46, 59-62, 86; klassieken IV 161, 164, 166, 268; V 36, 50, 132, 135, 187, 189, 205, 225, 226; Labadisten III 15; IV 171; Lutherse III 56, 57, 61; medische I 34, 47, 48, 68, 85, 172; II 33, 214, 261; III 19, 100, 112, 165, 196, 229; IV 152, 165, 166, 186, 187; moralistische I 30; II 85, 86, 218-220; III 222; mystieke IV 172, 173; natuurkundige IV 152, 166; pharmaceutische IV 166; politieke I 21; II 245; III 222; IV 166; Poolse IV 154; Portugeese IV 80; rooms-katholieke, passim en I 31; II 160, 176; III 13, 46, 172; IV 166; schoolboeken I 36; II 97, 98; III 14, 59, 90, 91, 102-105, 124, 165, 237-242; IV 20, 79, 82, 190; V 46, 187, 189, 213, 225, 226; sociniaanse III 15; Spaanse II 108, 124, 262; III 23, 42, 50, 88, 112, 161, 205, 258; IV 94, 95, 115, 212, 217, 222; stichtelijke III 36-38, 80, 81,

85, 124, 131, 145, 146, 153, 165; IV 16, 172, 272; theologische I 58; II 142; III 19, 28, 112, 153; IV 16, 128, 135, 166, 172; zeevaart II 57; III 80, 81, 186, 187; IV 83.

boekenkraam (reizen met) IV 190.
boekenlegger IV 180.
boekhouding
- Elsevier III 112-119.
- Luchtmans V 131, 132.
- papierkoper IV 212, 213, 253-255.

boeknegotie (condities voor het dirigeren van een) III 144-145.
boekvergulder III 18, 61, 219; IV 14, 82, 84, 118, 231, 234, 264. Zie ook vergulden.
boekverkopersarchieven I 9, 10, 20; V 8, 13, 131-178.
boekverkoperscontract (1710) II 23, 268-269; V 33, 54, 85, 86, 119, 171-177, 188.
boekverkopingen, zie aucties.
boekwinkel
- beschrijving III 129.
- boeken V 131.
- inventaris I 58; II 34, 42, 50, 65; IV 16, 17, 122, 147, 174, 233.
- knechten I 17, 18, 64, 74, 80, 102, 108, 113, 121, 141, 163; III 29, 43, 51, 68, 112, 123, 127, 129, 170-174, 265; IV 17, 76, 127, 132, 134, 155, 162, 260, 261.
- open IV 34, 37.
- ontmoetingsplaats I 21; V 31.
- prent III 93; V 58.
- sluiting III 55, 60, 108; IV 31, 207.
- voorraden V 59.

Brownisten IV 138.

Capucijnen IV 172.
catalogus, passim.
- boeken gedrukt Parijs 1650-1705, III 236.
- boeken verschenen 1665-1677, III 205.
- boeken verschenen Holland, Engeland en Duitsland 1703-1707, I 67, 126.
- boekverkopers Republiek 1708, I 166, 167.
- (salaris voor vervaardigen) III 51, 259.

censuur Republiek II 21, 81; III 22; IV 50; V 14, 17, 18, 20, 23-26, 210, 211.
chevaliers de la jubilation V 14, 86.
chirograaf III 239.
Cluniacensers II 60.
cognossementen I 68, 70, 77, 79, 82, 84, 99, 106, 109, 166, 167, 173; IV 122.

collationeren I 70, 72, 115, 172; III 45, 49, 120, 217; V 262, 267.
Collegianten III 84, 86; IV 64, 66; V 93, 300, 302, 303.
commissiegoed I 67, 72, 73, 116, 159, 166, 170; II 37; III 49, 114-116, 118, 119, 168, 200, 201, 266; IV 17, 69, 117, 122, 126, 154, 186, 213; V 54, 57, 150, 165.
Compagnie

Bentheimer steen IV 250; du Canada I 56; van commercie en navigatie te Hoorn III 20; van commercie en assurantie te Utrecht III 20; Oost-Indische IV 15, 17, 171, 176, 177, 180, 181, 252; Duitse, voor papierhandel V 35, 38, 67, 78, 80; handel op Polen IV 214; de Smirna II 230, 231; Tekelenburgse steen IV 250; Utrechtse IV 250; West-Indische IV 257; Zuidzee III 49, 50; V 66.

Compagnie van boekverkopers

- van Achten IV 120; V 331-332.
- Bayle, zie Index van boeken.
- Blaeu (ook gen. 'Compagnia della Latinità') II 85; III 11, 23-27, 79, 121, 140, 141, 175, 205; IV 127, 131, 159,

164; V 41, 60, 84, 86, 133, 142, 186, 308, 319-324, 326.
- Bijbel (ook Kerkgoed) III 148; IV 183; V 310-313.
- Bijbel (ook Kerkgoed) III 18, 58, 61, 119, 144-146, 148, 156, 157; IV 21, 54, 79, 82, 118; V 84, 104, 106, 227, 233, 311-318, 326, 334.
- Bijbel (Nederl.) V 318.
- Corpus Juris, zie Index van Boeken.
- Evangelische Gezangen V 318.
- Fonds Schippers of van zeven IV 98, 189; V 84, 109.
- Fonds Tirion V 93, 104, 210, 223, 334.
- Kerkgoed, zie Bijbel.
- des libraires of van Veertien (Vis Unita Major) III 50, 51; IV 34, 70, 166, 181; V 101, 107, 108, 145, 176, 327-331, 372.
- Moreri, zie Index van boeken.
- van Veertien, zie libraires.
- van Vijven V 94, 101, 102, 124.
- Woordenboek (Groot) III 50, 51, 53.
- Woordenboeken V 171, 173, 326.
- van Zeven, zie Fonds Schippers.

confessie III 55, 73, 104, 105, 130, 161, 229; IV 101, 141, 191; V 26.
confiscatie in de Republiek I 46; III 75, 108, 109, 251; IV 66, 229.
conniventie toepassen keuren V 17.
copie V 28-34.
copierecht, passim en III 210; IV 170, 178, 268; V 31-34, 225, 309. Zie ook adverteren.
correctie (betaling) II 114, 115, 128, 140; III 150; IV 130, 166; V 30, 148, 176, 372, 373.

datering boeken
- (anti) II 75, 133, 138, 154.
- (post) I 33; II 13, 133.

deffecten I 13 etc.
diplomatieke interventie I 176; II 179; III 112.
domineesbriefjes III 38.
Dominicanen II 10-12; IV 60.
doopsgezinden III 15, 110, 195, 196; IV 28, 63, 64, 66, 90, 92, 252.
drukkerijen, zie boekdrukkerijen.
drukkerij Amsterdamse Courant V 44.
drukpersen (aantallen) V 39, 144.
drukpersenmakers en prijzen III 30; IV 10, 111, 163, 276.

emballage I 73, 77, 91, 92, 115, 121, 136; II 272; III 130, 266; IV 270.
episcopaals III 256.
errata (gratis vel) II 142.
ex-libris III 236.

fockers V 75, 76, 242, 243.
Fonds tot maintien van het publiek crediet V 70.
formulieren IV 79.
fort l'Eveque II 199, 246.

geleerden (advies van) I 32, 36, 37, 49, 105; II 32, 52-57, 130, 177; III 85, 150, 234, 235; IV 43, 124.
geleerdengezelschap I 129.
geneesmiddelen, zie artikelen.

gilden (boekverkopers)
- algemeen V 17-22.
- contributieboeken V 8, 19, 21, 335-352.
- ordonnanties gedrukt V 17.
- overlieden als goede mannen of arbiters III 17, 21, 38, 41, 55, 56, 78, 159, 227, 269; IV 35, 53, 123, 124, 179, 279.
- reorganisatiepogingen 1678 en 1712 Amsterdam V 221.
- reorganisatie 1769, V 262-269.
- rondgangen van gildeknecht III 20; V 21, 22, 40, 224, 234.

gilden (boekverkopers in de St. Lucas) V 18, 19, 252, 253.
good-will boeknegotie (betaling voor) III 268.
goospenning IV 243.

'hap' V 263.
herdruk (uitstel van - om collega te sparen) II 54.
Hernhutters IV 51.
honorarium
- voor auteur I 36, 102; II 32, 69, 180, 189, 190, 223; III 33, 56, 66, 177, 214, 239; IV 55, 121, 277; V 29, 106.
- voor auteur in boeken III 33, 56, 234, 239.
- voor graveur-tekenaar I 105; III 90.

houtgravure I 39, 67, 171; II 15, 177; III 87, 234.

illustraties
- algemeen I 37-39; V 30.
- op kosten auteur II 161; III 234.
- prijs van vervaardigen I 170; IV 38.

imposten te Amsterdam hoog III 47, 132.
incunabelen IV 186.
indices I 61, 79, 93, 94, 101, 102, 111; II 29, 114, 142, 152, 160, 169, 175, 181; III 150; IV 187.
inhoudsopgaaf I 39; II 31, 62, 69, 104, 111, 116, 131; III 234.
inkt IV 79, 256 (voor plaatpersen).
innaaien III 95, 143; V 49, 56.
intekening
- algemeen II 10, 125, 185; III 17, 20, 26, 36, 53, 65, 66, 94, 140, 141, 150, 174, 177, 214, 216, 218, 219, 240, 263, 264, 269; IV 20, 26, 39, 41, 42, 91, 107, 149, 156, 167, 175, 177, 180; V 29-31, 49-51, 63, 101, 127, 158, 309.
- condities IV 41, 42; V 51, 98, 209.
- lijsten III 218, 269; V 50, 51, 182, 184, 189, 191, 209, 212.

in- en uitvoer I 9; IV 9; V 22, 23, 36.

Jacobieten II 151, 223; III 176.
Jansenisten I 29, 32, 47, 142, 177; II 91, 114-118, 144, 145, 146, 201; III 45-47; IV 121; V 28, 84.
Jesuieten I 31-34, 36, 40, 75, 84, 88, 93-95, 99, 118, 127, 130, 139-143, 155, 171, 178; II 60, 61, 69-71, 78, 90, 110-112, 117, 129, 137, 167, 174-182, 241, 242, 244; IV 122, 147, 149, 160, 165.
journalisten I 25-27, 31, 48, 50, 85, 86, 128, 178; II 26, 128, 134, 197, 222, 230, 254; IV 143; V 14, 31.

kaarten, passim en V 14, 228-230.
kantoorboekhandel IV 79, 122.
kapers I 97.
kapitaal V 15, 59-73.
Karmeliet I 131.
kleurendruk V 30.

klopje III 46; IV 111.
knechtbos speelkaartendrukkerij III 127.
knechtsgilden Utrecht V 18, 109.
koersen I 13, 56, 65, 119, 141, 163-165; II 173, 191; III 47, 115, 117, 118; V 36.
koffieschenkerij III 123, 124; IV 86, 87.
kommenijhouder III 159, 197; IV 75; V 19, 20.
koperplaten
- kosten slijpen IV 217.
- (verkoop te Parijs van Amsterdamse) IV 42.
- vernietiging na voltooiing uitgaaf III 220.

koppermaandagswensen V 45, 109.
kunstverkopers passim en V 21, 22.

Labadist IV 39, 64, 152, 168.
landsdrukkerij V 46-48, 104, 232.
leerlingen V 19.
lettergieterijen V 8, 42, 43, 48, 49, 275-304.
letters in hout I 67, 68; II 177; IV 272.
letters (nieuwe) voor uitgaaf I 39, 60, 61, 79; II 174, 177; III 57, 188, 216, 245; IV 173.
lettersnijder in koper II 134; III 73.
lompen IV 195, 197, 228, 269, 270; V 34, 38.
loterijen I 57; II 83; III 20, 76, 84, 123, 124; IV 55, 57, 66, 86, 87, 125, 131, 134, 138, 144, 149, 150; V 68.
loterijen van boeken V 51.
Lutheranen II 206; III 54-56, 60, 61, 81, 83, 129, 187, 215-218; IV 29, 40, 113, 117, 168, 173, 207, 208, 228, 230, 231, 238, 239; V 227.
Luthersen (Hersteld) V 227.

magnificat van Amsterdam V 84, 185.
makelaar
- algemeen II 229, 231; III 84; V 253, 267.
- in geld V 69-71.
- in papier (en Moscovische waren) passim en V 36, 137, 138.

Messen, zie Index van plaatsnamen Frankfort en Leipzig.
moderniseren van taal van oude uitgaaf II 124.
monopolies III 77; V 27.
munten, zie penningen.
muziek I 24, 27, 60, 61, 79, 107, 138; II 59, 67, 68, 71-73, 136; III 92, 103-105, 136, 152, 199-203, 219, 220, 236, 251, 252, 257, 259-261, 264; IV 40, 48, 68-76, 89, 140; V 21, 22, 134, 176, 231, 232.

nadrukken
- algemeen, passim en II 268; III 249; IV 277; V 14, 22, 29, 31-34.

- bestrijding Leipzig V 51.
- kan invoer origineel niet beletten II 268; IV 187.
- (lagere prijzen) I 43; II 249, 250; III 135, 245.
- met naam oorspronkelijke uitgever I 25, 27, 29, 40; II 7, 8, 13, 14, 31, 69, 137, 138, 142-146, 158, 173, 222, 260; III 9, 133, 139, 173, 233, 245; IV 65, 178.
- opkoop door de nagedrukte I 29, 163, 164.
- in overleg met oorspronkelijke uitgever I 31, 43, 67, 125; II 52, 91, 127, 129, 131-134, 145, 157, 214, 215, 232; III 177, 180.
- weren op verkopingen onder boekverkopers IV 21.
- Zwitserland V 43.

nat worden van boeken I 130, 135; III 257, 258, 266; IV 189.
naturalisatie I 20, 176; III 9, 39, 48, 54, 62, 101, 123, 125, 141, 142, 207, 221, 226; IV 61, 231; V 84.
novitate (zendingen à) V 54, 57, 150.
nummeren van exemplaren V 56.

octrooi, zie privilege.
oeuvre-catalogus III 236; IV 44.
omlopen III 130, 131, 161, 249; IV 28, 168, 277; V 19, 20, 22, 32.
ondernemer V 124.
onkostenberekening productie boeken I 99; II 173, 180; III 269; IV 91, 101, 111, 156, 214; V 49-51.
oorlog I 34, 45, 52, 56, 73, 85, 100, 148, 149; II 31, 133, 149, 166, 177, 186, 200, 202, 225, 230; III 190, 266, 267; IV 31, 32, 184, 256, 259, 268, 269; V 181, 218.
opdracht van boeken aan hooggeplaatste personen I 79, 93, 151; II 68, 87, 92, 93, 102, 150, 179, 191, 209, 221, 222, 239, 252, 254, 255; III 52, 59, 66, 72, 79, 89, 103, 105, 136, 139, 151, 158, 166, 189-192, 215, 219, 220, 234, 239, 240; IV 35, 39, 95, 147, 150, 165, 172, 173, 180, 186, 187, 189; V 307.
opkopen van ongewenste uitgaaf II 137, 241.
oplaag van boeken I 34, 84; II 166, 217, 223, 236; III 17, 57, 169, 174, 203, 240, 262; IV 99, 101, 215, 249; V 49, 50.
opzienders van de auctiën te Leiden V 244.
Oud-Katholieken IV 52, 242.
overheidsregelingen
- algemeen 15, 17-27.
- landelijk en provinciaal V 22-27.
- Leidse Universiteit auteursrecht, zie auteurs.
- plaatselijk V 17-22.
- resolutie Staten van Holland 1715, V 186, 188, 189, 201.

pakhuizen als opslagplaats I 64, 104, 212, 251; III 40, 64, 65, 68, 93, 95, 96, 112, 127, 171, 172, 255, 259, 260, 268; IV 17, 70, 78, 99, 110, 171, 175, 203, 212.
papier
- algemeen, passim en IV 195-272; V 19, 23, 34-39, 47, 62, 162, 163, 260.
- impost V 36.
- makelaar, zie aldaar.
- markt te Amsterdam IV 8, 9, 259, 265, 267, 268; V 15, 35-37.
- markt te Antwerpen IV 8.
- peilregister III 61, 249; IV 10, 135, 197, 200, 202, 204, 229, 240, 242, 259-264.
- termijnenbetaling I 93; IV 219; V 37.

papierkoper (recht van laatste paey voor) V 38.

pamassims V 228.
paspoorten
- algemeen V 23.
- invoer boeken Duitsland IV 216.
- invoer boeken Frankrijk I 52, 53, 61, 67-69, 71-73, 76, 82-85, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 106, 112, 113, 120, 121, 142, 144, 146, 149, 150, 156-159, 166; V 87.
- idem op verschillende schepen I 67, 120.
- personen Frankrijk I 21, 45, 51, 76.
- (valse) I 102.

pennen III 221; IV 58, 59, 79, 224; V 46, 48.
penning
- (10de of 30ste) IV 265.
- (5de of 6de) IV 265.
- (40ste) IV 268; V 24, 69.

penningen (en munten) III 73-75, 177.
perkament IV 14, 53, 79, 171; V 46.
Pflichtexemplar Frankforter messe V 89, 99.
plaatdrukken II 85; III 24, 40, 184, 188, 207, 247, 251, 258, 259, 261(?); IV 71, 72, 75, 256, 266, 274; V 19, 21, 22.
plaatwerken III 17, 87, 207, 251, 261; IV 43, 44, 58, 61, 62, 91, 139; V 191.
poorterschap (klein) I 20; III 61, 77, 84, 92, 103, 104, 130, 157, 159, 160, 183-185, 204, 228, 257; IV 40, 75, 84, 118, 158, 196; V 21, 335.
porto I 68, 74, 79, 88, 116, 118, 121, 124, 126, 136, 137, 148, 156, 157, 167; II 57, 128, 133, 169, 217; IV 216, 253.
portretten I 38-40, 58, 68, 74, 83, 97, 119, 144, 146, 178; II 26, 49-51, 90, 91, 152-155, 161, 184, 187, 188, 192, 251, 254, 257, 258, 265; III 42, 43, 88, 236; IV 43, 62, 79, 84, 91, 130; V 57.
post (verzending boeken per) I 53; III 129.
poste ordinaire I 86, 125, 127, 128, 131, 132, 137, 138, 141, 143, 145, 157, 167.
postkantoren te Amsterdam I 17; IV 153.
postmeester II 27; III 257; IV 8, 144, 199.
posterijen
Brussel I 51; Duitsland I 155; Frankrijk I 53, 61, 69, 71, 100, 112, 125(?), 136; II 229, 231.

preken I 62, 65, 74, 90, 91, 127, 144; II 64, 167, 207, 219, 222-224, 250, 251; III 56, 192; IV 71, 136.
premie
op aanbrengen valse adverteerders III 164; idem producenten verboden boeken V 25.

Premonstratensers II 69.
prenten, passim en V 228-230.
Presbyterianen III 59; IV 135, 138; V 227, 228.
presentexemplaren I 48; II 180, 189-191; III 33, 150, 151, 177, 234; IV 130; V 29.
privileges
- algemeen, passim en V 8, 13, 18, 99, 193-236.
- instanties, die afgeven (Frankrijk, passim; Holland, passim; Keizer III 71, 269; IV 127; V 79, 89, 99, 102, 137, 138, 201, 205, 208, 217, 223, 308; Polen III 269; IV 167; Staten-Generaal III 263; IV 100, 102; V 13, 21, 26-28, 38, 193-199, 201-203, 211, 213-217, 219, 221, 226; Saksen III 269; IV 167; V 115, 120, 208; steden Holland I 26; II 28, 38, 39, 98, 144, 145; III 37, 38, 101, 151, 175, 225; IV 21, 56, 58, 140; V 20, 21, 56, 204, 229; Zuidelijke Nederlanden II 98, 144, 145; III 175; Zwitserland V 98).
- Joodse IV 214.
- kosten III 169; V 222, 223.
- lijmen papier IV 206.
- opschorting IV 103.
- overdracht, passim en V 222.

- verhoging boete III 219, 255; V 201, 202.
- verschil tussen Republiek en Frankrijk III 21.

processen I 80, 90, 92, 97, 147; III 271; IV 98, 105, 109, 137, 154, 155, 203, 211; V 230-236.
prijs (berekening boeken in) V 78, 133, 134, 135, 151.
prijzen

- vastgesteld in compagnieën IV 104, 179; V 55.
- (‘goedkoop’) V 58, 111.
- (speciale voordelige voor particulieren) I 54, 87, 134, 138; V 31, 111, 139, 148, 149.
- verschil voor boekverkopers en particulieren IV 190; V 55-58, 111.
- vaste winkelprijzen III 202, 203; IV 65; V 55, 56, 86.

quarantaine IV 8, 270.

rabat, passim en V 141.
ramsch III 58.
reclame

- adverteren I 35, 51; V 51-53.
- eerste vel rondzenden II 140; V 53.

redacteur wetenschappelijke uitgaaf I 29, 102, 154; II 111, 114, 115, 119, 159, 179, 185, 186, 253; III 26, 33, 89, 91, 152, 234, 235, 264; IV 28, 39, 40, 42, 180; V 29, 30.
'reders' op aucties onder boekverkopers V 271.
refugiés, passim en V 14, 28, 84, 85, 94, 117, 187.
rekening-courant tussen twee boekverkopers I 45, 53, 55, 62, 68, 78, 82, 121; II 23, 37, 265-267, 268; III 50, 51, 114, 115, 118, 258, 259, 261, 271; IV 176, 186; V 54, 149, 151-162, 166-171, 172, 175.
rekwest 1722 tegen boekverkopers Frankrijk V 95, 96, 124, 205.
Remonstranten I 32, 37, 176; II 141; III 22, 196; IV 172, 226; V 77.
rentevoet III 69, 88, 96, 120, 261; IV 71, 91, 102, 211, 212, 229, 235, 251, 254; V 265.
renvooien V 40. Zie ook arbiters.
république des lettres I 63, 76, 100, 129; II 21, 55; IV 271; V 29, 85.
romans I 30, 31, 39, 41; II 65, 66, 194, 195, 197.
rooimeesters V 40.
Rooms-Katholieken I 15, 20, 21, 27; II 26, 138, 142, 157, 186, 193, 206, 217, 229; III 13, 14, 99, 202, 204, 223; IV 37, 48-51, 84, 96, 99, 102, 116, 117, 148.
royalties I 105; V 29.
ruilhandel, passim en V 15, 54, 63, 96, 103, 150.
- change V 54, 166.
- changeboek V 163-165.
- 1 op 4 te Frankfort V 78.
- troquade V 219.

schepenenkennissen V 69-72.
schoolmeesters II 262; III 105, 207, 221, 228; IV 14, 189, 249; V 255, 256, 258, 259.
schoutsrol I 17, 18, 26, 47; II 38, 40, 81; III 14-16, 28, 33, 43, 59, 60, 62, 66, 75, 76, 80, 84, 88, 101, 104, 108-111, 130, 154, 160, 161, 163-165, 185, 189, 193, 194, 196-198, 219, 223, 224, 228, 229, 251; IV 13, 15, 24, 25, 27, 31, 50, 51, 63, 65, 66, 71, 86, 88, 94, 100, 102, 105, 121, 122, 126, 136, 137, 142, 178, 182, 183, 204, 207, 232, 245; V 26, 45, 211, 230-236.
schouwburg (regenten) V 214, 233.
schrijfbehoeften III 165; IV 84, 199, 233, 234, 259-261; V 46.
schutblad IV 254.
signeren door boekverkoper III 219. Zie ook auteur.
sloten voor kerkboeken III 213; IV 176.
Socinianen II 141; III 86; V 218.
Société Typographique
- algemeen V 125.
- Bern V 98.
- Bouillon V 99.

- Neuchâtel V 98, 125, 219.
- St. James' Street Londen V 95, 102, 125, 126, 274.

speelkaarten III 86, 125-129, 148; IV 8, 204, 205, 209, 233, 262-267, 271, 279; V 35, 36, 231.
spellen III 87, 258, 259; IV 265.
spionnage II 230-232.
stadsbeleningskamer en -kas V 113 en V 70.
stadsdrukker
- Amsterdam III 269, 270; IV 25, 63, 65, 66, 120; V 41, 48, 94, 191.
- Leiden V 132, 135, 180, 191.

stereotype V 42, 77, 132, 134, 141, 148.
studentenboeken III 116, 119; V 55, 148, 149.

tabaksplaten en -briefjes V 21 en 47.
taalmeesters III 102, 238, 240; IV 39.
termijnen (betaling in), passim en V 8, 15, 55, 76, 95, 141, 265, 266.
theses I 90, 127; IV 157; V 180.
titel
- (aparte Franse) II 110, 111, 127, 129, 136, 155, 168.
- (veranderde, bij herdruk of nadruk) I 41; II 86, 204, 208, 257; IV 32.

titelblad (nieuw, bij ongewijzigde uitgaaf), passim en III 262.
tolceel Amsterdam III 127.
toneelstukken I 31, 42, 43, 129, 144; II 45-47, 58, 59, 66, 67, 214-216, 248, 255-257, 263; III 131, 145; IV 92, 140, 256; V 213, 214, 233, 272.

uitgever V 15, 54, 104, 110, 127.
uithangbord (legateren van) III 128; IV 129.
universiteiten I 34; III 148, 149, 151, 235; V 13, 28, 29, 75, 132, 135, 149, 164, 180, 191, 214, 240-249, 252, 305.
uitverkochte boeken I 29; II 145, 196, 250; III 219, 231, 232; IV 178, 187.
usanties II 264; III 21, 22, 210, 268; IV 133; V 15, 28-73, 85.

vaten voor vervoer boeken III 112.
veilingwezen, zie aucties.
vellen
- alphabetiseren I 177; II 26, 28.
- (honorarium berekend per) III 33, 66; IV 130.
- voor nadruk naar de Republiek zenden III 44; IV 175.
- (prijzen bij drukken berekend per) III 57, 58, 240; IV 101, 219, 243.
- (prijzen bij intekening berekend per) III 263.
- (prijzen bij ruilen berekend per) I 162, 163; III 115; IV 69; V 150, 153, 156, 159, 160, 185.
- (verkoop in) V 49.

vendumeester, zie afslager.
verbanning II 38; III 62, 73, 101, 105, 229, 230; IV 101, 142, 190, 191.
verboden boeken
- algemeen I 35, 48; II 17, 118, 121; IV 212; V 22, 25.
- in Holland III 86; V 211, 246.

Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels V 104, 128, 131.
vergaren I 61; II 85; III 25, 51, 57, 259; IV 16, 106, 111, 121, 212; V 136, 137, 139. Zie ook vellen.
verkopingen diverse koopmanschappen (registers van) IV 162, 227, 233.
verlofdagen (duur van) IV 78, 129.
vertaling, passim en V 29-31, 103.
visitatores Geref. Kerk V 25.
voetstoots papier kopen IV 255.

voldrukken in Holland III 188, 241, 263; IV 162.
vrijgeleide IV 202.

Waalse Gemeente, passim en V 28.
Waalse Diaconie I 18-20, 56-58; III 9, 39, 40, 71, 100, 101, 102, 109, 123, 125, 138, 139, 142, 166, 167, 179, 206, 221, 222, 242; IV 14, 37, 45, 49, 52, 67, 68, 74, 77, 86, 143, 153; V 85, 118.
Walenweeshuis I 17; III 72, 73, 98, 99, 197, 198, 203; IV 45, 49, 67, 143.
weekloon knecht drukkerij-boekhandel IV 69.
Wisselbank (rekening bij) II 229; III 119, 168; IV 170, 175, 226.
wissels, passim en V 15, 36, 61, 122, 136, 165.

zakenreizen I 17, 29, 45, 51, 55, 56, 61, 71, 73, 84, 85, 89, 92, 94, 100, 101, 103, 107, 118, 119, 121, 124, 148, 152-156, 164; II 43, 99, 145, 147, 148, 173, 177, 180, 181, 193, 215; III 214, 250, 259; IV 204.
zegelgaren V 48.
zetsel laten staan IV 103, 107, 109-112, 114.
zetwerk (kosten) V 80.

Index van boeken

Uiteraard is dit een index op een geschiedenis van de boekhandel, niet op een bibliografisch werk. Een aantal van de soms wonderlijk aangeduide boeken kon niet worden thuisgebracht. Het was stellig wel mogelijk geweest nog meer terug te vinden. Tijdrovend onderzoek naar vrij onbelangrijke boeken leek echter de moeite niet te lonen. Uiteindelijk zijn alleen nog Georgi en Conlon geraadpleegd voor de niet in de loop der jaren opgeloste problemen.

Daar door de gebruikers van de vijf delen niet steeds direct in de index zal worden gezocht, maar omgekeerd bij raadpleging van de delen vaak een onvolledige vermelding zonder auteur zal worden aangetroffen, die oplossing vereist, zijn in deze index bijzonder veel verwijzingen opgenomen. Het is daarom gewenst niet alleen op auteursnaam te zoeken, maar ook op titel of op een mogelijk onderdeel van de titel.

aansprekerslijsten V 230.
aanwijzing hoe de eerw. heeren predikanten III 37.
Abbadie (J.) Panégyrique de Marie IV 33.
Abercromby (D.) Fur academicus III 35.
Abkoude (J. v.) Naam Register V 53, 57, 111, 331.
Ablancourt (J.J. Fr. d') Memoires I 96; II 134-135.
Abraham van St. Clara, Gekheydt IV 35.
- Iets voor allen IV 35; V 110.
- Narrinnen IV 35.
- Nuttelijk mengelmoes IV 35.
- werken (vert. Le Long) IV 166.

Abrahamsz (Gal.), Apologie (1702) III 188.
Abra-Mulé, zie Le Noble.
Abrégé de l'hist. du Jansénisme, zie Hist. abr.
- de l'hist. de la patrie V 122.
- de logique, zie Crousaz.
- de la vie... Marlborough... Eug. de Savoie III 181.
- de la nouvelle methode I 36; II 97-98, 266.

Abus, zie Quesnel.
Academie I 67, zie Histoire (?).
- des dames ou les sept entretiens galants d'Alosia (vert. Chorier) I 69, 70, 83.
- des sciences et des arts II 13, 161.

Acta eruditorum (1682 etc.) I 85, 156; II 17, 50, 68, 89, 90, 118, 120, 125, 135, 152, 153, 160, 162, 168, 173, 175, 181, 198, 216, 258; III 132, 222.
- Sanctorum (1643 etc.) III 177.

Actes et memoires des negotations de la paix de Nimegue IV 184, 185.
actieprenten Law V 158.

Addison (J.) Caton, tragèdie III 93.
Addison (J.) & Steele (R.) Le Babillard (1724 etc.) II 222; V 170.
- De Spectator of verresene Socrates IV 134.

Admiranda rerum admirabilium encomia (1666 en 1677) V 188.
afbeelding van 't oude Romen III 248.
afbeeldingen nieuwe Muiderpoort V 229, 230.
- verlichtingen Den Haag V 229.

afbeeldsels van vaandels en standaarden V 232.
Africa, zie Dapper.
Agreda (M. d') Mystica Ciudad (Antwerpen 1696) I 66.

Agrémens de la campagne (vert. de Calair) V 148.
Agrippa (H.C.) Sur la noblesse (vert. Gueudeville, 1726) I 36, 58.
Airs, zie Gilliers en Grandval.
- sérieux et à boire, zie Bousset.

Aitzema (L. v.) Zaeken van staet en oorlogh IV 87; V 200. Zie ook Sylvius.
Albergetthy (S.) Nova artilleria Veneta V 217.
Albicastro (H.) werken IV 72.
Albinoni (Tom.) werken IV 71-73.
Alcarez d. Gramond, Lettre philologique sur le théatre ancien de Sagunte II 264.
Alcoran des cordeliers V 327.
Alence (J. d') Traittez des baromêtres (1700) III 245.
Alethophilus, Geduurige blijdtschap des geestes IV 173.
Alewijn (A.) Vermeerderde zede en harpgezangen III 220.
- Zede en harpgezangen III 220.
- Zie ook Basnage.

Algemeene... schatkamer IV 156, 157.
Alle de voornaamste gebouwen.../Tous les principaux batimens... Amsterdam III 40; IV 25, 139.
Almanac des francs-maçons V 220.
Almanach à étui III 94-96.
- des heroides V 203.
- de Milan I 42; II 13, 204-206, 213, 265, 266; III 93.

almanak (Desbordes) III 92, 95.
- (Lindenberg) III 215; V 231.
- nieuwe stijl III 225.
- in plano (verovering Namen) III 191.
- (Saeghman) V 222.
- (Stichter) V 222, 231.

almanakken I 42; II 204-206, 213; III 10, 52, 93-96, 191, 213, 215, 225; IV 10, 176; V 41, 154.
Almeloveen (T.J. ab) Amoenitates IV 164, 165.
Alose, zie Academie des dames.
Alphabetische naam-rol der nog in leven zijnde predikanten V 234.
Alquié (F.) werken III 78.
Altération, zie Faydit.
Amans heureux, histoires galantes III 244.
Ambassade de Hides, zie Ides.
Ambassades... Japon, zie Montanus.
Ambonse, rariteytkamer, zie Rumphius.
Ambrosius IV 255.
Amelot de la Houssaie (A.N.) Mémoires historiques (1722) I 57; IV 69. Zie ook Ossat.

Amenophis, prince de Libre (ms.) IV 69.
Amianus Marcellinus c. observ. Fr. Lindenbrogii (1693) V 320.
Amoena & amendi jungst erbawete Schafferey V 262.
Amours d'Abailard et d'Heloise III 72.
- du comte de Clare III 72.
- de Daphne et Chloé, zie Longus.

Amsterdamsch hoerdom (1681) III 40, 41, 165.
Amsterdamsche Argus III 124.
- Courant I 35, 49, 50, 58; II 10, 17, 27, 29, 30, 33, 34, 37, 39, 40, 42-45, 48-50, 61, 70, 75-77, 90, 93, 95, 98, 106, 107, 110, 113, 114, 123, 125, 128, 129, 140, 152, 162, 172, 174, 175, 184, 188; III 48, 77, 78, 131, 165; IV 23-25, 72; V 21, 53, 224, 294-296, 300, 304, 309, 311, 322, 337, 375.

Amusemens de la campagne, de la cour & de la ville, ou récreations hist. (1737) V 372.

- de la campagne, zie ook Liger.

Anacreon (bew. J. Barnes 1705) I 119.
- & Sapho (vert. mad. Dacier) III 177, 243.

Analyse démontrée, zie Reyneau.
Anatomie des plantes (1685) V 166, 168.
Ancillon (Ch.) Histoire... refugiés... Brandebourg IV 77.
- Mélange critique (1698 en 1702) III 52.

Anders (H.) werken IV 71; V 232.
Anderson (Adam) Histoire chronologique du commerce V 236.
Andilly (A. d'), zie Flavius Josephus.
-, Geschiedenis van 't O. Test. (vert. Gijs, ms) IV 122.

Andrade de Figueredo (M. de) Nova Escola IV 43.
Anel (D.), zie Art.
Ange de la Brosse, Gazophylacium linguae persarum (1684) II 190.
Ann. Ben., zie Mabillon.
Anson (G.), Voyage (Nederl.: Reistogt) V 209, 332.
Antiquitates Const., zie Banduri.
Antiquitez, zie Thesaurus.
Antonides v.d. Goes (J.) Gedichten IV 64.
Antonio (Paol.) Orationes III 51.
Antwerpse Courant III 161.
Antwoord op het geschrift van den grave van Avaux II 265.
Apelles symbolicus IV 165.
Apicius Coelius, De opsoniis et condimentis sive arte coquinaria, libri decem (1705 en 1709) I 70.
Apollonius de Rhodes, De sectione rationis libri duo (1706) I 118.
Apologie, zie Abrahamsz en Chaussé.
Appendix, zie Augustiniana.
Arba Taanyot IV 217.
Archenholtz (J.W. v.) Memoires concernant Christine reine de Suède III 269.
Architecture... de la maison de ville d'Amsterdam (1719) III 259, 260.
Aretaei Cappadoci de causis... morborum libri quator (bew. Boerhaave) V 191.
Ariana vom Herren Desmarets (1659) V 262.
Aristophanes, Comoediae XI (bew. Kuster) (1710) I 89, 172, 174; III 129.
Aristote, La poetique (vert. Dacier) (1692) III 133.
-, La rhetorique (vert. Cassandre) II 91, 92, 266.

Arminius, zie Praestantium.
Arnaud, zie Baculard.
Arnauld (A.) Instructions sur la grace I 35; II 114-116, 266.
- La perpétuité de la foy (1702-1704?) I 68, 109.
- werk I 140-142.

Arnold (G.) Historie der kerken (vert. Wieringa) IV 39.
Arrenberg (R.) Naamregister V 53, 57, 331.
Arrest rendu en la cour du parlement V 377.
Arrianus, De expeditione Alex. Magni IV 161.
Ars magna pandectarum (1695) V 134.
- notariatus (van J. Thuys 1675 of 1676?) IV 176.

Arsy (J.L. d') Grand dictionnaire (1682 en 1694) IV 101, 185.
Art du blason, zie Methode.
- de connoitre les hommes, zie Morvan.
- de succer les playes, inv. par Anel (1707) I 92; II 264; IV 47.
- de tourner, zie Plumier.

- de voyager utilement II 93-95.

Articles du traitté/Articulen... IV 84.
atlas van Allard III 258, 260.
- Allemagne III 258.
- van Amsterdam (Writs) V 230.
- antique III 258.
- Blaeu III 23, 32, 259, 260; IV 94, 117, 183, 222.
- Espagne III 258.
- France III 258.
- historique, zie Chatelain.
- Hooge (R. de) III 169.
- Italie III 258.
- Jaillot III 258.
- Janssonius III 29, 260.
- de Lisle III 258.
- de marine III 258.
- (grand nouvel) de la mer III 186.
- portatif II 267; III 107, 192.
- de Sanson II 266.
- van Schagen III 258.
- du voyageur du monde III 258, 260.
- du voyageur des XVII prov. III 258, 260.
- v.d. wereld III 258, 260.
- van de Wit III 258, 264.
- (zee) III 224.
- (verm. zee) III 186.
-, zie ook stedenboek.

atlassen II 84; III 23, 27, 29, 32, 44, 66, 67, 70, 107, 112, 151, 169, 192, 224, 251, 258-260, 264; IV 60-62, 78, 94, 117, 155, 159, 172, 183.
Aubery (L.) Memoires III 33.
Aubinx (J.) Dictionnaire de marine III 52, 252.
Audiffret (J.B.) Geographie (1694-1695) II 267.
Augustiniana (Appendix) (bew. Le Clerc als J. Phereponus) I 73; III 174.
Augustinus (1654?) IV 211.
- Meditationes (1701) IV 115.
- Opera (1700) II 185-186; III 174, 177.
- Sermons (1700) I 91.

Augustinus Iprensis vindicatus IV 50.
Aulnoy (bar. d') Contes des fées V 176.
- Fées contes des contes V 176.
- Mémoires de la cour d'Espagne III 226.
- Tyrannie des fées détruite V 172, 176.

Avantages du sexe (van D.M.C. Noël) II 208.

Avantures de la cour de France II 267.
- singulières de M.C. III 94.
-, zie La Roche Guilhem, Renoult, Foigny en Moncrif.

Avaux (comte d') Mémoire/Memorie IV 23.
Avaux, zie Felibien.
Aviler (A.C. d'), zie Vignole.
Aymon (J.) werken V 217-218. Zie ook Consil, Lettres... Visconti, Monumens en Tableau.
Aytzema, zie Aitzema.

Bachman (J.G.) Theologia naturalis (1704) V 166.
Baculard d'Arnaud (F.T.M. de) Coligni ou la Saint Barthelemi III 107, 108.
Baillet (A.) Vie de Descartes III 134, 135.
Bajus, zie de Bay.
Bake (L.) Amersfoorts Lofkrans IV 93.
- Bijbelse gezangen III 157.
- gedichten III 151.

Baldaeus (Phil.) Naauwkeurige beschrijvinge (ook in Duits) IV 161.
Balinchem (A. de) Scriptura sacra (1705) I 156.
Baluzius (Steph.) Miscellanea (1678) V 166.
Banduri (D.A.) Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolit. (1711) I 77, 78; III 130.
Barbanson (C. de) Secrets sentiers IV 172.
- Verae theologiae myst. compendium IV 172.

Barbette (P.) Chirurgia (bew. Muis) IV 187.
- Praxis Barbettiana (bew. Deckers) IV 187.
- Noodige aanmerkingen (bew. Blankaart) IV 79.

Barbeyrac (P.) Traité du jeu (1709 en 1737) III 180; V 372. Zie ook Cumberland, Pufendorf en Tillotson.
Barckhausen (J.K.) Praelectiones academicae (ms) III 150.
Barcos (M. de) L'Exposition de la foi II 114-116.
Bardet de Villeneuve, Cours de science mil. (1740-1757) III 252.
Barklai (J.) Argenis (1674) III 153.
Barnes (J.), zie Anacreon.
Baronii (B.) Annales eccl. (1707) III 19.
Barozai (Gui), zie Vie.
Bartels (P.) Passe-par-tout III 105.
Bartholinus (C.) werken IV 171.
Bartholinus (Th.) werken IV 171.
- Anatomia reformata (bew. Blasius) IV 130.

Bartjens (W.) Vernieuwde cijfferinge (bew. J. de Groot) IV 82.
Basile le Grand, Sermons (vert. Morvan de Bellegarde) I 91.
Basnage (J.) Annales (1719-1726) V 212.
- Grand tableau de l'univers III 219, 220.
- Groot Waerelds tafereel (vert. Alewijn) III 219, 220.
- Histoire et la religion des Juifs (1706-1707) I 71, 82, 83, 86, 92, 120, 137, 168; II 174-175; III 258?; V 167.
- Histoire du V. et du N. Test. I 68, 82, 138; III 143, 218, 219, 263.
- Histoire des ouvrages des sçavans (1687-1709) I 87, 125, 160-163; II 17, 50-52, 58, 60, 62, 64, 68, 78, 90, 93, 110, 113, 117, 120, 123, 127, 135, 146, 153, 173, 175, 176, 181, 189, 216, 218, 219, 233, 258; IV 69.
- Sermons (1716) II 251, 264.

- Zie ook Lettres.

Basnage de Flottemanville (S.) Morale theologique III 220.
- werken III 214.

Bassani (G.B.) werken IV 72.
Bastide (L.) Incrédulité des déistes (1706) I 108.
Bateus (G.) Elenchus motuum nuperorum III 205, 206.
Battistini (G.) werken IV 72.
Bau (J.A.) Zang-bloemsel V 262.
Baudot de Juilly (N.) Hist. du connestable de Bourbon II 9, 62-64.
- Hist. secrète du connestable de Bourbon II 63.
- Germaine de Foix III 97.

Baudrand (M.A.) Dictionnaire geographique (1705) I 72, 80, 104, 112.
Bausse, Airs III 203.

Bay (M. de) Opera (1696) IV 115; V 377.
Bayle (P.) Dictionnaire hist. et crit. I 64, 65, 69, 87, 101, 109, 142, 143, 146; II 53, 55, 57, 178; III 50, 51, 53, 54, 71, 89, 90, 234, 235, 239, 255, 261, 271; IV 179; V 28, 43, 55, 67, 73, 85, 88, 98, 120, 136-138, 146, 151, 161, 202, 205, 223, 309.
- Dictionary II 263.
- Lettres II 75, 81-83, 135, 176, 219; III 44, 103, 262.
- Oeuvres diverses IV 149.
- Pensées diverses (4e éd. 1704) I 86.
- Réponse aux questions d'un provincial (1704-1707) I 117, 161-163.

Beauchamps (P.F.G. de) Le Comte de Gabalis (1708) I 62.
Beausobre (I. de), zie Test. (Nouveau).
Becker (D.) werken (vert. Devaux) I 26; II 33.
Beddevole (D.) Essais d'anatomie (1699) V 133.
Beels (L.) Lijkpredikatie op ds. J. van Staveren IV 19.
- Sodoms Sonden IV 19.

Beeverell (J.), zie Délices.
Beginselen van Gods koninkrijk III 153.
Béguin (Jean) Tyrocinium III 78.
Bekker (B.) Beright van den kinderdoop IV 80.
- Betooverde Wereld (1691) IV 79; V 212.
- Monde enchanté IV 79.
- werken V 159.

Bekker (J.) Sterfbedde van... Do Balt. Bekker IV 80.
Beknopte genealogie der voornaamste potentaten IV 30.
beknopte geschiedenis van Amsterdam voor de jeugd V 210.
Bellegarde, zie Morvan.
Bellinus (L.) Exercitationes anatomicae V 264.
- Opuscula aliquot medica V 264.

Belloste (J.) Chirurgien d'hopital IV 71, 72; V 159.
Benech de Cantenac, Satyres nouvelles (1706) III 72.
Bensserade (I. de) Oeuvres II 88, 89.
Bentley (R.), zie Horatius.
Berault (P.) Romen in ketterij IV 76.
Berg (A. v.d.) Bijbelsche historievragen V 210.
Berg (I. v.d.) Neder-Lands-Advys-Boeck IV 128.
Bergerac (C. de) Oeuvres diverses IV 31.
Bericht... slaapziekte te Stolwijk III 161.
Bernard (Cath.) Inés de Cordoue III 159.
Bernard (J.) Sermon III 160. Zie ook Histoire abrégée, Lettres Hist., en Recueil des traitez.
Bernardi (Bart.) Sonate II 67.

Bernier (F.) Voyages de... cont. la descr. des Etats du Gr. Mogol III 246; V 172, 176.
Béroalde de Verville (F.B. d.) Le moyen de parvenir I 69, 70, 92.
Berthier (J.F.) Lettres de Mr. P. Godet des Marais... à mad. de Maintenon III 58.
Bertram, zie Ratramne.
Beschrijving van Morea, zie Dapper.
Beschrijvinge van Amsterdam, zie Alle.
- van 't stadhuis van Amsterdam (ook Engels en Duits) III 270; IV 57, 58.

Besnier (H.) Jardinier botaniste (1705) I 111.
Bessin (G.) Reflexions sur le nouveau système (1697) I 120. Zie ook Grégoire.
Beughem (Corn. à) Apparatus V 171, 173.
- Bibliographica IV 162.

- France sçavante/Gallia erudita IV 185.
- Incunabula IV 186.
- werken V 53.

Beuningen (C. v.) werken III 85.
Beverley (R.) Histoire de la Virginie I 85, 103, 108; II 197, 198, 217; V 168.
- History and present state of Virginia II 198.

Bible (Holy) I 119; III 48; IV 99, 101-103, 106-114, 116, 136, 137, 211-213, 217, 219, 221, 222, 248, 263, 267; V 42, 47, 59-62, 67, 77, 82, 84, 116, 227, 377.
- stereotype fol. V 134.
- (bew. Canne, 'Cansnots Bibles') IV 111-113, 136, 137.

Bible (Sainte) (bew. Genève) I 28, 29; II 135, 136, 142; III 19, 25, 42, 146, 213-215, 218, 260; IV 54, 77, 79, 100, 189; V 51, 66, 166.
- (bew. Le Cène) III 200, 202; V 147.
- (bew. Marlorat) V 194.
- (bew. Martin) III 91, 180, 252, 258, 259.
- (bew. Ostervald) III 20.
- 18° IV 79, 217.
- (bew. Sacy, z.g. de Mons of de Port Royal) I 28, 29, 80; II 142-146; III 120; V 86.

Biblia, zie ook Testamentum.
Biblia critica, zie Leigh.
Biblia (Duits) IV 272; V 79.
- (stereotype) V 134, 141.
- Pentapla (bew. Gottorf) IV 134.

Biblia (Grieks, bew. L. Bos van Septuaginta) I 105; III 35, 149.
Biblia (Hebreeuws) IV 134, 211, 215; V 230.
- (bew. v.d. Hooght) I 69(?), 73(?), 104.
- (bew. Leusden) I 69(?), 73(?); IV 212, 215; V 141.
- (bew. Nisselius) IV 215-217, 222.
- (Germanica Judaica of Duits met Hebr. karakters) III 27; IV 211, 212, 215, 217.

Biblia (Jiddische) (bew. Blitz) IV 213-215.
- (bew. Witsenhausen) IV 206, 213-215, 217.

Biblia (Latijn)
- regia IV 97.
- sacra (bew. Schmidt, 1696?) I 77.
- sacra (bew. Du Hamel, 1705) I 72.
- vulgata (1682) V 321.

- vulgata (24° 6 delen of 8°, de Cologne) I 78, 109, 112.

Biblia (Maleis) IV 176, 177, 180, 181.
Biblia (Nederlands)
- (Biestkens) III 57.
- (Deux-Aes) V 194.
- (Elsevier met rom. letter) III 120(?); V 223, 226.
- (Staten) V 26, 67, 77, 197-200, 221, 225, 226.
- (stereotype) V 134, 163(?).
- (Verhaghen) V 194, 195.
- (4° van grote compagnie) V 183, 311.
- (Keur) III 147.
- (18de eeuw) III 33, 58, 80, 81, 146, 156, 157, 218, 220; IV 21, 79, 80, 82, 95, 132, 134.
- (Lutherse) III 56, 57, 213, 214, 216-218; IV 211; V 204, 227, 317.

Biblia (Spaans) IV 212, 217, 222.
Biblia (Zweeds) III 85, 257; V 46.

Bibliotheca fratrum Polonorum (1656-1692) I 66.
- Nicolaiana (1698) IV 165.

Bibliothèque anc. et mod. II 17, 120, 169, 170, 183, 185, 192, 193, 221, 225, 232, 233, 241, 244, 249; III 254, 255; IV 179, 180.
- Angloise II 252, 253; III 82, 244-246, 254; V 157.
- des auteurs profanes, zie Dupin.
- choisie I 33, 51, 67, 73, 88, 94, 108, 132, 140, 152; II 17, 120, 123, 130, 133, 141, 142, 149, 150, 152, 154, 160, 168, 169, 171-173, 175, 188; IV 94; V 171, 172, 373.
- Françoise II 227, 255; III 20, 107; V 329.
- Germanique III 181; IV 271; V 372.
- des pères, zie Dupin? I 121.
- raisonnée IV 156, 180, 271.
- univ. des historiens, zie Dupin.
- universelle et historique I 73; II 29, 32, 33, 113, 129, 173, 176, 211, 218, 258; III 25; IV 94, 185.
- volante (1700-1701) IV 32.

Bidloo (G.) Anatomia III 32; IV 130, 131.
- Exercitationum V 166, 167.
- Jesus leeraar (1711) V 168.
- Ontleding IV 131.

Bileam, zie Histoire.
Binet (B.) Idée generale de la theologie (1699) III 105.
Binet (N.) L'Arithmeticien familier III 245.
Binnart (M.) Biglotton ampl. sive dictionarium (1714) IV 17, 20.
Bion, zie Sanson.
Bizot (P.) Histoire metallique de la Rep. de Hollande III 261, 262.
- idem (vert. v. Broekhuysen) III 262.

Blaeu (W.J.) Licht der zeevaart (ook Frans en Duits) V 80, 196.
Blancheton de Frayssinet (de) Histoire de conversion (ms?) V 213.
Blankaart (S.) Anatomia reformata (1688) V 133.
- Lexicon medicum V 165, 166, 171.
- Tractatus V 201.
- zie ook Barbette en de La Charrière.

Blasius (G.) De anatome animalium IV 131. Zie ook Bartholinus.
Blasut II 266.
Blegny (N. de) L'Art de guerir III 158.
Blitz (J.), zie Biblia (Jiddisch).
Bloempotten III 259, 260.
Blondel (Fr.) werken III 262.
Blijde inkomst... Frederik van Pruyssen III 151.
Bocace (J.) Contes et nouvelles III 136.

Boccalini (Traj.) Kundschappen van Parnas (1673) IV 247.
- Ragguagli di Parnasso (1669) V 262.

Bochart (S.) Opera omnia (1692) II 32.
Boekzaal I 126, 135; II 16, 17, 49, 50, 52, 58, 70, 95, 97, 98, 103, 104, 113, 125; III 151, 152, 240, 263; IV 18, 19, 177; V 150, 220.
Boerhaave (H.), zie Aretaei.
Boerhave (M.) Noodige vernederinge (met bijvoegsel) IV 88.
Bogaert (Abr.) Geuzevelt III 17.
Böhme (J.) werken III 85, 159, 162; IV 171.
Boileau (J.) Disquisitio historica I 33, 34, 40, 65, 66, 69, 70, 143, 146-150, 178; II 21, 147, 165-167; V 371.
- Histoire des flagellans (1701) II 146, 167; IV 46.

- Historia flagellantium II 166, 167.
- Historica disquisitio I 121; II 21, 146-148; V 371.
- Remarques II 167.
- sermons II 263, 264.

Boileau Despréaux (N.) Oeuvres II 263; III 255; IV 85, 94.
Bonarelli (comte de) La Phillis de Sciro ou pastorale (1707) II 182.
Bonnet (Ch.) werken V 219.
Bonnet (J.) Histoire de la musique IV 75.
Bononcini (M.A.) Preludes IV 73.
Bonporti (F.A.) werken IV 72.
Book of Common Prayer III 85; IV 111.
Boot (Ans. de) Symbola III 154.
Bordelon (L.) Esprit de Guy Patin V 171, 174.
-, zie Heures perdues.
- Histoire... de mr. Oufle III 70.
- Remarques ou reflexions III 134.
- Tours de mr. Gonin IV 62.

Boreel (A.), zie Evangelie.
Borstius (J.) Geestelijke geneeskonst (1651-1652) III 36.
Bos (L.), zie Biblia (Grieks).
Bos (L. v.d.), zie Castiglione.
Bosboom (S.) Cort onderwijs IV 30.
Bosio (A.) Roma subterranea I 116; IV 97, 98.
Bosman (G.) Voyage de Guinée (1705) I 63, 85, 110, 112, 117, 119.
Bosse (A.) Tractaet III 248.
Bossuet (J.B.) Discours sur l'hist. univ. IV 74.
Boudot (J.) Dictionarium Lat.-Gall. (1704) I 66-68, 70, 72.
Bouhours (D.) Nouvelles remarques III 133.
- Pensées ingénieuses (1692 en 1693) III 30.

Boulainvilliers (H. de) La Vie de Mahomet V 101.
Boullier (D.R.), zie Essai.
Bourdaloue (L.) Sermons I 65.
Boureau Deslandes (A.F.) L'Art de ne point s'ennuyer (1715) III 254; IV 133.
Bourges (M. de) Naaukeurig verhael IV 184.
Bourignon (Antoinette) Persecutions du juste IV 64.
- Sainte visière IV 64.
- Toutes les oeuvres IV 171.
- werken III 15; IV 64.

Boursault (E.) Les Apparences trompeuses III 201.
- werken I 43; II 44, 50, 60, 62, 64, 65, 68, 77, 79, 88, 90, 108, 114, 117, 140, 144, 152, 156, 160, 162, 169, 173, 196, 198, 218, 221, 225, 233, 241, 244, 249, 252, 255-258; V 169, 170.

Bousset (Drouard de) Receuil d'airs sérieux et à boire (1702 etc.) I 92; II 59; III 203(?); IV 73.
Boutigny, zie Le Vayer.
Boyer (A.) Dictionnaire royal françois et anglois (1702) I 63(?); III 181.
- Korte en klaare aanwijzing... Sevennes IV 47.

Boyer (Fr.) werken IV 52.
Boyle (R.) Onderzoek (vert. Sewel) IV 137.
- Tractatus IV 161.

Brachelius (A.) werk III 248.
Bragh t (T.J. v.), zie Martelaers Spiegel.
Brakel (Willem) Ephemerides en Prognosticatien V 195.

Brakel (Wilh. à) Hallelu-Jah V 221.
- Logicae latreia V 214, 221.

Brand (A.) Relation du voyage de mr Evert Isbrand II 96, 102-104, 206; V 373.
- Beschreibung II 103.

Brandt (G.) Historie der reformatie V 211.
- Stichtelijke gedichten IV 63.
- Vie de Michel de Ruiter I 106; III 33.

Brantome (P. de B. seigneur de) werken I 102.
Braunius (J.) Tractatus de vestitu sacerdotum Hebraeorum V 146.
Breviaire de Citeaux I 103.
- de l'ordre de St. François I 77.

Breviarium Romanum IV 97.
brevieren IV 53; V 81, 114, 116.
Brevis dissertatio qua probatur coenam domini non esse signum IV 39.
Brief aan pater Aegidius de Glabais (Knuttel 15377 of 15375) I 47.
- aan de prins van Oranje III 105.
- van een vriend aan zijn medevriend IV 51.

Brieven van Landauw III 161.
Brissac (B. de) preken IV 71.
Brodeus (Th.) Tractatus de sabbatho IV 184.
Broek (L. v.d.) Twee brieven wegens eenige beswaernissen III 152.
Broekhuysen (G. v.), zie Chardin en Tachard.
Bronne(n)müller (E.) werken III 152.
Brossard (S. de) Dictionnaire de la musique III 259; IV 73.
Brouerius v. Nidek (M.) Kabinet van Nederl. en Kleefsche oudheden III 17; V 334.
Broukhusius (Janus) Poematum libri sedecim (bew. van Hoogstraten) III 152.
Brown (Th.) Alle de wercken IV 186.
Brueys (D.A. de) Important de cour II 45, 46.
Bruiloftfeeste van A. de Conring en C.E. Sichterman (ter) IV 52.
Bruin (Cl.) De Lustplaets Soelen IV 28, 90.
Brunet de Brou, Religieuse malgré elle II 209, 210.
Brunnemann (J.) Commentarius theoretico practicus in 50 litteras Pandectarum (Wittenberg 1670) V 219.
Bruslé de Montpleinchamp (J.C.) Histoire véritable de Gil-lion II 264.
Bruyn (Corn. de) Reisen over Moskovie II 192.
- reisbeschrijvingen V 264.

Bruyn (Lod. de) Specieboekje III 144, 146, 147.
Bruzen de la Martinière (A.A.) Entretiens des ombres (z.g. vert. uit Duits van V. Jungerman) IV 149.

- Grand dictionnaire geographique et critique (1722-1739) III 65, 66; IV 150; V 220, 372.

Buckley (S.), zie voor titel V 108.
Bucquoy (J.A. d'Archambaud, comte de) L'Antimachiavélisme (Conlon 16226) II 198, 200.
- L'Etat de vie de l'homme II 200.
- Lettre de Mr. L. de B. II 200.
- Le Leurre de l'Europe, ou la renonciation du duc d'Anjou, en étrenne aux alliez. Avec quelques avis où on les exhorte sur tout à porter la guerre à la France en dedans. En forme de lettre. Revu et imprimé pour la seconde fois. La Haye H. Scheurleer, Amsterdam C. Jordan, Utrecht G. Poolsum, Rotterdam N. Bos, Leyden T. Haak (Conlon 16227, zonder verm. bron, Bibl. Nat.?) II 13, 200, 201.

Bucquoy (Jak. de) Zestienjarige reize naar Indiën V 209.
Buddeus (J.T.) Groot woordenboek (bew. Dictionnaire historique Leipzig 1709) III 53; V 309.
Bufero (de) Triumpherende minnaar (ms.) IV 122.
Bulaeus (J.) Huyspostille III 80, 81.
Bullart (I.) Academie des sciences et des arts II 161.

Bullingerius (H.) Huysboeck IV 171, 176.
Bullus I 110.
Bulli judicium eccl. cath. de necessitate credendi III 136.
Buno (J.), zie Cluverius.
Bunyan (J.) Voyage d'un Chretien vers l'Eternité III 28.
Buonporti, zie Bonporti.
Burger van Schoorel (D.) Chronyk van de stad Medenblik III 165.
Burgersdijk (F.) Institutionum logicum libri duo III 183; V 226, 227.
Burman (F.) De Koningen Israels IV 131.
Burmanniana seu calumniarium P. Burmanni specimen (van Le Clerc?) V 171, 173.
Burnet (G.) werken IV 85.
Burs (Melchior) Kort begrip der Christelijke religie IV 171, 176.
Busbeque (baron de) Lettres pendant son ambassade en France (1719) III 75.
Busschof (Herm.) Podagra III 184.
Bussy (R. Rabutin comte de) Lettres III 171.
Butini (Pierre) Histoire de la vie de Jésus-Christ V 171, 172.
Buxtorf (G.) Epitome grammaticae Hebraeae (bew. Leusden) (1701) I 73, 83; V 166-168.
bijbel III 234, 262; IV 53.
- (grote of kleine van Mortier), zie Martin.
- (kleine Print-) IV 21, 35.

Cabinet des beaux arts, zie Perrault.
- reserré/ Het ontslootene cabinet IV 190.

Cadry, zie Louail.
Caesar, Commentaires V 333.
- (bew. Clarke) (1712) I 177; II 263.
- (bew. Davisius) (1706) I 87.
- (bew. Vossius) (1670, 1697 en 1713) V 141, 142, 321.

Calair (de), zie Agremens.
Calebius (W.), zie Tachard.
Calendarium Carlananum (ms) V 372.
Calepin (A.) Dictionarium Graeco-Lat. (1554) II 10.
Callières (F. de) Histoire poëtique de la guerre IV 85.
Callimachus, Hymni etc. (bew. Spanheim) (1697) V 146.
Calmet (A.) Algemeen... naam- en woordboek van... Bijbel (1725-1731) V 145.
- Commentaire... Le Genèse (Conlon 13690, 1707) I 72.
- Dissertatiën... over de psalmen III 246.

Calvinus (J.) Opera omnia (1667-1671) III 158; IV 100, 110, 116; V 306, 307.
- Traité de la justification par Brune (1705) III 188.

Calvoli (G. Cinelli) Bibliotheca volante II 201.

Camerarius (J.), zie Homerus.
Camille, Dance nouvelle IV 73.
Campagne de Marlborough... et du Prince Eugène (prent.) I 83.
Camphuysen (D.R.) Stichtelijke rijmen III 98; IV 54, 66, 118; V 32, 224, 225.
- Uytbreiding over de psalmen III 98; IV 66.

Canay (Ph.) Lettres et ambassade II 138.
Canini (J.A.) Images des héros (vert. de Chevrières) IV 44.
Canisius (H.) Antiquae lectiones V 320.
Canne (John) en Cansnots, zie Bible (Holy).
Cantates françoises I 92.
Capistron (J.G.) Oeuvres III 139; IV 151; V 160.

Cappelli (Ant.) Opera critica (1689-1699) V 141, 321.
Caractères des saints I 91.
Cardinalismo, zie Leti.
Carenac (de) II 244, zie Garnesai.
Careri, zie Gemelli.
Carré, Voyage des Indes orientales (1699) I 62.
carte... Franche-Comté I 92.
cartes de Hongrie II 264.
Cartesius, zie Descartes.
Casaubon, zie Diogenis Laert. en Theophrastes.
- Leçons (ms?) I 174.

Cassandre (F.), zie Aristote.
Cassandre, tragédie (Conlon 13258) IV 95.
Castella et praetoria nob. Brabantiae IV 60.
Castelli (B.) Lexicon medico gr.-lat. V 146.
Castelnau, comt. de Murat (H.J. de) Mémoires de la comtesse D. I 37, 42; II 72-75, 96, 213, 266; V 168.
- Memoires de mad. la comtesse de M. II 73.

Castiglione (B. de) De Volmaeckte hovelinck (vert. v.d. Bos) IV 184.
Catalogue... assortiment S. James' Street V 126.
- ... Société Typographique à Londres V 102.
- des livres nouvellement imprimés à Strasbourg III 229.

Catalogus... winckel van sal. Cornelis Claesz V 257.
- bibliothecae Lugd. Bat. (1712) V 191.
- librorum... D. Elsevier III 112.
- librorum... D. de Haro V 255.
- librorum... S. Luchtmans V 132, 135.
- librorum... P. Marchand III 236.
- librorum... musei P. Marchand III 236.
- van een partije kopere platen V 120.
- ... librorum... Th. Rijckens V 180, 181.

Catechism (Rational) IV 116.
Catechisme de Montpellier, zie Instruction.
- (Petit)/Kleyne Catechismus IV 152.

Catechismus (Catholyke) III 14.
- practicus Neerduyts (van Glaserus) IV 217.
- mitsgaders de Christ. Ceremoniën (van v.d. Heyden) V 195.
- (van Horlet) I 131, 134, 135.
- (Franse Huys-) (van Le Noir, vert. van Gebert) I 50; II 262.
- (O.I. Compagnie) IV 176.
- (Waare Geref.) III 110.

catechismussen I 50; II 216, 217; III 14, 110; IV 95, 116.
Catholicon II 54, 56.
Cats (J.) werken III 16, 81, 144, 146; IV 99, 100, 128; V 67, 77, 200, 215, 216, 230.
Catz (C.), zie Test. (Nieuwe).
Caumont de la Force (C.R. de) Histoire de Marg. de Valois II 13, 65, 66.
- Chansons satiriques II 65.

Cave (W.) De Godsdienst der oude Christenen IV 59.
Cavendish (W.) Methode... de dresser les chevaux V 217.
Caze d'Harmonville (C.) Usage IV 146.
- werkje IV 85.

Ceinglen (G. de), zie Vie de Spinoza.

Cellarius (Chr.) Notitiae orbis ant. sive geographia plenior I 73, 82; III 129. Zie ook Prudentius.
Cervantes (Michel) Le Curieux impertinent (bew. Nericault Destouches) II 214.
- El Curiose impertinente II 214.
- Don Quichotte II 156; III 157.
- Nouvelles I 41, 69(?), 76, 82, 93, 121, 169-171; II 155-159, 195, 266; III 227; V 168.

Chaine d'Or II 267; III 192.
Chandler (R.) Reize door Griekenland V 127.
Chansons ou parodies III 105.
Chardin (J.) Dagverhael (vert. v. Broekhuysen) IV 190.
- Voyages I 30, 33, 34, 36, 38, 39, 102, 144, 146; II 186-194; III 155; V 154, 167.

Charière, zie de La Charrière.
Charnes (J.A. de) Vie de Tasse II 47.
Charpentier (F.) Vie de Socrate IV 71.
Chatelain (Z.) Atlas historique I 151; III 67, 70, 209; V 154.
- Cartes chronologiques III 70.
- Zie ook Histoire abrégée des Prov. Unies, Methode en Nodot.

Chaufepié (J.G. de), Nouveau dictionnaire hist. et crit. IV 150.
Chaulieu (abbé) en marquis de La Fare, Poésies IV 74.
Chaussé (J.) Apologie des femmes I 41; II 13, 204.
- Traité II 204.

Chavagnac (G. de), zie Courtilz.
Cheminais de Montaigu (T.) Sermons III 134, 169.
Chertablon (de) Manière de se bien préparer à la morte III 137.
Chesneau (N.) Observationes medicae (1672) III 229.
Chevalier (N.) Histoire de Guillaume III, III 74, 75, 169.
- werken III 75, 76.

Chevigny (de) Science des personnes de la cour (bew. de Limiers) III 70; V 172, 175.
Chevreau (U.) Chevraeana III 222.
- Oeuvres meslées (1697) I 117.

Chevremont (J.B. de) Connoissance du monde II 13, 43-45, 48, 94, 265.
- idem, Voyages orientaux II 45. Zie ook: Art de voyager.

Chevrières (J.G. de) Abrégé chron. de l'hist. d'Angleterre III 66, 251. Zie ook Canini.
Chicot (P.F.), zie de Graef en Lintz.
Child (J.) Discours sur le commerce II 13, 43, 265, 266.
- Discourse II 43.

Chirurgie complette, zie C.G. Le Clerc.
Chirurgien, zie Belloste.
Choisy (F.T. de) Histoire de la vie de David (1692) IV 87.
Choix des bons mots, zie Jordan.
Chomel (N.) Dictionnaire oeconomique III 251; V 222.
- idem Supplement III 251; V 234.
- Huishoudelijk Woordboek V 140, 237.

Chorier (N.), zie Academie des dames.
Christus lijdende IV 23.
Chrysostomus (J.) Opera omnia III 173.
Cicero, Epistolae ad familiares I 102; IV 159, 160.
- Lettres (vert. Maumenet) (1704) I 77.
- Lettres à Atticus III 174.
- Opera omnia II 144; V 18, 141, 184, 185, 205, 321.
- Orationes III 25, 26; V 141, 321.
- De Oratore dialogi tres (bew. Pearce) (1716) II 264.

Cinelli, zie Calvoli.
Cirilli, zie Cyrillus.
Clarke (S.), zie Caesar en Recueil de diverses pièces.
- Philosophical enquiry II 252.

Claubergius (J.) Opera omnia philosophica (1691) V 142, 321.
Claude (J.) Défense de la réformation III 165.
- Oeuvres posthumes IV 85.
- Réponse IV 44.

Clavicula hermeticae scientiae/Clavicule III 269.
Clavis sapientiae of Artephius IV 152.
Clef du cabinet des princes I 15, 51, 108, 125; II 31, 168, 169, 196, 197, 202, 206, 207, 217, 223, 264, 265; V 372.
Clemangiis (N. de) Opera omnia (bew. Lydius) (1614) V 212.
Clément (D.) Bibliothèque curieuse II 93.
Clifford, Traité de la raison humaine (vert. Poppel) III 110.
Cluverius (Ph.) Introductio in universam geographiam (bew. Buno, Hekelius en Reiskius) IV 187; V 145.
Coccejus (J.) Godtgeleertheydt IV 161.
- Leere van het verbond IV 127.
- Opera omnia theologica IV 130; V 319, 321.
- werken IV 127, 130.

Code militaire... par le chev. de Sparre (1707) I 84.
Coehorn (M. v.) Nouvelle fortification (1706) II 267.
Coetsius (H.), zie Euclides.
Cohausen (J.H.) werken IV 28.
Colasse (P.), zie Lully.
- werken IV 48.

Colerus (J.) De waarachtige verrijzenis III 220.
- werken III 61.

Collection of papers (A) II 252.
Collegii Complut.... disputationes III 169, 170, 174.
Collegium Salmaticense III 170, 171, 174.
Collins (A.), zie Philosophical inquiry.
Colmenar (J.A. de), zie Délices.
Colomesius (P.) Gallia orientalis IV 84, 85.
- Observationes sacrae IV 118.

comedies angloises I 74.
Comenius (J.A.) Janua aurea reserata V 200, 262.
- Vestibulum, janua et atrium (bew. Seidelius) V 20.

Commelin (C.) Beschrijvinge van de stad Amsterdam III 25, 78, 79; IV 25, 121, 123, 124; V 264.
Commelin (J. en C.) Horti medici rariorum plantarum... descriptio III 78; IV 127; V 319, 320, 322.
Comte de Gabalis, zie Beauchamps.
Concilium omnium gen.... collectio (1644) V 116.
Concordantiae bibliorum... Petr. Eulardus (1684)? I 77, 78, 112.
Concordantiën (Bijbelsche), zie Trommius.
Concorde des 4 Evangiles, zie Toinard.
Conference d'un Anglois II 244.
- de Diodore et de Theotime I 40; II 77-79.

Confession catholique de Sancy II 53.
- réciproque en dialogues du temps contre Louis XIV et le père de La Chaise, son confesseur (1694) II 267.

Congreves (W.) Collected works (1710) II 263.
Conjuration de Portugal I 120.
- de Fuesque, zie Retz.

Connaissance de Dieu, zie Ferrand.
- du monde, zie de Chevremont.

Considérations, zie Ricotier.
Consil de Jerusalem, zie Norrmann en Monumens.
Consilia generalia, zie Concilium.
Conspirations d'Angleterre ou histoire des troubles de ce royaume depuis 1600 jusqu'en 1697 III 229.
Contes et nouvelles de Marg. de Valois III 132.
- nouveaux à rire I 68, 69, 81, 82; III 137; V 170.

Continuatio hist. cultus Sinensium II 112, 266.
Contre impromptu de Namur II 58, 59.
Controversia, zie Gonzales.
Conversations nouvelles sur divers sujets dédiées au Roy III 89.
Copie d'une lettre escritte par un gentilhomme IV 31.
Coran (Le) (vert. Savary) V 333.
Corbet (J.) Het interest van Engelandt IV 136.
Corbinelli (J.) Histoire genealogique de la maison de Gondi (1705) I 77.
Corelli (A.) werken I 79; II 67, 68; IV 72-74.
Cormelly, zie Coronelli.
Corneille (P.) Tragedies... Pomp. and Hor. (vert. Philips) II 263.
Corneille (P. & T.) werken I 74; II 266; III 70.
Corneille (T.) Dictionnaire universel géogr. et hist. (1708) I 72, 75, 77, 112; III 70.
Coronelli (M.V.) L'Almanach royal III 191.
- Memoires III 25.

Corps diplomatique universel (bew. Dumont) (1726-1733) III 50, 51, 53, 94; IV 156, 167; V 309, 372.
- Supplement (bew. Rousset) III 58; IV 167.

Corpus historiae Byzantinae (1645 etc.) I 79; III 149, 150.
- juris III 24, 113, 120, 121; V 133, 141, 142, 205, 262, 307-309, 319.
- poetarum, zie Poetarum.

Corput (A. v.d.) Goddelijke vierschaar IV 161.
- Leven... Melanchton (1662) IV 184.

Coste (P.), zie Horatius en Locke.
Coste d'Arnobat (P.) Voyage au pays de Bambouc V 127.
Cotelerius (J.B.) Patrum apostol. ... opera edita (bew. Le Clerc) III 134, 171, 173.
Cour (P.A. v.) Toevlugt III 166.
Courant, zie Amsterdamse, Daily, Haagse, Haarlemse, Italiaanse, Leidse, Rotterdamse, Utrechtse.
Courier galant III 139.

- politique et galant II 247, 248.

Courier (Le) II 248.
Courtilz de Sandras (G. de) Memoires de G., comte de Chavagnac III 70, 232.
- Memoires de la marq. du Fresne III 70, 231, 232.

Courtin (A.) Tractaat V 313. Zie ook H. de Groot en Lipsius.
Cousset, Airs III 203. Zie Bousset (?).
Coutures, zie Lucretius.
Cowley (Abr.) Works IV 110, 116.
Craanen (T.) werken V 181.
Crébillon (P.J. de) Oeuvres II 215.
- Rhadamiste et Zenobie II 215, 216.

Crise ou discours... revolution en 1688 III 254.
Critica sacra of Critici sacri, zie Leigh.
Cronier (J.) L'Année burlesque III 103; IV 141.
Croone (W.) werk III 229.

Crousaz (J.P. de) Géometrie (1718) III 245.
- Logique ou abrégé (1737) V 372.

Cruce stationali I 102.
Cruels effets... ou hist. des diables de Loudun IV 74.
Cumberland (R.) De Legibus naturae (1672) IV 182.
- Traité phil. des loix naturelles (vert. Barbeyrac) IV 182.

Cuper (G.) Lettres de critique III 107, 108.
Curcellaeus (St.) werken III 32. Zie ook Test. (N. Graecum).
Curiositez, zie Vallemont.
Curtius R. (Q.) De Rebus Alexandri (bew. Freinshemius) III 25; IV 40; V 144.
Cyprianus (A.) Lettre... touchant un foetus (1708) IV 71, 72; V 159.
- (Th.C.) Opera I 52, 53, 73; II 112-114.

Cyrillus, Qua supersunt omnia (bew. Millius) I 168.

Dacier (A.) Nouveaux eclaircissemens sur les oeuvres d'Horace, avec la réponse à la crit. de m. Masson (1708) I 78, 79, 172.
- Vie de Pythagore (1706) I 129.
- Zie ook Aristote, Florus, Hippocrate, Horatius, Marc Aurele, Platon, Plutarchus en Sophocles; voor mad. Dacier Anacreon, Dictys Cret., Homerus en Terence.

Dagverhaal van de belegering... Offen (ook Frans) IV 24.
Dagwijzer V 332.
Daily Courant II 162.
Dame d'Autriche, zie Motteville.
Dames vangées, zie Donneau de Visé.
Damhouder (Joost de) Grootdadigheyt... Brugge IV 101.
Dampier (G.) Nouveau voyage autour du monde (1723) I 107, 108; III 246.
Dancourt (F.C.) Bourgeoises à la mode II 45-47.
- Chevalier à la mode II 45, 46.
- Femme d'intrigues II 45.
- Femmes à la mode II 47.
- Foire S. Germain II 66, 67.
- Impromptu de la garnison II 59.
- Recueil des comedies II 66.

Danet (P.) Dictionnaire/Dictionarium I 69, 81, 115, 155; III 134; V 171, 173, 326.
Daniel (G.) Histoire de France II 264; III 51.
- Hist. de la milice Françoise (1725) III 51.
- Réponse aux lettres prov. II 79.

Dapper (O.) Asia (1672) V 321.
- Description... Afrique (1686) II 231; III 25.

- Description... Archipel (1703) III 137.
- Eigentliche Beschreibung... Africa (1670) V 223.
- Naukeurige beschrijving... Morea (1688) V 321.
- Naukeurige beschrijving... Syrië (1680) III 248.

Dartiguelongue (J.) Apographe IV 147.
Dathenus (P.), zie Psalmen.
Davilier, zie Vignole.
Davisius (J.), zie Caesar.
Dechalles, zie Euclides.
Decker (J. de) Lof der geldsucht III 98.
- Rijmoeffeningen III 83, 84.

Deckers (F.), zie Barbette.

Déclaration du Père prov. des Jésuites... Hardouin I 93, 142; II 175, 177, 178.
Déclaration(s), zie Fagel.
Défense des communes d'Angleterre II 264.
- de Mr. de la Bruyere III 222.
- du Danemarc III 135, 136.

Deffence, zie Fouillou.
Defoe (D.) Vie... Robinson Crusoe III 210, 255.
Délices et annales d'Espagne (van de Colmenar) (1707) I 93; V 186.
- de l'Europe V 186, 202.
- de la France III 229; V 190.
- de la Grande-Bretagne (van Beeverell) (1707) I 93; V 186.
- de la Hollande III 41, 245.
- de l'Italie (van Rogissart) (1706) I 75, 165; V 186.

Démosthène, Harangues I 173. Zie ook Eschines.
Dernières revolutions de l'Europe III 192.
Dérodon (D.) Tombeau de la messe II 184; III 103.
Dérosiers (N.) werken IV 48.
Descartes (R.) Epistolae (1682) V 321.
- Meditationes (1678) V 141.
- Opera omnia III 24; V 141.
- Opuscula posthuma III 24, 25.
- Principia matheseos (1683) V 141.
- Redenering IV 63.

Deschamps (P.) Exposition solide III 104.
- Nouvelle grammaire III 104.

Description générale des arts et métiers V 125.
- de Versailles, zie Piganiol.

Deseine (F.J.) Beschrijving van oud en nieuw Rome (vert. Sewel) III 151.
Desgodets (A.B.) Edifices antiques de Rome (1696) I 96, 97.
- Ordres d'architecture(?) I 96.

Desjeans de Pointis (J.B.) Relation de l'exp. de Carthagène IV 93.
Deslandes, zie Boureau.
Desmarais, zie Regnier.
Desormeaux du Boullay, Instructions politiques (1695) II 48.
Despréaux, zie Boileau.
Desroches de Parthenay (J.B.) Memoires historiques IV 52.
Destouches, zie Nericault.
Devaux (J.), Medecin de soi-même II 13, 32, 33. Zie ook Becker.
Devises et emblêmes d'amour (van Parravicini) II 267; III 190, 191.
Dhuez (N.) Dictionnaire fr.-all.-lat. V 201.
Diable boiteux, zie Le Sage.

Dialogue, zie Le Noble.
Diarium nov. eruditorum Berolinens. II 68.
Dictionnaire I 79.
Dictionnaire, Dictionary, Dictionarium, zie d'Arsy, Aubin, Bayle, Boudot, Boyer, Brossard, Buddeus, Calepin, Chaufepié, Corneille, Danet, Dhuez, Furetière, Giron, Halma, Leigh, Marin, Martinez, Mellema, Miège, Moreri, Richelet, Tachard, Veneroni.
Dictionnaire (Grand) de l'Académie Françoise III 90, 134, 135, 169, 245.
- françois-latin ou Apparat Royal III 136.
- de la langue Sainte (zie Leigh) I 73, 80.
- des passions II 267.

- universel françois et latin (1704) I 66. Zie ook Boudot.
- d'un voyageur III 196.

Dictionarium Latino-Belgicum II 16.
- Biglotton IV 17, 178.
- Tetraglotton IV 17, 178. Zie ook Martinez.

Dictys Cretensis de bello trojano et Dares Phrygius de excidio Trojae (vert. mad. Dacier) III 137, 171, 177.
Diéreville, Relation du voyage du Port Royal de l'Acadie III 180, 226, 227; V 172, 176.
Diest (S. v.) Nodigh en grondigh onderzoek IV 161.
Difficultés proposées au r. père Bouhours III 44.
Diogenis Laertii de vitis (bew. Casaubon) (1692) I 172.
Dion Cassius, werken III 137.
Dionis (P.) Anatomia nova corporis humani (1696) III 183, 270.
- Cours d'opérations de chirurgie I 36, 116, 117; II 156, 263.

Discours sur le commerce, zie Child.
-, harangues... de mrs. de l'Ac. Franç. (1699) III 136.
- moraux III 169.

Disquisitio historica, zie Boileau.
Dissertatio de antiq. et autor. symboli apostolici IV 47.
Dissertation, zie Gros de Boze en Soris.
Dissolutio schemalis Wijckiani de praedestinatione I 126.
Diurnale Romanum III 175.
Diurnel St. François I 77.
Dixme royale, zie Vauban.
Doctrine de l'Eglise sur la grace II 115.
Dodonaeus (R.) Cruydt-boeck IV 183.
Dodwell (H.) Dissertationes Cyprianicae (1684) II 112, 114.
- Zie ook Xenophon.

Doedijns (H.) Haagsche Mercurius IV 56.
Dolaeus (J.) Encyclopaedia medica (1686) III 159.
- Opera V 183.
- Tractatus novus... de furia podagrae IV 165.

Domselaer (T. v.) Beschrijvingh... Amstelredam (1664) III 79.
Donatus (A.) Roma vetus & recens V 183.
Donneau de Visé (J.) Dames vangées II 66.
Donquixote, zie Fernandez.
Dood van de grave van Essen II 60.
Doorlughtige weereld (vert. de Vries) (1700) III 150.
Douwes (C.) Nodige zeemanstafelen V 224.
Drelincourt (Ch.) Consolations III 94; IV 33.

- (L.) Sonnets Chretiens III 94; IV 33.

Drexilius (J.) Opera omnia (1647 en 1651) IV 97, 98.
Droit des franchises des quartiers de Rome (Du) IV 81.
Droits des deux souvereins, zie Jurieu.
Du Bois (Ger.) Historia ecclesiastica Parisiensis (1690-1710) II 262.
Du Bois (J.B.) Interest de l'Angleterre I 40; II 148; III 132.
Dubourdieu (J.A.) Faction de la Grande-Bretagne II 13, 222-224.
- Orgueil de Nebucadnetzar III 192.

Du Bucquoy (J.P.), zie Bucquoy.
Du Buysson, Airs III 203.
- werken II 59.

Ducange (Ch. sr.) Glossarium (1694) III 174.

Du Cerceau (J.A.) Carmina V 166.
Du Chesne (S.) Quadrature du cercle V 194.
Dufferius, zie Usserius.
Dufourc (P.) Principes generaux/Algemeene grondregelen III 102.
Dufresnoy, zie Lenglet.
Dufresny (C.R.) en Regnard (J.F.) Attendez-moy sous l'orme II 47.
- Foire St. Germain II 66, 67.

Du Guet (J.J.) Traité de la prière publique I 48, 84-86; III 235.
Du Hamel (J.B.), zie Biblia (Lat.).
Dumont (J.) Nouveau voyage du Levant (1694) II 267. Zie ook Corps dipl., en Lettres.
Du Moulin (P.) Traité de la paix V 329.
- Vreede der ziele III 35.
- werken III 38.

Du Moulin (P.F.) Description de la France III 21.
Dunod (J.P.) Découverte entière de la ville d'Antre III 223.
Dunoyer (A.M. Petit gen.) Lettres hist. et gal. II 199-201.
Duos anglais de differens maitres II 67; IV 73.
Du Périer (J.), zie Pièces.
Dupin (L.E.) De Antiqua ecclesiae disciplina III 132.
- Bibliothèque universelle des auteurs eccles. I 121 (?); II 160; III 132, 133, 169, 173, 174, 178.
- Bibliothèque universelle des historiens I 68, 91, 93, 107, 124; III 70, 209, 212.
- (?) Défense de la monarchie de Sicile III 226.
- Histoire d'Apollone de Tyane (1705) I 120.
- Histoire de l'église et des auteurs eccles. du XVIe siècle I 79.
- Nova bibliotheca autorum eccles. III 133, 134.
- Suite de la bibliothèque eccles. III 180.
- Traité de la puissance eccles. (1707) I 115.

Dupuy de la Chapelle (N.) Dialogues (ms?) II 239.
Durand (D.) Sermons II 250, 251, 264.
Du Sou, zie Lucianus en Prideaux.
Du Temps (J.) Recueil... contredanses IV 48.
Du Vidal (F.) Eglise Romaine IV 32.
Duykerius (J.) Regtsinnige Harp-stoffen III 154.

Easter Term Catalogue II 109.
Ecoles du monde III 171.
Eeke (C. v.) Koninklijke harp-liederen III 160.
Effen (J. v.) Bagatelle ou discours ironique III 107.
- Hollandsche Spectator II 247.

Eglise de Cambridge I 168.

Egmond v.d. Nijenburg (J.A. v.) Reizen V 208.
Eiore, werken IV 72.
Electa majora ex Ovidio, Tibullo et Propertio (1711) II 263.
Elements de la jeunesse II 267.
Elger (W. den) Zinnebeelden der liefde III 157.
Elite des nouvelles III 108, 109, 230.
Ellis (H.) Reizen naar de baai van Hudson V 208.
- Voyage à la baye de Hudson V 208.

Eloges admirables des choses merveilleuses V 188. Zie ook Admiranda.
Emblemata ofte sinnewerck V 52.
Empereurs (des), zie Tillemont.

Encyclopédie V 124, 125.
Engelbert (J.) werk III 15.
Engelbrecht (H.) De Werken, deel II (1697) III 99.
Engels appèl (eerste, tweede en derde) III 60.
Entretiens sur les affaires du temps (Cologne J. Henry 1707) (Conlon 13745 noemt als auteur C. Freschot, vergel. Clef du cabinet 1707 I 431) I 92, 124, 135.
Entretiens, zie Jaquelot, Joncourt en Lamy.
Epictète, Caractères... avec l'expl. du tableau de Cébès (vert. Morvan de Bellegarde) II 120, 121, 266; V 166.
Erasmus (D.) Colloques (vert. Gueudeville) V 190.
- Colloquia (vert. in Nederl.) V 197.
- Eloge de la folie III 227; V 188.
- Opera omnia (bew. Le Clerc) (1703-1706) I 68, 110, 130; II 185; V 182, 185.
- Opera posthuma IV 131.
- Lettre (bed. is deel III van ed. 1703-1706) I 172, 173.

Eschines & Demosthenes, Oratio de corona (1696)? I 107.
Esculapius (De) III 196.
Esopus in Europa IV 40.
Espion Turcq, zie Marana.
Esprit des cours de l'Europe, zie Gueudeville.
- de Guy Patin, zie Bordelon.

Essai philosophique sur l'ame des bêtes (van Boullier, 1737) V 372.
Essay de l'anatomie (1686) V 166, 168.
- d'un dict. contenant la connaissance du monde III 191.
- de morale, zie Nicole.

Etandar (prent) I 83.
Etat de Danemarc, zie Molesworth.
- de la France I 75, 152, 159.

Etienne (R.) Thesaurus linguae Latinae II 10.
Ettmuller (M.) Nouvelle pratique de chirurgie III 16, 132.
- Opera medica (1696) V 219.

Etymologie, zie Fleury.
Euclides, Elementorum libri VI (bew. Coetsius) (1705) V 143.
-, Elements (bew. Dechalles?) II 267.

Eulardus (P.), zie Concordantiae.
Euphues (?), Zee en landreysen IV 24.
Europische Mercurius I 147; III 165, 166; IV 57, 58.
Eusebius, Historia eccles. (bew. Valesius en Vossius) V 184.
Evangelie volgens Matheus (vert. Boreel, voorwoord Homma) IV 65, 66.
Evangelische Leeuwerek ofte historie-liedekens III 14.

Evenément des plus rares II 199.
Examen, zie Jaquelot.
- de l'esprit V 169, 170.
- du prince de Machiavel (van Fred. van Pruisen) V 98.

Executie 12.3.1746... Watergraafsmeer III 161.
Exercice pueril IV 79 (verg. Riemens no. 21).
Expédition d'Ecosse (Conlon 14099) I 144.
Explication hist. des fables II 262.
-, zie Gros de Boze.

Extract uit de Engelsche... brieven IV 23, 25.
Eycke (J. v.d.) Handvesten van Zuid-Holland V 197.

Fabri (Bas.) Thesaurus eruditionis scholasticae II 10; III 196.
Facetien, Raymond comte de Barcelona III 109.
Faerno (G.) Fables (vert. Perrault) IV 19.
- Fabelen (vert. v. Hoogstraten) IV 20.

Fagel (C.) Declaration(s) of Declaratiën... Willem III (1688) V 235, 236.
Falaiseau, Abrégé de l'hist. d'Angleterre II 50.
Fanfares pour le chalumeau IV 73.
Fascicug I 90.
Fasciculus I 90, 129, 134.
Fausseté des vertus humaines III 134.
Faxardo, zie Saavedra.
Faydit (P.V.) Altération du dogme théol. (1696) I 120.
- Remarques sur Virgile et sur Homère (1705) I 70.
- Telemacomania (1700) V 165.

Feest- en passieteksten III 37, 38.
Feith (E.) Antiquitatum Homericarum libri IV (1720) IV 120.
Felibien des Avaux (A.) en Felibien (J.F.) Entretiens en werken III 210.
- Plans et descr.... Pline le consul I 118; IV 71.

Femme poussée à bout II 109, 110, 266.
Fénelon (Fr.) werken IV 172.
Fer (N. de) Forces de l'Europe III 169, 258, 260.
- Theatre de la guerre dans les Pays-Bas (Conlon 7621) (1697) III 136.

Fernandez de Avellaneda (A.) Nouvelles av.... Don Quichotte (1707) I 87.
Ferrand (L.) Connoissande de Dieu (1706) I 112.
Ferreira d'Ameida, zie Test. (Novo, Port.).
Ferwerda (A.) Catalogus un. c. pretiis V 273.
Festus (S. Pompeus) & Flaccus (M. Verius), De verborum significatione (1699) III 173.
Feuquières (A. de Pas, marq. de) Mémoires sur la guerre (1731) III 252.
Figari (G.M.) werken II 13, 201-203.
Figuerido, zie Andrade.
Figures de la bible IV 43.
- sales I 83.

Filtz-Moritz, zie Garnesai.
Flaccus, zie Festus.
Flamant, L'Art de se conserver la santé III 133.
Flavius Josephus, Histoire (vert. d'Andilly) III 137, 171, 263; IV 91; V 182, 232.
- (vert. Sewel in Nederlands) III 258, 259, 263, 264; IV 27, 90, 91; V 157, 182, 202, 203.
- (vert. de Vries in Nederlands) IV 91.

- (Lat.) V 146.

Flechier (E.) Lettre pastorale de Mons IV 148.
- Panegyriques II 64, 65.
- Sermons II 64, 65.

Fleedwood (W.) preken IV 37.
Fleury (C.) Aenmerkenswaerdige geschiedenissen (1724) IV 51.
- Histoire ecclesiastique (1691-1738) I 121.

Fleury de Bellingen, Etymologie (1656 A. Vlacq) IV 217.
Florian (J.P.C. de) Numa Pompilius V 333.
Florus, Rerum romanarum gest. Libri IV (bew. Graevius) III 137; V 146.
- Idem (bew. Fabri en Dacier 'in usum Delphini', Londen 1715) II 264.

Foigny (G.) Aventures de Jacques Sadeur (1705) V 166.
Foire de Beaucaire III 245; IV 86.

- St. Germain, zie Dufresny.

Fontagne ou les façonnières IV 33.
Fontaine (N.), zie Léon.
Fontenelle (B. de) Eloge I 70, 72, 73.
- Hist. du renouvellement de l'Academie royale des sciences I 93.
- Oraison, zie Eloge.
- Samenspraaken der dooden III 188.

Forberiana, zie Sorberiana.
Forces, zie de Fer.
Formey (S.) ouvrages philosophiques V 127.
Formulaire des prières... Guillaume III (pref. Moore) IV 61.
Fort (R.) Medecin d'armée III 134.
Fortin (F.) Ruses innocentes II 267; III 191.
Foucher (S.) Dissertation sur la recherche de la vérité III 135.
Fouillou (J.) Justification du silence respectueux I 70, 73, 126, 128, 129. Zie ook Histoire abrégée.
Fouquet (mad.) Recueil des défenses (1665-1667) V 262.
Fouquetatlas III 67; V 229.
Francius (P.) Epicedium... M.A. Ruteri III 184.
- Kerkreden in 't jubeljaar III 150.
- Opera posthuma (1706) V 144.
- Specimen eloquentiae (1697) V 133.
- werken III 29.

Franckenstein (C.G.) Hist. des intrigues... Christine de Suède II 35.
Francs fripons dans Mercure au gibet et le libraire banqueroutier III 228.
Frassen (Cl.) Disquisitiones biblicae in Pentateuchum (1705) V 166.
Frederik van Pruisen, zie Examen.
Free-Holder ou l'Anglois jaloux de sa liberté IV 149.
Freind (J.) Praelectiones V 171, 174.
Freinshemius (J.), zie Curtius.
Freitag (A.) Newe verm. Fortification (1665) V 262.
Freschot (C.), zie Entretiens.
Froberger (J.J.), Sonates IV 73.
Froger (F.) Relation II 96, 97; IV 93.
Fryer (J.) Nouvelle relation III 243.
Fuller (T.) Pharmacopeia II 264.
Furetière (A.) Dictionnaire universel I 46, 77, 82, 87, 100, 176; III 239; V 23, 181, 222.
- Dictionnaire univ. (éd. Trevoux 1704) I 46, 67, 73, 84.
- Roman bourgeouis III 188.

Gabrieli (abbé) Lettres sur divers sujets, trad. en Franç. avec l'Italien à côté (1696) III 136.

Gaillard (H.) Oraison fun.... Fr. de Harlay II 13, 61.
Galanteries, zie ook Rustaing.
- d'une religieuse mariée à Dublin II 267.
- des rois de France III 262.

Gale (T.), zie Opuscula.
Galerie agréable du monde V 191.
Gallerie, zie Rubens.
Garcillaso de la Vega, Histoire des guerres civiles II 123, 124; III 188, 189.
- Histoire des Yncas II 123, 124; III 188.

Gargon (M.) Nodige verklaring... Gekruyste Christus V 169.
- Opening... zendbrieven... aan Timotheus V 154.

- Verklaring over de H. catechismus V 111, 146, 155.

Garnesai (de) Lettres de Mr. Filtz-Moritz II 240-244, 246; V 169.
Gasteau (Fr.) Oraison fun. de mad. Tiquet (1699) II 261.
Gaultier de Saint-Blancard (F.) Histoire apologetique (Mayence 1688) III 89.
Gautruche (P.) Histoire poetique III 246.
Gaveren (J. v.), zie H. de Groot.
Gayot de Pitaval (F.), zie Heures.
Gazette d'Amsterdam, passim en I 26; II 26, 37, 38-40; III 62, 77, 192, 198, 232; IV 61, 140-145, 153; V 230, 337, 371.
- de la Haye III 101.
- de Leyden I 25; III 101; IV 61.
- de Rotterdam II 196, 222; III 63, 101.
- d'Utrecht II 222; III 76; V 375.

Gebert (D.), zie Catechismus.
Gedda (P.) atlas V 45, 217.
Gedenckwaerdige zee- en landtvoyage..., zie Sanderson.
Gedenkschriften van de regeering van Petrus den Grooten (ook Frans: Memoires) IV 149.
Gedicht betreffende de dood v. koning van Groot Britannië IV 122.
Gedoyn, zie Pausanias.
Gedrag van de hertog van Ormond IV 133.
Gekroonde herder IV 189.
Geloofsbelijdenis (Herst. Luth. gemeente) V 227.
Geierus (M.) Commentarius in psalmas III 140; IV 187.
- Opera omnia (1695) III 140; IV 185; V 183, 321.

Gemelli Careri (G.F.) Voyage du tour du monde II 182-184.
Genest (C.C.), Principes I 42; II 232, 233; V 169.
- Joseph II 214, 215; V 168, 169.

Genie de la langue Françoise III 133.
Gentili (G.) werken IV 72.
Gentleman's & London's Magazine IV 157.
Geographie de la France III 21.
- historique, zie La Forest.
- du monde, zie La Croix.

Gerbéron (G.) Hist. générale du Jansénisme I 32, 39, 96, 163; II 13, 117, 118, 266.
- Reflexions... Talon II 36.

Gereformeerde schatkamer der gebeden III 147.
Geronimo de la Concepcion, Emporio IV 115.
Gerson (J.C.) Opera I 28, 29, 35, 38, 65, 68, 82, 87, 90, 97, 112, 116, 120, 127, 152-154, 160, 164, 166; II 159, 160.

Gervaise (N.) Histoire... Siam (1688) I 62.
Gezangen V 210.
- (Evangelische) V 104, 318.

Ghérardi (E.), zie Theatre.
Gietermaker (C.H.) Schatkamer V 232.
- Vergulde Licht der zeevaert (bew. de Vries) III 80, 187, 223, 225; V 233.

Gilliers (J.C.) Airs à chanter de la com. Attendez-moi II 47, 67.
Girac (P.T.) Replique... à Costar (1664) IV 217.
Girard de Villethierry (J.) Vie des veuves (1697) I 91.
- Vie des vierges I 91.

Giron (M.) Grande dittionario It. et Holl. V 171, 173, 174.
- Groot It. en Nederd. Woordenboek III 264; V 171, 173, 174.

Glaneur historique V 31, 107.

Glanius, Voyages de Jean Struys III 248.
Glaserus (H.), zie Catechismus.
Glassius (S.) Philologiae sacrae IV 186, 187; V 91, 235.
Glossaria Anglicana I 118.
Godard III 43.
Godeau (A.), zie Gouy.
Godet (P.), zie Berthier.
Goeree (W.) Mosaische historie IV 162.
Goetzee (N.), zie Naamlijst.
Gombauld (J.O. de) Traitez et lettres (1678) III 103.
Gomes (A.E.) obras IV 257.
Gommas IV 210, 212 (?), 216, 217, 248. Zie ook Targums.
- met Raschie en Targum IV 248, 249.

Gonzales (J.) Controversiae... de auxiliis div. gr. (1708) I 126.
Gorter (J. de) werken V 191.
Gottorf, zie Biblia (Duits).
Goudelin (P.), Sage (D.), Michel (J.), Recueil de poètes Gascons IV 31.
Goujet (C.P.) Memoires III 108.
Gouy (J. de) Airs à quatre parties (pseaumes de Godeau) III 203.
Gracian (B.) El discreto III 205.
- L'Homme detrompé ou le criticon I 79, 97.
- werk III 197.

Graef (L.W.) Nieuw gepract. oeffening der stuurlieden (1699) III 224.
Graef (A. de) De Kleene schatkamer III 224.
- Instructie van het It. boekhouden III 146, 224.
- Instruction (vert. Chicot) III 224.

Graevius (J.G.), zie Florus, Justinus en Thesaurus.
Grammaire grecque de P. Royal III 169.
Grand cabinet Romain III 70, 209.
- recueil des traitez, zie Recueil.
- theatre historique (bew. Gueudeville) (1703) V 185.
- trésor, zie Huet.

Grandi (Al.) Opera terza IV 71.
Grandval (N.R. de) Airs à jouer II 67.
Grauman (J.P.) Licht des koopmans (1749) IV 55.
Gravesande (W.J. s') Philosophiae Newton. institutiones (1723) V 190.
- Physices elementa math. (1725) V 190.

Grécourt, zie Willart.
Green (Th.) Demonstration de la vérité II 263.
Grégoire le Grand (Sant) Opera (bew. Bessin) (1705) I 121.
Grégoire de Nazianze, Sermons (vert. Morvan de Bellegarde) (1701) I 91.
Grelot (G.) Rel.... voyage de Constantinople II 192.

Grill (J.) Generaale goudt-balans III 124.
Groen (J.J.), J. de Rode en J. Heye, Rapport III 56.
Groenewegen (H.) Catechisatie V 150.
- Erklärungen IV 132.
- Uytlegginge v.d. zendbrief IV 131.

Groenewegen (S.) Tractatus de legibus abrogatis III 158; IV 161; V 223.
Gronovius (A.), zie Mela.
Gronovius (J.) Decreta Romana & Asiatica (1712) V 168.
- Dissertatio de origine Romuli (1684) V 167.

- Felicitas Romanensis V 166.
- Responsio ad cavillationes R. Fabretta (1684) V 167.
- Studiorum ratione (De) (1702) V 167.
- Zie ook Herodotus en Thesaurus.

Gronovius (J.F.), zie Plautus en Tacitus.
Groot Geldersch Placaatboeck III (1740) V 217.
Groot (H. de) Alphabet III 35.
- Droit de la guerre & de la paix (vert. Courtin) (1688) V 213.
- Epistolae (1687) V 321.
- Inleiding III 34, 35; V 214.
- Jure belli ac pacis libri tres (De) IV 127, 161, 162, 167.
- Regt des oorlogs en vredes (Van 't) (vert. van Gaveren) IV 47.
- Veritate religionis Christ. (De) IV 47; V 31.
- Waerheyt der Christ. Godsd. (Van de) IV 63.

Groot (J. de), zie Bartjens.
Groot Hoorns, Enkhuyser en Alkmaarder Lied-Boeck IV 82.
Gros de Boze (C.) Dissertation sur la culte (1705) I 78.
- Dissertation sur le Janus (1705) I 78.
- Explication d'une inscription (1705) I 78.

Gruter (J.) Inscriptiones antiquae (1707) I 69-71, 104, 105, 113, 125, 129, 131, 133-135, 173; III 150.
- Lampada sive Thes. criticum (ms) III 178.

Gruyter, zie Gruter.
Guadorphius (J.) De Schoole der Joode wederleyt (1694) V 326.
Gudius (Marquart) Catalogus bibliothecae (1706) II 261, 262.
Gudver (abbé) werken IV 52.
Gueudeville (N.) Esprit des cours de l'Europe I 138, 155; V 171, 174.
- Zie ook Agrippa, Chatelain, Eloges, Erasmus, Grand Theatre, Morus en Plautus.

Guide d'Amsterdam II 267; III 192, 195, 251, 252.
- ou nouvelle description d'Amsterdam IV 58.

Guillot de Marcilly, Relation hist. et theol. I 20.
Guinée, zie Bosman.
Gulielminus, De Idearum vitiis et correctione V 167.
Gürtler (N.) Historia templariorum IV 47.
Gutberleth (T.) Opuscula III 149.
Gyraldus (L.G.) Opera omnia (1696) V 185.
Gijs (D.), zie Andilly.
Gijsen (J. v.) Alle de dichtwerken III 161.
- Amstels kerksieraad III 161.

Haagse Courant IV 190; V 220.
Haarlemse Courant (Oprechte) III 78, 110; IV 28, 50, 74, 125; V 13, 21, 132, 224, 236, 245, 250, 260, 270, 281, 283, 290, 293.
Haegse Mercurius II 105, 106; IV 56.
Hakvoord (B.) Over het avondmaal III 146.
Halfjaarlijkse nieuwe predikordre III 38.
Halma (F.) Grand dictionaire I 104; III 238-241, 264; IV 181.
- Heilige Fesstzangen III 152.
- Nieuwberijmde Davids Harpzangen III 152.
- Woordenboek der Nederd. en Fransche talen III 240, 241, 264; IV 181.

Halmael (H. v.) Pannelikker III 85.
- Waarheid en Loogen III 85.

Halmale (J.F.) Ontleding van de Amst. apotheek V 273.
Hammond (H.), zie Test. (Nov. Lat.).
Hamon (J.) Traités de piété IV 52.
Handvesten en willekeuren... Amsterdam III 151; IV 272.
Hanway (Jonas) Historical account of British trade V 209.
- Reizen V 209.

Harangues I 89.
Hardouin (J.) Chronologia Vet. Test. II 176, 178, 179.
- Chronologiae ex nummis ant. rest. prolusio de nummis Herodiadum I 88, 94, 139; II 176-179.
- Commentarius in Nov. Test. III 107.
- Conciliorum collectio regia maxima II 180-182.
- Historia augustiniana I 94.
- Numismata saeculi Constantiniani II 178.
- Opera selecta I 33-36, 38, 39, 44, 54, 60, 67, 73, 75, 79, 88-90, 93-95, 98, 99, 116, 130-135, 138-140, 142, 143, 150, 151, 154, 155, 157, 160, 166, 169-171, 173; II 20, 174-182.
- Opera varia II 175, 181; III 106-108.
- Protestation II 175, 177.
- Zie ook Declaration, Plinius en Synopsis.

Harlequin actionist V 233.
Harmonie, zie Toinard.
Harpocrationis Lexicon decem oratorum II 27.
Hartogh (J. de) Wegwijzer der eenvoudigen V 191.
Haverkamp (Joh.) Staatsgeheimen van Europa V 331.
Haverman (J.) Gebeeden V 134.
Heerenboekjes IV 30.
Heide (Ant. de) Nieu ligt der apothekers IV 162.
- werken IV 163.

Heidegger (J.H.) Historia sacra patriarchum IV 131.
- Mysterium Babylonis V 181.

Heiden (J. v.d.) Beschrijving der... slang-brand-spuiten IV 65.
Heineccius (J.T.) Elementa juris civilis V 100.
Heinsius (N.) Wapenhuis der gezontheyt ofte Armament. sanitatis IV 59, 60.
Heiss (J. de) Hist. de l'empire d'Allemagne (1733) V 206.
Heister (L. de) Chirurgie IV 167.
- Institutiones chirurgicae IV 167.

Hekelius (J.F.), zie Cluverius.
Hellenbroek (A.) werken V 70.
Hemsterhuis (T.), zie Pollux.
Hennebo (R.), zie Le Sage.
Hennepin (L.) Nouvelle découverte... Amérique IV 128.

Henninius (Chr.) Historia augusta III 70.
Herault (L.) Pacifique royal en joye III 205.
Herbelot (B. d') Bibliothèque orientale (1697) I 74; II 261.
Herderlijke en vaderlijke brief... Hernhutters IV 21.
Heringa (P.), zie Marmet.
Herodotus Hal., Historiarum libri IX (bew. Gronovius) (1715) V 169, 170.
Hervieux (J.C.) Naaukeurige verhandeling (vert. Moubach) IV 95.
- Traité curieux des serins de canarie IV 95.

Hesiodus, werken (bew. Le Clerc) (1701, Gallet) III 137.
Heures de Maintenon I 67.
- perdues du chevalier de Rior (Bordelon of Gayot de Pitaval) II 210.

Heureux esclave, nouvelles (1708) I 121. (Vergel. Journal d. S. XXIII 9.5.1695 over auteur Ildegerte).
Hexaples ou les six colommes III 189; IV 51.
Heyden (C. v.d.), zie Catechismus.
Heye (J.) Nootwendigh berigt III 56. Zie ook Groen.
Hides, zie Ides.
Hieronymus (Sanct. Eusebius) Opera (bew. Martianay) I 32, 112; II 119, 122.
Hieronymus Magius, De Equuleo IV 117.
- Magius, De Tintinnabulis IV 117.

Hieronymus Mercurialus, De Arte gymnastica IV 116.
Hippocrate, Oeuvres (vert. Dacier) III 177.
Histoire abrégée de l'Europe (van J. Bernard) I 25, 26, 134; II 13, 21, 28-36, 39, 211; V 93.
- abrégée de l'Europe (courant) II 13, 21, 37, 38, 40-42; V 371.
- abrégée du Jansénisme (van J. Fouillou?) II 115, 116.
- Abrégée de Portugal III 94.
- abrégée des Provinces Unies I 62; III 70, 231, 232; V 203.
- et memoires de l'Academie Royale des inscriptions IV 166.
- et memoires de l'Academie Royale des sciences I 68-73, 92, 119, 163; II 262, 263.
- idem (édition de Hollande) I 87, 128, 135; III 82, 188, 189, 268, 269.
- d'Angleterre, zie Larrey en Temple.
- apologetique, zie Gaultier.
- d'Apolonius de Tyane, zie Dupin.
- des arts III 269.
- d'Auguste III 168. Zie ook Larrey.
- de mr. Bayle III 94. Zie ook Vie.
- de la bible, zie Basnage.
- de Bileam I 134, 135. Vergel. Barbier V 662b en Nouv. de la Rep. des lettres Oct. 1707 (p. 402).
- de Bretagne, zie Lobineau.
- du connestable de Bourbon, zie Baudot.
- crit. de la Republ. des lettres II 82, 182, 188, 196, 200, 217, 218, 221, 225, 232, 233, 239, 252; III 39, 93.
- de la decouverte... du Perou, zie Zarate.
- de la dernière conspiration d'Angleterre II 261. Vergel. Relation de l'horrible attentat.
- ... établ. réfugiés... Brandebourg, zie Ancillon.
- des évenemens trag. d'Angleterre (Conlon 2683) IV 24.
- des favorites, zie La Roche Guilhem.
- générale des voyages IV 150; V 27, 30, 207, 208, 269, 332.
- de Gil-lion, zie Bruslé.
- de Gondi, zie Corbinelli.
- de Guillaume III, II 257-259; V 169, 170.
- d'Ildegerte, zie Le Noble.

- de l'imprimerie, zie La Caille.
- des intrigues, zie Franckenstein.
- générale du Jansénisme, zie Gerbéron.
- journalière III 101; IV 50.
- des Juifs, zie Basnage.
- de Louis XIV (fol.) III 169.
- du maréchal de Gassion, zie de Pure.
- de Marg. de Valois, zie Caumont.
- metallique, zie Bizot.
- de tous les ordres militaires III 50, 90.
- des ordres religieux III 50, 90.
- et origine de l'inquisition III 135.

- des ouvrages des sçavans, zie Basnage.
- de la persécution... Rouen, zie Le Gendre.
- politique et amoureuse du cardinal Louis Portocarero IV 36; V 171, 174.
- de Pologne III 107.
- des princes d'Orange de la maison de Nassau III 244.
- de la princesse Estime I 41; II 197.
- des réformés de la Rochelle, zie Tessereau.
- des révolutions de Hongrie III 252.
- des révolutions de Suède, zie Vertot.
- du roy de France par medailles III 135.
- des Sevarambes, zie Vairasse.
- de la sultane de Perse IV 71.
- du temps I 134.
- du triumvirat d'Auguste, Antoine & Lepidus III 134.
- des troubles de Hongrie, zie Vanel.
- univ. des voyages fait par terre et par mer (van Morvan de Bellegarde) (1707) I 68, 91.
- des Vaudois II 267.

Histoires galantes, zie Rustaing.
- tragiques et galantes II 212, 213.

Historia congregationum de auxiliis, zie Serry.
- cultus Sinensium I 53; II 110-112, 266.

Historica disquisitio, zie Boileau.
Historie van Broer Cornelis Adriaansen van Dordrecht IV 37.
- der Christenen... Waldensen IV 91.
- van de conquesten der Venetianen II 30.
- van den oproer te Amsterdam IV 87.
- van het O. en T. Test., zie Martin.
- der reformatie, zie Le Long.

Historiën van Jusbinus IV 120.
Historische beschrijving der reizen (1747-1767) V 209, 332.
- en geographische beschr. van Louisiana IV 134.

History of the works of the learned II 198.
Hoadly (B.) Moyen de plaire à Dieu III 245.
Hoffmann (J.J.) Lexicon V 151, 154, 157, 180, 184.
Höhn (G.P.) Betrugs-Lexikon V 110.
Hollandse boerenliedjes IV 72, 73.
Hollandsche Historische Courant V 45.
Holy, zie Muys.
Homerus, Iliadis liber I et II (bew. Camerarius en Scherpezeelius) IV 40.
- Iliade (vert. mad. Dacier) V 326, 327.

Homma (W.), zie Evangelie.
Hommery (J.) Diarium I 111.
Hommes illustres, zie Perrault.
Hommius (F.), zie Ursinus.
Honert (T.H. v.d.) Waaragtige wegen Gods V 111.
Hooft (P.C.) Nederl. Historiën III 184; IV 173.
Hoog (D. v.d.) De grondslag van 't vocaelmusyk III 220.
Hooghe (R. de), zie Vos.
Hooght (E. v.d.) Marg der Hebr. Tael-Konsten III 212. Zie ook Biblia (Hebr.).
Hoogstraten (D. v.) Groot... Woordenboek III 50, 51, 53; IV 173; V 309. Zie ook Broukhusius, Faerno en Phaedrus.

Hoogstraten (J. v.) Afzetsel van de Republyk IV 28.
- Kruisheld III 29.

Hooke (N.) Posthumous works V 165.
Hoornbeek (J.) Socianismi confutati t. III (1664) IV 160.
Horatius Flaccus (Q.) Opera (bew. Bentley) IV 178.
- Oeuvres (vert. Dacier) I 33, 36, 38, 51, 56, 60, 61, 65, 68-70, 73, 77-79, 82, 84-86, 92, 111, 112, 121, 127, 131, 133, 137, 140, 155, 157, 160, 169-171, 173; II 172-174, 181; III 30, 133; V 88.
- Oeuvres (vert. Tarteron met noten Coste) V 171, 174.
- werk (vert. Huydecoper) III 17.

Horlet, zie Catechismus.
Horoscope de Grég. Leti II 81.
Horrel in de wacht III 130.
Hortus Mal., zie van Rheede.
Hosmann (G.), zie Religion.
Hottingerus (J.H.) De Incestu creationis discursus (1704) V 166.
Houdard de la Motte (A.) Fables IV 175.
Houdry (V.) Sermons sur tous les sujets de la morale chrét. (1696-1702) I 91.
Hubner (J.) Geographie III 252.
- Historische Boekzaal III 251.

Huet (P.D.) Commentarius III 107.
- Grand trésor hist. et pol. II 225-227.
- Histoire du commerce des anciens II 225, 226, 228.
- Historie van den koophandel IV 120.
- Hollandsche koophandel II 225.
- Mémoires sur le commerce des Hollandois I 43; II 73, 114, 140, 152, 162, 184, 196, 215, 216, 218, 221, 224-232, 239, 240; V 169, 371.
- Poemata II 226.
- Traité de la situation du paradis terrestre II 226.

Hulsius (A.) Melchisedechus (1706) V 167.
Hunslar (J.G.) Christliche Antrits-Predigt III 56.
Huwelijkszang... C. de Vries IV 83.
Huybert (A. of H. de) werken V 200.
Huydecoper (B.), zie Horatius.
Huygens (Chr.) Traité de la lumière III 259.
Huygens (Const.) Korenbloemen (1672) V 311.
- Poemata Latina V 216.
- werken III 148; V 311.

Huysinga (J.) Nodige betrachtinge IV 128.

Iconologie ou la science des emblemes, devises etc. III 44.

Ides (E. Isbrand) Driejarige reize naar China I 134, 135; III 151.
Imhoff (J.W.) werken III 70.
Impiété convaincu, zie Yvon.
Impromptu de la garnison de Namur II 58.
Inchofer (M.) Monarchie des solipses IV 149.
Incrédulité, zie Bastide.
Inès de Cordoue, zie Bernard (Cath.).
Infinimens petits, zie l'Hôpital.
Inga (A.) West-Indische Spieghel (1624) V 52.
Ingénieur François ou nouvelle manière de fortifier III 136.
In Jacob IV 210.

Inleyding tot de geographie III 260.
Inscriptiones, zie Gruter.
Instruction sur la doctrine de la grace II 115.
- sur la doctrine cath. sur la grace II 115.
- pour les gens de guerre III 133, 169.

Instructions générales en forme de catechisme... impr. par ordre de C.J. Colbert evêque de Montpellier (1702 en 1706) (van F.A. Pouget) I 117.
Instructions politiques, zie Desormeaux.
Interets de l'Angleterre, zie Du Bos.
Intrigues galantes de la cour de France III 262.
- politiques de la France II 36.
- secrètes des Jésuites II 138.

Introduction Frans en Duyts IV 79.
Investiture du duché de Milan et autres lieux (Cologne P. Marteau 1701) I 103.
Irenaeus (Sanctus) Contra omnes haereses libri quinque (1702) I 72, 110, 173.
Istoria del cardinal'Alberoni III 227.
Italiaense Courant III 77.

Jackson, Enchiridion anatomicum III 136.
Jaillot, zie atlas en kaarten.
Jamblichus, De Vita Pythagorica liber (bew. Kuster) I 125, 129; IV 40.
Janssen (I.) General maxims in trade IV 231.
Janua linguarum IV 32.
Jaquelot (I.) Conformité de la foi avec la raison IV 32.
- Entretiens de Maxime et de Thémiste (1707) I 162, 163.
- Examen de la théologie de Mr. Bayle (1706) I 125.

Jardinier botaniste, zie Besnier.
Jean de l'Annonciation, Collegium de incarnatione III 174.
Jeu d'armoiries des souverains III 87.
Jeux III 259.
Jobert (L.) Science des medailles III 134.
Johnson (Th.) Deduction sommaire V 29.
Jolli (J.G.) Bibliothèque volante ou élite de pièces fugitives IV 32.
- Histoire de Pologne III 107 (?); IV 31.

Joncourt (P. de) Entretiens sur les diff. méthodes (1707) I 126.
Jonctys (D.) werk III 233.
Jonston (Art.) Psalmorum Davidis paraphrasis heroica V 133.
Jonston (J.) Historia animalium (1657-1658) IV 97, 98.
Jordan (C.E.) Histoire d'un voyage litt. III 19; V 373, 374.
Jordan (Cl.) Choix des bons mots I 42; II 13, 195-197, 208, 264; III 227; V 168, 371, 374.
Journal d'Amsterdam III 75.
- idem V 31.

- de Hambourg III 104.
- historique I 43; II 13, 247, 248; V 371.
- historique de Rotterdam II 106.
- littéraire II 101, 169, 182, 183, 218, 221, 225, 254; III 235, 236; IV 44.
- zie ook Nouveau.
- des savants I 51, 63, 75, 87-89, 92, 133, 135, 137, 140, 142; II 17, 234, 239, 247; IV 164.
- des savants (éd. Hollande) I 30, 87, 92, 144; II 12, 17, 45, 48, 49, 58, 61, 68, 70, 77, 93, 94, 98, 100, 103, 108, 113, 114, 120, 121, 125, 127, 140, 146, 152, 156, 160, 162, 172, 174, 175, 177, 184, 188, 194, 196, 204, 216, 232, 234, 236, 247, 249, 252; III 25, 205, 206; IV 164; V 171, 174, 321, 372.

- de Trevoux, zie Memoires pour l'hist.
- universel IV 33.
- de Verdun, zie Clef du cabinet.

Journeau(x) de Nome II 266.
Juilly, zie Baudot.
Jungerman (V.), zie Bruzen.
Junius, De pictura veterum I 100.
Jurieu (P.) Des droits des deux souverains II 33.
- Examen de l'Eucharistie III 103.
- Histoire critique des dogmes I 73; III 70, 209.
- Lettres pastorales II 267.
- Préjugez légitimes III 89.

Justification de la bulle de N.S.P. le pape Innocent II 36.
- zie Fouillou.

Justinus (T.) Historiae Philippicae (bew. Graevius) III 112.
- (vert. abbé Favier?) III 134.

Juvenalis et Persii, Satyrae (bew. Henninius, 1685) V 146.
- zie ook Perse.

kaart belegering Breda V 52.
- uitwaterende sluizen V 231.

kaarten van Jaillot III 173.
- van Keerius V 80.
- van Lisle III 251, 252.
- van Orkneys van Murdoch Mackenzie V 229.
- (pas) van de Oostzee III 224; V 231.
- van Plancius V 80.
- (Ruyter) V 80.
- van Schotland V 217.
- West-Indië, Europa, Oost-Indië, Caribes en wassende graden III 80.
- (zee) III 224.

Kabinet van Nederl. Oudheden V 334.
Kaempffer (E.) Beschrijving van Japan (1729) V 93.
- Histoire naturelle... du Japon V 93.

Kate (L. ten) Gemeenschap IV 66.
Keerius (P.), zie kaarten.
Kemp (W.) Kort historisch verhaal IV 51, 52.
Kempis (Thom. à) Consolation de l'âme III 169.
- Imitation de Jesus Christ III 133.

- Navolging III 156.

Kennet (B.) Aaloudheden van Rome (vert. Sewel) III 151.
Keppel (B.), zie Lampe.
Kestner (J.C.), zie Mischnayot.
Keten der bijbelsche godgeleertheyt IV 161.
keur van de droogscheerders IV 25.
- van het glas-, kannen- en aardewerkersgilde III 163, 164; V 233.

keuren (stads) V 233.
Keyserlijk banschrift tegens de gewesene keurvorsten van Keulen en Beyeren IV 47.
Keyssler (J.G.) Neueste Reise V 209.
- Nieuwe Reizen door Duitschland (1753-1755) V 209.

Kipour IV 217.

Kircherus (At.) werken III 248; IV 160, 161.
Knibbe (D.) Katechisatie V 111.
Kniphuysen Nienoort (G.W.) Entretiens solitaires III 93.
- Heilige alleenspraken III 93.

Koelman (J.) Driederley catechismus IV 168.
- Pligten der ouders III 28; IV 168.
- Twintig zonderlinge exempelen IV 168.

Koerbagh (A.) Een ligt (1668) III 14; IV 88.
- Nieuw woordenboek (1664) III 43.

Koning (Mart.) Lexicon hieroglyphicum/Woordenboek IV 20.
Koopman (De) V 103.
Köpke (B.) Dialogus de templo Sal. IV 172.
Kort vertoog... regtspleegingen (van El. N. Batavus) IV 65.
Korte (Jon.) Reis naar Palestina V 31.
Krul (J.H.) Pampiere wereld (1644) V 38.
Kuster (L.), zie Aristophanes, Jamblichus, Neocorus en Suidas.

Labadie (J. de) Handboekje der godsaligheid IV 168.
- L'Oraison et la contemplation chrestienne IV 168.
- werken III 60, 162.

La Barre (M. de) werken II 59, 67.
La Barre de Beaumarchais (A. de) Le Hollandois V 103.
La Beaumelle (Anglivier de) Recueil... mad. de Maintenon III 20.
La Bizardière (M.D. de) Histoire des diètes de Pologne II 77, 261, 266.
- Histoire de la scission II 77.

La Bléterie (J.P.R. de) Histoire de l'Empereur Jovien III 107, 108.
La Brune (J. de), zie Mémoires L. de Bourbon.
La Bruyere (J. de), zie Theophrastus.
Labyrinth de Versailles III 259.
La Caille (J. de) Histoire de l'imprimerie (1689) I 118.
La Charrière (J. de la) Nieuwe operatiën (bew. Blankaart) IV 79.
- Nouvelles operations III 133.
- Traité des opérations de chirurgie (1706, veuve de D. Horthemels) I 96.

La Chausse (M.A. de), zie Grand cabinet Romain.
La Court (J. de) Consideratiën IV 100.
La Court (P. de) Aenwijzinge V 211.
La Croix (A.P. de) Geographie universelle III 134, 169.
La Croze (M.V. de) Dissertations historiques I 89; II 177.
La Enzina (S. de), zie Test. (Nuevo, Spaans).
Laet (J. de) Nieuwe wereldt (1625) V 52.

La Fare (C.A. de) Mémoires IV 69. Zie ook Chaulieu.
La Feuille (D. de la) Exercice de l'épee, zie Liancourt.
- Livre nouveau et utile... cont. 4 alphabets de chiffres II 267; III 190, 191.
- Art du blason, zie Methode nouvelle.
- Nieuw en dienstig boek III 190.
- Plusieurs pièces et ornemens d'arquebusie III 190.

Laffitte (A.G.) Diable dans un bénitier V 126.
La Fontaine (J. de) Contes et nouvelles I 87; II 195; III 66, 89, 227; IV 140.
- Fables choisies I 87; II 266, 267; III 190, 191.
- Nouvelles fables choisies III 190.
- werken III 234.

La Force, zie Piganiol.
La Forest de Bourgon (J. de) Géographie historique (1705 en 1706) I 121.
La Fosse (A. de) Theatre III 93.
La Grue (Ph.) Grammaire Flamende III 103.
- Nouvelle facile introduction/Nieuwe gemakkelijke inleiding III 103, 105.
- werken III 104, 205.

La Hontan (N. de) Nouveaux voyages (1703 en 1705) I 107; III 209.
- Suite des voyages III 29.

La Houssaie, zie Amelot.
Lairesse (G. de) Groot Schildersboek III 84, 254.
- Principes du dessein III 199.

La Loubère (S. de) Description du royaume de Siam II 101; IV 18.
Lamare (N. de) Traité de la police (1705-1710) I 78, 116.
La Martinière, zie Bruzen.
La Mettrie (J.O. de), L'Homme machine V 127.
Lami, zie Lamy.
La Monnoye (B. de), zie Histoire de Mr. Bayle.
La Mortii (J.) Chymiae facies V 168.
La Mothe (de), Entretiens... Eglise Anglicane IV 71.
La Mothe de la Hode (P.) Histoire de Louis XIV (1740 etc.) V 99.
La Motte (A.H. de) Odes (1707) IV 62.
La Motte, zie Houdard.
La Motte le Vayer (F. de) werk I 109.
Lampe (I.A.) Heylige Bruydt-cieraet (vert. Le Long) III 124.
- Keur van bijbelstoffen (vert. Keppel) IV 16.

Lamy (B.) Elémens de géométrie III 133.
- Elémens des mathématiques I 80; V 167, 172, 174.
- Entretiens sur les sciences I 62.
- Rhetorique ou l'art de parler III 243.
- De Tabernaculo foederis III 234.
- Traité de méchanique I 80 (?); V 167, 174.

Lamy (F.) Connoissance de soi-mesme (1699) I 77.
Lancelot (Cl.), zie Abrégé de la nouvelle méthode.
Landsberg, Nouveaux plans et projets de fortifications IV 30.
Langallerie (P. de G. markies de) Manifeste II 206. Zie ook Lettre.
Langlet, zie Lenglet.
La Placette (J. de) Essais de morale I 42; II 52, 58, 109, 113, 127, 136, 149, 169, 175, 194, 218-220; III 136.
- De Insanabili eccl. Rom. scepticismo III 136.
- Reflexions chrétiennes III 52.
- Réponse... Mr. Bayle IV 71.

- Traité de l'aumône IV 31.
- Traité de la restitution II 219; III 135, 136.
- werken III 139.

La Rivière (De), zie Prideaux.
La Roche Guilhem (A. de) Amitié singulière IV 147.
- Aventures Grenadines III 70; V 171, 172.
- Histoire des favorites I 74.

La Roque (J. de) Voyage... dans la Palestine IV 133, 134.
La Roque (Pierre de) Recueil de nouveaux sermons III 146.
Larrey (I. de) Histoire d'Angleterre (1697-1713) I 82, 83, 135, 138, 160, 161; III 251, 252, 258, 271.
- Histoire d'Auguste III 169?

- Histoire de France sous le règne de Louis XIV (1718-1721) I 58; III 50, 65.

Larrey (J. de) Conjecture de Nicolas de Cusa IV 31.
La Rue (Ch. de) Oraison funèbre du duc de Luxembourg II 61.
- Recueil des sermons (1706) I 155.

Las-Casas (B. de) Brevissima relación II 93.
- Relation des voyages II 92-95, 266.

La Serre (J.P. de) De Spiegel, die niet vleid III 85.
Lastro (J. à) Verhandeling... inenting IV 149.
La Touche (N.J. de) L'Art de bien parler François V 171, 172.
Laurentius (J.) belijdenispredicatie V 200, 221.
Lauterbach (J.B.) Abrégé de l'architecture civile III 193.
La Vega, zie Garcillaso.
La Vergne (Marie de) Histoire de mad. Henr. d'Angleterre III 201.
- Princesse de Cleves III 201.

Lavica opuscula I 120.
La Volpilière (N. de) Hollandt aan de voeten des konings III 152.
- Sermons I 62.

Law (J.) Aenmerkingen over den koophandel IV 134.
Leade (Jane) werken IV 171.
Le Boe (F. Sylvius de) Praxis medicae, liber II et III (1674) IV 184.
Le Brun (Ch.) Afbeelding der hertstogten II 99.
- batailles I 45, 171.
- Caractères des passions II 99.
- Conference I 28; II 98-102; IV 43.
- Effigies et repr. affectionum II 99.
- estampes III 135, 169.
- Galerie de Mr. Lambert IV 43.
- Tapisseries IV 43.

Le Cène (C.) Conversations III 166. Zie ook Bible (Sainte).
Le Clerc (C.G.) Chirurgie complette I 91-93.
Le Clerc (J.) Account II 184.
- Ars critica III 171.
- Eclaircissements II 141.
- Comment. in I lib. Moses II 185.
- Geschiedenissen der Ver. Nederlanden III 69, 210; IV 21.
- Harmonia evangelica I 172; II 130, 150; III 171, 173.
- Histoire des provinces unies (1723-1728) III 210.
- Lettre à mr. Bernard sur l'apologie de F.A. Gabillon, moine defroqué (1708) I 143.
- Logica II 153.

- Ontologia & pneumatologia II 153.
- Opera philosophica I 33, 40, 41; II 15, 120, 151-155, 182, 184, 266; V 166, 167.
- Oratio inauguralis de praest. & util. historiae eccles. IV 95.
- Physica II 153, 154.
- Quaestiones Hieronymianae I 32; II 118-120, 142.
- Reflexions... lotteries III 136.
- Veteris Testamenti libri historici (1708) I 88, 89, 125, 149-151, 178; II 186.
- Vie du cardinal Duc de Richelieu (1695 en 1696) II 266; III 135, 136.
- Vita et opera I 33; II 154, 155, 184-186; V 167.
- zie ook Bibliothèque anc. et mod., Bibliothèque choisie, Bibliothèque universelle, Burmanniana, Cotelerius, Erasmus, Hesiodus, Liberius, Menandrus, Test. (Nouveau en Lat.) en Theophrastus.

Le Clercq (P.) Vervolg op de geschiedenissen der Ver. Nederlanden IV 21. Zie ook Pluche.

Le Cocq (R.) Parfait géographe (1707) I 62.
Le Comte (L.) Nouveaux memoires... Chine II 69-71, 110, 266.
Le Duchat (J.) Remarques sur le Catholicon II 54.
- Nouvelles remarques II 54.

Leeuwarden (N.S. v.) werken III 38.
Leeuwen (S. v.) Censura forensis III 33; V 133, 143.
- Manier van procederen III 34.
- Praktijk der notarissen III 34.
- Rooms-Hollands Recht III 33-35.
- Tractaat van avarijen III 35.

Le Gendre (P.) Histoire de la persécution... Rouen III 233.
Le Gobien (C.), zie Lettres édifiantes.
Legplaetsen en reys-wijzer V 222.
Leguat (F.) Voyage et avantures (bew. Misson) I 30, 33, 38-40, 60, 62, 65, 67-70, 72, 74, 75, 77, 79, 82-84, 91, 92, 96, 97, 103, 106, 107, 110, 112, 113, 117, 120, 121, 128, 130-133, 136-138, 141, 146, 149, 150, 156, 177; II 19, 161-165, 183, 190, 192, 195; III 75; V 95.
- Gevaarlijke en zeldzame reijzen II 162.
- Hn Francisci Leguat II 162.
- New Voyage II 162.

Leibniz (G.W.) Essays de Théodicée IV 148.
- Novissima Sinica II 103.
-, zie ook Recueil de diverses pièces.

Leidse Courant II 16, 29, 33, 211; III 131, 164; IV 181; V 158, 236, 269.
Leigh (E.) Critici sacri I 71, 113; III 26, 140, 141; IV 131; V 50, 133, 138, 160, 183, 184, 186, 322.
- Dictionnaire de la langue Sainte (1703) I 73, 80.

Le Jay (G.F.) Timandre, pastorale III 70, 233.
Le Long (I.) Historie der reformatie IV 121-124; V 159.
- Konst om geldt te winnen III 208.
-, zie ook Abraham à S. Clara, Heylige Bruydt-cieraet, Lampe, Espine, Limiers en Velthem.

Le Long (Jac.) Bibliotheca sacra IV 107.
Le Maitre de Claville, Traité du vrai mérite de l'homme V 98.
Lemery (N.) Traité de l'antimoine (1707) V 167.
Le Mort (J.) Antwoort op den brief van Jac. Roman III 155.
Lenfant (J.) werken III 180, 181.
-, zie ook Test. (Nouveau) en Spanheim.

Lenglet du Fresnoy (N.) Methode pour étudier l'hist. II 263; III 268. Zie ook Lettre d'un chanoine, Marot en Princesses.

Le Noble (E.) Abra-Mulé III 159.
- Carte de l'isle de mariage III 188.
- Contes et fables III 137.
- Dialogue entre le diable boiteux et le diable borgne I 92; IV 72.
- Histoire d'Ildegerte II 49, 265.
- Pasquinades III 105.
- Promenades II 109; III 137, 188; IV 93.

Le Noir, Zie Catechismus.
Léon (Saint) Sermons (vert. Fontaine naar editie Quesnel) I 91.
Le Pays (R.) Amitiez, amours et amourettes IV 185.
Le Sage (A.B.) Diable boiteux (1707 en 1708) I 67, 84.
- Hist. de Gil Bias IV 28.
- Leven van Gil Blas (vert. Hennebo) IV 28.
-, zie ook Theatre de la foire.

L'Espine (J. Le Moine de) Koophandel van Amsterdam (bew. Le Long) II 228; III 52, 207; IV 56, 57, 87.
- Methode van de wisselrekening III 207.
- Négoce d'Amsterdam II 226, 229; III 207; V 175.
- Nieuw Interestboek/Nouveau livre III 10; IV 56, 57.

Leti (G.), Cardinalismo di S. Chiesa (1668) V 262.
- Critique hist.... lotteries I 28; II 79-88, 136; III 29.
- Histoire de Charles V (1702 Gallet) I 81; III 137.
- Historia Genevrina II 88; IV 127.
- Historia o vero vita di Elisabetta reg. d'Inghilterra IV 184, 185.
- Idée du conclave prés. II 88.
- Kort begrip II 80.
- Lettere II 80, 82.
- Leven van Sixtus V (vert. Sewel) IV 166.
- Nepotismo di Roma V 262.
- Raguagli II 80, 81, 87, 88.
- Ritratti historici IV 77.
- Teatro Belgico II 84, 85; III 185.
- Teatro Brittanico IV 185.
- Teatro Gallico III 185.
- Vie d'Olivier Cromwel IV 93.
- Vie de don Pedro Giron III 137.
- Vie de Sixte V (1702) I 79.
- Vita di Cromwel III 169; IV 93.
- Vita di Sisto V (1686) IV 164, 166.
- werken III 269.

Le Tourneur, zie Vie.
Letter-, historie- en boekbeschouwer (maandel.) V 220.
Letteroefeningen V 136.
Lettre d'un ami à R. II 265.
- sur la capitation général II 261.
- d'un chanoine de Lille (van Lenglet, 1707) I 126.
- de mad. la comt. N.N. (van Langallerie) II 206, 207.
- historique et politique III 94.
- escrite d'un Protestant... à Montpellier III 36.
- du Roi d'Angleterre III 131.

Lettres édifiantes et curieuses (1708, o.a. van Le Gobien) I 69, 70.
- sur l'état présent de l'Europe II 266; III 190, 191.
- historiques (van Basnage, Bernard, Dumont etc.) I 129, 131, 138; III 92-94.
- sur les matières du temps (van Tronchin Dubreuil) II 39, 247; IV 85, 143.
- d'Ossat, zie Ossat.
-, anecdotes & mémoires hist. du nonce Visconti (1719) I 76.

Leurs, zie Löher.
Leusden (J.) Grammatica IV 212. Zie ook Biblia (Hebr.), Buxtorf, Psalmen en Test. (N. Graecum).
Le Vassor (M.) Histoire du règne de Louis XIII (1700-1711) I 135, 146; III 52; V 175.
- Traité de la manière (1697) III 52.

Leven en bedrijf van P. Dupeyrou III 164.
- van Fénelon (van A.M. de Ramsay?) IV 121.
- van Johanna, paus van Rome, zie Spanheim.
- ... Melanchton, zie van de Corput.
- van Philopater III 28.

Le Vayer de Boutigny (R.) De l'Autorité du Roy (1669) IV 32.

- Dissertations V 376, 377.

Lexicon in stereotype V 134.
- biblicum I 83.

Leyden (Ph. de) Tractatus IV 39, 40.
L'Hospital (G.F.A. de) Analyse des infiniments petits (1696) I 69, 70, 158, 159, 161, 162.
- Traité analytique des sections coniques (1707) I 119; V 166.

Liancourt, Le maitre d'armes ou l'exercice de l'épée II 267; III 190.
Liberius (J.A.) De sancto amore epistolae theol. (bew. Le Clerc) II 184.
Liebes (T.) III 159.
Liger (L.) Amusements de la campagne ou nouvelles ruses innocentes V 166.
- Oeconomie générale I 48, 111.

Limborch (Ph. à) Defensio III 143.
Limiers (H.P. de) Histoire du règne de Louis XIV (1717) IV 166.
- Histoire de Suède (1722) IV 166.
- Historie (vert. Le Long) IV 166.
-, zie ook de Chevigny, Plautus en Stosch.

Limpergh (P.) Architectura mechanica III 252.
Lindenbrogius (F.), zie Amianus.
Linguae Belgicae idea grammatica IV 118.
Linnaeus (C.) Genera plantarum IV 182; V 234.
- werken V 206.

Lintz (A. v.) Koopmansreekeningen (vert. Chicot) III 224.
Lipsius (J.) De Cruce libri tres III 158.
- Politica (vert. Courtin) V 213.

Lisle (G. de), zie atlas, en kaarten.
Liverloz (B.) Manière... ortographe III 221.
Livius (T.) Historiarum Rom. libri, c. not. variorum III 112, 159 (?); V 183, 184.
Lobineau (G.A.) Histoire de Bretagne (1707) I 75.
Lochon (E.) Traité du secret de la confession (1708) I 117.
Locke (J.) Essai philosophique (vert. Coste) IV 94.
- werken III 269.

Lodenstein (J. v.) III 154.
Loeffius (M.) Zedekia... A. van Loo (1710) V 167.
Lof des Heeren IV 171.
Löher (H.) Hochnötige... Klage III 184; IV 154.
- Hoognodige IV 237.

Longi I 85.
Longus, Amours pastorales I 42; II 65, 93, 103, 108, 127, 136, 140, 156, 196, 218, 222, 225, 233-238, 241, 244, 249, 252, 254, 256, 257, 259; V 154, 169.
- Daphnis et Chloe II 234.
- Herderlijke liefde II 234.

Loon (G. v.) Beschrijving der Nederl. historipenningen IV 115, 149.
- Histoire métallique IV 115.

Loon (J. v.) en Vooght (C.J.) Nieuwe lichtende zeefackel (1680) III 186.
- Nouveau grand et illum. flambeau (vert. Silvestre) (1682-1687) III 186.

Lopes (W.K.) Ontleding der christel. Kerken-Order IV 125.
Lord Arundel à la chasse I 119.
Loredano (J.F.) Vie d'Adam I 116; II 58.
- Vita di Adamo II 58.

Louail (J.) en Cadry (J.A.) Histoire IV 51.
Louis d'or politique (1695) II 267.

Lubenietski (S.) Theatrum cometicum (1668) V 218.
Lucanus (M.A.) Pharsalia (bew. Oudendorp) (1728) V 146.
Lucas (R.) Morale de l'Evangile V 171, 174.
- Practical christianity V 174.

Lucianus (L.A.) Opera omnia gr. lat. (1687) V 183, 321.
- de la trad. de N. Perrot (1707) I 112.
- (vert. Du Sou) III 107.

Lucretius Carus (T.) Van het Heelal (vert. de Witt) IV 39.
- Oeuvres (vert. de Coutures) (1692) III 30, 133.
- De Rerum nat. libri VI (1725) V 49.
- werken II 233.

Ludlow (E.) Memoriën (vert. Sewel) IV 31.
Luiscius (A.G.) Algemeen hist.... Woordenboek V 205.
Lully (B.) werken IV 48; V 376.
- en Colasse (P.) Trio III 203.

Luther (M.), zie Test. (N. Duits).
- Anatomie van de Barvoeter monniken (bew. Mauritius) (1695) IV 60.

Lutherse boek- en kerknieuws IV 19.
Luyken (J.) Bijbelse historien III 250-252, 259, 264.
Luzac (E.) Hollands Rijkdom (1780-1783) V 68, 103, 108.
- Richesse de la Hollande (1778) V 99, 220.

Lydius (J.), zie Clemangiis.
Lijst van de gemene middelen (Nieuwe) V 231.
- van 't verkopen en verhuren van huysen III 154.

Maandelijksche berichten uit de andere waereld IV 57.
Maandelijkse Mercurius II 27.
- Uittreksels, zie Maendelijke.

Mabillon (J.) Annales ord. S. Benedicti (1703) I 113.
- Librorum de re diplomatica supplementum (1704) I 113; II 180.
- De Re diplomatica II 180.

Machiavelli (N.) Oeuvres (1691-1696)? I 70.
Mackenzie (Murdoch), zie kaarten.
Maendelijke uittreksels of Boekzaal IV 18, 19, 21, 123, 124, 157, 271.
Magendeus (A.) Antibaronius III 103.
Magie naturelle, ou mélange divertissant (1715) II 264.
Mahudel (N.), zie Quélus.

Maillard (J.) Retraite I 118.
Maimbourg (L.) Histoire de l'Arianisme I 79.
Maimon (R.M. bar) werken IV 107; V 184.
Maison de Pline, zie Felibien.
Maitre d'armes, zie Liancourt.
Mallet, zie Manesson.
Malpighius (M.) Opera omnia medica (1684 en 1688) V 181.
- Opera posthuma (1697 en 1698) I 176; III 100, 136; V 156.

Malvezzi (V.) Historisch polityke werken (vert. Smallegange) IV 162.
Manesson Mallet (A.) Travaux de Mars IV 164.
Manifeste... Jaques II (1697) II 75-77.
- ou memoire sommaire II 76.
- ... Phil. V (1704) IV 61.
- ... roi de Portugal IV 61.

Manuel de l'auteur V 22.
Marana (J.P.) Espion Turcq III 171.
Marc-Aurèle, Réflexions morales (bew. echtpaar Dacier) (1691) I 79.
Marcel (G.) Chronologische tafel III 251.
Marchand (P.) L'Art de bien vivre III 236.
- Catalogus... bibl. J. Faultier III 235.
- Histoire... imprimerie III 236.

Marchettis (P. de) Observationum medico-chir.... sylloge III 205.
Marckius (J.) Contra Episcopium V 167.
- Opera omnia V 134, 135.

Marets (S. des) Preservatyf III 109.
Mariana (J.) Historiae de rebus Hisp. libri XXX (1733) III 107.
Marin (P.) Dictionnaire complet III 13, 237, 238, 240-242; IV 20; V 213.
- Nieuw compleet Nederduits en Frans Woordenboek III 239, 242; IV 20.
- Nouvelle grammaire Franç. III 237, 238; V 213.
- Nouvelle methode III 237, 238; V 213.
- werken III 124, 237-242.

Marino (C.A.) werken IV 72.
Marlorat (A.), zie Bible (Sainte).
Marmet (E.) Geloove en hope (vert. Heringa) IV 247.
Marnix van St. Aldegonde, zie Psalmen.
Marot (C.) Oeuvres (1700) II 144.
- Oeuvres (bew. Lenglet) (1731) II 144.

Marre (J. de) Batavia IV 21.
Marsigli (L.F.) Danubius Pannonico-mysicus (1726) III 65, 66.
Martelaers Spiegel (naar T.J. van Bragh) III 40, 98; IV 189, 190; V 50, 109, 325.
Martianay (J.), zie Hieronymus.
Martin (D.) Excellence de la foi V 172, 175.
- Histoire de l'Ancien et du Nouveau Test. (= Grote of Kleine Bijbel van Mortier) III 219, 252, 258, 259; IV 90; V 51, 202, 203, 232.
- Historie des Ouden en Nieuwen Test. (vert. Sewel) (= Grote of Kleine Bijbel van Mortier) III 219, 250, 251, 258, 259, 263; IV 90; V 51, 202, 203.
- Zie ook Bible (Sainte) en Test. (Nouveau).

Martin de Pralins (E. de) Sermons III 160.
Martineau du Plessis (D.) La Description de l'Icelande (Amsterdam Louis de l'Orme 1698), zie I 40.
- Nouvelle geographie ou description exacte de l'univers I (Amsterdam G. Gallet 1700) III 171.

Martinet (J.F.) Katechismus der natuur (1777-1779) V 122.
- Zeemanshandboek V 210.

Martinez (M.) Dictionarium tetraglotton novum (1687) IV 127.
Martini (M.) Histoire de la Chine (vert. Peletier) III 134.
Martinius (M.) Lexicon II 124-126.
Martyris epistolae III 116.
Mascitti (M.) werken IV 72.
Massard (J.) Divers traitez sur les panacées IV 164.
Massillon (J.B.) Sermons (1708) I 86, 155; II 167, 168.
Masson (J.) Q. Horatii Flacci vita (1708) I 127.
Matherus (C.) Diatriba III 60.
Maubec, Traité des tumeurs (1702) V 166, 167.
Mauger (C.) Nouvelle methode avec des dialogues III 237.
Maumenet (abbé), zie Cicero.
Mauriceau (F.) werk III 135.

Mauritius (J.) Getuigenisse der waarheyd IV 60. Zie ook Luther.
Mauvillon (E. de) Histoire... Eugène de Savoye V 266.
Maymon(ides), zie Maimon.
Medailles sur les principaux évenements du regne de Louis le Grand (1702) I 144.
Médecin d'armée, zie Fort.
- de soi-même, zie Devaux.

Mel (C.) Lust der heyligen in Jehovah IV 21.
Mella Pomponius, De situ orbis (bew. Gronovius) (1696) V 170.
Melchior (J.A.) Godgeleerdheit IV 18.
Meletius, Verhandeling... verschillen Oosterse en Westerse kerken III 56.
Mellema (E.E.L.) Grand Dictionaire fr.-fl./Schat der Duytscher tale (1618) V 197.
Mémoire (3e) (1708) I 114.
Mémoires de l'Académie, zie Histoire.
- de l'Académie des sciences cont. les ouvr. avant 1699 V 96.
- de l'Académie de Troyes II 161.
- d'artillerie III 258.
- d'A. d'Autriche, zie Motteville.
- ... Bassompière III 143, 159.
- du duc de Bouillon et du vic. de Turenne III 134.
- ... Louis de Bourbon (van de La Brune?) III 134, 135, 139.
- sur le commerce des François etc. II 240.
- ...l'hist. du Dauphiné II 262.
- de la vie du comte D. (van de Villiers?) II 60, 61, 74.
- de mad. la comtesse D., zie Castelnau.
- de l'Europe II 263.
- ... marquis de Fresne III 233.
- de Godons II 267.
- ...duc de Guise V 218.
- pour l'histoire des sciences (ook: de Trevoux) I 31, 75, 76; II 135, 136, 140, 141, 144, 146, 149, 150, 151, 159, 160, 162, 168, 169, 175, 177, 183, 184, 188, 215, 262, 263, 266.
- pour l'histoire des sciences (ook: Journal de Trevoux, éd. de Hollande) I 31, 37, 40, 50, 74-76, 84, 85, 87, 116, 142, 155; II 17, 108, 121, 127-140, 144, 146, 149, 150, 152, 159-161, 167, 258, 266; III 75, 137; V 374.
- historiques, zie Desroches.
- historiques et critiques III 20.
- littéraires de la Grande-Bretagne II 253; III 246.
- ... mad. de Maintenon III 58.
- de mr. le marq. de Montbrun III 75.
- et negociations secrètes de la cour de France III 69, 70; V 172, 175.
- M.L.D.D.N. (= mad. la duchesse de Nemours) (Cologne 1709) I 156, 157.
- du règne de Pierre le Grand IV 149.

- de la vie du comte Tekeli, zie Préchac.
- touchant Mr. de Thou V 172, 175.
- de la vie de J.A. de Thou V 173.
- de la comtesse de Tournemir I 30, 39, 60, 68, 70, 75, 76, 79, 92, 112, 130-132; II 194-196, 213.
- concern. les traittés de Moucon et l'acq. de Pignerol V 218.

Menagiana ou les bons mots (1693) III 44, 134.
Menandri et Philemonis reliquiae (bew. Le Clerc) II 186; III 222.
Menasseh ben Israel, zie Mischnayot.
Menestrerius (C.F.) Philosophia imaginum IV 165.
Menin (N.) Traité historique IV 122.
Menthen (G.), zie Thesaurus.

Mercure I 57; II 105.
- galant II 66, 197; III 63.
- historique I 138.
- Hollandois I 138; III 33.
- (Nouveau), zie Piganiol.
- politique I 85.
- savant III 89.

Mercurius Amstelaedamensis I 25, 32; II 9, 105, 106.
- Hagensis II 105.
-, zie ook Doedijns, Europisch, Haegse, Maandelijkse en Nederlandsch.

Merian (M.S.) Erucarum ortus IV 28.
- Over de voortteeling... Sur. insecten IV 28.
- werk III 19.

Mestrezat (J.) Exposition du chapitre VIII (1702 en 1703) III 233.
Methode nouvelle pour apprendre l'art du blason II 267; III 191.
- pour etudier la géographie IV 166.
- nouvelle et facile pour la géographie historique (van Z. Chatelain, ms) III 209.
- Italienne, zie Nouvelle.

Metternich (W. v.), zie Aletophilus.
Meulen (Van der) I 77.
Meyer (Chr.) werken III 161.
Meyer (R.) Nederduitsch woordenschat III 34, 35.
Mezeray (F.E. de) Histoire de France, en Abrégé de l'histoire de France I 71; II 178; IV 93, 184; V 81, 115, 218, 264.
Michel (J.), zie Goudelin.
Miège (G.) A short dictionnary V 203.
Migoen (A.) schoolboekjes V 197.
Milice Françoise, zie Daniel.
Millius (J.), zie Cyrillus et Test. (N. Graecum).
Minell (J.) werken IV 180.
Mintriomf... huw. L. Beels IV 19.
Minutius Felix, Errore profan. religionum (1709) V 167.
Mischna sive totius Hebraeorum juris (bew. Surenhusius) (1698-1703) I 138; III 36.
Mischnayot (bew. Kestner) (1685) IV 243, 244, 251.
- (bew. Menasseh) (1645) V 61.

Missel I 77, 103.
- de S. François I 78.
- Romain I 82, 110, 112 (?).

Missive burgemeesters IV 63.

Misson (F.M.), zie Leguat.
Mistyke godgeleertheyt III 196, 197.
Moadim IV 217.
Molenaar (S.) werken V 70.
Molerie, handboekjes IV 176.
Molesworth (R.) Account of Denmark II 259, 260.
- Etat du royaume de Danemark (1695) II 260, 265.

Molière (J.B.P.) Advocat sans estude III 147.
- Oeuvres I 74; III 50-53, 185, 221; IV 32; V 262.
- Receptio publica III 229.

Moluques (verm. deel van het werk van Renneville, uitg. Roger, 1702-1706) I 69.
Momma (W.) Van de verscheidene gelegentheid (vert. Poot) IV 131.

Monaeius (F.) werken V 184.
Monconys (C.), zie Voyages.
Moncrif (F.A.P.) Avantures de Zeloide et d'Amanzarif (1715) II 264.
Monita privata II 137.
- secreta II 137, 138.

Mons, zie Test. (Nouveau).
Montaigne (M.E. de) Pensées III 90.
Montanus (A.) Ambassades... Japon I 41; II 210-212.
- Gedenkwaerdige gesantschappen II 211.
- Gronden van godtgeleertheyt IV 24.
- Oud en Nieuw Oost-Indien IV 140.
- Vermeerderde leven... v. Frederik Hendrik IV 140.
- werken III 248; V 184.

Montbrun, zie Memoires.
Montchrétien (A. de) Traité V 35, 80, 108, 115.
Montfaucon (B. de) Palaeographia graeca (1708) I 48, 68, 70-73, 92, 114, 115, 145; II 264.
Monte-fiocco, werken II 59.
Monumens auth. de la religion des Grecs (bew. Aymon) (1708) I 76.
Monville (de) Vie de Pierre Mignard V 327.
Moolen (S. v.d.) Beschrijvingh... maen en eclips-wijzer (1698) III 224.
- Klaere beschr.... quartier de reduction (1698) III 224.

Moonen (A.) Poezy III 150.
- Vervolg der poezy IV 120.

Moore (J.), zie Formulaire.
Morale chretienne ou l'art de bien vivre III 270.
Moreri (L.) Grand dictionnaire hist. I 60, 71-73, 77, 87; II 80, 185, 266, 267; III 50, 51, 53, 54, 90, 169, 171, 255, 262, 269; IV 150, 179; V 29, 85, 118, 144, 161, 181, 182, 205, 309, 372.
Morley (C.L.) Collectanea chym. II 27.
Morton (R.) Opera medica III 100, 136.
Morus (A.) Sept sermons III 244.
Morus (Th.) Opera philosophica III 115.
- Utopie (vert. Gueudeville) (1715) V 188.

Morvan de Bellegarde (J.B.) Art de connoitre les hommes III 235; V 171, 173 (Conlon 11172 op L. Des Bans).
- Reflexions sur l'élegance IV 94.
- Règles de la vie IV 94.
-, zie ook Basile, Epictète, Grégoire, Hist. universelle en Las Casas.

Moselle de Bailleult I 93.
Moses (Vijf boeken) IV 212, 223. Zie ook Gommas.

Mosheim (J.L. v.) Anderweitiger Versuch einer... Geschichte... Michaels Serveto (1748) III 86, 138.
Motta (A.) werken IV 72.
Motteville (F.B. de) Memoires... d'Anne d'Autriche (1723) I 57; V 170.
Moubach (A.), zie Hervieux en Picart.
Mouhy (C. de Fieux chev. de) Lamekis IV 181.
Moulin, zie Du Moulin.
Mourgues (M.) Parallèle de la morale chrétienne (1702) I 83.
Moyen de plaire, zie Hoadly.
- de parvenir, zie Béroalde.

Muis (J.), zie Barbette.
Muncq (A. de) Eenzaame bezigheden III 220.
Munting (A.) Nauwkeurige beschrijving der aardgewassen (1696) V 185.
- Waare oeffening der planten IV 63.

Muralt (J. de) Exercitationes medicae IV 36.
Murat, zie Castelnau.
Musitan (C.) Traité des maladies vénériennes (1711) II 262.
Musschenbroek (P. v.) Beginselen der natuurkunde V 111, 139.
- Essai de physique V 139.

Muys van Holy (N.) Brieven III 85.
- Raadsel IV 177.
- Verdediging III 85.
- werken III 56, 103.

Mytographi Latini (1681) V 144.

Naamen en woonplaatsen der boekverkoopers (1793, 1797) V 21.
Naamlijst der doopsgezinde schrijveren IV 90.
- ...van Goetzee V 56.

Naam-Register der gereformeerde predikanten... Pfaltz IV 122.
- der leden... Staten IV 178.
- der leden... steden en regeringen IV 178.
- der predikanten V 234.
- van de Wit V 58.

Naam-Rol... Noordbeek V 56.
- der godgeleerde schrijvers V 56, 111.

Naamwijzer der magistraat IV 119, 120.
Naamwijzers V 21.
Naaukeurig register van alle de gragten III 37.
Nahuys (P.) werken V 70.
Nassausche heldenkrans III 151.
Nature des remèdes I 120.
Naudaeana & Patiniana ou singularitez remarquables IV 46, 47.
Navailles (P. de M. de B., duc de) Memoires II 70, 233.
Necrologe de l'abbaie... Port Royal IV 51.
Nederlandsch, zie Postrijder.
- gedenkboek of Europische Mercurius IV 57.

Neocorus, Bibliotheca librorum novorum (1697-1699) (van Kuster) I 134; II 70, 90, 93, 125, 153.
Nepos (C.) Levens IV 120.
- Vitae III 25.

Neptune François III 169.
Neri (A.) De Arte vitraria IV 172.
Nericault Destouches (Ph.) Curieux impertinent II 214, 215; V 168, 169. Zie ook Cervantes.

Netherland Historian IV 137.
Neuheusus (R.) Auriacus IV 162.
Neumeister (E.) werk IV 122.
Newton (I.) Arithmetica universalis (1707) I 96, 97.
- Critica V 165.
- Philosophiae nat. principia mathematica IV 70; V 327.
-, zie ook Recueil de diverses pièces.

Neyn (P. de) Lusthof IV 190.
Nicole (P.) Essais de morale (1702) I 86.
Nidek, zie Brouerius.
Nierop (D.R. v.) Nederduytsche astronomia III 224.
Nieuhof (J.) Ged. Brasiliaense zee- en lantreize III 248.
Nieuwe... Lootsmans Zeespiegel III 80.

- intresten der vorsten van Europa IV 24.
- Lanterlue spel III 161.
- Nederl. Jaerboeken V 25.

Nieuwentijt (B.) Existence de Dieu (vert. Noguez) IV 35.
- Gronden van zekerheid IV 35.
- Regt gebruik IV 34.

Nipotismo, zie Leti.
Nisselius (J.G.) zie Biblia (Hebr.).
Nivers (G.G.) Traité II 71, 72.
Nodot (F.) Nouveaux mémoires (bew. Chatelain) III 70.
Noël (D.M.C.), zie Avantages.
Noguez (P.), zie Nieuwentijt.
Noodt (G.) Julius Paulus S. de partus expositione (1710) V 167.
Noordbeek (G.), zie Naam-rol.
Noordkerk (H.) Handvesten (1748) IV 120, 156.
- Vervolg IV 120.

Noortsche Werelt IV 24.
Norel (R.) Listige minnaers III 188.
Noris (H.)? werk I 100.
Norrmann (L.) Consil de Jerusalem I 134.
Nouet (J.) werken I 70.
Nouveau journal hist., pol., crit. et galant, zie Journal hist.
- journal universel I 26; II 37-39.
- Mercure, zie Piganiol.
- traité de la dévotion III 260.
- voyage vers le Septentrion (1708) I 62.

Nouveaux entretiens sur les diff. meth. d'expliquer l'écriture III 56.
Nouvelle introduction à l'histoire d'Espagne III 209.
- introduction à l'hist. sacrée III 69.
- methode de Mrs. de Port Royal pour apprendre la langue Italienne I 108 (?); III 136.

Nouvelles III 95, 160, 161.
- extraordinaires de divers endroits I 25; II 13, 17, 26-31, 34, 39, 205; V 373.
- littéraires II 254; III 107, 255.
- ordinaires IV 140, 141.
- propositions IV 148.
- raissonnies III 62.
- de la rep. des lettres I 73, 79, 86, 121, 126, 135; II 10, 13, 17, 29, 30, 32, 35, 77, 90, 97, 103, 106, 108, 110-114, 116-118, 120. 121, 123, 125-129, 137, 140, 146, 148, 152, 156, 162, 166-168, 172-175,

181, 183, 188, 195, 204, 216, 218, 225, 227, 232, 233, 252, 258; III 19, 89, 90, 254, 257, 264; IV 32; V 172, 175.
- solides et choisies III 62.

Novum et magnum theatrum urbium Belgicae V 211.
Novus thesaurus, zie Sallengre.
- tractatus astrophysicus I 132, 134.

Nijlandt (P.) Nederlandtse herbarium III 147.

Obedientia, zie Petit pied.
Observations sur la manière de tailler... par Frère Jaques (1700) II 261, 262.
- sur la nouvelle défense... N. Test. de Mons III 89.

Oeconomie, zie Liger.
Officio de la Vierga IV 115.
Officiën van Maria IV 53.

Ogier (G.) Belachelijk misverstant III 147.
- Seven hoofdsonden III 147.

Ohelot Efraim IV 249.
Oiselius (J.) Thesaurus (1677) III 33.
Ontschaekte Amsterdamse Helena III 165.
Ontwerp van den algemeenen berigter V 224.
Opkomst... Maria Stuart III 163.
Optatus Milev. Ep., Opera (1702) III 171.
Opuscula mythologia phys. & eth. gr. lat. (bew. Gale) (1688) I 69.
Oraison fun.... de Guillaume III (1702) III 247.
- fun.... mad. Tiquet, zie Gasteau.

Oratio in avaritiae vitaperium III 206.
Ordonnance... condamnation de la Bibl. de Dupin III 134.
Ordre de bataille III 110; IV 79.
- der texten III 37.

Ordres & reglemens de la maison des orphelins III 182.
Orleans (J. d') Vie des deux dern. reynes de Portugal III 159.
Orneval (d'), zie Theatre de la foire.
Ossat (A. d') Lettres (bew. Amelot de la Houssaie) I 67-69, 71-73, 75, 113, 125; II 261; III 180.
Ostervald (J.F.) Catéchisme II 216, 217.
- Traité contre l'impureté I 127; II 216-218; V 168, 169.
- Twaelf predikatiën (vert. Suderman) IV 90.
- Verhandeling tegen de onkuischheit IV 91.
- Zie ook Bible (Sainte).

Oudendorp (Fr.), zie Lucanus.
Oudin (C.) Dissertationes V 169.
Outhof (G.) Verklaringe over het boek Ruth (1711) IV 188.
Outrein (J. d') werken III 34-38. Zie ook Vitringa.
Ouvrages des sçavans, zie Basnage.
Overbeke (B. à) Reliquiae ant. urbis Romae III 85.
- Restes de l'ancienne Rome III 85.

Overkamp (H.) tractaten van medicijnen V 201.
Ovidius Naso (P.) L'Art d'aymer III 136.
- Herschepping (vert. Vondel) III 26.
- Opera I 124; III 174; V 146, 321.

Ozanam (J.) Dictionaire mathematique III 30, 133, 169, 173.
- Nouveaux élémens d'algèbre (Amsterdam 1702) III 177.
- Nouvelle géométrie III 133.
- Tables des Sinus III 133.

Pagi (Ant.) Critica historico-chronologica (1705) III 19.
Palaprat (J. de B. de) Oeuvres II 45-47.
Paleographia, zie Montfaucon.
Pallavicin (cardinal) Evangile nouveau III 262.
Pallavicino (F.) Divorce céleste II 52-58.
- Il Divortio celeste II 52, 54.

Panegyrique de Trajan, zie de Sacy.
Pappum van Tratsberg (P.) Corpus juris mil. IV 184.
Paraenesis vindicata II 124.
Paragon (P. del) Politico cosmopole IV 117.
Parallèle, zie Mourgues en Perrault.

Pardies (I.G.) Oeuvres... cont. les élémens de géométrie I 80.
Parfait sécretaire IV 24.
Par(r)avicini, zie Devises.
Parthenay, zie Desroches.
Paruta (Ph.) Sicilia numismatica V 190.
Pascal (B.) Bedenkingen over de religie IV 24.
- Pensées III 264; IV 173.
- Provinciales II 78; IV 34; V 327, 329.

Pasquini, Toccates IV 73.
Patini (C.) Imperatorum Romanorum numismata (1697 Gallet) III 136.
Patiniana, zie Naudaeana.
Patrick (S.), Polus (M.) & Wells (E.) Verklaring van de geheele H. Schrift V 122.
patronen voor fabriqueurs III 259.
Patru (O.) Oeuvres diverses III 133.
Pausanias, Graeciae descriptio (Fritsch Leipzig) V 164.
- ou voyage hist. de la Grèce (vert. Gedoyn) V 327.

Pavillon (E.) werken III 107.
Pays (R. de) Oeuvres, cont. les Amitiez, amours en amourettes (1724) V 145.
Pearce (Z.), zie Cicero.
Peletier (abbé), zie Martini.
Pentateuch V 60, 61. Zie ook Gommas en Moses.
Periers (B. des) Cymbalum mundi III 235; V 157.
Perizonius (J.) Animadversones historicae (1685) V 143.
Perkins (W.) Alle de wercken IV 130.
Perrault (Ch.) Cabinet des beaux arts III 134, 169.
- Contes des fées II 74.
- Hommes illustres I 27, 58, 67; II 89-91, 120, 161, 266; III 227.
- Paralelle des anciens et des modernes III 134.
- Perroniana III 169; V 372.
- Perroniana et Thuana IV 89.
- Zie ook Faerno en Vitruve.

Perrot (N.), zie Lucianus.
Perse et Juvenal, Traduction des satyres... par Tarteron (1706) I 112. Zie ook Juvenal.
Persiaansche Cromwel IV 38.
Pescatore Fidele II 205. Zie ook Almanach de Milan.
Pesnelle (N.) Coutume de Normandie (1704) I 106.
Petavius (D.) De Doctrina temporum II 131, 176, 185; III 137, 171, 178.
- Dogmata theologica II 219; III 136, 171.
- Rationarium temporum V 188.

Petit (P.) De Amasonibus dissertatio III 155.
Petit bien de machines II 266.

Petit Reservoir, recueil périodique (1750-1751) IV 116.
Petitpied (N.) Obedientiae credulae vana religio (1708) I 168.
Petzold (C.) Leven... J. Law IV 38.
Pezron (P.) Antiquité de... Gaulois III 235.
Phaedrus (J.) Fabulae Aesopicae (bew. v. Hoogstraten) III 246; IV 18.
Phaëton IV 93.
Philaletes, Brieven III 29; V 152.
Philemon, zie Menandrus.
Philipot (J.) Justes bornes de la tolérance III 103.
Philips (Casper) grachtenboek V 51, 110.

- (Kath.) Poésies II 263. Zie ook Corneille.

Philosophical inquiry II 252, 253.
- transactions I 85.

Philostratos, werken III 137.
Phoonsen (J.) Loix... du change (vert. Ricard) IV 74.
- Wisselstijl tot Amsterdam IV 56, 57, 207.

Pibrac (Guy du Faur, seigneur de) Quatrains moraux III 236.
Picard (J.) Traité du nivellement (1684) I 118.
Picart (B.) Cérémonies III 20; IV 41, 42; V 51.
- Figures de la Bible IV 43.
- Godsdienstplichten (vert. Moubach) IV 27.
- Impostures innocentes II 99; IV 43, 44.
- Recueil de lions IV 44.
- Superstitions anciennes et modernes IV 42.

Pictet (B.) Prières III 94; V 172.
- Theologia Christiana III 270.
- Theologie chretienne III 19.

Pièces fugitives (van Du Perrier en Tricaud) (1704-1706) I 116.
- sales I 68.

Piélat (B.) Methode Royael IV 190.
- werken III 59.

Pieterse (Roelof) werk IV 176.
Piganiol de la Force (J.A.) Délices de Versailles (1717) III 255.
- Nouveau Mercure (1708-1711) I 155-157, 178; II 250.
- Nouvelle description de la France I 43; II 127, 140, 156, 222, 232, 233, 248-250; V 169.
- Nouvelle description des chateaux et parcs de Versailles (1701) I 80.
- zie ook Délices de la France.

Pighius (St.) Themis dea (deel IX van Thesaurus ant. graec. 1701) I 116.
Pinedo (T. de), zie Stephanus.
Piroye, werken II 59.
Pitiscus (S.) Lexicon Lat.-Belg. novum (1704) IV 18.
Plan tot inschrijving... Jean Calas V 375.
- de la ville et citadelle de Lille III 194.
- ... de la ville et citadelle de Tournay IV 61.

Plancius (P.), zie kaarten.
Plantavit de la Pause (G.), zie Garnesai.

Platon, Oeuvres (vert. Dacier) III 177.
Plautus (M.A.) Oeuvres (vert. de Limiers) (1719) IV 166.
- Comédies et oeuvres (vert. Gueudeville) (1719) V 188.
- c. not. Variorum (bew. Gronovius) V 141, 142, 189, 321.

Plinius Secundus (C.), Hist. nat. libri XXXVII (1685) (bew. Hardouin) II 176.
Pluche (N.A.) Schouwtoneel der natuur (vert. Le Clercq) V 331.
Plumier (Ch.) Art de tourner (1701) I 115.
Plutarchus, Vies (vert. Dacier) III 134, 169, 174, 177.
- werken IV 211.

Poellnitz (K.L. de) Amusemens des eaux de Spa (1734) III 269.
Poésies Françoises des anciens & des modernes III 133.
Poetarum veterum Latin. opera & fragmenta (1713) II 263.
Pointis, zie Desjeans.
Poiret (P.) De Eruditione solida (1694) V 185.
- Oeconomie divine (1687) V 133.

Politique nouvelle de la cour de France (1694) II 267.
Poll (L. v.d.) De exhaereditatione III 150.
Pollux (Jul.) Onomasticum Graece et Latine (bew. Hemsterhuis) (1706) I 120; IV 173.
Polus (M.) Synopsis criticorum V 181, 184. Zie ook Patrick.
Polybe, oeuvres (vert. Thuillier) (1727 en 1729-1730) III 71, 252.
Pomet (P.) Histoire générale des drogues II 264.
Pomey (F.) Indiculus univ. Gall.-Lat.-Belg. (1703) IV 32.
- Pantheum mythicum V 146.

Pook (J.) Rommel-zoodjen III 165.
Poot (A.), zie Momma.
Poppel, zie Clifford.
Portrait de Marlborough I 83.
Post-Boy II 162.
Postrijder (Nederl. Maandel.) III 163; IV 271; V 376.
Postrijder (Nieuwe Nederl. Maandel.) V 376.
Pouget (F.A.), zie Instructions.
Pouvoir des souverains (Du) (1707) I 83.
Prade (R. de), zie Vie.
Prado (P. de, of Juda Vega de) Eenige weg III 251.
Praestantium ac eruditorum virorum epistolae... Jac. Arminius etc. IV 172.
Pralins, zie Martin.
Préchac (F. de) Comte de Tékély III 134, 135, 169.
- Heroine mousquetaire IV 36.

Prestet (J.) Elemens de mathematique III 134, 169.
Preudhomme (H.P.G.) Nouveau bouclier d'etat et de justice III 72.
Preuves des nullitez IV 51.
Prévost (A.F.) Mémoires pour servir à l'hist. de Malte III 96.
- zie ook Histoire générale des voyages.

Prideaux (H.) Histoire des Juifs (vert. de La Rivière en Du Sou) III 107.
- Vie de Mahomet III 136.

Princesse de Montpensier (1662) IV 117.
Princesses Malabares V 108 (Georgi: Lenglet du Fresnoy est, à ce qu'on dit auteur de ce livre, qui est prohibé en France sous peines très rigoureuses).
Projet de souscription pour une étampe tragique et morale... Jean Calas V 375.
Propertius (Sex. Aur.) Elegiarum libri quator IV 173. Zie ook Electa.
Protestation de mr. le marquis de Lavardin II 36.
Prothée (La) III 105.
Prudentius (Aur.) quae exstant (bew. Cellarius) (1703) I 70.
Psalmanaazar (G.) Description de l'isle de Formosa IV 72.
- Historical... descr. of Formosa IV 72.

psalmboeken (scheeps) IV 175, 176.

Psalmen (Engelse en Schotse) IV 103, 107, 111; V 228.

- (Franse) III 42, 226, 227; IV 21, 77, 100, 118, 190; V 117.
- (Hebreeuwse, van Leusden) IV 212, 217, 220, 223, 224.
- (Nederlandse) IV 95, 176, 249.
- (ber. Dathenus) V 201.
- (ber. Marnix) V 195.
- (nieuwe berijming) V 210, 227.
- (Lutherse) III 56, 57, 61; IV 207, 239; V 227, 233, 315, 316.
- (Rooms?) IV 53.

psalmen (Maleis) IV 180.

Psalterium Davidicum... ord. Cisterc. III 108.
Pufendorf (S. von) Devoirs de l'homme et du citoien IV 95.
- Droit de la nature (vert. Barbeyrac) I 60, 61, 72; III 188; IV 95; V 328.
- Introduction à l'hist. des principaux états V 108, 326, 327.
- De Jure naturae V 183.

Punten en articulen IV 25.
Pure (M. de) Histoire du maréchal de Gassion II 62.
- Vie... Gassion II 62.

Putanisme d'Amsterdam III 40, 41, 165.
Pütter (J.S.) Beyträge 51, 53, 107.
- Büchernachdruck V 110.

Quatre médailles II 261.
Quélus (D.) Histoire naturelle du cacao (bew. Mahudel) IV 135.
Quesnel (P.) Divers abus et nullités (1708) I 114.
- Entretiens sur le decret de Rome III 46.
- Zie ook Léon.

Quevedo Villegas (Fr.) Oeuvres IV 125.
Quincampoix V 233.
Quintessence des nouvelles I 57; II 199, 243; III 229, 230.

Rabatboek ofte tafel IV 79.
Rabelais (Fr.) Oeuvres III 91.
Rabus (P.) Groot naamboek (1703) II 58.
Rabutin, zie de Bussy.
Race & la naissance... de Marie Stuart III 163.
Racine (J.) Athalie II 68.
- Oeuvres (1702) I 74.
- Oeuvres diverses III 196.

Rademaker (A.), zie Brouerius van Nidek.
Rafigi, zie Figari.
Ram (Henry), zie Tarif.
Ramazzini (B.) Opera omnia medica & physica (1716) II 265.
Ranouw (W. v.) Examinator IV 135.
- Kabinet der nat. historie III 196; IV 135; V 328.

Rapin-Thoyras (P. de) Abrégé de l'hist. d'Angleterre (1730) II 50; III 66, 251; V 233.
- Histoire d'Angleterre (1724-1736) V 29, 30.

Rap(p)orteur universel III 210; IV 57; V 224.

Rapport 10 juni 1715 IV 178.
Ratramne (= Ant. Bertram) Le Corps et le sang du Seigneur III 72.
Ravissement d'Hélène d'Amsterdam III 165.
Recueil des plus beaux airs III 104.
- d'airs serieux, zie Bousset.
- de diverses pièces Leibniz, Clarke, Newton etc. I 43; II 251-254; V 157, 169, 374.
- des nouvelles I 26; II 40-42.
- des opéra's IV 93, 95.
- de pièces d'éloquence III 107, 108.
- de pièces sur la contestation entre les princes IV 50.
- des plus beaux endroits des poêtes François III 134.
- des poêtes Gascons, zie Goudelin.
- de plus. préparations pour la S. Cène IV 89.

- ... quartiers à Rome II 34-36.
- ... quiétisme IV 85.
- des traitez de paix (bew. Bernard) I 136; III 94.
- des voyages, zie Renneville.
- des voyages au Nord (1715 etc.) II 104.

Reflexions critiques & theologiques IV 24.
- désintéressées... Quesnel III 70, 71.
- sur le projet de paix (1697) II 266.
- ... de Robinson Crusoe III 210.
- sur le traité de la prière publique (1708) I 77.
-, zie ook Bessin, Gerberon en Ricotier.

Regis (P.S.) Cours de philosophie (1691) III 132, 173.
- Usage de la raison (1704) I 73.

Regnard, zie Dufresny.
Regnier-Desmarais (F.S.) Traité/Tractaet III 90, 91.
- Traité de la divination (1709 en 1711) IV 148.

Regrets sur la mort de la reine de la Grande-Bretagne III 105.
Regt (J. de) Mengel-dichten IV 27, 28.
- Nachtwachts IV 27, 28.

Reinbeck (J.G.) Overweegingen III 83.
Reiskius (J.), zie Cluverius.
Relation de la campagne d'Irlande (1691) III 139.
- de l'horrible attentat... maj. Britannique III 191.
- ver. du succès... reine de Suède II 34, 36.
- de la trahison... Luxembourg V 24.
- du voyage du Sieur de Montauban II 92-95.
- du naufrage (zie Tiele no. 462 en 1061) III 248.
- d'un voyage du Pole arctique, zie Dièreville.

Religie der Muscovites II 95.
Religieuse malgré elle, zie Brunet.
Religieuses de Dublin, zie Rustaing.
Religion anc. et mod. des Moscovites I 35, 40; II 95, 96, 104, 266.
Remarques, zie Bordelon.
Renard (L.) werken IV 62.
Renneville (R.A.C. de) L'Inquisition Franç. ou l'histoire de la Bastille II 201; III 196.
- idem Supplement III 196.
- Recueil des voyages de la compagnie I 63, 70, 77, 93, 107, 108, 110, 112; II 227; IV 71.

Renoult (J.B.) Avantures de la madonne II 267; III 75, 192.

- Histoire des variations III 75.
- Vrai tableau du papisme III 105.

Réponse à l'écrit de Mr. d'Avaux (1694) II 13, 48, 265 (Conlon 6518 noemt een exemplaar van deze uitgaaf van De Lorme onder de schuilnaam Pierre Marteau in de bibl. de l'Arsenal).

- aux faussetés III 229.
- aux lettres de Mr. Filtz-Moritz II 242-244.
- ... van De Lorme II 175, 177.
- au manifeste... Jaques II (1697) II 77.
- d'un ministre d'un prince cath. II 261.
-, zie ook Bayle en La Bizardière.

Republique (des lettres), zie Nouvelles.
Republyk der geleerden IV 18, 19, 157, 170, 173, 177, 178, 181; V 220, 233.
Requeste pres. au roy par les religieuses I 131.

Resolutiën Staten-Generaal III 110; V 232.
Retz (J.F.P. de Gondi, cardinal de) Conjuration du comte de Fiesque III 43.
- Mémoires III 108.

Reyneau (C.R.) Analyse démontrée (1708) I 111; II 262, 264.
Rheede van Drakesteyn (H. v.) Hortus indicus malabaricus III 32; IV 130, 131.
Rhetorique selon les préceptes d'Aristote, de Ciceron et de Quintilien (1703 Gr. du Puis) I 83.
Rhodis (G. de) Theologia scholastica III 171.
Ribeiro (J.) Histoire de l'isle de Ceylon I 31; II 126-128, 266; V 169.
Ricard (J.P.) Négoce d'Amsterdam III 210, 227, 269; IV 57.
- zie ook Phoonsen en S. Ricard.

Ricard (S.) Art de bien tenir les livres III 51, 245, 246.
- idem. (ed. J.P. Ricard) III 92.
- Traité général de commerce III 245, 269; IV 57.

Richard (N.) Jus pastorum titularium (1716) II 264.
Richardson (Dr.) Anglo-Belgica IV 137.
Richelet (P.) Dictionnaire François III 239.
Richelieu (A.J. du P. duc de) Lettres III 136.
Ricotier (P.), Considérations... lotteries II 81-84, 87.
- Reflexions... lotteries II 82-84.

Ripke (P.) De sleutel des koopmans IV 56, 57.
Ritibus Sinensium (De) II 111.
Rivière (Laz.) werken V 181.
Robertson (G.), zie Thesaurus.
Robinson (J.) Account of Sweden II 259.
- Etat présent de la Suède II 257, 259, 260; V 169, 170.

Rode (J. de), zie Groen.
Rodriguez (A.) La pratique de la perfection chrétienne (1703) I 82.
Rogissart, zie Délices de l'Italie.
Rollin (C.) Histoire anc. des Egyptiens IV 181; V 328.
- Histoire Romaine IV 181.

Roma Sotterranea, zie Bosio.
Rome galante III 136.
Rooleeuw (R.), zie Test. (N. Nederl.).
Rosiers (C.) Symphonie III 203.
Rotgans (L.) Boerekermis III 151, 152.
- Poezy III 152, 237; V 110.

Rotterdam (J.) Rijm-cronyk IV 80, 81.
- Nieuwe Rijm-cronyk IV 80.

Rotterdam (J.) Schriftuurplaatzen IV 81.
Rotterdamsche Courant III 164; IV 38.
Rousseau (J.B.) Oeuvres (I Poésies, II Pièces de théâtre, III l'Anti-Rousseau) (1712) V 372.
Rousseau (J.J.) Devin de village III 21.
- Emile III 21; V 212, 234.
- Nouvelle Héloise V 234.
- Oeuvres III 20, 21; V 219, 234.

Rousseau (Josué) Ensayo da arte gramm. IV 81.
- Histoire de Portugal IV 77, 81.
- Ramas de poésies IV 81.

Rousset de Missy (J.) Memoires du règne de Catherine III 251.
- zie ook Corps.

Rubens (P.P.) Gallerie du palais du Luxembourg (1710) I 118.

- werk I 118, 119.

Rudolphus (J.G.) Progymnasma medicum (1708) V 167.
Ruimig (A.) Verklaaring van H. en Schrift. zinnebeelden V 169.
- werk V 144.

Ruell (Van) Grammatica Signaloise III 130, 151.
Ruine de l'amour propre I 83.
Rumphius (G.E.) Amboinsche rariteitenkamer I 104; III 151.
- werken IV 150.

Ruses innocentes de la chasse, zie Fortin.
Rustaing de Saint-Jory (L.) Galanteries Angloises II 210.
- Galanteries d'une religieuse, mariée à Dublin II 267.
- Histoires galantes (1713) II 210.

Rusting (A.G. v.) Heydens Christendom IV 60.
Rutilius (C.) Numatiani Galli itinerarium IV 186.
Ruusscher (M. de) Nat. historie van de couchenille IV 150.
Ruysch (F.) Observationes (1691) V 143.
- Thesaurus anatomicus IV 188.
- werken IV 188.

Ruysch (H.) Theatrum animalium V 125.

Saavedra (D. Faxardo) Idea principis III 248.
Sacheverell (H.) Christian triumph II 223.
- Faction II 222-224.
- Sermon II 223; IV 37; V 171, 173.

Sacy (Louis de) Panegyrique de Trajan (1709) I 107.
Sacy (L.I. Le Maistre de), zie Bible (Sainte), en Test. (Nouveau).
Sadeur, zie Foigny.
Sage (D.), zie Goudelin.
Sainjore, zie Simon.
Saint-Evremont (C. de M. de S.) Memoires de la vie du comte D. II 60.
- Oeuvres I 71, 87, 92, 93, 120, 137, 142, 143, 148-152, 167; II 60, 74, 75; III 63, 264.

Saint-Ignace (H. de) Ethica amoris, sive theologia sanctorum (J.F. Broncart 1709) I 131.
Saint-Pierre (C.I.C. de) Discours sur la polysynodie I 43; II 241, 242, 244-247; V 169.
Saint-Réal (C.V. de) Oeuvres III 78, 107.
Sallengre (A.H.) Mémoires de littérature III 107.
- Novus thesaurus antiq. Romanarum III 255.

Samson, zie Sanson.
Sanderson (J.) Seer gedenckwaerdige voyagiën (1678) III 110.
Sandras, zie Courtilz.
Sannazarius (A.S.) Opera IV 20.
Sanson, Cartes III 169, 173.
- et N. Bion, Description de l'univers III 151.
- Europe en plusieurs cartes IV 60.
- Geographie III 151; IV 60.
- Zie ook Atlas.

Sapho, zie Anacreon.
Sarazin (J.) Nouvelles oeuvres historiques (1696) III 135, 169.
Sarpi (P.) Histoire du concile de Trente III 25, 26.
Satyres, zie Benech.
Saubertus (J.) De Sacrificiis veterum collectanea (1699) V 167.
Saurin (J.) Discours historiques III 51, 106; IV 43.

- Sermons (1708) I 144.

Savary (C.E.), zie Coran.
Savary des Bruslons (J.) Dictionnaire universel de commerce IV 57, 166, 167; V 98.
- Parfait Négociant I 75; III 269.

Savot (L.) Architecture Française I 75.
Scaligerana (1667) IV 89.
- ou bons mots (1695) III 169.

Scamozzi (V.) Grond-regulen III 87.
Scarron (P.) Oeuvres (1697) I 144; III 264.
Scelta delle più belle ariette III 203.
Scènes Françoises de la Com. Ital. II 67.
Schatkamer (Maandelijkse) V 220.
Schaumburg (J.G.E. de) Tableaux chronologiques V 212.
Schelen (J.W.) Collectiones IV 147, 148.
Schelte (D.) Aardige characteren IV 94.
- Rijmwerken IV 94, 95, 183.

Scherpenhuyzen (J. v.) Rapport IV 25.
Scherpezeelius (J.), zie Homerus.
Scheurleer (H.F.) almanak V 53, 57, 58, 110, 111, 203, 211, 224.
Schleissing (G.A.), zie Religion.
Schleus(s)ing, zie Schleissing.
Schmidt (S.), zie Biblia (Lat.).
Schoenau (J.H. de) Recherche dans le livre éternel (Pierre Dittelbach Amsterdam 1698) IV 39.
Schonk (J.), Il Giardino Armonico III 203.
Schoorel, zie Burger.
Schotanus (J.) Discussio censurae Huetianae (1702) IV 47.
- Exegesis in prim. et sec. meditationum R. Cartesii; et Quaestiones metaphysicae (1687) IV 47.

Schott (J.C.) Explication nouvelle III 35.
Schouten (W.) Oost-Indische Voyagie IV 72.
- Voiage aux Indes Orientales (1707 en 1708) I 69, 71, 77, 79, 85, 112, 143; IV 71, 72; V 159.

Schrader (Justus) Observationes IV 184.
Schrevelius (C.) Lexicon manuale Gr.-Lat. et Lat.-Gr. II 56.
Schultens (A.) Animadversiones IV 40.
Schutte (R.) Stichtelijke gezangen III 252.
Science des medailles, zie Jobert.
Scudéri (Madeleine) Werken III 103.
Seba (A.) Locupletissimi rer. nat. thes. acc. descriptio IV 167.

Secreta monita I 40; II 137, 138.
Secretaire des amans III 136.
Sections, zie L'Hospital.
Segrais (J.R.) Oeuvres (1723) V 170. Zie ook Virgile.
Seidelius (J.), zie Comenius.
Selichot (Littause) IV 210.
Senault (J.F.) werken III 205.
Sentbrief, zie Wettig.
Sententie Mauritius Mase V 106.
Sérionne (J.A. de) Interest des nations de l'Europe V 33, 34, 51, 103, 108.
Sermons, zie Augustinus, Basile, Gregoire, Houdry en Léon.
- du jubilé II 267.

Serry (J.H.) Historia congregationum de auxiliis (1709) I 90, 127.
Servet (M.) De christianismi restitutio III 137.

Serviez (J.R. de) Femmes des douze Cesars II 254, 255; V 169, 170.
- Impératrices romaines II 255.

Seur (De) Flandre illustrée II 204, 263.
Sewel (W.) Large dictionary/Groot Engels en Nederduyts Woordenboek IV 120, 137; V 110.
- Oratio in luxum IV 28.
- zie Boyle, Deseine, Flavius, Kennet, Ludlow, Martin.

Sextus (R.) Feestelijke fonteine V 201.
Shakespeare (W.) Comedies (1685) I 73.
Siam, zie Gervaise.
Sibelius (C.) Opera omnia theologica (1644) V 200.
Sibema (B.) Salomons sweerdt IV 80.
Sichterman (G.) Dissertatio de poenis mil. V 155.
Siège de Toulon I 92.
Silvestre, zie van Loon.
Simon (H.) Grand dictionnaire de la bible (1703) I 92.
Simon (Rich.) Bibliothèque critique I 31, 120, 156; II 11, 148, 168-171; V 373.
- Histoire critique II 51, 52.
- Lettres choisies I 31, 120; II 120-123, 160, 168, 170, 171, 266.
- Lettres critiques II 122, 123.
- Nouvelle bibliothèque choisie II 169, 170, 171.
- Nouvelles observations... N. Test. II 51, 52.
- zie ook Test. (Nouveau).

Siri Minisententia c. vers. Gallica III 246.
Sleuteltje van den Fransse tael IV 190.
Sluyter (W.) werken IV 88, 89.
Smallegange (M.) Nieuwe Cronyck van Zeeland IV 128.
- werk III 14.
- zie ook Malvezzi.

Smids (L.) Leven... Jes. Christus IV 122.
- Pictura loquens IV 87.
- Romanarum imperatorum pinacotheca IV 87.
- Schatkamer der Nederl. Oudheden III 82.

Smith (J.) portraits I 83.
Smout (D.) Heilige dank- en treurgezangen III 81.
Snellen (H.) Defensio V 167.
Solemneele versaking van het pausdom IV 121.
Solis (A. de) Histoire de la conquête de Mexique (1692) II 108.
Sophocles, Oedipe et Electre (vert. Dacier) III 134.
- Tragoediae I 107, 173.

Sorberiana (Gallet 1694) III 169.

Soris (M.) Dissertation apol. pour R. d'Arbisselles III 90.
Souverains du monde III 245.
Spanheim (E.) Orbis Romanus (1703)? I 174. Zie ook Callimachus.
Spanheim (F.) Histoire de la papesse Jeanne (vert. Lenfant) III 135, 169, 174.
- Laudatio fun. Mariae Angl. Reg. I 101.
- Leven van Johanna, paus van Rome IV 126.

Sparre (de), zie Code militaire.
Specieboek, zie de Bruyn.
Spiegel (H.) Hertspiegel V 185.
Spinniker (A.) werken III 85.
Spinoza (B. de) Tractatus theologico-politicus III 63, 230.

- werken III 165; IV 64, 65.

Spooken, de Minnaar (De) V 233.
spotprent op koning van Zweden V 114.
staatsplacaten V 233.
Staatssecretaris IV 271.
Starkey (G.) werken IV 152.
Starter (J.J.) gedicht V 52.
stedenboeken III 24, 25, 121, 258, 260; IV 117, 211.
Steele (R.) Bibliothèque des dames I 43; II 140, 220-222, 250, 251, 260; V 169, 170, 371.
- Etat présent de l'Eglise Romaine III 181.
- Ladies library II 222.
- Oeuvres diverses III 254.
- Spectateur ou Socrate moderne II 221, 222; III 181, 254.
- Tatler II 222; III 246.
- zie ook Addison.

Steffani (A.) sonate IV 71.
Steno (N.) werk III 205.
Stephanus Byzantinus, De Urbibus (bew. de Pinedo) (1678) III 184.
Stichtse letterschat IV 19.
Stosch (Ph. de) Gemmae antiquae/Pierres antiques (vert. de Limiers) IV 43.
Strabo, Rerum geographicarum libri XVII IV 187.
Strada (F.) De bello Belgico IV 128.
Struys (J.J.) Voyage... door Persiën (1676) IV 24.
Stuart (M.) Romeinsche geschiedenissen (1792-1810) V 210.
Stuurmans- en loodsmansboekje III 225.
Suderman (J.), zie Ostervald en Veen.
Suidae Lexicon, gr. et lat. (bew. Kuster) (1705) I 72, 110, 174.
Suikers (G.) Alg. kerk. en wereldl. geschiedenissen (bew. Verburg) IV 180; V 51, 212.
Suite de la clef II 162, 183, 208, 217, 250.
- de la relation... pape et la reine de Suède II 36.

Superville (D. de) Les Veritez III 233.
Surenhusius (G.), zie Mischna.
Suso (H.) werken II 11.
Swaanswijck (A. v.) Bellum juridicum (ms) III 33.
Sweerts (H.) Alle de geschriften IV 139, 140.
Sweevende portrait (Het) IV 122.
Swidde (E.) Onses Heeren en Sal. hemelvaart III 56.
Sylvius (L.) Historiën (vervolg op Aitzema) III 40, 41.
Symbalum mundi, zie Periers.
Symbola varia, zie Boot.
Synopsis operum Harduini I 82, 86, 89, 113, 116, 137, 142, 157; II 174, 179.

Tableau de la cour de Rome (bew. Aymon) (1707) I 156.
Tablettes guerrières/Oorlogstabletten III 192, 194.
Tabulae chronologicae imperatorum V 190.
Tachard (G.) Dictionarium Lat. Gall. II 16; III 133, 134, 239; IV 18.
- Dictionnaire nouveau Fr.-Lat. III 133, 134, 239.
- Reis naar Siam (vert. v. Broekhuysen en Calebius) IV 25.
- Relation des Indes Orientales III 135.
- Voyage de Siam III 261; IV 25.

Tacitus (Corn.) c. not. Variorum (bew. Gronovius) (1685) V 321.

- werken IV 173.

Taferelen der voorn. geschiedenissen van het O. en N. Test. I 104, 105; IV 43.
Zie ook Luyken en Picart.
Taffin (J.) werken IV 176.
Tafreelen des doods IV 176.
Taglietti (L.) werken IV 72, 73.
Talmud I 135; V 228.
- Babli V 228.

Talon (D.) Traité de l'autorité des rois IV 32; V 376, 377.
Tancrède, zie Danchet.
Targums (De Drie) IV 210, 219. Zie ook Gommas.
- Tarif arrêté entre la France et la Hollande II 261.
- général et nouveau (vert. Ram) IV 65.
- général des Prov. Unies III 192, 195.

Tarteron (J.), zie Horatius en Perse.
Tasso (T.) Il Goffredro IV 117.
Tavernier (J.B.) Nouvelle relation IV 130.
Teckely, zie Préchac.
Teelmannus (H.) Exercitationes IV 62.
Tefilla (Hebr.) V 228.
Tefillot IV 212.
- (Hanause) IV 217, 218.
- (Poolse) IV 212, 217, 223.

Tehibot IV 212.
Teissier (A.) Abrégé de la vie... div. princes III 70; V 172, 175.
Telemacomania, zie Faydit.
Temoignage à l'eglise universelle II 264.
Temple (W.) Inleidinge II 50.
- Inleyding II 50.
- Introduction à l'Hist. d'Angleterre I 39, 40; II 49-51, 69.
- Introduction (An) II 50.
- Letters II 106, 107.
- Lettres de mr. le chev. Temple II 106, 107.
- Mémoires IV 147.

Tentzelius (W.E.) Maandelijke samenspraken IV 91.
Terence, Comédies (vert. mad. Dacier) I 82, 93, 148; III 100, 129, 132, 169.
Tessereau (A.) Histoire des réformés de la Rochelle II 36, 37.
Testament (N., Frans-Eng.-Nederl.) III 98; IV 23-25, 137, 138.
- (Eng.-Nederl.) IV 138.

Testament (Neue) (vert. Luther) IV 82.
Testament (Nieuwe) IV 249, 255; V 197, 227, 311.

- (vert. Catz) IV 66, 126.
- (vert. Rooleeuw) IV 66.

Testament (Nouveau) III 42, 146, 226; IV 23, 79, 82, 98, 100, 118, 189; V 117.
- (vert. Beausobre et Lenfant) III 181.
- (vert. Le Clerc) I 28, 29, 33, 37, 38, 55, 115, 160; II 139-142.
- (vert. Martin) V 145.
- (vert. Sacy, of Mons) I 28, 29, 69, 70, 71, 80, 81, 96, 116, 163-165; II 142-146, 173; III 136; V 120, 172, 176.
- (vert. Simon) I 66, 67; II 51, 138-141, 166, 170.

Testamento (Novo) (vert. Ferreira A d'Almeide) III 85.
- (Nuevo) (vert. de La Enzina) III 38.

Testamentum (Novum, Graecum) (bew. Curcellaeus) III 26; IV 47.

- (bew. Leusden) IV 172.
- (bew. Millius) I 125, 126, 154, 164; III 129; IV 47; V 91, 172, 175, 176.
- (bew. Wetstein) IV 116.
- (uitgaaf Whitacker) V 116.

Testamentum (Novum, Graecum et Latinum) V 134, 168.
- (Novum, Latinum) (bew. Hammond en Le Clerc) III 136.

Testamentum (Syrisch) V 134.
Testelin (H.) Sentiments des plus habiles peintres III 136.
Texelius (P.) Phoenix IV 47.
Theatre de Bellone III 44.
- de la foire (bew. Le Sage en Orneval) III 210.
- de la Grande Bretagne (Conlon 14125?) I 83, 168, 170, 171.
- de la guerre... Pays-Bas, zie de Fer.
- de la guerre... Sevennes III 192.
- de l'Italie III 258, 264.
- Italien de Gherardi I 121; III 43, 44, 201; IV 69; V 154.
- des martyrs/Schouwtooneel der martelaren IV 91.
- du monde/Tooneel des menschel. levens IV 189.
- de Piemont III 258.
- de Savoye III 258.

Thehinoth, zie Tehibot.
Theodicée, zie Leibniz.
Theologie de Grenoble I 69.
Théophrastus, Caractères (vert. de La Bruyère) II 261; III 264.
- Characteres (bew. de Casaubon en Le Clerc) III 137.

Thesaurus antiquitatum Graecarum (bew. Gronovius) (1697-1702) I 120; V 50, 182, 183, 185, 189.
- antiquitatum et historiarum Italiae (bew. Graevius) (1704) V 185, 186, 190, 191.
- antiquitatum et numismatum Orientalium (bew. Gronovius) V 182, 183.
- antiquitatum Romanarum (bew. Graevius) (1694-1699) I 120, 164; III 150; IV 26; V 50, 182, 183, 185, 189.
- Graecae linguae (van Robertson 1676?) I 119.
- theologico-philologicus (bew. Menthen 1701-1703) III 141; V 134.

Thevenot (J.) Gedenkwaerdige... reizen III 41, 165.
- Voyage IV 69.

Thiers (J.B.) Critique de l'hist. des flagellans II 166.
Thou, zie Thuanus.
Thoury (de) Anatomie raisonnée III 134.

Thoyras, zie Rapin.
Thuanus (J.) Historia sui temporis V 102, 126, 127. Zie ook Perroniana.
Thuillier (V.), zie Polybe.
Thuys (J.), zie Ars not.
Tibonville (F.) Thalamirus III 108.
Tibullus, zie Electa.
Tifeloth, zie Tefillot.
Til (S. v.) Compendium theologiae nat. revelata (1704) V 166.
- Ernstige aanspraak aan Mr. Pieter de Joncourt I 73; V 167.
- Malachias illustratus (1701) V 167.

Tillemont (S. Le Nain de) Histoire des empereurs I 113, 121 (?).
- Mémoires pour servir à l'hist. eccles. (1702) I 113, 121 (?); III 134.

Tillotson (J.A.) Sermons (vert. Barbeyrac) II 263; III 222.
Timandre, zie Le Jay.
Titsingh (A.) Geneeskonst der heelmeesters tot dienst der zeevaart IV 21.

- werk IV 55.

Tocsin des rois V 126.
Toinard (N.) Evangeliorum harmonia Gr.-Lat. (1707) I 72, 91, 134, 159.
Tollius (Jac.) Epistolae itinerariae III 150.
Tomasi (T.) Vita di Caesare Borgia (1671) V 262.
Tombeau des controverses III 229.
Tonini (B.) Sonate II 67.
Tooneel des oorlogs... Keiz. Maj. en Porte III 252.
Torelli (G.) Opera IV 71, 72.
Tosini (P.) Libertà dell'Italia IV 134.
- Liberté de l'Italie IV 134.

Tournefort (J.P. de) Beschrijving van eene reize (1737) IV 166.
- Relation d'un voyage du Levant IV 166.

Tournemir, zie Mémoires.
Tractaat van avarijen III 35.
Traduction libre des gazettes flamandes II 26.
Tragedie van Cato, zie Addison.
Traité d'alliance... 1717 II 264.
- d'Espagne II 267.
- de paix de Rijswijck I 91.
- de la puissance du pape II 36.
- du schisme (Brussel 1718) II 264.
- zie ook antimoine (Lemery), efficace (Villemandy), excellence (Chaussé), jeu (Barbeyrac), police (La Mare), prière (Duguet), puissance eccl. (Dupin), secret (Lochon), tumeurs (Maubec).

Traittez des baromètres, zie Alence.
Transactions, zie Philosophical.
Tratsberg, zie Pappum.
Travaux de Mars III 89.
Travels through Flanders IV 58.
Trésor des prières et oraisons III 226.
Tricaud (A.), zie Pièces.
Triglandus (J.), Bibliotheca V 166.
- De Josepho, patriarche V 167.

Triomphe du beau-sexe sur les hommes II 208-210.
- de la déesse Monas III 109.

Triumvirat de Caesar III 169.
Trommius (A.) Concordantiën I 147 (?); V 29, 107. 328.
- Epistola apologetica V 107.

Tronchin Dubreuil (J.), zie Lettres.

Tubulcain I 153. (boek? of aanduiding voor vrienden?)
Tuinman (C.) preken IV 17.
Turin assiégée IV 47.
Turrettini (J.A.) Compendium V 144.
- Opuscula varia erudita I 119 (?); III 19.

Twee maandelijke Uyttreksels IV 18, 177; V 150, 155.
Tijken (Jac.) Catechismusleer III 37.

Uffenbach (Z.C. von) Merkwürdige Reisen (1753, 1754) III 43.
Ulloa (A. d') Voyage hist. de l'Amerique merid. V 208, 209.
Universa religio ruthenica II 95.
Ursinus (Z.) Schatboeck der verclaringe over de catechismus (vert. Hommius) III 80; IV 176; V 200, 222.

Usserius (J.) Annales I 98.
Utrechtsche Kerk- en Academie Boekzaal van Europa IV 19.
- Vrijdaagse Courant II 29.

Vaillant (J.F.) Familles Romaines III 177.
- Numismata imperatorum III 134, 137, 169, 177.

Vairasse (D.) Histoire des Sevarambes IV 74.
Valckenier, Harangue III 63.
Valentijn (F.) Oud- en nieuw Oost-Indiën IV 17, 20.
Valesiana ou bons mots (1694) III 135.
Vallemont (P. le L. de) Curiosités de la nature (1705) I 107.
- Physique occulte III 44.
- Sphère du monde III 235.

Vanel (G.) Galanteries des rois de France III 262.
- Histoire des troubles de Hongrie III 261.

Varaeus (J.) Extrait des annales d'Irlande II 138.
Vargas (F.) Lettres et mémoires (bew. M. Le Vassor) (1700) I 102.
Vauban (S. le P. de) Attaque et défense des places III 106.
- Nouvelle manière de fortifier III 133, 134, 169.
- Projet d'un dixme royal I 69, 81, 106.

Vavasseur (F.) De Epigrammate liber I 74.
- Opera omnia III 180.

Vayrac (J. de) L'état présent de l'Espagne IV 134.
Veen (H.H. en O. v.) De Godlievende ziel (bew. Suderman) IV 173.
Velthem (L. v.) Spiegel historiael (bew. Le Long) III 124.
Veneroni (G.) Dictionnaire Italien et François I 62, 75, 79; III 93, 94.
- Maitre Italien III 52.

Veranderlijk geval III 144.
Verburg (I.), zie Suikers.
Verduc (J.B.) Opérations de la chirurgie III 134.
Verduin (Abr.) werken III 85.
Verduin (P.A.) De Artuum decurtandorum ratione (1696) IV 187.
- Nouvelle methode pour amputer les membres (vert. Vergniol) IV 187.
- Verhandeling... ledematen IV 35, 36.

Vergniol (J.), zie Verduin.
Verhaal van den staat der R.C. godsdienst IV 38.
Verliefde historie van P. Peter Jesuit IV 122.
Verloren kost en arbeyd der Jansenisten IV 50.
Vermaackelijck landtleven III 147.

Vermakelijkheden IV 157.
Versailles immortalisées V 165.
Verteutschte Stratonica (1666) III 205.
Vertot (R.A. de) Histoire des rév. de Suède II 68, 69.
Vervolg op Aitzema, zie Sylvius.
- Handvesten... Amsterdam III 151.

Verwegius (J.) Nova via docenda Graeca (1682 en 1702) V 213.
Verwer (A.) Neederlands zeerechten III 34, 35; IV 56.
Verwonderenswaardige gevallen... Dorylas IV 125.
Verzameling... quartieren tot Romen II 34.
Verzameling, zie Voornaamste zee- en landgezichten.
Veyssière, zie de La Croze.

Vie d'Adam, zie Loredano.
- de Bayle (1716) (toegeschr. aan Gui Barozai) II 184; III 94 (?).
- de Gustave Adolf (van de Prade?) III 134.
- de Jesus Christ I 91.
- de l'evêque de Munster, zie volgende.
- et les actions de Chr.B. de Gale (Leiden 1681) IV 217.
- de Spinoza (van Ceinglen?) III 63.
- de mad. Tournon IV 217.
- de Frédéric baron de Trenck (vert. Le Tourneur) V 333.
-, zie ook Descartes (Baillet), Richelieu (Le Clerc), de Ruiter (Brandt), Sixte V (Leti), Tekeli (Préchac) veuves, en vierges (Girard).

Vienne (B. de) Année dominicaine II 11.
- Année mystique I 120, 174, 175; II 10, 11.

Vieussens (R.) werken I 172, 179.
Vigneul-Marville, Mélanges d'histoire et de littérature II 90. (Zie Conlon 9236 op Bonaventure d'Argonne).
Vignole (J.B.) Cours d'architecture (bew. d'Aviler) III 134, 135, 169, 171, 173.
- Dissertatio I 89.

Villegas, zie Quevedo.
Villemandy (P. de) Traité de l'efficace I 26; II 32.
Villeneuve (de), zie Bardet.
Villiers (P. de) Pensées... dans la voie du salut (1694) I 69?
- werken III 52.
- zie ook Memoires de la vie du comte D.

Vincent (L.) Wondertooneel der nature III 151.
Vingboons (Ph.) werk III 87.
Vinnius (A.) werken V 186.
Virgile, Eneide (vert. de Segrais) III 232.
Virginie, zie Beverley.
Visscher (Roemer) Sinnepoppen IV 189.
Vitriarius (Ph.) Institutiones jur. nat. et gentium (1704) V 166-168.
Vitringa (C.) Korte schets (vert. d'Outrein) IV 135.
- Verklaaring (vert. d'Outrein) IV 135.

Vitruve (M.) Architecture générale (bew. Perrault) III 132, 133, 169, 173.
Vocation à l'Etat eccl. I 91.
Voiture (V.) Lettres III 183.
Volder (B. de) Exercitationes academicae IV 60.
Volmaakte koopman III 40.
Volpilière, zie La Volpilière.
Voltaire (F.M.A. de) Essai sur l'hist. génerale III 21.
- Histoire de Charles XII, roy de Suède III 96; V 329, 330.
- Oedipe II 248.

- Oeuvres III 96; V 330, 331.
- Philosophie de l'histoire III 66.
- Pucelle d'Orléans III 21.
- Tancrède V 330.

Vondel (J. v.d.) Maeghden III 98.
- Treurspelen IV 28.
- werken III 33; IV 189.

Vooght, zie van Loon.
Voornaamste zee- en landgezichten V 186, 190, 202.
Vorstelijcke warande der dieren IV 189.

Vos (H.) Alle de voornaamste hist. O. en N. Test. (ill. de Hooghe) III 218.
Vossius (D.), zie Caesar.
Vossius (G.J.). Etymologicon linguae Lat. (1662) V 201.
- Idolatria (= deel V Opera) (1700) V 321.
- Opera (1695-1701) I 61, 71, 113, 172-174; V 141, 142, 321.
- Pract. theolog. (= deel VI Opera) (1701) V 321.
- Rhetorica poetica (= deel III Opera) (1697) IV 18; V 321.
- zie ook Eusebius.

Voyage de Beth-el IV 33.
- de Buaffor II 266.
- du Levant, zie Dumont.
- du Sieur Paul Lucas IV 134.
- d'un gentilhomme de Montpellier II 33.
- du Septentrion, zie Nouveau.
- à la mer du Sud... Edw. Cooke III 254.

Voyages historiques de l'Europe I 15; II 40, 41.
- en divers lieux de l'Europe (Monconys) V 166.
- de monsieur Payen III 206.
-, zie ook compagnie (Renneville), Dampier (W. Dampier), Guinée (G. Bosman).

Voyes du salut I 69. Zie ook Villiers.
Vray introduction à la langue Françoise III 183.
Vries (B.C. de) Nuttelijke consideratiën III 160.
Vries (N. de) Nieuwe schatkamer ofte konst der stuyrlieden III 224, 225; V 232.
Zie ook Gietermaker.
Vries (S. de) Cronyk der chronyken (1685) III 40.
- Geheele wereld III 41.
- zie ook Doorluchtige wereld en Flavius.

Vijftigjarige predikatie... L. Beels IV 19.

Waarheid en logen, zie Halmael.
Waeywel (A.) Traité V 376.
- (D.) Démonstration (1712) III 161; V 376.

Wagenaar (J.) Beschrijving... Amsterdam V 230.
- Vaderl. geschiedenissen V 210, 223, 334.
- Vervolg idem V 104.
- werken V 93.

Wagenaer (L.J.) Enchuyser zeecaertboeck V 196.
- leeskaartboekje V 196.
- pascaert V 196.
- Spiegel der zeevaert V 76, 78, 195, 196.

- Thresoor der zeevaert V 196.

Wahrmund (Th.), zie Religion... Moscovites.
Walsinghem (F.) Complete ambassador III 39.
- Memoires III 39.

Walter (Rich.) Voyage round the world (1748) V 332.
Wegwijzer door Amsterdam IV 57, 58.
Wekelijks advies uit Londen V 213.
Weller (Jac.) Grammatica graeca nova (1696) V 90.
Wells, zie Patrick.
Werenfels (S.) Dissertatio IV 173, 179.
- Dissertationes miscellaneae IV 179.
- Opera theologica IV 179.

Wernesson, zie Liancourt.
Wesselius (J.) Dissertationes sacrae Leydenses V 170.
Wetboeken burgerlijk recht V 104, 210.
Wetstein (J.J.), zie Test. (N. Graecum).
Wettig onderzoek... Fulg. Stevens IV 50.
Wheeler (W.) Waterschepraden V 193.
Wicquefort (A. v.) Joach. Vicofortii epistolae ad Gasp. Barlaeum (Gallet 1696) III 136.
Wieringa, zie Arnold (G.).
Willart de Grécourt (abbé) Philotanus, poème III 256.
Willem III (stadhouder), zie Fagel.
Willis (Rich.) Moyens II 207.
- Way to stable and quiet times II 207.

Willis (Thom.) werken III 229; V 144.
Winslow (J.B.) Exposition anatomique de la structure du corps humain (1732) V 331.
Winter (N.S. v.) Godsdienstigen Christens zielverlustiging III 145.
Wissenbach (J.J.) Disputationes ad instituta V 146.
Wit (H. de), zie Naam-register.
Wits (C.J.) Liedboek III 80.
- Stichtelijcke bedenckingen III 80.

Witsen (N.) Architectura navalis III 24.
- Noord en Oost Tartarije III 154.

Witsenhausen (J.), zie Biblia (Jiddische).
Witt (J. de), zie Lucretius.
Woordenboek (Nieuw Eng. en Nederl.) IV 120.
- (Groot), zie Hoogstraten.

Wijermars (H.) Ingebeelde chaos IV 190.

Xenophon quae extant omnia (bew. Dodwell) (1700-1703) I 173.

IJsel (P. v.) Over psalm CX, V 150.
Yvon (P.), Fidelle narré IV 152.
- Impiété convaincu III 85.

Yvrognes (Les) II 13, 34, 36.

Zarate (A. de) Histoire de la decouverte... Perou I 40, 41, 109; II 107-109, 266; V 169, 371.
- Historia... Peru II 108, 250.

Zaterdagse lijsten van predikbeurten III 38.
Zeldzame merkwaardige reysen... Ang. Corradini IV 122.

Zesen (Ph. von) Beschreibung... Amsterdam V 41, 108.
Zincgraf (J.W.) Teutscher Nation apophthegmatum (1653) V 262.
Zorgdrager (C.G.) Bloeyende opkomst... Groenlandsche visscherij (1728) V 208, 209.
Zwelf(f)er (J.) Pharmacopoea regia Augustana (Rotterdam 1653) V 79.